

פנקס הקהילות

אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם
ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה

יוגוסלאוויה

יד ושם • רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ירושלים תשמ"ח

פנקס הקהילות

אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם
ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה

יוגוסלאוויה

יד ושם • רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ירושלים תשמ"ח

הספר יצא לאור בעזרת "קרן הזיכרון לתרבות יהודית"

מסת"ב 7-006-308-965

כל הזכויות שמורות

©

נדפס בדפוס קואופרטיבי "אחוה", ירושלים 1988

העורך: צבי לוקר

המחברים וראשי התבות של שמותיהם:

מיכאל אגמון, תל־אביב — מ״א
אברהם יפשטיין, תל־אביב — א״א
האנס בראמר, תל־אביב — ה״ב
ד״ר בראנקו גרוסמן, ירושלים — ב״ג
ג׳ני לבל, תל־אביב — ג״ל
ד״ר יוסף לדור־לדרר (ז״ל), ירושלים — יל״ל
יוסף לוינגר, קרית ביאליק — י״ל
מרדכי לני, חיפה — מ״ל
יעקב מאסטרו, נתניה — י״מ
מרדכי מוזס, חיפה — מ״מ
ד״ר יוסף מילהופר, תל־אביב — יו״מ
ד״ר ברנרד סטולי (ז״ל), זאגרב — ב״ס
מגדה סימין, נובי־סאד — מ״ס
משה עץ־חיים (ז״ל), תל־אביב — מע״ח
פרופ׳ ד״ר תיאודור קובאץ׳, נובי־סאד — ת״ק
ד״ר דושן קצ׳קמט, ספליט — ד״ק
מרים שטיינר־אביעזר, ירושלים — מש״א
ד״ר גיורא שיק, ירושלים — ג״ש

עריכת לשון: אשר וילכר
הבאה לדפוס: אסתר חקו

תוכן העניינים

דבר העורך	ז
מבוא	1
הערכים: אדה עד שיד	27
מחנות ההשמדה ביוגוסלאוויה המבותרת תחת השלטון הנאצי והפאשיסטי	311
אמנות יהודית ביוגוסלאוויה מאת זוסיה עפרון	322
קיצורי שמות ארכיונים, ספרים ועתונים	341
מקורות	342
מפתח שמות מקומות	349
מפתח שמות אישים	358
מפות:	
מפת יוגוסלאוויה	לפני עמ' 1
מפת קהילות ישראל לפני השואה	26
מפת מוסדות יהודיים ומקומות היסטוריים	202
מפת מחנות איסוף, הסגר והשמדה 45–1941	310

דבר העורך

ספר זה סוקר את תולדות היישוב היהודי על אדמת יוגוסלאוויה. מתוארים בו חייהן של הקהילות המוכרות לנו למן התחלת ההתיישבות ועד לעת החדשה, דרך תקופת ההתייצבות והפריחה שבין שתי מלחמות־העולם, ועד לימי השואה, ולאחריה — שיקום שארית הפליטה ביוגוסלאוויה, התארגנות מחודשת של החיים היהודיים והעלייה בשנים תש״ח–תשי״א. בפנקס גם אזכור של מקומות היסטוריים, דהיינו אלה שבהם נמצאו עדויות לנוכחות יהודית. הערכים סודרו בסדר האלף־בית.

לחלק הלקסיקוגראפי צורפו שני נספחים: רשימת מחנות האיסוף, המעבר והמוות שנתקיימו ביוגוסלאוויה גופא, וסקירה על האמנות היהודית ביוגוסלאוויה על צורותיה וגווניה.

המערכת שקדה על קיום מסגרת אחידה, על איזון בין הפרקים השונים, על דיוק הנתונים והתאריכים, מבלי לפגום בתיאורי האווירה או הייחוד המקומיים. השתדלנו להגיש לקורא מידע מקיף, ככל שהדבר ניתן במסגרת כזו. השתמשנו בחומר שראה אור בדפוס ובמסמכים שהגישה אליהם פתוחה. בערכים רבים נכלל חומר היסטורי חדש, שנתגלה והגיע לידינו במהלך הכנת כתב־היד.

מפאת מסגרת הספר המצומצמת נאלצנו להסתפק בהזכרת חלק קטן בלבד מבין ראשי הקהילות והמנהיגים המקומיים, תוך איזכור האישים המרכזיים וראשוני היישוב היהודי בכל אתר ואתר.

ראוי לציין שבמהלך עבודתנו נתקיים שיתוף־פעולה הדוק עם שני חלקי שארית הפליטה היוגוסלאווית: נעזרנו, בעצה ובחומר, הן בהתאחדות עולי יוגוסלאוויה והן באיגוד הקהילות היהודיות שבבלגראד. שיתפנו בעבודה זו מחברים רבים ככל האפשר, בעיקר מבין יוצאי הקהילות הנסקרות בספר ועסקניהן לשעבר, ומקרב המומחים לתחומים מיוחדים. הערכים חתומים בראשי־תבות, ובנפרד אנו מביאים רשימה מלאה של המשתתפים. לכל הערכים הלא־חתומים אחראי העורך. בסופו של כל ערך וערך צוינו המקורות העיקריים (מסמכים, תעודות, פרסומים, וספרים) שעליהם התבססנו, ובנפרד ימצא הקורא רשימה ביבליוגראפית כללית לתולדות יהדות יוגסלאוויה.

ספר זה מוגש לקורא העברי בתקווה שתהא בו תרומה להיכרות עם היהדות החמה והתוססת שלה הוא מוקדש, ולהתעניינות מוגברת בקורותיה. יהי רצון שהמידע המובא כאן יעמיק את ההערכה לעברה המפואר של יהדות זו, לראשיה, לרבניה, לעסקניה הציוניים והקהילתיים, ובפרט לקורבנותיה בנפש וללוחמי־החופש, אשר בחייהם ובמותם קידשו את שם ישראל והעלו את קרנה בעמנו ובקרב אומות העולם.

תודתנו מקרב לב נתונה בראש־ובראשונה לארכיונה של התאחדות עולי יוגוסלאוויה (פיום ״ארכיון אבנטוב״ בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים),להנהלת איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד ולעובדי המוזיאון היהודי שם, אשר נענו תמיד בחפץ־לב וביעילות לבקשותינו, וכן לכל המחברים והיועצים שסייעו לנו בביצוע משימה זו. בהכנת הפנקס נעזרתי במיוחד בגב׳ מרים אביעזר, שליקטה נתונים דמוגראפיים, חומר ארכיוני ומקורות. תודתי נתונה גם למביאה לדפוס, גב׳ אסתר חקו, שסייעה רבות בהערות ובעצות מועילות. את העריכה הלשונית ביצע בשקידה ובהבנה רבה ד״ר אשר וילכר, ואת רוב־רובה של עבודת ההדפסה ביצעה במסירות גב׳ רחל מלניק. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה. חובה נעימה היא לציין גם את עבודתו הנאה של הצייר והגרפיקאי, גרישון אפפל, בעיצוב המפות שבפנקס. עבודה זו נעשתה בהתנדבות.

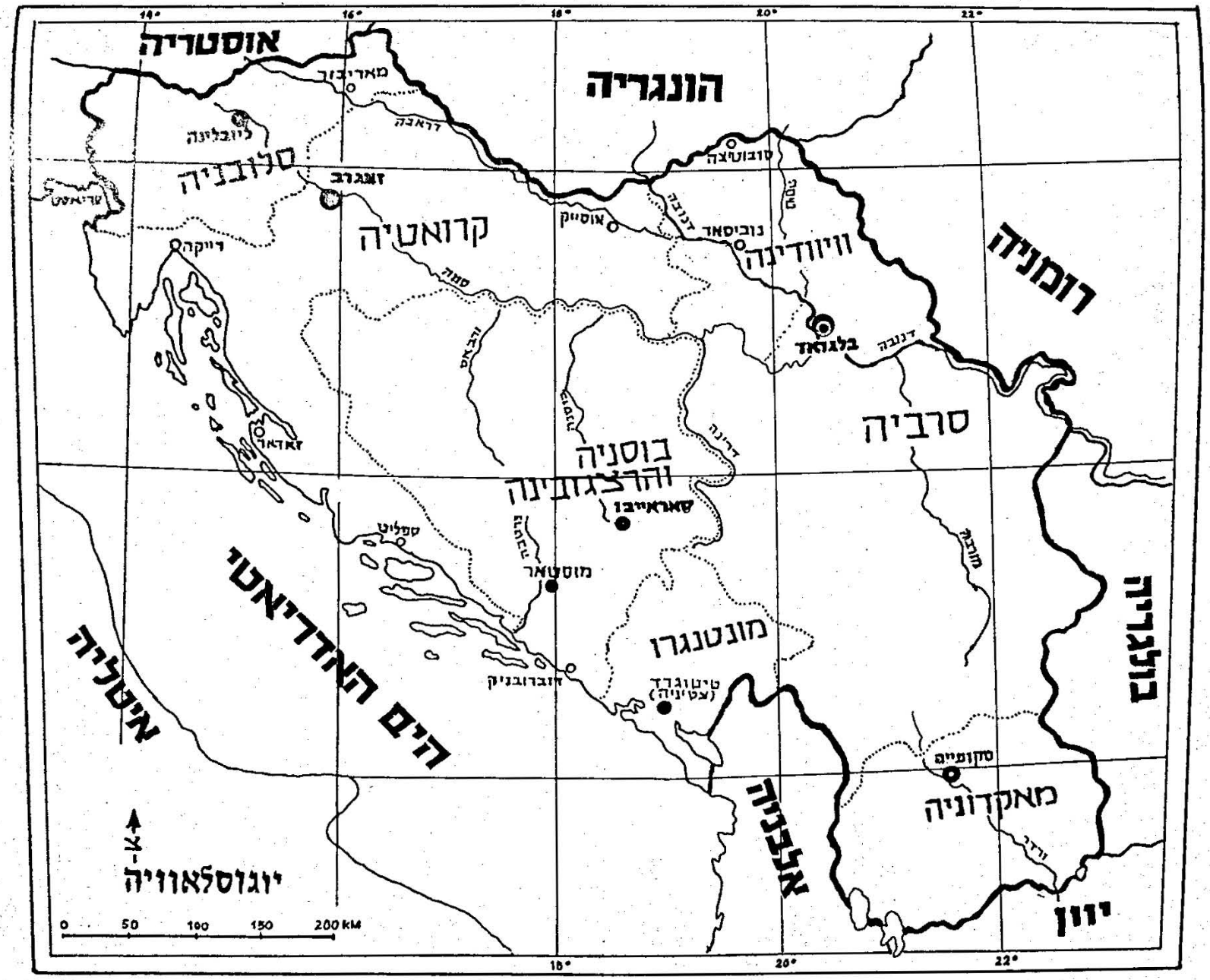

אוסטריה
הונגריה
רומניה
בולגריה
יוון
אלבניה
מאקדוניה
סרביה
מונטנגרו
בוסניה והרצגובינה
קרואטיה
סלובניה
וויוודינה
סרביה
מאריבור
ליובלינה
זאגרב
דייקה
זאדאר
ספליט
מוסטאר
סאראייבו
טיטוגרד (צטיניה)
דוברובניק
סקופיים
נוביסאד
בלגראד
סובוטיצה
אוסייק
דרינה
דנובה
סאוה
מורבה
ורדר
הים האדריאטי
איטליה
יוגוסלאוויה
0 50 100 150 200 KM
14°
16°
18°
20°
22°

מבוא

בעת העתיקה

בתקופה ההלניסטית־רומית (תקופת בית שני), למן המאות הראשונות לספירה, היו יישובים יהודיים פזורים במאקדוניה ובדאלמאטיה, בגבולותיה של יוגוסלאוויה בת־ימינו. מעיד על כך "עמוד פוליכארמוס", שנמצא בסטובי ליד העיר שטיפ (ר' שם) ולא הרחק מהעיר הגדולה במחוז, ביטולה (כעת במוזיאון הלאומי של בלגראד); פוליכארמוס זה היה גביר שזכה לכינוי "ארכי־סינאגוגוס", דהיינו אבי בית־הכנסת, כפי הנראה, משום שהוא מימן את בנייתו.

על חוף הים האדריאטי התקיים בשעתו יישוב בשם סאלונָה. במשך הזמן הוא נכלל ברובע שבו נבנה ארמונו של הקיסר דיאוקלציאנוס בעיר שהפכה לבירת האזור ונקראה בשם ספאלאטו־ספליט. במרכזה של עיר זו נמצאים שרידי אותו ארמון עד היום הזה. כן נמצאו מצבות של יהודים במקומות אחרים לאורך החוף, לרבות מצבה של יהודי מטבריה (אורֵליוס דיוניזיוס), שכנראה בא לשם לרגל מסחרו "במדינות הים" ונפטר ליד מקום היישוב בשם בֶּנקובאץ בסביבות העיר זאדאר. שם נמצאה גם עדות על יהודי בשם הלאטיני Sabbatius (הכוונה בוודאי לשבתאי).

ידוע על ספקים יהודיים שנלוו אל הלגיונות הרומיים בתנועותיהם במרחב הבאלקאני וחזרו לאחר זמן־מה ליישובים ספורים שהקימו במאות הראשונות לספירה המקובלת בדרום (מאקדוניה ודאלמאטיה). מדובר ביהודים שכונו "רומאניוטים", אשר חיו באי־אלה מקומות מאות בשנים לפני בואם — במאות ה־7 וה־8 — של הסלאווים, שהשתלטו והטביעו חותמם על הבאלקאנים כולם.

המידע על חייהם של היהודים במסגרת השלטון הביזאנטי מועט. מדי־פעם הוטלו עליהם הגבלות מצד החוק — כגון אלו של חוקת יוסטיניאנוס קיסר והתיקונים ("נובילות") שבאו בעקבותיה. אף־על־פי־כן נשמרה רציפותם הקיומית היסודית, ללא זעזועים יתירים.

במאה ה־9, כאשר אבות־הכנסייה (האפוסטולים) קירילוס ומֶטוֹדיוס יצאו למסעם להפצת הנצרות בין השבטים הסלאוויים, הם הכינו לצורך זה כתב מיוחד — שנודע בתור הכתב הקירילי — המבוסס בחלקו על הכתב העברי. ניתן לשער, כי השפעה תרבותית זו נתאפשרה הודות למגע קרוב עם אוכלוסייה שהשתמשה באותיות המרובעות, ולא רק על־סמך ספרי־הקודש הכתובים.

השבטים הסלאוויים הנ"ל נתחלקו במשך הזמן לבולגארים (בחלק הדרום־מזרחי, סמוך לים השחור), לסרבים, למאקדונים, לקרואטים, לסלובנים ולמונטה־נגרינים (אשר נבדלים מן הסרבים בעיקר בניב דיבורם).

בימי־הביניים

בראשית שנות השמונים נתגלה נקרופוליס של אבירים־פרשים מבני שבט האווארים במקום בשם צֶ'לאֶריבוֹ (מקודם: צֶ'יב) על שפת הדאנובה, ליד העיר באצ'קה פאלאנקה. בין הממצאים היו כמאה מנורות חקוקות על חרסים ועוד סימנים יהודיים שונים. הפריטים נמצאים במוזיאון שבעיר־הבירה של וויוודינה, נובי־סאד, והוצגו גם במוזיאון היהודי של בלגראד.

ממצאים אלה מצביעים על נוכחות יהודים בקרבת מקום, כנראה בתור בעלי־מלאכה וספקי החילות האווריים. מכל מקום ברור, שהתיישבו שם יהודים, בין שהיו אלה הרומאניוטים הקדומים ובין שהיו אלה יהודים, שעלו מן הדרום צפונה במאות ה־6–8, בעקבות האווארים. אדרבא, אין ספק שיהודים הגיעו לסביבות הדאנובה ושהו בהן זמן רב לפני התחלת ההתיישבות המודרנית הסדירה שם, דבר שאירע במאות ה־17 עד ה־19.

במאה העשירית עברו שליחי חסדאי ן' שפרוט מספרד דרך "ארץ הסלאווים" ("הגבלים") בדרכם אל הכוזרים, וקיימת סברה, שבמסעם התעכבו בין יהודי קרואטיה, סרביה,

הונגאריה ובולגאריה, במידה שהמסע הזה אמנם נתקיים ושלכל הטיעונים השונים — והסותרים אלה את אלה — בנידון — אכן יש בסיס מציאותי, הרי מותר להניח, שהיו במרחב זה יישובים יהודיים; וגילוי "מנורות צ'לארבו" מחזקת הנחה זו. ברם, בכל הפרשות הללו הנסתר מרובה מן הנגלה.

סמוך לגבול היווני שברדופ הוקמו בימי־הביניים קיסרויות בזו אחר זו: הבולגארית של סמואילו ושל סימיאון, ואחריהם הסֶרבית של דושאן משושלת נימאנ'יץ'. לאחרונה נמצאו עדויות, בתעודות מסוף המאה ה־13 ומראשית ה־14, על נוכחות יהודים רומאניוטים. כבר מקודם היה ידוע, כי מהמאה ה־11 ואילך התקיימו במאקדוניה קהילות ישראל ליד האגם אוכריד ובערים מונשטיריו (היא ביטוֹלָה בימינו), אישקופיא (סקופיֶה), אישטיפ (שטיפ) ואף במרכזים קטנים יותר, כגון איסטרוגה (סטרוּמֶה), נובי־פאזאר ופרילֶפ.

בממלכה הסרבית של מילוטין ודושאן, במאות ה־13 וה־14, היו יהודים חוכרי־מיסים ומוכסים, כפי שמצוי בתעודות, והיו ביניהם אף חקלאים ספורים. באותה עת, בקירוב, הופיעו יהודים גם בגלילות הצפוניים של הבאלקאנים (קרואטיה, סלאבוניה וסלובניה), וכן בחצי־האי איסטריה — כמלווים־בריבית וכרוכלים, שניסו למכור מרכולתם בראש־וראשונה בירידים ובכפרים.

עד לכיבושי העותומאנים, אשר חלו בסוף המאה ה־14 ובמאות ה־15 וה־16, לא הייתה יציבות והתמדה בזמן בהתיישבות היהודית במקומות הללו.

על החוף האדריאטי, קרי: בדאלמאטיה, הוקמו קהילות של ממש: בראגוזה (דוברובניק), עיר שחיה אמנם בחסותה של הקיסרות העות'מאנית, אך שנתקיימה כרפובליקה ריבונית, ובספליט, שהייתה תחת שלטון ונציה.

לקראת סוף ימי־הביניים, החל מהמחצית השנייה של המאה ה־14, השתלטו, כאמור, בהדרגה הטורקים־העות'מאנים על כל המרחב ויסדו קיסרות רחבת־ידיים, שהקיפה את רב היישובים דרומית להנהרות דאנובה, סאווה ודראווה, אשר זורמים בין מרכז אירופה והבאלקאנים.

בעקבות גירושי ספרד ופורטוגאל בסוף המאה ה־15, וליתר דיוק — בשנים רנ"ב ורנ"ז — נקלטו חלק מהמגורשים בקיסרות זו על־סמך ההיתר שהסולטן באייאזיד השני העניק להם. בקהילותיהם של המהגרים הספרדים הללו נקלטו, ולמעשה נבלעו במשך הזמן, הרומאניוטים הוותיקים, שאין שומעים עליהם עוד באזורים שבהם אנו דנים, (בערי יוון אחדות, כגון יאנינה, נותרו עד לימינו קהילות רומאניוטיות). על התיישבותם של היהודים הספרדים ידובר עוד להלן.

בכל תקופת ימי־הביניים נעו מהגרים היהודיים בשני המסלולים העיקריים של מסחר־החליפין הבינלאומי:

1. ב"ויאה איגנאטיה", שהוליכה מקושטא (איסתנבול) ומסאלוניקי צפונה דרך מאקדוניה לאורך הנהרות ואַרדאר ומוֹראוָה מזרחה יותר לסֶרדיקָה (היא סופיאה של ימינו), והלאה לבלגראד ולווינה במסלול היבשתי.

2. במסלול המשולב היבשתי־ימי, שהולין מערי טורקיה ויוון דרך מאקדוניה ובוסניה לים האדריאטי (דאלמאטיה) ומשם לנמלי איטליה מעברו השני של הים האדריאטי — אנקונה, פיזארו, ובראש־וראשונה, ונציאה. בנתיבות אלו השתמשו עוד היהודים הרומאניוטים, והמשיכו בהם ביתר־שאת מגורשי איבריה, שכונו "לבנטיני" בונציאה.

לקראת סוף ימי־הביניים חלו גירושים של יהודים מסלוֹבֶניה, מזאגרב, ובריחות ממלחמות ומרדיפות בחלקי בורגנלאנד והונגאריה השונים. פליטי סלובניה התפזרו והתיישבו במערב ובדרום בשטחים שהיו תחת שלטונה של ונציה. כך, למשל, ממארבורג (מאריבור), תוך־כדי שינויים ושיבושים, נוצר השם מוֹרפוּרגוֹ, המצלצל פֵּאיטלקי, אך פירושו למעשה הוא "בן־מארבורג". משפחה ענפה זו התבססה בחצי־האי האִיסטרי ולאורך חופו המערבי של הים האדריאטי, בדוברובניק ובספליט.

פליטי אוֹפֶן (בודא, בגדה הימנית של הדאנובה, מול פֶּשט) ממלחמות בשלהי המאה ה־16 ירדו עד למאקדוניה שבדרום ונצטרפו לקהילת מונשטיר (ביטולה) ולקהילות אחרות שם. יהודי וויוודינה ושאר אזורי־הספר (בלגראד, זֶמוּן וערי קרואטיה) סבלו מהרס ומאבדן רכוש בעקבות מלחמות אלה.

ואמנם, השינוי המכריע חל עם בואם של מגורשי חצי־האי האיברי. היה בזה חיזוק מספרי בקהילות שהיו בהן יהודים רומאניוטים, אך במשך הזמן התברר, שהספרדים שמקורב באו השתלטו בהדרגה על הקהילות והטביעו חותמם הספרדי הייחודי עליהן.

נראה שצאצאי היהודים מתקופת ביזאנטיון, הרומאניוטים, אכן נבלעו לשונית־תרבותית בתוך הקהלים הספרדיים־פורטוגאליים. זאת ועוד: במחצית השנייה של המאה ה־16 נוסדו קהילות חדשות ע"י הדור השני של מגורשי ספרד; בבלגראד, בירת סֶרביה ובבוֹסנְיָה (ראה, בין השאר, הערכים סאראייבו וטראוניק). אז נוצרו המוקדים והמרכזים הראשונים ליהדות הספרדית בטריטוריה היוגוסלאווית: יהדות זו היוותה בעת הקמת המלכות כ־40% מכלל אוכלוסייתה היהודית. במשך כשתי מאות שנים, היו בני קהילות אלו שבגלילות סֶרביָה, מאקדוֹנְיָה ובוֹסנְיָה היהודים המאורגנים היחידים במרחב. רק לקראת סוף המאה ה־17 ובמשך המאה ה־18 עדים אנו להתיישבות יהודים אשכנזים, שירדו מן הצפון (הונגאריה וסלובאקיה) ומצפון־מערב (בורגנלאנד, באוואריה, מוראוויה, גרמניה).

מהמלחמות התכופות בין האוסטרים והטורקים העות'מאנים סבלו בייחוד ערי המבצר, כמו בלגראד ונובי־סאד (פטרווארדין — ראה שם).

במאה ה־17 הייתה הקבלה המעשית, שהתבטאה בלימודי הזוהר ושאר ספרי הקבלה, נפוצה בקרב הספרדים בבאלקאנים בכלל, וכן באזורים המרכיבים את יוגוסלאוויה דהאידנא.

כאשר פרץ המשבר השבתאי ברחבי הקיסרות העות׳מאנית, הגיעו הדי תנועה זו קודם־כול למאקדוניה (סקופייה), אך גם לסֶרביה ולבוסנְיה. מקהילת בלגראד, בירת סרביה, אף יצאו שני שליחים כדי לפגוש את שבתאי צבי ולשמוע מפיו על בשורתו ותכניותיו. אשר לבוסניה, בסאראייבו הבירה הופיע נחמיה חיא חיון, שהפיץ שם דעות שבתאיות אפילו אחרי ההמרה. אמנם, התופעה לא נמשכה זמן רב. חיון גורש מסאראייבו והוכרז ע״י הקהילה כנוכל והבריות הוזהרו מפניו. נראה, שיד הרבנים המסורתיים הייתה על העליונה. מלכתחילה השתלטה בעדה זו אווירה אנטי־שבתאית. האיזכורים המאוחרים של מפיצי תורת ש״צ הינם לגנאי גרידא. באותה עת הורגשה, וביתר שאת, המתיחות המשיחית במאקדוניה.

במעבר לעת החדשה

בעקבות הכיבוש העות׳מאני התאסלמו שכבות רחבות של האוכלוסייה הכבושה, בעיקר במאקדוניה ובבוסניה־הרצגובינה, ואילו נאמני המורשת הדתית־לאומית, ז.א. הכנסיות הסֶרבית־אורתודוקסית והקרואטית־קאתולית, התמרדו מדי פעם. הכרתם הלאומית של הסֶרבים, בני הדת האורתודוקסית, נתגבשה במידה רבה בהשראת הכמורה בכלל והמנזרים בפרט, והתבלטה במיוחד בהן הסתייגות מן הכובשים ובגילוי ההתנגדות התקיפה לשלטון הזר המוסלמי־טורקי.

במחצית השנייה של המאה ה־16 החלה הגירתם של צאצאי המגורשים מאיבריה מן הדרום הבאלקאני צפונה. כך נוסדו הקהילות בסאראייבו (״שראיי״ או ״שראי דמן בוסנה״ — במקורותינו) ובטראוניק, וכן נתחזקו הקהילות הקיימות זה מכבר, הדאלמאטיות הנזכרות לעיל, ממערב וקהילת בילוגראדו (בלגראד) בשפך הנהר סאווה לתוך הדאנובה, שבה כבר הייתה קיימת קהילה קטנה לפני־כן.

פרט להגלייתן של קהילות שלמות לקושטא (איסתנבול) בימי שלטונו של הסולטן מוחמד השני, היה מצבם של היהודים בקיסרות הטורקית־העות׳מאנית בדרך־כלל שפיר, תמורת תשלום סוגים שונים של מיסים (כלליים וייחודיים) והסתגלות למעמד של נסבלים בעלי האמונה באל אחד, ה״ד״ימי״, כְּמקובל במדינה מוסלמית. יתר־על־כן, מדינה זו קיבלה בזרועות פתוחות הן מקצת מפליטי הונגאריה והן, ובמספרים ניכרים יותר, כאמור, את מגורשי ספרד ופורטוגאל ואנוסיהם במאות ה־15 וה־16.

מספיחי השבתאות

בעקבות התקוות שהתעוררו וההדים שהגיעו מהדרום, מסמירנה (איזמיר), בעיקר דרך סופיה וסקופייה, וגם דרך סאלוניקי. שמואל פרימו, ״מזכירו של המשיח״ ונתן העזתי נביאו, עברו בנידודיהם גם בסקופייה, והאחרון אף נפטר ונקבר שם. זמן־מה אחרי מותו עוד עלו יהודים לקברו של הדובר והנביא.

בדצמבר (כסלו) שנת תכ״ו (1665) יצאה מסקופייה אחת האיגרות המכילות מידע ראשוני על התנועה השבתאית. היא נכתבה באיטלקית והובאה לדפוס ע״י פרופ׳ ג. שלום. (ראה בערך ״סקופייה״ להלן).

זעזועים אלה נמשכו זמן קצר יחסית. מנהיגות הקהילה התגברה אף פה על הפרות־הסדר המועטות.

ראויה לציון העובדה, שבקהילות הללו, אף שהיו הקרובות מבחינה גיאוגראפית לזירת האירועים סביב שבתאי צבי — לא נוצרה תנועה עממית רחבה של תמיכה, בניגוד למה שקרה בקהילות מרוחקות יותר. הסיבה לכך נעוצה, כפי הנראה, בהעדר מנהיגות מקומית שהיה לאל ידה לנצל את ההתלהבות העממית ואת כיסופי הגאולה.

כסוף־פסוק לפרשה זו יצוין, כי קיימת סברה, שש״צ שהוגלה לעיר ״דולציג׳נו״ (בטורקית־אולגון; בכתבי השבתאים ״אלקום״) ואף נפטר שם; השם Dulcigno הינו הצורה האיטלקית של העיירה אולצין׳ (Ulcinj), שבחופה המונטנגרי של יגוסלאוויה. אף כי לא הובאו ראיות חותכות, כגון עדויות ברורות לגבי המצבה או מסורות מקומיות, האמין המלומד הדגול, הפרופסור גרשום שלום ז״ל, עד סוף ימיו כי ש״צ אף נקבר שם. בהנחה שגירסה זו אכן נכונה, הרי שנביא־השקר ומעורר אחת התנועות המשיחיות הגדולות בתולדות עמנו מצא מנוחת־עולמים על אדמת יוגוסלאוויה.

עמי יוגוסלאוויה בעת החדשה

נעבור לתיאור תמציתי של קורות העמים המארחים, כרקע להבנת התהוותם וקיומם של היישובים היהודיים בקרבם.

באופן סכמטי אפשר לחלק את שטחה של יוגוסלאוויה דהאידנא לשני איזורים: הצפון־מערבי מזה, והדרום־מזרחי מזה, כשנהר דרינה חוצה ביניהם. האזור הראשון לא נכלל בכיבושי העות׳מאנים במאות ה־14 וה־15, פרט לבוסניה־הרצגובינה ולמונטנגרו (שבה מעולם לא התישבו יהודים).

האזורים הצפון־מערביים, מעבר לנהרות סאווה ודאנובה, דהיינו קרואטיה וסלאבוניה, היוו מאות בשנים מעין מחסום טבעי בפני חדירת העות׳מאנים לאירופה המרכזית ובכל זאת, וחרף המבצרים שבדרך, הם כבשו את בודא (אופן) ב־1541 והגיעו אף לשערי וינה במתקפה מחודשת במאה ה־17. אך או

הוקמו ע"י האוסטרו־הונגארים אזורי־ספר מבוצרים היטב לכל אורך הגבול. יחד עם זאת, השלטון העות'מאני הלך ונחלש מבפנים במאות ה־17 וה־18 ולא היווה עוד סכנה ממשית למעצמות המערב. אדרבא, הוא נחשב כ"חולה" של אירופה ונהפך למוקד המאבק הבין־מעצמתי על הירושה, מאבק שנמשך עד לראשית המאה ה־20. מגמה זו נתגבשה במהלך המאה ה־19, כאשר שאיפת האיחוד בין העמים הסלאוויים הדרומיים החלה לקרום עור וגידים, בראשית המאה ה־19, עם שתי המרידות הסרביות בשנים 1804 ו־1813, וביתר שאת, אחרי הצלחת המרד היווני בשנים 1821–1830.

העות'מאנים נאלצו להכיר, קודם באוטונומיה חלקית (הפחווה של בלגראד) ואח"כ גם "בנסיכות סֶרבְיָה", אשר גבולותיה התרחבו בהדרגה במשך המאה ה־19, בעקבות לחץ המעצמות המערביות וכפועל יוצא ממלחמות בין הרוסים לבין העות'מאנים, עד שהקיפו את מרבית השטחים המאוכלסים בתושבים בעלי הדת הסֶרבית־אורתודוקסית (המכונה גם "פראבוסלאווית", שפירושה המילולי הוא "של הסלאוויים האמיתיים" או של בני "הדת הנכונה"). הריבונות הסֶרבית לא הקיפה את בוסניה, שעליה ניתן מנדט — לאוסטרו־הונגאריה, בקונגרס של ברלין בשנת 1878, ולאחר מכן היא סופחה לקיסרות ההאבסבורגית בשנת 1908.

מענין לציין, שבין הוגי הרעיון של איחוד העמים הדרום־סלאוויים הצטיינו ההגמון שטרוסמאייר והעיתונאי ליודוויט גאי, בני האומה הקרואטית דווקא.

מהמחצית השנייה של המאה ה־19 ניהלו הקרואטים מאבק עיקש וממושך להכרת שפתם בחיים הציבוריים ובעד אוטונומיה פנימית בחבלי קרואטיה וסלאבוניה, ואילו בדאלמאטיה — שהייתה המרכיב האֶתני השלישי למלכותם מאז ימי־הביניים — נאלצו הקרואטים הדאלמאטיים להיאבק נגד ההתבוללות והאיטליאניזאציה, מתוצאותיו של השלטון הוויניציאני הממושך.

הסלוֹבֶנים ובני חצי־האי איסטריה הקרואטים נמצאו במצב דומה מול לחצים להתבוללות ולטמיעה תרבותית מצד הגרמנים מזה ומצד האיטלקים מזה. השלטון האילירי בתקופה הנאפוליאונית הקצרה, בדאלמאטיה ובחלקי סלובניה ואיסטריה, יצר מעין אתנחתא בין המאבקים החיצוניים והפנימיים כאחד ושעת־כושר לטיפוחם של הרעיונות והשאיפות הלאומיות החדשות.

בעוד שבסוף ימי־הביניים נפלו בזו אחר זו כל הנסיכויות והמלכויות הסלאוויות ברחבי הבאלקאנים, עלה בידי העיר־הרפובליקה של דוברובניק (ראגוזה) לשמור על עצמאותה בין ונציה וטורקיה — מימי־הביניים ועד לתקופה הנפוליאונית — תוך־כדי תשלום מיסים וקבלת מעמד של חלות מעין "ואסאלית" למעשה (ביבשת שהייתה כרוכה בשליטת העות'מאנים). מעמד מיוחד כזה הושג הודות לצייה המסחרי הגדול ולמדיניותה של סחר חופשי וסובלנות דתית יחסית ממנה נהנו גם היהודים, וביניהם מאנוסי ספרד ופורטוגאל.

בעת "אביב העמים" ומלחמותיו שהתנהלו בשנים 1848–9 נטו הן רוב־רובם של הקרואטים, בהנהלתו של המושל (ה־Banus) יֶלאצִיץ', והן הסֶרבים שהגרו צפונה והתישבו בקרואטיָה ובסלאבוניה בשלהי ימי־הביניים ועד לראשיתה של העת החדשה, לצד האוסטרי. בדומה לכך נהגו הסֶרבים שהתגוררו מחוץ למדינה הסֶרבית, דהיינו מעבר לנהרות דאנובה וסאווה, בגליל וויוודינה (במסגרת ההאבסבורגית) — מתוך שאיפות לאומניות ובתקווה להשתחרר מן התלות בהונגארים. הם לקחו חלק פעיל בקרבות, וסבלו אבדות כבדות. ניתן לומר, שהמנצחים במלחמה זו, קרי האוסטרים, היו כפויי־טובה לבעלי־בריתם, שכן לא העניקו את החרויות המצופות לא לקרואטים ולא לסרבים (האחרונים אף הוחזרו שוב לידי שלטון הונגארי בלעדי). ההסכם החוקתי האוסטרו־הונגארי משנת 1867, בעוד שהבטיח שוויון במדינה הדואליסטית לשותפיה ההונגאריים של וינה, איכזב מרה הן את הקרואטים והן את הסֶרבים של וויוודינה, דבר שגרם לחיזוקן של התנועות הלאומניות ולעליית הנטיות הפאן־סלאוויסטיות בתוכן.

במשך המאה ה־19 גדלה אמנם המדינה הסֶרבית העצמאית וזכתה להכרה בין־לאומית, אך לעתים קרובות הייתה שסועה מבפנים על־ידי מריבות ומלחמות בין השושלות קארא־ג'ורג'ה ואובְרנוביץ', שהתחלפו מדי פעם בשלטון. באשר למדיניות־החוץ, מצבה היה קשה, שכן היא נאלצה לתמרן כין ההישענות־יתר על אחת משתי המעצמות, ז.א. בין השפעתה של רוסיה (שעמה קיימת קרבה דתית־לאומית ולשונית) לבין זו של אוסטריה השכנה, שסֶרבְיָה נעשתה תלויה בה מבחינה כלכלית. לשתי המעצמות הללו היו אינטרסים שונים, ולעתים מנוגדים, ביחס לסֶרביה וביחסיהן לקיסרות הטורקית, שעל אף כל חולשותיה הייתה עדיין בעלת השפעה לא־מבוטלת בבאלקאנים, וזאת לא רק בסרביה אלא גם בארצות שכבר זכו לעצמאות, כמו יוון, הנסיכויות הרומאניות, בולגאריה, ואף נסיכות מונטה־נגרו — המאוכלסת בבני שבט קרוב למדיי לזה של הסֶרבים. לשון אחר: המדינאים הסרביים נאלצו עדיין להתחשב במעצמה נוספת, דהיינו בסולטן העות'מאני. ראויה לציון העובדה, שהם פילסו לעצמם מעין דרך כשביל־זהב בין המעצמות הללו, וזכו להכרה ולמעמד בינלאומי רחב למדיי.

מראשית המאה הנוכחית התארגנו גם הסלאווים של בוסניה, ובעיקר הסֶרבים שבה, בתנועה מחתרתית בשם "בוסניה הצעירה", במטרה להתמרד נגד השלטון האוסטרי הזר ולהתאחד עם אחיהם שבסרביה החופשית. מחוגי תנועה זו באו המתנקשים בחייהם של הנסיך פרדיננד ורעיתו

בסאראייבו ביוני של שנת 1914, ובכך סיפקו עילה רשמית וכיסוי פורמאלי לאוסטרו־הונגאריה לפתיחתה של מלחמת־העולם הראשונה, אשר פרצה כתוצאה מניגודי אינטרסים ושאיפות התפשטות של המעצמות.

במלחמת העולם הראשונה ולאחריה

מלחמות הבאלקאנים (1912–1913) שקדמו למלחמת־העולם הראשונה עלו לסֶרבים, לבולגארים, למאקדונים וליוונים בדם רב; במהלך מלחמת העולם הראשונה נכבשה סרביה כולה וצבאה המשיך בארגון ההתנגדות בסיוע חיל־משלוח אנגלו־צרפתי שהגיע מסלוניקי ומהאי קורפו. במלחמות אלו סבלה סרביה אבדות קשות, ובקרבות שהתנהלו באותה עת נפלו גם רבים מיהודיה. כך האחים עמאר, שהצטיינו בין היתר בגבורתם; וכמלחמות אלו נתחשלה גם השותפות בין סרבים ליהודים.

מיהודי קרואטיה ובוסניה גוייס לצבא, ואילו רבים מבין יהודי וויוודינה נלחמו בשורות הצבא ההונגארי ואף הם סבלו אבידות משמעותיות בנפש. בני הקהילות במאקדוניה אמנם לא גוייסו לצבאות היריבים אך סבלו הן במלחמות הבאלקאנים — מהפצצות, משריפות, משוד ומנדודים — והן במלחמת־העולם השנייה, כשצבאות שונים עברו במקומותיהם (עדויות על כך — ראה בערכים ביטולָה וסקופיֶה). במונטנגרו ההררית לא ישבו יהודים כל עיקר.

בעזרת בעלי הבריתי יצאה סרביה מנצחת מן המלחמה, אחרי סבל רב לאוכלוסיה בעת הנסיגה דרומה לעבר אלבניה. במאמץ צרפתי־אנגלי־סרבי משותף שוחררה לבסוף כל הטריטוריה הסֶרבית.

ב"חוזה ורסאיי" ובספיחיו נקבעו גבולותיה של יוגוסלאוויה, שבהם נכללו גם אזורי וויוודינה, צפונית לדאנובה, שנותקו מ"הונגאריה הגדולה" (ע"פ חוזה טריאנון) וכן התאחדו בה מונטנגרו, מאקדוניה, ודאלמאטיה (פרט לערי הנמל פיומה־רייקה וזארה־זאדאר, חצי־האי איסטריה ועוד איים אחרים שנותרו בידי איטליה), בוסניה, קרואטיה, וסלובניה שבצפון.

כך נוצרה המדינה המשולשת — של סלובנים, קרואטים וסרבים — שנהפכה במהרה, ובניגוד למצופה, ביחוד ע"י הקרואטים, למלכות בראשות השושלת קארא־ג'ורג'ה, ז.א. בהנהגת הרוב הסֶרבי. עד לשנת 1929 הייתה זו מלוכה חוקתית־פארלאמנטרית, דמוקראטית וחופשית יחסית.

במשטר מלוכני זה, בראשית דרכו, אמנם שלט הרוב הסֶרבי, אך גם שאר העמים זכו לייצוג פחות־או־יותר הוגן ומפלגותיהם יכלו להתארגן ולפעול באורח חפשי, זולת הקומוניסטים והאנרכיסטים, שהוצאו מגדר החוק בראשית שנות ה־20 של המאה הנוכחית ודוכאו על־סמך חוקים דראקוניים בידי המשטרה והז'אנדארמריה הסֶרביות.

בינואר 1929 מינה המלך אלכסנדר ה־I את הגנראל ז'יווקוביץ' לראש ממשלה, שינה את החוקה והנהיג משטר־עריצות ריכוזי ביותר. הוא נהנה מתמיכתה של הבורגנות בסרביה עצמה וכן של זו של הסרבים בבוסניה ובמונטנגרו. כן הצטרפו לשלטון זה, ונהנו ממנו, המוסלמים בבוסניה והסלובנים שבצפון־מערבה של המדינה, ואף השתתפו בכל הממשלות היוגוסלאוויות שבין שתי מלחמות־העולם, כמרכיב קבוע ובלתי־משתנה. הקרואטים היו מפולגים בין הצורך להשתתף בשלטון על־מנת להבטיח משאבים וזכויות לעצמם — לבין אופוזיציה גוברת והולכת נגד השלטון הסרבי, קרי: נגד המדינה המשותפת.

בתקופת שיאה של הדיקטאטורה, בשנות השלושים, נתקיימו בחירות כלליות, בהם זכתה 'האופוזיציה המאוחדת' לקולות רבים, אך נשארה תמיד במיעוט (מפאת השיטה הרובנית של דונט, וגם בגין סילופים); ובאותו פרק־זמן התארגנה אופוזיציה חוץ־פארלאמנטארית, מורכבת בעיקר מלאומנים קרואטים, בשיתוף כוחות שמאלניים שהודרכו על־ידי המפלגה הקומוניסטית במחתרת.

על הכוחות האופוזיציוניים הראשיים — דהיינו הקרואטים מזה והקומוניסטים מזה, אשר שניהם מילאו תפקיד מרכזי במהלך מלחמת־העולם השנייה — נייחד את הדיבור להלן.

המאבק בין הונגארים וסרבים על וויוודינה

במאה שקדמה להתעצמותו, היה לעם הסרבי יריב מסורתי גם בצפון, היינו ההונגארים, ווירת היריבות נמצאה בחלקו הדרומי של המישור הפאנוני, בגליל וויוודינה.

להבנת המאבק הסֶרבי־הונגארי בחבל ארץ זה, כדאי להבהיר הן את המונח "וויוודינה" והן את השינוי המדיני שחל בגליל זה עם הקמתה של "מדינת הסרבים, הקרואטים והסלובנים" (ס.ק.ס) בדצמבר 1918. המונח וויוודינה נוצר עוד במאה הקודמת והיה בעל אופי מיוחד מפאת רבגוניותה הלאומית של האוכלוסיה וכ"כ מכיוון שמיעוט, או אפילו ספק מיעוט, דהיינו העם הסרבי, נשלט בידי עם אחר, קרי ההונגארים. הסרבים היגרו מהדרום (מסרביה הישנה ומכוסביה־הרצגובינה) והתיישבו במישור הפאנוני, באגן הנהרות סאווה, טיסה ודאנובה, בסוף המאה ה־17, וזכו להכרת ייחודם ועצמאותם, ראשית־כל מבחינה דתית (בתור בני הדת האורתודוקסית־מזרחית) ואח"כ הוענקה להם אוטונומיה אזרחית. בעת המהפכה ההונגארית של שנות 9–1848 התמרדו הסרבים ונלחמו, כאמור, לצד אוסטריה נגד ההונגארים, אבל בשנת 1850 החזיר הקיסר פראנץ־יוסף את השלטון לידי ההונגארים, דבר שעורר התמרמרות וחסיסה בקרב האוכלוסייה הסרבית ואילץ לבסוף את וינה להעניק לה

זכויות לאוטונומיה אזורית מסוימת בתוך מה שנקרא אז "Serbische Woiwodenschaft", בהנהגת הכהונה. זהו מקורו של המונח, שהשתרש במשך הזמן.

בעקבות "ההסדר האוסטרו־הונגארי" משנת 1867 התארגנה תנועה לאומנית סרבית, שכללה גם תלמידי תיכון, אגודות זמרה וחוגים ספרותיים. פעילות האיגוד נאסרה בשנת 1872, אבל אי־אפשר היה לעצור בעד קידומה של התודעה הלאומית. אדרבא, נתגבש מרכז תרבותי־רוחני סביב האיגוד "מאטיצָה סרְפסקָה" (הגרעין הסרבי) בעיר נובי־סאד. מרכז זה נאבק לאיחוד עם האחים שהיו עוד תחת השלטון הטורקי־העות'מאני. דבר זה ראוי לציון משום שתושביו היהודיים של מרחב זה נקלעו, ואף נפגעו מדי פעם, מסכסוך זה שבין ההונגארים לסרבים.

אכן, במאתיים השנים האחרונות הייתה זו זירה למאבק מדיני, תרבותי־לשוני ולשטוני בין שני העמים הללו, והמיעוטים נדרשו לתמוך בצד זה או זה בסכסוך המתמשך. אחרי חוזי השלום של ורסאי וטריאנון, צורפה כל ויווודינה למלכות החדשה של הסֶרבים, הקרואטים, והסלובנים ואילו "הונגאריה הקטנה" נותרה בלי מרחבים וללא מיעוטים רבים, כאשר כחצי מיליון הונגארים נותרו ב"מדינות הירושה" (כך נקראו שלוש המדינות שהוגדלו כתוצאה מצמצומה של הונגאריה); לקבוצה זו השתייכו רומניה, צ'כוסלובאקיה ויוגוסלאוויה, אשר התאחדו, בהשראה צרפתית, בארגון בשם "האנטאנטה הקטנה", כדי לעמוד איתן מול תביעותיה הרוויזיוניסטיות של הונגאריה.

עם השתלטות הסרבים על הגליל וויווודינה תוך כדי הבטחת אוטונומיה לשונית־תרבותית יחסית למיעוט ההונגארי (מוסדות־תרבות, כגון ספריות, עיתונות, אגודות־ספורט וכיו"ב) וייצוג פרופורציונאלי בעיריות, וכן לשאר המיעטים, נרגעו הרוחות, אף כי נתקיימו גורמים אירידנטיסטיים מתחת לפני השטח. בקרב הרוב הסרבי ניכר הרצון שלא לקבל תכתיבים מהבירה החדשה — בלגראד. כך נוסדה, בנוסף על נציגי המפלגות הארציות ובנפרד מהם, תנועה בשם "תנועה רגיונאלית של ויווודינה", שהייתה פופולארית למדיי. התפתחות זו הביאה, בחילוף־המשטרים הנוסף, להענקת אוטונומיה נרחבת, דהיינו במסגרת הפדרציה שקמה אחרי מלחמת־העולם השנייה. קיום־ביחד זה של עמים, תרבויות ושפות (סרבית, הונגארית וגרמנית; האחרונה הן בהשפעת הקשר האוסטרי מימים עברו והן בזכותו של המיעוט הגרמני, שהיו לו עיתונות וספרות משלו) הינו בעל משמעות לגבי יהודי הגליל, שהיוו בערך שליש מכלל יהודי יוגוסלאוויה. במצב כזה ניתן להם להשתמש במקביל, או חליפות, בכל אחת משלוש השפות הנ"ל והייתה בעובדה זו הקלה רבה לפעולת הקהילות וכן של התנועה הציונית. יוצא מזה שבנסיבות המיוחדות של הסביבה, מרבית היהודים היו תלת־לשוניים, בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. כרם, מבחינת ההשתייכות התרבותית קשה להגדירם במדוייק. בדור הסבים והאבות נשתמרה ונתקיימה הנטיה לצד ההונגאריות, בעד שמיעוט מבין המשכילים העדיף את השפה הגרמנית (בקריאה ובכתיבה). בדור הבנים הלך והתפתח התהליך של הסתגלות והשימוש בשפה הסֶרבית תפס את המקום המרכזי.

מבעיותיה הלאומיות של סֶרבְיָה

בסֶרבְיָה שלאחר חוזה וֶרסאי, התנהלו העניינים על מי־מנוחות. התפיסה הלאומית הפאן־סרבית שלטה בכיפה, והחלקים הדרומיים של המדינה כונו "סרביה הדרומית", מושג שהתברר במשך הזמן כמסולף, באשר רוב האוכלוסייה שם היה מורכב ממאקדונים, שלא ראו את עצמם כסרבים ואף דיברו בשפה שונה. אם להקדים קצת את המאוחר, הרי שאחרי מלחמת־העולם השנייה, הסתבכו העניינים והביאו ליצירת הרפובליקה המאקדונית מזה, ולגליל אוטונומי של "קוֹסמֶט" (קוֹסוֹבוֹ ומֶטוֹכְיָה) — על אוכלוסיית האלבאנית הניכרת, אזור זה זכה לאוטונומיה במסגרת מדיניות שוויון העמים בפדרציה היוגוסלאווית. עם זאת, אין להתעלם מן העובדה, שדווקא באזורים הללו היה כור־מחצבתה של הסרביות ושל הכנסייה האורתודוקסית־פראבוסלאווית, שמנזריה העתיקים והיפים ביותר פזורים שם, מה גם שמדינת שושלת הניאמנ'יצ'י בנו וקיימו בה ובסביבתה את ממלכתם בימי־הביניים. ממלחמות באלקאנים (1912–1913) ואילך יצאו הסרבים כשליטים. וגם במלחמת העולם השניה ספגו אבידות קשות במיוחד. ועתה אורבת לה סכנה חדשה. שמירת האתרים הללו שבמאקדוניה, בחבל סאנג'אק ובגליל קוסובו, תוך כדי הדלדלותם מתושביו הסרבים, הנה אולי הבעיה החמורה ביותר שמעסיקה בימינו לא רק את העם הסרבי, אלא אף את הפדרציה היוגוסלאווית כולה, מול הלאומיות, ואף איומי האירידנטה, האלבניות.

המצב במדינה חדשה (אחרי 1918)

מצבה הכלכלי של המדינה החדשה וסיכוייה לשגשוג נראו טובים בראשית דרכה. נרשמו הצלחות בשיקום הריסות המלחמה ובבינוי תשתית תעשייה מודרנית שבה השתתפו חברות מערביות ואף בנקים של המעצמה המנוצחת, דהיינו אוסטריים בעיקר. בניצול המכרות (נחושת ועופרת) השקיעו הצרפתים והבריטים. בשנות העשרים של המאה הנוכחית הייתה אכן תנופה כלכלית, אשר פתחה אפשרויות מגוונות בפני יזמים, תעשיינים וסוחרים, ובתוכם גם ליהודים. אנשי־העסקים היהודיים גילו תושייה וההפזרו על־פני המדינה כולה תוך־כדי חיפוש אחרי פרנסות חדשות, או מכניסות יותר. פיזור זה גרם, אגב אורחא, לפיצול ביהדות יוגוסלאוויה

ולמספר קהילות רב יחסית. יהודים התיישבו בכפרים רבים ומצאו בהם מחייתם כפונדקאים, סוחרי מכולת וסדקית, ובמידה פחותה — בתור רוקחים, רופאים ופקידי השלטון המחוזי או המקומי.

כאשר בא המשבר העולמי בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, רובם היו מבוססים ויכלו לעמוד בזעזועים שהגיעו בגלים מתונים יחסית ובאיחור־מה לדרום־מזרח אירופה.

באותה תקופה סבלה המדינה גם מאבטלה, בנוסף לפגעים שנבעו מסדרי המינהל הריכוזי והבלתי־יעיל, ועל רקע מתחים חברתיים שונים. ברם, הבעיה המרכזית, שהעסיקה את המדינה ומנעה בעד התייצבותה, היה הסכסוך בין שני מרכיביה העיקריים, הסרבים והקרואטים. התקוות — ויש הסבורים כיום האשליות — שהתעוררו עם הקמתה של המדינה המשותפת נגוזו בהדרגה, וקיבלו מכה ניצחת כאשר נרצח מנהיג מפלגת האיכרים הקרואטים, סטיֶפאן ראדיץ', בין כותלי ה"סקופשטינָה" (הפארלאמנט) בבלגראד, מיריית אקדחו של ציר סרבי. בעקבות האירוע הטראגי הזה נתחזקו המגמות הבדלניות בקרואטיה.

מחוגים אלה — שבחרו בהגירה — באו המתנקשים בחייו של המלך אלכסנדר בשנת 1934. אמנם השלטונות המרכזיים התגברו על המשברים הללו, והממשל המשיך לתפקד במתכונת הקודמת, הודות לשיתוף־הפעולה בין המפלגות הסרביות והקרואטיות הגדולות, שנמשך עד לביתורה של יוגוסלאוויה באפריל 1941. עם זאת נתערערו האמון בדו־קיום ומכאן גם ביציבות המשטרית, ותופעה זו נוצלה במלואה ע"י החותרים תחת ישותה של המדינה, דהיינו האיטלקים, וביתר שאת — בשנות השלושים — על־ידי הנאצים הגרמנים.

זוהי התמונה הכללית, אך יש גם חריגים. במאקדוניה, למשל, בייחוד בחלקיה הדרומיים, כגון ביטולה (מונשטיריו — במקורותינו) ושטיפ (אישטיפ), השינוי המדיני שבא בשנת 1918 גרם למשבר כלכלי ותעסוקתי חמור, באשר האזור היה קשור בטבורו אל שוקי סאלוניקי, בעלת נמל טוב ואזור סחר רחב, ולשאר המרכזיים בתראקיה ובמאקדוניה היווניים. בשלטון הסרבי־היוגוסלאווי לא נמצאה תחלופה לשווקים גדולים אלו, נוצרו כיסי־אבטלה, והפרולטריון המקומי, לרבות היהודים שבו, נותר ללא תעסוקה; שינויים אלה פגעו קשה במיוחד ביהודים, שרבים מהם נהפכו על כורחם לרוכלים זעירים, לפועלי־דחק ולעניים מרודים, שחיו על סעד, על חסד ועל הכנסות מזדמנות.

בבוסניה־הרצגובינה פחתו השקעות של בעלי־ההון האוסטריים, אך במידה מסויימת באו תחתן מפעלים וכספים מסרביה ומקרואטיה, שעבורם הייתה שם תשתית להתפשטות, דהיינו חומרי־גלם וכוח־אדם מצוי וזול. כ"כ לא חל ניתוק מוחלט מן הצפון ומצפון־מערב, כפי שקרה בדרום, ואנשי־עסקים המשיכו בקשריהם עם וינה, פראג וכו', ובקשרים אלו הצטיינו היהודים. ושם אף נוצרו הזדמנויות חדשות, אם־כי בהיקף מוגבל.

ראויה לציון העובדה, שהמפלגה הקומוניסטית, על אף היותה שרויה בדיכוי ובתנאי מחתרת, ידעה לנצל משברים אלה, בין הכלליים בין האזוריים, לחיזוקה ולביסוס עמדותיה דווקא באזורים שנפגעו ביותר מהמשבר ומהמיתון שבא בעקבותיו. נזכיר עוד אזור, שהיה אמנם נחשל ונשאר כזה, ועוד התדרדר נוספות, בהעדר מימון ויוזמות חדשות, ואף ניתוק הקשר עם איטליה ואלבאניה, דבר שלא הוסיף לו חוסן כלכלי: אנו מתכוונים לצרנָה־גוֹרָה, נסיכות ואף מלכות עצמאית לשעבר, הידועה במערב בתור מונטֶנֶגרו (Montenegro).

התנועה הלאומית הקרואטית

בראשית דרכה הייתה התנועה הלאומית הקרואטית תופעה שהתרכזה בראש וראשונה במאבק על "שפת־האם" ועל זכויות אוטונומיה, תוך כדי הישענות על רעיון האיחוד של העמים הסלאוויים, בעיקר כמשקל־נגד להשפעות ולמגמות ההתפשטות המדינית והתרבותית מהמערב. כשהוסכם על איחוד פזה, הניחו מנהיגי הקרואטים ברובם, שתקום מדינה פדראטיווית ושוויונית, שבה יזכו הקרואטים לשלטון עצמי מורחב. ברם, הדברים התפתחו באופן אחר, והם נקלעו לתוך מדינה ריכוזית בהנהגה סרבית ביורוקראטית וכמעט בלעדית. כך הועמק הקרע בין שני עמים אלה. אין תימה, שהמגמות הבדלניות־הלאומניות עלו בקרב הקרואטים. אלה האחרונים הצטיינו אף בדרגת־השכלה גבוהה יחסית, הואיל ובמשך מאות בשנים לא היו נתונים תחת השלטון העות'מאני, אלא תחת השלטון האוסטרי אשר בדרך־כלל היה בעל רמה גבוהה יותר של ציוויליזאציה. גם זיכרונות־העבר של מלוכה קרואטית במאות ה־10 וה־11 טיפחו גאווה ואף הולידו דיבורים על "תרבות בת אלף שנה".

רציחתו של סטיאפן ראדיץ' — מנהיגה של מפלגת האיכרים הקרואטית, בשנת 1928, רק הוסיפה שמן למדורה והכבידה על מדינאים קרואטיים מתונים, שהמשיכו לדגול בשיתוף־פעולה עם הסרבים והסלובנים במדינה אחת. בראשית שנות השלושים עכרו הקרואטים, בהנהגתו של ד"ר ולאדקו מאצֶ'ק, לאופוזיציה וזכו לכוח ניכר בשתי בחירות פארלאמנטאריות, אך ללא סיכוי לתפיסת השלטון. גם מחוץ לפארלאמנט היוו הם את הגורם העיקרי של התנגדות לעריצות השלטונית, בשיתוף גלוי או סמוי עם הקומוניסטים. אמנם, לנוכח סכנת התפשטותו של הנאציזם, נכנס מאצ'ק לקואליציה רשמית עם צווֶ'קוביץ' הסֶרבי (רוה"מ) ועם אנטן קוֹרוֹשֶץ. הסלובני במעין ממשלת־אחדות־והצלה־לאומית. הויזג

והשיתוף לא עלו יפה, בין השאר גם לאור החתירה הנאצית המתמדת. תוך ניצול הניגודים הלאומיים והאישיים הקיימים. לבסוף, התייאש מאצ'ק ופנה אל האיטלקיים, שעמם ניהל מו"מ חשאי עוד בהיותו חבר בממשלת־האחדות, על תמיכה בהקמת מדינה קרואטית בחסות איטלקית לאחר ביתורה של יוגוסלאוויה, שנראה לו אז קְבלתי־נמנע.

בינתיים, גם במפלגתו של מאצ'ק ובמשמר האזרחי (הזרוע הצבאית) שלו התגברו היסודות הקיצוניים, שלא ראו בעין טובה את נטיותיו של מאצ'ק להתפשרות. כאשר נכנסו הגרמנים, מלווים במהגרים קרואטיים מן הפלג הקיצוני — "אוּסטָאשָה" — לזאגרב והכריזו על הקמת מדינה קרואטית עצמאית, קיבלה האוכלוסייה את השינוי בברכה. אף־כי החסות על המדינה הייתה נאצית, ובמידה פחותה — איטלקית, אך נוצרה קרואטיה נפרדת, שאמנם הייתה קטנה ומקוצצת (באשר הן הגרמנים והן האיטלקים הוציאו חבלים שלמים משליטתה), אך הרגשות הלאומיים העיקריים סופקו. כמו־כן, נכון בסיס ממוסד לנקמנות, לרדיפות ולרציחות של האוכלוסייה הסֶרבית, ובמקביל גם היהודית. אולם, יש הבדל יסודי בין גורל היהודים לבין גורל הסרבים: כשלוש הרבבות של היהודים בקרואטים גופא, בבוסניה ובדאלמאטיה, שהיו בשליטתם של ה"אוסטאשה" רוכזו חיש־מהר וחוסלו, ואילו רק חלק מכמיליון וחצי הסרבים, שהיו תושבי המדינה הקרואטית העצמאית כביכול, חוסלו בכנסיות ובמחנות־ריכוז; המונים ברחו, הוברחו והועברו במאורגן אל מעבר לנהרות דרינה וסאווה — לשטחי סרביה הישנה; אחרים המירו דתם, בין מרצון ובין מאונס, והמשיכו להתקיים, במצב פאראדוקסאלי למדיי, כְּסרבים בני הדת הקאתולית. בדיכוי ושמירה על המשטר עסקו שתי יחידות־צבא קרואטיות, ונשלחה אפילו "לֶגיה", ז.א. חיל־משלוח, לחזית המזרחית. ואולם עיקר תפקידם של הכוחות הללו היה להוות משקל־שכנגד וכלי־שרת בידי הנאצים מול הקומוניסטים, שהיו הכוח האידיאולוגי והארגוני המרכזי מאחורי המרד שהתפשט לכל אורכה ורוחבה של המדינה.

התנועה הקומוניסטית ביוגוסלאוויה

להבנת התופעה הזו, כדאי לשחזר את ההתפתחות שהולידה אותה. ראשיתו של הקומוניזם היוגוסלאווי הייתה בסֶרביה, שם נוסדה בש' 1903 המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הסֶרבית, אשר עוד ב"סקופשטינה" של מלכות סרביה זכתה למנדט אחד או שניים בבחירות של השנים 1905, 1908 ו־1912. (באלה האחרונות זכתה המפלגה ל־6% מכלל הקולות). בסֶרביה כבר היה קיים פרולטאריון זעיר, ששימש יסוד לתנועה הקומוניסטית. לאיכרים הייתה חסרה, בדרך־כלל, התודעה המדינית, וקולותיהם נתחלקו בין המפלגות הסרביות הגדולות, הראדיקאלית והדמוקראטית, ואח"כ גם נוסדו שתי מפלגות־איכרים מיוחדות. בשאר הפרובינציות היוגוסלאוויות היו מעט סוציאליסטים פעילים. מחוגים אלה קמה המפלגה הקומוניסטית ב"ועידת האיחוד" — במארס 1919 — כאשר הצטרפו אליה הסוציאל־דמוקראטים הסֶרביים, וכל התנועה נסתפחה לאינטרנאציונאל השלישי. בשנת 1920 היו למפלגה 60,000 חברים וכ־300,000 פועלים מאורגנים באיגוד המקצועי שבהשפעתה.

בבחירות הפארלאמנטאריות הראשונות הכלל־ארציות, שנתקיימו בנובמבר 1920, זכתה המפלגה הקומוניסטית — בהשפעת מהפכת אוקטובר ברוסיה של שנת 1917 — ב־59 מנדטים ונהייתה המפלגה השלישית בגודלה.

תגובת השלטון על ההצלחה הזו הייתה מיידית ונמרצת ביותר. המפלגה נאסרה רשמית. משנת 1921 ואילך פורקו האיגודים המקצועים בהנהגתה, רבים מעסקניה נעצרו ונידונו ע"פ חוק חדש להגנת המדינה ("חוק החתרנות תחת אשיות המדינה"), וכך נשברה תנופתה, שהייתה בקו העלייה, בעקבות בקיעים שנתגלו בניהול ענייני הממלכה מזה, לרגל גיבושן של תעשיות חדשות ואכזבות מתוצאות הַפָּעָלָתָן מזה. הקומוניסטים ירדו למחתרת עמוקה. נעשה ניסיון של התארגנות ב"מפלגת פועלים בלתי־תלויה", אך זהותה האמיתית של זו נתגלתה מהר, ובשנת 1924 נאסרה אף היא בפקודתו של ראש הממשלה דאז ניקולה פאשיץ'.

מאז נאלצו הקומוניסטים לקיים את ועידותיהם בחו"ל, בדרך־כלל בוינה, שהייתה גם מרכז הקומאינטֶרן לדרום־מזרח אירופה. המפלגה סבלה לאורך שנות ה־20 הן מן הרדיפות והן מחוסר מנהיגות סמכותית ומכיתתיות ('פראקציות' ימנית ושמאלית שפעלו בתוכה).

התפתחותה של המפלגה בקרואטיה הייתה אטית ומלווה קשיים רבים בגין המגמות הלאומניות והבדלניות מחד גיסא, ומחמת העובדה שגם הקומוניסטים במפלגה הכל־ארצית הונהגו בעיקר ע"י סרבים וע"י אנשים שבאו מחוץ לזאגרב, מאידך גיסא. לכן נתמנה, בקיץ 1928, כמזכיר של הסניף הקרואטי — יוסיפ ברוז טיטו, אך זמן קצר אחר־כך הוא נעצר, והמפלגה בקרואטיה נשארה יתומה (מנהיג אחר, ג'ורג' ג'אקוביץ' נרצח ע"י הז'אנדארמריה). חלק ניכר מהמנהיגות התרכז, מסיבות ביטחון, במוסקווה.

יש לציין, כי גם בתקופות של העדר פעולות מדיניות וראוותניות, עסקה המפלגה בהתארגנות שיטתית במחתרת, בכל אחד מגלילותיה וחבליה של הארץ, תוך־כדי הבלטת הייחוד המקומי והסתגלות או הסתפחות לכל כוח מקומי בעל פוטנציאל מהפכני. כמו־כן עלה בידי המפלגה לחדור לשורות האיכרים, למצוא ולהכשיר מביניהם עסקנים ומנהיגים, תוך־כדי ניצול התרוששותם של המוני האיכרים בעקבות התיעוש המזורז וכתוצאה מרפורמות אגראריות בלתי־

תכליתיות או בלתי־מיושמות כהלכה... כן הצליחה המפלגה לגייס בני־נוער בהמוניהם ולמשוך אליה משכילים במספר הולך וגדל.

עם עליית היטלר לשלטון בינואר 1933, ולנוכח אזלת־יד של ה"אנטאנטה הקטנה" וכשלון הניסיון להעמיד מול הפאשיזם הגואה "איחוד באלקאני", שנוסד בשנת 1934 — מצד אחד, ולאור התגברות העריצות המשטרית ביוגוסלאוויה עצמה בעקבות הירצחו של המלך אלכסנדר במארסיי באוקטובר 1934 ע"י בולגארי ואנשי האוסטאשָה שפעלו אז בחו"ל, (בחסותן של המדינות הרוויזיוניסטיות העוינות ליוגוסלאוויה, דהיינו איטליה והונגאריה). — מצד שני, באה שעת־כושר לחיזוקה של המפלגה הקומוניסטית היוגוסלאווית. היא החליטה — במוסקווה — להגביר את הפעילות ולהעביר את המנהיגות, עם טיטו בראשה, לתוך הארץ. טיטו אכן הגיע לקראת סוף 1936 ועשה בדק־בית וסדר בשורות המפלגה. ביולי 1937 סולק המזכ"ל הקודם מילאן גורקיץ' (יוסף צ'יזינסקי בשמו האמיתי) ונקרא למוסקווה (שם נעלמו עקבותיו) ובמקומו נטל לידיו את ההנהגה טיטו, תחילה כמזכיר ארגוני, ואח"כ כמזכ"ל.

טיטו ויסת, גיבש והרחיב את המערך הקיים וידע לתמרן ולהשהות את הפעלתו במלוא ההיקף, להלכה ולמעשה, עד לפלישת הכוחות הגרמניים לברית המועצות.

בתנאי דיכוי ומחתרת קשים עלה בידי מנגנון המפלגה להוציא אל הפועל מבצעים מסובכים, כמו, למשל, העברת למעלה מ־1300 לוחמים לספרד בשנת 1937 (אגב אורחא, יותר ממחציתם נפלו שם; יתרם, שחזרו אחרי שהות במחנות בצרפת, לקחו חלק מרכזי בתנועת המרי נגד הכובשים הפאשיסטיים משנת 1941 ואילך, וביניהם קומץ יהודים).

הדבר בא להדגים את התשתית הכלל־ארצית שהקימה מפלגה זו, תשתית שאפשרה את גיוסן וייסודן של היחידות הפארטיזאניות ואת הפעלתן לפי תכנון מרכזי. בקיום תשתית זו היה יתרון עצום לעומת המגבלות המחוזיות־מקומיות של שאר היחידות המזוינות שקמו אחרי הכיבוש (צ'טניצי בסֶרביה ובמונטנגרו, אוסטאשָה בקרואטיה בלבד, וכיו"ב).

בידי המפלגה הקומוניסטית היו, בפרוץ מלחמת־העולם השנייה, הכלים הארגוניים הדרושים לשם התנגדות לפולשים. יוזמי הפעולות יכלו לסמוך על תודעה רעיונית מגובשת ועל משמעת בביצוע המשימות, מה שאין כן בשאר היחידות המזוינות שהופיעו בשטח.

אם נוסיף לכך מנהיגות תקיפה ובעלת תושייה בראשותו של טיטו, ולידו — בין השאר — משה פיאדה, ג'ילאס, קרדל ואחרים — הרי שנבין בנקל את הצלחותיה־ניצחונותיה של תנועה זו, שהביאה, אחרי מאבקים ממושכים ועקובים מדם, לרבות מלחמת־אזרחים אכזרית ומתישה, בסופו של תהליך שנמשך כארבע שנים, לנטילת השלטון ע"י המפלגה בתום מלחמת־העולם השנייה וליצירתה של "יוגוסלאוויה החדשה" בהנהגתה.

הדתות והכנסיות בין שתי מלחמות־העולם

עם צירופם של עמים שונים ליחידה אחת נוצר ביוגוסלאוויה פסיפס של דתות. מרבית האוכלוסייה — סרבים, מונטנגרינים, מאקדונים וחלק מתושבי בוסניה־הרצגובינה הֵם בעלי הדת האורתודוקסית (פראבוסלאווים), ואילו הקרואטים והסלובנים משתייכים לכנסייה הקאתולית. כתוצאה מהכיבוש העות'מאני הממושך קיימים למעלה ממיליון מוסלמים במאקדוניה, סרביה, ובעיקר בבוסניה. רובם היו במקורם קרואטים וסרבים שהתאסלמו עוד במאות הראשונות של הכיבוש (המאות ה־15 וה־16); בדרום, קוסובו־מאטוכיה ובמאקדוניה, יש גם אלבאנים ("שיפטארי"), שרובם מוסלמים, אם־כי יש ביניהם גם קאתולים ואורתודוקסים; הפרוטסטאנטיזם קיים בעיקר בין המיעוטים (הונגארים, גרמנים־שוואבים ועוד) שבצפון המדינה.

ברי שהדת הדומינאנטית היא האורתודוקסית. בראש הכנסייה, שהינה בלתי־תלויה ("אוטוקפאלית"), עומד אפאטריארך, שנבחר ע"י הסינוד, המורכב מנציגי הכהונה הגבוהה. כוחה של הכנסייה זו נעוץ במורשת ההיסטורית־תרבותית, באשר היא היא ששמרה על הייחוד הסרבי של העם בתקופת הכיבוש הארוכה, הגנה עליו, נתנה גיבוי ללאומיות ועודדה יצירה אמנותית בתוך מנזריה הרבים, המפוזרים על פני סרביה, קוסובו ומאקדוניה. ומנזרים אלה שימשו גם מִבצרים רוחניים ולאומיים במשך דורות רבים.

ההתפתחות החדשה — עליית הלאומנות האלבאנית, שנתאפשרה דווקא ע"י המדיניות השוויונית והמתקדמת שננקטה לגבי כל המיעוטים — הביאה להשתלטות ה"שיפטארי" (סקיפאטרים או אלבאנים) על אזור "קוסמֶט"* בדרום המדינה, היינו דווקא באזור שבו פרחה, כאמור, בימי־הביניים הקיסרות הסרבית־אורתודוקסיה; ומכאן נובעים מתחים וסכסוכים, שאין לראות פתרונים להם בקרוב או בנקל.

אשר לקרואטיה — על אף העובדה שרוב־רובם של הקרואטים הם קאתולים. לא קמה תנועה פוליטית על רקע דתי או מפלגה קלריקאלית חזקה (זה קרה בסלובניה שבה, לא התיישבו בעת החדשה יהודים כל עיקר).

בבוסניה והרצגובינה נתקיים מעין תלת־קיום בין סרבים־אורתודוקסים, קרואטים־קאתולים ומוסלמים־סונים, שבראשם עמד רייס־אל־עולמא מוכר ע"י ממשלת בלגראד. אמנם, פשוטי העם המוסלמים נחלקו לשלושה סוגים: א.

* קיצור מקובל לגבי שני מלכים: קוסובו מזה, ומֶטוכיָה מזה. בעת הכתיבה נודע ששם החבל קוצר ועתה מכנים אותו בשם "קוסובו־מֶטוכיה" בלבד.

מוסלמים אדוקים, שדתם הייתה נר יחיד לרגליהם; ב. מוסלמים שנטו לסרבים, בין על־סמך תודעה של כור־מחצבתם ובין מתוך אופורטוניזם של מיעוט; ג. מוסלמים שהרגישו קרבה יתירה לקרואטים, על אף הבדלי האמונה. יוצא שהמוסלמים בבוסניה היו מפוצלים למדיי, לעומת שתי העדות האתניות־דתיות הנ"ל. (בעת מלחמת העולם השנייה נתגבש רב בעדתם, לצד הגרמנים, אשר ראו בהם מגן מול הרציחות שספגו בראש וראשונה מידי הצֶ'טניצי הסֶרבים, אך לא רק מהם).

במאקדוניה, רוב האוכלוסייה, דהיינו סֶרבים, מאקדונים, רומנים (וואלאכים) ואף המיעוט היווני היו אורתודוקסים, אם־כי התפללו בכנסיות שונות; האלבאנים והטורקים שנותרו בשטח — היו ברובם הגדול מוסלמים. קאתולים לא היו מרובים, ואילו הקהילות היהודיות המשיכו להתקיים, תוך־כדי הסתגלות הדרגתית ומכאיבה — בעיקר מבחינה כלכלית — למצב החדש, שטמן בחובו ניתוק מקהילות שביוון, ובראש־וראשונה — מסאלוניקי.

בסרביה הישנה היו אך מעט מוסלמים, ובערי השדה עוד פחות יהודים. האחרונים התרכזו בבירה הן מפאת האיסור או חוסר הענין הכלכלי, לאורך המאה ה־19, להתיישב בערי השדה, והן בגין האפשרויות הכלכליות הטובות יותר שבה.

במונטנגרו — רוב רובם של המונטנגרינים הם בני הדת האורתודוקסית. במכלול זה, לא היה ליהודים משקל כלשהו.

מעמדה המשפטי של העדה היהודית

היהודים הוכרו ככבר ב"מלכות המשולשת" (S.H.S — הסרבים, קרואטים וסלובנים) כעדה דתית על־סמך החירויות הפולחניות והעצמאות המינהלית, שמהן נהנו הלכה למעשה עוד בימי השלטונות הקודמים, אמנם בצורות שונות. בקרואטיה ובוויבודינה הושלמה האמנסיפאציה מצד השליטים האוסטריים מזה וההונגאריים מזה, במחצית השנייה של המאה ה־19. בבוסניה־הרצגובינה, שנכבשה ע"י אוסטרייה בשנת 1878, וסופחה אליה בשנת 1908, מצבם החוקי והחברתי של היהודים היה בדרך־כלל שפיר עוד במסגרת הקיסרות העות'מאנית, תוך־כדי אוטונומיה קהילתית רחבה למדיי, שהשלטונות החדשים לא פגעו בה. אשר לסרביה, יהודי הבירה בלגראד — המהווים את רוב בניינה של העדה — נהנו משוויון; התנהל מאבק ממושך להכרת הזכות לישיבה בערי השדה של סרביה. הדבר הושג רק בהתערבות המעצמות בקונגרס ברלין של שנת 1878 (ראה להלן).

הצורה הארגונית

בשנים 1921–1929 פעל איגוד הקהילות, שנוסד בשנת 1919, על־פי תקנותיו שלו, אך ללא הכרה ממלכתית. זו הוענקה בשנת 1929 בצורת "החוק בדבר העדה הדתית היהודית" (Zakon o Verskoj Zajednici Jevreja). חוק זה נתן הכרה רשמית לקהילות והעניק תוקף חוקי להטלת מיסיהן ולאכיפת החלטותיהן. הרב הכולל קיבל את משכורתו מתקציב המדינה. איגוד הקהילות ייצג רשמית את כל יהודי המדינה. היהודים הוכרו הלכה למעשה, אם־כי לא פורמאלית, כמיעוט אתני־דתי. לאיגוד היו מסונפות 110 קהילות ברחבי המלכות.

מאז 1924 קיים בבלגראד גם "איגוד אגודות הנשים היהודיות ביוגוסלאוויה", שהקיף 40 אגודות מקומיות. בראש איגוד זה עמדה מרת יֶלֶנָה די מאיו, עסקנית סוציאלית וקהילתית ידועה בסרביה.

הרבנות הראשית הארצית נוסדה בשנת 1923, ובראשה עמד הרב ד"ר יצחק אלקלעי, מקודם רבה הראשי של סרביה.

אכן, נוצרו תנאים נוחים לחיי הקהילות ללא הפרעה או התערבויות מצד השלטונות. האחרונים היו עסוקים בבעיות מדיניות חמורות למדיי ולא גילו התעניינות מיוחדת בעדה קטנה — פחות מאחוז מן האוכלוסייה — מה גם שהייתה מפוזרת ברחבי הארץ.

המאבק על שוויון־זכויות בסרביה הישנה/החדשה

אף סֶרבְיָה, שבה היהודים היו מושרשים היטב בזמננו והשתתפו בכל מלחמותיה, לא הייתה נקייה מאנטישמיות, לא בתקופת הנסיכות והמלכות הנפרדת, ולא בתקופת המדינה המשותפת עם הקרואטים והסלובנים. האמת היא, שהיו אלה מקרים בודדים בלבד, שאירעו בזמנים החדשים ושנבעו משולי החברה, אך התופעה נתקיימה במידה זו או אחרת.

במחצית השנייה של המאה ה־19 התנהל מאבק להכרת זכות ליהודים להתיישב ולהתפרנס ממסחר וממלאכות בערי־השדה של סרביה. בלחץ הסוחרים המקומיים* חוקק אפילו חוק שאסר נוכחות יהודית מחוץ לבירה. סוחרים יהודיים אחדים אף נרצחו — אחד בשאבאץ ואחד ליד אוז'יצֶה. אף יהודי בלגראד סבלו מהפליות ומהטרדות, וגם מגירושים זמניים. המאבק להשגת שוויון זכויות מלא היה ממושך וקשה. רק אחרי מאמצים ממושכים, ובהתערבות המעצמות הגדולות, בריטניה וצרפת (ובהן פעלו כי"ח ויהודי אנגליה בשם יהודי העולם). אחרי קונגרס ברלין של 1878, ביטלה סרביה את האיסור לשהיית יהודים בערי השדה על־מנת להגשים שוויון־זכויות מלא ליהודים. ואכן עשתה זאת (בניגוד לממשלת רומניה, אשר סירבה להעניק אזרחות רומנית למרבית תושביה היהודיים), אם־כי רשמית וסופית רק בחוקה משנת 1888. פרטים על המאבק הזה — ראה בערך בלגראד.

* בשפת העם "čaršija", ז.א. אנשי־השוק, קרי: הבורגנות המקומית.

מצבם של היהודים בין שתי מלחמות־העולם

השנים הראשונות היוו עידן הסתגלות לשינויים המשטריים והתארגנות חדשה של המוסדות המרכזיים־הארציים, תוך־כדי מאבק עם תופעות אנטישמיות, שהיו על־פי־רוב מנת־חלקם של יהודי סלאבוניה וקרואטיה, אשר סבלו משוד ומביזה, ולעתים אף מרציחות בידי עריקי הצבא האוסטרי המובס וממשוחררים. עשרות משפחות יהודיות נאלצו אז לנטוש את מקומות־מושבן (באזור סרֶם, למשל) לנדוד, להשתכן מחדש ולשקם את פרנסתן.

בבואנו לסקור את קהילות ישראל במסגרת "מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים" — משנת 1929 ואילך "ממלכת יוגוסלאוויה" — עלינו להציג את השאלה: מהי בעצם "יהדות יוגוסלאוויה"? האם אכן נוצרה והתגבשה עדה כזו בפחות מימי דור? ואם כן, כיצד זה אירע, ומה הם המאפיינים העיקריים שלה? על שאלות אלו ננסה להשיב בדיוננו להלן.

יצירת יחידה מדינית כגון זו של יוגוסלאוויה, הבנויה על יסודות חברתיים ותרבותיים שונים ועל רבדים היסטוריים נפרדים, נראית מלאכותית, ואפילו גובלת בבלתי־אפשרי. ואולם, במציאות הדבר קם והיה. "הרך הנולד" ממיזוג יסודות כל־כך הֶטֵרוֹגֶניים אף גילה כוח התמצאות והישרדות, ואפילו חיות וחיוניות, עד לנחשולי החיסול. כשם שדבר זה נכון לגבי המדינה עצמה, כך הוא נכון גם לגבי היהודים שבה.

נבדוק, ראשית־כול, את המפריד או השוני, שמתחלק אל נכון גם מבחינה גיאוגראפית: בחבלים הצפוניים והצפון־מערביים של המדינה החדשה נשתמרו במידה רבה המורשת הגרמנית וההונגארית, והיהודים שם היו כמעט כולם אשכנזים. הם התיישבו באזורים הדרומיים הללו רק בדורות האחרונים, לכל המוקדם במאה ה־17, אך לרוב במשך המאה ה־18 וה־19; ואילו בדרום, דהיינו בסֶרביה ובמאקדוניה — ובדרום־מערב (דאלמאטיה ובוסניה) נתקיימו ברציפות, ובמשך דורות רבים, היישובים הספרדיים שמייסדיהם היגרו והשתרשו שם לפני ארבע מאות־שנה. אמנם נתגלו שרידי נוכחות יהודית כבר מהמאות הראשונות, במיוחד במאקדוניה, וגם לחופי הים האדריאטי הגיעו יהודים, אך אין מידע על המשך. בהעדר רציפות היסטורית, ולאור הפער הרובץ בין דורותינו לבין ימי־הביניים, נראה, כי יהדות יוגוסלאוויה היא תולדה מובהקת של העת החדשה.

אף בין התושבים הספרדים יש להבחין דרגות שונות של התערות והשתלבות בסביבתם. במאקדוניה שמרו היהודים, בהקפדה יתירה, על מורשתם הדתית, על הפולקלור הספרדי ועל שפת הלאדינו במגעים בינם לבין עצמם. רמתם המעמדית הייתה בתחתית הסולם החברתי. ביריבויות שבין הסלאווים המקומיים המאקדונים, הבולגארים והסרבים — רק מועטים מבין היהודים לקחו חלק. בגלילות אלו שלטה הקיסרות העות'מאנית והתגוררו בה גם מיעוטים — טורקי, יווני ואלבאני, מתוך רב־קיום בשלווה יחסית. יהודי מאקדוניה הראשונים היו הרומאניוֹטים עוד לפני בואם של צאצאי המגורשים מחצי־האי האיברי, אך במשך הדורות הם התמזגו ונהיו לספרדים לכל דבר. מבחינה לשונית, דיברו רוב היהודים שהתגוררו במאקדוניה טורקית ויוונית, ורק מעטים סיגלו לעצמם את הניב הסלאווי המקומי, שהוא דומה עד מאוד לניבי הבולגארית והסֶרבית. לאחר מלחמת־העולם השנייה הוכר ניב זה כשפה עצמאית — המאקדונית. החברה היהודית בקהילות אלה הייתה כמעט סגורה בפני השפעות זרות, עוד יותר מאשר בבוסניה או בסרביה. הפרנסה הייתה מצויה, אף אם לעתים רק בצמצום, כל עוד התנהלה הכלכלה בתנאי הממלכה העות'מאנית ובצמידות לשוקי תראקיה ומאקדוניה ולעיר־הנמל סאלוניקי. מבחינה רוחנית־דתית היו יהודי ביטולה, סקופייה, שטיפ ועוד, קשורים לבני־משפחותיהם מזה, ולרבנות שבסאלוניקי או מקושטא (אסתנבול), מזה. בראשית המאה ה־20, החלה לחדור השפעה תרבותית צרפתית, באמצעות בתי־הספר של כי"ח (אשר — להבדיל מבולגאריה, למשל — לא הופעלו בשאר חבלי יוגוסלאוויה, אפילו לא בסרביה; פעם אחת גילו ענין בנעשה בתלמוד־תורה שבבלגראד ותו לו).

בבוסניה־הרצגובינה היה המצב שונה. באוכלוסייה המעורבת, היה מעמד היהודים ברור ומוכר כעדה נפרדת, כאשר האוכלוסייה כולה דוברת שפה אחת — היא הסרבית־קרואטית. טורקית ידעו הפקידים המעטים ומשכילים ספורים בלבד, ואילו הגרמנית חדרה באטיות רק מסוף המאה ה־19, בעקבות הכיבוש האוסטרי (1878). עם הכיבוש, ועוד יותר עם הסיפוח (1908), באו גם אשכנזים לגליל החדש, בין כנציגי השלטונות — פקידי הרכבת והמינהל, ובין כיזמים, כבעלי מקצועות חופשיים, או כתגרים שחיפשו אחרי פרנסה. בערים הגדולות יסדו האשכנזים בדרך־כלל קהילות נפרדות משלהם, ובנו בתי־תפילה, בהם התפללו לפי מנהגיהם. במשך ימי דור של חיים בצוותא, התפתחו יחסים טובים בין שתי העדות ונוצרו גם דפוסים לשיתוף־פעולה בענייני־ציבור כלליים. כאן התהווה הדו־קיום המוצלח, שהתפשט תחילה לסרביה, ואח"כ למדינה החדשה כולה. על אף הפירוד הרב באוכלוסייה ע"פ השתייכות דתית ולאומית, בחבל־ארץ זה הייתה השתתפות ערה ורבה יותר מצד היהודים גם בחיי הציבור בכללו. הדבר בא בזמנו לידי ביטוי כבר ע"י נציגות יהודית במועצות העיריות ובמג'ליס הטורקיים.

בנסיכות, ולימים במלכות, סֶרביה, נחשבו היהודים, לקראת סוף המאה הקודמת, לתושבים ותיקים ומוכרים. הם הצטיינו גם במידה גבוהה של הסתגלות ומיזוג תרבותיים. הדבר נתאפשר הודות להעדר מיעוטים אחרים, ובגין היחס

האוהד אליהם, בדרך־כלל, מצד הסֶרבים. יהודי סרביה נהנו בעת החדשה משוויון ומחירויות האזרח, והשתלבותם החברתית בין הסרבים הגיעה לדרגה גבוהה למדיי. לא מן הנמנע הוא שמספרם הקטן יחסית של היהודים, הן בבירה והן בערי־השדה שבהן התגוררו, היה גורם מסייע; יהודי סרביה נחשבו לאזרחים שווי־זכויות, ע"י שכבות רחבות של העם הסרבי. בדורות האחרונים נמצא השימוש בלאדינו בקו נסיגה. אין ספק כי השתתפותם הנאמנה של יהודי סרביה במלחמות הבאלקאנים ובמלחמת־העולם הראשונה בשורות הצבא הסרבי — תוך־כדי אבידות כבדות למדיי — חיזקה את שותפות הגורל בין בני העם הסרבי ליהודים היושבים בקרבם. היהודים האלה ראו את עצמם כפאטריוטים סרביים לכל דבר וכחלק של האומה הסרבית — "הפיאֶמנט של יוגוסלאוויה" — ואף של יוגוסלאוויה שבין שתי מלחמות־העולם. היו אף מקרים של הגדרה עצמית בתור "סרבים בני דת משה". ברם, תופעה זו נותרה בודדת עם ההתארגנות הענפה של התנועה הציונית, שהתנהלה בתנופה מראשית שנות העשרים של המאה. בתור חלק מהרוב הסֶרבי המנצח, ראו יהודי סרביה את עצמם כמושרשים יותר וכעדיפים על חלקים אחרים של היהדות היוגוסלאווית המתהווה. אין תימה שאיגוד־הקהילות הוקם בבלגראד, ושם נתארגנה גם ברית הרבנים, שייצגה את כל רבני המדינה, ועסקה גם במול"ות, בראשית דרכה.

בצפונה ובמערבה של המדינה מעבר לנהרות סאווה ודאנובה, התגוררו שני שלישים מכלל יהודים במדינה: כשליש מהם חיו בקרואטיה ושליש באגן הדאנובה, בגליל הקרוי "וויוודינָה" (שמהותו הובהרה לעיל). בקרואטיה, ההשפעה התרבותית והמינהלית הייתה ברובה אוסטרית־גרמנית, ורוב היהודים היו מנושאיה. אמנם, בחלקם מוצאם היה מבורגנלאנד שעל גבול הונגאריה־אוסטריה, ואף מסלובאקיה ומהונגאריה עצמה באו לשם יהודים והתבוללו מהר למדיי בשפה ובתרבות הקרואטיות בלי לאבד את המגע עם מורשתם המקורית. יחידי־סגולה מביניהם אף השתתפו בהתהוות התנועה הקרואטית־הלאומית — ובמשך הזמן, לאור האכזבות מבית־המלוכה ומהשותפות עם הסרבים — נמצאו יהודים שאף הצטרפו לתנועה הלאומנית. אמנם, בדרך־כלל, השתלבותם של היהודים בקרב העם הקרואטי מעולם לא הייתה מושלמת או מעמיקה. לא מן הנמנע, שבין הגורמים המעכבים תהליך כזה, להבדיל ממה שקרה בסֶרביה, הייתה הכנסייה הקאתולית. כנסייה זו הייתה בתקופות שונות מעוניינת בהמרת דתם של היהודים יותר מאשר בהשתלבותם האמיתית במרקם החברה הקרואטית, תוך כדי שמירה על מסגרת עדתם הדתית הייחודית. לקרואטים — כמיעוט שני אחרי ההונגארים — במדינה ההאבסבורגית, וכמיעוט ראשי בממלכת יוגוסלאוויה, היו בעיות ומאבקים מיוחדים להכרה בייחודם ולהענקת אוטונומיה כלשהי. מאבקים אלה התנהלו, מחוץ לטווח התעניינותו — ז.א. ללא מעורבות מצד המיעוט היהודי שחי בקרבם. היהודים לא היו גורם בתהליכים אלו; הם הסתפקו ברכישת לשונה ומנהגיה של סביבתם, לשם ביסוס פרנסתם ופיתוח חייהם הפנימיים. (המעיין בערך "זאגרב" ימצא ניתוח על מצבם של היהודים לאור מכלול הבעיות התרבותיות והמדיניות של קרואטיה במפנה הדורות).

אשר לווֹיווֹדינָה, המצב שם היה דומה במדיה מסוימת, לפחות מבחינה לשונית, לזה של קרואטיה. ברם, הונגאריה הייתה הגורם השליט, ורוב־רובם של היהודים בדורותינו היה מעורה בשפתה ובתרבותה, בעוד שרק המיעוט המשכיל, שגדל על ברכי התרבות האוסטרית־גרמנית, נשאר נאמן לזיקתו אליה. אף כאן, לא כל היהודים מוצאם מהונגאריה הישנה: יש והם צאצאי מהגרים שבאו מבורגנלאנד או ממוראוויה (מסביבות ניקולסבורג — מיקולוב בימינו וכן מסלובאקיה ומבוהמיה). מהגרים אלה שפתם הייתה יידיש או גרמנית והיה עליהם להסתגל לשפה ההונגארית. תהליך זה היה בשלב מתקדם, כאשר שוב התחלף המשטר, ותושבי באצ'קה ובאנאט שבגליל וויוודינה נדרשו ללמוד שפה חדשה — הסֶרבית. בעוד שהדור הצעיר עמד בדרישה זו, היא הייתה קשה או בלתי־ניתנת לביצוע נאות, מטבע הדברים, לגבי ציבור המבוגרים. לאור מצב זה התנהלו החיים היהודיים בשתי שפות, ואף בשלוש: בהונגארית, בסרבית ובגרמנית. האחרונה, בהיותה מעין פשרה, שלא עוררה את זעמם של הפקידים והחוגים הלאומניים הסֶרביים. העובדה שהעיתונות הציונית בין שתי מלחמות־העולם נכתבה, ברובה המכריע, בגרמנית — קודם "יידישס־פולקסבלאט" ואח"כ, "יידישה צייטונג"* — מגלמת את התופעה הזאת. בעניין דנן גילתה המנהיגות הציונית המקומית גישה מציאותית ראויה להערכה.

האנטישמיות המסורתית ההונגארית מצאה את ביטוייה הבולטים בסוף המאה הקודמת, בעלילת־הדם הידועה של "טיסא־אֶסלָר", בהונגאריה גופא; במאה העשרים היו לה עוד ספיחים ב"טרור הלבן" בהונגאריה של שנות 1919–1920 וגם ביוגוסלאוויה (ראה על עלילה זוטא זו — בערך "באצ'קוֹ־פֶּטרוֹבוֹ־סֶלוֹ"), אך תופעות אלה לא מנעו בעד משכילים יהודיים מסויימים מלהמשיך ולדגול בלאומיות, לרבות באמונה ב"עליונותה" של התרבות ההונגארית, כך שבערים הגדולות נמצאו יהודים בודדים בין ראשי מועדוני תרבות (או קריאה) הונגאריים, שבהם טופחה גם המורשת המדינית ההונגארית.

מאידך גיסא, הקלו גילויי האנטישמיות ההונגארית הישנה־חדשה, על הנהלת הקהילות ועל הנוער היהודי המאורגן להתנער מהשפעות הונגאריות ולהשתלב במסגרת המדינית והתרבותית החדשה. כך קם דור ראשון של יהודי

* על עיתונים אלה ידובר בערך "נובי־סאד".

וויוודינה, שראו את עצמם כ"יהודים יוגוסלאווים"*. השואה סתמה, כמובן, את הגולל על היווצרות דורות־המשך.

אכן, מתוך פסיפס היסטורי־עדתי זה קמה היהדות היוגוסלאווית, שהפכה תוך זמן קצר יחסית לגוף חי ומאוחד, בעל הכרה יהודית ופעיל.

האנטישמיות בכתובים

באשר לתקופה המודרנית, לא נעדרו אף בסרביה כתבות אנטישמיות, אשר נתפרסמו בדרך־כלל בעיתונים לאומניים או ימניים קיצוניים. במחצית השנייה של המאה ה־19 נתפרסם, ראשית בחו"ל ואח"כ בבלגראד עצמה, שבוען בשם "סוויטוביד" ("Svetovid"), שבו הופיעו מאמרי שטנה נגד היהודים והיהדות, אשר השפעתם הייתה, ככל הידוע, מוגבלת ביותר.

יותר משמעותיים היו המאמרים ביומון הסרבי "סרבובראן" ("מגן הסרבים" — "Srbobran"), שנתפרסם בנובי־סאד ושהיה מעין ביטאון רשמי־למחצה של הלאומנות הסרבית.

ב"מגן הסרבים" הזה נדפסו לא רק כתבות, אלא גם מאמרים ראשיים נגד יהודים בכלל, ובמיוחד נגד יהודים שהיו פעילים בעיתונות ובספרות ההונגארית של ראשית המאה ה־20, בין בגבולות המדינה ובין (ובעיקר) מעבר להם. הכותבים האשימו את היהדות כולה במעשיהם או בדבריהם של יהודים שהיו חלק מן הממסד האוסטרו־הונגארי השנוא. בכל הקשור לשלטונות, שמות יהודים דקרו את עיני המשכילים הסרבים, ואפילו מנהיגי הסרבים של וויוודינה — יאשה טומיץ' וסבטוזאר מילֶטיץ', נתפסו להלכי־רוח אנטישמיים, אשר במידה רבה קיבלו אותם וסגלום דווקא מיריביהם־מארחיהם ההונגארים. שוב מן הראוי להדגיש, כי הדברים היו ונותרו על הנייר גרידא, והדו־קיום בין הסרבים והיהודים גם בתוך הקיסרות ההאבסבורגית השוקעת — לא הופר. ואולם, מנהיגי הסרבים (בגלותם) לא גילו כל הבנה למצבו העדין של מיעוט מזערי, ללא גיבוי מדינה, ולא התעלו מעל לסיסמאות פשטניות הרווחות ביחס ליהודים. מצב זה השתנה לטובה באופן בולט כאשר גורמים אלה הפכו, בשנת 1918, מאופוזיציה לשליטים.

בהקשר זה יש לזכור, שמספר היהודים לא עלה, בשום עיר או מחוז במדינה החדשה, על אחוז אחד, פרט אולי בביטולה שבמאקדוניה.

יש לציין, שתופעות אנטישמיות, מילוליות בדרך־כלל, היו בולטות באזורים בעלי אוכלוסייה קאתולית, כגון סלובניה, שבה התגוררו אך מעט יהודים. באשר ללובליאנה, בפנינו תופעה של אנטישמיות אף ללא יהודים. ברם, שם פעלה מפלגה קלריקאלית, אשר הפיצה אנטישמיות סטריאוטיפית. לעומת זאת, בקרואטיה על שלושת מרכיביה: קרואטיה גופא, סלאבוניה ודאלמאטיה, ישבו יהודים במספר מרכזים עירוניים וכן בעיירות ובכפרים מפוזרים רבים. האנטישמיות הקאתולית העממית נתקיימה גם במקומות הללו, כשהיא מלובה פה ושם ע"י יריבות על רקע מסחרי ומקצועי, אך בדרך כלל ללא אלימות. אף כי הדו־קיום או התלת־קיום באזורים אלו בין קרואטים, סרבים ויהודים אכן נתקיים במשך ימי דור של קיומה של יוגוסלאוויה, הרי הנגע "נזרע" והקרקע הייתה מוכנה לפורענויות שבאו עם התפרקותה וביתורה של המדינה ע"י פלישת הכוחות הפאשיסטיים והקמת המדינה הקרואטית העצמאית כביכול, בראשות ה"אוסטאשֶה" הרצחניים.

התארגנותם של מוסדות יהודיים

בקרב היהודים, בצד המערבי של המדינה, הורגש הצורך לאחד את המאמצים הארגוניים, וכך נוסדה — עוד בשנת 1907 — "פדרציה של הקהילות הדתיות בארצותיהם של הסלאווים הדרומיים", שהקדימה בכתריסר שנים את "איגוד הקהילות". האיגוד הזה נוסד בקרואטיה, בעיר אוֹסיֶק (Osijek, אז עדיין ידועה בשמה הגרמני — Esseg), בשנת 1919, כאמור לעיל, אך מקום מושבו הסופי, מסיבות של נוחות מינהלית ומדינית, נקבע בבלגראד הבירה, שם הוא מתקיים עד עצם היום הזה. האיגוד הקיף ערב השואה כ־75,000 יהודים, שהיו מפוזרים ב־110 קהילות.

במקביל התארגנו באוסייק ובזאגרב גם הציונים דוברי הגרמנית והקרואטית לשם תיאום ושיתוף פעולה ביניהם.

הגורם המאחד את כל היהודים גם במסגרות הממלכתית החדשה הייתה השאיפה לשילוב, ללא שינויים מופלגים, מתוך רצון עז להמשיך בחיים היהודיים בצוותא. מבחינה יהודית צרופה, לא היה כל טעם או תועלת בפירוד. אדרבא, השאיפה לאחדות ולאחוה הייתה צורך־השעה, והמנהיגות היהודית והציונית היטיבה להבין זאת ולפעול בהתאם.

הציונים במדינה החדשה (בראשית דרכה)

בעוד שהקהל היוגוסלאווי הרחב קיבל את המדינה החדשה בין כהתלהבות (הסרבים, רובם־ככולם), בין באדישות ובין במבוכה, כמו הקרואטים, המנהיגות הציונית ראתה בשינויים המתחוללים ברכה ואפשרות נוחה להפצת רעיונותיה ויישומם. יעיד על כך התזכיר (עליו חתומים ד"ר איזון יעקבי, בנו של הרב הושע יעקבי, וד"ר אלכסנדר ליכט) אשר הודפס

* ראוי לציין, שהעליות החלוציות ארצה שמרו, בראשית דרכן בארץ, על מסגרות ארגוניות יוגוסלאוויות. עולים אלה נמצאים כיום בקיבוצים המעורבים, מבחינת המוצא, שער־העמקים, אפיקים וגת.

בשם "זכרון דברים של הארגון הארצי של הציונים בארצות הדרום־סלאוויות", והוגש בזאגרב, ב־14 בנובמבר 1918 "למועצה הלאומית של הסלובנים, הקרואטים והסרבים". שם התזכיר* במקורו:

"Spomenica Zemaljske organizacije cijonista iz jugoslavenskih zemalja, Narodnom Vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba", Zagreb, 1918.

התזכיר מכיל דרישות דתיות ולאומיות, שסוכמו בשש הנקודות העיקריות:

«1. מתן אפשרות לייסד קהילות יהודיות לאומיות, שתחלפנה את ק"ק הדתיות־פולחניות ותיהפכנה למרכז חיי התרבות, הדת והסעד של חבריהן.

2. הענקת רשות וסמכות לאיחודן בתוך ארגון־גג משותף, שיקבל סמכות בלעדית מטעם השלטונות המרכזיים, ושע"י כך שאלת היהודים תוצא מהשפעתן של ביורוקראטיות מקומיות.

3. הבטחת חיים לאומיים ותרבותיים מלאים, ולשם כך — ייסוד בתי־ספר יהודיים עממיים ואחרים מוכרים ע"י החוק, לרבות הענקת הזכות להוצאת ספרי־לימוד.

4. מתן ערבויות והקצבות, מיועדות לקיומם של המוסדות הלאומיים והדתיים־פולחניים (בתי־ספר, בתי־כנסיות וכו'), שתוקדשנה לאותם הגופים שיהיו אחראים עליהם; כ"כ הענקת הזכות לקביעת מיסים לצורכי תרבות ודת של הגופים האוטונומיים היהודיים, ולגבייתם.

5. אישור הזכות למגע ללא הפרעות ולשיתוף פעולה בשאיפותיהם המשותפות של בני האומה היהודית, שאנו מרגישים את עצמנו כחלק ממנה.

6. קביעת נציגות פארלאמנטארית למיעוט היהודי, מעוגנת בחוקה.»

מסמך זה מעיד על גישה לאומית ברורה ונחרצת. הוא גם אופייני לאווירה הכללית ששררה בזאגרב בסוף שנת 1918. ניתן לציין, שרוב סעיפי תזכיר זה יושמו הלכה למעשה, פרט לסעיף הפוליטי האחרון. בתי־ספר יהודיים נכללו ברשת־החינוך הממלכתית־ועל־פי־רוב חדלו להתקיים בתור גופים אוטונומיים. הדרישות האוטונומיסטיות שבתזכיר נראות היום מוגזמות. "העדה היהודית" אכן הוכרה רשמית כיחידה דתית בלבד, בחוק ממלכתי מיוחד רק בשנת 1929, אך למעשה לא הייתה אף־קודם־לכן כל התערבות ממשית מטעם השלטון בפעילות היהודית והציונית. בבחירות בפארלאמנט לא הוצגה מעולם "רשימה יהודית", אם כי נכללו מדי־פעם יהודים בודדים, במסגרת המפלגות הסרביות (במפלגה הראדיקאלית, למשל).

* עותק ממנו נשמר בארכיון ההיסטורי של התאחדות עולי יוגוסלאוויה, תחת המס' B–18, כיום במסגרת הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים.

רבה הראשי של הארץ, ד"ר יצחק אלקלעי, בהיותו חבר הסינאט, נחשב כנציגם המוסמך של היהודים בבתי־המחוקקים היוגוסלאוויים (שהשפעתם הייתה, לאמיתו של דבר, מוגבלת למדיי).

מן הראוי לציין את היחס אל עצם היווצרותה של המדינה החדשה, כפי שהובע בתזכיר הנ"ל, בזו הלשון:

"אשר לאיחוד הסלובנים, הקרואטים והסרבים (בקיצור "S.H.S."), ז.א. להיווצרותה של אומה שקשורי דם ושפה אחת מאחדים אותה, הרי זה נראה לנו כהגשמת שאיפה טבעית, שאליה גם אנו חותרים. אילמלא הבינונו ותמכנו במהלך זה מקרב לב, הרי שהיינו באים בסתירה עם עצמנו" (שם, ע' 9).

כזו הייתה גישתם של הציונים. לא ידוע על תגובת השלטונות לדברים אלה, וניתן להניח, שלא ניתנה כזו כלל, לפחות לא באורח רשמי.

תמיכת הסרבים בציונות

המרכיב העיקרי של המדינה, בני העם הסֶרבי ונציגיו, גילו, במיוחד בתקופת גלוחם, יחס אוהד לשאיפות הציוניות לגבי ארץ־ישראל. הדבר בא לידי בגיוי רשמי באיגרתו של מִילֶנקוֹ וֶסניץ' (Milenko Vesnić), שר־החוץ הראשון של יוגוסלאוויה (אחר־כך גם ראש־ממשלתה, ולבסוף שגריר ארצו בפאריס) אל ד"ר דוד אלבלה (Albala), סרן (מיל.) בצבא הסֶרבי וממנהיגיהם של יהודי בלגראד. מסמך זה ידוע גם בכינויו — שהוא אולי מופרז, אך המבטא את גישת הסֶרבים של אותה תקופה, כשהתמיכה בציונות המדינית עדיין לא הייתה נפוצה ביותר — "הצהרת בלפור הסֶרבית". גם לאחר הקמתה של יוגוסלאוויה נמשך הקו של הבנה לשאיפות הציוניות, אם כי סוגיה זו הייתה שולית למדיי בסדר־העדיפויות של מדיניות־החוץ היוגוסלאווית. נראה, שלממשלה היה עניין מסויים בציונות גם מטעמים משלה, באשר היא ליכדה את היהודים והרחיקתם מן ההתבוללות, וניתקה אותם למעשה ממרכזים שמחוץ לגבולות המדינה החדשה ובאווירה נוחה זו יכלה התנועה הציונית להתארגן ולפעול ללא מעצורים.

יחס הדדי זה של אהדה אידיאולוגית ערטילאית היה, כפי הנראה, נוח לשני הצדדים, אך אין להסיק מכך מסקנות מרחיקות־לכת; אף אין הדבר משתקף במעורבות יהודית המונית בחיים הפוליטיים הפנימיים במדינה.

לפיכך, מסתבר שבמערכת השלטונית החדשה התמצאו היהודים מהר וללא זעזועים. איגוד הקהילות הוקם, כאמור, בבירה, ואילו המרכז הציוני נותר בזאגרב, עיר שבה התגוררו הוגי־הדעות והעסקנים, ובראשם מנהיגם הרוחני של יהודי יוגוסלאוויה, עורך־הדין ד"ר אלכסנדר ליכט. סידור כזה היה

משביע־רצון. הוא נתאפשר הודות לשתי עובדות־יסוד: א. בבלגראד היו עסקנים ציוניים די־הצורך. ב. הרב הראשי, הרב י. אלקלעי, היה בעל נטיות ציוניות, דבר שהטביע את חותמו על עֲבוֹדָתָם של האיגוד, ושל ברית־הרבנים, שנוסדה במקביל לאיגוד ופעלה תוך קשר הדוק עמו.

הסתגלות שכזו הייתה הכרח בל יגונה ואף העידה על יצר קיומי חזק בקרב מרכיביה היהודיים השונים של יוגוסלאוויה ועל שאיפתם להישאר נאמנים למורשתם בתנאים המשתנים. נאמנות שורשית כזו למסורת־אבות בלטה במאקדוניה, בבוסניה ובסרביה, ז.א. בעיקר בין הספרדים. על תשתית זו התבססו מאמציה של המנהיגות הציונית בייחוד במקומות הללו. ואכן, הזדמנות־פז זו להרחבת פעילותה נוצלה במלואה. הגרעינים הקיימים נתחזקו, וכן נפתחו סניפים חדשים, ממש בכל־אתר שבו ישבו יהודים. פעילות זו תרמה רבות לגיבוש התודעה העצמית של היהודים ולשמירתה, במדינה רב־לאומית ורב־דתית כמו יוגוסלאוויה.

בעיות־פנים יהודיות

על אף התנאים החיצוניים הנוחים, מלאכת ההתארגנות וההשתלבות לא הייתה תמיד סוגה בשושנים. מאמצים אלו נתקלו בקשיים, והמנהיגות הייתה חייבת להתגבר על השפעות מנוגדות ועל מכשולים מקומיים שונים. ואלה דברי הרב הראשי, ד"ר יצחק אלקלעי ז"ל, בנדון: "היה נחוץ לשבור משפטים קדומים ולגשת לפעולה מתוך פתיחות ובגילוי־לב". וכך הוא סיכם, מתוך ראייה מציאותית, את המשימות שעמדו אז בפני מנהיגי העדה:

"עלינו לכוון ולהורות לחברי עדתנו את עיקרי הדת, לתת להם להרגיש ביופיים ובמשמעותם של מִנהגינו, ותוך כדי לימוד קורות עמנו להביאם להבנת עברה וכוחה של האומה היהודית" (ר' ה"אלמנך היהודי", ורשאץ, לשנת תרפ"ה, ע' 7, במבוא).

דברים אלה, שנתחברו בחודש אלול בשנת תרפ"ה (1925), מבטאים אל נכון את גישתה של המנהיגות היהודית על כל ענפיה, וזוהי הגישה אשר הביאה לעיצוב דמותה וגיבושה של יהדות זו.

בהקשר זה נועד לעיתונות היהודית תפקיד מלכד והיא היא אשר סייעה רבות ליצירת תחושת האחדות בין היהודים מכל הסוגים ובכל רחבי המדינה החדשה, ובראשם השבועונים "ז'ידוב" (זאגרב) ו"יֶיבְרֶייסקי גלאס" (סאראייבו).

עם זאת, ההתבוללות וההתנכרות שנתקיימו עוד מימי האֶמאנציפאציה, לא נעלמו כליל. התופעה לבשה שתי צורות חדשות: מן הקצה האחד — צורת הלאומיות הסֶרבית־יוגוסלאווית, שהיה בה תחליף כלשהו לאדישות היהודית לנעשה בסביבה ולהזדהויות תרבותיות קודמות, ומן הקצה השני — צורת ההתבוללות ה"אדומה", שאליה נמשכו אינטלקטואלים ובני־נוער, על אף — ואולי דווקא — בגין האתגר שתנאי המחתרת הקשים העמידו בפניהם. ביהדות זו פעלו שתי המגמות הסותרות: הן ההתקרבות היתרה לשלטון, כפי שזה קורה בדרך־כלל בתפוצות־ישראל, והן הנטייה ההומאניסטית הראדיקאלית שמוליכה לפעילות אופוזיציונית שמאלנית. יש לזכור, כי בשני המקרים מדובר במיעוט, אף אם מיעוט זה או אחר היה לעתים קולני ובעל השפעה.

על אף "כיבוש הקהילות" בידי העסקנים הציוניים כמעט ללא יוצא מן הכלל, היו בכל־זאת מקרים של טמיעה בסביבה, אשר הייתה בדרך־כלל פתוחה ומוכנה לקבל לתוכה מספר מסוים של יהודים. אולם, בהקשר זה, אין להתעלם מן העובדה, שלא היו בארץ זו ריכוזים גדולים של יהודים.

ההכרח לרכוש את ידיעת שפת־המדינה, היא הסרבית־קרואטית, בדרום (מאקדוניה) כבצפון (וויוודינה), חייב מאמץ מיוחד והביא לתוצאה ממשית תוך זמן סביר ואף קצר לערך, וגם מאמץ זה כשלעצמו היווה גורם מאחד בהתיצבותה של היהדות המקומית, באשר כל הפעילות של המוסדות היהודיים המרכזיים התנהלה בשפה זו. הרבנים, ברובם המכריע יוצאי בתי־המדרש של בודאפאשט, וינה, ברלין וברסלאו, סייעו על־פי־רוב לציונים ותרמו תרומתם לחיזוק התודעה היהודית הדתית־לאומית. לעתים התעוררה לגביהם הבעיה הלשונית, ואחדים מהם המשיכו לדרוש דרשות בגרמנית בעת הראשונה. היו ביניהם מרביצי תורה ומפיצי השכלה יהודית רחבה ברוחה של "חכמת ישראל", וכן חלוצי מחקר וההוראה של ההיסטוריה היהודית הכללית והמקומית.

כך, ללא טישטוש ההבדלים והמסורות השונות, נולדה יהדות קטנה, רחוקה מהמרכזים הדתיים והרוחניים, אך מלוכדת וערה בשמירה על דרכה הדתית והלאומית ועל מורשתה, בהתמדה ותוך הישגים לא־מבוטלים. יש בכך עדות על חיותה וכושר־הישרדותה של יהדות פֶּרִיפֶרית, בעלת רצון קיומי ניכר ויכולת ארגונית טובה.

ההסתדרות הציונית והזרמים שפעלו בתוכה

אחד הגורמים המכריעים שהביאו לאחדות בין היהודים מכל החבלים ההיסטוריים שמהם נוצרה המדינה היתה, כאמור, ההסתדרות הציונית. מנהיגה, ד"ר ליכט, אף שהיה נואם משכנע והוגה־הדעות מבריק, לא היה יכול לבדו לבנות את המערכת הכלל־ארצית. אכן, היו לידו עוזרים נאמנים, ספרדים כאשכנזים, ללא כל הפרדה או הפליה ביניהם, עסקנים שֶׁנִבחרו בהיותם מקובלים מבחינה מקומית ואזורית.

על־פי התקנון, את עניני ההסתדרות ניהל הוער הפועל; המזכירים היו, בשנות השלושים, איוו הוכזינגר וד"ר דראגו

רוזנברג. הסניפים הגדולים יוצגו ע"י סגני־נשיאים, כגון ליאון קמחי מביטולה, ד"ר ליאון פְרֶץ' מסאראייבו, ד"ר פופס מבלגראד ועוד. בהרכבים האישיים של ההנהגה חלו שינויים מסויימים — לא מהותים — מדי שנתיים, באשר כל שנתיים התכנסה "המועצה הארצית", שלה דיווח הועה"פ על פעולותיו ושהיא בחרה במוסדות התנועה. אופיינית להסתגלות נכונה למציאות במדינה היוגוסלאווית היא העובדה של מבנה מעין פדרטיבי וכ"כ שהכנסים נתקיימו כל פעם באיזור אחר (אוסייק, נובי־סאד, באנ"ה־לוקה שבבוסניה).

ברם, ההנהגה לא השתנתה והמשיכה להפיץ את האידיאולוגיה הציונית ככל שניתן היה, כשהדגש הוא על חיזוק ההכרה והגאווה הלאומיות, תוך כדי הגברת הפעילות ההסברתית־תרבותית. מבחינה מדינית, ייצג ד"ר ליכט נאמנה את הקו של ההנהלה הציונית. הוא בעצמו השתייך לזרם המרכזי של הציונות אם־כי מעולם לא הזדהה עם מפלגה זו או אחרת. היה מתומכיו ומעריציו של ד"ר חיים וייצמן. צידד בעבודת ההווה ובבנין הארץ כאחד והתכוון להמשיך במגמה זו בצורה על־מפלגתית, אולם, המפלגות הציוניות חדרו גם לארץ זו. קודם התארגנו קבוצות קטנות ב"הפועל הצעיר" וב"פועלי ציון", אך עם הופעת "השומר הצעיר" — שנוסד מתוך 'קיבוץ הצופים' של זאגרב, ובצירוף קבוצות כמו ה"תחיה" ביטולה, "השומר" נובי־סאד ועוד — קמה בראשית שנת השלושים מעין קואליציה "למען ארץ־ישראל העובדת" (Liga Za Radnu Palestinu) ובשם זה השתתף השמאל הציוני בבחירות הראשונות שנערכו ביוגוסלאוויה, בשנת 1933 לקונגרס הציוני הי"ח (פראג). במקביל התארגנו הציונים הכלליים, בראשותם של אריה־לב שטרן וד"ר אוטו פולאק. ברם, המפלגתיות לא התבלטה והפולמוס בין שני הזרמים הללו היה מועט, והתנהל בדרך כלל מתוך נימוס והבנה. המנדטים התחלקו, פחות או יותר בשווה — 2 לכלליים ו־2 לשמאל. האתגר הממשי הראשון לליכט ולהסתדרות הציונית כולה בא מן הרוויזיוניסטים, שבראשם עמד ד"ר יוליוס דוהאן, עורך־דין מנובי־סאד, אשר בעבר היה אחד מסגני־נשיא של ההסתדרות הארצית, אך התקשר בראשית שנות השלושים עם ז'בוטינסקי. בבחירות של 1933 נכשלו הרוויזיוניסטים, באשר קיבלו רק 360 קולות (למנדט היה נחוץ לקבל לפחות אלף קולות). כעבור זמן, ובעקבות תעמולה נמרצת וביקוריו החוזרים והנשנים של ז'בוטינסקי, תוך כדי הופעות בערים הראשיות, התחזקה מפלגה זו, אך הואיל והרוויזיוניסטים פרשו מכתלי ההסתדרות העולמית, לא השתתפו עוד בבחירות הארציות.

היחס של שוויון בין הכלליים לשמאל הציוני נשמר גם בשנים הבאות ובקונגרסים הציוניים השתתפו שני צירים מאלה ומאלה. אמנם, בקונגרס של פראג נוצר משבר זוטא בשורות "א"י העובדת", כאשר שני הצירים הנבחרים (ד"ר יואל רוזנברגר וז'יגה קישיצקי) הצטרפו לסיעת "השומר הצעיר". בקונגרסים הבאים היה ציר אחד "לאיחוד העולמי" (מפא"י) והציר השני למפ"ם (השוה"צ).

באמצע שנות ה־30 חל גיוון בתנועות הנוער ע"י חדירת נצ"ח (נוער צופי חלוצי, מפורשי "השומר הצעיר" שהצטרפו מדינית למפא"י, וארגונית לקיבוץ המאוחד בארץ), הם פעלו ביוגוסלאוויה תחת השם "תכלת לבן", הקימו סניפים ונהיו שותפים מלאי־זכויות בברית הנוער, בוועדות ההסתדרות הציונית וב־"החלוץ". בעקבות הופעתם התנהל פולמוס זוטא, סביב צורת ההתישבות הקיבוצית. ניתן לומר שידו של "השומר הצעיר" נשארה על העליונה והוא היווה רב ויצג את הנוער הציוני החלוצי ברחבי המדינה. אתגר מסוּכן הרבה יותר בא מצד המפלגה הקומוניסטית, שאנשיה הצליחו פה ושם להסתנן לתוך קני "השומר הצעיר" ואף, במידה פחותה, לאלה של "תכלת לבן", והחלו לכרסם בהם. במאבק זה שמרו התנועות הללו על מרבית הקאדרים שלהם. אם־כי היו עזיבות של יחידים, שום קן לא נסגר ואף "הקבוצות" בתוכם נותרו שלמות, בדרך כלל.

ראוי עוד לציין שהציונים הכלליים ניסו מאמצע שנות ה־30, להרחיב את תשתית תנועתם ולהבטיח לה עתודה — ע"י ייסוד "עקיבא" — תנועת נוער משלהם, ללא דרישת הגשמה עצמית מחבריה. אחד מיוזמיה של תנועה זו היה הרב ד"ר שלום פרייברגר. ההצלחה הייתה מועטה והזמן קצר להתגבשות של ממש, בהתקרב החורבן.

בין עסקני השמאל הציוני נזכיר בראש וראשונה את ד"ר משה שוויגר (לימים בר־צבי) מסובוטיצה, דראגו שטיינר (לימים יקיר אבנטוב), ד"ר צבי רוטמילר (בארץ רותם) והלל וייס־לבני כולם מזאגרב. האחרון ברשימה זו היה מראשוני העולים של "השומר הצעיר" ואף חזר ליוגוסלאוויה כשליח תנועתו. הוא חבר בקיבוץ שער העמקים; ויש עוד מיוצאי תנועה זו בקיבוץ גת.

סיוע רב בביסוס תנועות הנוער החלוציות בא מצד שליחי התנועות הקיבוציות מן הארץ. נזכיר רק אחדים משליחי הקיבוץ הארצי — מקס קושיצקי מנס ציונה, הזוג צחור ממשמר העמק, והחזק והמרשים שביניהם, הוא שמחה שרר, אף הוא ממשמר העמק. שליח זה, שהצטיין בצניעות אישית שגבלה בסגפנות, הוא אשר גילה ערנות מירבית לגבי המשיכה המארקסיסטית והודות לו חוסנה וחחקה התנועה לעמידה איתנה מול סכנה זו. אחריו בא שליח מעין־החורש, יעקב הורביץ, שנתגלה כמארגן ומדריך מעולה.

שליחי "תכלת לבן" היו יוסף הר־געש מקבוצת כנרת, שינדלמן מאפיקים ואלכס ביברשטיין מגבעת־חיים; ואילו בין הפעילים המקומיים הראשונים נזכיר את ליאו סנדל ואת האחים קנט (אח"כ דפני). הראשון אף חזר בשליחות תנועתו

מקיבוץ אפיקים באמצע שנות ה־30. בידי תנועה זו עלה לקרב חוגים מבין הנוער העובד ובעלי מלאכה, ומהישגיה הבולטים היתה הקמת הכשרה לדייג ולימאות. עד לשואה הספיקה לעלות, ולהתיישב בקיבוץ אפיקים, למעשה רק קבוצה של 40 חברים מחניכי "תכלת לבן".

הרוויזיוניסטים הקימו מספר סניפי בית"ר. נציבי בית"ר היו: ויקטור שטארק, פראנ"יה אופנר וולדאסלאב גוטמן. אף לבית"ר היתה, תקופת־מה, הכשרה ימית ועתונות לנוער, שנתפרסמה בנובי־סאד (בין העורכים היה יוסף לווינגר).

מבין תנועות הנוער ראויים לאיזכור ארגון הפועלים והפקידים היהודיים "מתתייה" בסאראייבו (ר' פרטים בערך זה), "קרימה" (חניכי השומר הצעיר שלא יכלו או לא רצו לעלות ארצה, ועוד סטודנטים שקיבלו את המצע הציוני — סוציאליסטי) ולה סניפים ברוב הערים. האחרונים היו בין פעילי הליגה למען א"י העובדת.

העבודה הציונית התנהלה על מי מנוחות, אפילו אחרי ה"אנשלוס" האוסטרי וכניעת חבל הסודטים — כאשר העסקנים הציוניים פועלים במיטבם למען פליטי מרכז־אירופה שזרמו אל ודרך יוגוסלאוויה.

זמן קצר אחרי כניסת הנאצים לזאגרב נעצר ד"ר א. ליכט ע"י הגסטאפו והובל לחקירות לגראץ שבאוסטריה. ללא ראשה, ובהעדר תחזית והכנות מתאימות, חדלה ההסתדרות הציונית, באורח פתאומי אך גם סופי, להתקיים. כך גם לא נטלה על עצמה כל תפקיד בעת השואה.

מפעל ההכשרות

מן הראוי להדגיש את תחנות־ההכשרה המקצועיות והתרבותיות, שבהן התנהלה פעולה להשלטת העברית כשפת יום־יום לקראת העלייה החלוצית. למעלה מ־20 תחנות אלה נתקיימו בין שתי מלחמות העולם; הן נוהלו ומומנו ע"י ההסתדרות הציונית שבזאגרב; היו "הכשרות" כאלה מסוגים שונים: קומונות עירוניות — להסבה מקצועית — פעלו בזאגרב עצמה, ואח"כ באוסייק וגם בנובי־סאד; הכשרות חקלאיות בחוות, שנתארגנו לפי הדגם הקיבוצי, נתקיימו באי־אלה מקומות בקרואטיה ובסלאבוניה וכן בבוסניה ובקראליב־ברג ליד סובוטיצה. הייתה גם, כאמור, תחנת דייג והכשרה ימית, בולה לוקה באי קורצ'ולה — ששם התאמנו בוגרי תנועת "תכלת־לבן". מרבית ההכשרות נתארגנו ואויישו ע"י חברי "השומר הצעיר".

לציון מיוחד ראויה התחנה הגדולה ביותר, היא "חוות גולֶניץ'" ליד פודראווסקה סלאטינה שבקרואטיה (ר' שם), חווה ששימשה בעיקר את "החלוץ" הגרמני, ובמשך הזמן הצטרפו אליה גם חניכי תנועות־הנוער החלוציות הארציות. עברו בה מאות אחדות של חלוצים מגרמניה, שרובם ככולם עלו ארצה ורובם התיישבו בקיבוץ יגור. הכשרה זו נתקיימה משנת 1933 עד 1940.

בכל התחנות הללו התנהלה פעולה תרבותית ערה. החוות היו בבעלות יהודית. את הפעילות הזו מטעם ההסתדרות הציונית ריכז ד"ר יואל רוזנברגר. תחנות אלו הגשימו את תעודתן, באשר סייעו מוחשית להשתרשותם בארץ של העולים המעטים המאושרים. לאלה שלא הספיקו לעלות, שימשו הן במקלט ומקום־תעסוקה זמניים.

העליות

בעניין העלייה המצב היה קשה מאוד — לרגל מדיניות צמצום רישיונות העלייה ("הספר הלבן") של הבריטים. האפשרויות לעלייה היו מגבלות, במכסות הזעירות למדיי שהוענקו לזאגרב, לפועלים ולבעלי הון. לעליה קאפיטליסטית היה נחוץ רכוש נזיל מינימאלי של — 1,000 ליש"ט, הרי זה היה אז סכום גדול יחסית לגבי עדה שלא היו בה עשירים רבים. אמנם נכון הוא שמעטים בלבד היו מוכנים לחסל עסקיהם ולעלות ארצה.

עד ראשית המאה — עד 1904, ליתר דיוק — עלו בסך־הכל 4 יהודים מאזורי יוגוסלאוויה. בעלייה השלישית והרביעית גדלה במקצת השתתפותם (37 עולים). מאז ועד לחורבן גדלה העליה. עד 1931 — נמנו בארץ 84 עולים מיוגוסלאוויה. משנת 1932 ועד למלחמת־העולם השנייה עלו למעלה מ־1000 איש, כשני־שלישים מהם חקלאים, בעלי מקצוע ופועלים בערים.

במסגרת ההסתדרות הציונית פעל 'משרד ארץ־ישראלי', שבראשו עמד בכל אותה התקופה ריכרד כהן.

לאור המספר המזערי של הרישיונות ונוכח הציפיות הארוכות, אפילו בשביל מסיימי הכשרות והסבות המקצועיות. אין תימה, שבין המועמדים לעלייה השתרר ייאוש והיו מקרים של נטישת רעיון העלייה; ויש לזכור, כי באותה תקופה, דהיינו בראשית שנות ה־30, עדיין לא נתארגנה עלייה בלתי־חוקית (עלייה ב') בממדים רציניים.

כאן המקום לציין שהפלג המקומי של הרוויזיוניסטים, שפרש מההסתדרות הציונית הארצית, יזם ואירגן באותה התקופה עלייה בלתי־חוקית, כך הצליחו אנשים ספורים להגיע ארצה ולתקוע בה יתד.

היות שיוגוסלאוויה שימשה תחנת מעבר והכשרה ליהודים ממרכז־אירופה (גרמניה, צ'כיה ואוסטריה) רק טבעי הוא שגם הם היו בין העולים. ברם, עובדה מצערת היא שמעטים בלבד מבין אלה, שזכו בסרטיפקאטים, בעיקר ילדים ונוער, אכן עלו ארצה משם. ואולם פליטי ארצות אלו, שקיוו למעבר דרך הדאנובה — "קבוצת קלאדובו" על־שם עיירת־הנמל בה עוכבו זמנית בציפיה להיתר־המעבר לצד הרומני של הנהר

(היתר שבושש לבוא) — לים השחור ומשם ארצה. הם הועברו תחילה לעיר שאבאץ שבסרביה. ואח"כ נספו רובם ככולם בשואה, להוציא מעטים שזכו לרשיונות־עליה או שעזבו את הארץ מרצונם וניסו להגר באורח אינדיוידואלי. על פרשה עגומה זו — ראה בערך שאבאץ.

חלוקת התפקידים בין בלגראד לבין זאגרב וסאראייבו כמרכז ללמודי היהדות

חלוקת העבודה בין איגוד הקהילות (ה־"סאֶבֶז") לבין ההסתדרות הציונית הייתה ברורה: איגוד הקהילות עסק בכל הבעיות המשפטיות, הכספיות והמינהליות של היהדות; הוא גם נאבק נגד השמצות והאשמות אנטישמיות, שהופיעו פה־ושם, או נגד הפרעות לשומרי־מצווה בבתי־ספר, וכיוצא באלה. באופן כללי ניתן לומר, שההטרדות וההפליות שקרו מדי פעם נבלמו בעוד מועד, לפרקים בסיוע השלטונות. בשנות ה־30 נתרכז באיגוד מפעל הסיוע לפליטי אוסטריה, צ'כוסלובאקיה וגרמניה, שהגיעו ליוגוסלאוויה. ההסתדרות הציונית עסקה בלימוד היהדות, בהסברה ציונית, בהתרמה לקרנות, בהפצת השפה העברית (זאת בהצלחה חלקית בלבד) ובארגון הכשרות חלוציות ועליות לא"י. כאמור, הוקמו הכשרות חקלאיות וימיות שפעלו עד לשואה. בין המפעלים המועילים ביותר והעצמאיים של איגוד הקהילות יש לציין את הקמתו וניהולו היעיל של "הסמינר התיאולוגי־התיכון" (Srednji Teološki Seminar) בסאראייבו, שהיה למעשה גמנסיה יהודית ובית־מדרש לחכמים ולמורי עברית כאחד. הסמינר נפתח ב־1928 ופעל עד סמוך לשואה. בין מייסדיו ומוריו יש לציין את הרב ד"ר מוריץ לוי, רבה הספרדי של סאראייבו, את עמיתו האשכנזי ד"ר הינקו אורבך, וכן את יעקב מאסטרו, שזכה לכינוי חיבה "מורה". מסמינר זה יצאו עשרות מדריכים ועסקנים דתיים־לאומיים, אשכנזים כספרדים, מהם שהמשיכו לימודיהם ונעשו רבנים, ומהם שהיוו מוקד להוראת העברית ומקצועות־היהדות במרבית הקהילות הגדולות. מסיימי בית־מדרש זה סייעו רבות לקידום החינוך והתודעה הלאומיים וטיפחו את מגמותיה של התנועה הציונית.

באיגוד הקהילות, בראשית דרכו, נתגלו סכסוכים אישיים, ומעין עדתיים, וזאת בקשר למינוי המזכ"ל. מאוחר יותר, פרצו חילוקי־דעות בנוגע להשקעה הגדולה שנדרשה לבניית בית־הכנסת הספרדי הגדול של סאראייבו, השקעה שהעסקנים הציוניים, לרבות הספרדים שביניהם, התנגדו לה. לבסוף נכנעה הנהלת האיגוד לתביעתם של פרנסי סאראייבו, ששאפו לבנות היכל מפואר ואף זבו להקימו, חרף כל הקשיים. ברם, הבניין לא עמד על תלו זמן רב, ובעת השואה נפל מייד קרבן לשנאת־ישראל של אוסטאשֶה הקרואטיים, שהופנתה, לפי הדוגמה הנאצית, גם לבניינים שסימלו את היהדות, ובית־הכנסת נהרס כבר בימים הראשונים של הכיבוש הפאשיסטי.

התארגנות מחוץ למסגרות המרכזיות

1. האורתודוקסיה

משרידי האורתודוקסיה ההונגארית, בחבלים באצ'קה וסרֶם (שבגליל וויוודינה) הוקמה "ברית קהילות אורתודוקסיות", בת 12 קהילות, השוכנות ברובן לאורך הנהר טיסה (Tisa; בגרמנית — Theiss).

הברית שיתפה פעולה עם האיגוד הראשי בשאלות חברתיות וציבוריות. בחוגי הברית נתגלו נטיות אגודאיות, אף כי היו בה, או בין הנוטים אליה, רבנים ציוניים, כגון הרב פנחס הלוי קלר, המכונה "מרתף". הוא הפיץ רעיונותיו גם בעיתון משלו בשם "ישראל", בשפה הגרמנית. עיתון צנוע זה היווה במשך זמן־מה קשר בין קהילות וויוודינה, ובינן לבין יהודי קרואטיה. מרכז הברית היה בסובוטיצה, ואחר־כך באילוק, והיו"ר, שנדור פולאק, היה תושב בעיר סֶנטה. סגנו היה הרמן דויטש מסוביטיצה והרב יוסף גרין ממול שימש מזכ"ל הברית.

2. התארגנות נפרדת של הספרדים

בין הכוחות הנוטים להתבדלות שפעלו בין היהודים, יש להזכיר את השלוחה של התאחדות הספרדים העולמית הראשונה, בראשותו של משה פיצ'וטו בפאריס (לאחר שהמרכז הועבר לשם מירושלים). בועידה בווינה, בשנת 1925, השתתפו נציגים אחדים מיוגוסלאוויה וויטה חיון אף נבחר לוועד־הפועל. בין מצדדי הייחוד הספרדי ועקרון ההתארגנות על רקע עדתי נפרד, התבלטו ש. קמחי, המכונה "זומבול", וויטה חיון הנ"ל מסאראייבו, וכן לאזאר אברמוביץ' מבלגראד. בעיר זו נתקיימה, בשנת תר"ץ (מאי 1930), ועידה בין־ארצית של הספרדים שבבאלקאניים. בוועידה זו נעשה ניסיון, שהוכתר בהצלחה, לקירוב הלבבות וההשקפות בין העסקנים הספרדיים, שדגלו במסגרת ארגונית נפרדת, לבין הציונים. נציגי הספרדיים מבולגאריה הסתייגו מכל נטייה לבדלנות ותבעו נאמנות להסתדרות הציונית העולמית ולקרנותיה. דעתם זו נתקבלה על הכנס כולו. ביוגוסלאוויה עצמה, בשנות השלושים, פה ושם — בבלגראד, בסאראייבו ובסקופייה — הגיעו הדברים לידי מריבות בין תומכי תנועה זו לבין העסקנים הציוניים, אך התופעה נשארה מוגבלת בזמן והייתה בסך הכל שולית. אדרבא, היהדות היוגוסלאווית מצויינת באיזון אורגאני

ובהבנה טובה בין אשכנזים וספרדים. יחד עם זאת, פרטים על העמדה הדו־ערכית של עסקנים ספרדים אחדים לגבי בעיית הפעולה הציונית לעומת ההבלטה היתירה של הספרדיות, תוארו בערכים "בלגראד" ו"סאראייבו".

יהודים בפוליטיקה המקומית

בפוליטיקה היוגוסלאווית הכללית השתתפו באופן פעיל אך ורק יהודים בודדים. ההתעניינות המעטה של היהודים בפוליטיקה המקומית מקורה קודם־כול בעובדה, שהאוכלוסייה יהודית הייתה קטנה — כחצי אחוז מכלל התושבים — וממילא הייתה השפעתה מעטה. נוסף לכך, הגיוון הרב והתחרות העדתית־לאומית המחריפה והולכת חיזקו את הנטייה הטבעית "שלא להסתבך".

בפארלאמט הסרבי עוד היו צירים יהודיים — אברהם עוזר ובני משפחת בולי, אך במדינה החדשה זה היה נדיר.

שמעיה דָה מאיו מבלגראד היה ציר האספה הלאומית משך קאדנציה אחת, אבל זו הייתה, כאמור, תופעה בודדת. הרב הכולל אלקלעי נתמנה לסנאטור, כפי שצוין לעיל, ושניהם היו היהודים היחידים בגופים המייצגים. אשר לתפקיד שמילאו היהודים במפלגה הקומוניסטית, רב היה חלקו של משה פיאדֶה, יליד הרובע היהודי של בלגראד. אמנם בילדותו למד בבית־הספר היהודי, אך מעולם לא פעל במסגרת יהודית כלשהי. אולם הוא לא התכחש ליהדותו, ואף סייע בשיקומה של שארית הפליטה לאחר השואה. הוא היה בין מעצבי דמותה של התנועה הקומוניסטית וממניחי היסוד של המשטר החדש שקם מהריסותיה של מלחמת־העולם השניה.

מרובה יותר היה מספרם של היהודים שלקחו חלק פעיל בשלטון המקומי. כך, ד"ר פרידריך פופס, עורך־דין מבלגראד שעמד משך שנים רבות בראש איגוד הקהילות, שימש פעם כסגן ראש־העיר של הבירה, ובמקומות אחרים נבחרו יהודים כחברי מועצות עירוניות (זאגרב, נובי־סאד, אוסייֶק ועוד), בדרך־כלל ברשימות יהודיות לאומיות, שנתהוו בהנהגה ציונית. תופעה זו סימלה את המעבר ממיעוט דתי מוכר עד להזדהות לאומית־יהודית, אשר באה כהפתעה עבור חלק ממשכילי הסביבה, וזכתה לאהדה ולעידוד מחלק אחר של שכבת העילית המקומית. בדרך־כלל התייחסו לתופעה זו כלדבר שאין לערער עליו, או באדישות כללית לגבי מה שמתרחש בקרב העדה היהודית.

ספרות ומו"לות

בין הישגיה של יהדות זו ניתן למנות את הוצאת הספרים הענפה והמגוונת בשפת המדינה, בעיקר בזאגרב (ר' רשימה מפורטת שם, בנספח ד') היה זה אך סמל ליצירתיות ולחיוניות שהיתה טמונה בה.

בהקשר זה ראויה לציון תרומתם של הרבנים בהגות ובמו"לות. ברית־הרבנים הוציאה חמישה אלמנכים־שנתונים נאים — בין השנים תרפ"ה—תר"ץ. פעולה זו הוגדרה, באלמנך הנ"ל, בכרך השני שלו, ע"י הרב והעיתונאי פנחס הלוי קלר הנ"ל, כלהלן:

"...עבדנו בהתמדה ובשקידה, כמעט בכל חודש יצאו מתחת למכבש־הדפוס ספר או מחברת אחת, אשר חיברו הרבנים בארצנו" (מתוך הרצאתו בעברית, באסיפת הרבנים שנתקיימה בעיר זֶמון, בחודש תמוז בשנת תרפ"ו (ר' עמ' 182, באלמנך היהודי, כרך ב', לשנת תרפ"ז / 1926—1927).

ארגוני סעד וזרועותיה השונות של התנועה הציונית פרסמו מדי־פעם ספרים וחוברות. מלבד זאגרב, הצטיינו בפעולה כזו בלגראד, סאראייבו ונובי־סאד (ר' בערכים המתאימים) וכן ר' ביבליוגראפיה לכל ערך לחוד ובמרוכז, בסוף הכרך.

פרנסותיהם של היהודים

הריבוד של יהודי ארץ זו היה פחות או יותר טיפוסי לתפוצות־הגולה בראשית המאה העשרים: רוב מניינם ורוב בניינם של היהודים היו סוחרים, תעשיינים או פקידים (עובדי מסחר וסוכנים), ורק פחות מ־2 אחוזים היו חקלאים, אולם מספר הפועלים ובעלי־המלאכה היה גבוה יחסית — למעלה מ־8 אחוזים, בעיקר בין יהודי מאקדוניה, פחות בבוסניה ובמקצת גם בסרביה. יש לציין אחוז גבוה למדיי של בעלי השכלה גבוהה (עורכי־דין ורופאים בראש־וראשונה). אחוז הסטודנטים היהודיים היה 4%, ועלה פי־כמה על אחוז הסטודנטים באוכלוסייה הכללית.

בשנות השלושים היתה מודעות להרכב חברתי לקוי ולצורך לשנות את המצב. ברם, מעט מדי ומאוחר מדי נעשה בתחום ההסבה המקצועית. בהעדר נציגות של "אורט", ההסתדרות הציונית, ויצ"ו וכן "לה־בנוולנציאה" בסאראייבו ו"פוטפוֹרָה" שבבלגראד אכן נרתמו לטפל בנושא, בעיקר לגבי הפרולטאריון ותת־הפרולטאריון היהודי שבמאקדוניה, ובמדינה פחותה גם בבוסניה. אמת הדבר, שהעסקנים הציוניים ראו את הבעיה אל נכון והמליצו על דרכי־פעולה אפשריות ועל העדפת הדרום בחלוקת רישיונות־העלייה המעטים. אולם פעולה זו לא הייתה מספקת. אף מבין ארצות־ההגירה שהיו מוכנות לקלוט מהגרים אלה "הקדימו" ועלו בכמות צ"ילה וארצות־הברית על ארץ־ישראל.

ביוזמתו של דוד פורמאן הוקמה בזאגרב תחנה להסבה מקצועית: המקצועות המועדפים היו נגרות, מסגרות, דפדות, חשמלאות, בנין וכיו"ב. התחנה דאגה גם לאיכסון, מימון ולמציאת עבודה בתום ההסבה.

ראינו, כי בין שתי מלחמות־העולם — בקושי ימי דור, שהוא זמן קיומה הממשי של יהדות יוגוסלאוויה — גברו הגורמים המאחדים על המפרידים, ונתקיימו מסגרות ארגוניות שונות, מתוך הבנה הדדית ופעילות מירבית. הייתה זו תקופה של עבודה פורייה, תוך־כדי תסיסה רעיונית וערנות לנעשה בעולם היהודי בכלל, ובארץ־ישראל כפרט, כאשר הציונות מהווה את הכוח המניע המרכזי.

באותה עת טופח גם הפולקלור היהודי, במיוחד הפולקלור הספרדי העשיר — על פתגמיו, מלבושיו ומאכליו, מעל לכול ע״י השירה העממית (כולל ה־romances הפופולאריים) שהושרו בכינוסים ובאסיפות וכן נרשמו בתווים בהוצאתה של אגודת ״אמנות״, אשר הדפיסה את התווים ועסקה בהפצתם.

תקופת ערב־המלחמה

עד לתקופת השואה המשיכו להתפתח חיי החברה והתרבות היהודית באין מפריע. אחת התופעות הבולטות בנידון היתה הופעת הירחון ״אמנות״ הנ״ל על פרסומיו. באותה עת נתפרסם אף מילון יוגוסלאווי־עברי מאת מאיר זילברברג. במילון זה יש ליקויים מרובים, אך עצם הניסיון הזה הוא בעל ערך ביבליוגראפי עצמי ומסמל את מאמציה של יהדות זו להשתלב כיאות ביהדות העולמית. הגדרתו של הרב איגנץ הכהן שלאנג, רבה האשכנזי של בלגראד, במבוא שכתב לחוברת המוקדשת ליהודי צפון־מזרח אירופה, שנתפרסמה ע״י ברית הנוער היהודי בשנת 1927, הולמת את המצב, וזו לשונה:

״בעת שכל העולם היהודי נמצא בתהליך של תסיסה, מבוכה ושינויים, אנו פה, ביוגוסלאוויה, מזערים במספר, דלים במסורות, אך נהנים מחופש רעיוני ומאווירת חופש־הביטוי בארץ שלה מסורת נאה של סובלנות, ואין אנו רוצים לפגר אחרי אחינו במרכזים גדולים ומפותחים יותר״. דברים אלו מבטאים יפה את דרכה של יהדות יוגוסלאוויה עד לשואה.

דומני שניתן לומר, שבכל תחומי החיים — יהדות קטנה ו״צעירה״ זו, שפילסה לעצמה נתיבות במפנה הדורות והמשטרים, גילתה חיוניות ופעילות, והתקדמה לקראת שיא תנופתה, כאשר ירד עליה קרדום ההשמדה.

מן הראוי לציין, כי לא פעילי איגוד הקהילות ואף לא הציונים, בדומה לשאר ארצות אירופה שנכבשו לפניה, לא ראו לנגד עיניהם, בעוד מועד, את הבריחה וההגירה כיעד מרכזי, עד אשר הן נעשו, בסוף שנות השלושים, לבלתי־אפשריות לא רק מחמת המחסור ברישיונות־עלייה, אלא גם לרגל העדר אשרות־כניסה ואשרות־יציאה לחו״ל בכלל, מה גם שהטורקים סירבו לעתים — כנראה בהשפעה בריטית — להעניק אשרות־מעבר ליהודים אפילו כשהם היו מצוידים באשרות־כניסה לא״י או למקומות אחרים. מראשית שנות הארבעים נסתמה אף היציאה דרך בולגאריה.

תחת לחץ המאורעות והסכנה המוחשית שנשקפה מהתעצמותו של הרייך השלישי ומהתפשטותו דרומה ומזרחה — לאור סיפוח הסודטים ואוסטריה והחתירה המתמדת תחת אשיות המדינה — הורכבה ממשלה קואליציונית שכללה גם את מנהיג הקרואטים, ד״ר מאצ׳ק, כמתואר לעיל. הקרואטים זכו אז להישג מסוים — הקמת יחידה מינהלית מאוחדת בשם ״הבאנאט הקרואטי״ והבטחת אוטונומיה. ממשלה זו הייתה חלשה, קמה מאוחר מדי, ולא יכלה להבטיח יציבות שלטונית.

אשר ליחסי־חוץ, מאז הפלישה הנאצית לפולין ב־1939, השתדלו השליטים (הנסיך פאול, העוצר והממשלות הקואליציוניות) לפייס את הגרמנים, תוך ניסיון נואש להרחיק את סכנת המלחמה מארצם. לבסוף, אף הצטרפו רשמית לציר המשולש (ברלין, רומא וטוקיו) האנטי־קומוניסטי, בהסכם וינה, שנחתם ב־25 במארס 1941, מתוך הנחה — המוטעית — שכך יוכלו להישאר מחוץ לזירת הקרב.

אמנם, ב־27 במארס 1941, תפסה את השלטון קבוצת קצינים ברובם מחיל־האוויר, ואירוע זה טרף את קלפי המשחק לחלוטין. בראש הממשלה הועמד מפקד חיל־האוויר, הגנראל דושאן סִמוֹביץ׳. ממשלה זו ייצגה נאמנה את מרבית האוכלוסייה, שהתנגדה לכניעה לנאציזם ולפאשיזם. רק אז החלה הממשלה לגייס מילואים לקראת המלחמה הבלתי־נמנעת. ברחבי המדינה שררה כבר אנדרלמוסיה, שיצרוה במידה מירבית הסוכנים הגרמניים ע״י ״תיירים״ ואנשי־עסקים כביכול למאות, שירדו על הארץ לצורכי חתירה וריגול, הסתה וארגון קבוצות משתפי־פעולה לקראת הפלישה, תוך־כדי ניצול הניגודים קיימים בין הקבוצות האתניות השונות.

נראה, שהמרד העממי הנ״ל עורר את זעמו של היטלר, והתגובה לא איחרה לבוא. ב־6 באפריל החלה הפצצת הבירה, בלגראד — עיר פרזות — על־ידי חיל־האוויר הגרמני, ללא הכרזת מלחמה. ההפצצות נמשכו ארבעה ימים ותבעו לפחות 20,000 חללים מבין תושבי העיר; זו הייתה גם התחלת כיבושה וביתורה של יוגוסלאוויה המלוכנית. במצב שנוצר, לא היה כל סיכוי להתנגדותו של הצבא היוגוסלאווי לפולשים, אשר חדרו לשטחיה מצפון וממזרח — מאוסטריה ומהונגאריה, מרומניה ומבולגאריה. אכן, ההגנה לא הייתה אלא סמלית גרידא. ככר ב־17 באפריל, 11 יום אחרי ההפצצה הרצחנית והפלישה (שבה שותפו, בין השאר, גם פליטים־מהגרים קרואטים — מנהיגי האוסטאשֶׁה הפאשיסטיים), נחתמה רשמית הכניעה של הצבא המלכותי, ורוב קציניו וכן חלק מחייליו הובלו לשבי בגרמניה, ביניהם כ־500 יהודים. היו אלה ברובם המכריע קציני־מילואים שנמקו למעלה מארבע שנים בשבי הנאצי — וכך נותרו בחיים ומחוג זה

יצאו האנשים שעמדו אחרי השחרור בראש מפעל השיקום של שארית הפליטה.

שואת יהודי יוגוסלאוויה

המנהיגות הציונית המרכזית, באשר ראתה את עצמה אחראית על הציבור היהודי בכללו, סירבה לברוח כאשר הדבר עוד היה ניתן. כך ד"ר ליכט, שהגיע אמנם לחוף־מבטחים, אך רק הודות למאסרו מעבר לגבול, ולעובדה שנלקח קודם לגראץ שבאוסטריה ע"י ה"גסטאפו" (ואח"כ, עם שחרורו, העבירוהו ידידיו לאזור שהיה בשליטה איטלקית). בהקשר זה בולטות הטרגדיות של אחדים ממנהיגי העדה, כגון זו של רבה הראשי של יהודי זאגרב, ד"ר שלום פרייברגר (שמצא קודם מקלט זמני אצל הארכיהגמון — לימים החשמן — אֲלוֹיז סטֶפינאץ) ושסירב בתוקף להיפרד מבני קהילתו, ולבסוף גורש יחד עמם לאושוויץ, וכן זו של ליאון קמחי, מנהיגם הדגול של יהודי מאקדוניה, שנשאר בביטולה ולבסוף גורש, לאבדון עם אחיו, ע"י הזֹ'אנדארמריה (כוחות הכיבוש הבולגאריים) לטרבלינקה, שם הוציא את נשמתו.

ובינתיים, החל הפירוק והדיכוי. חוגים לאומניים, בהנהגת קצינים סֶרביים, משרידֵי הצבא הסדיר, ארגנו יחידות שהיו מיועדות ללוחמה בפולשים, בשם "צֶ'טנִיצִי", בראשותו של הקולונל מיכאלוביץ', וכך עשתה — בהיקף רחב יותר ובכל שטחי המדינה — גם המפלגה הקומוניסטית. במשך הזמן, התברר שהיחידות של הצֶ'טניצי אינן ששות אלי קרב נגד הפולשים. לעומת זאת, התפתחה, כבר בחודשים הראשונים אחרי הכיבוש, ובייחוד מאז פלישת הגרמנים לבריה"מ ב־22 ביוני 1941, מלחמת־אזרחים בין שתי הקבוצות הללו, כאשר הצֶ'טניצי נאבקו בעיקר נגד הפארטיזאנים של טיטו, ולמטרה זו אף שיתפו פעולה עם הכוחות הפולשים, הן עם הגרמנים והן עם האיטלקים. בתום מלחמת־העולם, נתפס מיכאלוביץ', נשפט והוצא להורג כפושע־מלחמה. המרד הממשי החל בסֶרביה ב־7 ביולי 1941 והתפשט למרבית השטחים הכובשים תוך כדי מעשי חבלה ויצירת יחידות גֶרילה. פה מתחילה מסכת של סבל יהודי, של הגירושים ושל גבורה. כפי שנרמז לעיל, בקרב יהודי הארץ הזו לא הייתה כל תחושה של סכנה מיידית. על אף הידיעות שהגיעו מבחוץ, ובצורה מוחשית, ע"י פליטי גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה. אלה התארחו והשתהו בעריה השונות של המדינה, בהן הוענקה להם עזרה נאמנה — בעוד שהחיים נמשכו כבימים ימימה. ובאשר לאפשרות המתקרבת והולכת של פלישה וכיבוש גרמניים, יהודים רבים וטובים סברו והאמינו בסיסמת־השווא "אצלנו זה לא יקרה". גישה זו גרמה לכך שלא נוצלו במידה אופטימאלית אפשרויות הבריחה לאזורי הכיבוש האיטלקי, ואף לא להונגאריה, אשר היתה בטוחה יחסית עד לאביב 1944. ואין תימה שלא ננקטו אמצעי חירום כלשהם. נחשולי השואה ירדו על עדה זו בחמת־זעם. נתארם להלן בקצרה לפי המשטרים והגלילות השונים:

1. סרביה והבאנאט

באזורים אלה אירעה השואה בכל עצמתה. בהפצצת בלגראד נהרגו המאות הראשונות מבין יהודי העיר. ביחד עם יהודי באנאט — חבל ארץ שבין נהר טיסה לגבול הרומני, המשתייך לגליל וויוודינה — היו יהודי סרביה הקרבנות הראשונים. בעקבות הפצצת בלגראד בא גם הכיבוש והיה זה כיבוש תרתי משמע: לצד כוחות ה"והרמאכט" נכנסו גם בני־בריתם: מצפון ההונגארים, ממזרח הבולגארים ומהמערב האיטלקים, שנלוו אליהם מראשי האוּסטאשֶה הקרואטיים. לכוחות הפולשים מהצפון הצטרפו במקום בני המיעוט הגרמני (שוואבים), ה"פולקסדויטשֶה", שהועסקו מייד במלאכת התפיסה, המעצרים והחיסול של שכניהם היהודים, במיוחד בחבל באנאט (Banat). לא כל הכיבושים בוצעו בו־זמנית. אחרי יציאת הגרמנים נכנסו הכוחות הבולגאריים; אחרי הכוחות ההונגאריים באו שוב הגרמנים, במארס 1944. אכן, אין אזור שלא ראה כיבוש כפול של צבאות הציר הפאשיסטי. כפועל יוצא מהפלישות הללו, שותקו מיד המוסדות היהודיים, וכל קהילה וקהילה נאבקה על קיומה ועל נפשה לפי יכולתה ובהתאם לנסיבות.

בסרביה אמנם קמה ממשלת־בובות בראשותו של הגנרל בדימוס נֶדיץ', אך השלטון הממשי נותר בידי הגרמנים. העיר פירוט ונתחים מדרום־סרביה, חבל קוסובו, ביחד עם כל גליל מאקדוניה נמסרו לידי הצבא הבולגארי הפולש. בסרביה נעזרו הנאצים גם ע"י אנשי ל'יוטיץ' (Ljotić), קבוצה ימנית־קיצונית ואנטישמית, לשם מעשי רדיפות, שיטור וטרור נגד המתנגדים הממשיים או המשוערים.

בתחום העיר בלגראד עצמה הוקמו שני מחנות־הסגר: האחד באנ'יצה (Banjica); והשני בביתני הירִיד הבינלאומי העזובים "סאיימישטה" (Sajmište), בגדה השמאלית של נהר סאווה, דהיינו בתחומה של העיר זֶמוּן (סֶמלין בגרמנית, עיירה שהייתה אז והינה גם כיום, חלק מבלגראד רבתי). בשני המחנות הללו מתו אנשים גם מרעב וממחלות, אך רוב העצורים הובלו למקומות־ההריגה מחוץ לעיר. מסאיימישטה, למשל, הובלו העצורים היהודים במכוניות, שבהן הומתו בגאזים, להר אָוֶולָה, שם הוטמנו באדמה ליד הכפר יאיינצי (Jajinci); אחרים הובלו למקום בשם "טופובסקֶה שוּפֶּה" (Topovske šupe), נרצחו ביריות ונקברו בקברי־אחים. טרם מוצה המחקר המדעי לגבי מכלול מקומות הריכוז ומחנות המוות בתחומי סרביה וחסרים עוד פרטים על־אודות המציאות הקטלנית שיצרו הנאצים בחבל ארץ זה. במקביל,

וביחוד אחרי עצירתם ורציחתם של כל הגברים היהודים שיכלו לשים יד עליהם, בא תורם של הנשים. מרבית הנשים והילדים היהודיים רוכזו ב"סאיימישטה" הנ"ל ומשם אין כלל ניצולים. (על מחנות ההסגר וההרג — ראה פרק נפרד בספר זה).

בסביבות העיר ניש רוכזו הגברים היהודים במחנה שהוקם במבנה המקומי הנקרא דווקא "הצלב האדום", והומתו בסביבה. ואילו הנשים וטפם הובלו ל"סאיימישטה" הנ"ל. תוך זמן קצר ביותר לא נותרו עוד יהודים בסרביה.

2. קרואטיה ובוסניה

לזאגרב נכנסו הגרמנים ב־10 באפריל 1941 ומסרו מייד את השלטון הפורמאלי לידי המהגרים הקרואטיים, פאָוליץ', קוואטרניק ועוד. אלה הכריזו על ייסודה של "המדינה הקרואטית העצמאית". ביחידה קויסלינגית זו נכללו גם בוסניה, ואיזורי־הפנים של דאלמאטיה, בעוד שרצועת החוף, ביחד עם מוסטאר וחלקי הרצגובינה, הועברו לידי האיטלקים. הקרואטים העצמאיים כביכול הזדרזו לחוקק חוקי־גזע והחלו מייד במאסרים וברדיפות נגד האוכלוסייה הסֶרבית (שהייתה ניכרת בזאגרב עצמה, ובקרואטיה בכלל) והיהודית. והפעולה נגד היהודים התנהלה בפיקוחה הצמוד של השגרירות הגרמנית, שבמסגרתה פעלו שליחים מיוחדים לביצוע החיסול ('נספחים משטרתיים', בכינויים הרשמי).

ה"אוסטאשֶה" הקימו מחנות־מוות באי פאג (Pag) שבדאלמאטיה ואת "חרושת־המוות" של יאסינובאץ (Jasenovac); כן ביצעו רציחות המוניות בסֶרבים וביהודים ביאדובנו (Jadovno), בלובורגראד ובג'אקובו (Djakovo) Lobograd) — בשני המקומות הללו נרצחו נשים וילדים בעיקר. ואין הרשימה מלאה. יהודים נכלאו, עונו ונרצחו בעוד מספר מקומות, ולעיתים אף מיידית במקומות־מושבותיהם. ואף בתנאים אלה, המשיכו קהילות אחדות, כגון זאגרב ואוסיֶק, לתפקד ולהגיש סיוע, או לפחות לנסות להגיש סיוע, ליושבי מחנות־ההסגר הידועים. האוסטאשֶה בעצמם לא הקימו «יודנראט» ולא נודע על מקרים של שיתוף־פעולה מדעת ובמתכוון עם הפולשים והצוררים. קהילות אחדות, כנ"ל, המשיכו להתקיים, דבר זה נתאפשר מפני שהשלטונות היו מעוניינים בכך, והודות לקיומם של בעלי תפקידים בהנהלת הקהילות הללו ובפקידותן, שנשותיהם הקרואטיות־נוצריות שימשו להן מגן. ראוי לציין פה, שלא כל היהודים מנשואי־תערובת ניצלו; אדרבא, רבים מהם נרצחו, וכך קרה גם למספר מומרים.

אמנם מזאגרב, וכן מערים אחרות, התארגנה ספונטאנית בריחה לאזורים שבשליטת האיטלקים; לסלובניה שבמערב, לדאלמאטיה ולעיר מוסטאר שבדרום. לאלה שהצליחו להגיע למקומות הללו נמנים אותן המאות הספורות שניצלו.

כאלפים פליטים אלה רוכזו במחנה ראב שבצפון־דאלמאטיה. עם שחרורו אחרי כניעת איטליה, בספטמבר 1943, הצטרפו רובם לשורות הלוחמים הפארטיזאנים. אז נוסד ה־"באטאליון של ראב", שהשתתף בקרבות ואף סבל אבידות, ואולם תוך זמן קצר פוזרו חייליו בין היחידות השונות של צבא־השחרור.

יהודי קרואטיה נפלו קרבן לא רק לחוקי הגזע ול"פתרון הסופי" שהופעל בכל אירופה הכבושה, אלא סבלו גם מהאווירה של נקמנות ורציחות שנבעה מן השנאה התהומית של המנהיגות הקרואטית הלאומנית כלפי הסרבים. משום כך זורזו תהליכי ההפליה וההשמדה ונעשו אכזריים ביותר, אף מעל ומעבר לשיטות הנאציות המוסתות, שהיה בהן לפחות שמץ של הדרגתיות...

גורל יהודי בוסניה היה דומה לזה של אחיהם בקרואטיה. נזכיר פה, בין מעשי הבארבאריות הקולקטיווית, את הריסתם עד היסוד של בית־הכנסת המרכזי (האשכנזי) בזאגרב ושל בית־הכנסת המפואר והחדיש (הספרדי) שבסאראייבו.

מן הראוי לציין, כי מחנות־הריכוז, מרכזי העינויים והמוות הקרואטיים היו לא פחות איומים מן המחנות שהנאצים בעצמם הקימו בגרמניה ובפולין. הם הוקמו במגמת רצח־עם נגד הסרבים והמתנגדים למשטר הפאשיסטי, אך נכללו בהם גם צוענים ויהודים. זה קרה במקביל למה שעשו הגרמנים עצמם בסרביה.

לפי אומדן יוגוסלאווי רשמי הומתו ב"תשלובת" (Kombinat) יאסינובאץ בלבד 700,000 איש, מהם מעל לשני ריבוא יהודים.

אחרי נפילת איטליה בסתיו 1943, נותרו בספליט ובעוד אי־אלו יישובים שבדאלמאטיה יהודים, לרוב קשישים, נשים וטף, והם גורשו כולם ע"י הגרמנים לאושוויץ, ולא נותרו בחיים. יהודים אלה נפלו קרבן להנחה שהפאשיזם, שהובס כבר באיטליה, לא ישוב עוד לשלוט. וכוחות הצבא הנאצי שבו דווקא וכבשו כל שטח שנעזב על־ידי האיטלקים, כך גם בספליט ובפרישטינה שבקוסובו, ולא פסחו על ביצוע ה'פתרון הסופי'.

3. באצ'קה, בארנ'יה ומג'ומודייה

בשטחי־הכיבוש ההונגאריים הסתפקו השליטים, בעת הראשונה, בגביית "קונטריבוציה", דהיינו בסכומי־עתק מן הקהילות הגדולות, קרי סובוטיצה, נובי־סאד וסומבור. כ"כ היו מעצרים רבים של חשודים בשמאלנות, בפרו־סֶרביות ובהתנגדות לכיבוש, וביניהם מספר יהודים צעירים. בין מבצעי הפיגועים המועטים נגד הפולשים הצטיינו יהודים ויהודיות, אשר ברובם נתפסו, עונו ונשפטו למאסרים ארוכים

ואף לתלייה. לפחות במקרה אחד ניתן גזר־דין מות, ואף נתבצע, לגבי קטין, בניגוד לחוקי הונגאריה עצמה.

ברם, רציחות המוניות מיוחדות נתקיימו בסוף ינואר 1942, במסגרת הסריקה ("הראציה") נוכח גל ההתנגדות שהייתה ברובה מבוימת או בכלל מדומה. באזור שאייקש (Šajkaška) ובעיר נובי־סאד (Novi-Sad; בהונגארית Ujvidék) השתוללו הז'אנדארמריה ויחידות הצבא ההונגארי, במשך שלושה ימים של עוצר חמור. חיילים שיכורים ומוסתים המיתו בימים ההם 430 סרבים ו־870 יהודים על־פי רשימות שהוכנו מראש. חלקם נרצחו בבתיהם וברחובות הסמוכים, רובם הומתו ביריות מול חופי הדאנובה הקפואה והוטבעו במימיה. לבסוף הופסקו הרציחות על־פי הוראה מבודאפשט, כאשר אפילו שם קמו מערערים על מעשים אלה, שנעשו באזרחים תמימים ללא משפט או אבחנה כל שהם.

מבין הנותרים בחיים, גויסו וחוילו כל הגברים היהודים עד גיל 45 (ובמקומות מסוימים גם עד 50) במסגרת "גדודי־העבודה". בנוסף לעבודות־פרך, תוך השפלות והרעבה מכוונות, נשלחו יחידות אלו לחזית המזרחית, לאוקראינה. והועסקו בניקוי מוקשים. ממגויסים אלה נותרו בחיים פחות מאחד לאלף (מתי־מספר שעלה בידם לברוח ולהתקבל ע"י הפארטיזאנים הרוסיים או ע"י הצבא האדום). בסה"כ גויסו 4,000 יהודים. חלקם נשלחו לעבודה במכרה בור שבסרביה, מהם הומתו רבים, בשלהי שנת 1944, בעת "המארש צפונה" (מרביתם נרצחו בכפר צָרבֶּנקָה).

מה פירושו של "הכיבוש הכפול"? מארס 1944 — לאור התמוטטות המשטר הפאשיסטי ההונגארי החלש — נכנסו לגליל זה הגרמנים עצמם, אספו את היהודים שנותרו עוד בחיים ושלחום לאושוויץ. שרדו אי־אלה מבין הצעירים שבהם.

4. דאלמאטיה ומאקדוניה

ההתפתחויות הנ"ל היו מקבילות באופיין למה שאירע בדאלמאטיה אחרי השינוי המדיני שחל באיטליה בספטמבר–אוקטובר 1943. "כיבוש כפול" או מחזור נוסף מהווה הכיבוש הבולגארי־גרמני ברחבי מאקדוניה.

בראשית הכיבוש הבולגארי במאקדוניה, בחבל קוסובו — שחלקו נמסר בידי האלבנים — ואף בערי סרביה הישנה, כגון פירוט, השתררה מבוכה מסוימת בקרב האוכלוסייה סביב השאלה, אם המדובר בכיבוש או בשחרור. ויכוח זה התנהל בחריפות יתירה, בשורות הקומוניסטיות, עד שנתגבש הקו של "כיבוש", וחוסל מנהיג הפלג הפרו־בולגארי, ואז ניגשו גם לארגון יחידות מחתרתיות. אולי משום כך, ומפאת המו"מ שהתנהל בין ה"צאר" הבולגארי בוריס השלישי (משושלת קובורג־גוטה) לבין ההנהגה הנאצית, נתאחרה קמעא הטראגדיה של יהודי מאקדוניה עד למארס 1943, מועד גירושם, תמורת הבטחת אי־הפגיעה ביהודי בולגאריה עצמה. יהודי בולגאריה אכן ניצלו, בין השאר בלחץ צירי הפארלמנט ודעת הקהל המקומית, אך אחיהם במאקדוניה היוגוסלאווית והיוונית, בחלקי תראקיה ובעיר סָרבית פירוֹט, נפלו קרבן למקח־וממכר הגורלי הזה.

אם עם ישראל חב טובה לעם הבולגארי, לדעת הקהל שלו ולחלק ממנהיגיו של אותם הימים, על הצלת יהודי בולגאריה, הרי שיש לזכור גם, כאמור, שיהודים באזורים המסופחים לבולגאריה — כרבוא מכל הגילים — הופקרו ביודעין ונמסרו ע"י כוחות הכיבוש הבולגאריים בידי הנאצים ונשרפו חיים בטרבלינקה, או באושוויץ.

והנה סיכום מספרי של שואת יהודי יוגוסלאוויה. בכל חבליה וגלילותיה של המדינה המבותרת נרצחו יהודים ואף נשלחו למחנות מוות גרמניים וקרואטיים במקום וכן ל'מזרחיים' (דהיינו אושוויץ וטרבלינקה). מספר הקרבנות של השואה נאמד בכ־65,000 נפש, ואחוז הנספים עולה על 80% מן האוכלוסיה היהודית ערב השואה.

נסיונות הצלה (הצנחנים)

מצד היישוב היהודי בארץ־ישראל, נעשו נסיונות שונים לסייע ליהודים במצוקה (עזרה לבריחה, עזרה לכלואי המחנות וכד') בארצות הכבושות ע"י הנאצים. את הפעולה הזו ניהל "ועד ההצלה" במסגרת הסוכנות היהודית בירושלים. למטרה זו הוקם גם משרד בקושטא (איסתנבול) בטורקיה הנייטראלית ונשלחו שליחים גם לז'נֶווה שבשוויץ. נציגי היישוב השתדלו להקים ולקיים מגעים עם המנהיגות היהודית והציונית בארצות הללו, בהיקף ובמידה שתנאי הזמן והמקום איפשרו זאת. לעיתים הצליחו אף להעביר כסף.

אך גולת הכותרת במאמצי הישוב לבוא לעזרת האחים "במצבר אירופה" של היטלר — היו הצנחנים, שהיצנחו, במדים בריטיים, אל טריטוריות של האויב. הדבר נעשה, באשר ליוגוסלאוויה, באזורים ששוחררו ע"י הפרטיזנים של טיטו, במטרה להגיע אל היהודים, לאחרם ולהצילם ככל שניתן. אך דא־עקא, המו"מ בנידון עם ממשלת בריטניה בלונדון, עם המפקדות הצבאיות השונות בקהיר ובירושלים, נמשך זמן רב והמבצע נדיחה מדי פעם. הצנחנים יצאו לבסוף לדרך, בשלהי 1943 (לאימונים ולהכנות במצרים ובאיטליה הדרומית, המשוחררת) וצנחו ב־14 במארס 1944, בעת שלגבי מרבית יהודי יוגוסלאוויה, היה זה כבר מאוחר מדי. דרך יוגוסלאוויה הועברה להונגאריה חנה סנש ז"ל. אך לרוע המזל היא נתפסה מעבר לגבול, (ב־12 ביוני 1944) נעצרה, נשפטה והוצאה להורג בבודאפשט. גם לארצות אחרות, שימשה הנחיתה ביוגוסלאוויה כתחנת מעבר (רומניה ואוסטריה).

על אף מספרם המועט של הניצולים מתוצאה ממבצע זה,

אין ספק שעצם הופעתם של חיילים ארץ־ישראלים כבעלי ברית של הלוחמים המקומיים, עודדה את היהודים בכל אתר משנודע להם עליה, ובמיוחד את אותם היהודים, שבעצמם כבר נלחמו בשורות הפארטיזאנים של טיטו. היתה זו הושטת יד סמלית אך מרשימה מטעם היישוב הקטן, בשעה שהיה בעצמו נתון במאבק על עצמאות וקוממיות בארץ־ישראל ובזירה הבינלאומית.

ליוגוסלאוויה עצמה הוצנחו 8 חיילים מתנדבים מן הארץ, רובם מיוצאי ההתיישבות העובדת וחניכי תנועות הנוער החלוציות.

הלוחמים ו"הגיבורים הלאומיים"

בד בבד עם נחשול השואה והחורבן שהתחולל על יהדות יוגוסלאוויה, נתגלו בקרבה גם כוחות רעננים, אשר לחמו באויב באומץ־לב, בתושייה ובגבורה עילאיים. כוחות אלה נתגלמו במספר הניכר של הלוחמים, בראש־וראשונה מקרב בני־הנוער, אך גם מבין ציבור המבוגרים. בכל גליל וגליל נמצאו יהודים בשורות הראשונות של ההתנגדות, החבלה והלחימה בכובשים ובעוזריהם.

בקבוצה המחתרתית שנתגלתה בראשיתו של משטר־האימים ה"קרואטי־עצמאי", שחבריה עונו וחוסלו, היו, בין השאר, הביולוג ד"ר פאוואו ורטהיים, מפעיליה הבולטים של ברית הנוער היהודי בראשית דרכה, מיליצה ואיוון קוֹן, ד"ר בֶּנוֹ שטיין, ויקטור רוזנצוויג, מאגדה בּוֹשקוֹביץ' ועוד. אחד ממארגניה של המחתרת בזאגרב, חבר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בקרואטיה, היה פאוולה פאפ. הוא נתפס, הועמד בפני משפט־שדה והוצא להורג ע"י צבא־הכיבוש האיטלקי בדאלמאטיה עוד בשנת 1941. אחרי המלחמה הוא הוכרז כ"גיבור לאומי" — העיטור הגבוה ביותר ביוגוסלאוויה.

בשורות הפארטיזאנים פעלו למעלה מ־4,000 יהודים בזמנים ובמקומות שונים. רבים מבני־הנוער הצטרפו ליחידות הפארטיזאניות ולחמו בעוז בגרמנים, באיטלקים ובעוזריהם הפאשיסטיים מבית. חלק ניכר מהם נפלו בקרבות ואילו המעטים ששרדו תפסו עמדות־מפתח במנגנוני המשטר החדש, שהוקם ביוגוסלאוויה בראשותו של טיטו. אחד־עשר מהם הוכתרו בתואר "גיבור לאומי". בנוסף לגיבורים המוכרים האלה, זכו צעירים רבים לתעודות־הצטיינות מיוחדות על היותם בין חלוצי המרד עוד בשנת 1941 (כמאה וחמישים במספר).

יהודים הצטיינו במיוחד בשירות הרפואי הפארטיזאני. שלושה יהודים הועלו לדרגת גנרל, ביניהם ד"ר רוֹזָה פאפוֹ — האישה הראשונה שהגיעה לדרגה זו.

ניסיונותיהן של קבוצות אחדות של "השומר הצעיר" ושל "תכלת לבן" (סובוטיצה ונוביסאד) להצטרף אל הפארטיזאנים בתור גופים מיוחדים בפני עצמם נדחו ע"י עסקני המפלגה הקומוניסטית. אף משוחררי האי ראב חולקו כעבור זמן־מה, כאמור, ליחידות שונות. על־כן אין אפשרות לדבר על התנגדות יהודית ייחודית, כדוגמת צרפת, למשל.

מה שלא ניתן היה לעשות באורח קיבוצי אכן נעשה באופן אינדיווידואלי. אף במישור הפאנוני הפורה המשתרע בין הנהרות דאנובה וטיסה — באזור הערים הגדולות סובוטיצה ונוביסאד, התגייסו צעירים יהודיים, רובם מיוצאי תנועות־הנוער "השומר הצעיר" ו"תכלת לבן", לפעולות חבלה (שריפת חיטה ומחסני סחורה). אך רובם ככולם נתפסו — באין מסתור ומחמת תקשורת לקויה במפקדת המחתרת — נשפטו לשנות מאסר ארוכות ואחדים אף הוצאו להורג בתלייה. מעשיהם של ד"ר גֶּרֶה. קונסטנטין לאקֶנבאך, אוֹטוֹ בלאם, לאה ביהם, קוֹם, יצחק־אנדרייה לֶוֶרר וחבריהם היו לסמל ההתנגדות לפולשים ההונגאריים ולמופת למרד בממדים גדולים יותר, שפרץ בהמשך.

כמו־כן בין הלוחמים נגד חיילים נאצים — המתקיפים את החיילים של כוחות־הכיבוש, מבלגראד הכבושה שבצפון ועד לדוברובניק שבדרום־מערב (בכיבוש האיטלקי), היו הבחורים היהודיים בין הראשונים והנועזים שבלוחמי החופש.

תרומתם של יהודי יוגוסלאוויה למאבק האנטי־נאצי והאנטי־פאשיסטי הייתה בולטת, הן באיכותה והן במספר הגבוה של הלוחמים.

פרק זה בחייה של יהדות יוגוסלאוויה נסתיים באבל וביגון, אך גם בגאווה ובסיפוק, לאור ההשתתפות הניכרת של יחידים יהודים בלוחמה, אשר פרטיה עדיין נאספים בידי שארית הפליטה ונחשפים מטעם איגוד הקהילות המחודש. ואם בתרומה יהודית עסקינן, הרי שגם בשטח האמנותי הטביעו אמני ישראל וקהילות ישראל את חותמם על האדמה היוגוסלאווית, ועל כך ימצא הקורא פרק מיוחד בסוף הספר הזה.

יהודי יוגוסלאוויה לאחר השואה

בכל שטחה של יוגוסלאוויה הנוכחית, על יותר מ־25 מיליון תושביה, המחולקת לשש רפובליקות ולשני אזורים אוטונומיים, חיים כיום כ־6,000 יהודים בלבד, והם מאורגנים בכ־30 קהילות, כשמספר חבריה גדולות שבהן — בלגראד, זאגרב וסאראייבו — אינו עולה על 1,000 נפש כ"א. סביר להניח שנותרו עוד יהודים ספורים שלא נדשמו בקהילות המחודשות.

בשנים תש"ח–תשי"ב עלו ארצה 7746 יהודים, המהווים את מרביתה של שארית הפליטה. זהו ההסבר למספר הקטן כיום. מן הראוי להדגיש, כי המעטים ששרדו מזוועות

המלחמה וחזרו למקום־מושבם, גילו מרץ ותושייה בשיקום הקהילות והאיגוד, וכן באירגון העליות ארצה ובעבודה התרבותית, בהנהגתו המסורה של פרופ׳ ד״ר אלברט וייס עד אמצע שנות השישים.

הוא נפטר בשנת 1964, ולזכרו הוקמה מצבה סמלית בארץ — בקיבוץ גת. גם לאחר מותו לא חלו שינויים במגמות הללו. ממשיך את פועלו השופט בדימוס, ד״ר לאבוסלאב קאדלבורג. קיום היהדות והגנה על מוסדותיה וערכיה — זהו היעד המרכזי שהציבו לעצמם עסקני האיגוד. יש לציין לשבח במיוחד את המשך פעילותם התרבותית והאמנותית היוצרת, המתבטאת בהוצאת ספרים, בייסודו ובניהולו של המוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד, בטיפוח מקהלות זמרה; קיום בית־אבות מזה ומחנות־קיץ לנוער מזה. על אף הצמצום הכמותי ולנוכח הקשיים שהזמן גרמם, יש בכל אלה שמירה על גחלת היהדות, כיאה לעברה ולמסורתה של יהדות זו.

נציין בסיפוק, שאיגוד הקהילות מקיים מגעים רצופים עם מוסדות יהודיים עולמיים, בראש־וראשונה עם הג׳וינט האמריקאי, עם הקונגרס היהודי העולמי עם הברית העברית העולמית, וכן עם היישוב העברי בארץ, בעיקר באמצעות הקרן הקיימת לישראל, ״יד ושם״, בית התפוצות והתאחדות עולי יוגוסלאוויה.

סיכום

הזכרנו לעיל את הביטחון העצמי המופרז <קרי: השאננות> לגבי הצפוי בגישתם של יהודי ארץ זו. אפשר להתנחם שבכך לא היה כל הבדל ביניהם לבין אחיהם בשאר הארצות הכבושות. ולזאת ניתן להוסיף את האשליות, או האופטימיות הגדולה, שפעמה בלבותיהם של המנהיגים, העסקנים וסתם שלומי־אמוני־ישראל. להלן נביא דוגמאות אופייניות להלוך־רוח זה:

בזאגרב — התפתחה פעילות תרבותית ואומנתית ענפה, דווקא מאמצע שנות השלושים ואילך, במסגרת אגודת ״אמנות״ ומסביב לירחון שנושא אותו שם: בכל המוסדות הקהילתיים והציוניים הפעילות הייתה במלוא תנופתה; באותה עת החלו לטפל בהסבה מקצועית של בני הנוער.

בבלגראד — התרכזה באיגוד הקהילות תשומת־הלב בסיוע לפליטי מרכז־אירופה שמצאו מקלט ביוגוסלאוויה, ועיסוק נאמן זה האפיל קמעא על החזית הפנימית, ולמי היה אז פנאי או כישרון־חיזוי לגבי העתיד? מוסדות הסעד, הנוער והתרבות לסוגיהם תפקדו כראוי.

דווקא במאקדוניה, הורגשה באותה תקופה התפנית: בריחת העניים ושיגור המובטלים מביטולה לסקופייה ומשם לזאגרב ולשאר הקהילות בצפון־המדינה היוו את ראשיתו של תהליך־הבראה חברתי, שנגדע באיבו.

בסאראייבו — התגאו בני הקהל בבית־הכנסת החדש והמפואר שהקימו שכינוהו ״פאר היהדות הספרדית״ ו״הגדול והיפה בבאלקאנים״. איתנה הייתה אמונתם. שדורות על גבי דורות יזכו להתפלל ולחוג שמחות משפחתיות ודתיות בהיכל זה, אשר התאים לדעתם, למסורתם ולמעמדם בחברה היהודית והכללית כאחד.

בנובי סאד — זה לא מכבר (שנת 1935) נסתיימה בניית בית־העם היהודי (Jevrejski Dom) בו שוכנו אולם התעמלות מרווח ומודרני לאגודת הספורט ״יהודה מכבי״, מסעדה כשרה, גן ילדים ומשרדיהם של ״השירה״, הנוער היהודי וההסתדרות הציונית האזורית וכיו״ב. איש מעסקני הארגונים השונים ומן המבקרים הרבים באירועים שהתרחשו בין כותלי הבניין הזה לא פילל שהוא ישמש את מטרותיו־יעדיו במשך שש שנים בלבד, ושאחר־כך לא יהא בו צורך.

בזימון — וזה אולי השיא שברציפות־החיים התמימים — הוקמה ספרייה ציבורית יהודית בשנת 1940.

כל אלה הם אך סימנים וציוני־דרך בתסיסה הדתית־לאומית והתרבותית שהייתה קיימת בקרב יהדות זו ערב חורבנה מידי כוחות הרשע והזדון שפעלו על אדמת יוגוסלאוויה בשנים 1941—1945.

ולמי מאלה שעמדו בחוץ הרחק ממערבולות השואה האיומה, הזכות להתעלם מגילויים אלו של רצון עז לחיים ואף לבקר את אלה שעסקו במלאכת־הקודש מתוך אמונה כנה בחוסנם?!

שומה עלינו המצווה להבין ולהנציח ככל שניתן את מניעיהם, דרכם ומעשיהם. משימה זו היא היא מה שהספר המוגש בזה העמיד לו למטרה עיקרית. מי יתן ויעלה בידינו להעביר לקוראינו, ולדורות הבאים אחרינו, מקצת מן האמונה, המסירות והאופטימיות שפעמו בקרב יהדות זו.

ירושלים, בחודש חשון תשמ״ז.

צבי לוקר

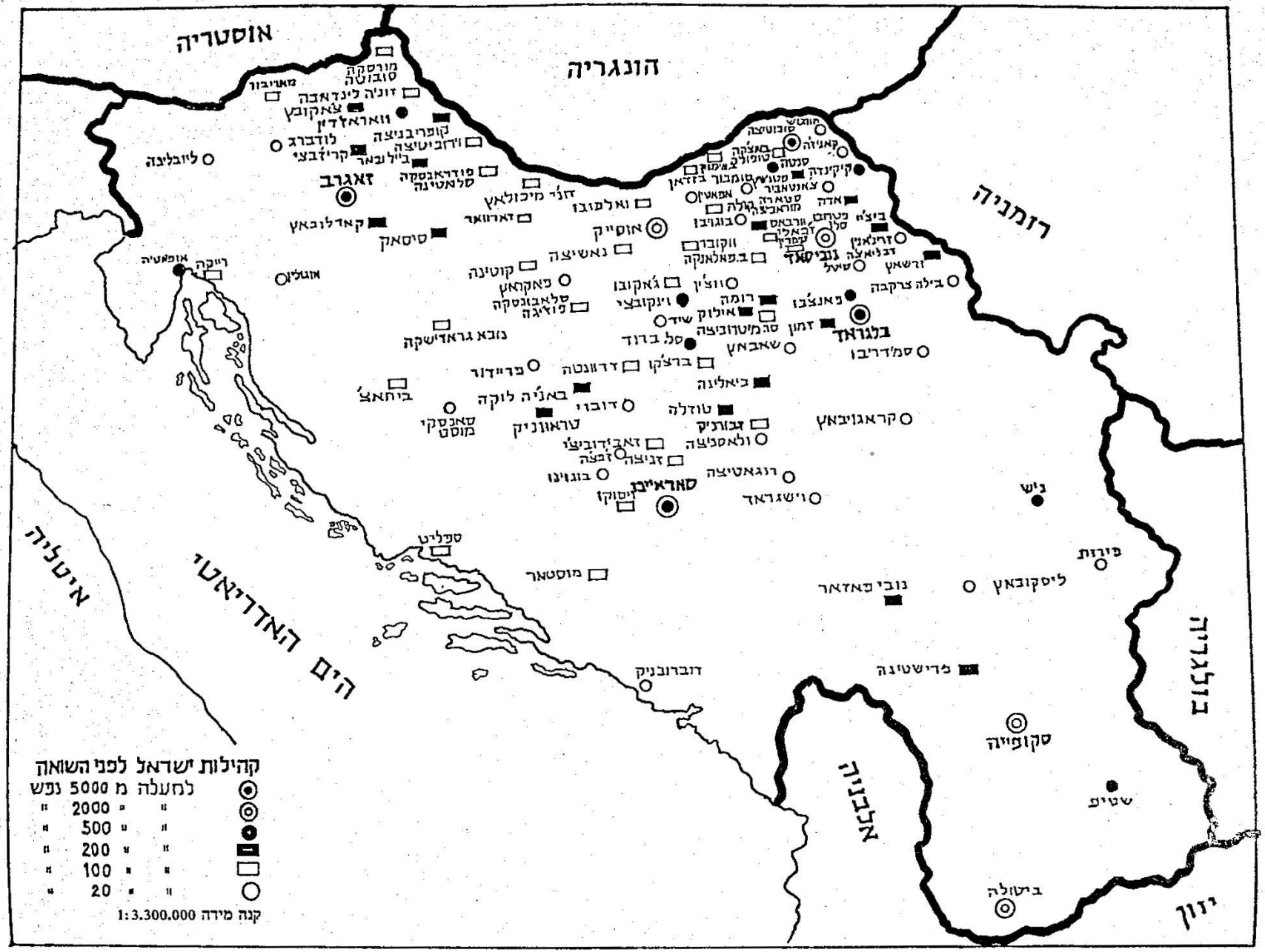
אוסטריה
הונגריה
רומניה
בולגריה
יוון
אלבניה
איטליה
הים האדריאטי
זאגרב
בלגראד
סאראיבו
קהילות ישראל לפני השואה
למעלה מ 5000 נפש
" " 2000 "
" " 500 "
" " 200 "
" " 100 "
" " 20 "
קנה מידה 1:3.300.000

אדה Ada

בחבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1813		7	34
1858	6,000		150
1871	9,344		347
1900	12,112		410
1921	13,106		370
1931	12,967		342
1940		100	350
1947			59
1968	12,000		—

עיירה על נהר טיסה, 18 ק״מ מבירת המחוז סנטה ו־70 ק״מ מבירת וויוודינה, נובי־סאד. מרכז לשיווק תוצרת חקלאית. בעת החדשה התפתחה במקום תעשייה קלה. המקום אוכלס בשנת 1690 ע״י תושבים מסֶרביה.

ידוע, כי במאה ה־7 או ה־8 היה במקום מחנה של שבט האווארים (Avari). העובדה מעניינת לנוכח התגלית החדשה של מנורות ״צֶ׳לֶבוֹ״ ליד באצ׳קה־פאלאנקה (ר׳ שם) מתקופת שהותו של אותו שבט באזור.

אוכלוסיית העיירה מחולקת בין הונגארים (קאתולים) לבין סֶרבים (בני הדת הפראווסלאווית־אורתודוקסית); הסרבים היו במיעוט. הקהילה היהודית נוסדה בשנת 1790 ע״י יהודים יוצאי מוראוויה ובוהמיה. כספיח למרד ההונגארי של 1848, התפרצה לעיר, ב־2 בפברואר 1849, יחידה בלתי סדירה של הצבא הסֶרבי וחטפה משם 60 יהודים לרבות הרב יעקב היילבורן. הם הובלו לסנטה, ושם הוצאו להורג. אפיזודה טראגית זו היתה מעשה בודד עד לשואה.

משנת 1870 ועד לשואה היה קיים בית־ספר עממי יהודי. אגודת־הגשים היהודית נוסדה בשנת 1881. בתקופה החדשה עמדה בראשה הגב׳ יוליה קאופמן.

פרנסתם העיקרית של היהודים הראשונים נבעה מחקלאות: הם היו בעלי חוות חקלאיות וטחנות קמח. כמו־כן היו בין ראשי המשווקים של חיטה ושאר תוצרת חקלאית. אחר־כך נתווספו סוחרים גם בענפים אחרים, וכן בעלי מלאכה ומקצועות חופשיים. הוקמו גם מפעלי תעשייה קלה ביזמה יהודית (בתי־חרושת לכפפות, למטריות, לחומץ, ומנסרות). תחנת־הכוח החשמלית הראשונה היתה פרי יזמתו של יוסף אופנר, בשנת 1910, אך התוכנית לא בוצעה בגלל התנגדותם הפעילה של התושבים עצמם.

בתום מלחמת־העולם הראשונה התפרצו לאדה חיילים ונכים, שחזרו מהשבי הרוסי. היו אי־אלו מקרי־שוד בחנויות יהודיות, וכן נשדדו יהודים בכפרים שבסביבה. המעשים האלה התנהלו תחת הסיסמה, שהיהודים השתמטו, כביכול, משירות פעיל במלחמה וישבו רק במשרדים, התעשרו במלחמה וכיוצא בזה.

רבה הראשון של הקהילה היה אהרון אקרמן; אחריו שימש בכהונה יעקב היילבורן הנ״ל. ב־1852 כיהן כרבה של הקהילה מרדכי־אליעזר וובר, שזכה לכינוי ״צדיק״ בקרב אנשי הקהילה. הוא חיבר ספרים תורניים. הרב וובר עלה ארצה ונפטר בירושלים בשנת 1892. בית־הכנסת נחנך בשנת 1896. בית־העלמין קיים עוד מהמאה ה־18.

בעת הפילוג הגדול ביהדות הונגאריה בשנים 1868-9 הצטרפה הקהילה למחנה האורתודוקסי. אחרון הרבנים, ר׳ יעקב פרגר, אף גילה נטיות לחסידות לפי בית־מדרשו של חתם סופר, שבישיבתו למד. אחרי מותו, בשנת 1922, נתמנה תלמיד מבית־מדרשו של חתם סופר. עד לשואה שימש ברבנות דוד הופמן; החזנים היו יעקב לופו והרמן פרידמן.

בין שתי מלחמות־העולם היו ראשי הקהילה ופרנסיה אנגלמן, רוזנבאום, אברהם אפשטיין, מברו מילר, נגדור פרנקל וד״ר שאלגו. בתקופה האחרונה עמדו בראשה דוד הוברט ואיזידור רוזנבאום. בהנהלת הקהילה היה לציונים רוב. הקהילה קיימה ׳תלמוד־תורה׳, שם למדו 30 ילדים הגבאי האחרון שלה היה מרטין כהן.

במקום פעלה גם ׳חברה קדישא׳. בין מלחמת־העולם ועד לשואה עמד בראשה מורין פיסר, ששימש גם כמנהל

בית־הספר היהודי. לחברה היה רכוש קרקעי והיא דאגה גם לקשישים.

הפעילות הציונית

בהשפעת המרכז שבנובי־סאד, נוסד סניף מקומי של ההסתדרות הציונית ונתארגן אף הנוער היהודי. בין ראשוניי הפעילים יש לציין את הגברות שרה (שארי) כהן (לימים ברגר — ממנהיגותיה הראשיות של "הדסה" בארץ) וצפורה נאג'. הן ייסדו קבוצת־ספורט לנשים "האזינה": מעין כדור־יד ששיחקוהו במגרשי כדורגל מוקטנים — ספורט זה היה נפוץ במרבית הקהילות בשנות ה־20 למאה זו.

למען הפצתו של הרעיון הציוני באדה פעל רבות גם איש סובוטיצה, הד"ר משה שווייגר (לימים בר־צבי), אשר נפטר בארץ בשנות ה־50 (הוא מניצולי מחנה מאוטהאוזן).

יו"ר הסניף הציוני המקומי היו ד"ר מ. מנהיים, ואח"כ אברהם (ארפד) אפשטיין. כנציג הקרן־הקיימת־לישראל פעל פאול פישר. בשנות השלושים פעלה אגודת נוער "עבריה"; אחר־כך נתארגן גם בית"ר, בראשותו של ד. בלאייר. עד לכיבוש היה מזכיר הסניף הציוני עו"ד ג'ורג'ה פישר.

בסוף שנות השלושים עלו ארצה מספר משפחות מבני אדה.

עם חברי קהילה זו נמנו אחדים מבני־דודיו של ד"ר בנימין זאב הרצל, בעלי מקצועות חופשיים, מהם שיש להם צאצאים בארץ.

השואה והשיקום

בעת הכיבוש ההונגארי, בשנת 1941, נרדפו והושפלו היהודים ע"י כוחות הכיבוש. הם הועסקו בעבודות־כפיים, ואחדים מהם אף נרצחו כבר בראשית השלטון המאג'ארי המחודש (60 איש).

מרבית בני הקהילה נספו בשואה: 290 במספר. שארית הפליטה — בסה"כ 60 נפש, עלתה ארצה ב־1948. בבית־הכנסת הוצב לוח־זיכרון ועליו רשימת החללים. בית־הכנסת נהרס בפקודת השלטונות בשנת 1971 — ע"מ לאפשר הקמת שיכונים בסביבה — והלוח הועבר לבית־הקברות היהודי.

הקהילה שוקמה ע"י מתי־מספר שחזרו מהשבי הגרמני או מגדודי העבודה ההונגאריים, בהנהגתו של נגדור פרנקל (כיום בארץ).

א"א

איו"ש: 03/3858.
אי"י: B-390.

JP, 1966, no 3-4, p.46.

JA, Vršac, 5690 (1929-30).
MZsL, Budapest, 1929.

אוגולין Ogulin

פלך גורסקי־קוטאר (Gorski Kotar), ברפובליקה הקרואטית (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	42,560 (המחוז)	59
1931	10,015	21
1968	4,000	25

עיירה לרגלי ההר קָלאָק, על שפת הנהר דוברי בפלך גורסקי־קוטאר. מרכז כלכלי ותעבורתי אזורי, בדרך לשפת הים. טחנות־רוח, תעשיות עץ. בסוף המאה ה־16 — עיר מבצר, ובמאה ה־18 חלק מ"אזור הספר" (Vojna Krajina).

שלושת־רבעי האוכלוסייה מהווים קרואטים, כרבע–סרבים (שרבים מהם נרצחו בתקופה הכיבוש הנאצי־קרואטי). עדות נאמנה לנוכחות יהודית מהווה בית־העלמין היהודי. יהודי אוגולין היו קשורים לק"ק קארלובאץ (ר' שם).

התגוררו שם עד לשואה בני המשפחות: גולדנר, פולאק, ברייאר, שורץ והירשנהאוזר.

בעת השואה נספו יהודי המקום, תוך כדי יחס עוין מצד הקרואטים המקומיים, אשר ברובם שיתפו פעולה עם הזרוע הצבאית ("אוסטאשָה") הרצחנית.

הקהילה לא חודשה אף לאחר השחרור.

אי"י: B–361.

אוסייאק Osijek (בגרמנית — Esseg)

גליל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה הקרואטית (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)	% מבין האוכלוסייה
1746–7		11		
1814		24		
1852		160		
1880	23,750		1,900	8
1900	23,000		2,070	8,3
1910	27,919		2,370	
1921	34,412		2,960	
1931	40,337		3,020	
1940			3,193	
1968	86,000		220	

העיר נבנתה עוד בתקופה הרומית ונקראה "מורסה" (Mursa). בימי־הביניים היה שם מבצר. העיר מחולקת לשלושה פרברים: המבצר, העיר העילית והעיר התחתית. המרחק לזאגרב, בירת קרואטיה, הוא 280 ק"מ. זוהי העיר השנייה בגודלה בקרואטיה ובירת גליל סלאבוניה. מרכז למסחר בחיטים ולתעשיות עץ.

במאה ה־18 לא הייתה ליהודים זכות ישיבה בעיר, אך אחדים מהם נסבלו הלכה למעשה. היהודים הראשונים קיבלו רשיון לשהות זמנית (1746) בעיר התחתונה (יוסף פפייפר, האחים הירשל), אך הקהילה נתארגנה רשמית במחצית המאה ה־19 (בשנת 1847 או 1849). בין המייסדים: מרכוס שפילר, יעקב שכטיץ, ד"ר מוריץ ריינד (חיבר את תקנון הקהילה), וילהלם אנגלמן ושמואל אוברזון. המהגרים היהודים באו מאזור באראניה שבדרום הונגאריה, וכן מסלובאקיה ומגאליציה. בראשית המאה ה־19 התיישבו בעיר המשפחות דירנדך, פפ"ייפ"ר וקראוס. בצו משנת 1811 התירה העירייה ליעקב לאנג לנהל "מטבח יהודי בעיר העילית" וזו הייתה למעשה המסעדה הכשרה הראשונה בעיר.

בית־ספר יהודי עממי נפתח ב־1856, ו"חברה קדישא" נוסדה בשנת 1864 — ביזמתו של איגנץ זינגר. אגודת הנשים היהודיות נוסדה בשנת 1858, בהנהגתה של הגב' שארלוטה הילר. בשנים 7–1852 שימש כדיין — נתן לבל.

חופש הדת והפולחן ניתנו בצו קיסרי מה־21 באוקטובר 1873. בית־הכנסת נחנך בשנת 1869. למעשה היו קיימות בעיר שתי קהילות, אחת בעיר התחתית ואחת בעילית. בראשונה, דהיינו בעיר התחתית, נפתח בית־התפילה כבר בשנת 1864.

מנהיגות הקהילה

ראשי הקהל היו ד"ר הוגו שפיצר (1897–1927); ליודביט פריינדליך, מהנדס (1927–1934, עד לעלייתו ארצה). בשנות העשרים ייצגו שני האישים הנ"ל את היהודים במועצת העירייה. הם נבחרו ברשימה יהודית־לאומית עצמאית. נציגים נוספים בעירייה היו: ד"ר לזר מרגליות ובלה פרידמן.

נזכיר עסקנים נוספים שעמדו בראש הקהילה: ד"ר מרגליות הנ"ל (נפטר בשנת 1952), ד"ר פאואו צנטנר, ד"ר הינקו וייס וד"ר ויזנר.

מסוף המאה הקודמת ועד לשואה היה מזכיר הקהילה ומורה בבית־הספר היהודי — נתן שורץ. הפרנסים היו אז שמואל קסטנבאום ויוליוס משקולצי.

יו"ר חברה קדישא היה ד"ר יוסף הורן. קודם היו בתפקיד זה אדולף קראוס וי. קראוס. אחרי ד"ר הורן ועד השואה כיהן בתפקיד זה — הרמן שיין.

ואלה שמות רבני אוסייאק, עם ציון שנות כהונתם:

ד"ר שמואל שפיצר (1857–1895); רב זה היה גם מפעילי כי"ח (נסע לקהילות מספר למען ייסוד סניפים בבוסניה ובהונגאריה). חלק מדרשותיו נתפרסמו בגרמנית, הן במקום והן במרכזים יהודיים גדולים יותר, כגון וינה או פרסבורג (בראטיסלאווה).

ד"ר ארמנד קמינקא (1897–1950), מנהיג ציוני מקומי, ממשתתפי הקונגרס הציוני הראשון ומפעיליו (מסר את הדו"ח על פעולות ההתיישבות בארץ). היה חוקר וסופר ידוע במדעי־היהדות. נפטר בשנת 1950 בתל־אביב*.

ד"ר שמעון אונגר (1910–1937) — נספה ביאסינובאץ.

ד"ר חיים (צ'ארלס) שטקל (1937–1942).

באותו פרק זמן פעלו החזנים יעקב שכטר, אהרון קישיצקי, שהיה גם מדריך לנוער הציוני במקום, ודוד אינדיג. בשנים 1929–1932 כיהן ד"ר שלום פרייברגר בתור רב ומורה־דת. הוא היה אח"כ רבה של זאגרב (ר' שם).

בגין מצבה הגיאוגראפי הנוח, וכן, כפי הנראה, אף מפאת היות העיר מרכז ציוני, נתקיימו בה כינוסים וועידות כלל־ארציות, עוד בימי המשטר האוסטרו־הונגארי, ונוהג זה נשמר גם ביוגוסלאוויה. במקום זה נוסד איגוד הקהילות (בשנת 1919), וכן נערכו שם כנסי נוער יהודי וספורט (Slet) בשנת 1920, וגם בשנת 1925. כנסים אלה הקיפו מדי שנה בני נוער יהודי מרחבי המדינה החדשה ונערכו בהם סמינרים עיוניים ותחרויות ספורט.

עיתונות

בעיר זו הופיע גם השבועון הציוני היוגוסלאווי הראשון "ז'ידובסקה סמוטרה" (הסקירה היהודית — "Židovska smotra") בשנים הראשונות לקיומו (1909–1910). לאחר מכן עברה המערכת לזאגרב.

מלבד השבועון הנ"ל הופיעו באוסייאק הביטאונים הבאים:

במאי 1932 נדפס גיליון של חברי הנהלת הקהילה (קבוצה בלתי־תלויה) בשם "התנועה" (Pokret). "ציוני" — בטאון "עקיבא" — הנוער של הציונים הכלליים — יצא לאור רק בשנת 1937. "יברייסקי ויאסניק" ("Jevrejski vjesnik"), דו־שבועון — הופיע בשנים 1934–1937. העורך: מארקו שפיצר.

"קדימה" ("Kadima") — ירחון וביטאון הנוער היהודי. עורכו היה ד"ר מילן שפיצר. הופיע רק גליון ספטמבר בשנת 1936..

* פרטים על פעילותו הציבורית והספרותית — ראה ב"אנציקלופדיה יודאיקה", כרך 10, עמ' 729–730, ו"כאנציקלופדיה העברית", כרך כ"ט, עמ' 815–816.

כן נתפרסם לוח יהודי לשנת תרפ"ב (1922). כמו"ל מופיע יוסף וייס.

לבסוף, קבוצת חברי הנהלת הקהילה פרסמה ירחון דו־לשוני (גרמנית, קרואטית), הדן בענייני הקהילה, בשנים 1933–1935.

יהודים בקהילתם ובתרבות העיר

עד אוגוסט שנת 1925 קיימה הקהילה בית־ספר עממי משלה, ואז הוא עבר לרשות ממלכתית.

ביוני 1921 נתקיימו בחירות להנהלת הקהילה. עמדו לבחירות שתי רשימות:

א. הרשימה היהודית "Židovska", ברשותו של ד"ר הוגו שפיצר.

ב. רשימת "בני דת משה" Izraelitička. רשימה אחרונה זו ציינה את יהדותה אך ורק מבחינה דתית־פולחנית. המדובר ברשימה הלא־ציונית. אין זה אלא אחד מסימני המבוכה ששררה בין יהודי קרואטיה אחרי נפילת הקיסרות האוסטרו־הונגארית. המתבוללים, בעלי מגמות פרו־קרואטיות, (כגון יוליה וייס הבן), נותרו בה במיעוט בכל העת החדשה. אחד מהם — זלינגר — היה עורכו הראשי של העיתון המקומי בשפה הגרמנית "Die Drau".

אף פה, כמו ברוב רובן של הקהילות, גברה במשך הזמן הגישה הלאומית, דהיינו הציונות, הודות למאמצי התנועה ומכיוון שהמצב המדיני והתרבותי ביוגוסלאוויה יצר תנאים נוחים לכך. ראה הפרק המיוחד המוקדש לציונות — להלן.

יהודי המקום יסדו "אגודה לנופש", שאפשרה לילדים עניים או חולניים הבראה ונופש, מדי שנה.

אגודה אחרת Židovsko opskrbilište" דאגה ליתומים, לאכסנם ולחינוכם. אגודת הנשים עסקה בפעולות סעד, סיוע לעניים והלבשת ילדים ונוער ממשפחות שידם לא השיגה לספק את הדרוש.

לא נעדרה אף פעילות ספורטיבית; היא התנהלה במסגרת "מכבי", שעסקה בעיקר בשיט, ב"האזינה" (מין כדור־יד לנשים) ובכדורגל. מארגנה הראשון — יוסף רוזנברג. היו"ר האחרון, בטרם החורבן, היה אנדריה נאג'.

בשנות העשרים נתמנה אדולף הרצר כמנהל בית־הספר התיכון העירוני.

במשך שנים רבות ניצח על האופרה המקומית פריץ־לֶב מירסקי.

כלכלה ומהפכנות

פרנסתם של יהודי העיר הייתה בהתחלה במלאכות, ברוכלות ובפקידות. בשלב מאוחר יותר נתמנו יהודים מספר כעובדי המדינה ההאבסבורגית, אחרים הופיעו כרופאים, כעורכי־דין וכבעלי עסקי מסחר ותעשייה. יהודים רבים עסקו בשיווק תוצרת חקלאית, ואחדים מצאו מקומם בבנקאות ובפקידות, בתעשייה ובמסחר. בין מפתחי הכלכלה המודרנית בעיר ובסביבתה יש לציין את היהודים הבאים: שמואל גוטמן, יוסף קראוס, שולהוף, האחים אוברזון. מאידך, אף בין פעילי תנועת־העבודה המוקדמים (סוף המאה ה־19) היו יהודים מספר, וביניהם האחים קראוס, קולומן מאס, נתן שורץ, עמנואל זליג ואדולף רות.

יהודי אוסייאק לא השתתפו בדרך־כלל בפוליטיקה היוגוסלאווית באורח פעיל. ההתבוללות לבשה פה צורות של המרת דת ונישואי־תערובת והייתה גם תופעה, כאמור, של "התבוללות אדומה", דהיינו יחידים שהיו פעילים בתנועות שמאלניות ובמפלגה הקומוניסטית שבמחתרת.

הציונות בהתפתחותה

מאז כינונה של המדינה החדשה, הייתה ידם של הציונים על העליונה בהנהלת הקיהלה ובחיים היהודיים.

האגודה ציונית הראשונה ע"ש "תיאודור הרצל" נוסדה כבר בשנת מותו של המנהיג — 1904. שנתיים לאחר־מכן נתקיימה שם הוועדיה של "הנוער האקדמי בארצות הדרום־סלאוויות". בין האישים המרכזיים שביקרו במקום יש לציין את דוד וולפסון, נשיאה השני של ההסתדרות הציונית, את הרב ד"ר מרכוז אהרנפרייז וכן את המשורר מוריס רוזנפלד (ביקר שם בשנת 1909; חלק משיריו תורגם לקרואטית — ע"י ד"ר אלכסנדר ליכט, על האחרון — ר' בערך "זאגרב"). בין העסקנים המוקדמים של התנועה היו א. שולהוף, א. קראוס, ד"ר ארמונד פישר וד"ר א. קליין. אחרי מלחמת־העולם הראשונה קמה "האגודה הלאומית היהודית" (לימים, סניף של ההסתדרות הארצית). כן נתארגנה ספרייה יהודית במקום, אשר ניסתה כוחה גם במו"לות, אך היא הועברה לזאגרב.

אגודת הנוער הציוני "בר גיורא" נוסדה עוד לפני המלחמה העולם הראשונה והמשיכה להתקיים במסגרת "איגוד הנוער היהודי", אשר ועידת־היסוד שלו נתקיימה אף היא בעיר זו, בשנת 1919, ושבראשו עמדו ד"ר מירוסלב לדרר וניקולה טולנאואר. לצדם פעלו, בשנות העשרים, העסקנים ליודביט כהן, ד"ר קרלו וייסמן, אולגה פלצנר, ד"ר ז'יגה קישיצקי (נפטר בשנת 1944) וד"ר לייטנר, שהיה גם חבר מועצת העירייה.

בין שתי מלחמות־העולם היו מנהיגות "ויצ"ו" הגב' מלאניה שפרינגארן, ופני אונגר. נודעו עוד שני ארגונים ציוניים: "כוורת", שבראשה עמדו ליאו באנט, גוסטו שטיינץ ומיכאל אנגלמן, וארגון הבנות — "מרים". אחר־כך נתארגנו הקנים או הסניפים של "אחדות הצופים", "קירמה", "השומר

פנים בית־הכנסת השרוף — בימי השואה — אוֹסיֶיק.

הצעיר" ואגודת התרבות "עקיבא" (האירוע הציבורי הראשון שלה נתקיים ב־25 במאי 1935).

השואה

עד לכיבוש ב־1941 לא היו בעיר תופעות אנטישמיות מיוחדות.

הגרמנים עם עוזריהם הקרואטים ומבני המיעוט הגרמני — ה"פולקסדויטשֶה" — נכנסו לעיר ב־10 באפריל 1941, וב־13 בו כבר נחרב בית־הכנסת הגדול עד היסוד והחלו הרדיפות, הביזה, והמאסרים של יהודים. כן נאלצו היהודים לשלם קונטריבוציה ניכרת לגרמנים ולאוסטאשֶה. הם רוכזו בחורף קשה ובתנאים מחרידים בכפר טניה (Tenje) ובמחנות לובורגראד, סטארה גראדישקה וג׳אקובו (כ־2000 נשים וילדים) ורובם, יחד עם אחרים, הובלו לבסוף ליאסינובאץ. מספר הניצולים הינו אפסי. את מרבית המחנות הללו הקימו וציידו העצורים עצמם, בסיועה של הקהילה, שהורשתה להמשיך בקיום הודות ליהודים שרעיותיהם היו נוצריות, ובוודאי גם לצורך ביצוע העבודות הנ"ל בפקודת הכובשים והשליטים הפאשיסטיים.

כל עוד היה הדבר ביכולתה, דאגה הקהילה לאספקת מזון למחנות שבסביבת העיר, אשר חיסולם המוחלט היה מהיר למדיי.

במקום המחנה ג׳קובו הוקמה מצבה ל־650 הקרבנות הידועים.

אחרי השואה

הקהילה שוקמה אחרי השחרור ע"י ד"ר מרגליות ואחרים. אחר־כך היו הפעילים: ארנולד כהן ומקסים הרמן, שפעל כמזכיר הקהילה עד למותו, בשנת 1971. בכיכר, מול מה שהיה בניינה של הקהילה היהודית, הוקמה מצבה "לזכר קרבנות הפאשיזם". זה נעשה ע"פ יזמתו של מ. הרמן בשנת 1965. את המצבה תכנן אוסקר ניימן־נֶמון, פסל ידוע, יליד המקום, שנתגורר באנגליה. (הוא פיסל, בין השאר, את דמותו של וינסטון צ׳רצ׳יל). נפטר בשנת 1985.

מ"א

איו"ש: 010/3–1–5,7; 03–2612, 03–1241, 03–2612; 039/93
אי"י: B–23
"בילטן" גליון 7–9, 1969

BAIU, 2ème série, no. 11, (2ème sémestre), 1886.
BCh, 1858, vol. I, p. 273.
GD, 1923–24.
HaN, 1923–24.
JP, 1969, no. 5–6, p. 29; 1971, no. 5–6, p. 29; 1975, no. 5–6, pp. 9–13, 62–3; 1975, no. 7–8, p. 74.
Ž, 7.9.1918, 15.9.1918, maj-juni, 23.7.1937 (književni prilog, pp. 63–7), 10.1.1940, 12.4.1940.

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, כרך ראשון, תל־אביב, תשל"א, 1971.
Katalog jevrejske štampe na tlu Jugoslavije od 1942–1982, Beograd, 1982.
N. Schwarz, *Erinnerung an weiland Sr Ehrwürden Herrn Oberrabiner dr. Samuel Spitzer*, Esseg, 1895.
Dr. Chaim Steckel, *Destruction and Survival*, Los Angeles, 1973.

אופאטייה Opatija (באיטלקית Abbazia).

במפרץ קווארנֶר (Kvarnerski zaliv, Primorje), ברפובליקה הקרואטית (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1898		70
1930		100
1948	7,000	—

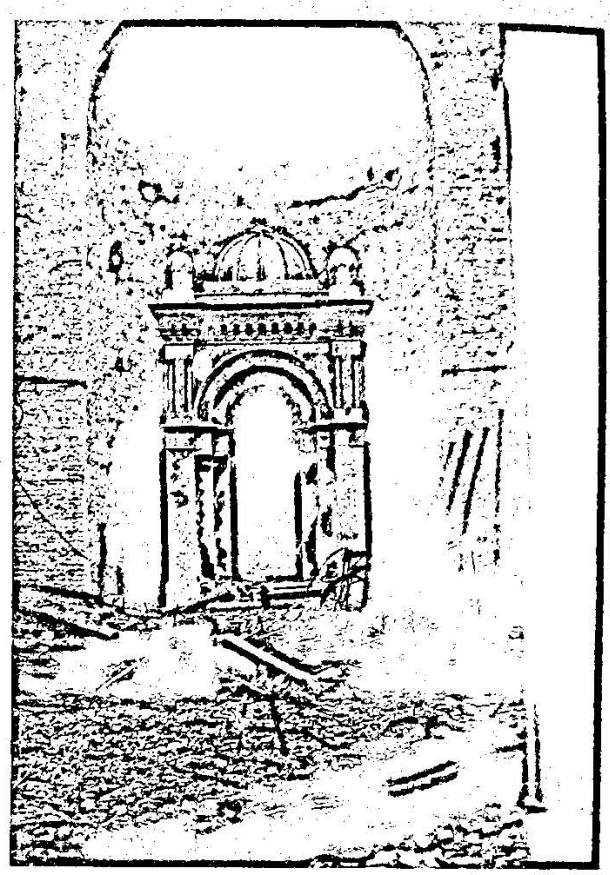

פנים בית־הכנסת השרוף — בימי השואה — אוסיֶק.

הצעיר" ואגודת התרבות "עקיבא" (האירוע הציבורי הראשון שלה נתקיים ב־25 במאי 1935).

השואה

עד לכיבוש ב־1941 לא היו בעיר תופעות אנטישמיות מיוחדות.

הגרמנים עם עוזריהם הקרואטים ומבני המיעוט הגרמני — ה"פולקסדויטשה" — נכנסו לעיר ב־10 באפריל 1941, וב־13 בו כבר נחרב בית־הכנסת הגדול עד היסוד והחלו הרדיפות, הביזה, והמאסרים של יהודים. כן נאלצו היהודים לשלם קונטריבוציה ניכרת לגרמנים ולאוסטאשֶה. הם רוכזו בחורף קשה ובתנאים מחרידים בכפר טניה (Tenje) ובמחנות לובורגראד, סטארה גראדישקה וג'אקובו (כ־2000 נשים וילדים) ורובם, יחד עם אחרים, הובלו לבסוף ליאסינובאץ. מספר הניצולים הינו אפסי. את מרבית המחנות הללו הקימו וציידו העצורים עצמם, בסיועה של הקהילה, שהורשתה להמשיך בקיום הודות ליהודים שרעיותיהם היו נוצריות, ובוודאי גם לצורך ביצוע העבודות הנ"ל בפקודת הכובשים והשליטים הפאשיסטיים.

כל עוד היה הדבר ביכולתה, דאגה הקהילה לאספקת מזון למחנות שבסביבת העיר, אשר חיסולם המוחלט היה מהיר למדיי.

במקום המחנה ג'קובו הוקמה מצבה ל־650 הקרבנות הידועים.

אחרי השואה

הקהילה שוקמה אחרי השחרור ע"י ד"ר מרגליות ואחרים. אחר־כך היו הפעילים: ארנולד כהן ומקסים הרמן, שפעל כמזכיר הקהילה עד למותו, בשנת 1971. בכיכר, מול מה שהיה בניינה של הקהילה היהודית, הוקמה מצבה "לזכר קרבנות הפאשיזם". זה נעשה ע"פ יזמתו של מ. הרמן בשנת 1965. את המצבה תכנן אוסקר נייימן־נֶמון, פסל ידוע, יליד המקום, שנתגורר באנגליה. (הוא פיסל, בין השאר, את דמותו של וינסטון צ'רצ'יל). נפטר בשנת 1985.

מ"א

איו"ש: 010/3–1–5,7; 03–2612, 03–1241, 03–2612; 039/93
אי"י: B–23
"בילטן" גליון 7–9, 1969

BAIU, 2ème série, no. 11, (2ème sémestre), 1886.
BCh, 1858, vol. I, p. 273.
GD, 1923–24.
HaN, 1923–24.
JP, 1969, no. 5–6, p. 29; 1971, no. 5–6, p. 29; 1975, no. 5–6, pp. 9–13, 62–3; 1975, no. 7–8, p. 74.
Ž, 7.9.1918, 15.9.1918, maj-juni, 23.7.1937 (književni prilog, pp. 63–7), 10.1.1940, 12.4.1940.

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, כרך ראשון, תל־אביב, תשל"א, 1971.
Katalog jevrejske štampe na tlu Jugoslavije od 1942–1982, Beograd, 1982.
N. Schwarz, *Erinnerung an weiland Sr Ehrwürden Herrn Oberrabiner dr. Samuel Spitzer*, Esseg, 1895.
Dr. Chaim Steckel, *Destruction and Survival*, Los Angeles, 1973.

אופאטייה Opatija (באיטלקית Abbazia).

במפרץ קווארנר (Kvarnerski zaliv, Primorje), ברפובליקה הקרואטית (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1898		70
1930		100
1948	7,000	—

עיר־נופש בחצי־האי איסטריה, ומרכז מחוז קווארנר שבצפון־מערב יוגוסלאוויה, לחוף הים האדריאטי. העיר הייתה שייכת לאוסטרו־הונגאריה עד לתום מלחמת־העולם הראשונה, ואח״כ לאיטליה עד 1945. מרכז דיג אזורי.

יהודי אופאטייה היו קשורים עם הקהילה בעיר הנמל הסמוכה רייקה (פ׳יוּמֶה) (ר׳ שם). במקום קיים בית־עלמין משנת 1908 ובו מצבות מראשית המאה הנוכחית. היה קיים בית־עלמין ישן יותר, אך לא נותר ממנו דבר. בית־הקברות הנוכחי הוקם בשנת 1912.

המשפחות היהודיות הראשונות באו למקום בסוף המאה ה־19, עם פתיחת המרכז לנופש ע״י אוסטריה בשנת 1892 (גלס, טיפוגראף, סיגטי ונתן). בסוף המאה היו 70 יהודים בין תושבי אבאציה. עסקו במסחר ובמקצועות חופשיים. ב־1910 נבחר ועד יהודי, שבראשו עמד זיגמונד קורץ, ועם חבריו נמנו: מאוריציו טיפוגראף, ברנרד נתן, מיכאל שטרנבאך, ד״ר יוסף גליק, ג. קרברוס וס. כהן (האחרון היה גם יו״ר ״חברה קדישא״). לפני מלחמת־העולם השנייה פעל במקום העסקן הציוני והעיתונאי ד״ר הרמן קדיש.

תחת שלטון איטליה נבחר ועד חדש בשנת 1922; יו״ר הקהילה היה אז מיכאל שטרנבאך הנ״ל. בעל התפילה היה ליאו האוז. בקהילה זו היו מאורגנים בין 70–100 נפש בממוצע.

תוכננה הקמת בית־כנסת במקום, אך הדבר לא נסתייע מחמת היעדר אמצעים. כבעל־תפילה שימש א.פ. האוז, והוא אף הדריך בני נוער לקראת מועדי ישראל. בכהונת רב שימש במשך תקופה קצרה יחסית הרב אלכסנדר שטרן. מאז 1930 סופחה העדה מבחינה מינהלית לקהילה ברומא. יו״ר היה ד״ר ברנרד נתן, וסגניו — ד״ר יעקב קורץ ומאוריציו גלס. במאי 1933 נבחר שוב ב. נתן לעמוד בראש הקהילה, ואילו ליו״ר ״חברה קדישא״ נתמנה ארמנדו וייס. אף הניסיון להקים מושב־זקנים יהודי, שנעשה באותה תקופה, לא עלה יפה. משנת 1936 שימש כרב — אלכסנדר שטרן ואח״כ הרב א. שריינר מפ׳יומה (כיום–רייקה).

השואה ואחריה

בשנת 1943 נכנסו לעיר חיילים נאציים. מאז החלו רדיפות, מאסרים וגירוש יהודים למחנות־הסגר. בית־התפילה נשרף ונחרב כליל, ורכוש הקהילה נשדד. ביוני 1944 היה הגירוש האחרון, שהקיף את שלושים היהודים שעד אז עוד נותרו במקום. בשואה נספו למעלה מ־50 נפש מבני קהילה זו.

מאז 5 במאי 1945 שייכת העיר ליוגוסלאוויה. הקהילה לא שוקמה, אך ב־1 במאי 1955 נחנכה מצבת־זיכרון בבית־העלמין היהודי, בהשתתפות השלטונות ונציגי איגוד הקהילות בבלגראד. כיום גרים שם יהודים שפרשו לגימלאות, בעיקר רופאים, אך אין עוד קהילה.

אי״י: C־564

המוזיאון היהודי בבלגראד: כתב־יד של ברנרד נתן, 1963.

Teodoro Morgani, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441–1945)*, Roma, 1979

בית־הקברות באופאטייה (חוף הים הקרואטי).

איזולה Isola

פלך איסטריה (Istra), ברפובליקה הסלובנית.

העיר נמצאת בחצי האי איסטריה. סופחה ליוגוסלאוויה בשנת 1954. יהודים הגיעו לשם מאיטליה בשנת 1420, בתור מלווים בריבית. בשנת 1478 פתחה שם סניף המשפחה הבנקאית מאייר. אחרי מות מייסד הסניף ניהלה אותו אלמנתו רבקה־ריקה ואחריה בנם דוד. במאה ה־16 הגיע מספר היהודים לכמאה נפש.

עסקי ההלוואות נסתיימו במחצית השנייה של המאה ה־17 ומאז 1663 אין בעיר יהודים.

A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Roma 1963, p. 133.
Cecil Roth, *A History of the Jews in Italy*, London (Philadelphia), 1946, pp. 133, 176.

עיר־נופש בחצי־האי איסטריה, ומרכז מחוז קווארנר שבצפון־מערב יוגוסלאוויה, לחוף הים האדריאטי. העיר הייתה שייכת לאוסטרו־הונגאריה עד לתום מלחמת־העולם הראשונה, ואח"כ לאיטליה עד 1945. מרכז דיג אזורי.

יהודי אופאטייה היו קשורים עם הקהילה בעיר הנמל הסמוכה רייקה (פ'יומֶה) (ר' שם). במקום קיים בית־עלמין משנת 1908 ובו מצבות מראשית המאה הנוכחית. היה קיים בית־עלמין ישן יותר, אך לא נותר ממנו דבר. בית־הקברות הנוכחי הוקם בשנת 1912.

המשפחות היהודיות הראשונות באו למקום בסוף המאה ה־19, עם פתיחת המרכז לנופש ע"י אוסטריה בשנת 1892 (גלס, טיפוגראף, סיגטי ונתן). בסוף המאה היו 70 יהודים בין תושבי אבאציה. עסקו במסחר ובמקצועות חופשיים. ב־1910 נבחר ועד יהודי, שבראשו עמד זיגמונד קורץ, ועם חבריו נמנו: מאוריציו טיפוגראף, ברנרד נתן, מיכאל שטרנבאך, ד"ר יוסף גליק, ג. קרברוס וס. כהן (האחרון היה גם יו"ר "חברה קדישא"). לפני מלחמת־העולם השנייה פעל במקום העסקן הציוני והעיתונאי ד"ר הרמן קדיש.

תחת שלטון איטליה נבחר ועד חדש בשנת 1922; יו"ר הקהילה היה אז מיכאל שטרנבאך הנ"ל. בעל התפילה היה ליאו האוז. בקהילה זו היו מאורגנים בין 70–100 נפש בממוצע.

תוכננה הקמת בית־כנסת במקום, אך הדבר לא נסתייע מחמת היעדר אמצעים. כבעל־תפילה שימש א.פ. האוז, והוא אף הדריך בני נוער לקראת מועדי ישראל. בכהונת רב שימש במשך תקופה קצרה יחסית הרב אלכסנדר שטרן. מאז 1930 סופחה העדה מבחינה מינהלית לקהילה ברומא. יו"ר היה ד"ר ברנרד נתן, וסגניו — ד"ר יעקב קורץ ומאוריציו גלס. במאי 1933 נבחר שוב ב. נתן לעמוד בראש הקהילה, ואילו ליד"ר "חברה קדישא" נתמנה ארמנדו וייס. אף הניסיון להקים מושב־זקנים יהודי, שנעשה באותה תקופה, לא עלה יפה. משנת 1936 שימש כרב — אלכסנדר שטרן ואח"כ הרב א. שריינר מפ'יומה (כיום–רייקה).

השואה ואחריה

בשנת 1943 נכנסו לעיר חיילים נאציים. מאז החלו רדיפות, מאסרים וגירוש יהודים למחנות־הסגר. בית־התפילה נשרף ונחרב כליל, ורכוש הקהילה נשדד. ביוני 1944 היה הגירוש האחרון, שהקיף את שלושים היהודים שעד אז עוד נותרו במקום. בשואה נספו למעלה מ־50 נפש מבני קהילה זו.

מאז 5 במאי 1945 שייכת העיר ליוגוסלאוויה. הקהילה לא שוקמה, אך ב־1 במאי 1955 נחנכה מצבת־זיכרון בבית־העלמין היהודי, בהשתתפות השלטונות ונציגי איגוד הקהילות בבלגראד. כיום גרים שם יהודים שפרשו לגימלאות, בעיקר רופאים, אך אין עוד קהילה.

א"י: C-564
המוזיאון היהודי בבלגראד: כתב־יד של ברנרד נתן, 1963.

Teodoro Morgani, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441–1945)*, Roma, 1979

בית־הקברות באופאטייה (חוף הים הקרואטי).

איזולה Isola

פלך איסטריה (Istra), ברפובליקה הסלובנית.

העיר נמצאת בחצי האי איסטריה. סופחה ליוגוסלאוויה בשנת 1954. יהודים הגיעו לשם מאיטליה בשנת 1420, בתור מלווים בריבית. בשנת 1478 פתחה שם סניף המשפחה הבנקאית מאייר. אחרי מות מייסד הסניף ניהלה אותו אלמנתו רבקה־ריקה ואחריה בנם דוד. במאה ה־16 הגיע מספר היהודים לכמאה נפש.

עסקי ההלוואות נסתיימו במחצית השנייה של המאה ה־17 ומאז 1663 אין בעיר יהודים.

A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Roma 1963, p. 133.
Cecil Roth, *A History of the Jews in Italy*, London (Philadelphia), 1946, pp. 133, 176.

אילוק Ilok

פלך סרם (Srem), ברפובליקה הקרואטית (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	5,475	304
1931	5,809	320
1940		310
1968	6,500	

עיירה למרגלות פרושקה־גורָה. במקום הוקמה, בשלהי המאה הקודמת, קהילה יהודית אורתודוקסית קטנה, אשר התקיימה עד לשואה.

בין ראשוני הקהילה היו המשפחות וורטמן, לאנג, קאף, וכן הרב א. שטרן. נכדו, הרב יוסף נפתלי שטרן, אף הוא יליד המקום, היה המהדיר של כתבי החתם סופר. הוא עלה ארצה ונפטר בירושלים. באילוק נמצא "תלמוד־תורה", שפעל בין שתי מלחמות־העולם. בני הקהילה היו שומרי מצוות ולמדו בישיבה בשם "חברת בחורים".

היהודים עסקו בתעשייה, במלאכות (דפוס) ובמסחר (יינות, דגנים, סדקית וטקסטיל, וכן בעצים ובחומרי־בניין). בעיירה פעלו גם רופאים אחדים מבני הקהילה. הם היו ספקי האחוזות הגדולות עד לרפורמה האגרארית שהונהגה ביוגוסלאוויה מאז 1918, ושכתוצאה ממנה התרוששו יהודים מספר. בסוף מלחמת־העולם הראשונה סבלה הקהילה מהתקפות, שוד וביזה של החיילים המשוחררים של הצבא האוסטרו־הונגארי. נגע זה פגע במרבית יישובי־הספר והוא ידוע בשם "הקאדר הירוק" (Zeleni kadar), עפ"י תלבושתם של החיילים שערכו פרעות לא רק ביהודים, אך הללו נמצאו בדרך־כלל בין קורבנותיהם הראשונים. הסניף הציוני המקומי נוסד בשנת 1919, ובראשו עמד עמנואל לאנג.

במשך שנים רבות שימש בתפקיד ראש הקהילה יוליוס לבל, שהיה בעל נכסי־דלא־ניידי. זוהי אחת הקהילות המועטות במרחב הדרום־סלאווי, שבה עוד השתמשו בשפה האידית. היא הייתה חברה ב"אגודת הקהילות האורתודוקסיות" של יוגוסלאוויה שהייתה גוף משפטי נפרד, אף כי פעלה בשיתוף־פעולה מלא עם איגוד הקהילות, בו נתאגדו רוב רובם של יהודי המדינה החדשה, מאז 1918. בעיירה היו שני מניינים. ראשי הקהל היו פיליפ לאנג, לאזאר שטיין, מברו ווילים פריד והרמן שטרן. כרב כיהן משה מאיר הלל שטיינר. החזן היה עמנואל וייס.

בעת השואה נרדפו יהודי אילוק ע"י האוסטאשה הקרואטים ונספו כמעט כולם. לא נותר איש כדי להקים את הקהילה מהריסותיה בתום מלחמת־העולם השנייה.

אי"י B-376.

"Israel" (Jüdische Wochenschrift), Subotica-Novi Sad, 10.7.1929, no. 36.

Ž, 20.8.1919.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

אפאטין Apatin

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	13.940	77
1921	13,435	251
1931	13,416	202
1940	17,000	61

עיירה על הדאנובה. מרכז דיג, מלאכות ואף תעשייה, (רהיטים, מזון וטקסטיל). מספר התושבים 18,000 בקירוב. עד למלחמת־העולם מרבית האוכלוסייה היו גרמנים (שוואבים) ומיעוטם הונגארים.

יהודים באו למקום במחצית השנייה של המאה ה־19. נחנך שם בית־כנסת בשנת 1885.

עד לשואה התגוררו במקום 15 משפחות יהודיות. היהודים היו בעלי תעשיית גרביים (משפחת שאפר), סוחרים או פקידים. כשליח־ציבור פעל שוואלב.

ראשי הקהילה היו ארפד קראוס וי. גוטמן. הממונה על ה"חבר" היה מקסו פפהייפ'ר. באגודת הנשים פעלו רעיותיהם של קראוס וגוטמן הנ"ל.

בשואה ניספו רוב היהודים, פרט לאלה שנפלו בשבי הגרמני. לא חודשו שם חיים יהודיים אחרי השחרור.

אי"י: B-483.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

באימוק Bajmok

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויוודינה Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	היהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1921		45	
1931	11,328	52	131
1940	—		142
1968	12,000		—

עיירה, דרומית מזרחית מסובוטיצה. מרכז חקלאי, טחנות רוח, בית־חרושת ללבנים. האוכלוסייה מורכבת מקרואטים והונגארים.

היהודים באו למקום בשלהי המאה ה־19. בית־הכנסת נבנה בשנת 1896. נתארגן אף תלמוד־תורה, בו למדו חצי תריסר ילדים.

בין היהודים היו, עד לסוף המאה ה־19, 10 משפחות עובדי־אדמה, אך בעת החדשה עברו כולם למסחר ולמקצועות חופשיים.

בין שתי מלחמות־העולם היו במקום 50 משפחות יהודיות.

יו״ר הקהילה: איגנץ וייס, סגנו: יוסף קניג; יו״ר ״חברה קדישא״: פרנ׳יו רוביצ׳ק. הפעילות באגודת נשים: גב׳ ליכט וגב׳ ש. שוורץ. גבאי הקהילה — יעקב ריין.

בני הקהילה נספו בשואה, והיא לא שוקמה מאז.

JA, Vršac 5626 (1926–27), 5630 (1929–30).

Zbornik no. 3, JIM, Beograd, 1975, pp. 45–212 (English Summary).

באנ׳יה לוקה Banja Luka

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1885	11,357	226
1900	12,000	336
1921	18,000	484
1931	22,165 (כולל כפרי הסביבה)	368
1940		383
1968	51,000	47
1981		12

עיר המחוז הצפון־מערבי של בוסניה, על נהר ורבאס. המקום מיושב מאז המאה ה־16 והיה, במאה ה־17, עיר מבצר. כיום מרכז תעשייה כבדה (פלדה ומכונות) וקלה ואזור מכרות. רוב האוכלוסייה קרואטית־קאתולית, ובראשה הגמון.

יהודים ספרדים התיישבו בעיר בראשית המאה ה־18, ואילו אשכנזים הגיעו אליה אחרי מסירתה (כנאמנות) לאוסטריה בשנת 1878. בין האחרונים היו פקידים ובעלי מקצועות חופשיים.

הספרדים היו ברובם בעלי־מלאכה, אך גם סוחרים ומתווכים למיניהם, ובעת החדשה היו ביניהם לא מעט משכילים.

כמעט כל הרופאים, המהנדסים והרוקחים הראשונים בעיר בתקופה החדשה היו מבני ישראל, ותרומתם הכלכלית לעיר ולסביבתה הייתה ניכרת.

בית־הכנסת הספרדי היה במרכז העיר ואילו האשכנזי (נבנה בשנת 1902) היה בטיילת העירונית, במקום המכונה באריץ׳ חאן. החזן הידוע הראשון בקהילה היה יעקב רומנו (1860–1880).

המנהיג הרוחני הספרדי הראשון היה מגחם רומנו, ששימש גם כחזן וכמוהל. הוא פעל בין השנים 1902–1925. הוא כיהן אח״כ כחכם בסאראייבו ובזאגרב. בחזנות שימש מיכאל עטיאש.

בין שתי מלחמות־העולם היה יו״ר הקהילה הספרדית שלמה י׳. פול׳יוקאן, וסגניו היו איזידור שלום סאראפין׳ ויוסף נחמיאס.

בשנות ה־90 של המאה הקודמת כיהן שם כרב — ד״ר פר. הרצלר והוא היה מפעילי ״כל ישראל חברים״ והעביר תרומות למפעלי האגודה לפאריס (ב־1892, למשל, 52,[20] פלורינים).

יושבי־ראש קהילת האשכנזים היו מוריץ הרצוג, עו״ד פראנק ומ. גרינוואלד. הרב הראשון היה ד״ר מוריץ פרנקפורטר (1875–1941), שכיהן גם בק״ק וינקבצי (ר׳ שם). הוא אביו של דוד פרנקפורטר ז״ל שירה בגוסטלוף הנאצי בשוויצריה ב־1936, ונפטר בארץ בשנת תשמ״ו. אחריו כיהן הרב ד״ר פנחס קלר, המכונה ״מרתף״, עד דצמבר שנת 1920, שאז עבר לסלבונסקָה פוז׳יגה ואח״כ לבאצ׳קה טופולה (ר׳ שם). מאז לא היה עוד רב בקהילה האשכנזית. את מקומו מילא זיגמונד כהן. מקומות־מוצאם של בני קהילה זו הם וינה, גאליציה, מוראוויה והונגאריה. על אף קיומן של שתי קהילות נפרדות, נתקיימה בחיים החברתיים והתרבותיים, וביחוד בתנועה הציונית, אחדות מלאה בין הספרדים והאשכנזים. בראש ״חברה קדישא״ עמד קרל רימֶר.

בין ראשוני הציונים היו הרבנים פרנקפורטר וקלר, וכן יוחנן טאו, ד״ר אוטו גולדשטיין, פיליפ הופמן, מו״ס זיידמן, רפאל לוי וד״ר משה פול׳יוקאן.

בראשית המאה הנוכחית נתארגנה במקום אגודת השכלה בשם ״קדימה״, עם מועדון וספרייה. מנהיגיה היו: קרל רימר הנ״ל, אהרון שלום ופיליפ הופמן הנ״ל. האגודה קיימה הרצאות וארגנה מסיבות חברתיות בעלי תוכן יהודי.

אגודת הנוער היהודי הראשונה נקראה ״בני ציון״ ובין עסקניה נזכיר: רוזנהק, מוריץ עטיאש, יהודה לוי, האנס בראמר, שמואל רומנו ודוד סאראפין׳. אח״כ הוקמה גם אגודה בשם ״עזרא״.

בסניף של ״ויצו״ היתה יו״ר יוזפינה בראמר בין הפעילות: סאבינה לאסלו וספירה סאראפין׳.

במקום פעלו גם אגודת ספורט — ״י. מכבי״ ואגודת נשים בשם ״בוריה״ (יו״ר — ארנה פול׳יוקאן).

בית־עם חדש נחנך באוקטובר 1937, ובו היה ממוקם הסניף הציוני, כשבראשו עומד יוסף ד. נחמיאס. המזכיר היה מיקו אלטראץ.

השואה ואחריה

בעת השואה נספו רוב מניינה ורוב בניינה של קהילה זו. מרבית בני הקהילה נפלו קרבן לקלגסים הקרואטיים — ה״אוסטאשָה״ במחנות סטארה גראדיישקה ויאסינובאץ, בחדשים יוני־יולי 1941. מעטים בלבד הצליחו להימלט בזמן ולהציל נפשם.

הקהילה לא שוקמה ועומדת בחורבנה.

מספר הניצולים, אשר בדרך־כלל לא חזרו לכור־מחצבתם, נאמד בכ־70.

לצורכי בינוי העיר, הוחלט, בשנת 1976, לעקור את בית־העלמין היהודי. בהיעדר ניצולים ובני משפחה במקום, נסתם הגולל על בית־חיים זה.

ה״ב

אי״ש: 017/17.

BAIU, 2ème série, no. 17, 1892, p. 4.

Bilten, 25.11.1975, 15.2.1980.

JG, 15.10.1937.

JP, 1971, 1971, no. 1–2, p. 2–8; no. 7–8, pp. 18–29; 1976, no. 3–4, p. 64; 1977; 1979, no. 7–8.

Ž, 20.4.1917, 1.9. 1917, 9.adar 1919, 20.4. 1919, 14.5.1920, 17.12.1920.

ŽSv, 17.3.1920, 7.1.1921, 13.3.1922, 1.5. 1922, 7.9. 1923.

JA, Vršac, 5688 (1927–28), 5690 (1929–30).

זדרבקו קוקריקה, יוליה — פרטיזנית יהודית ביוגוסלביה, 1977.

Dr. Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka, 1968. *Spomenica 400, Sarajevo, 1966, p. 243.*

באץ׳ Bač

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל ווייודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1900	1,880	70	
1921			164
1931	4,052		42
1940		10	
1961	6,234		2

כפר בחבל באצ׳קה. במאה הי״ט היו שם 70 משפחות יהודיות. במקום היו בית־כנסת ובית־עלמין. שליחי־ציבור באו למקום מהקהילות הסמוכות — אילוק או באצ׳קה פאלאנקה (ר׳ שם).

עד לשואה היו שם 10 משפחות. מאז לא חודשו שם חיים יהודיים.

אי״י: B-239

באצ׳קה טופולה (Bačka Topola)

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל ווייודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)
1900	12,029	
1921	13,974	
1931	15,059	
1941		130
1968	15,000	

עיר בבאצ׳קה הצפונית. צומת תעבורה בין נובי־סאד לסובוטיצה. מרכז לשיווק תוצרת חקלאית. מקורות התוצרת והפרנסה: בית מטבחיים ותעשיות קלות.

יהודים הגיעו למקום משך המאה ה־19. בית־העלמין קיים משנת 1830, ואילו בית־הכנסת משנת 1863; אך חסר תיעוד על ראשוני המתיישבים.

ראשי הקהל ופעילות קהילתית

ד״ר קרלו פראנק, עו״ד (עד 1930), אחריו ד״ר שאמו בושאן, עו״ד, אויגן האוואש ויוסף ויג (בזמן השואה היה בחו״ל).

בין בעלי התפילה יש לציין את דב (אלברט) פישר, יליד סָנטה, שהיה שם מנהל בית־מסחר ופעיל למען הקרן הקיימת. כן היה הכתב המקומי של העיתונות היהודית, לרבות ״ז׳ידוב״, שיצא לאור בזאגרב.

עד שנת 1916 קיימה הקהילה בית־ספר בעל שש כתות בו למדו לעתים למעלה מ־100 תלמידים. בין המורים הצטיין ישראל לב־ליוואי, שהועסק אח״כ בהוראת דת גם ע״י קהילת בודפשט. הוא פרסם מאמרים בעיתונות היהודית של סוף המאה הקודמת.

בין ראשי ״חברה קדישא״ יצויין איגנץ סָקָל׳, גמלאי של בנק מקומי לחסכון.

יהודים ספורים מהכפר באישה השתייכו לקהילה זו. מאז

1928 הצטרפו לקהילה גם יהודי הכפר פאצ'ר (שם התגוררו יהודים מסוף המאה ה־18 ואף נבנה בית־כנסת בשנת 1850, אך הקהילה נתחסלה ע"י עזיבות).

ציונות

בין פעילי התנועה הלאומית במקום היו דזידר פ'ורנץ' והפרנס אלברט פישר הנזכר לעיל. בין הנשים, פעל סניף של ויצ"ו ובראשו עמדה הגב' רוזה רונאי. בשנות העשרים פעלה במקום אגודת נוער בשם "עזרא", כשנציגה היה א. קאופמן. לקראת סוף שנות השלושים היה הנוער מאורגן בבית"ר — כ־30 חברים (הממונה: דוד שמואל אדם).

הסניף הציוני המקומי נעזר, ע"י הדרוכה והרצאות, בעסקנים שבאו מסובוטיצה, ובראשם משה שוויגר (לימים — בר־צבי), ומנובי־סאד (מאיר וולטיין־תובל ול. קורודי). בין פעילי הסניף הציוני המקומי נזכיר גם את ד"ר מרטין וייס, יוסף ויג, אלכסנדר מילר ופרנ"ה סירטש.

רבנים

הרב הראשון היה, כפי הנראה, יהודה לב ברוך, שכיהן באמצע המאה הקודמת. בסוף המאה הקודמת כיהנו במקום הרבנים ברוך לייבס וש. ה. גולדפארן. בעת החדשה כיהן שם ד"ר פנחס קלר, המכונה "מרתף" (עד 1934). רב זה הוציא לאור שבועון ציוני־דתי בשם "ישראל — שבועון יהודי" (Israel-Jüdische Wochenschrift") מקיץ 1925 ועד ספטמבר 1928. ביטאון זה היווה מעין המשך־השלמה, אם כי עממי יותר, לשבועון הציוני "יידישס פולקסבלאט" ("Jüdisches Volksblatt") של נובי־סאד, והוא הכיל ידיעות מא"י, מהעולם היהודי, וכן ידיעות מקומיות. השבועון הודפס חליפות בנובי־סאד ובסובוטיצה. השבועון גילה הבנה, ונתן פרסום, לקהילות האורתודוקסיות ואף ל"קרן הישוב" של מצדדי "אגודת ישראל" המעטים שבגליל. בין עורכיו היה התלמיד החכם שלמה גומבו, יליד מאקו שבהונגאריה.

הרב קלר גם תרגם לסרבו־קרואטית את ספר הלימוד של משה ראט, "שפת עמנו".

אחריו בא לשמש בקודש ד"ר בלה טנן מבודפשט (עד 1937).

חזנים

ג'ולה גולדשטיין — פרש לגמלאות ב־1940.

איזידור גרין (נרצח ע"י הפולשים ההונגאריים).

השואה

עם כניסת הצבא ההונגארי החלו הרציחות (הזוג זינגר, החזן גרין הנ"ל, שמש בית הכנסת סירטש). אח"כ באו השוד, הביזה ו"מחנות העבודה" הידועים לשמצה.

במקום זה הקימו ההונגארים גם מחנה, שממנו נשלחו העצורים הן לבתי־סוהר שונים והן לאושוויץ החל משנת 1944, כאשר לכיבוש המאג'ארי נוסף כיבוש צבאי של ה"וואהרמאכט". יהודים רבים נספו כבר ב"מחנה" זה — מרעב וממחלות שונות, ובין בני הקהילה, אליעזר פישר.

מחנה זה "אוכלס" לא רק ע"י יהודי באצ'קה אלא שהוא שימש גם את "הונגאריה הקטנה" (שלאחר 1918). היה זה מעין מקום ריכוז ומעבר, אך בתנאים של מחנה מוות.

הקהילה לא חודשה אחרי השחרור.

אי"י: B-454, B-3941 (עדותם של י. שמלצר ואלברט פישר)

JA, Vršac, 5690 (1929–30).
MZsL, Budapest, II (1882), p. 474; VII (1890) pp. 350–1 and 505.
Zbornik no. 3, JIM, Beograd, 1975, p. 46, p. 45–212.

באצ'קה פאלאנקה Bačka Palanka

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויבודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	היהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1779		1	
	41,192 (מחוז)		
1921			407
1931	5,524		265
1940			254
1952	13,640		—

עיירה בדרום באצ'קה, נמל על הדאנובה. תעשיות עור ומזון. קשרי רכבת עם הערים נובי־סאד (במרחק כ־40 ק"מ), סומבור וסובוטיצה. אוכלוסייתה הייתה מורכבת מגרמנים (שוואבים), הונגארים ורוסינים (אוקראינים) וקצת סרבים ויהודים.

במקום היה יישוב יהודי עוד בתקופה הרומית. זה לא כבר נתגלה בקרבת המקום בית־קברות של אבירי שבט האווארים ששהו באזור זה במאות ה־7 וה־8, ובו חרסים רומיים שבחלק מהם חרוטים מנורות ושאר סימני־פולחן יהודיים. התגלית ידועה בתור "מנורות צ'לארובו", על שם המקום שבו נמצאו

(Čelarevo). הממצאים נשמרים במוזיאון העירוני של נובי־סאד, וכבר הוצגו במוזיאון היהודי של בלגראד. הואיל ולגבי אותה תקופה ואותה סביבה לא ידוע עד כה על נוכחות יהודית, עוררה תגלית זו עניין רב הן בין הארכיאולוגים והן בין ההיסטוריונים, ומציאותן של כ־100 מנורות שם נשארת לעת־עתה בחזקת חידה.

בתקופה האוסטרו־הונגארית מופיע שם היהודי הראשון רק בשנת 1771. בשנת 1806 קיבלו היהודים רשות משלטונות המחוז לבניית בית־כנסת. אין אנו יודעים את תאריך חנוכתו. לשם השגת הרשיון ביקרה אצל המפקח על הנכסים משלחת, שבה השתתפו 16 יהודים, ביניהם מאיר ברסלאואר, ישראל הרצוג, יעקב שטיינמץ, הרש פנחס. בית־הכנסת נהרס משיני הזמן ואיננו עוד. המקוה ומשרדי הקהילה בבנין נפרד שנותר לפליטה. ליד המשרדים היה אטליז כשר.

בית־ספר יהודי נפתח בשנת 1835 והתקיים עד לשנת 1900, שאז הועבר לרשת הממלכתית. מרבית היהודים היו רוכלים וסוחרים זעירים. שיווקו תוצרת חקלאית, מצרכי בית, ואספו נוצות שמכרו לסיטונאים.

רבנים

מראשוני הרבנים במקום היה הרב אשר, שפעל שם לפחות משנת 1818. בשנים 1820–1831 כיהן בקודש הרב אהרון שטרן, ואחריו באו:

לב ליכטנטל (1836–1851) ושלמה דוייטש (1855–1857).

ד״ר בנימין פישר (1905–1917). רב זה עבר לבודאפשט ואח״כ ללונדון. אחרי צאתו שימשו כבעלי תפילה — פנחס כהן והחזנים אויגן גרוס ויוסף הרשקוביץ׳.

פרנסים

בשנת 1930 היה יו״ר הקהילה — מקס הורוביץ, וסגנו היה ארנולד קלדור. עד השואה כיהן כיו״ר שלמה שטייף. בראש ״חברה קדישא״ עמדו שמעון גרין, אלברט אפשטיין וליאופולד רוזנשטוק. עד לשואה היה היו״ר של ״חברה קדישא״ אמיל קירשנר וסגנו: מקס הורוביץ הנ״ל.

הנתונים הנ״ל מתייחסים לקהילה הניאולוגית, שאליה השתייכו רוב היהודים (200 נפשות בקירוב). במניין האורתודוקסי היו כ־50 נפשות. יו״ר קארל לוי והחזן יונאס גלאובר.

באגודת הנשים פעלו הגברות עמליה לכל ועטל וצלברג.

בשואה נספו מרבית יהודי באצ׳קה־פאלאנקה והקהילה לא חודשה אחרי השחרור. בבית־הקברות היהודי הוקמה מצבה לזכר החללים.

JP, Beograd, XXI, 9–10, 1970.

Izložba Menore iz Čelareva, JIM and Muzej u Novom Sadu, Beograd 1980;

הקטלוג של תערוכת המנורות, שנערכה בשיתוף־פעולה בין המוזיאון של נובי־סאד לבין המוזיאון היהודי בבלגראד, 1980 (בהוצאת איגוד הקהילות היהודיות, בלגראד);

D. Jelić, Jevreji u Podunavlju i Bačkoj, *Zbornik* no. 3, Beograd, 1975 pp. 45–212.

Magyar rabbik, Nagyszombat, 5666 (1905), p. 106.

באצ׳קו פטרובו סֶלוֹ Bačko Petrovo Selo

(בהונגארית: Bács-Peczello).

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	9,504	396
1921	10,798	274
1931	11,038	282
1940		300
1947		26
1968	10,500	—

עיירה במרכז החבל החקלאי הפורה — באצ׳קה, על קו הרכבות בין נובי־סאד לסֶנטה קרוב לנהר טיסה. המקום מיושב מאז המאה ה־15. רוב האוכלוסייה הונגארים, בני הדת הקאתולית, מיעוטה סרבים.

יהודים הגיעו למקום במאה ה־18 ויסדו קהילה אורתודוקסית. גם אחרי הפילוג ביהדות הונגאריה בין הניאולוגים והאורתודוקסים נותרה קהילה זו במחנה האורתודוקסי.

על־אף מאמצי המתיישבים היהודים להסתגל ללאומיות ההונגארית במידת יכולתם, היו שם מדי פעם תופעות אנטישמיות. הבולטת שבהן אירעה בשנת 1903 — עלילת־דם, שהייתה, כנראה, מספיחיה של עלילת־הדם הידועה לשמצה בהונגאריה בשנת 1882, הנקראת של שֵם מקום־האירוע — ״טיסא־אֶסלַר״ (על הפרשה — ר׳ ב״פנקס הקהילות — הונגריה״, תשל״ו, ע״ע 38–49). לא ידוע על קרבנות מאז, אולם בשנת 1928, במשטר היוגוסלאווי, נתחדשה העלילה, מלווה בהסתה לפוגרום. והנה תיאור האירוע: ב־27 באוגוסט 1928 נעלמה עוזרת בת 15 מביתו של הסוחר מקס פולאק ולא חזרה לביתה במשך שבועיים ימים. הוריה וקרוביה תבעו מהמעסיק להחזירה, ומשלא נמצאה הנערה, נרקמה עלילה, שלפיה השתמשו היהודים בדמה לצורך בניין בית־הכנסת (אז בתהליך בנייה). המון של איכרים הונגאריים, מוסתים ע״י

סטודנטים מהונגאריה, ז.א. מעבר לגבול, התכונן לערוך פרעות ביהודים. ברם, הנערה נמצאה במזל טוב בריאה ושלמה והודתה ששוטטה לבושה בבגדי גבר, ושלא סבלה כל פגע בביתו של היהודי. גם לאחר־מכן נמשכה ההסתה, אך התערבותה התקיפה של הז׳נדרמריה היוגוסלאווית מנעה אסון. העניין נסתיים ברגימת החלונות בבתיהם של היהודים, ובאיומים.

הייתה זו פרשת עלילת־הדם היחידה שאירעה ביוגוסלאוויה שבין שתי מלחמות־העולם; היא עוררה הדים בעיתונות היהודית וגרמה להתערבותם של הרב הכולל ושל איגוד הקהילות אצל השלטונות המרכזיים בבלגראד. פרשה זו, כביטוי לאנטישמיות עממית הונגארית, גרמה להחלשת דבקותם של יהודי באצ׳קה במורשתם החיצונית — צורך בל יגונה בשעתו — בעקבות גילויי השטנה ונכונותם של הונגארים לפרוע ביהודים, נכונות שכעבור ט״ו שנים נתנה אותותיה בצורה האכזרית ביותר — ברציחות באותו אזור עצמו, לאורך הטיסה ובנובי־סאד, שנערכו ע״י כוחות הכיבוש ההונגאריים. אירוע זה ידוע בשם ״ראציה״, וראה פרטים עליו בערך ״נובי־סאד״.

בתקופה היוגוסלאווית היה יו״ר הקהילה — בלה האידושקה, וסגנו היה איזידור הרשקוביץ. הגבאי היה יוסף שטרן, והגזבר — הרמן פולאק.

בשואה נספו כל יהודי העיירה, והקהילה לא חודשה.

ביחמתו של אחד מניצולי השואה, ובמימונו, שוקם בית־הקברות היהודי המקומי.

אייי: B-260.

JP, Beograd, No. 1–2, 1982, p. 45.
Ž, Zagreb, 5. and 28.9; 12.10. 1928.
D. Jelić, Jevreji u Podunavlju i Bačkoj, *Zbornik* no. 3, Beograd 1975, pp. 45–212.

באצ׳קי פטרובאץ Bački Petrovac

בגליל ווייודינה (Vojvodina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1736		15	
1813		3	
1826			103
1931		30	104
1940			100
1968	8,500		—

עיירה השוכנת צפונית־מערבית מנובי־סאד, במרכז האזור הפורה באצ׳קה. האוכלוסייה מורכבת רובה ככולה מסלובאקים. מקורות הפרנסה: טחנות־רוח, עיבוד קנבוס וחומרי־בניין, מוצרי־חקלאות מגוונים.

יהודים התיישבו במקום בשלהי המאה ה־18.

רישום המעמד האישי קיים מאז 1840 (נשתמר עד 1886).

בית־כנסת נבנה בשנת 1905. בית־עלמין קיים משנת 1876. הקהילה קיימה גם בית־ספר עממי משלה.

היהודים התפרנסו ממסחר בבקר, מרוכלות, מעיבוד עורות וכד׳. היו גם רופא ופקידים ספורים יהודיים.

בעת החדשה עמדו בראש הקהל: מקס קניג, מרכוס פישר, דזידר ורבר. עד לשואה כיהן כראש־הקהילה יוליו גליד. החזן היה שמואל זילבר. הגבאי — וילים ברגר.

הקהילה הייתה אורתודוקסית — חברה באיגוד הקהילות האורתודוקסיות. מסונפים אליה היו יהודים תושבי הכפר קולפין.

מעניין לציין, שבשלב מסוים ערך יהודי (ט. קניג) את העיתון הסלובאקי ״חלאס לודו״ (קול העם). אותו עורך נשא סלובאקית לאישה. הוא נהרג בתאונת־דרכים. מרבית יהודי המקום נרצחו ע״י הכובשים הנאצים וההונגאריים.

בין לוחמי הפרטיזנים היה הצעיר מילאן קום מנובי־סאד.

כאשר הז׳נדרמים ההונגאריים באו לעצרו, הוא התאבד בעיירה הזאת, אך הספיק עוד להרוג אחד מהם ולפצוע אחר.

הקהילה לא חודשה.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).
J. Romano, *Žrtve i borci*, Beograd, 1980, pp. 245, 250, 413.

בוגויינו Bugojno

מחוז טראוניק (Travnik), ברפובליקה של בוסנייה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	15,200	40
1931	15,960	46
1947		8
1968	5,600	—

עיירה במחוז טראוניק (במרחק 45 ק״מ ממנה) בבוסנייה המרכזית, לאורך הנהר ורבאס, במישור פורה. מרכז תעבורה אזורי. חקלאות מפותחת: יצוא חפותי־אדמה וגידול כבשים.

האוכלוסייה ברובה קרואטית, חלקה קאתולית וחלקה מוסלמית.

יהודים התיישבו במקום בשלהי המאה ה־19. הם באו לשם מהקהילות הוותיקות טראוניק וסאראייבו, ועסקו במסחר. מצבם הכלכלי של יהודי בוגוינו היה בדרך־כלל משביע רצון, פרט למספר עניים נתמכים.

במקום לא היה בית־כנסת, והיהודים המועטים נטו להתבוללות. המשפחות הידועות היו שלום (בטאו שמם בש"ין), עטיאש, אלטרץ, שפרינג וגרוף, כלומר ספרדים מזה ואשכנזים מזה, מאוחדים ביחידה אחת.

השואה

האוסטאשה הקרואטיים ערכו טבח בסרבים וביהודים זמן קצר אחר נפילתה של יוגוסלאוויה. הטבח נערך במקום בשם המתאים "יאמה" (בור) ליד הכפר גראצ'אניצה, בעידודו של הכומר הקאתולי המקומי.

הקהילה לא חודשה.

אי"א: B-395.

JP, 1978, no. 11–12, p. 12.
Spomenica 400, Sarajevo, 1966, p. 242.

בזדאן Bezdan

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל ויווודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1813		12	86
1900	7.985		238
1931	6,449	36	116
1940	—	—	110
1968	7,000	—	—

עיירה ונמל על הדאנובה, צפונית מאפאטין. מבדק ואיחסון חורף לאניות, טחנות־רוח ותעשיות קלות. נקודת־המוצא של תעלה המקשרת בין הטיסה והדאנובה שנבנתה ביוגוסלאוויה החדשה.

יהודים התיישבו במקום במחצית השנייה של המאה ה־18, כנראה לראשונה בשנת 1740. הרב הראשון מרדכי מרכוס בליץ כיהן שם עד שנת 1865 ושירת גם את קהילת סומבור, שאז לא היה לה מנהיג רוחני. היה תלמידו של הרב כהן שוורין־גרין. אחריו באו בנו אדולף אברהם (נפטר בשנת 1902) והנריק ויזנר (1901–1922). בית־ספר יהודי נפתח בשנת 1870; הוא הולאם בשנת 1890, אך המשיך להתקיים במסגרת ממלכתית. באותה שנה נבנה גם בניין הקהילה ובית הרב בתוכו. ועוד בקשר לבית־הספר: לימד בו במשך שנים רבות מורה שהיה גם סופר וחוקר. היה זה יוסף נאג'י (József Nagy), שלמד בבית־מדרש למורים בצ'אקובָּ; הוא הצטיין בתור אתנוגראף. בשנות ה־80 וה־90 של המאה ה־19 פרסם סדרת מסות בכתבי־עת הונגאריים, כמו "אתנוגרפיה" ("Ethnographia"), בהם תיאר את מנהגי הסלובאקים, וכן ידע־עם מבאצ'קה וממחוות ארבה וראבה. בשנת 1894 נבחר כחבר באגודת הפולקלור ההונגארית "Magyar Néprajzi Társaság" לפרנסתו לימד עברית ומנהגי ישראל. היה יליד קרמנד (Körmend) שבהונגאריה (על קהילה זו ר' ב"פנקס הונגריה" שיצא לאור בסדרה זו, בשנת תשל"ו, עמ' 5–494).

בית־כנסת נבנה בשנת 1806. בית־הכנסת שופץ פעמיים. בית־העלמין נוסד בשנת 1778.

בין המשפחות הראשונות במקום: הירשל, שפיץ, ברוק, רוהיים, פ'לש, שפיצר ולושיץ. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היו יו"ר הקהילה — ד"ר נָנדור פוֹפר ואלאדאר לושיץ. החזנים: שמעון סלובאק ושמעון דבידוביץ'. פעילי "חברה קדישא": ליאופולד קרמר, וילהלם פישהוף והרמן גרינברג. בשנים 1939–1940 עברו במקום פליטי אוסטריה וגרמניה והוגשה להם עזרה.

לקהילה זו השתייכו יהודי הכפר באצ'קי מונוֹשטוֹר.

בשואה נספו כמעט כל יהודי המקום. הקהילה לא חודשה.

JA, Vršac, 5690 (1929–1930).
Milenko Beljanski, Somborski Jevreji (1735–1970), *Zbornik* no. 4, Beograd 1979, pp. 1–55.
Évkönyv 1980–81, Budapest, 1982, pp. 152–166.
(שנתון של יהודי הונגאריה ובו הפרטים על נאג' הנ"ל).
MZsL, Budapest, 1929, pro loco.
Dr. Kohn Sándor, *Rabbi Kohn Schwerin Götz*, Budapest, 1899, pp. 37, 39, 114.

ביאלובאר Bjelovar

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1877	4670		12
1881	5,609	80	
1918	10,000	250	800
1921	7,859		501
1931	10,252		555
1940			429
1968	21,000		12

עיר לרגלי ההר ביאלוגורה, בארץ מישור, בין הנחלים ביאלובצקה ופלאוויצה, באזור מוסלאווינה בחבל סלאבוניה. במקום נתקיימו יריד‌ים עוד במאה ה־15. אח״כ הוזנחה העיר מפאת ההתקפות של הטורקים העות׳מאנים, ובשלהי המאה ה־18 היא הופכת לאזור־ספר צבאי. משנת 1874 עיר ממלכתית חופשית במסגרת הקיסרות ההאבסבורגית. היו במקום תעשיות מזון (מוצרי חלב ובשר), יינות וגם חומרי בניין ומתכת. אף המסחר בבקר ובסוסים היה מפותח מאוד. האוכלוסייה הייתה ברובה קרואטית.

יהודים התיישבו בעיר החל מהמחצית השנייה של המאה ה־19, וביתר דיוק — מאז 1872. כבר קודם ביקרו תגרים יהודים ביריד, ללא רשות לישיבת־קבע. המהגרים באו למקום מבורגנלאנד, מסלובאקיה ומהונגאריה, מהם דרך קהילות שהוקמו לפני־כן, כגון קריז׳בצי, ואראז׳דין וקופריבניצה (ר׳ הערכים הנ״ל). איגנץ קרויצר היה מראשוני היהודים בעיר. הקהילה נוסדה בשנת 1877 ותקנונה אושר בשנת 1910

בית־הכנסת הראשון נבנה בשנת 1882, השני נבנה בשנים 1913(1917 אך הבניין התמוטט ונהרס. אז נבנה בית־תפילה חדש, בסגנון הדומה לבתי־הכנסת שבדרום־גרמניה. פרנסתם של היהודים הייתה, בראשית דרכם, בעסקות מכר של בעלי־חַיים ושל חיטים. אחר־כך בא גיוון בעיסוקים והופיעו בעלי מקצועות חופשיים ובעלי־מלאכה — שענים, חייטים, סנדלרים וקצבים. במרוצת־הזמן היו יהודים גם בין בעלי התעשייה המקומית (לבנים, צביעת בדים, סבון ועוד). כבר ב־1878 התפללו יהודים בבית־מדרש. תקנות הקהילה נתאשרו רשמית בשנת 1879. בית־הכנסת החדש הוקם, כאמור, בשנת 1917. בין המייסדים ניתן להזכיר אחדים בלבד: פליישמן, אבנשפנגר, הרנשטיין, רהברגר, ליברמן, מוזס, בליוויס, פולאק, וייס ושטורך.

רבנים וחזנים

רבה הראשון של הקהילה היה ד״ר מרדכי (מוריץ) גרינוולד בין השנים 1881(1884, כאשר הוענק לו התואר "Bezirksrabbiner", מכיוון שלקהילה השתייכו משפחות יהודיות רבות מִן העיירות והכפרים שבסביבה הקרובה. רב זה היה פעיל מאוד, והוא הוא שהוציא לאור את העיתון היהודי הראשון בארצות הדרום־סלאוויות, בשם ״עיתון יהודי מרכזי״ ("Jüdisches Centralblatt"). העיתון נדפס בבית־דפוסו של יעקב פליישמן שהיה אז יו״ר הקהילה, אך הופיע רק כשנתיים — עד להעברתו של הרב הנ״ל לצ׳כוסלובאקיה. מיד אחריו שימש ברבנות ד״ר ה.א. קאופמן מווירוויטיצה (ר׳ שם).

בין פעילותיו של הרב גרינוולד ראוי לציין שהוא תרגם את האוטוביוגראפיה של שד״ל מאיטלקית לגרמנית. הספר נתפרסם בשנת 1882. אחרי ד״ר קאופמן כיהנו עוד ברבנות:

ג.ד. טאובר (בא מטארנופול, 1917 עד לשואה);
ד״ר אליעזר מרגליות (1924(1928) — עלה ארצה;
ד״ר דוד גינסבורג (כתב רשימות היסטוריות; נספה במחנה יאסינובאץ).

החזן הראשון היה ד. לינדנפלד; האחרון היה איזידור דורף (בגיל 45 נספה בשואה).

ראשי הקהל ומוסדות

עמנואל אבנשפנגר; ד״ר ברנהרד רהברגר; קרל גרינהוט; ד״ר נפתלי ברגשטיין (1946—1949, כאשר עלה ארצה); ד״ר ישה הרז״ץ׳ וסלאווקו וולף.

פעלה גם ״חברה קדישא״, בראשותו של אמיל קראוט.

בראשיתה של יוגוסלאוויה פעלה במקום אגודת בנות בשם ״מרים״, שבראשה עמדה בלה שטרן. יו״ר אגודת הנשים היהודיות הייתה הגב׳ שארלוטה אבנשפנגר. היה במקום גם סניף לאגודה למען נופש לילדים (יו״ר — הגב׳ הלנה ברקש).

היהודים בסביבתם

יהודי ביאלובאר היו בדרך־כלל קרובים לתנועה הלאומית הקרואטית בעת הקיסרות האוסטרית ותמכו במפלגתו של סטארצ׳יבין׳. בן הקהילה, שמואל־ליאופולד סינגֶר, אף נבחר כציר ב״סאבור״ בזאגרב, ואולם המאנדאט שלו לא נתממש מפאת פיזור האספה זמן קצר אחרי הבחירות.

ב־1911 הופיע בעיר פרסום אנטישמי, שעורכו היה מילאן אוברַדוביץ׳. זה היה הביטאון האנטישמי הראשון בקרואטיה. נראה שלא האריך ימים, ועד לשואה אין עדויות על תופעות אנטי־יהודיות.

אחרי קום המדינה החדשה בשנת 1918, תמך חלק מיהודי ביאלובאר במפלגה הקטנה ״הדמוקראטית־עצמאית״, שהייתה היחידה שאיגדה בתוכה סרבים וקרואטים גם יחד, ואין הדבר מקרי לחלוטין.

היו גם מתבוללים בעלי נטיות קרואטיות, שהתקשרו עם האגודה ״נארודני ראד״ בזאגרב (ר׳ שם) והתנגדו לחדירת הציונות (משפחות ליברמן וניימצ׳ץ׳).

בשנת 1923 נוסדה מקהלה יהודית, עדות לייחודם החברתי של היהודים על־אף התקרבותם לרוב הקרואטי במקום.

הציונות

״האגודה האזרחית היהודית״ התקיימה בשנים 1910—1912 ובה היה גרעין בעל תודעה לאומית, בהנהגתם של ד״ר הינקו הירש וד״ר רוברט גליקסטל. חברי ״בר־גיורא״ מווינה, פיליפ

רוזנצוייג, האחים סָמנץ וד״ר הינקו גוטליב, הביאו עמם והפיצו את רעיונות התחייה היהודית עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. מיד אחרי כינון מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים (ס.ה.ס) נוסדה אגודה בשם ״תיאודור הרצל״, שנהפכה לסניף הציוני המקומי בראשותם של אלכס ברקש, ארנסט טאובר, יוז׳ה ורבר וארל שפילר. האגודה התקיימה עד 1923. התקיימו עוד אגודות ציוניות, כמו ״דגל יהודה״ ו״בנות ציון״. הקהילה ״נכבשה״ ע״י הציונים ונוהלה על־ידיהם עד לחורבן. יש לציין, כי בבחירות המוניציפאליות, שהתקיימו ב־8 ביוני 1925, הופיעה רשימה יהודית נפרדת, וזכתה ברוב הקולות היהודיים. היוזם של פעולה לאומית זו היה המשורר והסופר ד״ר הינקו גוטליב, עורך־דין על־פי מקצועו. על־אף הצלחותיה של התנועה הלאומית־הציונית, לא פסקו מגמות הטמיעה, והיו אף אי־אלו מקרים של המרות דת.

בין הנשים פעל סניף של ״ועצו״ (גב׳ הרזיץ׳ — יו״ר, ואח״כ גב׳ ש. אבנשפנגר). הסניף המקומי של ההסתדרות הציונית נוהל בידי יז׳ה ורבר ודרגוטין גרינהוט.

השואה

עם כניסת הפאשיסטים הקרואטים (ה״אוסטאשה״), החלו השוד והביזה. הקהילה נאלצה לשלם קונטריבוציה בסך 300,000 דינר. ב־1942 בא מצוד אחרי היהודים בכל צפון־קרואטיה. יהודי ביאלובאר הובאו ראשית לבניין היריד של זאגרב (ה־ ״זבור״) ומשם הועברו למחנות גוספיץ׳ וקרושצ׳יצה. מספר הניצולים הינו מזערי.

בשנת 1945 חודשה הקהילה.

אי״י: B־2 (ריכוז עדויות)

המחיזאן היהודי בבלגראד: תבת ״קרואטיה״

JP, Beograd, 1980, no. 11–12.

Ž, 13.12. 1918, 22.1.1919, 13.2.1919, 9.5.1919, 19.6.1919, 20.7.1919, 11.8.1919, 2.7.1920, 8.6.1925.

Žsv, 18.11. 1923.

יוסף קלחנר, היסטוריה של הספרות עברית החדשה, כרך ב׳, הוצאה שניה, ״אחיאסף״, ירושלים, תש״ב.

JA, Vršac, 5690 (1929–30), (Prof. R. Schey — רשימתו של ר.שיי), pp. 221–2.

Dr. Moritz Grünwald, *Zur Geschichte der jüdischen Kultusgemeinde Belovar (Kroatien).* Bjelovar, 1881.

ביאל׳ינה Bijeljina

מחוז סאמבריה (Semberija), ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	11,013	400
1931	12,389	328
1940	—	275
1968	20,000	—

עיירה במחוז סאמבריה, 8 ק״מ מהנהר דרינה, במישור שבשפך נהר זה לתוך הסאווה, בצפון־מזרח בוסניה. מרכז חקלאי (ירקות ומטעי שזיפים בעיקר) טחנת־רוח ותעשיות קלות. האוכלוסייה מורכבת מסרבים וממוסלמים.

מבחינה יהודית, הקהילה הינה בין הוותיקות באזור זה, מיד אחרי טראוניק (ר׳ שם) וסאראייבו (ר׳ שם). היא קיימת לפחות מראשית המאה ה־19, אך כנראה גם לפני־כן. למרבה הצער, אין על כך עדויות ברורות. בראשית המאה הנוכחית נשלחו תקנות הקהילה לק״ק באנ׳יה לוקה (ר׳ שם) בתור דוגמה (לפי החלטת הנהלת הקהילה מה־25 בפברואר 1903).

בית־כנסת חדש נבנה ב־1899. בנייתו נסתיימה ביאנואר של אותה שנה ועלתה 1240 פלורינים. בתור חזן ומלמד שימש אז יהודה אלקלעי. הפרנסים היו: אברהם י. לוד, חיים אלקלעי, יהודה אוזמו, מוריץ ברוך ומוריץ פאפו.

חזנים ומלמדי דרדקי היו משה ואברהם פירירה; אח״כ מוריץ פינצי ויוסף חיון מסאראייבו (האחרון חתם בעברית על ההסכם להעסקתו), דניאל פינטו ויעקב פירירה, אשר נתקבל לעבודה בשנת 1902 ״ללא משכורת״, אך הוקצבו לו 2 כתרים ״לשם ניקיון בית־ספר״. עד לשואה כיהן שם כחכם — שלמה לוי. משנת 1912 פעלה גם אגודת נשים במסגרת הקהילה.

בתקופה החדשה, במאה ה־20, פעלו בעיירה החכמים אהרון אלטרץ, אברהם רומנו וברוך צדיק הכן והרב אהרון אלקלעי. בראש ״חברה קדישא״ עמדו מאיר ק. ברוך ואברהם לוי והפרנסים היו צדיק ברוך, ליאון נוסבאום ויעקב פירירה.

הנוער היהודי הקים אגודת ספורט ואף קבוצה של נגני ״טאמבור״ (כלי המיתרים העממי המקומי). בין מוסדות הקהילה יש להזכיר את ״חסד של אמת״, ישיבה בשם ״שומרי שבת״ ו״עזרת חולים״. בתקופה ההאבסבורגית השיגה הקהילה מצות לפסח מבודאפשט או מסָגֶד שבהונגאריה.

פרנסתם של היהודים הייתה בעיקר ממסחר בתוצרת חקלאית, באריגים וביי״ש, אך היו גם בעלי־מלאכה ביניהם (סנדלרים, חייטים וקצבים).

הציונות

תנועה זו הכתה שורשים במקום בראשית המאה הנוכחית. התועמלן הראשון לכך היה נתן לנדאו, והוא נתמך ע״י צדיק ברוך ובעל החוות אברהם פינצי, אשר על אדמתו התכוננו כעשרים חלוצים לעלייה ארצה, ורובם אף עלו אחרי סיום ״הכשרתם״ שם, בשנות העשרים.

בין פעילי התנועה הציונית במקום היו עוד בוקי רומנו, משה פאפו, ברוך פינצי; יו״ר הסניף היה בוקי פירירה ואחריו מקס גרינפלד, שאף ניצח על מקהלת ״הזימרה״ — אגודת־הזמר המקומית, בת כ־25 משתתפים. פעלו במקום גם סניף ״ויצו״ (בראשותה של ברטה ברוך) ותנועות נוער חלוציות. נציג הקרן הקיימת היה אהרון אלטרץ.

השואה

כאשר חדרו למקום האוסטאשֶה, נחרץ גורל היהודים. אמנם בשוד, מעשה אונס ורציחות השתתפו גם הגרמנים המקומיים וקציני הצבא הנאצי. עוד זכורים מעשי הזוועה שהם, ביחד עם האוסטאשה, בצעו ב־1 באוגוסט 1941. יהודי עדה זו חוסלו במחנות יאסינובאץ, סטארה־גראדישקה ולובורגארד. מבין הפרטיזנים היהודים, בני המקום, 18 נפלו בקרבות, למען שחרור הארץ.

אי״י: A-135 ,B-226

אמת״י: מיקרופילם 9773 המכיל פרוטוקולים מישיבותיהם של הפרנסים משנת 1897–1903 (המקור במוזיאון היהודי בבלגראד).

JP, 1975, no. 5–6, p. 76; 1977, no. 7–8, p. 20.

Ž, 23.1. 1919, 13.7. 1923, 6.12.1929, 1.12.1939.

ŽsV, 12.4.1920, 19.5. 1920, 23.5. 1920, 23.7.1923, 16.9.1920, 21.9.1923, 16.11.1923.

JA, Vršac, 5690 (1920–30).

Romano, *Žrtve i borci*, p. 226

Spomenica 400, p. 244.

ביהאץ׳ (Bihać)

חבל בוסאנסקה קראיינה (Bosanska Krajina), ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1906		10	
1921	6,372		177
1931	8,374		149
1940	6,000		156

עיירה באזור בוסאנסקה קראיניה, השוכנת לשני צדי הנהר אוּנָה ולרגלי ההר פליֶשֶיביצָה. היישוב קיים שם עוד מהתקופה הרומית, ובו שרידים גם מהתקופה האילירית, ההונגארית והטורקית (העות׳מאנים שלטו בו בין 1592 ל־1878, שנת הסיפוח האוסטרי). האוכלוסייה מורכבת מסרבים וממוסלמים.

הנחה סבירה היא, שהיהודים הראשונים באו למקום עוד בזמן השלטון העות׳מאני, אף כי חסרות ראיות מאשרות. בית־העלמין היהודי קיים משנת 1800 לפחות (זהו המועד של

בית הקברות היהודי בביהאץ׳ (בוסניה).

הציונות

תנועה זו הכתה שורשים במקום בראשית המאה הנוכחית. התועמלן הראשון לכך היה נתן לנדאו, והוא נתמך ע״י צדיק ברוך ובעל החוות אברהם פינצי, אשר על אדמתו התכוננו כעשרים חלוצים לעלייה ארצה, ורובם אף עלו אחרי סיום ״הכשרתם״ שם, בשנות העשרים.

בין פעילי התנועה הציונית במקום היו עוד בוקי רומנו, משה פאפו, ברוך פינצי; יו״ר הסניף היה בוקי פירירה ואחריו מקס גרינפלד, שאף ניצח על מקהלת ״הזימרה״ — אגודת־הזמר המקומית, בת כ־25 משתתפים. פעלו במקום גם סניף ״ויצו״ (בראשותה של ברטה ברוך) ותנועות נוער חלוציות. נציג הקרן הקיימת היה אהרון אלטרץ.

השואה

כאשר חדרו למקום האוסטאשֶה, נחרץ גורל היהודים. אמנם בשוד, מעשה אונס ורציחות השתתפו גם הגרמנים המקומיים וקציני הצבא הנאצי. עוד זכורים מעשי הזוועה שהם, ביחד עם האוסטאשה, בצעו ב־1 באוגוסט 1941. יהודי עזה זו חוסלו במחנות יאסינובאץ, סטארה־גראדישקה ולובורגארד. מבין הפרטיזנים היהודים, בני המקום, 18 נפלו בקרבות, למען שחרור הארץ.

אי״י: A-135, B-226

אמת״י: מיקרופילם 9773 המכיל פרוטוקולים מישיבותיהם של הפרנסים משנת 1897–1903 (המקור במוזיאון היהודי בבלגראד).

JP, 1975, no. 5–6, p. 76; 1977, no. 7–8, p. 20.

Ž, 23.1. 1919, 13.7. 1923, 6.12.1929, 1.12.1939.

ŽsV, 12.4.1920, 19.5. 1920, 23.5. 1920, 23.7.1923, 16.9.1920, 21.9.1923, 16.11.1923.

JA, Vršac, 5690 (1920–30).

Romano, *Žrtve i borci*, p. 226

Spomenica 400, p. 244.

ביהאץ׳ (Bihać)

חבל בוסאנסקה קראיינה (Bosanska Krajina), ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1906		10	
1921	6,372		177
1931	8,374		149
1940	6,000		156

עיירה באזור בוסאנסקה קראיניה, השוכנת לשני צדי הנהר אוּנָה ולרגלי ההר פליֶשיביצָה. היישוב קיים שם עוד מהתקופה הרומית, ובו שרידים גם מהתקופה האילירית, ההונגארית והטורקית (העות׳מאנים שלטו בו בין 1592 ל־1878, שנת הסיפוח האוסטרי). האוכלוסייה מורכבת מסרבים וממוסלמים.

הנחה סבירה היא, שהיהודים הראשונים באו למקום עוד בזמן השלטון העות׳מאני, אף כי חסרות ראיות מאשרות. בית־העלמין היהודי קיים משנת 1800 לפחות (זהו המועד של

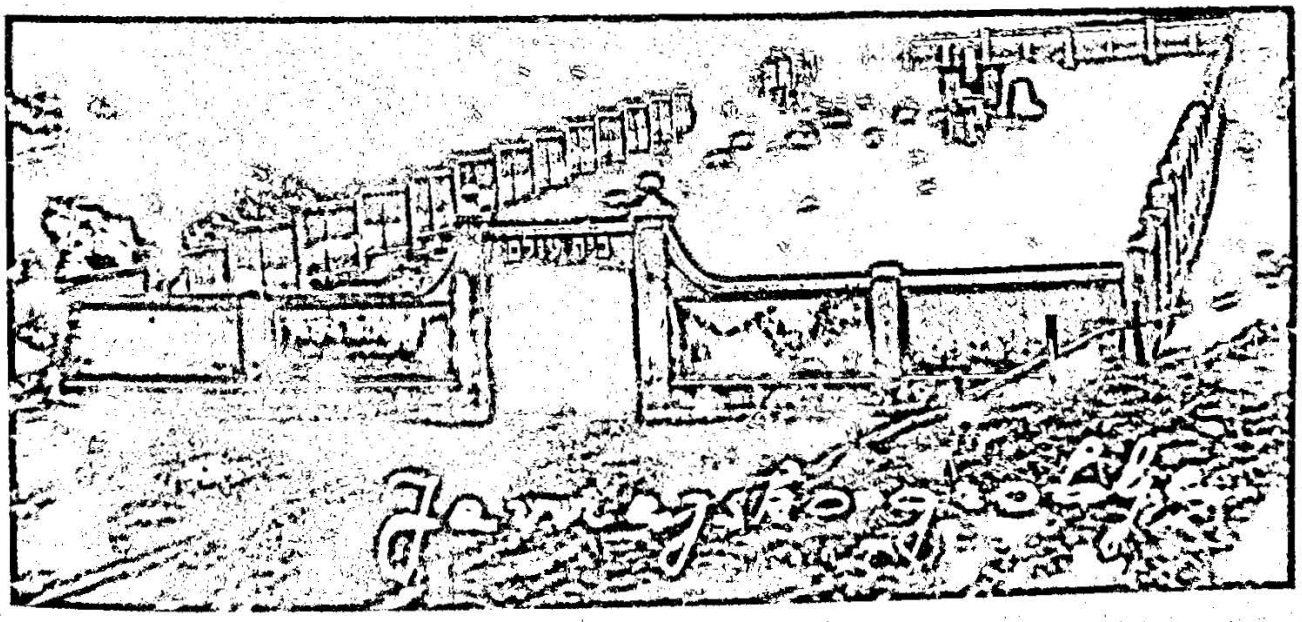

בית הקברות היהודי בביהאץ׳ (בוסניה).

המצבה העתיקה ביותר בו). בית־הכנסת נבנה בשנת 1906. נערי ישראל למדו תורה ב״מֶלדר״ הספרדי המסורתי.

בעת החדשה היו ראשי הקהל: ירוחם לוי; ד״ר לוי; רודולף רָכניצר (נרצח ע״י האוסטאשָה) וסגנו היה — יהודה מאסטרו.

חכמים ובעלי־תפילה: דוויצ׳ו פ׳רה, הוא הראשון שזכור בתפקיד של מנהיג רוחני; אחריו כיהנו: בנימין (בינ׳יו) אלהלל, בעל חנות ירקות, ומשנת 1900 עד לשואה החזן, אברהם יהודה עטיאש (נרצח ע״י האוסטאשָה).

ציונות: בראש הסניף הציוני עמד, עד לשואה, יעקב פאפו, ולסניף היה מועדון, ובו ספרייה. בראש אגודת הנשים פעלה הגב׳ רחל עטיאש. נציג הקרן הקיימת לישראל היה אלכסנדר רָכניצר.

באוקטובר 1928 התקיימו בחירות לעירייה והרשימה היהודית זכתה למאנדאט. במועצת העיר ייצג אותה יעקב קביסון, סוחר סיטונאי.

יהודי ביהאץ׳ התפרנסו ברובם ממסחר, ובחלקם היו פקידים, בעלי־מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים. רובם היו ספרדים, מבני המשפחות אבינון קביסון, פינטו, לוי, מאסטרו ועטיאש, ומיעוטם אשכנזים, אולם מוסדות הקהילה היו משותפים, ללא הפרדה או אפליה כלשהי.

בתו של החכם עטיאש, רגינה, הייתה האישה הספרדיה הראשונה בכל אזור בוסניה והרצגובינה שסיימה לימודי רפואה, הודות לסיוע החומרי שקיבלה מאגודת ״לה בנבולנסיאה״ בסאראייבו (ר׳ שם).

השואה

הכוחות המזוינים הראשונים שנכנסו העירה היו הגרמנים, ב־13 באפריל 1941; אחריהם באו האיטלקים והאוסטאשה הקרואטים. מיד החלו הרדיפות, ההגבלות, הטרור והשוד. אחרי הרציחות הראשונות נלקחו יהודים מספר כבני־ערובה יחד עם התושבים הסרבים. ב־23–24 ביוני גורשו מהעיר היהודים לקולן־ווקוף, אח״כ לפטרובאץ ולפריידור. רובם נרצחו ביאסינובאץ. נותרו בחיים אך ורק 25 יהודים מבני המקום. הקהילה לא חודשה.

בית־הכנסת והמצבות בבית־הקברות נחרבו כליל ע״י הפאשיסטים בעת מלחמת־העולם השנייה, ולא נותר שם זכר ליהדות.

אי״י: B-372.

JG, Sarajevo, No. 44, 9.10.1928.
JP, Beograd, XXVIII, No. 9–10, 1977, pp. 27–8.
Spomenica 400, Sarajevo, 1966, p. 241.

ביטולה Bitola (בסרבו־קרואטית: Bitolj; השם הטורקי: מונאסטיר ובמקורותינו: מונאשטירייו).

ברפובליקה של מאקדוניה (Makedonija)

שנה	כלל האוכלוסייה	מספר היהודים	% מבין האוכלוסייה
1520–1535	4,225	,4170	4.02
1590	1,500 משפחות	200 משפחות	13.33
1634	5,000	700 (126 משפחות)	14
1790	15,000		
1859	45,000		
1889	31,257	5,500	17.59
1894	60,000	6,500	10.83
1903	80,000	8,200	10.25
1910	50,000	7,000	14
1913	60,000	6,000	10
1921	28,420	2,640	9.28
1931	33,000	3,751	11.36
1940	?	3,246	?
1947	33,000	57	0.17
1970	50,000	0	—

העיר הגדולה בדרומה של מאקדוניה היוגוסלאווית, כ־15 ק״מ מגבולה עם יוון, כ־160 ק״מ דרומית מסקופיה. ביטולה שוכנת לרגלי הר פֶּריסטר (כ־2,600 מטר), בגובה כ־620 מטר מעל פני־הים, בבקעת פלאגוניה, על שתי גדותיו של נחל דראגור.

כ־180 ק״מ צפונית־מערבית מסאלוניקי בנו הרומאים עיר בשם הראקליאה (או הראקליאה לינקסטיס Heraclea Lyncestis), אחת הישובות שבערי מאקדוניה. להתפתחותה תרמה עובדת היותה תחנה חשובה ב״ויאה אגנאטיה״, היא דרך־המלך, שמתקופת הרומאים ועד סוף המאה ה־19 לא איבדה מיוקרתה. היא קישרה בין הנמל דוּרָס־דוּראצו (כיום שייך לאלבאניה) על שפת הים האדריאטי לבין סאלוניקי והשתרעה הלאה מזרחה עד איסתנבול בפתחי קדמת־אסיה. העיר הייתה על אם־הדרך בין דורס לסאלוניקי. היא נחרבה, קרוב לוודאי, באחת מרעידות־האדמה שפוקדות את האזור לעתים תכופות. בחפירות ארכיאולוגיות נתגלתה העיר בכל הדרה, עם בנייני־פאר בעלי עמודי־שיש מקושטים, כיכרות, פסלים מעשי ידי אמן, רצפות פסיפס וכדו׳. לפני כ־50 שנה נתגלו — כ־100 ק״מ צפונית־מזרחית מהעיר — שרידי היישוב היהודי בעיר העתיקה סטובי (Stobi) ובה בית־כנסת מהמאה ה־3 לספירה, ולא נופתע אם בהמשך החפירות יתגלו גם שרידי יישוב יהודי בהראקליאה. (ר׳ ערך ״שטיפ״).

ביטולה

צפונית מחורבות העיר הזאת נבנתה, כנראה במאה ה־8, עיר חדשה. הצלבנים כינוה פלאגוניה (Pelagonia), והיו גם שהזכירוה בשם בוטילה (Butelion). מאז הכיבוש העות׳מאני בסוף המאה ה־14 נקראת העיר טולי־מונאסטיר (Toli-Monastir), או רק מונאסטיר.

באותה תקופה התפתחה העיר ונהייתה למרכז חקלאי ומסחרי, ועקב מיקומה האסטראטגי נעשתה אף נקודה צבאית חשובה. בשנת 1466 עבר דרך "ויאה אגנאטיה" הסולטאן מחמד השני הכובש, ומאחר שהוא העביר אוכלוסיות שלמות מערי מאקדוניה לבירתו החדשה קושטא, ניתן לשער, שגם יהודי מונאסטיר היו בין המועברים (ה"סורגונים"), כמו אחיהם מאוכריד ומשטיפ, אשר לגביהם קיימות עדויות מפורטות.

העיר ותושביה היהודיים במאות ה־16 ה־17 וה־18

במאה ה־16 היו בעיר כ־1,500 בתים, מהם כ־200 של יהודים. הייתה זו עיר פתוחה, ללא חומה, ותושביה עסקו בגידול חבואות, ביצירת דונג, במלאכות הקשורות לצמר ובעיבוד עורות. לפי תיאוריו של הוונציאני מארציוס, היה שם במאה ה־16 שוק מרכזי ולידו שוק סגור ("בֶּזיסטאן") לדברי־ערך, לתכשיטים, לנשק וכדו׳. בעיר הייתה מעין "תחנה מרכזית" — "קאראוונסאראי" — לשיירות ומקום־מרווח לנוסעים, למובילים ולבהמות. פעל אז גם בית־ספר להכשרת השופטים (הקאדים). ב־1669 כתב הנוסע האנגלי ד"ר א. בראון שמונאסטיר היא יישוב גדול וממוקם במקום יפה.

ממחצית המאה ה־17, יש בידנו תיאורו של הנוסע הנודע אֶוְוְלִיָה צֶ׳לֶבִּי: עיר פתוחה ועשירה, המשתרעת בעמק פורה משני צדי הנהר, שעליו היו עשרה גשרים, מעץ ומאבן. בכל פינות העיר צמחו עצי־צמרת גבוהים, והיה תענוג לחיות בה. העיר הייתה מחולקת ל־21 רבעים ובהם כ־3,000 בתים חד־קומתיים ודו־קומתיים מאבן, מכוסים רעפים. היו בה 70 מסגדים, 9 בתי־ספר ושוק נאה, בעל שער־ברזל. לעניי־העיר, כמו גם לנוסעים העוברים־ושבים שהפרוטה לא הייתה מצוייה בכיסם, חולקו מנות מָזון במטבחים ציבוריים ("אימרטים"). ליסטים ורוצחים, שבאו לרוב מהרי אלבאניה, פרצו העירה לעתים קרובות. הם בזזו, שדדו ורצחו לאור־היום.

תנודות באוכלוסייה ומסחר בינלאומי

בסוף המאה ה־18 כתב הנוסע הצרפתי בּוֹזיוֹר, שמצא בעיר 10,000–12,000 תושבים, רובם טורקים, ואילו ה. פוקוויל כתב באותה התקופה, ששם גרים כ־15,000 מוסלמים, נוצרים ויהודים. בשנת 1835, פרצה שרפה ענקית, שכילתה כ־2,000 בתים. זו גם הסיבה לירידה במספר התושבים, אך כבר ב־1859 עלה שוב המספר ל־45,000, ובחנויות אפשר היה לראות סחורה מלונדון, מפאריס, מוונציה ומווינה. אין ספק, שיד היהודים הייתה בסחר הבינלאומי הזה. קוסטיץ׳, אשר הביא את רוב הדברים הנ"ל בספר עירינו החדשות בדרום (ר׳ במקורות) מוסר גם את הנתונים הסטאטיסטיים הטורקיים הבאים, משנת 1889: בעיר 5,394 בתים ו־31,257 תושבים, מהם 9,000–8,500 מוסלמים, 17,500–17,000 נוצרים, והיתר יהודים, כלומר כ־5,500 נפש, או יותר מ־17% מכלל האוכלוסייה.

רומאניוטים, ספרדים ופורטוגאלים

כאשר התיישבו מגורשי ספרד ופורטוגאל, בסוף המאה ה־15, במונאסטיר, מצאו שם יהודים רומאניוטים, ותיקי היישוב. גל זה של המהגרים היה לא רק גדול בכמותו, אלא גם בעל ערך איכותי. הפליטים שבאו מחצי־האי האיברי ראו את עצמם שייכים לתרבות המפוארת של ארצות מוצאם, אותה תרבות שלא רצתה בהם ואף הקיאה אותם מקרבה. במקום החדש הם היו בגדר קבוצה נבדלת, עוד שנים רבות לאחר שגורשו, ולא בנקל התנערו מזיכרונות העבר. בבואם לערי הבאלקאן הקימו קהלים לא רק לפי ארצות מוצאם, אלא גם לפי המחוזות שבהן. המתיישבים מאראגון ומפורטוגאל שבאו למונאסטיר שמרו במשך מאות בשנים, עד לשואה עצמה, על בתי־כנסת ובתי־עלמין נפרדים. לבסוף, איש לא ידע בוודאות לאיזו קבוצה בדיוק הוא משתייך, במיוחד לנוכח "נישואי תערובת" רבים. שפתם, האיספאנו־פורטוגאלית, הייתה שונה במקצת משפתם של "הספרדים הטהורים" ביתר חלקי יוגוסלאוויה, והיא משמשת בדורות האחרונים נושא למחקרים בלשניים ולאוספות של פתגמים, שירים וכיו״ב.

יהודי העיר הסתכסכו עד־מהרה קהל אחד עם משנהו. דברי הריבות הגיעו אל הפוסקים המפורסמים של התקופה — במחצית השנייה של המאה ה־16 — הרבנים שמואל די מדינה (מהרשד"ם), יצחק אדרבי, ושלמה הכהן (מהרש"ך), אך ללא הועיל. באחת השרפות הגדולות, כאשר נשרפו שני בתי־הכנסת, ניסו אחדים מהפרנסים להשליט סדר ולאחד את היהודים: "...לעשות משתי הקהילות אחת ולהתפלל בק"ק אראגון... ולעשות תכף ומיד בבת אחת יחד מק"ק פורטוגיזיש בית המדרש, שהנגרים יעשו מלאכה יום אחד בק"ק אראגון ואחד בבית המדרש באופן שתשלם ותגמר שניהם כאחד... נהיה לעם אחד ושפה אחת... ונשב באהבה ואחוה ושלום ורעות... וישבו סכום ימים יחד כולם בבית הכנסת של אראגון. עתה ראו יהודי פורטוגאל כי לא די כי הבית הכנסת שלהם לא נבנה ולא נעשה בית המדרש, רק כי זרים באים ומטנפים אותו והיינו לחרפה ולבזיון..." (מהרשד"ם, שו"ת/יורה דעה, סי׳ קמג). ואכן הסכסוך נמשך עשרות שנים. ההתפלגות הגיעה

למצב שהממשל נאלץ להתערב ולהכריע, לפי בקשת היהודים עצמם, בניגוד להלכה, האוסרת פניות לערכאות גויים. הסיבה שבגללה ננקטו צעדים כה מרחיקי־לכת טרם הובהרה.

בעוד הריב בין ה"אראגונים" וה"פורטוגאלים" בעיצומו, הגיע גל חדש של יהודים. הדבר אירע סמוך לשנת 1627, כאשר רבים מהאנוסים התיישבו בערי הבאלקאן, ואז גם התעוררו בעיות הלכתיות לגביהם. אנו מוצאים גם סימני אי־סובלנות מצד הוותיקים. החדשים החלו לחפור קברים למתיהם, דבר שחידד עוד יותר את היחסים עם שני הקהלים הוותיקים. כדי להוכיח שהצדק אתם, פנו הוותיקים לשלטונות, בהציגם אישור שקיבלו בעבר, בדבר זכותם הבלעדית לעסוק בחפירת הקברים. בהתערבותם של השלטונות, אכן חויבו אלה שמקרוב באו לחדול מלעסוק במלאכה זו.

על הפרנסות היהודיות

בפני המהגרים עמדו בעיות רבות, החל בבעיות קיומיות־כלכליות וכלה בהבדלים באורח־החיים, וכן עמדה בפניהם שאלת מיזוג העדות. אך בהיותם עולים בהשכלתם על שאר בני האוכלוסייה הסובבת, יודעי שפות זרות ובעלי ניסיון בענפי־מסחר רבים, לא עבר זמן רב עד שהם פיתחו קשרי מסחר עצמאיים עם עמיתיהם בערי הקיסרות העות'מאנית ואף

ליאון קמחי, מנהיג יהודי ביטולה ומאקדוניה.

מחוצה לה. עדות על פעילותם הכלכלית של יהודי מונאסטיר במאות ה־16 וה־17 נמצאת בארכיוני ראגוזה (דוברובניק) ובספרות השו"ת. הם עסקו רובם ככולם במסחר, בתיווך ובמלאכות, כגון בורסקאות, צביעת עורות וטיוב, תעשיית יין וגבינות, מלאכת הבדים — מגיזום הצמר וצביעתו עד הטווייה והאריגה. בין יהודי העיר היו גם מתיכי זהב וצורפים, מוכסים וקצבים, מלווים בריבית, כורמים, שדכנים, רוכלים. בקיצור: היו ביניהם עשירים ועניים, אדונים ומשרתים, בעלי־בתים וסבלים. רבים מהם עסקו בסחר ובחליפין והיה עליהם לנדוד ממקום למקום, ממדינה למדינה. בנסיעות הללו ארבה להם סכנת השוד ואפילו הרצח. היעלמותם התרחשה לעתים הרחק מבתיהם ומכל יישוב יהודי, בדרכים או ליד הפונדקים, בירידים או באניות. כל היעלמות כזו עוררה בעיה חמורה לגבי הנשים: כל עוד הבעל נחשב ל"נעלם", נשארה האישה בחזקת עגונה. מצווה ממש הייתה על כל יהודי באשר הוא שם לאסוף עדויות על נסיבות ההיעלמות ולמסור אותן לבית־דין רבני. הודות לעדויות הללו, המשתקפות בספרות השו"ת, ניתן לקבל תמונה על הסכנות שארבו ליהודים בדרכים, על הדרכים עצמן, על דרכי עיסוקם ועל הסחורות שבהן סחרו, על תלבושתם ועוד. העדות ניתנה לעתים "בשפת הלעז" — דהיינו בלאדינו.

גזרת הלבושים המיוחדים

הממסד הטורקי ידע להעריך את כישרונותיהם של היהודים והרבה להעסיקם ולהפיק את מלוא התועלת משירותיהם. למרות זאת, השלטון התייחס אליהם כמו אל כל יתר הלא־מוסלמים, למען יכירום הכול כ"בני כופרים" מיד לפי הופעתם החיצונית.

בקרב היהודים בקיסרות העות'מאנית תוקנו התקנות וההסכמות להגבלת מותרות, כגון לבישת בגדים יקרים הבולטים לעין, ובדרך־כלל הייתה הקפדה על ביצוע התקנות הללו, אך במונאסטיר נמצאו גם כאלה שנטו "להסתגל" לצורת המלבושים של שכניהם המוסלמים. הפקודה בקשר למלבושים יצאה מארמונו של הסולטאן בשנת 1622. לפיה חייבים היהודים והלא־מוסלמים האחרים להתלבש בהתאם לנוהג המסורתי שלהם. על יהודים נאסר ללבוש בגדים בצבע אדום, מעיל פרווה, חותלות ומטפחות־ראש לבנות וצבעוניות. כן נאסר עליהם לשאת נשק בדרכים. על נשותיהם נאסר ללבוש מכנסיים ארוכים, כובעים ירוקים וחגורות ירוקות. כ"כ נאסר על היהודים לקנות ולמכור עבדים מוסלמים.

מיסים עות'מאניים וגבייתם

פרט להיטלים שנגבו בתוך הקהילה לצורך מימון

למצב שהממשל נאלץ להתערב ולהכריע, לפי בקשת היהודים עצמם, בניגוד להלכה, האוסרת פניות לערכאות גויים. הסיבה שבגללה ננקטו צעדים כה מרחיקי־לכת טרם הובהרה.

בעוד הריב בין ה"אראגונים" וה"פורטוגאלים" בעיצומו, הגיע גל חדש של יהודים. הדבר אירע סמוך לשנת 1627, כאשר רבים מהאנוסים התיישבו בערי הבאלקאן, ואז גם התעוררו בעיות הלכתיות לגביהם. אנו מוצאים גם סימני אי־סובלנות מצד הוותיקים. החדשים החלו לחפור קברים למתיהם, דבר שחידד עוד יותר את היחסים עם שני הקהלים הוותיקים. כדי להוכיח שהצדק אתם, פנו הוותיקים לשלטונות, בהציגם אישור שקיבלו בעבר, בדבר זכותם הבלעדית לעסוק בחפירת הקברים. בהתערבותם של השלטונות, אכן חויבו אלה שמקרוב באו לחדול מלעסוק במלאכה זו.

על הפרנסות היהודיות

בפני המהגרים עמדו בעיות רבות, החל בבעיות קיומיות־כלכליות וכלה בהבדלים באורח־החיים, וכן עמדה בפניהם שאלת מיזוג העדות. אך בהיותם עולים בהשכלתם על שאר בני האוכלוסייה הסובבת, יודעי שפות זרות ובעלי ניסיון בענפי־מסחר רבים, לא עבר זמן רב עד שהם פיתחו קשרי מסחר עצמאיים עם עמיתיהם בערי הקיסרות העות'מאנית ואף

ליאון קמחי, מנהיג יהודי ביטולה ומאקדוניה.

מחוצה לה. עדות על פעילותם הכלכלית של יהודי מונאסטיר במאות ה־16 וה־17 נמצאת בארכיוני ראגוזה (דוברובניק) ובספרות השו"ת. הם עסקו רובם ככולם במסחר, בתיווך ובמלאכות, כגון בורסקאות, צביעת עורות וטיוב, תעשיית יין וגבינות, מלאכת הבדים — מגיזום הצמר וצביעתו עד הטווייה והאריגה. בין יהודי העיר היו גם מתיכי זהב וצורפים, מוכסים וקצבים, מלווים בריבית, כורמים, שדכנים, רוכלים. בקיצור: היו ביניהם עשירים ועניים, אדונים ומשרתים, בעלי־בתים וסבלים. רבים מהם עסקו בסחר ובחליפין והיה עליהם לנדוד ממקום למקום, ממדינה למדינה. בנסיעות הללו ארבה להם סכנת השוד ואפילו הרצח. היעלמותם התרחשה לעתים הרחק מבתיהם ומכל יישוב יהודי, בדרכים או ליד הפונדקים, בירידים או באניות. כל היעלמות כזו עוררה בעיה חמורה לגבי הנשים: כל עוד הבעל נחשב ל"נעלם", נשארה האישה בחזקת עגונה. מצווה ממש הייתה על כל יהודי באשר הוא שם לאסוף עדויות על נסיבות ההיעלמות ולמסור אותן לבית־דין רבני. הודות לעדויות הללו, המשתקפות בספרות השו"ת, ניתן לקבל תמונה על הסכנות שארבו ליהודים בדרכים, על הדרכים עצמן, על דרכי עיסוקם ועל הסחורות שבהן סחרו, על תלבושתם ועוד. העדות ניתנה לעתים "בשפת הלעז" — דהיינו בלאדינו.

גזרת הלבושים המיוחדים

הממסד הטורקי ידע להעריך את כישרונותיהם של היהודים והרבה להעסיקם ולהפיק את מלוא התועלת משירותיהם. למרות זאת, השלטון התייחס אליהם כמו אל כל יתר הלא־מוסלמים, למען יכירום הכול כ"בני כופרים" מיד לפי הופעתם החיצונית.

בקרב היהודים בקיסרות העות'מאנית תוקנו התקנות וההסכמות להגבלת מותרות, כגון לבישת בגדים יקרים הבולטים לעין, ובדרך־כלל הייתה הקפדה על ביצוע התקנות הללו, אך במונאסטיר נמצאו גם כאלה שנטו "להסתגל" לצורת המלבושים של שכניהם המוסלמים. הפקודה בקשר למלבושים יצאה מארמונו של הסולטאן בשנת 1622. לפיה חייבים היהודים והלא־מוסלמים האחרים להתלבש בהתאם לנוהג המסורתי שלהם. על יהודים נאסר ללבוש בגדים בצבע אדום, מעיל פרווה, חותלות ומטפחות־ראש לבנות וצבעוניות. כן נאסר עליהם לשאת נשק בדרכים. על נשותיהם נאסר ללבוש מכנסיים ארוכים, כובעים ירוקים וחגורות ירוקות. כ"כ נאסר על היהודים לקנות ולמכור עבדים מוסלמים.

מיסים עות'מאניים וגבייתם

פרט להיטלים שנגבו בתוך הקהילה לצורך מימון

מוסדותיה, חברות צדקה ועזרה לארץ־ישראל, חויבו היהודים, כמו שאר הנתינים הלא־מוסלמים, לשלם מיסים למדינה. גביית המיסים הייתה מרוכזת בידי הנהגת הקהילות בלי שכל פרט ינהל משא־ומתן עם השלטון. אף־על־פי־כן, כפי שמלמדות התעודות הטורקיות, לא היססו היהודים להביא לעתים את דברי ריבם להכרעתה של המדינה. השלטונות מצדם באו להדריך את הקהלים — האראגוני והפורטוגאלי — איך לגבות את מיסי ה"ג'יזיה" הוא מס־הגולגולת. הנחיותיהם בקשר לחלוקת הנטל הזכירו את המנהג העברי "לעשיר כפי עושרו ולעני כפי עוניו"; חייבי התשלום חולקו לשלוש קבוצות, כשהאביונים היו פטורים לחלוטין. כל שלוש שנים נערך מפקד לשם עדכון רשימות חייבי ה"ג'יזיה". הסכום שבו חויבה הקהילה בשנת 1634 היה 60,000 אָקצֶ'ה (מטבע עות'מאני, שבמקורותינו נקרא ה"לבן"). מאחר שידוע, שכל משפחה הייתה משלמת 476 אקצ'ה, יוצא שבתקופה זו היו במקום כ־126 משפחות יהודיות רשומות כדין (והיו גם השתמטויות וזיופים). אם נקח בחשבון, שרוב המשפחות היו ברוכות־ילדים, נראה שבמונאסטיר היו באותה התקופה כ־700 יהודים בתוך האוכלוסייה הכללית של כ־5,000 נפש.

כלי־קודש ראשונים

מונאסטיר הייתה ידועה ברבניה, בדייניה ובחכמיה, שערים מעטות זכו להתברך בהם. בסוף המאה ה־15 הגיע לעיר דוד בן־לב, ובשנת 1500 נולד שם בנו יוסף — הוא מהריב"ל — מגדולי הרבנים והפוסקים בדורו. הוא עזב את העיר לפני שנת 1534 ועבר לסאלוניקי. הופנו אליו שאלות מגוונות מרחבי הקיסרות ואף מחוצה לה. שו"ת מהריב"ל נדפסו באמשטרדם, בשני כרכים, בשנת 1726. הוא נפטר בשנת 1580. בשליש הראשון של המאה ה־16 ישב זמן־מה בעיר מהגר מפורטוגאל, דיאגו פִּירֶס, בשמו העברי שלמה מולכו, ומקובלת הדעה, ששם חיבר את הטפותיו המשיחיות שנתפרסמו ב"ספר המפואר". אחר־כך היה, כידוע, בן־לוויתו הנאמן של דוד ראובני, משיח השקר, עד שלבסוף היו שניהם קורבנות האינקוויזיציה הספרדית.

מבין האישים ידועי השם שכיהנו באותם דורות במונאסטיר נזכיר את ר' שלמה בן אברהם הכהן, הידוע בכינויו מהרש"ך (1520 לערך — 1602). הוא נולד בשירון (סָרֶס — עיר הנמצאת צפונית־מזרחית מסאלוניקי). בהגיעו לעיר כבר היה בר־סמכא בהלכה. הוא התיר מנהגים שונים, ביניהם גם בלתי־שגרתיים, שנשתמרו במשך דורות, ובעניינים שהוא פסק את דינו (כמו, למשל, בעניין מנהגיהן של נשי מונאסטיר), רבנים מאוחרים לא שללו את פסקיו: כך, לדברי הרב גאטיניו, "יש להן על מה שיסמוכו ואין לבטל מנהגן" (צרור הכסף, יורה דעה, סי' יא). גם לאחר שהשתקע בסאלוניקי, בשנת 1573 בערך, המשיך מהרש"ך לעסוק בענייני קהילתו הקודמת, כפי שמשתקף בספרי השו"ת שלו, שראו אור בארבעה כרכים, בשנים 1586–1652 בעיר זו.

בשנות ה־60 של המאה ה־16 כיהן בעיר ר' יוסף אלרואיטי, ולידו שימשו הדיינים שלמה אדיג'יש, יוסף הלפאקי, יוסף אישקאלונה ואהרן בכ"ר משה.

בשנת 1577 נפטר בסאלוניקי ר' דוד לוקה, ששימש תקופת־מה כרב המקום. במחצית השנייה של המאה ה־16 היו דייני העיר יצחק בן פלוני, גבריאל די סיסה ושלמה מורסה. באותה תקופה ישב בעיר הפייטן אברהם ב"ר ראובן, שמספר חרוזיו נלקחו פיוטים רבים לכתובות ולמצבות־קברים בסאלוניקי.

בשנות ה־80 של המאה ה־16 כיהן בקום הרב בנימין גאסקון. הוא תיקן תקנות רבות, ביניהן האוסרת על יהודי העיר ועל בני קהילת בלגראד לסחור ביריד סטרוּגָה, בזמן חגי ישראל.

בשנת 1643 כיהן ר' אברהם פאלקון, "מעיין ומגדולי ישיבתו של ר' שלמה בן מאיור הזקן". הוא נפטר בשנת 1657. בסוף המאה ה־17 היה רב ומורה "יקר האדון גדול ורב בישראל על דברת משפט וצדק הרב הגדול... שמואל צדוק, ממשפחה שהייתה שייכת לק"ק אשכנז בשאלוניקי". נפטר ב־1737. בסוף המאה כיהנו הדיינים הבאים: משה די מאיו, יהודה קאסוטו ומשולם הלוי.

חכמים מן המאה ה־18 ואילך

בשנת 1702 פעלו הדיינים הבאים: יוסף בכ"ר משה, משה קמחי, יוסף קאסוטו, יוסף בן ברוך, נתנאל חנניה ומצליח די בולי. בשנות ה־30 של המאה ה־18 שימש ברבנות הרב בנימין מדינה, ובשנת 1738 היו הדיינים: יצחק פיסו, עובדיה חונן ושבתי קמחי. בשנת 1761 "האיר וזרח בשתי קהילות קדושות שבמוניסטירייו" ר' אברהם בן יהודה די בוטון, בעל "מחזה אברהם" (סאלוניקי 1795), ולידו שימשו בקודש הדיינים אברהם קמחי ויוסף פיסו. בשנת 1794 מוזכר רבה של העיר, הוא דוד די בוטון.

דיינים ורבנים בעת החדשה וחיבוריהם

בשנת 1834, לאחר שרפה נוספת בעיר, נשלחו שני רבנים לערי אירופה, לרומליה, לאנאטוליה ולאיי הים האגאי, כדי לאסוף תרומות לשיקום קהילתם. היו אלה דן קמחי, המכונה "מירקאדו", ואברהם פיסו, ואתם גם החכם יצחק צרפתי. דייני העיר בשנת 1838 היו חיים אברהם פיסו ורפאל שלמה קאריליו, ואילו בשנת 1853 שימשו כדיינים משה קמחי,

רפאל יהושע חזן ומתתיה יעקב הכהן. באותה תקופה כיהנו בעיר עוד שלושה דיינים: מרדכי קמחי, שמואל אלבה ושלמה בן יקר. בשנת 1859 נהרג, בדרכו לסאלוניקי, בנבינישטי בן אברהם גאטינייו, אחד הרבנים הידועים בדורו. בשנת 1860 כיהנו בבית־הדין: שלמה ארואיסטי, שמואל יהושע, אברהם בכר, שלמה נחמיאס, דן אלבחארי ושבתי קמחי.

דמות ססגונית היה הרב אברהם גר־צדק. הוא נולד בשנת 1800 במיטילנה, למשפחה נוצרית יוונית, ובשנת 1815 נשלח ללמוד בבית־המדרש התיאולוגי באיזמיר. האניה שבה הפליג טבעה, אך הוא ניצל בדרך נס. מאז השתדל להתגייר, ולשם כך המציא דבר־כזב, דהיינו שמוצאו ממשפחה יהודית רומאניוטית, היות ולא ידע את שפת הלאדינו. כשנתגלתה האמת, ביקש רשמית לצאת משורות הכנסייה האורתודוקסית, אך בקשתו נדחתה. לכן נסע לעיירה דויראן, ושם נימול. לאחר נישואיו עבר אברהם גר־צדק למונאסטיר, שם שימש זמן־מה כדיין, ובמהרה התמנה לרבה של הקהילה ולאב־בית־הדין שלה. מרבית שנות חייו כיהן במקום, ורק בגיל 70 חזר לסאלוניקי, שם נפטר.

בסוף המאה ה־19 כיהן כרב ר׳ יעקב בן יוסף ישראל. על פועלו ועל בני משפחתו יודעים אנו מההקדמה לספר ״יגל יעקב״, אשר בנו יוסף הוציאו לאור (בבלגראד, בשנת 1900). הוא עלה לא״י ונפטר בירושלים. ״כל ימי מורי ואבי חידש חידושים בתורתנו הקדושה, ומזמן בחרותו לימד תלמידים הרבה בשש מחלקות וכולם יצאו רבנים מובהקים, ואח״כ קבלוהו אנשי מונסטיר לרב ולמו(רה) צ(דק) עליהם, וכתב ל״ב קונטרסים פירושים על התורה וההפטרות... ומדרשים ומשלים בלע״ז... וכל אלו הפירושים מהם כבר הדפסתי זה ד׳ שנים קודם בס(פר) ״ישמח ישראל״ (בלגראד, 1896)... זקני הרב המובהק יוסף יעקב ישראל שהיה רב וגדול בישראל ל״ו שנים... יעקב רפאל ישראל... אשר הניח אחריו גן נאה... לישיבתינו קהלת יעקב יעב״ץ במונסטיר...״.

בתחילת המאה ה־20 כיהן במקום ר׳ דוד בן שלמה פאפו, יליד קושטא (1848). הוא חונך בישיבות והוסמך להוראה בירושלים. לפני־כן פעל בטריפולי שבצפון אפריקה ובעיר ברוסה, ובשנת 1901 מונה רב ראשי במונאסטיר, שהה בה כשנתיים, ומשם עבר לבגדאד בתור חכם באשי. ר׳ דוד פאפו חיבר ספר דרשות בשם ״בני מאיר״ (ירושלים, 1914), וספר שו״ת ״פני דוד״ (ירושלים, 1924).

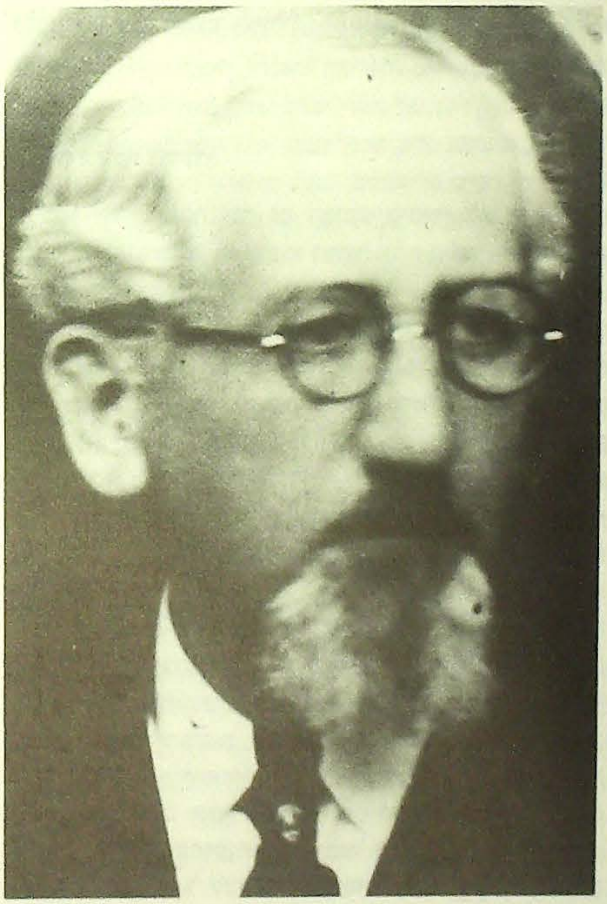

הרב שבתאי ג׳אין בביטולה.

תנועת ההגירה

מראשית המאה הנוכחית סבלה קהילת ביטולה מבעיות פרנסה ועודף אוכלוסייה, לאור מצב התעסוקה בעיר. יהודים חיפשו מוצא בהגירה מעבר לים. תנועת ההגירה החלה בשנת 1905 ונמשכה לסירוגין, בהיקף משתנה, בלי שהיציאה תלבש אופי המוני (לכך חסרו הן מקומות־קליטה והן האמצעים הדרושים). לפי נתוני כי״ח משנת 1912, היגרו כ־3000 מיהודי ביטולה, אך מסתבר שהמספר הזה מוגזם, וכולל, כפי הנראה, גם את ההגירה הפנים־יוגוסלאווית והפנים־טורקית (למעשה יוונית) ממונאסטיר לסאלוניקי, לקאסטוריה ובשאר ערי יוון. רוב המהגרים פנו לארצות־הברית ורק בשנות ה־30 הוגברה העלייה ארצה. בשנים 1931–1940 היגרו 1090 נפשות, ומהן הגיעו לארץ־ישראל 429. על בעיות העלייה ממונאסטיר — ראה להלן.

הרבנות בתקופות סרביה ויוגוסלאוויה

בשנת 1913, עם סיפוחה של ביטולה לסרביה, הוזמן לשם ״רב צעיר, ירושלמי, מן המשפחה המיוחסת מגולי ספרד, שגמר למודי המדעים בגרמניה, הד״ר אריאל בנציון, וכך זכתה עדת ישראל במונסטיר, כי אחד המעולים שבחכמי הספרדים יהיה לה לרב״ (ר׳ ״העולם״, גליון 1914/22).

לאחר מלחמת־העולם הראשונה בלט בין החכמים יצחק אליצפן (סאלוניקי 1870 — חיפה 1948), מורה וחזן. הוא יסד

רפאל יהושע חזן ומתתיה יעקב הכהן. באותה תקופה כיהנו בעיר עוד שלושה דיינים: מרדכי קמחי, שמואל אלבה ושלמה בן יקר. בשנת 1859 נהרג, בדרכו לסאלוניקי, בנבינישטי בן אברהם גאטיניו, אחד הרבנים הידועים בדורו. בשנת 1860 כיהנו בבית־הדין: שלמה ארואיסטי, שמואל יהושע, אברהם בכר, שלמה נחמיאס, דן אלבחארי ושבתי קמחי.

דמות ססגונית היה הרב אברהם גר־צדק. הוא נולד בשנת 1800 במיטילנה, למשפחה נוצרית יוונית, ובשנת 1815 נשלח ללמוד בבית־המדרש התיאולוגי באיזמיר. האניה שבה הפליג טבעה, אך הוא ניצל בדרך נס. מאז השתדל להתגייר, ולשם כך המציא דבר־כזב, דהיינו שמוצאו ממשפחה יהודית רומאניוטית, היות ולא ידע את שפת הלאדינו. כשנתגלתה האמת, ביקש רשמית לצאת משורות הכנסייה האורתודוקסית, אך בקשתו נדחתה. לכן נסע לעיירה דויראן, ושם נימול. לאחר נישואיו עבר אברהם גר־צדק למונאסטיר, שם שימש זמן־מה כדיין, ובמהרה התמנה לרבה של הקהילה ולאב־בית־הדין שלה. מרבית שנות חייו כיהן במקום, ורק בגיל 70 חזר לסאלוניקי, שם נפטר.

בסוף המאה ה־19 כיהן כרב ר' יעקב בן יוסף ישראל. על פועלו ועל בני משפחתו יודעים אנו מההקדמה לספר "יגל יעקב", אשר בנו יוסף הוציאו לאור (בבלגראד, בשנת 1900). הוא עלה לא"י ונפטר בירושלים. "כל ימי מורי ואבי חידש חידושים בתורתנו הקדושה, ומזמן בחרותו לימד תלמידים הרבה בשש מחלקות וכולם יצאו רבנים מובהקים, ואח"כ קבלוהו אנשי מונסטיר לרב ולמו(רה) צ(דק) עליהם, וכתב ל"ב קונטרסים פירושים על התורה והפטרות... ומדרשים ומשלים בלע"ז... וכל אלו הפירושים מהם כבר הדפסתי זה ד' שנים קודם בס(פר) "ישמח ישראל" (בלגראד, 1896)... זקני הרב המובהק יוסף יעקב ישראל שהיה רב וגדול בישראל ל"ו שנים... יעקב רפאל ישראל... אשר הניח אחריו גן נאה... לישיבתינו קהלת יעקב יעב"ץ במונסטיר...".

בתחילת המאה ה־20 כיהן במקום ר' דוד בן שלמה פאפו, יליד קושטא (1848). הוא חונך בישיבות והוסמך להוראה בירושלים. לפני־כן פעל בטריפולי שבצפון אפריקה ובעיר ברוסה, ובשנת 1901 מונה רב ראשי במונאסטיר, שהה בה כשנתיים, ומשם עבר לבגדאד בתור חכם באשי. ר' דוד פאפו חיבר ספר דרשות בשם "בני מאיר" (ירושלים, 1914), וספר שו"ת "פני דוד" (ירושלים, 1924).

הרב שכתאי ג'אין בביטולה.

תנועת ההגירה

מראשית המאה הנוכחית סבלה קהילת ביטולה מבעיות פרנסה ועודף אוכלוסייה, לאור מצב התעסוקה בעיר. יהודים חיפשו מוצא בהגירה מעבר לים. תנועת ההגירה החלה בשנת 1905 ונמשכה לסירוגין, בהיקף משתנה, בלי שהיציאה תלבש אופי המוני (לכך חסרו הן מקומות־קליטה והן האמצעים הדרושים). לפי נתוני כי"ח משנת 1912, היגרו כ־3000 מיהודי ביטולה, אך מסתבר שהמספר הזה מוגזם, וכולל, כפי הנראה, גם את ההגירה הפנים־יוגוסלאווית והפנים־טורקית (למעשה יוונית) ממונאסטיר לסאלוניקי, לקאסטוריה ובשאר ערי יוון. רוב המהגרים פנו לארצות־הברית ורק בשנות ה־30 הוגברה העלייה ארצה. בשנים 1931–1940 היגרו 1090 נפשות, ומהן הגיעו לארץ־ישראל 429. על בעיות העלייה ממונאסטיר — ראה להלן.

הרבנות בתקופות סרביה ויוגוסלאוויה

בשנת 1913, עם סיפוחה של ביטולה לסרביה, הוזמן לשם "רב צעיר, ירושלמי, מן המשפחה המיוחסת מגולי ספרד, שגמר למודי המדעים בגרמניה, הד"ר אריאל בנציון, וכך זכתה עדת ישראל במונסטיר, כי אחד המעולים שבחכמי הספרדים יהיה לה לרב" (ר' "העולם", גליון 1914/22).

לאחר מלחמת־העולם הראשונה בלט בין החכמים יצחק אליצפן (סאלוניקי 1870 — חיפה 1948), מורה וחזן. הוא יסד

מוסד חינוכי־הלכתי לנערים "לומדי תורה", וביים הצגות פרי עטו, אליגוריות לרוב, בעלות תוכן ציוני־לאומי, בעברית. בחגי ישראל נהגו "לומדי תורה" להופיע בתהלוכות ברחובות העיר, לבושים גלימות ומגבעות, ובפיהם שירים עבריים. בשנת 1932 עלה ארצה.

בשנת 1924 נתמנה ר' שבתאי בן יוסף ג'אין (פלָבְנָה שבבולגאריה 1883 — ארגנטינה 1946). עוד בהיותו נער כתב חרוזים וחיבורים והצטיין כנואם מוכשר. לאחר שסיים את לימודיו בבית־המדרש לרבנים בקושטא, הוזמן בשנת 1902 לעיר ניש כמורה לעברית, ושם היה בין מפיצי השקל הציוני. המשרות הבאות של ג'אין היו בטראוניק ובסאראייבו, ומאוחר יותר בבלגראד, שם היה מייסדן של אגודות־הנוער הציוניות "גדעון" ו"התחיה" עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. כשנתמנה לרבה הראשי של ביטולה, כבר היה מפורסם בחיבוריו, שיצאו לאור בווינה. בין אלה היו מחזות תנ"כיים ומחזות מחיי היהודים בארץ־ישראל ובגולת יוגוסלאוויה, כגון "מן העולם העליון והתחתון", "שרה אהרונסון"; "החלוצים"; "שירת התמודות של החיים" ועוד. נזכיר מבין חיבוריו את "יפתח" (וינה 1921), את "דבורה" (וינה 1922) ואת "בת השמש" (וינה 1922). ועוד הותיר אחריו כתבי־יד שונים, לרבות מחזות בנושאים היסטוריים וגם אקטואליים.

בעת שהותו בעיר עשה נפשות לציונות ועבד שכם אחד עם ליאון קמחי בקרב בני־הנוער והמבוגרים כאחד. הרב ג'אין נקט צעדים שנחשבו אז כמהפכניים: ציווה להוריד את רשתות־הברזל מ"עזרת נשים", הביא מורים וגננות מארץ־ישראל, ואף אירגן הצגות. הופעתו הנאה בלטה בכל קבלות־הפנים אליהן הוזמנו ראשי הדתות בעיר, והייתה מקור לגאוותם של יהודי המקום. מתרומותיהם של יוצאי מונאסטיר בארצות־הברית אירגן מפעלי תזונה ליתומי המלחמה והיה בין מפעילי חברת "מתנות לאביונים". כשראה שתושבי הסביבה משתמשים במצבות מבית־העלמין היהודי העתיק כאבני־בניין, אסף תרומות וכיתר את בית־העלמין בגדר של ברזל עם עיטורי מגן־דוד. הרב ג'אין כיהן בביטולה עד שנת 1928, שבה נשלח לאמריקה הדרומית מטעם הארגון העולמי של היהודים הספרדיים. תקופה קצרה כיהן כרבה הראשי של העדה הספרדית בארגנטינה, ובשנת 1931 הוזמן לבוקארשט, כרבם של הספרדים שם. במהלך מלחמת־העולם השנייה נאסר פעמים מספר ע"י השלטונות הפאשיסטיים.

בין שתי מלחמות־העולם כיהנו במונאסטיר, שהפכה לביטולה, בנוסף לחכם אליצפן הנ"ל, החכמים הבאים, ששימשו גם מורים להלכה לילדי המקום: זכריה שמי, רחמים ישראל, נסים רוסו, ראובן גירון, שלמה קאסורלה, יצחק כהן ויצחק בצלאל. בשנות ה־20 המאוחרות היו בעיר צעירים מספר, שביקשו להכשיר עצמם לשירות בתור "כלי־קודש". עם הקמתו של "בית־המדרש התיאולוגי־תיכוני בסאראייבו" (ר' שם) בשנת 1928, היו, בין 16 חניכיו במחזור הראשון, 4 מביטולה, ואלה הם: מאיר י. קאסורלה, מאיר מ. קאסורלה, רפאל טלבי ומשה בן יהושע קאסורלה. רוב מסיימי מחזור א' ניספו בשואה. מבין ארבעת ילידי ביטולה נותר בחיים רק משה (מוריס) קאסורלה, שהמשיך את לימודיו בצרפת ושימש שנים רבות כרבה של הקהילה הספרדית בפאריס. בזמן מלחמת־העולם השנייה הוא היה בין פעילי המחתרת האנטי־נאצית בצרפת, ומשום כך זכה לעיטור צרפתי גבוה. עלה ארצה וחי בירושלים.

הרב אברהם בן משה רומאנו (סאראייבו 1895 — טרבלינקה 1943) היה רבה האחרון של העיר. הגיע לשם בתחילת שנת 1931 מדוברובניק. עוד במשרתו הקודמת התפרסם הרב רומאנו בעיתונות היהודית ביוגוסלאוויה בסיפוריו מחיי בני עמו. בהגיעו לביטולה, אשר משנת 1928 נותרה ללא רועה רוחני, הזדעזע הרב הצעיר ממצבה הכלכלי והחברתי הירוד של קהילתו. הוא התריע על כך בפני הציבור היהודי ברחבי יוגוסלאוויה וביקש פתרון מיידי לבעיות הכאובות הללו. הודות לו נותר חומר מודפס רב על קהילתו. הוא נסע ונאם, הסביר ודרש, שכם אחד עם ליאון קמחי, ולבסוף גורש כמוהו לפולין, למחנה טרבלינקה, שם נרצח באביב 1943.

החיים ברובע היהודי

כמו העיר כולה, כך גם הרובע היהודי לא היה מוקף חומות. היהודים לא הצטופפו בפינה אחת בלבד; הם התפזרו לאורך נהר דראגור.

שני בתי־הכנסת, "איל קאל די אראגון" ו"איל קאל די פורטוגאל", לא הספיקו לקהל המתפללים הרב. במשך הזמן נבנו בתי־תפילה נוספים, או פונו קומות בבתים פרטיים, לרוב כתרומה של נכבדי הקהילה, כגון בית־הכנסת ע"ש שלמה הלוי, בית־הכנסת "עוזר דלים" מתרומת משפחת ארוטי, בית־הכנסת ע"ש יצחק הלוי, ע"ש יחיאל הלוי, בית־התפילה ב"לוס קורטיז'וס", "איל קאל די לה חברה קדישא" ועוד.

הרובע היה מחולק לחלקים: "לה בוסטאניקו", לה טאבאנה", "לה בומבה", "לוס קורטיז'וס", "צ'יפ'טליק" ועוד. שני החלקים הראשונים נקראו לפי תעסוקת דייריהם: בראשון התגוררו מגדלי־פירות ובשני מעבדי־עורות, שעשו חלק ממלאכתם בנהר דראגור זה דורי דורות. ב"לוס קורטיז'וס" (החצרות) הייתה חצר אחת גדולה, שמסביבה עמדו בתים דבוקים זה לזה כחומות־מגן, ולכל בית הייתה חצר קטנה משלו. כמעט מעל לכל דלת־כניסה הייתה חקוקה כתובת באותיות עבריות, או מספר השנה היהודית שהעיד על זמן

בניית הבית. חלקו הגדול של הרובע היהודי היה ה"צ'יפ'טליק" (אחוזה, משק), שתנאי המגורים בו היו תת־אנושיים אפילו לפי קנה־המידה של ביטולה, שלא נתברכה בעשירים מופלגים.

במונאסטיר קוימו כללי ההלכה לפי המסורת. השבתות והמועדים נשמרו בקפדנות, ולא היה יהודי שפתח את חנותו או את בית־מלאכתו בשבת ובימי מועד. אפילו היה פה ושם יהודי "חופשי", הוא לא עשה דבר שהיה בו כדי לפגוע ברגשותיהם של אחיו. היו ביניהם רוכלים שפרנסתם הצריכה התרחקות מבתיהם ושהייה בדרכים. מנוחת השבת גרמה להם הפסדים, מה גם שנאלצו להינתק מקבוצתם, וכבודדים היו חשופים לסכנות שארבו בדרכים. שמירת השבת אכן כרוכה הייתה בקרבנות, במיוחד בקרב הסבלים ויתר עובדי־הכפיים. כמו־כן נעשו מדי פעם ניסיונות להתנכל ליהודים ע"י קביעת יום־השוק בשבת.

קבלה ומסורות עממיות

לימודי הקבלה והזוהר, שעשועי גימטריא, וציפייה למשיח תפסו מקום נכבד בחיי יהודי העיר בכל הדורות. מופלאה היא דרך צמיחתן של האגדות, החסרות ברובן אחיזה במציאות. גם פה, כמו בסקופייה, נתקיימה מסורת הקבר הקדוש. על־פני צלעותיו התלולות של ההר, עליו שוכן בית־העלמין, בקצהו שבפסגה, מתנשא סלע, שכול מבקר היה חייב לשים עליו שלוש אבנים. כך נערם גל־אבנים ענקי. האגדה מספרת, שיום אחד הגיע לעיר ר' יעקב הלוי, מגדולי המקובלים (איש לא ידע באיזו תקופה מדובר), עם עוזרו הנאמן. הוא עשה מעשי־נסים, עד שערב אחד נפח לפתע את נשמתו. קברוהו עוד באותו הערב בפסגת בית־העלמין. למחרת נמצא גם עוזרו ללא רוח־חיים. כשנשאוהו, כדי לקברו ליד רבו, ראו לתדהמתם שעל קבר הצדיק, צמחה במשך לילה, מצבה טבעית ענקית בצורת סלע. מאז נהפך הקבר למקום עלייה לרגל. אף המוסלמים והנוצרים האמינו בפלאי הקבר, ובשנות הבצורת היו מבקשים מיהודי המקום להתכנס ולהתפלל, והיו מתושבי המקום שהיו מוכנים להישבע שראו את הפלא של הורדת הגשם בתקופות בצורת.

עוד למן המאה ה־16, ובמשך הדורות האחרונים, היו יהודי מונאסטיר עולים לערי־הקודש ירושלים וצפת, ועל כך נשתמרו עדויות בספרות השו"ת. בני הקהילה מעולם לא ביטאו את האות יו"ד בשם עיר־הקודש, וכינוה רושלים, באמרם שה"יוד" תצורף כשיבוא המשיח וכשייבנה בית־המקדש. זיקתם לארץ־ישראל באה לידי ביטוי גם בעיזבונותיהם: המצווים דאגו לעניי ארץ־הקודש ולישיבות שבה.

כמו כל יתר האירועים המשפחתיים — כגון החתונה, הלידה, הברית וכדו' — כך גם המוות "התרחש" כאילו בחיק המשפחה: היה זה הסיום הטבעי בתהליך החידלון הצפוי. מיתת־נשיקה הייתה שמורה לצדיקים. בהגיע אדם לגיל 60 לערך, היו נוהגים לעשות לו/לה טקס תפירת התכריכים. "בעל השמחה" היה שוכב על כד הפשתן הפרוס על רצפת הבית. לאחר קביעת המידות, היה קם על רגליו, ותוך־כדי כך היו הסובבים אותו מפזרים עליו סוכריות; כן נערך משתה, והיו נוהגים לשיר שירים המיועדים לטקס זה.

באחת הפינות של בית־העלמין נקברו בתקופת מלחמת־העולם הראשונה חללי מגפת החולירע; בקצה המרוחק, מחוץ לגדר, נקברו המאבדים עצמם לדעת. רוב המתאבדים שלחו יד בנפשם בשנת 1929, בתקופת המשבר העולמי, שפגע בביטולה קשה מאוד.

כי"ח ותלמוד־תורה

הקשרים עם חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח) החלו כמעט עם היווסדה. בשנת 1864 כבר היה קיים בעיר ועד מקומי של כי"ח, שכלל 16 מטובי העיר, ובראשם שלמה נחמן הלוי, ארגס, נחמה, נחמיאש ועוד. ויש להניח שהנדבנים והתומכים שביניהם לא שיערו, שכבר בני הדור הבא ייהפכו ברובם לנתמכים.

המפעל החינוכי הראשון של כי"ח במקום נוסד ב־1893, והיו בו קורסים למלאכה: נגרות, נפחות ועשיית עגלות. כעבור שנתיים נפתח בית־ספר יסודי לבנים בהנהלתו של ד. אריה, ובו פעלו מורים לעברית, לטורקית וליוונית. בשנת 1902 למדו בו 158 תלמידים, מהם 70 ללא תשלום שכר־לימוד. בשנת 1903 נפתח בית־ספר לבנות. בשנת 1904 למדו 357 תלמידים ותלמידות בשני המוסדות הללו. ברם, היו הורים לא מעטים שהביעו התנגדות למוסדות כי"ח והוסיפו לשלוח את ילדיהם אך ורק ל"תלמוד־תורה" עתיק־הימים — וכמובן רק את הבנים. בשנת 1904 למדו שם 254 תלמידים. בשנת 1906 למדו ב"תלמוד־תורה" 270 תלמידים, ואילו בבתי־ספר של כי"ח למדו 195 בנות ו־170 בנים. בשנת 1909 למדו ב"תלמוד־תורה" 250 תלמידים, בעוד שבבתי־הספר של כי"ח נרשמו 144 תלמידות ו־228 תלמידים. מבין הנערים המצטיינים נשלחו אחדים ל"מקוה ישראל" בארץ־ישראל על חשבון החברה. בשנת 1911 סיימו לימודיהם במוסד זה 357 תלמידים ותלמידות, ובשנה שלאחריה 435. בשנת 1913 למדו במסגרת בית־הספר של כי"ח 293 בנות ו־226 בנים. באותה שנה היו ב"תלמוד־תורה" 260 תלמידים, אך לראשונה הוטל עליהם פיקוח פדגוגי. המפקח היה מורה בשם מנדה. בבית־הספר לבנות, בהנהלתה של הגב' בן שמחון, לימדו בין היתר את מקצוע התפירה. פעלו בו 6 מורות.

ואלה היו מקורות המימון לבתי־הספר של כי"ח: שליש

ביטולה

משכר־הלימוד, השליש השני הגיע מחברת כי"ח והיתר מקופת הקהילה. מתוך 519 תלמידים ותלמידות, קיבלו 159 פטור משכר־הלימוד. בבית־הספר לבנים לימדו 4 מורים את השפה הסרבית, כפעם הראשונה בתולדות בית־הספר. הועסקו שם גם 2 מורים לעברית. כ"כ תרמה כי"ח ל"תלמוד־תורה" 800 פראנקים. בפרוץ מלחמת־העולם הראשונה, כשנסוגו צבאות סרביה ליוון, הופסקה הפעלת בתי־הספר של כי"ח.

בין שתי מלחמות־העולם הייתה נהוגה בביטולה, כמו ביתר ערי המדינה, שיטת־לימודים של 12 כיתות בבתי־ספר ממלכתיים, מזה 4 כיתות־חובה של בית־ספר יסודי ו־8 כיתות־תיכון. באותם הימים, מעטים בלבד יכלו להרשות לילדיהם לימודים תיכוניים, כך שכבר בגיל 10 נפלטו ילדים ממסגרת חינוכית והחלו להרוויח את לחמם, הבנים כשוליות אצל בעלי־מלאכה, והבנות ככובסות ועוזרות־בית. בשנת 1924, עם בואו של הרב ג'אין, הוחלט להביא גננות ומורים מארץ־ישראל, כדי שילדים ילמדו עברית לקראת העלייה המיוחלת. הגננת העברית הראשונה בעיר הייתה לאה בן דוד, המכונה "לה גברת".

בשנת־הלימודים 1935–1936 למדו בבתי־ספר עממיים 625 ילדים יהודיים. בבית־הספר המקצועי לבנות למדו 13 תלמידות. באותה השנה נרשמו ללימודים תיכוניים, מבין 625 תלמידי בית־הספר היסודי, 20 תלמידים בלבד! ארגון הסעד של הנשים היהודיות העניק מענקים ל־7 תלמידות שנרשמו לבית־ספר מקצועי לאריגת שטיחים, חברת הסעד "פוטפורה" (משען) מבלגראד אימצה 3 ילדים, וחברת "בנבולנציה" מסאראייבו — 2.

בשנת־הלימודים 1939–1940 הופעל הצו הממשלתי להגבלת מספרם של ילדים יהודיים בבתי־הספר (נומרוס קלאוזוס) וקהילת ביטולה פנתה לקהילת סקופייה וביקשה לדעת אם יש בדעתה לפתוח בית־ספר פרטי, ואם אפשר לצרף למסגרת פרטית כזאת לפחות 25 ילדים שהורחקו מבתי־הספר שבביטולה כ"מיותרים".

אגודות צדקה וסעד

במשך דורות נתקיימו מוסדות צדקה, חסד ועזרה לנזקקים במקום ובארץ ישראל, וזאת אפילו בתקופות שמרבית בני הקהילה עצמם היו מקרי סעד.

בשנת 1894 קם מליץ־יושר לעניים בדמותו של עובדיה בן יוסף פרירה. הוא חבע מראשי הקהילה שינוי בגישה לנושא רגיש זה. אמר ועשה בעצמו. באגודת "עוזר דלים" הנהיג שיטה חדשנית ואלה עיקריה: לא עוד עזרה ישירה של העשירים לעניים, אלא אגודה, שכל חבריה חייבים לשלם דמי־חברות, כל אחד לפי יכולתו. דווקא החברים העניים הקפידו בתשלומים, כדי שלא תבוטל חברותם. כאשר חברי האגודה או בני משפחותיהם חלו, הזמינה האגודה רופא, קנתה תרופות ומצרכי מזון, ובמקרה הצורך שילמה גם בעד האשפוז. במקרים של מחלות קשות נשלחו החולים לבתי־חולים לבלגראד, ואף לווינה. משפחת ארוטי יסדה גם בית־כנסת בשם "עוזר דלים", שהכנסותיו היו קודש לאגודה זו. במשך הזמן נעשתה אגודת "עוזר דלים" לבעלת־נכסים, שנבעו מצווי־ירושה ומתרומות. אגודת "מלביש ערומים" סיפקה בגדים ונעליים לילדים במצוקה. החלוקה נתקיימה בפסח ובראש־השנה. המוסד נתמך מתרומות מקרב יהודי העיר וממהגרים באמריקה. "הקרן האמריקאית", מתרומותיהם של יוצאי ביטולה בארצות־הברית, נוהלה ע"י חמישה אנשים, שנתמנו ע"י ועד הקהילה. בשנת 1924 הצטברו בקופת הקרן 100,000 דינאר. מהריבית בסך 7,000 דינאר נרכשו אביזרים לבית־הספר וחולקו לתלמידים עניים. מטעם האגודה "מתנות לאביונים" או "מינזה די אליב'וס פובריס" — קיבלו כ־200 יתומים מדי יום ביומו ארוחה בשרית חמה. שתי חברות, "חברה קדישא" ו"חברה קטנה" (שהייתה, כנראה, מעין סניף של ח' קדישא), דאגו לחלוק כבוד אחרון לנפטרים, אך מאחר שברשותן נמצאו בתים ומחסנים בעיר, הן אף תרמו לתקציבה של הקהילה עצמה 25,000 דינאר. "אגודת הנשים היהודיות" דאגה בעיקר להכנסת כלות עניות. משכילים הגנו על זכויותיהם של מחוסרי־השכלה בפני רשויות העיר או המדינה. בשנות ה־20 וה־30, כשביטולה הפכה למקום־ריכוז של הפרולטאריון היהודי, נתרבו מקרי הסעד עד כדי כך, שכל האגודות יחד לא עמדו עוד בסיפוק הצרכים הממשיים. עם זאת, כל האגודות הללו עשו כמיטב יכולתן ופעלו בעיר עד פרוץ המלחמה באפריל 1941.

חרף הימנעותם של היהודים מלהתערב במאבקים פוליטיים בתקופת שלטונה של הקיסרות העות'מאנית, נמצאו אישים אחדים שבלטו גם בתחום זה. הידוע מכולם היה רפאל בן משה קמחי. הוא הצטרף לארגון המהפכני המאקדוני הפנימי (V.M.R.O.) עוד לפני שנת 1894 והיה אחד מנציגיו בעירו. ב־3 באוגוסט 1903, ביום חגו של אליהו הנביא ("אילינדן" — יום של אליהו בשפת המקום), פרץ המרד במאקדוניה. המרד נכשל, והטורקים דיכאוהו באכזריות. לפני קמחי הנ"ל. המרד נכשל, והטורקים דיכאוהו באכזריות. לפני מלחמת־העולם השנייה התגורר רפאל קמחי בסאלוניקי ושימש גבאי בית־הכנסת "איל קאל די לוס מונסטיריליס". ברגע האחרון הצליח להימלט מצפורני הבולגארים והנאצים, ולאחר המלחמה עלה ארצה. נפטר בתל־אביב בשנתו ה־100.

ממלחמות הבאלקאנים למלכויות הסרבית והיוגוסלאווית

תוך פחות משבע שנים (1912-1918) נשתנתה מפת אירופה

ללא־הכר. בבאלקאנים התרחשו שלוש מלחמות הרסניות. מעצמות־העל הקודמות התמוטטו. קמו מדינות חדשות ומשטרים חדשים. מתיחת גבולות והזזתם לקווים חדשים יצרו מוקדי־מריבה חדשים. חוזי־השלום פגעו בגאוותם ובכבודם הלאומי של המנוצחים. במקביל, הלכה וגברה לאומנותם של המנצחים. בעקבות השינויים הללו נאלצו היהודים לשנות קמעא את אורח חייהם ולהסתגל למשטר החדש. יהודי ביטולה והערים האחרות ב"סרביה הדרומית" גויסו בפעם הראשונה בתולדותיהם לשרת בצבא סדיר, הרחק מבתיהם, ונאלצו גם לאכול אוכל לא־כשר. חנויותיהם ובתי־המלאכה שלהם הושבתו פעמיים בשבוע: בימי ראשון כחוק המדינה, ובשבתות כמצוות הדת, דבר שגרם הפסדים ניכרים. אחרי מלחמת־הבאלקאנים, האוכלוסייה הטורקית גורשה ברובה ממאקדוניה. בעיר נותרו שטחים רבים בלתי־מאוכלסים. בשליחותה של ממשלת סרביה באו לקהילות במאקדוניה, על־מנת להבהיר לאחיהם את המציאות החדשה, הרב ד"ר יצחק אלקלעי, שנתמנה זה לא מכבר לרבה הראשי של יהדות סרביה, לאחר שאירגן שירות רפואי התנדבותי לפצועי מלחמת־הבאלקאן, וד"ר דוד אלבאלה, רופא צעיר שהשתתף במלחמות סרביה בדרגת קצין. הם הדרימו ועשו את מלאכתם. נאמנה טיעונם היה כי על היהודים להיות פאטריוטים של סרביה ולהשתתף בבניינם של החיים הלאומיים המתהווים והולכים, תוך־כדי שמירת מסורתם; ואם יתיישבו באזורים שנעשבו ע"י הטורכים, יקבלו אף סיוע, כולל עזרה לבניית בתי־כנסת. מסעם מעיר לעיר השמיעו השליחים את נאומיהם באוזני אחיהם הנבוכים. חרף מאמציה של ממשלת סרביה, נמצאו רק ספורים מבין היהודים ה"צפוניים" שרצו לרדת דרומה ולהשתקע שם.

יהודים בעיתון המקומי

סרבים רבים נשלחו דרומה על־כורחם במצוות הממשלה. ביניהם היה גם יוחנן בן בנימין מאנדיל, יליד שאבאץ (1873), אחד מן העיתונאים היהודיים הראשונים בסרביה, בוגר הפקולטה למשפטים של מכללת בלגראד. עם בואו לביטולה, בשנת 1913, פתח מאנדיל משרד עורך־דין ונתמנה מורה בבית־ספר תיכון למסחר, אך פעילותו העיקרית הייתה בשדה העיתונות: הוא יסד את "עיתונה של ביטולה", שהיה העיתון הסרבי הראשון במאקדוניה, והיה עורכו הראשי. מאנדיל לא עסק בענייני יהדות ויהודים, אלא בתעמולה סרבית: השלטונות בחרו בו בכוונה תחילה, משום שהוא ידע לקחת את לבם של היהודים ולעשות נפשות לרעיון של סרביה הגדולה, שותפו של מאנדיל במלאכה זו היה שמואל א. אלקלעי.

על־אף כל המאמצים שנעשו, לא מצאו יהודי ביטולה מיד את דרכם בתוך המערכת החדשה. הם היו מנוכרים הן מן התרבות החיצונית שנעלמה, והן מזו שטרם רכשו. ברי שהצעירים הסתגלו ביתר־קלות למצב החדש. ברם, לא עברה אפילו שנה אחת, ושוב פקדה את האזור מלחמה, הפעם בממדים גדולים פי־כמה ממלחמות־הבאלקאן: מלחמת־העולם הראשונה. הסרבים נסוגו, ואל העיר נכנסו צבאות בולגאריה.

בעקבות המלחמה פונתה העיר מתושביה, ורובם עברו ליוון. יהודים רבים לא חזרו עוד לעירם בשוך הקרבות. כ־60 משפחות עברו לגור בעיר לארין (פלורינה), שם לא היתה קיימת עדיין קהילה. בסאלוניקי נשארו 150 משפחות, שבנו שם בית־כנסת משלהן. משפחות ספורות נשארו באתונה ובקאסטוריה. ותרן חזרו לביטולה, ובשובן מצאו הרס וחורבן. במקום עיר תוססת, בירת המחוז ומושבן של 12 קונסוליות, מצאו עיר־ספר נידחת, שבתיה שרופים; כך, למשל, בית־הכנסת "פורטוגאל" נשרף עד היסוד. בני הקהילה נותרו ללא מקורות פרנסה. אז החלה הגירה. אחדים עלו לארץ־ישראל, אחרים נסעו לארצות אמריקה הצפונית והדרומית; אך דא עקא: כל אלה שהיה ביכלתם להגר לא היו אלא מיעוט בקהילה.

הפעילות בין שתי מלחמות־העולם

בעת המלחמה, כשהעיר הופצצה והפכה לזירת קרבות, עבר גם ליאון קמחי, אז נער בן 17, לסאלוניקי. בשנת 1917 הוא נסחף בגל ההתלהבות שפשט בסאלוניקי עם היוודע דבר הצהרת בלפור. כשחזר לעירו ביטולה, נתגלה קמחי כמנהיג אשר הבין אל נכון את תפקידו במציאות העגומה של עירו. הוא גרס, שבני הדור חייבים להכשיר את עצמם לגאולה במסגרת המציאות הנתונה. בעיר פעלה אז אגודת "מכבי", שלא התאוששה כראוי מתלאות המלחמה. בשנת 1919 יסד קמחי אגודות־נוער ציוניות בשם "בני ציון" ו"בנות ציון". בתחילת נובמבר 1923 התאחדו שתי האגודות הללו עם "מכבי" לאגודה בשם "התחיה", שמנתה אז כ־200 חברים. ליו"ר נבחר ליאון קמחי וסגנו היה שמואל לוי, וכן נבחר ועד בן 8 חברים.

באותה השנה הצטרפה "התחיה" ל"ברית הנוער היהודי" הארצית. מטבע הדברים, משכה סקציית הספורט את מרבית הנערים. היא הייתה פעילה ביותר. במשך העשור הראשון לפעילותה הוקמו מספר קבוצות כדורגל, כגון "מכבי", "סיני", "אספראנסה", "אולימפיק" ועוד. נערכו משחקים נגד קבוצות מקומיות ונגד קבוצות דומות של הנוער היהודי מסקופייה. הוקם גם "מועדון חדש להתעמלות ע"ש "יוסף טרומפלדור".

במסגרת זו אירגן הנרי נחמיאס סקציה לדראמה ובייס את הצגותיה, לרוב מפרי עטו שלו עצמו. הוצגו גם, כאמור, מחזות אלגוריים מאת החכם יצחק אליצפן ומאת הרב שבתי ג'אין; במסגרת "התחיה" פעלה גם קבוצת הנערות "שרה אהרונסון", שבשנת 1924 מנתה 80 חברות. מטרתה הייתה חינוכית "ברוח לאומית עברית". בקבוצה זו נערכו הרצאות של החברות עצמן, בנוסף להרצאותיהם של משכילי העיר.

נתארגנה גם תזמורת כלי־נשיפה. התזמורת ליוותה את כל הופעות הנוער הציוני בעיר ובסביבותיה.

בשנת 1923 הגיע לביטולה הרופא ד"ר משה בן אשר ג'ראסי, שנתמנה רופא מחוזי ומורה להיגיינה בבתי־ספר תיכוניים. לתקופת־מה שימש כיושב־ראש הארגון הציוני המקומי. לעניים הגיש עזרה רפואית חינם. ד"ר ג'ראסי נקרא תכופות ליישב סכסוכים ושימש מעין איש־קשר בין הקהילה לבין האוכלוסייה הנוכרית, כאשר זו הייתה פוגעה ביהודים ומציקה להם. באמצע שנות ה־20, כשאחדים מתושבי העיר רצו להעליל עלילות־דם על יהודי ביטולה, היה זה ד"ר ג'ראסי שהורגיע את הרוחות ע"י חקירה שקולה של הנערים שרצו להתפרע וע"י הוכחת הכזב. יחד עם קמחי פעל למען עלייתם של יהודי ביטולה, על־סמך מכסות העלייה (רשיונות־העליה) הדלות שהוקצבו להסתדרות הציונית ביוגוסלאוויה בכלל ולביטולה בפרט. בעניין זה ראה להלן.

תקציב הקהילה והפעילות הציונית

בשנת 1924 נערכו בביטולה בחירות לראשות הקהילה, שמנתה אז כ־820 משפחות. בראש ועד הקהילה היוצא עמדו יצחק נחמה ומשה בן אהרן עשהאל. בקהילה היו נכסי דלא ניידי, ביניהם חורבות בית־הספר הגדול, אשר לפנים היה שייך לחברת כי"ח, וכן בתים ומחסנים אחדים. תקציב הקהילה נקבע בהתאם להכנסות מדמי־השכירות של מקרקעין אלה. הכנסות נוספות באו ממיסי שחיטת בשר כשר ("גאבילה"), ממכירת מצות ומגביית 2% מן הנדוניה ("מיסי חתונות").

מעטים בלבד מיהודי העיר היו אמידים, ועל כתפיהם הוטל הנטל של העזרה לעניים. המשפחות האמידות התגוררו בשכונות המעורבות של העיר, בין המוסלמים והנוצרים. הסוג השני של משלמי מיסי הקהילה, מה שנקרא שם "המעמד הבינוני", היו בעצם בעלי חנויות זעירות, רוכלים או חייטים, בורסקאים, סנדלרים, מעבדי־מתכות, עושי־פחמים וכדומה. ביתר חלקי הארץ היו אלה נחשבים לעניים מרודים מכיוון שלאמיתו של דבר היו רובם־ככולם מטליאי טלאים. בנותיהם הועסקו כעוזרות־בית, ששכרן היה ארוחה ובגדים בלויים של מעסיקיהן.

בשנת 1926 עמד קמחי בראש משלחת יהודי ביטולה שבאה לתור את ארץ־ישראל. בשובו לעירו, המריץ את בני־הנוער להסבה מקצועית ולעלייה חלוצית. בעיר נידחת זו, הצליח קמחי לעורר עניין בנעשה בעולם בכלל, ובעולם היהודי בפרט. השקל הציוני היה קדוש בעיני יהודי ביטולה. בשנים 1927/1924 נמכרו 700 שקל בשנה בממוצע, שהם יותר מ־10% מכלל השקלים שהופצו במדינה (מכסת הארץ כולה הייתה 6500 שקל). בשנים 1931/1928, כאשר מצבם של היהודים היה בשפל המדרגה, הופצו בכל־זאת למעלה מ־400 שקלים.

בשנות ה־20 המאוחרות עלו קבוצות אחדות מביטולה והתיישבו ברחבי ארץ־ישראל. בצאת החלוצים, כל הקהילה ליוותה אותם עד הרכבת. כל ידיעה שהגיעה מארץ־ישראל מצאה הד נרחב. וכך כתב, למשל, י. קלדרון בזיכרונותיו: "... היה זה יום קיץ אחד מאותם הימים החמים של שלהי אב תרפ"ט (1929) והנה נתקבלה הידיעה כי בא"י נערכו פרעות ומאות יהודים נפגעו בחברון, בצפת ובירושלים. מיד החלו היהודים לסגור עסקיהם ומפה לאוזן נמסר כי רשימת ההרוגים הראשונים שנתקבלה מן הארץ תלויה על הכותל של בית הכנסת הגדול... בחצר התנוסס הדגל העברי על חצי התורן...". ("הד המזרח", 21.9.1945, עמ' 9) נציג "קרן היסוד", שהגיע לעיר בראשית אוקטובר 1931, דיווח שפגש שם אב ששכל בן בפרעות 1929, והוא שולח עתה את בנו השני, שימלא את מקומו של בנו הנרצח.

בתחילת שנת 1931, כאשר בא הרב רומאנו לשמש בכהונה, הזדעזע לנוכח מצבה הכלכלי העגום של הקהילה, והחל לפרסם מאמרים. בשנת 1932, מ־823 משפחות יהודיות 88 בלבד היו במצב משביע רצון, 139 במצב בינוני. 267 משפחות עניות, ועוד 331 משפחות מחוסרות אמצעי־מחיה לחלוטין. כשמינית מכלל האוכלוסייה היהודית היו סבלים, שפרנסתם לא הייתה מובטחת, ורבים מהם רעבו ללחם, פשוטו כמשמעו. מחוסרי־כול התגוררו בצפיפות ברובעם הצר והמחניק, בבתים עלובים פעורי סדקים ומטים ליפול. היו שם עשרות חדרים נמוכים ואפלים, ובכל חדר השתכנה משפחה בת 6 עד 10 נפשות. בימי הקיץ, בחום הכבד, הכינים והפשפשים היו מבריחים את הדיירים, והללו היו פורשים את השמיכות על האדמה בחצר. הילדים ידעו, לכל היותר, פת לחם עם בצל ופלפל לארוחה, ומאכל שעועית היה להם לסעודה דשנה. בגדים בלויים ומטולאים היו כל לבושם. בית־השימוש המשותף לכל דיירי החצר היה במבנה רעוע.

המצוקה החומרית ובעיות ההגירה והעלייה לארץ־ישראל

ליאון קמחי הזמין את ראשי יהדות יוגוסלאוויה, כדי שיראו במו עיניהם את המצוקה ויפעלו לתיקון המצב ע"י עזרה חומרית, ובמיוחד ע"י מתן זכות־קדימה בחלוקת רשיונות־עלייה וכן בהכשרה ובהסבה מקצועית.

ואכן באו לביטולה מנהיגים מבלגראד, מזאגרב ומסאראייבו, ראו את המצב ודיווחו עליו במוסדות המרכזיים ובעיתונות היהודית. הוצעו הצעות והוקמו ועדות. זאת ועוד: בעקבות הכתבות הגיעה לעיר ועדה מיוחדת, שהייתה מורכבת מנציגי איגוד הקהילות, ויצ"ו ושליחי אירגונים ציבוריים שונים. בראש המשלחת עמד ד"ר פ. פופס, יו"ר איגוד הקהילות, והשתתף בה גם לזר אברמוביץ', נציג אירגון היהודים הספרדים בבלגראד. האחרון שלל את זיקתם של יהודי ביטולה לעלייה וטען שהיא המכשול לקדמה. הוא הציע להם להתפזר בערי המדינה ואף טען, שהם "כפויי־טובה לארץ מולדתם — יוגוסלאוויה". למשמע דברים אלה קמה באולם מהומה, אך קמחי שמר על קור רוחו, הודה לכל הנציגים שטרחו לבוא, אך הדגיש שרצונם של יהודי ביטולה אחד הוא: לעלות ציונה.

ואמנם היה פער בין הרצוי לבין המצוי. אף כי האמצעים הדרושים לא עמדו לרשותם, מנוי וגמור היה עמם לנסוע, עם או בלי רשיונות־עלייה. מעטים בלבד מבני המקום יכלו לקבל "סרטיפיקאטים קפיטאליסטיים" שהיו מותנים בהשקעה של 1,000 לי"ש לפחות (בין העולים הספורים מסוג זה היו ניסים ברוך ובני ביתו, שהקימו בארץ מפעל לטקסטיל בשם "ניבה"). אגב אורחא, עלייתם של קומץ העשירים פגעה עוד יותר בעניים, שאיבדו מקורות תמיכה ומקומות עבודה. רבים ניצלו "אשרות תיירים" לשהות של 3 חודשים בארץ, שהוענקו תמורת הפקדת פיקדון של 60 לי"ש. הפיקדון היה חוזר מדי פעם כבדרך־נס לביטולה, ואיפשר עליית משפחות "תיירים" נוספות. עם בואם ארצה "נעלמו" הבחורים, והבחורות נישאו. קמחי תבע, ואף זכה, לקבל ממרכז התנועה הציונית בזאגרב את מרביתם של רשיונות־העלייה שהוקצבו לארץ זו. מהמספר המזערי שקיבל עשה צירופים אופטימאליים ע"י אירגון נישואים פיקטיוויים ועל־ידי כך "הדביק" לנשים ילדים רבים ככל האפשר.

בכורח המציאות הקשה נתארגנה הן עלייה והן מעין הגירה פנימית בתוך המדינה, עליה המליץ איש בלגראד אברמוביץ'.

בין השנים 1931–1939 עזבו את ביטולה 203 משפחות ו־120 בודדים. מהם עברו למקומות בתוך הארץ — לזאגרב 205 נפשות, לסקופייה 181, לבלגראד 162, לנובי־סאד 27, לערי בוסניה 7, לשטיפ 7, ולנובי־פאזאר 5.

פרנסות ומקצועות

בתי־האב כללו מספר רב של משפחות תחת קורת־גג אחת, אשר ניהלו משק־בית משותף. מדובר בעיקר בהורים עם בנים נשואים. גם לאחר מותו של אבי־המשפחה, נשארו הבנים והחתנים בשותפות, עד שגם ילדיהם הקימו משפחה. בשנת 1939, שילמו מיסים סה"כ 210 משפחות. השאר היו עניות.

בין מקבלי קמחא דפסחא באותה שנה היו 318 משפחות, שמנו 1426 נפשות (לעומת שנת 1931, שבה הוענקה עזרה זו ל־294 משפחות, שמנו 1155 נפשות). ויש לציין, כי התרוששות המשפחות התקדמה בקצב מהיר יותר מזה של ההגירה מכל הסוגים, שהגיע בממוצע ל־136 נפשות לשנה. להלן נביא נתונים לגבי ענפי תעסוקתם העיקריים של ראשי בתי־האב, כפי שנרשמו בקהילה ב־1 בדצמבר 1939:

זבנים — 89, סבלים — 70, מחוסרי מקצוע — 63, סנדלרים (מטליאי נעליים) — 57, ירקנים — 54, סוחרים בחפצים משומשים — 43, סוחרים — 43, פועלים שחורים (יומיים) — 42, רוכלים — 34, מוכרי קמח ואופים — 29, קבצנים — 29, חייטים־מטליאים — 26, מוכרי מכולת — 24, קצבים — 22.

תנועות הנוער וההשמאלה

מתחילת שנות ה־30 זרמו בני הנוער היהודי לשורות התנועות הציוניות־סוציאליסטיות, רובם ל"השומר הצעיר" ומיעוטם ל"תכלת לבן", כי בהן מצאו הן משען רוחני והן סיכוי לגאולת עמם ולהתעלות אישית. קן "השומר הצעיר" בביטולה היה מן הגדולים בארץ. ב־1932 הגיע לעיר משה אשכנזי, כשליח "השומר הצעיר" מארץ־ישראל. בין שאר פעולותיו, הוא פתח שיעורי־ערב לעברית למועמדי עלייה, וכמעט שלא נמצאו צעירים שלא רצו ללמוד אצלו "לשון־הקודש". השלטונות לא הפריעו לפעילותם של הציונים, אך רצו למנוע התארגנות שמאלנית. מישהו הלשין, כפי הנראה, על אשכנזי כאילו הוא תועמלן קומוניסטי, ואיגוד הקהילות נאלץ להוציא אישור, לפיו מועסק אשכנזי כמורה־הלכה דווקא.

ברם, בשנות ה־30 המאוחרות התרכזו בעיר אינטלקטואלים מתנגדי המשטר, בעלי נטייה שמאלנית, וביניהם אנשים שהוגלו במיוחד לערי "סרביה הדרומית" כדי לבודדם מסביבתם הקודמת. בשנת 1937 פעל שם פרופ' ארפאד לבל כמרצה לכלכלה, ואילו ד"ר מרים פופאדיץ' הועסקה כמרצה להיגיינה, שניהם קומוניסטים נודעים ובעלי כושר־שיכנוע. הם הצביעו על העוול החברתי ועל אי־השוויון האזרחי ששררו במקום והפיצו רעיונות חדשים, שלהם נתפסו גם כמה מבני הנוער היהודי, בעיקר מבין חניכי "השומר הצעיר". צעירים אלה הצטרפו לסקו"י (ברית הנוער הקומוניסטי), אך בעת־ובעונה־אחת המשיכו להשתייך אל "השומר הצעיר", באשר סברו שחברותם בסקו"י אינה סותרת את זיקתם לארגון ציוני־סוציאליסטי. ברוח זו פעל, למשל, אליהו ברוך, המכונה "ליקאץ", שנשלח בתחילת 1939 מבלגראד, על מנת לחזק את ה"קן" המקומי.

עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה הועמדו היהודים שנמנו

עם המפלגה הקומוניסטית, וכן בעלי הנטייה השמאלנית, בפני בעיה קשה ביותר: ב־23 באוגוסט 1939 חתמה ברית־המועצות על הסכם עם הרייך השלישי, דבר שהיה קשה להבינו. חברי "השומר הצעיר" שנקראו בביטולה "שומרי המולדת", ועמיתיהם ב"תכלת לבן", שנקראו "הדגל העברי", מנו באותה תקופה יותר מ־800 בני־נוער, מהם, כאמור, חברי סקו"י ספורים. המבוכה בעקבות הברית הסובייטית־גרמנית נמשכה ונתחזקה בתקופת התקרבותה של יוגוסלאוויה עצמה אל הציר ברלין־רומא־טוקיו, ועד לפרוץ המלחמה ב־6 באפריל 1941.

הכיבוש, השואה והגבורה

ביטולה נכבשה כבר ב־9 באפריל. כעבור זמן קצר התקדמו הכוחות הגרמנים דרומה, ליוון. במחצית השנייה של אפריל 1941 נכנס לעיר הצבא הבולגארי, והוכרז על סיפוחה של כל שטחה של "סרביה הדרומית" לבולגאריה. האוכלוסייה המאקדונית קיבלה אזרחות בולגארית. הסרבים פוטרו מעבודתם וגורשו לשטחי סרביה הכבושה בידי הגרמנים. היחידים שנשארו ללא אזרחות ומשוללי זכויות היו היהודים; כל רכושם הוחרם, והם פוטרו ממשרותיהם ולא הורשו לעבוד.

בחודש מאי 1941 רוכזו בני הנוער היהודי בבניין העירייה ומשם הובלו לעבודַת־פרך. היה עליהם להעביר רובים ותחמושת ממחסני הצבא לתחנת הרכבת. העבודה נמשכה ימים רבים. הנערים הצליחו לזרוק מספר חבילות תחמושת לצדי הדרך, ואלה נאספו אח"כ בחסות החשכה.

כחודש לאחר סיפוחה של מאקדוניה לבולגאריה נערמו כ־100 רובים וכמות של תחמושת בביתו של בנימין רוסו, בתקווה שיקום מרד נגד הנאצים ועושי־דָּבָרָם. ב־22 ביוני 1941 הותקפה ברית־המועצות ע"י גרמניה הנאצית. הדבר היה צפוי, אך בראש הוועד הקומוניסטי המחוזי עמד באותה עת איש בשם מ. שאטורוב, שנטה בגלוי לצדה של בולגאריה. במאקדוניה חל אפוא פילוג בשאלה, אם סיפוחה של מאקדוניה לבולגאריה הוא שחרור, או שמא הוא כיבוש? כשנתיים נמשכו התמודדויות פנימיות סביב שאלה זו, ובינתיים לא נעשה כמעט כלום נגד הפאשיסטים. פה ושם אירעו אמנם מעשי חבלה, וכן קמו פלוגות מרי, אשר במהרה נחלו כישלון ופוזרו. אותם יהודים שהיו מוכנים להצטרף ליחידות לוחמות, ירדו למחתרת ואירגנו פעולות פגע־וברח נגד מתקנים צבאיים. חרף מצבם הקשה, ומתוך שטחם הצר ברובע היהודי, פעלו יהודי העיר פעולה מחתרתית מופלאה: בתים יהודיים שימשו לאחסון נשק, לשיפוצו, לשכפול חומר תעמולתי ולהפצתו, לאיסוף ציוד עזרה ראשונה ולמחסה לפארטיזאנים. היהודים היו אז 10% מאוכלוסיית העיר, ואולם בין חברי המחתרת הגיע מספרם לכדי 75%. באפריל 1942, בעקבות הלשנה, נאסרה קבוצה של פעילים קומוניסטיים, ובה צעירים יהודים לרוב, שנשפטו לעונשי מאסר עד 15 שנה. ראשי המחתרת הסכימו, שקבוצה קטנה שנחשפה תצטרף לגדוד הפארטיזאנים, שהיה בראשית התבססותו. בעקבות זאת נעצרו והוגלו מהעיר מרבית מנהיגי הקהילה, וביניהם ליאון קמחי, בתחילת דצמבר 1942. היה זה מעשה מחושב היטב כדי להשאיר את הקהילה במבוכה. ב־10 במארס 1943 נתבשרו המגורשים שהותר להם לחזור לבתיהם, אך עליהם לעלות ביחד בתחנת הרכבת בסופיה כדי לנסוע לסקופייה. בסקופייה חיכו לחוזרים שוטרים בולגאריים. הם הוכנסו לבית־הסוהר, ולמחרת בבוקר, כבולים באזיקים ומלווים ע"י שוטרים חמושים ברובים עם כידונים, צעדו למחסני בית־החרושת לטבק "מונופול". היה זה ב־11 במארס 1943.

יהודי ביטולה הוסעו לתחנת מאלקיניה. ב־3 משלוחים, ב־22, ב־25 וב־29 במארס 1943. בקרונות־משא הוסעו, כשבכל קרון דחוסים 70 עד 80 נפשות. ממאלקיניה נלקחו למחנה־המוות טרבלינקה, ובו נרצחו כולם: לפי נתונים בולגאריים רשמיים — 3,269 נפשות. הקהילה לא חודשה היות שלא נותרו ניצולים.

ג"ל

ארכיון ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים בירושלים, תיק מונאסטיר.

איו"ש: 33/1405–0; 30/3277; 10/15.

יצחק בן אליהו שאנג'י באורות המים (שו"ת), שאלוניקי תקט"ו (1755), אה"ע, סי' כו.

חיים פאלאג'י חקקי לב (שו"ת), שאלוניקי ת"ר–תר"ג (1840–1843). חו"מ, סי' מג.

שמואל בן משה די מדינה, שו"ת מהרשד"ם", שאלוניקי שנ"ד–שנ"ח (1594–1598), חו"מ, סי' קמא; יו"ד, סי' לט.

שלמה בן אברהם הכהן, שו"ת מהרש"ך, שאלוניקי שמ"ו–תי"ב (1586–1652), ח"א, סי' לו, עז; ח"ב, סי' מא, מה, קלד; ח"ג, סי' עו.

חיים אברהם בנבנישתי גאטיניו, צל הכסף (שו"ת), שאלוניקי תרל"ב–תרמ"א (1872–1881). הקדמה חו"מ, סי' ז.

דוד קונפורטי, קורא הדורות, ברלין 1846 (הוצאת ד. קאסטעל), דף נ"ב;

יוסף בן שמואל מודילייאנו, ראש משביר, שאלוניקי תקפ"א (1821), ח"א, אה"ע, סי' ח.

אשר בן יעקב קוכו, שער אשר (שו"ת), שאלוניקי תרל"ז (1877), ח"א, אה"ע, סי' כ.

בנבנישתי מרקאדו בן משה גאטיניו, תרומת כסף (שו"ת), שאלוניקי תרכ"ז (1867), חו"מ, סי' נ.

העולם, ירושלים, מס' 22 (5–18 ביוני 1914) — רשימתו של הרב א. שלנג;

הד המזרח, ירושלים, 21 בספט' ו־12 בדצ' 1945 (יעקב קלרון).

מ.ד. גאון, יהודי מזרח בא"י, ירושלים תרצ"ח (1938), ח"ב, עמ' 535.

ג'. לבל, גאות ושבר — פרקים לתולדות יהודי מרדוניה הוארדארית, ירושלים תשמ"ו/1986.

י.ש. עמנואל, מצבות שאלוניקי, ירושלים 1963–1968, ח"ב, עמ' 150, 224, 320, 555, 621.

BAIU, dern. trim. 1864, III série, no. 38. 1913.
JG, 17.7.1936, 20.9.1940, 29.9.1940.
JP, 1963, no. 5–6, p. 42; 1974, no. 5–6. p. 70; 1981, no. 1–2. p. 70.
"Vesnik jevrejske sefardske opštine u Beogradu", Beograd, 14.2.1940, pp. 7–8.
Ž, 13.4.1920, 20.10.1923, 2.11.1923, 16.11.1923, 17.11.1923, 13.1.1928, 9.2.1940.
Kosta N. Kostić, *Naši novi gradovi na Jugu*, Beograd, 1922, pp. 9–11.
Zločini, Beograd, 1952, pp. 189–195.

בלגראד Beograd

בירת סרביה ויוגוסלאוויה

בשפה הקֶלטית: Singidunum; בתקופה הרומית: Alba graeca; בתקופה הטורקית: Tarla Cihad; בתקופה ההונגארית: Nándorfehérvár; במקורותינו: בילוגראדו.

שנה	כלל האוכלוסייה	מס' יהודים (משפחות)	מס' יהודים (נפשות)	% מבין האוכלוסייה
1582			22	
1663			כ־800	
1717	924 בתים	47	כ־250	5.08
1838	12,963	210	1,530	11.80
1845	14,371	363	1,530	11.80
1854	17,096		1,506	8.81
1865	25,000		1,440	5.76
1874	27,605		1,754	6.35
1884	35,483		2,177	6.14
1889	55,868		2,729	5.03
1895	59,115		3,097	5.23
1901	64,140		3,730	5.81
1910	89,876		4,192	4.66
1921	111,739		4,844	4.34
1931	238,775		7,906	3.31
1941			כ־12,000	
1944			כ־600	
1945			1,423	
1961	749,320		490	(אחרי העליות של תש"ח–תשי"א)

העיר עד שנת 1521

את המבצר הראשון מעל שפך נהר הסאווה אל הדאנובה בנו הרומאים, אך היישוב במקום היה קדום בהרבה. מניחים, שתושביו הראשונים התיישבו שם זמן לא־רב לאחר נסיגת הים הפאנוני.

הקֶלטים הגיעו אל האזור במאה ה־3 לפני הספירה, ומשערים שאחד משבטיהם — שבט הסקורצי בנה (או כבש) את העיר וכינה אותה סינגידונום; קיימת סברה, שפירוש השם הוא "עיר המים". הגירת השבטים מאסיה ומאירופה המזרחית, הידועה בשם "נדידת העמים", עוכבה זמנית ע"י כוחות הקיסרות הרומית. הקיסר טראיאנוס כבש את העיר בשנת 127 לפני הספירה, וצירפה לפרובינציה מֶזְיָה. לעיר היו תנאים טובים להתפתחות מהירה. בנוסף למיקומה על נתיבי־מים ועל פרשת דרכים יבשתיות, הייתה לה סביבה פורייה, ותושביה אכן עסקו בחקלאות ובגידול בקר וצאן. במאה ה־3 לספירה הועלתה העיר לדרגת מושבה רומית. בשנת 441 פלשו ההונים, תחת מנהיגם אַטילָה, הרסו את סינגידונום והביאו לחורבנה של התרבות הקדומה. מדינת ההונים לא האריכה ימים, ובמשך המאה ה־5 עוברת העיר מידי שבט בארבארי אחד לידי משנהו. בתחילת המאה ה־6 היא עוברת לשליטת הביזאנטים. הקיסר יוסטיניאנוס החל לשקמה, אך לא הספיק לעשות הרבה: שְבָטֵי האווארים כבשוה פעמיים בסוף המאה ה־6. לבסוף גברו הביזאנטים עליהם והמשיכו בשיקומה של העיר. לא ידוע דבר על גורלה משנת 630 ועד לשנת 878, שבה הופיע לראשונה שמה הסלאווי, בילוגראד, לאחר שהיא נפלה בידיו של הקיסר סימיון בן בוריס. העיר החליפה את שליטיה עוד מספר פעמים. הביזאנטים שלטו בה שוב עד סוף המאה ה־12, ומאז היא הפכה עיר הונגארית. לראשונה שלטו בה הסרבים בשנת 1284, בעת שנמסרה לידי דראגוטין, בן הקיסר אורוש, כמתנת־נישואין מאת חמיו המלך שטפאן ה־5, אך רק לתקופת חייו, כלומר עד לשנת 1316, ואז היא חזרה למרות הונגארית. בשנת 1403 נחתם הסכם בין ההונגארים לבין הנסיך סטפאן לאזארביץ'.

הנסיכות הסרבית שימשה כעין חיץ בין ההונגארים לבין קיסרות העות'מאנית, שהחלה בכיבושיה בחלק זה של אירופה. שליטת הסרבים על בלגראד נסתיימה כעבור 24 שנים, והעיר עברה שוב לידי ההונגארים. 13 שנה לאחר מכן צרו הטורקים על בלגראד, ומאז ניסו פעמים רבות לכבשה (בשנים 1440, 1456 ו־1459 — כאשר כבשו את העיר סמאֶדֶראֶבו), עד שהצליחו בכך ב־29 באוגוסט 1521. בזאת נפתחה לפני הטורקים הדרך צפונה, לבודה, וזו אכן נפלה לידיהם ב־1541.

מן הכיבוש העות'מאני ואילך

הטורקים נהגו לכנות את בלגראד בשם "שדה (עיר) מלחמת־הקודש". מיד עם כיבושה העבירו, כמנהגם, רבים

מתושביה, מכל השכבות והדתות, לקושטא, כדי ליישבה ולפתחה. בלגראד סופחה לסאנג׳אק (מחוז) של סמאדראבו, כחלק מן הווילאיה (חבל) של רומליה. הטורקים חפצו להתחבב על האוכלוסייה המקומית, ולשם כך העניקו פריווילגיות מסוימות. כללי המשפט העות׳מאני הכירו בקיומן של דתות מונותיאיסטיות, כגון הנצרות והיהדות. זכויותיהן וחובותיהן נקבעו בהתאם למשטר הפיאודאלי. כל הנכסים היו רשומים בספרים מיוחדים כהקדש (ואקף), אך יכלו להחכיר אותם גם ל״ד׳ימים״*, כולל יהודים. המיסוי חל על כל התושבים, אך העמים הנחותים, דהיינו הלא־מוסלמים, שילמו מיסים נוספים. הטורקים מצאו יישוב מפותח למדיי מחוץ למבצר, עם בתים ועם מזחים, האחד, הצבאי, בשפת נהר הסאווה, והשני, המסחרי, בשפת הדאנובה, בעל מפרץ מלאכותי לכ־50 ספינות. עד שנת 1541 לא התפתחה העיר בגלל היותה בקו החזית. עם כיבושה של בודה ההונגארית נמצאו שתי הערים הללו שוב תחת אותו השלטון. בלגראד נעשית אז למרכז מסחרי חשוב לתקופה שנמשכה כ־150 שנה. נושאי המסחר והמלאכה היו אנשי ראגוזה (היא דוּבְּרוֹבְּנִיק היום), היהודים והארמנים. במאות ה־16 וה־17 קלטה העיר תושבים חדשים. בתקופה האמורה התמזגו בבלגראד מאפיינים הן מן המערב הנוצרי הן מן המזרח המוסלמי. בדאנובה, הנהר השני באורכו באירופה, שטו ספינות החל מהעיר אוּלם, דרך וינה, פרסבורג (בראטיסלאווה), בודאפשט ומבלגראד מזרחה, עד לים השחור. מיקומה הגיאוגראפי הנוח היה לבלגראד לברכה, אך לעתים מזומנות — לקללה. במחצית המאה ה־17 מנתה העיר כ־12,000 בתי־אב.

באוגוסט 1688 הגיעו צבאות אוסטריה עד בלגראד. הדוכס הבאווארי מקסימיליאן עמנואל ערך מצור עליה, והקרבות נמשכו כחודש ימים. העיר נפלה לידי האוסטרים בספטמבר ונשארה בידיהם כשנתיים. באוקטובר 1690 השתלטו הטורקים על העיר. לפי חוזה־שלום שנחתם בקארלוֹבְּצִי בשנת 1699, הוכר כל הסאנג׳אק של סמאדראבו, לרבות בלגראד, כְּנתון לריבונותם של הטורקים, להוציא את הפחווה של בודה. בקרב שתי המעצמות הורגשה אי־שביעות־רצון. הטורקים שאפו להחזיר לעצמם את השטחים האבודים, ואילו האוסטרים השתוקקו לכיבושים חדשים. באוגוסט 1717 אכן כבשו האוסטרים את העיר, ושלטו בה עד 1739. האוסטרים, בהנהגתו של הנסיך אויגן מסאבויה, גירשו את הטורקים, תושבי העיר, ועודדו את הנוצרים להתיישב בה. הם עסקו בבינוי העיר מחדש. השינויים העיקריים נעשו בשטחו של בית־הקברות המוסלמי, שמעליו נבנו בתים ובתי־מסחר, דבר שפגע ברגשות הטורקים.

בשנת 1739 נמסרה העיר לטורקים ללא קרב. ב־7 באוקטובר 1789, מאה שנה ועוד שנה לאחר כיבושה הראשון של העיר הגיעו האוסטרים שוב עד חומותיה. הטורקים נסוגו, והאוכלוסייה הנוצרית הציפה את העיר. כעבור כשנתיים חלו שוב חילופים באוכלוסייתה של בלגראד, כשהטורקים חזרו אליה.

יהודים בבלגראד

נראה, שהקהילה היהודית נתקיימה בבלגראד עוד מימי בית שני, במשך כל אותן השנים בהן היה רצף בקיומה של העיר עצמה. בבלגראד חגגו היהודים את חג־הפורים לא בי״ד באדר, אלא בט״ו בו, כמו בשושן, בירושלים ובערים שיהודים ישבו בהן בימי יהושע בן־נון ושהיו מוקפות חומה. יהודים היגרו אליה ממקומות שונים בקיסרות הטורקית. במשך הזמן נוספו משפחות גם מאיטליה, מאוסטריה ומהונגאריה. מספר היהודים עלה במקביל לגידול האוכלוסייה הכללית בעיר. יהודים נטלו חלק פעיל בהפיכתה מיישוב קטן למרכז מסחרי משגשג.

נראה שמר שאול ומר יוסף, שליחיו של חסדאי אבן־שפרוט, המדינאי בקורדובה שבספרד המוסלמית, עברו את בלגראד בדרכם לבוגלאריה ולים הכספי במאה ה־10. יש משערים, שיהודים ספורים מארצות שדרכן עברו נוסעי־הצלב, התיישבו בערי הבאלקאן, ובבלגראד בכלל זה.

כשבאירופה המערבית השתוללה המגפה השחורה, והיהודים הואשמו כמרעילי בארות, ירדו היהודים הנמלטים דרך הדאנובה והתיישבו בבלגראד ובערי בולגאריה, וכך נהגו גם בגירוש ממרכז הונגאריה ב־1376 ומבאוואריה ב־1470. הם נטלו חלק ביזמה הכלכלית ובקשרים עם ארצות אחרות. פריחתה הכלכלית של העיר באה בעקבות כיבושיה הנרחבים והתפשטותה צפונה של טורקיה באירופה הרחק מקו־החזית, וזו הייתה אחת הסיבות שבני עמים רבים, לרבות יהודים, נמשכו אליה. החצר שבקושטא־איסתנבול, המכונה ״השער העליון״, העניקה לבלגראד מעין אוטונומיה מקומית וסמכות שיפוטית ליהודים. עד לכיבושה של בלגראד בידי העות׳מאנים התגוררו היהודים לאורך נהר הסאווה. הטורקים העבירו, כאמור, חלק מאוכלוסייתה של בלגראד לקושטא בימי שלטונו של הסולטאן מחמד השני, שכבש את קושטא ב־1453. לאוכלוסייה המובאת מערי אירופה, בני דתות ושכבות שונות, העניק מחמד זכויות, על־מנת לחזק את נאמנותם. יש שהיגרו מרצונם, עקב הפיתוי של זכויות, בעוד שאחרים הועברו לשם על־פי צו ממלכתי ונקראו ״סורגון״ (Sürgün, דהיינו גולים, מגורשים). ביניהם היו גם יהודים מבלגראד. בשנת 1540 התגוררו בקושטא 16 בתי־אב של יהודי בלגראד, ואילו חמש שנים מאוחר יותר נותרו שם 8 משפחות בלבד. הנותרים בעירם עברו, באמצע המאה ה־16,

* ד׳ימים — לא־מוסלמים, המאמינים באל אחד.

מן החוף של נהר הסאווה אל חוף הדאנובה, כדי להיות קרובים יותר למרכז המסחרי ולמזח וכן לקסרקטיני הצבא, דהיינו למקומות שיכלו לספק להם פרנסה, ושם בנו את חצרות הרובע שלהם. את מועד בנייתה של שכונת היהודים ליד שפת נהר הדאנובה (יאלייה) אפשר לחשב על־פי השאלה שנשלחה לר׳ חיים שבתאי בסאלוניקי בשנת 1610 לערך, ושם מתוארת השכונה בפרוטרוט. ליהודי שמדובר בו בשאלה היה בית דו־קומתי בעל גג של רעפים, שנבנה 50 או יותר שנים "מיום שנבנה חצר היהודים...". יוצא אפוא, שהשכונה היהודית החלה להיבנות באמצע המאה ה־16. לפי הכתוב, זכה בעל הנכס "באויר עד רום רקיעא" כלומר, מותר לו לבנות לגובה לפי רצונו, דבר שהוא ניצל אך הוסיף גם שתי אמות מעל גג שכנו (וזה גרם לסכסוך עמו). [הפרטים ע"פ שו"ת תורת־חיים, ח"א, סי׳ לד].

אם־כן, יהודי בלגראד בנו את שכונתם לרגלי החומה והמבצר, בחוף הדאנובה, כאמור, באזור הנקרא בטורקית "דורטיול", ובפי העם: "דורצ׳ול" (הצטלבות). מרכז השכונה היה בהצטלבות הרחובות "7 ביולי" ו"קיסר דושאן" (דהיום). הבתים היו מוסתרים מאחורי גדרות־עץ או גדרות־אבנים גבוהות למדיי. באמצע שתי החצרות היה "דרך רשות הרבים, דרך המלך, שעור מעבר שני קרונות, ובתי החצר רחוקים כמו עשרים אמה מלבד דרך רשות הרבים אשר באמצע". לכיוון הרחוב כמעט ולא נראו חלונות. לעומת זאת, בתוך החצרות נפתחו החלונות וה"קאפיג׳יק" — ז.א. הדלתות הקטנות, ואפשר היה לעבור דרך כל הרובע בלי לצאת לרחוב. במרכזו של הרובע עמדו בית־הכנסת, תלמוד־תורה, וגם המרחץ והמקווה. דפוס מסורתי זה של מגורים מרמז אולי על רצון היהודים להיבדל, אך לאמיתו של דבר לא היה זה ביטוי להסתגרותם מפני העמים הסובבים, מכיוון שאף הם התגוררו עם־עם בשכונתו. הקרקע היה רכוש ההקדש, שהוחכר בשיטת ה"מוקאטעה" — החכרת נכסים תוך תשלום קצוב מראש לאוצר. באזור הדאנובה התגוררו גם טורקים, ארמנים, יוונים וארנאוטים (אלבאנים), כל מגזר בשכונתו, והרחובות נשאו את שמותיהם לפי דייריהם. מכל מקום, היהודים לא סבלו אז מהרגשת נחיתות כלשהי. הם קנו ומכרו סחורה מהנכרים, היו בעלי נכסים וחוכריהם, נסעו בחברת הטורקים לרגל עסקיהם לערים ולירידים, ואף נזקקו להגנתם ולעתים הביאו עדויות מפיהם בפני בית־הדין ההלכתי; יהודים היו רשאים להתלונן על הטורקים ולתבוע אותם לבית־הדין השרעי.

מדיווחי נוסעים זרים, אזור חוף הדאנובה היה נמוך בהרבה מאשר הוא כיום. בתקופת גאות הנהר הגיעו מימיו עד הכיכר הראשית של רובע דורצ׳ול, והאוכלוסייה סבלה משטפונות כמעט מדי שנה בשנה.

הנוסע דרנשוואם רשם, בשנת 1553, שבעיר מתגוררים טורקים, מקצת יהודים וסרבים, ונמצאים בה גם שבויים הונגאריים מעטים, ואילו פיגאפֶטה תיאר, בשנת 1567, את חלקה של העיר ליד הדאנובה במלים אלו: "לרגלי הגבעה הנזכרת, לכיוון המזרח, מחוץ לחומות העיר, יש בתים רבים של טורקים, יהודים וסרבים, וחנויות לרוב של סוחרים מראגוזה ואחרים. החלק הזה של העיר הוא התוסס ביותר, מלא בתי מסחר". בשנים 1573 ו־1578 שהה בבלגראד גֶרלאך*, שכתב, שבעיר מתגוררים יהודים רבים ממוצא גרמני, איטלקי וספרדי, ולכולם בית־ספר אחד. ב"מפקד" משנת 1582 מופיעים 22 יהודים בלבד, ומכאן עולה ההנחה, שייתרם היו בעלי זכויות־יתר (פריווילגיות), ומשום כך לא נכללו ברישומים בפנקסים לגביית ה"חאראג׳" הוא מס־הגולגולת. בשנת 1587 ראה הנוסע לובנאו בתים נמוכים לרוב, בעיר שרחובותיה היו ארוכים ורחבים למדיי, אך מלאים בוץ. העיר הייתה מוצפת דוכנים, היו בה מסגדים יפים ואכסניות לרוב. הוא ראה גם כנסיות נוצריות ובתי־כנסת (כך, בלשון רבים). כמו־כן היו בה רהטים ו"חאמאמים", (בתי־מרחץ טורקיים) ובדוכנים אפשר היה לרכוש כל מה שאדם חפץ, לפי האופנה בערי ספרד וגרמניה.

מזמן כיבושה של בודה בידי הטורקים, התרחבו האפשרויות של מגע בין היהודים — תושבי קושטא, סאלוניקי ואדריאנופול שבדרום עד ערי הונגאריה בצפון, ובין בני הערים שמחוץ לקיסרות, במיוחד במערב ובדרום־מערב, קרי: וונציה וראגוזה. ב־31 במאי 1542 ביקשו שלמה, יהודי מבלגראד, וחברו יהודה קלדרון, מראגוזה להשוות את תשלומי המכס שלהם עם אלה של סוחרי פירנצה, וזאת לפי הפריווילגיה שהוענקה להם בשנת 1532. שלמה ויהודה מתחייבים מצדם להעביר סחורתם במשך 10 שנים דרך נמל ראגוזה בלבד. במסמכים העבריים מדובר בקשרים של יהודי בלגראד עם אחיהם מסופיה ומבודה. הוזכר בהם האירוע הבא: בעת הפלגתה של קבוצת יהודים באנייה מבלגראד נרצחו שלושה מהם. העניין הובא בפני בית־הדין בבלגראד, שאסף עדויות על הרצח כדי להתיר עגונות. בעניין זה ניתנו שלוש עדויות בשלהי שנת 1546. בדין ישבו שלושה דיינים שהתחלפו מדי־פעם, כך שבידינו לא רק שמות הנרצחים, אלא גם שמות העדים ושמות 5 דיינים, דבר המעיד על היקפה של הקהילה בעת ההיא. ויש עוד עדויות על אבדן חיי יהודים בדרכי מסחרם במאה ה־16. ב־20 בינואר 1565 ציווה הסולטאן סולימאן המפואר לערוך חקירה על־אודות הירצחם של שישה שליחים יהודיים של דונה גראסיה מנדס־נשיא,

* הציטוטים מכתבי הנוסעים הנ"ל מתוך ספרה של דיונה ג׳ורץ׳־זאמולו, ובמקור:
Divna Djurić — Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd, 1977, pp. 191–194.

שבאו לבלגראד בקשר לעסקיה, אך בהפליגם מבלגראד מזרחה לווידין* נרצחו על סיפון האנייה. בשנת 1568 שהה מרדכי בן יחיד, תושב בלגראד בסופיה, לרגל עסקיו. בדרכו הביתה, כשהיה בחברת שני טורקים, נעלמו עקבותיו, ואשתו ישבה "במאסר העיגון". רק בשנת 1573 נתקבלה עדות על הירצחו, מפיו של יעקב יפה אשכנזי, שנסע בשיירה של טורקים מסופיה לסקופייה, ואשר שמע מעבד טורקי, שאדונו הרג "יהודי מבילוגראדו".

ב־1579 פקדה את בלגראד מגפת דבר. נפגעו על־פי־רוב המוסלמים, מהם מתו רבים. התמותה בקרב הסרבים והיהודים הייתה פחותה בהרבה.

בשנות ה־90 של המאה ה־16 מסר יהודי בבודון (בודה) לידי חברו פיקדון, כדי שהלה יביאנו לבלגראד וימסרנו לידי סוכנו שישב שם. קודם יציאתו ציווה עליו שיצטרף לאיש־ביטחון, ושלא יזוז ולא ייפרד מחבורתו. באמצע הדרך, באחד המגדלים שבהם עצרו ללינת לילה, נרדם היהודי, וכשהתעורר ראה שכל החבורה כבר נסעה, בלעדיו. אז רכב על סוסו והחל במרדף אחרי החבורה, אך קודם שהשיג אותה, התנפלו עליו ליסטים ולקחו ממנו את כל הפיקדונות. ועוד דוגמה על המצב בדרכים, שבהן נסעו התגרים באותה העת: יהודי, תושב סאראייבו, נסע לבודון לרגל עסקיו, ושם חלה בחולי כבד מאוד. הוא ביקש מאשתו לבוא לשם ולעזור לו. בכ"ה אדר הת"ה (1645) נסעו בני־הזוג לבלגראד, ומכיוון שלא יכול היה לרכוב על הסוס, הביאו אותו לבלגראד בעגלות, מוטל על ערשו. משנת 1650 נשתמר בכתובים תיאור הדרכים המוליכות מאירופה המרכזית לירושלים. בדרך־כלל התארגנה השיירה בווינה "ובעיקר יש להצטייד בפספורט מהקיסר ירום הודו, ואף זה לא יעלה הרבה... ומק"ק וינא נוסעים באניה בנהר ושמו דונויא עד ק"ק אובן ושמה בטורקית בודון... ובק"ק אובן שואלים ודורשים לחבורה, היינו שיירה, ושלשה שלשה שוכרים עגלה אחת ביחד ומכניסים בה את המטלטלים בנקל. העגלות פתוחות למעלה וסגורות מן הצד במחצלת של קש מחמת הגשמים. דמי המסע לשלשה אנשים בעגלה כזו עד ק"ק בילאגראד ששה רייכסטליר, ונוסעים תשעה ימים. מק"ק בילאגראד עד ק"ק שופוייה (=סופיה) משלמים שלשה אנשים גם כן ששה טליר". (ר' א. יערי, מסעות ארץ־ישראל של עולים יהודים, תל־אביב תש"ו / 1946, עמ' 272).

חכמים, רבנים ודיינים

מבדיקת שמותיהם של יהודי בלגראד במאה ה־16 ניתן לעמוד על מקורם ומוצאם. בשנות ה־40 היו דייני הקהילה משה בר־נחמן, יהודה בר־דוד, יוסף בר־יצחק, יוסף בכ"ר שלמה ויוסף בכמ"ר דניאל וארון. על המסמך חתמו "עשרה אנשים מהקהל קדוש בילוגראדו", אך השמות לא הופיעו. בפנקסי המיסים העות'מאניים משנת 1560 אין נזכרים אלא 7 יהודים בלבד (5 נשואים ו־2 רווקים) בעלי שמות מסורתיים. בשנת 1596, מופיעים בבלגראד שמות המשפחה הבאים: סאקאמיש, משולם, גאלדיט*, חלפי, חכים ואדאנ'יא.** בתקופה זו החלה הפריחה הכלכלית, וגם היהודים נהנו ממנה. הטורקים העניקו להם משרות נכבדות, והמיסים היו פחותים מאלה שבסאלוניקי. הודות לשליטתם בשפות זרות היו מספר יהודים בשירות הקונסולים כמתורגמנים, ואלה נהנו מזכויות שנבעו מהסכמי הקאפיטולאציות.

משלהי המאה ה־16 היו לקהילות בלגראד מוסדות סעד וצדקה. שרה, אלמנת יעקב סאקאמיש, השאירה, בצוואתה, קצת מנכסיה לעניי ארץ־ישראל, ו־1,000 לבנים "לחברה של ביקור חולים דק"ק בילוגראדו". גם בשנת 1608 מוזכרת חברת ביקור־חולים, בשטר הצוואה של אברהם די קאלו, אשר ציווה "שיתנו לחברת ביקור חולים של פה בילוגראדו ב' אלפים לבנים וכן המלבושים של הר' שמואל מאנו שהם ממושכנים אצלו שימכרו אותם וכל מאי שיצאו בין רב למעט לחברה הנזכרת". גם אברהם די קאלו לא שכח את ארץ־ישראל וציווה "שישלחו לעניי ארץ־ישראל מאתיים פרחי זהב".

על קהילה מסודרת בתחילת המאה ה־17 מעיד מקרה

מצבתו של אברהם כהן, בלגראד.

* עיר־נמל על הדאנובה, בבולגאריה.

* כך במקור (שו"ת ר' שלמה הכהן — מהרש"ך — חוב' ד', עמ' לג') במאה ה־18 נזכרת משפחה צ'אלדטי בבלגראד, ונראה שמדובר באותה המשפחה.

** שאר השמות ע"פ ר' שלמה בן חסון, שו"ת בית שלמה, חו"מ, סי' מג.

שבאו לבלגראד בקשר לעסקיה, אך בהפליגם מבלגראד מזרחה לווידין* נרצחו על סיפון האנייה. בשנת 1568 שהה מרדכי בן יחיד, תושב בלגראד בסופיה, לרגל עסקיו. בדרכו הביתה, כשהיה בחברת שני טורקים, נעלמו עקבותיו, ואשתו ישבה "במאסר העיגון". רק בשנת 1573 נתקבלה עדות על הירצחו, מפיו של יעקב יפה אשכנזי, שנסע בשיירה של טורקים מסופיה לסקופייה, ואשר שמע מעבד טורקי, שאדונו הרג "יהודי מבילוגראדו".

ב־1579 פקדה את בלגראד מגפת דבר. נפגעו על־פי־רוב המוסלמים, מהם מתו רבים. התמותה בקרב הסרבים והיהודים הייתה פחותה בהרבה.

בשנות ה־90 של המאה ה־16 מסר יהודי בבודון (בודה) לידי חברו פיקדון, כדי שהלה יביאנו לבלגראד וימסרנו לידי סוכנו שישב שם. קודם יציאתו ציווה עליו שיצטרף לאיש־ביטחון, ושלא יזוז ולא ייפרד מחבורתו. באמצע הדרך, באחד המגדלים שבהם עצרו ללינת לילה, נרדם היהודי, וכשהתעורר ראה שכל החבורה כבר נסעה, בלעדיו. אז רכב על סוסו והחל במרדף אחרי החבורה, אך קודם שהשיג אותה, התנפלו עליו ליסטים ולקחו ממנו את כל הפיקדונות. ועוד דוגמה על המצב בדרכים, שבהן נסעו התגרים באותה העת: יהודי, תושב סאראייבו, נסע לבודון לרגל עסקיו, ושם חלה בחולי כבד מאוד. הוא ביקש מאשתו לבוא לשם ולעזור לו. בכ"ה אדר תת"ה (1645) נסעו בני־הזוג לבלגראד, ומכיוון שלא יכול היה לרכוב על הסוס, הביאו אותו לבלגראד בעגלות, מוטל על ערשו. משנת 1650 נשתמר בכתובים תיאור הדרכים המוליכות מאירופה המרכזית לירושלים. בדרך־כלל התארגנה השיירה בווינה "ובעיקר יש להצטייד בפספורט מהקיסר ירום הודו, ואף זה לא יעלה הרבה... ומק"ק וינא נוסעים באניה בנהר ושמו דונויא עד ק"ק אובן ושמה בטורקית בודון... ובק"ק אובן שואלים ודורשים לחבורה, היינו שיירה, ושלשה שלשה שוכרים עגלה אחת ביחד ומכניסים בה את המטלטלים בנקל. העגלות פתוחות למעלה וסגורות מן הצד במחצלת של קש מחמת הגשמים. דמי המסע לשלשה אנשים בעגלה כזו עד ק"ק בילאגראד ששה רייכסטליר, ונוסעים תשעה ימים. מק"ק בילאגראד עד ק"ק שופוייה (=סופיה) משלמים שלשה אנשים גם כן ששה טליר". (ר' א. יערי, מסעות ארץ־ישראל של עולים יהודים, תל־אביב תש"ו / 1946, עמ' 272).

חכמים, רבנים ודיינים

מבדיקת שמותיהם של יהודי בלגראד במאה ה־16 ניתן לעמוד על מקורם ומוצאם. בשנות ה־40 היו דייני הקהילה

מצבתו של אברהם כהן, בלגראד.

משה בר־נחמן, יהודה בר־דוד, יוסף בר־יצחק, יוסף בכ"ר שלמה ויוסף בכמ"ר דניאל וארון. על המסמך חתמו "עשרה אנשים מהקהל קדוש בילוגראדו", אך השמות לא הופיעו. בפנקסי המיסים העות'מאניים משנת 1560 אין נזכרים אלא 7 יהודים בלבד (5 נשואים ו־2 רווקים) בעלי שמות מסורתיים. בשנת 1596, מופיעים בבלגראד שמות המשפחה הבאים: סאקאמיש, משולם, גאלדיט*, חלפי, חכים ואדאני'א.** בתקופה זו החלה הפריחה הכלכלית, וגם היהודים נהנו ממנה. הטורקים העניקו להם משרות נכבדות, והמיסים היו פחותים מאלה שבסאלוניקי. הודות לשליטתם בשפות זרות היו מספר יהודים בשירות הקונסולים כמתורגמנים, ואלה נהנו מזכויות שנבעו מהסכמי הקאפיטולאציות.

משלהי המאה ה־16 היו לקהילות בלגראד מוסדות סעד וצדקה. שרה, אלמנת יעקב סאקאמיש, השאירה, בצוואתה, קצת מנכסיה לעניי ארץ־ישראל, ו־1,000 לבנים "לחברה של ביקור חולים דק"ק בילוגראדו". גם בשנת 1608 מוזכרת חברת ביקור־חולים, בשטר הצוואה של אברהם די קאלו, אשר ציווה "שיתנו לחברת ביקור חולים של פה בילוגראדו ב' אלפים לבנים וכן המלבושים של הר' שמואל מאנו שהם ממושכנים אצלו שימכרו אותם וכל מאי שיצאו בין רב למעט לחברה הנזכרת". גם אברהם די קאלו לא שכח את ארץ־ישראל וציווה "שישלחו לעניי ארץ־ישראל מאתיים פרחי זהב".

על קהילה מסודרת בתחילת המאה ה־17 מעיד מקרה

* עיר־נמל על הדאנובה, בבולגאריה.

* כך במקור (שו"ת ר' שלמה הכהן — מהרש"ך — חוב' ד', עמ' לג') במאה ה־18 נזכרת משפחה צ'אלדטי בכלנואר, ונראה שמדובר באותה המשפחה.

** שאר השמות ע"פ ר' שלמה בן חסון, שו"ת בית שלמה, חו"מ, סי' מג.

מעניין, הנוגע לשמירת צנעת הפרט. אנשי בלגראד היו מקבלים מכתבים ודברי־דואר אחרים. פעם, בהגיע הרץ אל העיר, בא יהודי אחד ונטל מכתבים, אך לא מסר אותם לנמענים. על זה הגיב הפוסק מסאלוניקי בכעס רב, באמרו שאין ספק, שגילוי סודות גורם לאדם נזק רב, אם לא בממון, בדבר אחר, ולכן ראוי להעניש את העבריין, "והנשארים ישמעו וירֵאו ומה גם שהוגד אלי שהיה זה בעיר בלוגראדו יע"א והמפורסם אצלנו היות עיר נאמנה מצאתי בה משפט וצדק" (ר' שו"ת תורת חיים, ח"ג, סי' מז). כתושבי בלגראד היהודים מוזכרים ב־1608, בנוסף להינדל די קאלו ובעלה אברהם הספרדי, כ־30 שמות־משפחה, שרק מעטים מהם נותרו כעבור שני דורות, כמו למשל: קאבאליירו, פרינסיפאל, סינטרון, עלי, מיראנדה, טרינקי, ישורון, טומאש, ופאלטיאל. כעבור שנתיים מופיעים בתעודות שמותיהם של הדיינים הבאים: בן חנניא, זבולון, דאנון והכהן. הרב באותה עת היה ישראל אבא. אחריו כיהן בבלגראד הרב מאיר בן אברהם אנג'יל, יליד סופיה. הוא קיבל סמיכה בצפת ופעל קודם־לכן בסופיה ובקושטא. הרב אנג'יל חיבר "קשת נחושה" (1593), "מסורת הברית" (1619) ו"מסורת הברית הגדול" (1622). בערוב ימיו עלה ארצה.

משנת 1617 עד 1642 כיהן כרבה הכולל של הקהילה ר' יהודה לירמה, יליד 1580, הוא כונה "רב מובהק ופסקן גדול". בתקופתו נוסדה הישיבה המפורסמת בבלגראד. לצדו של הרב לירמה כיהנו בה החכמים הבאים: דוד ברוך, יונה די אבירו, שאול פראג'י, משה מאג'ורו, אברהם חנניה שכונה "המאור הגדול הדיין המצויין רב ועצום", ואברהם הכהן. האחרון נפטר ב־1641, ועל מצבתו כתוב: "אם תשאלו למי הציון / להחכם השלם / החסיד העניו כמהר"ר / אברהם הכהן ת.נ.צ.ב.ה. / נפטר יום ג' כ"ט לחודש / ניסן שנת הת"א /". תלמידו ויורשו של ר"י לירמה על כס הרבנות היה שמחה בן גרשון הכהן, והוא הוציא לאור, בוונציה, בשנת 1647, את השאלות־והתשובות של רבו בשם "פליטת בית יהודה", ובהקדמה ציין, שרבו חיבר ספרים רבים, שכללו כ־400 תשובות "ממקור השכל חצובות, ובעו"ה בשרפה אשר שרף ה' בעיר הזאת עיר המהוללה בילוגראדו יע"א הכל נשרף, לא נשאר בם עד אחד... והנה היום אני תלמידו הקטן יגעתי וחפשתי חפוש אחר חפוש בחורים ובסדקים ומצאתי כמו כ"ט תשובות ביד בעלי בתים מפה העיר וגמרתי אמר להעלותם על ספר...". שמחה הכהן היה דמות יוצאת־דופן ומפורסם גם מחוץ לגבולות עירו. הוא אסף וליקט את כל שמות הגיטין, ובשנת 1657 הוציא לאור בוונציה "ספר שמות". ר' שמחה היה בקי הן בלשון אשכנז והן בלשון ספרד. בעבודתו הספרותית הוא נעזר בחכמים שפעלו באותה עת בבלגראד, והם אשר זבולון, יאודה קאלדירון, יוסף אסיאו ואהרון בר־דוד אשכנזי, שלושת הראשונים נפטרו בבלגראד, ואילו הרביעי עלה לא"י ונפטר בירושלים. בתקופת כהונתו של שמחה הכהן הגיע לבלגראד אחד מגדולי הרבנים של אותו דור, הרב החסיד שמשון חיות. הוא הגיע בקיץ 1655 באנייה, בליל שבת, וקודם עלות־השחר נפטר בחולי הדבר, וביום ראשון נקבר שם בכבוד גדול. שמחה הכהן נקרא בשנת 1668 לעיר הבירה ההונגארית; אך לאחר שנודע לו שבבודה נתקנה תקנה שלפיה לא יכהן במשרה רמה של רב כולל אדם שיש לו משפחה במקום, ולר' שמחה היו קרובים שם, חזר לבלגראד, שם נפטר בדמי ימיו. על כס הרבנות עלה חתנו יוסף אלמושנינו. הוא היה בן אחותו של יהודה לירמה, ותלמידו של יעקב חגיז בירושלים, שם למד יחד עם המקובל והמנהיג השבתאי נתן העזתי (שנפטר ונקבר ב־1680 בסקופייה — ר' שם). בבלגראד היו באותה עת החכמים הבאים: יצחק אלבלג, משה נחמן, שלמה טרינקי, אליה אהרן, חיים כהן, דוד רוסו, משה בן מיכאל הכהן ויוסף אבן דאנון, ששימש גם מזכירו האישי של ר"י אלמושנינו. הקהילה מנתה אז למעלה מ־800 יהודים.

מהדי התנועה השבתאית

קרה ומישהו מהחכמים האשים את הרב אלמושנינו בדעות ובהטפות שבתאיות, כאילו דרש ברבים דרשות של דופי ביום שבת. להגנתו קם ר' אפרים הכהן במלים חמות במיוחד: "יוסף הוא המשביר, גמיר וסביר, לוחם במלחמתה של תורה... הנעלב ואינו עולב, שומע חרפתו ואינו משיב דבר... הוא אהובי הרב הכולל בתלמוד ופסוקים הוא בלול כמהר"ר יוסף אלמושנינו נר"ו..." <ס' שות' שער אפרים יו"ד, סי' סה>. בכל זאת נראה, שהיה בדברים גרעין של אמת: אכן, קהילת בלגראד, כשבראשה עומד אז הרב יוסף אלמושנינו, שלחה שני שליחים אל שבתי צבי, והרב עצמו העתיק במו־ידו שני כתביו של נתן העזתי ושלח העתקים מהם לקהילות אחרות. מן הראוי לציין, שר"י אלמושנינו גבה עדות על מותו של ש"צ לפי בקשת אשתו־עגונתו יוכבד: הרב קיבל עדותו של מוסלמי תושב בירָאט (ארנאוט בילוגראדו באלבאניה), שהיה נוכח במחלתו, במותו ובקבורתו של שבתאי צבי. [ר' "ציון" י"ז 1952, עמ' 75–78].

בתקופת כהונתו של אלמושנינו הגיעו לבלגראד "מאמינים" בשבתי צבי גם אחרי המרתו לאיסלם, בְּנֵי כת ה"דונמה", בעיקר מסאלוניקי, אך הם היו מנודים מטעם החברה היהודית: "מי שנשתמד לא יכול עוד ללבוש תכשיט יהודי... ואפילו אם ירצה ללבוש, בני העיר לא מניחים אותו...". [נחמיה חייא חיון, "הצד צבי", דף לז, ע"ב]. אנו למדים מכאן, כי "תכשיט יהודי" נישא כנראה בגאווה. וזאת הייתה תקופה של הגבלות לבוש, מכוח "הסכמות" רבני הדור, כמו גם לפי צווי הממשל הטורקי, שרצה להבדיל בין

המוסלמים לבין הד״מי (נוצרים ויהודים), אך יהודי בלגראד הפרו את הצווים. הרב אלמושנינו ראה בתופעות אלו סכנת התבוללות. וכך הוא התריע: ״אנו רואים מעשים בכל יום פה העירה כמה וכמה הסכימות שנעשות אפילו בחרם... עוברים אליהם ואין פוצה פה ונודד כנף. כמה פעמים הסכימו בחרם פה העירה שלא להביא מנגנים גוים וכל מיני זמרא שלהם במצהלות חופות חתנים ובשמחת מילה, וגם כמה פעמים הסכימו שלא תלכנה הנשים לבית המרחץ או לבתי גויים לטייל בחפצי זהב וכסף ובלבושים הנארגים בחוטי כסף... ובמאכל ומשתה במיני תבשילים של בשר ויין... שלא להתגאות בפני העמים שהם עשירים, עם כי מחמת זה יתרבו מיסים והוצאות ופיזורים ויאכלו את ישראל בכל פה... וכיוצא באלה הסכימו בהסכמה קדומה שלא תלכנה הנשים חוץ לעיר לטייל או בתוכה לגנים ופרדסים של גוים בלתי חברת אנשים עמהם שלא תצא ח״ו איזה פרצה...״ (ר׳ שו״ת ״ידות ביהוסף״, ח״א, סי׳ ד) — ומי שבוחן את השורות הללו מקבל תמונה ברורה למדיי על מצבם החומרי של היהודים ועל התערותם בעמים השכנים. באמצע המאה ה־17 הגיעה הקהילה היהודית בבלגראד לשיא התפתחותה התרבותית, הרוחנית והכלכלית, בעיקר משום שהגבול הבינלאומי היה רחוק מהעיר. נסיגת העות׳מאנים החלה לאחר תבוסתם בשערי וינה בשנת 1683 ונמשכה עם כיבושה של בודה (1686) ע״י האוסטרים. בלגראד נכבשה, כאמור, בספטמבר 1688, לאחר מצור קשה, שנמשך כחודש ימים, ותוך קרבות מרים. רק יהודים בודדים הצליחו להימלט מן העיר ומצאו מקלט־לילה בערי הקיסרות העות׳מאנית.

הרס וגירוש

הגורל שפקד את יהודי בלגראד בשנת 1688 היה הקשה ביותר שקהילה זאת ידעה עד אז: בית־הכנסת נשדד ונחרב, והתושבים גורשו מבתיהם, נבזזו, נשבו והובלו ערומים במסע מפרך כ־180 ק״מ, תוך השפלות והתאכזרויות, למחנה ריכוז ליד העיר אוסייק. היחס של השובים, האקלים הקשה, מחלות ורעב עשו שמות במגורשים, ורק כרבע מהם זכו להיוותר בחיים עד שהגיעו כספי פדיון־השבויים מהקהילות ברחבי אירופה. הגירוש נחרת בלב יהודי בלגראד וזכרו נשמר דור אחר דור. נתחברו אף קינות אשר ביטאו את פרשת הסבל והכאב, ויש לחשבן למקור מהימן לתיאור האירועים, משום שמחבריהן חזו את המאורע מבשרם. ר״י אלמושנינו נפטר במקום־גלותו, בניקולסבורג (כיום מיקולוב, בצ׳כוסלובאקיה) בשנת 1689, ואילו בני שכבת המשכילים לא חזרו עוד לבלגראד לאחר פדיונם (התיישבו בעיקר בוונציה, באמשטרדם, בלונדון). שלמה מונייאן, שנשבה בהיותו ילד בן 7, אומץ ע״י קהילות אוסטריה, ולימים נבחר לרבה ואב״ד של קהילת נוי־דאוסנין, בה כהן בשנים 1718—1750. כתבי־יד של הרב אלמושנינו הגיעו לידי החיילים האוסטריים, ואלה מכרו אותם לטורקים, וכך נתגלגלו עד קושטא, שם נפדו ע״י המשפחה אשר הוציאתם לאור בשנים 1711 ו־1733, בשני כרכים, בשם ״עדות ביהוסף״. בשנת 1690, לאחר מצור שנמשך 12 ימים, נפלה בלגראד שוב לידי הטורקים, והיא חרבה כמעט לחלוטין. תושביה הנוצרים עזבוה, באו הטורקים ועמם קומץ של יהודים, שהחלו לשקם את קהילתם. בשנת 1692 כיהן שם כרב כולל שמואל פינטו מסאלוניקי. בשנת 1706, כשברבנות בלגראד כיהן כרב כולל יצחק בכ״ר משה, ביקרו בעיר שני שד״רים מירושלים, חיים מרדכי זאבי ונסים רוזוליו, והדבר הזה כשלעצמו מעיד, שהקהילה כבר השתקמה במקצת. על אף מיעוטם של היהודים בתחילת המאה ה־18, נראה שהשפעתם הכלכלית ואף המדינית הייתה ניכרת. התעודות מספרות על האחים אברהם ומשה אלבוחר; אברהם שימש פסוכנו של די־פיריול, שגריר צרפת בקושטא, והוא היה זה שניהל קשרים בין די־פיריול לבין פרנץ ראקוצי, מנהיג המרד ההונגארי (1703—1711) נגד בית האבסבורג ונגד המשטר הפיאודאלי, ואף הוכתר למלך בשנת 1705. משה אלבוחר היה נוסע לעתים קרובות להונגאריה, לוואלאכיה ולארצות אחרות בשליחויות שונות. באותה תקופה שהו בבלגראד סוחרים ובעלי־מלאכה רבים מראגוזה (נוצרים), ובשל כך, מאוחר יותר, בשוב האוסטרים, חל איסור על שהותם בעיר. לקראת הכיבוש האוסטרי, בשנת 1717, מנתה הקהילה כ־250 נפשות, בנוסף לבעלי זכויות־יתר, שלא היו רשומים בפנקסי המיסים, וזה כרבע ממספר הנפשות שהיו שם עד שנת 1688.

חילופי השלטון

המלחמה בין אוסטריה וטורקיה התחדשה בשנת 1716. הנסיך אויגן מסאבויה כבש את העיר טמישוואר, והגיע לשערי בלגראד. הוא הפגיז את העיר במשך 5 ימים. ב־18 באוגוסט 1717 נכנעה בלגראד, ובשנה שלאחר־מכן נחתם חוזה־שלום בעיר פוז׳ארֶוואץ, שלפיו נשארה בלגראד בידי האוסטרים. בזאת החלה התקופה הארוכה ביותר שבה לא הייתה העיר נתונה לשלטון האימפריה העות׳מאנית: משנת 1717 עד 1739. בשוך הקרבות קשרה טורקיה חוזים מסחריים שונים עם אוסטריה, כך שבלגראד, כעיר־הגבול, התפתחה לצומת־תעבורה בין המזרח והמערב. בקהילה הספרדית כיהן באותה עת הרב מורנו, ואילו האשכנזים פנו בשנת 1720 אל וולף יפה מרגליות. בכתב המינוי שלו, החתום בידי כ־10 מטובי העיר, כתוב, בין היתר: ״בהתאסף ראשי עם יחד אנחנו ק״ק אשכנזים אשר פה בילוגראד... שמיום שכבשה מלך אדום

שמשו האור והחשך בערבוביא... ונשארנו בלא רועה וכבירה בלא מנהיג... אדונינו האלוף והקצין המנהיג כמהר"ר וואלף יפה ימשול בנו ויהיה לנו לשר ולראש ולקצין..." נראה שהרב, שהיה אז בן 63, לא הספיק לעשות רבות בקהילתו, ותחתיו מונה אחד מהחותמים בכתב־המינוי, הוא לוי יצחק ירושלמי, ולידו שימשו כדיינים משה בן אברהם מטרוויטש ויוסף בן מרדכי מניקולסבורג. ראשי הקהל היו אז דוד מאיר אמיגו לעדת הספרדים, ושמשון פראנקל לעדת האשכנזים. ר"י ירושלמי היה מקובל בחוגי שתי העדות, משום ששלט בשפות אחדות על בוריין, לרבות "האשכנזית ולשון ספרד". בשנת 1724 הסתכסכו בני עדת הספרדים בינם לבין עצמם, ועל המצב בקהילה נשאר התיאור דלהלן: "פה ק"ק בילוגראדו יע"א נמצאו שתי קהילות ק"ק ספרדי יצ"ו וק"ק אשכנזי יצ"ו וכל קהילה יש לה רב מ"ץ בפני עצמה. ויהי בשנת התפ"ד (=1724) ליצירה נפלו דברי ריבות בין ק"ק ספרדים ונעשו ב' כיתות. הרב שלהם עם כת אחת שהיו רוב מנין לצד א' והכת הב' שהיו רוב בנין לצד א' ובקשו מהרב של ק"ק אשכנזים שיהיה להם לעזר ולסעד. ויהי כי ארכו ימי הריב נצחו הכת שהיתה עם הרב של ק"ק אשכנזים ונתגלגל הדבר לערכאות של גויים וגזר מושל העיר על כללות ק"ק ספרדים שיעשו שלום ביניהם ואם לאו יעשה בהם משפטי נקמות...". לאחר זמן הושכן שלום בין שני הרבנים "ונהגו ביניהם אהבה ואחוה כמאז מקדם", וכאשר החליט הרב מורנו לעלות לא"י, אסף את צאן־מרעיתו ואמר להם, שבטורקיה יחפש מישהו שיבוא במקומו; אך הדבר לא עלה בידיו, ולכן יעץ לקבל באופן זמני את "הדיין המצויין כמוהר"ר לוי ירושלמי נר"ו והוא יורה וידין לכן והוא מכיר לשוננו ובקי במנהגינו..." בדרכו לא"י התעכב הרב מורנו בקושטא, ומשם שיגר מכתב לבלגראד: "כבר בקשתי לכם רב ספרדים ולא מצאתי מי שירצה לבא שמה ומי שראוי לכן לכל צרכיכם", ועל כן הוא המליץ, שגם להבא יסתפקו ברב ירושלמי. עד חג החנוכה של שנת התפ"ט (=סוף 1728) אכן שימש הרב הנ"ל בהתנדבות כמ"מ רבם של הספרדים, ואז הכריז, שלא יוכל עוד לשרת את שתי הקהילות, ונתן להם שהות של 8 ימים, אך מכיוון שלא מצאו לו מחליף הגיעו למסקנה הבאה: "יש פה עמנו היום החכם השלם הדיין המצויין... אין טוב ממנו ואפילו אם נלך ונבקש לא נמצא כמוהו וקרוב לודאי שלא יבא לנו רב מטורקיה לארץ הזאת כי אם ע"י פיזור ממון רב... ואין ידינו משגת". בזאת החליטו להכתיר את ירושלמי כרבם. תקופת כהונתו של הרב הנ"ל לא הייתה קלה כל־עיקר. כדי לעמוד בהצלחה בתפקידיו, הייתה שומה עליו להתכתב עם רבני אשכנז וספרד כאחד, ולעתים קרובות תרגם את פניות המתדיינים ואת תשובות הרבנים משפה לשפה וזה לשונו "...ואמר לנו בלשון ספרדי והעתקנו ללשון אשכנז בלי חסרון ויתרון". או למשל: "אני מבטיח להעתיק דבריו הנעימים מכתב אשכנז לספרדים ואשלחם לרבני וחכמי קוסטנטינה".* אולם במקרה של "יבמה אשכנזית שנפלה לפני יבם ספרדי" הוא התלבט בין שני פוסקים: האם לדון לפי הרמב"ם, כמנהג הספרדים, או לפי הרמ"א (ר' משה איסרליש), כמנהג האשכנזים. בשנת 1739 עזב הרב את בלגראד ועבר לעיר טמישוואר. (ע"פ ספרו של הרב שלנג, עמ' 56 — כתב הרב הנ"ל ספר שו"ת "בן אבות הלוי").

השלטון האוסטרי, אותו שלטון שגירש את כל יהודי וינה הבירה ואף ניסה לגרש את היהודים מפראג, הנהיג גם בבלגראד חוקים נוקשים. יהודים אשכנזים מעטים קיבלו זכות־ישיבה, ואילו היהודים "הטורקים" קיבלו זכויות־יתר מסוימות על־יסוד הסכמי ה"קאפיטולאציה", שהיו אז בתוקף. הרב שלאנג מונה, בספרו "יהודים בבלגראד", 33 משפחות בעלות נתינות טורקית (רובן ספרדיות, אך גם כמה אשכנזיות). בחצר יהודי אשכנז היו 47 חדרי־מגורים, 25 מטבחים ו־7 מרתפים, ואילו ב"הבית היהודי" התגוררו היהודים "הטורקיים" ב־103 חדרים, והיו להם 49 מטבחים ו־27 מרתפים.

על בתי־הכנסת בעיר

גורל בתי־הכנסת בבלגראד היה דומה לגורלם של יתר בנייני העיר, שנפגעו לעתים קרובות בעקבות מעשי־איבה ושריפות. יחס השלטונות העות'מאניים לשיפוץ בתי־הכנסת הקיימים שנפגעו היה ליבראלי למדיי, ולעומת זאת חל איסור לבנות בתי־כנסת חדשים. באחת התעודות משנת 1670 לערך, כתוב:

"...מהשנים הקדמוניות אביהם של האחים אברהם ושמואל בני המנוח כ"ר יצחק אלבלג נ"ע נדר נדר חמש מאות גסי"ם לבנות בהם בית־הכנסת חדש פה עירנו (בילוגראדו) וקנה אבנים וקורות ועצים ונסרים וכל דבר המצטרכת לבנין הנזכר ובין זה לזה אמרו לו שבנין בית־הכנסת רוצה מאמר המלך ומאמר המלך אין נותנים עכשיו לבנות בית־הכנסת...". (שו"ת פרח מטה אהרון ח"א, סי' סד) בזמן הכיבוש האוסטרי בשנת 1688 נהרס בית־הכנסת כליל, ומאחר שיהודי בלגראד נלקחו בשבי וחזרו לעירם רק כעבור כשנתיים עם צבאות טורקיה, נבנה, למרות האיסור העקרוני, מבנה מלבני, שהיכלו פונה כלפי דרום־מזרח, לכיוון ירושלים. בקרבות של שנות 1717 ו־1739 נפגע ביה"כנ שוב, ובשנת 1752 פרצה בו דלקה. קהילות ישראל באוסטריה ובאיטליה הרימו תרומות גדולות לנפגעי הדלקה בבלגראד. במכתב־תודה לקהילת מאנטובה, ששלחה 2,000 לירות מאנטובניות, מאשרים יהודי בלגראד,

* כינוי לקושטא, היא אינסתנבול בימינו. המובאות ע"פ ר' משה אמארילייו, שו"ת "דבר משה", יו"ד, סי' מ' (ר' במקורות).

שבכסף זה ישתמשו לשיקום בית־הכנסת. זכר השרפות משנות 1790, 1795 ומראשית המאה ה־19 היה חקוק על אבני ביה"כנ הישן בבלגראד.

עם עלייתו של הנסיך מילוש לשלטון, הוטב מיד מצבם של יהודי העיר. בין מעשיהם הראשונים היה תיקון ושיפוץ בית־הכנסת, שנפתח מחדש, ובחגיגיות רבה, בספטמבר 1819. כשנה קודם־לכן חגגו יהודי בלגראד את חנוכת בית־המדרש ובית־הספר, שנבנו מתרומות האחים אהרן ושלמה עזריאל. השינוי ביחסו של השליט אפשר להם לחזור על מנהגם הישן — דהיינו הגניזה, קבורת ספרי־תורה שנפסלו וכתבי־יד או ספרים שנקרעו בתקופות הלוחמה. טקס כזה נערך ברוב־עם בספטמבר 1820 בבית־הקברות היהודי הישן בעיר.

הנסיך מילוש ביקר לעתים בבית־הכנסת ואף נידב תרומות "ופעם אחת בא בשבת פ' בשלח לשמוע נגון שירת הים, ותישא חן בעיניו והתנדב לקהלם מנורת נחשת קלל גדולה ויפה השוה במחיר שמונה מאות פראנק כסף, ויתלו אותה באמצע בית־הכנסת לזכרון עולם". ("המגיד", גל' 11, 1886).

לאחר הפגזת בלגראד ביוני 1862, כשכמעט כל בני הקהילה היהודית נאלצו לעזוב את עירם, נגרמו נזקים ניכרים לבית־הכנסת. בשנת 1864 ניגשה הקהילה לערוך תיקונים, אך בהעדר תקציבים לכך, מכרו בשטר־קניין לצמיתות כ־60 מקומות לעשירי העדה, ומאז ואילך לא שילמו עוד אלה בעד כיסאותיהם. 1889 ניסו הגבאים לפדות את המקומות האלה, אך נתקלו בסירוב. באותה שנה עצמה נעשה בבית־הכנסת בדק־בית, והקהילה הוציאה למטרה זו כ־12,000 פראנקים. הוסיפו כ־70 מושבים. באותו הרחוב היה עוד בית־כנסת, חדיש יותר, שנקרא ביה"כנ החדש, ושעריו נפתחו פעמיים־שלוש ליום לתפילה. אף בית־הכנסת השלישי היה בקרבת־מקום. היה זה ביה"כנ של עדת האשכנזים, והוא שָׁכַן בבית שכור "ולא יפתח כי אם בשבתות וחגים ומועדים, וברוב עמל וטורח מתאסף שם מניין לעבוד את האלהים בימים ההם", כדברי הרב ביג'ראנו בשנת 1886.

מאז שנת 1888, כשבטלו חוקי ההפליה, אשר אסרו על היהודים לצאת מרובעם, נתמעטו הכנסות בתי־הכנסת, שכן העשירים עזבו את השכונה היהודית. השכונות החדשות, בעיקר ה"זרק" (כעת רח' "ה־7 ביולי"), משכו את הצעירים, וההתבוללות החלה לכרסם בהם. זו אחזה קודם־כול באשכנזים, אך בהדרגה נפגעו גם הספרדים. ולדוגמה: בשנת 1886 היו כ־10 חנויות פתוחות בשבתות ובמועדים.

בסוף המאה ה־19 הגיעו לבלגראד יהודים אשכנזים רבים, לרוב בעלי־מלאכה, שפתחו את בתי־העסק שלהם במרכזים החדשים. בית־הכנסת בבית השכור ב"דורצ'ול" לא התאים לצורכיהם. אז נקנה בניין, שבתקופת הנסיך מילוש שימש כתיאטרון. הוא שופץ ושימש, בנוסף לביה"כנ, גם למגורים, ושני חדרים הוקצו לבית־הספר לבנים ולבנות. ה"טָמפל" הזה, שהיה ברח' קוסמאיסקה 51, היה בשימוש עד שנת 1926, עד שנסתיימה בניית ביה"כנ החדש באותו הרחוב, במס' 19 (ר' להלן). בעל הזיכרונות מציין, שבתקופה ההיא היו מועסקים ככלי־קודש בקהילה 5 אנשים, וכדי שיהיה מניין לתפילות, הועסקו 4 "בטלנים", אשכנזי אחד ושלושה ספרדים, שקיבלו שכר של כ־10 דינארים כ"א. העשירי היה תמיד מישהו שבא ל"יארצייט" או נער בן יג' ומעלה.

בתחילת המאה ה־20 החליטו הספרדים לבנות בית־כנסת מפואר ב"זרק". שאיפתם לצאת מרובעם הצר הייתה כה עזה, שרבים תרמו בעין יפה למטרה זו. בשנת 1899 העניק מתחיה לוי בצוואתו שני בתים, כסף במזומן וניירות־ערך להחזקת בית־הכנסת הזה. במכרז זכה האדריכל ויקטור עזריאל, בנו של יו"ר הקהילה. תכניות הבניין אושרו בשנת 1905, ובשנת 1907 ירה המלך פטר הראשון לבית קאראג'ורג'ה אבן־פינה לביה"כנ. כעבור שנה בערך השתתף שוב המלך, עם חברי הממשלה, בטקס חנוכת הבית, אשר נקרא "בית ישראל". אלה הן העובדות היבשות, שאינן משקפות אל־נכון את הלך־הרוחות של אותם הימים, כשהקהילה התפלגה ונפלו דברי מריבות והאשמות, במיוחד לגבי חוקיות המכרז, מקורות המימון וגובה שכרו של האדריכל, כמו גם לגבי מוסריותו של יו"ר הקהילה, ורק מלחמת הבאלקאנים בשנת 1912 השתיקה את הסערה.

ברם, "בית ישראל" היה היכל לתפארת יהדות בלגראד, ועמד על תלו עד ל־6 באפריל 1941, שאז מטוסי הרייך השלישי החריבו אותו. לאחר המלחמה שופץ הבניין, והוא משמש כעת "גאלריה לפרסקות הבינייימיות", הלקוחות ממנזרים סרביים־אורתודוקסיים. נערכים שם גם קונצרטים, בעיקר למקהלות, ביניהן מקהלת "האחים ברוך" של הקהילה המקומית. בית־הכנסת הישן, שנשאר עומד על תלו בתקופת הכיבוש הנאצי, אכול שיני הזמן והתלאות, נהרס אחר המלחמה בפקודת השלטון המקומי, על־אף בקשת התושבים לשפצו ולשמרו לזכר דיירי הרובע היהודי שנרצחו בשואה.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה זרמו לבלגראד האשכנזים מהשטחים החדשים של הממלכה, בעיקר מגליל וויוודינה, וה"טמפל" נעשה צר. ראש הקהל, ד"ר פרידריך פופס, יזם בניית בית־כנסת חדש, ועיריית בלגראד תרמה קרקע ברחוב בו שכן ביה"כנ הישן. ההוצאות לבנייה נאמדו בכ־3 מיליון דינארים. בין התרומות ניתן להבליט את זו של הרמן פליישר הישיש, אשר תרם את ביתו, בשווי כמיליון דינארים, תמורת דירה צנועה, בבניין העתיד לקום, עד סוף ימיו. על העבודות הופקד האדריכל מילאן שלאנג. חנוכת ביה"כנ נתקיימה בשנת 1926. היו בו ספסלים מעץ־אלון, פמוטים ומגיני־דוד יקרי־ערך ונברשות מפוארות. החלונות קושטו בזכוכית צבעונית אמנותית שזורה בעופרת, עשויה בבלגיה, מתרומות של גצה כהן (קון), בנימין פליישר ושאנדור באואר. הבניין

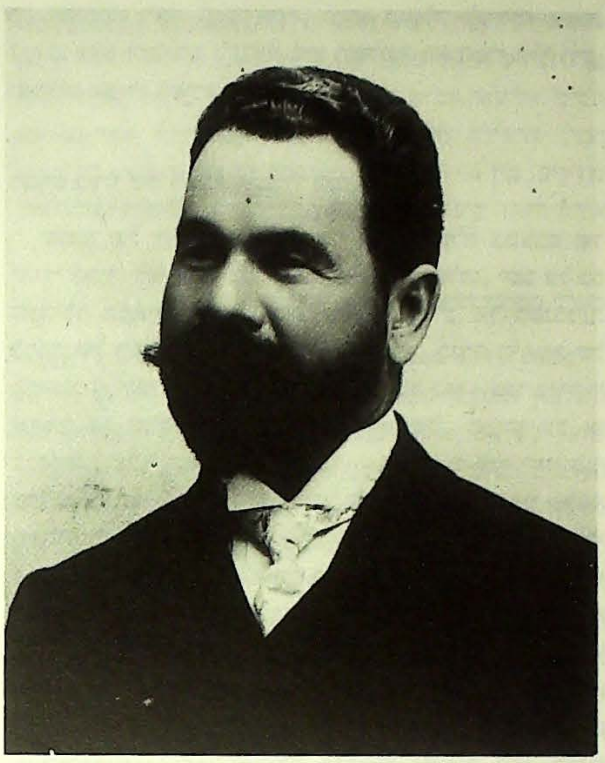

ד"ר דוד אלקלעי מבלגראד — ציר בקונגרס הציוני הראשון (מסרביה).

שכן בחצר גדולה ומטופחת. בקומת־הקרקע נמצאו המקווה, אולם־התעמלות ודירות השוחט והשמש. בבית־הכנסת הזה 300 מקומות־ישיבה, ובעזרת־נשים עוד 180. מעל ההיכל נמצא העוגב, ולצדו זימרו ילדי הקהילה, בנים ובנות כאחד, דבר שלא היה לטעמם של החרדים, שבאו מהערים סנטה וסובוטיצה, וזה הוסיף לא־מעט לסיבת הפילוג שחל בשנות ה־30 ולהקמת הקהילה החרדית במקום. צמוד לביה"כנ היה אולם בית־הספר. בשתי הקומות הנוספות שכנו משרדי הקהילה ודירות הרב, המורה, החזן והרמן פליישר הנ"ל. בקומה העליונה פעלו בימי ראשון ביתות ללימודי דת כנדרש בבתי־הספר של המדינה.

בתקופת מלחמת־העולם השנייה שימש ביה"כנ האשכנזי הזה בית־בושת לחיילים גרמניים. אחר המלחמה טוהר המקום ושופץ, וכעת הוא משמש כבית־הכנסת היחיד בבלגראד.

בתי־העלמין בק"ק בילוגראדו

בתקופה העות'מאנית, בשנת 1521, הוקצה שטח־קרקע הצמוד לחומות העיר לבניית בית־עלמין יהודי. אולם במפת העיר משנת 1735 של מ. זויטר מסומן בית־הקברות בעורפה של שכונת היהודים "הטורקיים". יש להניח, שחלק מעצמות היהודים ומצבותיהם הועברו מהקברים הישנים במורד נהר

הסאווה לחלקה החדשה, משום שבחפירת יסודות הבתים שם ביצבצו שברי מצבות ועצמות־אדם. עם התרחבותה של העיר הועתקו גם שטחי בתי־הקברות, ואין לדעת בוודאות את מיקומו של כל שטח ושטח. בשנת 1759 נלקחו מבית־הקברות מצבות, קרוב לוודאי הגדולות והמרשימות ביותר, לבנות בהן רחט סביב המעיין, כנראה ליד המסגד של יחיא־פחה, שנמצא בקרבת המקום. כשהיהודים הבחינו במעשה הטורקים, פנו מייד אל השלטונות, והמעשה אכן הופסק. המצבות שטרם השתמשו בהן הוחזרו לבית־הקברות, אך מאחר שהאבנים כבר סותתו והכתובות נמחקו, אי־אפשר היה לקבוע לאיזה קבר שייכת מצבה מסוימת. היהודים הניחו אותן בשדה ופנו אל רבם ר' שלמה שלם, בבקשה להתיר להם למכור אותן ולהשתמש בכספים שיתקבלו לצורכי החברה הקדושה. הרב לא נתפנה מייד לדון בבקשתם, ובינתיים החלו גונבים את המצבות, ואז הואיל הרב להתיר את המכירה. המדובר כאן בבית־הקברות שברובע דורצ'ול. בשנת 1886 יצא ד"ר ראובן בירר* "להתחקות על שרשי רגלי היהודים הקדמונים", וכך הוא כתב על המצבות כמנהג ספרד:

"הנני להזכיר פה גם את 'בית עולם' הישן — כי עתיק ימין הוא, וראוי הוא איפוא כי נשים אליו לבנו. דברי ימי עמנו החרוטים על לוחות האבנים בשדה קברות ישראל הלא יועילו לנו פה... שוא נבקש לקרוא את הדברים ולדעת בינה לעתים שעברו, כי פה אין נוהגים להעמיד את האבנים זקופות, אך הניח יניחו אותן על הקבר, ועל כן היו אותם כלה וימלאו מקומם אזוב ירקרק..."

בשנת 1886, בעת חפירת יסודות לבית, נמצאו שם שורות של קברים וציונים ומצבות־אבן מוטלות אופקית. על אחת המצבות נמצאו כתובים "בכתב אשורי ולשון הקודש" הדברים הבאים: "פה נקבר הארום חכם וחשוב אהרן יצחק אבראבאניל תנצב"ה", אך המקום שבו היו חרותים החודש והשנה היה מחוק. הרב ביג'ראנו קבע, שהייתה זו הוכחה, כי בזמן קדמון היה שם בית־מועד לכל חי לעדת ישראל, אך העיר גדלה והתרחבה, "עד כי נהפך להיות בית המתים ההוא לבית החיים, עתה בזמננו אחד מהשוקים הנאים בטבור העיר" ("המגיד", גל' 24 (1886)). יהודי בלגראד אספו אז את העצמות וקברו אותן בבית־הקברות בכבוד גדול. גם את הקרקע רצו לקנות, אבל בעל־הבית הסרבי דרש עבורה סכום ניכר. בני הקהילה נתכנסו והסכימו, שלא לפדותו.

במאה ה־19 היה בית־הקברות ברובע "פאליולָה", בקרבת רח' דאלמטינסקָה דהיום. בשנת 1888 נצטוו היהודים לסגור את בית־הקברות שם, כי הוא היווה מכשול לפיתוחה של העיר. ההוצאות לבית־הקברות החדש עלו על 40,000

* רופא, יליד לבוב (למברג), מראשוני הציונים בסרביה וכבולגאריה. ר' רשימתו ב"הצפירה", גל' 3 (1887).

ד"ר דוד אלקלעי מבלגראד — ציר בקונגרס הציוני הראשון (מסרביה).

שכן בחצר גדולה ומטופחת. בקומת־הקרקע נמצאו המקווה, אולם־התעמלות ודירות השוחט והשמש. בבית־הכנסת הזה 300 מקומות־ישיבה, ובעזרת־נשים עוד 180. מעל ההיכל נמצא העוגב, ולצדו זימרו ילדי הקהילה, בנים ובנות כאחד, דבר שלא היה לטעמם של החרדים, שבאו מהערים סנטה וסובוטיצה, וזה הוסיף לא־מעט לסיבת הפילוג שחל בשנות ה־30 ולהקמת הקהילה החרדית במקום. צמוד לביה"כ היה אולם בית־הספר. בשתי הקומות הנוספות שכנו משרדי הקהילה ודירות הרב, המורה, החזן והרמן פליישר הנ"ל. בקומה העליונה פעלו בימי ראשון כיתות ללימודי דת כנדרש בבתי־הספר של המדינה.

בתקופת מלחמת־העולם השנייה שימש ביה"כ האשכנזי הזה בית־בושת לחיילים גרמניים. אחר המלחמה טוהר המקום ושופץ, וכעת הוא משמש כבית־הכנסת היחיד בבלגראד.

בתי־העלמין בק"ק בילוגראדו

בתקופה העות'מאנית, בשנת 1521, הוקצה שטח־קרקע הצמוד לחומות העיר לבניית בית־עלמין יהודי. אולם במפת העיר משנת 1735 של מ. זויטר מסומן בית־הקברות בעורפה של שכונת היהודים "הטורקיים". יש להניח, שחלק מעצמות היהודים ומצבותיהם הועברו מהקברים הישנים במורד נהר הסאווה לחלקה החדשה, משום שבחפירת יסודות הבתים שם ביצבצו שברי מצבות ועצמות־אדם. עם התרחבותה של העיר הועתקו גם שטחי בתי־הקברות, ואין לדעת בוודאות את מיקומו של כל שטח ושטח. בשנת 1759 נלקחו מבית־הקברות מצבות, קרוב לוודאי הגדולות והמרשימות ביותר, לבנות בהן רחט סביב המעיין, כנראה ליד המסגד של יחיא־פחה, שנמצא בקרבת המקום. כשהיהודים הבחינו במעשה הטורקים, פנו מייד אל השלטונות, והמעשה אכן הופסק. המצבות שטרם השתמשו בהן הוחזרו לבית־הקברות, אך מאחר שהאבנים כבר סותתו והכתובות נמחקו, אי־אפשר היה לקבוע לאיזה קבר שייכת מצבה מסוימת. היהודים הניחו אותן בשדה ופנו אל רבם ר' שלמה שלם, בבקשה להתיר להם למכור אותן ולהשתמש בכספים שיתקבלו לצורכי החברה הקדושה. הרב לא נתפנה מייד לדון בבקשתם, ובינתיים החלו גונבים את המצבות, ואז הואיל הרב להתיר את המכירה. המדובר כאן בבית־הקברות שברובע דורצ'ול. בשנת 1886 יצא ד"ר ראובן בירד* "להתחקות על שרשי רגלי היהודים הקדמונים", וכך הוא כתב על המצבות כמנהג ספרד:

"הנני להזכיר פה גם את 'בית עולם' הישן — כי עתיק ימין הוא, וראוי הוא איפוא כי נשים אליו לבנו. דברי ימי עמנו החרוטים על לוחות האבנים בשדה קברות ישראל הלא יועילו לנו פה... שוא נבקש לקרוא את הדברים ולדעת בינה לעתים שעברו, כי פה אין נוהגים להעמיד את האבנים זקופות, אך הניח יניחו אותן על הקבר, ועל כן היו אותם כלה וימלאו מקומם אזוב ירקרק..."

בשנת 1886, בעת חפירת יסודות לבית, נמצאו שם שורות של קברים וציונים ומצבות־אבן מוטלות אופקית. על אחת המצבות נמצאו כתובים "בכתב אשורי ולשון הקודש" הדברים הבאים: "פה נקבר הארום חכם וחשוב אהרן יצחק אבראבאניל תנצב"ה", אך המקום שבו היו חרותים החודש והשנה היה מחוק. הרב ביג'ראנו קבע, שהייתה זו הוכחה, כי בזמן קדמון היה שם בית־מועד לכל חי לעדת ישראל, אך העיר גדלה והתרחבה, "עד כי נהפך להיות בית המתים ההוא לבית החיים, עתה בזמננו אחד מהשוקים הנאים בטבור העיר" ("המגיד", גל' 24 (1886)). יהודי בלגראד אספו אז את העצמות וקברו אותן בבית־הקברות בכבוד גדול. גם את הקרקע רצו לקנות, אבל בעל־הבית הסרבי דרש עבורה סכום ניכר. בגי הקהילה נתכנסו והסכימו, שלא לפדותו.

במאה ה־19 היה בית־הקברות ברובע "פאליולָה", בקרבת רח' דאלמטינסקה דהיום. בשנת 1888 נצטוו היהודים לסגור את בית־הקברות שם, כי הוא היווה מכשול לפיתוחה של העיר. ההוצאות לבית־הקברות החדש עלו על 40,000

* רופא, יליד לבוב (למברג), מראשוני הציונים בסרביה וכבולגאריה. ד' רשימתו ב"הצפירה", גל' 3 (1887).

פראנקים. נקנתה חלקת קרקע, נבנתה גדר־אבן סביב לה, נחצבה בה באר מים חיים ונבנו בתים מרווחים להלנת המת ולרחיצתו. הוצבו גם שומרים על המצבות. בתקופה הזאת היה יו"ר חברת "רחיצה קדושה" משה די מאיו. את פתיחת שערי בית־הקברות החדש חגגו יהודי בלגראד ברוב־פאר, בבית תלמוד־תורה, שם נערכה סעודת־המצווה. ראשון הנואמים היה ראש ועד העדה הספרדית יעקב מ. אלקלעי, שאמר, בין היתר: "את שערי ביה"ק הישן סגרנו על מסגר, לבלי קבור בו עוד את מתינו. את ביה"ק החדש פתחנו, חלקה רחבת ידיים ורבת ההוצאות." ["הצפירה", גל' 240 (1889)]. הרב ד"ר שמעון ברנפלד אמר, כי אחת הסיבות לחגיגה היא גניזת חלק מהספרים הקדושים שבלו. נאספו עבור החברה־קדישא כ־3,000 דינארי כסף, מלבד הוצאות הסעודה, שאותן שילמו הנאספים עצמם.

בני דור השואה לא זכו להיקבר ליד אבותיהם. המעטים אשר נותרו בחיים דאגו לכך, שעל המצבות העתיקות, ליד שמות יקיריהם אשר נרצחו, ייחרתו המלים: "קרבנות הפאשיזם".

מקצת מפרנסות היהודים

בשנת 1719 ביקש אהרן הירשל מהשלטונות, שיעניקו לו חכירה בלעדית לשריפת י"ש (ערק) תמורת 1,000 פראנקים לחודש, אך בקשתו נדחתה. בשנת 1721 ביקשו יצחק מוזס והאחים שמשון וקופל פראנקל מונופולין לשריפת הערק ברחבי הארץ, בהבטיחם לשלם לאוצר המדינה 19.268 פראנקים לשנה. אף־על־פי שמתחרם בעסקה, יצחק חנוך, הגיש הצעה טובה יותר, העניק הממשל את זכות החכירה לשלושת הראשונים. הם שאפו לקבל לידם גם זכות לייצור בירה, אך הזכות הוענקה לאחים קפיש. בשנת 1724 הם השקיעו בעסק כ־100,000 פראנקים והתחייבו להכניס לקופת המדינה 20,000 פראנקים בשנה. מאחר שבעיר היו אז שלושה בתי־חרושת לבירה, שהיו שייכים לאוסטרים ונהנו מהקלות שונות, נאלצו האחים קפיש לסגור את מפעלם לפי צו השלטונות.

בשנת 1734 ביקשו יצחק הירשל ויצחק קפיש לפתוח מחדש את מפעל הבירה, אך האוכלוסייה הנוצרית דרשה מן הממשל לאסור על היהודים כל עיסוק במסחר עם האוכלוסייה הלא־יהודית, כך שנותר להם לסחור רק בינם לבין עצמם. ייתכן שהתפרצות אי־הסובלנות הייתה קשורה לבואו לבלגראד של יוסף בן ישכר זיסקינד אופנהיימר, אשר נתמנה בשנת 1732 ליועצו הכלכלי ולסוכנו של הנסיך קארל אלכסנדר מווירטנברג, שהיה מאז שנת 1720 עד 1733 מושל בלגראד. נסיך זה היה שנוא בארצו, אך כל השנאה התמקדה ב־ "היהודי זיס" (זיסקינד)*, והוא הועלה לגרדום בשנת 1737. מצב היהודים לקראת סוף השלטון האוסטרי הלך ורע, ואחדים אפילו המירו את דתם.

רבנים בעלי שם (שלא התמידו במקום)

שובם של הטורקים לבלגראד הביא הקלה במצבם של יהודי העיר. לאחר עזיבתו של הרב י"ל ירושלמי, ישב על כס הקהילה המאוחדת כ־13 שנה נתן גינצבורג, אך כשנתמנה לרבה של קהילה "אופן ישן" (היא בודה, בגדה הימנית של הדאנובה), עזב אף הוא את בלגראד. בשנת 1752 עבר בעיר ר' שלמה בן יחיאל שלם, יליד אדריאנופול, שכיהן עד אז בסופיה, ואלה דבריו שלו עצמו: "...והקיפו עלי יחד מב' צדדים כל העם מקצה קטון וגדול שם מבקשים את פני שלמה ויפתוני בפיהם להיות להם לראש שר ושופט ולא יכולתי להשיב את פניהם." הוא אמנם הסכים, אך בתנאי שיאפשרו לו "לצאת לקרית חוצות" כדי להדפיס ספריו. הוא השיא בבלגראד את בנו יחיאל ב"זיווג נאה" ואת בתו נתן לדוד, בנו של הגביר וראש הקהל רפאל דוסו. במשך כהונתו שם הוא נסע מספר פעמים לאוסטריה ולגרמניה, ולבסוף השתקע באמשטרדם (1761) וקהילת בלגראד נשארה ללא מנהיג רוחני.

הרב ש. שלם — אשר שימש עשרים שנה כרבם של ק"ק "תלמוד־תורה" (ספרדים ופורטוגלים) באמשטרדם — רשם בכל ספריו, ש"מצודתו פרוסה על ק"ק בילוגראדו יע"א" (כך ב"שונה הלכות", ח"ב, דף עב, ע"א ובמקומות הרבה בשאר בכתביו). ראשי הקהל בבלגראד, רפאל דוסו, משה בן אברהם כהן, וחיים שלמה עמאר, התמודדו עם כל הבעיות שעמדו בפני הקהילה, אך ידיהם היו כבולות אפילו כשלבלגראד בא ר' דוד פארדו, הרב הנודע בחיבוריו התורניים. פארדו קיווה, שימנוהו לרב, אך ראה שאין לו שום סיכוי כל עוד שלמה שלם חי, ולכן עזב את בלגראד ונתמנה לרבה של סאראייבו. בשנת 1771 הגיע לבלגראד שדר קהילת צפת, יששכר אבועלאפיא, והוא הסכים להישאר שם, אך כעבור כשנתיים עבר לסופיה. לאחר מותו של שלמה שלם ב־1781 באמשטרדם נתמנה בבלגראד עזריאל יחיאל מאגריסו, שכיהן עד שנת 1791. אף זו הייתה תקופה קשה, משום שבשנת 1788 פרצה שוב מלחמה בין האוסטרים לטורקים, שבמהלכה, בשנת 1789, שוב נכבשה בלגראד. יהודים אשר חיפשו מקלט־לילה מאימת המלחמה בכפרי הסביבה, נתפסו ונשבו ע"י הצבא האוסטרי, שעשה בהם שפטים, היות שנחשדו בריגול לטובת הטורקים. כאשר חזרו הטורקים וכבשו את בלגראד בשנת 1791, רווח

* דמותו שימשה נושא לכמה יצירות ספרותיות, ואף לסרט־תעמולה נאצי.

ליהודים במקצת. לאחר מותו של הרב מאגריסו, נתמנה תחתיו בנו יהושע רפאל מאגריסו, ולידו פעלו הדיינים דוד פינטו ונסים אליעזר בכ"ר דניאל. ביולי 1794 פרצה בעיר מגפת דֶבר, שהפילה חללים רבים. מדי יום ביומו מתו 50–60 טורקים, בין 6–16 סרבים וכמספר זה של יהודים. בקיץ של אותה השנה קיפחו את חייהן בסה"כ 4470 נפשות בבלגראד.

המרד הסרבי הראשון וספיחיו

בשנת 1795 תקפו את בלגראד היאניצ'ארים,* שמרדו בשלטון המרכזי שבקושטא. הם רצחו, בזזו ושרפו כל מה שנפל לידיהם. היו קרבנות גם בין הטורקים והיהודים, אך הסרבים סבלו יותר מכולם. הכאב והכעס העצור, שהצטברו במשך שנים, התפרצו באביב 1804. בזעם רב השמידו המורדים הסרבים עיירות טורקיות שלמות, ולא הבדילו בין הטורקים לבין היהודים, "בני חסותם", ה"מרגלים" וכדו'. הניצולים היהודיים מבין תושבי אותן העיירות נמלטו לבלגראד, ומצאו מקלט אצל אחיהם ברובע היהודי הצר.

בתחילת המצור על בלגראד נמצאו היהודים משני צדי המתרס. בזֶמוּן השכנה עבדו כ־50 פועלים יהודיים בייצור תחמושת עבור המורדים הסרביים, וגם הטורקים השתמשו בבעלי־מלאכה יהודיים לייצור נשק ותחמושת. לפיכך, סבל רב היה מנת־חלקם של יהודי בלגראד בתחילת המאה ה־19, בתקופת התקוממות הסרבים הראשונה נגד הקיסרות העות'מאנית, בשנים 1804–1807. בראש המרד עמד קראג'ורג'ה פֶּטרוֹביץ'. השכונה היהודית הייתה בתוך בין שני המחנות היריבים, וספגה מכות משני הצדדים. תושביה נפלו קרבן במיוחד לחיל־המצב הראשון של המורדים, — פליטים לאומניים או איכרים סֶרביים, שלא רצו להיות תחת שלטונה של טורקיה ושהו רובם בשטחה של אוסטריה השכנה, אשר ניצלה אותם למטרותיה. ביניהם היו גם כאלה, שביחידות חיל־המצב השליטו טרור, שוד, ביזה ורצח, כפורקן לזעמם. בהסתערות על בלגראד ב־12 בדצמבר 1806 הרגו המורדים גם יהודים אחדים, התנפלו על רובע היהודים, בזזו את בתיהם, ואחרי ששולם להם כופר־נפש גבוה, התירו ל־182 מהם, רובם נשים וילדים, לעבור לזֶמוּן, ב־13 בינואר 1807. רבים מאלה שנשארו בעירם שילמו בחייהם בימי הפרעות נגד האוכלוסייה הטורקית (ב־7 במארס וב־8 בו), ואחרים נצטוו להתנצר. ברשימות מהתקופה הזאת דובר על כ־3,000 טורקים ו"צ'יפוטי",** שהוכרחו להמיר את דתם. מאות משפחות יהודיות מבלגראד, על זקניהן, נשותיהן וטפן, גורשו לגדות השמאליות של הנהרות סאווה ודאנובה, ומצאו מקלט בעיקר בערים זֶמוּן ופאנצ'בו; אחרים עברו לבוסניה ולבולגאריה, והפליטים שהגיעו לווינה התלוננו בפני שגריר רוסיה, נציג המעצמה הסלאווית, מפני שאחד הגדודים הרוסיים לחם בצד המורדים הסֶרביים. מפקד הגדוד אכן פנה אל קראג'ורג'ה, וקיבל תשובה מאת מועצת המדינה הסרבית, שכך נעשה משום ש"היהודים היו בשירות הטורקים." (המובאה ע"פ 'האלמנך היהודי', בלגראד, 1955/56, עמ' 33).

בקיץ 1813, בנצלם את מלחמת רוסיה נגד נפוליאון, פתחו הטורקים במתקפה נגד הסרבים, וב־5 באוקטובר 1813 פלשו לבלגראד, שהייתה כמעט ריקה מתושביה. ב־7 בנובמבר פורסם צו הסולטאן, שבבלגראד יישארו רק כ־3,000 חיילים בחיל־המצב. בשלב זה החלו חוזרים העירה תושביה הסֶרבים והיהודים. יחד עם דאגות לשיקום בתיהם, נאלצו הם להשתתף בשיפוצו של מבצר העיר, בכסף ובכוח־עבודה.

שושלת חדשה ובראשה מגן היהודים

מילוש אוֹבְרֶנוֹבִיץ' היה בנו של איכר עני, שבילדותו ובנעוריו היה משרת אצל סוחרי בהמות. הוא השתתף במרד הסֶרבי הראשון, אך בהיכשל המרד לא ברח מהארץ. כאשר הסגיר עצמו לידי הטורקים, הבטיח להם להשקיט את הרוחות. הטורקים מינוהו לכעין מושל על 3 מחוזות, ומילוש עזר להם לדכא מרד נוסף, שפרץ בשנת 1814, אך כשראה שעל־ידי כך קיבלו הטורקים ביטחון־יתר, חמק מבלגראד ועמד בראש "המרד השני" בשנת 1815. לאחר כמה קרבות מוצלחים, הוא נענה להצעת הטורקים לנהל עמם משא־ומתן, ואף קיבל מהם הבטחה להענקת אוטונומיה לאזור הצר סביב בלגראד, אזור שבמשך זמן, בעורמה ובתכסיסים, עלה בידו להרחיבו באופן ניכר. מילוש ידע גם לחזק את שליטתו, וכבר באותה השנה, שנת 1815, נחשב כנסיך העם הסֶרבי. הוא ניצל את ההתנגשויות בין רוסיה לטורקיה, כדי להשיג הכרה באוטונומיה סֶרבית הן מצד הסולטאן והן מצדן של מעצמות אירופה. אך עוד בטרם הושגה ההכרה, הוא פלש לשישה מחוזות נוספים, קבע עובדות בשטח, וקיבל על כך אישור רשמי ב"חאטישריף" (צו הסולטאן) משנת 1833.

כהונתו הראשונה של מילוש כנסיך סרביה עד 1839, עת נאלץ לעזוב את הכס לטובת בנו, הייתה מעין "תקופת זהב" בתולדות יהודי סֶרבְיָה. הם נהנו מזכויות־אזרח מלאות, ונחשבו כגורם מועיל לקידום הארץ. מילוש נעזר בשירותיהם לא רק של יהודים תושבי־הארץ הוותיקים, אלא אף הזמין בעלי־מלאכה יהודיים רבים מבולגאריה, מאוסטריה, מפולין וכדו', כגון חייטים ורפדים, צורפים ובורסקאים ואומנים אחרים, אך גם כאלה שהיו להם קשרים עם בתי־מסחר

* כוחות־מחץ שהורכבו מילדי נוצרים שחונכו וטופחו משחר ילדותם ע"י הצבא העות'מאני בשומרי המשטר ומגיניו. לעתים ניצלו את מעמדם ואת כוחם לסחיטה או למטרות מיוחדות.

** שם־גנאי ליהודים בטורקית. פירושו — חזיר. הביטוי השתרש בשפה הסֶרבית ככינוי ליהודים.

באירופה, כדי שיוכלו לייצא את מוצרי הארץ ולייבא סחורות דרושות. הסוחרים הסֶרביים, ולא רק הם, לא ראו בעין יפה הענקת זכויות שוות ליהודים, וניסו בכל הדרכים למנוע בעדה, אך ללא הועיל, מה גם שמילוש הנהיג נוהל, שלפיו כל התלונות נגד נתיניו היהודים צריכות היו לעבור דרך לשכתו, ורק הוא היה רשאי לדון ולהחליט בהן. ייתכן, שמעורבותו האישית הושפעה מכך, שאחד היהודים, שהיו לו מהלכים בשלטון הטורקי, הזהיר את הנסיך מפני כוונת הטורקים להרעילו. היה זה חיים בן־דוד חיים, שמילוש הדביק לו שם־חיבה "דאוויצ'ו", (צאצאיו נושאים את השם החדש עד היום הזה). דאוויצ'ו עצמו נאלץ להימלט מלגראד לאחר שנתגלה חלקו בפרשה, ועברו שנים עד שחזר לביתו.

הנסיך מילוש הציע ליהודי בלגראד לצאת מרובעם הצר שעל שפת הנהר, והיה מוכן לתת להם קרקע חינם, בתנאי שבעצמם יבנו בתים, מזרקות ובתי־מסחר — לתפארת בירתו החדשה, אך היהודים דחו את הצעתו, משום שבמקום המיועד עמדו אז אוהליהם וצריפיהם של הצוענים, "שהיו לחרפה לעיר... ועל כן לא רצו היהודים לצאת ממקומם החוצה, מחשש פן תדביקם רעת קנאתו של המון־העם הפרוע אז לשמצה". כ־50 שנה מאוחר יותר כתוב ב"המגיד", גל' 12 (1866): "ומי יגלה עפר מעיני מנהיגי בנ"י ההם שיפתחו כעת עיניהם ויראו כי השוק שנתן להם במתנה אז, אחד מהשוקים המפוארים שבעיר הנהו עתה, וכל שעל אדמה ממנו שוה הון רב, ונוכל לחשוב מה רב טוב היה לבנ"י כיום הזה לו השכילו לשמוע לקול מיטיבם."

בתקופה הסוערת של סוף המרד הראשון והשתלטותה המחודשת של טורקיה על העיר, כיהן אברהם יצחק פארדו בבלגראד כרב, ואחריו נתמנה, ב־1817, הרב הישיש משה פינטו, שחזר אז מזֶמוּן, אליה נמלט בתקופת האימים "נגוע ומעונה, נע ונד בארץ פה זעמלין, כ"ז סיון תקע"ה (=יוני 1815)". [ר' הקדמה, ס' חבת אברהם, בלגראד, 1862]. פארדו היה אהוב על בני קהילתו ומכובד בעיני הרשות. (בשנת 1862 הוציא בנו, חיים שמואל פארדו, בדפוס בלגראד את ארבעת ספריו: "חבת אברהם", "ציצים ופרחים", "אוצר תכשיטי כלה" ו"אמתחת הקטן") בכריכה אחת.

בשנת 1830 נתמנה לרבה של בלגראד ראובן ברוך, שהיה ידוע בלמדנותו, בחכמתו ובחריפות לשונו. הוא לא מצא שפה משותפת עם עשירי העדה, ואלה אף פנו אל הנסיך וביקשוהו לסלקו ממשרתו. על התלונה נגד הרב ברוך חתמו 28 איש, ביניהם משפחות בן חיים (דאוויצ'ו), עוזר ועוד. התלונה נכתבה ב־21 ביוני 1837. הרב אכן הוכרח לעזוב את העיר לפי צו הנסיך, ונסע לווינה, שם נתקבל בכבוד גדול והיה שנים רבות אב"ד. (בהיותו גולה, נפגש מילוש בווינה עם הרב ברוך, וברגע ההתפייסות אמר לו: "רבי, כאשר עשיתי לך, נעשה לי כגמולי").

שנת 1837 היא הקובעת לגבי הדפוס העברי בבלגראד. לאחר הכנות שארכו כ־3 שנים, ראו אור, באותה השנה, שלושה ספרים באותיות עבריות; ומאז הודפסו בעברית ובלאדינו ספרים רבים אפילו בתקופה הקשה ביותר בתולדות יהודי בלגראד, בין שנות ה־40 לשנות ה־80 של המאה ה־19. (ראה רשימת הספרים בנספח ג').

'שומרי החוקה' (המפלים יהודים לרעה)

בשנות ה־30 עלתה על־פני השטח במדינה הצעירה אופוזיציה לשלטונו הבלעדי של הנסיך. היו אלה בעיקר סוחרים סֶרביים אמידים, שביקשו להגביל את סמכויותיו של הנסיך, או להחליפו במישהו שיהיה נוח להם יותר, ותחת הסיסמה 'שומרי החוקה' פעלו נגדו בכל הדרכים, לרבות ע"י פנייה לסולטאן. כתוצאה מתסיסה זו הוכרח מילוש להתפטר ולצאת לגלות. "שומרי החוקה" הכתירו את בנו החולה מילאן, שנפטר באותה השנה, ואחריו הביאו את אחיו מיכאילו הקטין, שאף אותו סילקו כעבור זמן קצר, עד שלבסוף הכתירו לנסיכם את אלכסנדר, בנו של קאראג'ורג'ה. מיד עם סילוקו של מילוש נתקקו בבלגראד חוקים נגד היהודים. במשך הזמן נתרבו חוקים אלה וליוו את יהודי בלגראד וסֶרביָה כיובל שנים. אין תימה, שהסבל הקשה ביותר נפל בחלקם של היהודים שהיו מקורביו של הנסיך המודח מילוש. במאי 1839 הוכה באכזריות ונכלא המוסיקאי יוסף שלזינגר, מנהלה ומנצחה הראשון של התזמורת הצבאית הסֶרבית ואחד מאספני המוסיקה העממית וממעבדיה. (כעבור כ־4 חודשים שוחרר מחוסר הוכחות). באותה שנה, הונחתה על יהודי בלגראד מכה בדמות איסור פתיחת עסקיהם בימי א' ובחגי הסֶרבים, נוסף על שבתות ומועדי ישראל, שבהם ממילא לא עבדו. אי לכך, מצבם הכלכלי הורע במהירות, ואף פנייה ללשכת העוצרים לא הועילה. עלילת־הדם של דמשק, משנת 1840, מצאה את ביטויה גם לגבי יהודי בלגראד וסְמאֶדֶראֶבו, אשר הואשמו אף הם ברציחת נער נוצרי. בשם הקהילה פנו ראשיה, ש. כהן, יצחק קארה־אוגלאן, א. סוזין ומשולם לוי אל השלטונות בתזכיר, שבו דרשו לנקותם מכל אשמה.

בשנת 1844 פורסם צו בחתימת הנסיך אלכסנדר, לפיו נשללות מהיהודים כל זכויות־האזרח, ומגרשים אותם מכל ערי השדה. הם רוכזו ברובע הצר והעלוב לרגלי מצודת בלגראד, שהכיל אך בקושי את דייריו הוותיקים. רכושם הוחרם, והרדיפות גברו. לתושבי הרובע לא הותר לצאת מרובעם ולהציע את מרכולתם במקומות אחרים בעיר, ויום השוק הועבר ליום שבת.

באביב 1856, לאחר הקונגרס בפאריס, כשסֶרביה הוואסאלית קיבלה ממעצמות אירופה ערבויות לעצמאותה, בתנאי שתכבד את מערכת בתי־הדין ואת חופש הדת, הסתר

וההפלגה, פנו היהודים שוב לשלטונות ותבעו את זכויותיהם. כדי להשתיק אותם לזמן־מה, הוענקה להם "זכות" ללכת ולמכור את סחורתם גם מחוץ לרובעם. ממכתבם של יהודי בלגראד מ־21 באפריל 1858 (השמור בארכיון של סרביה), החתום בידי 44 אבות־משפחה, והכתוב באומץ־לב ראוי להערכה, אנו למדים על מצוקתם. בסיפא, שם, נאמר, כי 285 משפחות נשארו ללא פת־לחם ותלויות בחסדי 15 משפחות שנחשבו אז לאמידות.

המאבק לשוויון־זכויות

במשך שנת 1858 חל פילוג בשורות "שומרי החוקה", ובסוף ינואר 1859 הוחלט לסלק את הנסיך אלכסנדר ולקרוא למילוש לשוב לארצו. הנסיך מילוש, בן 79 וחולה, כבר לא נראה בעיני אנשי החצר דאז מסוכן, ואילו היהודים ראו בו את תקוותם היחידה. הם שיגרו מייד בקשה להחזיר להם את זכויות־האדם כפי שהיו בזמן־שלטונו הראשון. מילוש אמנם פנה אל הפארלאמנט הסֶרבי בהצעה לפתור את בעיית היהודים ברוח התקופה ולפי דרישת הצדק, ואף הזמין משלחת יהודית לקראגויבאץ, שם נתקיימו דיוני הפארלאמנט, אולם הצעתו לא נתקבלה, ואז הוא החליט, ב־26 בספטמבר 1859, לפרסם על דעת עצמו צו נסיכותי (Ukaz), לפיו כל ההגבלות הנוגעות ליהודים בטלות ומבוטלות. יהודי סֶרבְיָה נשמו לרווחה ומייד החלו מתיישבים בערי פנים־הארץ, למורת רוחם של הסוחרים אשר התרגלו כבר ל"ארץ נקייה מיהודים". לרוע מזלם של היהודים, נפטר מילוש כעבור שנה, ומייד התכנסה מועצת המדינה וביטלה את הצו. לנסיכם של הסרבים מונה מיכאילו לבית אוברֶינוביץ' (בפעם השנייה). נציגי היהודים פנו אליו (ב־20 במארס 1861) בדרישה לאפשר להם לחיות בכבוד בארצם. הם התבטאו בהעזה מפתיעה, כך: "עוד לפני הקמת נסיכות סרביה, כשהיו עדיין תחת עול הטורקים, נהנו היהודים מזכויות שוות עם יתר עמי האימפריה העות'מאנית." תַּזְכִּירָם לא זכה כלל לתשובה, ואז פנו אל חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח), שנוסדה רק שנה קודם־לכן בפאריס; כמו־כן פנו אל משרד־החוץ של אנגליה, אשר הסמיך את נציגיו הקונסולארי בבלגראד לנקוט צעדים למען המקופחים. מאז ואילך התפרסם עניינם הן בעיתונות הכללית והן בעיתונות היהודית, ברחבי אירופה המרכזית והמערבית, ואף־על־פי שהפרסומים על מצבם הרע גרם להם אי־נעימויות רבות, החלו יהודי בלגראד להרגיש, שאינם לבדם במערכה. השלטונות הסרביים, אשר שאפו לסלק את הטורקים מחיל־המצב אשר במבצר, הסתכסכו לעתים קרובות עם החיילים הטורקיים, אך ביוני 1862 התפתחו המריבות למלחמה של ממש. גרסאות שונות וסותרות נשארו מהתקופה הזאת. במקורותינו אנו מוצאים הדים למאורעות הללו בהקשר לפגיעות בבני הקהילה. נביא כאן שורות מספר בנידון:

"...התחילה מריבה גדולה ומרה בעיר הבירה בין התוגרמים והסערבים ויהרגו איש את רעהו ותהום כל העיר ואימת מות נפלה על כל יושביה ותבטל הסחורה מהעיר בעבור שנעלו כל החנויות... ויתכנסו כל התוגרמים אל תוך החומה. כי גם נפל פחד הסערבים עליהם ויעזבו בתיהם ורכושם וכל אשר להם פתוחים... ויהיו נכסיהם לשלל... הסערבים אמרו: זה היום שקוינוהו... ויבואו וסבבו את חומת העיר כל העם מקצה ואיש כלי משחיתו בידו וכלי הקרב שות שתו בשערי החומה הבצורה ולא נתנו לתוגרמים לצאת החוצה... והסערבים שפכו סוללה ויבנו דיק נגד החומה ויעלו במקומות גבוהים ויורו בקני רובה כדורי עופרת והחלו לקצות בתוגרמים ונפל מהם רב... והתוגרמים הלכו כל גדוליהם אל מקום מערכת הכלי־תותח הגדולים בחומה ויורו המורים מעל החומה ברעם וברעש גדול אש ומות והיו מעופפים תחת הרקיע ונופלים על הבתים והחצרות, ועל השוקים והרחובות, וישחיתו כל חלקה טובה מהעיר... בעלי בתים מישראל רצו בחפזם... להסתופף בבית קורת הת"ת שהוא בנין אבנים ומלט חזק וטוב... וימלאו כל הבית שמונה חדרים עם מסדרונים גדולים פה לפה אנשים ונשים וטף והיו פורשים כפם השמים לבל תאונה רעה אליהם כי הכדורים הנמטרים כאבני אלגביש היו מכים על קירות הבית מסביב, ופתע פתאום ברק רב ויהומם ורעם גדול נשמע בבית ויגעשו וירעשו מוסדות בית והנה כדור עופרת גדול וכבד מאוד פרץ בקיר הבית הדרומית וחסד אל היה שעמד הכדור בתקפו ואיתנו ולא פזר דבר ומעט מעט התקרר והצטנן הכדור וינח מזעפו וימלטו האומללים..." (מתוך "המגיד", גל' 1886/14).

כ־500 משפחות מצאו מקלט־לילה בזָמון השכנה. היא הייתה אז אזור־ספר צבאי של אוסטריה, וחלו בה הגבלות לגבי מספר היהודים שהתיישבותם מותרת; ובכל זאת, לבקשתם של ראשי הקהל ספרדים ואשכנזים כאחד, הורשו הפליטים להתעכב בעיר הזאת, והוקצבו לכך בתי אנשי הצבא ועוד בתים וחצרות אחרים... ויביאונו לשבת ולשכון בהם עד יעבור זעם המלחמה..." ("המגיד", גל' 1862/33) כ־22 באוגוסט 1862 חל מפנה נוסף במדיניות אוסטריה כלפי היהודים: בוטלו ההגבלות והותרה ההתיישבות בכל שטחי הספר הצבאי, וכן גם ברחבי הקיסרות; בזָמון נוסדה אז מגבית למען הפליטים, והכסף החל לזרום מקרוב ומרחוק, ובסכומים שונים: בית רוטשילד תרם סך של 25,000 פראנקים בזהב, ד"ר להמאן, עורך "ישראליט" המופיע בגרמניה, תרם 317 פלורינים, מן העיר ההונגארית סֶגֶד נתקבלו 50 פלורינים, מהעיר וראז'דין 162 פלורינים, בעוד שהקהילה הקטנה שבעיירה קוֹלָה שיקמה 15 משפחות מפליטי בלגראד. העיתונות היהודית המשיכה לדווח על מצב העניינים. כעבור כ־5 חודשים שבו הפליטים לבלגראד, פרט לכ־60 בתי־אב,

וההפלגה, פנו היהודים שוב לשלטונות ותבעו את זכויותיהם. כדי להשתיק אותם לזמן־מה, הוענקה להם "זכות" ללכת ולמכור את סחורתם גם מחוץ לרובעם. ממכתבם של יהודי בלגראד מ־21 באפריל 1858 (השמור בארכיון של סרביה), החתום בידי 44 אבות־משפחה, והכתוב באומץ־לב ראוי להערכה, אנו למדים על מצוקתם. בסיפא, שם, נאמר, כי 285 משפחות נשארו ללא פת־לחם ותלויות בחסדי 15 משפחות שנחשבו אז לאמידות.

המאבק לשוויון־זכויות

במשך שנת 1858 חל פילוג בשורות "שומרי החוקה", ובסוף ינואר 1859 הוחלט לסלק את הנסיך אלכסנדר ולקרוא למילוש לשוב לארצו. הנסיך מילוש, בן 79 וחולה, כבר לא נראה בעיני אנשי החצר דאז מסוכן, ואילו היהודים ראו בו את תקוותם היחידה. הם שיגרו מייד בקשה להחזיר להם את זכויות־האדם כפי שהיו בזמן־שלטונו הראשון. מילוש אמנם פנה אל הפארלאמנט הסֶרבי בהצעה לפתור את בעיית היהודים ברוח התקופה ולפי דרישת הצדק, ואף הזמין משלחת יהודית לקראגויבאץ, שם נתקיימו דיוני הפארלאמנט, אולם הצעתו לא נתקבלה, ואז הוא החליט, ב־26 בספטמבר 1859, לפרסם על דעת עצמו צו נסיכותי (Ukaz), לפיו כל ההגבלות הנוגעות ליהודים בטלות ומבוטלות. יהודי סֶרביָה נשמו לרווחה ומייד החלו מתיישבים בערי פנים־הארץ, למורת רוחם של הסוחרים אשר התרגלו כבר ל"ארץ נקייה מיהודים". לרוע מזלם של היהודים, נפטר מילוש כעבור שנה, ומייד התכנסה מועצת המדינה וביטלה את הצו. לנסיכם של הסרבים מונה מיכאילו לבית אובֶרינוביץ' (בפעם השנייה). נציגי היהודים פנו אליו (ב־20 במארס 1861) בדרישה לאפשר להם לחיות בכבוד בארצם. הם התבטאו בהעזה מפתיעה, כך: "עוד לפני הקמת נסיכות סרביה, כשהיו עדיין תחת עול הטורקים, נהנו היהודים מזכויות שוות עם יתר עמי האימפריה העות'מאנית." תַזכִּירָם לא זכה כלל לתשובה, ואז פנו אל חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח), שנוסדה רק שנה קודם־לכן בפאריס; כמו־כן פנו אל משרד־החוץ של אנגליה, אשר הסמיך את נציגיו הקונסולאריי בבלגראד לנקוט צעדים למען המקופחים. מאז ואילך התפרסם עניינם הן בעיתונות הכללית והן בעיתונות היהודית, ברחבי אירופה המרכזית והמערבית, ואף־על־פי שהפרסומים על מצבם הרע גרם להם אי־נעימויות רבות, החלו יהודי בלגראד להרגיש, שאינם לבדם במערכה. השלטונות הסרביים, אשר שאפו לסלק את הטורקים מחיל־המצב אשר במבצר, הסתכסכו לעתים קרובות עם החיילים הטורקיים, אך ביוני 1862 התפתחו המריבות למלחמה של ממש. גרסאות שונות וסותרות נשארו מהתקופה הזאת. במקורותינו אנו מוצאים הדים למאורעות הללו בהקשר לפגיעות בבני הקהילה. נביא כאן שורות מספר בנידון:

"...התחילה מריבה גדולה ומרה בעיר הבירה בין התוגרמים והסערבים ויהרגו איש את רעהו ותהום כל העיר ואימת מות נפלה על כל יושביה ותבטל הסחורה מהעיר בעבור שנעלו כל החנויות... ויתכנסו כל התוגרמים אל תוך החומה. כי גם נפל פחד הסערבים עליהם ויעזבו בתיהם ורכושם וכל אשר להם פתוחים... ויהיו נכסיהם לשלל... הסערבים אמרו: זה היום שקוינוהו... ויבואו וסבבו את חומת העיר כל העם מקצה ואיש כלי משחיתו בידו וכלי הקרב שות שתו בשערי החומה הבצורה ולא נתנו לתוגרמים לצאת החוצה... והסערבים שפכו סוללה ויבנו דיק נגד החומה ויעלו במקומות גבוהים ויורו בקני רובה כדורי עופרת והחלו לקצות בתוגרמים ונפל מהם רב... והתוגרמים הלכו כל גדוליהם אל מקום מערכת הכלי־תותח הגדולים בחומה ויורו המורים מעל החומה ברעם וברעש גדול אש ומות והיו מעופפים תחת הרקיע ונופלים על הבתים והחצרות, ועל השוקים והרחובות, וישחיתו כל חלקה טובה מהעיר... בעלי בתים מישראל רצו בחפזם... להסתופף בבית קורת הת"ת שהוא בנין אבנים ומלט חזק וטוב... וימלאו כל הבית שמונה חדרים עם מסדרונים גדולים פה לפה אנשים ונשים וטף והיו פורשים כפם השמים לבל תאונה רעה אליהם כי הכדורים הנמטרים כאבני אלגביש היו מכים על קירות הבית מסביב, ופתע פתאום ברק רב ויהומם ורעם גדול נשמע בבית ויגעשו וירעשו מוסדות בית והנה כדור עופרת גדול וכבד מאוד פרץ בקיר הבית הדרומית וחסד אל היה שעמד הכדור בתקפו ואיתנו ולא פזר דבר ומעט מעט התקרר והצטנן הכדור וינח מזעפו וימלטו האומללים..." (מתוך "המגיד", גל' 1886/14).

כ־500 משפחות מצאו מקלט־לילה בזֶמון השכנה. היא הייתה אז אזור־ספר צבאי של אוסטריה, וחלו בה הגבלות לגבי מספר היהודים שהתיישבותם מותרת; ובכל זאת, לבקשתם של ראשי הקהל ספרדים ואשכנזים כאחד, הורשו הפליטים להתעכב בעיר הזאת, והוקצבו לכך בתי אנשי הצבא ועוד בתים וחצרות אחרים... ויביאונו לשבת ולשכון בהם עד יעבור זעם המלחמה..." ("המגיד", גל' 1862/33) ב־22 באוגוסט 1862 חל מפנה נוסף במדיניות אוסטריה כלפי היהודים: בוטלו ההגבלות והותרה ההתיישבות בכל שטחי הספר הצבאי, וכן גם ברוחבי הקיסרות; בזֶמון נוסדה אז מגבית למען הפליטים, והכסף החל לזרום מקרוב ומרחוק, ובסכומים שונים: בית רוטשילד תרם סך של 25,000 פראנקים בזהב, ד"ר להמאן, עורך "ישראליט" המופיע בגרמניה, תרם 317 פלורינים, מן העיר ההונגארית סֶגֶד נתקבלו 50 פלורינים, מהעיר וראזדין 162 פלורינים, בעוד שהקהילה הקטנה שבעיירה קוֹלָה שיקמה 15 משפחות מפליטי בלגראד. העיתונות היהודית המשיכה לדווח על מצב העניינים. כעבור כ־5 חודשים שבו הפליטים לבלגראד, פרט לכ־60 בתי־אב,

שהחליטו לא לשוב. החוזרים מצאו את בתיהם "פרוץ מרובה על העומד" (לפי המקור הנ"ל). אותו כדור־העופרת הגדול שחדר לבניין תלמוד־תורה ולא התפוצץ נלקח ונקבע על פני פתח שערי בית הת"ת המשופץ, והיהודים קיבלו על עצמם את יום הנס, יום 19 בסיוון, כיום הודיה ותפילה.

שיקום השכונה ובעיית שטחי המסחר

בשובם אל עירם היה על היהודים לא רק להתמודד עם שיקומם אלא גם, ובעיקר, עם הבעיה הישנה של אי־השיוויון, אשר עלתה במלוא חריפותה. הם פנו שוב אל הנסיך, במכתב החתום בידי כ־120 ראשי־משפחה, ב־20 ביוני 1863, אך מאחר שתשובה לא הגיעה, פנו אותם האנשים ב־6 ביולי 1863 אל הקונסול הכללי של אנגליה, וביקשו את התערבותה של המלכה ויקטוריה בעניינם. הם ציינו, שכתבו גם אל הנסיך וביקשוהו להשיב להם את זכויות־האזרח, הזכויות אשר עליהם ערבו המעצמות הגדולות, ולא — שיגרשו אותם מן הארץ, למען יוכלו לבקש לעצמם מולדת אחרת, שבה אין הבדלי דת ולאום, או שתפרוש עליהם המלכה את חסותה ואז, כנתיני אנגליה, יוכלו להיות בחופשיות, על־סמך הסכמי הקאפיטולאציה שהיו בתוקף בין אנגליה וטורקיה. מכתבים דומים נשלחו גם למליצם ומיטיבם הגדול, ליאופולד לב, רבה של סֶגֶד וכמו־כן למשה מונטיפיורי, לבית רוטשילד ולחברת כי"ח. כל זאת עקב החרפת המצב, כשגם העיתונות הסֶרבית, ו"סוֶטוֹביד" בראשה, פרסמה כתבות שליבו את הרגשות האנטישמיים ואף תקפו את הדת ואת כתבי־הקודש של היהודים, ובמיוחד את התלמוד. ראשי הקהילה ניצבו באומץ־לב נגד כל התופעות הללו, ושוב הכניסו לתמונת־המצב את הנציגים הדיפלומאטים המערביים.

רציחות וניסיונות עלייה

שנת 1865 החלה באווירה של פחד ורדיפות, ובמהלכה אירעו אף שני מקרי רצח וחטיפתה של נערה והטבלתה לנצרות — הכול בעיר שאבאץ. אחד הנרצחים, יעקב אלקלעי, היה אישיות ידועה ואחד ממייסדי הסניף המקומי בשאבאץ של החברה ליישוב א"י. הוא נמצא מוטל בחצר בית הכנסת. נתברר, שאלקלעי נרצח בחנק, ואחרי מותו שפכו לפיו חומצת גפרית, כדי ליצור רושם כי איבד את עצמו לדעת, אך החומצה אפילו לא הגיעה לקיבתו. המתח הגיע לשיאו כאשר 17 משפחות מיהודי שאבאץ, ובראשם מנהיג הקהילה, חיים גבריאל נחמיאס, והחכם אברהם מרדכי אלקלעי, ביקשו לעלות לא"י ולהתיישב ביפו.

על אף לחצם והתערבותם של הנציגים הזרים, או אולי דווקא משום כך, התעקשה ממשלת סרביה ליישם את כל החוקים וכל ההגבלות לגבי נתיניה היהודים, לרבות היהודים בעלי נתינות זרה. לחץ השלטונות גדל מיום ליום; מגורשים מכל מחוזות סרביה היו "קבוצים ורצוצים ברחוב אחד בבלגראד, אשר על פי חוק משנת 1861 חלילה להם לצאת משם וחוצה... מצב היהודים מלבד שהוא חרפה למדת אנושיות, הלא יפרוץ חוק אשר קבלה עליה סערביען לעיני הממשלות האדירות." (מדברי א. פרמייה, יו"ר כי"ח באותה עת — ר' "המֶליץ" 1867/16).

ב־29 במאי 1868 רצחו יריביו הפוליטיים את הנסיך מיכאילו, והשלטון נתפס על־ידי קבוצת השמרנים, שרידי "שומרי החוקה" והענף הימני של הליבראלים. הם שלטו כעוצרים במקום הנסיך מילאן הקטין. בחוקה החדשה, אשר פורסמה ביולי 1869, נאמר שכל הסרבים שווים בפני החוק, וכל הצווים שהיו בתוקף עד אז בטלים לחלוטין, כולם — חוץ מחוק מס' 1660 מ־3 באוקטובר 1856, וחוק מס' 2244 מ־4 בנובמבר 1861. כך קבע סעיף 132 של החוקה החדשה, ולא נאמר שם במפורש שהחוקים המפלים את היהודים הם אשר תוקפם הוארך.

בסוף שנת 1869 הטילו השלטונות את חובת השירות הצבאי על יהודי סֶרביה, לראשונה בתולדותיהם. בתקופה הטורקית הוצאו היהודים מכלל חובת שירות בצבא, ותמורת זאת שילמו מיסים מיוחדים להחזקת הצבא. יהודי סרביה סברו, שהטלת חובת השירות תהווה גורם חשוב במאבקם על זכויותיהם, אך גם כאן נכונה להם אכזבה מרה: מיד לאחר גיוסם של הצעירים, גורשו משפחותיהם ממקום מגוריהם, ועל כך כתב אז "בן מנחם" משאבאץ, הדואג בצרת אחיו:

"...בימים האלה יצא פקודה מאת הממשלה כי יחלצו מבני ישראל אנשים לצבא מבן עשרים שנה ומעלה ואחב"י קימו וקבלו את הפקודה הזאת בשמחה... ואם כי רבים ייחלו כי זאת תהיה תחלת מעשיהם להשוותם ליתר זכויות המדינה, מי יתן ויהיה כדבריהם... ובכל זאת אם גם ימצאו אנשים אשר חרדו לקול הפקודה הזאת, לא עד מהרה אחשבם לרכי הלבב ולא לשונאי הפקודה חלילה, רק אדין אותם לכ"ז כי לרגלי האיזורים הרובצים עליהם אין מיוצא למחייתם ולשמחה מה זה עושה לעובד בעד ארץ אשר כגר תחשבהו לה ומטובה לא תשביעהו. ירצה ה' והממשלה תבין את זאת ויתן בלבה להשוותינו גם בכל משפטי הארץ ובימיה ובימינו תושע ישראל אמן." ("המגיד", גל' 1870/14).

הקונגרס בברלין ותוצאותיו

שבע שנים מאוחר יותר, במלחמת 1876/77, השתתפו בשורות הצבא הסרבי יהודים רבים יותר מכפי מספרם היחסי באוכלוסייה, ויהודים אחרים הצטיינו בשירותי ההתנדבות.

מלחמת רוסיה־טורקיה, שגם הסרבים נטלו חלק בה,

הסתיימה בניצחונה של רוסיה. נחתם חוזה־שלום בסאן־סטֶפַאנו, שהעניק השפעה ניכרת לרוסיה בבאלקאנים. אולם מעצמות־העל של התקופה הזאת ערערו על כך. הוחלט לכנס קונגרס בברלין באמצע שנת 1878, כדי לתקן את סעיפי חוזה סאן־סטפאנו. בחוזה־ברלין הוכרה צפון־בולגאריה כנסיכות עצמאית בפיקוחה של טורקיה, מונטנגרו קיבלה עצמאות, וכך גם רומניה אשר קיבלה את דוברוג׳ה תמורת בסאראביה, שנמסרה לרוסיה. הוענקה עצמאות לסרביה ונוספו לה שטחים חדשים. לגבי רומניה וסרביה הייתה זאת עצמאות על־תנאי. ברומניה הייתה השאלה היהודית חריפה הרבה יותר מאשר בסרביה, בראש וראשונה בגין מספרם הרב של היהודים ששהו בשטחה. יהודי רומניה וסרביה כאחד פנו אל חברת כי״ח בבקשה לנצל את קשריה, ע״מ להעלות בקונגרס את בעיית זכויות־האזרח של יהודי שתי הארצות הללו, ולדרוש לקשור את מתן עצמאותן בהתחייבות להבטיח את יישום הזכויות האזרחיות והמדיניות ליהודים. חברת כי״ח הכינה תזכיר לוועידת השלום, אשר נשלח לכל נציגי המדינות המשתתפות. היו גם כאלה שסברו, שזו שעת־הכושר להעלות בקונגרס גם את שאלת השוויון ליהודים ברוסיה, ואף היו אשר הגו את רעיון הקמת מדינה יהודית בא״י. כל המשלחות, כולל זו של טורקיה, היו בעד מתן שיוויון־זכויות, והיחידה שהתנגדה לרעיון הייתה משלחת רוסיה, ובראשה הנסיך גורצ׳אקוב; הוא טען, שלו היה מדובר ביהודים דוגמת יהודי גרמניה, לא היה מתנגד לדבר, אך אין יהודי רומניה, סרביה ורוסיה דומים ליהודי ברלין, פאריס, לונדון ווינה. יהודי רומניה, סרביה ומחוזות אחדים ברוסיה הם, לפי דעתו, ״נגע צרעת ממארת ליתר יושבי הארץ״. יו״ר הקונגרס, ביסמארק, ניסה לתקן את התבטאותו באמרו: ״לפי דעתי, אפשר לומר, שמצבם הרוחני הרע של היהודים במקומות הנזכרים מקורו בהעדר חירותם בזכויות המדינה, ובסור הסיבה יתבטל גם המסובב.״ בתגובה צעק גורצ׳אקוב: ״אין זה כך! ממשלת רוסיה נאלצה לחוקק חוקים מיוחדים ליהודים, על־מנת להגן על יתר יושבי הממשלה אשר בקרבם הם יושבים!״ (כ־4 שנים לאחר־מכן התחוללו כידוע, פרעות ביהודי רוסיה).

בהתייעצות עם הנסיך מילאן ועם חברי ממשלתו, החליט הנציג הסרבי להסכים לתנאי שהקונגרס העמיד לפניו. ואכן, ריסטיץ׳ הודיע, בשם סרביה, כי ממשלתו מוכנה, מייד לאחר חתימת חוזה־השלום, להסיר, בהסכמת נבחרי הארץ, את כל החוקים המיוחדים לרעת היהודים בארצו. ביסמארק תפש, שכאן טמונה מלכודת נגד היהודים, והביע את דעתו, שאין הקונגרס יכול לסמוך על נבחרי סרביה, ״כי אז יהיה התירוץ לממשלה שם, אם הנבחרים לא יסכימו, לטעון שיצאה ידי חובתה. לכן מחוייבים אנחנו להודיע, כי החוקים נגד היהודים שם חייבים להתבטל אף אם נבחרי הארץ לא יסכימו לזה.״ (המובאות ע״פ ״המגיד״, גל׳ 1878/31).

במשך הזמן התברר, שחששותיו של ביסמארק היו מבוססים: בכל מיני תחבולות משכו צירי־הפארלאמנט הסרביים את ביטול החוקים נגד היהודים, ורק כ־10 שנים מאוחר יותר, מכוח החוקה החדשה של 1888, הוענקו ליהודי סרביה הזכויות המיוחלות זה כ־50 שנה.

חיי הקהילות ויצירותיהן

אף בתקופות הקשות, לרבות תקופות הסכנות לקיומם הפיסי, השתדלו היהודים לשמור על מסגרת קהילתית. רבה של בלגראד בין השנים 1837–1850 היה יוסף יצחק פינצי, יליד סאראייבו. בשנת 1842 יצא לאור בדפוס בלגראד ספרו ״וילקט יוסף״, אשר כלל פירושים על הטקסטים ההלכתיים, לרוב ברוח הקבלה, אמרות חז״ל, תקנות וכדו׳; מטרתו הייתה להקל על תלמידיו בבית־המדרש, כְּשספרי התלמוד לא היו בהישג־ידם. בית־המדרש הוקם במימונו של משה רוסו, ובצוות המורים היו דוד בן משה אלקלעי, ראובן בן משה פרחי, יהודה פירירה ומאיר בן חיים כהן. אחרי הרב פינצי שימש בכס הרבנות רפאל יוסף ששון, יליד טורקיה, שהחמיר בכל שאלות ההלכה. מכיוון שקופת הקהילה הייתה ריקה, הוא החליט להוסיף על ״הגאבילה״ סכום נוסף על מה שהוסכם עליו בשנים הקודמות. האשכנזים, אשר קיבלו את שירותי הקהילה מאת הספרדים, אך שמרו על עצמאותם (רבם ד״ר י. טאובר התגורר בזֶמוּן), סברו שמיסים וארנונות, כמו גם גביית הגאבילה, לא היו לטובתם, וביקשו להיפרד גם בכגון דא מהעדה הספרדית. הם התמרדו נגד תקנותיה של העדה הספרדית בשנת 1860, בראשותו של לאזאר לבנזון. בראש עדת הספרדים עמדו משה בן אברהם רוסו, משה עוזר, ועוד חמישה פרנסים. השלטונות נקטו צעדי פישור בין בעלי הריב, אך לא הבינו במה מדובר בעצם, והזמינו את המתדיינים לבירור. הם נשאלו, בין השאר, אם לשני הצדדים דת אחת ומנהגים זהים, ואם לאו — במה ההבדלים. תשובת שני הצדדים הייתה, כמובן, שדתם חד היא, ורק המנהגים שונים. השלטונות לא יכלו ליישב את הסכסוך.

הרב ששון נפטר זמן קצר לפני הפגזת בלגראד ב־1862, ואילו הרב האשכנזי דאו, יהודה זאב ויינברגר, היה בין הפליטים שהגיעו לזמון, שם חתם על הכרוז שהכיל פנייה להתרמה למגבית למען הפליטים, בציינו שהוא ״רב לעדת אשכנזים בבלגראד נע ונד לע״ע בעיר זעמלין״. (ר׳ ״המגיד״, גל׳ 1862/33).

בשוב הפליטים לעירם בשלהי 1862, נתמנה לחכם — יעקב שלום קלדרון, שעוד בצעירותו היה מסדר אותיות בדפוס בלגראד עבור הספרים העבריים וספרי הלאדינו; הוא שימש בהתנדבות כמגיה, כמתרגם, ואף כמחבר ספרים, בנוסף להיותו מורה ושליח־ציבור. י״ש קלדרון נפטר ב־1872,

בלגראד

בשנתו ה־51. הוא היה הראשון שחתם: ב"ר ומו"ץ (=במקום רב ומורה צדק). למעשה, משנת 1862 לא היו לקהילה רבנים, אלא הנהיגה אותה קבוצה מנבחרי העם, שהוסמכה לכך ע"י הממשלה. לפסקי ההלכה פנו אל "חכם" בעל השכלה תורנית מבני העיר, אך לא היה זה רב מוסמך ומנהיג רוחני של ממש. אחריו היו בתפקיד ב"ר אברהם אליה, אהרן המודעי ומשה בן דוד אלקלעי — האחרון שחתם: "ב"ר ומו"ץ ומורה ש"ע לילדי ישורון בבית הת"ת הכללי." בשנת 1882 הוא התפטר, עבר לווינה ונתמנה שם למורה בקהילה הספרדית, אך המשיך בכתיבה, בליקוט ובהוצאת ספרים. באותה עת שימש כמורה בביה"ס היהודי בבלגראד אברהם בן ישראל ביג'ראנו, המכונה האבי"ב, יליד בולגאריה. הוא היה בעל השכלה רחבה מאוד, וחברי הוועד ביקשוהו לקחת על עצמו גם משרת ב"ר ומו"ץ ואב"ד. וכך קרה. בדין ישבו לידו הדיינים משה פינצי ודוד די מאיו.

החיפוש אחרי רב מוסמך

בשנת 1884 הגיע לבלגראד בנימין חמוי, שד"ר מירושלים, וכששמע שהקהילה מחפשת לה רב ומו"ץ, הציע את עצמו ונתקבל בתואר הרב הכולל, אך לאחר כ־6 חודשים הוכרח לעזוב "וכלעומת שבא כך הלך ומאומה לא עשה בימי רבנותו". בשלב זה החליט יו"ר העדה הספרדית, יעקב בן משה אלקלעי, להביא רב מוסמך, בוגר בית־מדרש לרבנים מאחת מערי אירופה הגדולות, ולשם כך פירסם מודעות בעיתונות העברית, לאמור:

"קהל עדתנו מבקשים מורה צדק, שיהיה דובר ומנהיג, דרשן ומגיד מישרים, היודע לנהל העם במשפט וצדק על פי התורה והחכמה באמונה צרופה וגם שהשלים תלמודו ותבונתו באחד מבתי־המדרש הרבניים באירופה, ושיהיה בקי לכתוב ולדבר באחת השפות החיות ובפרט היותר הכרחית לנו הרבה היא אחת מלשונות הסלאווים כמו לשון סערבי או רוסית וכדומה וילוה עמה גם שפת איטלקית או ספרדית; כל היודע בעצמו שהשתלם באלה הלמודיות ויוכל להעיד עליו במכתב תעודתו, אזי יפנה אלינו במכתבו על שם האדרעס הרשום למטה ושם יבאר רצונו שבשכר כמה זהובים לשנה יוכל לקבל המשרה הזאת על שכמו ויודיענו אם בעל אשה ובנים הוא, או פנוי ויחידי, ואז נשא ונתן עמו במכתב פרטי על אדות הדבר הזה בהרחבה... החתום בשם ועד הכללי יעקב מ' אלקלעי, בלגראד בירת סערביען, י"ב לח' טבת תרמ"ד." ("המגיד", גל' 1884/7). על המודעה ענה שלמה מנדלקרן, מוסמך בבית־המדרש לרבנים בווילנה ובאוניברסיטת פטרבורג. ד"ר מנדלקרן ביקש לבוא על שכר אשר לא יכלו או לא אבו לתת לו, ואחרי זמן קצר עזב את בלגראד, וכך נשאר שוב כס הרבנות ריק, עד שעינו של יעקב אלקלעי נמשכה אחרי ד"ר שמעון ברנפלד, אשר טיבו וטובו נודעו לו ממאמריו בעיתוני התקופה. אלקלעי הציע לו משרת רב כולל, אב"ד ומפקח ביה"ס, ומשכורת בסך 3,000 פראנקים לשנה.

ראשי הקהילה הספרדית בבלגראד שאפו להינתק מעל הקיסרות העות'מאנית, וחדלו באותה עת לעמוד תחת השפעתם הישירה של המרכזים היהודיים בסאלוניקי, בקושטא ובאדריאנופול, והיו נתונים להשפעות של הסביבה הקרובה יותר, אך "עמך", דוברי לאדינו, התקשו לקבל על עצמם סמכות עליונה מאת הרב האשכנזי. ברנפלד השתדל למלא את תפקידיו על הצד הטוב ביותר. הוא אף ביקש מאלקלעי ומביג'ראנו לתרגם את ספרי־הלימוד, פרי עטו ללאדינו, ולמד בעצמו "אישפאניולית". אף דרש בשפה זו, ועמד בהצלחה בכל הדרישות ולא פעם בא לפני השלטונות להגן על זכויות צאן־מרעיתו. ואף־על־פי־כן נשאר זר בעיני רוב העם המעוגנים במסורת, והתנהגותו נחשבה "חופשית" מדיי לטעמם. לבסוף, הסיר מעל ראשו את העטרה ובסוף שנת 1893 עבר לברלין. מסוף המאה ה־19 ועד למותו ב־1905 שימש כרבה של העדה הספרדית בבלגראד אברהם בן ישראל ביג'ראנו הנ"ל.

מקצועותינם של בני הקהילה

בשנות ה־80 של המאה ה־19 מנתה האוכלוסייה היהודית בסרביה כ־6,000 נפש, מזה כ־1,200 אשכנזים, ויתרם ספרדים. רובם התגוררו בעיר הבירה בלגראד. לא היו בהם עשירים מופלגים, אך גם עניים מרודים לא היו. כולם התפרנסו מיגיעת־כפיים. רובם עסקו במסחר בבגדים, בחוטי־משי, בצמר, בצמר־גפן, בפשתן, במיני פירות ותבואת הארץ אשר יוצאו למדינות אירופה, וכן בייצוא עורות בקר וצאן. "יש מאחינו שהם שלחנים, אבל מלוי ברבית ונשך אינם נמצאים בין אחינו אלה, ומעט מהם שהם בעלי מלאכה, רופאים, סופרים, צובעים, מתקני מורה־העתים (=שענים) מגבנים ומחבצים (=עוסקים בדברי החלב), מבשלים ועושי מיני מתיקה, ועושי מיני כלים מרקועי פחי ברזל, תופרים במכונות, רצועים וסנדלרים, צורפי כסף וזהב ושאר מיני המתכות וצורפי מי־שזופים עזים... ואף הבטלנים יושבי קרנות העניים משתכרים הם מעט מאיזה דברים הנושאים ונותנים מיד ליד, ואחיהם העשירים מחזיקים בהם בכך עת מצא בצניעות, ויטו חסד אליהם בכל צרה שלא תבא והיה עבודת הצדקה שלום ושקט ובטח עד עולם." ("המגיד", גל' 1886/15).

בשנת 1893 החליט הממשל לאסור על היהודים מכירת משקאות וטאבאק "על כי נהרו אחרי הראדיקאלים", והרב ברנפלד הלך אל המלך אלכסנדר (לבית אוברינוביץ) לבקשו לבטל את הגזרה, באמרו, שבני עדתו "יהיו תמיד עבדיו

הנאמנים, סרים למשמעת המושל". באותם הימים הייתה משרת הרב לעתים קרובות משפילה והכריחה את נושאה להחניף ולהירמס, דבר שלא תאם את השקפותיו של ברנפלד; ונראה, שזו הייתה אחת הסיבות להתפטרותו בנובמבר 1893.

בעדה האשכנזית כיהנו בקודש בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 בזה אחר זה: יעקב רוזנדורן, יונס גולדמן, יוסף זאגר, יוליוס פוקס והיינריך שווארץ, עד שבשנת 1902 הגיע לבלגראד, קודם כחזן ואחר־כך גם כרב העדה, יצחק הכהן (איגנ'אט) שלאנג, אשר כיהן עד השואה (ונספה בה בשנת 1942).

מוסדות הקהילה בשלהי המאה ה־19

את ענייני העדה הספרדית ניהל ועד של 16 חברים, שנבחר מדי שנתיים ברוב קולות הבוחרים, דהיינו משלמי ה"הערכה" (מס הקהילה). הוועד מינה גבאים ומנהלים לכל מוסדות הקהילה ולבתי־החסד השונים, לבתי־הספר, לבתי־הכנסת, וכדו', וכולם עמדו תחת שבט הביקורת של ועד הקהילה ומחויבים היו למסור לידיו דו"ח הכנסותיהן והוצאות. רב הקהילה או ב"ר נבחר גם הוא ע"י הוועד. תפקיד הרב כלל, בנוסף לענייני איסור והיתר, קידושין וגירושין, גם התערבות בענייני דיומא, והשתתפות באספות הוועד. משרת הרב הייתה טעונה אישור מטעם הממשלה.

ואלה המוסדות שכל אחד מהם ניהל קופה משלו וכולם פעלו תחת פיקוח ועד הקהילה.

"תלמוד תורה" — מטרתו הייתה לאסוף תרומות ובעזרתו קנו ספרים, נייר, דיו ועטי־ברזל לילדים עניים ודאגו לשאר צורכיהם וגם לבדק־הבית. ההכנסה הגדולה ביותר לקופה זו הייתה מתשלום מס ה"גאבילה", שממנה שולמו המשכורות גם למלמדים ולשוחטים. מקור־הכנסה נוסף היו ההפטרות, אשר נמכרו בכל שבת והכניסו סכומים נכבדים.

"עניי העיר" נוסדה על־מנת לחלק צדקה לעניים בכל עת־מצוא.

"מוכי המלחמה" — נועדה לעזור לכל הנזקקים, בלי הבדל דת ואמונה, אשר בעקבות המלחמות לא היה לאל־ידם לכלכל את עצמם.

"ציצית" ו"שומרי תושיה" — דאגו לקיום המצוות והשלימו את מוסדות הסיוע מסוג זה.

בבלגראד פעלו גם 6 קופות לטובת מוסדות בא"י, ואלו הם: קהל חסידים, רחל אמנו, עניי אר"י / ארץ־ישראל, שלושתן בירושלים; קופת רמב"ה (רבי מאיר בעל הנס) בצפת, קופת רשב"י (רבי שמעון בר־יוחאי) בטבריה וקופת מגן אבות אשר בחברון.

נפרט להלן את שמותיהן של חברות סעד וחסד ומעשיהן: במסגרת הקהילה פעלו כ־10 חברות צדקה. הגדולה והעתיקה שבהן הייתה חברת ביקור חולים, המוזכרת עוד במאה ה־16, בצוואות ובנדרים של יהודי בלגראד. ב־1886 היו בה 280 חברים, וכל אחד שילם 5 פראנקים לשנה. בנוסף לכך הייתה לחברה הכנסה שוטפת מהמס על שחיטת העופות. באותה עת היה יעקב מדינה הממונה על החברה. ראוי לציין, שלחברת "ביקור חולים" היה רופא יהודי משלה, ששכרו הסתכם ב־1,200 פראנקים לשנה. הוא היה חייב לבקר פעם ביום ברחוב היהודים אצל כל החולים; הוא בדק אותם ורשם להם מרשמי תרופות. לחברה היה גם בית־מרקחת שחילק את התרופות חינם אין כסף, בלי שים־לב לכמות התרופות או לעלותן. אם החולה היה עני מרוד, סיפקה לו החברה אף את המזון לביתו.

בסניף המקומי של "כל ישראל חברים" (כי"ח) היו 89 חברים רשומים בשנת 1886. הקשר עם הארגון הבינלאומי היהודי הראשון התחיל בשנת 1864, כשנוסד הסניף בראשותו של דוד ג. רוסו, והיו בו 27 איש. בשנת 1891 תרם אברהם עוזרוביץ' 200 פלורינים למפעלי כי"ח.

"תיקון חצות": — כמעט כל בני הקהילה היו חברים בחברה דתית זו. — היה לה בית נאה בחצר בית־הכנסת, ושעריו היו פתוחים בכל יום השכם בבוקר, מתחילת חודש ספטמבר עד סוף חודש מארס, אותם שבעת החודשים הרצופים, שלילותיהם ארוכים וקרים. כל הבאים ל"תיקון חצות" מצאו שם נחת־רוח: הבית היה מחומם ומואר במאורי הגאז, ושמש החברה הושיט לבאים ספל קפה. שם למדו במניין עשרה־עשרה סדר תיקון־חצות ותנ"ך עד אור הבוקר, שאז עברו לביהכ"נ להתפלל תפילת שחרית, ולאחר־מכן הלך איש איש לעבודתו. בקיץ נפתחו שעריו רק בשבתות ובימים־טובים. אחזקת "תיקון חצות" הייתה כרוכה בהוצאות רבות, כך שנתארגנה קופה מיוחדת, שלתוכה שולשלו התרומות, והשמש פקד את החנויות של היהודים מדי שבוע ואסף כספים למטרה זו. בראש החברה עמד אז יעקב מבורך, ולצדו פעלו שני עוזרים.

בין אגודות הסעד הצטיינה אגודת נשים צדקניות.

אגודה זו נוסדה בשנת 1874, ומטרותיה היו מגוונות: עזרה בנדוניה לנערות עניות; סיוע ליולדת דלת־אמצעים, לרבות מתנת תרנגולת מפוטמת; אספקת בגדי־צמר חמים, מדי שנה בסתיו, ל־40 תלמידות נצרכות. בשנת 1886 פעלו באגודה 80 נשים ובראשן ועד בן 8 נשים. יו"ר הייתה סולצ'י אשת ידידיה בולי, הגזברית הייתה שרה אשת יוסף אלקלעי. הוועד נבחר אחת לשלוש שנים. בשנת 1885 תרמה האגודה 400 פראנקים למשפחות החיילים שגויסו.

בשנת 1886 נוסדה חברת "קוראי מכתבי העתים". היה לה בית־לימוד מהודר עם אולמי־קריאה. עם חבריה נמנו 110 בחורים משכילים, אשר שילמו 6 פראנקים לשנה כ"א. נרכשו כתבי־עת שונים בלשון־המדינה ובשפות הגרמנית, הלאדינו

והעברית. הבית היה פתוח יומם ולילה. מייסד החברה ומנהלה הראשון היה יעקב אלקלעי. כעבור שנתיים, ב־1888, הוא החל להוציא לאור בבלגראד את הירחון הראשון בשפת הלאדינו "איל אמיגו דיל פואבלו" (ידיד העם). גם את החברה "לומדי תורה" יסד יעקב אלקלעי. חבריה היו מתאספים בכל שבת בבית פרטי, ולמדו גם את התנ"ך ופירושיו. בחברת "סעודה שלישית" היו 25 חברים, והם התאספו בכל שבת בערב אחר תפילת־המנחה. ב־1881 נוסדה ע"י מנחם בן עזר אגודת בחורים בשם "חברת מגנים". הם שכרו מורה ולמדו לגן בכינור ובעוגב.

בעיר פעלו, כמובן, שתי החברות הנהוגות בכל הזמנים ובכל תפוצות־ישראל, דהיינו "חברה קדישא" ו"חברת הרחיצה". העשירים שילמו בעד שירותיהן, אך גם במות עני, זכה אף הוא לכבוד האחרון הראוי לאדם.

בשלהי המאה ה־19, לאחר השגת זכויות־האזרח, נהרו יהודי סרביה לְבָתֵּי־ספר גבוהים, דבר שדרש הקרבה מאת בני המשפחה כולה. השיטה הנהוגה במשפחות ברוכות־ילדים הייתה, שנבחר אחד מבניה אשר גילה נטייה ללימודים, וכל בני משפחתו טרחו ועמלו כדי לאפשר לאחד ויחיד זה לרכוש את השכלתו האקדמית.

בשנת 1897 חלה תפנית בגישה מקובלת זאת. עלם צעיר, תלמיד כיתה י', יצחק אלקלעי, פנה בבקשה לוועד הקהילה להעניק לו מלגה שתאפשר לו לסיים את לימודיו התיכוניים ולהמשיך בלימודים גבוהים במדעי־היהדות ובפילוסופיה. בעקבות בקשתו נוסדה ב־23 בספטמבר 1897 "החברה לתמיכה למען לימודי מלאכה, אמנויות ומדעים" — לימים (Potpora) "משען". בין מייסדיה היו ד"ר דוד אלקלעי, בן־ציון בולי, וד"ר יעקב צ'לבונוביץ'. עם פעילי הארגון נמנה ליאון די ליאון (De Leon). חברת "משען" פעלה עד חורבנה של הקהילה ב־1941. החניך הראשון של "משען" אכן היה יצחק אלקלעי הנ"ל, אשר לימים כיהן כרבה הראשי של יהדות סרביה ואח"כ גם של יהדות יוגוסלאוויה.

למשימה זו נרתמה כל הקהילה. החניכים לא היו חייבים להחזיר את כספי המלגה, אך לאחר גמר לימודיהם והתבססותם במקצוע ובחברה, הם היו בין התומכים העיקריים באגודה. בין חניכיו הראשונים של "משען", שבמרוצת השנים היו לאנשי־ציבור ידועים, נזכיר רק אחדים: הרופאים ד"ר בוקיץ' פיאדה, ד"ר מ. רוסו, ד"ר רפאל מרגליות, ד"ר דוד אלבאלה, ד"ר ז'אק קונפינו, הצייר שמואל אליץ', אשר נפל במלחמת הבאלקאנים. מסוף מלחמת־העולם הראשונה עד שנת 1933 סיימו את לימודיהם הגבוהים, הודות ל"משען", 30 רופאים, 10 משפטנים, 16 מהנדסים, 4 רוקחים ועוד, בסה"כ 99 חניכים. בכינוס האגודה, שנערך ב־3 באפריל 1921, הוחלט לדאוג לצורכיהם ולחינוכם של יתומי המלחמה. היו משפחות שאיבדו את פרנסן ובכל־זאת לא גרשמו לפרוייקט זה, כך שרק 31 משפחות, ובהן 98 יתומים, נהנו מפעולתה.

בשנים 1920–1933 הוציאה "משען" להשכלת חניכיה 658,628 דינאר, ואילו לתמיכה ביתומי המלחמה 329,853 דינאר. בראש האגודה עמד משנות ה־30 ועד השואה, ד"ר רפאל מרגליות, בעצמו מראשוני הנתמכים.

ניצני הציונות

מפיץ הרעיון של שיבת ציון בסרביה כולה היה רבה של זמון, הר' יהודה בן שלמה חי אלקלעי, שייסד בבלגראד ובשאבאץ — יחד עם חיים גבריאל נחמיאס סניפים של החברה ליישוב א"י.*

בשנת 1882, מיד לאחר הפרעות ביהודי רוסיה, אירגנה קהילת בלגראד, לפי הצעת כי"ח, אסיפת־המונים לתמיכה מוסרית ולאיסוף הכספים. באסיפה דובר, שיהודי רוסיה באלפיהם מבקשים לעזוב את ארצם ולעבור להשתקע בארצות־הברית. קהילת בלגראד הביעה את דעתה, שמוטב היה לו עברו להתיישב בארץ־ישראל.

בשנת 1885 הגיע מווינה לבלגראד כרופא עירוני ד"ר ראובן בירר הנ"ל, מפעילי "חובבי ציון" וממייסדי אגודת הסטודנטים "קדימה" בווינה (שם פעל, בין השאר, גם ל.פ. לבל מבלגראד, דודו של הרצל, אשר בשנות ה־80 היה מראשי "אדמת ישורון", ובשנות ה־90 יו"ר אגודת "ציון"). ד"ר בירר שלח סידרת כתבות ל"הצפירה", שנתפרסמו בשם "על אדמת סערביא". בכתבתו הביע צער על כך שבסרביה טרם נוסדה אגודת "חובבי ציון". הוא האמין, שלעיני היהודים תעמוד דוגמת הסרבים, עם קטן ודל, שפרק מעליו את עול אדוניו, וביקש מהיהודים "לערוך מחשבותיהם על דבר גאולת ישראל ונחמת ציון". שר הפנים הסרבי, מ. גאראשאנין, אשר לא סכל הבעת דעות ברוח הציונות המתהווית, הנוגדת את התפיסה הרווחת "סרבים בני דת משה", עשה הכול כדי לסלקו מבלגראד.

הענין נסתיים בפקודה קצרה: פיטורין ללא זכות ערעור (ב־24 במאי 1886). ד"ר בירר נאלץ לעזוב את העיר ועבר לסופיה, שם פיתח פעולה ציונית רצופה. (הרצל שלח לו את ספרו "מדינת היהודים" עם הקדשה "לחלוץ הרעיון הציוני"). נושאי הדגל הציוני בבלגראד היו, בשלהי המאה ה־19, יעקב אלקלעי וד"ר דוד אלקלעי. האחרון נבחר ב־1897 לייצג את ציוני סרביה בקונגרס הציוני הראשון בבאזל. בשובו מהקונגרס (עם רעייתו רחל, נכדתו של הרב יהודה אלקלעי), הוא יסד את אגודת "ציון" ששלחה משורותיה נציגים

* הכוונה לחברה שמייסדה היה ד"ר חיים לוריא בפרנקפורט ע"נ אודר. ניהול החברה עבר לידי הרב צבי הירש קאלישר, שגם עמו שיתף הרב י. אלקלעי פעולה.

לקונגרסים הבאים. אגודת "ציון" פעלה גם להסרת המחיצות בין הספרדים לבין האשכנזים, דבר שבא לידי ביטוי בהרכב הנהלתה: היו"ר ד"ר דוד אלקלעי, מ"מ יו"ר ד"ר שמואל פופס, מזכיר ראשון ש. די מאיו, גזבר אדולף רֶשופסקי. בשנת 1910 נערך כנס איחוד עם אגודת הנוער "גדעון". באותה הזדמנות נרשם ד"ר דוד אלקלעי ב"ספר הזהב" של הקהק"ל. מספר חברי "גדעון" היה כ־100. האגודה קיימה בחינות־קבלה למועמדים לחברות. כל חבר חייב היה לשקול את השקל הציוני, ולהוכיח ידיעה על שאיפות התנועה הציונית ומטרותיה.

החל משנת 1911 פעל בבלגראד מסדר "בני־ברית", בשם לשכת "סרביה" מס׳ 676; המסדר סייע רבות למוסדות סעד ותרבות יהודיים. בין יוזמי המסדר נזכיר את ד"ר דוד אלקלעי, הרב א. שלאנג וד"ר ש. פופס. חבריו השתדלו לגשר בין חילוניים ודתיים, בין אורתודוקסים וניאולוגים, בין ספרדים ואשכנזים. המסדר הוצא אל מחוץ לחוק ב־5 באוגוסט 1940. הייתה זו הלשכה הראשונה במדינה, ששימשה דוגמה לסניפים שהוקמו בזאגרב, באוסייק, בנובי־סאד ועוד. בשנת 1913 יסד הרב שבתאי ג׳אין אגודה בשם "התחיה". אך כל הפעילות הציונית נפסקה ב־1914, כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה.

יהודים במלחמות סרביה

משנת 1912, שבה פרצה מלחמת־הבאלקאנים הראשונה ואילך, השתתפו יהודי בלגראד במאמץ־המלחמה של הסֶרבים מעל ומעבר למספרם היחסי באוכלוסייה הכללית: מתוך הקהילה שמנתה כ־5,000 נפש, שירתו בצבא הסֶרבי 600 חיילים שהם 12%. לטיפוח הרגש הפאטריוטי של "הסרבים בני דת משה" תרמו בדרשותיהם הרבנים ד"ר יצחק אלקלעי מזה, ויצחק הכהן (איגנאט) שלאנג מזה. אף היהודים שנשארו בעורף תרמו חלקם הם למאמץ המלחמתי, במימון ובכוח־עבודה. הקהילה הספרדית תרמה לחיל־הרפואה ציוד לבית־חולים בן 100 מיטות, ואילו הקהילה האשכנזית תרמה מצידה בית־חולים, בעל תפוסה של 24 נפגעים, ובמלחמת־הבאלקאנים השנייה הורחב המוסד עד כדי כושר־קליטה ל־40 נפגעים. נערות ונשים יהודיות שימשו כאחיות רחמניות בהתנדבות. הקהילות שכלו מטובי בניהם. ביניהם היו משה עמאר ובנקו דאוויצ׳ו. לאחר חתימת חוזה־השלום בבוקארשט ב־10 באוגוסט 1913, הוענקה מאקדוניה הווארדארית לממלכת סרביה, יחד עם הערים סקופייה, ביטולה ושטיפ. בערים אלו היו תושבים יהודים רבים, ועל־כן ביקשה הממשלה מראשי הקהילה בבלגראד לשגר לשם מנהיגים דוברי לאדינו, כדי לשכנעם בדבר התועלת שיפיקו מהשלטון החדש. ואכן, עוד באותה שנה ירדו לערי "סרביה הדרומית המשוחררת" רבה הראשי של סרביה

ד"ר דוד אלבאלה, רופא וסרן (מיל.) של הצבא הסרבי — מנהיג קהילתי וציוני של בלגראד.

ד"ר יצחק אלקלעי, ד"ר דוד אלבאלה, שלום רוסו ומשה פינטו, אך עד־מהרה נתברר, שביקורים חולפים אין בהם דיי, ולכן נשלחו לביטולה פאטריוטים סרביים מקרב יהודי בלגראד, בדמותם של יוחנן מאנדיל ושמואל אלקלעי. מאנדיל, שהיה משפטן ועיתונאי, אף יסד בביטולה (ר׳ שם) עיתון סרבי ראשון במאקדוניה.

בפרוץ מלחמת־העולם הראשונה הפציצו האוסטרים את בלגראד ב־30 ביולי 1914. שוב התגייסו צעירי היהודים כדי ללחום שכם אחד עם הסרבים. בעת המלחמה הוגלו ביחד עם האוכלוסייה הסרבית יהודים למחנות־הריכוז בהונגאריה, בצ׳כיה ובמוראביה, ורבים מהם מצאו שם את מותם. בפארלאמנט הגולה של סרביה באי קורפו השתתף גם ציר יהודי, בן־ציון בולי. ממשלת סרביה שיגרה לארצות־הברית אחד מטובי תועמלניה, רופא שהיה סרן במילואים, ד"ר דוד אלבאלה, כדי לשדל את ממשלת אמריקה שתסייע לענייני סֶרבְיָה. ד"ר אלבאלה, שהיה בו־זמנית פאטריוט סרבי וציוני. אכן פעל בנאמנות למען סרביה, אך מיום פירסומה של

לקונגרסים הבאים. אגודת "ציון" פעלה גם להסרת המחיצות בין הספרדים לבין האשכנזים, דבר שבא לידי ביטוי בהרכב הנהלתה: היו"ר ד"ר דוד אלקלעי, מ"מ יו"ר ד"ר שמואל פופס, מזכיר ראשון ש. די מאיו, גזבר אדולף ֶרשופסקי. בשנת 1910 נערך כנס איחוד עם אגודת הנוער "גדעון". באותה הזדמנות נרשם ד"ר דוד אלקלעי ב"ספר הזהב" של הקהק"ל. מספר חברי "גדעון" היה כ־100. האגודה קיימה בחינות־קבלה למועמדים לחברות. כל חבר חייב היה לשקול את השקל הציוני, ולהוכיח ידיעה על שאיפות התנועה הציונית ומטרותיה.

החל משנת 1911 פעל בבלגראד מסדר "בני־ברית", בשם לשכת "סרביה" מס׳ 676; המסדר סייע רבות למוסדות סעד ותרבות יהודיים. בין יוזמי המסדר נזכיר את ד"ר דוד אלקלעי, הרב א. שלאנג וד"ר ש. פופס. חבריו השתדלו לגשר בין חילוניים ודתיים, בין אורתודוקסים וניאולוגים, בין ספרדים ואשכנזים. המסדר הוצא אל מחוץ לחוק ב־5 באוגוסט 1940. הייתה זו הלשכה הראשונה במדינה, ששימשה דוגמה לסניפים שהוקמו בזאגרב, באוסייק, בנובי־סאד ועוד. בשנת 1913 יסד הרב שבתאי ג׳אין אגודה בשם "התחיה". אך כל הפעילות הציונית נפסקה ב־1914, כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה.

יהודים במלחמות סרביה

משנת 1912, שבה פרצה מלחמת־הבאלקאנים הראשונה ואילך, השתתפו יהודי בלגראד במאמץ־המלחמה של הסֶרבים מעל ומעבר למספרם היחסי באוכלוסייה הכללית: מתוך הקהילה שמנתה כ־5,000 נפש, שירתו בצבא הסֶרבי 600 חיילים שהם 12%. לטיפוח הרגש הפאטריוטי של "הסרבים בני דת משה" תרמו בדרשותיהם הרבנים ד"ר יצחק אלקלעי מזה, ויצחק הכהן (איגנאט) שלאנג מזה. אף היהודים שנשארו בעורף תרמו חלקם הם למאמץ המלחמתי, במימון ובכוח־עבודה. הקהילה הספרדית תרמה לחיל־הרפואה ציוד לבית־חולים בן 100 מיטות, ואילו הקהילה האשכנזית תרמה מצידה בית־חולים, בעל תפוסה של 24 נפגעים, ובמלחמת־הבאלקאנים השנייה הורחב המוסד עד כדי כושר־קליטה ל־40 נפגעים. נערות ונשים יהודיות שימשו כאחיות רחמניות בהתנדבות. הקהילות שכלו מטובי בניהם. ביניהם היו משה עמאר ובנקו דאוויצ׳ו. לאחר חתימת חוזה־השלום בבוקארשט ב־10 באוגוסט 1913, הוענקה מאקדוניה הווארדארית לממלכת סרביה, יחד עם הערים סקופייה, ביטולה ושטיפ. בערים אלו היו תושבים יהודים רבים, ועל־כן ביקשה הממשלה מראשי הקהילה בבלגראד לשגר לשם מנהיגים דוברי לאדינו, כדי לשכנעם בדבר התועלת שיפיקו מהשלטון החדש. ואכן, עוד באותה שנה ירדו לערי "סרביה הדרומית המשוחררת" רבה הראשי של סרביה

ד"ר דוד אלבאלה, רופא וסרן (מיל.) של הצבא הסרבי — מנהיג קהילתי וציוני של בלגראד.

ד"ר יצחק אלקלעי, ד"ר דוד אלבאלה, שלום רוסו ומשה פינטו, אך עד־מהרה נתברר, שביקורים חולפים אין בהם דיי, ולכן נשלחו לביטולה פאטריוטים סרביים מקרב יהודי בלגראד, בדמותם של יוחנן מאנדיל ושמואל אלקלעי. מאנדיל, שהיה משפטן ועיתונאי, אף יסד בביטולה (ר׳ שם) עיתון סרבי ראשון במאקדוניה.

בפרוץ מלחמת־העולם הראשונה הפציצו האוסטרים את בלגראד ב־30 ביולי 1914. שוב התגייסו צעירי היהודים כדי ללחום שכם אחד עם הסרבים. בעת המלחמה הוגלו ביחד עם האוכלוסייה הסרבית יהודים למחנות־הריכוז בהונגאריה, בצ׳כיה ובמוראביה, ורבים מהם מצאו שם את מותם. בפארלאמנט הגולה של סרביה באי קורפו השתתף גם ציר יהודי, בן־ציון בולי. ממשלת סרביה שיגרה לארצות־הברית אחד מטובי תועמלניה, רופא שהיה סרן במילואים, ד"ר דוד אלבאלה, כדי לשדל את ממשלת אמריקה שתסייע לענייני סֶרביָה. ד"ר אלבאלה, שהיה בו־זמנית פאטריוט סרבי וציוני, אכן פעל בנאמנות למען סרביה, אך מיום פירסומה של

הצהרת בלפור הפנה את מרצו כדי לקבל את תמיכת סרביה בדבר זכות עמו שלו לעצמאות. ואכן עלה בידו להשיג את משימתו זו. ב־27 בדצמבר 1917 כתב אליו מילנקו וָסניץ׳, ראש משלחת סֶרביָה בגולה, (שר־החוץ במלכות סֶרביָה, קרואטיה וסלובניה) מכתב רשמי, שבו הכיר בזכות הבית הלאומי היהודי בארץ־ישראל. וָסניץ׳ הוסיף, שהוא יצטער אם אזרחי סֶרביה היהודים יעזבו כדי לחזור לארצם המובטחת, אך מבין הוא ללבם ומקווה שהם יהוו גשר חזק בין ארץ־ישראל לסרביה. יש לזכור, שמכתב זה נכתב פחות מחודשיים לאחר מכתבו של בלפור אל הבארון רוטשילד, ובכך הייתה סרביה המדינה הראשונה אשר הכירה בהצהרת בלפור.

מבחינה פנים־יהודית, שימש ד״ר אלבאלה מופת לגישור בין שתי העדות, לאחר שנשא אישה אשכנזייה, את פאולינה לבל־אלבאלה, סופרת בזכות עצמה, אשר הייתה בין שתי מלחמות־העולם נשיאת אגודת הנשים האקדמאיות של יוגוסלאוויה.

במלחמות סרביה 1912–1918 נפלו בסך־הכל מעל ל־60 יהודי בלגראד. את גודל האבידות מסמלות משפחת רוסו ששכלה 4 מבניה, ומשפחת עמר, ששכלה 3 מבניה; העיתונאי הצעיר ליאון ב. לבל מת מות־גיבורים, עו״ד דוד כהן נרצח כשנודע לאויבים שהוא מחברה של החוברת ״דרשות״ ברוח האחווה הסרבית־יהודית. בכניסה לבית־הקברות היהודי נבנה גל־עד לזכר הלוחמים שנפלו במלחמות סרביה.

מעצבי הגל־עד היו האדריכל שמואל סומבול, והסתת יוסף דויטש. ליד הנוסח הסרבי — מחרוזיו של המשורר הלאומי פטר פטרוביץ׳־ניגוש, בא הפסוק משמואל ב, א: כו׳ — ״איך נפלו גבורים בתוך המלחמה״, ועוד נחרט שם כלהלן:

״האבן הזאת גדולות מספרת
מאחינו שנפלו במלחמה מדברת
שפכו דמם בעד ארץ מולדתם
כאריות נלחמו עד רוחם בקרבם
החללים האלה שמם יהיה לתהלה
ולזכרם הקימו מגדל יחידי הקהלה.״

ההתארגנות בתום מלחמת־העולם הראשונה

ב־1 בדצמבר 1918 נולדה המדינה החדשה, קרי: ״המלכות של הסרבים, הקרואטים והסלובנים״. היא שינתה את שמה כעבור 11 שנים למלכות יוגוסלאוויה, דהיינו ארץ הסלאווים הדרומיים, ובלגראד הייתה לבירתה מראשיתה. להבדיל מחבלי־ההסתגלות שהיו מנת־חלקה של אוכלוסיית יתר חלקי המדינה, אשר שלטו בהם עד אז עמים אחרים (אוסטרים, הונגארים, איטלקים, טורקים, בולגארים וכדו׳), אוכלוסיית בלגראד בכלל, ויהודיה בפרט, נהנו מהמצב החדש. בכל ההזדמנויות הנאותות הושיטו את ידם לאחיהם אשר סבלו מאפליות ומשלילת זכויות עקב השתתפותם בעבר בצבאות ״מדינות האויב״. המדינה המורחבת מנתה מעל ל־70,000 יהודים, והוחלט לייסד את איגוד הקהילות הדתיות, אשר ייצג את כל קהילות ישראל בשטחה של יוגוסלאוויה. לאחר ויכוחים רבים והתנגדויות, נולד האיגוד בוועידתו המייסדת, שנתקיימה בעיר אוסייק, ב־1 ביולי 1919. ליו״ר נבחר ד״ר הוגו שפיצר מאוסייק, ובהנהלה היו 4 ממנהיגי יהדות הבירה: הרב ד״ר יצחק אלקלעי, ד״ר דוד אלקלעי, ד״ר פרידריך פופס ודוד הוכנר. החוקה היוגוסלאווית הגדירה את הקיבוץ היהודי כחטיבה דתית. במשך הזמן הוחק חוק שהעניק לקהילות אוטונומיה בניהול ענייניהן הדתיים, החברתיים והתרבותיים.

באוקטובר 1923 נוסד בבלגראד גוף מרכזי נוסף, איגוד רבני יוגוסלאוויה, וכרב הראשי מונה ד״ר יצחק אלקלעי, שהוענקו לו סמכויות נרחבות למדי.

הציונות — רעיון ומעשה

את הרעיון הציוני הביאו לעיר, עוד בסוף המאה הקודמת, בעיקר הסטודנטים ששבו מלימודיהם בווינה. הרעיון נפל על קרקע פורייה בקרב הקהילה הספרדית שהשאיפה לציון ולארץ־ישראל הייתה בה חזקה מאז ומתמיד. ברם, נתעוררו קשיים ביישום הרעיון במעשי יום־יום, שכן לכך נדרשו הן מאמץ ארגוני והסברתי והן תרומות נוספות (דהיינו לקרנות הלאומיות). הרעיון נתקבל יפה ע״י חלק מהמשכילים והיה מעוגן בתודעה העממית, אך נחוץ היה להתגבר על סוגי־התנגדות שונים. אדישות וסלידה מכל חידוש ארגוני שררו בקהילה, אשר זה לא מכבר השיגה את יציבותה. אף התנגדות רעיונית לא הייתה נעדרת: חוגים יהודיים, שצמחו בסרביה שלאחר השגת השוויון האזרחי, ושהגיעו לדו־קיום משביע־רצון עם סביבתם, חששו מהזדהות יהודית־לאומית, והיו שהעדיפו להופיע בציבור, כאמור, בתור ״בני דת משה״ (Mojsijeve vere), כפי שזה היה רשום במסמכים רשמיים. עם אלה נמנו א. לוויץ׳ ועו״ד ד״ר יעקב צ׳לבונוביץ׳. נחוץ היה מאמץ־שכנוע שיוכיח כי אין ניגוד בין הגדרה זו, לבין הזדהות לאומית יהודית ברורה; נדרש גם זמן־מה עד שהכרה זו נתקבלה על רוב בני הקהילה.

על אף חדירתה של הציונות והתפשטות ההכרה היהודית־לאומית בעקבותיה, לא הקיפה התנועה את כל השכבות של הציבור היהודי. נותרה קבוצה די גדולה של ״סתם יהודים״, ואפשר לכנותה לא־ציונית, שבין חבריה היו גצה כהן (קון) הנ״ל, המו״ל ובעל חנות־הספרים הנודע, וברנארד רוביצ׳ק, מנכ״ל מחלקת המיסים במשרד האוצר וסגן יו״ר הקהילה האשכנזית.

מוקש חפיסתי נוסף, שפעל נגד הציונות הממוסדת, הייתה

ההתארגנות המיוחדת סביב הנאמנות למורשת הספרדית. ביטוי מעשי לנטיות אלה ניתן בארגון שקרא לעצמו: "Beogradska Organizacija Sefardskih Jevreja" (קרי: ארגון של היהודים הספרדים של בלגראד), בראשותם של איש העסקים האמיד לאזאר אברמוביץ', אברהם לויץ' וד"ר שלמה אלקלעי. התופעה הזו וביטויה הארגוני, אף אם לא התכוונו לכך יוזמיה, הוליכה לבדלנות ולאנטי־ציונות; היא היוותה גורם מעכב של הציונות בבירה. נציגי קבוצה זו, אשר הדגישה את ספרדיותה כמייצגתה העיקרית של יהדותה, השתתפה באורח פעיל בוועידת וינה של הפדרציה הספרדית העולמית (1925), ובשנת 1930 נתקיים, דווקא בבלגראד, "כנס באלקאני של יהודים ספרדים". באותו כנס נמצאה נוסחת־פשרה בין הדגשת הספרדיות לבין השתייכות ופעילות ציוניות, בסיועם של נציגי בולגאריה, שהתנגדו בתוקף לביקורת ולהסתייגות כלפי ההסתדרות הציונות העולמית. מאז ואילך הוסרו הקשיים שהתעוררו קודם־לכן, ואברמוביץ' הנ"ל היה בין עסקני 'קרן־היסוד' והשתתף בפעילות הציונות השוטפת. מעמדה של הציונות המקומית נתחזקה ע"י הקמת **הסניף המקומי (M.C.O)** של ההסתדרות הארצית, ובו נתבלטו האחים משה ושמעיה די מאיו ודוד (דאצ'א) אלקלעי. יש לציין, שנתארגנה גם קבוצת ציונים שהקימה **"מועדון של הציונים הפעילים"** (Klub cionista aktivista). בראש הקבוצה, שדרשה גם עלייה, עמד המהנדס־ההידרולוג, ד"ר אברהם ורבר (לימים אבישור), שאף עלה ארצה בראשית שנות ה־30 והיה פעיל בפיתוח מקורות המים בא"י עוד במסגרת המאנדאט, וגם לאחר הקמת המדינה. עוד בשנת 1925 נוסדה אגודה בשם **"מבשר"** (ייתכן, כי זה נעשה בהשפעת קונטרסו של ר' יהודה אלקלעי "רגלי המבשר", שנתפרסם בבלגראד בשנת תרכ"ה — 1865), ששמה לה למטרה לארגן סיורים בארץ־ישראל. נראה, שהרעיון לא יושם במידה ניכרת, ואף העלייה הייתה של יחידים בלבד.

בהשפעת הציונות הרחיבה הקהילה את תחומי פעילותה: נוסד גן ילדים, והגננות הובאו מא"י; נפתח "חוג עברי"; הוקצבו תקציבים להכשרות ולמחנות־קיץ. בבוא העת הושיטו יהודי בלגראד עזרה פעילה לפליטי ההיטלריזם. מן הראוי לציין, שהשלטונות לא התערבו.

סניף ויצ"ו נוסד בבלגראד ב־1928 ע"י ד"ר צלינה סוקולוב, אשר נלוותה אל אביה, נחום סוקולוב, בביקורו ביוגוסלאוויה. בין הפעילות העיקריות למען ויצ"ו בבלגראד היו רזה שטיינדלר (לימים חברה בנשיאות העולמית) והרמינה מלמד.

בבלגראד פעלו גם שני ארגוני נשים צדקניות, הספרדי הנ"ל והאשכנזי, שהוקם בשנת 1895.

תופעה מיוחדת במינה הייתה ההתפתחות הקשורה בייסוד קן **"השומר הצעיר"** בשנת 1931 בבלגראד. עוד לפני שהגיעו

דוד אלקלעי — "דאצ'א" — ממנהיגי הקהילה הספרדית בבלגראד ושל ההסתדרות הציונית ביוגוסלאוויה (בארץ: מייסד המחלקה לחסידי אומות העולם ב"יד ושם").

לעיר תועמלני הזרם הציוני־הסוציאליסטי הנ"ל, היה חלק ניכר מן הנוער היהודי מאורגן במסגרת תנועת הצופים (סקאוטים) המקומית. באותה מסגרת הם הוכרו ופעלו כיחידה נפרדת בתור <<שבט כחול — לבן ע"ש (Herzl) ת. הרצל>> (ובמקור — "Plavo-belo Pleme Theodor Herzl" I. stega beogradskih skauta). ראויה לציון העובדה, שהשבט כולו הצטרף ל"השומר הצעיר", ובזה הוקלה בהרבה מלאכת הגיוס לשורות הקן המקומי. התופעה אופיינית מבחינה חברתית, מכיוון יש בה מן ההזדהות וההשתייכות לחברה הסובבת, תוך־כדי שמירה על הייחוד, עד אשר בראשית שנות ה־30 התגברה ההזדהות וחייבה מסגרת נפרדת לחלוטין.

מרבית חברי הקן היו תלמידי תיכון. ב־1933 נתווסף זרם חדש בשם "ארגון סתם חלוצים", שהיה מקורב למפא"י ולקיבוץ המאוחד בארץ ושרוב חבריו באו מקרב הנוער העובד. בשנת 1935 הצטרפה קבוצה זו לתנועה העולמית

ההתארגנות המיוחדת סביב הנאמנות למורשת הספרדית. ביטוי מעשי לנטיות אלה ניתן בארגון שקרא לעצמו: "Beogradska Organizacija Sefardskih Jevreja" (קרי: ארגון של היהודים הספרדים של בלגראד), בראשותם של איש העסקים האמיד לאזאר אברמוביץ', אברהם לויץ' וד"ר שלמה אלקלעי. התופעה הזו וביטויה הארגוני, אף אם לא התכוונו לכך יוזמיה, הוליכה לבדלנות ולאנטי־ציונות; היא היוותה גורם מעכב של הציונות בבירה. נציגי קבוצה זו, אשר הדגישה את ספרדיותה כמייצגתה העיקרית של יהדותה, השתתפה באורח פעיל בוועידת וינה של הפדרציה הספרדית העולמית (1925), ובשנת 1930 נתקיים, דווקא בבלגראד, "כנס באלקאני של יהודים ספרדים". באותו כנס נמצאה נוסחת־פשרה בין הדגשת הספרדיות לבין השתייכות ופעילות ציוניות, בסיועם של נציגי בולגאריה, שהתנגדו בתוקף לביקורת ולהסתייגות כלפי ההסתדרות הציונות העולמית. מאז ואילך הוסרו הקשיים שהתעוררו קודם־לכן, ואברמוביץ' הנ"ל היה בין עסקני 'קרן־היסוד' והשתתף בפעילות הציונות השוטפת. מעמדה של הציונות המקומית נתחזקה ע"י הקמת הסניף המקומי (M.C.O) של ההסתדרות הארצית, ובו נתבלטו האחים משה ושמעיה די מאיו ודוד (דאצ'א) אלקלעי. יש לציין, שנתארגנה גם קבוצת ציונים שהקימה "מועדון של הציונים הפעילים" (Klub cionista aktivista). בראש הקבוצה, שדרשה גם עלייה, עמד המהנדס־ההידרולוג, ד"ר אברהם ורבר (לימים אבישור), שאף עלה ארצה בראשית שנות ה־30 והיה פעיל בפיתוח מקורות המים בא"י עוד במסגרת המאנדאט, וגם לאחר הקמת המדינה. עוד בשנת 1925 נוסדה אגודה בשם "מבשר" (ייתכן, כי זה נעשה בהשפעת קונטרסו של ר' יהודה אלקלעי "רגלי המבשר", שנתפרסם בבלגראד בשנת תרכ"ה — 1865), ששמה לה למטרה לארגן סיורים בארץ־ישראל. נראה, שהרעיון לא יושם במידה ניכרת, ואף העלייה הייתה של יחידים בלבד.

בהשפעת הציונות הרחיבה הקהילה את תחומי פעילותה: נוסד גן ילדים, והגננות הובאו מא"י; נפתח "חוג עברי"; הוקצבו תקציבים להכשרות ולמחנות־קיץ. בבוא העת הושיטו יהודי בלגראד עזרה פעילה לפליטי ההיטלריזם. מן הראוי לציין, שהשלטונות לא התערבו.

סניף ויצ"ו נוסד בבלגראד ב־1928 ע"י ד"ר צלינה סוקולוב, אשר נלוותה אל אביה, נחום סוקולוב, בביקורו ביוגוסלאוויה. בין הפעילות העיקריות למען ויצ"ו בבלגראד היו רזה שטיינדלר (לימים חברה בנשיאות העולמית) והרמינה מלמד.

בבלגראד פעלו גם שני ארגוני נשים צדקניות, הספרדי הנ"ל והאשכנזי, שהוקם בשנת 1895.

תופעה מיוחדת במינה הייתה ההתפתחות הקשורה בייסוד קן "השומר הצעיר" בשנת 1931 בבלגראד. עוד לפני שהגיעו

דוד אלקלעי — "דאצ'א" — ממנהיגי הקהילה הספרדית בבלגראד ושל ההסתדרות הציונית ביוגוסלאוויה (בארץ: מייסד המחלקה לחסידי אומות העולם ב"יד ושם").

לעיר תועמלני הזרם הציוני־הסוציאליסטי הנ"ל, היה חלק ניכר מן הנוער היהודי מאורגן במסגרת תנועת הצופים (סקאוטים) המקומית. באותה מסגרת הם הוכרו ופעלו כיחידה נפרדת בתור <<שבט כחול — לבן ע"ש (Herzl) ת. הרצל>> (ובמקור — "Plavo-belo Pleme Theodor Herzl" I. stega beogradskih skauta). ראויה לציון העובדה, שהשבט כולו הצטרף ל"השומר הצעיר", ובזה הוקלה בהרבה מלאכת הגיוס לשורות הקן המקומי. התופעה אופיינית מבחינה חברתית, מכיוון יש בה מן ההזדהות וההשתייכות לחברה הסובבת, תוך־כדי שמירה על הייחוד, עד אשר בראשית שנות ה־30 התגברה ההזדהות וחייבה מסגרת נפרדת לחלוטין.

מרבית חברי הקן היו תלמידי תיכון. ב־1933 נתווסף זרם חדש בשם "ארגון סתם חלוצים", שהיה מקורב למפא"י ולקיבוץ המאוחד בארץ ושרוב חבריו באו מקרב הנוער העובד. בשנת 1935 הצטרפה קבוצה זו לתנועה העולמית

"תכלת לבן" (נוער צופי־חלוצי). הקטנה והאחרונה בתנועות הנוער הייתה "עקיבא". מיסודם של הציונים הכלליים, אשר מנתה ב־1939, בקן שבבלגראד, 124 חברים.

בעיר פעל גם סניף של משרד ארץ־ישראלי (מרכזו היה בזאגרב, ליד ההסתדרות הציונית הארצית). בבלגראד הייתה גם הנציגות של קרן־היסוד, ובראשה עמד, אחרי ד"ר ליאו שטיינדלר, שמואל מילֶה די מאיו; המזכ"ל היה קרלו פרידמן, (ניספו בשואה). מנהיגים ציוניים, פקדו לעתים את בלגראד וביניהם, כאמור, סוקולוב, מנחם אוסישקין וד"ר נחום גולדמן, ובשנות השלושים, מטעם הרוויזיוניסטים, גם ולדימיר (זאב) ז'בוטינסקי.

המול"ות והעיתונות היהודיות

התפתחותה של העיתונות היהודית המקומית הייתה איטית יחסית. מרכזי העיתונות היהודית היו בסאראייבו ובזאגרב. בבואנו לסקור פעילות זו, עלינו להבדיל בין עיתונות בשפת לאדינו לבין זו שהופיעה בסרבית.

בסוף המאה הקודמת (בשנים 1888–1892) הופיע בעיר עיתון בשם "אל אמיגו דל פואבלו" (ידיד העם), שנערך ע"י יעקב מ. אלקלעי. בראשית המאה הנוכחית הופיעו הביטאונים הבאים: בשנת 1905 — "פסאטיאמפו" (בילוי); בשנים 1903–1906 — "השלום", "כרמי שלי", בעריכת ברוך בן יצחק מטראני; הכתיבה בלאדינו הייתה בשקיעה, הדורות החדשים הגיעו להסתגלות לשונית מלאה ולהתקרבות חברתית רבה לסביבתם הסרבית, כך שלא נזקקו עוד לשפה ייחודית. ובכל־זאת, עד שנת 1924 הופיע בעיתון, שלא התמיד בהופעתו — "Beogradski jevrejski glasnik". בעריכתו של מוריץ הרצל גם מדור בלאדינו במקביל למדור כזה בשבועון "יברייסקי גלאס", שיצא לאור בסאראייבו. אמנם הייתה זו תופעה חד־פעמית, וכדאי להזכירה כאן רק כמעין סוף־פסוק.

באשר לעיתונות בשפת המדינה, היצירה העיתונאית הייתה מזערית וצמודה לקהילות ולאיגוד הקהילות.

השבועון הראשון היה "Jevrejski glasnik" (הביטאון היהודי), שמגמתו הייתה בידור והשכלה עממיים, והוא הופיע בשנים 1909–1910 מטעם אגודת "ציון", שבראשה עמד ד"ר דוד אלקלעי, ועורכו היה יצחק לוי.

באותו שם נתפרסם עיתון, בשנים 1920–1921, מטעם האגודה הציונית המקומית. עורכיו היו דוד די מאיו ומשה אלטרץ. אף עיתון זה, שלא התמיד, אך הופיע שלוש פעמים בשבוע בראשית דרכו, הכיל מדור בלאדינו.

כל שאר הפרסומים הפריודיים היו בטאוניהן של שתי הקהילות ושל איגוד הקהילות, ולא נמנה אותם כאן. (ראה בקטלוג התערוכה שהוקדשה ל"עיתונות היהודית על אדמת יוגוסלאוויה עד 1941", שנתקיימה במוזיאון היהודי בבלגראד בשנת 1982).

לעומת הפעילות המצומצמת בעיתונות, הרי במול"ות של שלהי שנות ה־30 הייתה דווקא פעילות ענפה. בית־ההוצאה "הלוח היהודי העממי" **"Jevrejski narodni kalendar"**, בעריכתם המשותפת של דוד א. לוי ואלכסה קליין מזאגרב, פרסם שישה כרכים של "לוחות", שהיו לא רק לוחות־שנה, אלא הכילו גם מאמרים — בשנים תרצ"ה — תש"א (1935–1941) — וזכו לתפוצה טובה ברחבי המדינה. בנוסף לכך הוציאו לאור שתי ביוגראפיות (הרצל וארלוזורוב), מסיפורי ח"נ ביאליק ומחזור בתרגום ובביאורים קרואטית־סרבית מטעם הרב ד"ר שלום פרייברגר (פרטים בביבליוגראפיה שבסוף הכרך).

חידוש גדול בתחום העיתונות היוותה יזמתו של העסקן הציוני והעיתונאי דוד א. לוי הנ"ל, אשר ייסד "סוכנות יהודית לעיתונות" וקרא לה "יֶווקור" (Jevkor), לפי דוגמת "סט"א"* ו"פלקור"**. ידיעותיה של סוכנות זו התרכזו באירועים בעלי עניין יהודי בכל המדינה ושימשו בעיקר את העיתונות היהודית ואף את הקהילות בערי־השדה. הבולטין של "יווקור" הופיע בשנים 1936–1940 באופן סדיר וסופק למנויים עליו 2–3 פעמים בשבוע. זה היה מקור חשוב של קשר ומידע יהודי, וסימל את ההתקדמות הרבה באמצעי־התקשורת היהודיים.

ענף הספורט

הפעילות בתחום זה הייתה מועטת יחסית. זמן־מה נתקיימה, החל משנת 1916, "אגודת נוער להתעמלות", והפעיל המרכזי בה היה יעקב ("ז'אק") דאוויצ'ו. צעירי הקהילה עסקו בפעילות ספורטיווית במסגרת ה"סוקול" הכללית ובקנים של תנועות־הנוער החלוציות.

יהודים בחיי התרבות

המעורבות היהודית בחיי הרוח של בירת המדינה הייתה בקו העלייה משנות ה־20 ואילך. נזכיר רק את הבולטים מבין רבים וטובים. בתור ציירים הצטיינו בעת החדשה ליאון כהן (Koen) יבוֹרָה ברוך (נספה בשואה), משה פיאדה, ועוד. בין הסופרים היהודיים ראוי לציין את חיים ס. דָאוויצ'ו, שהקים גל־עד ספרותי לרובע היהודי של בלגראד, ואת אהרון

* סוכנות הידיעות היהודית Jewish Telegraphic Agency בקיצור — JTA או סט"א.

** סוכנות הידיעות של ההסתדרות הציונית, שהופצו מירושלים.

אלקלעי, שחיבר ביוגראפיה של משה רבנו. בין הנשים זכתה להצלחה הסופרת פאולינה אלבאלה.

בהקשר זה נציין את אגודת המשכילים בשם "אחווה" (Bratstvo), שפעלה בשנות ה־30 והייתה בית־ועד לאינטלקטואלים היהודיים ושימשה אף מוקד להערכות־מצב. בין יוזמיה היו יהושע חיון וד"ר יוסף הֶרשקוֹביץ' (נספה בשואה).

בקרב העדה פעלו, בין השאר, שני מוסדות־התרבות האלה: בשנות ה־20 פעל <<מועדון השכלה>> בשם "מקס נורדאו". מייסדו היה ח. חזנוביץ'. "ספרייה יהודית" נוסדה בשנת 1929 ע"י אהרון אלקלעי הנ"ל ונוהלה על־ידיו עד לשואה.

מוסיקה. בשנת 1879 נוסדה בעיר המקהלה "אגודת הזמר הסֶרבית־יהודית" (במקור "Srpsko-Jevrejsko Pevačko Društvo"). אגוגה זו פועלת, בהפסקות בעתות־מלחמה, עד היום הזה. עתה שם המקהלה הוא "מקהלת האחים ברוך" — על־שם שלושת האחים הלוחמים הפארטיזאניים, שנפלו בקרבות. יוזמי הקמתה היו בשעתו: מיכאל עוזרוביץ', חיים

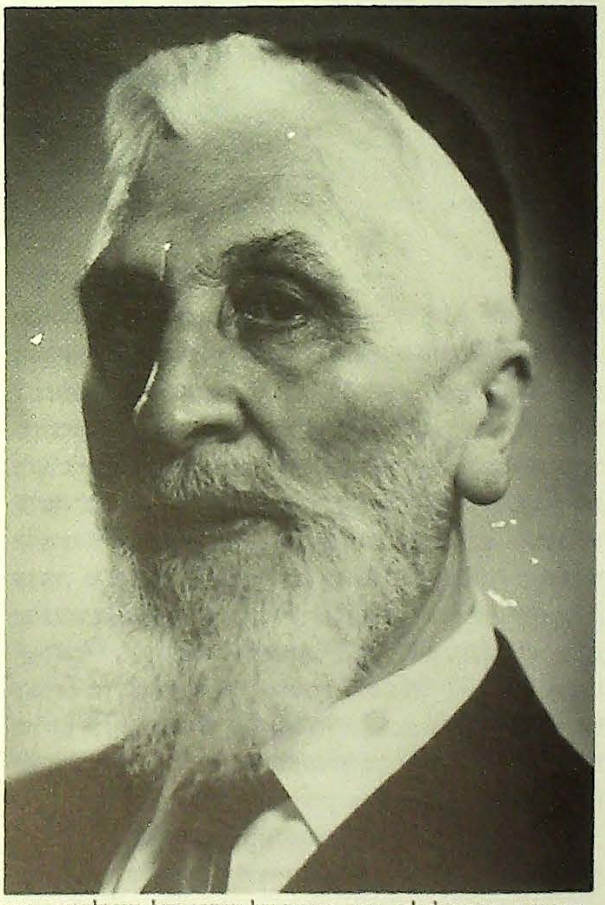

הרב ד"ר יצחק אלקלעי, רבה הראשי של סרביה ושל יוגוסלאוויה. (בעת ביקורו בארץ בשנת 1963).

ש. דאוויצ'ו ודוד א. כהן, והיו"ר הראשון היה אברהם מבורך. במקהלה השתתפו תחילה רק גברים, ורק מאוחר יותר קמה מקהלה מעורבת, בהשתתפות סטודנטים. המקהלה הופיעה בחו"ל, לרבות בישראל (בזמריות 1952 ו־1958). מקהלה זו מילאה תפקיד חינוכי וחברתי נכבד בין יהודי בלגראד וסייעה להתקרבות ולהידוק הקשרים בין בני העדה היהודית לבין הרוב הסרבי הסובב. שיתוף־פעולה תרבותי־אמנותי מסוג זה היה ייחודי לבלגראד, והוא מסמל את הצלחת שילובם של היהודים בחיי התרבות של הבירה. כיום עומד בראש המקהלה אלכסנדר לוי.

הדפוס העברי ב"בילוגראדו"

בשנת 1837 נפתח בבית־הדפוס הרשמי של נסיכות סרביה ("הטיפוגראפיה הנסיכותית") מדור לספרים באותיות עבריות. עד היום לא נודע מקורן של האותיות המרובעות, אך העיקר הוא שרבני העיר וחכמיה ומוריה השתמשו בכלי זה ודאגו להעביר תחת מכבש הדפוס ספרי תפילה ולימוד בעיקר, אך גם קונטרסים תורניים. בין הספרים הרבים יחסית — למעלה מ־50 — שיצאו לאור מבית־הדפוס הממלכתי־הסרבי בין השנים 1837–1874, ראוי לציון מיוחד הקונטרס משנת ת"ר/1839 — "דרכי נועם", דקדוק עברי עם ביאורים בלאדינו — שנתחבר ע"י הרב יהודה חי אלקלעי. בין הספרים ההיסטוריים נזכיר את "שבט יהודה" לשלמה ויוסף ן' וירגא, תרי"ט/1859, ואת ספרו של הרב שמעון ברנפלד, שתורגם ללאדינו וראה אור בתור "איסטורייא די לוס ג'ודייוס" בשנת תר"ן/1890 (אם כי הודפס בבית־דפוסו של שמואל הורוביץ, דהיינו לא בבית־הדפוס הנסיכותי).

מספרי ההלכה יש לציין את חיבורו של ר' יוסף פינצי "וילקט יוסף", את "דמשק אליעזר" לר' אליעזר בן שם־טוב פאפו מסאראייבו, את "זה השלחן" (ערך משה דוד אלקלעי) ואת "פרקי אבות" (עם תרגום ללאדינו מאת דוד מ. אלקלעי).

מרבית הספרים היו מחזורים ובעלי תוכן פולחני־דתי, דבר המעיד על דבקות במסורת־האבות. ניכרת בהם המגמה הדידקטית־החינוכית. על קיום הזרם המיסטי בין יהודי בלגראד במחצית השנייה של המאה ה־19 מעיד החיבור "האדרה רבא קדישא" (המהדי"ר — משה דוד אלקלעי), שהינה היצירה הקבלית המפורשת הבולטת שנתפרסמה בבית־הדפוס הנסיכותי (בשנת תרל"ב/1872).

על אדיקות דתית מעידות גם ההוצאות השונות של ספר התפילות "תיקון חצות", שהיה גם הספר הראשון שיצא לאור בבלגראד בשנת תקצ"ז/1837 (המהדי"ר: חיים בן דוד חיים, המכונה "דאוויצ'ו"). קיימות עוד שלוש מהדורות מקומיות מספר זה.

מאמצע שנות ה־70 של המאה ה־19 הפסיקו להדפיס

אלקלעי, שחיבר ביוגראפיה של משה רבנו. בין הנשים זכתה להצלחה הסופרת פאולינה אלבאלה.

בהקשר זה נציין את אגודת המשכילים בשם "אחווה" (Bratstvo), שפעלה בשנות ה־30 והייתה בית־ועד לאינטלקטואלים היהודיים ושימשה אף מוקד להערכות־מצב. בין יוזמיה היו יהושע חיון וד"ר יוסף הֶרשקוביץ' (נספה בשואה).

בקרב העדה פעלו, בין השאר, שני מוסדות־התרבות האלה: בשנות ה־20 פעל <<מועדון השכלה>> בשם "מקס נורדאו". מייסדו היה ח. חזנוביץ'. "ספרייה יהודית" נוסדה בשנת 1929 ע"י אהרון אלקלעי הנ"ל ונוהלה על־ידיו עד לשואה.

מוסיקה. בשנת 1879 נוסדה בעיר המקהלה "אגודת הזמר הסֶרבית־יהודית" (במקור "Srpsko-Jevrejsko Pevačko Društvo"). אגוגה זו פועלת, בהפסקות בעתות־מלחמה, עד היום הזה. עתה שם המקהלה הוא "מקהלת האחים ברוך" — על־שם שלושת האחים הלוחמים הפארטיזאניים, שנפלו בקרבות. יוזמי הקמתה היו בשעתו: מיכאל עוזרוביץ', חיים

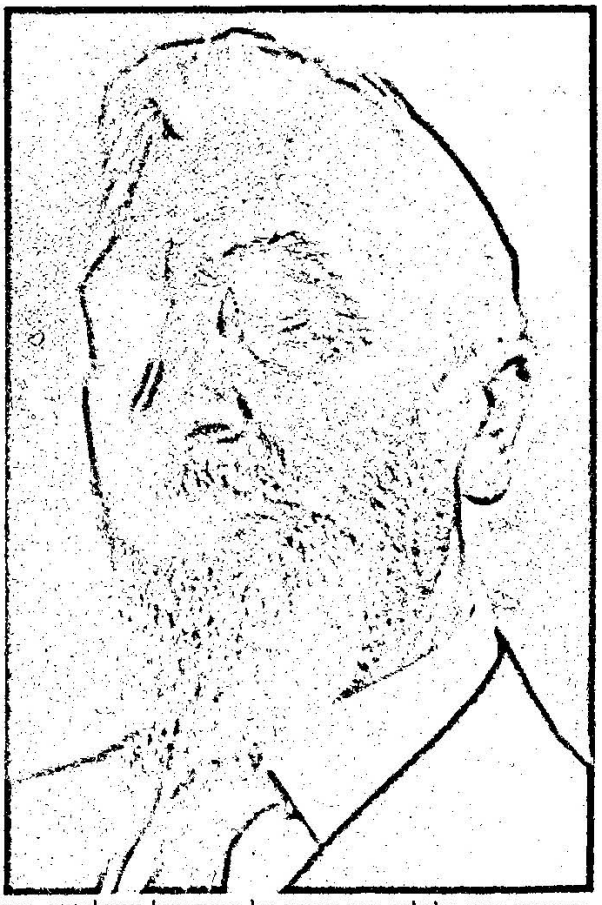

הרב ד"ר יצחק אלקלעי, רבה הראשי של סרביה ושל יוגוסלאוויה. (בעת ביקורו בארץ בשנת 1963).

ש. דאוויצ'ו ודוד א. כהן, והיו"ר הראשון היה אברהם מבורך. במקהלה השתתפו תחילה רק גברים, ורק מאוחר יותר קמה מקהלה מעורבת, בהשתתפות סטודנטים. המקהלה הופיעה בחו"ל, לרבות בישראל (בזמריות 1952 ו־1958). מקהלה זו מילאה תפקיד חינוכי וחברתי נכבד בין יהודי בלגראד וסייעה להתקרבות ולהידוק הקשרים בין בני העדה היהודית לבין הרוב הסרבי הסובב. שיתוף־פעולה תרבותי־אמנותי מסוג זה היה ייחודי לבלגראד, והוא מסמל את הצלחת שילובם של היהודים בחיי התרבות של הבירה. כיום עומד בראש המקהלה אלכסנדר לוי.

הדפוס העברי ב"בילוגראדו"

בשנת 1837 נפתח בבית־הדפוס הרשמי של נסיכות סרביה ("הטיפוגראפיה הנסיכותית") מדור לספרים באותיות עבריות. עד היום לא נודע מקורן של האותיות המרובעות, אך העיקר הוא שרבני העיר וחכמיה ומוריה השתמשו בכלי זה ודאגו להעביר תחת מכבש הדפוס ספרי תפילה ולימוד בעיקר, אך גם קונטרסים תורניים. בין הספרים הרבים יחסית — למעלה מ־50 — שיצאו לאור מבית־הדפוס הממלכתי־הסרבי בין השנים 1837–1874, ראוי לציון מיוחד הקונטרס משנת ת"ר/1839 — "דרכי נועם", דקדוק עברי עם ביאורים בלאדינו — שנתחבר ע"י הרב יהודה חי אלקלעי. בין הספרים ההיסטוריים נזכיר את "שבט יהודה" לשלמה ויוסף ן' וירגא, תרי"ט/1859, ואת ספרו של הרב שמעון ברנפלד, שתורגם ללאדינו וראה אור בתור "איסטורייא די לוס ג'ודייוס" בשנת תר"ן/1890 (אם כי הודפס בבית־דפוסו של שמואל הורוביץ, דהיינו לא בבית־הדפוס הנסיכותי).

מספרי ההלכה יש לציין את חיבורו של ר' יוסף פינצי "וילקט יוסף", את "דמשק אליעזר" לר' אליעזר בן שם־טוב פאפו מסאראייבו, את "זה השלחן" (ערך משה דוד אלקלעי) ואת "פרקי אבות" (עם תרגום ללאדינו מאת דוד מ. אלקלעי).

מרבית הספרים היו מחזורים ובעלי תוכן פולחני־דתי, דבר המעיד על דבקות במסורת־האבות. ניכרת בהם המגמה הדידקטית־החינוכית. על קיום הזרם המיסטי בין יהודי בלגראד במחצית השנייה של המאה ה־19 מעיד החיבור "האדרה רבא קדישא" (המהדי"ר — משה דוד אלקלעי), שהינה היצירה הקבלית המפורשת הבולטת שנתפרסמה בבית־הדפוס הנסיכותי (בשנת תרל"ב/1872).

על אדיקות דתית מעידות גם ההוצאות השונות של ספר התפילות "תיקון חצות", שהיה גם הספר הראשון שיצא לאור בבלגראד בשנת תקצ"ז/1837 (המהדי"ר: חיים בן דוד חיים, המכונה "דאוויצ'ו"). קיימות עוד שלוש מהדורות מקומיות מספר זה.

מאמצע שנות ה־70 של המאה ה־19 הפסיקו להדפיס

ספרים עבריים בבית־הדפוס של המדינה, והמלאכה נעשתה בידי בתי־דפוס פרטיים. ברם, מדפיסים סֶרביים כמו סטפאנוביץ׳ וקיפמאנוביץ׳ המשיכו להדפיס ספרים עבריים עד לשנות ה־90, שבהן הופעל בית־דפוסו של שמואל הורוביץ, שנשא את השם "פרוסוויטה" (השכלה). פעילות זו נסתיימה בראשית המאה הנוכחית, בתוקף שני תהליכים מקבילים: חדירת השפה הסרבית לבתים ולחיי הפרט, בנוסף לשימושה בבתי־הספר מזה, והחילון וההשכלה האירופית המודרנית, שקנו להם שביתה גם בסרביה, מזה.

נדגיש, שעל אדמת סרביה היה זה בית־הדפוס העברי היחיד, והוא תופעה נדירה וחיובית עד־מאוד בקהילה וביהדות קטנות יחסית.

בנספח ב׳ אנו מביאים רשימה של חיבורים אשר נתפרסמו בבלגראד מראשיתו של הדפוס העברי ועד שנת 1905.

המוסדות הקהילתיים הספרדיים בעת החדשה

בענייני פולחן וכשרות טיפלו הארגונים דלהלן:

"חברה קדישא": פעלו בה נסים בן־ארויו ומשה נ. לוי; הממונה על **"עונג שבת וגמילות חסדים"** היה חיים מדינה.

"עזרת אחים": נוהלה בידי יעקב בנבנישטי.

"המנזה" (מסעדה כשרה לסטודנטים): נוהלה על־ידי שבתאי רוסו ורפאל ב. מאיר. (במקביל — פעלה גם מנזה אשכנזית קטנה).

בתקופה זו הוקמו בקהילה הספרדית מוסדותיה הגדולים:

בית־הכנסת "בית ישראל": נבנה בשנת 1908, נחרב ע״י הגרמנים בשנת 1941; **בית העם ובית־הספר**: נבנו בשנת 1929 (האדריכל — שמואל סומבול מסאראייבו. כיום נמצאים המשרדים של איגוד הקהילות, של המוזיאון היהודי ושל קהילת בלגראד — באגף אחד של הבניין).

בית־הכנסת בית ישראל (ספרדים), בלגראד (כיום מוזיאון לפרסקות).

בהתקרב החורבן...

בשנת 1938 החלו להסתמן תופעות, בתחילה נדירות למדיי, של נטישת היהדות. העיתון "ז׳ידוב" פתח מדור מיוחד, שהוקדש ל"משומדים", ובו שמות הנוטשים. היו ביניהם שהביעו רצונם לשלם בחשאי גם להבא מיסיהם לקהילה ותרומות לאירגונים ציוניים, אך ההסתדרות הציונית דחתה זאת וקבעה, שאין לקבל שום תרומה מן המשומדים, באותם הימים יזמה קהילת בלגראד תחרות נושאת־פרסים לתלמידי הכיתות הגבוהות של בתי־הספר התיכוניים, על חיבורים בנושא "מדוע אשאר יהודי בתקופה קשה זו".

בעקבות עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה בכלל, ומלחמת־העולם השנייה בפרט, החלו להתפרסם מאמרים אנטישמיים. על אף דברי־רגיעה שהושמעו באוזני משלחות יהודיות שביקרו אצל אנשים רמי־דרג במימשל, הורגשו דאגה ואי־שקט. בעצם ימי ההרשמה לשנת־הלימודים החדשה, ב־1 בספטמבר 1940, נתבשרו יהודי בלגראד ויהודי המדינה כולה, שילדיהם לא יוכלו להתקבל לבית־הספר. משלחת איגוד הקהילות ביקשה להתקבל אצל שר־הפנים אנטון קורושץ, וזה אישר את העובדה. ועוד היהודים מצפים לביטול הגזרות, הופיעו בעיתון הרשמי, בגיליונו מס׳ 222, ב־5 באוקטובר 1940, שתי תקנות נוספות שנכנסו לתוקפן בו־ביום. התקנה הראשונה דיברה על איסור החזקת מפעלים וחנויות־מזון, והשנייה על ה"נומרוס קלאוזוס" לתלמידי בתי־ספר תיכוניים, מקצועיים, על־תיכוניים ואוניברסיטאות. איגוד הקהילות פירסם את מחאתו על הצעדים הללו, אשר פגעו קשות ביהודי יוגוסלאוויה. מאות תלמידים נשארו מחוץ למסגרת הלימודים. יהודי בלגראד אִרגְנוּ כיתות־לימוד במסגרת בי״ס יהודי שהיה מוכר מקודם ע״י השלטונות. המורים היו: שלמה קלדרון, שכתב ספר היסטוריה יהודית עממית, וד״ר יהודה לוי, שניהם יודעי עברית ומורי־הלכה. בביה״ס הזה לימדו 9 מורים, מהם 3 יהודים ויתרם סרבים (אחדים מהם עבדו בהתנדבות, כאות

מחאה נגד ה"נומרוס קלאוזוס"). בית־הספר המאולתר פעל עד ה־6 באפריל 1941.

מתחילת שנת 1941 דרשו הגרמנים בתוקף את הצטרפות יוגוסלאוויה למעצמות הציר (ברלין, רומא וטוקיו), וכן תבעו רשות־מעבר לצבא הגרמני דרך יוגוסלאוויה, שתאפשר להם גישה נוחה ליוון. הם שאפו למעשה להשתלטות על הארץ כולה ולכניעתה המוחלטת. לכן, ב־25 במארס 1941 אכן חתמו היוגוסלאווים על "החוזה המשולש"*. משנודע לתושבי בלגראד על עובדת ההצטרפות, פרצו הפגנות המוניות, אשר הביאו ב־27 במארס להפלת הממשלה הפרו־פאשיסטית. היטלר לא סלח לבלגראד על סטירת־הלחי שספג: ב־6 באפריל, עם שחר, ללא הכרזת מלחמה, הפציץ חיל־האויר הגרמני את עיר־הפרזות ללא הפוגה במשך ארבעה ימים, וב־12 באפריל 1941 נכנסו גייסות גרמניה לבלגראד ההרוסה.

השואה במלוא עצמתה

השואה ירדה על יהודי הבירה בחמת־זעם ובמהירות בלתי־רגילה. יש לציין, שרובה של השמדת יהודי בלגראד ושאר ערי סרביה, בוצעה ע"י הגרמנים עצמם. תחת הריסותיה של העיר נקברו, לעתים בטרם נפטרו, אלפי תושבי בלגראד, ביניהם גם מאות יהודים. רובעי היהודים, דורצ'ול ופישֶׁקְלִיָּה, נמחקו כמעט לחלוטין.

במלחמה הקצרה והאבודה מראש, רְווּיַת הבגידות ומעשי־החבלה של הגייס החמישי, השתתפו גם כמה מאות יהודים. אחד מגיבורי המלחמה ומקרבנותיה היה הקצין (מיל.) הנריק פינגרהוט, קריינָהּ הראשי של תחנת רדיו־בלגראד, שנהרג ב־9 באפריל 1941. ב־19 באפריל נצטוו יהודי בלגראד להירשם במשטרה לענייני יהודים. בשלושת ימי ההרשמה נרשמו כ־8,500 מתוך כ־12,000 היהודים שהתגוררו בבלגראד, ועד 12 ביוני 1941 הגיע מספרם של הנרשמים ל־9,145 נפשות. אלה שלא נרשמו באותה תקופה הצליחו לברוח מבלגראד בעוד מועד, או שפשוט לא הופיעו, ליהודים שהתפקדו חולקו טלאים צהובים, שעליהם צוינה המלה "יהודי" בסרבית ובגרמנית, ושנקשרו סביב שרוול הזרוע השמאלית. כעבור זמן קצר הוסיפו הגרמנים שני טלאי־סימן צהובים, בקוטר של כ־10 ס"מ, מלפנים בשמאל החזה ומאחור, עם משושה שחור, שנראה מרחוק. הגברים בני 14 עד 60, והנשים בנות 16 עד 40 נשלחו לעבודות־פרך, בעיקר לניקוי הריסות, אך בשלב הראשון ניתן להם לחזור ללינת־בית.

ב־5 ביוני 1941 אירעה התפוצצות עזה בעיר סְמֶאדֶאראֶבוֹ שעל שפת נהר הדאנובה, כ־50 ק"מ מזרחית מבלגראד. קבוצה גדולה של יהודי בלגראד נשלחה תחת משמר לעיר הזאת כדי לנקותה מהריסותיה.

צעירים מספר אזרו עוז ונמלטו, ומאוחר יותר הצטרפו לראשוני הפארטיזאנים, כאשר ביולי 1941 התארגנו ללוחמה. ביניהם היה גם הצייר המחונן בורה ברוך**.

ב־26 ביולי ביצע צעיר יהודי בן 17 חבלה בלבה של בלגראד. הגרמנים אספו מיד 1,200 יהודים בטאשמיידאן, אחד ממגרשי העיר, חילקו אותם לפי מקצועות והוציאו מהשורות כל איש עשירי, וב־28 ביולי נורו 122 יהודים כתגמול. ביולי החל בפעולתו מחנה־ריכוז בקסרקטיני "באנ'יצה", ובסוף אוגוסט — מחנה נוסף במחסני התותחנים, הקרוי "טוֹפוֹבסֶקָה שׁוּפֶה"; שם הוציאו הגרמנים להורג, על כל גרמני שנהרג 100 בני־ערובה, ועל כל גרמני פצוע — 50. בבלגראד נותרו רק נשים וילדים. בין ה־8 בדצמבר ל־12 בו, הם רוכזו במשטרה לענייני יהודים. הותר להם לקחת עמם צרור חפצים אישיים, שאפשר לשאתו ביד, ומזון לשלושה ימים. היה עליהם לנעול את בתיהם, ואת המפתחות, שעליהם צורפו תוויות עם שם המשפחה והכתובת המדויקת, מסרו במקום התייצבותם. כולם הועברו למחנה "סאיימישטה", לשעבר ביתני יריד בינלאומי, מול בלגראד, בשטח שיפוטה של העיר זמון, אשר הייתה אז תחת שלטונה של קרואטיה "העצמאית". ביתני היריד ניזוקו קשה בהפצצת בלגראד, בקירות המבנים היו סדקים, והגגות דלפו. כל השטח גודר בגדר־תיל כפולה. תנאי החיים שם היו כה קשים, שרבים התנדבו לעבור משם, כשהגיעה לראשונה משאית ענקית, שהיתה בעצם מכונית גאז, בצבע אפור־כהה. הגרמנים אמנם הפיצו שמועה, שהמשאית מעבירה את האנשים לרכבות, שיסיעם למזרח־אירופה, שם היה צורך בידיים עובדות. קיבולת המשאיות הייתה ל־50 איש, אך הועמסו עליה תמיד 100 איש בעמידה, מה שלא נראה מוזר במיוחד, כי מדובר היה בנסיעה קצרה בלבד, עד לתחנת הרכבת הקרובה. כדי שהתמונה תהיה אמינה עוד יותר, צורף לכל קבוצה רופא יהודי. המשאית עברה את הגשר הפונטוני, וכשהגיעה לשטחה של בלגראד נעצרה, ונהגיה חיברו את מפלט־הגז לתוך התא הסגור בו נמצאו היהודים. לאחר הטיפול הזה נסעה "קוטלת הנפשות" לכפר יאיינצי, כ־10 ק"מ דרומית־מזרחית מבלגראד, שם הוצאו הגוויות ונקברו בשוחות שנחפרו כבר קודם־לכן. ב־8 ביוני 1942 דיווחו קציני הצבא הגרמני ש"בלגראד היא העיר הגדולה היחידה באירופה שהינה נקייה מיהודים".

* חתמו בווינה רוה"מ צוֶוטקוֹביץ' בעצמו ושר החוץ שלו — צינצר־מארקוביץ'.

** בבלגראד יֵש רחוב על שם "האחים ברוך", לזכרם של שלושה אחים ואחות, אשר נהרגו כלוחמים בשורות הפארטיזאנים. אחד האחים, המהנדס איסר־איזידור הוכרז "גיבור לאומי" של יוגוסלאוויה.

הנוער הציוני והמהפכה היוגוסלאווית

יהודי בלגראד נמנעו בדרך־כלל מלהשתתף בפעילות פוליטית בין שתי מלחמות־העולם, אולם יוצאי־דופן בעניין זה היו היהודים חברי המפלגה הקומוניסטית שפעלה במחתרת. לא־מעטים מבני הנוער היהודי, חברי "השומר הצעיר", ולעתים גם חברי "תכלת־לבן", הצטרפו למפלגה הקומוניסטית או לברית הנוער שלה, במיוחד לאחר עלייתו של היטלר לשלטון. היו כאלה שלא עזבו את הארגונים הציוניים, ולעתים שימשו הללו מסווה לפעילותם האמיתית. בסיסם היה ב־"מָנזָה" (מסעדת סטודנטים) בבלגראד, אשר נתמכה ע"י הציבור היהודי בלי שמנהיגיו ידעו על הפעילות המחתרתית, וצוידה על־ידיו בספרייה, באביזרי ספורט וכו'. אחדים מחניכי ה"מנזה" יצאו בשנים 1936/38 להילחם בספרד.

בשנות השלושים נכלאו אחדים מיהודי בלגראד, חברי הקפ"י (Komunistička partija Jugoslavije), ונשפטו לתקופות־מאסר ארוכות. ביניהם היו העיתונאי והצייר משה פיאדה (אשר תירגם שם את "הקאפיטאל" של מארקס לשפה הסרבית), דוד די מאיו, אברהם עמר, האחים בורה ויוסף ברוך, אברהם מלמד, יצחק־אֵילָה קראוגלאנוביץ' ואלכסנדר שטיינפלד. רק שניים הראשונים מהנ"ל נותרו בחיים. משה פיאדה, חבר הוועד־הפועל של קפ"י, הידוע בכינויו הפארטיזאני "צ'יקה יאנקו", השתתף בארגון המרד במונטנגרו, ובמרבית הקרבות פעל לצדו של טיטו במפקדה העליונה. בתום המלחמה מילא תפקידים ממלכתיים רמי־מעלה, כגון סגן־נשיא ויו"ר הפארלאמנט הפדראלי.

באוגוסט 1939, בעקבות חתימת הסכם מולוטוב־ריבנטרופ, השתררה מבוכה לא מעטה בשורות ארגוני הנוער הציוני הסוציאליסטי. נוכח התבוסה המהירה של יוגוסלאוויה והצעדים שננקטו נגד היהודים מייד עם כיבושה של בלגראד, הרגישו היהודים את עצמם עזובים לנפשם כשברית־המועצות מצדה הזדרזה להכיר ב"מדינה הקרואטית העצמאית". בני הנוער היהודי ביצעו בימים ההם פעולות ספונטאניות ברחבי בלגראד, ובמיוחד ברובע "דורצ'ול": חבלות בזעיר־אנפין, תלישת מודעות של כוחות הכובש, הצתת עיתונים, הכנת חותמות לתעודות מזויפות, וכדו'. למעשה היו ידיהם כבולות, משום שמייד נלקחו לעבודות־פרך והוגבלו בחופש־תנועתם, בשעתיים מאוחר יותר בבוקר ובשעתיים מוקדם יותר בערב מאשר שאר האוכלוסייה.

המפנה בא לאחר מתקפת גרמניה על ברית־המועצות. ב־7 ביולי 1941 נורתה הירייה הראשונה בסרביה, אשר סימלה את התחלת ההתנגדות, אבל עד להתארגנותן של היחידות הסדירות הייתה הדרך ארוכה והצריכה זמן — אותו זמן שלא עמד לרשותם של היהודים שחפצו להצטרף. ראשי המפלגה והמרד דחו את בקשותיהם של חברי "השומר הצעיר" ו"תכלת־לבן" להצטרף כקבוצה לוחמת. הסיכוי להתקבל עמד רק לבודדים ולחברי המפלגה. בנוסף לכך, התנאים האובייקטיוויים ליציאה מן העיר ולהצטרפות ליחידות המרוחקות שהיו בתהליך הקמתן, היו קשים ביותר.

איך נפלו גיבורים?

אף ליהודים שהצליחו לחמוק מעיר־הבירה ארבו מכשולים וסכנות: משתפי־הפעולה עם הנאצים מבין האוכלוסייה המקומית אָסְרוּ לעתים קבוצות של הנמלטים ומסרום לידי הגרמנים. בין פעילֵי המחתרת באותם הימים הצטיינו הסטודנטית לפילוסופיה דוֹרָה פריידנפלד והמשפטנית אוֹלגָה אלקלעי. שתיהן נפלו בידי הגסטאפו, ואף בעינויים לא הסגירו את חבריהן. אולגה נרצחה ב־15 במארס 1942, ואילו דורה כחודש לאחריה. בבלגראד קיים רחוב על שמה של אולגה אלקלעי.

בין אלה שמצאו דרכם אל הפארטיזאנים היו בני משפחת ברוך, אשר במרוצת הקרבות שכלה שלושה בנים — את הצייר ברוך־בוֹרָה, את הפילוסוף יוסף־יוז'י, ואת המהנדס איזידור, אשר הוכרז, כאמור, כ"גיבור לאומי", וכן שתי בנות — ברטה ורחל־רשלה עם בעלה. משפחת הרוקח נסים אלמוזלינו הצטרפה בשלמותה. בקרבות נפלו נסים, רעיתו תֶּרֶזָה, והבנים אֶמיל־גוּטָה ויוסף־אַלמָה; על רובהו חרט אלמה מגן־דוד. כולם נפלו בשנים 1941–1942. הבת רָאה נושאת אות "ראשוני הפארטיזאנים". ממשפחת בֶּנבֶניסטי נפלו בקרבות האב מיקה, האם ליזה, הבת נטליה, והבנים ויקטור ושמואל. בעל מסעדת "תל־אביב" בבלגראד, שמואל כהן ורעיתו, נספו בבלגראד, אך בניהם ואלטר־פַּייקי ואָרִיך־אָרוֹ כהן נפלו בקרב בבוסניה המזרחית באותו יום, ב־21 בינואר 1942. האח השלישי נספה בטרבלינקה. ממשפחת דאוויצ'ו לחמו ונפלו יצחק־אָדִי, לוּיוֹ ומירקו. בין צעירי בלגראד שהצטרפו באוגוסט 1941 לשורות הפארטיזאנים, נפלו בשדה־הקרב, בין היתר, יוסף ארואטי, יצחק אלפנדרי־אַלפוֹ, בנימין ומשה דימאיורוביץ', חיים חַרבון, יצחק־זַיוִי לוי, יוסף־יוֹלָה לוי, בנימין מאנדיל, מוסקוֹ קונפינו, יוסף מאיר־"טָארזָן", אשר נשבה במארס 1942 ונחלה בעיר וַאלֶ'יבו, ורבים אחרים.

חרף המגבלות והקשיים, הייתה ההשתתפות היהודית במערכות ההתנגדות והמלחמת־השחרור ראויה לציון, וזאת בכל המקצועות והמגזרים.

בשנת 1952 הוקם בבית־העלמין היהודי גל־עד מרשים ללוחמים ולקרבנות השואה. שנתיים קודם־לכן הונח שלט לזכר הלוחמים שקיפחו חייהם מקרב הסגל הרפואי, בבניין הראשי של האקדמיה לרפואה צבאית. נחרטו בו 40 שמות של

רופאים, רוקחים ואחיות ממוצא יהודי. אחד מרחובות העיר נושא את שמם של האחים ברוך, לא הרחק מרחוב היהודים ברובע "דורצ'ול".

חידוש החיים היהודיים

ניצולי המחנות, שבויי־המלחמה ששבו מגרמניה והפארטיזאנים שנותרו בחיים הקימו מחדש קהילה בבלגראד. גם איגוד הקהילות חידש עד־מהרה את פעילותו. בתקופה הראשונה סייעו רבות לשיקום חייהם של האודים המוצלים מאש מוסדות־הסיוע הבינלאומיים, כגון אונרר"א ומוסדות־הסעד היהודיים, ובראשם הג'וינט האמריקאי, אשר שיגר נציג תושב לבלגראד. הואיל ואוכלוסיית המדינה גדלה עד מהרה לכדי 20 מיליון נפש, נהפך המיעוט היהודי (אלפים ספורים) לאפסי כמעט, אך תרומתו לכל תחומי החיים גדלה לאין שיעור בהשוואה למשקלו המספרי היחסי באוכלוסייה. במיוחד בּוֹלְטָת נוכחותם של היהודים בתחום חיי־הרוח: מדענים מצטיינים, עיתונאים וסופרים, שזכו בהכרה ובמוניטין.

עם קום מדינת ישראל ופתיחת שעריה לעלייה, עלו מסוף 1948 ועד 1951 מרבית הניצולים, כ־7000 נפש.

בשנת 1970, נותרו ביוגוסלאוויה כ־6,500 יהודים מאורגנים ב־36 קהילות, מהם מעל ל־1,000 איש — רק בבלגראד, בזאגרב ובסאראייבו. היו גם כאלה, שמסיבה זו או אחרת לא נרשמו כחברים בקהילות בעיקר אלה שבאותם ימים כיהנו בתפקידי־מפתח בשירות המדינה. לימים, בצאתם לגמלאות, הצטרפו גם הם לפעילות במסגרת איגוד הקהילות היהודיות. ואכן, האיגוד מפתח פעילות מגוונת בתחומי תרבות וחינוך, הוצאה לאור, דאגה לחולים ולזקנים ומפעלי קייטנות ומועדונים לנוער. כמו־כן מקיים הוא שתי מקהלות, האחת בבלגראד בשם "אחים ברוך" והשנייה בזאגרב בשם "משה פיאדה". קיימות גם מחלקות לענייני דת, הדואגות לבית־הקברות, לשירותי חברה־קדישא ולעריכת התפילה בחגים ובמועדים.

גולת־הכותרת של הפעילות היהודית בבלגראד היא המוזיאון ההיסטורי היהודי, הכולל את הארכיון ההיסטורי רב־החשיבות (ר' עליו ברשימתו של ז. עפרון על האמנות היהודית, בסוף הכרך).

ג"ל

נספח א'

ראשי הקהל בבלגראד 1866–1941

ראשי הקהל של עדת הספרדים משנת 1866

יחיאל מ. רוסו	1866–1869
שמואל בן חיים דאוויצ'ו	1870–1880
משה בן ראובן פרחי	1881–1883
שמואל בן חיים דאוויצ'ו	1884–1886
יעקב בן משה אלקלעי	1887–1896
ידידיה בולי	1897–1907
ד"ר דוד אלקלעי	1907–1909
חיים דוד עזריאל	1909
אברהם עוזרוביץ'	1909–1913
בן־ציון בולי	1914–1919
מ"מ / שלמה עזריאל	1914–1919
רפאל פינץ	1920–1926
ד"ר שלמה (סלומון) אלקלעי	1927–1929
שמעיה די מאיו	1930–1932
מ"מ / ד"ר בוקיץ' פיאדה	1931–1932
ד"ר יעקב צֶ'לֶבונוביץ'	1932–1935
ד"ר בוקיץ' פיאדה	1936–1939
ד"ר דוד אלבאלה	1939–1941
מ"מ / עו"ד דוד א. אלקלעי	1940–1941

ראשי הקהל של עדת האשכנזים משנת 1869

ד"ר ברנהאד בריל	
ליאופולד ברסלאואר	
מקס שטרן	
ד"ר שמואל פופס (רופא)	
יעקב לבנזון	
אדולף רשופסקי	
שמואל שיינסונוב	
ד"ר פרידריך פופס (עו"ד)	1910–1941
מ"מ ברנארד רוביצֶ'ק	1905–1941

נספח ב'

רשימת הספרים שנדפסו בדפוס העברי בבלגראד 1837–1905

שנה	שם הספר	כתב, ליקט, תרגם או הביא לדפוס
1837	תיקון חצות	חיים בן דוד חיים
1837	שבט מישור	יצחק בן שלמה פרחי
1837	אמרי בינה	יצחק בן שלמה פרחי
1839	עולת תמיד, ח"א, מזמירות	
	ישראל נאג'ארה	חיים בן דוד חיים

1839 עולת שבת, ח"ב, מזמירות ישראל נאג'רה — חיים בן דוד חיים

1839 עולת חדש, ח"ג, מזמירות ישראל נאג'רה — חיים בן דוד חיים

1839 דרכי נועם — יהודה בן שלמה חי אלקלעי / חיים בן דוד חיים

1840 סדר תיקון שובבים לר' משה זכות — יעקב בן דוד פארדו / יעקב שלום קלדרון

1841 חמד אלהים — ראובן בן משה פרחי / חיים בן דוד חיים

1842 סדר של הגדה — דוד בן משה אלקלעי / חיים בן דוד חיים

1842 שומרים לבקר —

1842 וילקט יוסף — יוסף בן יצחק פינצי / חיים בן דוד חיים

1842 סדר תפלה מכל השנה — ישראל בן חיים

1843 סדר תפלה מכל השנה — חיים בן דוד חיים

1844 שכיות החמדה — דוד פארדו / ישראל בן חיים

1844 מנחת ערב — חיים בן דוד חיים

1846 ספר תהילים — שמואל יצחק בן משה אלטאראץ

1850 חג האסיף — משה בן יצחק אלמולי / חיים בן דוד חיים

1851 תיקון חצות, פעם ב' — יהודה בן יוסף פינצי

1851 ספר התקונים / תקוני הזהר — יצחק בן שלמה פרחי / חיים בן דוד חיים

1852 ספר שבחי בעל שם טוב — דוד פינצי

1853 קרית חנה — משה בן יצחק אלמולי / חיים בן דוד חיים

1854 פתח כחודה של מחט — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1854 משלים די שלמה המלך ע"ה — נפתלי יעקב אישכינאזי

1854 סדר מודעה ומוסר לאדם —

1855 מדרש עשרת הדברות —

1856 עבודת השנה — דוד בן משה אלקלעי / משה בן דוד אלקלעי

1856 ספר חיים — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1857 סדר לשלש רגלים — דוד בן משה אלקלעי

1858 שכיות החמדה, פעם ב' — דוד פארדו / דוד בן משה אלקלעי

1858 מקיצי נרדמים — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1858 פרקי אבות — דוד בן משה אלקלעי

1859 יקרא דשכבי — יעקב שלום קלדרון

1859 לקט הזהר — אברהם פינצי

1859 שבט יהודה ובנימין — דוד בן משה אלקלעי / משה בן דוד אלקלעי

1859 זה השלחן — משה בן דוד אלקלעי

1859 סדר תיקון סעודה — דוד בן משה אלקלעי

1860 פרי עץ הדר להרב חמ"י — מיכאל בן מנחם פאפו והר' יאודה קלעי

1860 סדר הגדה — דוד בן משה אלקלעי

1860 חנוך נערים — דוד בן משה אלקלעי

1861 שמע ישראל — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1861 דמשק אליעזר / חלק אורח חיים — אליעזר בן שם טוב פאפו

1861 חוק לישראל, חלק א' — דוד בן משה אלקלעי

1861 קונפלאס די יצחק — יוסף הצדיק

1861 משמיע שלום — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1862 חבת אברהם — אברהם יצחק פארדו / חיים שמואל פארדו

1862 ציצים ופרחים — אברהם יצחק פארדו / חיים שמואל פארדו

1862 אוצר תכשיטי כלה — אברהם יצחק פארדו / חיים שמואל פארדו

1862 אמתחת הקטן — אברהם יצחק פארדו / חיים שמואל פארדו

1865 דמשק אליעזר / חלק יורה דעה — אליעזר בן שם טוב פאפו

1865 חסד ואמת — אליעזר בן שם טוב פאפו

1865 רגלי מבשר — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1867 עבודת השנה — משה בן דוד אלקלעי

1867 פרקי אבות — דוד בן משה אלקלעי

1867 חק לישראל, חלק ד' / במדבר — דוד בן משה אלקלעי / משה בן דוד אלקלעי

1867 בואו חשבון — דוד בן משה אלקלעי

1868 חק לישראל, חלק ג' / ויקרא — דוד בן משה אלקלעי

1869 חק לישראל, חלק ב' / שמות — דוד בן משה אלקלעי

1869 קבוץ גלויות — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1870 מנחם ציון — יהודה בן שלמה חי אלקלעי

1871 לה פונטה די לה טימפיסטה — משה בן דוד אלקלעי

1871 חנוך לשון עברי — משה בן דו אלקלעי

1872 האדרא רבה קדישא — משה בן דוד אלקלעי

1874 מעשה משה — משה בן יצחק הלוי / משה בן דוד אלקלעי

1874 חנוך לשון עברי — משה בן דוד אלקלעי

1875 לה איסטוריה די קולומבוס — משה בן דוד אלקלעי

1878 זכות אבות — יעקב פינצי / מנחם בן יעקב פינצי

1886 מלמד להועיל — ד"ר שמעון ברנפלד

1886 יסודי התורה — ד"ר שמעון ברנפלד / אברהם בן ישראל ביג'ראנו

1887 זכרון ירושלים — יעקב בן משה חי אלטאראץ

1887 קרית ספר — משה פינטו

1889 קומפלאס די פורים ——— שלמה ישראל מאג'ורו
1890 טריזורו די ישראל,
חלק א'–ב' ——— יעקב בן משה חי אלטאראץ
1891 איסטורייאה די לוס ג'ידיוס ——— ד"ר שמעון ברנפלד/ יעקב בן משה אלקלעי
1892 נואיבה מאנואיל פראקטיק חיים ב' בצלאל
1894 טריזורו די ישראל,
חלק ג' ——— יעקב בן משה חי אלטאראץ
1896 ישמח ישראל יעקב בן יוסף ישראל/ יוסף בן יעקב ישראל
1898 איסטורייה די קאפיטאן אלפריד דראייפוס ——— שמואל בן סעדי הלוי
1900 ספר המתחיל ——— שלום א. רוסו
1900 יגל יעקב ——— יעקב בן יוסף ישר'/ יוסף בן יעקב ישר'
1902 עקרי האמונה ——— יצחק הכהן שלאנג
1903 * סילאמאר איל קאסטילייו; לה איסטרייה דייאנה ——— שלמה בן משה חי אלטאראץ
1904 קהלת יעקב ——— יעקב בן משה חי אלטאראץ
1905 פרקי אבות ——— יעקב בן משה חי אלטאראץ

* * *

איו"ש: 03–950, 03–1053, 03–1065, 03–3416, 03–1068, 010–1, 033/116, 033/748, 033/1258, 033/1391; 039/42–55; זכרונות — 173

איי"ת: B-33, 57, 75; 118, 124, 125, 161, 162, 167, 170, 176; 242; 318, 319, 337, 340, 342, 345, 347, 357, 365, 366, 367, 388, 399, 414, 465, 470, 476.

Arhiv NR Srbije, (הארכיון של הרפובליקה הסרבית בלגראד).
Ministarstvo unutrašnjih dela, P.f.r 51/1841.
Državni savet, 740/1858.
Ministarstvo inostranih dela, V.f. VI r 96/1861.
Ministarstvo unutrašnjih dela, P.f.X r 1/1864.
Fond M. Garašanin, br. 1029/1886.
Fond M. Garašanin, br. 506/1882.

"הלבנון": 1863, גליון 18; 1866, גליונות 2, 10.
"המגיד": 1862, גליונות 29, 33; 1865, גליון 32; 1866, גליונות 1, 2; 1870, גליון 14; 1878, גליון 31; 1884, גליון 7; 1886, גליונות 11, 12, 14, 15, 23, 24, 25, 35, 36; 1893, גליון 17.
"המליץ": 1867, גליון 16.
"הצפירה": 1886 גליונות 178, 220, 215; 1887 גליונות 1, 3; 1889, גליונות 18, 209, 240.

Bilten, 30.11.1979.
BAIU, 1er semestre, 1864, p. 404; 2ème semestre (dern. trimestre) p. 115–116; 2ème semestre, 1865, pp. 68–69; 2ème semestre, 1866, p. 61; 2ème semestre, 1868; 1er sem. 1871–2, p. 189; 1er semestre, 1873, p. 73; 2ème semestre, 1868; 1er sem. 1871–2, p. 189; 1er semestre, 1873, p. 73; 2ème semestre, 1875, pp. 75, 82.
BCh, vol. 27 (1862).
JG, 17.3.1923, 9.3.1928, 20.4.1928, 20.11.1931, 26.2.1932, 6.5.1932.
Jevrejski Glasnik, 1.1.1924, 18.3.1924.
JNK, 1935–1936; 1939–1939, pp. 49, 57, passim.
JP, 1961, no. 11–12, pp. 4–15; 1974, no. 9–10, pp. 28, 40; 1979, no. 9–10, pp. 1–6; 1979, no. 3–4, pp. 77–80; 1981, no. 1–2, p. 81.
Narodna židovska svijest, Sarajevo 17.16.1924, 8.7.1927.
בן־צבי, י., מקום קבורתו של שבתי צבי..., "ציון" י"ז (1952), עמ' 75–78.
בשן, א. שבייה ופדות, בר־אילן, 1980, עמ' 155.
כריסטופר ר' בראונינג, הפתרון הסופי בסרביה המחנה היהודי בזמלין — חקר המקרה, "יד ושם" קובץ מחקרים (ט"ו), ירושלים, תשמ"ד.
טולידאנו, י.מ., שריד ופליט, ת"א, תש"ה (1945), עמ' 47.
יערי, א., מסעות א"י של עולים יהודים..., תל־אביב, תש"ו (1946), עמ' 272.
לבל, ג'., הטראגדיה של יהודי בלגראד בשנת 1688, שבט ועם, כרך י', עמ' 110–128.
לוקר צבי, היכן נקבר שבתי צבי? "פעמים" מס' 29, תשמ"ז (1986), עמ' 152–153.
סימונסון, ש., תולדות היהודים בדוכסים מנטובה ירושלים, 1964, עמ' 336.
ינון פנטון, קברו של משיח ישמעאל, "פעמים" מס' 25, תשמ"ו (1985), עמ' 13–39.
רוזאניס, ש. א. קורות היהודים בתורקיה..., סופיה־ירושלים, תר"ץ–תש"ו, ח"ד, עמ' 245–247.
שלום, ג., שבתי צבי..., תל־אביב, תשי"ז (1957), עמ' 162, 189, 535.
מנחם שלח, "סיימישטה — מחנה השמדה בסרביה", "דפים לחקר השואה" ד', חיפה, 1986, עמ' 127–151.
שלמה בן אהרן בן חסון, בית שלמה, (שו"ת) שאלוניקי, ת"פ (1720).
משה בן שלמה אמארילייו, דבר משה, (שו"ת) שאלוניקי, תק"ב–תק"י (1742–1750).
יצחק בן שמואל אדרבי, דברי ריבות, (שו"ת) ויניציאה, שמ"ז (1587).
נחמיה חייא בן משה חיין, הצד צבי, אמשטרדם, תע"ד (1714).
יוסף בן דוד בן לב, שו"ת מהריב"ל, אמשטרדם, תפ"ו (1726).
שמואל בן משה די מדינה, שו"ת מהרשד"ם, שאלוניקי, שנ"ד–שנ"ח (1594–1598).
שלמה בן אברהם הכהן, שו"ת מהרש"ך, שאלוניקי, שמ"ו–תי"ב (1586–1652).
דוד בן יעקב פארדו, מכתם לדוד, (שו"ת) שאלוניקי, תקל"ב (1772).
יוסף בן יצחק אלמושנינו, עדות ביהוסף, (שו"ת) קושטא, תע"א–תצ"ג (1711–1733).
שמואל דוד פלורינטין, עולת שמואל, (שו"ת) שאלוניקי, תפ"ה (1725).
יהודה לירמה, פלטת בית יהודה, (שו"ת) ויניציאה, ת"ז (1647).
משה בן נסים בנכנישתי, פני משה, (שו"ת) קושטא, תל"א (1671).
מאיר בן יצחק מאיזנשטאט, פנים מאירות, (שו"ת) אמשטרדם, תט"ז (1716).
אהרן בן חיים אברהם הכהן פרחיא, פרח מטה אהרן, (שו"ת) אמשטרדם, תס"ג (1703).
שלמה בן יחיאל שלם, שונה הלכות, (שו"ת) אמשרדם, תקכ"ב (1762).
אפרים הכהן, שער אפרים, (שו"ת) לבוב, תרמ"ז (1887).
אהרן בן יוסף ששון, תורת אמת, (שו"ת) ויניציאה, שפ"ו (1626).
חיים שבתי, תורת חיים, (שו"ת) שאלוניקי, תע"ה–תפ"ב (1715–1722).

בלה צרקווה Bela Crkva

חבל באנאט (Banat), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1900	10,800		243
1910			250
1921	9,650		130
1929	9,600		129
1940	34,000 (עם הסביבה)	30	51
1968	1,000		—

עיר בחלק הדרום־מזרחי של מחוז באנאט, בקרבת הגבול בין יוגוסלאוויה ורומניה וליד שפך הדאנובה לתוך מיצרי ג'רדאפ. מרכז כרמים ושאר תוצרת חקלאית.

העיר מאוכלסת מאז המאה ה־14. התנהלו בה ובסביבתה קרבות קשים בין העות'מאנים והאוסטרים, ובמאה ה־19 בין אוסטרים והונגארים ובין האחרונים לבן סֶרבים.

מהגרים מסֶרביָה התיישבו במקום עוד בימי־הביניים. מאז שחרור העיר מהשלטון העות'מאני התיישבו בה רומנים וגרמנים (שוואבים, לימים ידועים בתור "פולקס־דויטשה" פרו־נאציים).

יהודים באו לשם בשלהי המאה ה־19, ובשנת 1898 נחנך בית־הכנסת. בית־תפילה נבנה עוד בראשית המאה ה־19, ברח' שמיט, אך אין עוד זכר ממנו. בית־עלמין קיים מסוף המאה ה־18, היות שידוע כי העירייה הקצתה שטח לשם כך בשנת 1798, אך כיום אין יודעים את מיקומו.

בין שתי מלחמות־העולם היו במקום בין 30 ל־40 משפחות, שקיימו חיי קהילה מסודרים. יהודים עסקו בענפי מסחר ובמלאכות שונות. יו"ר הקהילה היה איסו גרינוואלד, ואח"כ יוסף גרוס. גבאי ובעל־תפילה היה מור וייס, וכחזנים שימשו אלכס בירנבאום ואויגן קראוס. בשנת 1921 נוסדה אגודת ספורט "ב.ס.ק.", בה פעלו סרבים ויהודים כאחד. היהודיות הצטיינו ב"האזינה" (כדורי־יד). המאמן היה הסוחר רודולף טיגרמן.

ליד העיר, במקום בשם אורישאץ, נמצאים שרידי מבנה המכונה "מבצר היהודים".

בעת השואה נספו כל יהודי בלה־צרקווה זמן קצר אחרי הכיבוש הגרמני, והקהילה לא שוקמה.

JP, Beograd, 1983 No. 5–7, pp. 26–7; 1986, No. 9–12, pp. 59–60.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Spomenica 50 godina (1919–1969) Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1969.

Christopher R. Browning, The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A Case Study, *Yad Vashem Studies*, vol. XV. 1983. pp. 55–90.
R. Djordjević, Jevreji u Srbiji za vreme prve vlade Kneza Miloša (1815–1839), *Godišnjak Nikole Čupića*, 1923, pp. 202–211.
Djurić — Zamolo, D, Beograd 1521–1867, Beograd 1977, pp. 191, 193–4, 198.
JA, Vršac, 5686 (1925), pp. 73–83, 132–144 (Dr. J. Alkalaj, Jevrejske knjige štampane u Beogradu).
Ibidem, vol. III, 5688 (1927), pp. 42–43.
JA, Beograd, 1955–56, pp. 31–33, 113–116; 1961–62, pp. 24–27, 59–60, 59–63; 1965–67, pp. 24–27, 41–77, 105–114; 1968–70, p. 187–197.
Omanut, Zagreb 1938, no. 6–7, pp. 193–197, 205; 1939, no. 2, p. 30; 1939, no. 7–8, pp. 126–7; 1940, no. 40.3–4, p. 78–80.
Vesnik beogradske sefardske opštine, vol. 26.1941
Die Welt, Wien vol. 10, 1910.
Ž, 28.3.1918, 17.8.1919, 19.8.1919, 6.6.1920, 30.3.1923, 15.1.1924, 3.3.1926, 1.5.1926, 21.10.1927, 6.7.1928, 28.6.1935, 26.12.1940.
ŽSv, 17.3.1920, 28.5.1920, 4.5.1923, 16.11.1923, 23,11.1923, 4.5.1923, 16.11.1923, 23.11.1923, 28.12.1923.

M.A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, Freiburg 1980, p. 179.
A. Galante, *Documents Officiels Turcs*, Stamboul, 1931, pp. 185–186.
B. Hrabak, Jevreji u Beogradu do kraja XVII veka, *Godišnjak grada Beograda*, knj. 18, 1971, pp. 21–51. (Summary in French).
Godišnjak La Benevolencia-Potpora, Beograd-Sarajevo, 1933, pp. 33–48.
Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941.g., Beograd, 1982, pp. 25–28.
I. Loeb, La situation des Israélites en Roumamie et en Serbie... Paris, 1877, p. 401.
M.S. Petrović, *Srbija i Beograd*, Beograd, 1930, pp. 24, 31–32.
D.J. Popović, *Srbija i Beograd*, Beograd, 1950, pp. 104, 120, 188–190.
M. Perić, *Jevreji Beograda u popisima stanovništva*, (Ms).
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 57–68, 208–215.
Spomenica 1879–1979 Srpsko-jevrejsko pevačko društvo/Hor "Braće Baruh" Beograd, 1979.
I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926, pp. 56, 97–100.
Zločini, pp. 1–54.

בֶּצֶ׳יי (לפנים סטארי בצ׳י׳) Bečej (Stari)

חבל באנאט (Banat), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	18,865	676
1921	19,663	745
1931	20,519	741
1940		253
1968	25,000	—

עיר ונמל על נהר טיסה, בגדתו הימנית, לצד באצ׳קה.

מרכז לשיווק ולייצוא של תוצרת חקלאית, תעשיות מזון, טקסטיל וכו׳. המקום מיושב מאז המאה ה־13.

במקום זה היו מבצר ותחנת־סָפָר של הצבא הטורקי־העות׳מאני, והתנהלו בו ובסביבותיו קרבות במלחמות האוסטרו־טורקיות התכופות, וכן סבל המקום רבות בעת המרד ההונגארי בשנים 1848–1849.

יהודים באו לשם מהונגאריה וממוראוויה בראשית המאה ה־19, אך תיעוד של ממש קיים רק משנות ה־60 של אותה מאה, כאשר התארגנה הקהילה והוקמו מוסדותיה. בשלהי המאה ה־19, בעקבות הקרבות בין אוסטרים, הונגארים וסרבים, נשדדו חנויותיהם של היהודים והושמעה תביעה לסלקם מכפרי הסביבה ומאזורי־הסָפָר בכלל. האיום הזה לא מומש.

מרבית האוכלוסייה היהודית עסקה במסחר ובשירותים, ומיעוטה במקצועות חופשיים ובפקידות.

בין המשפחות שהשתכנו בעיר במחצית השנייה של המאה ה־19 ניתן להזכיר את המשפחות: וולדנר, בינג, גוטמן, פילישר, קאניץ, אובלט ודויטש.

תקנון הקהילה הוא משנת 1862 ומאז 1870 ועד 1893 ניהלה הקהילה רישום הנישאים.

בני העדה שילמו את מס הגאבֶלה, ומאוחר יותר, את מס הסובלנות. בשנת 1871 כיהן בקהילה הרב וֶוֹבר, והקהילה העסיקה שני חזנים בשכר. בשנת 1872 היה ראש הקהל אליאס לווינגר.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1883. בית־העלמין קיים משנות ה־40 של אותה מאה. "חברה קדישא" פעילה לפחות משנת 1870, שכן מאז נשתמרו פרוטוקולים מישיבות הנהלתה. באותה עת עמדו בראשה: דוד וולדנר, נתן בינג, פרנץ אובלט ויוסף אנגלסמן. הקהילה קיימה גם בית־ספר עממי משלה.

בין שתי מלחמות־העולם ניהלו את הקהילה רודולף שפיצר וד״ר אלכסנדר נאג׳. הסגנים והפרנסים היו שמואל בלוך ויוסף שונאוג. החזנים היו ס.מ. רפאל וד. שנפלד. בכנס יהודי וויוודינה בשנת 1925 ייצג את הקהילה ג. בלייר.

לקהילה זו השתייכו יהודים מכפרי הסביבה וביניהם תושבי טורייה.

באגודת הנשים עסקה הגברת י. וולדנר, ואילו בראש אגודת הנוער עמדה הגב׳ מאצה הרצוג. בשנות ה־30 הוקם קן של "השומר הצעיר", ומאוחר יותר התארגן גם סניף של בית״ר.

השפעה ציונית חדרה למקום מראשית המאה הנוכחית. מעידה על כך העובדה, שבשנת 1903 פנה בן הקהילה נאנדור שטיינר באיגרת אל ד״ר ת. הרצל (האיגרת נשמרת בארכיון הציוני המרכזי).

במקום פעל סניף של ההסתדרות הציונית היוגוסלאווית, וכן שלוחה של ויצ״ו.

במפקד הציוני האחרון נמכרו במקום 82 שקלים. בראש הסניף פעלו ניקולה גומבוש, פרנ׳יה ריוויס, אנדרייה קליין, לדיסלב שפיצר ואויגן הנדלסמן. נציג הקרן־הקיימת היה ז׳יגה באלינט (נרצח ב״ראציה", בינואר 1942, ע״י ז׳נדרמים הונגאריים).

השואה

ב־10 בינואר 1942 פתחו החיילים ההונגאריים מצבא־הכיבוש במאסרים וברציחות אינדיווידואליות, אך בין ה־26 ל־28 בו נעצרו ונרצחו כל היהודים שנמצאו אז במקום. השמדה זו בוצעה לפי פקודתו של "האלוף" דיאק, תוך־כדי הצגה מבוימת כאילו התארגן "מרד" נגד הכובשים. הרכוש היהודי נשדד והדירות נתפסו ע״י ההונגארים ועוזריהם מבני המיעוט הגרמני, המכונים "פולקס־דויטשֶה".

בין קרבנות הפוגרום הזה, הידוע גם בשם "ראציה", היו גם כמאה סרבים.

אחרי השחרור הוקמה מצבה קולקטיווית ל"לוחמי החופש".

לא היה מי שיחדש את הקהילה.

אודים מוצלים ספורים ממנה חיים בארץ.

אי״י: B-447

אמת״י: זעירון מס׳ 9781 (המקור בארכיון ההיסטורי היהודי בלגראד)

Ž, Zagreb, 24.2.1939; 23.2.1940.

Dr. Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini*, Matica Srpska, Novi Sad 1963, vol. III, p. 222–224.

ברצ'קו Brčko

חבל בוסאנסקה פוסאווינה (Bosanska Posavina), ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	6,832	139
1931	7,780	126
1940	—	145
1968	22,000	—

עיירה ונמל על גדות הסאווה, בצפון־מזרח בוסניה. תעשייה קלה, בעיקר בשר, שמן ומזון לסוגיו. מטעים — ייצור שזיפים בעיקר.

היו שם יהודים ספרדים כבר במאות הקודמות, ואילו אשכנזים הגיעו לשם עם השלטון האוסטרי, בסוף המאה ה־19. מוצאם מגאליציה, מבוהמיה ממוראביה ומהונגאריה. בית־הכנסת נבנה בשנת 1881.

בשנת 1897 ייסד נתן לנדאו אגודה ציונית, שהייתה הראשונה בארצות הדרום־סלאוויות שבמסגרת הקיסרות האוסטרית־הונגארית. בעוד שהספרדים היו רוכלים וסוחרים, היו מרבית האשכנזים בעלי־מלאכה, פקידים ובעלי מקצועות חופשיים.

בשנת 1918 ניסו השלטונות החדשים לגרש את היהודים האשכנזיים בתור "גורם פרו־אוסטרי", אך בהתערבות איגוד הקהילות נתבטלה הגזירה.

הסניף הציוני נוסד בשנת 1919 כשבראשו עומדים שלמה י. אלקלעי ויוסף הוברט. בסוף שנות ה־30 היה ראש הקהל חיים ד. שלום ולפניו סנטו אלקלעי; החכם היה נתן לוי; החזן היה ליאון קטן (נספה בשואה כבן 66). בין עסקני הנוער היהודי המקומי נמנו האחים צנטנר וד"ר אדולף בנאו.

בעת השואה נרצחו 130 יהודים ע"י האוסטאשֶה הקרואטיים בצורה אכזרית ביותר וגופותיהם נזרקו מהגשר לתוך נהר סאווה. ב־28 באוקטובר 1941 וב־10 בדצמבר 1941 אף נרצחו 200 הפליטים מאוסטריה, גרמניה וצ'כוסלובקיה שהוחזקו במקום. הרציחות נמשכו ב־16 וב־17 בדצמבר 1941 והם בוצעו ע"י אנשי ס.ס. בסיוע התושבים הגרמנים המקומיים בפטישים וסכינים, במקביל לרדיפות ושוד לגבי האוכלוסייה הסרבית, שביצעו האוסטאשה הקרואטיים.

לקורבנות השואה הוקם לוח־זיכרון במקום, הקהילה לא חודשה עוד.

אי"י: B-150, B-159.
אי"ש: 017/17, 010/11, 010/3-1-1.

JP, 1961, no. 9–10, pp. 52–56; 1975, no. 7–8, p. 32, 39; 1969, no. 9–10, 27; 19.1.1919.
Ž, 19.1.1919, 23.9.1919, sept. -okt. 1919.
J. Romano, *Žrtve i borci*, p. 136
Spomenica 400, pp. 245-246.
Zločini, pp. 70-71.

ג'אקובו Djakovo

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	8,000	407
1931	7,339	329
1940		200
1968	13,000	—

עיירה בקרואטיה. מרכז אזורי פורה. אף המסחר והתרבות פרחו שם בין שתי מלחמות־העולם. בעיר נמצאת כנסייה נאה בסגנון ניאו־רומי ושם מושב הארכיהגמון. נבנתה ביוזמתו של הארכיהגמון יוסיף שטרוסמאייר במחצית השנייה של המאה ה־19. בסביבת העיר יש מנסרות, תעשיות רהיטים, לבנים ומשקאות.

יהודים באו לג'אקובו מהצפון, בעיקר מסלובאקיה וממוראביה, וחלקם באו דרך דרום־הונגאריה. הם התיישבו במקום באמצע המאה ה־19. הקהילה נוסדה בשנת 1852 בתור "אגודת פולחן" ("Kultus-Verein"). "חברה קדישא" החלה לפעול משנת 1861 כ"חברת אחים", ("Brüderschaft Josefs"). בין ראשוני היהודים במקום היה ה. זומר. פנקסי החברה, שנכתבו בעברית, ביידיש, גרמנית וסרבית, נשתמרו ונמצאים במוזיאון היהודי בבלגראד.

בית־כנסת נבנה בשנת 1880. בית־העלמין קיים משנת 1879.

בראשית המאה ה־20 הייתה הקהילה פעילה, ועדות לכך היא העובדה, שבשנת 1909 השתתף נציגה בהתייעצות קהילות ישראל בקרואטיה, שנתקיימה אז בזאגרב.

ראשיתה של הציונות

אגודה ציונית נוסדה במקום ב־1912 וחודשה בשנת 1919. היו"ר הראשון היה ד"ר א. שיין (Schön) והמזכיר שימֶה שפיצֶר (לימים מזכ"ל איגוד הקהילות; נספה בשואה). אח"כ

שימש כיו״ר אוסקר מאהלר. הנוער היהודי התאסף ליד הקהילה. הבנות השתייכו לאגודה בשם ״מוריה״.

במקום היה בית־דפוס, בבעלותו של מקס ברוך, שבו היו אותיות עבריות, ושם הדפיס הרב מ. אהרנפרייס את הנוסח העברי להזמנה לקונגרס הציוני הראשון, בו הוא השתתף בצורה פעילה — כמנחה הדיון בבעיות התרבות העברית — כנציג הציונים ״מארצות הדרום־סלאוויות״*.

היתה זו קהילה בינונית אך ערה ופעילה מבחינה דתית ולאומית כאחד, בייחוד מראשית המאה ה־20.

מספר משפחות יהודיות מהסביבה — כגון שירוקו פולי״ה — היו מסונפות לק״ק ג׳אקובו.

הפעילות הקהילתית־תרבותית

יו״ר הקהילה היו אדולף כהן (בסוף המאה ה־19), ובעת החדשה, ד״ר ז׳גה ניימן ואחריו יוסף פראנק.

רבנים: זומר (במאה ה־19); ד״ר מרכוס אהרנפרייס (נפטר בשנת 1951, לאחר ששימש בכהונה בסופיה ובשטוקהולם); ד״ר ר. שלזינגר וד״ר לאזר רות, שכיהנו שם בראשית שנות ה־20; האחרון עבר אח״כ למורסקה סובוטה וניספה באושוויץ. לקראת סוף שנות ה־20 נותר משליחי־הציבור רק החזן אברהם פינגרהוט; החזן אלכסנדר רות, שפעל בשנות ה־30, נספה בשואה.

אגודת ספורט ותרבות נוסדה בשנת 1913. העסקנים היו: אלכסנדר פרידריך, ד״ר כץ וד״ר ארנולד שיין. האגודה קיימה ספרייה ומועדון.

אגודת הנשים נוסדה ב־1912; מראשי פעילותיה בין שתי מלחמות־העולם היו הגב׳ פאולה שפיצר, קארין ופאני ברוק. ב־1923 נוסדה גם אגודת תרבות יהודית.

היחסים בין האוכלוסייה המקומית ובין המיעוט היהודי היו טובים. הארכיהגמון שטרוסמאייר אף תרם 50 פורינטים (פלורינים) לטובת ״חברה קדישא״, ואילו ההגמון ד״ר אנטון אקשמוביץ׳ נבחר כ״חבר כבוד״ בה.

השואה

בתקופה הנאצית הושמדו היהודים, והקהילה לא נתחדשה.

בעת השלטון ״הקרואטי־העצמאי״ היה המקום ליעד להשמדה אכזרית, לזוועות שטניות כלפי יהודיות וילדיהם במיוחד.

ברצמבר 1941 הקימו במקום האוסטאשָה — הפאשיסטים הקרואטיים — מחנה־מעבר לנשים ולילדים. נכלאו בו, בתנאים תת־אנושיים, ללא הסקה בחורף שהקור בו הגיע עד 30°-, כשלושת אלפים נפש. חלקם נפטרו או מרעב או מטיפוס המעיים או הומתו כבר שם, והנותרים הועברו למחנה־המוות יאסינובאץ בקיץ 1942, שם נרצחו כולם. באוגוסט 1952 הוקמה במקום מצבה ״לזכר קרבנות הפאשיזם״, וכל שנה נערך במקום טקס התייחדות. יש שם 650 קברים מסומנים ושמורים היטב, מהם 630 של יהודים ו־20 של סרבים. מדובר אך ורק בקדושים שהומתו במחנה זה ושעל גורלם יש ראיות ועדויות ברורות. מיאסינובאץ לא נצלה אף אשה או ילד. ניצלו גברים ספורים בלבד.

המחנה של ג׳קובו ייזכר לדראון עולם כאחד מאתרי המוות של הפאשיסטים הקרואטיים.

* בשם זה כינו עצמם ציוני קרואטיה, כוסניה וסרביה, ובכך הקדימו את יוצרי הממלכות בשנת 1918.

אי״י: B-52.

איו״ש: 1612–03; 9–1–010/3; 8–10–0; 6–0; 1–10–0.

JP, 1961, no. 7–8; 1978, no. 5–7, p.2.

Ž, 1.9.1918, 19.1.1923, 20.2. 1923.

ŽSv, 14.11 1919, 1.10.1920, 24.12. 1920, 27.10. 1922, 16.2. 1923.

JA, Vršac, 5689 (1928–29), 5690 (1929–30).

J. Romano, *Žrtve i borci*, Beograd, 1980, pp. 108–9.

דארובאר Daruvar

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	2,761	276
1931	3,460	239
1940	5,757	205
1968	7,000	36

עיירה בסלאבוניה, בעמק הנהר טופליצָה. מקום־מרפא הודות למעיינות תרמיים שבסביבתה, הידועים עוד מהתקופה הרומית. דארובאר נמצאת בצומת תעבורתי ובה מרוכזות תעשיות כבדות וקלות.

יהודים הגיעו למקום במשך המאה ה־18, רובם מבורגנלאנד האוסטרית. הם היו בין חלוצי המסחר והתעשייה באזור, בעיקר של חומרי בניין. חלקם התיישבו בעיר וחלקם פתחו פונדקים ובתי־מסחר בכפרי הסביבה (בג׳ולאווס, סיראץ׳, באדלייווינה, למשל). כן היו יהודים בין הבנקאים הראשונים. אחרי מלחמת־העולם הראשונה הצטרפו לקהילת מספר פליטי מהפכת־הנפל הקומוניסטית בהונגאריה.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1860. בית־העלמין נפתח בשנת 1862.

האוכלוסייה במקום הייתה מעורבת: רוב קרואטי, וסרבים במספר רב; כאן היה מרכזו של המיעוט הצ׳כי ביוגוסלאוויה, וכן התיישבו במקום גרמנים — שוואבים מאזור וירטנברג. היהודים היוו את המיעוט הקטן ביותר.

עד למלחמת־העולם הראשונה לא היו תופעות אנטישמיות, אך בסיומה הופיעו שם יחידות של "הקאדר הירוק" (עריקי הצבא האוסטרי ומשוחרריו המובטלים או המופקרים) ושדדו את חנויותיהם של היהודים בכפרי הסביבה (ג׳ולאווש הנ״ל, למשל), ללא קרבנות בנפש.

אחרי אירוע זה לא ידעו דארובאר וסביבותיה אנטישמיות — עד לטרור ולרציחות של הפאשיסטים הקרואטיים אחרי פירוקה של יוגוסלאוויה ע״י הנאצים בשנת 1941.

בין שתי מלחמות־העולם היו ראשי הקהל ליאו גרוס ויוסף הולצר, והגבאים — מקסו פפאייפר ומ. מרמלשטיין. הרב הראשון היה יצחק גרוס, ואחריו ד״ר מאוריציוס פרנקפורטר. בתור חזן שימש יוסף גילמן. באגודה הציונית פעלו ד״ר דוד וד״ר ארנולד כץ, גוסטב וד״ר אוטו גרוס, אוטו אונגר, ד. גולדברגר, אוסקר הוכליץ ואברהם שטרן.

באגודת הנשים פעלו הגברות יוסטינה וייס, פאני אפשטיין, ג׳ני פפאייפר ושטיפה כהן. בראש הסניף של "ויצו" עמדה שארי גרוס. לידה פעלו גיזלה מרמלשטיין ועמליה פפייפר.

יהודי דארובאר היו בעלי גישה לאומית־ציונית בכל העת החדשה. בסביבת העיר — בכפר ליפוֹבָּ, בחוותו של דושן הולצר, התקיימה "חוות הכשרה" של "השומר הצעיר", ומשם יצאו חלוצים ספורים ארצה. רק "ספורים" מפאת מדיניות הספר הלבן הבריטית, דהיינו רשיונות־העלייה המעטים שהוענקו לסוכנות היהודית לארץ־ישראל, ומהם מספר פרופורציונאלי (קרי: מזערי), שיועד לתנועה היוגוסלאווית.

משנת 1919 פעלה במקום אגודת נוער בשם "אסתר", וכמו כל האגודות המקומיות ברחבי יוגוסלאוויה, הצטרפה האגודה ל"ברית הנוער היהודי" שהתארגנה, בראשית שנות ה־20.

בבחירות העירוניות של שנת 1923 הופיעה רשימה יהודית נפרדת, וראשה — איוו פיק — נבחר כחבר מועצת העירייה.

בשנות ה־30 עברו בדארובאר פליטי גרמניה ואוסטריה, וכ־80 מהם אוכסנו במחנה זמני במקום. הקהילה הושיטה סיוע לאחים בצרה. רק מעטים מפליטים אלה נותרו בחיים או הספיקו לעלות ארצה עד לשואה.

בעקבות הקמתה של "קרואטיה העצמאית" כביכול — נרדפו, נכלאו והושמדו רוב רובם של יהודי דארובאר, חלקם בקרואטיה עצמה במחנות־המוות יאסינובאץ, יאדובנו וקראפיֶה, וחלקם באושוויץ.

עוד לפני הגירושים, שבוצעו בשלושה "משלוחים" מאמצע מאי ועד ראשית אוגוסט 1941 — נשדדו דירותיהם ועסקיהם של היהודים והם אף נאלצו לאסוף "קונטריבוציה" בסך 2 מיליון דינרים. מבני קהילה זו נהרגו 146 ו־6 נפלו כלוחמי החופש במסגרת יחידות פרטיזאניות.

הקהילה לא שוקמה, אבל בית־הקברות סודר בשנת 1945 ושיפוצים נעשו בו גם בשנת 1978. בשנת 1952 הוקמה שם מצבה לזכר הנופלים. במעשים טובים אלה טיפל במסירות מארקו פליישהאקר, ממתי־המעט שעלה בידם להימלט מיאסינובאץ ולהצטרף לשורות הפרטיזאנים.

אי״י: B-415

JP, 1971, no. 9–10, 1978, no. 7–8.
Ž, 1.9.1918, 30.10.1918, 6.8.1923.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).

דבל׳אצ׳ה Debeljača

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	היהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1931	6,010	70	225
1940			148

עיירה באזור באצ׳קה, ובה קהילה יהודית ניאולוגית מהמחצית השנייה של המאה ה־19. הקהילה נתארגנה בשנות ה־80 של המאה, ובית־הכנסת נחנך בשנת 1895. ליד הקהילה התקיים "תלמוד־תורה" ולמדו בו כתריסר ילדים מדי שנה.

רבה של הקהילה היה איגנץ רוט. החזנים היו איזידור הרשקוביץ׳ ואהרון גולדרינג. בעת החדשה היו ראשי הקהל ארפד קראוס ואנדור גוטמן והפרנסים — יוסף גוטמן, אדולף שטיין ומור פרנקפורטר. ב"חברה קדישא" פעלו מתתיהו קליין, קרלו שפיצר, מברו איבנשיץ ומקס גוטמן.

באגודת הנשים עסקו הגברות קראוס וגוטמן. בשנות העשרים פעלה קבוצת "האזינה" (כדור־יד) יהודית במסגרת אגודת־הספורט המקומית "ספרטה". אגודה זו אירגנה גם הצגות תיאטראליות.

נציגת ויצ״ו במקום היתה מרת המבורגר, ואילו בנוער טיפלה פרנציסקה ריוויס.

בשואה נספו יהודי המקום והקהילה לא חודשה.

Ž, 3.11.1939.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).

דובוי Doboj

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1879			13
1910			101
1931	4,881		108
1940			60
1960	14,000		27

עיר בעמק נהר בוסנה. מרכז תעבורתי ומסחרי. כבר במאה ה־15 היה המקום מיושב, ובמאות 17–19 התנהלו שם קרבות בין העות׳מאנים לאוסטרים.

יהודים ספרדים התיישבו במקום לכל המאוחר בראשית המאה ה־19.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1880. ליד הקהילה פעל "תלמוד־תורה". בין המלחמות היו ראשי הקהל: ד"ר ריכרד סקוטצקי, יצחק אלבחרי, יוסף ל. פסח ויצחק לוי. בראש "חברה קדישא" עמד יוסף ד. פסח. החזנים היו שמואל חביליו ואברהם רומנו. התקיימה גם אגודת נוער בשם "ציון".

יהודי דובוי נספו רובם ככולם בשואה.

הקהילה שוקמה אחרי השחרור. אז שימש בתור חזן מיכאל בן שלמה עטיאש, עד למותו באוקטובר 1979. הממונה כיום הינו מרדכי עטיאש.

JP, Beograd, No. 9–10, 1979.
JA, Vršac, 5690.(1929–30)

דוברובניק Dubrovnik (באיטלקית: Ragusa)

גליל דאלמאטיה, ברפובליקה של קרואטיה.

שנה	כלל האוכלוסייה	היהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1492		30–40	
1593			58
1595			112
1622		50	250
1758–70	6–7,000	40	218
1807	6,564		227
1818			243
1830			260
1857			121
1900			82
1921	8,239		108
1931	30,000 (כולל המחוז)		120
1941 אפריל			1,600+87 (פליטים)
1985	23,000		9

עיר נמל ונופש בחלקו הדרומי של החוף האדריאטי. כלולות בה עיר ימי־ביניימית מוקפת חומה ועיר חדשה, וכן בניינים ואתרים היסטוריים לרוב.

בתקופה החדשה התפתחו בה תעשיות כימיות, אלכוהול ומוצרי תזונה. מרכז ספנות ותרבות לכל האזור הדרומי של החוף הדאלמאטי. עיר זו היתה עד לעת החדשה תחנת מעבר חשובה מיוון ומטורקיה לאיטליה ומשם לחצי־האי הבאלקאני, ואילו מלחי דוברובניק היו פעילים גם במסחר בלבנט והפליגו לימים ואל נמלים רחוקים הגיעו.

עיר־רפובליקה קטנה זו ידעה פריחה מיוחדת במאות ה־13–16. בסוף אותה עת היא היתה תחת חסותם הזמנית של מלכי הונגאריה עד אשר השתלטה הקיסרות העות׳מאנית על היבשת. הנתונים ההיסטוריים מעידים על כך שקברניטיה וסוחריה של דוברובניק ידעו להסתדר הן עם הפחות (המוסלמים) הטורקיים והן עם נציגי וֶנֶציה, על־ידי תשלום שוחד ומסים, ולעתים תוך קבלת מרות זרה בהסכמים בלתי־כתובים, אך מבלי לוותר על עצמאותה, לרבות השימוש במטבע ובדגל משלה.

סחר החליפין היה ער במיוחד בין דוברובניק לערי החוף מעברו השני של הים האדריאטי, מבארי בדרום ועד לראוונה בצפון, ובייחוד אנקונה ופיזארו שבמרכז.

יש לציין שסוחרי עיר־רפובליקה זו — שאינם מב"ב — התפזרו והתמקמו במרבית תחנות המסחר בבאלקאנים, דהיינו מקוטשא (איסתנבול) וסאלוניקי בדרום, עד לסופיה במזרח

ובלגראד בצפון. עיקר מסחרם היה בחיטה, מלח, יין, צמר, צבעים, בדים, משי ועורות. כ"כ כלל הוא פלפל, בשמים, תבלינים ואבנים יקרות מהמזרח הרחוק. מימי הביניים המאוחרים ועד לשלהי העת החדשה התנהלה תחרות קשה על הובלת סחורות בין נמלה של דוברובניק מזה, לבין הנמל הקטן ליד גאבּיֶלָה שבשפך נהר נֶרֶטוָה (Narenta) ואח"כ גם נמלה החדש של ספליט מזה.

המימשל ברפובליקה דמה במבנהו למוסדות הונציאנים, כשהשפעת הכנסייה הקאתולית — דרך הארכי־הגמונות במקום — הנה ניכרת למדי.

הידיעות הראשונות

כדוגמת ערים רבות לחופי הים התיכון, כך גם בדוברובניק ניתן לפגוש בימי הביניים ביהודים, אם כסוחרים ואנשי ממון ואם בעיסוקים אחרים. במאה ה־14 נמצאו בעיר כמה יהודים גם בין הרופאים (ר' נספח ג'). מספר יהודים שהו זמנית בענייני עסקיהם בדוברובניק, שבמאה ה־14 התנהלה בה פעילות מסחרית ערה.

זה העידן שבו מתחילה התפתחותה היותר עצמאית של רפובליקת דוברובניק, ששגשוגה הכלכלי הולך ומתעצם. בעשור השלישי של המאה ה־15 השתרעה מדינה זאת ביבשה ממערב לבּוֹקָה־קוֹטוֹרסקָה ברצף אחד עד למקור נהר הנֶרֶטוָה במערב; בים, היו ברשותה כל החופים ששוכנים בקדמת התוף הזה, כולל האי לאסטוֹבּוֹ, אך ללא האי קוֹרצ'וֹלָה. במרחב טריטוריאלי זה הצליחה הרפובליקה הזו להחזיק עד לאובדן ריבונותה ב־1808.

מהמחצית הראשונה של המאה ה־15 נמשכים אליה אנשי עסקים, ובהם גם יהודים, שהגיעו בעיקר מדרום איטליה. דרום איטליה ומרכזה היו למן המאה ה־12 מקום־מושב מועדף של היהודים. מושבותיהם במקומות אלה הלכו והתחזקו גם עקב הגירה ממדינות שבדרום הים התיכון, שם נרדפו עד צוואר. הם סוחרים בסחורות שונות, ועוסקים גם בענייני ממון.

במהלך המאה ה־14 ואף במאה ה־15, לא הוצאו ברפובליקת דוברובניק כל צווים תחיקתיים והוראות מינהליות בכל הכרוך במעמדם, בזכויותיהם ובפעילותם של היהודים. אלה היו שווים בכל לשאר הזרים שבעיר. הם נהגו להתעכב ולשהות בדוברובניק פרקי זמן קבועים. ממחקרים שנעשו עד כה עולה, כי מספרם של היהודים שהתיישבו לפרקי זמן ממושכים יותר היה מצומצם, והמדובר בעיקר באנשי עסקים ניידים למדי. "זר" ("foresterius") נבדל באורח משמעותי מ"אזרח" ("civis") של העיר דוברובניק. הזרים נבדלו על פי "שהות" בדוברובניק, להבדיל מ"מגורים" בעיר זאת ("habitans"). אחד התנאים היותר חשובים לקבלת אזרחות היה משך השהות בה.

רפובליקת דוברובניק היתה קאתולית. עד המאה ה־13 נודע לארכיהגמון חלק והשפעה גם בענייניה החילוניים של המדינה. השפעה מסוימת נשארה בידיו גם לאחר מכן, אך במקורות אין פרטים המעידים כי אמצעים שננקטו בידי רומא נגד היהודים היו אכן בעלי תוצאות ממשיות באזור זה. זה תופס הן לגבי המועצה הלטראנית משנת 1215 והן ביחס לאגרת האפיפיור אֶוגֶ'ניוס ה־4 מתאריך 8.8.1412. עד לעת ההיא לא היו כל הוראות מטעם הממשלה או אמצעים אחרים, שהיה בהם כדי להתנכל למעמד היהודים. יש לציין שגם בדוברובניק נהוג היה, במאה ה־14, בעתות הקרנבלים, להתחפש (לצד המסכות האחרות) גם ל"דמות היהודי", מה שעשוי היה להיות מלווה גם בדברי לצון שהצטיינו בגסות ובהתבדחויות על חשבון היהודים. על נטיות אנטי־יהודיות למיניהן בדוברובניק העתיקה מדובר בתזכיר משנת 1348, בשעה שהשתוללה ה"מגיפה", ועל־פי השמועה הרווחת, היתה סיבת המגיפה נעוצה במסחר שמנהלים היהודים.

פעילותם העסקית העיקרית של הסוחרים היהודים התנהלה בנתיב אפוליה־דוברובניק, ונוסף לכך בדרך העוברת בין הנמל האלבני ואלונה לבין דוברובניק. ואלונה היתה אז במרכז פעילותם המסחרית של היהודים. במיוחד ייבאו מלח לדוברובניק, סחורה יקרת מציאות להרחבת המסחר אל ארצות הגב הבאלקאני, שבהן היה גידול הבקר תלוי בהשגת מלח. במהלך המאות 14 ו־15 נעשו עסקים גם במסחר האלמוגים שהוצאו מן הים בידי שולי־אלמוגים מדוברובניק, אך היו גם יזמים יהודים עם התחייבות חוזית לשלות אלמוגים ("piscari ad coralia"), ולהכינם לשיווק. פעילותם המסחרית כללה גם את עסקי הממון המקובלים בעת ההיא, ובמיוחד הלוואות בריבית.

למן העשור האחרון של המאה ה־15 מתחילים להגיע לדוברובניק יהודים שאינם משתכנים בה קבע, עקב גירושי ספרד (רנ"ב/1492) ופורטוגל (רנ"ז/1497). קשרי המסחר המבוססים שלה, הצמיחה בעצמתה הכלכלית והרחבת סחרה הימי של דוברובניק בעת ההיא הקלו על ההגירה אליה. בעת ובעונה אחת זורמים יהודים אל מחוזותיה השונים של הממלכה הטורקית שבחצי האי הבאלקאני. חלקם עוברים את דוברובניק בדרכם לאזורים הטורקיים. הזרם הגואה של זרים המבקשים להתיישב בדוברובניק הביא את ממשלתה לדון ב־27.5.1498 בעניין "היהודים החדשים, האנוסים והנוצרים", ולחזור לדון בנושא זה גם ב־6.4 וב־9.4 אותה שנה, אלא שבכל פעם נדחית ההחלטה בנידון; אין תיעוד אם הגיעו לכלל סיכום בעניין הזה.

עלילת דם ראשונה וגירוש

התיישבות רצופה כזאת עוררה, בראשית המאה ה־16,

התנגדות מצד חוגים ידועים מבית. תחילה היא באה לידי ביטוי בשנת 1502, כאשר כמה יהודים הואשמו במותה של זקנה אחת, לאחר שהעלילו עליהם כי הרגו אותה לצורכי הפולחן הדתי שלהם, כאשר ההודאה באשמה־כביכול הושגה בכח עינויים. בעקבות ההאשמה נגזר על שבעה נאשמים יהודים דין מוות, אל נכון עקב לחצם של חוגי סוחרים מקומיים, שהתחרות מצד התושבים החדשים הפריעה להם. העלילה והמשפט בעקבותיה התרחשו על הרקע של יחסים הדוקים בעת ההיא בין הרפובליקה של דוברובניק לבין ספרד, שממנה ביקשו קברניטיה של העיר לזכות בתמיכה פוליטית בינלאומית.

לאחר בירורים ראשוניים בשנת 1510, החליטה ממשלת דוברובניק ב־1514 וכן ב־1515 לגרש מתחומיה את היהודים שלה, ולהתיר רק שהות ארעית לאנשי עסקים המביאים סחורה חיונית לשווקי העיר (מזון), ואף זאת רק לפרק הזמן הדרוש להם להשלים את עסקיהם. בפקודה מ־5.5.1515 נאמר, כי במהלך אותו חודש עצמו על היהודים — "כל האנוסים והיהודים" (Marani et Judei omnes et singuli), לעזוב את שטחה של הרפובליקה, וכל המפר פקודה זו יוטל עליו תשלום מאה זהובים, כעונש שלא יפטור אותו מן הגירוש; ובהמשך, לא יוכלו אף בעתיד יהודים "לסור" לעיר או לשטח הרפובליקה של דוברובניק. ואולם בפועל לא ארכו ימי הגזרות האלה, ואין בטחון אם בכלל הונהגו הלכה למעשה.

חלקם הגדל והולך של הסוחרים היהודים בסחר הבאלקאני בכלל, לצד התחייבות שניתנה ע"י כמה ריכוזים יהודיים להעביר את פעילותם המסחרית הבאלקאנית עם המערב האירופי דרך נמל דוברובניק בפרט, הביאו לידי הענקת זכויות ליזמים הקשורים בפעילות מסחרית זאת, וכעבור זמן מה, משנות ה־30 של המאה ה־16, גם לחידוש התיישבות יהודים, אף ללא ביטול פקודת הגירוש משנת 1515. בעניין זה נזכיר את החלטת דוברובניק מ־3.8.1538, המתירה ליהודים מגורים בתוך חומות העיר. ואילו ההחלטה מ־22.4.1540 קובעת את הבתים שבהם מותר ליהודים להתגורר. קביעה זו ביחס לגרעין הגטו לוותה בהוראה המחייבת את היהודים לשאת על בגדם סימן זיהוי מיוחד שבאמצעותו "ייבדלו מן הנוצרים". השלטונות שאפו לקבץ את כל "היהודים" (מכלי להזכיר עוד את ה"אנוסים") לעניין המגורים; לצורך זה מובאים בחשבון "5 או 6 בתים, או יותר, אם יהיה צורך בכך".

בשנת 1546 יוצאות הוראות ברורות, בקשר לגיטו ("שכולם יתגוררו במקום נפרד, שנקבע במיוחד למענם"). ההוראות מתייחסות למגורי "יהודים הבאים מדי יום לדוברובניק", וכן לרצון השלטונות שיהודים אלה לא יתגוררו "בכל מקום שהוא לפי בחירתם", אף לא יעברו בעיר בלילות כי אם יגורו "כולם" במקום המוקצה להם. לצורך זה מקצים להם ברחוב לויאר הקיים בסך הכל 4 בתים עם 6 מחסנים לסחורות. הרחוב הנזכר ייחסם בחומה משני צדיו, ואילו השער מתוכנן מצד דרום, עם יציאה אל הרחוב הראשי של דוברובניק ("הפלאצה" — "סטראדון"), כלומר, לגטו היהודי נועד מקום שאינו מבודד כלל וכלל; אדרבא, הוא נמצא במרכז העיר, בצמוד לרחוב הראשי. דמי השכירות יחושבו באופן שכל יהודי ויהודיה ישלמו מחצית הזהוב לחודש, בעוד שלאיחסון הסחורה יש לשלם 2 גרושים לכל צרור של סחורה, חודשית. מחקיקה מאוחרת מסתבר כי ההוראות הנ"ל לא בוצעו כלשונן.

האירועים הללו הביאו לידי התגבשותה של הקהילה על מוסדותיה — קהילה שבראשה עמדה אישיות שכונתה "קונסול היהודים" (Consul Haebreorum) — במקביל להתגבשותן של קהילות חשובות גם בספליט ובסאראייבו (ר' שם). כך מופיעים לא פחות מ־6 יהודים בדיון משפטי בדוברובניק בשנת 1576, כ"קונסולים של העם היהודי, הן הלבנטיני (המזרחי) והן המערבי".

אמנם, גם במאה ה־16 טרם זכו היהודים למעמד של "אזרחים" ("cives") והמשיכו להיות "זרים", אך במספרים גדלים והולכים נעשו המה לתושבי קבע, דהיינו "תושבים מוכרים", ז.א. ("habitatores") של העיר. מבחינה משפטית הם מיוצגים כאמור על ידי ה"קונסולים" שלהם, כדוגמת זרים אחרים. חוץ מדוברובניק העיר הם נמצאים גם באזוריה האחרים של הרפובליקה. בסביבות שנת 1570 חלה עלייה ניכרת במספרם של היהודים. על כך ניתן ללמוד מהחלטת השלטונות משנת 1571, שבה נקבע כי תוך 8 ימים חייבים לעזוב את העיר כל היהודים שאינם עוסקים במסחר וסחורתם אינה בידם; ובהמשך, רק ארבעה מן הסבלים והמתווכים היהודים רשאים להישאר בעיר; על כל יהודי העיר להירשם וחייבים הם לגור ברחוב סגור אחד או שני רחובות סגורים.

החיים בגטו ומחוצה לו

מן המקורות הארכיוניים לא ברור אם ה"הגטו החדש" שבו מדובר בסתיו 1571 היה אמור להיות סמוך לגטו הישן, או שנועד לאזור אחר. אכן, בשנת 1589 הורחב שטחו של הגטו הזה, והמקורות אכן מאזכרים הן את "הגטו הישן" והן את "הגטו החדש". אז נקבעים מקומות איחסון לסחורות ואף דמי השכירות לכל הגטו בסך 800 שקודות זהב לשנה, שהאחריות לתשלומם חלה על "קונסולי היהודים". מאידך, המקורות מאשרים שכמה מן היהודים התגוררו גם מחוץ לגטו. התופעה היתה קיימת גם לאחר מכן, למרות ההוראה הקודמת, שעל פיה כל היהודים חייבים להתגורר בגטו, וכי עליהם לשאת סימן זיהוי על לבושם, וכן שנאסר עליהם להעסיק נוצריות בבתיהם. איסורים אלה, משנת 1587, היו פועל יוצא מהדיונים שהתנהלו בין שלטונות הרפובליקה לבין הואטיקן בעניין

הרפורמות בכנסיה, כאשר רומא תבעה, בין השאר, כי יונהג משטר חמור יותר ביחס ליהודים. לתביעות אלה לא היתה השפעה ממשית על מעמדם ועל פעילותם של יהודי דוברובניק; לדוגמה: בשנת 1592 שוב התירו להם להעסיק נוצרים בשירותם.

במאה ה־16 נמצאת הרפובליקה של דוברובניק בשיא שיגשוגה הכלכלי ופריחתה התרבותית. ואלה הם תנאים נוחים גם לעסקיהם של המהגרים היהודים. אף שהשיגשוג נבע בעיקר מימאות ומסחרה הימי המפותח של דוברובניק, הרי גם לסחר היבשתי מארצות הבאלקאן, במעברו דרך דוברובניק, נודעה חשיבות מרובה. ארצות אלה היו מייצאות בעיקר עורות ושעווה, וכן כותנה ואפודות־עור, ומייבאות בראש וראשונה אריגים מתוצרת איטליה ופלאנדריה. נתיבי הסחר העיקריים עברו מן השווקים הבאלקאניים שבסופיה בירת בולגאריה וסקופיה שבמאקדוניה, וכן מסאראייבו, המרכז בבוסניה, דרך נמל דוברובניק מערבה לעבר אנקונה שבמדינה שבשליטת האפיפיורים. אנקונה היתה נמל היעד הראשי, ואולם חלק ניכר מתנועת הסחר פנה גם לוונציה. תנועה ערנית למדי בסחורות באלקאניות התנהלה עדיין גם דרך הנמל של ואלונה שבאלבניה, ואף בנמל לייש (אֶלִיסִיוֹ).

למושבות הסוחרים בשבשווקי הערים הבאלקאניות נודעה חשיבות מכרעת בהעברתן של סחורות אלו, ובחלק מן היו היהודים לגורם הדומיננטי. במאה ה־16, נמצא כי למעלה ממחצית מ־4000 תושביה של ואלונה הם יהודים, ומצב דומה שרר גם בסאלוניקי. שרר שיתוף פעולה הדוק בין הסוחרים של דוברובניק לבין אנשי המסחר היהודים, בדוברובניק בפרט ובבאלקאנים בכלל, ואף בנמלים של אנקונה וונציה, שבהם קיימות מושבות מסחריות גדולות של סוחרים יהודים. אף היקף המסחר מתרחב וסחורות במגוון גדול יותר נכללות בו. הדינמיקה של ערוצי המסחר נוחה ואופיה יציב. גורם מעודד במיוחד לגביה היוו התנאים שנוצרו בעתות המלחמה מצד מה שמכונה "הליגות הקדושות" נגד הטורקים, כאשר המסחר בין ונציה לדאלמאטיה היה משותק, ולפיכך זכתה התנועה דרך נמל דוברובניק הנייטראלית ביתרון ניכר. יש לציין גם את פעילותם המבורכת של סוחרים יהודים באספקת תבואות מואלונה לדוברובניק ואף זאת, שבמהלך המאה ה־16 מילאו יהודים תכופות תפקידי קונסולים מטעמה של דוברובניק בכל אותה מערכת ימית ומסחרית חשובה שהתנהלה בנמל ואלונה (בני משפחת קאדוטו — ר׳ בחיבורו של הראבאק, במקורות).

הממשלה מצדה עודדה את פעילותם המסחרית של הסוחרים היהודים דרך נמל דוברובניק. דבר זה התבטא באופן מיוחד בזכויות יתר בתחום תעריפי המכס, שניתנו להם ב־1532. ברם, בשנת 1538 מבטלים השלטונות זכויות יתר אלה, אך חוזרים ומעניקים אותן כעבור שנים מספר, אלא שדואגים לסייגן באופן שמהן יוכלו הסוחרים ליהנות רק על בסיס אינדיבידואלי ולמשך מספר מוגדר של שנים, ורק אותם הסוחרים הנזקקים דרך קבע לנמל דוברובניק.

דרכי המסחר הימי והיבשתי

טבעי הוא כי בפעילות מסחרית דינמית ורבת כיוונים, מורכבת ועשירה, כפי שהיתה במהלך המאה ה־16, נתעוררו גם סיכסוכים בין סוחרים יהודים לבין שלטונות דוברובניק. כך, למשל, בעקבות העלאת תעריפי המכס ב־1571 הורעו היחסים בין כל הצדדים הנוגעים בדבר. את התמרמרותם רשם שגריר ונציה, ששהה שם במעבר, והוא מדגיש כי: "כל יהודי המזרח, למעלה מ־150 במספר, שנמצאים בעיר זאת נתנו בידי בקשה זאת כדי למסור אותה להוד מעלתך"... הסוחרים היהודים מחו נגד תעריפי המכס החדשים שהונהגו בדוברובניק, בהפנותם את תלונתם לוונציה, ובמקביל לכך הגישו תלונה דומה גם לטורקים בקושטא (קונסטנטינופול). בתגובה, נקטו השלטונות תחילה בצעדי תגמול, ועל רקע זה יש להבין גם את הצווים המתייחסים לחובת מפקד ורישום כל היהודים בדוברובניק (16 ביוני 1571), וכן את צו ההגירה לגבי מי שאינם סוחרים או סוכנים מורשים. ואולם, ככל שנציגי דוברובניק הצדיקו בפני השלטונות הטורקיים את הצעדים שנקטו נגד היהודים, הרי שעקב השפעתם של יהודי קושטא, נאלצו לבסוף למתן את עמדותיהם. השלטונות הטורקיים עצמם הושיטו מדי פעם סיוע משמעותי לסוחרים היהודים, ועשו זאת לא רק השלטונות המרכזיים אלא גם הרשויות האזוריות שבבוסניה ובהרצגובינה. כאחת הדוגמאות ניתן להביא את התערבותם של הטורקים אצל שלטונות דוברובניק בשנת 1498, בעקבות שוד שבוצע בקבוצת מהגרים יהודים מקרב מושבת נתיני דוברובניק שבאי קוֹלוֹצָ׳פ.*

יחסי שיתוף הפעולה ששררו בין הסוחרים המקומיים והרשויות בדוברובניק לבין סוחרים מן הבאלקאן וממרכזים אחרים נתערערו לקראת סוף המאה ה־16, עקב פתיחת מה שידוע כ"מעבורת־ספליט" או "לאזאריטו", שבאמצעותה נעשה נסיון להסב את מסחר הטראנזיט דרך הנמל המתחרה של ספליט (שבעת ההיא היתה נתונה לשלטונה של ונציה) — ולעבר ונציה.

אל נכון חתרו שלטונות ונציה כל הזמן תחת השפעתה של דוברובניק במסחר הבאלקאני. מדיניות זו הורגשה במיוחד בתקופה המתחילה בעשור האחרון למאה ה־16 ועד לראשית המלחמה הממושכת שבין ונציה לטורקיה, הידועה בשם "מלחמת קנדיה", בשנת 1645. מלחמה זו הביאה לידי הפסדים ניכרים ביותר למסחרה היבשתי של דוברובניק,

* יישוב 9 ק"מ צפונית־מערבית מדוברובניק, ובו דיג עשיר, כרמים ומטעים.

וסימנה בכך גם את קץ עידן הבכורה שהיתה לה בתחום זה בבאלקאנים, בכורה העוברת מעתה לידי סוחרים יהודים ואחרים שבמרכזי מסחר שונים שם.

בסחר החליפין בי ארצות העורף הבאלקאני לבין שוקי אירופה המערבית היו קשריהם המסחריים ההדוקים של יהודי העיר עם אחיהם תושבי האזורים הללו לעזר רב בידיהם, וכך גם קשריהם עם בתי המסחר בערי מערב אירופה בכלל.

סוגי הסחורה ויעדיה

לשם המחשה מובאים להלן שמותיהם של בעלי בתי המסחר שהיו הבולטים בסחר החליפין, כשהפרטים עליהם לקוחים משנה ש"א, היא שנת 1597.

בראשית אותה שנה הפליגו שלוש אניות גדולות של דוברובניק, עמוסות בעורות, לעבר ונציה. שולחיהן ויעדיהן היו כדלהלן: דניאל ואברהם אביתר ומשה משולם — לשמעון לוי; דוד אבן־שושן ויעקב רוביטה — לאברהם כהן; אברהם אבינון ואברהם קוזין — לאברהם טובי; יעקב ומשה בן־דנון — לקרל רודריגס; דיאגו גונזלס — לדיניס לימה; שלמה משה חביליו — לשמשון חביליו; שלמה ודוד פארדו — לדוד פארדו; דניאל ואברהם אביתר ויצחק אבוהב — לישראל ליאון; משה ודוד מאסטרו — ללודוביק לופס; מנחם מוסקטו ויוסף שלום ייצאו נוסף לעורות, גם פלפל ואפודות צמר, וזאת ליעקב בן־קשטיאל ליוסף גריסין, לאברהם כהן, ליצחק כהן, לבנימין ליאון, ליהודה מוסקטו, לשמשון פסקרולה, למשה שלמה ולאברהם ואיוב ואלנסיה.

אפודות צמר ייצאו כתריסר יהודים כשיעד הסחורה היה אף הוא ונציה.

משי ייצאו: שבתאי ירח וישראל מצא — לברוך בן־ברוך, לברוך שמואל ולדוד טרינקי, למשל, ועוד אחרים.

שטיחים ייצאו אברהם אבינון, יהודה איוב ואברהם קוזין — לאברהם כהן ולאברהם איוב שבוונציה, והוסיפו ושיגרו לשם גם שעוה ליעקב אלפרין. באותה שנה (1597) שיגרו סוחרים יהודים סחורות שונות גם לליסבון, בירת פורטוגאל, אלא שבקדיס (ספרד) הוחרמה סחורתם.

פעילות מוגברת מצדם נרשמת בתחום ההלוואות החל מסוף המאה ה־16 ואילך. השאלה מדוע היה חלקם של יהודי דוברובניק צנוע יחסית בתחום הימאות, בעסקי האוניות והביטוח הימי, דהיינו במוצר הכלכלי החשוב והבסיסי ברפובליקה של דוברובניק במאה ה־16 — טעונה עדיין מחקר. לעומת זאת, חלקם של יהודים בפעולות הקשורות בפדיון שבויים מן העבדות הטורקית היה משמעותי ביותר (על כך ראה פרטים אחדים בנספח ד').

גם במאה ה־16 היו בדוברובניק רופאים יהודים, אם בפרקטיקה הפרטית ואם בשירות הממשלתי (ר' נספח ג' בסוף הערך). הכנסייה הקאתולית הצליחה אף על פי כן לכפות על הנהלת העיר לבקש היתר מן הכנסייה בכל מקרה שבו היתה מעוניינת בהעסקת רופא יהודי. הדבר גם נתבצע הלכה למעשה.

רופאים וסופרים

הרופא הנודע חביב, הוא "אמאטוס לוזיטנוס", ממוצא פורטוגלי, עשה אף הוא בדוברובניק שנים מספר (1556–1558). הועסק תחילה בתור רופא ממשלתי, אולם העירייה חזרה בה, בלחץ הכנסייה. ניתן לאמאטוס להגביל עצמו רק לפרקטיקה הפרטית. ביצירתו הנודעת "Curationum medicinalium centuriae septem" עולים, ב"צנטוריה" הששית, לקחי הנסיון שהיה לו בדוברובניק. מדוברובניק היגר לוזיטאנוס לסאלוניקי, ובה נשאר עד למותו.

ועל אף ההגבלות, עשו כמה מן הרופאים היהודים שנים רבות בשירותה של הרפובליקה של דוברובניק. כך, למשל, אברהם ה"חירורג" שירת 32 שנים תמימות (1558–1590). בשנת 1580 שוב ניהלה הכנסייה הקאתולית מערכה חריפה נגד העסקת רופאים יהודים, אלא ששלטונות הרפובליקה התייצבו איתן נגד דרישות אלה. לדוברובניק הגיע יהודי נוסף ממוצא פורטוגלי, שאף הוא זכה למוניטין. הכוונה לד"ר ישעיה כהן, הנודע בכינוייו הספרותיים כ"דיַדָקוס פירוס" וכ"יעקב פלַביוס". בהגיעו למקום היה כבר משורר ששמו יצא לתהילה. הוא עשה בעיר זו משנת 1558 ועד ל־1599, היא שנת מותו. ביצירותיו הספרותיות משתקפים אירועים שונים מחיי העיר, אצולתה וקורותיה, כשהוא מעלה על נס את עצמאותה וחרותה של רפובליקת דוברובניק, והיא לו אף "מלכת הים האילירי". פירוס היה בעל השכלה מעמיקה, משורר לאטיני פורה שהיה לאחד האישים החשובים שבחיי התרבות של דוברובניק.

בכתביו התבלט כלוחם למען סובלנות דתית, אמנם אך רק למען דתות קיימות, ועם זאת התנגד ל"חידושים" — כגון הפרוטסטנטיות! את דוברובניק אהב במיוחד, והוא הועיד לה את החרוזים הבאים:

"Si tranquilla meae sedes optanda senectae, Ante alias urbes sola Rhacusa placet."

ובתרגום חפשי: "אם עלי למצוא מקום מנוחה/ושלווה לנפשי לעת זקנה/הרי שבפני כל עיר אחרת/אבחר בראגוזה".

הנסיגה הכלכלית במאה ה־17

בשלהי המאה ה־16 מסתמנת ירידה במסחר הימים הים־תיכוני, ומגמות של משבר הורגשו בדוברובניק החל מן העשורים הראשונים של המאה ה־17 ואילך. נוסף לכך, עד

לשנות הארבעים של המאה ה־17, חלה עלייה בתנועת הסחורה העוברת דרך נמל ספליט (ספאלאטו). בעת ובעונה אחת מתחזק והולך הלחץ מצד הקונטרה־רפורמציה המיליטנטית גם בשטחה של דוברובניק חרף התנגדותם של שלטונות העיר. לדבר זה ניתן ביטוי ברור כבר בהחלטות המועצה הכנסייתית שהתקיימה ב־29.5.1606. בסעיף הנוגע ליהודים, כלולה התביעה להנהיג משטר מחמיר ביחס אליהם, במגמה לבודדם ככל האפשר. השלטונות נדרשו להקפיד על ביצוען של ההוראות הבאות: איסור יציאה בלילה מן הגטו, תוך איום בעונשים כבדים; מותר לנוצרים לקיים עם היהודים רק יחסי מסחר ועסקים; נאסר עליהם לדור בבתי היהודים, אף לא ללון בתחומי הגטו תחת איום בנידוי ובחרם; כן נאסר על הנוצרים להיות מועסקים כשרתים בבתי יהודים ללא היתר בכתב מאת הארכיהגמון וכיו"ב. נאסר על נוצרים לקבל מצות מידי היהודים, והיו עוד איסורים דתיים: אסור ליהודים להתווכח בינם לבין עצמם בעניינים הקשורים בדת הקאתולית(!), ועל הנוצרים נאסר להיכנס לויכוחים בנושאים אלה, אף לא "לבזות את שם ישו ולא את שמות הקדושים"; נאסר עליהם לכפור בברית החדשה; הרשויות הממשלתיות מוזהרות לקיים את הכללים הנזכרים, ולהשגיח בשבע עינים לבל יקיים יהודי יחסי מין עם נוצריה ובמקרה הצורך להטיל את העונש המתאים על העבריינים.

תיאולוג עוין ועלילת־דם של שנת תכ"ב/1622

במקורות אין כל סימן לאימוץ הדרישות הנ"ל על ידי ממשלת הרפובליקה, הידועה בעמדתה כי היא זו שממונה על פעילות הכנסייה הקאתולית ואין בדעתה להתיר התערבות הכנסייה בענייני חולין. ואולם העלייה במגמה לעורר דעת קהל נגד היהודים בולטת לעין. על כך מעידות עמדותיו ופעילותו של הפילוסוף הנודע ניקולה גוצֶ'טִיץ' (Gučetić) (1549–1610). בראשית המאה ה־17 הוא מקיים סדרת הרצאות בקתדרלה של דוברובניק, לרבות שלוש "הרצאות" על היהודים. אמנם אין הוא מטיף במישרין לאי־סובלנות או לרדיפות אך הוא משרטט בהדגשה יתירה את ההבדלים שבין האמונה היהודית לאמונה הנוצרית, תוך הבלטת "חוסר אמונתם" של היהודים, המהווה לדעתו עלבון לאלהים ושעל כן צפויים הם לחורבן. גוצֶ'טִיץ' אף פונה ליהודים במישרין במלים "אחי האהובים, היהודים", אך הוא מצפה מהם כי ינטשו את אמונתם, ולמען מטרה זאת הוא אף מבטיח להתפלל אישית...

לפיכך, אין תימה שנתחדשו הרדיפות. בדומה לשנת 1502 כן גם ב־1622, העילה היתה בעלילת־דם מבוימת, שיסודה באשמת רצח ילדה. הנאשם, יצחק ישורון, נדון, לאחר עינויים קשים, לעשרים שנות מאסר, ולאחר שנתיים ושמונה חודשים של שהות בתנאי מאסר מפורכים שוחרר, בתנאי שיעזוב מיד את שטח הרפובליקה. הנאשם היה לאגדה בזכות כוחו ואומץ לבו בתנאי העינויים והמאסר המחפירים, ועם שחרורו נאלצו השלטונות להודות בעובדה, כי גזרו עונש כבד על אדם חף מפשע.

מרגשת במיוחד עדותו של ישורון בבקשת החנינה שהגיש, שבה נאמר בין השאר: "...כבר שלוש שנים אני קבור בבית סוהר חשאי וקודר זה, המלא מים ולחות מכל עבר, גופי הולך וכלה, באין מיטה, בכל גופי מתפשטת המוגלה עד שכמעט ואיבדתי את מאור עיני"! ונוסף על אלה, הגרוע מכל הוא "הרעב שאמות בו, באשר היהודים הספורים שנותרו בדוברובניק אינם מסוגלים לעזור לי"... ישורון עצמו עלה לארץ־ישראל ומת בירושלים. על פרשה זו נתפרסמה עדותו של הרב אהרון כהן בשם "מעשה ישורון"* (ונציה 1657) ובקהילה נהגו עוד זמן רב להתפלל שיר הלל ביום שחרורו.

בד בבד עם פרשת ישורון נקטו השלטונות באמצעים אנטי־יהודיים מחודשים, כגון ריכוז היהודים בגטו וחסימתו; הוראה לשאר היהודים שהתגוררו מחוץ לחומותיו, לעבור גם הם אל הגטו; הפצת פסיכוזה המונית נגד היהודים, שבה השתתפו באופן גלוי חלק מאנשי הכמורה. בצו מתאריך 9.12.1622 התירה ממשלת דוברובניק לפתוח את שערי הגטו, דהיינו ביטול חומותיו, ותנועה חופשית של היהודים, אך מייד סייגה את החלטתה בהוראות החוזרות והנשנות כגון, איסור להחזיק נוצריות כאומנות וכמשרתות, איסור להתגורר מחוץ לגטו ללא היתר וכיו"ב. וכל זאת על בסיס ערבות הדדית של כל היהודים, כי יכבדו את ההוראות דלעיל.

לעת הזאת הועלתה שוב הצעה לגרש את כל היהודים, אך לבסוף דבקו בהחלטת הממשלה מה־12.1.1623, דהיינו להתיר להם להגר מן הרפובליקה בהיתר מטעם הרקטור והמועצה הקטנה. החרדה אחרי פרשת ישורון מפני אמצעי דיכוי נוספים אכן הניעה רבים מיהודיה של דוברובניק להגר ממנה. עד לסוף אפריל 1623 היגרו 17 גברים, קרוב לודאי עם משפחותיהם. ההגירה נמשכה ולקראת סוף 1624 נותרו בדוברובניק 17 גברים בלבד. התעודות מאמצע שנת 1624 מעידות על 4 משפחות בלבד בתחומי הגטו, אך בנובמבר אותה שנה דנים שלטונות העיר בהקצאת 7 בתים למגורי היהודים בתחומי הגטו. לעת זאת כבר נתמתנה הרדיפה ובהדרגה חזר לשרור מצב נוח יותר לרווחתם היחסית של יהודי העיר, ולפיכך שוב יש עלייה במספרם. בשנת 1633 (18/1), על פי בקשת הרב אהרון כהן ואחיו, חזרו השלטונות

* על המאורע הזה נשתמרה עדותו של הרב אהרון כהן בכתב־יד אשר תפרסם ברבים וזכה להדים בציבוריות היהודית בדורות האחרונים. כך ב"ספר מעשה נסים" או "מעשה רכ", ויניציאה, תקנ"ח/1798, ואח"כ ב"מעשה ישורון" בקושטא, בשנת התקע"ו/1816. ר' הוצאות אחרות — במקורות.

והתירו באופן מפורש את בואם של יהודים לדוברובניק ושהותם בה.

העדה אחרי גזרת ישורון

יש עדות לכך כי בשנות העשרים חוזרים השלטונות ומסדירים את גובה שכר הדירה תמורת השימוש בבתי הגטו. צו מ־18.4.1625 קובע שעל ה־"Synagoga Haebreorum" (קרי: עדת היהודים) לשלם 250 מטבעות זהב לשנה עבור שכירת 7 בתים בשטח הגטו.

כאשר הוגבלו היהודים לתחומי הגטו, בשנת 1622, נרשמו שמות כל הגברים שגילם מעל 14 שנים התעודה מאזכרת 40 שמות.

הארכיהגמונות של דוברובניק חזרה אמנם בשנת 1647 על תביעתה לנקוט באמצעים נגד היהודים, ואולם בהתנגדות השלטונות נמנעו גזרות חדשות. במחצית המאה ה־17 נמצא פתרון הולם לשאלת הרחבת בית־הקברות הנפרד. אותה שנה, 1652, מופיעה הקהילה מבחינה משפטית כ"עדה", דהיינו ה"סינגוגה" היהודית ובלועזית "Congregatio seu sinagoga Haebreorum", המיוצגת על ידי שלושה נציגים (הכוונה לפרנסים). במהלך המאה ה־17 נמשכה הצמיחה כשהקהילה נפגעה גם היא קשות על ידי רעידת האדמה הגדולה ב־6.4.1667, שגרמה לאבידות כבדות בנפש וברכוש. הקהילה איבדה באסון זה 19 גברים ו־20 נשים.

במחצית השנייה של המאה ה־17 לא חל שינוי מהותי במעמדם של היהודים. לאחר הרס העיר ברעידת האדמה, בעיר המשוקמת נתחדש נוהל סגירת שערי הגטו. חלק מן היהודים המשיכו להתגורר מחוץ לחומות. מסתבר שעל קיומן של ההוראות הללו לא הקפידו בחומרה יתירה.

ברית־מילה כעבירה

החל מ־15–17.4.1670 מתנהל משפט נגד היהודים שהואשמו בקיומו של טקס ברית־מילה באחד הבתים שברחובה הראשי של העיר, באופן גלוי לעין כל; נוסף לכך, כי ב־6 לחודש אפריל בעת שבעיר עברה התהלוכה הכנסייתית לזכר קרבנות רעידת האדמה ב־1667... היהודים "צעקו בבית הכנסת שלהם". לא היו למשפט זה תוצאות רציניות, אך אופייני הדבר שהוא מתנהל בתקופה שבה השלטונות מעוניינים להבליט את גורם התחרות המסחרית מצד היהודים ושאר הסוחרים הזרים, הגורמים לדעתם לנזקים לסוחרים המקומיים.

אף בעקבות רעידת האדמה, כאשר אכן הכל נזקקו לסיוע ולשיקום, שוב ניהלה הכנסייה הקאתולית תעמולה עוינת נגד היהודים. בהחלטות מועצת ההגמונות של דוברובניק משנת 1677 כבר עולות על הפרק תפיסות, כגון: מותר לנוצרי להתפלל לאלהים למען היהודים, אף כי אלהים פנה להם עורף, אך אין תועלת בהתחברות עם יהודים, שכן הם מפיצים בכל מקום שנאה ל"דם הנוצרי"; מי יתן והיו סרים כליל מעינינו התככנים היהודים המתנכלים השכם והערב לנוצרים, והמשולים לזאב שעוטה עור־טלה, וכיו"ב. בעקבות זאת באה שורה של איסורים והגבלות החלים על הנוצרים ביחסם אל שכניהם היהודים. חוזרת גם הדרישה לרכז שוב את היהודים בין כתלי הגטו, ולחייבם לשאת סימן היכר מיוחד. על היהודים להתכנס בתנויותיהם ולהגיף את חלונותיהם, במיוחד בעת התהלוכות של "אֶאוּכָּריסטיה"*.

שיקום ונסיגה כלכלית

גם בשנים 1687, 1689 ו־1690, חוזר הארכיהגמון של דוברובניק על ההוראות הנ"ל. לעת זאת, משתדלים השלטונות דווקא לעודד את כל הגורמים העשויים לסייע בשיקום וחידוש החיים בעיר ההרוסה. קיימת גם מידה רבה של רצון טוב כלפי היהודים כגורמים העשויים לתרום לחידוש הפעילות הכלכלית. ואולם הכנסייה בשלה, וככל ששלטונות דוברובניק מתחשבים בה פחות, כן נעשית תעמולתה נמרצת וחריפה יותר.

אכן, המאה ה־17 עוברת בסימן נסיגה כלכלית. המשבר מתחזק על ידי הנסיגה שחלה בתחום הימאות והמסחר הים־תיכוני; הלחצים ההולכים ומחריפים מצד מדיניותה הכלכלית של ונציה, המשתדלת לפצות את עצמה בים האדריאטי על הפסדיה במרחבי הים התיכון; אף התחרות מצד נמל ספליט נמשכת לפחות עד לאמצע המאה ה־17; ולבסוף, הקורבנות החומריים האדירים שנתבעו מדוברובניק עקב נזקי רעידת האדמה בשנת 1667. הפעילות הימית היא שסבלה את הגדול שבנזקים, ולעת סוף המאה ה־17 צומצמה עד למינימום. ליהודי דוברובניק עדיין אין חלק משמעותי בעסקים הקשורים בספנות. עיסוקם המרכזי נמצא במסחר היבשתי בבאלקאנים, ובסחורה שעוברת דרך נמל דוברובניק. ואמנם לקראת סוף המאה ה־17 הצטמצמו האפשרויות בסחר החליפין ובתיווך.

תחרות וזכויות יתר

מן התעודות עולים זכר התחרות וניגודי אינטרסים כלפי יהודי העיר. ואולם השלטונות נתנו דעתם לתפקיד המכריע שמילאו הסוחרים היהודים בשווקים.

* תהלוכות אלה נקראות "הלחם הקדוש" ונערכות אחרי מיסות וקבלת ה"סקרמנטים" (לחם ויין, המסמלים את גופו ורוחו של ישו הנוצרי). התהלוכה הגדולה ביותר נערכת, בדרך כלל, בפסחא והיתה נהוגה בכנסיות הקאתוליות בלבד.

בעניין זה יש לציין את צו הסינאט של הרפובליקה מתאריך 5.5.1582, המעניק לקונסולים של הקהילה היהודית את הזכות לשלם 1,500 שקודות במשך 5 שנים, זאת על חשבון מכסי המעבר התקפים לגבי אנשי העדה. למרות שזכות יתר זאת הורחבה וחלה כבר מ־14.5.1582 על כל הזרים כולם, השתמע ממנה שהיא חלה בראש ובראשונה על הסוחרים היהודים. זכויות יתר אלה נזכרות אפילו כעילה על ידי סוחר אנגלי התובע, בשנת 1603, מסינאט העיר היתר למכור בדוברובניק סחורה מיובאת "עם הקלות שמקבלים עמים אחרים, כגון בני וניציה, אנשי פירנצה, היהודים ואחרים"... והוא תובע תעריף מכס בשיעור 6% הן ביחס למעבר והן עבור סחורה המיוצאת מדוברובניק.

ואולם התנאים הקשים שנוצרו בתקופת הנסיגה הכלכלית והשאיפה לסייע ככל האפשר למסחר המקומי כנגד תחרות מצד סוחרים זרים הביאו לידי שינויים תכופים במדיניות המכסים שנקטה רפובליקת דוברובניק. כך בוטלה בחוק מיום 21.2.1631 זכות היתר משנת 1582; בדומה לכך הועלו המכסים על כל הסחורות המיועדות ליבשה והעוברות בדוברובניק, להוציא סחורה ממלכות נאפולי, וכן אריגים כבדים מאנגליה ואף סחורה המיוצאת לוונציה. עם זאת, בתוקף אותו צו נאסר על אזרחי העיר לספק עבור יהודים כל סחורה שהיא מן המזרח (לבאנט), כדי למנוע תחרות קשה מצד סוחרים יהודים בתחום הסחר היבשתי בארצות הבאלקאן.

באמות המידה החדשות שקבעו השלטונות ב־29.11.1636 ביחס לזרים, ניכרות הטבות לאזרחים טורקיים וונציאניים, תוך התעלמות לכאורה מן הסוחרים היהודים. ואולם, ב־20.4.1638 ניתנות הקלות מפורשות לסוחרים היהודים, ודבר זה אכן קידם את העברת סחורות ("מסחר הטרנזיט") דרך דוברובניק. וכאשר נחלשה, בראשית מלחמת קאנדיה בשנת 1645 התחרות מצד ספליט, כעבור שנה בלבד צומצמו ההקלות לסוחרים היהודים, ובשנת 1647 הם מושווים לסוחרים הוונציאניים. ושוב, בשנת 1650, ניתנים לסוחרים היהודים תעריפי מכס נוחים הן לגבי סחורה המיובאת מאנקונה ומוונציה, והן לגבי סחורות שמקורן בטורקיה. ביצוא מן הבאלקאנים בולטים מוצרי עור וצמר, ואפודות, ואילו לשווקים הבאלקאניים מיובאים בעיקר אריגים מסוגים שונים. עיסקות ממון נמצאות בעלייה בהשוואה לעיסקות המסחריות. בכלל המסחר היבשתי בשטחי הבאלקאנים חלקם של מרכזי המסחר היהודים בסופיה ובסאלוניקי נמצא בקו עלייה מתמדת. עיסקות בכסף מזומן מתרבות באותה תקופה, ואילו חלקה של דוברובניק הולך ונחלש במהלך המחצית השניה של המאה ה־17, על אף האמצעים שנקטו השלטונות וחרף מאמציהם של הסוחרים היהודים המקומים.

הגבלות, מסים ומכסים

שלטונות הרפובליקה העמידו סייגים מסוימים לחופש הפעילות המסחרית בעיר, במיוחד לגבי מצרכי מזון. נאסר על היהודים לסחור בהם. על ביצוע האיסור הקפידו ככל הנראה ברוב חומרה. גם בשנת 1699 מאזכרים כי סינאט הרפובליקה אסר זה מכבר מ"טעמים מוצדקים על היהודים למכור מוצרי מזון מכל סוג שהוא, והדבר אף נתבצע בפועל עד לעצם היום הזה". יתר על כן, את האיסור הרחיבו שיחול גם על קפה, וגם במקרה שסוחר יהודי ירכוש סחורה כזאת מידי הממשלה, המוכר חייב להיות נוצרי. לעומת זאת, בעלי חנויות, פרט ליהודים, היו מאוגדים בגילדות לסוחרים זעירים, ולמרות שנקבע בתקנות של הגילדות האלה, עוד מן המאה ה־15, שכל אלה הסוחרים במצרכי מזון חייבים להיות רשומים בגילדה (סעיף 8), הדבר לא נתבצע בפועל. עם זאת, על כל בעלי החנויות חלה החובה לשלם לגילדה סכומי כסף מסוימים וזאת ללא הבדל בין חברי הגילדה ובין אלה שאינם חברים בה. הדבר חזר ונשנה גם בשנת 1668, בשעה שה"ועד הגדול" של אותה גילדה מקבל החלטה, שכל מי שפותח חנות בדוברובניק חייב לשלם 100 גרושים לגילדה, וזאת למען שיקום כנסיית לוקאס הקדוש, היא כנסיית הגילדה (שניזוקה ברעידת האדמה בשנת 1667).

השיקום לאחר רעידת האדמה הקטלנית היה איטי וכרוך בקשיים מרובים. צריך היה להתגבר על מכשולים רבים. אחד מהם, למשל, היה קשור בסכנה להעלאת המכסים על תנועת הסחורות העוברות מסאראייבו דרך נמל דוברובניק, בהשוואה לתעריפי המעבר דרך נמל ספליט המתחרה. אף התחרות מצד סוחרים זרים הלכה ונתחזקה על חשבון מסחרה של דוברובניק וסוחריה המקומיים, שבמענה לטענותיהם קבע הסינאט של הרפובליקה ב־8.11.1673: "אנו נוכחים לדעת כי הזרים, ובמיוחד היהודים, שואפים לגזול מידי סוחרינו את המסחר בעורות ובצמר, שמהם הפיקו אבותינו מאז ומתמיד את עיקר התועלת"... ולפיכך מקבל הסינאט החלטה להעלות את המכסים המוטלים על הסוחרים הזרים. כך או אחרת, קשיי חידוש הפעילות המסחרית לאחר רעידת האדמה פגעו קשות גם בעסקי הסוחרים היהודים שבעיר ובנוסף לכך היתה צפויה תחרות ממשית גם מצד סוחרים יהודים ממרכזי המסחר הבאלקאניים.

בפעילות הכלכלית מתבלט במיוחד בית המסחר של משפחות כהן–מאסטרו, בייחוד במהלך המאה ה־17. הוא המושל בכיפה גם בין שותפיו היהודים. מבית כהן זה יצא גם הרב אהרון כהן הנזכר לעיל (נפטר ב־1656). דוגמה לקשריו הנרחבים עם העולם החיצון ניתנת בצוואתו. הוא מצווה, כי יצירתו ששמה ניתן לה בעקבות פסוק בתהילים קל"ג — "זקן אהרון", תתחלק באופן הבא: "200 עותקים לקונסטנטינופול,

100 לסאלוניקי, 50 יחולקו בוונציה, 20 בסופיאה, 10 באנקונה, 20 ברומא, 50 בארצות אשכנז, 50 באמשטרדאם ו־100 עותקים יחולקו בשאר המקומות באיטליה ובירושלים, וכמה מהם למי שיבקש לקבלם".

לפי המקורות עסקו במאה ה־17 מתי מספר בלבד בין היהודים בתעשיות־בית ובמלאכה. המדובר בבתי מלאכה לעיבוד עורות, לייצור סבון ולייצור כובעי צמר. אין לנו מידע באיזה מידה מדובר במפעלים משפחתיים או בבעלי עסק שהעסיקו פועלים. מן הסתם נראה ששני הסוגים נתקיימו זה בצד זה.

מוסדות הקהילה

מחקרים בני זמננו מאשרים כי גם במאה ה־17 לא זכו היהודים ברשות להחזיק בנכסי דלא ניידי. גם באנקונה נמנעה מהם זכות זאת בעיר עצמה, בעוד שבתחומי מחוז־אנקונה (ה־contado) יכלו להיות בעלי קרקעות ובתים. בדובורובניק ידוע רק על מקרה אחד היוצא מכלל זה, וזאת כאשר בחוזה מתאריך 29.8.1652 רכשה הקהילה מידי איש פרטי קרקע כרובע פלוֹצָ'ה, בכדי לשמש כבית־קברות יהודי.

אשר לחינוך והשכלה בקהילה, החינוך היסודי היה נתון בידי הרב, או החכם, במסגרת "תלמוד־תורה". תוך כדי נסיון מעשי בחיי המסחר היה אדם רוכש השכלה מקצועית וכללית נוספת, אך עם זאת חלק מבני הנוער נשלחו להמשך לימודים אל "בית הספר של הקהילה הלבאנטינית" שבוונציה.

משנקבע סופית לאחר שנות ה־70 מיקום הגטו וסדריו, הוקם גם בית־הכנסת ברחוב שנקרא "רחוב היהודים" ("Žudioska ulica") — על פי הכינוי השגור בניב המקומי ביחס ליהודים — "žudjeli".

באמצע המאה ה־17 נשלם עיצוב פנים בית־הכנסת בסגנון הבארוק, אשר נשתמר עד ימינו. במחיצה המפרידה את עזרת

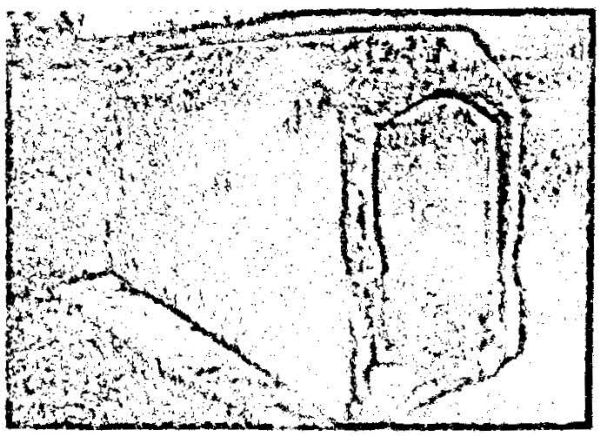

מצבתו של הר' משה דגן בסטולאץ.

הנשים קבועים עדיין אשנבים מרושתים, שדרכם היו הגברות עוקבות אחר מהלך התפילה. במרכז בית־הכנסת בולטת הבימה המעוטרת בגילופי־עץ וכמותה ארון הקודש שבו מוחזקים ספרי תורה שהובאו בזמנו בידי גולי ספרד. פריט יקר ערך במיוחד הוא השטיח המאורי מן המאה ה־13. המורשת הלשונית של יהודי ספרד — השימוש בלאדינו — נשתמרה גם היא במשך זמן רב.

הקהילה בחזקת גילדה

עד לשלהי המאה ה־17 לא הפכו תושבי הקבע היהודים שבעיר לאזרחים מבחינה רשמית. אף על פי כן, במהלך כמאתיים שנות נוכחות של קבע ופעילות כלכלית משמעותית ביותר ואף תרומה נכבדה לחיים החברתיים במקום, הלכו ונוצרו בהדרגה התנאים להענקת מעמד של "אזרחים" גם ליהודי דובורובניק. התהליך זורז לאחר רעידת האדמה הקשה של שנת 1667. היה חשוב להשלים את החסר באוכלוסיית העיר ולהעמידה על מספר יציב, כולל מספר ה"אזרחים" המלאים שבה. לא ניתן היה עוד לעקוף את תושביה היהודים הקבועים של העיר, ובמיוחד לא בשיקום חיי הכלכלה. הצעד הראשון בכיוון זה היה בגיבוש הקהילה היהודית בגילדה או אגודה שוות־ערך במקביל לארגונים המסורתיים של סוחרים ובעלי מלאכה. האזכור הראשון של עדה יהודית מסוג זה עולה בשנת 1699, כשהיא מכונה בשם "Schola Haebreorum". השלטונות פיקחו בערנות על פעולתן של כל הגילדות, כך שהקמת האגודה החדשה היתה בעצם פרי היוזמה המעשית בשטח, ללא הכרזה פומבית.

הקהילה במאה ה־18

במהלך המאה ה־18 הולכת ומתחזקת הקהילה כארגון מגובש וכנציגתם של יהודי דובורובניק הן ביחסיהם עם שלטונות הרפובליקה והן בתחום היחסים החברתיים במדינה. בראשה אנו מוצאים את ה"פרנסים" ("gestaldi"); הגוף העיקרי בה הוא אסיפת כל החברים, בעוד ש"הועד הקטן" מהווה גוף מבצע לניהול העניינים השוטפים; כל ההחלטות כפופות לביקורת ולאישור ממשלתה של הרפובליקה. היא היא שקבעה איזו מן ההחלטות יירשמו בספר החוקים ("מָטריקוּלָה") של העדה.

ידועים לנו פרטים שונים הקשורים בחיי היהודים במהלך המחצית השנייה של המאה ה־18. היהודים מזהים עצמם בתור "nostra università", דהיינו בית־הכנסת או במפורש בתור ה"קהילה".

בשנת 1790 היה תקן הקהילה ערוך כדלקמן: "הקפיטול הקטן" ז.א. הועד הקטן הנ"ל מונה 10 חברים והם: 4 פרנסים

ו־6 חברים נבחרים באסיפה הכללית ("הקפיטול הגדול"); המנדאט תוקפו למשך שנתיים. בתום המנדאט, נבחרים תחילה שוב 4 הפרנסים; אחר בוחרים ב־6 החברים הנותרים של הועד וזאת על פי סדר גילם, ו־3 הזוכים במירב הקולות נשארים חברים גם למשך השנתיים הבאות; אחר בוחרים ב־3 חברים חדשים נוספים, כאשר מכלל זה מוציאים את ה־3 ששימשו בהרכב הקודם ואשר בעת הבחירות החדשות קיבלו מעט קולות. את הבחירות מקיימים באסיפה הכללית על פי מירב הקולות. לפיכך, יכולים 3 חברי הועד הקטן להיבחר לתפקיד זה גם לאחר ששימשו בתפקיד פעמיים רצופות. תשלום קבוע של מסי הקהילה מהווה תנאי מוקדם להיבחר. לצד בחירתם של פעילי הקהילה, נודעת חשיבות הן לחובתה והן לזכותה של האסיפה הכללית לקבל חברים חדשים לעדה.

בניהול השוטף ניתנה לאסיפה זכות החלטה בכל השאלות, אך בענייני כספים — רק עם 7/8 מן הקולות. הועד קיים ישיבה בכל מוצאי שבת, ולהחלטותיו ניתן תוקף בתנאי של נוכחות 8 מחבריו לפחות; אין זכות לבחור בשני אחים או באב ובנו. התקנון הנ"ל נקבע ע"י האסיפה הכללית בישיבותיה מ־16.9 ומ־4.10.1790. בני הקהילה דרשו ממוסדות הממשלה את הזכות להטיל עונשים, כגון איסור השתתפות בישיבות, איסור על השתתפות בטקסי התפילה, לרבות הטלת קנסות כספיים על יהודים שיפרו את כללי המשמעת. בבקשה זו צוין כי הקנס הכספי יימסר לקופת המדינה. המועצה הקטנה של רפובליקה דוברובניק אישרה, בתאריך 16.12.1790, את ההחלטות הנ"ל של הקהילה, כולל זכותה להטיל קנסות בשיעור שאינו עולה על 5 זהובים, ובמקרים של הישנות העבירה — עד 10 זהובים. המועצה הזו של הרפובליקה אף קבעה ב־25.10.1790 כי יש "לנהל חקירה בעניין אי הסדרים הקשים שארעו באחרונה בקהילה היהודית, דבר המעיד על היקף חילוקי הדעות בכתלי הקהילה", ואולם לא נשתמרו מסמכים שיאפשרו לעמוד על סיבותיה ואופיה של המחלוקת הזו.

טרם נקבע מתי נתקבלו החלטות היסוד הראשונות ואימתי נערך הנוסח הראשון של התקנון ("matriculae") של הקהילה. ידוע על מחלוקת בקהילה משנת 1724, בעניין סעיף מס׳ 17. ניתן להניח כי הנוסח הבסיסי שלו נערך בסוף המאה ה־17 או בראשית המאה ה־18. על ההשלמות שנקטו שלטונות רפובליקת דוברובניק לכללים שנוסחו בתקנון ניתן ללמוד, למשל, מהחלטה שנתקבלה במועצה הקטנה בשנת 1792, שבה היא מאשרת כמה מהחלטות הקהילה וקובעת כי יש לרשמן בפנקס הקהילה. התגבשותה של הקהילה היהודית בדמות מעין גילדה מהווה שלב חדש בהשתלבותם של היהודים באוכלוסיית דוברובניק ובהשתייכותם אל שורות נתיניה. ברם, לא ידוע לנו על החלטה עקרונית של השלטונות כי אכן היהודים חדלים להיות "זרים".

זכויות ומגבלות בצדן

נראה שבמקרה זה אין השלטונות נוקטים בפתרון עקרוני אלא מותירים מקום לפתרונות לעת מצוא. תעודות אזרחות של רפובליקת דוברובניק (fides nationalitatis) הוצאו מטעם מוסדותיהם באקט חד־פעמי, לכל המעוניינים, וכך גם לגבי יהודים. באמצע המאה ה־18, וביתר דיוק ב־7.4.1747, נרשמו כתנאים להנאה מזכות זאת הדרישות הבאות: המועמד חייב להיות בן ובנו של איש־דוברובניק; או אדם שבידו זכות שהייה בדוברובניק מזה עשר שנים; או גבר שהביא לדוברובניק את אשתו והתיישב בה קבע.

בהחלטה משנת 1735, שכתובה בשפה הקרואטית, קובעת ממשלת הרפובליקה כי "שלמה בן ויטלו ויטלי הינו נתין אמיתי של רפובליקה זאת, ולפיכך זכאי לכל זכויות היתר המוענקות לשאר הנתינים".

מן הראוי לציין מקרה נוסף בשנת 1752, כאשר שמואל אמבונטי מתלונן על מכסים שהוטלו עליו בגין מטעני החיטה שבה הוא סוחר, כאילו אינו אזרח הרפובליקה. אמבונטי תובע תיקון ושינוי החלטת המכס, וסינאט הרפובליקה אמנם נענה לו. השגת אזרחות רפובליקת דוברובניק הנה שלב איכותי חדש במעמדם של יהודי דוברובניק במאה ה־18. היה בה כדי להבטיח להם תנאי חיים נוחים יותר בכלל, ובתחום פעילותם הכלכלית בפרט.

רבים מיהודי דוברובניק רכשו נכסי דלא ניידי במהלך המאה ה־18, ואולם בשנת 1799 מוציאים שלטונות הרפובליקה איסור על המשך הרכישה ע"י היהודים. אף שלעתים אישרו השלטונות ליחיד זה או אחר קניית נכס דלא ניידי, היו אלה בבחינת יוצאים מן הכלל. היו מן היהודים אשר רכשו קרקעות באמצעות נתין קאתולי, בהבטיחם בחוזה נפרד את זכויותיהם כבעלי הנכס האמיתיים.

בינתיים, בתפקיד הגטו לא חל בעצם שינוי. בשנת 1708 מאשרות הרשויות לפתוח שער חדש לגטו בצדו הצפוני, ואולם נקבעו הגבלות לגבי מועד פתיחתו, (כדי לאפשר כניסת היהודים אל הגטו בשבתות או בימי חג ומועד). בשנת 1755 נדונה בסינאט ההצעה בדבר הרחבתו של הגטו במימון ממשלתי בסך 10,000 זהובים, בתנאי שאיש לא יעקור בינתיים מתחומי הגטו. הגטו כלל אז 11 בניינים ובהם 68 תושבים, ובו בזמן התגוררו ב־19 בניינים שמחוץ לגטו עוד 102 יהודים, ששילמו יחדיו 495 זהובים כשכר דירה. אכן, גלויה מגמתה של הממשלה לרכז את היהודים בתחומי הגטו. אי לכך היא אף מבקשת להרחיבו, מבלי שניתן לה לכלול בו את כל יהודי העיר אשר רובם, כאמור, התגוררו מחוצה לו.

בה בעת העביר הסינאט שני צווים נוספים שהיו בעלי משקל ביחס למעמדם של היהודים: נאסר על היהודים לצאת מבתיהם לאחר השעה אחת אחר חצות, תחת איום בעונש של

תודשיים מאסר וקנס בסך 100 זהובים, נהוג היה גם מתן ערבויות ואף גירוש למקרים של אי־בצוע ; יציאה בשעת לילה מותרת אך ורק על פי הרשאה מפורשת בכתב. נאסר על היהודים להיכנס לבתי נוצרים, פרט לבתי אצילים, וכך גם לבתיהם של חברי אגודת הסוחרים אנטונין ולאזארין, ולבתי רופאים, חירורגים וסוחרים מסוימים, תחת איום בעונש של 15 ימי מאסר וקנס בסך 30 זהובים; כן נאסרה הרוכלות ברחובות העיר. לקנס של 10 זהובים יהיה כפוף יהודי שלא יחבוש כובע או לא יענוד סרט צהוב. יהודים זרים שיגיעו לדוברובניק לא יהיו רשאים להתעכב בה למעלה מחודש ימים, ויוכלו להתגורר רק בתחומי הגטו. בעתיד, תורשינה להתיישב בדוברובניק משפחות יהודיות חדשות רק באישור הסינאט, בתנאי שברשותן הון שאינו נופל מ־1,000 צקינים. במהלך המאה ה־18 חודש גם האיסור בדבר אי־העסקת משרתות נוצריות.

התערות בחברה ואמצעי זהירות

בשנת 1795 התנהל משפט נגד קבוצת צעירים יהודים שנאשמו בכך שבמינזר לוקרום (Lokrum)* רקדו עם בחורות נוצריות ועל כי בכלל נכנסו אל הכנסייה שם. זהו סימן מובהק לכך שמגעים כאלה אכן נתקיימו, והם מאשרים את שילובם של היהודים בחברה הסובבת.

בתאריך 18.3.1792 נוקטת הקהילה בעצמה פעולה, תוך הסכם עם הרשויות הממשלתיות ובהיותה מעוניינת להימנע מפגיעות ביהודים, לאמור כי "נאסר על כל אלה המשתייכים לעדתנו ("di nostra nazione")** והמתגוררים בדוברובניק, או הנמצאים במעבר דרכה, לטייל או אפילו להתעכב לאחר השעה 17.00 של יום חמישי הגדול ועד לסיום היום השלישי לחג המולד ברחוב פְרַיֶקָה, או ברחובות אשר מחוץ לכתלי הגטו, ומותר להם רק לעבור מבית לבית ולהגיע אל בית־הכנסת לצורך טקסי התפילה הרגילים", וזאת תחת איום בקנס בסך 5 זהובים. ובהמשך: "במשך שני הערבים שבהם נערך 'הקרנבל שלנו המכונה בפינו פורים', כמו בכל שאר הערבים במשך כל ימות השנה, אסור על איש לטייל ברחוב פרייקה, או ברחובות האחרים שמחוץ לגטו, בלי סיבה מוצדקת... מותר לעבור רק מבית לבית־הכנסת... ותמיד עם פנס...". הועד הקטן של הרפובליקה מאשר, כמובן, החלטות אלה של היהודים וקובע שיש לרשמם בפנקס.

כמו בימים עברו, כך גם במאה ה־18, בפועל לא יושמו כל אותן גזרות והגבלות. עובדה היא שיהודים רבים המשיכו להתגורר מחוץ לגטו, ברובעים שונים שבעיר. אף־על־פי שההוראות הן זמניות וחלקיות בלבד, אין הן חסרות משמעות לגבי מעמדם הכללי של יהודי דוברובניק, והדברים אמורים הן באלה ששהו בה לפרקי זמן קצרים והן בתושבי קבע.

מחלוקות בתוך הקהילה והשוואה למיעוט דתי אחר

גם במהלך המאה ה־18 נתגלעו בין כתלי הקהילה מחלוקות למכביר. הן נגעו לקבלת חברים חדשים וכן לתשלום שכר דירה למדינה בעבור זכות המגורים בגטו. תכופות קרה שהצדדים במחלוקת פנו לערכאות חוץ, ז.א. לבית־המשפט הממשלתי. השלטונות נהגו ביהודים גזירה שווה בנוגע לחוקים המתייחסים ל"כופרים", כמו "פַּרַבוסלַבים" — דהיינו סֶרבים בני הדת הנוצרית האורתודוקסית — המתחילים להגיע לדוברובניק במהלך המאה ה־18. כך, למשל, בשנת 1739, נקבע ביחס ל"כופרים ויהודים" כי נאסר עליהם להחזיק בחנויותיהם חדרי שינה, ומכריזים על כך בפני 10 בעלי חנויות יהודים ו־8 פרבוסלבים. בדומה לכך, בכמה מן התקנות הקשורות בעסקות אשראי ובמכסים מושווים היהודים ל"יוונים", דהיינו לפרבוסלבים, ואולם באופן כללי נהגו היהודים ממעמד נוח וטוב הרבה יותר מכפי שזכו לו הפרבוסלבים החדשים. בית־הכנסת פעל בקביעות וללא מכשולים גם תחת משטרה של מדינה קאתולית שלהלכה לא התירה לשום דת, זולת הרומית-קאתולית, להתקיים בתחומיה (כך לפי צו הסינאט מתאריך 9.3.1769).

היהודים בחברה הסובבת

אשר לקשריהם של יהודים עם שאר תושבי דוברובניק, השלטונות רצו שהיהודים יקיימו מגעים עם האצולה ועם הסוחרים היותר נחשבים, מן האגודות "אנטונין" ו"לאזארין", ובדומה לכך גם עם סוחרים השותפים לעסקיהם, ועם רופאים וכירורגים, בעוד שאין הם מזכירים לעניין זה שכבות חברתיות אחרות. גם האיסורים שמטילים השלטונות, בשנת 1783 וכן בשנת 1804, על הנוצרים לבקר בחגיגות היהודים בגטו מעידות על השאיפה להביא לידי בידודם של היהודים. ואולם מן המקורות לא ניתן להסיק אם להוראה זו אכן היו תוצאות מעשיות כלשהן בחיי החברה והתרבות בדוברובניק בכלל, ואף לא ביחס לקשרי יהודיה של דוברובניק עם השכבות החברתיות האחרות בפרט. נראה שלא היתה לה השפעה ממשית על מעמד היהודים.

יחסם של השלטונות ליהודים לא היה ביסודו שונה ונבדל מהיחס לתושבים האחרים שבמדינת דוברובניק. הם גרסו כי הזכות בידם להתערב בחייהם ובקשריהם השונים של כל

* אי קטן מול חומות העיר.

** המלה הלאטינית natio באותה עת פירושה עדה דתית, ואין לה אותה משמעות כמו בימינו. השימוש במונחים "nación" בספרדית ו־"nação" בפורטוגאלית היה נפוץ בכל הפזורה הספרדית, כדי לציין יהודים. וכן באיטלקית, כפי שמובא לעיל.

התושבים כולם וכך גם בארגונים השונים, ובכלל זה גם בארגון רב עוצמה כגון הכנסייה הקאתולית. אין תימה, שגם במחלוקת שפרצה בקהילה בעניין חלוקת הכיסאות בבית־הכנסת, אכן התערבו הרשויות, כך שהועד הקטן של הרפובליקה קבע בתאריך 23.7.1750 כי 4 מושבים מוגדרים יימכרו בעבור 20 זהובים כ"א וההכנסות ישמשו לתיקון הכיכר הסמוכה לקתדרלה; הקונה יהנה מכיסאות אלה למשך כל ימי חייו ולאחר מותו הם יועמדו למכירה מחודשת באותו מחיר; גם בשנים הבאות עניין המושבים בבית־הכנסת העסיק את הרשויות, וכך ב־29.9.1752 הן בעצמן מחלקות מושבים מסוימים (לס. אמבוננטי, למשל, כפיצוי על שירותיו הטובים למען הרפובליקה).

השלטונות התערבו גם בקבלת חברים חדשים לקהילה ויש שחברים חדשים נתקבלו ע"ס המלצתם.

מסים והיטלים

התערבות הממשלה הורגשה במיוחד בתחום המיסוי. כך, למשל, לצד המיסוי "לטובת הימאים" ("tassa degli capitani") נקבע גם "מס שנתי מיוחד שהוטל על היהודים" ("l'annua tassa degli Ebrei"). בשנת 1786 הסתכם היטל זה ב־1,500 זהובים. באותה שנה עצמה מתלוננת הקהילה על העול הכבד שבמס זה, בהציגה את טיעוניה באופן הבא:

"כל עוד שספינות הסוחר היו מביאות רווח כלשהו וכשניתן היה לעשות ברובע פלוצ'ה עסקות עם רווח צנוע, אפשר היה לשאת בעול המס הנזכר; ואולם בימינו אלה, ללא כל רווחים, כאשר תכופות שומה לשלם סכומים נכבדים לאניות המגיעות כשהן 'שקועות בחובות' — דבר הידוע היטב לשלטונות — הרי שעול התשלום של מס בסך 1,500 זהובים נופל על שכם מספר קטן של בתי אב, שכן מרביתם אינם מסוגלים לשלם את חלקם בו. אנו דורשים משום כך כי יוקל מס זה ויועמד על שיעור נמוך יותר". לבקשה זו מתווספות שתי תלונות: הראשונה, כנגד הצו משנת 1782 שאסר על יהודים המתגוררים מחוץ לגטו להחליף מקום מגורים, דבר המנוצל על ידי משכירי הדירות להעלאה מתמדת של דמי השכירות. השנייה, לחובה שחלה על יהודי דוברובניק לספק לאנשי עסקים טורקיים המגיעים מבוסניה ומהרצגובינה, ואשר נוהגים לשכנם בבנייני מחסני הנמל (lazzareto) שברובע פלוצ'ה, מיטות וציוד למטבח, ואף צרכי קיום אחרים הדרושים להם בתקופת שהותם במקום; בשנים האחרונות נוהגים האורחים מטורקיה לגנוב חלק נכבד מן החפצים, ואילו היהודים חייבים להשלים את החסר, וזה כרוך בהוצאות ניכרות, שלאחרונה הגיעו לכדי 250 זהובים....

נראה שהשלטונות נטו להפחית את שיעור "המס השנתי" מ־1,500, אם כי לא נתברר סופית אם אכן עשו זאת, כשם שלא ברור אם הוקל העול בעניין הדאגה לצרכי קיומם של הנציגים הטורקיים.

השפעה מיוחדת היתה לשלטונות בנוגע לפעילותן של כל האגודות, ובהן של היהודים. לשם דוגמה, ב־22.10.1805 מבטל הועד הקטן החלטה כי לא יתקבלו לקהילה גברים או נשים שטרם מלאו להם שלוש שנים. היו מקרים שבהם שלטונות דוברובניק ביקשו מן הקהילה להעלות הצעות משלהם לפתרון בעיות משותפות. כך, למשל, בשנת 1762 מורים השלטונות לפרנסים להעמיד ועד בן שישה יהודים, שלושה מבין תושבי הגטו ושלושה מן המתגוררים מחוץ לחומותיו, ועד שתפקידו היה להציע "מיסוי חדש" לדמי השכירות של דיירי הגטו.

מדי פעם השיגה הקהילה הגנה טורקית להקלת עונשין, הודות לקשריה הטובים עם הקהילה בסאראייבו, ובמיוחד עם הקהילה היהודית בקונסטנטינופול.* אין ספק כי למעורבותם ולהגנתם של גורמי חוץ מפנים היבשת היתה השלכה חיובית על מעמדם של יהודי דוברובניק.

התנכלויות על רקע דתי

הכנסייה הקאתולית התמידה במאמציה לבודד ולסמן את היהודים, אך עם הזמן נקטה נגדם גם צעדים שהצטיינו בתוקפנות ניכרת. אחת הדוגמאות לכך היא האמצעי, שנקטו השלטונות בשנת 1724, נגד ספרי הקודש היהודיים. החלטת מועצת הרפובליקה מ־1.1.1724 חייבה כל יהודי להביא ולמסור "תיכף ומיד... את כל הספרים המכונים תלמוד" תחת איום בתשלום קנס בשיעור 200 זהובים ונציאניים. אותו יום נגזלו, למשל, מידי משה נונס "תשעה ספרים ועוד ספרון". בהזדמנות זאת אף הביע התיאולוג הרשמי ג'ורג'יץ', איש המסדר הבנדיקטיני, את חוות דעתו על התלמוד ועל ספרי קודש יהודיים אחרים. תוך סקירה על תולדות התלמוד, הוא טען כי התלמוד הנו ספר חוקים אשר מכיל דעות ועמדות הנוגדות את חוקי האלהים והטבע, והוא מוסיף וטוען כי הבולות של האפיפיורים ומאמרים למכביר מאשרים זאת, ואפילו כאלה שנכתבו בידי מומרים יהודים.

בעקבות זאת, קיבל סינאט הרפובליקה (17.2.1724) את החלטה לשרוף את כל ספרי התלמוד שנלקחו מהיהודים, וזאת בכיכר הציבורית ליד עמוד הקלון; לא להעניש את היהודים שאצלם נמצאו הספרים, אך לאסור עליהם לשאת או להחזיק בתלמוד או בספרים "תלמודיים" אחרים האסורים בתוקף צווי האפיפיורים והמפורטים אחד לאחד... אם יימצאו ספרים כאלה בידי יחידים קנס של 500 זהובים יחול עליהם... כן

* במקורותינו מופיע השם לעתים בתור "קושטא" או "קוסטנדינה"; ובימינו שם העיר — "איסתנבול".

מעודדים את ההלשנה, באשר מי שילשין על מפרי פקודה זאת, יזכה ב־50 זהובים מסך הקנס הכספי.

בשנים 1729 ו־1763 חוזרת הכנסייה הקאתולית על עמדותיה בעניין היהודים.

בישיבת המועצה משנת 1729 חוזרים, בין השאר, האיסורים החלים על נוצרים לשרת בבתי יהודים; האיסור ללון או לדור בבתיהם בכל תנאי שהוא ובכל תירוץ שלא יהיה; איסור על נוצריות להיניק או להאכיל ילדים יהודים, ואפילו לשמש להם כאומנות... חוזרים על הדרישה כי היהודים ישאו סימן זיהוי — בדמות הסרט הצהוב. ולבסוף, אוסרות הוראות החוק הקאנוני על יהודים כל דברי השמצה או הסתה נגד "דברי עדות אלוהים שבברית הישנה". אף ההחלטות משנת 1763 היו ברוח זו.

במאה ה־18 נמשכה המסורת של משפטים קדומים כלפי יהודים, ומעת לעת התנהלו הסתות נגדם בקרב שכבות רחבות של האוכלוסייה. למגמה זאת יש לזקוף גם פגיעות שונות ביהודים, כדוגמת מקרה שאירע בשנת 1733, כאשר אלמונים ניפצו מצבות בבית־הקברות היהודי, מחקו חלק מכתובות אבני המצבה ואף החלו חופרים את האדמה באחד הקברים!

בעד או נגד המרות של יהודים?

היו מאנשי הכמורה הנוצרית שדבקו באורח תוקפני למדי בנסיונות לנצר את היהודים. במקורות מצויים כמה וכמה מקרים מסוג זה. השלטונות התנגדו לצעדים כאלה, מחשש פן יזיקו להם בקשריהם עם הטורקים העות'מאנים. אי לכך מתקבלת בשנת 1782 החלטה להטיל עונש מאסר של שנה אחת על כל מי שבעתיד יביא לידי טבילת יהודי לנצרות בכוח או במירמה. למרות האיסור חזרו והתרחשו מקרים כאלה, כך שהממשלה נאלצת לחזור על הצו בעניין זה בשנת 1804. ואולם עוד בשנת 1806 חוזרת ועולה שאלת "טבילתו לנצרות של ילד אחד" כאשר גם שלטונות הכיבוש הצרפתיים דורשים הסבר בעניין, ובסינאט דנים מה להודיע בעניין זה לגנראל לאוריסטון, שהיה המושל באותו זמן.

עקביים בעמדתם לגבי יחסי מדינה וכנסייה, לא נענו השלטונות לתביעות הרבות לנקוט באמצעים נגד היהודים. אף על פי כן, פה ושם נעשו ויתורים מסוימים לכנסייה. ניתן להזכיר מקרה שאירע בשנת 1735, כאשר נשלח יהודי מתוך תא־כלאו להתייצב לחקירה ע"י הארכיהגמון. כך גם קיבלו השלטונות שוב החלטות בעניין איסור שירותם של נוצרים בבתי יהודים ובעניין הפרדת הגטו היהודי, אם גם תוך ויתורים מעשיים. באופן כללי זכו היהודים במהלך המאה ה־18 ליחס ליברלי יותר ומעמדם השתפר בהשוואה למעמדם בימים עברו.

מבעיות הסחר הבינלאומי

התפתחותה הכלכלית של דוברובניק במאה ה־18 מאופיינת בשני שלבים. השלב הראשון, שחל במחצית הראשונה של המאה ה־18, עמד בסימן התאוששות איטית והדרגתית מנזקי רעידת האדמה ההרסנית משנת 1667, ומן המגמות של הנסיגה הכלכלית שמן המאה ה־17. רק החל משנות ה־40 מתחילים להסתמן אותות השיקום והצמיחה. השלב השני חל במחצית השנייה של המאה ה־18, שבה גובר השגשוג הכלכלי, במיוחד בתחום הימאות ובסחר הימי, ענף שהנו הבסיס האיתן של דוברובניק כמדינה ימית מובהקת. במהלך הרבע האחרון של המאה ה־18 ועד למה שמכונה "המצור היבשתי" של שנת 1806, חלה תקופת פריחה מחודשת. המסחר היבשתי, לעומת זאת, התאושש במקצת אך בקושי לאחר המשבר והשקיעה שהיו מנת חלקו במחצית השנייה של המאה ה־17. כך קובלים, למשל, השלטונות בשנת 1744 על כי "מסחרם של אנשינו בלבאנט כמעט ואבד כליל"; אמצע המאה ה־18 פעילות עדיין רק מושבותיה המסחריות של דוברובניק בנובי פאזאר* וברושצ'וק**. תחרות גדולה בולמת את אנשי דוברובניק בשווקי הבאלקאנים, שווקים שבהם היתה בעבר ידם על העליונה. מצפון, גובר והולך חלקה של אוסטריה במסחר בשטחי טורקיה האירופית; אף בדרום, מתמידה נוכחותם של השווקים המתחרים אצל מקורות נהר נֶרֶטְוָה, וכך גם בשאר השווקים שהיו ברשות ונצייה כמו, למשל, בנובי ובריסאן. בשווקי הבאלקאנים עצמם, מכל מקום, בהתחשב בכוחם המושך של מרכזי המסחר הגדולים בסאלוניקי ובקונסטנטינופול, עבר התפקיד הראשי לידי השווקים המקומיים, שהיו נתונים בידי סוחרים יהודיים, מוסלמים וסרבים. אלה שלטו בכיפה על סחר החליפין העובר מן היבשה דרך נמל דוברובניק, אף באותו תחום צר שעדיין נותר במאה ה־18 בידיה של דוברובניק.

ממשלת דוברובניק עושה מאמצים להמריץ ולעודד סחר יבשתי זה. למטרה זו, למשל, נועדה ההחלטה שנתקבלה בשנת 1703, והקובעת כי "זרים המתגוררים בעיר" לרגל הבאת סחורה מן הלבאנט ייהנו מ"מעבר חופשי"; וביבאם סחורה לדוברובניק ישלמו תעריפי מכס הזהים לתעריפים החלים על הסוחרים המקומיים.

לסוחרי דוברובניק עמדו עדיין זכויות היתר הישנות שהושגו בזמנו מידי טורקיה בכל הכרוך במסחר בשטחיה, ולפיכך גם בעת החדשה יש עדיין חשיבות מסוימת בהשגת אזרחותה של העיר. יהודי דוברובניק ידעו לנצל היטב את קשריהם עם קהילות יהודיות ועם בתי־מסחר יהודיים במרכזי הבאלקאנים החשובים תוך כדי שיתוף פעולה עם עמיתיהם

* עיר ומרכז שיווק אזורי בדרום־מערבה של סרביה, ר' ערך בשם זה.
** עיר נמל בשפך הדאנובה, בצפון־מזרח בולגאריה.

הנוצרים. מבחינה זו ראוי להבלטה מיוחדת המקרה שאירע ב־1704, כאשר הסיתו סרבים פרבוסלבים בשווקי סאראייבו את הרשויות השלטון הטורקי נגד פעילותם של סוחרי דוברובניק בעיר זו. נטען אז לעומת סוחרים אלה, שנוסף לתחרות העסקית, הם "מפיצים גם את הדת הקאתולית" ("הלטיניות" בפיהם) מעשה שהביא את הסוחרים היהודים בסאראייבו לפעול גם להגנת עמיתיהם בני דוברובניק.

היצוא מארצות הבאלקאן בדרכי היבשה כלל מוצרים כגון שעווה, צמר, עורות, בקר, עור המכונה "קורדובה" (סוג יקר ועבה) ועור ארנבות; היבוא דרך דוברובניק כלל עוד בדים ומתכות, וכן מלח וקפה.

חלקם של היהודים במסחר

הסוחרים היהודים היו גורם נכבד ביותר בתחום זה ובמסגרתו מילאו תפקיד חשוב למדי.

העיר דוברובניק שימשה כמרכז לפעילותם. בשנת 1766 יוצא מטעם השלטונות הצו הבא: "מורלאקים, דהיינו יוונים כופרים, ויהודים אינם רשאים לנוע בתחומי המדינה שלנו מחוץ לעיר ולפרבריה לשם מכירה או קנייה, להוציא מכלל זה יהודים שמגמת פניהם להכנת יין או ייצור גבינה לפי דיני הכשרות".

אף בתחום המסחר הקמעונאי היו היהודים פעילים למדי. הצו הממשלתי משנת 1739 מזכיר 10 חנויות יהודיות. הסוחרים הקמעונאים היו מאוגדים בגילדת לוקאס הקדוש, ואולם בשנת 1723 גוזרים שלטונות שגם יהודים המחזיקים בחנויות חייבים לשלם לאגודה זאת "פֶּרפֶּר"* אחד לשנה. כך הורו הרשויות בשנת 1773 ששמואל קמפוס חייב לשלם לאגודה זו כל אותם תשלומים החלים על שאר בעלי החנויות.

מעמדם החדש של הסוחרים היהודים במאה ה־18 הביא לידי כך, שהם עוסקים גם במצרכי מזון, שהמסחר בהם, כזכור, נאסר עליהם בתקופות קודמות. ואולם ב־1784 חזר הסינאט ואסר על היהודים לסחור במצרכי מזון, אך כבר כעבור חודש ימים מחליטים שלא להקפיד על ביצוע האיסור. אדרבה, הרשויות ראו צורך לעודד יבוא מצרכים כאלה והעניקו גם הלוואות למטרה זו. היהודים פעילים גם כחלפנים ולא ייפלא איפוא אם בשנת 1777, למשל, אנו מוצאים בטוניס יהודי הנזכר כ"חלפן איש ראגוזה". לעתים קרה שהממשלה סייעה במימון לבתי־מסחר יהודיים שהיו נתונים במצוקה. לסיוע כזה זכה, לדוגמה, בית־מסחרו של כהן בשנת 1718.

* יחידת מטבע מקומי (המקור בלאטינית: Hiperperum).

יהודים כבעלי־מלאכה, יזמים ובמקצועות הקשורים בים

בתקופה זו מופיעים ברישומים יהודים לראשונה גם כבעלי־מלאכה, פה ושם חייט או סנדלר, ונרשם גם יהודי שהפעיל בתי־מלאכה לעיבוד עורות ולייצור יריעות בדי־מפרש, ואחד מהם נזכר כבעל חנות לספרים. בתוכנית לתעשיית מפרשים משנת 1751, במסגרת קרן בת 200 מניות מיועדות, נעשתה חלוקה כדלקמן: ל"אצולה" של דוברובניק — 60 יחידות, 36 ל"סוחרים", 36 ל"יהודים" ו־18 ל"שאר". דוד רוסו הציע ב־1782 לשלטונות להנהיג עיבוד בדים ליריעות מפרשים, ובדומה לכך גם להפעיל בית־מלאכה לסירי חימר.

בנסיבות החדשות, כשמספר חברי הקהילה נמצא בעלייה מתמדת, בעוד המסחר היבשתי מצטמצם, מתחילים יהודי דוברובניק לקחת חלק גדל והולך גם בימאות ובמסחר הימי. אכן, הם מופיעים באופן סדיר כשותפים בבעלות על ספינות ומשתתפים במתן הלוואות לסחר הימי; כמו־כן מופיעים בתור חוכרי מסים ממשלתיים על אניות דיג ("arboratic"), וכמינהלנים של אניות. באשר להשקעות בספנות עצמה, היה ברשותם מספר כזה או אחר של "תעודות בעלות" (בעלות על אניה נחלקה ל־24 "קאראטים"); על פי־רוב החזיק יהודי עד כדי 3 תעודות כאלה וכן היו בידיו חוזי שותפות באי אלו ספינות, ובמקרים בודדים בלבד היתה נתונה בידי יהודי הבעלות כדי מחצית הספינה ויותר. בשנים 1744–1759 היו 15 יהודים בין השותפים בבעלות על ספינות, והם החזיקו בידיהם מעבר ל־293 תעודות־בעלות. הצו שהוציאה הממשלה בתאריך 27.11.1776, שעל פיו יש לשלול מזרים את הזכות להיות שותפים בבעלות על ספינות לא נגע להם, בהיותם כבר אזרחי העיר. ואולם המצור היבשתי בשנת 1806, שגרם לנזקים גדולים לסחר הימי לכל אורך החוף המזרחי של הים האדריאטי, כולל דוברובניק, פגע קשות גם בסוחרים יהודים.

יהודים שימשו גם כבעלי מניות בחברות הביטוח הימי הראשונות שקמו בשלהי המאה ה־18. הם החזיקו גם בשלוש שמיניות מן המניות בחברת הביטוח שנוסדה בשנת 1803. ניתן לקבוע, כי חלקם של יהודים בפעילות הימית ובעסקי אניות היה ניכר בענף זה שהיה מאושיות כלכלתה של רפובליקת דוברובניק.

היו בין היהודים שעסקו גם בדיג ובסחר באלמוגים. בשנת 1714 הוקמה חברה לדיג דגי־ים (סרדלה), שארבעה משבעת חבריה היו יהודים. אחרים מימנו באשראי שליית האלמוגים או שהחכירו ספינות המצוידות בכלים לשליית אלמוגים.

משפחות הגרות מחוץ לגטו

אכן, חלה הטבה ניכרת גם במצבם של היהודים. המשפחות

היהודיות בעיר גדלות ומתרחבות ומשפחות חדשות מתווספות אליהן. זה משתקף במפקדים של המחצית השנייה של המאה ה־18.

יש תיעוד על אודות 19 הבתים שמחוץ לגטו, שבהם מתגוררים יהודים, בעיקר בקרבת הגטו. בגטו עצמו, על פי רישום זה, התגוררו 10 משפחות.

תהליך זה של גידול נמשך עד לשקיעתה של רפובליקת דוברובניק בשנת 1808. בתקופה שבין 1758–1770 הגיעו 8 משפחות נוספות. בשנת 1782 מתגוררים היהודים עדיין ב־10 מבתי הגטו וב־23 בתים שמחוץ לחומותיו, כאשר מספרם הכולל הוא 218, המהווה כ־3.6% מתוך כלל האוכלוסייה.

המעמד החברתי והמצב המשפטי

התפתחותה של דוברובניק הנציחה מבנה חברתי המתאפיין בשילוש: האצולה, האזרחים ו"עמך". קשה לקבוע כיצד התפתח הריבוד החברתי בתוך הקהילה היהודית. בספרות ההיסטורית נזכרים עניים רבים למדי בקהילה זאת, אך קשה לדייק בפרטים ללא מסמכים (שנמצאו בזמנו בארכיון הקהילתי הישן, שאבד במלחמת העולם השנייה). כך גם בעניין ההתבוללות והאינטגרציה של היהודים בקרב מעמד האזרחים ובקרב "עמך". בדרך כלל, ההסתגלות הקלה וההתבוללות הנן מסימני ההיכר של החברה בדוברובניק.

הממשלה הכירה והעריכה את התועלת שמביאים היהודים בתוקף פעילותם הכלכלית. היא העניקה להם זכויות ואפשרות לפעילות כלכלית, אך גם בתקופה שבה נהגה בהם כב"אזרחים", מעולם לא נקבע מעמדם באורח חוקי; בחוק מוסדרים משטר המגורים, בעיות מסויימות בענייני מסחר, מכס ומסים וכדומה, אך גם זאת רק במסגרת הוראות מינהליות הניתנות לשינוי על נקלה. ברם, ההגבלות החלות עליהם לרוב אינן מיושמות הלכה למעשה. יהודי דוברובניק אינם נהנים מכל זכויות האזרח שמהן נהנה תושב קאתולי, ואולם הם זוכים להקלות גדולות ומקיפות מאלה שניתנו לתושבים ולסוחרים לא־קאתולים אחרים. מעמדם בשאר אזורי קרואטיה היה הרבה פחות נוח. כך, למשל, בתוקף סעיף 19 בחוק משנת 1729 נאסר עליהם לשהות באזורי קרואטיה וסלאבוניה.*

מעמדם הכלכלי של היהודים הולך ומידרדר במהלך העשור האחרון של המאה ה־18, עד לנפילת ממשלתה של ונציה בשנת 1797. ואולם לחוקים ולתקנות שבתחומי ממשלת ונציה בדרך כלל אין מצייתים כלל בדאלמאטיה, אך אין כל ספק שמעמד היהודים באזורים אלה היה פחות נחות מזה שבתחומי דוברובניק באותו פרק זמן.

קשרים עם איטליה ועם גמליה

באגן המערבי של הים האדריאטי היה מעמד היהודים בתחומי המסחר הימי בשווקי אנקונה כפוף לשלטון מדינת האפיפיור. כבר במאה ה־15 מהווים היהודים 5% מכלל תושבי העיר הזאת, וב־1708 הם מונים 1,076 נפש, מתוך כלל 8,274 תושבי אנקונה. ואולם חלה ירידה במצבם במהלך המחצית השנייה של המאה ה־18.

יש לציין כי קהילת טריאסט הגיעה למעמד הטוב ביותר בהשוואה לקהילות האחרות, במיוחד לאחר שהוענקו לה זכויות יתר בתוקף תקנת הקיסרית מאריה־תרזה מה־19.4.1771. באחת התקנות האלה נקבע במפורש, לאמור "בעדת היהודים יש לנהוג בה סובלנות בתחומי נמל טריאסטה החופשי".

מסתבר, כי בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־18 ניכרת בכל שטחי החוף המזרחי של הים האדריאטי המגמה לקבוע אמות־מידה וכללים ביחס למעמדם ולמצבם של היהודים. יש לציין שקהילת טריאסט זכתה לתנאים הטובים ביותר. קהילת דוברובניק מתקרבת אליה.

שוויון זכויות אזרחי בתקופה הצרפתית

יחידות צבא צרפתיות כבשו את דוברובניק בשנת 1806, ואילו ב־31.1.1808 יוצאת הפקודה על ביטול ממשלת דוברובניק. בהכרזה זאת עדיין לא בוטלו ההסדרים ששלטו מימים ימימה, מבלי שהחוק הצרפתי יחול בשלמותו, כמו בכל שטחי הפרובינציה האילירית של הקיסרות הצרפתית.

עם הקמת המשטר החדש הגישו היהודים עצומה חתומה על ידי 4 פרנסים ובה הבהירו כיצד, ובאילו מחוקיה הנושנים של ממשלת דוברובניק, כלולים צווים אשר "מפלים לרעה את היהודים משאר הנתינים"; וכן נטען ש"אין רואים ביהודים גורם מקומי שורשי ואף אין מתייחסים אליהם כאל פטריוטים, אף שהתיישבו במקום זה וגם התאזרחו בו"; ובהיותם בכל זאת משוללים זכויות אזרחיות מלאות, מבקשים הם כי שלטונות צרפת יוציאו צו שעל פיו יתייחסו מעתה והלאה ליהודים "כמו לשאר נתיני מדינה זאת".

העניין בא על פתרונו בו ביום, דהיינו ב־22.6.1808, כאשר שלטונות צרפת קובעים כי "כל חוקי ממשלת דוברובניק לשעבר המגבילים את זכויותיהם האזרחיות של היהודים באזור זה בטלים ומבוטלים; הם יהנו מאותן זכויות שמהן נהנים כל הנתינים האחרים". הנה כי כן, ניתן להם שוויון זכויות מלא וללא כל "הקלות" מיוחדות.

* מלכות קרואטיה היתה מורכבת משלושה גלילות: קרואטיה, סלאבוניה ודאלמאטיה, אך המחבר דן בדאלמאטיה בנפרד. יש לומר שאף באזורים הנ"ל תקעו יהודים יתד, ברובם במאה ה־19.

הקהילה המשיכה להתקיים ולעסוק בפעילויותיה הרגילות. בעוד שכל שאר האגודות בדוברובניק בוטלו על ידי שלטונות צרפת, ורכושן הוחרם, כולל אגודות הסוחרים "אנטונין" ו"לאוארין", בקהילה היהודית בלבד לא נגעו לרעה, אלא הניחו לה לפעול באין מפריע. פרוטוקול שנשתמר מישיבת אסיפת הקהילה ב־29.7.1809 מאפשר ללמוד על אודות ארגונה הפנימי של העדה. כדי לקיים ישיבה של האסיפה הכללית היה נחרץ לקבל היתר מטעם השלטון הצרפתי. בישיבה השתתפו 26 חברי הקהילה, בנוכחות שני נציגים מטעם הצרפתים. זאת, כפי הנראה, מכיוון שעמדה על הפרק בחירת מוסדות קהילתיים חדשים. תוקף המנדאט של הנבחרים החדשים הוא לשנתיים הבאות. ה"מטריקולה", דהיינו התקנון והפנקס, יכובדו גם תחת השלטון החדש כיסוד הסדר המשפטי וכמקור לזכויות ולחובות חברי הקהילה.

מריבות בקרב העדה וחיסול הגטו

מחלוקות ומריבות בין חברי הקהילה, שאנו עדים להן בשנות ה־90 של המאה ה־18, לא פסקו גם תחת משטר חדש של שוויון זכויות אזרחי. ידועות מחלוקות כאלה גם בשנים 1809 ו־1812, אלא שגם אז לא ברורים המניעים והסיבות. מכל מקום, המריבות קיבלו ממדים כאלה, שהצרפתים נאלצו למנות 3 חברים שמתפקידם לדאוג להרגעת הרוחות; ואכן ב־10.11.1812 הם מדווחים שלא הצליחו במשימה זו, ודורשים התערבות ישירה מטעם השלטונות. באשר לגטו בתקופה זו, הרי 7 בתים בלבד נזכרים ככלולים בו. כדמי שכירות בעבורם שילמה העדה עד 1.8.1909 למדינה 160 צקינים ונציאניים; הקהילה מקיימת שני בתי־ספר, דהיינו "תלמוד תורה" ובית־ספר ללימודי חול. טרם נקבע מתי בדיוק סולקו שערי הגטו. סביר להניח שבדוברובניק קרה הדבר זמן קצר לאחר שפסקה להתקיים הרפובליקה של דוברובניק, דהיינו בראשית שנת 1808.

מנקודת ראות כלכלית היה עידן השלטון הצרפתי הרסני לגבי כל אזור החוף המזרח־אדריאטי, והוא הדין לגבי דוברובניק ויהודיה. המשטר הצרפתי של "המצור הימי" (או במקור "הבלוקדה היבשתית") גרם להרס הצי המסחרי המקומי, כשם שהגביל באורח מכריע את הפעילות הימית־מסחרית בנמל דוברובניק. המסחר היבשתי הנותר נעצר גם הוא בהכרח. התפתחות זו הביאה להצטמצמות הפעילות הכלכלית של יהודי דוברובניק לכדי מינימום (מעט שעווה, עור וצמר), כולל שרידי שותפויות בבעלות על ספינות (בשנים 1808–1814, נודעו בסך הכל כ־70 תעודות בעלות) ובעסקות שותפות בביטוח ימי. גם החופש לסחור במצרכי מזון, שהוענק להם בתוקף המשטר החדש — איננו עוזר. פיצוי מסוים נמצא ליהודים בתחום ההספקה לצבא הצרפתי.

המקורות מזכירים בהקשר זה אפילו את "פלישת" היהודים. נוסף לכך, עסקו הם גם בעניני ממון וביצוא מטבעות כסף מדוברובניק לשאר אזורי דאלמאטיה, דבר ששימש עילה בפי מי שכיהן אז כראש העיר דוברובניק להתלונן בפני שלטונות צרפת, ולתבוע מהם להגן "על עיר עניה זאת ממכת עם תאב־בצע החושב רק על האינטרסים שלו". זרימת הכסף הנזכר לא נמנעה, כיוון שלא היה בה כדי לגרום נזק לאינטרסים של שלטונות צרפת, מה גם שספקולציות כספיות אלה ואחרות היו אופייניות מאד לכלל הנסיבות הכלכליות בתקופה זאת, ולא היו בלעדיות ליהודים.

בעידן השלטון האוסטרי (1814–1818)

נפילת הקיסרות הנפוליאונית מביאה, החל מסתיו 1813, לידי סיום השלטון הצרפתי. דוברובניק נכבשת בינואר 1814 על־ידי גדודי הקיסרות האוסטרית. השלטון האוסטרי בעיר נמשך מאה שנים. בתקופה זו בא הכליון על דוברובניק, כמרכזה של רפובליקה דוברובניק משכבר הימים, וכגוף מדיני המוכר במשפט הבינלאומי, והיא נהפכה בעת האוסטרית לעיר פרובינציאלית בינונית.

מארצות מסוימות של הכתר האוסטרי, כמו בטריאסט, למשל, שרוו תנאים נוחים ליהודים, אך באזורים רבים חלה עדיין, במחצית הראשונה של המאה ה־19, שורה של הגבלות. לפיכך, מוצדק היה חששם של יהודי דוברובניק מפני השלטון האוסטרי. מאידך, חששו הם בעידן זה של חילופי שלטון מפגיעות, במיוחד בעתות החגים הנוצריים ובאביב 1814; לצד כל אלה, היו גם שחששו בגין מעורבותם של יהודים אחדים לטובת המשטר הצרפתי בזמנו.

חזרה למגבלות על אף השוויון המוצהר

אף כי בהסכם בין המעצמות האירופיות נקבע גם שלא יינקטו אמצעי דיכוי נגד מי שהיו שותפים לשלטון הצרפתי, דרשו יהודי דוברובניק בטחונות מהשלטון האוסטרי החדש. בעקבות פנייתם זאת מתאריך 24.3.1814 יצאה, למחרת היום, הכרזה שבה נקבע כדלקמן: "היהודים בכל ארצות הוד רוממותו דינם כדין כל שאר האזרחים. הם יהנו מאותן הזכויות שמהן יהנו שאר הנתינים באזור דוברובניק. לפיכך מוזהרים התושבים, בל ירשה איש מהם לעצמו לפגוע בהם בכל צורה שהיא, ובמיוחד בימי שבוע החגים..." שנוי היחס ליהודים בא לידי ביטוי בעובדת היבחרותם של שני יהודים למועצת העיר דוברובניק (י. מַגדולפו וד. טָרני).

ואולם בתקופה שבאה לאחר מכן ושנמשכה עד 1848, חלו שוב הגבלות על זכויותיהם של יהודי דאלמאטיה כולה, ובהם

גם על יהודי דוברובניק. כך, למשל, הצו הממלכתי מתאריך 22.12.1814 מחדש את האיסור הנושן על יהודים לסחור בתבואות. האיסור בדבר העסקתם של משרתים נוצריים חל עתה גם על דאלמאטיה, תוך הבהרה כי הוא מתייחס רק למשרתים המתגוררים דרך קבע אצל מעסיקיהם. דוגמה אחרת מהווה צו משנת 1827, שעל פיו בטלים נישואים כחוק בין יהודים בגלל שלא "אושרו" מטעם גוף ממשלתי; כך גם בנוגע לבעלות על נכסי דלא ניידי.

הרפורמות של שנת ארבעים ושמונה הביאו לכל יהודי הקיסרות האוסטרית את הכרזת האמנציפציה. הובטח השוויון בין נוצרים ליהודים, אלא שבצווים מ־1851 ו־1853 שוב הוטלו הגבלות ביחס לכישורים הנדרשים לעניין הבעלות על נכסי דלא ניידי, ואולם גם דבר זה בוטל לבסוף בהוראה מטעם הקיסר מתאריך 18.2.1860, לגבי דאלמאטיה.

בחוק מ־21.3.1890 הובטחו חופש הפולחן הדתי ושוויון זכויות לארגונים הדתיים, אך המדינה שמרה לעצמה את הזכות לקבוע אמות מידה ביחס למעמדם ולפעילותם. נשאלה השאלה כיצד עתידה הקהילה המוקטנת לפעול במסגרת ארגון קהילתי, הכפוף לכללים המתחייבים מן החוק הנ"ל. על־פי חוק זה הקהילה היהודית הדתית מהווה עדה ייחודית בכל אזור הקיסרות וכל אדם שהוא בן הדת היהודית חייב להשתייך לקהילה כלשהי.

האוסטרים אשרו בהמשך ניהול ספרי הרישום של המעמד האישי בקהילות. הרשויות הוסמכו למנות אף את הרב או החכם לשמש בתפקיד רשם, וזה מה שקרה במציאות.

תקנון חדש והביורוקרטיה האוסטרית

החוק הנ"ל הופעל באזורי דאלמאטיה בצו מתאריך 8.2.1892, הקובע כי תתקיימנה רק שתי קהילות יהודיות בדאלמאטיה, דהיינו בספליט — ליהודים המתגוררים באזורי מֶטקוביץ', ספליט, שִיבֶניק וזאדאר; ובדוברובניק — לכל אלה המתגוררים באזורי דוברובניק, קורצ'ולה וקוֹטוֹר. בזאת הורחב תחום השיפוט הטריטוריאלי של ק"ק דוברובניק.

הקהילה היתה צריכה שוב לנסח תקנון לעצמה ואת טיוטת התקנות שלחה בנובמבר 1892 לאישור משרד הדתות והתרבות בווינה. השלטונות אף הציעו דגם של תקנון, ואולם אישור הצעת תקנון הקהילה היהודית התעכב במשך שנים רבות, וזאת בגין הערות ודרישות מינהליות ומשפטיות שהיו מנותקות מן המציאות במקום.

הקהילה דאגה לארגון עצמאי ראציונלי תוך מינימום של הוצאות, לאור מספרם הקטן של חבריה ומצבם החומרי הדחוק. בינתיים הצטמקה הקהילה ל־11 ראשי אב בלבד.

קהילת דוברובניק ניסתה לשכנע את קהילת טריאסט להעסיק רב במשותף עמה, אך ק"ק טריאסט השיבה בשלילה.

אשר לניהול ספרי הרישום כשירות ציבורי נתנו הוראות בצו רשמי נפרד שיצא לאור ב־1892. יש לציין גם את השתתפותה של הקהילה ב"מועצה המחוזית לענייני הוראה" למחוז דוברובניק, גוף שבו היתה הקהילה מיוצגת דרך קבע.

גילויי אנטישמיות

על מצבם הכללי של יהודי דוברובניק בתקופה זו של המאה ה־19 השפיעה הירידה באפשרויות להבטיח קיום ממוצע לעצמם. הלחצים התקופתיים מצד הכנסייה הקאתולית נחלשו לעת זאת, ולבסוף גם הושמט, בהחלטת הסינוד של הגמונות דוברובניק, "סעיף היהודים", שהיה בעבר מקור להגבלות. אף־על־פי־כן, המשפטים הקדומים לגבי היהודים, אשר שלטו בכיפה וזכו לעידוד רשמי במשך מאות בשנים, לא יכלו להיעלם בבת אחת, מה עוד שחוגים כנסייתיים מיליטנטיים הוסיפו לדבוק בהם. אחת הדוגמאות לכך היא, כאשר במפנה המאות ה־18 ל־19, בעת שאוכלוסיית דאלמאטיה הוסתה נגד היעקובינים ונגד ה"צ'יפוטי"* או "הז'ידים"** — ואין זאת הדוגמא היחידה.

שנותיה הראשונות של המאה ה־19 עברו בסימן של שפל כלכלי, ממכת המצור היבשתי של שנות 1806–1813, ועד מגבלות במסגרת האוסטרית, השיקום היה איטי וקשה יותר. הכבידה במיוחד המחצית הראשונה של המאה ה־19 ורק משנות ה־50 ועד שנות ה־70 נוצרה מעין רווחה ברחבי הים התיכון, בעיקר לגבי מטעי הכרמים, שבעת ההיא היה בם כדי לפתוח פתח לאפשרויות חדשות. פתיחת מסילת הרכבת בין דוברובניק לעורף בבוסניה ובהרצגובינה, בראשית המאה ה־20, אמנם הגדילה את אפשרויות השיווק, אך לרשות הסוחרים והמתווכים לא עמדו כמויות מספיקות של סחורה כדי לנצל במלואו נתיב תעבורתי זה.

עיסוקים ועזיבות

יהודי דוברובניק המשיכו לעסוק בעיקר במסחר במצרכי מזון, ואולם היו מהם שסחרו גם בעורות, וחלקם המשיכו בעסקי חלפנות ותיווך, כשהם מנסים לקדם את עסקיהם באמצעות טריאסט, שהייתה אז השוק הדומיננטי בתחום המסחר הפנים־ארצי בכל מרחבי החוף המזרח־אדריאטי. יש שמעתיקים מגוריהם לטריאסט, ואחרים עוברים לעיירות דאלמאטיות קטנות יותר, מִבֶּנקוֹבאץ (שבין זאדאר לשיבֶניק) ועד לבודוָה שבדרום חבל זה.

בראשית שנת 1815 נודעים יהודים במקצועות הבאים: 12

* שם גנאי טורקי, שפירושו חזיר — מושרש בכל הבאלקאנים.
** שם גנאי סלאווי ליהודים, אם־כי משמעותו "יהודי" בפשוטו.

סוחרים סיטונאים, 13 רוכלים, ו־5 מתווכים. עדיין פעלו גם יהודים בעלי־מלאכה, ובמיוחד בחייטות. באותו זמן נכללו 18 יהודים ברשימת ה"תעשיינים", אך סביר להניח שהיו לא אותר מבעלי סדנאות ותעשיות־בית. משנות ה־30 ואילך חלה ירידה משמעותית במספרם של בני הקהילה. מתחדד והולך הריבוד החברתית וגדל מספר העניים בקרב הקהילה, ויורד חלקם של המשתכרים די צרכם. מסתבר כי בשנת 1861, מתוך מספר כולל של 646 אנשי עסקים רק 3 היו יהודים שסחרו במצרכי מזון, 4 היו מתווכים, 1 רוכל, 1 כורך ספרים וכן 1 ללא ציון תעסוקה.

משנות ה־80 הורגש גם בכלכלת דוברובניק המשבר שסתם את הגולל על ספינות המפרש, בד בבד עם ההפסדים שסבלו מטעי הכרמים עקב מחלת הגפנים. לאור המגמות של נסיגה כלכלית התגבר התהליך המתמיד, האופייני, של ההגירה מדאלמאטיה לארצות שמעבר לים. אמנם חלה התקדמות תעשייתית מסוימת בתקופה שקדמה ישירות למלחמת העולם הראשונה והיא עוררה במקצת את כלכלת האזור.

אין בידינו עיבוד יסודי ומיומן של תולדות יהודי דוברובניק בתקופת השלטון האוסטרי, אך ניתן לקבוע כי הנסיבות הכלכליות הכושלות גרמו לירידת מספרם של יהודי המקום. אמנם היו גם עליות מדי פעם, ובשנת 1830 אף מגיע המספר לשיאו בתולדות יהודי העיר. ואולם בשנות ה־40, חלה בו ירידה דראסטית, והדבר חוזר על עצמו גם בשנות ה־60, והמצב נשאר ברמה זאת זמן ממושך מאד, ורק לקראת סוף התקופה חלה עלייה מסוימת במספרם הכולל של היהודים. יצויין שלא רק בשנים 1813 ו־1815 אלא גם ב־1828 מבקשת קהילת דוברובניק סיוע כספי מן הקהילה האחות בספליט, שאכן מושיטה לה את העזרה המבוקשת. הקהילה מונה בעת ההיא 109 איש (60 גברים ו־49 נשים), ולה 14 ילדים בגיל בית־ספר לעומת זאת בטריאסט, למשל, מונה הקהילה 5,600 נפש, עם 200 ילדים בגיל בית־ספר! בשנת 1869 נרשמים הערכים המספריים הגבוהים ביותר לגבי מספר היהודים בקיסרות ההאבסבורגית לעומת 233 בסך הכל בדאלמאטיה כולה.

פיזור היהודים ושקיעת ק"ק דוברובניק

במהלך המאה ה־19 חלה זרימה ניכרת של יהודים ממדינות אחרות לקיסרות האוסטרית, ובמיוחד לארצות שבמערבה. ואילו לגבי דאלמאטיה כולה חלה דווקא ירידה ממספרם בשנת 1846 למספרם בשנת 1857, דהיינו צמצום בשיעור של 134.48%. בשנת 1880 היו בדאלמאטיה על כל 478,345 תושביה רק 283 יהודים, דהיינו 0.05% מכלל האוכלוסייה.

אופייני ביותר למאה ה־19, שאין היהודים בדאלמאטיה מרוכזים עוד בעיר דוברובניק לבדה, אלא גם בעיר ספליט ובמספרים גדלים והולכים גם בשורת ערים ועיירות בזאדאר, העיר הראשית בגליל, ועוד במקומות קטנים יותר. כך הגיעו יהודים ספורים לבוֹקָה־קוֹטוֹרסקָה* ולחופה של מונטנגרו, שם הגיע מספרם ל־124 נפש, כשהוא עולה על זה של דוברובניק. עתה ניכרה זרימת יהודים לחבל דאלמאטיה קודם כל מבוסניה ומהרצגובינה, ובעיקר מבירת האזור — סאראייבו. על אף זרימה זו בדוברובניק שוב לא קמה עוד קהילה כמו זו שבשנות ה־30 של המאה ה־19. הסיבות נעוצות במצבה הכלכלי והחברתי של דוברובניק בעת ההיא.

במפנה המאות ה־19 וה־20, אנו יודעים את הפרטים הבאים: מבין 40 חברי הקהילה, הרי רק 11 משלמים "מסים" לקופת הקהילה, ו־4 משלמים מסים בקוֹטוֹר. אין גובים "מסי חובה" ואת ההוצאות הקשורות בחיי הדת ובכלל "הוצאות מיוחדות" נהוג לכסות על ידי תרומות. נשיאות הקהילה מורכבת מאיש אחד ועל פי התקנון החדש פועלים לצדו עוד שני "יועצים". לקהילה רק "בית־כנסת ציבורי" אחד, ואילו בקוטור יש מקומות תפילה מאולתרים, וכך גם בגאצקוֹ ובבִּילֶצֶ'ה. החל משנת 1820 מכהן ש. טולנטינו כרב, בתפקיד שאינו נושא עוד שכר. הוא נוהג לפנות לעתים לרבה של טריאסט בענייני הלכה. השכלתו של "רב" זה מסתכמת ב־3 שנות לימוד בבית־ספר תיכון. מורה הדת הוא היחידי שמקבל שכר על עבודתו, והוא משמש גם כשוחט ובודק, ואולם בתקופה זו ממלא תפקיד זה י. טולנטינו. בזמנים כתיקונם מקבל המורה, נוסף על משכורתו, סיוע בסך 10 פלורינים מטעם ועד הקהילה.

זו התמונה העולה מדו"ח הקהילה בשנת 1897. על מצב דומה מעידים גם הדוחות לשנים 1900 ו־1901. נודע שקיים "תלמוד תורה" וכי בבית־הכנסת הותקנה עזרת נשים. נזכר גם בית מחסה לעניי הקהילה.

מועצת העיר סייעה לקהילה בתשלום שכרו של מורה הדת היהודי. גם בשנת 1912 קיים אישור למתן סיוע כזה. יהודי דוברובניק היו אזרחים שקטים ומסורים. חלק מן המשפחות היהודיות, שמאחוריהן ניצבה מסורת רבת שנים של מגורים בצוותא בדוברובניק, קיימו יחסי קרבה הדוקים עם שכניהם והיו מעורים היטב בחיי עירם. מהם השתתפו באופן פעיל ביותר בחיים החברתיים הפוליטיים, כמו ד"ר שלמה מנדולפו וי. מנדיל, שהצטרפו בסוף המאה ה־19 למפלגת הצדק* בדאלמאטיה. ד"ר מנדולפו אכן נמנה עם הדמויות הבולטות

* האזור והמפרץ הנאה ידועים גם בשמם האיטלקי Boca di Cattaro
* המפלגה הלאומית הקרואטית הראשונה, בראשותו של סטארצ'ביץ': במשך הזמן חלה בה הקצנה ונתפלגה ממנה קבוצה לאומנית הידועה כ"פֿראנקובצי" (עפ"י מנהיגה הראשון יוסיפ (יוזוע) פֿראנק, מומר יהודי). מתוך קבוצה זו התפתחו, בין שתי מלחמות העולם, ה"אוסטאשֶה" הפאשיסטיים.

בחיי החברה של דוברובניק בעת ההיא. הוא היה עורך דין ושימש בשנים 1902–1907 כנשיא לשכת המסחר והמלאכה וכן היה בין מייסדי ארגון הפועלים הקרואטי, ולימים גם של בית־הדפוס הקרואטי, וכן גם של בנק החיסכון הקרואטי, שבמשך תקופה מסוימת שימש כנשיאו. בבחירות למועצת העיר בשנים 1894 ו־1899 היה מועמד מטעם המפלגה הקרואטית, ומשנת 1899 ואילך שימש במשך שנים רבות כחבר פעיל באותה מועצה. לצדו התבלט גם פרופ׳ יאני, מורה בבית־ספר תיכון ופעיל בחיי התרבות.

בממלכת יוגוסלאוויה 1918–1941

אחת המשימות המיידיות של כל קהילה היתה עריכת תקנון חדש. בתחום זה סייע איגוד הקהילות בבלגראד, אך עם זאת שאף לאחידות בניסוח בסעיפים השונים. התקנות היו זמניות עד לחקיקת חוק ארצי לגבי היהודים. טיוטת החוק הזה נשלמה בשנת 1925 ואולם תהליכי קבלתה נתמשכו, כך שבפועל נתקבלה רק בשנת 1929. המשטר הרודני של השישה בינואר* העדיף חוקים נפרדים לכל אחת מן הדתות ה״מוכרות״, בשאיפה להבטיח לכנסייה הפרבוסלאבית (הסֶרבית) את עמדת הבכורה. במסגרת זאת חוקק ב־24.12.1929 גם ״חוק העדה הדתית היהודית״.

תקנון הקהילה ״אושר זמנית״ על ידי משרד המשפטים ב־3.9.1930. מסמך זה נקרא ״תקנון הקהילה הדתית של בני דת ישראל״. אין הבדלים ניכרים בין העיקרים ה״חדשים״ לבין אלה ששררו בסוף המאה ה־19. על הקהילה הדתית לדאוג לצרכי הדת ולחיי התרבות של בני הקהילה, ו״לייסד, לקיים ולקדם את כל המוסדות הדתיים, התרבותיים הפילנטרופיים״ (סעיף 3). נאמר גם כי ״ללימודי הקודש והלשון העברית תדאג הקהילה הדתית בדרך מתאימה, תוך התאמת פעילותה לכללים הנוגעים לבתי־הספר״ (סעיף 51).

מתוך הכללים לגבי הבחירות בקהילה אנו מביאים כדלקמן: ״ליו״ר ולסגן־יו״ר יכלו להיבחר כל גבר בקהילה, שמלאו לו שלושים שנה, ולחבר הוועד — מי שמלאו לו 21 שנה והוא עומד ברשות עצמו והנו בעל זכות בחירה״. עם השלמת התקנון, נותרה המשימה להשיג ממשרד המשפטים אישור סופי. נושא זה טופל בשנים 1933–1936, והנוסח הסופי אכן אושר ב־8.7.1936.

אי סדרים מסוימים חלו בינתיים בניהול הקהילה ובגללם הוקם בה ״קוֹמֶסאריאט״, ז.א. הַנהלה ממונה. על פי המסמכים בלבד אי־אפשר לעמוד על הסיבות לכך, וידוע רק כי הסדר נתבטל במחצית השנייה של חודש אפריל 1934.

* ביטול החוקה והטלת משטר ריכוזי בהנהגת המלך אלכסנדר ה־1 הונהגו ב־6 בינואר 1929.

באשרו ב־1938 את ״התוכנית הכללית לחלוקת סמכויות״ שנכנסה לתוקף ב־1.1.1939 קבע משרד המשפטים כי בתחום שיפוטה של קהילת דוברובניק ייכללו, נוסף על העיר דוברובניק, גם מחוזות דוברובניק, ל׳וּבינ׳יֶיה, בילֶצֶ׳ה, טרֶבינ׳יֶיה, בוֹקָה־קוֹטוֹרסקָה; צֶטינ׳יֶיה, דַנילוֹבגראד, ניקשיץ׳, באר ופוֹדגוֹריצָה (דהיינו, עיירות בסביבה, כולל בחוף המונטנגרו עד לגבול האלבני).

סכסוך לגבי הסמכות הרבנית

בכוונת האיגוד היה להעמיד את הרבנות האשכנזית בסאראייבו כמופקדת על קהילת דוברובניק ביחס ל״כל התפקידים הרבניים שיוגדרו בתקנון מיוחד״. קהילת דוברובניק התייצבה בהחלטיות נגד הצעה זאת, בהודיעה לאיגוד כי ״בשום פנים אין בדעתה להסכים להיות מסופחת לשום רבנות מחוזית באשר היא״, והוסיפה כי היא ״מעוניינת לקיים את האוטונומיה שלה מכל הבחינות כולן, כדרך שהיתה עצמאית מזה 400 שנה ומעלה״.

עוד הודגש כי בענייני הלכה נהגה הקהילה לפנות בתחילה לעצתה של קהילת אנקונה, והחל משנת 1600 לקהילה שבוונציה, עד לשנת 1814, ומאותו זמן פונה קהילה זאת לקהילה שבטריאסט, ואילו משנת 1918 ואילך — לקהילה הספרדית בסאראייבו, והקהילה דרשה שלא לשנות נוהג זה.

אכן, הקהילה של דוברובניק הצליחה לשמור על מעמדה הקודם, על ה״אוטונומיה״ שלה ועל קשריה ההדוקים עם הרבנות הספרדית שבסאראייבו.

קשיי מימון וקיום

בקהילת דוברובניק צצו שאלות רבות בעניין שומת מסי חבר על בסיס אישי, ששולמו לאיגוד, ובהקשר לכך גם בעניין ״הפרטים הסטטיסטיים המדויקים על מספרם של משלמי המסים״. אף השלטונות התערבו בעניין זה, בהכריעם על חובת תשלום ״מס הרבנות״ לכיסוי תשלום שכרו של מורה הדת, ובהמשך, במסגרת ״הנחיות לגבי מיסוי בקהילות״. בשנות ה־30 נקלעה הקהילה למצב כלכלי חמור. בשנת 1936 עלה ״החוב לאיגוד״, שלא שולם, לשיעור שסיכן את השתתפותה של קהילת דוברובניק בקונגרס הקהילות.

על הקהילה חל גם נטל ההוצאות המוגדלות הכרוכות במספרם הגדל של פליטים המגיעים לעיר, וכן רבו קשייה עקב צימצום הסיוע שהממשלה נהגה להושיט למימון שכרו של ״מורה הדת״ הממשלתי. הקהילה דרשה ויתור על חובותיה לאיגוד, בסך 2,698 דינרים. האיגוד פתר את הבעיה כאשר הקציב לקהילה ״סיוע״ מיוחד בסך 1,000 דינאר.

באותה שנה אישר האיגוד לקהילה סיוע נוסף למימון התיקונים בבית־הכנסת, בסך 2,000 דינאר.

במחוזות שבתחומי קהילת דוברובניק חיו יהודים ספורים בלבד, כדלקמן: בתחומי קוטור — 11 (דוברוטָה — 5, הֶרצֶגנוֹבִי — 4, קוטור — 2); בתחומי טרֶבינְיֶה — 12 (טרֶבינְיֶה — 8, קוּרטוֹביצ׳ — 4) בתחומי צֶטינְיֶה — 6, ובפודגוֹריצָה — 6. ואף אלה לא יכלו לאזן את התקציב.

מגמת הביזור נמשכת בעת הזאת וחברי הקהילה ממשיכים להתיישב מחוץ למקום־מושבו של המרכז. אנו למדים מתוך הדו״ח שנשתמר כי קהילה זו ״מונה 95 נפשות, מהם 32 משלמי מסים״ ב־10.2.1930.

ערב מלחמת העולם השנייה, דהיינו לפני אפריל 1941, מנתה הקהילה 148 איש, מהם 87 תושבי העיר דוברובניק עצמה. זהו הנתון האחרון לפני השואה.

בקהילה כולה היו ״משלמי מסים״ כדלקמן: כאמור, 32 בשנת 1930, 25 בשנת 1937 ו־24 בשנת 1940. לפי המצב ששרר בשנים 1934–1935 עלה מספרם של העוסקים במסחר במוצרי טקסטיל לעומת בית־מסחר אחד ויחידי למצרכי מזון; וכך גם בית־מסחר אחד לצרכי צילום; סוכנות לתיווך אחת וסוכנות לחילופי מטבעות. על אף המספר החברים הקטן, בתחום התרבות היתה הקהילה פעילה למדי. נוסדה ״האגודה לתרבות יהודית״ (Židovsko kulturno društvo), ומטרתה הוגדרה כדלקמן: ״הכנת מפגשים, הרצאות ומסיבות, הצגת פרסומים, עיתונים וספרים יהודיים; להכיר ולטפח את התרבות היהודית בתחומי ההיסטוריה, המדעים, האמנות, המוסיקה והספרות ובמיוחד לימוד השפה העברית״.

טרם נמצאו המסמכים הנוגעים לפרטי פעילותו של ארגון זה, שחדל לתפקד בשנת 1929.

פליטים ממרכז אירופה וממזרחה

משימה קשה שהוטלה על הקהילה היתה הסיוע לפליטים מארצות מרכז אירופה שהגיעו גם לדוברובניק. חלק הארי מהם ביקש להמשיך משם לארצות שונות במערב אירופה או לארצות הים התיכון, דרך דוברובניק כנקודת מעבר. קשיים מסוימים נגרמו עקב ארגון לקוי מבית. אף הפליטים שביקשו לנסוע לעבר פאריס, למשל, או דרומה לפיראוס, במקום שיופנו על ידי הקהילות באזורי הצפון בדרכים קצרות וזולות יותר, הודרכו לעתים לעשות דרכם במעבר בדוברובניק. הם היוו מעמסה כלכלית כבדה על הקהילה הקטנה והענייה שבמקום. בשנת 1936 מחלוננת הקהילה על קשייה החומריים. בשנת 1938 נעשה גורלם של פליטים אלה קשה לאין ערוך עקב המדיניות שנקטו השלטונות והגידול הניכר במספרם. לפליטי גרמניה ואוסטריה נוספו פליטי רומניה. ביחס לאלה האחרונים הוציא משרד הפנים הממלכתי הוראה לאמור ״לבל יתעכבו בארצנו, ואם יקרה מקרה כזה, יש לסלק מיד אדם כזה מן הארץ״... ״במקרה והמדינה שאליה מתכוון נוסע כזה להגיע לא מוכנה לקבלו והיא מפנה אותו לשוב על עקבותיו תוך מעבר גבולות ארצנו, על המשטרה לגרשו מיד אל מדינת המוצא שלו״ הוראה דומה הוצאה לגבי יהודי אוסטריה.

עוד על הסיוע לפליטים ועל התגברות השטנה

בשנת 1940 הקים האיגוד קרן סעד מיוחדת, אשר נועדה לסייע חומרית לפליטים, וקהילת דוברובניק הבטיחה גם היא לתרום את חלקה. מספרם של הפליטים נמצא בינתיים בעלייה מתמדת. בשנת 1940 נוספו פליטים אחדים גם מאיטליה שמגמת פניהם היתה לארץ ישראל, לאחר שהשלטונות הפאשיסטיים החלו מיישמים את ״החוקים האריים״.

משנות ה־40 ואילך התגברה האנטישמיות ביוגוסלאוויה, במיוחד באזוריה הצפוניים של הארץ. בדאלמאטיה לא הגיעה לידי ביטוי ממשי וגלוי. היו פה ושם תופעות כאלה, כמו למשל הרצאה בשנת 1923 על היהודים כגורמי ״חורבנה של רוסיה״. בתקופה שלאחר 1933 נעשים הלכי הרוח האנטי־שמיים אינטנסיביים יותר בעיקר בעיתונות, בהשפעת פעילותו של הארגון הפאשיסטי ״זבּוֹר״ בהנהגת ד. ל׳וֹטִיץ׳ בסֶרביה מזה, וריבוי דברי ההשמצה בעיתונות הקָלֶריקלית הפאשיסטית בקרואטיה מזה. מגמות אלה קיבלו תנופה מיוחדת בשנת 1939, כאשר מדיניות החוץ של המדינה נעשית פרונאצית. להלכי רוח אלה ניתן ביטוי דראסטי בסתיו 1940, עם פרסום שני החוקים האנטי־יהודיים הנודעים. איגוד הקהילות היהודיות הגיב, כמובן, על צווים אלה בהחלטת מחאה — אף כי ללא הצלחה יתירה. עד לאפריל 1941, דהיינו עד לנפילת ממלכת יוגוסלאוויה, עדיין לא ניכרים בדוברובניק בעליל גילויים אנטישמיים אלימים ואולם החוגים הפאשיסטים־קלריקליים, שלא היו גדולים במיוחד, נעשו בהדרגה פעילים יותר, כשאת הגרעין להם מהווה הארגון הקאתולי ״דומאגוי״ (Domagoj).

בשואה

עם הקמת מדינת קרואטיה העצמאית בחודש אפריל 1941, הפך רצח המוני של יהודים למציאות מרה. שר הפנים האוסטשי, א. ארטוקוביץ׳, מכריז כבר ב־22 באפריל 1941, כי מדינת קרואטיה החדשה עומדת ״לפתור את השאלה היהודית באופן שבו פתרה אותה ממשלת גרמניה״. נגד היהודים החלה מלחמת חרמה, ועל פי המתכונת של הנאצים, החלו נוקטים מיד בצווים ממשלתיים מטעם השלטונות ובהם: ביטול כל עסקים בין יהודים ובין שאינם יהודים, צו ביטול האזרחות, צו

האוסר נישואים בין יהודים לארים, וכדו'. כן הוצא איסור על יהודים להיות פעילים בארגונים חברתיים של נוער, ספורט, תרבות והשכלה; צו בעניין סימון בתי עסק יהודיים, וכן על נשיאת הטלאי הצהוב; על חובת דיווח על רכוש יהודי ומניעת "הסתרתו" (5.6.1941); על הלאמת רכוש יהודי (9.10.1941) וכו'.

בד בבד עם הצווים הנ"ל נתבצעו מאסרים, עינויים וכליאת יהודים, ובהמשך כליאתם במחנות, שדידת כל רכושם ורכוש אלה שנמלטו מנחת זרועו של השלטון האוסטשי.

באזור דוברובניק ננקטו האמצעים כדלהלן בזה אחר זה:

3.6.1941 — איסור על כל ביקור במקומות ציבוריים, מועדונים, בתי קפה ואתרי רחצה. על היהודים לתלות בחנויותיהם ובבתי העסק שלהם את תוויות־הסימון "בית עסק יהודי".

25.6.1941 — נאסר על "כל היהודים והסרבים לנוע ברחובות וכן לפתוח את חנויותיהם החל משעה 7 בערב ועד לשעה 7 בבוקר".

29.7.1941 — לפי "צו כולל" לאמור: "כל הסרבים והיהודים חייבים למסור את המכוניות שלהם, המשאיות, האופנועים, האופניים, מכשירי הרדיו, המצלמות, מכונות הכתיבה"... ומוצרים טכניים רבים אחרים. וכן "כל היהודים והסרבים, ללא קשר לדתם, אשר ייתפשו ברחוב או במקומות ציבוריים לאחר השעה 8 בערב, יישלחו בו במקום לעבודת כפייה; אם יגלו התנגדות כלשהי, יישפטו בו במקום על פי אמות מידה שנתקנו למצבי חרום".

31.7.1941 — יצאה ההוראה "לבצע במהירות האפשרית מאסרים של כל היהודים והסרבים הפרבוסל־בים הידועים בעבר מבחינת פעילותם או עמדותיהם כקומוניסטים או שהינם בעלי נטייה כלשהי לתנועה זו"; וכן "את הסרבים והיהודים הקומוניסטים הכלואים יש לשלוח מיד למחנה האיסוף גוספיץ'" וכו' וכו'.

ההשתוללות האנטי־יהודית מצד האוסטאשה נמשכה כל עונת הקיץ 1941. בבתי הקפה בעיר הופיעו כתובות: "הכניסה ליהודים ולכלבים אסורה!". לדיכוי היהודים מימי הביניים, ובראשית העת החדשה, נתווספו עתה אמצעים מחפירים ולא־אנושיים ומרחיקי לכת ביותר.

בחודש יוני 1941 נלקחים בדוברובניק הקרבנות הראשונים המובלים למחנה יאסינובאץ האוסטאשי הנודע לשמצה וששממנו אין כמעט ניצולים.

שוד בית־הכנסת והפליטים ממרכז אירופה

לצד הרג אנשים ושוד רכושם, נשדד גם בית־הכנסת. האוסטאשה ביצעו, יחד עם הנאצים, חיפוש בבית־הכנסת, ובהזדמנות זאת "נלקחו משם כל ספרי הרישום, ארכיון הקהילה שהינו בעלי ערך היסטורי רב וראשיתו בשנת 1690. ניצלו רק ספרי הקודש וחפצי פולחן, שבעת החיפוש היו מוסתרים בבית פרטי".

ערב הגירושים, ביקשה קהילת סאראייבו את עזרתה של קהילת דוברובניק. הקהילה נדרשה להושיט עזרה גם ל־147 הפליטים מאוסטריה, מפולין ומצ'כוסלובקיה, שהיו עצורים משנת 1940 במקום הקרוי צ'אפל'ינָה (בעורף שבאזור הָרצגובינָה). צריך היה לדאוג גם לקבוצה בת 117 יהודים פליטי גרמניה שהיו כלואים בגאצקו (שבהָרצגובינָה). נרדפים אומללים אלה, שמאז 1933 נמצאו נודדים ממקום למקום, הועברו בדצמבר לדוברובניק. שטף כביר של פליטים יהודים מגיעים בהמוניהם כשהמצב עומד בסימן מצוקה ומחסור גדל והולך. יהודי דוברובניק הנותרים היו מחוסרי הכנסה והקהילה היהודית כילתה את כל האמצעים שבידיה, בעוד הדרישות לצרכים הבסיסיים ביותר הלכו וגדלו. ואכן, בהקרבה עילאית הושיטה הקהילה סיוע ניכר והקלה ככל שהיה בידה על סבלם של בעלי מצוקה רבים. לציון מיוחד בנידון ראויה עבודתו של יוסף מאנדיל, יו"ר הקהילה. מבחינת הבטחון הקיומי השתפר מצבם של יהודי דוברובניק בסתיו 1941, עקב העברת דוברובניק לידי שלטונות הכיבוש האיטלקיים. כך הופסקו הגירושים.

תחת כיבוש איטלקי

ואולם מעתה מתחילה גרמניה ללחוץ ללא הרף על האיטלקים למען ימסרו להם את כל היהודים הנמצאים באזורי יוגוסלאוויה הנמצאים תחת כיבוש איטלקי. אמנם האיטלקים אינם נכנעים לדרישות אלה, אך בלחצם המשותף של הגרמנים ושל הפאשיסטים האיטלקים מבית, מתחילים הם להגביל את זרימת הפליטים לשטחי הכיבוש, ונוסף לכך מקימים הם עצמם מחנות ריכוז משלהם, שבהם הם מקבצים את היהודים. באזור דוברובניק הוקמו בסתיו 1942 מחנות כאלה בקופארי (ליד דוברובניק), בגרוז' (רובע הנמל של דוברובניק) ובאי הסמוך לופור.

בגרוז' המחנה שוכן בבניין מלון "וורָג" לשעבר. יהודי דוברובניק היו הראשונים שנכלאו בו. היו בו כ־100 אסירים, לאחר שהובאו לכאן גם כמה יהודים ממקומות אחרים.

בקופארי המחנה שכן במלון "קופארי". נכלאו בו בעיקר יהודים מבוסנָיה, וכן פליטים מגאצקו, כ־100 איש.

באי לופור נכלאו האסירים בבנייני מלונות מקומיים. היו

אלה בעיקר פליטים מסאראייבו וגם ממקומות אחרים בבוסניה והרצגובינה, ואף מאזורים אחרים, חלקם גם מדוברובניק. במחנה זה היו כ־600–700 אסירים.

ריכוז היהודים במחנות ההסגר נשלם עד 31.12.1942, כאשר רוכזו בהם סך הכל 1,700 יהודים, גברים, נשים וטף. אז גם חדלה פעילותה של הקהילה.

הודות להתארגנות הפנימית העצמית של אנשי המחנה והסיוע ההדדי ביניהם, נמצאה להם הקלה מסוימת במצוקתם, בחדרים העלובים והקרים, תוך הספקת מצרכי מזון מינימליים ובסכנה מתמדת של מחלות. בחודשים מאי–יוני 1943, ריכזו השלטונות האיטלקיים את כל אסירי המחנות שבחבל דאלמאטיה במחנה ריכוז גדול שעל האי ראב (Rab, באיטלקית Arbe). ממחנות דוברובניק נשלחו לראב שלושה משלוחים. הצטרפו גם עצורים מקראֶ'יבֶיצָה ומרייֶקה, כך שבמחנה ראב נמצאו במחצית שנת 1943 כ־3,600 אסירים יהודים, מהם כ־15% ילדים מתחת לגיל 15.

מאמציהם המחודשים של הנאצים והאוסטאשה למען יסגירו האיטלקים לידיהם את היהודים האלה ואת כל האחרים שבידיהם לא נשאו פרי. ואולם תנאי החיים שבמחנה ראב היו קשים לאין ערוך מאלה ששררו במחנות הקודמים, הן מבחינת סדרי המגורים והן מבחינת התנאים הסניטריים, ובמיוחד מבחינת התנהגות רשויות המחנה האיטלקיות. עם נפילת איטליה בראשית ספטמבר 1943, למעלה מ־1,300 עצורי המחנה היהודים מן האי ראב הצטרפו לצבא השחרור העממי ונלחמו בשורות הלוחמים נגד הכובש הפאשיסטי ועוזריו. כ־200 איש עברו, דרך האי ויס, לאיטליה, לאזור שנמצא תחת שלטונם של כוחות הברית. כ־1,800 מן הנותרים הועברו לאזורים המשוחררים של ליקה, באנייה וקורדון. על האי ראב נותרו כ־180–200 איש מאסירי המחנה לשעבר, בציפייה לשחרור, אך הגרמנים לכדו אותם במארס 1944 ומשם שיגרו אותם לאושוויץ, שבה נרצחו כולם.

חלק מבין העצורים המבוגרים נמלטו לאיטליה, וחלקם הגיעו לשטחים המשוחררים, אך לא מעט מהם מצאו שם את מותם בעת מתקפות הגרמנים. כך, למשל, נפלו אחדים מיהודי דוברובניק לידי האוסטאשה ואחרים ניספו באושוויץ.

בשנת 1944 חיסלו שלטונות קרואטיה העצמאית כליל את בתי העסק היהודיים וכל רכוש יהודי אחר. כל נכסי דלא ניידי הועברו לרשות ממשלת קרואטיה, כולל בית־הכנסת. את אולם בית־הכנסת השכירה הממשלה למשך 99 ש' לידי "איגוד פועלי קרואטיה". כוונתם היתה לפתוח באולם בית־הכנסת מסעדה ציבורית לפליטים המוסלמים. היא לא זכתה להתקיים.

בעיר עצמה נותרו בזמנו כמה מן היהודים הקשישים, ביניהם יוסיף מאנדיל הנ"ל, אך זמן קצר לאחר נפילת איטליה ב־9.9.43 נעצר עם רעייתו בידי הגרמנים, שהוציאוהו להורג בעת המשלוח אל פנים הארץ.

מכלל 77 יהודי העיר, 24 השתתפו במלחמת השחרור, ומהם 6 נפלו במהלכה. 27 ניספו כקרבנות הפאשיזם.

לאחר השחרור

דוברובניק שוחררה ב־17.10.1944. אז מתחילים בהדרגה לחזור אליה כמה מן היהודים ששרדו, ומגיעים אליה גם חלק מן החוזרים דרך דוברובניק למקומות מגוריהם הקודמים. בחודש מארס 1945 מחדשים השבים את הקהילה. בעת חידושה של הקהילה היו נוכחים 23 אנשים.

אך מרבית משתתפי האסיפה הראשונה של הקהילה לא היו בני העיר. לקראת סוף חודש יולי 1945 יצאו משם למקומותיהם הנושנים. חסרו לה האמצעים לשיקום בית־הכנסת ולסידור בית־הקברות המוזנח, והקהילה נותרה ללא מורה דת. בתאריך 14.10.1945 השלימה הקהילה ושלחה אל איגוד הקהילות בבלגראד, ולוועדה האזורית לקביעת פשעי המלחמה בדוברובניק, את הדו"ח הראשון שלה על פשעי הכובש והאוסטאשה המתייחסים ליהודי המקום.

בראשית שנת 1985 נותרו בה עוד 15 יהודים בלבד. אלה שנותרו לחיות בה הינם בעיקר יהודים שמוותיקיה וכמה מצאצאיהם, ולצדם מתי מעט שהגיעו אליה ונשתקעו במקום. הקהילה איבדה בהדרגה לא רק את חבריה, אלא גם את מעמדה וכושר תיפקודה כ"קהילה דתית". כך הקיץ למעשה הקץ על אחת העדות הוותיקות והמפוארות של יהדות יוגוסלאוויה.

הערות סיכום

במהלך התפתחותה ההיסטורית מעולם לא הגיעו יהודי דוברובניק לכלל עוצמה כמותית. כפי שנוכחנו לדעת, מבחינה מספרית הגיעה הקהילה לשיאה בראשית המאה התשע־עשרה, ומאז הלך מספר חבריה והצטמצם בהדרגה. ואולם, על אף היותה קטנה, היתה עדה זו בתקופת הרפובליקה של דוברובניק, החל מן המאה ה־16 ועד לראשית המאה ה־19, גורם משמעותי ביותר בחיי העיר, ולא רק בתחום הכלכלי, למרות שהיתה חשופה שוב ושוב להתנכלות ודיכוי באמצעים שונים.

יחסית למצבה המספרי היא נשאה מאז ומתמיד בקרבנות ניכרים. בתקופת הרפובליקה היה מצבם של היהודים נוח יותר מאשר מצבם של אחיהם בשאר אזורי קרואטיה. בתקופות הצרפתיות והאוסטריות נאבקו היהודים בעוז ובתושיה על שוויון, תוך שמירת מסורת, ועל המשך קיומם ופרנסתם. וכך גם בעידן היוגוסלאווי. ברם, בעידן הטירוף הפאשיסטי והרדיפות הקשות ביותר בזמן מלחמת העולם השנייה לא זכו יהודי דוברובניק להגנה ממשית ויעילה מצד החברה שבקרבה

חיו בעירם, שכן רוח־העיוועים של אי־סובלנות דתית המעורבת בהתנכלות פוליטית נעורה גם בקרב חלקים שבחברה זו. בחלק שנטלה במערכה ובקרבנותיה תרמה הקהילה היהודית של דוברובניק את תרומתה שלה למלחמת השחרור של עמי יוגוסלאוויה והוסיפה נדבך נאה לקורותיה של אחת הקהילות ההיסטוריות החשובות ביותר במרחב גיאוגראפי זה.

ב"ס

נספח א'

חכמים, רבנים וראשי קהל

התקופה	השם	היצירות (או הגדרת התפקיד והערות)
1656–1577	ר' שלמה אוהב	"קונסול יהודי המזרח" — בעל "שמן הטוב", ויניצאה תי"ז (1657) פירוש על התורה וחלק מהגביאים הראשונים והמגילות (הדפסה חדשה: ירושלים, תשל"ח).
1610–1656	ר' אהרון בן דוד מהעיר לונל (דרום צרפת) (נכדו של ר' שלמה אוהב)	"זקן אברהם" ויניציאה, תי"ו (1656) (פירוש על התורה ומקצת נביאים והמגילות). "מעשה ישורון" (סיפור העלילה על ר' יצחק ישורון והנס שנעשה לו), ברלין ת"ע; הוצאה חדשה וילהרמסדורף ת"פ; הוצאו בלאדינו: קושטא, תקע"ו.; "ספר מעשה ניסים" ויציאה תקנ"ח/1798 (מבוא ע"י ר' יעקב פארדו) כולל "שיר הודיה" — לשחרורו של יצחק ישורון מהכלא
	ר' פרחיה פורמון	
תמ"ח/1688	ר' נחמיה ח'א חיון	(שהות במעבר) — שבתאי ידוע שהה אז במקום.
ת"ע ואילך	ר' יהודה יוסף פרץ מראגוזה	מחבר או מהדי"ר של הספרים הבאים: רזא דיחודה, ויניציאה תע"א (פרי עטו של נחמיה ח'א חיון). שערי רחמים, ת"ע. פרח לבנון, ברלין תע"ב — פשטים על ספר התורה (הוצאה חדשה — תרע"ח/1918
תק"ו–תק"ח	ר' גבריאל ולנטין	
1748–1746		
1748/תקי"ח ואילך	ר' שלמה לוצינה	"קהילת יעקב" (פירוש על נביאים ראשונים) ויניציאה תקמ"ד (1784). "משכנות יעקב" פירוש על ס' ישעיהו; ליוורנו תקפ"ה (1875).
1820	שמואל טולדנו	מ"מ של חכם.
1810 בקירוב	ר' יהודה כר' מנחם הלוי	עלה ארצה בתקע"ז/1817 מראגוזה ונהיה לרבם ול"פטרונם" של יהודי יפו; בשנת תרל"א/1871 יסד, ביחד עם הרב יהודה חי אלקלעי, בירושלים את האגודה "כל ישראל חברים לישוב א"י", נפטר בחל"ט/1879 בגיל מופלג.
בעת החדשה	יוסף מנדיל, ראש קהל (האחרון, נספה בשואה) אברהם דניטי אברהם רומנו שלמה ברוך (נספה בשואה)	

נספח ב'

מאירועי הקהילה ומוסדותיה

1352 (?)	המניין הראשון
1400 בקירוב	בית־הקברות הראשון
1408	הכרת העדה ע"י הסינאט
1545—6	הקמת הגטו
1547	חנוכת בית־הכנסת
1652	בית־קברות ב'
(1678)	בית־קברות ג'
1667	אחרי המרתו של שבתי צבי — העברת מכתבים מאדריאנופול ומקושטא בדבר התנהגותו (שמירת השבת והימים הנוראים) ר' עמ' 762 ו־823 בספרו האנגלי של פרופ' ג. שלום: *Sabbetai Ṣevi — The Mystical Messiah*, Princeton, 1973

ארגוני סעד ותרבות (פנים־קהילתיים)

"צחר דלים"
"ערב ראש השנה"
"תלמוד תורה"
"שיבת שלום"
"ועדת תרבות" (בשנות ה־30 של המאה ה־20; עסקנים — מוריץ פיריירה, יוליה אמסלברג ויעקב פארדו).

נספח ג'

רופאים יהודים (כולל אנוסים) וזמן שהותם בדוברובניק (עד ראשית המאה ה־17)

ברוך־בנדיקטוס (Benedictus olim Judeus)	1357—1354
דוד (magister)	1368
שמואל ה"חירורג"	1427—1414
ריקטור וייס (מוכר בעלילת הדם)	אוגוסט 1502
יצחק העברי "הרופא"	1543
אברהם העברי "חירורג"	1590—1558
ישעיה כהן המכונה "דידקוס פירהוס" (משורר לאטיני)	1599—1558
חביב (זיואו) מקסטלו־בראנקו ("אמטוס לוזיטאנוס")	1559—1556
שמעון אבן־עטר	1597
ליאון חביליו (פוטר ממשרת רופא העיר)	1609
דוד ריבר	1613

נספח ד'

פדיון שבויים וקליטתם ע"י בני ק"ק דוברובניק (דוגמאות)

שנת האירוע	הנפדים	המקום או הסכום ששולם
1540	מגורשי נאפולי	בנמל של מארסיי
1558	15 ממגורשי אנקונה ופיזארו (איטליה)	
1570	חלק ממגורשי העיר אורבינו (איטליה)	
1596	שלמה אלגדיש (אל־קדיש?) מסיציליה	
—	יקותיאל פינצי איש קושטא	300 טאלר
—	יוסף צרפתי ויעקב כהן	

הארכיון ההיסטורי היהודי בלגראד־ JIM:
8.7.1922, no. 480; 30.11.1925, no. 909; 25.2.1930, no. 761; 7.7.1931, no. 1411; 23.4.1934, no. 2621; 27.2.1936, no. 1137; 17.3.1936, no. 95; 26.3.1936, no. 1718; 15.5.1936, no. 2458; 15.7.1936, no. 3956.

הארכיון ההיסטורי של דוברובניק־ HADbk:
Diversa de foris, 149. p. 16, 169.
Diversa notariae, 141. pp. 121–122.
Consilium minus 87/ p. 204 b. 100/ p. 52; 115/ p. 73a, 67; 195/ p. 67.
Consilium rogatorum 28/pp. 88b, 91, 94; 138/78b; 148/pp. 92b; 163/p. 101; 165/pp. 185–186; 166/pp. 172, 195b 179/pp. 219–223b; 186/pp. 108b; 194/pp. 173b–175b; 207/pp. 178b–179b, 210/pp. 65.
Reformationes 33/pp. 341
Trgovačka obrtnička komora, 107/1861, Doc. 3896, 22.4.1861.

Archiv Židovske općine u Dubrovniku -AŽO: — ארכיון הקהילה היהודית דוברובניק — Communications 2.4 1892, no. 4002; 16.12.1892, no. 18376; 15.12.1894, no. 17901; 23.4.1895, no. 6; 18.5.1896, no. 5807; 1.5.1897, no. 7206.

הארכיון ההיסטורי של העיר רייאקה (פיומה)
Historijski Arhiv Rijeka (Fiume): Gubernija-Opći spisi 1780–1784, no. 170/782

V. Milić, Dubrovnik u vrijeme opadanja i Jevreji(Ms)
V. Kisić, Dr. Salamon Mandolfo- dubrovački odvjetnik s općim osvrtom ha Židove u starom Dubrovniku (Ms)

Crvena Hrvatska, 1898, 12/1901, pp. 64–68.
List dubrovačke biskupije, 1909, 9/12.
Revue d'Histoire de la Médecine Hébraïque, Paris, 6.10.1953, pp. 181–186, 193–204.
Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 16.11.1929, 24.12.1929, 7.2.1930, 28.4.1930 and passim.
ŽSv. 22.12.1919, 21.9.1923, 28.12.1923.

ר' שלמה אוהב ור' אהרון בן דוד הכהן מרגוזה: ספר שמן הטוב... זקן אהרון, ויניציאה, (בסיפא: מעשה ישורון), ויניציה, דפוס ונדרמינה, תי"ז/1657.

הנ"ל, הוצאה שניה: קונשטנדינה, תר"ט/1819.
ר' יוסף כהן: עמק הבכא, הוצאת וינר, לייפציג 1858.
יקיר אבנטוב: תולדות יהודי יוגוסלביה, תל־אביב, תשל"א — 1971
Eli Ashtor, Gli Ebrei di Ancona nel periodo della Republica, Appunti di Archivio in *Atti e Memorie*, N.S. a 82 (1977), Ancona 1978
F.W. Carter, *Dubrovnik(Ragusa)-A Classical City State*, London-New York, 1972
V. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovini XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, 1969.
V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, Zagreb, 1980.

דולנ׳ה לנדאווה Dolnja Lendava (בהונגארית: Also Lendva).

חבל פרקמור׳יה (Prekmurje), ברפובליקה העממית הסלובנית (Slovenija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1778	803	14
1925		248
1931	2,443	171
1940	3,000	155

העיירה שוכנת בקצה הפינה המזרחית של החבל, בין הנהר מוּרָה בדרומה והגבול ההונגארי בצפונה, המרוחק ממנה 3 ק״מ; 16 ק״מ צפונה מצ׳אקובן.

בשמונה כפרים שבסביבה גרו 20 יהודים (1936). זו הייתה הקהילה השנייה בגודלה, בפרקמורייה, אחרי קהילת מורסקה־סובוטה.

היהודים הגיעו ללנדאווה בשלהי המאה ה־18, בעיקר מבורגנלאנד, והצטרפו אליהם גם משפחות בודדות מהונגאריה, בוהמיה ומוראוויה.

הקהילה נתארגנה בראשית המאה ה־19. בית־העלמין נתקדש ב־1830; בית־הכנסת נבנה ב־1865, ואחריו הוקמו המבנים הקהילתיים: בית־המגורים של הרב והחזן, בית־השחיטה ובית־הספר היהודי, אשר פעל לפחות משנת 1910 עד 1919. בית־ספר יהודי עממי הוקם בשנת 1919.

בתפילות בבית־הכנסת השתתפו יום־יום כמניין יהודים; בשבתות, ובעיקר בחגים, כשהגיעו גם יהודי הסביבה, התאסף עם רב. התנהלה כאן גם פעילות ציונית מצומצמת בעזרת השליחים שהגיעו מצ׳אקובן. מן הפעילים הבולטים היה גזה פוליצר.

רוב היהודים התפרנסו ממסחר, אך היו ביניהם גם רופאים, עורכי־דין, פקידים ובעלי־מלאכה. בכפרי הסביבה היו גם פונדקאים, חקלאים ויערנים. עיקר המעבר מהעיירה דולנ׳ה לנדאווה לכפרי הסביבה חל בסוף המאה ה־19, במסגרת חיפושים אחרי מקורות פרנסה חדשים, לאור גידול הקהילה ולנוכח אפשרויות חדשות הודות להתקדמות הכלכלית של האזור.

רבני הקהילה היו ד״ר אנטון רודולפר (1894–1932), בעל ״מדרש במדבר רבה״ (1891) ומאמרים בעיתונות ההונגארית בשאלות היהדות; ד״ר לאזר רות, שהיה בו־בזמן גם רבה של מורסקה סובוטה (משנת 1926 ועד לשואה).

ראשי הקהילה היו ד״ר אדולף וולאך (1920), יוסף ברינר

J. Horvat, *Zapisi iz nepovrata, Hrvatski mikrokozam izmedju dva rata (1919–1941)*, Rad JAZU, knjiga 400, Zagreb, 1983.

B. Hrabak, Studije i gradja o Jevrejima u Dubrovniku, *Zbornik* I. pp. 71–97.

V. Ivančević, *Udio Židova u pomorstvu starog Dubrovnika (1751–1808)*,Beograd, 1965.

JA, Beograd 1954, p. 68 (Hajim Kamhi, Novopronadjeni dokumenti).

JA, Vršac, vol. III, 5688 (1927–28).

G. Kaznačić, *Processo di Isach Jesurun israelita di Ragusa nel 1632*, Biblioteca storica della Dalmazia, Monografie I, Ragusa, 1882.

Dušan Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971.

Gj. Kobler, *Život i rad humaniste Didaka Portugalca, napose u Dubrovniku*, Rad JAZU, knjiga 216, Zagreb, 1917

V. Kostić, *Dubrovnik i Engleska 1300–1650*, Beograd, 1975

L. Maschek, *Repertorio geografico-statistico dei luoghi abitati nel Regno di Dalmazia*, Zara, 1888.

E. Mischler-J. Ulbrich, *Oestereichisches Staats-wörterbuch*, Band II, Wien, 1906

Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, Split, 1978.

G. Novak, *Židovi u Splitu*, Split, 1920.

T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973.

R. Samardžić, Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667 godine, *Arhivska gradja* (1660–1670), Beograd, 1960

Spomenica 400, Sarajevo 1966,

Spomenica 1919–1969, Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1969.

Stulli, Kroz historiju sinjske krajine, *Narodna umjetnost*, knjiga 5–6, Zagreb, 1968.

Idem, *gradja o gospodarstvu Dalmacije u prvoj polovici XIX stoljeća*, Split, 1980

Idem, gradja o stanju u Dalmaciji 1818 godine, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti, JAZU*, 1985.

Jorjo Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, *La Benevolencia*, Sarajevo, 1937

V. Vinaver, O Jevrejima u Dubrovniku, *JA*, Beograd, 1959–60, pp. 65–78..

Idem, Dubrovnik i Turska u XVIII veku, *JA*, Beograd, 1966.

A. Viscardi — G. Barni, *L'Italia nell età Communale*, Torino, 1966.

D. Živojinović, Merkantilizam kao privredni sistem Dubrovačke Republike u XVII i XVIII veku, *Jugoslovenski istorijski časopis*, No. 1–2, 1975.

(1928), ארמין וורטמן, אמיל פולאק (1936), ל׳ידוויט בלאו (1938), ז׳יגה וויס (1940). כן פעלו בתפקיד זה ד״ר גייגר וד״ר וואלי.

בקהילה פעלה גם ״חברה קדישא״ (מוריץ שוורץ והייניך טייכמן היו הגבאים) וכן אגודת נשים (הגברות ברונר ושוורץ היו בין הפעילות בה).

חזנים ושוחטים היו פליישר, מקסו אדלר (1941–1942) וג. הורוביץ.

השואה

בזמן הכיבוש ההונגארי (1941–1944) גויסו כמניין מבני הנוער היהודי לשירות ב״פלוגות העבודה״ ופוזרו למחנות הכפייה. בכלל נפלו 183 בחזית האוקראינית ובפרטיזאנים. אחרי הכיבוש הגרמני (14.3.44) גורשו היהודים הנותרים, יחד עם יהודי הכפרים מסביב. כל יהודי האזור הוסעו לנא׳ג־קאניז׳ה ומשם הובלו, בין 17–20 במאי, לאושוויץ, ורובם המכריע הומתו שם בימים 10–21 במאי 1944. 164 נפשות מבני קהילה זו, ועוד 10 מיהודי הסביבה, הושמדו בתאי הגזים (מתוך 183 נפש שנקבצו במקום ב־1944); 29 חזרו מהגהינום; 9 מהם עלו לישראל עם קום המדינה.

כל נכסי דלא־ניידי של הקהילה הולאמו אחרי המלחמה. בנייני בית־הכנסת ובית־הספר היהודי הפכו למחסני סחורות. נשאר רק בית־קברות מוזנח. בשנת 1950 הוקמה בו מצבת זיכרון ״לקרבנות הפאשיזם 1941–1945״.

מע״ת

משא עץ־חיים (גרינוולד), יהדות איזור המורה וסלובניה, כתב־יד, 1982.
JA, Vršac, 5686 (1925–26).
MZsL, Budapest, 1929.

דונ׳י מיכול׳אץ Donji Miholjac

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921		156
1931	5,899	224
1940		173
1968	6,000	—

עיירה בסלאבוניה, על נהר דראווה, ברפובליקה הקרואטית. מספר התושבים כ־6,000, מהם היו כ־200 יהודים. העיסוק העיקרי במקום הוא תעשיות מזון ומסחר בתוצרת חקלאית. בין היהודים היו גם בעלי חוות, בעלי טחנות־קמח ובעלי מפעלים לצביעת אריגים (משפחות שלזינגר, פולגאר וגלאסנר).

יהודים הגיעו למקום במאה ה־19. בית־הכנסת הוקם בשנת 1860.

בשנת 1909 ייצג רייך קהילה זו בהתייעצות של קהילות קרואטיה שהתקיימה בזאגרב.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה אולריך ליבלינג ואדוארד קרשנר. למען הקרנות הציוניות פעל דרגוטין פריינדליך. החזן ומורה הדת היה מאיר סילברברג. הוא שחיבר את המילון הסרבו־קרואטי־עברי, היחיד בנמצא, שנדפס, ללא ציון מקום־ההוצאה, בשנת 1936, ומכיל כ־15,000 מלים. האיש שירת, מאז שנות השלושים, בקהילות קטנות שונות (בוסנסקי ברוד, דוברובניק ופירוט — ר׳ שם). מכל־מקום השאיר אחריו מעין גל־עד לשוני מיוחד במינו.

רבה של אוסייק, ד״ר שמעון אונגר, היה הרב הממונה על קהילה קטנה זו.

בשואה נספו יהודי המקום והקהילה לא חודשה.

א״י: B-460.

JS, Vršac, 5690 (1929–30).

מאיר סילברברג, מלון עברי־יוגוסלבי ויוגוסלבי־עברי
Majer Silberberg, *Jugoslovensko-Hebrejski rečnik* (ćirilica) Novisad, 1936

דרוונטה Derventa

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1879		30
1910	71,155	136
1921	(כולל המחוז)	343 (בכל המחוז)
1931	6,654	150
1940		118

עיר בבוסניה הצפונית, ליד הנהר אוקרינה. מרכז מסחרי — מטעים (שזיפים) וחיטים. האוכלוסייה: סרבים, קרואטים ומוסלמים.

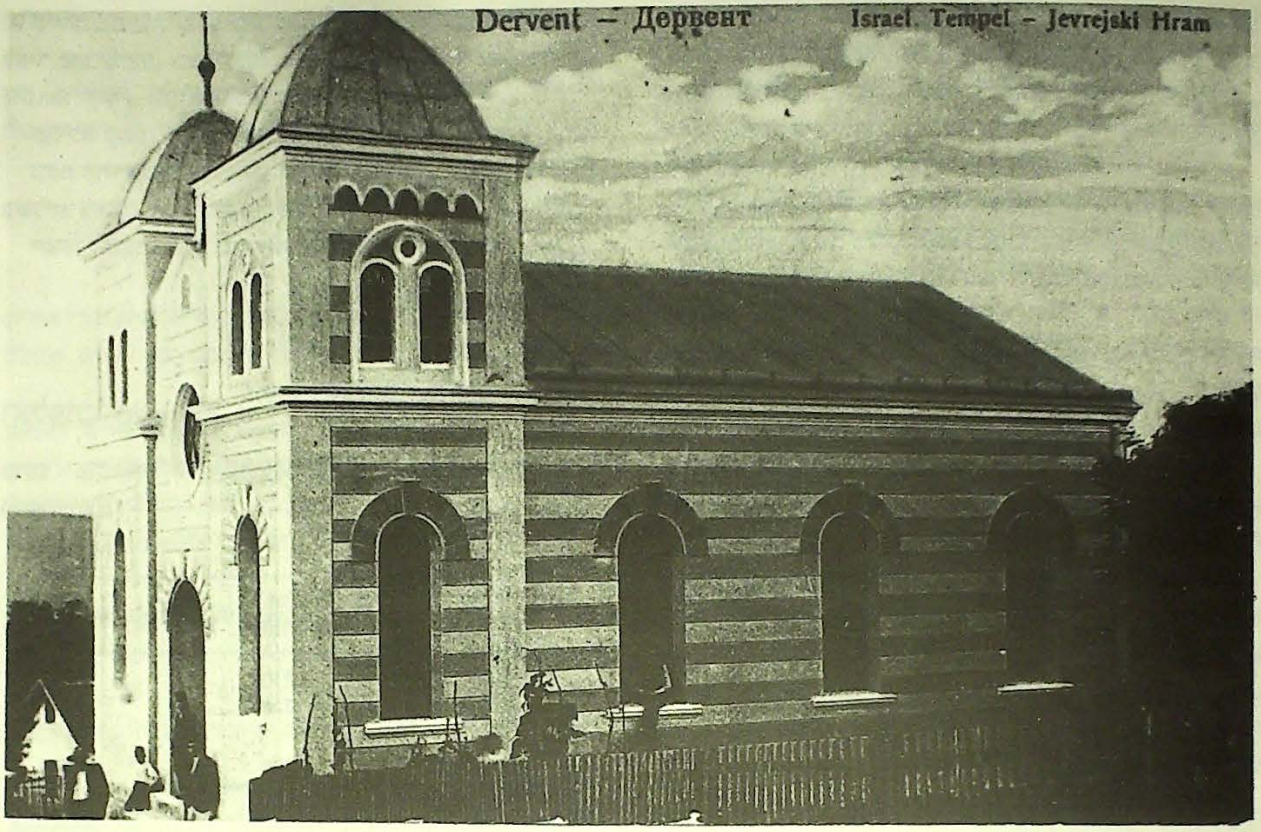

בית־הכנסת בדרוונטה (בוסניה).

יהודים התיישבו במשך המאה ה־19. הם עסקו בעיקר במסחר ובמלאכות, כסנדלרים, כחייטים, והיו גם פועלי בתי־החרושת. ידוע, שהיהודים הספרדים התפללו בסוף המאה ה־19 בחצרו של לוי דוד פסח, המכונה "בכור", ולפיו נקרא אחר־כך כל הרחוב "רחוב בכור".

בית־התפילה הוקם בשנת 1884 ביוזמתו של זליג שמואל, ורק כעבור טלטולים שונים נבנה בית־כנסת ממש בשנת 1908.

בעת החדשה היו שם ה"חכמים" יצחק ודוד חביליו, אהרון אלטרץ המכונה "תבא" וחיים אלקלעי, והחזן היה יעקב פאפו.

ראשי הקהל היו דוד לוי פסח, יוסף חיון, יוליוס הורמוש, ובשנים 1936–1941 מוריץ חביליו (או קביליו, כפי שמבטאים ביוגוסלאוויה). ליד הקהילה פעל "תלמוד־תורה", ובו למדו בממוצע כתריסר חניכים.

מאז 1919 פעלה בעיר אגודה ציונית; היא הייתה, מאוחר יותר, קשורה במפלגת הציונים הכלליים א', וכן הייתה קיימת תנועת נוער, שבראשה עמדו פינה כהן ואדוארד ברודט, שהייתה קשורה לסלאבונסקי ברוד (ר' שם). בין פעילי הקרן הקיימת לישראל — היו בני משפחת פסח. במקום היה גם מועדון ובו ספרייה. בחינוך ילדים טיפלה הגב' רובינשטיין. המיעוט האשכנזי השתלב יפה בחיי העדה, שהתנהלו על מי־מנוחות עד לסוף שנות ה־30.

בשנת 1939 הגיעו למקום פליטי גרמניה ואוסטריה, כ־100 במספר, והקהילה עזרה באכסונם ובהבטחת מזון עבורם. כן סייעה לאחדים מהם לעבור את הגבול. הנותרים נספו, בשנת 1942, במחנה יאסינובאץ, יחד עם בני הקהילה עצמם.

הקהילה לא חודשה ובית־הכנסת נהרס.

אי"י: B־49
(זיכרונותיו של ראש הקהל האחרון הוא מוריץ חביליו).
JA, Vršac, 5690 (1929–30).

הורגוש Horgoš

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1931	9,749	42
1940		53
1946		—

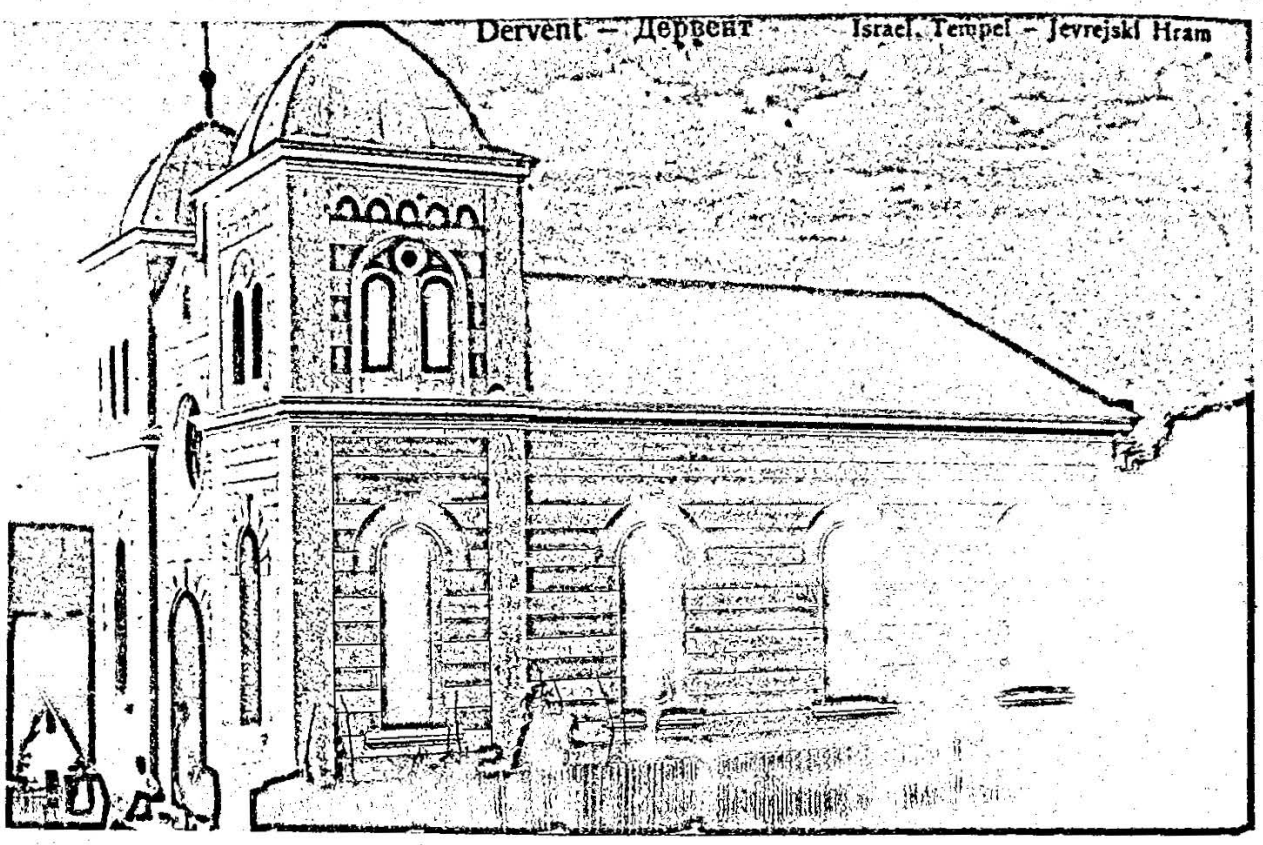

בית־הכנסת בדרוונטה (בוסניה).

יהודים התיישבו במשך המאה ה־19. הם עסקו בעיקר במסחר ובמלאכות, כסנדלרים, כחייטים, והיו גם פועלי בתי־החרושת. ידוע, שהיהודים הספרדים התפללו בסוף המאה ה־19 בחצרו של לוי דוד פסח, המכונה "בכור", ולפיו נקרא אחר־כך כל הרחוב "רחוב בכור".

בית־התפילה הוקם בשנת 1884 ביוזמתו של זליג שמואל, ורק כעבור טלטולים שונים נבנה בית־כנסת ממש בשנת 1908.

בעת החדשה היו שם ה"חכמים" יצחק ודוד חביליו, אהרון אלטרץ המכונה "תבא" וחיים אלקלעי, והחזן היה יעקב פאפו.

ראשי הקהל היו דוד לוי פסח, יוסף חיון, יוליוס הורמוש, ובשנים 1936–1941 מוריץ חביליו (או קביליו, כפי שמבטאים ביוגוסלאוויה). ליד הקהילה פעל "תלמוד־תורה", ובו למדו בממוצע כתריסר חניכים.

מאז 1919 פעלה בעיר אגודה ציונית; היא הייתה, מאוחר יותר, קשורה במפלגת הציונים הכלליים א', וכן הייתה קיימת תנועת נוער, שבראשה עמדו פינה כהן ואדוארד ברודט, שהייתה קשורה לסלאבונסקי ברוד (ר' שם). בין פעילי הקרן הקיימת לישראל — היו בני משפחת פסח. במקום היה גם מועדון ובו ספרייה. בחינוך ילדים טיפלה הגב' רובינשטיין. המיעוט האשכנזי השתלב יפה בחיי העדה, שהתנהלו על מי־מנוחות עד לסוף שנות ה־30.

בשנת 1939 הגיעו למקום פליטי גרמניה ואוסטריה, כ־100 במספר, והקהילה עזרה באכסונם ובהבטחת מזון עבורם. כן סייעה לאחדים מהם לעבור את הגבול. הנותרים נספו, בשנת 1942, במחנה יאסינובאץ, יחד עם בני הקהילה עצמם.

הקהילה לא חודשה ובית־הכנסת נהרס.

אי"י: B-49
(זיכרונותיו של ראש הקהל האחרון הוא מוריץ חביליו).
JA, Vršac, 5690 (1929–30).

הורגוש Horgoš

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1931	9,749	42
1940		53
1946		—

הורגוש — ואלפובו — וראז׳דין

עיירה במישור באצ׳קה, בעמק נהר טיסה, צפונית־מזרחית לעיר סובוטיצה. מפורסמת בגין הפלפל החריף שמיוצר שם („פאפריקה"). חקלאות מפותחת וכרמים באזור.

קהילה קטנה, אשר על ראשיתה אין בידינו מידע.

בעת החדשה עמד בראש העדה — מארקו דֶנֶש ולידו כיהן כשליח־ציבור — יצחק אברהם.

יהודי המקום נספו בשואה והקהילה לא חודשה.

JA ,Vršac ,5690 (1929–30).

ואלפובו Valpovo

מחוז פּוֹסאוול׳יָה (Posavlje), ברפובליקה הקרואטית (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	3,730	205
1931	3,730	157
1940		140
1968	5,300	—

קהילה קטנה, שהייתה קשורה לק״ק אוסייק (ר׳ שם).

רבני אוסייק דאגו גם ליהודי ואלפובו, אשר בראשם עמדו, בין שתי מלחמות־העולם, המהנדס ל. הופרט, מארקו גראי וסגנו נורברט שוורץ. הגבאי של בית־הכנסת, אשר נבנה בשנת 1898, היה מ. גראי. במקום פעלה גם „חברה קדישא".

היהודים נספו רובם ככולם בשואת יהודי קרואטיה.

JA ,Vršac ,5690 (1929–30).

וראז׳דין Varaždin

חבל זאגוריה (Zagorje), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1787			16
1807		29	
1830			342
1921	13,645		565
1931	14,612		486
1940			515
1961	26,460		—

עיר ומרכז אזורי בגדה הימנית של הנהר דראווה, בצפון־מערב קרואטיה. העיר נבנתה עוד בימי־הביניים סביב מבצר ושימשה צומת־תעבורה חשוב עד לשלהי המאה ה־19, כאשר ירדה חשיבותה בעקבות סלילת המסילה שחיברה את וינה במישרין עם העיר והנמל של טריאסטה.

כיום מרכז תעשיות טקסטיל, פלדה, עורות, מתכות ומזון. תעשיות אלה נבנו, בעיקרו של דבר, בין שתי מלחמות־העולם, אך ההתפתחות הגדולה באה ביוגוסלאוויה שלאחר מלחמת־העולם השנייה.

משנת 1729 נאסר על יהודים להתיישב בעיר, אך במשך הזמן הגיעו לשם בכל זאת מספר משפחות והיוו את אחת הקהילות הראשונות בקרואטיה.

יהודים באו לעיר מהונגאריה, מבורגנלנד וממוראוויה, החל מהמחצית השנייה של המאה ה־18. העיר קיבלה מעמד של „עיר עצמאית" בשנת 1876, ושנה לאחר־מכן נוסדה העדה היהודית הראשונה, ובה שש משפחות.

בין ראשוני המתיישבים היו: משה יעקבסון, יצחק „יוד" (היהודי), היינריד דראגונר וכן אסתר ומשה נוטל. לאחרון הנזכר הותר לבנות את ביתו בתוך העיר בשנת 1786. בשנת 1789 קיבל אדם רייכרט רשות לעסוק במקצועו — זגגות. בשנת 1793 הוקם בית־תפילה ראשון בבית שכור, ליד המבצר. כך החלו קורות יהודי וראז׳דין. עד סוף המאה ה־18 היו תופעות אנטישמיות, של שוד וביזה בעיקר, תוך־כדי התערבות פחות או יותר יעילה של המשטרה. היהודים נאלצו לתת שלמונים לנציגי השלטון כדי להבטיח סובלנות ושלווה הלכה למעשה.

אם־כי עד סוף המאה ה־18 הוצאו חמישה צווי־גירוש, נראה שהם נשארו בגדר כוונות או איומים גרידא. במקביל, ניתנו היתרי ישיבת־קבע ליהודים מספר, ובשנת 1807 הוכרה הקהילה רשמית ע״י השלטונות, ע״י הענקת זכויות־קבע ליהודים להתיישב בעיר (Einsiedlungsdekret). אולם ק״ק של ממש נוסדה רק בשנת 1825. בין היהודים הבודדים „הנסבלים" יש לציין את יוסף לייטנר, שהיה מעין נציג רשמי של הקהילה בשנת 1834. נראה שיהודים אחדים התיישבו בעיר בשנים 1771–1772 (לייטנר קיבל רשות כזו בשנת 1789).

בשנים 1800 — 1809 פעל כבר רבה הראשון של העדה — הרב יעקב אנהלצר. בשנת 1812 בא מבורגנלנד הרב יקותיאל הירשנשטיין, שפעל בקהילה עד 1849. בעת כהונתו הוקם בית־ספר עממי יהודי (פעל עד 1875) ונוסדה אגודת הנשים (1827) ליד הקהילה וכן חברת צדקה בשם „שוחרי הטוב" (בשנת 1828). יצוין, שר׳ הירשנשטיין היה בין המפיצים את רעיון יישוב ארץ־ישראל.

„חברה קדישא" נוסדה בשנת 1802, ובית־עלמין נפתח בשנת 1826. על אף ההתחלות הללו, לא היו ליהודים

זכויות־אזרח מלאות, בדומה לשאר חלקי קרואטיה, עד לשנת 1873; אם־כי מס־הסובלנות בוטל כבר בשנת 1846.

בשנת 1838 ייצג איש וראז׳דין גם את קהילת זאגרב בכנס קהילות שנתקיים בבודאפשט.

באותה תקופה כיהן כיו״ר הקהילה שלמה בן הירש מוסינגר. הוא ועמיתיו בהנהגת העדה, וכן הבאים אחריהם, נאבקו למען הבטחת זכויות־שהות, תעסוקה ורכישת נכסים בעיר ובסביבתה, ומאמציהם הוכתרו לבסוף בהצלחה. מאבק זה לבש צורה של שיגור תזכירים לפארלאמנט (ה״סאבור״) הקרואטי (כך, למשל, בשנת 1834) וכן של התערבות ושתדלנות. עד להקמת בית־הכנסת התפללו היהודים בבית־תפילה זמני משנת 1810.

את בית־הכנסת התחילו לבנות בשנת 1853, והוא נחנך בשנת 1861. באותה תקופה פעל גם בית־ספר יהודי, שבו למדו כל ילדי היהודים בכיתות א׳–ד׳.

ערנותם של יהודי המקום למתרחש בעולם היהודי הרחב מצאה לה ביטוי בהצטרפויות לכי״ח בין השנים 1866–1869. אגודת הנשים הצטרפה כקבוצה, ושמואל מוסינגר נבחר כיו״ר הסניף המקומי של הארגון העולמי, אליו הצטרפו כתריסר ראשי בתי־אב באותו הזמן. משנת 1862 כיהן שם הרב איגנץ גרוסמן.

בשנת 1912 נתקבלו והודפסו בגרמנית תקנותיה של אגודת הנשים היהודיות. בראשה עמדו אז אמה פלאכט, אילקה דויטש וסידוניה קירשנר.

הפעילות בעת החדשה

בין שתי מלחמות־העולם שימשו בתפקיד ראש הקהל ד״ר אוסקר פולגראם וד״ר הינקו בלאו.

הגבאים היו: מטו שטראוס, מברו מוזס, ד״ר דזידר שטיינר ואהרון הניגסבאכר.

אחרי הרב איגנץ גרוסמן שימש ברבנות הרב ד״ר ראובן־רודולף גליק. החזנים היו ז׳יגה וילקוביץ׳, יעקב כהן וזומר. בראש ״חברה קדישא״ עמד, מאז 1915, יעקב לוונשטיין, ואח״כ הרמן הניגסבאכר.

בראש הסניף הציוני המקומי פעל הרמן הרצר, ואחריו — דזידר דומאני. נציגת הקרן־הקיימת הייתה הגב׳ פלורה הארי. באגודת הנשים פעלו הגברות זורה בלאו וטרה שלנגר. ב״ויצ״ו״ — הגב׳ בלאו הנ״ל. בין פעילי אגודת־הנוער ״קדימה״ נמנה ג׳ורו קאלדור.

לקהילה זו היו מסונפות משפחות שהתגוררו בכפרי הסביבה, כגון קראפינה, פראגראדה ועוד.

בין שתי מלחמות־העולם, היו עיסוקיהם של היהודים במסחר ובתעשייה וכן במקצועות חופשיים. בתי־חרושת לחומצות, מרכזיית החשמל ומשרפות יי״ש — היו בבעלות יהודית. כן ניכר חלקם בפיתוח הבנקאות.

יחסי השכנות בין יהודים לאוכלוסייה הכללית היו בדרך־כלל טובים ולא ידוע על תופעות אנטישמיות חריפות על לביתורה של יוגוסלאוויה.

השואה

התפוררותה של יוגוסלאוויה, עליית הלאומנים הקרואטיים הקיצוניים לשלטון והכיבוש הגרמני שמו קץ לקיום קהילה ותיקה זו, אחת הראשונות בקרואטיה.

גורל היהודים היה מר. כבר במאי 1941 הם גורשו למחנה קרסטינץ (Kerestinec), בו סידרו ה״אוסטאשֶה״ ״מחלקות״ נפרדות ומיוחדות לקומוניסטים, לסרבים וליהודים. כן הובלו יהודים אל מחנות המוות גוספיץ׳ (Gospić), יאדֶנבנו ויאסינובאץ.

כמעט כל יהודי וראז׳דין ניספו, והקהילה לא חודשה. בין הלוחמים נגד המשטר הפאשיסטי היו יהודים מספר מווראז׳דין, וביניהם הוגו ול׳יודביט כהן, שנהרגו ביולי 1941, בעת ניסיון בריחה ממחנה קרסטינץ שליד זאגרב.

אי״י: B–667, B–288, B–37; A–100.

Allgemeine Zeitung des Judentums (AZJ), Leipzig, IV (1840), pp. 286–289.

BAIU, 2'eme sem. 1866, p. 95; 2'eme sem. 1869, xxxix, 2.

BCH, III (1860), p. 52.

JP, 1977, no. 11–12, pp. 77–78.

Ž, 20.2.1919, 27.2.1919, 10.3.1919, 7.9.1919, 2.12.1927, 12.6.1936, 23.7.1937, 10.6.1938, 15.3.1940.

י׳ אבנטוב: תולדות יהודי יוגוסלאוויה, תל־אביב, תשל״א, 1971.

R. Glück, Dekret o naseljavanju Židova u Varaždinu, *JA, Vršac 5689 (1928)*, pp. 42-52. Dr.

MGWJ, 81 (1937), pp. 447-8.

J. Romano, Žrtve i borci, pp. 106,112-3,233.

ווצ׳ין Voćin

מחוז סלבונסקה פוז׳אֶגה (Slavonska Požega), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1911		12
1921	6,437	39
1931	7,057	
1968	1,600	

ווצ׳ין — ווקובאר

מרכז חקלאי צפונית להררי סלאבוניה. צומת־רכבות ואזור של תעשיות עץ ומזון, במרחק 25 ק״מ מהעיר פודראווסקה סלאטינה.

יהודים באו לשם בסוף המאה ה־19. הם היו בעלי־מלאכה ובעלי פונדקים, אך גם תרמו לפיתוח תעשיות, כגון טחנות־רוח ומנסרות חדישות, והיו ביניהם גם אי־אלו רופאים.

יהודי המקום היו קשורים בקהילת פודראווסקה סלאטינה, אך קיימו זמן־מה בית־ספר עממי משלהם, ששפת הוראתו הייתה גרמנית.

ואלה שמות המשפחות שהתיישבו במקום: דויטש, באואר, האס, שלזינגר, בראון, ביננפלד וכהן.

בשנת 1918 נשדדו בתי היהודים ע״י ה״קאדר הירוק״ וכן ע״י שבויי־מלחמה רוסיים, ששוחררו או ברחו ושוטטו באזור. היהודים הצליחו להימלט ורובם התיישבו באוסייק (ר׳ שם).

אחרי המלחמה חזרו מקצת מהיהודים לווצ׳ין, אך הפלישה הנאצית שמה קץ לקיום יהודי שם.

בעזרת המיעוט הגרמני — מאורגן כולו בתור ״פולקס־דוישה״ — נגבתה ״קונטריבוציה״ של 16 מיליון מיהודי המקום, וחולקה בינם לבין האוסטאשה הקרואטים. יהודים הובלו ראשית לעבודות־כפייה, ואחר־כך גורשו למחנות־המוות.

ארי׳: B-4; B-432

ווקובאר Vukovar

חבל סרֶם (Srem), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1815		27
1830–35		55
1921	10,241	453
1931	10,862	306
1940		213
1961	24,000	—

עיר ונמל על הדאנובה, בחלקו המערבי של מחוז סרֶם, ליד שפך הנהר ווקה לתוך הדאנובה. מרכז לשיווק חקלאי ואזור תעשיות טקסטיל, מזון, ויינות. העיר סבלה רבות במלחמות בין הטורקים והאוסטרו־הונגארים. מאז 1785 נמצא במקום מרכז מינהלי. בעיר מצויים שרידי מבצרים מימי־הביניים. האוכלוסייה מורכבת מסרבים ומקרואטים.

הקהילה במאה ה־19 ובמאה ה־20

יהודים באו לווקובאר במאה ה־19 מהקיסרות ההאבסבורגית, בתור רוכלים ומשווקי תוצרת חקלאית, ובמקצת גם כעובדי הממשל הממלכתי.

בית־התפילה הראשון נפתח בשנת 1841 ״בבית אלהים נהלך״ בגמטריא ובית־הכנסת נחנך בשנת 1876. בית־העלמין הראשון קיים מאז 1830. בית־התפילה הנ״ל היה הראשון בכל קרואטיה.

הקהילה התארגנה במחצית השנייה של המאה ה־19, אך לצערנו אין בידינו נתונים על המועד המדויק ועל ראשוניה של העדה. בין פרנסי הקהילה במחצית השניה של המאה ה־19 נמנים שמואל הילר, פלנדפינגר, אנטון בורוביץ, ד.ו. קליין ומוריץ אוברזון.

בעת החדשה, דהיינו בראשית המאה ה־20, ייצג ד״ר גוטליב את קהילתו בכנס קהילות קרואטיה, שנתקיים בזאגרב בשנת 1909.

ראשי הקהל היו ד״ר שטאנגל, זיגמונד פראנק, ד״ר דניאל קליין, הינקו שטיינר, מאוורו אופנר וויקטור באום.

כרבנים כיהנו דוד לוי, ד״ר יוליה דיאמנט (משנת 1893) וד״ר איזידור שֶר. הגבאי היה שמואל פ. קליין. בראש ״חברה קדישא״ עמדו זיגמונד פראנק ווילים אנגל. החזנים היו אויגן גולדברגר וויאקוסלב מנדל (נספה בשואה, בגיל 32). ליד הקהילה פעל ״תלמוד־תורה״ ובו כ־20 תלמידים.

הציונות המקומית

ההתארגנות הציונית בעיר החלה בתום מלחמת־העולם הראשונה, ובין העסקנים הראשונים יש לציין את פיליפ ״בראדה״ רוזנצווייג (שהיה ממייסדי אגודת הסטודנטים ״בר־גיורא״ בווינה בראשית המאה) ואת פליקס (פילא) באום. עם כינונה של ההסתדרות הציונית הארצית, נוסד במקום סניף.

בהקשר זה יש לציין את נוכחותו ופעילותו של החזן אהרון קישיצקי, יליד סלונים, שהגיע לקהילה זו ב־1896. הוא סייע רבות להפצת הרעיון הציוני במקום, ואח״כ בק״ק אוסייק, לשם עבר כעבור זמן־מה. בניו אחריו היו עסקנים קהילתיים וציוניים בערי קרואטיה (ד״ר ז׳גה ואשר קישיצקי, בזאגרב). זמן קצר אחרי סיום מלחמת־העולם הראשונה התארגנו הציונים המקומיים וקיימו אספות הסברה. יו״ר הסניף הציוני היה ד״ר יוסף הרצל, ועזרו לידו אויגן רוזנצווייג ואוטו גוטמן. בשנות ה־30 שימש בתפקיד זה — אלכסא שטיינר. עסקני אגודת הנוער היו ק. פפרמן, קרלו אנגל, אליסה אנגל וש. באדר. לנוער היהודי הייתה מקהלת כלי מיתרים. מסוף מלחמת־העולם הראשונה נתקיימה במקום אגודת נערות בשם ״מוריה״ (יו״ר מילר) ובנות ווקובאר הצטיינו גם באחת

הקבוצות החזקות של "האזינה" (כדור־יד לנשים). אגודת הנשים נוהלה ע"י רוזה אוברזון ומינה שוורץ.

השואה

יהודֵי ווקובאר נפלו קרבן לגרמנים ול"אוסטאשה" הקרואטים, וניצולים אין. הקהילה לא חודשה.

א"י: B47–81, E-148.

BCh, 1859, pp. 138–9.

Bilten, 20.9.1973, no. 910.

Ž, 17.9.1918, 12.1.1919, 27.4.1919, 9.5.1919, 23.7.1937 (Književni prilog) p. 67

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, כרך ראשון, תל־אביב, תשל"א 1971

Julije Diamant, *Festschrift zur fünfzigjahrigen Jubelfeier des Israel. Wohltätigen Frauenvereines in Vukovar*, Vukovar, 1911, pp. 9–21.

JA, Vršac 5690 (1929–30).

וינקובצי Vinkovci

חבל סרם (Srem), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	10,173	742
1931	13,267	995
1940		630
1961	24,000	—

עיר וצומת דרכים. מרכז מסחרי אזורי, ובו תעשיות עץ, חומרי בניין, לבנים, עורות, טקסטיל ואף מתכת. העיר שוכנת על שפת נהר בוסוט. היא היתה מיושבת כבר בתקופה הרומית והייתה ידועה אז בשם Cibalae. בעיר כנסיות קאתולית ואורתודוקסית־סרבית מהמאה ה־18.

יהודים באו למקום ממוראביה, סלובאקיה והונגאריה — החל מהמאה ה־19, לקראת סופה בעיקר, אף כי עד 1860 נוכחותם בערים היתה אסורה.

בית־הכנסת הראשון נבנה בשנת 1863, ובית־הכנסת השני — החדש — נחנך חגיגית בשנת 1923. בית־העלמין קיים משנת 1870.

משנת 1892 ניהלה הקהילה רישום הנישאים, בשפה הקרואטית.

בין ראשוני היהודים ומייסדי הקהילה נמנה איגנץ גרוס, אשר פתח חנות בעיר בשנת 1866. אחריו התישב יעקב

בית־כנסת של ק"ק וינקובצי (קרואטיה).

שלזינגר, שיסד טחנת־קמח. אחד מאחיו, שבא אחריו, היה חייט. משפחה זו התבססה במקום והסתעפה, במשך ימי דור, לכתריסר משפחות. משפחות ותיקות נוספות הן: לדרר, שטיין האופה, אנגר, לאנג, משקולצי, ברסלאואר, בורוביץ ואוגנפלד.

בראשית המאה ה־20 כיהן ברבנות ר' שלמה ניימן נפטר בשנת 1907.

פרנסתם של היהודים באה בעיקר ממלאכות (עיבוד עורות, צבעים, נגרים וכיו"ב מקצועות) וממקצועות חופשיים, כגון עריכת־דין, רפואה וכד'. מעטים היו סוחרים ומתווכים למיניהם.

הקהילה ופעיליה בעת החדשה

בעת החדשה עמדו בראש הקהילה ל. שטיין, ד"ר ארמון לדרר וד"ר איגנץ לאנג. סגנו היה אלפרד מורגאן. הגבאים — אלכסא פולק ויוסף צילצר. "חברה קדישא" נוהלה ע"י אלכסא פולאק, וילים שלזינגר ואברהם הירשפלד.

הרבנים היו שונפלד וד"ר מברו פרנקפורטר*. בשנת 1923

* (אביו של דוד פרנקפורטר, אשר בתור סטודנט בשווייץ ירה, בשנות השלושים, בנציג הנאצים שם; אחרי תום משפטו, וריצוי גזר־דינו, עלה ארצה ופעל בה כמחנך עד למותו בשנת תשמ"ב; בן אחר של הרב, אלפונס, פעל במשך שנים בארץ כרופא).

הקבוצות החזקות של "האזינה" (כדור־יד לנשים). אגודת הנשים נוהלה ע"י רוזה אוברזון ומינה שוורץ.

השואה

יהודי ווקובאר נפלו קרבן לגרמנים ול"אוסטאשה" הקרואטים, וניצולים אין. הקהילה לא חודשה.

אי"י: B47–81, E-148.

BCh, 1859, pp. 138–9.

Bilten, 20.9.1973, no. 910.

Ž, 17.9.1918, 12.1.1919, 27.4.1919, 9.5.1919, 23.7.1937 (Književni prilog) p. 67

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, כרך ראשון, תל־אביב, תשל"א 1971

Julije Diamant, *Festschrift zur fünfzigjahrigen Jubelfeier des Israel. Wohltätigen Frauenvereines in Vukovar*, Vukovar, 1911, pp. 9–21.

JA, Vršac 5690 (1929–30).

וינקובצי Vinkovci

חבל סרם (Srem), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	10,173	742
1931	13,267	995
1940		630
1961	24,000	—

עיר וצומת דרכים. מרכז מסחרי אזורי, ובו תעשיות עץ, חומרי בניין, לבנים, עורות, טקסטיל ואף מתכת. העיר שוכנת על שפת נהר בוסוט. היא היתה מיושבת כבר בתקופה הרומית והייתה ידועה אז בשם Cibalae. בעיר כנסיות קאתולית ואורתודוקסית־סרבית מהמאה ה־18.

יהודים באו למקום ממוראביה, סלובאקיה והונגאריה — החל מהמאה ה־19, לקראת סופה בעיקר, אף כי עד 1860 נוכחותם בערים היתה אסורה.

בית־הכנסת הראשון נבנה בשנת 1863, ובית־הכנסת השני — החדש — נחנך חגיגית בשנת 1923. בית־העלמין קיים משנת 1870.

משנת 1892 ניהלה הקהילה רישום הנישאים, בשפה הקרואטית.

בין ראשוני היהודים ומייסדי הקהילה נמנה איגנץ גרוס, אשר פתח חנות בעיר בשנת 1866. אחריו התישב יעקב

בית־כנסת של ק"ק וינקובצי (קרואטיה).

שלזינגר, שיסד טחנת־קמח. אחד מאחיו, שבא אחריו, היה חייט. משפחה זו התבססה במקום והסתעפה, במשך ימי דור, לכתריסר משפחות. משפחות ותיקות נוספות הן: לדרר, שטיין האופה, אנגר, לאנג, משקולצי, ברסלאואר, בורוביץ ואוגנפלד.

בראשית המאה ה־20 כיהן ברבנות ר' שלמה ניימן נפטר בשנת 1907.

פרנסתם של היהודים באה בעיקר ממלאכות (עיבוד עורות, צבעים, נגרים וכיו"ב מקצועות) וממקצועות חופשיים, כגון עריכת־דין, רפואה וכד'. מעטים היו סוחרים ומתווכים למיניהם.

הקהילה ופעיליה בעת החדשה

בעת החדשה עמדו בראש הקהילה ל. שטיין, ד"ר ארמון לדרר וד"ר איגנץ לאנג. סגנו היה אלפרד מורגאן. הגבאים — אלכסא פולק ויוסף צילצר. "חברה קדישא" נוהלה ע"י אלכסא פולאק, וילים שלזינגר ואברהם הירשפלד.

הרבנים היו שונפלד וד"ר מברו פרנקפורטר*. בשנת 1923

* (אביו של דוד פרנקפורטר, אשר בתור סטודנט בשווייץ ירה, בשנות השלושים, בנציג הנאצים שם; אחרי תום משפטו, וריצוי גזר־דינו, עלה ארצה ופעל בה כמחנך עד למותו בשנת תשמ"ב; בן אחר של הרב, אלפונס, פעל במשך שנים בארץ כרופא).

נתקיימה בעיר ועידת רבני יוגוסלאוויה הראשונה מסוגה במדינה החדשה. החזנים היו — מיו פופר וי. הרשקוביץ (שניהם נספו בשואה).

בשנת 1917 הוקמה אגודה בשם "ציון", שלה היה מועדון משלה. המייסד היה מקסו לדרר. מאוחר יותר, ניהל את הסניף הציוני המקומי אדולף בק.

משנת 1919 פעלה אגודת נוער ציונית בשם "חרות", שעסקה גם בהתעמלות. בראשה עמדו אדולף פרייס, וילים אורנשטיין והוגו פייטלבאום. לרשותה של אגודת נוער זו עמדה ספרייה יהודית, עם אולם קריאה, ובין שאר פעולותיה נכללו גם לימודי השפה והמורשת העבריות.

באגודת נשים פעלו הגברות טרה לאנג, פינה פרייס ואלה שיין. נציגות ויצ"ו במקום היו פרידה ברסלאואר ורוז'ה אורנשטיין (עלתה ארצה סמוך לפרוץ המלחמה).

יהודים מכפרי הסביבה, כגון באבינה גרידה, רייֵבוֹ סֶלוֹ, גונ'יה, ז'ופאנ'יה, דרנובצי, רבונ'יה ואוטוק, היו מסונפים לקהילה. בסוף מלחמת־העולם השנייה סבלו יהודים אלו מהתקפות מצד ה"קאדר הירוק", אך במקומות מסוימים התארגנו קבוצות להגנה עצמית ולעתים אף נשים אחזו ברובים והניסו את השודדים.

עד לשואה פעל בעיר גם סניף ציוני ערני, שבראשו עמדו אדולף בק, וילים אורנשטיין, מיכאל ברסלאואר, רודולף גרוס והוגו דייטבאום. בשנות ה־20 פעלה גם אגודת "האזינה" (כדור־יד) לנשים, שהשתתפה בכינוס הנוער הארציים שנתקיימו באותה תקופה.

אין ספק שק"ק וינקובצי היתה מבין הקהילות התוססות שבקרואטיה.

השואה

בכיבוש הגרמני, התמוטטותה של יוגוסלאוויה והקמתה של "המדינה הקרואטית העצמאית", הגיעה קהילה ציונית ופעילה זו לסוף דרכה. גורלם של היהודים נחרץ. רובם ככולם נספו במחנות מוות קרואטיים ובאושוויץ. בית־הכנסת נשדד ונהרס באוגוסט 1941 וה"אוסטאשֶה" השתמשו בו כמחסן, עד שנהרס עד היסוד ע"י חיילים נאציים. הקהילה לא חודשה.

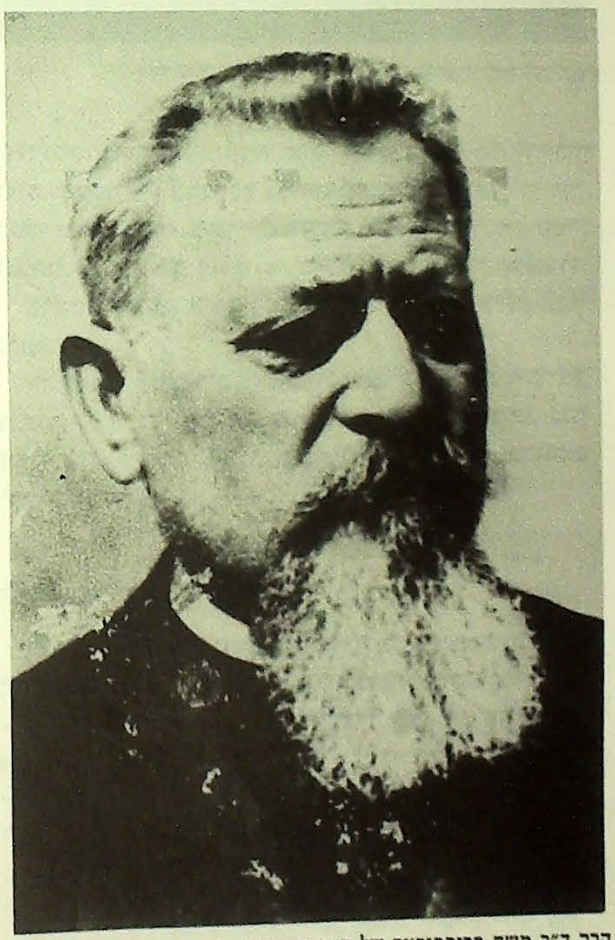

הרב ד"ר משה פרנקפורטר של ק"ק וינקובצי (קרואטיה). (אביו של דוד פרנקפורטר)

אי"י: B-47, 51.

עדותה של גב' סידי מנדל.

Ž, 10.2.1919. 18.11.1919, 23.2.1923, 1.7.1923, 4.7.1923, 3.8.1923, 5.8.1923, 6.8.1923, 22.12.1923, 25.6.1937

Mira Kolar-Dimitrijević, *Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima medjuratnog razdoblja*, Vinkovci, 1977, 166 pp.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Magyar rabbik, Nagyszombat, III (1907), p. 40.

ויסוקו Visoko

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1879		38
1910		186
1921	4,062	136
1931	4,709	113
1940		199
1968	8,000	—

עיירה במרכז בוסניה, ובה תעשיות עור, טקסטיל, עץ וחומרי־בניין. בקרבת־מקום מצויים מכרות פחם וברזל. עיירה

נתקיימה בעיר ועידת רבני יוגוסלאוויה הראשונה מסוגה במדינה החדשה. החזנים היו — מיו פופר וי. הרשקוביץ (שניהם נספו בשואה).

בשנת 1917 הוקמה אגודה בשם "ציון", שלה היה מועדון משלה. המייסד היה מקסו לדרר. מאוחר יותר, ניהל את הסניף הציוני המקומי אדולף בק.

משנת 1919 פעלה אגודת נוער ציונית בשם "חרות", שעסקה גם בהתעמלות. בראשה עמדו אדולף פרייס, וילים אורנשטיין והוגו פייטלבאום. לרשותה של אגודת נוער זו עמדה ספרייה יהודית, עם אולם קריאה, ובין שאר פעולותיה נכללו גם לימודי השפה והמורשת העבריות.

באגודת נשים פעלו הגברות טרה לאנג, פינה פרייס ואלה שיין. נציגות ויצ"ו במקום היו פרידה ברסלאואר ורוז'ה אורנשטיין (עלתה ארצה סמוך לפרוץ המלחמה).

יהודים מכפרי הסביבה, כגון באבינה גרידה, רייֵבו סֶלוֹ, גוני'ה, ז'ופאני'ה, דרנובצי, רבוני'ה ואוטוק, היו מסונפים לקהילה. בסוף מלחמת־העולם השנייה סבלו יהודים אלו מהתקפות מצד ה"קאדר הירוק", אך במקומות מסוימים התארגנו קבוצות להגנה עצמית ולעתים אף נשים אחזו ברובים והניסו את השודדים.

עד לשואה פעל בעיר גם סניף ציוני ערני, שבראשו עמדו אדולף בק, וילים אורנשטיין, מיכאל ברסלאואר, רודולף גרוס והוגו דייטבאום. בשנות ה־20 פעלה גם אגודת "האזינה" (כדור־יד) לנשים, שהשתתפה בכינוס הנוער הארציים שנתקיימו באותה תקופה.

אין ספק שק"ק וינקובצי היתה מבין הקהילות התוססות שבקרואטיה.

השואה

בכיבוש הגרמני, התמוטטותה של יוגוסלאוויה והקמתה של "המדינה הקרואטית העצמאית", הגיעה קהילה ציונית ופעילה זו לסוף דרכה. גורלם של היהודים נחרץ. רובם ככולם נספו במחנות מוות קרואטיים ובאושוויץ. בית־הכנסת נשדד ונהרס באוגוסט 1941 וה"אוסטאשֶה" השתמשו בו כמחסן, עד שנהרס עד היסוד ע"י חיילים נאציים. הקהילה לא חודשה.

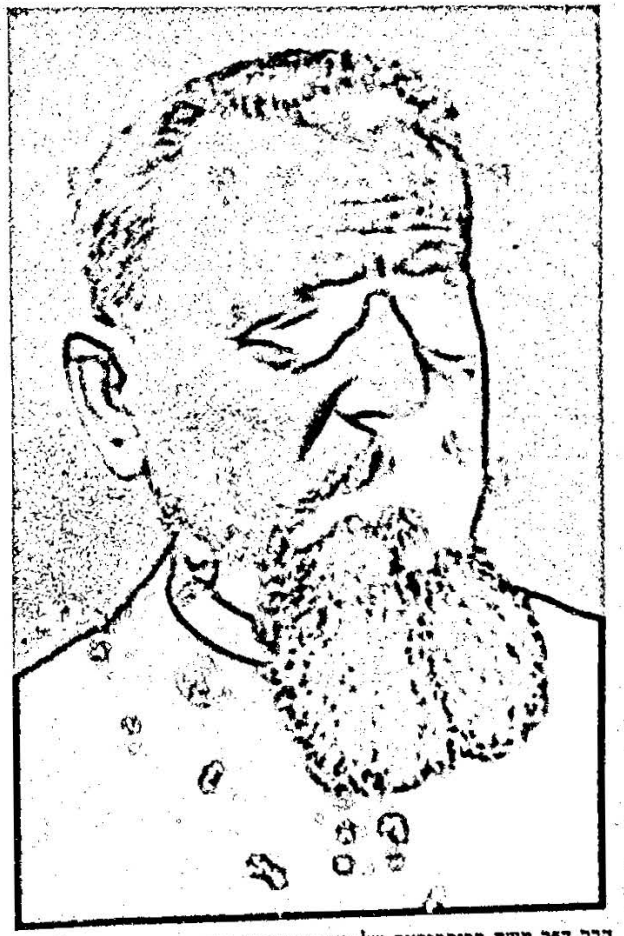

הרב ד"ר משה פרנקפורטר של ק"ק וינקובצי (קרואטיה). (אביו של דוד פרנקפורטר)

אי"י: B-47, 51.

עדותה של גב' סידי מנדל.

Ž, 10.2.1919. 18.11.1919, 23.2.1923, 1.7.1923, 4.7.1923, 3.8.1923, 5.8.1923, 6.8.1923, 22.12.1923, 25.6.1937

Mira Kolar-Dimitrijević, *Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima medjuratnog razdoblja*, Vinkovci, 1977, 166 pp.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Magyar rabbik, Nagyszombat, III (1907), p. 40.

ויסוקו Visoko

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1879		38
1910		186
1921	4,062	136
1931	4,709	113
1940		199
1968	8,000	—

עיירה במרכז בוסניה, ובה תעשיות עור, טקסטיל, עץ וחומרי־בניין. בקרבת־מקום מצויים מכרות פחם וברזל. עיירה

זו הייתה בירתם של מלכי בוסניה בימי־הביניים. בשנת 1435 כבשוה העות'מאנים. מאז שנת 1878 שלטו בה האוסטרים, ומשנת 1918 נהפכה לחלק ממלכות יוגוסלאוויה.

יהודים באו למקום עוד בשלהי המאה ה־18. בחודש סיון לשנת תרמ"ד (1884) נבנה שם בית־כנסת קבוע. יזמו את הבנייה הרופא ד"ר ברנרד זאודרר ורפאל לוי מנדולפו. בפיקוח על הבנייה עסק דניאל קטן, קצב מסאראייבו. יו"ר הקהילה היה אז שלמה שלום וחברי מועצת הקהילה כונו "משתדלים". בניין זה נחרב באסון־טבע או בשריפה, ובניין חדש נבנה אחרי מלחמת־העולם הראשונה.

החכם היה יהודה פינצי, אשר חיבר פזמון בעברית, שהוקרא בעת חנוכת בית־הכנסת במסגרת דרשתו.

באגודת "עזרה" לימד עברית בוקי פרירה (בשנת 1921). באותה שנה אירע שוד בבית־הכנסת. נגנב כסף אך לא היו נזקים אחרים.

בית־העלמין היהודי העתיק שופץ בשנות ה־90 של המאה הקודמת. ב"תלמוד תורה" למדו כתריסר ילדים. בשנת 1885 נבנה בית־מגורים לחכם.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה: יעקב מונטיל'יו, יוסף אהרון דנון, אלברט אהרון דנון ואליאס מ. חביליו (נפטר ערב השואה). נציגי הסניף הציוני היו צדיק דנון ומוריץ אהרון דנון. בראש אגודת הספורט פעלו יוסף אהרון חביליו ואיזידור רומנו. באגודת הנשים היו פעילות חנה וברטה דנון. החכם היה אברהם רומנו.

בעיירה חיו מוסלמים, קרואטים וסרבים בשלווה ובדו־קיום סביר עד להופעת ההיטלריזם, וביתר דיוק עד לכיבושה ופירוקה של יוגוסלאוויה ע"י גרמניה הנאצית. בעת הכיבוש חולל ונשדד בית־הכנסת, ואחר־כך נחרב כולו. פרט לקומץ יהודים שעלה בידם להצטרף לפארטיזאנים, חוסלו כל יהודי ויסוקו בגוספיץ' או ביאסינובאץ ולא קמה עוד קהילה.

בשנת 1979 הוקמה בעיירה מצבת־זיכרון ללוחמים ולקרבנות הפאשיזם, ועליה חרוטים שמותיהם של 119 יהודים.

אי"י: B-402.
אי"ש: 017/17

JP, 1979, no. 9–10, pp. 51–3.
Ž, 30.11.1940.
ŽSv, 27.1.1921, 10.2.1921.
Spomenica 400, pp. 138, 241.

וירוביטיצה Virovitica בהונגארית Verötze

אזור פודראווינה (Podravina), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	33,976 מחוז	2,974 מחוז
1910	36,782 מחוז	2,854 מחוז
1921	9,366	278
1931	10,654	233
1940	—	350
1969	51,061	34

עיירה במרחק 14 ק"מ מנהר דראווה; על הגבול בין שני פלכים קרואטיים: פודראווינה ופוסאווינה. על אם הדרך לכיוון מערבה בין אוסייק (ר' שם) במזרח והעיירה הסלובנית פְּטוּי (Ptuj). הטורקים העות'מאנים שלטו בה עד לשלהי המאה ה־17; אח"כ שלטה בה הקיסרות ההאבסבורגית. השלטון ההאבסבורגי נודע בעריצותם של בעלי החוות הגדולות ובהתמרדויות מצד הצמיתים והאיכרים המקומיים.

היהודים הראשונים באו למקום במחצית המאה ה־18, מהצפון, מהערים ההונגאריות, בארץ השוכנת מעברו השני של נהר דראווה, כגון סיגאטוואר, הניצבת מול אוסייק. הקהילה לא התארגנה עד לאמצע המאה ה־19, כפי שמעיד בית־הקברות העתיק שבכפר אנטונובאץ. בית־קברות זה היה בשימוש עד לשנת 1867, השנה בה נפתח בית־עלמין חדש. בית־הכנסת נבנה בשנת 1860. מקומות־הישיבה בו נמכרו, כמקובל, וידוע, שלקראת סוף המאה ה־19 עלו המקומות ה"טובים" במחיר עד 300 פורינט לשנה, שהיו אז סכום ניכר.

ידוע שאף מנהל עסקיו של הרוזן שאומבורג־ליפה תרם משהו לקראת השלמת בית־הכנסת. אין ספק שעבדו שם יהודים בתור מנהלי חוות ובתפקידים משקיים שונים, והם אשר השפיעו על הרוזן לתרום. בסידורים הפנימיים שלו עסקו בעלי־מלאכה איטלקיים. בית־הכנסת חולל ונשדד בשנת 1918 אך נשאר עומד על תלו. הבניין נחרב כולו בעת השואה.

הקהילה קיימה "חברה קדישא" משלה ובית־ספר עממי החל משנת 1875. שפת־ההוראה הייתה גרמנית. לימדו בו גם עברית. לקהילה זו היו מסונפים לעתים יהודי בארץ וסיגאטוואר הסמוכות וכן יהודי פודראווסקה סלאטינה (ר' שם) ומשפחות מכפרי הסביבה (ג'ורג'באץ וכן ווצ'ין). מספר חברי הקהילה הגיע ל־350, עד לשואה.

מרביתם של היהודים התפרנסו ממסחר, אך היו מהם שעסקו גם בתעשיות (פרחים מלאכותיים, טחנות־קמח, מנסרה). היו ביניהם גם בעלי־מלאכה ופונדקאים, בעיקר

וירוביטיצה — וישגראד

בכפרי הסביבה. בין היהודים היו גם רוכלים, בעלי מלאכה ואי־אלו בעלי מקצועות חופשיים. הסופר מירוסלאב פלדמן נולד וגדל במקום. הוא שימש אח"כ יו"ר אגודת הסופרים הקרואטיים בזאגרב.

רבנים וראשי הקהל

הרב הראשון היה שמעון הסל, שכיהן בשנים 1884–1887. אחריו בא ד"ר גרין, שהיגר לארה"ב זמן קצר אחרי התמנותו. במקומו בא הרב ד"ר יחזקאל־הרמן קאופמן, ששימש משנת 1894 ועד 1932. אח"כ פעל בתור רב לא־תושב הרב ד"ר גינסבורג, רבה של ק"ק בילובאר. שני הרבנים האחרונים היו ציונים פעילים.

הרב קאופמן יסד אגודה ספרותית בשם "זרובבל", ובשנת 1923 הוקמה בעיר תנועת־נוער ציונית. בתור חזנים פעלו אינדיג, שולזינגר ושפרינגר.

ראשי הקהל היו יוליוס רייך (במשך כשני עשורים) ואחריו אדולף פאיטאש, פליקס וייסמן ואלפרד רוטר. עד ליצירתה של יוגוסלאוויה נהגה הקהילה לקבל מצות מפאץ' שבהונגאריה. בהזמנה השתתפו ק"ק בילובאר וקריז'בצי (ר' ערכים אלו).

בתום מלחמת־העולם הראשונה סבלו יהודי וירוביטיצה מרדיפות, משוד ומביזה מידי עריקים ושרידי הצבא האוסטרי־הונגארי, אך ללא אבדות בנפש. כן נשדדו תשמישי קדושה ואף ארכיון הקהילה נפל קרבן לפרעות הידועות בשם "הקאדר הירוק", לפי צבע המדים של החיילים העריקים או המשוחררים.

ואלו הכפרים הנוספים (על הנ"ל), שבהם התגוררו יהודים: ספיסיץ', בוקוביצה, צאבונה, גראדינה, בושיטינה, פיטומאצה, סוכופוליה, בודאקובאץ, בודאניצה, דטקובאץ, גראדאץ ונובי־גראד.

השואה

השואה ירדה על יהודי וירוביטיצה בכל עצמתה וזוועתה. מיד עם כניסת "האוסטאשה" נאלצו היהודים לנקות רחובות וסבלו מהשפלות שונות. אחדים נרצחו בו־במקום. ממקומות־איסוף זמניים הובלו רובם ככולם לט'ניה (Tenje) ליד אוסייק, ומשם נשלחו לאושוויץ ולדאכאו. מספר הקרבנות הידועים בוודאות מגיע ליותר מ־160.

בעת השלטון הפאשיסטי נחרב בית־הכנסת.

מבני הנוער הצטרפו בודדים לפארטיזאנים עוד בשנת 1941, עם התחלת הכיבוש והרדיפות שבאו בעקבותיו. שלושה מהם הגיעו לדרגת קצונה. אלוף משנה (מיל.) דרגן וולנר, מבני המקום, מכהן עתה כיו"ר קהילת זאגרב.

מבין הניצולים המעטים יש לציין את בוקינהולץ, אשר קפץ מהרכבת שהייתה בדרכה לאושוויץ, וכן קבוצה קטנה שהצליחה להגיע לצריקוניצה, שהייתה תחת כיבוש איטלקי.

אחרי מלחמת־העולם השנייה חודשה הקהילה, ובה 6 משפחות המונות 21 נפש בסך־הכול, אך אין בה פעילות של ממש.

יו"מ

א"י: עדויות משאירית הפליטה; זיכרונותיהם של פליקס וייסמן ושל הרב שמעון הסל.
אמת"י: זעירון מס' 9761

"Virovitički list", 7.10.1978
Dragutin Pletar, "Podravina", Koprivnica, 1973.
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 233–4,
Zločini, p. 80.

וישגראד Višegrad

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1879		37
1910		265
1921	2,474	144
1931	4,699	107
1940		110
1968	3,800	—

עיר על הנהר דרינה שבבוסניה, בצומת הרכבות בלגראד־סאראייבו־דובררובניק. תעשיית עץ ומרכז אזורי למסחר ולמלאכה.

בשנת 1571 הוקם בפקודת הווזיר (מעין ראש־ממשלה) מחמד פחה סוקולוביץ' (ממוצא סלאווי, כפי ששם משפחתו מעיד עליו) גשר על הדרינה ליד העיר, וגשר זה הוא נושאו העיקרי של הרומן מאת הסופר היוגוסלאווי איוו אנדריץ', שזכה לפרס נובל לספרות — בשנת 1961.

יהודים ספרדים ישבו במקום לבטח במאה ה־19, ואולי אף לפני־כן. אשכנזים אחדים באו לעיר אחרי סיפוח העיר לאוסטריה. בין היהודים היו סוחרי עצים ופונדקאים, רוכלים ובעלי־מלאכה לרוב. הם התארגנו בקהילה קטנה, ששאבה את השראתה הרוחנית מק"ק סאראייבו (ר' שם). בית־הכנסת נבנה בשנת 1905. בית־עלמין נוסד ב־1889.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה — גבריאל פאפו, אברהם צילר וליאופולד שפרונג. מזכיר וגזבר היה אליאס חיון. חזנים שכיהנו באותו פרק זמן היו יעקב מאסטרו

ויוסף לוי. ב"תלמוד־תורה" במקום למדו כתריסר תלמידים.
מאז תום מלחמת־העולם הראשונה, הוקם מועדון יהודי עם ספריה. המועדון ערך חגיגות חנוכה תוך הצגת מחזות. באגודה הציונית המקומית פעלו גבריאל פאפו, אהרון אלטרץ ואליאס פארדו. משפחות ידועות במקום היו גם ברוך וקמחי.
השואה שמה קץ לקהילה זו, מאחר שיהודיה נספו במחנות־המוות של הפאשיסטים הקרואטיים והנאציים. ראוי לציין את העובדה שחלק מצעירי העדה הצטרפו לשורות הפארטיזאנים ושרובם נפלו בקרבות. מבני הקהילה נותרו כ־40 נפש, אך הקהילה לא חודשה.

אי"י: B־126 ; B־403
אי"ש: 017/7.

ŽSv, 10.12. 1919, 19.12.1919, 17.7.1920.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 224–5.
Spomenica 400, p. 241.

ולאסניצה Vlasenica

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	28,865 (כל המחוז)	49
1931	4,904	51
1940		61
1968	4,000	—

עיירה במרכז בוסניה, לרגלי ההר יאבור. קהילה יהודית ספרדית קטנה, שנוסדה במקום במאה ה־19. בית־העלמין נפתח בשנת 1875.
בין שתי מלחמות־העולם היו ראשי הקהל אלברט ואהרון אלטרץ, שלמה פארדו היה החכם, ואת "חברה קדישא" ניהל חיים א. אלטרץ. מזכיר הקהילה היה אדולף אקסן.
בשואה נעלמה אף יהדות זו. הוקם גל־עד לזכר הקרבנות.

אי"ש: 017/17.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 224-5.
Spomenica 400, p. 245.
Zločini, p. 71.

ורבאס Vrbas

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל ויוודינה (Vojvodina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1840		250
1900	11,000	250
1931	8,361	209
1940		233
1969	21,000	—

העיר ורבאס נוצרה ע"י איחודם של שני יישובים סמוכים זה לזה: ורבאס העתיקה וורבאס החדשה.
המקום נמצא ליד התעלה, במרכזו של חבל דמוי רבוע, הקרוי באצ'קה. חבל־ארץ זה הוא מישור פורה, המשתרע בחלקה הצפון־מזרחי של יוגוסלאוויה. עד שנת 1918 השתייכה באצ'קה להונגאריה.
ורבאס העתיקה, הקטנה יותר, הייתה מיושבת ברובה אוכלוסייה סלאווית ובמיעוטה הונגארית עד בואם של המתיישבים הגרמנים. היא כבר הייתה קיימת בתחילת המאה ה־18, ואולי עוד לפני־כן, כיישוב חקלאי כפרי. משנת 1772 ישבו בה יהודים.
ורבאס החדשה נוסדה בשנת 1785 ע"י יוסף ה־2, קיסר אוסטריה, והייתה מקום התיישבותם של יוצאי וירטמברג שבגרמניה ("שוואבים"). המקום היה מיועד להיות יישוב־סָפָר בגבולה הדרומי של הקיסרות האוסטרו־הונגארית.
שנים מעטות לאחר בואם של המתיישבים האלה התחילו גם החיים היהודיים בוורבאס החדשה ע"י יישובם של יהודים, שכנראה באו אף הם מאזור שפייר, וורמס ומאגנצה (מאינץ). היהודים שהגיעו אחר־כך, מקורם במוראוויה, בסלובאקיה ובהונגאריה הצפונית. בשנים הסוערות של מאבק השחרור ההונגארי (1848/49) הושמדו העדויות על החיים היהודיים במקום בתחילת המאה ה־19. בתחילה ישבו היהודים בי.רבאס העתיקה, אך במשך הזמן עברו רובם לוורבאס החדשה, בעלת האפשרויות הגדולות יותר.

עד למלחמת־העולם הראשונה

כבר בשנות התיישבותם הראשונות התאגדו היהודים לקהילה מאורגנת, שמנתה בשנות ה־30 וה־40 של המאה ה־19 כ־250 נפש. רוח הסובלנות שאפיינה בתקופה זו את יחסי־הגומלין של תושבי המקום, בני דתות שונות ולאומים שונים, איפשרה את התפתחותה המהירה של הקהילה היהודית. זו דאגה לחיי הדת ולצרכיה, טיפחה את העזרה

ההדדית בין חבריה ועשתה מעשי צדקה לא רק במסגרת הקהילה, אלא גם מחוצה לה.

במסגרת הקהילה פעלו גם "חברה קדישא" ואגודת נשים.

אנשי הקהילה הראשונים היו על־פי רוב אומנים וסוחרים זעירים. באמצע המאה ה־19 מופיעים לראשונה רופאים יהודיים. מתקופה זו ועד חורבן הקהילה היו בין אנשיה רופאים, סוחרים, סיטונאים, תעשיינים ומהנדסים, שתרמו להתפתחותו הכלכלית של המקום. ראויים לציון בתי־החרושת לשמן ולסוכר, שמנהליהם היו על־פי רוב יהודים.

את הקהילה היהודית בוורבאס איפיינה האחדות שבין חבריה וליכודה הפנימי. רק פעם אחת ב־177 שנות קיומה התפלגה הקהילה לשתי קהילות (של ורבאס החדשה ושל ורבס העתיקה). הדבר נגרם עקב חילוקי־דעות מסביב לכינוס הארצי של יהדות הונגאריה בשנת 1868, שבו חל הפילוג הגדול בין האורתודוקסים והניאולוגים.

הקהילה בעת החדשה

לאחר שנים מועטות בלבד של פילוג, התאחדה הקהילה מחדש ונשארה מאוחדת עד לחורבנה, בתור קהילה ניאולוגית. להלן רשימת האישים שעמדו בראש הקהילה בסדר כרונולוגי: שמעון פופר, הראשון שאירגן את הקהילה היהודית במקום; בנו דניאל פופר, יעקב קריסהאבר, אהרון ברגר, דוד ביכלר, יוסף שוורץ, יוסף קריסהאבר, נתן לבל, יצחק הירשל, משה פופר, עמנואל הירשל, יעקב ברדר, אברהם (אדולף) לנ׳ ואוול (אוריאל) רייך, ראש הקהילה האחרון לפני חורבנה בשנת 1944. בראש "חברה קדישא" עמד אלכסנדר פרידמן.

בית־הקהילה היהודי הראשון במקום היה במעונו של ראש הקהילה שמעון פופר. ביוזמתם של אהרון ברגר ודוד ביכלר הוקם בניין נפרד לבית־כנסת, ובנייתו החלה בשנת 1858. בית־הכנסת הראשון היה ב"רחוב בית־הכנסת", על גבול ורבאס העתיקה והחדשה. ראש הקהילה, עמנואל הירשל, יזם בניית בית־כנסת חדש, גדול ומודרני יותר, בוורבאס החדשה, ברחוב המקביל לרחוב הראשי במקום. בית־כנסת זה הוקם בשנת 1920, ושימש את הקהילה עד שנת 1943. לידו היה קיים מרכז קהילתי, שבו התנהלה הפעילות התרבותית של הקהילה.

רבנים וחזנים

במאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 פעלו ארבעה רבנים בקהילת ורבאס, שכיהנו בו־זמנית גם כרבני קהילת קולָה הסמוכה: אברהם הוכמות מ־1851 עד 1858; ליאופולד דוד שטראסר מ־1860 עד 1888; ד"ר שלמה שפירא עד סוף המאה, ובסוף ד"ר אדלברט קריסהאבר, יליד קולה. בזכותם השתרשו ערכי היהדות באוכלוסייה היהודית בוורבאס. בתקופה מאוחרת יותר מילאו רבני הקהילות הגדולות בסביבה, דהיינו קהילות נובי־סאד (Novi Sad), סובוטיצה (Subotica) וסומבור (Sombor), את תפקידי רב המקום.

בקהילה פעלו חזנים (שבדרך כל שימשו גם כשוחטים) ומורה יהודי, ששירת גם את קהילת קולה. מתחילת המאה ה־20 עד חורבן הקהילה כיהנו בתפקיד זה משה וייס, משה בירנבאום, משה יקובוביץ׳ ושמואל רוזנברג, שפעלו נאמנה לסיפוק צורכיהם הדתיים של חברי הקהילה.

במקום פעלה גם אגודת נשים לסעד שבראשה עמדה הגב׳ ברטה לונ״.

בית־הספר היהודי

פאר הקהילה היהודית בוורבאס היה בית־הספר שלה, שנוסד בשנת 1838 והיה לבית־הספר היהודי השני בהונגאריה הדרומית דאז. טופחו בו ערכי היהדות. בין חברי הוועד המנהל יש להזכיר את דוד פולקוביץ, את מאקס בוק ואת קורנל רונאי. בית־הספר, אשר התקיים משכר־לימוד ומהקצבות הקהילה, היווה מוקד משיכה לתלמידים מהסביבה הקרובה והרחוקה. הוא היה פתוח לבני כל הדתות. עד שנת־הלימודים 1879/80 שפת הלימודים הייתה גרמנית, ומכאן ואילך הונגארית.

בשנת־הלימודים 1870/71 למדו בו 167 תלמידים, כמחציתם לא־יהודים. מוריו הראשונים היו יואכים בלום (מנהל), שמעון ודוד וילנר. מורים אחרים שתרמו לשמו הטוב היו משה שוורץ, שלמה בלום, יצחק (איגנץ) שלום וליאופולד קליין. ב־1920 הולאם בית־הספר של הקהילה היהודית והועבר לרשת החינוך הממלכתי היוגוסלאווי. המורים משה פאהן ויוסף קליין, ששירתו את הקהילה עד חורבנה, המשיכו ללמד את דיני ישראל גם בבתי־הספר הממלכתיים.

היחסים בסביבה הלא־יהודית הצטיינו בסובלנות ובכבוד הדדי בין כל תושבי ורבאס.

שיתוף־פעולה זה בין המרכיבים העיקריים שבאוכלוסייה הוא שהעלה את העיירה ורבאס מבחינה תרבותית וכלכלית מעל לרמתן של עיירות דומות בדרום הונגאריה, ולאחר מכן ביוגוסלאוויה.

במלחמת־העולם הראשונה (1914–18) התגייסו אנשי הקהילה היהודית לצבא האוסטרו־הונגארי ולצבא ה"הונבד" ההונגארי, ולחמו בכל החזיתות של הצבאות הנ"ל. מספר החללים והפצועים של אנשי הקהילה היהודית היה מעל לממוצע הכללי של תושבי המקום. יהודים מספר חזרו מהמלחמה בדרגות קצונה וקיבלו אותות הצטיינות. לוח־זיכרון בבית־הכנסת החדש כיבד את זכרם של חללי המלחמה.

בין שתי מלחמות־העולם

השינויים הגדולים באירופה עקב מלחמת־העולם הראשונה לא נשארו בלי השלכות על החיים המשותפים של בני כל הדתות והלאומים בוורבאס. למהפכת־הנגד בהונגאריה הסמוכה (1919/20) היה גוון אנטישמי מובהק. אף בגרמניה היה המצב המדיני והכלכלי קשה מאוד. מצב זה נתן אותותיו גם בוורבאס, שתושביה היו ברובם בני הלאום הגרמני וההונגארי.

אז קרו התקריות האנטישמיות הראשונות, כגון ניפוץ חלונות בבתיהם של יהודים, ציור צלבי־קרס וגידופים. השלטונות החדשים — היוגוסלאוויים — נקטו צעדים תקיפים נגד מפירי הסדר והמסיתים לשנאה גזענית, ואכן הטרדות אלו פסקו.

בשנות ה־20 של המאה הנוכחית חלה פריחה כלכלית של העיר, דבר שביסס את מעמדם של היהודים, אשר נטלו חלק פעיל בחייה ומהם אף נבחרו למילוי תפקידים ציבוריים שונים. התהליך נתאפשר הודות לרוח הסובלנות והיעדר מסורת של שנאה כלפי היהודים, שהיו נחלתו של העם הסרבי השליט, והדבר בא לידי ביטוי באמצעות התנהגותם של פקידיו ונציגיו הנבחרים.

בשנות ה־30 קיבל הרעיון הציוני תנופה והקיף את מרבית היהודים במקום. ביטויה של פעילות זו היו אספות, התרמות ומפעלים של תנועות־הנוער. התרומות לקרנות הלאומיות היו ניכרות למדיי. עולים ללא רשיונות עלייה יצאו אז לדרכם. לפחות שני צעירים ילידי ורבאס, אברהם טובאי (ווהל) וטיבור ויצנהוֹפֶר הצליחו, לאחר הרפתקאות רבות, לפרוץ את שעריה הסגורים של ארץ־ישראל ולהשתקע בה.

השתלטות הנאצים בגרמניה בתחילת שנות ה־30 לא נשארה בלי השפעה על החיים במקום, שתושביו הגרמניים נעשו רובם ככולם ל"פולקס־דויטשה" ופעלו לפי הנחיות שבאו מגרמניה הנאצית. המצב הוחמר לאחר נפילת יוגוסלאוויה בשנת 1941, ועם כניסת הצבא ההונגארי לבאצ'קה.

לקהילה זו השתייכו מספר משפחות יהודיות ממקום בשם צרבנקה (בשנת 1931 נרשמו במפקד הרשמי כיהודים 34 נפשות. בשלהי המאה ה־19 נבנה שם בית־כנסת).

השואה

במהירות רבה נהרסו החיים המשותפים, בעלי ותק של 150 שנה, בין היהודים והלא־יהודים בוורבאס. השנאה ואי־הסובלנות גאו, וחיש מהר נותק הקשר בין היהודים ללא־יהודים.

יהודים סולקו מהאגודות השונות שבהן פעלו קודם בני דתות לאומים שונים, חנויות היהודים הוחרמו ויהודים הוטרדו ברחוב. אף על בית־הכנסת לא פסחה השנאה. חלונותיו נופצו, והבאים לתפילה היו נתונים לפרובוקאציות. התפילות האחרונות נערכו בבית־כנסת זה בתחילת 1943.

לשלטון הפאשיסטי ההונגארי היה חלק נכבד ברדיפת היהודים ובליבוי השנאה נגדם. כבר באפריל 1941, ימים ספורים בלבד לאחר כניסתו של הצבא ההונגארי, נעצרה כל האוכלוסייה היהודית, גברים, נשים, זקנים וטף, פרט לבעלי אותות־הצטיינות ממלחמת־העולם הראשונה, והוגלו למחנה־ריכוז בֶּקֶנֶץ', בדרום באצ'קה. תחילה הייתה הכוונה לגרשם מעבר לנהר הדאנובה, לשטח שבשליטת האוסטאשָה הקרואטיים. צעד כזה פירושו היה השמדה בטוחה, אך מסיבות בלתי ידועות מזימה זו לא בוצעה. לאחר שהות של 12 יום הם הוחזרו לבתיהם.

אז יושמו "חוקי היהודים" ההונגאריים. ההגבלות וההפליות כלפי היהודים פגעו במיוחד בתחום הכלכלי: יהודים רבים איבדו את פרנסתם, עזבו את העיר ועברו לערים גדולות יותר, בתקווה למצוא שם אמצעי מחיה. הקהילה פחתה בשליש או יותר. הנטייה לעזיבת המקום התחזקה לאחר הרצח ההמוני של יהודים וסרבים בנובי־סאד ובדרום־מזרח באצ'קה, במרחק של עשרות קילומטרים מוורבאס, ע"י הז'אנדארמריה והצבא ההונגרי בינואר 1942. מעצרים שרירותיים והעברה למחנה בבאצ'קה טופולה (Bačka Topola) היו מנת־חלקם של נכבדי הקהילה. מכה קשה נוספת באה כאשר גויסו כל הגברים מגיל 18 עד 45 לפלוגות "שירות־העבודה" (Munkaszolgálat). רבים מיהודי ורבאס נספו במסגרת פלוגות אלו לאחר סבל בלתי־אנושי באוקראינה ובאזורים אחרים של החזית המזרחית. היהודים שנותרו במקום, זקנים, נשים וילדים, הסתגרו בבתיהם. אחדים מבין פשוטי־העם שמרו בסתר על קשריהם עם היהודים ועזרו להם בצרתם.

היו מבין צעירי הקהילה שגילו התנגדות פעילה לכובשים. כך נפלה בנובי־סאד, בקרב עם אנשי־ביטחון הונגאריים, חנה (אנציקה) ווהל. האחים אליעזר (לסלו) ודב (פאול) פוקס נפלו בקרבת סטארה פאזובה (Stara Pazova), כלוחמים נגד הפאשיזם והנאציזם.

ב־19 במארס 1944 נכנס הצבא הגרמני להונגאריה. התוצאה הייתה החרפה נוספת של האמצעים נגד היהודים, החל בחובת ענידת הטלאי הצהוב וכלה בגירוש למחנות־המוות. ואכן, ב־20 באפריל 1944 נעצרו כל היהודים הנותרים והובלו תחת משמר צבאי כבד למחנות־הריכוז באצ'קה טופולה, סובוטיצה (Subotica) ובאיה (Baja). בתחילת יוני 1944 הועברו לאושוויץ. יהודים אחדים נפטרו בדרך. בתחנת־המעבר גנזנדורף (Gänsendorf) שבאוסטריה הורדו נוסעים מספר לעבודת כפייה באוסטריה, ורובם הועברו, לקראת סוף המלחמה, למחנה־הריכוז בטרזיאנשטט (Theresienstadt); הם היו עצורים עד ששוחררו ע"י הצבא

האדום. האחרים הובלו ישר לאושוויץ, שם מצאו רובם ככולם את מותם, בסה"כ 176 נפשות מבני המקום.

שיקום, עלייה והנצחה בארץ

מכלל יהודי המקום נותרו בחיים 15%.

לאחר מלחמת־העולם השנייה אירגן את שארית הפליטה מחדש אינג'. מרדכי לנ' במסגרת קהילתית. התארגנות זו נמשכה זמן קצר בלבד, עד לעלייתם המשותפת של כל חברי הקהילה בשנים תש"ח ותש"ט (1948/49). עם העלייה הזו נסתם הגולל על החיים היהודיים במקום.

לוחות־הברית שבבית־הכנסת ניצלו ע"י הכומר הפרוטסטנטי במקום, ג'יולה ג. ריירינג, שהחזיקם אצלו עד למסירתם לשרידי הקהילה בישראל. שני לוחות־הברית האלה מהווים את חלקה המרכזי של היד לזכר קדושי הקהילה שהוקמה בכרמיאל שבגליל.

מ"ל

אי"י: B-306

לקט זיכרונות ומיסמכים בידי העדים "דע מה" 16.4.1982.

BCh, II (1859), p. 531.

Bilten, 20.2.79, no. 31; 1980, no. 2.

JP, 1980, no. 7–8, pp. 4–5.

"Uj Kelet", 24.4.1979

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Dušan Jelić, Prilog izučavanju bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije, *"Zbornik"* no. 3, Beograd, 1975, pp. 55–62, 133, 189, 198.

Romano, *Žrtve i borci*, pp. 254–5.

ורשאץ Vršac בגרמנית: Werschetz

מחוז באנאט (Banat) בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1766		1	
1792	8,402		45
1798		2	
1802			52
1869	21,437		756
1900	25,199		878
1921	26,975		567
1931	29,411		404
1940			236
1968	32,000		7

עיר בדרום־מזרח באנאט, קרוב לגבול רומניה־יוגוסלאוויה. צומת־דרכים ומרכז לתעשיות מגוונות. העיר הוקמה במאה ה־15, ועד היום עומד בה מגדל מאותה תקופה.

היהודים התיישבו בוורשאץ בשלהי המאה ה־18. בשנת 1760 קנה משה ברנהארט בית בעיר. בשנת 1778 שילמו יהודים מיסים לעירייה. ההתיישבות הייתה אטית ובהפסקות, שכן השלטונות האוסטריים לא העניקו ליהודים רשות־ישיבה בערי הבאנאט, ורק באורח הדרגתי עלה בידי היהודים להתמקם לישיבת־קבע ולפרנסה שם.

משנת 1850 קיימים פרוטוקולים של ישיבות הקהילה. יהודים היו בין המדפיסים והמול"ים של העיתונות המקומית. כן נמנו עם בעלי־התעשייה הראשונים.

"חברה קדישא" פעלה במקום מאז 1874. יהודים שנפטרו לפני מועד זה הובאו לקבורה בבֶּלה־צרקווה הסמוכה (ר' שם). המצבה העתיקה ביותר שנשתמרה היא משנת 1886.

בית־הכנסת נבנה בשנת 1828.

הקהילה קיימה בית־ספר עממי עד שנת 1871.

בסוף המאה ה־19 עמד בראש הקהילה יוסף שטרנברג והמזכיר היה עמנואל שפארגר. בין שתי מלחמות־העולם היו ראשי הקהל ד"ר מ. צינר וחיים סיד. הגבאים: ט. ויטנברג וה. בארקן; ובין הפרנסים (חברי המועצה) היו — ש. ברג, ד"ר רוזנברג, ד"ר ב. סיץ', ד"ר ל. פישר, י. קלאובר, ב. דיטריכשטיין, ש. ברוקנר וש. שטיינר. ב"חברה קדישא" פעלו — מור ג'רי וטוביה ויטנברג.

הרבנים היו ד"ר מאוורו שטיינר, זלצמן וד"ר ליאופולד פישר, שהיה עורכו הראשי של השנתון "יברייסקי אלמנך" (Jevrejski Almanah) במשך חמש שנות קיומו (1925–1930). שנתון זה יצא לאור מטעם איגוד רבני יוגוסלאוויה והיה בעל תוכן עובדתי, והיסטורי לא־מבוטל. החזן היה מוריץ זלצמן.

הקהילה קיימה גם "תלמוד־תורה", שבו למדו בממוצע ב־30 ילדים. מרבית היהודים התפרנסו ממסחר (עצים–משפחת המבורגר), משירותים וממקצועות חופשיים. בראש אגודת הנשים עמדה הגב' רוזה גליקמן. בשנות ה־20 פעלה אגודת ספורט יהודית בשם "הכוח". הצטיינה בה קבוצת "האזינה" (כדור־יד לנשים). הסניף הציוני המקומי נוהל ע"י ד"ר מקס רוזנברג וד"ר א. מנצר. עזרו לידם, בין השאר, ד"ר יוסף דונאט וסם ברג. בין פעילי אגודת הנוער היה פ. ברקן.

לקהילה זו היו שייכות מספר משפחות יהודיות מן הסביבה הקרובה (אליבונאר, גודוריצה, קושטיל וולאקובצי) ומעוד כפרים בחלק זה של הבאנאט.

השואה

בשואה נספו יהודי ורשאץ, והקהילה לא שוקמה מאז. בית־הקברות היהודי נעקר ממקומו בשנת 1969, ו־761

העצמות הועברו לקבר־אחים חדש. אז נערכה רשימת הנקברים משנת 1886 ועד 1941, והוקמה מצבה לזכר המתים וקרבנות השואה. המצבה הוקמה ע״י איגוד הקהילות היהודיות בשם הקהילה המקומית שאיננה עוד.

א״א: B-306.

אמת״י: זעירונים, HM 9745, HM 9746, HM 9747, HM 9748, HM 9750, HM 9753, HM 9754

JP, 1975, no. 7–8, p. 42; 1976, no. 5–6.

Ž, juni 1919, 26.2.1920, 20.7.1923, 7.6.1929, 17.4.1932, 29.4.1938, 16.5.1938, 30.9.1938, 28.9.1939, 17.11.1939, 14.12.1939, 3.5.1940, 17.5.1940.

ŽSv, 24.8.1922.

Dr. Samu Borovsky, *Temes Vármegye*, Budapest, pp. 435–448.

Vojvodjanska galerija, Minerva, 1929.

Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941, Beograd 1982.

ז׳אבאל׳ Žabalj

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויבודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1931	8,169	41
1940		100

עיירה באזור שאיקאשקה בבאצ׳קה, מרכז חקלאי ותעשייתי (מזון וחומרי־בניין), יישוב יהודי קטן. בסוף המאה ה־19 הוקמה קהילה.

בין שתי מלחמות־העולם עמד בראשה יעקב פישר. בתור שליח־ציבור או חזן שימש מור כהן. יהודים מכפרי הסביבה, מנאדאל׳ וממקומות אחרים בסביבה השתייכו לקהילה זו.

השואה באה בעת הכיבוש ההונגארי, בינואר 1942, במסגרת ה״ראציה״ שנערכה ע״י הצבא והז׳אנדארמריה ההונגארית, הידועה לשמצה. במשך חמישה ימים נאסרו כל יהודי המקום ונרצחו בירי או במכות רצח.

לא נותרו יהודים בז׳אבאל׳, והקהילה לא קמה לתחייה.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Zločini, p. 148.

J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 254–5.

זאגרב Zagreb (בגרמנית Agram)

בירת הרפובליקה הקרואטית (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)	% מבין האוכלוסייה
1806	7,000	20	75	
1830–35		38	234	
1880	29,218	—	1,285	4.40
1890	38,742	—	1,924	5.01
1900	57,690	—	3,237	5.61
1910	74,703	—	4,233	5.67
1921	108,674	—	5,970	5.49
1931	185,581	—	8,702	*4.69
1940	—	—	12,000	
1953	350,648	—	2,080	0.52
1969	459,464	—	1,341	0.21

* באותו מפקד, היה הממוצע לכל הארץ 0.45%.

העיר השנייה בגודלה ביוגוסלאוויה, על גדות הנהר סאווה (Sava).

כבר בתקופה הרומית נודע על נוכחות יהודית בשטחי קרואטיה — ביתר דיוק בבֶּנקובאץ (Benkovac), ליד זאדאר (ר׳ שם). בימי־הביניים היו תקופות קצרות, אולי כבר במאה ה־10, של נוכחות יהודית בקרואטיה (אם אכן ״מלך הגבלים״ היה המלך קרֶשִׁימִיר הקרואטי — בסיפור שיחותם של מר שאול ומר יוסף מטעם חסדאי אבן שפרוט מקורדובה אל החאזארים (הכוזרים), דרך ארץ הסלאווים — כפי שטוען ההיסטוריון הקרואטי מאז׳וראניץ׳; עד כה אין לכך הוכחות חותכות, אם־כי סביר להניח, שהשליחים עברו דרך הים האדריאטי ודרך שטחים ביבשה, שהיו בשליטת הקרואטים). בסוף המאה ה־14 נזכר ״היהודי אליאס״ בזמן שלטונה של שושלת אנז׳ו (Anjou), אך ללא נתונים נוספים. במאות ה־14 וה־15 יש ראיות בדבר נוכחותם של יהודים בעיר — על־ידי איזכורם הישיר במשפטים אזרחיים וכן בצורת ידיעות על קיומו של ״דומוס יודיאורום״* (Domus judaeorum) בעיר (כך, למשל, בשנה 1444). בעיר נמצאו באותו הזמן בעלי־בתים יהודיים אחדים. במאה ה־16 גורשו היהודים מן העיר — בעת שלטונו של המלך פרדינאנד האוסטרי.

אכן, בדרך־כלל — כדברי ההיסטוריון הראשון של יהודי יוגוסלאוויה, ה׳ יקיר אבנטוב ז״ל — ובלי לגרוע מחשיבותן של התופעות ההיסטוריות האפיזודיות הקודמות — הייתה קרואטיה ״ארץ ללא יהודים עד למאה ה־18״.

* הכוונה אינה ל׳בית יהודי׳, אלא למוסד של הכנסייה הנוצרית, שמטרתו הייתה לחנך מומרים בהלכות הנוצרים. מכאן ראיה על נוכחות יהודית מסורתית, שהצדיק הקמת מוסד כזה.

האוכלוסייה היהודית בחבל קרואטיה, להבדיל מזו שבבוסניה, במאקדוניה ובסרביה, הייתה בחזקת "מקרוב באו", מחוסרת שורשים במקומות־מושבותיה החדשים; אולם התייצבותה, אחרי האמאנציפאציה, הייתה מהירה למדיי. היהודים שהתיישבו בזאגרב הגיעו לשם משלושה כיווני הגירה:

א. מדרום־מזרח: — מאזורי מעלות הדאנובה ויובליה, וכן מאזור נהר דראווה, דרך דרום הונגאריה, ומאוחר יותר אף מווינה.

ב. מדרום־מערב: — בתחילה הגיעו יהודים לתוך קרואטיה הדאלמאטית, ומאוחר יותר עלו חלקם משם לבירה.

ג. מהצפון: — במישרין מפלך בורגנלאנד, ובעקיפין אף ממקומות מרוחקים יותר שבקיסרות ההאבסבורגית.

מהגרים אלה התיישבו בתחילה בכפרים, ובשלב מתקדם יותר גם בערים, בתור סוחרים, פקידים, בעלי־מלאכה ורופאים. למסחר בערים באורח־קבע קדמה נוכחות ניידת, בצורת השתתפות בירידים ובצורת ביקורים. מצב זה נבע מן העובדה, שבאותה תקופה נהנו הערים ממידה רבה של אוטונומיה, וכל עיר הייתה מוסמכת להעניק היתר ישיבה בה למשך יממה אחת. בעד כל היתר־שהות כזה הוטל על המהגרים הנודדים תשלום מס־גולגולת. בעד שהות מעבר ליממה, היה נהוג קנס של זהוב קיסרי לכל יום נוסף.

בעת החדשה, קרואטיה משכה אליה יהודים לראשונה ברבע הראשון של המאה ה־18, אם לשפוט לפי הצו משנת 1729, האוסר את התיישבותם בתחומה, חוץ מאשר בזמון, שמעמדה היה מיוחד כ"אזור ספר". הכניסה לזאגרב הותנתה, בכל אופן, ברִשָיון מאת ההגמונות (לאזור מסוים, כגון לאזור רחוב ולאשקה), או מהעירייה (ששלטה באזור גריץ'), שניתן תמורת תשלום "מס הסובלנות". רשיונות אלה הוענקו על בסיס אישי*.

ההגמונות של העיר הביעה עוד בשנת 1783 התנגדות להתיישבות יהודים, בניגוד להסדר שכבר היה קיים ושלפיו, מבחינה משפטית, נתאפשרה כניסת יהודים ללא הגבלה בתוקף הצו הקיסרי של יוסף ה־2 (Toleranzpatent) משנת 1781. בתקופה שבין שנות 1777 ו־1805 גורשו יהודים מערי קרואטיה לא פחות משש פעמים, לעתים מסיבות מקומיות, או לפי דרישת אביר זה או אחר בתחום שליטתו**.

על אף ההסדר בחוזה־השלום האוסטרו־טורקי, שנחתם בעיר סראמסקי קארלובצי (והידוע, בדרך־כלל, בתור "שלום קארלוביץ") בשנת 1699 (סעיף 14) ושהבטיח מסחר הדדי חופשי לאזרחי שתי המדינות, הערימו השלטונות האוסטריים קשיים על מסחרם של היהודים הטורקיים; והראיה, כי עוד בשנת 1815 נשלחה הוראה חד־משמעית מטעם ממשלת אוסטריה למושל אוסטריה התחתונה, הכוללת את וינה, להתיר מסחר חופשי בלי להפלות לרעה את נתיני טורקיה בגין דתם.

לא עבר זמן רב עד שהגיעו לזאגרב יזמים יהודיים — על מנת לנצל אפשרויות של פיתוח מסחר בממדים גדולים, ופיתוח תעשייה ובנקאות. הם באו וחדרו לענפים שונים, ואף הצליחו להתבסס חרף היריבות והקנאה מצד בעלי־העסקים הקרואטיים.

המהפכה התעשייתית האירופית הגיעה לקרואטיה באיחור של כמאה שנים, ורק אז היא השתלבה בהליכי המעבר מן המשטר הפיאודאלי, עם חקלאות מצומצמת, לעידן הפריקאפיטאליסטי. בהקשר זה זכו יהודי קרואטיה בזכויות־אזרח, כפי שמונח זה נתפס אז בקיסרות האוסטרו־הונגארית.

תוך־כדי יישום תהליך זה נוצרו — ואף נשארו במציאות — משקעים של אנטישמיות, אשר התפרצו, כחמישים שנה מאוחר יותר, בעצמה של גאזים רעילים. במישור המקומי התנהלה התָחרות בין הגילדות של בעלֵי המלאכה לבין היהודים שמקרוב באו. הראשונים השתמשו במאבק זה לא רק באמצעים כלכליים צרופים, דהיינו בשיפור הייצור ובצבירת ממון להשקעה, אלא גם באמצעי־לחץ מדיניים בתוקף עמדתם האיתנה בעיריות, במועצות המחוזיות וב"סאבור" של זאגרב, ואף בפארלאמנט המשותף עם ההונגארים.

בכל זאת נציין את העובדה, שעלה בידי היהודים להשתרש כלכלית ולתפוס עמדות מעל ומעבר לחלקם המספרי באוכלוסייה. במהלך ארבעת העשורים האחרונים של המאה ה־18, לבש מאבק זה צורה שונה. לדוגמה: היכן ומתי מותר לסוחרים היהודים להציג את מרכולתם, באילו אמצעים וכמויות לייצר את מוצריהם. כל זה היה תלוי, במידה מסוימת, גם בשיקוליו הפוליטיים של השלטון, ז.א. בהערכתו, באיזו מידה פעילותם של היהודים נראית מועילה לכלל הציבור. המגבלות השונות שהוטלו על היהודים יצרו מעין גטו כלכלי, בעת שמזמן כבר אבד הכלח על גטאות של מגורים.

תיעוד מוקדם ביחס למאבק זה נמצא בסעיף 19 של הצו משנת 1729. בסעיף זה נאסרה גם נוכחותם של יהודים במעבר והשתתפותם בירידים. אמנם, החל משנת ה־50 נתאפשר להם לנהל מסחרם במשך שלושה ימים מדי פעם תמורת תשלום מס, פה ושם אף רשות זו לא ניתנה, והיה צורך לפנות בתלונות אל הממונים על המחוזות ואף לבקש התערבויות בחצר־המלכות. ידוע, שבסתיו 1771 הוטל על הגנרל פאטאציץ' לפרש מחדש את החוק ויצא שאין יסוד לאִיסוּר ההשתתפות בירידים.

* היה זה מקור־הכנסה ניכר: מ־20,000 פלורינים בשנת 1744 עלה הסכום עד ל־160,000 פלורינים לשנה בסוף המאה ה־19.

** הצו הקיסרי הנ"ל אושר ע"י ה"סאבור" ההונגארי־קרואטי — שמקום־מושבו היה בפרֶסבורג — בשנת 1782 (חוק מס' 38), והחוק התיר התיישבות ומסחר חופשיים ליהודים שנולדו במקום או שכבר התיישבו בו בעת החקיקה.

לפיכך התירה מועצת מחוז זאגרב כבר בנובמבר 1771 את הנוכחות היהודית בירידים, ואילו עוד בשנת 1783 היא דיווחה כי "בהתאם לחוקי העירייה אין ליהודים דריסת־רגל (איכסון) בתחומי העיר".

על אף ההתנגדויות המקומיות, מדיניותו הליבראלית של הקיסר יוסף השני הייתה בדרך־כלל תקיפה בזאגרב. כך נתאפשרה התיישבותם של יהודים ספורים, כגון של היזם יעקב שטיגלר, יליד טרבּיץ׳ שבמוראביה, בשנת 1787, ושל יעקב וייס מהונגאריה בשנת 1789. הראשון עשה חַיִל במיוחד: מרוכל התקדם ונעשה סוחר ותעשיין (בנה מעליות), והיה גם ראש־הקהל הראשון בזאגרב.

נותרה עוד גזירה בתוקף: האיסור על נישואין בקרב היהודים מעל למספר המתיישבים היהודיים הראשונים. עוד בשנת 1818 אנו מוצאים תלונה מצד העירייה, שהוגשה למרכזי השלטון, נגד החלטתו של ההגמון הזאגרבאי ורכוֹבָץ, על שהתיר לשמואל אפשטיין להשתכן בעיר. אכן, ההגמונות השיבה, וזאת רק בדצמבר 1819, שהחלטתה בנידון מבוססת במפורש על סמכויותיה החוקיות...

היתרים והקלות מסוג זה לא מנעו בעד הסוחרים המקומיים להמשיך בהתגרויות. בשנת 1838 גורשו יהודים אחדים מן העיר, ואף מירידים. את הזכות המלאה לעסוק במלאכות השיגו היהודים רק בשנת 1840 (סעיף 29 של החוק ההונגארי). בשנת 1843 נאסר על בעלי־המלאכה היהודיים להעסיק פועלים (בעלי־מקצוע) לא־יהודים, אך הם יכלו להביא עחרים כאלה מהונגאריה, ולא הייתה מניעה לכך שבעל־מקצוע יהודי ישלח את בנו כשוליה לעמיתיו הנוצריים המקומיים. באותה השנה הגישו היהודים פֶּטיציה לשלטונות במאמץ להגן על זכויותיהם שכבר הושגו ועצם ההסתערבויות המשפטיות־מדיניות הללו מאפיינות את התקופה הנידונה. יהודים לא יכלו להצטרף לגילדות אפילו רצו בכך, מכיוון שהכניסה הייתה כרוכה בשבועה דתית־קאתולית. מאידך גיסא, נאלצו בעלי־העסקים היהודים לעבוד בסדנאות ובמבנים שכורים, באשר רכישת נכסי־דלא־ניידא נבצרה מהם.

אף הקשר המשפטי שקשר את קרואטיה להונגאריה פעל לעתים לרעת היהודים, באשר בהונגאריה — בהיותה מדינה פלוראליסטית עוד מימי הרפורמאציה — היו המגמות של האנטישמיות הכנסייתית־חינוכית חלשות יותר מאשר בקרואטיה השמרנית והקרתנית.

חוק מס׳ xxx / 1840 בדבר פטור ממס־הסובלנות לא אושר ע״י ה״סאבור״ בזאגרב, ואפילו כאשר הבית העליון ההונגארי אישר את החוק, בשנת 1844, סירבו הרשויות הקרואטיות ליישמו. הדבר נעשה אך ורק בשנת 1846, וגם אז נותר חוב של 8105 פלורינים, שעל היהודים היה לפרעו.

במחצית הראשונה של המאה ה־19 מצבם המשפטי של האזרחים היהודים לא היה מוגדר כל־צורכו. בקשות — דרישות לשוויון אזרחי הוגשו לשלטונות קרואטיה בשנים 1825, 1839 (הבטחת שוויון) ו־1843. יהודי קרואטיה נמצאו מבחינה מסוימת, כאמור, בין הפטיש (אוסטריה) והסדן (הונגאריה), באשר נפלו לידי חקיקה הונגארית, בעוד שהקרואטים העדיפו בדרך־כלל את חוקי אוסטריה. אך ורק כתוצאה מהמרד ההונגארי של שנת 1848, חלה הפרדה ברורה. ברם, הפארלאמנט, דהיינו ה״סאבור״ (Sabor) הקרואטי, לא מיהר לחוקק את השוויון המלא עד לשנת 1873 (11 באוקטובר; בעוד שבהונגאריה נעשה הדבר כבר בשנת 1867). מתאריך זה היו יהודי קרואטיה, ויהודי זאגרב בראשם, אזרחים חופשיים לכל דבר, פרט לתחולתו של הקונקורדאט (האוסטרי־ואטיקאני משנת 1857) על נישואי־תערובת ופרט לאיסור שחל על בני הדת הקאתולית להמיר דתם ביהודית.

בתקופה הטרום־יוגוסלאווית נקלעו היהודים בקרואטיה על־כורחם לסכסוך המשולש בין האוסטרים וההונגארים מזה, ואף היו עדים למאבקם של הקרואטים להשתחררות מן התלות בשותף הזוטר (קרי: הונגאריה) ולהשגת זכויות לשוניות ולאומיות מלאות, מזה. במדינה החדשה נשארה במידה רבה בעינה ההשפעה האוסטרו־גרמנית על אורח־החיים ועל חיי־התרבות. כך היה גם אצל מרבית היהודים המשכילים. את מקום היריבות האוסטרו־הונגארית הקודמת תפסה היריבות הסֶרבית־קרואטית, אשר רק יהודים בודדים לקחו בה חלק פעיל. עובדה חדשה זו, ביחד עם סלידת הקרואטים מגורם זר ומאורח־חייו, האיטה במקצת את קצב ההתבוללות, אך לא הפריעה ליהודים בפרנסתם ואף לא בפיתוח חייהם הפנימיים. התבוללותם של היהודים הייתה בעיקרה לשונית־תרבותית ע״י התקרבות לקרואטים, בעוד שהדת הקאתולית של האחרונים היוותה מחסום בפני התקרבות חברתית־מדינית, בדומה למצב ששרר בפולין ובסלובאקיה. ניסיונות־התקרבות נתקלו בהתנגדות נמרצת מצד המשכילים והעיתונות המקומיים.

זאגרב כמרכז קרואטי וכלל־יוגוסלאווי

אף כי היו קהילות בקרואטיה ובסלאבוניה שעלו עליה לעתים בווחק ובגודלן המספרי (וראז׳דין ואוסייק, למשל), אין ספק שקהילת זאגרב הייתה המרכז הרעיוני והתרבותי של כל האזור; והודות להיותה מקום־המושב של ההנהגה הציונית הארצית, היא היוותה למעשה מרכז ארצי אף מבחינה יהודית פנימית.

בעיר זו נקלטו לראשונה זרמים והשפעות רוחניות מאוסטריה, מבוהמיה וממוראביה, וממנה הם התפשטו והגיעו לשאר המקומות, אף למחוזות שמעבר לקרואטיה. עוד בשנת 1910, כמחצית מיהודי זאגרב ציינו כשפת־אם שפה לא־קרואטית (גרמנית 30%, הונגארית 20%). אחרי

מלחמת־העולם הראשונה ועד ליצירתה של "מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים" (S.H.S. בקיצור) נסתיים תהליך ה"קרואטיזאציה" שלהם, בלי שינותק הקשר לשפה ולתרבות המערביות. הסתגלות לשונית זו לסביבה לא לוותה על־ידי התבוללות ממשית, בראש־וראשונה משום שהנוצרים הקרואטים היו מסוייגים, מה גם שמפלגתם הראשית הייתה "מפלגת האיכרים הקרואטית", ואילו יהודים לא פעלו (להוציא מוזגים ובעלי מסעדות וחנויות־סדקית בכפרים) בענף כלכלי זה כל־עיקר. ברור גם, שלא הייתה התקרבות ממשית למיעוט הסֶרבי (הניכר למדיי). היהודים נשארו אפוא במידה מסוימת יחידה מבודדת מבחינה חברתית. ניצני גישה ייחודית כלל־ארצית, שתקיף את כל יהודי "האזורים הדרום־סלאוויים" נראו עוד בימי השלטון האוסטרו־הונגארי, וביתר שאת אחרי שנת 1918, כמעין נטייה כלל־יוגוסלאווית על רקע של תפיסה דתית־אתנית מיוחדת (איגוד הקהילות) ותרבותית־יהודית, במסגרת ההסתדרות הציונית, אשר מרכזה היה, מראשיתה של יוגוסלאוויה המודרנית ועד לשואה, כאמור, בזאגרב.

ובאשר לסלובניה, היהודים המעטים שבה היו מסונפים לקהילת גראץ שבאוסטריה, ומאז יאנואר 1921 אף הם הצטרפו לקהילת זאגרב.

יהודים בפוליטיקה הקרואטית

מצבם של יהודי זאגרב כמיעוט בתוך מיעוט במדינה היוגוסלאווית, שנרמז עליו לעיל, מנע מהם השתתפות יתירה בתהליכים מדיניים בארצם. אמנם, כמו ברוב מקומות־מושבותיהם של יהודים, נמצאו אף באזור זה יחידים שהצטרפו לתנועה הלאומית. הראשון והחשוב שבהם היה המומר יוסף פראנק, שלפי שמו אף נקראה בזמנה כל התנועה הבדלנית הקרואטית (Frankovci).

כאן יש להעיר, כי בסוף שנות ה־20 ובשנות ה־30 נחשדו המשכילים היהודיים, ובראש־וראשונה העיתונאים, הסופרים והמשפטנים שביניהם, והואשמו כנושאי הדגל של ליבראליזם ושל סוציאליזם. האשמות אלו, שהן כוללניות ונכונות רק באורח חלקי, מצאו ביטוי בעיתונות הקרואטית גם בימי יוגוסלאוויה, בלי שהדברים יתגלגלו לאנטישמיות פרועה.

דמות מעניינת הייתה גם אישיותו של ד"ר הינקו הינקוביץ' (מבית מוזס), אשר היה שותף פעיל ב"מועצה הלאומית" בזאגרב, עוד מהתקופה הטרום־יוגוסלאווית. הוא היה חבר בקבוצת הרפובליקאנים הקרואטיים, שרצו באיחוד עם הסֶרבים, אך ללא מלוכה, תביעה שלא הייתה מציאותית באותו זמן. הינקוביץ' היה עורך־דין דגול שכתב בשפות אירופיות, וסייע בחיבוריו המדיניים להסברת העמדות הקרואטיות והיוגוסלאוויות במערב בעת מלחמת־העולם הראשונה וזמן־מה לאחריה.

ברם, התופעות הללו היו שוליות לגבי כלל יהודי זאגרב. האווירה הכללית בקרב האליטות הקרואטיות לא הייתה נוחה ליהודים, באשר היא הייתה ספוגה רגשי קנאה וסלידה כלפי זרים בכלל, ראשית כלפי הסֶרבים, אך גם כלפי יהודים — כמתחרים במסחר ובפרט במקצועות החופשיים. אמנם המשטר המדיני היוגוסלאווי, בהנהגה סֶרבית, אפשר דו־קיום בין הרוב הקרואטי למיעוטים הסרבי והיהודי, ואיש לא חזה מראש את התפרצות הזעם, המלווה אנטישמיות קיצונית, של הלאומנות הקרואטית בעקבות כיבושה ומיגורה של יוגוסלאוויה ע"י הנאצים בשנת 1941.

מייד עם חילוף המשטרים בסוף שנת 1918 עמדה בפני היהודים השאלה, אם יגורשו בתור בעלי אזרחות זרה (אוסטרית, צ'כית והונגארית) ומחוסרי תעודות־שהות ("inkolat" או "Heimatsrecht") מטעם אחת הרשויות המקומיות בקרואטיה גופא. זכות זו נרכשת או ע"י לידה או לפי החלטת מועצת העיר, ובלעדיה היה האיש בעצם נטול אזרחות וזכויות. היה פה פתח לשרירותיות, ואף לשחיתות. כן חששו היהודים בקרואטיה מפני "המועצה הלאומית" שהוקמה בתום המלחמה, וגם זו האחרונה לא ידעה לאיזה יחס יזכו היהודים, שהיו קשורים עד־למאוד למשטר ולתרבות האוסטריים וההונגאריים בעידן השינויים המדיניים. יש לציין, שחל ניתוק מוחלט עם העבר, ואילו השכנים הקרואטיים לא זכו לעצמאות מדינית של ממש, אלא צורפו יחד עם הסרבים, הסלובנייים ועוד עמים אחרים מוגדרים פחות, ליחידה מדינית אחת. כך לא אירעה התקרבות אמיתית בין הקרואטים והיהודים, כאשר בעיני האחרונים נראית המלכות המורחבת בבעלת אפשרויות כלכליות מבטיחות.

סכנת הגירוש חלפה והציונות נתחזקה בכל אזורי המדינה החדשה, בהנהגתם של יהודים תושבי קרואטיה, אף־על־פי שהיו מושרשים פחות בסביבתם מאחיהם שבסרביה או בבוסניה. הבדלים אלה גרמו לאי־אלו קשיים ולמפחי־נפש למנהיגים מסוימים בראשיתו של תהליך האיחוד והגיבוש, אך ההדורים נתיישבו במשך הזמן, והציונות היוותה כוח מלכד ומדריך ביהדות כולה וסייעה ליהודים למצוא דרכם במצב המדיני החדש.

היהודים בבנקים ובשאר עיסוקיהם

בין היוזמות שהיהודים היו מעורבים בהן, היה הניסיון הראשון, בשנת 1802, לייסד בנק קרואטי. הניסיון נכשל. לעומת זאת היו יהודים בין מקימיה של התעשייה הקלה והכבדה. בשנת 1866 התקין וילים שוורץ בביתו את המרכזייה הטלפונית הראשונה של העיר. בפיתוח ענפי כלכלה חדשים התבלטו משפחות פריסטר ואהרליך (בנייה בת־זמננו).

החשמלית הראשונה בעיר הינה פרי יזמתו של יהודי —

ד"ר ל'יודביט שוורץ. מרכזיית הגאז, בתי־דפוס וחנויות ספרים — היו בבעלות יהודית. גם תחנת־הראדיו הראשונה הוקמה ומומנה ע"י היהודי ד"ר איוו שטרן. סוחרים יהודיים עודדו מלאכת־מחשבת מקומית והם שיסדו את המוזיאון האתנוגראפי הקרואטי. (שמואל ברגר תרם את אוספו האישי והיה מנהלו הראשון של מוסד זה). יהודים מילאו משימות מעבר לגבולות המקום והחבל, באשר סייעו לשלב את המשק הקרואטי בתוך המעגל הכלכלי האירופי, ובזה תרמו תרומה ניכרת לקידום אזור נרחב. עובדה זו מסבירה גם את הגידול המהיר של כלל האוכלוסייה בעיר ושל תושביה היהודים, שאחוזם הגיע ל־5 בסוף המאה ה־19.

יהודים רבים נהגו מתנופה זו ועלו בסולם החברתי מרוכלות ומסחר־בהמות, שדרשו השקעות קטנות, לענפי־כלכלה חשובים יותר, שחייבו השקעות־הון גדולות וספקולאטיוויות. יש לציין, שהיו יהודים גם בין בעלי־מלאכה, כמו־ כובענים, שענים, אופטיקאים, קונדיטורים וסַפרים. כמר־כן היו ביניהם פרוונים, חרטים, מדפיסים, טכנאי־שיניים, חשמלאים ואומנים בענפים אחרים, הקשורים בבניין. חלק מהם עברו בהדרגה לייצור בסדנאות, או לעצמאות בצורת ניהול עסקים ומסחר בהתאם להכשרתם וניסיונם, וזאת חרף עוינות מצד ה"גילדות" המקומיות ותוך־כדי התחרות מתמדת מצד הבורגנות המקומית.

פעילות זו היה בה כדי ליצור תשתית כלכלית מודרנית ולשנות את אופייה האגרארי הקודם של כלכלת קרואטיה. עם התקדמות הצמיחה הקאפיטאליסטית במדינה החדשה, בעלת השווקים המוגדלים, באה לידי מימוש הפעלת חברות־מניות וקונצרנים תעשייתיים, כגון תעשיית־הבניין, ענף המזון, תעשיית תרופות, רהיטים וכו'. יהודים לקחו חלק ניכר בהקמתן של החברות הללו ובניהולן. בדומה לזה קרה גם במוסדות כספיים למיניהם.

בעידן היוגוסלאווי נהפכו מפעלים משפחתיים לחברות קורפוראטיוויות, הן מפאת צורכי ייעול, והן בגין קשיי מימון. לקראת סוף שנות ה־30 ירד חלקם היחסי של היהודים בבעלות על המפעלים ובמימון בכלל, ועלה חלקם בניהול.

בד בבד עם עלייתם הכלכלית, הגיעו יהודים מספר גם לעלייה בסולם החברתי ע"י הצטרפותם אל האצולה הקרואטית הנמוכה (משפחת דויטש־מאצל'סקי) והבינונית (הבארון גוטמן, למשל). ובצורה אופיינית להשפעות השונות שפעלו על קרואטיה — הראשון זכה לתואר אצולה מהקרואטים ואילו השני ממשלת הונגאריה. תפקיד ענייני יותר מילא שמואל אלכסנדר, שהוריו באו מגיסינג שבגרמניה, כאשר נתמנה ליו"ר איגוד תעשייני קרואטיה. אביו, יונאס, היה סוחר חיטים, ובמשך דור שלם — גם נשיא חברה קדישא. אחיו, אלכסנדר (שאנדור), היה תעשיין ותומך באמנים, ששמו הלך לפניו.

הארגון הקהילתי

על־פי חוקי אוסטריה, וגם על־פי חוקי יוגוסלאוויה, היו העדות הדתיות מאורגנות ביחידות עצמאיות (חוק קרואטי משנת 1906 וחוק יוגוסלאווי משנת 1929) ובעלות סמכויות בתחום דיני האישות. לפי חוקים אלה, כל אזרח שדתו יהודית היה חייב להשתייך לאחת הקהילות היהודיות ולשלם לה מיסים.

קהילת זאגרב קמה רשמית בראשית המאה ה־19. אם כי היא התקיימה למעשה כבר עשרות בשנים לפני־כן. הקהילה הייתה פונה אל השלטונות בבודאפשט בשנים 1806 ו־1808, ללא נציג דתי, ואילו בשנת 1843 היה הרב משה מוריץ גולדמן ה"דרשן" שייצג את בני הקהילה כלפי חוץ.

בראשית דרכה הייתה הקהילה מאוחדת, בהנהגתו הרוחנית של הרב אהרון פאלוטא, אך באמצע המאה ה־19 היא נתפלגה לקהילה ניאולוגית (הרוב המכריע) ולקהילה אורתודוקסית (המיעוט). יש לציין, כי אורתודוקסים עמדו איתן מול שני זרמים חדשים שפעלו בקרב יהודי העיר: ההתבוללות מזה, והציונות מזה. שפתם הייתה יידיש והשפעתם החברתית מוגבלת; ברם, חלקם בגיבוש הפולחן הדתי וחיי הדת היה ניכר עד לאמצע המאה ה־19 ואף מאוחר יותר.

בית־הכנסת הגדול נבנה בשנת 1867 (נחרב עד היסוד ע"י האוסטאשֶה בשנת 1941).

הקהילה קיימה בית־ספר יהודי עממי משנת 1841; בשנת 1865 הוחלפה שפת־ההוראה מגרמנית לקרואטית. שפה זו הוכנסה לשימוש בבית־הכנסת בשנת 1885.

בשלהי המאה ה־19 ניתן לקהילה הכיוון הרוחני ע"י הרב משה מוריץ גולדמן הנ"ל, שהיה מתלמידיו של שד"ל בפאדובה, והונהגו רפורמות בפולחן האורתודוקסי־מסורתי.

במחצית השנייה של המאה נתמנה כרב ד"ר הושע יעקובי, יליד קניגסברג, מתלמידי הר' עזריאל הילדסהיימר, אשר הרים את קרנה של הקהילה וייצג את הפולחן המודרני־ניאולוגי, כפי שהיה נהוג עד לחורבן בשנת 1941.

יש לציין, כי יהודי מקרואטיה, ד"ר הוגו שפיצר מאוסייק, היה בין יוזמי הקמת "איגוד הקהילות" הארצי. באפריל 1919 התנגדה עדיין קהילת זאגרב, בהנהגתו של זיבנשיין, לתכנית זו, אך ה"איגוד" הוקם ב־1 ביולי 1919, מאוחר יותר נכבשה קהילת זאגרב ועברה לידי העסקנים הציוניים, ואלה קבעו את צביונה הרעיוני המיוחד.

השינוי בא בעקבות נצחונם של הציונים בבחירות של 1920, כאשר בראשם עמד עורך־הדין ד"ר הוגו כהן (Kon), אך בקהילה התקיימה גם אופוזיציה מטעם הלא־ציונים (כהעדר הגדרה הולמת יותר), מאחר שלא היו תנאים של ממש, כאמור, להתבוללות בעלת גוון קרואטי. אף־על־פי־כן כדאי לציין, כי עוד לפני הקמתה של המדינה החדשה

נתארגנה קבוצה בלתי־מוגדרתו של יהודים ויסדה ארגון בשם 'המפעל הלאומי' ("נארודני ראד"). תכניתו הייתה מעין קריאה לאחווה, מופנית לעבר הקרואטים. הקריאה נותרה ללא מענה, והארגון התפזר כעבור שנים אחדות.

בהנהגתו הנאורה של ד"ר כהן הרחיבה הקהילה את זכות־הבחירה (שהייתה קודם לפי צֶנזוס על־סמך תשלומי מס גבוהים) והקציבה אמצעים גדולים יותר לפעולה חברתית־ותרבותית. עד שנת 1926 היוו ההוצאות לצורכי דת ופולחן יותר ממחצית התקציב הכללי, ואילו בשנת 1937 הוקדש רק שליש ממנו למטרות אלה. בראש הקהילה עמדה מועצה בת 90 חברים, מהם 45 חברי־הנהלה נבחרים. לפי התקנון, היו הנבחרים חייבים לכהן בפועל. במקרה של סירוב, חויב הסרבן בתשלום קנס של 5,000 דינר (בדומה למה שהיה מקובל ברוב־רובן של קהילות ישראל כדי למנוע התחמקות מאחריות). יש לציין, כי בדרך־כלל השתתפו יהודי זאגרב בשיעור גבוה בבחירות הקהילתיות: בין 60% ל־80% בוחרים. תופעה זו מעידה על מעורבות וערנות לגבי הנעשה בתוך העדה.

בין מוסדות הקהילה יש לציין את "גמילות חסדים" ו"הכנסת כלה". וכמובן מאליו את "חברה קדישא" (ר' להלן בין הארגונים החברתיים).

בעיר פעלה גם קהילה ספרדית נפרדת, ובה כ־625 נפשות. בראשה עמד ציזר גאון, ואח"כ ד"ר יהודה לוי והחכמים מנחם רומנו ויצחק ברוך. ראש הקהילה האורתודוקסית היה ליאון הסל, ורבה לזר וייס.

על אף הרפורמות של ד"ר כהן, ניהול הקהילה נותר הלכה למעשה בידי קבוצה מצומצמת של משכילים ושל בעלי־מאה, ולעתים היו שני הסוגים הללו זהים. בתוך הארגון התנהלו ויכוחים, אם להעדיף "עבודת ההווה", או להקדיש את מירב המאמצים לבניין ארץ־ישראל ולחינוך יהודי־לאומי. אמצעי הקהילה לא הספיקו לכל מגוון מגמותיו ומטרותיו של המיעוט היהודי בהתהוותו, ביחידתו הדינאמית ביותר, במסגרת המדינה היוגוסלאווית.

מכאן שנשארו משימות למכביר לארגונים, כגון ההסתדרות הציונית הארצית, המסדר של "בני ברית", ה"וועדה לנופש" וכיוצאים באלה (ר' פירוט להלן).

ראוי להדגיש, שעל־אף התמורות המדיניות והתרבותיות שעברו על יהודי קרואטיה בכלל ועל יהודי זאגרב בפרט, ולמרות העדר התקרבות חברתית מעמיקה אל הסביבה החיצונית, נהנו היהודים מחופש־פעולה מלא, באווירה של שלווה ורגיעה. אכן, לא הייתה בקרבם כל תחושה של תסיסה או ראיית הנולד, לא בראשית שנות השלושים ואף לא אחרי רמיסתן של צ'כוסלובאקיה ושל אוסטריה. האשליה הידועה של "פה זה לא יקרה" שלטה בכיפה גם בקרב המנהיגות הציונית.

ראשיתה של הציונות

שורשיה של התנועה הציונית ביוגוסלאוויה נעוצים ב"דורשי ציון", ובראשים הרב יהודה חי אלקלעי, יליד סאראייבו, שכיהן בקהילת זמן הצפונית והיה בין פעילי "החברה ליישוב א"י" מיסודו של ד"ר חיים לוריא. הוא ניסה להפעיל עוד בשנות ה־50 של המאה ה־19 את יהודי המערב לרכישת קרקעות בא"י ולמען עלייה, בייחוד אחרי ייסוד כי"ח בשנת 1860. בעצמו עלה ארצה, ונקבר על הר־הזיתים בירושלים. לידו נזכיר את הרבנים מרדכי אהרנפרייז, יליד לבוב, ואהרן קמינקא, שפעלו אף הם ברוח זו בקרואטיה — הראשון בקהילת ג'אקובו (בשנים 1896–1900), והשני באוסייק.

ציוני יוגוסלאוויה יוצגו בקונגרס הציוני הראשון בבאזל ע"י שני הרבנים הנ"ל וע"י ד"ר דוד אלקלעי מבלגראד.

נושאי־הדגל של הציונות בזאגרב היו הסטודנטים שחזרו מלימודיהם בווינה, שם השתייכו לארגונים "בר גיורא" ו"אספרנסה" (ספרדים). בין מייסדי "בר־גיורא", בשנת 1902,

ד"ר אלכסנדר ליכט, נשיא ההסתדרות הציונית.

נתארגנה קבוצה בלתי־מוגדרתו של יהודים ויסדה ארגון בשם 'המפעל הלאומי' ("נארודני ראד"). תכניתו הייתה מעין קריאה לאחווה, מופנית לעבר הקרואטים. הקריאה נותרה ללא מענה, והארגון התפזר כעבור שנים אחדות.

בהנהגתו הנאורה של ד"ר כהן הרחיבה הקהילה את זכות־הבחירה (שהייתה קודם לפי צֶנזוס על־סמך תשלומי מס גבוהים) והקציבה אמצעים גדולים יותר לפעולה חברתית־ותרבותית. עד שנת 1926 היוו ההוצאות לצורכי דת ופולחן יותר ממחצית התקציב הכללי, ואילו בשנת 1937 הוקדש רק שליש ממנו למטרות אלה. בראש הקהילה עמדה מועצה בת 90 חברים, מהם 45 חברי־הנהלה נבחרים. לפי התקנון, היו הנבחרים חייבים לכהן בפועל. במקרה של סירוב, חויב הסרבן בתשלום קנס של 5,000 דינר (בדומה למה שהיה מקובל ברוב־רובן של קהילות ישראל כדי למנוע התחמקות מאחריות). יש לציין, כי בדרך־כלל השתתפו יהודי זאגרב בשיעור גבוה בבחירות הקהילתיות: בין 60% ל־80% בוחרים. תופעה זו מעידה על מעורבות וערנות לגבי הנעשה בתוך העדה.

בין מוסדות הקהילה יש לציין את "גמילות חסדים" ו"הכנסת כלה". וכמובן מאליו את "חברה קדישא" (ר' להלן בין הארגונים החברתיים).

בעיר פעלה גם קהילה ספרדית נפרדת, ובה כ־625 נפשות. בראשה עמד ציזר גאון, ואח"כ ד"ר יהודה לוי והחכמים מנחם רומנו ויצחק ברוך. ראש הקהילה האורתודוקסית היה ליאון הסל, ורבה לזר וייס.

על אף הרפורמות של ד"ר כהן, ניהול הקהילה נותר הלכה למעשה בידי קבוצה מצומצמת של משכילים ושל בעלי־מאה, ולעתים היו שני הסוגים הללו זהים. בתוך הארגון התנהלו ויכוחים, אם להעדיף "עבודת ההווה", או להקדיש את מירב המאמצים לבניין ארץ־ישראל ולחינוך יהודי־לאומי. אמצעי הקהילה לא הספיקו לכל מגוון מגמותיו ומטרותיו של המיעוט היהודי בהתהוותו, ביחידתו הדינאמית ביותר, במסגרת המדינה היוגוסלאווית.

מכאן שנשארו משימות למכביר לארגונים, כגון ההסתדרות הציונית הארצית, המסדר של "בני ברית", ה"וועדה לנופש" וכיוצאים באלה (ר' פירוט להלן).

ראוי להדגיש, שעל־אף התמורות המדיניות והתרבותיות שעברו על יהודי קרואטיה בכלל ועל יהודי זאגרב בפרט, ולמרות העדר התקרבות חברתית מעמיקה אל הסביבה החיצונית, נהנו היהודים מחופש־פעולה מלא, באווירה של שלווה ורגיעה. אכן, לא הייתה בקרבם כל תחושה של תסיסה או ראיית הנולד, לא בראשית שנות השלושים ואף לא אחרי רמיסתן של צ'כוסלובאקיה ושל אוסטריה. האשליה הידועה של "פה זה לא יקרה" שלטה בכיפה גם בקרב המנהיגות הציונית.

ראשיתה של הציונות

שורשיה של התנועה הציונית ביוגוסלאוויה נעוצים ב"דורשי ציון", ובראשים הרב יהודה חי אלקלעי, יליד סאראייבו, שכיהן בקהילת זמן הצפונית והיה בין פעילי "החברה ליישוב א"י" מיסודו של ד"ר חיים לוריא. הוא ניסה להפעיל עוד בשנות ה־50 של המאה ה־19 את יהודי המערב לרכישת קרקעות בא"י ולמען עלייה, בייחוד אחרי ייסוד כי"ח בשנת 1860. בעצמו עלה ארצה, ונקבר על הר־הזיתים בירושלים. לידו נזכיר את הרבנים מרדכי אהרנפריין, יליד לבוב, ואהרן קמינקא, שפעלו אף הם ברוח זו בקרואטיה — הראשון בקהילת ג'אקובו (בשנים 1896–1900), והשני באוסייק.

ציוני יוגוסלאוויה יוצגו בקונגרס הציוני הראשון בבאזל ע"י שני הרבנים הנ"ל וע"י ד"ר דוד אלקלעי מבלגראד.

נושאי־הדגל של הציונות בזאגרב היו הסטודנטים שחזרו מלימודיהם בווינה, שם השתייכו לארגונים "בר גיורא" ו"אספרנסה" (ספרדים). בין מייסדי "בר־גיורא", בשנת 1902,

ד"ר אלכסנדר ליכט, נשיא ההסתדרות הציונית.

היו יוחנן טאו ודוד פורמן, והדו"חות השנתיים של ארגון זה היוו את הפרסומים הציוניים הראשונים בציבור יהודי האזור. בשנת 1908 נוסד ארגון בשם "יודיאה" בראשותו של ד"ר ז'יגה באואר. בשנת 1909 נוסדה, בסלאבונסקי ברוד, ההסתדרות הציונית הארצית הראשונה, ולאחר־מכן נוסדו סניפים ציוניים במקומות שונים. בזאגרב נוסדה עוד בשנת 1897 אגודה ספרותית ("ליטיראַרני סאסטאַנצי"), שממנה צמחו מנהיגים ציוניים רבים. עם פעילי האגודה נמנה גם רבה של הקהילה — הד"ר הושע יעקובי.

מיד עם כינונו של שלטון חדש — ייסוד מלכות S.H.S. — בדצמבר 1918, נתארגנה ועידה ציונית בזאגרב, וכבר בשנת 1919 נוסדה גם הברית של אירגוני הנוער הציוניים, על־פי יזמתם ובהנהלתם של עסקנים ציוניים, כגון האחים ליכט (הרמן ואלכסנדר), ד"ר ניקולה טולנאואר ואחרים. אז קמה גם עיתונות פריודית יהודית־ציונית ענפה למדיי, לרבות ביטאונים לילדים ולנוער — וכמעט הכול נכתב, נערך ונדפס בזאגרב. זמן קצר לאחר־מכן עלה למנהיגות, שנשמרה לאורך התקופה היוגוסלאווית, ד"ר אלכסנדר ליכט (1884–1948), עורך־דין לפי מקצועו, אך משורר ופילוסוף לפי נטיותיו האישיות. הוא היה נואם בחסד ומארגן מעולה, אשר ידע לתאם בין אישים וזרמים שונים. הודות לו ולחבר עוזריו הנאמנים תפסה הציונות מקום מרכזי בחיי העדה. מבחינה כרונולוגית היה ד"ר ליכט היו"ר השלישי של ההסתדרות הציונית היוגוסלאווית. היו"ר הראשון היה ד"ר הוגו שפיצר, שנזכר לעיל, ואחריו ד"ר דוד אלקלעי מבלגראד (שהיה בעל השפעה רבה על התפשטותה של התנועה בין הספרדים). מאז שנות ה־20 ועד לשואה היה ד"ר ליכט המנהיג היהודי־הלאומי המובהק במדינה החדשה. הוא נמנע מלטפל בבעיותיהן של הקהילות, והקדיש את כל מרצו לחינוך הציוני. היה חסיד של הציונות המעשית לפי אסכולתו של ד"ר חיים וייצמן.

הציונות לא הייתה אידיאולוגיה ערטילאית גרידא. היא באה למלא חסר גדול, בתום מלחמת־העולם הראשונה, שבמהלכה השתתפו מיליוני יהודים בשתי הקיסרויות המפסידות, הרוסית וההאבסבורגית. נשאלה השאלה, כיצד המונים אלה יצליחו לייצב את מצבם החברתי במשטרים החדשים שקמו בעקבות המלחמה ולהבטיח לעצמם חנאים מינימלים למחייה סבירה. יצירת בית לאומי יהודי נראתה על רקע זה כפתרון מחויב־המציאות, כמקביל ליצירת שורה שלמה של יחידות מדיניות לאומיות.

באווירה זו ומתוך שיקולים כאלה צמח התזכיר, שעליו חתמו ד"ר איוון יעקבי (בנו של הרב ד"ר הושע יעקבי) וד"ר אלכסנדר ליכט, אשר הוכן והוגש בסתיו 1918 בשם "הארגון הארצי של הציונים בארצות הדרום־סלאוויות" למדינה היוגוסלאווית שבדרך. ראה פרטים עליו במבוא.

המבנה החברתי של יהדות קרואטיה

בהכללה ניתן לומר שמצבם הכלכלי של היהודים היה שפיר, אם נכלול במונח זה גם רופאים ועורכי־דין ושאר בעלי מקצועות חפשיים שהתפרנסו בכבוד, אך עלינו לאזן את התמונה. היו גם יהודים עניים ונזקקים, מהם שנולדו במשפחות עניות, ועד לזקנים ונצרכים. ההכנסה הממוצעת בקרואטיה עלתה על זו שבפלכים אחרים, ועל כן רק טבעי הוא ששם מספר הנצרכים היה קטן יחסית וכך גם מספרם וגיוונם של מוסדות הסעד אך נטל הדאגה לשכבות אלה ביישוב היהודי נפל שם בלעדית על החברה היהודית. ואכן מספר המקרים הסוציאליים מבין היהודים שהופנו למוסדות־הסעד הממלכתיים היה מזערי. מקורותינו מעידים על דאגת הכלל לפרטים הנזקקים, זה בולט על אף המסורת הדתית והמורשה התרבותית היהודית החלשה. אנו יודעים, למשל, שחברה קדישא של ק"ק זאגרב — שנוסדה כאגודה לקבורת מתים בשנת 1785 — החליטה, בשנת 1854, לטפל גם ב"ביקור חולים", לרבות העסקת רופא והספקת תרופות לחולים, חברה זו המשיכה מאז לפעול ברציפות בשני הכיוונים הללו: בחסד־של־אמת ובסיוע וסעד, עד לתקופת השואה ובמשך תקופת השואה.

במרוצת הזמן חלו שינויים בצורת העבודה: במקום שרות דתי־חברתי אחיד באה כפילות (קבורה ואגודות־סעד נפרדות לאשכנזים, לספרדים ואף לעדה האורתודוקסית הקטנה). ק"ק זאגרב, בתור הקהילה הגדולה ביותר בעיר אוניברסיטאית, תפסה מקום מרכזי בחיי המיעוט היהודי בכל הארץ. מתוכה פעלו גם המוסדות הציוניים, ומתוכה התארגנו, בשנות השלושים, תחנות ההסבה המקצועית — "ההכשרות" — לבני הנוער החלוצי שהתעתד לעלות ארצה. המגמה הזו הורחבה בשלהי שנות ה־30 גם לגבי הנוער היהודי המקומי ונערים שהובאו מקהילות שבדרום (מאקדוניה).

להסתדרות הציונית הארצית ומוסדותיה היו אגודות מקומיות, או בעלות אופי אזורי. כולן היו חילוניות, חוץ מחברה קדישא. האגודות הללו היו וולונטאריות והוקמו לפי צורכי־שעה. אף ללא עובדים סוציאליים מאומנים, עסקניהן פעלו לפי הבנתם, תוך כדי גילוי רצון טוב ושימוש בשכל בריא, התוצאות מראות, שהיה דיי בכך.

בחלק מן האגודות נמשמרה החלוקה העדתית. עסקני האגודות ופעיליהן נתחלקו לאלה שהקדישו זמנם להפצת הציונות ולאלה שהתמסרו לעבודה חברתית או לפעולות סעד, אם־כי, המקרה של ויצ"ו מוכיח שאין בהכרח הפרדה כזו, באשר ויצ"ו עסקה גם בהסבה מקצועית ובסעד. לעבודת האגודות כמעט שלא היה צביון פוליטי.

בבואנו לדון בחיי התרבות, ראוי לציין את חשיבותה של השפה ככלי־ביטוי, ובמקה דנן — של השפה

הקרואטית־הסרבית בניב קרואטי. השימוש בשפה זו איחד ציונים ולא־ציונים, ועשה מהם מעין עדה אחת, בדומה למה שקרה עם השפה הגרמנית והאנגלית בארצותיהן — דבר שעורר בכל מקום אותן אשליות (לגבי האפשרות של השתלבות מלאה בחברה הסובבת ובנוגע לסיכויי הדו־קיום בשלווה עם הרוב הדומינאנטי בחברה).

תרומתם של היהודים בחיי הרוח הייתה מוגבלת, ולכן היצירה הספרותית והעיתונאית במסגרות פנימיות (בראש־וראשונה בשבועון "ז'דוב") נועדו לשרת את היהודים תוך כדי ניסיון להביא לידי ביטוי את השאיפות היהודיות.

כאמור, ספרות יפה כמעט שלא נוצרה בידי יהודים, פרט לספרות לנוער ולילדים. בשטח המוסיקה הייתה תרומתם של החוגים הציונים ניכרת והתבטאה במתן עידוד וסיוע למקהלות (אחדות מהן מתקיימות, בשינוי צורה, עד היום).

אגב אורחא, בתרבות המוסיקאלית היה המיזוג הקרואטי־יהודי, תולדת התקופה ההאבסבורגית, מוצלח במיוחד, והדברים אמורים בעובדות הבאות: מוסיקאים־סולנים יהודיים רבים ומחנכים־מוסיקולוגים פעלו בזאגרב, ואילו הקהל המוסיקאלי היהודי היה גורם חשוב לגבי מארגני המופעים המוסיקאליים, יש לציין במיוחד את מילאן זאק"ש, שניצח במשך ימי דור על האופרה של זאגרב, ואת ז'יגה הירשלר, שליקט והפיץ ברבים את המוסיקה העממית היהודית.

בתנאים הנתונים נראה שכל מה שהיהודים יכלו להשיג הייתה יצירת תשתית לפיתוח ערכים יהודיים וכלים למגננה בפני אנטישמיות גלויה או סמויה ובפני השפלות.

בתור קיבוץ הייתה יהדותה של זאגרב מעורבת (בתקופה הנידונה) בשני פולמוסים: האחד עם האנטישמיות התיאולוגית, והשני עם האנטישמיות החילונית־מארקסיסטית. האתגר השני היה המקיף והחשוב ביותר, בעיקר בשנות ה־30.

כמרכזה של יהדות פֶּרִיפֶֶרית עשו יהודי זאגרב את שלהם כיהודים גאים, ללא התעמקות יתרה במשמעותה של הגלות ובבעיותיה האקטואליות של היהדות במציאות של זמנם.

ארגונים חברתיים

יש להבחין בין אגודות פנים־יהודיות, קשורות עם הקהילה או עם ההסתדרות הציונית, לבין ארגונים כלליים, שייסודם ואף ניהולם היו בידי יהודים.

ארגון מהסוג האחרון היה "מנות המזון" (Prehrana), אשר דאג להקמת מטבחים ולחלוקת מזון לעניים, ללא הבדל דת. הארגון עסק בצד בקרב השכבות הנחשלות. מייסדו היה שאנדור א. אלכסנדר, אשר יסד קרן מיוחדת למימון הפעולות. הארגון החל לפעול בעת מלחמת־העולם הראשונה. הוא סיפק בראש־ובראשונה מזון טרי חינם למשפחות המגויסים; בשנים 1917–1918 חילק הארגון 6,000 מנות־אוכל חמות מדי יום. בשנות העשרים חל גידול נוסף — 10,000 מנות יומיות, ואז נכללו גם מטבחי סטודנטים ופועלים. אחרי המלחמה הורחב היקף פעילותו, בעיקר לטובת ילדים ונוער מתלמד.

ארגון דומה באופיו, "אגודה למען אנושיות" (Društvo Čovječnosti), הוקם ע"י האחים אפשטיין (ז'אק, ז'יגה ויוליוס) עוד בשנת 1846, בין תומכיו המוסריים מוזכרים המושל, הרוזן יוסיף ילצ'יץ' והחשמן האוליק. עבודתה של אגודה זו זכתה להוקרה מצד כלכלנים יוגוסלאוויים, שציינו אותה כמופת לעזרה הדדית ולאזרחות טובה.

בהשוואה לסוף המאה ה־19, עלה עד־מאוד מספר המשכילים לעומת הסוחרים ובעלי־המלאכה. במאה הנוכחית אנו מוצאים יהודים רבים במשרות של פקידות, כבלתי־עצמאיים. ראוי לציין, כי מספר בעלי־הממון היה מצומצם, בהשוואה לאזורים אחרים של הקיסרות. אי־לכך, מעטים היו המקרים של הורשת רכוש ניכר (זה קרה במשפחות ספורות, כגון פריסטר, אלכסנדר, אהריך ודויטש).

עובדה היא, שלנוער היהודי לא היה רקע פרולטארי, ומכאן שהנטייה בקרבו לשמאלנות אינה פועל־יוצא ממאבק לשיפור הכנסות ותנאי־מחייה, אלא עניין של תפיסה רעיונית בעיקרה. אמנם, ניתן להצביע על כך, שבענפי כלכלה מסוימים נותרו בתוקפם מעצורים, שהיהודים לא הצליחו להתגבר עליהם. משום כך הם לא השיגו מקומות ראשונים במעלה, חוץ מאשר בתעשיית־העץ. כתוצאה מכך העדיפו משכילים רבים לפעול במקצועות החופשיים. עליית משקלם של המשכילים היהודים אכן הכשירה אותם לקשרים כלכליים בינלאומיים, אולם מרבית העסקים הללו הועתקו בתוקף הנסיבות לבלגראד הבירה, הן במסגרת חברות פרטיות והן במשרדים הממלכתיים הנוגעים בדבר.

אין תימה, שבני הדור המבוגר היו ערים לצורכי השעה, ובאגודות היהודיות נעשה מאמץ ראוי לשבח כדי לסייע ברכישת השכלה ע"י מלגות ועזרה ישירה מטעם המוסדות היהודיים השונים, כגון "בני־ברית", "חברה קדישא" ועוד. הוקמה גם "מָנזָה" (מסעדה עממית) עבור הסטודנטים. גם בסדנאות חלה התקדמות ע"י מודרניזאציה וניהול עסקים מתקדם.

לסוג זה השתייך גם ארגון־הצדקה "בית החסד", שפעל בהנהלתו של אלכסנדר פרליץ' (פַּרליך).

אגודת הנשים ע"ש ילנה פריסטר נוסדה בשנת 1887. האגודה קיימה כ־70 משפחות וסייעה לכלות מחוסרות־אמצעים להינשא. כן טיפלה בחולים ואף שלחה אנשים לריפוי במקומות נופש ומרפא. הנשים הללו דאגו גם להלבשה ולהנעלה בשביל ילדים וזקנים נצרכים, לקראת החורף. בחנוכה חולקו מנות מזון, בשנות ה־30 הקיפה האגודה 830 איש, כולל חברות, תומכים ותורמים.

חברה לסיוע לאקדמאים יהודיים. חברה זו דאגה לאוכל ולמזון זול לסטודנטים יהודיים. היא קיימה את ה"מָנזָה" היהודית עד לשואה. בראשה עמדו: מריוסלב שוחט, ואח"כ יוליה יגר.

עד כאן ארגוני־הסעד הכלליים. להלן נפרט ארגונים יהודיים אחרים, ואת הגדולים והחשובים שבהם בלבד:

"בני ברית" — הלוז'ה (תא) של זאגרב מס' 1090 — נוסדה בשנת 1927, בעקבות הלוז'ה "סרביה" שבבלגראד (וכמסונפת לה). בשנת 1932 היו בה 60 חברים, מהם 40 תושבי זאגרב. זו הייתה אגודה של אנשי־עילית, שעסקה בסיוע לפעולות סעד ותרבות בקרב העדה. במסגרת זו הייתה קיימת גם "אגודת ידידי המושב". העסקן הראשי בה היה ד"ר אוסקר שפיגלר, עורך־דין, שעלה ארצה ונפטר בתל־אביב.

"יהודה המכבי" — אגודת ספורט. נוסדה בשנת 1914 וחידשה פעילותה בתום מלחמת־העולם הראשונה, בשנת 1919. האגודה פיתחה פעילות בענפי־ספורט רבים, מהתעמלות, דרך סייף, האזינה (מעין כדור־יד לנשים), איגרוף ועד לכדור־רגל ולאתלטיקה קלה וכבדה. האגודה, בראשותה של יוליה קניג, היתה בעלת השפעה כלל־ארצית. היא שיתפה פעולה עם אגודות מקבילות בערי־השדה של יוגוסלאוויה. נציגי "מכבי" זאגרב השתתפו כבר ב"מכבייה" הראשונה. בנוסף לחינוך גופני ערכה האגודה גם טיולים ונטלה חלק בחיים התרבותיים של יהודי העיר. לדוגמא: היה לה אגף למוסיקה פעיל למדיי, בהנהלתו של פרופ' יוליוס וולפסון. פעולותיה נפסקו עם השואה, דהיינו בשנת 1941, ולא חודשו לאחריה.

אגודת פקידים יהודיים. אגודת השכירים הראשונה נוסדה עוד לפני הקמת המדינה המאוחדת, לפי יזמתו של הרמן ליכט, אחיו של ד"ר אלכסנדר ליכט. האגודה התפתחה בתנופה מאז שנת 1929, כאשר סופחה לסניף הציוני המקומי. תפקידה היה בעיקר חינוכי־תרבותי, במגמה לאומית־ציונית.

חברה קדישא. נוסדה בשנת 1828, ובשנת 1926 מנתה כאלף חברים משלמי־מס. בנוסף לפעולות חסד־של־אמת — סייעה החברה לכארבעים משפחות נצרכות והקציבה תמיכות רגילות למָנזָה היהודית (מסעדת הסטודנטים) וכן למושב־הזקנים ע"ש ל. שוורץ (ר' להלן). בין פעיליה המרכזיים היו: אלברט שפיצר, שמואל הניגסברג ואדולף זאק"ש, ובשנות השלושים ועד לחורבן — ד"ר גזה פ'ראנק, שנספה בשואה, וד"ר תיאודור גרינפלד.

מושב־הזקנים. בעקבות צוואתו ובעזרת עיזבונו של לבוסלאב שוורץ, בסך 400,000 כתר זהב, נוסד מוסד זה, המתקיים עד היום הזה בתור "בית שוורץ" (Schwarzov dom). נפתח בשנת 1910 — ובו 8 קשישים; בשנת 1926 שכנו בו 56. בזמן הכיבוש (בשנת 1943) הועבר המוסד לכפר בסביבות זאגרב, שוכן בשתי דירות שכורות ולא נתגלה על־ידי הכובשים. כיום הוא מוסד יחיד מסוגו ביוגוסלאוויה, והוא מתפקד בסיועו של ה"ג'וינט" האמריקאי, ומהווה אכסניה ובית לקרוב למאה קשישים.

בית־יתומים ע"ש תיאודור שילינגר. קיבולו: 40 ילדים. נוסד בשנת 1906 ופעל עד שנת 1937.

אגודת נופש (Ferijalna kolonija). נוסדה לראשונה בשנת 1906, אך החלה לפעול למעשה בשנת 1913. מטרותיה היו להבטיח מזון מתאים ונופש שנתי לילדים.

ויצ"ו נוסדה בשנת 1926, והיו בה אז 1300 חברות. כמו הנהלת ההסתדרות הציונית, גם הנהלתה הארצית של ויצ"ו הייתה בזאגרב. בשנת 1939 היו לארגון 65 סניפים ברחבי יוגוסלאוויה, עם 4,700 חברות. הנשים הציוניות עסקו גם בפעולות־סעד מקומיות וארציות, בנוסף לתמיכה במוסדות ויצ"ו בארץ; כן תמכו בפליטי אוסטריה וגרמניה שבאו ליוגוסלאוויה. לאגודה הייתה גם סקציה של "צעירות ויצ"ו". ויצ"ו הצטיינה בארגון טוב ובפעילות ענפה עד לבואם של הצוררים. בראש הארגון עמדו הגב' יוליה קניג, רֵזה שטיינדלר־עמרי, ובתור מזכירה כללית (ארצית) פעלה רוֹזָה האֶקר.

ברית תנועות הנוער. מרכזו היה בזאגרב, והוא הקיף את "אחדות (אח"כ קיבוץ) הצופים", "השומר הצעיר", "תכלת־לבן" (נצ"ח) ו"עקיבא", וזמן־מה אף את בית"ר (עד לפרישתם של הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית).

לאיגוד היו מסונפות קבוצות מקומיות שונות. בין מנהיגיו יש להזכיר את ד"ר פאוואו ורטהיים (הומת בעינויים ע"י הגסטאפו), ד"ר ליאון גרשקוביץ' (לימים פקיד בכיר ביוגוסלאוויה החדשה) וד"ר צבי רותם (רוטמילר). שני הראשונים הצטרפו למפלגה הקומוניסטית בשנות ה־30, ואילו רותם עלה ארצה בשנת 1934, עבד ב"דבר" עד לפרישתו לגימלאות. במשך שנים רבות הוא היה יו"ר התאחדות עולי יוגוסלאוויה בארץ, ותרגם מיצירותיהם של סופרים יהודיים שנותרו ביוגוסלאוויה.

פליטי אוסטריה וגרמניה

כמו בכל ארצות אגן הדאנובה, גרמה עליית הנאצים לשלטון בגרמניה לשינויים ולמתחים חדשים בכל הקשור ליהודים — המקומיים, ובעיקר הזרים. האנטישמיות, כדוקטרינה מותרת בפומבי — הייתה מוצר־הייצוא הגרמני היעיל ביותר. יציאת היהודים מגרמניה, ומאוחר יותר גם מאוסטריה ומצ'כיה, אילצה את שלטונות יוגוסלאוויה לטפל במהגרים הללו, אך היא גם עוררה בקרב ההמונים את היצר הישן של שינאת היהודים — בין אם הם כבר נטמעו בסביבתם ובין אם לאו. יחד עם פנייתו של הנסיך פאול פָּבְלָה, לבית קראג'ורג'יץ', עוצר בתקופת קטינותו של יורש־

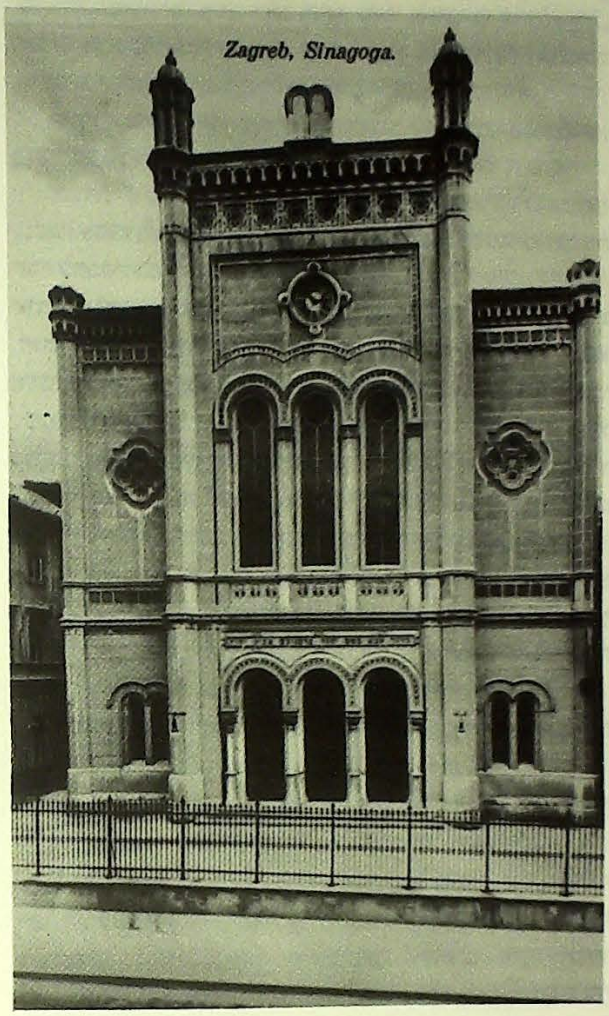

בית־הכנסת של זאגרב (לפני הריסתו ע"י הפאשיסטים)

העצר פטאר שהומלך ב־27 במארס 1941, בעקבות הפיכה), השליט בתור מלך לשעה, לכיוון הימין, הלכו וצומצמו זכויות האזרח. בשלב האחרון של המלוכה ביוגוסלאוויה, תחת ממשלת צווטקוביץ', מאצ'ק וקורושץ, נעלמו זכויות אלה כלא היו מעולם. ובמצב זה היו נתונים הן הפליטים שבאו מן הצפון והן יהודי יוגוסלאוויה עצמה.

כל כובד בעיית הפליטים נפל על קהילת זאגרב: היא הייתה הקרובה ביותר לגבול, היותה מרכז־מעבר טבעי, וגם עמד לרשותה מנגנון מינהלי מסודר, ולבסוף — אך לא הדבר האחרון בחשיבותו — כאן עדיין נתקיימה קרבה למורשת התרבותית הגרמנית במידה שלא הייתה קיימת בשום קהילה אחרת במדינה.

כבר בשנת 1933 היו 202 פליטים יהודים ביוגוסלאוויה, והמספר גדל בהתמדה עם כיבושי הנאצים והגברת הרדיפות נגד יהודי מרכז־אירופה. עוד באותה שנה עברו בשטחי יוגוסלאוויה 4,400 פליטים, והשנת 1934 מספר העוברים בטראנזיט הגיע ל־4,200. באותה שנה הוקמה בתוך הקהילה ועדה מיוחדת לעזרה לפליטים, ובראשה עמד ד"ר מקס פשרהוף, סגן נשיא הקהילה. הוועדה הושיטה סיוע כספי ודאגה לאכסון הפליטים ולשאר צורכיהם, לרבות הסעתם הלאה. בשנת 1935 אף הוקמה תחנה להסבה מקצועית למבוגרים, בנוסף על סידור חברי התנועות החלוציות בנקודת־הכשרה בקרואטיה (גולניץ'). בפעולה זו קיבלה הקהילה עזרה מחו"ל מֵאת הג'וינט וההיצ"ם (Hicem)*. תמיכתם של מוסדות אלה הייתה בשיעור של מיליוני דינרים — לדוגמא: למעלה ממיליון דינר בשנת 1933, ב־2.5 מיליון בשנה שלאחר־מכן — סכומים ניכרים באותה תקופה.

בשנת 1939 נאלץ איגוד הקהילות להטיל היטל של 40% מעל המס הרגיל של כל קהילה וקהילה, ואילו בזאגרב עצמה נשארה בתוקף השיטה הישנה, "מכיוון שהניסיון הראה, שבצורה זו אפשר להשיג תוצאות טובות יותר".

בשנים 40—1938 אורגנו עבור למעלה מ־3,200 הפליטים שנשארו בקרואטיה מקומות־מגורים קבועים על חשבון הקהילה. לא היו פליטים באזורים אחרים של יוגוסלאוויה (לבד מן הקבוצה האומללה של קלאדובו — עליה ראה להלן). בשנים 41—1933 גייסה יהדות יוגוסלאוויה למעלה מ־40 מיליון דינר למטרה זו, ה"ג'וינט" הוסיף מצדו למעלה מ־20 מיליון, ו"היצם" למעלה מ־15 מיליון — בסה"כ כ־80 מיליון. התרומה היחידה מגוף לא־יהודי הגיעה מהצלב האדם היוגוסלאווי, אשר תרם 50 מיטות.

אילו היתה ארץ־ישראל פתוחה להגירה, הרי שיוגוסלאוויה הייתה ארץ אידיאלית למעבר בדרך היבשה ובדרך הים. הטראגיות של כשלונה של ועידת אוויאן (Evian) מיולי 1938** הורגשה גם בזאגרב באימה ובפחד מצד הפליטים שהגיעו לתחומה ושלא היה סיפק בידם להמשיך בדרכם. ובו־זמנית הקשו השלטונות המקומיים, לפי הוראה מבלגראד, בעקבות התלות הגוברת־והולכת בגרמניה, על מתן רשות לשהות או למעבר, במגמה לצמצם ככל האפשר את מספר הזרים, ובייחוד את מספר פליטי הרייך, כך נחרץ גורלם של כאלף ומאתיים פליטים, שלא ניתן להם לעבור בדאנובה

* HICEM היצ"ם — נוסד כשירות למהגרים מעבר לים, כצירוף משלושת קודמיו (היאס, איקה ואמיגדירקט). מטרתו הייתה לארגן ולעודד הגירת פליטים לארצות מחרץ לארה"ב. חוסל בשנת 1945 ותפקידיו הועברו לידי היא"ס. בעת מלחמת־העולם השנייה פעל מתוך שיתוף עם ה"ג'וינט". היה מן הארגונים הבינלאומיים המעטים שניסו להגיש עזרה והקלו על מצוקת היהודים בארצות הכיבוש הנאצי.

** ועידה בינלאומית של ממשלות לשם חיפוש מקומות מקלט לפליטים היהודיים מגרמניה ומארצות אחרות של אירופה הנתונה תחת שלטון נאצי; במהלכה התברר, ששום מדינה אינה מוכנה לקלוט פליטים אלו, פרט לרפובליקה הדומיניקאנית (שלכסוף הגיעו לחופיה כ־3,000 נפש בלבד).

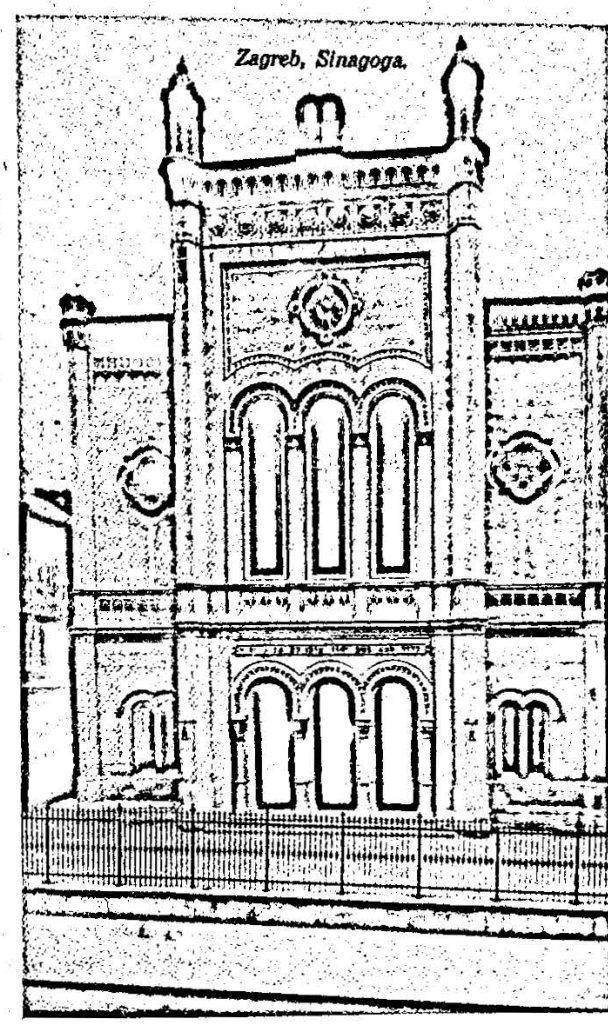

בית־הכנסת של זאגרב (לפני הריסתו ע״י הפאשיסטים)

העצר פטאר שהומלך ב־27 במארס 1941, בעקבות הפיכה), השליט בתור מלך לשעה, לכיוון הימין, הלכו וצומצמו זכויות האזרח. בשלב האחרון של המלוכה ביוגוסלאוויה, תחת ממשלת צווטקוביץ׳, מאצ׳ק וקורושץ, נעלמו זכויות אלה כלא היו מעולם. ובמצב זה היו נתונים הן הפליטים שבאו מן הצפון והן יהודי יוגוסלאוויה עצמה.

כל כובד בעיית הפליטים נפל על קהילת זאגרב: היא הייתה הקרובה ביותר לגבול, היוותה מרכז־מעבר טבעי, וגם עמד לרשותה מנגנון מינהלי מסודר, ולבסוף — אך לא הדבר האחרון בחשיבותו — כאן עדיין נתקיימה קרבה למורשת התרבותית הגרמנית במידה שלא הייתה קיימת בשום קהילה אחרת במדינה.

כבר בשנת 1933 היו 202 פליטים יהודים ביוגוסלאוויה, והמספר גדל בהחמדה עם כיבושי הנאצים והגברת הרדיפות נגד יהודי מרכז־אירופה. עוד באותה שנה עברו בשטחי יוגוסלאוויה 4,400 פליטים, והשנת 1934 מספר העוברים בטראנזיט הגיע ל־4,200. באותה שנה הוקמה בתוך הקהילה ועדה מיוחדת לעזרה לפליטים, ובראשה עמד ד״ר מקס פשרהוף, סגן נשיא הקהילה. הוועדה הושיטה סיוע כספי ודאגה לאכסון הפליטים ולשאר צורכיהם, לרבות הסעתם הלאה. בשנת 1935 אף הוקמה תחנה להסבה מקצועית למבוגרים, בנוסף על סידור חברי התנועות החלוציות בנקודת־הכשרה בקרואטיה (גולניץ׳). בפעולה זו קיבלה הקהילה עזרה מחו״ל מֵאת הג׳וינט וההיצ״ם (Hicem)*. תמיכתם של מוסדות אלה הייתה בשיעור של מיליוני דינרים — לדוגמא: למעלה ממיליון דינר בשנת 1933, ב־2.5 מיליון בשנה שלאחר־מכן — סכומים ניכרים באותה תקופה.

בשנת 1939 נאלץ איגוד הקהילות להטיל היטל של 40% מעל המס הרגיל של כל קהילה וקהילה, ואילו בזאגרב עצמה נשארה בתוקף השיטה הישנה, ״מכיוון שהניסיון הראה, שבצורה זו אפשר להשיג תוצאות טובות יותר״.

בשנים 40—1938 אורגנו עבור למעלה מ־3,200 הפליטים שנשארו בקרואטיה מקומות־מגורים קבועים על חשבון הקהילה. לא היו פליטים באזורים אחרים של יוגוסלאוויה (לבד מן הקבוצה האומללה של קלאדובו — עליה ראה להלן). בשנים 41—1933 גייסה יהדות יוגוסלאוויה למעלה מ־40 מיליון דינר למטרה זו, ה״ג׳וינט״ הוסיף מצדו למעלה מ־20 מיליון, ו״היצם״ למעלה מ־15 מיליון — בסה״כ כ־80 מיליון. התרומה היחידה מגוף לא־יהודי הגיעה מהצלב האדם היוגוסלאווי, אשר תרם 50 מיטות.

אילו היתה ארץ־ישראל פתוחה להגירה, הרי שיוגוסלאוויה הייתה ארץ אידיאלית למעבר בדרך היבשה ובדרך הים. הטראגיות של כשלונה של ועידת אוויאן (Evian) מיולי 1938** הורגשה גם בזאגרב באימה ובפחד מצד הפליטים שהגיעו לתחומה ושלא היה סיפק בידם להמשיך בדרכם. ובו־זמנית הקשו השלטונות המקומיים, לפי הוראה מבלגראד, בעקבות התלות הגוברת־והולכת בגרמניה, על מתן רשות לשהות או למעבר, במגמה לצמצם ככל האפשר את מספר הזרים, ובייחוד את מספר פליטי הרייך, כך נחרץ גורלם של כאלף ומאתיים פליטים, שלא ניתן להם לעבור בדאנובה

* HICEM היצ״ם — נוסד כשירות למהגרים מעבר לים, כצירוף משלושת קודמיו (היאס, איקה ואמיגדירקט). מטרתו הייתה לארגן ולעודד הגירת פליטים לארצות מחרץ לארה״ב. חוסל בשנת 1945 ותפקידיו הועברו לידי היא״ס. בעת מלחמת־העולם השנייה פעל מתוך שיתוף עם ה״ג׳וינט״. היה מן הארגונים הבינלאומיים המעטים שניסו להגיש עזרה והקלו על מצוקת היהודים בארצות הכיבוש הנאצי.

** ועידה בינלאומית של ממשלות לשם חיפוש מקומות מקלט לפליטים היהודיים מגרמניה ומארצות אחרות של אירופה הנתונה תחת שלטון נאצי; במהלכה התברר, ששום מדינה אינה מוכנה לקלוט פליטים אלו, פרט לרפובליקה הדומיניקאנית (שלכסוף הגיעו לחופיה כ־3,000 נפש בלבד).

מיוגוסלאוויה לרומניה בדרכם ארצה, ולבסוף נרצחו ע"י הנאצים. (ר' על כך להלן ובערך שאבאץ).

אין תימה, שהגבלות באפשרויות ההגירה אפיינו את השנים שלפני פרוץ המלחמה: מאות פליטים שהפליגו בספינות על הדאנובה לכיוון הים השחור, לא הורשו לעבור דרך רומניה, עוכבו בקלאדובו שלחוף הדאנובה, ונרצחו מאוחר יותר בעת הפלישה הגרמנית ליוגוסלאוויה. ממקום זה, על אף מאמצי איגוד הקהילות ובהעדר אנייה, הועברו הפליטים לעיר שאבאץ בסרביה ושם נהרגו רובם ככולם במחנה זאסאביצה (Zasavica) ליד נהר סאווה.

שנת 1940 הביאה עמה בעיה נוספת: פליטים מהונגאריה. המדובר במהגרים שברחו לשם מגרמניה, מצ'כוסלובאקיה ומאוסטריה ואשר בפניהם עמדה הברירה: או להבריח את הגבול ליוגוסלאוויה, או שהמשטר ההונגארי "יחזירם" לארצות מוצאם — חרף העובדה, שמעשה כזה אסור על־פי המשפט הבינלאומי. בעיה בפני עצמה הייתה זו של פליטים ספורים מאיטליה — שזו הייתה להם מנוסה שנייה (מאוחר יותר קלטה איטליה מספר פליטים מיוגוסלאוויה עצמה, בשעה שאלה היו נתונים בסכנת חיים).

הוועדה טיפלה במסירות מיוחדת בילדים ובנוער. לילדים דאגה רחה פרייר, עד סוף מאי 1940 מברלין, ומאז ואילך ועד לזמן קצר לפני פלישת גרמניה, בתוך יוגוסלאוויה. הודות לפעולתה הנמרצת, בסיוע ועד הנשים של הוועדה למען הפליטים, ניצלו כמאתיים ילדים ובני־נוער מבני "קבוצת קלאדובו", אליהם צורפו מספר מצומצם של קרוביהם, של נתיני ארץ־ישראל ושל ילדים מיוגוסלאוויה.

ב־10 באפריל נכנסו כוחות גרמניים לזאגרב, ולמחרת פוזרה הנהלת הקהילה ועמה פוזר גם ועד הפליטים.

מפעל ההכשרות

מן הראוי להדגיש במיוחד את תחנות־ההכשרה המקצועיות והתרבותיות (תוך כדי הניסיון להשליט בהן את העברית כשפת יום־יום) לקראת העלייה החלוצית. תחנות אלה נוהלו ומומנו ע"י מרכז ההסתדרות הציונית שבזאגרב. היו "הכשרות" כאלה מסוגים שונים: קומונות עירוניות — להסבה מקצועית — בזאגרב עצמה ואח"כ גם בנוביסאד; חקלאיות בחוות, שנתארגנו לפי הדגם הקיבוצי. כאלה התקיימו באי־אלה מקומות בקרואטיה ובסלאבוניה (ליפובאץ, דז'אנובאץ) וכן ב־קרלֶיב־ברג ליד סובוטיצָה; הייתה גם הכשרה ימית, בוָלה לוקָה באי קורצ'ולה, מטעם בוגרי תנועת "הכלת־לבן". מרבית ההכשרות אוכסנו ע"י חברי "השומר הצעיר".

לציון מיוחד ראויה התחנה הגדולה ביותר, היא "הכשרת גולָנץ" ליד פודרָבסקה סלטינָה (ר' שם — איזכור ופרטים), חווה ששימשה בעיקר את "החלוץ" הגרמני, ובמשך הזמן הצטרפו גם חניכי תנועות־הנוער החלוציות הארציות. עברו בה מאות אחדות של חלוצים מגרמניה, שרובם ככולם עלו ארצה.

אמנם העלייה היוגוסלאווית הייתה מצומצמת ביותר, בגין המדיניות הבריטית, אך אין ספק, שתחנות אלו מילאו את תפקידן, באשר סייעו מוחשית להשתרשותם בארץ של העולים המאושרים. לאלה שלא הספיקו לעלות, שימשה היא כמקלט וכתעסוקה זמניים.

הפעילות התרבותית

בכל הפעילות התרבותית היהודית בלטה ההשפעה הציונית, שמקורותיה והשראתה נמצאו בחלקה הצפון־מערבי של יוגוסלאוויה — קרי: בקרואטיה. המסורת והמורשת היהודיות היו מועטות, ולפיכך מלאו העיתונות והמו"לות היהודית תפקיד חינוכי ומאחד לגבי הפלכים השונים. ועיקר העבודה בשטח זה נעשתה בזאגרב. מטרותיה המרכזיות היו: תדרוך ועידוד לזקיפות־קומה לאומית וללימוד יסודות היהדות, תוך הדגשת היבטים לא־פולחניים ומאבק גלוי נגד מגמות התבוללות, שלבשו צורות שונות, ובשנות השלושים במיוחד — גם נגד הנטייה ל"התבוללות אדומה" (נטיית הנוער והסטודנטים לעבר המארקסיזם).

כאמצעים שימשו הרצאות, הכשרות וסדנאות, וכן המלה המודפסת, בין בצורת חוברות וספרים ובין מעל דפי העיתונות. ואלה שמות השבועונים היהודים שיצאו לאור בקרואטית ובזאגרב, לפי סדר הופעתם ושנות ייסודם:

"ז'ידוֹבסקָה סמוֹטרָה" (Židovska Smotra) — 1914–1906

"ז'ידוֹב" (Židov) הביטאון המרכזי של המחנה הציוני — 1941–1917

"גדעון" (ירחון לנוער) (Gideon) — 1926–1919

"האביב" (ירחון לילדים) (Haaviv) — 1941–1922

"הנוער" (בטאונה של כרית הנוער היהודי) 1937–1926

"יֶבריִיסקָה טריבוּנָה" (רוויזיוניסט) "Jevrejska Tribuna" — 1937–8.

ויש להדגיש פה במיוחד את כתב־העת (הירחון) לאמנות בשם "אמנות" ("Omanut") — ביטאון ה"אגודה להפצת אמנות יהודית". ירחון זה פירסם, בין השאר, גם תווים של מוסיקה יהודית, עוד בשנת 1940, והיה אז המוסד היחיד שעסק במלאכה זו בכל אירופה. עורכו היה המשורר והסופר ד"ר הינקו גוטליב (נפטר בארץ בשנת 1948). יצא לאור משנת 1936 עד 1941.

אגודת הזמר "אחדות" נוסדה בשנת 1933, בראשותו של ארנסט קראוס.

קהילת זאגרב קיימה בית־ספר משלה מאז שנת 1841; משנת 1864 שפת־ההוראה הייתה קרואטית. בשנת 1923 נוסד גן־ילדים יהודי, בהנהלתה של מרים ויילר. הגן נתקיים עד לשואה.

השתתפותם של יחידים יהודים בתרבות הכללית הייתה מועטה יחסית. רק סופר אחד ממוצא יהודי (חלקי), שאנדור פרידריך רוזנפלד, הידוע בכינוי "רודא־רודא", נתפרסם בעולם הגדול. מאידך גיסא, רעיון התיאטרון בזאגרב היה פרי ייזמתם של יהודים. ראויה לציון גם העובדה, כי שלמה ברגר יזם ויסד את המוזיאון האתנוגראפי בעיר.

בין הסטודנטים הייתה נהירה למכללות בצ'כוסלובאקיה (פראג וברנו), באוסטריה (וינה וגראץ) וכן הגרמניה (ברלין, וירצבורג ועוד).

חלק מהסטודנטים ומתלמידי הכיתות הגבוהות בבית־הספר התיכון שלמדו במקום, התארגנו עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה באגודה בשם "מפגשים ספרותיים" ("Literarni sastanci"), שהייתה מוקד להשפעתה הרעיונית של התפיסה הציונית, ורבים מבין עסקני הקהילות והסניפים הציוניים במדינה קיבלו את ראשית חינוכם הלאומי במסגרת זו.

כדי להדגים את היקף המו"לות היהודית של זאגרב בתקופה הנסקרת, הוספנו רשימת ספרים שנערכו, הודפסו והופצו שם.

זאגרב — מרכז המול"ות היהודית

בנספח ד' לערך זה, נביא רשימה של המולי"ם היהודיים והציוניים השונים ופרסומיהם, שהופצו ברחבי המדינה ושימשו חומר עיון ולימוד בכל הקהילות ובמרבית האגודות.

בבואנו להציג לפני הקורא העברי רשימה לועזית זו, ראינו לפנינו שתי מטרות:

א. להציב מצבת־זיכרון לפעילות תרבותית אינטנסיווית למדי, שהתנהלה בעיר זאגרב מאז ראשית המאה, ובעיקר בין שתי מלחמות־העולם, ושהקרינה מהשפעתה ברחבי יוגוסלאוויה והאירה את דרכם של פרנסי הקהילות, הסניפים הציוניים, אגודות הנוער, השירה והזמרה ושאר הארגונים למיניהם.

ב. להמחיש את מרכזיותה של עיר־הבירה הקרואטית בחיי הרוח של יהדות היוגוסלאווית כולה, ע"י פירוט מפעלי כתיבה, עריכה ומולו"ת, בתוך תקופה מצומצמת של קצת למעלה מכ' שנים (בדיוק: 22 שנה).

הואיל וחומר־הראיות, אשר אנו מתייחסים אליו, הינו זר מפאת השפה, פרט לשמות מוכרים הנגו רואים למועיל לפרט במקצת להלן:

מדובר בפעולה ספרותית לקידום ההשכלה היהודית מטעם התנועה הציונית הארצית על שלוחותיה השונות והעצמאיות במידה מסויימת (ברית הנוער היהודי; הקרן הקיימת לישראל). כמו־כן יצאו מזאגרב עבודותיהם של הרבנים, מורי הדורות שלפני השואה: מלבד סידורי־התפילה הראשונים עם תרגום קרואטי, ראו אור גם ספרי־הלימוד של דת ומסורת ישראל בשפת המדינה, והרב ד"ר שלום פרייברגר הי"ד אף הספיק לחבר שני ספרי־לימוד בהיסטוריה של עם ישראל, בעוד שרבה הכולל של יהדות זאגרב במרבית שנותיה של יוגוסלאוויה, ד"ר גבריאל שוורץ, פירסם מסות ראשונות על קורות קהילתו בכלל, ועל יהודי קרואטיה בפרט.

ברשימה זו נמנים למעלה ממאה חוברות וספרים — בנוסף על השבועון הציוני המרכזי "ז'ידוב" ("היהודי") אשר הופיע ברציפות עד לשואה, והירחונים "גדעון", ובמיוחד "הנוער" ו"אמנות" — שלזכותם — ביחד עם ספריית "ז'ידוב" — יש לזקוף חלק ניכר מהמולו"ת הענפה יחסית. המפעל "לוחות השנה היהודיים" היה היחיד שלא היה כולו מוצר של זאגרב. היה זה פרי יזמתם ועבודתם המשותפת של שני עסקנים־עיתונאים: דוד (דאלָה) לוי מבלגראד ואלכסה קליין־ארנון מזאגרב. בנוסף לשישה שנתונים, בעלי תוכן ספרותי מגוון, פרסמה הוצאה זו מונוגראפיות על הרצל, ביאליק וארלוזורוב.

כבר הוזכר לטובה הירחון "אמנות", בעריכתם הערנית של אריך־אלישע סאמלאין' ושמואל רומאנו — שניהם קרבנות השואה — והד"ר הינקו גוטליב, עורך־דין ע"פ מקצועו, אך שעיקר עיסוקו היה כתיבה. האחרון חיבר סיפורים ומחזות. בימי השואה נאסר פעמים אחדות, ואף נלחם בשורות הפרטיזאנים. עוד בעת המלחמה עלה ארצה והמשיך ליצור ועבד על יומנו. נפטר בנובמבר 1948. סיפוריו הקצרים נפרסמו ב"דבר", ובשנת תש"ם/1980 כינס את החומר ד"ר צבי רותם, תרגם וערך אותו, והוסיף מבוא ותולדות־חיים. "כתבי ה. גוטליב" ב־2 כרכים (313+458 עמודים, בהוצאת עקד, תל־אביב).

המול"ות היהודית הזאת מהווה ניסיון נאה להקניית השכלה יהודית יסודית ולהפצת מידע על־אודות תרבות ישראל, לרבות האמנות היהודית, ובראש ובראשונה על מוסיקה יהודית, בתקופה שנדמו קולות היצירה היהודית אף במרכזים הגדולים.

נזכיר עוד את פרסומי המפלגה הציונית־רוויזיוניסטית, אשר מרכזה היה מלכתחילה בעיר נובי־סאד, ובכל זאת העבירה אף היא את עיתונותה — בסוף שנות השלושים — לזאגרב. גם הארגון של יהודים ספרדים פרסם בזאגרב דווקא מעין מצע, שחיברוהו שני בני בוסניה, קמחי וחיון, אף־על־פי שעיקר פעילותה של השלוחה היוגוסלאווית של האירגון הזה התנהלה בבלגראד, בה שוכנת קהילה ספרדית גדולה ועתיקת־יומין.

דומה, שמפעל ספרותי זה מקורו לא רק בהימצאותו של המרכז הציוני הארצי בעיר, אלא גם במכללת זאגרב, בעלת המוניטין, ובאווירתה התרבותית והחברתית התוססת של העיר בתקופה הנסקרת.

מגמת הפרסומים הייתה, כאמור, מעשית וחינוכית ביסודה, אך במשך השנים נוצרו גם יצירות רעיוניות (הגות אידיאולוגית) וספרותיות ואף מוסיקליות מקוריות, ובעלות ערך. אכן, זוהי עדות חייה לחשיבותה של יהדות זאגרב בכינונה ובהתלכדותה של יהדות יוגוסלאוויה כולה במסגרת המדינית החדשה, התפתחות מבטיחה אשר נגדעה באיבה ע"י נחשולי האֵימה.

השואה

"רעידת האדמה" המדינית של סוף מארס 1941 — מרידת קצינים של הצבא ההיוגוסלאווי בממשלה הפרו־פאשיסטית והתבוסתנית ונפילתה של יוגוסלאוויה בעקבותיה — יצרה, בין השאר, תנאים לכינון עצמאות מדינית בקרואטיה. זה היה חלומם של קבוצת עסקנים קרואטיים, שברובם התגוררו בחו"ל בתור גולים, ושהיו מוכנים לשלם בעד ריבונות קרואטית מחיר של "יישור קו" אנטישמי, תוך־כדי השתלבות במערך הפאשיסטי האירופי. הקרואטים אף נאלצו להחזיר טובה כנגד טובה לאיטלקים — דהיינו נאלצו להחזיר לאיטלקים תמורה בעד התמיכה הכספית והעידוד המתמיד ללאומנים בכל התקופה שבין שתי מלחמות־העולם, וכן לוותר לא רק על העיר זאדאר, אשר הייתה בשליטת איטליה מאז 1919, אלא על נתח נוסף של טריטוריה בדאלמאטיה ובהרצגובינה. עובדה זו אפשרה במרוצת־הזמן הצלת יהודים מספר, בין שהיו תושבי אזורים אלו ובין שהצליחו להגיע לשם תוך־כדי הימלטות ממכונת־ההשמדה הגרמנית־קרואטית.

מאידך גיסא קיבלו האיטלקים אף את חתימתו של פאווליץ', ראש המדינה הקרואטית, על הוויתורים שהוסכמו מראש עם הגרמנים ושכללו חלק מן החוף הדאלמאטי ואיי הים האדריאטי. אזורים אלו היו מאז בפיקוח צבא הכיבוש האיטלקי, אף כי בידי הקרואטים נותר הניהול האזרחי. ממשלת האוּסטאשָה נטתה לצד הגרמני, כמעצמה החזקה והקובעת, אך גם בגין סכסוכים היסטוריים בין הקרואטים (והיוגוסלאווים כולם) לבין האיטלקים, בעניין הים האדריאטי. עובדה זו הטביעה את חותמה על ניכוים וחיסולם המהיר של יהודי קרואטיה, שמצאו עצמם תחת שלטונה של הקואליציה הפאשיסטית, הנאצית־קרואטית. גורלם של יהודי קרואטיה נחרץ בדרך הנאצית הצרופה, ללא התערבות כלשהי מצד איטליה או מצד הוואטיקאן.

לעומת שיתוף־הפעולה הרצחני המלא של האוּסטאשָה, עומדות ההשהיות וההתחמקויות, ובסופו של חשבון — מעשי־ההצלה, מצד האיטלקים — מול הדרישות הגרמניות לשילוח היהודים למחנות במזרח, וזאת על אף ההסכמות העקרוניות של מוסוליני לביצוע הגירושים. לא כאן המקום לדון בסכסוכים המשולשים (גרמנים, איטלקים וקרואטים) במהלך המלחמה, סכסוכים אשר בחלקם עוד החמירו את מצבם של יהודי זאגרב בפרט ויהודי קרואטיה בכלל, אך מאידך גיסא יצרו גם תנאים להצלה, שלא נוצלו במלוא היקפם.

על אף סימנים מבשרי־רעות מגרמניה, מאוסטריה, מצ'כוסלובקיה ומהפליטים שברחו משם והגיעו ליוגוסלאוויה, באה על יהודי זאגרב "המדינה העצמאית הקרואטית" (N.D.H.) וכל הכרוך בה כרעם משמים בהירים. מנהיגיה של זו האחרונה, שותפיהם הנאמנים ביותר של הנאצים — האוּסטאשָה (ustaše) — חזרו עם הכובשים הנאציים שנכנסו לעיר ב־10 באפריל 1941, אחרי שנות־שהייה רבות שבילו כפליטים מדיניים בארצות השכנות (הונגאריה ואיטליה), ומיד הטילו משטר עריץ ורצחני, אשר בין קרבנותיו הראשונים היו יהודים. הזעם העיקרי אמנם הופנה כלפי הסֶרבים, שרבים מהם הושמדו יחד עם היהודים, אך לרובם הותר בכל־זאת — ואף ניתן עידוד לכך — להגר לשטחי סֶרביָה, מעבר לנהרות סאווה ודרינה. אך בין הקרואטים התושבים הוותיקים לא נשמע שום קול של מחאה, או אפילו של הסתייגות, כלפי הרדיפות האכזריות לגבי היהודים.

כבר ב־11 באפריל פוזרה הנהלת הקהילה, ומשרדיה נמסרו לנאצים בשביל בית־ספר גרמני. אמנם הקהילה המשיכה לתפקד מדירה שכורה ואף קיימה קשריה עם נציגי הג'וינט בבודאפשט עד לחודש יוני של אותה שנה. מספר יהודים הצליחו לברוח מפני האוּסטאשָה לאזור הכיבוש האיטלקי וכך ניצלו, כפי שנרמז לעיל. ק"ק זאגרב נשארה מרכז למידע ולהגשת סיוע למגורשים — גם בימי השכול, הודות לתשתיתה המינהלית הטובה, שאפשרה לה לפעול גם במצבים קשים ובמצבים שלאחר יאוש. בעוד שהיטלר היה זקוק לעשר שנים — מתפיסת השלטון בשנת 1933 עד לועידת ואנזה הגורלית ביאנואר 1942 — כדי להכין את עמו לארגונה ולביצועה של ההשמדה, במדינה הקרואטית "העצמאית" נקטו הצעדים הראשונים כבר שעות ספורות אחרי כניסת הצבא הגרמני לזאגרב (מעצרים על־פי רשימות מוכנות מראש), וימים אחדים אחר־כך הועלה באש בית־הכנסת באוסייק, בירת סלאבוניה, והחל מה־30 באפריל, דהיינו פחות מ־20 יום מן הכיבוש, כבר חוקקו החוקים הגזעניים והאנטי־יהודיים (סימון מיוחד משני צדי הלבוש), ב־2 במאי — איסור של העסקת נשים אריות בבתים יהודיים ב־4 ביוני בא הצו "להגנת התרבות הלאומית והאירית של הקרואטים".

בד בבד עם החקיקה המדינית — הגוענית מכינים הקרואטים גם את האמצעים הכלכליים לנישולם של היהודים.

שר הפנים, אנדרייה ארטוקוביץ', הצהיר ב־22 באפריל 1941, שקרואטיה תפתור את הבעיה היהודית כפי שעשתה זאת גרמניה (למעשה — בשלב זה — ע"י העתקת חוקי־הגזע של נירנברג לשפת המקום). ברם, בשיחה פרטית, הוא התבטא בצורה ברורה יותר; במשפטו של פרנ'ה טרוהאר (Truhar) — שעמד בראש המשטרה בזמן בעת שלטון הרשע — הורה לו ארטוקוביץ' פדלקמן: "תטבח את כל הסרבים והיהודים ללא אבחנה... ראה כיצד אני פותר את בעיית היהודים: קודם אני לוקח מהם את כל רכושם ואח"כ אני מורה להמיתם. כך פתרתי את השאלה היהודית בקרואטיה — לא כמו הגרמנים אשר סחבו את העניין עם היהודים במשך שנים". וכאשר טרוהאר אמר לו שדיי כבר עם הרציחות, ענה לו הלה: "לא מיניתי אותך כדי שתהא כומר שם". אך נשוב למה שאירע בקיץ 1941 בעניין החקיקה בכלל, ובעניין הרכוש היהודי בפרט.

ב־14 באפריל, ז.א. 3 ימים אחרי הקמת המשטר הפאשיסטי, נתפרסמה בעיתון הרשמי בשם "העם הקרואטי" (Hrvatski Narod), הפקודה בדבר "שמירת הרכוש הלאומי הקרואטי"; כך בוטלו כל העסקות שערכן עלה על 100,000 קונות (דינרים) למפרע לחדשיים, ולאחר המועד הקובע, במקרה ששר המשפטים לא אישר את העסקה תוך 10 ימים.

ב־17 באפריל יצא הצו "להגנת העם והמדינה", ובראש המשטרה הועמד אויגן־דידו קואטרניק. ב־5 במאי הוטל עוצר חמור, לרבות איסור תנועה ברחובות רק לגבי סרבים ויהודים, וכמו־כן חייבים היו הללו, תוך 8 ימים, לפנות רובעים מסוימים בהם התגורו עד אז.

ב־4 ביוני, שם, גליון מס' 43 — יצאה פקודה מס' 225 בדבר איסור השינוי בשמותיהם של היהודים (שם ושם־משפחה) ובדבר סימון מפעלים שבבעלות יהודית. למחרת (שם, מס' 44, הוראה מס' 230) יצאה הוראת חוק "בדבר אי־הסתרת רכוש יהודי" ובדבר החובה להודיע על קיום רכוש של יהודים ושל פירמות יהודיות; הוראה זו חלה גם על בני־זוג או בנות־זוג אריים בנישואים מעורבים.

ב־30 באוגוסט הוחק חוק על החרמת כל מבני המגורים והחוות שהיו מקודם בבעלותם של יהודים או של פירמות יהודיות (ר' שם, מס' 149, הוראה מס' 901), בעוד שהחוק בדבר הלאמת הרכוש היהודי הוחק רק כעבור שנה, דהיינו ב־30 באוקטובר 1942 (ראה "נארודנה נובינה" מס' 245, תחת 1020). בפירוש לחוק זה מבהיר האוצר הקרואטי בגילוי לב כי אין עוד רכוש יהודי בנמצא.

ההשהיות והדחיות הללו בחקיקה אינן מקריות.

בהקשר זה נציין שתי תופעות. הראשונה נוגעת לאיון בריטוויץ' (Britvić), אשר נתן את ההוראה למאסרה של ההנהגה היהודית של זאגרב, תוך־כדי תביעה — כתנאי לשחרורם — של כופר בשיעור 100 קילוגרם זהב (או תמורתו בתכשיטים או במטבע־חוץ). תנאי זה אכן יושם. בלי ששר־האוצר הקרואטי, קושאק (Košak), יהא בתוך העניינים, לכן סביר להניח, שמספר חברי אוסטאשָה פשוט חילקו את השלל בינם לבין עצמם, ללא כל פיקוח ממלכתי. התופעה השנייה נוגעת לאופן מעצרם של היהודים, שנעצרו בדרך־כלל בחשכת הלילה. אם עצרו משפחה שלמה, נאסר על המובלים למעצר לקחת עמם דברי־ערך (למעשה נדרשו לצאת, תוך־כדי זירוזים, מהר מדירתם, בחוסר־כול); עוד באותו לילה חזרו האוסטאשה לדירותיהם של הנעצרים ושדדו. כשמדובר במאסר יחידים, פקדו על הנעצרים דווקא לקחת עמם את תכשיטיהם ודברי־הערך שלהם, שאחר־כך הוחרמו.

בעקבות אמצעי הדָה־הומאניזאציה וגזילת הרכוש נותרו היהודים ערומים וכאילו מוכנים להשמדה.

עד־מהרה קמו מחנות־המוות בזה אחר זה. הראשון — כבר ב־27 באפריל 1941 (פרטים על המחנות לסוגיהם — ראה ברשימה נפרדת בסוף הכרך). אליבא דאמת, באה החקיקה לאחר המעשה, דהיינו בנוסף לפקודת ה"ראש" (פוגלאווניק) מה־28 ביוני 1941 בא החוק מה־23 בנובמבר 1941 בדבר "שילוח אנשים בלתי־רצויים ומסוכנים לעבודות־כפייה במחנות ריכוז".

ההשתוללות הזו נמשכה לכל אורך התקופה של השלטון הקרואטי־העצמאי, דהיינו ארבע שנים תמימות, וכאשר בכל התקופה ההיא לא נעשה כל ניסיון, לא מטעם הממשלה ולא מצד הכנסייה הקאתולית־הקרואטית, להקלה כלשהי על הקרבנות או לריסון המרצחים בצורה כלשהי. נראה, כי הממשל הסתפק בידיעה, שקומץ ההאוסטאשה ונוֹשְׂאֵי־כליהם קיבלו את "הלחם והקרקס" (לפי המימרה הרומית) שלהם, ומצא זאת כמצב סביר. ההיסטוריון האיטלקי, דה פליצ'ה, הגדיר את מה שקרה בזמן ההוא במלים הבאות: "האוסטאשה עשו מעשה זוועה לאין ספור וביניהם כאלה 'אשר אם זה בכלל ניתן' מעמידים בצל את מעשיהם של הגרמנים עצמם".

בכל אופן, מן הראוי להדגיש, שגם האוכלוסייה הסרבית, ובראשה כוהני הדת האורתודוקסית, נפלה קרבן לזוועות הללו והייתה בין מטרותיהן העיקריות. נרדפו גם חוגים שנחשדו בליבראליזם, כמו "הבונים החופשיים", למשל, וכמובן גם הקומוניסטים הידועים לשלטונות, ואף אוהדיהם במעט או בהרבה.

מבחינת המשמידים, שימשה גורם מסייע האמונה, שכל "הממון" נמצא בידי יהודים, או שבעצם המושג "יהודי" פירושו בעל־הון צמא־דם. אמונה זו הייתה משותפת, באופן אבסורדי, לנאציזם מזה ולמארקסיזם הוולגארי (ה"אגיטפרופ" — היא הזרוע התעמולתית של המפלגות הקומוניסטיות במזרח־אירופה ובמרכזה) — מזה.

מרבית תושביה היהודיים של זאגרב נאסרו כבר בגל הראשון של המעצרים, שתואר לעיל. פאוליץ' התפאר,

בשיחה עם שר־החוץ האיטלקי צ׳יאנו, בדצמבר 1941, שחקיקתו הקיפה 35,000 יהודים.

ואכן בדיקה שנעשתה לאחר המלחמה, מאשרת את הערכתו. הוועדה היוגוסלאווית הממלכתית לקביעת פשעי־המלחמה מצאה, שבתקופה שמן הפיבוש (אפריל 1941) עד לאפריל 1943 נרצחו 25,000 יהודים: 17,000 בקרואטיה ובסלאבוניה ועוד 8,000 מבני בוסניה־הרצגובינה, לשון אחר: במשך כשנתיים נטבחו 73% מיהודי קרואטיה. אם נוסיף עוד 7,000 קרבנות יהודיים שנשרפו ע״י הגרמנים, הרי שאחוז הקרבנות היהודיים בקרואטיה בלבד נע בין 80% ל־85%. מדינת קרואטיה העצמאית הייתה הארץ היחידה בעולם שלא גרמה כל דאגה לאייכמן וללשכתו. וזאת משום שהאוסטאשָה בעצמם ביצעו את רצח־העם לגבי היהודים בנאמנות מלאה ובזריזות עילאית.

זריזות זו שבאכזריות הביצוע של הרדיפות היא אחד מ״הישגי״ משטרו של פאוליץ׳. במה דברים אמורים? בכך, שהודות לרצחנות זו זכה להכרה ולסיוע מצד הגרמנים. האחרונים, עד לכיבוש אוקראינה, לא יכלו להשיג מבצעים או מיישמים טובים יותר ל״פתרון הסופי״ מאשר המשטר הקרואטי. פעילות זו דווקא עזרה לאוסטאשה גם להתגבר על המשבר שבמעבר מן המחנה האיטלקי אל הגרמני. באותו זמן נתן את אותותיו גם המשבר הכלכלי, שבו האשימו שוב את השעיר לעזאזל הקבוע — את היהודים. נוכחותם של יהודים, כטרף קל, נוצלה גם מבחינה תעמולתית, באשר ״פתרונה״ של ״בעיה״ זו הודגש כראשון במעלה, אפילו מעל ומעבר לבעיה המרכזית באמת, ז.א. הסֶרבית. מבחינת האכזריות סבלו הסרבים בדומה ליהודים, ומבחינה מספרית אף הרבה יותר. במחנות־ההשמדה נוצרה שותפות־גורל יום־יומית בין הסרבים ליהודים עד כדי כך, שבתיאור כרונוגראפי של אירועי זוועות האוסטאשָה לא ניתן כלל להפריד בין סרבים ליהודים. מאידך גיסא, ההנמקה האידיאולוגית הייתה שונה: יהודים נרדפו בסיסמאות הנאציות, ואילו הסֶרבים דוכאו על־סמך ניגודים תיאולוגיים שטופחו ונתגבשו במשך דורות רבים. ובעניין זה זכו הפאשיסטים הקרואטיים לתמיכת הואטיקאן, אשר גילה סובלנות כלפי הטובחים והרוצחים, תחילה מסיבות תיאולוגיות, ואח״כ בשל האנטי־קומוניזם שלהם.

בדומה לאוסטרים, קיבלו גם הקרואטים מהכנסייה הקאתולית מעין כפרת־עוונות אף ללא וידוי. למעשה, האופציה היחידה שמשטר זה השאיר לנרדפים הייתה ניצול השחיתות של כלי־השרת שלו ושל חלק מאזרחיו לשם קבלת עזרה חד־פעמית (ע״י הברחת גבולות בכיוון לאזורים שבשליטת איטליה), או אף עזרה ממושכת יותר ע״י הברחת מזון לתוך המחנות — תופעה נדירה ביותר.

מצב תת־אנושי זה והעובדה שהוא נסבל ונתקבל על־ידי ראשי הכנסייה ואף על־ידי מרבית האזרחים — הם בעלי משמעות לטווח ארוך. לעומת זאת, ניתן לציין בסיפוק, שהיו גם קרואטים אחרים, שכן בין כשלושים ״חסידי אומות־העולם״ יוצאי יוגוסלאוויה שהוכתרו בתואר זה ע״י יד־ושם, כמחציתם הינם ממוצא קרואטי.

השתלטות הגרמנים על המדינה הקרואטית

משטרו של פאוליץ׳ נהנה מעידוד ומייעוץ מצד הגרמנים וגם קיבל מהם גיבוי ארגוני ודיפלומאטי. יתר־על־כן, הגרמנים הסתננו חיש־מהר לתוך המנגנון הממשלתי, בעיקר המשטרתי, של מדינת־חסותם. שיתוף־הפעולה התחיל בשוד ובביזת היהודים, החל בהשפלתם וכלה בהשמדתם הסופית. בתוך תהליך זה השתלב גם שיתוף־פעולה צבאי, במלחמה נגד המחתרת הפארטיזאנית, בפיקודו של פושע־המלחמה הגנראל לוהר. הכוחות הגרמניים נעזרו בקרואטים גם להבטחת דרכי התעבורה בכיוון מזרח ודרום (בעת מבצע ״מאריטה״ נגד יוון) ולניצול מכרות־הבוקסיט (אלומיניום), העופרת והמאנגאן.

כאמור, המשטרה הקרואטית פעלה למעשה בפיקוח גרמני צמוד מראשית דרכה: בראשה עמד בייזנר, מאיור ב־ס.ס. לפי דרישתו, נמסרו לידיו חברי ״בני־ברית״ וחברי הלשכות של ה״בונים החופשיים״ ושל הקומוניסטים — ע״פ רשימות מוכנות מראש. אנשים אלו נאסרו ב־16 במאי 1941 והועברו למחנה סלאנו שבאי פאג, ושם נרצחו כולם. באותו זמן עצמו עסק נציג הגסטאפו, מילֶר, בארגון המשטרה, ובייחוד בארגון המחלקה שלה לענייני היהודים.

השתלטות הגרמנים על קרואטיה הושלמה במלואה כאשר קונסטנטין קאמרהופר, מאנשי הס.ס., קיבל את הפיקוד בתור ״הממונה של הרייכספיהרר (הימלר) ליד מפקדת הכוחות הגרמניים בקרואטיה״. הוא היה בעל סמכויות רחבות ונתון להוראות ישירות מברלין.

בזאגרב פעלו עוד המוסדות הגרמניים הבאים: השגרירות, בראשותו של זיגפריד קאשה; הגנראל גלייז פון הורסטינאו כנציג הצבא הגרמני והגנראל רודולך לוֹטר (Luether), מפקד הכוחות הגרמניים בקרואטיה (מנובמבר 1942), תחת פיקודו של מפקד חזית ״דרום־מזרח״, הגנראל אלכסנדר לוהר (Loehr).

קאמרהופר הנ״ל תיכנן הקמת שירות משטרתי, ואפילו במקורות גרמניים נאמר, שנטל לעצמו סמכויות מהותיות שהמעיטו (וַאֲף שמו ללעג) את הריבונות הקרואטית. המשטרה הקרואטית הועמדה לרשות הגרמנים הלכה למעשה בכל פעם שהדבר נדרש. הגרמנים התכוונו עוד להרחיבה ולחזקה. על־פי תכניתם, הייתה אמורה לקום משטרה המורכבת מ־2,000 גרמנים מן הרייך, כ־4,000–5,000 פולקסדויטשה שיגוייסו במקום, ו־15,000 קרואטים. תכנית זו

נתגשמה רק בחלקה. היא נתקלה בהתנגדותה של ממשלת פאווליץ'. אך ה"ראש" (פוגלאווניק) נכנע לבסוף לתביעתו של הימלר, כאשר האחרון ביקר בזאגרב, ב־5 במאי 1943. קאמרהופר בחר להקים את מפקדתו בעיר אוסייק, במרכז היישוב של הפולקסדויטשה בקרואטיה.

הממשל הקרואטי השתחרר בהדרגה מן התלות באיטלקים, ותוך שנה־וחצי מראשית קיומו סילק לחלוטין את היהודים ואת הסרבים מן החיים הציבוריים והכלכליים.

ההשתוללות הפאשיסטית נמשכה מאז ואילך ארבע שנים תמימות, בלי כל ניסיון להתערבות או אפילו למיתון מצד השלטונות או הכנסייה. נציגי הכנסייה הקאתולית הלכו בעקבות שתיקתו של 'האב הקדוש', מה גם שהמשטר החדש היה בעצם לרוחם, באשר הוא נאבק — על־ידי חוקי הפליה, אך גם על־ידי רציחות וגירושים — בכנסייה הסרבית־פראבוסלאווית, שהיית עד לביתורה של יוגוסלאוויה הכוח הדומינאנטי במדינה, ובקרואטיה עצמה היוותה שליש מהאוכלוסייה.

היסוד האידיאולוגי־המשפטי

היסוד המשפטי לכל אלה נמצא במסמך הנקרא "הוראת־חוק מיוחדת וצו" מטעם ה"פוגלאווניק" [ראש המדינה פאווליץ'] מיום 26 ביוני 1941 (CXI–531–Z.p. No.), וזה לשונו:

"הואיל והיהודים מפיצים שמועות־כזב במטרה לגרום אי־שקט בקרב האוכלוסייה, והואיל ועסקיהם הספסריים הם אשר מקשים על הספקת צרכיה, יש לראותם כאחראים קיבוצית, ולטפל בהם בהתאם לכך, ולהעבירם, בנוסף לאחריותם הפלילית, למחנות־הסגר, שבהם ישהו תחת כיפת השמים". צו זה — פנינה משפטית — נכלל בחוק מה־23 בנובמבר 1941, שלפיו צריך היה לרכז את היהודים במחנות, ואלה נהפכו במהרה למחנות־מוות מן הגרועים ביותר שידעה אירופה הכבושה. וזה סדר הקמתם: בין יוני ואוגוסט 1941 — גוספיץ', יאדובנו, האי פאג — שניים (אחד לנשים ואחד לגברים), יאסֶנובאץ; בספטמבר — סטארה גראדישקה, ובדצמבר 1941 טֶנ'יה, וג'קובו.

בעוד שהקמת מחנות־האיסוף, ומחנות־מוות ממש בטריטוריה הקרואטית בשנת 1941 הייתה "מפעלם העצמאי" של הקרואטים, הרי בגירושים של שנת 1942 לקחו השלטונות הנאציים — בהדרכתו של אייכמן — חלק פעיל, כפי שמעידים מסמכים מדיניים גרמניים מן התקופה ההיא. (כך, למשל, דו"ח על ביקורו בזאגרב של סגן שר־החוץ לוטר והחלטות והמעשים בעקבותיו). אין לשכוח שהדבר אירע בעת שמרבית יהודי קרואטיה בכלל, וזאגרב בפרט, כבר לא היו בחיים.

בנושא שיתוף־הפעולה הקרואטי־גרמני, מתוסף לצד המינהלי־מדיני ההיבט הצבאי והאֶתני. ההיבט הצבאי מתבטא בארגון יחידות למלחמה נגד ברית־המועצות בחזית המזרחית, כגון "לֶגיָה קרואטית", ובמיוחד נתארגנה גם יחידה מוסלמית מבוסניה — דיוויזיה בשם "חנג'ר" — אשר בייזומה ובהקמתה נטל חלק אמין אל־חוסייני, המופתי הירושלמי לשעבר, שהתגורר בגרמניה, לאחר כישלון התמרדותו של אל־כילאני בעיראק.

לגוכח אידיאולוגיה זו ומסירותם הרבה של האוסטאשֶה במלאכת ההשמדה, לא נותרו בחיים אלא מתי־מעט, להוציא 60 הזקנים שהיו אז במושב־הזקנים והאודים המוצלים שעלה בידם להגיע לשטחי־כיבוש איטלקיים, וכן מספר בני זוגות מעורבים (כשאחד מהם קאתולי).

המחנות העיקריים

רוב היהודים רוכזו במחנות קְרשקוֹ, סַמוּבּוֹר, יאדובנו (שם כבר הומתו למעלה ממאה איש), קופריבנציה (נרצחו למעשה 300 איש), דראגאניץ' ליד קארלובאץ; קרושצֶ'יצֶה ולובורגראד היו כבר מחנות־השמדה ממש — לנשים ולילדים במיוחד, שם נפחו נשמתם רובם ככולם (כאלפיים) מרעב ומטיפוס, בהעדר תנאי מזון והיגיינה מינימאליים. אלה שנותרו בחיים עם סוף 1942 ושנמצאו עוד מסתתרים בערים — הובלו למחנה־המוות הקרואטי הידוע לשמצה יאסינובאץ (Jasenovac), שבו הומתו יהודים במיתות שונות ומשונות תוך עבודות כפייה והשפלה, יחד עם סֶרבים, חשודים בקומוניזם וצוענים (ששימשו למפקדי המחנה כמוציאים־לפועל של חלק מההמתות). מתוך 17,000 עצורים יהודיים ניצלו 32 בלבד. כאמור, היו עוד מחנות־ריכוז קטנים יותר באיי החוף הדאלמאטי בראב בסלאנו שבפאג, וגם שם נספו מאות אחדות.

ברציחות ובגירושים של הקיץ והסתיו של שנת 1941 הושמדו מרבית יהודי קרואטיה. הנותרים נמסרו לידי הגרמנים בקיץ 1942, הפעם תמורת תשלום של 30 מארק לנפש, ו"גורשו למזרח" (לאושוויץ, בעיקר).

יש לציין, שחלה הפוגה במאסרים ובגירושים, שנמשכה למעלה משנה, אך באותו פרק־זמן פעלה מכונת־המוות ללא לאות במחנות־ההסגר הנ"ל ובעוד מקומות מספר. לא נתברר הסיבות להפסקה זמנית זו בצייד הנפשות. נראה, שאז חל מעין אירגון מחדש במשטרה ובמפקדות של האוסטאשה, הכול בפיקוח צמוד של הגרמנים. למטרה זו הגיעו לזאגרב שני 'מומחים' לפתרון הסופי, שעברו מסרביה לקרואטיה: האנס הֶלם ופרנץ אברומייט. אנשי אייכמן אלה הבטיחו את אמצעי־ההובלה באוגוסט 1942, ואכן הרכבות החסומות שוב יצאו מזאגרב לדרכן לאושוויץ. עוד במארס 1943 גורשו

2,000 יהודים, שנאספו מדירות מחבואיהם. בשלב זה, האחרון למעשה, התערבו סטָפינָץ, ראש הכנסייה הקאתולית בקרואטיה, ומארקוֹנֶה, נציגו של הוואטיקאן ("מבקר אפוסטולי") — לטובת יהודים מומרים, בני נישואין מעורבים ויהודים־למחצה. חלק מן האנשים הכלולים בסוגים אלו אכן ניצלו ממוות, ואיתם עוד מספר מזערי של מומחים כלכליים, אשר פאוולין׳ היה זקוק להם ביותר.

ניסיונות הסיוע לעצורי המחנות

הקהילה פעלה בכל ימי הכיבוש והשתדלה להגיש סיוע במזון ובלבוש למחנות. פעילות הקהילות התרכזה בפעולות־סיוע זעירות ליושבי המחנות, בעיקר אלה שבלובורגראד (Loborgrad) ולטראנספורטים שעברו בזאגרב. בכך עסקו גם ק״ק אוסייק וק״ק סאראייבו (ר׳ שם) במסגרת התנאים הנתונים. הודות לעסקני הקהילה שהיו להם בנות־זוג נוצריות נשמרה רציפות כלשהי בעבודות־הסעד של ק״ק זאגרב אף בעת שהעיר כבר הייתה "יודנריין". זהו מקרה יחיד מסוגו. אחרי גירושם של ד״ר מ. פשרהוף וד״ר ה. כהן, נותרה הקהילה בהנהלתו של עו״ד רוברט גליקסטאל, שהיה מוגן ע״י בת־זוגו הנוצרייה. מהמשמשים בקודש נותר בקהילה, מרצונו החופשי, הרב הראשי ד״ר שלום־מירוסלאב פרייברגר, עד לגירושו במאי 1943. עד אז היה הוא הרב האחרון בחיים בכל רחבי יוגוסלאוויה. לצדם פעלו שרידי הפקידות של הקהילה. קומץ־אנשים זה עשה במיטב יכולתו כדי "להרוויח זמן" עד יעבור זעם, אלא שהמצב נמשך זמן רב והחמיר מדי יום ביומו. מכאן המספר הזעום של הניצולים — קצת מעל ל־1,000 נפש.

מעדותם של העצורים ידוע, שאכן — על אף הגנבות וההחרמות — הגיעו מדי־פעם כמויות של מזון לידיהם ונתקבלו בברכה רבה. בעת ההיא נעשו פעולות להזנתם ולהלבשתם של עצורי יאסינובאץ. סופקו גם תרופות, אולם לא היה בכך משום הצלה של ממש.

לכל הפעולות הללו היו נחוצים סכומי־כסף ניכרים. בתחילה נמצאו האמצעים במקום, ואח״כ, אחרי הצטרפותה של ארה״ב למלחמה, סופק המימון ע״י הג׳וינט — באמצעות מוכיר הקהילה אלכסה קליין (לימים — ארנון).

פרשת הצלת ילדים

נזכיר כאן את הפרשה הטראגית במיוחד של ניסיונות להצלת ילדים יהודיים בעת השואה. ביוזמת הסוכנות היהודית לא״י נעשה בקיץ 1942 הניסיון להעביר כמה אלפי ילדים משטחי הכיבוש באירופה לארץ־ישראל. במסגרת זו הקציב המשרד הארץ־ישראלי שפעל בקהילת בודאפשט באורח חופשי לק״ק זאגרב 50 מקומות. הילדים היו צריכים לעבור את הונגאריה, רומניה, בולגאריה וטורקיה בדרכם ארצה. למטרה זו העניקו הבריטים 5,000 רשיונות־עלייה. קהילת זאגרב פעלה בנידון באילוצים קשים, באשר צריך היה למצוא ולהזין ילדים שהיו עדיין חופשיים, הואיל וכמעט כל יהודי זאגרב וקרואטיה כבר היו אז כלואים במחנות ולא הייתה כל אפשרות להוציא מישהו מהם, אפילו לא ילדים.

הקהילה אכן הכינה את הילדים, אך מספר הזוכים הופחת בהדרגה, ובצורה שרירותית, ע״י הודעות מבודאפשט, קודם ל־35, ואח״כ ל־25 ול־20, עד לבסוף הודיעו על 11 (אחת־עשר נפשות) בלבד. כל מחאותיה של קהילת זאגרב באמצעות שוויצריה לא הועילו. אחרי מו״מ מייגע, אחד־עשר הילדים המאושרים אכן נשלחו ברכבת, בליווי נזירות קאתוליות, ב־7 בפברואר 1943 להונגאריה. הייתה זו אחת הפעולות החיוביות שקהילת זאגרב, השסועה והמגומדת (מכיוון שרוב חברי ההנהלה והפקידות כבר נרצחו), הספיקה לבצע. לאור הצלחה צנועה זו, ניסו הפליטים באזור הכיבוש האיטלקי להכין עליית ילדים במקביל, באמצעות הנהלת "דלאסם" (מוסד הסיוע לפליטים יהודיים באיטליה), אך הדבר לא יצא לפועל, פרט לגבי הקבוצה המכונה "וילה אמה" — קבוצה שבעצם התארגנה עוד בזאגרב הכבושה ומשם הועברה לאזור האיטלקי שבסלובניה, ואחרי הרפתקאות שונות באיטליה, הגיעה לבסוף לשוויצריה ומשם הועלתה ארצה.

בפרשה הגדולה — שלא יושמה אף היא — התערב, בין השאר, במטרה לחבל בתכנית, אמין אל־חוסייני, המופתי של ירושלים לשעבר, בפנייתו לממשלות הנוגעות בדבר לרבות למוסוליני, שהיה גם שר־החוץ האיטלקי ביוני 1943. על המו״מ עם הנאצים בסוגיה זו נתפרסמו פרטים במשפט וילהלם־שטראסה ("וילהלם־שטראסה פרוצס") ובמחקרים נפרדים.

מוסדות הסיוע מחו״ל

עם ביתורה של יוגוסלאוויה וכיבושה של זאגרב, נותקו הקשרים הבינלאומיים של יהדות זו עם העולם החצוני, והיא נותרה ללא מגן. הצורה היחידה שבה ניתן היה לסייע, ולו במקצת, ליהדות זו שבמצור, הייתה ע״י העברת תמיכה כספית, והדבר נעשה ע״י "הג׳וינט" האמריקאי, שיכול היה לפעול — בהיותו ארגון־סעד של מדינה נייטראלית — עד דצמבר 1941.

ק״ק זאגרב קיימה קשרים טובים עם "הג׳וינט" והשתמשה בציונר זה גם להעברת פרטים על גורל הקהילה. בהושאת המימשל הקרואטי נתקיימו אף נסיעות לבודאפשט — בקיץ 1941 נסע מזכ״ל הקהילה אלכסה קליין, ובינואר 1942 נסע הוא ביחד עם חבר ההנהלה, ד״ר דדגו רוזנברג. היתר זה ניתן

2,000 יהודים, שנאספו מדירות מחבואיהם. בשלב זה, האחרון למעשה, התערבו סטָפינָץ, ראש הכנסייה הקאתולית בקרואטיה, ומארקוֶנה, נציגו של הוואטיקאן ("מבקר אפוסטולי") — לטובת יהודים מומרים, בני נישואין מעורבים ויהודים־למחצה. חלק מן האנשים הכלולים בסוגים אלו אכן ניצלו ממוות, ואיתם עוד מספר מזערי של מומחים כלכליים, אשר פאוליץ' היה זקוק להם ביותר.

ניסיונות הסיוע לעצורי המחנות

הקהילה פעלה בכל ימי הכיבוש והשתדלה להגיש סיוע במזון ובלבוש למחנות. פעילות הקהילות התרכזה בפעולות־סיוע זעירות לישובי המחנות, בעיקר אלה שבלובורגראד (Loborgrad) ולטראנספורטים שעברו בזאגרב. בכך עסקו גם ק"ק אוסייק וק"ק סאראייבו (ר' שם) במסגרת התנאים הנתונים. הודות לעסקני הקהילה שהיו להם בנות־זוג נוצריות נשמרה רציפות כלשהי בעבודות־הסעד של ק"ק זאגרב אף בעת שהעיר כבר הייתה "יודנריין". זהו מקרה יחיד מסוגו. אחרי גירושם של ד"ר מ. פשרהוף וד"ר ה. כהן, נותרה הקהילה בהנהלתו של עו"ד רוברט גליקסטאל, שהיה מוגן ע"י בת־זוגו הנוצרייה. מהמשמשים בקודש נותר בקהילה, מרצונו החופשי, הרב הראשי ד"ר שלום־מירוסלאב פרייברגר, עד לגירושו במאי 1943. עד אז היה הוא הרב האחרון בחיים בכל רחבי יוגוסלאוויה. לצדם פעלו שרידי הפקידות של הקהילה. קומץ־אנשים זה עשה במיטב יכולתו כדי "להרוויח זמן" עד יעבור זעם, אלא שהמצב נמשך זמן רב והחמיר מדי יום ביומו. מכאן המספר הזעום של הניצולים — קצת מעל ל־1,000 נפש.

מעדותם של העצורים ידוע, שאכן — על אף הגנבות וההחרמות — הגיעו מדי־פעם כמויות של מזון לידיהם ונתקבלו בברכה רבה. בעת ההיא נעשו פעולות להזנתם ולהלבשתם של עצורי יאסינובאץ. סופקו גם תרופות, אולם לא היה בכך משום הצלה של ממש.

לכל הפעולות הללו היו נחוצים סכומי־כסף ניכרים. בתחילה נמצאו האמצעים במקום, ואח"כ, אחרי הצטרפותה של ארה"ב למלחמה, סופק המימון ע"י הג'וינט — באמצעות מזכיר הקהילה אלכסה קליין (לימים — ארגון).

פרשת הצלת ילדים

נזכיר כאן את הפרשה הטראגית במיוחד של ניסיונות להצלת ילדים יהודיים בעת השואה. ביוזמת הסוכנות היהודית לא"י נעשה בקיץ 1942 הניסיון להעביר כמה אלפי ילדים משטחי הכיבוש באירופה לארץ־ישראל. במסגרת זו הקציב המשרד הארץ־ישראלי שפעל בקהילת בודאפשט באורח חופשי לק"ק זאגרב 50 מקומות. הילדים היו צריכים לעבור את הונגאריה, רומניה, בולגאריה וטורקיה בדרכם ארצה. למטרה זו העניקו הבריטים 5,000 רשיונות־עלייה. קהילת זאגרב פעלה בנידון באילוצים קשים, באשר צריך היה למצוא ולהזין ילדים שהיו עדיין חופשיים, הואיל וכמעט כל יהודי זאגרב וקרואטיה כבר היו אז כלואים במחנות ולא הייתה כל אפשרות להוציא מישהו מהם, אפילו לא ילדים.

הקהילה אכן הכינה את הילדים, אך מספר הזוכים הופחת בהדרגה, ובצורה שרירותית, ע"י הודעות מבודאפשט, קודם ל־35, ואח"כ ל־25 ול־20, עד לבסוף הודיעו על 11 (אחת־עשר נפשות) בלבד. כל מחאותיה של קהילת זאגרב באמצעות שוויצריה לא הועילו. אחרי מו"מ מייגע, אחד־עשר הילדים המאושרים אכן נשלחו ברכבת, בליווי נזירות קאתוליות, ב־7 בפברואר 1943 להונגאריה. הייתה זו אחת הפעולות החיוביות שקהילת זאגרב, השסועה והמגומדת (מכיוון שרוב חברי ההנהלה והפקידות כבר נרצחו), הספיקה לבצע. לאור הצלחה צנועה זו, ניסו הפליטים באזור הכיבוש האיטלקי להכין עליית ילדים במקביל, באמצעות הנהלת "דלאסם" (מוסד הסיוע לפליטים יהודיים באיטליה), אך הדבר לא יצא לפועל, פרט לגבי הקבוצה המכונה "וילה אמה" — קבוצה שבעצם התארגנה עוד בזאגרב הכבושה ומשם הועברה לאזור האיטלקי שבסלובניה, ואחרי הרפתקאות שונות באיטליה, הגיעה לבסוף לשוויצריה ומשם הועלתה ארצה.

בפרשה הגדולה — שלא יושמה אף היא — התערב, בין השאר, במטרה לחבל בתכנית, אמין אל־חוסייני, המופתי של ירושלים לשעבר, בפנייתו לממשלות הנוגעות בדבר לרבות למוסוליני, שהיה גם שר־החוץ האיטלקי ביוני 1943. על המו"מ עם הנאצים בסוגיה זו נתפרסמו פרטים במשפט וילהלם־שטראסה ("וילהלם־שטראסה פרוצס") ובמחקרים נפרדים.

מוסדות הסיוע מחו"ל

עם ביתורה של יוגוסלאוויה וכיבושה של זאגרב, נותקו הקשרים הבינלאומיים של יהדות זו עם העולם החצוני, והיא נותרה ללא מגן. הצורה היחידה שבה ניתן היה לסייע, ולו במקצת, ליהדות זו שבמצור, הייתה ע"י העברת תמיכה כספית, והדבר נעשה ע"י "הג'וינט" האמריקאי, שיכול היה לפעול — בהיותו ארגון־סעד של מדינה נייטראלית — עד דצמבר 1941.

ק"ק זאגרב קיימה קשרים טובים עם "הג'וינט" והשתמשה בציגור זה גם להעברת פרטים על גורל הקהילה. בהרשאת המימשל הקרואטי נתקיימו אף נסיעות לבודאפשט — בקיץ 1941 נסע מזכ"ל הקהילה אלכסה קליין, ובינואר 1942 נסע הוא ביחד עם חבר ההנהלה, ד"ר דרגו רוזנברג. היתר זה מעיד

עד איזו מידה היו שליטי קרואטיה "רעבים" למטבע־חוץ. במשך הזמן הגיעו עוד סכומי כסף מסויימים מאותו מקור דרך בודאפשט. מייד שחרר שר־האוצר הקרואטי 2 מיליון קונות (המטבע שהחליף בקרואטיה את הדינר מאז אפריל 1941) מתוך הרכוש היהודי המוחרם, להפעלת הקהילה, אך דרש תמורתו סכום כפול מזה מהג'ונט. קשר זה הופסק עם כניסת ארצות־הברית למלחמה.

אנשי זאגרב פנו לשוויצריה — לד"ר אברהם (אלפרד) זילברשיין ולמוסד "Relico"* — ואלה מצאו דרכים להמשך הסיוע דבר שתרם לרציפות קיומה של הקהילה.

גם מוסד "דלסם" האיטלקי סייע, החל מינואר 1942, באזורים שהיו תחת פיקוח איטלקי, שם היו לו נציגויות בכ־30 מקומות. הארגון הצליח להקיף — עד לכניעת איטליה בספטמבר 1943 — את כל מקומות־היישוב והמחנות בהם התגוררו תושבים או פליטים יהודיים.

קשר מיוחד נתקיים בין "דלסם" לק"ק ספליט — בייחוד באמצעותו של הרופא ד"ר יעקוב אלטאראץ, שהיה מעין קצין־קשר. הוא העביר בעצמו 50 ילדים מספליט למודינה שבאיטליה.

נזכיר גם פעולה בודדת של הצלב האדום הבינלאומי. לפי דרישתו של סאלי מאייר, נציג הג'וינט בשווייץ, שיגר הארגון הנ"ל אזרח שווייצרי, תושב וזיק בזאגרב — את יוליוס שמידלין (Schmidlin), שלפני המלחמה היה קונסול־כבוד של שווייץ שם, לערוך ביקורים במחנות הקרואטיים.

ביקורים אלו לא שינו את המצב, אך האמת ניתנת להיאמר, ששמידלין חילק חבילות מטעם הג'וינט ליהודים שנותרו עוד בחיים, וסיוע זה אפשר להם לחיות עד השחרור באפריל 1945. אף כי סיוע זה היה מזערי לעומת גודל האסון וגם הגיע מאוחר מדיי, יש לציינו לטובה.

כן עזרה הקהילה גם לפעילי עלייה ב' בארגון מעברם של העולים דרך נמלי יוגוסלאוויה. באורח פאראדוקסאלי, גרם רצונם של האוסטאשֶה להגיע בהקדם למצב "ללא יהודים" (Judenrein) לכך, שהאיטלקים העבירו את היהודים, שעוד נותרו בשטחי יוגוסלאוויה־לשעבר, מאזורי הכיבוש האיטלקי לטריטוריה איטלקית של ממש — אך זאת תמורת ויתור מצד הפליטים על אזרחותם, והעיקר, על רכושם שנותר בקרואטיה.

הייתה זו אפיזודה במשחקי הציר המשולש (הגרמני־איטלקי־קרואטי) הנ"ל, אשר בעיקרה הייתה כולה אנטי־יהודית, אך במציאות המקומית הסבוכה, הביאה לידי גבולה וחופיה המערביים של המדינה. פרטים על כך — ראה להלן.

על הפליטים בשטחי־כיבוש איטלקיים

כאן נדון בגורל היהודים שנמצאו בשלושת האזורים שהיו בפיקוחם של כוחות־הכיבוש האיטלקיים. פרק זה נכלל, באשר רוב־רובם של הפליטים שנמצאו באזורים הללו, או הצליחו לנדוד לאזורים הללו, היו יהודים מקרואטיה.

באזורים שבשליטתם ריכזו האיטלקים את היהודים בדוברובניק, בספליט, בלופוד ובקראל'ביצה (1161 נפשות), רובם מתוך המחנה שבצרקווניצה (Crkvenica או באיטלקית Corquenizza). בסה"כ רוכזו 2661 יהודים, מהם 283 אזרחים זרים, וכן הפליטים שהתגוררו באיים הוואר (Hvar) ובראץ' (Brač).

במחנה ראב (Arbe — Rab) היו עוד 600 יהודים. לפי מקורות איטלקיים נראה, שתחת פיקוחם של האיטלקים היו בסה"כ 3,651 יהודים.

יש להבחין בין פליטים ששהו באזורי־הכיבוש בטריטוריה יוגוסלאווית לשעבר, לבין אלה שעלה בידם להגיע לחוף־מבטחים בתחומי איטליה, אך הדבר אינו קל, באשר חלו מדי־פעם תנודות ונתוספו פליטים חדשים באיטליה. ברם, רק חלקם של הפליטים שהגיעו למלכות איטליה (Regno) זכו לטיפול מטעם "דלאסם" ("Delasem") — ארגון הסעד לפליטים שהקימו יהודי איטליה, ובראשם ישראל קאלק ממילאנו והעו"ד לליו ואלוברה מג'נובה (לימים קונסול כבוד של ישראל באותה עיר). האחרים לא נבדלו מפליטים בעלי נתינויות שונות. במסמך אחד מזכיר ואלוברה, יו"ר "דלאסם", כי יהודי יוגוסלאוויה, ז"א הפליטים אשר בשעתו סייעו לפליטים אחרים (מאוסטריה ומגרמניה) נהפכו בעצמם, במקום נותנים, למקבלי עזרה...

נפילתו של מוסוליני הביאה לשחרורם של מרביתם של פליטים אלו: האי ראב שוחרר ע"י צבא הפארטיזאנים של טיטו, ואילו מחנה בארי (Bari) — ע"י כוחות הברית. חלקם של הפליטים האלה עברו מרצונם, או הועברו ע"י האיטלקים, לשטחי איטליה עצמה, שם התגוררו בין במחנות פליטים, בין כ"עצורים חופשיים" (Confino libero), וחייהם לא היו עוד בסכנה. פרט לזמן קצר אחרי כניעת איטליה בספטמבר 1943, כאשר הצבא הגרמני השתלט על אזורים מסוימים של המדינה.

ראוי לציין, כי פליטים אלה, שמספרם נאמד ב־3,000 בקירוב, לא נחשבו, אפילו ע"י צבאות הברית בעת הפלישה לאיטליה, כ"אזרחים של בעלות־הברית", והם נותרו ללא נציגות או הגנה מדינית כוללת.

* ראשי־תבות של "Jewish Relief Committee" — ועד למען פליטים יהודיים בארצות הכבושות, שמייסדו היה ד"ר זילברשיין הנ"ל. הוועד ניסה לפעול מז'נווה, ראשית כשלוחה של הקונגרס היהודי העולמי, ואחר־כך באורח עצמאי.

הגבורה — לוחמים יהודים

הייתה עוד דרך להצלת החיים — והיא ההצטרפות לפארטיזאנים. אך דא עקא, זאגרב שוכנת במישור, ללא הרים גבוהים ויערות בסביבתה הקרובה. הגישה אל "היער" הייתה קשה וקשורה בסיכונים רבים: נשיאת תעודות מזויפות, מעבר דרך גשרים ומעברים השמורים בידי האוסטאשֶׁה והצורך בידיעת סיסמאות — מעבר סודיות, שהנהיגו להגנתם ראשוני המחתרת. וזאת לדעת, שמיום הכיבוש, ב־10 באפריל 1941, ועד למחצית השנייה של יולי של אותה שנה טרם קמו יחידות הפארטיזאנים, ובינתיים נאספו וחוסלו יהודים רבים. אף אין לשכוח, שיהודי קרואטיה בכלל, ואלה של זאגרב בפרט, לא היו כלל מוכנים לשינוי החד שנפל בחלקם — מחופש גמור לדיכוי ולרדיפות אכזריות ביותר. הם נשארו ללא מצפן ואיש־איש כמנהגו נהג.

ובכל־זאת, על אף התנאים הקשים, נלחמו יהודים רבים, ובראשם הצעירים, בשורות המחתרת. חלקם היו מאורגנים במסגרת הנוער הקומוניסטי, אך רובם הצטרפו אחרי הכיבוש. פועלים ובעלי־מלאכה יהודים היו בין פעילי האיגוד המקצועי הבלתי־לגאלי, שהודרך והונהג ע"י המפלגה הקומוניסטית. בין הפארטיזאנים נלחמו חברי תנועות־הנוער הציוניות וספורטאי "מכבי" מזה — אך גם הרבה יהודים בלתי־מאורגנים, מהם נרשמו, ונותרו ידועים, רק בשמות 'כשירים', ז.א. לא־יהודיים — מזה.

רבים וטובים מבין המשכילים היהודיים — בין אם היו זה מכבר פעילים במחתרת השמאלנית ובין אם לאו — נתפסו וחוסלו זמן קצר אחרי שהשלטון נמסר לידי ה'אוסטאשֶׁה' — הודות לעובדה שהם היו רשומים כחשודים ברשימותיה השחורות של המשטרה המלכותית. גם המשמר של מפלגת־האיכרים הקרואטית (אנשי מאצ'ק) אסר שמאלנים ומסרם לידי השלטונות הקרואטיים החדשים. כך נרצחו גם יהודים מספר, עוד בקֶרֶסטינאץ ליד זאגרב.

בחודש מאי הגיע לזאגרב פאבלה פאפ, שהוטלה עליו המשימה לארגן התנגדות פעילה, ומאז נפתחו נתיבות גם אל דרום־מזרחה של קרואטיה, שם היו תנאים טופוגראפיים מתאימים להפעלת יחידות־גרילה. בד בבד החלו להופיע גם תגובות התנגדות כלפי הלחץ והרדיפות הבלתי־פוסקים: התנגדות פאסיבית, בריחה מבתי־סוהר וממחנות והגשת עזרה לאנשי המחתרת, לרבות הסתרת פליטים ונרדפים פוליטיים ידועי־שם. ככל הפעולות הללו השתתפו יהודים שהיו עדיין חופשיים. פעולות אלה היו צו־השעה באותה תקופה — מבין הלוחמים היהודים בקרואטיה נפלו בקרבות — לפי אומדנו של החוקר ד"ר י. רומאנו — כ־70%, ז.א. אחוז גבוה למדיי.

בשורות הפארטיזאנים הצטיינו, בין הרבים, המשוררת מגדה בושקוביץ', המו"ל־ומו"ס פאול ברואייר, האחים בליוויים, הציירים איוון ריין (ר' עליו הרשימה על האמנות היהודית ביוגוסלאוויה, בכרך זה) וזוג הרופאים שלזינגר: הבעל, מירוסלאב, היה אפידמולוג, והוא נהרג, ביחד עם בתו, בקרבות הקשים ליד נהר סוטייאֶסקה, בקיץ 1943, ואילו רעייתו מאריה ארגנה וניהלה בתי־חולים חשאיים לפצועי הפארטיזאנים. אף כי הייתה חולת טיפוס, היא סירבה להתפנות ונפטרה בקרבת בית־חולים־השדה התת־קרקעי. היא הספיקה לבקש, שיקברו אותה מעל לפתח המקלט, שהיווה גם כניסה לבית־החולים. על־ידי מעשה זה נמנע בעד הפאשיסטים גילוי המיסתור וניצלו אי־אלה חיי־אדם. זה קרה ביערות פֶּטרוֹבָה־גוֹרָה, ושם הוקם גל־עד, שעליו הונצחה הפרשה הנ"ל. להלן נצטט משפט אחד מתוך מצבת־קבורה מיוחדת במינה זו:

"פה קבורה הרופאה הפארטיזאנית
מאריה שלזינגר...
אשר גם במותה
הגנה על חוליה
והצילה אותם".

בין הנופלים בקרבות נזכיר עוד את אוואלד ארליך, המכונה "בראנקו", שהיה הקומיסאר הפוליטי של "הגדוד ראב", הוא הגדוד היהודי שהוקם מיושבי מחנה־הפליטים האיטלקי, אחרי כניעת איטליה בספטמבר 1943, ונלחם באיים וביבשה נגד כוחות האוסטאשֶׁה, עד לפירוקו ולפיזור חייליו בין היחידות השונות. הייתה זו התופעה היחידה של לוחמה קיבוצית יהודית בקורותיה המפוארות של המחתרת היוגוסלאווית.

נזכיר עוד, שבין 150 הלוחמים היהודיים מראשית המחתרת מיוני 1941, לא־מעטים היו בני קהילת זאגרב; ומבין 12 "גיבורי האומה" (narodni heroji) רוברט דומאני ואדולף שטיינברגר היו תושבי העיר ופבלה פאפ לא רק שפעל בה בארגון ההתנגדות לפאשיסטים, אלא אף נתמנה לחבר הנהגת המפלגה הקומוניסטית בקרואטיה. שלושתם נפלו.

מאלה שנותרו בחיים והגיעו לתפקידים בכירים בממשל היוגוסלאווי נזכיר את ליאו מטס, ד"ר ליאון גרשקוביץ, אלכסנדר גולדשטיין וזדנקו האס (אנשי זאגרב או אוסייק).

שיקום הקהילה

אחרי השחרור הקימו את הקהילה מחדש יהודים מעטים, פליטים שחזרו מאיטליה, לוחמים־פארטיזאנים ושבויי־מלחמה ששבו משביים בגרמניה. היא כיום, בזעיר־אנפין, שוב אחת היחידות המרכזיות של יהודי יוגוסלאוויה.

בין מקימי הקהילה מחדש היו: ד"ר לב זינגר ודוד־דאלה לוי.

גן הילדים היהודי בזאגרב בשנת 1926
(הגננת "מרים ויילר")

אחרי העליות ארצה בשנים תש"ח–תשי"ב נותרו בעיר כאלף יהודים.

הקהילה מקיימת מחלקות נשים ונוער. כמו־כן הוקמה מקהלה מעורבת על־שם "משה פיאדה". בנובמבר 1986 ציינה הקהילה בחגיגיות את יובל 180 שנה לייסודה. נתקיימו הרצאות ומסיבות, בהן השתתפו נציגי קהילות אחרות וגם אורחים מחו"ל, לרבות מישראל. חגיגות אלה זכו לסיקור נרחב בטלוויזיה ובעיתונות המקומיות. בין מארגני האירוע הזה — סלבקו גולדשטיין, יו"ר הקהילה, וסרג'ן מאטיץ', מזכיר הקהילה.

יל"ל

נספח א'

ראשי הקהל של ק"ק אשכנזים בזאגרב

(לפי סדר כרונולוגי)

1832–1806	יעקב שטיגלר
1838–1833	דוד בלום
1846–1838	שפיירר
1843–1840	יעקב שפיצר
1844–1843	דוד בלום
1846–1844	יהושע אפשטיין
1853–1847	דוד בלום
1854–1853	יעקב אפשטיין
1860–1854	ד"ר מאברו זאק"ש
1873–1860	וילים שורץ
1881–1873	יוסף זיבנשיין (אדריכל)
1891–1881	מקסו שטרן
1907–1891	יוסף זיבנשיין
1912–1907	ליאו הוניגסברג
1919–1912	ד"ר רוברט זיבנשיין
1935–1920	ד"ר הוגו כהן (קון)
1941–1935	ד"ר מקסו פשרהוף (עמד גם בראש הוועד למען הפליטים)
1943–1941	ד"ר הוגו כהן (קון)
1945–1943	ד"ר רוברט גליקסטל (האחרון בשואה והראשון בחופש)

אחרי השחרור (משנת 1946 ואילך):

1951–1946	פרופ' ד"ר ארפד האן
1978–1951	ד"ר ליאו (לב) זינגר
1986–1978	דרגן וולנר
מאז 1986	סלבקו גולדשטיין

נספח ב'

תנועת הפליטים היהודיים דרך יוגוסלאוויה

פליטים במעבר ודרכי פינויים (לפי השנים)

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
בדרכי היבשה	4,400	4,200	2,400	2,200	2,800	9,100	11,200	8,200	3,100
בדרכי הים	—	—	—	—	—	2,600	4,200	1,100	—
סה"כ	4,400	4,200	2,400	2,200	2,800	11,700	15,400	9,300	3,100

הגירה מיוגוסלאוויה לארצות שמעבר לים

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
באמצעות היצ"מ	—	76	160	280	406	562	720	1202	420
בסידורים פרטיים	10	18	48	56	52	67	85	246	72
סה"כ	10	94	208	336	458	629	805	1448	492

(מספרים אלה כוללים רק נתונים שנרשמו בוועדה מיוחדת. הם אינם כוללים נתונים על עליית הנוער שהייתה מצומצמת).

* (הרשימה לקוחה מדיווחו של מזכיר הקהילה, אלכסה קליין, שהוכן בשנת 1944 עבור הארגונים הבינלאומיים הגדולים).

שתי הערות לטבלה הנ"ל:

א. נכללו רק אותם הפליטים שהתפקדו בוועדת העזרה. יש להניח, שהיו עוד פליטים, שלא נזקקו בשלב זה לסיוע מטעם הקהילה המקומית.

ב. המספרים הנ"ל אינם כוללים את עליית הנוער, שעברה דרך זאגרב. מדובר בילדים פליטים מגרמניה ומפולין, שהיו כבר יתומים, ושאוכסנו והוכנו לעלייה על־ידי אגודות נשים יהודיות ועל־ידי המוסדות הציוניים.

גן הילדים היהודי בזאגרב בשנת 1926
(הגננת "מרים ויילר")

אחרי העליות ארצה בשנים תש"ח–תשי"ב נותרו בעיר כאלף יהודים.

הקהילה מקיימת מחלקות נשים ונוער. כמו־כן הוקמה מקהלה מעורבת על־שם "משה פיאדה". בנובמבר 1986 ציינה הקהילה בחגיגיות את יובל 180 שנה לייסודה. נתקיימו הרצאות ומסיבות, בהן השתתפו נציגי קהילות אחרות וגם אורחים מחו"ל, לרבות מישראל. חגיגות אלה זכו לסיקור נרחב בטלוויזיה ובעיתונות המקומיות. בין מארגני האירוע הזה — סלבקו גולדשטיין, יו"ר הקהילה, וסרג'ן מאטיץ', מזכיר הקהילה.

יל"ל

נספח א'

ראשי הקהל של ק"ק אשכנזים בזאגרב
(לפי סדר כרונולוגי)

1832–1806	יעקב שטיגלר
1838–1833	דוד בלום
1846–1838	שפיירר
1843–1840	יעקב שפיצר
1844–1843	דוד בלום
1846–1844	יהושע אפשטיין
1853–1847	דוד בלום
1854–1853	יעקב אפשטיין
1860–1854	ד"ר מאברו זאק"ש
1873–1860	וילים שורץ
1881–1873	יוסף זיבנשיין (אדריכל)
1891–1881	מקסו שטרן
1907–1891	יוסף זיבנשיין
1912–1907	ליאו הוניגסברג
1919–1912	ד"ר רוברט זיבנשיין
1935–1920	ד"ר הוגו כהן (קון)
1941–1935	ד"ר מקסו פשרהוף (עמד גם בראש הוועד למען הפליטים)
1943–1941	ד"ר הוגו כהן (קון)
1945–1943	ד"ר רוברט גליקסטל (האחרון בשואה והראשון בחופש)

אחרי השחרור (משנת 1946 ואילך):

1951–1946	פרופ' ד"ר ארפד האן
1978–1951	ד"ר ליאו (לב) זינגר
1986–1978	דרגן וולנר
מאז 1986	סלבקו גולדשטיין

נספח ב'

תנועת הפליטים היהודיים דרך יוגוסלאוויה

פליטים במעבר ודרכי פינויים (לפי השנים)

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
בדרכי היבשה	4,400	4,200	2,400	2,200	2,800	9,100	11,200	8,200	3,100
בדרכי הים	—	—	—	—	—	2,600	4,200	1,100	—
סה"כ	4,400	4,200	2,400	2,200	2,800	11,700	15,400	9,300	3,100

הגירה מיוגוסלאוויה לארצות שמעבר לים

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
באמצעות היצ"מ	—	76	160	280	406	562	720	1202	420
בסידורים פרטיים	10	18	48	56	52	67	85	246	72
סה"כ	10	94	208	336	458	629	805	1448	492

(מספרים אלה כוללים רק נתונים שנרשמו בוועדה מיוחדת. הם אינם כוללים נתונים על עליית הנוער שהייתה מצומצמת).

* (הרשימה לקוחה מדיווחו של מזכיר הקהילה, אלכסה קליין, שהוכן בשנת 1944 עבור הארגונים הבינלאומיים הגדולים).

שתי הערות לטבלה הנ"ל:

א. נכללו רק אותם הפליטים שהתפקדו בוועדת העזרה. יש להניח, שהיו עוד פליטים, שלא נזקקו בשלב זה לסיוע מטעם הקהילה המקומית.

ב. המספרים הנ"ל אינם כוללים את עליית הנוער, שעברה דרך זאגרב. מדובר בילדים פליטים מגרמניה ומפולין, שהיו כבר יתומים, ושאוכסנו והוכנו לעלייה על־ידי אגודות נשים יהודיות ועל־ידי המוסדות הציוניים.

נספח ג'

אומדן סטאטיסטי — קרואטיה
בתקופת השואה

א. הגירושים וההשמדות		
בשנת 1941	23,000	
בקיץ שנת 1942		
בפיקוחו של אכרומייט	3,000	
1943		
בפיקוחו של הָלם	2,000	
בסה"כ	28,000	
ב. אודים מוצלים		
(באזורים שבשליטת האיטלקים)		
הריכזים הראשונים (1 בספט' 1941 עד סוף מאי 1942)	1,035	
באי קורצ'וֹלָה	119	
הריכוז השני באזורים I ו־II (שבשליטת הצבא האיטלקי):		
1) לפי המעמד האישי:		
א. של אזרחים זרים	283	
ב. מוצמדים לאזרחות איטלקית	893	
ג. יהודי קרואטיה	1,485	
בסה"כ	2661	
2) לפי מחנות:		
צְרִיקוֹנִיצָה	1172	
האיים הווּאר ובּראץ'	615	
(לשעבר במחנה קראל־אֶבִיצָה)		
בסביבות דוברוֹבניק	874	
בסה"כ	2,661	
3) ממקומות בלתי־ידועים:	916	
סך כולל	3,577	
לפי רישומו של "דָלאסָם" משנת 1940	2,987	
לפי רישומים מינהליים של "דלאסם" (? 1941)	3,674	
ג. סה"כ ניצולים (בשנת השחרור 1945 — בעת חיסול המחנות):		
א. באיטליה (כתוצאה מבריחות, מהעברות וכיו"ב)	4–5,000	
ב. ניצולי מחנה ראב (בהסגר עד לשחרורם ע"י הפארטיזאנים)	3,577	
ג. בקרואטיה גופא (מוסתרים חוגות מעורבים)	1,200	
ד. בשבי גרמני (בתור קצינים או חיילים שנלקחו בשבי ב־1941, במסגרת הצבא היוגוסלאווי המלכותי, בעת הכניעה)	500	
הסך הכולל	8–9,777	
(דהיינו כ־ 8–10 אלפים ניצולים)		

הערות:

1) בחישובים אלה לא נכללו יהודי זאגרב וקרואטיה שניצלו ע"י בריחה להונגאריה או ע"י השתתפותם במאבק לשחרור הארץ — בשורות הפארטיזאנים.

2) ההפרש בין הרישומים של שנת 1941 באיטליה לבין המצב בעת השחרור נובע מתוספת הגירה או בריחה, שאין עליהן תיעוד.

נספח ד'

רשימה של מו"לות יהודית בזאגרב

(מראשית המאה ועד השואה)

Židovske edicije uredjene i štampane u Zagrebu (sredjeno prema Ustanovama — izdavačima):

I. Hrvattsko-slavonsko-dalmatinska Vlada (kasnije: Pokrajinska Uprava za Hrvatsku i Slavoniju)

"Dereh Hakodeš (דרך הקדש) — Katekizam Mojsijeve vjere za izraelsku mladež pučkih i srednjih škola", sastavio Dr. H. Jacobi, nadrabin: 2-go izdanje, Zagreb 1900, str. 175; 4-to izdanje, Zagreb 1923, str. 183.

"Biblijska Povjesnica za izraelsku mladež pučkih i nižih srednjih škola", Zagreb 1923. Sastavio Dr. H. Jacobi, nadrabin u Zagrebu, 165 str. sa mapom Palestine "za vrijeme razdiobe zemlje".

II. Izraelska Bogoštovna Općina Zagrebačka

Godišnje izviješće obospolne Izr. Konfesionalne škole, 1889–1914, Zagreb 1914.

Gavro Schwarz: "Obredi izraelske vjere", Zagreb 1929, str. 66 (prvo izdanje 1916).

Gavro Schwarz: "Molitve zadušnice", Osijek–Zagreb 1922.

Šalom (Miroslav) Freiberger: "Povijest Židova od razorenja Drugoga hrama do završetka gaonijskoga vremenа," Zagreb 1927, 75 strana.

Isti: "Povijest Židova od propasti gaonata do izgona iz Španije", Zagreb 1928 (šapirografirano), 16 strana.

"Godišnjak 5688 (1927–8), str. 131.

"Pravila Jevrejske vjeroispovedne općine u Zagrebu", Zagreb 1931, str. 61.

IIa. Ostale židovske općine

Pravila izraelske ortodoksne bogoštovne općine u Zagrebu 1925.

Pravila jevrejske vjeroispovijedne općine sefardskog obreda u Zagrebu 1927.

III. Židov (organ Saveza Cionista Jugoslavije)

"Židov", 1917–1941, provobitno dvonedeljni list; od 1920 izlazio tri puta mesečno, od 1922 do kraja nedeljno; 3200 primeraka.

IV. Biblioteka "Židov"

Dr. Aleksandar Licht: "Potrebe i zahtjevi", Zagreb 1919, str. 39;

Isti: "O mržnji i o izbavljenju", 1937, str. 40.

Dr. S. Bernstein: "Cionizam" (preveo: Altaraz), Zagreb 1919, str. 33.

Dr. I. Vidor: "Zsidokérdés zsidoszempontbol", Zagreb 1930, str. 88.

Adolf Pollak: "Zionismus", Zagreb 1934, str. 39.

Dr. M. Traub: "Durch Planung zur Verwirklichung", Berlin–Zagreb 1935, str. 22.

Hozer: "Ahdut haolim", Zagreb 1928–1930, mjesečhik, Izdavao: Radni odbor Saveza — šapirografiran.
Pavao Wertheim: "Pregled Geografije Palestine", Zagreb 1929, str. 61.
Martin Buber: "Tri besjede o židovstvu", Zagreb 1930, str. 35 (uključeno: 'Prikaz Buberove misli' od Pavla Werheima).
"Herut" Vjesnik Saveza, Zagreb 1930, mjesečnik.
Pavao Wertheim: "Borba omladine", Zagreb 1931.
Isti: 'Hermann Cohen', Zagreb 1929, str. 18.
"Hašomer Hacair", Zagreb 1932, str. 120 (U saradnji sa članovima Hanhage rašist; Urednik: Cvi Rothmüller); 1200 primeraka.

VII. Kibuc hacofim

"Medura", Zagreb 1930–1931.
"Barzel", Iton cofim bogrim, Zagreb 1937–1940 šapirografiran.

VIII. Hašomer Hacair (Histadrut H.H. u Savezu Cionista Jugoslavije)

"Iton hatnua", Zagreb 1938–1941, mjesečnik šapirografiran.
Hašomer Hacair–Hahanhaga harašit "תולדות הרעיון השומרי", Zagreb 6598 (1938), 36 str.

IX. Hanoar (kasnije: Revija židovske omladine Jugoslavije), Zagreb 1926–1937, mjesečno, 1500 primeraka.

X. Biblioteka "Hanoar"-a

"Naše Omladinstvo" — članci i govori, Zagreb 1930 (urednik Pavao Wertheim), str. 46.
Pavao Wertheim: "Demonsko u erosu", Zagreb 1931, str. 32 (preštampano iz "Hanoara" (G. III–IV, prošireno izdanje, nije bilo u prodaji; 150 primjeraka).
Dr. Cvi Rothmüller: "Jevrejska omladina Južne Srbije", 5692–1932, str. 40.

XI. Izdanja Židovskog Narodnog Fonda (Keren Kayémet le-Israel)

"Sipurim", Zagreb, 1919, str. 36.
"Haaviv" — list jevrejske djece, Zagreb 1922–1914; 1500 primeraka "Omladina i Keren Kajemet leJisrael" — Zagreb 1935, str. 35.

XII. Biblioteka "Haaviv" (Zemaljsko povjereništvo KKL za Jugoslaviju)

"Priče za židovsku djecu", / priredio Dr. Alfred Singer / Zagreb 1924, str. 92.
Cvi Rothmüller: "Božić i Hanuka", igrokaz u jednom činu, Zagreb 1924, str. 11.
"Theodor Herzl", Zagreb, 1928 (5688).
"Modra Vila" dječji igrokaz s pjevanjem i plesom (1 čin), / Uredio: Šalom Freiberger/ Zagreb 1928, priredio Lujo Grün.
"Spomenica Dobrotvornoga Bazara u korist šume Kralja Petra Oslobodioca u Palestini", Zagreb 1930 (5690), str. 38, uredio Cvi Rothmüller; 3000 primjeraka.
Schmitz-Brauner: "Die Wahrheit über den Revivionismus"; "Zum jüdisch-arabischen Problem".
Heinrich Heine: "Baharaški rabin", Novelistički torzo (preveo Pavao Wertheim), 1929, str. 43.
Samuel Romano: "Šelomo ben Gabirol, književni prikaz", 1930, str. 32.
Jehuda Burla–Avigdor Hameiri: "Četiri novele iz savremene hebrejske književnosti", 1930, 56 strana (preveo Samuel Romano; uredio i uvodom popratio Dr. C. Rothmüller).
J. Gur-Ari: "Rabi Jehuda Haj Alkalaj", 1931 (preveo s hebrejskog Samuel Romano. Uredio Drago Steiner).
Hugo Herrmann: "Problem Arapa u Palestini", 1932, str. 57 (preveo Dr. Joel Rosenberger).
Rabinson–Bistricki: "Antologija novohebrejske književnosti" (urednik Drago Steiner; Preveli: Samuel Romano, Jakov Maestro), Zagreb 1933, str. 319.
Jichak Grünbaum: "Naše doba- doba odluke", Zagreb 1936.
Hajim Weizmann: "Govor pred Kraljevskom Komisijom (po stenografskom zapisniku), Zagreb 1936, 36 strana.

SPOMENICA: Izdao Odbor za proslavu 50-tog rodjendana Dr-a A. Lichta. Preštampano iz "Židov" -a, br. 14, god. 1934, Zagreb 1934, str. 56.
Aleksandar Licht: "Kratak izvod iz istorije Židova u Italiji" (po Dubnovu), Zagreb 1938, str. 59.

V. Savez Cionista u Kraljevini S.H.S.

SPOMENICA Zemaljske organizacije cijonista iz Jugoslavenskih zemalja — Narodnom Vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba, Zagreb 1918, 16 strana.
Pravila Saveza cionista Jugoslavije u Kraljevini S.H.S. Zagreb 5686(1926), str. 17 (mali format).
Izvještaji Radnog odbora Saveznom vijeću:
u Beogradu — 1929 (31 mart–1 april); u Novom Sadu — 1930 (8. decembra); u Sarajevu — 1932 (25–26. septembra); u Zagrebu — 1937 (6–7. juna); u Banjoj Luci — 1939 (24–25 dacembra); Izvještaj sa sjednice Saveznog odbora Saveza Cionista Jugoslavije dno 17. novembra 1940 u Zagrebu, str. 23 (mimeografirano).

VI. Savez Židovskih Omladinskih Udruženja

"Gideon", Zagreb 1919–1926 izlazio mjesečno od 1.IX 1919 (kasnije "Hanoar" — vidi napred); 1500 primeraka.
"U predvečerje Hanuke" (obradio Cvi Rothmüller), Zagreb, s.d., str. 10.
"Album židovskih narodnih pjesama", 60 pjesama za glas i klavir od Žige Hiršla; tekstove priredio Šlomo Löwy (Levi), Zagreb 1921.
"Vjesnik" S.Ž.O.U. od IX 1924–1931 (povremeno).
"Šire Am" — Židovske narodne pjesme (sa notama), str. 133.
Cvi Rottmüller: "Židovska kolonizacija Palestine", Biblioteka "Gideona", Zagreb 1925.
Ignjat Šlang: "Jevreji na Severoistoku Evrope", Zagreb 1927, str. 23.
Cvi Rottmüller: "Ideologija cionizma", Zagreb 1928, str. 55.

Cvi Rothmüller: "Bjalik", Zagreb–Beograd 1933, str. 189 (sadrži: Biografiju str. 7–172. izabrane pjesme 173–187).
Josef Fraenkel: "Herzl" (sadrži biografiju i odlomke iz "Der Judenstaat").
Moše Švajger: "Arlozorov", Beograd–Zagreb 1938.
Dr. Šalom Freiberger: "Molitvenik" (Sidur), 766 strana.
Dr. Lavoslav Glesinger: "Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556–1558)", Zagreb–Beograd 1940, str. 110.

XIX. Omanut, Društvo za promicanje jevrejske umjetnosti, Zagreb

Šemuel Romano: "Bajke, priče, slike Šemuela Čike", Zagreb 1938, str. 96.
Omanut, mjesečnik jevrejske kulture. Urednici: Dr. Hinko Gottlieb, E. Samlaić i dr. L. Glesinger (1936–1941).
C. Roth: Jevreji u kulturi čovječanstva, Zagreb, 1936, 320str

XX. Muzičke elicije Omanut (Kompozicije za razne instrumente, glasove i horove)

J. Kinor: Kol nidre, za solo i mješoviti zbor.
A.M. Rothmüller: "Četiri sefarde religiozne narodne pjesme za mješoviti zbor.
A.M. Rothmüller: "Moauz cur (Hanuka pjesma)" — harmonizacija za mješoviti zbor.
H. Gottlieb: Ijar, jevrejski maj i druge pjesme.
E.E. Samlaić: Džunaj, za mjesoviti zbor.
A.M. Rothmüller: Lezihron (U spomen) H.N. Bjalik (suita za violinu, violu i violoncello).
A.M. Rothmüller: Aforizmi za harfu.
A.M. Rothmüller: Aforizmi, obradba za klavir.
A.M. Rothmüller: Psalam 15, za pjevanje i klavir (orgulje).
Heine: Izabrane pjesme, preveo H. Gottlieb.
Th. Fuchs: Jevrejski ples, za klavir.
P. Dessau: 'Širat roe' (Pastireva pjesma), za pjevanje i klavir.
P. Dessau: 'Al sefat jam Kineret' (Na Kinereta žalu), za pjevanje i klavir.
S. Alman: 'Amar lahem', za muški zbor i klavir.
H. Jablon: Jevrejske pjesme, za violinu i klavir.
H. Jablon: Hasidske melodije, za violinu i klavir.
L.L. Bernheim: 'En la mar', za pjevanje i klavir.
L.L. Bernheim: 'Ala una', za pjevanje i klavir.
L.L. Bernheim: 'Las estreas', za pjevanje i klavir.
L.L. Bernheim: 'Arvoles joran', za pjevanje i klavir.
L.L. Bernheim: 'Los biblikos', za pjevanje i klavir.
Jacob Weinberg: Hazak veemac, za mješov. zbor i klavir.

XX. Edicije XXI. Bnej Brit

N.O.B.B.: Loža Zagreb br. 1090, Spomenica 1927–1932, str. 131 (štampano kao rukopis; prilog: kratak sadržaj na francuskom i njemačkom, str. 10).
N.O.B.B.: Dr. L. Pinsker, "Autoemancipaciju", Opomena suplemenicima od ruskog Jevrejina s uvodnom napomenom Ahad Haama, Zagreb 5693 (1933), str. 31 (preveo: Robert Veith).
"Geulat Haarec", priče, pjesme, slike, Zagreb 1931 (uredio Cvi Rothmüller), 44 strana.
Ruža Lerincova: "Zimsko popodne", Zagreb 5692 (1931), str. 15.
Ruža Lerincova: "Hanuka" (Bajke), Zagreb 5692 (1931).
Jichok Lejb Perec: "Bajke i priče. Najlepše bajke i priče iz svijeta pobožnih Jevreja", Zagreb, 1932, str. 111. Preveo i napisao uvod: Dr. Cvi Rothmüller.
Dječja Hanuka igra u deset prizora, Zagreb s.d., 15 str.
"Purim" — dječja igra u 7 prizora, Zagreb s.d., 19 str.
"Sveta Palanka pred Purim" (u 4 prizora), Zagreb 5691/1931, strana 24.
Cvi Rothmüller: "Modra kasica", dječja Hanuka igra u deset prizora, Zagreb bez datuma, str. 15.

XIII. Jugoslovenska Liga Prijatelja Hebrejske Radne Palestine

"Pravila Lige zu Radnu Palestinu", Zagreb 1934, str. 14.

XIV. Zemaljska Organizacija Cionista Revizionista: "V. Žabotinski"

"Jevrejski list" od 7. II 1933 – 30.IV 1934 – izlazio dvaputa nedeljno, 2000 prim.
Ezra Ukrajinčik: "Izrael 1921–24" (preveo Theodor Büchler), Biblioteka "Jevrejski List", Zagreb 1934.
"Malhut Jisrael", kasnije "Jevrejska Tribuna" (Prvo: Novi Sad 1935–37), Zagreb 1937–38; 1500 primeraka.

XV. Biblioteka "Esperanza" (udruženja studenata Sefarada)

S. Kamhi: Sefardi i Sefardski pokret.
J.A. Kajon: "Sefardi do danas", Zagreb 1927, str. 32.

XVI. "Judeja" — Židovski Akademski Kulturni Klub u Zagrebu

"Izvještaj za godinu 5670 – 1909–10", Zagreb 1910, str. 60.
Dr. I. Altarac (Altis): "Omladinski pokret", Zagreb 1919, str. 48.
Isti: "Sabatski sastanci", Zagreb 1919.
Isti: "Uspomene iz škole moga djeda" izdalo Židovsko narodno društvo, Zagreb, 1919.

XVII. Jevrejski Narodni Kalendar

God. I — Jevrejski Narodni Kalendar za 6796 g. (1935–36), Zagreb–Beograd, 5000 prim.
God. II — Jevrejski Narodni Kalendar za 5697 g. (1936–37), Zagreb–Beograd, 5000 prim.
God. III — Jevrejski Narodni Kalendar za 5698 g. (1937–38), 5000 prim.
God. IV — Jevrejski Narodni Kalendar za 5699 g. (1938–39), Zagreb–Beograd, 5000 prim.
God. V. Jevrejski Narodni Kalendar za 5670 g. /1939–40/
God. VII. Jevrejski Narodni Kalendar za 5671 g. /1940–41/

XVIII. Biblioteka Jevrejskog Narodnog Kalendara

XXII. Prigodna izdanja

Morris Rosenfeld: "Pjesme iz geta", Zagreb 1906, Nakladom predločevom (Prevo ih iz židovskoga i uvodom popratio: Aleksandar Licht), strana 122.

Richard Lichteim: "Program cionizma" (preveo A. Licht) — po nalogu Zemaljskog odbora cijonista u zemljama austro-ugarske monarkije, nakladom "Židovske Smotre", Zagreb 1912.

Dr. Gavro Schwarz: "Židovi u Rimskom svijetu 79.", Zagreb 1915, str. 15 (preštampano iz Nastavnog Vjesnika).

Žiga Hirsler: "Židovske narodne pjesme", Zagreb, Nova Knjižara, 1921 (zbirka 60 narodnih pjesama za glas i glasovir; sabrao i uredio Salomon Löwy –Levi]).

Dr. Cvi Rothmüller: "Slovenština u židovskom jeziku", Zagreb 5689/1928, preštampano iz "Židov-a" br. 37–38, 1928, str. 12.

Anonimnó: "Jevreji — Nepobitna istorijska istina ili Iskrena riječ u pravo doba", Zagreb 1933, str. 18.

Dr. Gavro Schwarz, nadrabin: "Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50tih godine 19. vijeka", Zagreb 1939, str. 106.

XXIII. Izraelitičko hrvatsko literarno društvo

Izvještaj izr. hrv. literarnog društva u Zagrebu za godine 1904–1905 i 1906 (ur. Gavro Schwarz), Zagreb 1907.

XXIV. Izraelska Ferijalna Kolonija

Društveni propisi Izraelske ferijalne kolonije u Zagrebu, Zagreb 1924.

Spomenica Izraelske ferijalne kolonije u Zagrebu, Zagreb 1940.

* *

דוד אלקלעי, "דער חורבן פון די יידן אין יוגאסלאוויע", כ"אלגמעמיינע ענציקלאפעדיע", יידן, ג', ניו יארק 1966, עמ' 368–347.

ישעיה ילינק, השמדת סרבים, יהודים וצוענים במדינת קרואטיה העצמאית, ילקוט מורשת, חוב' כ"ו, תשל"ט, נובמבר 1978.

יקיר אבנטוב, "תולדות יהודי יוגוסלאוויה, כרך ראשון: מימי קדם עם סוף המאה הי"ט", בהוצאת התאחדות עולי יוגוסלאוויה, תל-אביב 1971 (בעריכת צבי רותם).

ילקוט תש"ח–תשל"ח, דברי מחקר ועיון ופרקי זכרונות, 30 שנה למדינת ישראל ולעלייה מאורגנת מיוגוסלביה; התאחדות עולי יוגוסלאוויה, תשל"ט, 1978.

דניאל קארפי, "מעשה ההצלה של יהודים באזורי הכיבוש האיטלקי בקרואטיה" (ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, הרצאות ודיונים בכינוס הב"ל השני, יד ושם)" ירושלים, תשל"ו.

מנחם שלח, "רצח יהודי קרואטיה על-ידי הגרמנים ועוזריהם במלחמת העולם השניה" (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, ינואר 1980 — (כתב-יד).

הנ"ל, חשבון דמים, הצלת יהודי קרואטיה ע"י האיטלקים 1941–1943, תל-אביב, תשמ"ו/1986.

Anonimno, *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb, 1952.

Jehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust — The American Joint Distribution Committee, 1939–1945*, Detroit, 1981.

Blet, Pierre et al. (ed's): *Le Saint-Siège et les victimes de la Guerre*, vol's. 6e, 8e, 9e série: *Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*", Città del Vaticano, 1975.

R. De Felice, *Storia degli Ebrei italiani sotto il Fascismo*, 3-a edizione, Torino, 1972.

Dr. B. Eisner, *Medjunarodno, medjupokrajinsko (interlokalno i medjuvjersko bračno) pravo Jugoslavije*, Zagreb, 1935.

H.P. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979.

S. Hranisaljević, *Jevrejska verska zajednica*, jubilarni zbornik života i rada u SHS, 1918–1928, Beograd 1929, p. 661.

Izraelska Bogoštovna Općina: Godišnjak Zagreb, 1927/8.

JA-Beograd 1959–60; 1961–2, 1963–4. 1954; 1955–56; 1957–8;

Katalog izložbe jevrejske štampe u Jugoslaviji 1918–1941, JIM-Beograd, 1981

Zbornik 4, Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd, 1979.

Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1966.

Lj.St. Kosier *Jevreji u trgovini u Jugoslaviji i Bugarsko*; Beograd, 1930.

M. Michaelis, *Mussolini and the Jews*, London, 1978.

J.F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust 1939–1943* New York, 1980.

Dr. N. Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948.

"Zločini" fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevrejs u Jugoslaviji, Beograd, 1952 (new ed., pp. 1–43 in English), Beograd, 1957.

Spomenica 1919–1969, Savez jevrejskin opština, Beograd, 1969.

Zbornik 4, Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd, 1979.

Ž, Zagreb 3.III, 23.III, 10.IX, 33.XII–1939.

זאדאר Zadar (איטלקית Zara)

בגליל דאלמאטיה (Dalmacija) שברפובליקה הקרואטית (Hrvatska)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1818			7
1880			24
1910			55

עיר ונמל על החוף האדריאטי — בצפון דאלמאטיה, על נתיב־שייט חשוב, המקשר את החוף הדאלמאטי עם ראוונה, וניציה וטריאסטה. עד תום מלחמת־העולם השנייה היוותה חלק של איטליה, ובעבר הייתה מטופחת לרפובליקת וניציה. זמן קצר שלטו בה, במפנה המאות ה־18 וה־19,

האוסטרים ואף הצרפתים. מאז שנת 1918, ע"פ חוזה השלום, שוב צורפה לאיטליה. מנובמבר 1944 העיר שייכת ליוגוסלאוויה. מרבית האוכלוסייה היא קרואטית או סלאווית־דאלמאטית.

בסביבות העיר דרומית־מזרחית ממנה, ליד העיירה בנקובאץ (Benkovac), נמצאה מצבה יהודית עתיקה; ולא רק יהודית, אלא אף ארץ־ישראלית, באשר נקבר שם, כנראה, במאה השנייה לספירה המקובלת, "איש טבריה, אוריליוס דיוניסיוס Aurelius Dyonisius, "בן 50 ואב לשלושה ילדים". המצבה נשמרת במוזיאון בארכיאולוגי של זאגרב ויש בה עדות נוספת לגבי נוכחות יהודית בחוף הדאלמאטי עוד בתקופה ההלניסטית־רומית (הכתובת חקוקה באותיות יווניות) עד כה לא נתגלו פרטים נוספים שיעידו על יישוב יהודי כמו זה שהיה קיים בסאלונה־סולין לידה ספליט (ר' שם).

יהודים היו בעיר זו מאז המאה ה־14, בתור סוחרים, מלווים ובנקאים*. כך הגיע לשם, למשל, בשנת 1392, יהודי בשם כשר בן דוד, דרך חברה בנקאית ונציאנית; ובסוף אותה מאה, היו בעיר גם בונומי ואנשל לוי, וכן בונאוונטורה בן משה. השלטונות במקומיים ניסו להתנגד לנוכחות היהודית, אך בהעדר מוסדות להלוואה, בכל־זאת הותרה התיישבותם הלכה למעשה, אם־כי לא רשמית. במשך הזמן הבטיחו היהודים לעצמם זכויות לשחיטה כשרה, לתפילה ולקבורת מתיהם, חרף התנגדות מתמדת של חלק מבורגנות העיר. עלה בידם אף להימנע מסימנים מיוחדים בלבוש שהיו נהוגים, למשל, ברומא ובטורינו.

בשנת 1480 נחתם הסכם בין העירייה לשני רופאים יהודיים מספרד — גביראל בן יצחק ה"עברי" (Haebreus) מסאלאמאנקה והיארונימוס בן אברהם, שהיה, כפי הנראה, אנוס מטולידו. הם התחייבו לספק שירותי רפואה בעיר במשך שנתיים, ואין אנו יודעים אם תופעה זו היא בודדת. ההסכם נתפרסם ב"לוח השנה היהודי" לשנת תרצ"ח (ר' במקורות).

בשנת 1553 נצטוו היהודים למסור לידי השלטונות תוך שבוע ימים, את ספרי הגמרא שבידיהם. סימן מובהק, שהיה שם מניין יהודים, עליו הוטלה "גזירת התלמוד" הזאת. אין מידע על סיום הפרשה, וחסר גם תיאור רצוף של קורות העדה (ההיסטוריונים של יהודי איטליה לא דנו די־הצורך באזורים שבשליטתה של הרפובליקה הוונטית, מעברו השני של הים הדריאטי).

בראשית המאה ה־17 פעלו שם הרופאים: שלמה טובי וטוביה גבאי. באותה תקופה שהה בעיר הרב מאיר, המכונה "דא זארא" (מזאדאר). הוא חיבר כתבים תורניים שונים, וביניהם חיבור בעל השם "השפעה נוצרית" (נגד סיגופים). לא מצאנו פרטים על חיבור כזה, אשר יש להניח כי בטעות יסודו, או שנותר בכתב־יד; בכל־זאת, מצאנו שהחיבור יצא לאור בדפוס ונציה, אצל ונדראמין, המפעל שר' דא זארא היה מנהלו במשך שנים לא־מועטות.

אף אחרי ייסוד הבנק הנוצרי "מונטה די פיאטה" (Monte di Pieta) בשנת 1628 נותרו בעיר יהודים מספר, וביניהם ויטה לוי, ישראל פנסו, משה קוריאל ושלמה סניור.

בשלהי המאה ה־17 נתמנו נציגי העדה בתור 'קונסולים'. כך כיהנו בשנת 1631 האחים אברהם ומשה פרינסיפאל, כנראה בעיקר כאחראים לגביית מיסים בנמל (אם לשפוט לפי התואר Console a questa scala). ברם, מושל אחר גירש את האחים הנ"ל מהעיר. אכן, ביחסי השלטונות אל היהודים היו עליות וירידות. בשנת 1670 הוכר רשמית שמואל לימה בתור "קונסול היהודים" ע"י המושל ("פרובידור").

מבני קהילת ספליט (ספאלאטו) נמצאו אחדים, בראשית המאה ה־18, בזאדאר. באותה תקופה שהו בעיר ויטה לוי, פנסו, משה קוריאל וסניור הנ"ל. בשנת 1708 הוצא צו גירוש נגד היהודים, אך הללו ניהלו מאבק משפטי להבטחת שהייתם ולביטול הצו, שנסתיים, כנראה, בהצלחה. אולם ידועים גם צווי גירוש שבוצעו למעשה, כמו זה משנת 1730, למשל, שהוצא נגד מרדכי כהן ובתו ויולה (צ"ל, כפי הנראה, בילהה) ונגד אחרים. בשנים 1738—1739, נחתמו שוב חוזים עם יהודים.

הואיל והנהגת העיר הייתה מעוניינת מבחינה כלכלית בקידום הירידּ של סט. סימון, שהתקיים בה, קיבלו יהודים מספר רשות להימצא במקום למשך הירידּ אבל סביר להיח, שנותרו שם אף מעבר למועדי הירידּ.

גם יהודים מקורפו — כגון האחים מרדכי ויהודה כהן — השתקעו בעיר והיו קצבים ויצרני "אוֹפַנקה" (ז.א. נעליים כפריות פשוטות, הנהוגות בבאלקאנים). אף נגדם הוצא צו גירוש בשנת 1730, אך נראה שהוא לא בוצע.

בסוף המאה ה־19, בעת סכסוך על הריבונות בין אוסטריה לאיטליה נתגלעו בצד הפרו־אטלקי, תופעות אנטישמיות, כגון הכינוי "Ciffuti" (מילה טורקית לגנאי), בצירוף עם הכינוי "יעקובינים", רמז כאילו הם אשמים בכיבוש האוסטרי.

בעת החדשה לא נותרו במקום אלא יהודים ספורים בלבש. בשנת 1938 היו שם 49 נפשות, היוו 1.9% מכלל האוכלוסייה, ללא קהילה.

א"א: B-97

Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd: 1234/1233/56, 1240/57, 1243/57, 1251/57, 1258/57, 1264/58.

Muzealno-historijski odsjek, Saveza jevrejskih vjeroispovednih općina, Zagreb (Generalni izveštaj o radu Muzealno-historijskog odsjeka u Zagrebu, za godinu 1951), pp. 2–10.

* בשנת 1308 נרצח בקרבת העיר יהודי בשם ליאון טורטוריסי מסיראקוזה, ויורשיו דרשו, ואף קיבלו, פיצויים מרכושו של הנרצח, מטעם העירייה.

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, כרך ראשון, תל־אביב, תשל״א, עמ׳ 29–30, 172 (מפה)
Dr. Ferdinand Bischoff, *Österreichische Stadtrechte und Privilegien*, (Mit Literaturangaben und Anmerkungen), Wien, 1857, p. 207.
Cattalinich, *Memorie degli avvenimenti succesi in Dalmazia*, Spalato, 1841.
T. Erbei, *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, Zara, 1886–92.
Jevrejski Narodni Kalendar, Beograd-Zagreb, 5698 (1937–38), pp. 57–64.
Šime Ljubić (editor), *Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, Zagreb, 1868, vol. I, pp. 236–7, 362.
A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Roma, 1936, p. 133.
Paul Pisani (Abbé), *La Dalmatie de 1791 à 1815*, Paris, 1893.
G. Sabalich, *Sotto San Marco, Ritagli di storia e Letteratura Patria*, Zara, 1901.

זאווידוביצ׳י Zavidovići

ברפובליקה של בוסניה־הרצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1910		137
1921	9,095	110
1930		200
1940		117
1961	8,000	—

עיר־תעשייה בבוסניה, בשפך נהר קריוָואיָה לתוך נהר בוסנה. מפעל של בתים טרומיים ובית־חרושת לרהיטים.

יהודים ספרדים הגיעו למקום עוד במאה הקודמת, ואילו מקצת אשכנזים באו בעקבות האוסטרים בסוף המאה ה־19. הקהילה הייתה משותפת. בסוף המאה ה־19 עמד בראשה יוסו חביליו, ובעת החדשה — י. זוננפלד. החזן היה יצחק י. חביליו, בעל מסחר זעיר. בקהילה התגוררו המשפחות הגדולות של בכור, אלטרץ, מוסאפיה, אוזמו, שטרן ובאנד. יהודים רבים עסקו בעיבוד עצים ובמסחר בהם.

בראש הסניף הציוני עמד ד״ר באנדא, נציגת הקרן־הקיימת הייתה — הגב׳ שמוקלר. היהודים הללו נספו רובם ככולם בעת השואה, בעיקר במחנה המוות הקרואטי יאסינובאץ.

הקהילה לא שוקמה.

אי״י: B-371; B-126
Ž, Zagreb, 16.1. and 16.4.1940.
JA, Vršac 5690 (1929–30).

זבורניק Zvornik

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1879			50
1910			148
1921	3,139		134
1931	3,487	25	75
1940			78
1968	6,500		11

עיירה בבוסניה המזרחית, על הנהר דרינה. המקום היה על הגבול שבין אוסטריה לסרביה, ובראשית המאה הייתה שם תסיסה לאומנית בין הסרבים, רוב תושבי העיירה.

יהודים היו במקום במאה ה־19, בעיקר בעלי־מלאכה, כגון אופים, סנדלרים, פחחים ושענים, וכן רוכלי ירקות ושאר מיני מזון. מבין המשפחות הידועות נזכיר את המשפחות פאפו, כהן, בר־אהרון, לוי, גראציאני; ומבין האשכנזים, שבאו עם השלטון האוסטרי אחרי 1878, נציין את המשפחות בלאם, גינסברגר, פישר, גוטסמן ווסרשטיין.

בין שתי מלחמות־העולם חיו העדות הספרדית והאשכנזית בשלום ובשיתוף־פעולה והתפללו בבית־הכנסת הקטן, שנבנה בשנת 1902. יו״ר הקהילה היה נחמן חיון, ולידו פעל הרמן גינסברגר. קודם־לכן כיהן משה בר־אהרון כיו״ר. והגבאי היה יהודה לוי.

החזנים היו פארדו, לוי ונסים מונטיל׳יו, ולבסוף בוגר הסמינר היהודי בסאראייבו — בנימין הרן. מבין האשכנזים שימש כחזן דוד אורדנטליכר.

ליד הקהילה פעל ״תלמוד־תורה״, ובו למדו כתריסר ילדים.

מאז שנת 1919 התארגנו במקום שלוחות ציוניות, הן אגודת נוער יהודי והן סניף של ההסתדרות הציונית הארצית. בראש אגודת הנוער עמדו חזקיה ואברהם לוי, ואילו יו״ר הסניף היה בלה פישר.

בנובמבר 1919 נוסדה קבוצה לטיפוח מוסיקה יהודית בשם ״כינור דוד״.

היחסים עם האוכלוסייה המקומית היו טובים עד לכיבוש הנאצי. הפאשיסטים הקרואטיים (״אוסטאשה״) ריכזו את כל היהודים כבר במאי 1942, הובילום לשאבאץ ומסרום לידי הגרמנים. רובם ככולם הומתו במחנה באנ׳יצה ליד בלגארד.

אין עוד קהילה אחרי השואה.

אי״י: B-405.
יו״ש: 017/17.

Ž, 9.5.1919, 11.8.1919, 18.10.1919, 3.11.1919.
ŽSv, 28.11.1919.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Spomenica 400, p. 245, pp. 224–5.

זֶמוּן Zemun , (בגרמנית: Semlin)

פלך סְרֶם (Srem), ברפובליקה של קרואטיה.

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)	% מבין האוכלוסייה
1745		8		
1755		18		
1804	7,136	30	160	2.24%
1808	8.203	30	242	2.95%
1831			263	
1863			211	
1900	15,608		955	6.12%
1910	16,166		681	4.21%
1921	18,524		623	3.36%
1931	28,074		523	1.86%
1940			585 (מזה 96 ספרדים)	
1969	95,000	136	0,14%	

עיירה על הגדה המערבית של הדאנובה, בקרבת שפך הנהר סאווה (Sava) לתוך הדאנובה. העיר שייכת לפלך סְרֶם (Srem או Srijem) והיא שוכנת מול הבירה — בלגראד. המקום היווה גבול בין אוסטריה ההאבסבורגית לבין טורקיה העות'מאנית (מ־1521 עד 1717 [חוץ מהשנים 1688–1690]) — אח"כ בין אוסטרו־הונגאריה ליוגוסלאוויה עד למלחמת־העולם הראשונה.

במערב נחשבה העיר עד לתקופתנו חליפות כחלק מקרואטיה או מסְרביה (מחמת הקרבה, אך בטעות). כיום אין היא למעשה אלא פרבר של הבירה, בלגראד, שעמה היא קשורה ע"י גשרים על־פני הסאווה. זהו אזור מגורים ותעשיות (נפט, מכונות, מוצרי עור, תרופות וכו').

ראשוני המתיישבים

ההתיישבות היהודית במקום החלה במחצית הראשונה של המאה ה־18, כאשר הקיסר קארל ה־6 נתן רשות ליהודים ממוראוויה לעבור לזמון.

מאמצע המאה ה־18 ואילך, קיבלו משפחות יהודיות ספורות זכויות שהות (incolat) לפיהן יכלו להשתקע בעיר. בין ראשוני המתיישבים היה "היהודי הטורקי" רפאל סלומון — בשנת 1753. במאה ה־18, ושוב במאה ה־19, קלטה העיר כמה וכמה פעמים מפונים ופליטים מהפגזות ומכיבושים שעברו על בלגראד הטורקית או האוסטרית (לימים, הסְרבית) והייתה מרכז במסגרת אזור־ספר צבאי (Vojna Krajina). מצב זה נמשך רשמית עד לשנת 1873, אך גם לאחר מכן נותרו במקום מסממני עיר־ספר. מבין המשפחות הראשונות בעיר נזכיר אחדות: ברנדייס, קיים, לבל ואליאס.

מן הראוי לציין שרק הבנים הבכורים היו רשאים לשאת נשים ולהתיישב, בעוד הנולדים אחריהם חויבו לעזוב את המקום "כדי לשמור על האיזון העדין באוכלוסייה", דהיינו לא להגדיל את מספר היהודים בה.

בסוף המאה ה־18 הוגבל מסחרם של היהודים על־ידי צווים באופן שהותר להם רק לקנות, אבל לא למכור, את מרכולתם (למכור מותר היה רק ביריידים). כמו־כן הוצא צו לפיו חויבו היהודים, תוך שנתיים, לחדול משימוש בשפתם (יידיש או יידיש־דויטש), אפילו בניהול ספרים. השימוש בכל שפה אחרת (שונה מן הגרמנית) הותר בתוך כותלי בית־התפילה בלבד. מטעם השלטונות הוכרה הקהילה בשנת 1746 בתור "Judengemeinde", אף כי ישבו אז בעיר רק 8 משפחות. הן זכו להגנה צבאית מזה, ונתחייבו לשלם מס, בסך 100 פלורינים לשנה כל אחת, מזה.

היישוב היהודי בזמון מאורגן מאז המחצית השנייה של המאה ה־18. מאותו זמן ועד לתקופה בת זמננו התגוררו מרביתם של היהודים בעיר התחתית — ב"רחוב היהודים". הרחוב היה ידוע בכינוי הכלאיים (חציו בגרמנית וחציו בסְרבית־טורקית) "Juden-Sokak". המהגרים באו מבוהמיה וממוראויה. מתיישבים ראשונים אלה, נסבלו, ללא זכויות־אזרח ובלי רשות לרכוש נכסי־דלא־ניידי או לחכור אותם.

התפתחות היישוב היהודי

הרב יהודה ירוחם, נתין טורקי, היה, כנראה, ראשון רבני זמון במאה ה־18. הוא נפטר בשנת 1763.

בסוף המאה ה־18 שימש בקודש הרב ישראל אלכסנדר, שנפטר בשנת 1808. ראש הקהילה היה, עד לשנת 1801, משה הרצל, ואחריו יעקב בן רפאל סלמון. עם נכבדי הקהילה נמנו משפחות ביליץ, פיישל, פרנקל ואמיגו (מאוחר יותר: מאיר).

בשנת 1802 הזמין יו"ר הקהילה, יעקב סלמון, את משה שפירהאוון מפולין, כדי שיכתוב ספר־תורה ויבדוק את כל גווילי החומש; ובמידה שמצא אותם פגומים, היה עליו לתקנם או לכתוב אותם מחדש.

ב־10 באוקטובר 1802 ביקשה הקהילה היהודית לאפשר לה להשתמש בחלקת אדמה ליד בית־קברות הקאתולי בשביל

בית־העלמין החדש, משום שבבית־העלמין הישן לא היה עוד מקום. כעבור שנה, ב־12 ביולי 1803, ביקש הרב אלכסנדר להעלות את שכרו מ־3 ל־4 גולדנים לשבוע, ובתקופת החגים מ־9 ל־12 גולדן. על מילוי בקשה זו המליצו 16 בני העדה בחתימת־ידם.

בתקופת המרד הסֶרבי הראשון, בראשיתו בשנת 1804, ובייחוד בהמשכו סמוך לסוף שנת 1806, באו אל העיר פליטים יהודיים מבלגראד, והקהילה דאגה להם בסיוע שנתקבל מיהודי טריאסט. בשנת 1809 נאלצו רוב הפליטים לצאת מאזור הספר. הם התפזרו ונדדו צפונה ומערבה. רק 10 משפחות מהם הורשו להישאר בעיר.

בשנת 1816 הוגבל מספר המשפחות היהודיות בשטח הצבאי ל־30, אך השלטונות לא תמיד הקפידו ליישם הגבלה זו במלואה. באותו פרק־זמן שירתו יהודים מספר בצבא (ה"לאנדוור") האוסטרי, כגון החייט הרשל קלופפר, אשר הודות לכך זכה לתעודת בעל־מקצוע מורשה.

בנוסף להפליות ולמגבלות עסקיות מדי פעם, היה גם ניסיון (בשנת 1833) להעביר ילדים יהודיים על דתם, דהיינו לנצרם בעל־כורחם, והיה נחוץ להשיג הוראה רשמית כדי שהעניין ייבדק וייפסק. באותה שנה נדחתה בקשת הקהילה הספרדית לבנות בית־כנסת משלה, מחשש "פן יגדיל הדבר את מספר היהודים בעיר" (פקודה מה־10 ביוני 1833).

מראשית המאה ה־19 ועד לשנת 1823 כיהן שם הרב יוסף פרידנסברגר. אחריו בא שלמה הירש. "שופט היהודים" היה יעקב פוליו, ואילו כגבאי שימש יוסף הרצל. לפחות משנת 1813 קיים "בית־ספר יהודי" (כנראה תלמוד־תורה) שבו לימד שלמה ריכטצייט, והקהילה ביקשה רשות לסלול כביש־גישה אל הבניין, אך בקשתה נדחתה ע"י המפקדה הצבאית. בשנת 1821 למדו 17 ילדים. קרה שעל יהודי נאסר להקים בית נוסף על בית מגוריו (לבל זוננפלד, בנובמבר 1831).

בעיר הוקמו שתי קהילות, אשכנזית וספרדית. בקהילה האשכנזית שימשו בקודש, בראשית המאה ה־20: ברוך ליפינקו ויעקב פרידנסברגר הנ"ל. בראש הקהילה הספרדית עמד משה אלמוזלינו.

משפחת הרצל והרב יהודה חי אלקלעי

סבו, שמעון לב, וסבתו של ד"ר תיאודור (בנימין זאב) הרצל, היו מתושבי המקום ונקברו בבית־העלמין היהודי שם. משנת 1823 ובמשך עשרות בשנים היה הרב יהודה בן שלמה חי אלקלעי מנהיגה הרוחני של היהדות המקומית. עד לעלייתו ירושלימה, בשנות השבעים, יצא הרב אלקלעי מזמן למסעות הסברה ודרשה למערב־אירופה, למען יישוב ארץ־ישראל. הוא חיבר קונטרסים רבים ופעל במוסדות היהודיים שבמערב־אירופה למען רעיון זה, ונחשב לאחד ממבשרי הציונות, ביחד עם משה הס והרבנים קאלישר ונאטונק. מבין הוגי הרעיון של יישוב ארץ־ישראל היה הוא היחיד שזכה לפרסום אחת מיצירותיו הקצרות באנגלית: "מבשר טוב" נתפרסם בלונדון, בשנת 1852, בשם "Harbinger of Good Tidings", ועורר ויכוח ציבורי ער מעל דפי הבטאון היהודי המרכזי "ג'ואיש כרוניקל" הלונדוני.

הרב אלקלעי השתתף בארגונו של ד"ר חיים לוריא וסייע ביד ממשיכו, הר' צבי־הירש קאלישר. הוא תמך גם בכי"ח, והתכתב עם הנהלתו בפאריס, מתוך תקווה ודרישה שהארגון הבינלאומי היהודי הראשון יירתם לעבודת יישוב ארץ־ישראל. כוונתו היתה להקמת יישובים חקלאיים.

בירושלים הוא יזם ויסד אגודה דומה, דהיינו "כל ישראל חברים ליישוב א"י", אך מפאת סכסוכים והתנגדות בחוגי החרדים, נשארו תכניותיו על הנייר. הרב אלקלעי התנגד בתוקף להגירת יהודי מזרח־אירופה לאמריקה. אך קולו היה בודד. בכתביו נתן ביטוי נאמן הן לאמונה הדתית המסורתית והן לכמיהה לציון ולמשיחיות העממית ששררו בין יהודי הבאלקאן במחצית השנייה של המאה ה־19. מארץ־ישראל חזר פעם לאירופה בשליחותה של "החברה ליישוב ארץ־ישראל" (אז בהנהלתו של הר' צבי־הירש קאלישר). באותה הזדמנות ביקר שוב בקהילתו.

הגבלות והרשאות

במשך המאה ה־19, צורכי החליפין הלכו וגברו על המגבלות. כך הורשו ה"תגרים הטורקיים" (ז.א. אזרחי הקיסרות העות'מאנית מעבר לנהרות — מסֶרביה) נפתלי אשכנזי ויצחק (די) מאיו לעסוק במסחר סיטונאי ובסחורות טראנזיט — לפי פקודה משנת 1836.

במרוצת המאה שחלפה הסתגלו היהודים לתנאי החיים והמסחר המיוחדים של עיר־הספר, ונתגבשו בה החיים הקהילתיים. הדבר בא לידי ביטוי בייסוד בתי־כנסת של ממש. בשנת 1862 התירה העירייה התיישבות יהודית, לראשונה ללא הגבלות.

בית־הכנסת הראשון נבנה בשנת 1863 (של האשכנזים), ואילו הספרדים חנכו את בית־תפילתם בשנת 1867. בבית־הקברות, המצבה העתיקה ביותר היא משנת 1740.

בפברואר 1868 ניתן שיווי־הזכויות ליהודים בצו קיסרי.

בסוף המאה ה־19 עזבו משפחות ויבות את העיר ונדדו צפונה לבודאפשט או לווינה (וביניהם משפחת הרצל), ונתמעט מספר חברי הקהילה. בקהילה האשכנזית כיהן כרב, בין השנים 1909־1927, ד"ר צבי (היגקו) אדרבך, לימים רבה של קהילת האשכנזים בעיר סאראייבו וממנהלי בית־המדרש היהודי שם. אחריו שימש בכהונה גרשון קוצ'קא. בין חכמי הספרדים שפעלו במקום נזכיר את הרב אלקלעי הנ"ל, את

מ.ב. אהרון, שבתאי מפרישטינה, משה בכר ויצחק מוסאפ׳ייה.
נשתמרו פנקסי הקהילה, שהרישומים בהם החלו בשנת 1782, ואילו תקנון "חברה קדישא" קיים משנת 1813. בשנת 1853 נקראים החברים החדשים בשם "המלאדשיים" (מסרבית mladi) = הצעירים). אחרי הפצצת בלגראד בשנת 1862 ופינוי היהודים מהעיר, פעלה בזמון ועדת הצלה ועזרה.

קשר עם כי"ח

זמן קצר עבר אחרי ייסוד כי"ח בפאריס (1860), וכבר נוסד במקום, בשנת 1868, סניף ובו 24 חברים, ביניהם שני בני משפחת אלקלעי (לרבות הרב הנ"ל) ושלושה בני משפחת הרצל (משה, דוד וברוך). אין כמעט ספק שהיתה זו תוצאה מהשראתו ומאמונתו של הרב יהודה חי אלקלעי, דהיינו שהמוסד הבינלאומי היהודי הראשון יתמוך ביישוב ארץ־ישראל ויקרב את הגאולה. כידוע, תקוות אלה לא נתגשמו.

הקהילה והציונות

בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה ד"ר מוריץ רָכניצר, גבירא פולגאר וליאופולד ברנדייס. סגנו של האחרון היה איוו כהן ואילו ראש "חברה קדישא" היה הבנקאי מוריץ ששון. בשנות ה־30 עמד בראש החברה תיאודור גרינפלד. שני המניינים שיתפו פעולה וקיימו מוסדות משותפים, כגון החברה, בית־ספר עממי ובית־חיים. יו"ר אגודת הנשים הייתה הגב' רוזה זוננפלד, ואח"כ חנה חלפון ויוסטינה שרייבר. עם הקמתה של המדינה החדשה בשנת 1918, נעשה ניסיון לגרש מהעיר, במסגרת מבצע טיהור מגורמים זרים, יהודים מספר, מפאת היותם נתיני טורקיה, אך הדבר לא יצא לפועל.

באותה תקופה השתלטו הציונים על הקהילה. בבחירות של יולי 1919 נבחרה מועצה בת 11 חברים, מהם 8 עסקנים ציוניים ובראשם ברנדייס ואיון כהן, לימים המזכ"ל הראשון של איגוד הקהילות, שמושבו היה "מעבר לגשר", דהיינו בבלגראד. מאז התנהלה פעילות ציונית ערה בעיר.

בין הציונים הראשונים במאה ה־20 היה זיגפריד וייזנקורן, אשר רעייתו הייתה מקורבת למשפחת הרצל.

בראש הסניף הציוני עמד מוריץ ששון, הנזכר לעיל.

בבית־הספר מטעם הקהילה למדו כ־100 ילדים, בחלקם גם לא־יהודים. לימדו בו שלושה מורים, וביניהם ברהנרד כהן, אביו של המו"ל — מן הגדולים במדינה — גזה כהן (Geca Kon) בבלגראד, ושתי מורות. מוסד זה התקיים בי השנים 1872–1912.

הנוער הציוני והאגודות השונות

רוב־רובו של הנוער היהודי היה מאורגן במסגרות ציוניות. התקיימה חוות־הכשרה, כהכנה לעלייה. אחדים עלו ארצה, כחלוצים. התנועה החינוכית הייתה של "השומר הצעיר", ואילו רבים מבין המבוגרים היו מאוגדים ב"ליגה למען ארץ־ישראל העובדת". במקום פעל גם סניף ויצ"ו, ובשנות השלושים נתווספו הציונים הכלליים (פרוגרסיווים) וגם סניף של הרוויזיוניסטים נוסד בעיר. עד השואה עמד בראש הסניף הציוני ד"ר ארנולד שיין (נפטר בקיבוץ גת).

ליד בית־הכנסת התארגנה מקהלה, אשר הופיעה גם בקונצרטים פומביים בשנות ה־30 של המאה.

ראוי להזכיר גם את המניין האורתודוקסי, בראשותם של ליאון הסל וקולומן שלזינגר. הרב היה שייבר, ואילו בתפקיד גבאי שימש איגנץ קנאקר.

התקיימה גם אגודה למוסיקה עממית בשם "דוד", שהקימה תזמורת גיטארות.

מראשית המאה הנוכחית פעלה בעיר ספרייה יהודית, שנוסדה ע"י גבריאל פולגאר הנ"ל.

אגודת נשים פעלה מאז 1919 ועסקה בסעד לנזקקים.

יהודי זמון עסקו במסחר ובתעשייה (טחנות־קמח, מנסרות, טקסטיל) והיו ביניהם גם בעלי מקצועות חופשיים ובעלי בתי־מלאכה. מוצאם מבורגנלנד ומסלובאקיה, ובחלקם הספרדי מבוסניה ומבלגראד, כאמור לעיל. במחצית השנייה של המאה ה־19 הצטיינו בעיר רופאים מספר, והראשון ששירת בעיר היה ד"ר יעקב ברסלאואר (עבד בשנים 1834–1853). כן פעל שם ד"ר י. טרייליכט, שהיה רופא צבאי (בשנת 1860 זכה לאות־הצטיינות על שירותיו הטובים). בין שתי מלחמות־העולם פעלה בעיר אגודת ספורט יהודית בשם "הכח", ובראשה עמד רוברט בונדי. היא עסקה בענפי ספורט אחדים ובמיוחד בהתעמלות (המדריך היה פריץ רוזנפלד). יוסף קלאר ניהל את מדור השיט, והגב' אילונה הרצל־דראגונר היתה אחראית על קבוצת כדור־היד "האזינה", ספורט נשים שהיה נפוץ אז.

בהתחלת המאה ה־20 יצא לאור בזמון עיתון בשפת לאדינו בשם "אל לוסירו" ("El Luzero" = האור). עורכו היה שמואל בן סעדי לוי. בתת־הכותרת בצרפתית הציג העורך את מטרותיו כלהלן: "ביטאון האינטרסים המוסריים והכלכליים של המזרח ושל יהודים דוברי ג'ודיאו־איספניול", אך השבועון לא נתקיים זמן רב.

עד לשואה פעלה בעיר גם האגודה "עזרא" לחיסכון ולהלוואות.

מועדון בטרם נעילה

על החיים התוססים והאופטימיות של יהודי זמון תעיד

העובדה, שבשנת 1938 חנכו ציוני זמון "מועדון יהודי" ובו ספרייה. מייסדו היה רודולף קלופפר; סגנו היה דוד פוגל. המועדון הציב לעצמו את המטרה לתת לחבריו־מבקריו תוכן תרבותי יהודי ולהרחיקם מהשפעות חיצוניות, אשר באו בעיקר מחוגי הנוער הקומוניסטי, שהצליח לגייס לשורותיו תלמידים וסטודנטים יהודיים במספר לא־מבוטל.

יהודי הכפרים של פלך סְרֶם היו מסונפים לק"ק זמון, ואלה המקומות בהם התגוררו, בין שתי מלחמות־העולם, מספר משפחות יהודיות: דוֹבאנוֹבצי, אוּגרינוֹבצי, סטיבין', בישינוֹבו, קארלוֹבצי"ץ', שימאנוֹבצי, טוֹבָרָנִיק ועוד.

השואה

בזמן השואה סבלו היהודים, מיד עם כניסת האוסטאשֶה הקרואטיים למקום, משוד, מביזה, מקנסות ומעצרים, ואח"כ — באיחור של שנה מן הרדיפות הראשונות — בא הגירוש למחנות־ההסגר. מרבית יהודי זמון נאספו בכפר טֶנְיֶה (Tenje) ליד אוֹסיֶיק. משם גורשו, בחודשים יולי־אוגוסט 1942, למחנות ביאסֶנוֹבאץ וסטארָה גראדישקָה, בהם נרצחו. בגדה השמאלית של נהר הסאווה, לרגלי הגשר המחבר את העיר לבלגראד, נמצאו ביתנים עזובים של יריד בינלאומי משנים עברו, ועל־כן נקרא המקום "סאיימישטֶה". הוקם שם מחנה־ריכוז ע"י הגרמנים, ובספרות נזכר המקום בתור "מחנה סעמלין"*, אם־כי המחנה היה בתחומה המינהלי של בלגראד. במחנה זה "אוכסנו" בתנאים תת־אנושיים אלפי יהודים, לרוב נשים, זקנים וטף, מסרביה, כולל בלגראד, מבאנאט ואף מקוסובו. רבים מהם מתו ברעב בו־במקום, ואילו אחרים הומתו ב"מכוניות הגאז", שעברו מהמחנה דרומה לגבע בשם אָוונָלָה, ושם נקברו הקרבנות בהסתר. מלוא היקפה של פעולה נאצית זו נתגלה רק לאחר המלחמה.

כבר ביחידות הפארטיזניות הראשונות שהתארגנו, השתתפו צעירים יהודים, וביניהם גם נשים. יוסף בז'ראנו זכה ל"אות הראשונים". מלכדו השתתפו עוד כתריסר צעירים יהודים במלחמה נגד הפולשים ועוזריהם. בין אלה גם בנות, כגון אדית פיסקר, סוזאן שאלגו וזלטה פאלקנברג. בין הבחורים הלוחמים הצטיינו ביז'ה אלבחרי ואלפרד קאצ'קה.

בסך הכל, מיהודי העיר נספו בצורה זו או אחרת, שלושה רבעים, דהיינו כ־500 נפש. עם קרבנות השואה נמנה גם אריך־אלישע סָמלאיץ', סופר ומלחין מחונן, שהיה מעורכי כתב־העת היהודי "אמנות" שהופיע בזאגרב.

* המחנה הוקם בדצמבר 1941 ומרבית המיחות וההמתות נתקיימו בו או מתוכו בחודשים ינואר־מאי 1942. בתקופה זו נכלאו בו למעלה מרבע מן יהודים שהובאו לשם מבאנאט, מבלגראד עצמה, מניש ואף מגלילות דרומיים. כמעט ואין ניצולים. ראה פרטים — בערך בלגראד.

שיקום הקהילה

הקהילה שוקמה לאחר שחרור העיר ע"י הפרטיזאנים היוגוסלאווים. ראשי הקהל הראשונים היו י. גולדשטיין ואלכסנדר פראנק, ואחריהם יובן ברנדייס.

ליד שרידי בית־הכנסת החרב הוקם גל־עד לזכר קרבנות הפאשיזם. כן הוצב לוח־זיכרון בלַדֶינה־בֶּז'אניסקָה קוֹסָה, מקום שבו הומתו בירות, בשנת 1941, 350 יהודים.

אי"י B-468, B-3
הארכיון ההיסטורי בבלגראד (Istorijski arhiv Beograda)

הארכיון של זמון (Zemunski magistrat)
I.20/1753, I.45/31.X.1955, I.22/1756, XII 37P/191R/1802, VII.48J/199R/1803, P192/R276/7.II.1809, P278/R277/28.II. 1809, P1020/1850, 43/1862.

"הצפירה", 1889, גליון 240
BCh 16.7.1860. no. III. p. 96, 13.1. 1864, no. II. p. 35.
BAIU (Nouveaux Comités), 1868, p. 85.
JG, 1.10.1920. 1940, no. 30.
JP, 1963, no. 9–10. p. 14, 1971, no. 1–2. p. 41, 1981, no. 3–4. p. 75.
Ž, 22.7.1919, 12.8.1919, 22.8.1919, 1.10.1919, 3.9.1937 (Kulturni i literarni prilog no. 1, pp. 79–82. Dr. L.Sik), 1.12.1939, 22.12.1939, 22.3.1940, 29.3.1940.
ŽS 4.8.1913, p. 205; 19.12.1913, p. 348
ŽSv 6.7.1919, 3.5.1922
יקיר אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, כרך ראשון, התאחדות עולי תל־אביב, תשל"א–1971 יוגוסלביה,
כריסטופר ר' בראונינג, הפתרון הסופי בסרביה: המחנה היהודי בזמלין־ חקר המקרה, יד ושם, קובץ מחקרים (ט"ו), ירושלים, תשמ"ד.
Christopher R. Browning, The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A Case Study, *Yad Vashem Studies*, vol. XV. 1983. pp. 55–90.
Lazar Čelap, Jevreji u Zemunu za vreme vojne granice, *Jevrejski Almanah*, Beograd, 1957–58. pp. 59–71.
Dr. Slavko Gavrilović, *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-Sremskoj vojnoj granici (XVII–XIX vek)* (s.l.-s.d.)
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Zvi Loker, Le Rabbin Juda ben Salomon Hay Alcalay et l'Alliance Israélite Universelle à propos de ses lettres inédites. *Revue des Etudes Juives*, Paris, tome CXLIV, janvier-septembre 1975, pp. 127–144.
Magyar rabbik, Nagyzsombat, 5666 (1907) p. 151, 5667 (1908). p. 91.
Dr. G. Schwarz, Židovska općina u Zemunu. najstarija u Hrvatskoj. *Omanut*, Zagreb, vol. IV, no. 9. septembar 1940, pp. 125–129, no. 12. december 1940, pp. 184–5.

זניצה Zenica

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1879			48
1910			294
1921	27,511	50	210
1931	7,632	50	270
1940		60	195
1968	56,000		30

עיר במרכז בוסניה, על נהר בוסנה; עיר מכרות (פחם, ברזל ופלדה) ותעשיות, מן הגדולות בדרום־מזרח אירופה. צומת־דרכים. האזור התפתח מזמן הכיבוש הצבאי האוסטרי בשנת 1878, ועוד יותר ביוגוסלאוויה החדשה, והוא מספק דלק לתחנות־חשמל ולכל התעשייה הכבדה שבסביבה.

יהודים באו לעיר במשך המאה ה־18. הקהילה נוסדה בשנת 1880. בית־הכנסת, בסגנון מאורי, נחנך בשנת 1903 (בעת הכיבוש הנאצי נשדד וחולל, אך נשאר עומד על תלו; משמש כיום כמוזיאון עירוני). יהודי זניצה היו סוחרים ובעלי־מלאכה. הקהילה קיימה "תלמוד תורה" בו למדו כתריסר תלמידים.

בית־העלמין העתיק מעיד על נוכחות יהודית עוד במאה ה־18, באשר המצבה העתיקה ביותר היא משנת 1747. נראה שמספר היהודים היה מזערי עד למחצית השנייה של המאה ה־19.

בית־הכנסת בעיר זֶניצָה (בוסניה) שנהפך למוזיאון העירוני אחרי השואה.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה יהודה מונטיל׳יו, מוריץ שלום והרמן ליב ליבלינג. גבאי בית־הכנסת היה בנימין פינטו.

בקהילה זו שימשו ברבנות החכמים ליאון־יהודה פינצי (עד לשואה), רפאל ויוסף לוי ומשה דנון. החזנים היו מוריץ אלטרץ ומוריץ שלום.

אגודת הנשים נוהלה ע״י א. פאפו וויקטוריה טרינקי. בשנת 1922 התארגנה קבוצת נשים לטיפול ביתומים. בין היוזמות הייתה עדה פאפו. בסניף הציוני פעלו אוטו וייס, שלמה טרינקי וסמי פאפו.

עוד בראשית שנות ה־20 נוסדה בעיר אגודת נוער יהודי בשם "נעורים" ובראשה עמדו עדה פאפו, בלנקה לוי וארתור קראוזה; מאוחר יותר היו העסקנים יעקב ואלברט אוזמו, חני שלום ושמואל טרינקי. האגודה הצטרפה לברית הנוער היהודי היוגוסלאווי והיוותה גורם פעיל בה.

השואה

בשואה נספו כל יהודי זניצה, והקהילה לא שוקמה.

בשנת 1967 נחנך לוח־זיכרון בפתח בית־הכנסת לזכר 185 היהודים שנספו במלחמה, והבניין נהפך למוזיאון עירוני.

אי״י: 53, 126, B-187.

יו״ש: 017/17.

אמת״י: 2846.

JG, 28.9.1928.

JP, 1967, no. 3–4, p. 24–5; 1973, no. 1–2, p. 29; 1973, no. 9–10, p. 32.

"Kadima", 1980, no. 42, pp. 9–14.

Ž, 30.9.1923, 27.10.1923.

ŽS, 13.11.1920, 10.12.1920, 13.1.1922.

JA, Vršac, 5690 (1929–5).

Spomenica 400, pp. 138–9, 242, 252.

זֶ׳פְּצֶ׳ה Žepče

ברפובליקה של בוסניה־הצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1789			16
1910			105
1921	15,586 (כולל המחוז)		189
1931	7,192		218
1940		15	58

זניצה Zenica

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1879			48
1910			294
1921	27,511	50	210
1931	7,632	50	270
1940		60	195
1968	56,000		30

עיר במרכז בוסניה, על נהר בוסנה; עיר מכרות (פחם, ברזל ופלדה) ותעשיות, מן הגדולות בדרום־מזרח אירופה. צומת־דרכים. האזור התפתח מזמן הכיבוש הצבאי האוסטרי בשנת 1878, ועוד יותר ביוגוסלאוויה החדשה, והוא מספק דלק לתחנות־חשמל ולכל התעשייה הכבדה שבסביבה.

יהודים באו לעיר במשך המאה ה־18. הקהילה נוסדה בשנת 1880. בית־הכנסת, בסגנון מאורי, נחנך בשנת 1903 (בעת הכיבוש הנאצי נשדד וחולל, אך נשאר עומד על תלו; משמש כיום כמוזיאון עירוני). יהודי זניצה היו סוחרים ובעלי־מלאכה. הקהילה קיימה "תלמוד תורה" בו למדו כתריסר תלמידים.

בית־העלמין העתיק מעיד על נוכחות יהודית עוד במאה ה־18, באשר המצבה העתיקה ביותר היא משנת 1747. נראה שמספר היהודים היה מזערי עד למחצית השנייה של המאה ה־19.

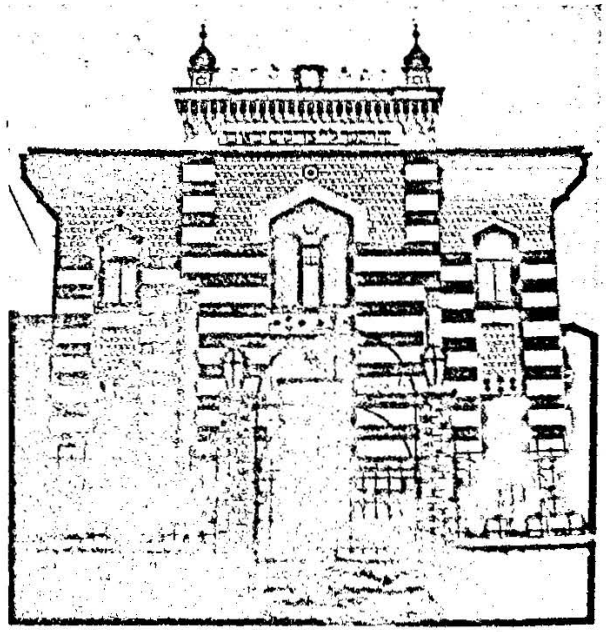

בית־הכנסת בעיר זֶ׳נִיצָה (בוסניה) שנהפך למוזיאון העירוני אחרי השואה.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה יהודה מונטיל׳יו, מוריץ שלום והרמן ליב ליבלינג. גבאי בית־הכנסת היה בנימין פינטו.

בקהילה זו שימשו ברבנות החכמים ליאון־יהודה פינצי (עד לשואה), רפאל ויוסף לוי ומשה דגון. החזנים היו מוריץ אלטרץ ומוריץ שלום.

אגודת הנשים נוהלה ע״י א. פאפו וויקטוריה טרינקי. בשנת 1922 התארגנה קבוצת נשים לטיפול ביתומים. בין היוזמות הייתה עדה פאפו. בסניף הציוני פעלו אוטו וייס, שלמה טרינקי וסמי פאפו.

עוד בראשית שנות ה־20 נוסדה בעיר אגודת נוער יהודי בשם "נעורים" ובראשה עמדו עדה פאפו, בלנקה לוי וארתור קראוזה; מאוחר יותר היו העסקנים יעקב ואלברט אוזמו, חני שלום ושמואל טרינקי. האגודה הצטרפה לברית הנוער היהודי היוגוסלאווי והיוותה גורם פעיל בה.

השואה

בשואה נספו כל יהודי זניצה, והקהילה לא שוקמה.

בשנת 1967 נחנך לוח־זיכרון בפתח בית־הכנסת לזכר 185 היהודים שנספו במלחמה, והבניין נהפך למוזיאון עירוני.

אי״י: 53, 126, B-187.
יו״ש: 017/17.
אמת״י: 2846.
JG, 28.9.1928.
JP, 1967, no. 3–4, p. 24–5; 1973, no. 1–2, p. 29; 1973, no. 9–10, p. 32.
"Kadima", 1980, no. 42, pp. 9–14.
Ž, 30.9.1923, 27.10.1923.
ŽS:, 13.11.1920, 10.12.1920, 13.1.1922.
JA, Vršac, 5690 (1929–5).
Spomenica 400, pp. 138–9, 242, 252.

זֶ׳פְּצֶ׳ה Žepče

ברפובליקה של בוסניה־הצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1789			16
1910			105
1921	15,586 (כולל המחוז)		189
1931	7,192		218
1940		15	58

עיירה במרכז בוסניה, על קו הרכבת בין סאראייבו לסלאבונסקי ברוד.

קהילה ספרדית קטנה, שנוסדה במאה ה־19. היהודים הראשונים באו, כפי הנראה, בשנות ה־20 של המאה הקודמת, מסאראייבו.

מרבית היהודים היו בעלי־מלאכה — פחחים, רפדים ואף עגלונים. כן היו פונדקאים וסוחרים זעירים.

בית־הכנסת נבנה בשנת 1903, אך פגע בו ברק בשנת 1927. הנזקים תוקנו. בתפקידי חזן ושו"ב שימשו "חם" משה מוסאפיה, שלמה חביליו — שהיה גם "חצ'ים" דהיינו מרפא עממי — ויצחק מבורך.

בין שתי מלחמות־העולם פעלה במקום אגודת נוער יהודית.

בביתם שמרו היהודים על שפת הלאדינו ועל מנהגיהם עתיקי־היומין, ובצאתם השתלבו יפה בסביבה וקיימו יחסי־שכנות טובים עם בני המקום, הן המוסלמים והן הקרואטים והסרבנים.

אעפ"כ פקדה אותם השואה. רובם ככולם הומתו במחנה־המוות הקרואטי יאסינובאץ.

הקהילה לא שוקמה.

אי"י: ב' 126-B, 370-B.
יר"ש: 017/17.

Avram Pinto, O Jevrejima u Žepci, *JP*, 1975, no. 5–6, pp. 18–21.
ŽSv, 2.11.1921.
J. Romano, *Žrtve i borci*, p. 226.
Spomenica 400, p. 242.

זְרֶנְיָאנִין Zrenjanin (קודם: פטרובגראד, וגם: וֶליקי בֶּצְ'קֶרֶק) (Veliki Bečkerek; Petrovgrad) (בגרמנית: Gross-Becskerek)

חבל באנאט, (Banat), בגליל ויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1762		30	
1835		74	334
1858	15,544	146	508
1870	19,666		1,089
1900	26,407		1,335
1921	27,511	400	1,200
1931	32,831		1,127
1940			1,260
1947			92
1961	49,000		28

העיר הראשית בחבל באנאט. נמל על הנהר בֶּגֶיי. צומת־דרכים וכן מרכז לתעשיות המבוססות בעיקרן על חקלאות (סוכר, שמנים), אך מצויות גם תעשיות מתכת ומספנה.

ראשיתה של קהילה

יהודים הגיעו למקום בשלהי המאה ה־17; וביניהם בני פריינד, משפחות יאלוס, גוטמן, גולדשטיין ואברהם. ידוע שמשפחת פריינד ניהלה את ספרי חשבונותיה בעברית (בכל אופן באותיות עבריות). בסוף המאה ה־17 נתוספו המשפחות קוטרר, פ'ישר, מנצר ואוסטרייכר.

בשנת 1747 התיישבו בעיר יואכים גולדשמיד ומשה אברהם, מגורשי בלגראד. ברם, הקהילה נתארגנה רק במחצית השנייה של המאה ה־18, וכל מוסדותיה הופעלו סמוך לסוף המאה ה־19. הפרנסים הראשונים היו: יצחק מנצר, אדם גוטמן, ישראל יעקבסון, יוסף ליכטנטל, שמעון איזנשטטר והרמן וייס. יצחק מנצר היה "שופט היהודים" (Judenrichter) בשנת 1816.

"חברה קדישא" נוסדה בשנת 1764.

ב"מרד ההונגארים" בשנים 1848–1849 השתתפו מבני הקהילה ואף סבלו אבדות בנפש, ביניהם הקצין משה בדיק, אשר בחייו ניסה להכניס תיקונים בדת ואף פירסם חוברת בגרמנית, שבה פירט את הצעותיו בנידון. עם מותו נעלמה תנועה זו, וחיי הדת היהודיים התנהלו כנהוג בקהילות ניאולוגיות ברחבי הונגאריה.

מוסדות הקהילה ופעיליה

ואלה הרבנים הראשונים שכיהנו בקהילה: מאיר פיין (עד 1857), ד"ר דוד אופנהיימר (עד למותו בשנת 1876) וד"ר מוריץ נידרמן; בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 שימש בקודש ד"ר מור קליין, יליד מישקולץ בהונגאריה ומוסמך בית־המדרש לרבנים בפראג. הוא חיבר מאמרים וספרים ורבות מדרשותיו נתפרסמו בדפוס. כן תירגם את "מורה נבוכים" לרמב"ם להונגארית, בשנת 1884. החזן בזמנו היה דוד גודשטיין.

מראשית המאה ה־19 ועד לסופה קיימה הקהילה בית־ספר עממי משלה, ובשנת 1900 הוא נמסר לרשות העירייה. בית־הספר הופעל מחדש, בהשפעה ציונית, בשנת 1920, בניהולו של לאיוש קפנר.

בית־התפילה הראשון הופעל משנת 1809 בראשותו של ישראל יעקובסון, אך בית־כנסת נבנה רק בשנת 1847; סמוך לסוף המאה נאלצו להרסו ובית־הכנסת הגדול נבנה בשנת 1895 ונחנך שנה לאחר מכן. הבנין היה מפואר. נהרס עד

היסוד ע"י הכובשים הנאציים. בית־העלמין קיים משנת 1828.

בשנת 1871 נוסד מוסד בשם "משכיל אל דל", שתמך במיוחד ביתומים חולים, ואף דאג לאישפוזם. בראש המוסד עמדו ז"גה הוברט, עו"ד, אשר מילא גם את התפקיד של ראש הקהל, ומקס אולמן.

בבית־הספר היהודי המשוקם היה המורה הראשון היינריך רות.

"אגודת נשים" נוסדה בשנת 1858, כשבראשה עומדת אלמנת ש. מנגולד. בשנות ה־20 פעלה קבוצת "האזינה" (כדור־יד לנשים) בשם "קדימה".

פרנסי העדה בעת החדשה

בעת החדשה היו ראשי הקהל ד"ר יוליה ניימן, ד"ר מאברו איואנ', איסה פ'ינ'ווש ומיכאל שוורץ. הגבאים היו אקפלד ום. שלזינגר. הרב היה ד"ר מאברו נידרמן. החזנים היו —לזאר יעקובוב'ץ' ופ'ינצי.

בראש הסניף הציוני עמד ד"ר גזה סיגֶטי ופעילות ויצ"ו במקום היו אתל ניימן, אתל ביכלר ופלורה סיגֶטי. מעסקני הנוער הציוני נזכיר את ל. פישר.

בראש "חברה קדישא" פעל ד"ר ארמין יוליוס, וסייעו לו יעקב פישל ומאברו שקפלד. אחריהם היו היו"ר ל'יודביט קרפנר וליאופולד פריישברגר, שהיה גם ראש הקהל האחרון עד לשואה.

עוד משנת 1870 הייתה קיימת אגודת סעד, שאספה תרומות זעירות, ומכאן שמה ה"הונגארי" (Krajcáros Egylet). בשנת 1917 הוקמה האגודה "למען האנושות" (בשמה המקורי — "Humanitätsverein"), שפעלה בדומה לאגודה שפעלה ליד קהילת זאגרב (ר' שם).

הקשר אל כי"ח

חברי קהילה זו היו ערים למתרחש ביהדות העולמית. עדות לכך השתתפותם הפעילה בסניף המקומי של כי"ח, למן השנים הראשונות להיווסדו (בשנת 1866 נרשמו כחברים בו 18 איש, בראשותו של הרב ד"ר אופנהיימר, ובשנת 1868 כבר נבחר ועד חדש ובו, בנוסף לרב הנ"ל, מופיעים לורנץ באש והרמן פולאק). בשנת 1872 היה הגזבר מתתיה נייגרושֶל. בשנת 1876 שוב הצטרפו לארגון 5 חברים חדשים. בשנות ה־90 תרמו יהודי המקום מדי שנה 66 פלורינים לקופת כי"ח.

מפעלים ומקצועות

פרנסתם של היהודים באה להם מהמסחר. בראשית דרכם היו רובם ככולם רוכלים (Hausierer בלעז) או פונדקאים, אך במשך הזמן התבססו וקמו ביניהם גם יזמים, סיטונאים ובעלי תעשייה קלה. בדורות האחרונים חל גיוון נוסף — יהודים חדרו למקצועות חופשיים ולפקידות ופעלו גם בתור בעלי־מלאכה עצמאיים. רב חלקם של היהודים בפיתוח הבנקאות והביטוח באזור באנאט ויהודי הוא אשר הקים את המנסרה הראשונה שם (שמואל אנגל). יש לציין, כי נשים יהודיות היו בין חלוצי מקצועות שונים עוד מראשית המאה ה־20. הרופאה הראשונה שעבדה בבית־חולים באזור באנאט כולו הייתה, משנת 1905 ואילך, ד"ר רגינה פישר־כהן. בין הרוקחות הראשונה פעלה יֶלֶנָה האלמוש־סָנָה, ואילו קרולינה מֶסינגר הייתה, כפי הנראה, המורה להתעמלות הראשונה בעיר, ועל־כן נקרא מוסד חינוכי נאה, עד היום הזה, על שמה.

חוקר סֶרבי, צ'ולין', ערך מחקר יסודי ועמד על תרומתם של יהודי עיר זו לכלכלתו של החבל כולו. הוא מביא דוגמאות רבות המעידות על חריצות, התמצאות, חדשנות ויוזמות, לעתים תוך כדי סיכונים. הוא מעלה את חלקם של יהודים במיוחד בפיתוח חברת המניות, עסקי הלוואה, ענפי תעשייה חדשים, כמו ענף האירוח וחקלאות. כן מפרט הוא את מקצועותיהם והתמחויותיהם של בעלי־מלאכה מבני ישראל, וביניהם מסגרים, חרשים, חשמלאים, מכונאים, פחחים, יצרני מטריות, כורכים, וגם אופים, חייטים, שענים וצורפים. ממחקרו, המקיף הן את התקופה האוסטרו־הונגרית והן את זו היוגוסלאווית, מצטיירת תמונה מרשימה למדיי בנוגע להשתרשותם הכלכלית של יהודי קהילה חשובה זו בסביבתם.

במלחמת־העולם הראשונה נפלו 22 חללים מבין המגויסים היהודיים.

בעידן היוגוסלאווי

בתקופה היוגוסלאווית היתה הקהילה הזו בין הפעילות שבמדינה והשתתפה בכל מבצעי איגוד הקהילות וההסתדרות הציונית. יהודי העיר ניהלו מאבק רצוף נגד תופעות אנטישמיות; כך, למשל, במשפט שהגישו נגד מריץ', עורך העתון "התעורר" ("Erwache"). העיתונאי, חבר במפלגה הימנית־אנטישמית של ל'יוטיץ' (Ljotić), נידון לקנס ולמאסר־על־תנאי.

מבחינת העזרה ההדדית הצטיינו יהודי זרנ'אנין גם בתמיכתם בבית־החולים היהודי הארצי שבסובוטיצה (ר' שם). בראש פעולה זו עמד ד"ר פ'רנ'יה אויאנ'.

ק"ק זרנ'אנין הייתה מרכז דתי עבור כתריסר כפרי הסביבה, וביניהם חוות אֶצ'קה (Ečka), מודוש, פָּרלָז, קנאך ועוד.

השואה

חכל באנאט היה אזור כיבוש ישיר של הצבא הגרמני־הנאצי, אשר ברדיפותיו ובחיסול יהודי המקום נסתייע

במיעוט הגרמני — השוואבים, שנהפכו ל"פולקס־דוייטשה" זמן קצר אחרי עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. מיד עם הכיבוש החלו השוד והביזה, מינוי קומיסארים למפעלים שבבעלות יהודית, ובחודשי אוגוסט וספטמבר 1931 כבר נסתיימו הגירוש וההשמדה. יהודי זרנ׳אנין ושאר קהילות באנאט הובלו ל"טופובסקה שופה" ול"סאיימישטה" (בניין ירידים לשעבר) בבלגראד ושם חוסלו בתוך זמן קצר. בנוסף לחיסול הפיזי חוללו וניזוקו גם בתי־העלמין, תוך כדי חיפוש אחרי תכשיטים. בית־הכנסת של זרנ׳אנין פוצץ ע״י חבלני הצבא הנאצי ונהרס עד היסוד. פחות מעשרה אחוזים מיהודי המקום ניצלו.

הקהילה אמנם שוקמה אחרי מלחמת־העולם השנייה, אך אין היא אלא צל חיוור של מה שהיו חיים יהודיים ערניים ומגוונים במשך קרוב לשתי מאות שנים.

א״י: B-481

BAUI, 1er sem. 1866, p. 94; 2ème sem. 1866, p. 94; 1er sem. 1867, p. 94; 1er sem. 1868, p. 85; 2ème sem. 1972, pp. 108–9; 1er sem. 1873, p. 200/2; 2ème sem. 1875, p. 75/2; 2ème sem. 1876, pp. 82/1.

BCh, 1859, pp. 426, 436.

Ž, 27.10.1939, 17.11.1939, 29.12.1939, 2.2.1940.

Dr. Béla Bernstein, *Az 1848/49-iki Szabadsàgharc és a zsidók*, Budapest, 1856, p. 248–9.

S. Borovsky, *Torontál vármegye községei*, Budapest, 1898 (?), pp. 29, 44, 278, 499, 556–62, 566–71, 577.

Dragoljub D. Čolic, Jevrejke u ženskom pokretu Banata, *JP*, Beograd, 1974, pp. 1–2.

Idem., Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik* no. 4, 1979 pp. 111–123, 137–183 (Summary in English, p. 191).

Idem., Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina, *Zbornik* no. 4, 1979, pp. 193–198 (Summary, p. 198).

Idem., Sinagoga u Zrenjaninu, *Zbornik* no. 4, 1979, pp. 199–212 (Summary, p. 213).

JA, Vrsàc, 5690 (1929–30).

Jevrejski narodni kalendar, Beograd-Zagreb, 1940–1.

MZsL, Budapest, 1929, pp. 511–2, 626–7.

טוזלה Tuzla

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1879		17
1910		349
1921	14,042	470
1931	16,708	340
1940		315
1968	60,000	60

עיר בבוסניה המזרחית, מרכז מכרות מן החשובים במדינה ואזור־תעשייה גדול. מחוברת בכביש אספלט סאראייבו ושוכנת על (קוו־הרכבת) טוזלה־דובוי. עוד בתקופה הרומית הפיקו שם מלח וקראו למקום Salines, ומכאן שם המקום שהונהג בימי השלטון העות׳מאני הממושך.

קהילה בינונית, ספרדית ביסודה. אחרי הסיפוח לאוסטריה הגיעו לטוזלה גם אשכנזים והשתלבו בעדה. הקהילה נוסדה בשנת 1980, ובראשה עמד אלויס גראואוג. בית־הכנסת נבנה בשנת 1902.

יחסי היהודים עם סביבתם היו טובים. בשנת 1929 נתמנה עורך־הדין ד״ר מקס לאופר כחבר מועצת העירייה.

בעת החדשה היו ראשי הקהל ד״ר איגנץ רוזנר ומוריץ לישקה, לואיס שוסברגר, יוסו מ. פינצי וכן ליאון פסח. בקהילה הספרדית הנפרדת (לקראת השואה) היה הגבאי מרדכי פינצי, ברבנות שימשו ד״ר שמואל קליין* (בשנים 1900–1913), ד״ר אמיל שפיצר ואברהם פינגרהוט. אחרי ל״חברה קדישא״ היה ליאו האלברשטם. כעסקנים ציוניים פעלו במקום אהרון פינצי, פראנץ בלאט, איסו הרמן, יהודה ושלמה אלקלעי. בסוף שנות ה־30 נוסד קן של ״השומר הצעיר״, ובין עסקניו היה שלמה הרמן (נספה בשואה). נוער מבוגר היה מאורגן ב״קדימה״.

בשנת 1921 נוסד גם ״מכבי״ במקום, ואז עלה הרעיון להקים ״בית־תרבות יהודי״, אך הוא לא הוגשם.

באגודת הנשים פעלו הנרייטה טאו, מירטה פסח וביסרקה חיון. בשנות ה־20 פעלה במקום קבוצת ״האזינה״ (כדור־יד לנשים), שהשתתפה בתחרויות שאורגנו במסגרת כנסי הנוער היהודי, מדי שנה. אף מקהלה יהודית התקיימה במקום, בניצוחו של פרייד נייפלד.

השואה

בשואה נספו רובם המכריע של יהודי טוזלה. הגירושים הראשונים החלו באוגוסט 1941. 21 יהודים הצליחו להצטרף לכוחות הפארטיזאנים. באפריל 1944 נרצחו ע״י ה״וואפן־ס.ס.״ כעשרים בני משפחותיהם של רופאים שנלחמו בשורות הפארטיזאנים.

הקהילה חודשה ע״י חוזרים מעטים, ניצולי המחנות והשבי, והיא קיימת עד היום הזה.

בבית־הקברות של הפארטיזאנים צוינו שמותיהם של הלוחמים היהודים הבאים: איוו שחר, מקס רוזנצווייג ופרידה לאופר, שנתנו את חייהם למען החירות.

* מטוזלה עבר ד״ר קליין לנובה־זאמקי שבסלובאקיה; לימים התגלה כחוקר דגול של ידיעת א״י ושימש כפרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים משנת 1929 עד סוף ימיו.

אי"י: B-126
איו"ש: 017/17
JIM — (במוזיאון היהודי ההיסטורי בבלגראד).
K-3, no. 985/45, 987/45

JG, 2.2.1929, 10.1.1930.
Ž, 27.4.1929, 10.1.1930.
Ž, 27.4.1918, 16.6.1918.
ŽSv, 26.5.1918, 27.4.1919, 9.5.1919, 30.4.1920, 18.11.1920, 7.1.1921, 4.2.1921, 31.8.1923, 12.10.1923.

אנציקלופדיה עברית, כרך כ"ט, ע"ע 743–744 (מוקדש לפרופ' ד"ר שמואל קליין).

JA, Vršac, 5690 (1929–30).
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 224–5.
Spomenica 400, pp. 173–187, 244, 253.
Zločini, p. 71.

טיטל Titel

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1900	4,711		73
1921	29,041 (כלל המחוז)		204
1931	5,904	20	115
1940	?		47
1968	6,000		—

עיירה ליד נהר טיסה, צפונית לשפך שלו לתוך הדאנובה. טחנות־רוח ותעשיות זעירות. במקום היה קיים יישוב עוד בתקופה הרומית מהמאה ה־4. במאות ה־17 וה־18 היתה זו עיר־מבצר נגד חדירותיהם של הטורקים העות'מאנים. הקהילה היהודית נוסדה במחצית השנייה של המאה ה־19.

בראשית המאה הנוכחית, היה רופא העיר ד"ר גוסטב פולגאר. בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה ד"ר אויגן פישר, עו"ד יעקב גרטנר וד"ר יעקב אפוני. שליח־ציבור היה ולאדה הרשקוביץ'.

הסניף הציוני המקומי נוסד בשנת 1931 ביזמתו של ד"ר אלברט וייס (אחרי מלחמת־העולם השנייה, היו"ר הראשון של איגוד הקהילות), ובראשו עמד עורך־הדין ד"ר אויגן פישר.

לקהילה זו השתייכו עוד כ־80 יהודים מכפרי הסביבה, כגון: סבטי איון, מושורין, קוביל', בודיסאווה, לוק, ג'ורג'בו, גוספוג'ינצי ועוד.

השואה ירדה על יהודי טיטל ב־10 בינואר 1942, במסגרת מבצע ה"טיהור" שערכו כוחות הכיבוש ההונגאריים, הידוע בשם "ראציה". אז נרצחו בצורה האכזרית ביותר 36 יהודים בטיטל, וכמעט כל היהודים שבכפרים הנ"ל.

הקהילה לא חודשה.

אי"י: B-392.

Ž, 24.3.1923, 30.3.1923, 1.6.1931.
S. Borovsky, *Bács-Bodrog megye*, Budapest, 1901, p. 165.
JA, Vršac, 5690 (1929–1930)
D. Jelić, Jevreji u Podunavlju i Bačkoj, *Zbornik 3.*
J. Romano, *Žrtve i borci*, p. 161.
Zločini, p. 149.

טֶמֶרין Temerin

חבל באצ'קה Bačka, בגליל וויוודינה Vojvodina.

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1931	11,290	27	92
1940			80
1968	12,600		—

כפר גדול ליד נובי־סאד, באזור שאיקאשקה, השוכן במישור חקלאי עשיר. מרבית האוכלוסייה מורכבת מהונגארים. יהודים מועטים התיישבו שם במאה ה־19 ובראשית המאה ה־20.

בראש הקהילה, בין שתי מלחמות־העולם, עמד שמעון שוסברגר, ובתור שליח ציבור פעל גרשון סלובאק.

סניף ציוני נוסד בעיר ביוני 1938 ובראשו עמדו שוסברגר הנ"ל, קרלו זילצק, ב. גוטמן, א. הירש, ד"ר ל. טראייר ול. וידריך.

בינואר 1942 ערכו כוחות־הכיבוש ההונגאריים "טיהור" כביכול, הידוע בשם "ראציה", ובמשך יומיים רצחו אי־אלו סרבים ובעיקר יהודים.

הקהילה לא חודשה.

Ž, 3.6.1938.
JA, Vršac, 5690 (1929–1930).
D. Jelić, Jevreji u Podunavlju i Bačkoj, *Zbornik no. 3.*

טראוניק Travnik

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה, (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1806		25	
1879		50	380
1910		100	472
1921	6,334		383
1931	6,810		344
1940			261
1968	14,000		17

עיר בעמק הנהר לאשווה, לרגלי ההר ולאשיץ' (Vlašić), במרכז בוסניה. צומת־תעבורה חשוב המקשר בין בוסניה לדאלמאטיה, וכך מבטיח את כניסתן ויציאתן של סחורות דרך נמלי הים האדריאטי.

העיר הייתה בשליטת הטורקים העות'מאנים עד שנת 1878, שבה נכבשה ע"י אוסטריה. מאז שנת 1918 היא שייכת ליוגוסלאוויה. רוב התושבים הם קרואטים, עם מיעוט מוסלמי וסרבי. מאמצע המאה ה־17 ועד לאמצע המאה ה־19 הייתה העיר מרכז מינהלי של ה"וילאיט" הבוסני, ושם היה מקום־מושבו של ה"ווזיר" (המושל) הטורקי.

יהודים ספרדים הגיעו למקום בשלהי המאה ה־17. היו אלה יהודים שנמלטו מסאראייבו, שנשרפה אז ברובה, במסע־המלחמה של אויגן לבית סאבויה (Eugène de Savoie).

היהודים הראשונים לא התיישבו מיד. חלפנים יהודים ישבו בעיר קודם־לכן ישיבה זמנית, באשר ניהלו עסקים כספיים עם ראשי השלטון ונכבדיו.

מאמצע המאה ה־18 יש כבר קהילה יהודית קבועה במקום. הסופר היוגוסלאווי, בעל פרס נובל, איוו אַנדריץ' (Ivo Andrić), מצטט בספרו "הכרוניקה של טראוניק" את הקונסול הצרפתי דאוויל (Davil), ששירת בראשית המאה ה־19 בעיר זו. לדעתו, היהודים הם האנשים הנאורים ביותר בתוך האוכלוסייה המקומית. מעניין לציין, שהקונסול קבע את משכנו בבית הסוחר היהודי יוסף ברוך.

מוסדות הקהילה

בית־הכנסת הראשון נבנה בסוף שנות ה־60 של המאה ה־19 אך נשרף באחת הדלקות הגדולות שפקדו את העיר, ונבנה מחדש. יש לציין, שהבנייה בוצעה ע"י היהודים עצמם, שעבדו במשימה זו בין תפילות מנחה ומעריב. הבנייה של ה־esnoga או kal santo נמשכה שלוש שנים. לעזרת נשים קראו znogita, דהיינו בית־כנסת קטן, שם שנגזר מ"אסנוגה" הפורטוגאלית.

יהודים ישבו ממש בטראוניק עוד לפני שנת 1762, ומצבות־הקברים העתיקות בבית הקברות היהודי באתר בוינה (Bojna), מאותה שנה ולאחריה, מעידות על כך.

ואלה המשפחות הראשונות שהתיישבו במקום, לפי מה שזכור בדורותינו — עטיאש, מאסטרו, אלטרץ, שלום, גאון וקונפורטי.

בראשית המאה ה־19 ירדה על הקהילה גזרה קשה. יהודי אחד שהמיר דתו לאיסלאם וזכה להשפעה, הטיף בפני השלטונות להשמדת אחיו. הגזרה בוטלה ע"י התערבותו של יהודי מסאראייבו, רפאל לוי, בסיועם הפעיל של נכבדי המוסלמים, ששחררו ממאסר את הרב משה דנון ועוד עשרה פרנסים ואף חיברו תזכיר ("מחזר") לסולטן בקושטא, שנוסחו התפרסם בימינו. המלשין עצמו הוצא להורג, והמושל, רושדי פחה, הודח מתפקידו. זה אירע בשנת תקע"ט (1819), ושנים רבות לאחר־מכן עוד צוין המאורע בתפילות הודיה.

הכלכלה היהודית בימי השלטון העות'מאני

כבר במאה ה־18 הייתה טראוניק צומת דרכי המסחר. שיירות מסחריות עברו את העיירה דרומה לעיר־הנמל ספליט, ואילו דרך מסחרית חשובה אחרת הגיעה עד טריאסטה שבצפון־מערב. הדרכים היו סלולות והמסחר היה ער. בעיר הייתה גם תחנת מכס, וכמנהג אותם הימים, ניתן היה לחכור את הכנסות המכס, תמורת תשלום שנתי. ואכן, רוב המוכסים ומעריכי־המכס היו יהודים.

הסוחרים היהודים היו קשורים במרכזי המסחר בסאראייבו, בספליט, בראגוזה (דוברובניק), בוונציה ובטריאסטה. היבוא כלל, בין השאר: כותנה ובדי כותנה, קפה, פלפל, פירות יבשים. היהודים עסקו גם בייצוא התוצרת החקלאית של האזור, כגון חיטה ושעורה, גבינה (שיצאו לה מוניטין), שלחין, ושלחו את סחורותיהם בשיירות לסאראייבו ולנמלי הים האדריאטי.

עד לבואם של האשכנזים, בעקבות ההשתלטות האוסטרית, חיו במקום רק ספרדים, רובם ככולם בעלי־מלאכה — פחחים, סנדלרים, נגרים, מסגרים, חייטים, ספרים, צורפים, וחלקם סוחרים זעירים, כולל שורפי יי"ש. מבין הסנדלרים היו שהתמחו בתפירת נעליים חזקות לאיכרים, ואילו החייטים היהודיים היו מומחים לתפירת בגדים מיוחדים לאוכלוסייה הכפרית. יהודים הצטיינו בעוד שני מקצועות מקומיים אופייניים: בגיהוץ התרבושים (fez בניב מקומי), שגם יהודים חבשו אותם, וכן במסחר ובריפוי בצמחי־רפואה. בעלי מקצוע זה היו מומחים באיסוף צמחי־רפואה, בעיבודם ובמכירתם.

עד להופעת הרפואה המודרנית, נחשבו סוחרים־"רוקחים" אלה אף לרופאים עממיים, שעיסוקם הופך על־ידי השלטון. מבין המרפאים הללו — בלשון העם "חצ'ים" (hećimi) — נזכרים שמותיהם של מרדכי ויצחק עטיאש ושל שלמה ודוד אבינון.

בית־הכנסת, שנבנה, כאמור, בעבודה עצמית, היה בשימוש עד לשואה (הוא עומד על תלו, נטוש וללא שימוש עד היום הזה). לידו נערכו שיעורי תורה. כל הזכרים למדו, החל מגיל ארבע או חמש, ב"מלדר" ("חדר"). מטרת הלימוד הייתה להקנות ידיעה בקריאה בסידור־התפילה ובמחזור, הבנה בפרשת השבוע ויכולת לתרגמה ללאדינו. הודות לכל אלה, השכילו היהודים הספרדים בטראוויניק, על אף מספרם הזעיר, לקיים את מצוות דתם ולשמור על ייחודם. הייתה להם הרגשה חזקה של השתייכות לעדה ושל ערבות הדדית. על־כן השאירה קהילה קטנה זו את רישומה בתולדות יהודי בוסניה עוד בתקופה העות'מאנית.

משנת 1902 קיימת האגודה "עזרת דלים", אשר בראשית דרכה סייעה לצעירות עניות להינשא ואחר־כך עסקה גם בפעולות תרבות, כגון הצגת מחזות ("בר־כוכבא", "המלך שלמה", "שולמית" ועוד).

בימי השלטון האוסטרו־הונגארי (1878–1918)

כיבוש בוסניה והרצגובינה על־ידי המונארכיה ההאבסבורגית, בשנת 1878, הביא בעקבותיו תמורות מדיניות, כלכליות וחברתיות מרחיקות־לכת. יהודי טראוויניק הבינו עד מהרה את היתרונות הטמונים בתמורות אלה, וכך עלה בידם להשתלב בנסיבות החדשות שנוצרו: הסוחרים ובעלי־המלאכה, שעד עתה פעלו במסגרת כלכלה פרימיטיווית, מצאו כר נרחב לכישרונותיהם וליזמתם. הסוחרים הסיטונאים הרחיבו את היקף עסקיהם, במיוחד בענף מצרכי המזון, בייצוא תוצרת חקלאית, גם מעבר לגבולות, ובייבוא של כותנה וסחורות מאנופאקטורה בקנה־מידה גדול. אך רובם נשארו בגבול הקמעונאות, תוך־כדי גיוון סחורותיהם, בעיקר בתוצרת התעשייתית, שהחלה לחדור לשוק. גם בעלי־המלאכה הכניסו שיטות־עבודה חדשות ויעילות יותר. היו כאלה שהחלו לעסוק גם במלאכות חדשות, כגון דפוס; והיה ביניהם אחד, יצחק עטיאש, אשר המציא מנעול־ביטחון מיוחד. כאשר סירבו לרשום את המצאתו, היגר לארצות־הברית ועשה שם חיל.

האשכנזים בטראוויניק

עד שנת 1878 לא היו במקום אשכנזים כל עיקר. עם התבססות השלטון החדש, באו יהודים אשכנזים מרחבי הקיסרות. הם מילאו תפקידים שונים במנגנון הממשלתי, כגון שופטים, מהנדסים, וטרינארים ופקידים במשרות רמות ובינוניות. הם השפיעו השפעה מרובה על אורחות־החיים של הקהילה הספרדית הוותיקה. סגנון־החיים החדש, השאיפה לקדמה, השפה הגרמנית שבפיהם, רעיונות חברתיים חדשים, כל אלה קסמו לספרדים, במיוחד לצעירים שביניהם, ותוך זמן לא רב נקשרו קשרים בין שתי העדות, שבאו לידי ביטוי בפעילות משותפת ועזרה.

בין האשכנזים הראשונים היו גם עורכי־דין ופונדקאים. מבין הרופאים הצטיינו במיוחד ד"ר ליאופולד גליק וד"ר ברנרד זאודרר, שבאו מגאליציה וזכו לאזרחות־כבוד של העיר, כהוקרה על פועלם; וכן יש להזכיר את מנהלי בית־החולים ד"ר זיגמונד שוויגר וד"ר פישל רוזנצוויג. ד"ר זאודרר היה אף מראשוני הציונים באזור — הוא רכש את "שקל־הזהב" במחצית הונו ואסף תרומות לקרן הקיימת לישראל.

בתחום המסחר עסקו היהודים ברוב הענפים, ובייחוד בסחר חיטים, עורות, טקסטיל ותכשיטים. לפי סטאטיסטיקה אחת, היו מבין 68 החנויות שבעיר, 20 בבעלות יהודית.

בתקופה זו התיישבו מספר משפחות אשכנזיות במקומות־יישוב קטנים בסביבות טראוויניק. היו אלה מומחים בניהול מפעלים תעשייתיים, בפרט מנסרות, שקמו אז בתנופה גדולה. היהודים האלה, שישבו בטורבה (Turbe), ויטז (Vitez), גורנ'יי ואקוף (Gornji Vakuf) ופוויניצה (Fojnice), השתייכו לקהילת טראוויניק.

ברם, הופעת האשכנזים הייתה אפיזודה חולפת, אף כי מרשימה, בחיי הקהילה. אחרי התמוטטות המונארכיה האוסטרית עזבו את המקום רובם ככולם, ובטראוויניק של המלכות היוגוסלאווית לא נותרו שוב אלא ספרדים בלבד.

השכלה וציונות

בתקופה העות'מאנית הצטמצמה השכלתם של ילדי היהודים, כאמור, בלימודי התפילות והתורה. עם פתיחת בתי־הספר הכלליים בימי השלטון ההאבסבורגי, החלו ללמוד בהם גם ילדי היהודים. מספר תלמידים סיימו את הגמנסיה הראשונה (הישועית), והמשיכו לימודיהם באוניברסיטאות של אירופה. אחרים הסתפקו בהשכלה יסודית, והצטרפו להוריהם בחנות או בסדנה.

גם הבנות זכו, בפעם הראשונה, לבקר בבית־הספר, ואחדות מהן אפילו נשלחו לפנימיות בזאגרב, בווינה ובבודאפשט.

בתחום לימודי הדת חל שינוי לטובה עם בואו של המורה והחכם שבתאי ג'אין. המורה החדש, שבא מבולגאריה, העמיד במרכז ההוראה את לימוד השפה העברית ואת תולדות עם ישראל (עיין עליו בערך ביטולה).

באותם הימים החלה גם הפעילות הציונית. עם בואו של וילים־נתן רוזנצווייג בשנת 1908, הפכה "עזרת דלים", למוקד הפעילות החברתית והציונית. סטודנטים יהודיים, שלמדו בווינה והיו מאורגנים שם באגודות הסטודנטים "בר גיורא" ו"אספרנסה", הקימו אגודת נוער בשם "בר גיורא". אדולף בנאו (לימים רופא "קופת חולים" במחוז תל־אביב) וחיים אלטרץ היו בין מייסדי האגודה החדשה. שתי האגודות פעלו בתיאום, כאשר "עזרת דלים" הנ"ל מפתחת פעילות חברתית רחבה (חוג דראמטי, תזמורת כלי פריטה, מקהלה), ו"בר גיורא" — פעילות ציונית (קרן־קיימת, ה"שקל" וכיו"ב). הסניף הציוני המקומי נוסד בשנת 1919 כשבראשו עומד אברהם סלומון. בשנת 1920 נוסדה אגודת בנות ציוניות ע"ש שרה אהרונסון. היו"ר הייתה פלומבה קלדרון. בשנות ה־20 נתקיימה אגודת נוער בשם "דגל יהודה", שבראשה עמדו שלמה אבינון, מורדו ודנקו שלום. כן פעלו בה קלמי אלטרץ וטילדה קונפורטי.

נזכיר עוד שני אישים שבלטו בתקופה זו: האחד, הרב החכם אברהם אבינון, בעל הידיעות התורניות, שנבחר, לאחר זמן, לרבה הראשי של סאראייבו; השני, המורה והסופר משה ד. גאון, שעלה ארצה עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה וישב בירושלים, בה פרסם את ספרו החשוב "יהודי המזרח בא"י" וכתבים אחרים.

בשנות השלטון האוסטרי קיימו היהודים יחסים תקינים הן עם השלטונות והן עם האוכלוסייה.

הקהילה הייתה מיוצגת בהנהלת העירייה על־ידי נציג אחד מבין 11 חברי המועצה, והיא שלחה נציג גם לפארלאמנט האזורי (Sabor). בשנות ה־30 היה זה הסוחר שלמה אלטרץ. בפוליטיקה היוגוסלאווית הצביעו יהודי המקום עם מפלגות השלטון, שבראשן עמדה המפלגה הראדיקאלית הסרבית, למורת רוחם של הקרואטים.

במלחמת־העולם הראשונה, שגרמה לשיתוק הפעילות הציונית, התרבותית והחברתית בקהילת טראוניק, גויסו רבים, המסחר הצטמצם, וחלה ירידה תלולה במצבם החומרי של בני הקהילה. מספר היהודים נתמעט, ועם סיום המלחמה, בתום השלטון האוסטרו־הונגארי, כאשר האשכנזים החלו לעזוב את המקום, נתדלדלה קהילת טראוניק עד מאוד.

בממלכה היוגוסלאווית (1918–1941)

זכויותיהם האזרחיות של היהודים לא נפגעו עם הקמת המדינה החדשה, ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים — יוגוסלאוויה. אולם קהילת טראוניק, בתוקף הנסיבות החדשות, הכלכליות והחברתיות, הלכה והצטמצמה. צעירים שלא מצאו מקומות־עבודה עזבו את המקום ועברו למרכזים עירוניים גדולים (סאראייבו, זאגרב). מרבית בעלי ההשכלה האקדמאית לא מצאו עוד כר־פעולה בעיר מולדתם, והדבר פגע בעבודת הקהילה וברמתה.

חיי הקהילה התנהלו לפי המסורת הספרדית. בראש העדה פעלו החכם אברהם אביטן — בסוף המאה ה־19, ובמאה ה־20 — יצחק ברוך המכונה "דודו", דניאל דנון, שמואל אבינון, שלמה מונטיל'יו, ולבסוף (משנת 1929 עד לשואה) הרופא ד"ר יוסף קונפורטי, שהיה היו"ר האחרון. החזנים היו דוד אלקלעי ומשה רומנו. בראש "חברה קדישא" עמד ליאון י. קונפורטי, וגבאי בית־הכנסת היה עזרא. בין שתי מלחמות־העולם התקיים גם "ביקור חולים", בהנהלתו של יוסף י. פינטו. בעיר הייתה מסעדה כשרה, בניהולו של מאיר שניטרפל. מבחינה דתית היו קשורים לקהילה זו גם יהודי בוגוינו ויאייצָה.

משנות ה־20 של המאה פעלה גם אגודת נשים יהודיות, בעיקר למטרות סעד.

האשכנזים השתלבו בחיי העדה ולא היה כל הבדל או סכסוך ביניהם לבין הספרדים, בדומה לשאר הקהילות ה"מעורבות" ברחבי בוסניה.

מעמדם של היהודים בעיר היה מכובד. עם עליית הנאציזם באירופה, הרגישו גם יהודי טראוניק, אולי בפעם הראשונה, בלחץ אנטישמי. התמורות הפנימיות ביוגוסלאוויה בשנות ה־30 והתארגנותם הגלויה של הלאומנים הקרואטים כנגד המשטר המלוכני היוגוסלאווי באו לידי ביטוי גם בהתפרצויות אנטישמיות. ודווקא בשנים אלה, האחרונות לפני השואה, בין 1936 ל־1941, בנו יהודי טראוניק את "המועדון היהודי" (Jevrejski Klub), שנהיה למרכז הפעילות החברתית והציונית במקום. על אף הירידה המספרית גברה הפעילות ב"מועדון היהודי".

חיי התרבות בקהילה היו מגוונים. הם התבססו על הפולקלור הספרדי, מורשתו ומנהגיו. הצדיק י. קונפורטי ומשה ד. גאון חיברו תסכיתים ומחזות, כגון "La ermoza Rahel" ("רחל היפה"), שהוצגו בימי חג ושמחות. בפורים היה מקובל לשלוח מנות, ובלאדינו "Platikos di Purim", ואין אלה אלא דוגמאות מקריות בלבד.

תקופת השואה (אפריל 1941–1945)

עם התמוטטות יוגוסלאוויה באפריל 1941 וכינון "מדינת קרואטיה העצמאית", השליטו הנאצים הקרואטים — האוסטאשָה — טרור נגד יהודי טראוניק, על־פי שיטותיהם הידועות. התהליך של החיסול הסופי היה מהיר: עבודת־כפייה, החרמת רכוש, טלאי צהוב, הגבלת תנועה, השפלות. ואז בא החיסול הפיסי. תוך עשרה חודשים חוסלה הקהילה. ב־20 באוקטובר 1941 נשלח הטראנספורט הראשון

למחנות הריכוז קרושצ׳יצה*, סטארה גראדישקה, יאסינובץ (Jasenovac) ואוקוצ׳אני (Okučani). המשלוח השני היה ב־25 בינואר 1942, והשלישי ב־24 במרס 1942.

מבין יהודי המקום נותרו לפליטה כמה עשרות בלבד, שעלה בידם להימלט לאזור הכיבוש האיטלקי, או שהצליחו להצטרף לפארטיזאנים. מרבית הלוחמים היהודים ילידי המקום נפלו בקרבות. ביניהם הצטיין הרופא המהפכן ד״ר מוני לוי, שהגיע לדרגת גנרל בצבא השחרור וזכה לדרור.

הקהילה היהודית של טראווניק אינה קיימת עוד. רכוש הקהילה, בית־הכנסת, בית "המועדון היהודי", וכן נכסי דניידי ודלא־ניידי, שהיו רכושם של היהודים הנרצחים, הולאמו על־ידי השלטון החדש, שקם ביוגוסלאוויה אחרי השחרור ב־1945. ספרי־התורה ותשמישי־הקדושה, שנשדדו בידי האוסטאשה והופקדו בסמינר הישועי בטראווניק, הוחזרו; הם נמצאים בקהילת סאראייבו ובחלקם במוזיאון היהודי בבלגראד. רק בית־הקברות היהודי באתר בוינה (Bojna) נשאר לזיכרון ולעדות על קהילה זו, שעמדה על תלה למעלה מ־250 שנה. בשנת 1979 הוקמה בבית־החיים מצבת־זיכרון מיוחדת ע״י תושבי העיר. על המצבה חרוט: "ליהודי טראווניק 1941–1945 — בני טראווניק".

י״מ

אי״י: B-126, B-10.
אי״ש: 017/17.

Bilten, 15.1.1973.
JG, 17.9.1924, 9.1.1928, 2.8.1929, 15.10.1937.
JP, 1972, no. 3–4; 1973, no. 9–10; 1977, no. 5–6, p. 21, 1977, no. 11–12; 1979, no. 9–10, pp. 47–50, 1981, no. 7–8.
ŽSv, Okt. 1919, 20.12.1919, 17.7.1920, 27.1.1921, 4.2.1921 12.10.1923, 19.10.1923, 8.12.1923.
R. Blam, *O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i o njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji*(ms.)
Godišnjak "La Benevolencija-Potpora", Sarajevo-Beograd, 1933
Dr. Josef Konforti, *Travnički Jevreji*, Sarajevo, 1979
Dr. Moric Levi, *Die Sephardim in Bosnien*, Sarajevo, 1911;
Idem, *Sefardi u Bosni*, Beograd, 1969
Dr. S. Pinto, Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom, *JA*, Beograd, 1954, pp. 48–58.
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 130–1; 223.
Spomenica 400, pp. 71, 134–5, 241, 269 & passim.
Zločini, p. 68.

* מדובר בכפר השוכן 17 ק״מ מן העיר ובהווה בבעלות משפחת גוטמן, שבו הקימו, בסוף אוגוסט וראשית ספטמבר 1941, מחנה הסגר איום. למקום זה הובלו יהודים וסרבים והושארו ללא מזון. נסיונות התערבות מטעם מוסדות העיריה אצל השלטונות, לרבות אלה האיטלקים, לא הועילו ובמקום זה מצאו מותם לפחות 3000 נפש, מהם 2000 יהודים.

לוּדְבֶּרֶג Ludbreg

חבל פודראווינה (Podravina), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	34,470 (כולל המחוז)	105
1931	12,374	74
1940		82

עיירה בקרואטיה, דרומית־מזרחית מווארא׳דון. תעשיית רעפים וקרמיקה, טחנות־רוח ומרכז אזורי לשיווק חקלאי.

מבין היהודים, שבאו מרחבי הקיסרות ההאבסבורגית החל מהמאה ה־18 לקרואטיה, התמקמו אחדים גם בלודברג, אך אין נתונים על ראשונים אלו. מכל מקום, קהילה קטנה פעלה שם במחצית השנייה של המאה ה־19. בית־הכנסת נחנך בשנת 1895. ראשי הקהל בעת החדשה היו איגנץ גרוס וד״ר ליאון שלזינגר.

בתור רב כיהן יוסף ליאופולד דויטש. הגבאי היה מקס שאמר, ועל "חברה קדישא" הופקדו מקס שאמר ומברו אוֹפֶלֶר.

האגודה הציונית הראשונה הייתה קיימת עוד בעת מלחמת־העולם הראשונה בשם "אגודת ציון". בראשה עמדו יוליו ויינריב, ארתור שייאֶר, רודולף אַפֶּלֶר והגב׳ גיזלה דויטש.

בשואה היה גורלם של יהודי קהילה זו כמו של אחיהם בכל שטח קרואטיה — השמדה טוטאלית.

הקהילה לא שוקמה.

Ž, 14.9.1919, 12.10.1919.
Dr. L. Glezinger, Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj, *JA*, Beograd, 1954, pp. 60–68.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).

ל׳יובל׳יאנה Ljubljana, (בגרמנית: Laibach)

בירת הרפובליקה של סלובניה (Slovenija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1815		10
1842		10
1910		116
1921	53,306	97
1931	59,000	93
1940		5 (בתי־אב)
1954	150,000	110
1964	223,000	84

העיר שוכנת במרכזו של חבל קראן׳ (Kranjska) והיא משמשת בירתה של סלובניה. סלובניה נמצאת בקצה הצפון־מערבי של יוגוסלאוויה ומהווה אחת משש הרפובליקות במדינה. בדרומה היא גובלת ברפובליקה של קרואטיה, ומשלושת עבריה האחרים היא מוקפת ע״י המדינות השכנות: אוסטריה בצפונה, הונגריה במזרחה ואיטליה במערבה.

הקהילות היהודיות שבמדינה, הקרובות ביותר ל׳יובל׳יאנה, הן: זאגרב (Zagreb), בירת קרואטיה, מרוחקת 110 ק״מ ממנה בכיוון דרום־מזרח; ובאותו הקו צפונה יותר: וארז׳דין (Varaždin) 130 ק״מ וצ׳אקובץ (Čakovec) 140 ק״מ — כולן בקרואטיה. מזרחה לה, במרחק 145 ק״מ, שוכנת מורסקה סובוטה (Murska Sobota), בקצה השני של סלובניה, בחבל פריקומוריה (Prekomurje).

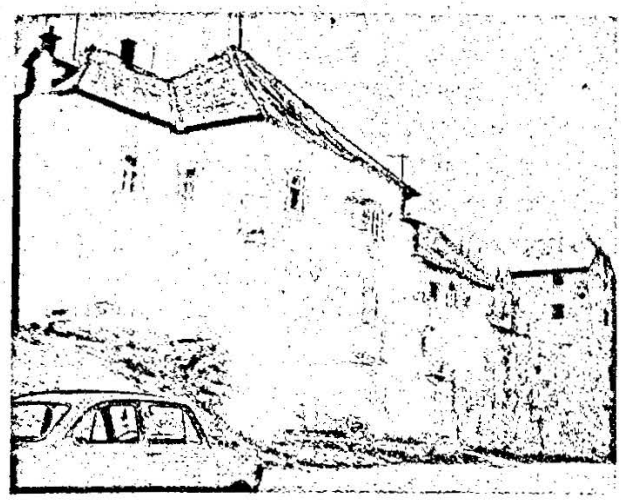

בית־הכנסת וה״חומה היהודית״ מימי־הביניים, ליובל׳יאנה.

בימי־הביניים

בדוכסות קראיין, שהייתה חלק בלתי־נפרד מאוסטריה ההאבסבורגית, ובירתה לייבאך (היא ׳ליובל׳יאנה, בירת סלובניה המאוחדת), הייתה קיימת קהילה יהודית חיה ותוססת עוד בסוף המאה ה־12. ב־1213 נבנה בית־כנסת מפואר, ושם נקרא אף הרחוב ״מדרגות היהודים״. עובדה זו מעידה על חיותה הפיזית ופעילותה הרוחנית של העדה. לבד מהתפילות המסורתיות בבית־הכנסת, נזקקו יהודי לייבאך אף לבית־דין יהודי (באישור השלטונות), אשר מרכזו היה במארבורג (Maribor בימינו — ר׳ שם), 126 ק״מ מזרחה ממנה, בדוכסות שטייארמארק (Štajersko), ולשם פנו בכל ענייני אישות וממון שבין יהודים לבין עצמם.

חיי היהודים היו מלווים מדי פעם גזירות מטעם המלכות, כגון החרמות רכוש לטובת האוצר. גם גירושים וכליאה בבתי־הסוהר היו תופעות שכיחות. בין הגזירות אשר היו מנת חלקם של יהודי לייבאך נזכיר: ב־1290, עלילת־דם, על שימוש בדמו של ילד נוצרי, כביכול, בפסח; ב־1337 הואשמו היהודים בהרעלת בארות, וב־1408 הוטלה על יהודי העיר עלילה כוזבת של אונס נערה נוצרייה.

מבחינת המיסוי, היה על היהודים לשלם ״מס יהודי״ שנגבה באורח רגיל. בשנת 1369 בוטלה רשמית כל התחייבות כספית של גויים ליהודים, וב־1513 נגזר איסור סחר על יהודים בכל ענפי המסחר, בהם עוסקים הלא־יהודים.

על אף אווירה זו, התפרנסו היהודים, בהכרח ובעיקר, מעסקי כספים, בנקאות, הלוואה בריבית; כן היו ביניהם מוכסים, חוכרי מיסים וגובים. אך גם במסחר המקובל שם תפסו היהודים את מקומם: בתבואה, בסוסים, ביינות, אף בהובלה; יהודים אחדים פילסו דרך לעצמם גם במלאכות כגון נגרות, טחינת קמח וצורפות־זהב.

בתקופת ההאבסבורגים

בימי הקיסרות האוסטרו־הונגארית, שימשה לייבאך כבירת החבל קראיין, במסגרת הכתר האוסטרי. בעקבות צו גירוש מה־1.1.1515 עזבו היהודים את ל׳יובל׳יאנה ואת כל החבל, בפקודת הקיסר מקסימיליאן הראשון. לפי צו זה, נאסר על היהודים להתיישב עוד בעיר ובשטח כולו.

רק כעבור 300 שנה, עם כבוש לייבאך בידי צבא נאפוליאון ב־1809, כאשר כל הסביבה הזו הפכה ל״פרובינציה אילירית״ (Illyria), בוטלו ההגבלות נגד היהודים. בשנה זו באו ללייבאך בני משפחת היימן מגרמניה וקיבלו זכות להתיישב במקום ולנהל עסקי בנק, על אף התנגדותה של העירייה. בשנת 1812 נסעו שני אחים, אברהם ומוזס היימן, בתור ספקים לציוד עבור הצבא הצרפתי, לחזית הרוסית. ב־1813, עם נסיגת הצרפתים מן האזור, חודשו הגזירות נגד היהודים.

משפחת היימן וכמה מעובדיה היהודים נאבקו בכל־זאת על זכות ישיבה ועבודה במקום, אגב גירושים חוזרים ונשנים. האח השלישי, מרטין, התחתן עם בת אחיו; למוזס נולדו שלוש בנות — וכך הגיע מספרם של בני משפחת היימן בשנת 1835 לשמונה נפשות.

לפי הוראת השלטונות המרכזיים בווינה, זכו היהודים לבסוף, בשנת 1842, להכרה בזכותם לישיבת־קבע. מכאן ואילך אין שומעים עוד דבר על משפחת היימן ובשנת 1845 מודיעה העירייה רשמית: אין בעיר יהודים.

ב־1855 קיבל בווינה היהודי יוסף וימר רשות לפתוח עסק בשותפות עם גוי מקומי, ובעקבותיו הסתננו עוד חמישה יהודים לעיר. בשנים שלאחר־מכן באו והלכו, רכלו וסחרו ועסקו בענייני כספים עוד מספר יהודים בעיר ובסביבתה הקרובה. נמצאו ביניהם גם בעלי־מלאכה, בעיקר חייטים. היו

העיר שוכנת במרכזו של חבל קראן׳ (Kranjska) והיא משמשת בירתה של סלובניה. סלובניה נמצאת בקצה הצפון־מערבי של יוגוסלאוויה ומהווה אחת משש הרפובליקות במדינה. בדרומה היא גובלת ברפובליקה של קרואטיה, ומשלושת עבריה האחרים היא מוקפת ע״י המדינות השכנות: אוסטריה בצפונה, הונגריה במזרחה ואיטליה במערבה.

הקהילות היהודיות שבמדינה, הקרובות ביותר לל׳יובל׳יאנה, הן: זאגרב (Zagreb), בירת קרואטיה, מרוחקת 110 ק״מ ממנה בכיוון דרום־מזרח; ובאותו הקו צפונה יותר: וארז׳דין (Varaždin) 130 ק״מ וצ׳אקובץ (Čakovec) 140 ק״מ — כולן בקרואטיה. מזרחה לה, במרחק 145 ק״מ, שוכנת מורסקה סובוטה (Murska Sobota), בקצה השני של סלובניה, בחבל פריקומוריה (Prekomurje).

בית־הכנסת וה״חומה היהודית״ מימי־הביניים, ליובל׳יאנה.

בימי־הביניים

בדוכסות קראין, שהייתה חלק בלתי־נפרד מאוסטריה ההאבסבורגית, ובירתה לייבאך (היא ׳ליובל׳יאנה, בירת סלובניה המאוחדת), הייתה קיימת קהילה יהודית חיה ותוססת עוד בסוף המאה ה־12. ב־1213 נבנה בית־כנסת מפואר, ושם נקרא אף הרחוב ״מדרגות היהודים״. עובדה זו מעידה על חיותה הפיזית ופעילותה הרוחנית של העדה. לבד מהתפילות המסורתיות בבית־הכנסת, נזקקו יהודי לייבאך אף לבית־דין יהודי (באישור השלטונות), אשר מרכזו היה במארבורג (Maribor בימינו — ר׳ שם), 126 ק״מ מזרחה ממנה, בדוכסות שטייארמארק (Štajersko), ולשם פנו בכל ענייני אישות וממון שבין יהודים לבין עצמם.

חיי היהודים היו מלווים מדי פעם גזירות מטעם המלכות, כגון החרמות רכוש לטובת האוצר. גם גירושים וכליאה בבתי־הסוהר היו תופעות שכיחות. בין הגזירות אשר היו מנת חלקם של יהודי לייבאך נזכיר: ב־1290, עלילת־דם, על שימוש בדמו של ילד נוצרי, כביכול, בפסח; ב־1337 הואשמו היהודים בהרעלת בארות, וב־1408 הוטלה על יהודי העיר עלילה כוזבת של אונס נערה נוצרייה.

מבחינת המיסוי, היה על היהודים לשלם ״מס יהודי״ שנגבה באורח רגיל. בשנת 1369 בוטלה רשמית כל התחייבות כספית של גויים ליהודים, וב־1513 נגזר איסור סחר על יהודים בכל ענפי המסחר, בהם עוסקים הלא־יהודים.

על אף אווירה זו, התפרנסו היהודים, בהכרח ובעיקר, מעסקי כספים, בנקאות, הלוואה בריבית; כן היו ביניהם מוכסים, חוכרי מיסים וגובים. אך גם במסחר המקובל שם תפסו היהודים את מקומם: בתבואה, בסוסים, ביינות, אף בהובלה; יהודים אחדים פילסו דרך לעצמם גם במלאכות כגון נגרות, טחינת קמח וצורפות־זהב.

בתקופת ההאבסבורגים

בימי הקיסרות האוסטרו־הונגארית, שימשה לייבאך כבירת החבל קראיין, במסגרת הכתר האוסטרי. בעקבות צו גירוש מה־1.1.1515 עזבו היהודים את ל׳יובל׳יאנה ואת כל החבל, בפקודת הקיסר מקסימיליאן הראשון. לפי צו זה, נאסר על היהודים להתיישב עוד בעיר ובשטח כולו.

רק כעבור 300 שנה, עם כבוש לייבאך בידי צבא נאפוליאון ב־1809, כאשר כל הסביבה הזו הפכה ל״פרובינציה איליריה״ (Illyria), בוטלו ההגבלות נגד היהודים. בשנה זו באו ללייבאך בני משפחת היימן מגרמניה וקיבלו זכות להתיישב במקום ולנהל עסקי בנק, על אף התנגדותה של העירייה. בשנת 1812 נסעו שני אחים, אברהם ומוזס היימן, בתור ספקים לציוד עבור הצבא הצרפתי, לחזית הרוסית. ב־1813, עם נסיגת הצרפתים מן האזור, חודשו הגזירות נגד היהודים.

משפחת היימן וכמה מעובדיה היהודים נאבקו בכל־זאת על זכות ישיבה ועבודה במקום, אגב גירושים חוזרים ונשנים. האח השלישי, מרטין, התחתן עם בת אחיו; למוזס נולדו שלוש בנות — וכך הגיע מספרם של בני משפחת היימן בשנת 1835 לשמונה נפשות.

לפי הוראת השלטונות המרכזיים בווינה, זכו היהודים לבסוף, בשנת 1842, להכרה בזכותם לישיבת־קבע. מכאן ואילך אין שומעים עוד דבר על משפחת היימן ובשנת 1845 מודיעה העירייה רשמית: אין בעיר יהודים.

ב־1855 קיבל בווינה היהודי יוסף וימר רשות לפתוח עסק בשותפות עם גוי מקומי, ובעקבותיו הסתננו עוד חמישה יהודים לעיר. בשנים שלאחר־מכן באו והלכו, רכלו וסחרו ועסקו בענייני כספים עוד מספר יהודים בעיר ובסביבתה הקרובה. נמצאו ביניהם גם בעלי־מלאכה, בעיקר חייטים. היו

אלה יהודים מוואראז׳דין (אז בגרמנית Warasdin) ומזאגרב (אז Agram). לאט לאט רכשו לעצמם זכויות, לרבות זו של חברות באגודות המקצועיות. בדרך זו הגיע מספרם של היהודים, בסוף המאה ה־19, לקרוב למאה נפשות.

עוינות האוכלוסייה המקומית וחוקים אנטישמיים דראקוניים מנעו במשך 360 שנה התהוות קהילה יהודית בלייבאך וסביבותיה. עיריית לייבאך דבקה בהגבלות אפילו כאשר נחקקו "חוקי האמנציפאציה" של הקיסר יוסף השני ב־1861.

הקהילה היהודית הראשונה בסלובניה, בחבל שטייארמארק (Štajersko-Steiermark), צפונית־מזרחית ללייבאך, התארגנה בשנת 1865, בעיר גראץ (Graz), ועם כניסתו של הרב מיהזאם (Mühsam) לתפקיד, הצטרפו אליה מספר משפחות אשר עוד לא הצליחו לארגן לעצמן קהילה עצמית. בשנת 1894 סופחו יהודי לייבאך "סיפוח רשמי", גם ע״י השלטון לקהילת גראץ, המרוחקת ממנה 130 ק״מ, בנוסף ליהודי צֶלְיֶה (Celje), מארבורג (Maribor) ופטוי (Ptuj). מורה נודד מבקר מאז במקומות הללו מדי פעם, ומלמד את הילדים דת ודיני ישראל.

העידן היוגוסלאווי

עם כינון יוגוסלאוויה (1918) וניתוקם של ריכוזי היהודים הנ״ל מאוסטריה ומהאפוטרופסות של קהילת גראץ, הם סופחו, עם ל׳יובל׳יאנה בראשם, לקהילת מורסקה סובוטה (Murska Sobota — ר׳ שם) שבחבל פריקומוריה.

ליהודי המקום ניתנה עכשיו האפשרות להכיר את הקהילות היהודיות בתחומי סלובניה ובפריקומוריה: את מורסקה סובוטה ואת דוניה לנדאווה (Donja Lendava) (ר׳ שם) וכן את המרכזים היהודיים התוססים הקרובים להם ביותר: זאגרב ווראז׳דין (ר׳ שם).

הרב ד״ר הנריקו־הינקו קיש* רבה של מורסקה סובוטה בעת ההיא, עשה למען קירוב יהודי ל׳יובל׳יאנה וכל נפוצות־ישראל הזעירות מסביב אל המסגרת הארגונית והמדינית החדשה. אחריו נתמנה רבה של צ׳אקובץ (ר׳ שם) כרבה של מורסקה סובוטה ושל בני־ישראל בסלובניה, ול׳יובל׳יאנה בתוכן. היה זה הרב ד״ר אליהו גרינוולד, אשר הפך את המוסד של "המלמדות הניידת" ל"רבנות ניידת" פעילה ומפעילה. הוא ביקר בל׳יובל׳יאנה ובסביבותיה לעתים מזומנות ולימד תורה ועברית, קטנים כגדולים. בהשפעתו, באו מהם בחגי ישראל להתפלל בקהילתו או במורסקה סובוטה. מרבית היהודים סגרו חנויותיהם בימים הנוראים ואף שמירת הכשרות נתחזקה ביניהם.

בשנת 1926 נתמנה הרב ד״ר לזר רות לרבה הקבוע של מורסקה סובוטה, והוא המשיך בדרך קודמו וחיזק את עבודת־הקודש בקהילתו עד לשואה. ברם, אף בתקופה היוגוסלאווית עדיין לא קמה קהילה יהודית במקום.

יהודי המקום המשיכו לעסוק במסחר ובמלאכה; היו ביניהם בעלי מקצועות חופשיים, חקלאים ואף שכירי־יום.

העוינות המסורתית של האוכלוסייה הקאתולית וקרבת הגבול האוסטרי (40 ק״מ בלבד), גרמו לכך, שהעיתון המקומי "סְלוֹבֶנֶץ" ("Slovenec") יצא בהאשמות אנטישמיות גלויות. באחד מגיליונותיו, ב־1938 כתוב: "הרוח היהודית... מרעילה יותר ויותר את דעת הקהל... היהודים מטיפים לדמוקראטיה ע״מ להשפיע בצורה זו על ההמונים הליבראליים הרקובים... העיתונות הקרואטית היא ברובה בידי היהודים". בסוף שנות ה־30 פעלו במקום אגודות הנוער "קדימה" ו"עקיבא" (ציונים כלליים) ונציג הקרן־הקיימת היה מושקוביץ׳.

השואה

עם חדירת הצבא הגרמני ב־16 באפריל 1941, נקרעה סלובניה מיוגוסלאוויה וחולקה בין שלוש רשויות: פריקומוריה סופחה שוב להונגאריה; החלק הצפוני והמחוזות הסמוכים סופחו לאוסטריה, ואילו החלק הדרומי, עם ל׳יובל׳יאנה, נמסר לידי איטליה. בזמן הזה נותרה בליובל׳יאנה רק משפחה יהודית אחת, שהצליחה לברוח לאיטליה וכך נשארה, בחלקה לפחות, בחיים.

אחרי השואה

רצה הגורל, כי דווקא בתקופה זו קמה קהילה יהודית בל׳יובל׳יאנה, היחידה והראשונה לאחר 430 שנה. בשנת 1954 נפקדו בל׳יובל׳יאנה למעלה ממאה יהודים. מספר זה כולל, כנראה, את כל היהודים הסלובניים אשר ניצלו וחזרו ממקומות עינוייהם בשואה. היא נמנית היום בין כ־30 הקהילות שנותרו לפליטה ביוגוסלאוויה. אכן, היא מורכבת ברובה מיהודים שלא גרו מקודם במקום, מזקנים ונשים. בשנת הכתיבה — התשמ״ג / 1983 — נותרו בעיר 46 נפשות. ניתן לשער, שעוד כמספר הזה חיים בנישואי תערובת ואינם רשומים בקהילה.

לתחום "קהילת ל׳יובל׳יאנה" שייכים, באורח מינהלי, עוד המקומות הבאים: מורסקה סובוטה (15 נפשות), מאריבור (9 נפשות) לנדאווה (4), שקופיה־לוקה (Škofja Loka) (3) דומז׳אלה (Domžale) (2).

בית־הקברות המטופח במקום ומעורבותה של שארית הפליטה בחיים היהודיים, מעידים על רצון להישאר יהודים. בשנת 1964 הוקמה שם מצבה לזכר הקרבנות.

בראש הקהילה עומד ד״ר אלכסנדר שווארץ.

מע״ח

* משנת 1919 ועד לשואה רבה של ק״ק נוב־סאד.

JG, 20.5.1938
JP, 1974, no. 9–10, p. 26
Jutro, 19/1938.
Slovenski narod, 26.6.1927
Trgovski list, 1.1.1938
Ž, januar-februar, 1921, 13.10.1939, 17.1.1940.
יקיר אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, תל־אביב, 1971, עמ׳ 52–69.
משה עץ־חיים (גרינוולד), מגילת השואה של ק״ק צ׳אקובץ, תל־אביב, 1977
הנ״ל, יהדות אזור המורה וסלובניה, (כ״י)
E. Baumgarten, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark*, Wien, 1903.
Dr. F. Bischoff, *Österreichische Stadtrechte und Privilegien*, Wien 1857, p. 71.
J.K. Podgorjanski, Judje na Kranjskem, *Zbornik Slovenske Matice*, Ljubljana, 1906, pp. 129–149.
Angelo Vivian, Inscrizioni e manoscritti ebraici di Ljubljana, *Egitto e Vicino Oriente*, V/1982
Dr. B. Wachstein, *Die Inschriften des Alten Judenfriedhofes* in Wien, Wien-Leipzig, 1917, p. 22.

לֶסקובאץ Leskovac

ברפובליקה של סרביה (Srbija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)	
1850	כ־15,000	10	כתי־אב
1900	11,503	112	
1921	13,702	120	
1928	כ־15,000	107	
1931		93	
1937	כ־20,000	70	
1940/41	כ־25,000	59	(מקומיים ומספר בלתי־ידוע של פליטים)

עיירה על הנהר וָטֶרניצָה, בדרום סרביה, באזור חקלאי פורה, כ־280 ק״מ דרומית־מזרחית מבלגראד. תעשיה כימית ותעשיית מזון ועץ.

במאות ה־17 וה־18 התפתחו קשרי מסחר בין לסקובאץ למרכזים גדולים בחצי־האי הבאלקאני. בעיר נערך אחד הירידים המפורסמים של התקופה. במקורות עבריים נזכר "היריד בליסקופסה", שיהודים ביקרו בו, אף כי אין עדות לכך שגם התגוררו בעצמם במקום. במאה ה־19 היו מוצרי היצוא העיקריים: צמר, דונג, עורות, עלוקות, קנבוס וחבלים. במשך הזמן הוקמו בתי־מלאכה רבים לעיבוד צמר, שמהם התפתחה תעשייה שלמה, אחת מהגדולות שבערי הבאלקאן, והעיר זכתה לכינוי "מנצ׳סטר הסרבית".

מחיי הקהילה במאות ה־19 וה־20

קהילה ספרדית קטנה קיימת כבר במאה ה־19, בתקופה העות׳מאנית, אך חסרים פרטים על מועד בואם המדויק של היהודים הראשונים לשם.

בית־הכנסת נבנה בשנת 1863, במרכזה של העיר. היה זה בניין נאה ומרווח, ובו עזרת נשים. ליד בית־הכנסת הוקם בניין ל״מילדאר״. משנת 1910 — ואולי עוד קודם לכן — כיהן משולם א. אלהלל, המכונה חכם בוכור, כחכם, מרביץ תורה, חזן ושו״ב. למחיתו עסק בוכור גם במכירת "ביצים יהודיות" (guevos inhaminados). בנו בכורו, אברהם אלהלל, ירש אותו במשרתו. מאוחר יותר, היה בין מייסדי קן "השומר הצעיר" המקומי ומפעיליו. בקרב תלמידי בית־הספר לטקסטיל, שבאו מרחבי יוגוסלאוויה, היו גם צעירים יהודיים, אשר העשירו את ההוויי הקהילתי. רעיון הקמת קן "השומר הצעיר" בא מאדולף־אברהם פיסקר, ציוני ותיק, שעבד באחד מבתי־החרושת בעיר. בני הנוער ארגנו מופעי בידור, הצגות, מקהלה ומוסיקה קאמרית. מבין הפעילים היו בני משפחת רומאנו, אלהלל, קאריו. (ואלריה קאריו נישאה לפאבלה פאפ, לימים "גיבור יוגוסלאוויה", וגם היא מתה מות־גיבורים לאחר שנתפסה בידי כוחות הכיבוש)

מראשית שנות ה־20 כיהן כראש הקהל — בכור קונפינו.

מקהילה קטנה זו יצאו אנשים, שיהדות יוגוסלאוויה כולה התגאתה בהם. כזה היה הסופר ד״ר ז׳אק קונפינו (1892 — 1975), בנם של פחח עני ושל תופרת. את לימודי התיכון סיים בכוחות עצמו, במתן שיעורי־עזר לחבריו. חברת "Potpora" ("משען") מבלגראד אפשרה לו לסיים לימודי רפואה באוניברסיטת וינה. אחרי סיום לימודיו, חזר ד״ר קונפינו לעירו ועבד שם כרופא. כיהן שנים רבות בתפקיד ראש הקהילה. בשנת 1937 עבר לבלגראד. במקומו נבחר לראשות הקהילה בכור מאנדיל. בבלגראד הרבה ד״ר קונפינו לכתוב, אך לא נטש את הרפואה. במלחמת־העולם השנייה נשבה בידי האיטלקים, נמלט לשווייץ, ולאחר שובו ליוגוסלאוויה, עסק בספרות כעיסוק בלעדי.

בעשורים האחרונים לחייו היה פעיל בחיי הקהילה של בלגראד ובאיגוד הקהילות. הוא ערך וחיבר קומדיות ורומאנים, אך עיקר כוחו היה בהומורסקות. אופייני לו הומור טוב־לב, המתאר את המצחיק בלי להצליף בגיבוריו, שהם בדרך־כלל מעין האנטי־גיבורים. את דמויותיו שאב מבין אנשי קהילתו, במיוחד בולט הדבר בספרו "בני קהילתי".

יהודי נוסף שהצטיין ברפואה היה ד״ר וליזאר פיאדה, אחיו של משה פיאדה. כרופא מחוזי ארגן, יחד עם ד״ר קונפינו, את שירותי הבריאות בעיר. הוא אף פתח את הסאנאטוריום הראשון עם מכון רנטגן ונהג להוביל חולים לאישפוז במכוניתו הפרטית.

בשנים האחרונות ערב השואה היה ראש הקהל בכור מאנדיל.

השואה

גורלם של בני קהילה זו, כמו של אחיהם בסרביה כולה, היה מר ונמהר, דהיינו השמדה אכזרית וטוטאלית. בין שאר הקורבנות מצא גם ד״ר פיאדה הנ״ל את מותו בניש, שבה הוצאו להורג רוב יהודי לסקובאץ יחד עם הפליטים היהודים מגרמניה ומאוסטריה שהזדמנו שם. את נשותיהם וטפם העבירו הגרמנים למחנה ״סאימישטה״ ליד בלגראד, שם נרצחו כולם. כעשרה יהודים בני לסקובאץ נרצחו עוד באמצע שנת 1941, ביניהם ד״ר נסים מ. אלהלל, ד״ר ג׳ורג׳ה קון, ד׳אק ברכה, שמואל רומאנו, בוקי מאנדיל, יהודה מרגל ואחרים, במסגרת פעולת־תגמול גרמנית, אחת מני רבות שערכו הנאצים בסרביה.

הקהילה לא קמה עוד לתחייה.

ג׳׳ל

איו״ש: 033–1258
ארכיון סרביה
ר׳ משה בן נסים בנבנישתי, שו״ת פני משה, קושטנדינא, תל״א — 1671, שאלה כד׳;
ר׳ חסדי הכהן בן שמואל פרחיא, שו״ת תורת חסד, שאלוניקי, תפ״ג — 1723, סימן ס׳;
כתבי ד״ר ד׳אק קונפינו;
Arhiv NR Srbije, Železnik
Državni Kalendar za 1910 i 1914 godinu
Leskovački Zbornik xxi, 1981
JA, Vršac 5690 (1929–30)

מאלי איג׳וש Mali Idjoš, (בהונגרית: Kishegyes)

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל ווייוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	5,679	145
1921		40
1931	6,375	67
1940		30

כפר גדול על הכביש נובי־סאד־סובוטיצה, בקרבת באצ׳קה־טופולה. במקום ישבו פעם בני שבט האווארים ומסוף המאה ה־16 החלה התיישבות סרבית במקום.

קהילה קטנה קיימת מהמאה ה־19. בעת הקרבות ב״מרד ההונגארי״ נשדדו בתי היהודים וכן בפָּקָטין׳ הסמוכה; אך לא ידוע על אבדות בנפש.

בעת החדשה ניהלו אותה שנדור קֶרטֶס כיו״ר וליפוט פראנקל בתור בעל־תפילה. יהודי הכפרים הסמוכים, כגון פָּקָטין׳, השתייכו לקהילה זו.

בשואה נספו יהודי המקום, והקהילה לא חודשה.

ביולי 1955 נחנכה במקום מצבה לזכר הקרבנות.

S. Borovszky, *Bács-Bodrog megye*, Budapest, 1901.
D. Jelić, Jevreji u Podunavlju i Bačkoj, *Zbornik* no. 3.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).

מאריבור Maribor, (בגרמנית: Marburg)

מחוז שטייארסקה (Štajerska), ברפובליקה הסלובנית (Slovenija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1490	1,030	257
1921	30,662	64
1931	33,131	81
1940		100
1948		9

מרכז החבל שטייארסקה שבסלובניה הצפונית וצומת תעבורתי. תעשייה מפותחת — מכוניות, ציוד חשמלי, קרונות רכבת וכו׳.

יישוב נזכר בה מהמאה ה־12, וממחצית המאה ה־13 יש לה מעמד של עיר.

במאה ה־19 התנהלו במ׳ מאבקים פוליטיים לקראת איחודה של סלובניה, אשר הביאו, בסופו של תהליך, שהמרד ההונגארי של שנות 1848–1849 תופס בו מקום בולט, להצטרפותה של סלובניה למדינת ״הסלובנים, הקרואטים והסרבים״ בשנת 1918 (מאוחר יותר: יוגוסלאוויה).

יהודים ראשונים הגיעו למקום עוד בתקופת שארל הגדול. ידוע על נוכחותם של יהודים שבאו מאזור הריינוס וכונו בשמות גרמניים: מאייר, גולדן, בלימל ואייזאך (יצחק?).

הלוואה בריבית בימי הביניים

בתור קבוצה נזכרים יהודים לראשונה בסוף

המאה ה־12, וכן במאה ה־13. הם היו סוחרים ומלווים בריבית. בשוק הכספים נטלו חלק ניכר שער הריבית נע מ־173% עד 100%, אך הוגבל, בסוף המאה ה־15, לשליש, 33.5% בלבד. בין הלקוחות העיקריים היו כמרים ובני האצולה. בקשר לוויסות השער נתפרסמו תקנות שונות. כך, למשל, בשנת 1244, כללו תקנות אלה ערבויות לביטחונם, לרכושם האישי ולזכויותיהם הדתיות של המלווים. מפאת חשיבותם לכלכלה המקומית נהנו היהודים לעתים מהגנה משפטית יעילה, ואף חמורה לגבי עבריינים.

בין המלווים בריבית נודע אברהם בן יעקב. במאה ה־14 עסקו במלאכה זו איסרליין ונכדיו מוש (כפי הנראה, משה), ויהושע שאלאס (סאלאס?), מאול(?) וזיסקינד וטורל(?). מענף זה התפרנסו מדי־פעם גם נשים, כגון רוזל, אלמנת גרשון (בשנת 1400), דינה אלמנתו של דוד (1425) ומילכה, אלמנת אליה (בשנת 1487).

משלהי המאה ה־14 נתמנו ממונים מטעם על העדה והם נשאו את התואר "שופט היהודים". בשנת 1277 נבנה הרובע או הגיטו היהודי, ובתוכו ־בית־כנסת, ששימש לתלמוד־תורה, לאולם־ישיבות ולבית־דין. ליד נהר דראווה, בקרבת מקום, היה גם מקווה־טהרה. בשנת 1477 נזכר ת"ת שפעל "במגדל היהודי" — הקיים עד לימינו. לידו קיים בית־העלמין העתיק.

היהודים נאלצו לשאת טלאי צהוב על בגדיהם וחבשו מצנפות צהובות.

רבי ישראל בן פתחיה

בראש העדה שימשו רבנים. נשתמר ממצבתו של ר' אברהם, מחצית המאה ה־14. הרב המפורסם ביותר שכיהן במאריבור היה המהרי"א (ר' ישראל בן פתחיה), בעל "תרומת הדשן". זמן־מה כינוהו "Israel Marburg" על־פי מקום כהונתו. שהה במאריבור עד לשנת 1445 והיה פוסק לסביבתו הקרובה והרחוקה. הודות לפעילותו הרבנית הענפה זכה לתואר "נשיא הנשיאים". אח"כ עבר לווינר ניישטאט, ושם נפטר.

במחצית השניה של המאה ה־15 נזכר הרב "מרל ממרבורג" ששלח שאלות לר' שלום בן יצחק זקל בווינה. ברם, דווקא אחרי עזיבתו התרבו היהודים בעיר, ברכשם טירות ודירות גם מחוץ לכותלי הגטו, וחוות חקלאיות בסביבות העיר. בין רוכשי נכסים אלו היו מנח בן סלדמן ושמואל, שקנה, בנוסף לקרקעות, גם טחנת־קמח. יהודים היו אף בעלי כרמים ואדמות, שנמסרו לחכירה ולעיבוד. אמנם, היו ביניהם שניהלו בעצמם מִשְׁקֵי חָלָב וייצרו ושיווקו גבינות כשרות.

פרנסות אחרות

היות והיהודים היו מנועים מלקבל משרות ציבוריות ומלהשתייך לגילדות, עסקו בהכרח במסחר ובמקצועות חופשיים. הוטלו עליהם מיסים עבור השהות וההתיישבות, וכן שילמו מס־גולגולת שנתי. בנוסף לכך נאלצו לדאוג לנדוניה לבנותיהם של המושלים, לרהט את מעוניהם וכיו"ב.

בין בעלי־המלאכה היהודיים הצטיינו צורפים ו"עושי חותמות". נמצאו גם ביניהם שייטים, דהיינו מובילי רפסודות על הנהרות. במאה ה־15 התפרסמו הרופאים חיים ומיכאל. האחרון זכה לאות־הצטיינות מידי הקיסר פרידריך השלישי.

יש לציין, שיהודי מאריבור סחרו גם מחוץ לחומות העיר. הם קיימו קשרי־חליפין עם איטליה, קרואטיה, בוסניה, ואף לטרנסילוואניה הגיעו. חלק מהם פקדו לעתים את נמל דוברובניק (ר' שם). מבין הסוחרים הנודדים הללו ידועים אחדים, ורק בשמותיהם הפרטיים: אליהו, חם, "מאל" (כנראה קיצור ממאושל — משה), ואברהם, בן מאל הנ"ל. אנשי־עסקים אלה ייצאו עצים, בקר, סוסים וגבינות וייבאו בדים, משי, ספרים, תבלינים ואבנים יקרות. על היקף מסחרם הבינלאומי מעידות המטבעות הפלורנטיניות והמוראוויות שנמצאו בגטו, אחרי שנעזב בעקבות הגירוש (ר' להלן).

ערכאות

לשם שיפוט בסכסוכים בין נוצרים ליהודים, הוקם "בית־דין יהודי", מעין מועצה מעורבת ובה 4 דיינים נוצריים, 4 יהודיים, כשבראשה יושב אב־בית־דין נוצרי בעל התואר "שופט היהודים" (Judenrichter). ויש להבדיל מושג זה ממשרת "שופט היהודים", שהיה בדרך־כלל נציג עדתו כלפי השלטונות. בית־דין זה פעל במחצית השנייה של המאה ה־14. ידועים 26 אבות בתי־דין כאלה, והמפורסם שבהם היה ליאונרד זיידנשוואנץ. על החלטות בית־דין זה ניתן היה לערער בפני הנסיך (שהיה, למעשה, מושל החבל).

לקראת הגירוש

במאה ה־15 הופיעו לראשונה התושבים המקומיים הנוצריים כמלווים ומתחרים ליהודים. לקוחותיהם האמידים של האחרונים מבתי הכמורה והאצולה עוברים למלווים הנוצריים, ואילו ליהודים נותרו רק איכרי הסביבה, מהם שפשטו את הרגל, כאשר לא יכלו לעמוד במועדי פירעון חובותיהם. במצב זה גברה האנטישמיות, בגבור הטענות נגד היהודים. ואכן, הקיסר מקסימיליאן הראשון הוציא צו־גירוש בינואר 1497, לא בלי שסחט תחילה תשלומים ניכרים עבור דחיית הגירוש, שבוצע בסופו של דבר. כזכר לנוכחותם של

יהודים נותרו ארבעה רחובות בעיר, בית־הכנסת, מצבות אחדות בבית־העלמין והמבצר היהודי, שנזכרו לעיל.

המגורשים התפזרו מערבה, צפונה ומזרחה. מערבה לטריאסט, צפונה לווינה, למאטרסדורף ולקופרסדורף, ומזרחה לפולין. פליטי מאריבור הנציחו את שם עירם הקודמת ע"י השמות מארבורג, ובייחוד מארבורגר, מורפורגו או מורפורגי (שני השמות האחרונים, נחשבים, בטעות, לאיטלקיים).

שיקום זמני

עד למחצית השנייה של המאה ה־19 לא היו יהודים בעיר. משנת 1869 באו שוב משפחות ספורות לשם. עד לשנת 1921 השתייכו יחידים אלה לתחום שיפוטה של רבנות גראץ שבאוסטריה. אח"כ נסתפחו תחילה לרבנות ק"ק וראז'דין, ואח"כ לקהילת מורסקה סובוטה (ר' שם). משנת 1930 כיהן שם הרב ד"ר לזר רות ז"ל. באותה עת נעשה ניסיון לייסד קהילה במקום־המרפא הסמוך — רוגאשקה סלאטינה, אך הניסיון לא עלה יפה.

בסוף שנות ה־30 הגיעו למקום חלק מפליטי פולין וגרמניה. בעת הכיבוש, כבר ביולי 1941, הם גורשו לסרביה, ושם נרצחו.

מיהודי המקום ניצלו כתריסר בלבד, והעדה לא חודשה.

משי"א

יקיר אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, תל־אביב תשל"א־1971, עמ' 50–53.

ר' ישראל בן פתחיה, תרומות הדשן, וניציה. ש"ו (1546) הנ"ל, ביאורים, ויניציה, רע"ט (1519).

Omanut, april-maj, 1939

JP, 1979, no. 9–10, 1979, no. 11–12.

Ing. Arh. Milica Detoni, Mariborski geto, *JA*, 1957–58, pp. 72–74.

Alphons Lhotsky, *Geschichte Österreichs (1281–1358)*, Wien, 1967.

Gabriel Majcen, *Kratka zgodovina Maribora*, Maribor, 1926.

J.K. Podgorjanski, Judje na Kranjskem, *Zbornik Slovenske Matice*, Ljubljana, 1906.

Dr. Arthur Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Stelermark*, Wien, 1914.

Fr. Kovačič, *Časopis za zgodovino in narodopis*, Ljubljana, 13, 1917.

Dr. H. Schulsinger, O pravnom i gospodarskom životu Jevreja u Štajerkoj, Koruškoj i Kranjskoj god. 1371–1496, s osobitim obzirom na područje današnje Slovenije", *JA*, Vršac, 1929–30 (5690).

Vladimir Traven, Mariborski Ghetto, *Kronika slovenskih mest II*, Ljubljana, 1935.

מול Mol (בהונגרית Mohol).

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1931	11,715	117
1940		100
1947		11
1961	8,000	—

עיירה ונמל על נהר טיסה שבבאצ'קה. מרכז חקלאי. המקום מיושב מהמאה ה־16, אך יהודים הגיעו לשם רק בשלהי המאה ה־19.

קהילה אורתודוקסית קטנה. בית־העלמין הוקם בשנת 1840, ואילו בית־הכנסת נבנה בשנת 1872.

ב"תלמוד־תורה" למדו כתריסר ילדים.

בעת החדשה הנהיגו את העדה: איגנץ שוורץ, ד"ר אגון אופנר ומ. שלזינגר. הגבאים היו פיליפ בלאו ומ. דויטש.

הסניף הציוני המקומי נוסד בקיץ 1940. היו"ר היה מטייה שלזינגר וסגנו קרלו בק. אז הוקמה גם "ויצו" בראשותן של הגברות שלזינגר ופירי גרוס.

הממונה על "חברה קדישא" היה שמו שלזינגר.

בתור רב כיהן יוסף גרין, ובחזנות שימש ש. קניגנסברג.

יהודי מול נספו כולם בשואה ואין עוד זכר לקהילתם.

אחרי המלחמה הוקמה במול מצבה לזכר קרבנות הפאשיזם.

Ž, 26.4.1940

D. Jelić, Jevreji u Podunavlju i Bačkoj, *Zbornik* no. 3.

JA, Vršac, 5690 (1929–30)

מוסטאר Mostar

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1879		35
1910		254
1921	18,176	227
1931	20,295	300
1940		142
1947		65
1968	36,000	74

עיר־הבירה של חבל הרצגובינה (Hercegovina), שוכנת על נהר נרטווה (Neretva). מקור השם על־פי הגשר העתיק (בסרבו־קרואטית — most = גשר), המחבר את שתי גדות הנהר נרטווה, החוצה את העיר.

האוכלוסייה מעורבת: קרואטים, סרבים, מוסלמים, יהודים. תעשיות טקסטיל, טבק, חומרי־בניין ושימורים. צומת־תעבורה חשוב, המחבר בין בוסניה למונטנגרו ודאלמאטיה, והמקשר עם נמלי איטליה.

במחצית השנייה של המאה ה־16 נזכר היזם היהודי דניאל רודריגס בתור "תושב מוסטאר" (habitator Mostarii) וכמי שמכר שם ספינה. בשנת 1570 נזכר עוד יהודי בשם משה קוסין, ונראה ששניהם עסקו בסחר חליפין בשפך הנהר נרטווה וקיימו קשרים הדוקים עם ונציה ועם אנקונה. נראה, שלא היו תושבי־קבע במקום. במאה ה־17 היו היהודים, תושבי המקום, יצחק חזן ויצחק פראנקו, יצואני עורות דרך הנמל שיבניק שעל שפת הים האדריאטי.

בשלהי המאה ה־18 כבר היו יותר יהודים במוסטאר. על כך מעידות המצבות בבית־הקברות היהודי המקומי. היו אלה ספרדים, שנעו במאות ה־16 וה־17 אל פנים ארצות הבאלקאן, יסדו מספר קהילות מרכזיות, אך בודדים או קבוצות קטנות התיישבו גם בעיירות קטנות, ובמרוצת השנים נתהוו בהן קהילות מאורגנות. באורח חייהם ובעיסוקיהם לא נבדלו הספרדים במוסטאר מאחיהם במרכזים העירוניים, וקשריהם היו בעיקר עם קהילת סאראייבו. בגלל קרבתה הגיאוגראפית של מוסטאר לחוף הים האדריאטי, השכילו יהודי מוסטאר להשתלב במסחר שנע מהנמלים ספליט (ספאלאטו) ודוברוביניק (ראגוזה) והתפתח בין הנמלים הללו אל פנים־הארץ.

כמו יתר הספרדים בבוסניה בתקופת השלטון העות'מאני, שמרו גם בני קהילה זו על המסורות שהביאו עמם מספרד. ואף כי השפעת הסביבה הנכרית הייתה חזקה למדיי, שמרו על שפת הלאדינו, על לבוש, על מנהגי חג ומועד, ובמיוחד על חוסן המשפחה.

תחת השלטון האוסטרו־הונגארי (1878–1918)

בחיי היהודים חל מפנה עם כיבוש בוסניה והרצגובינה, בשנת 1878, על־ידי צבאות הקיסרות ההאבסבורגית. הקהילה הזעירה קלטה לתוכה משפחות אשכנזיות וספרדיות. האשכנזים, שבאו בעקבות השלטון החדש, הביאו עמם ערכים מן התרבות המערב־אירופית, אך גם מאורח־החיים של יהודי מזרח־אירופה, כולל שפת יידיש. ברם, בתוך עשור אחד השתלבו התושבים החדשים בחיי העיר, ונוצרו קשרים אמיצים ביניהם ובין ותיקי הקהילה.

ראשית חיי הקהילה המאורגנים מצוינת בהקמת קהילה מאוחדת ספרדית־אשכנזית. מסתבר, שהיה בהקמת קהילה מאוחדת משום צורך־השעה, בשים לב למספר הקטן של בני הקהילה. אך היא מעידה גם על ההכרה בנחיצות האחדות. היה זה מקרה חריג בימים שבהם ניכרה עוד ההתבדלות בין העדות בשאר הקהילות בבוסניה ובהרצגובינה.

בשנת 1890 בונה הקהילה בית־כנסת משותף. עם סיום הבנייה, בשנת 1902, נקבעו בבית־הכנסת סדרים מיוחדים, כדי להיענות לנטיות־לבם של בני שתי העדות. וכך התפללו בחגים בנוסח אשכנז (החזן: יוסף פישביין), ובימי חול בנוסח ספרד (החזן: מאסטרו). היחסים בין שתי העדות היו הדוקים, ההשפעה ההדדית מפרה, והיו הרבה נישואים ביגעדתיים, ואף אלה היו עדיין חריגים באותה תקופה.

יושב־ראש הקהילה המאוחדת היה, עד שנת 1911, משה כהן, יצואן. (אשתו הייתה אשכנזייה, שרה ברייזר. אחד הבנים, יוסף כהן, עלה ארצה אחרי השואה ונפטר בחיפה.) אחרי שנת 1911 נבחר בנו, דוד, לאותו התפקיד.

יהודים בכלכלת העיר

פעילותם הכלכלית של יהודי מוסטאר, אף כי היו מעטים במספר, הייתה ניכרת בתקופה ההאבסבורגית בכל ענפי המשק ובפקידות. במסחר היו ידועות המשפחות דאנון (מאנופקטורה) קונפורטי (תכשיטים), שירץ (קונפקציה), גוטמן (טקסטיל), הימלפארב (בית־חרושת לקרח ומסחר בבירה) ורוזנפלד (זהב). בין בעלי־המלאכה נודעו עטייה (רפדות), פרומר (פחחות), בהם (בית קפה). כן עסקו היהודים בנגרות, בחייטות ובסנדלרות.

יהודים רבים שירתו במנגנון הממשלתי. מנדולפו היה מנהל לשכת המחוז, פישר עבד כפקיד גבוה ברכבת, שלמה לאופר היה וטרינאר, וד"ר טרמר — רופא מקובל על הבריות. שוץ היה שופט בית־המשפט, והנריק רוטינגר קצין המחוז של מוסטאר. בעלי־מקצועות מיוחדים שירתו בצבא, וכן נמצאו מהם בפקידות הבינונית.

בין שתי מלחמות־העולם ניהלו את הקהילה דוד כהן כיו"ר ואח"כ ברנארד שירץ. הגבאי היה צדיק דאנון. כאמור לעיל, פעלו בה שני חזנים וכן "חברה קדישא" ו"גמילות חסד". מבין המשפחות הספרדיות הגדולות בעיר יש להזכיר את משפחות קמחי ופאפו.

הציונות במוסטאר

מפליא, שבקהילה קטנה ונידחת כמוסטאר, התעוררה הפעילות הציונית כבר ב־1912. קבוצה של צעירים יהודים, רובם תלמידי תיכון, התארגנו באגודת נוער ציונית בשם "קדימה". הדחיפה להתארגנות ניתנה על־ידי מכס לאופר,

סטודנט, שלמד בווינה והיה חבר האגודה "בר גיורא". בשובו למוסטאר, ריכז סביבו כ־30 צעירים, והביא להם את בשורת הציונות. אחד החברים, אברהם (אבא) כהן, נסע בשנת 1910 לארץ־ישראל, ולמד שנתיים בגמנסיה "הרצליה", בתל־אביב הקטנה. בשובו למוסטאר, בשנת 1912, תרם הרבה להתלהבות הנעורים של חברי "קדימה" למען ארץ־ישראל. פעילותה של האגודה התבטאה באיסוף תרומות למען הקרן־הקיימת, בפעולות תרבות ובטיולים. הייתה קיימת גם אגודת בנות, בניהולה של מרים כהן. האגודה הצטרפה במרוצת הזמן ל"קדימה".

מלחמת־העולם הראשונה הפסיקה את פעולתה של "קדימה". כשנה אחרי סיום המלחמה, בסוף שנת 1919, חודשת עבודת האגודה. הפעם נבחר לראש האגודה אלכנסדר קליין (לימים ארנון, מזכיר קהילת זאגרב, עלה ארצה ב־1946), וכסגניו נבחרו מרסל שטוקהאמר והגב' סופיה קורנס. זה היה כבר ארגון של ממש, עם תקנון ועם מזכירות. המועדון התמקם בביתו של החזן יוסף פישביין. "קדימה" אף הקימה מקהלה (בניצוחו של בוז'וטי), ארגנה הרצאות, עזרה לילדים היהודיים בלימודים, הפיצה את ה"שקל" ואספה תרומות לקרן־הקיימת.

פעולתה של "קדימה" הגיעה לשיאה כאשר, בשנת 1920, ביוזמתו של אברהם (אבא) כהן, ובחסות ההסתדרות הציונית, שזה עתה קמה, נוסדה הכשרה חקלאית בשם "גאולה", במטרה להכשיר חלוצים לעלייה לארץ־ישראל ולהתיישבות בה. בהכשרה היו 18 חלוצים ו־4 חלוצות. היה בזה משום חידוש גדול בתנועה הציונית של יוגוסלאוויה. כבר בשנות ה־20 הראשונות למאה עלו אחדים מן החלוצים בפועל לארץ, ביניהם וייס (הגנן), ארנה שיינר (תל עדשים — נהלל), פיקו (אברהם) פאפו (אברהמי) — בית שערים, והשתרשו במולדת.

בתוקף הנסיבות הכלליות ועזיבת רבים מחברי "קדימה" את העיר, הלכה פעילותה ודעכה, עד שחדלה לחלוטין. העבודה הציונית במוסטאר לא התאוששה מאז ועד השואה בשנת 1941. בין הפעילים הציוניים הבולטים, לרבות פעילי הקרן־ הקיימת, היה אלברט אלקלעי.

בשנים שלפני השואה

מצבה של הקהילה לא שפר בימי יוגוסלאוויה המלוכנית. בשנות ה־20 למאה עזבו אותה אנשים צעירים, בעלי השכלה, וחיפשו לעצמם ביסוס כלכלי וחברתי במרכזים העירוניים הגדולים ברחבי יוגוסלאוויה. כתוצאה מכך נתהווה קיפאון בפעילות הקהילה, וחיי היהודים התרכזו סביב בית־הכנסת ומוסדות הדת והצדקה. ראש הקהילה האחרון לפני השואה היה ברנרד שין, והחזן — דוד פרירה.

קהילת מוסטאר בשואה

דווקא בשנות השואה, 1941—1943, גדלה חשיבותה של קהילת מוסטאר. חבל הרצגובינה (Hercegovina) נכבש באפריל 1941 ע"י איטליה. אמנם, מבחינה אדמיניסטראטיבית ומדינית פורמאלית, הייתה הרצגובינה כלולה במה שהתקרא "מדינת קרואטיה העצמאית". למעשה, היה השלטון בידי האיטלקים, ואלה לא פגעו ביהודים המקומיים. יתירה מזו, כאשר החלו להגיע למוסטאר פליטים יהודים משאר חלקי קרואטיה האוסטאשית (מסאראייבו ומערי־השדה של בוסניה), עצמו השלטונות האיטלקיים עין. וכך נתקבצו במוסטאר, במרוצת השנים 1941—1942, מאות פליטי חרב. רובם הצליחו להמשיך דרכם לחלקי דאלמאטיה שבשליטה איטלקית. הגרמנים והקרואטים הפעילו לחצים על השלטונות האיטלקיים להסגיר לידיהם את היהודים המצויים בתחומם. אולם מפקדי הצבא האיטלקי באזור האדריאטי עמדו יפה בלחץ והתעלמו אפילו מהפקודות שבאו מרומא. בשנת 1943 פינה הצבא האיטלקי, בפינוי סדיר, את יהודי מוסטאר, המקומיים והפליטים, לאזוריו בחוף הים האדריאטי ובאיים. הודות לכך ניצלו יהודים רבים. חלקם הצטרפו, אחרי כניעת איטליה בספטמבר 1943, לפרטיזאנים, וחלקם הגיעו, בדרך הים, לחוף־מבטחים שבדרום איטליה, שהיה כבר בידי צבאות בעלות־הברית.

וכך, בנסיבות הטראגיות, שימשה קהילה זו כעוגן הצלה.

ראש־הקהילה בשנות השואה היה דוד חיון, אשר ביחד עם קומץ יהודי מוסטאר, עשה כמיטב יכולתו למען הקל על גורל הפליטים. עלה בידו לקשור קשרים טובים עם הצבא האיטלקי, וכך הצליח למנוע, במרוצת השנים 1941—1943, אי־אלו סכנות שריחפו על ראשי היהודים.

מפקד הצבא האיטלקי באזור הכיבוש ביוגוסלאוויה שבזכותו נמנעה מסירת היהודים לידי הגרמנים היה גנרל רואטה (Roarra). בעיני היוגוסלאווים מדובר במפקד גייסות של צבא כובש. אחרי המלחמה ביקשה ממשלת טיטו את הסגרתו בתור פושע מלחמה, אולם האיש כנראה חלה בהתקף־לב ואושפז. עקבותיו נעלמו ולא הוסגר. בשטחי הכיבוש של דוברובניק־מוסטאר, עשו למען היהודים גם מפקד הקורפוס, גנרל דאלמאצו (Dalmazo), ומפקד הדיוויזיה ששהתה במוסטאר, הגנרל נגרי (Negri).

בין הלוחמים היהודים הצטיינו ליאו לוי והגנרל לוד־טודורוביץ, שהוכרז לגיבור האומה.

אחרי השואה

אחרי השואה נותרו במוסטאר כ־50 יהודים. הם מאורגנים בקהילה קטנה, אך למעשה אין עוד חיים יהודיים בעיר הזאת. עם הקמת מדינת ישראל עלו רובם לארץ.

י"מ

אי"י: B-10
איו"ש: 017/17, 03/3443.

JP, 1959, no. 11–12 p. 16.
Ž, 31.8.1920, 12.9.1920, 11.10.1920, 9.301932
ŽSv, 18.6.1920, 1.10.1920, 17.12.1920
יוסף כהן, יהודי מוסטאר, אי"י, (כתב־יד)
Dr. Bogumil Hrabak, Trgovina Jevreja u Bosni i Hercegovini do sredine XVII stoleća, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. 31–33, Sarajevo, 1982, p. 173
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 223–5
Zbornik, no. 4, p. 93.

מורסקה סובוטה Murska Sobota

בהונגארית: Muraszombat; בגרמנית: Delsnitz an (an der Mur
חבל פריקומוריה (Prekomurje), ברפובליקה הסלובנית (Slovenija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	2,950	175
1930	3,571	156
1940		169 (כולל הסביבה)
1968	6,605	16
1983	12,148	15

עיירה זו שוכנת בקצהו הצפון־מערבי של החבל מזרחה, בגבול הונגאריה צפונה, ולא הרחק מגבול אוסטריה במערב־צפון; 28 ק"מ צפונה־מערבה מצ'אקובץ.

84 יהודים גרו ב־35 כפרים שבסביבה (1943). מורסקה סובוטה הייתה הקהילה הגדולה בחבל.

הקהילה נוסדה בתחילת המאה ה־19 ע"י מהגרים יהודים מהונגאריה ומבורגנלנד, שבאו לאזור זה בשלהי המאה ה־18. אין לנו ידיעות על פתיחת בית־העלמין (נסגר ע"י השלטונות בשנים 1958–1960).

בית־הכנסת נבנה ב־1910. במרכז הקהילתי ("טמפלהף") נבנו עוד: בית דו־קומתי בו שוכנו אולם־הישיבות, משרדי הקהילה ודירות הרב, החזן והשוחט; ועוד בניין חד־קומתי, ובו: מקווה טהרה, משחטת עופות ומחסן למרכבת המתים.

יהודי המקום היו ברובם סוחרים, ובחלקם בעלי מקצועות חופשיים, רופאים ועורכי־דין. היו ביניהם גם בעלי־מלאכה וחקלאים. מראשית כינון הקהילה, ועוד לפני־כן, היו בסביבה יהודים בודדים מפוזרים ב־44 כפרים. הם עסקו במסחר זעיר, ברוכלות וגם בעבודת־אדמה. לפי חוק מרשם התושבים, הם השתייכו לקהילת־קודש זו, שילמו לה את מיסיהם וקיבלו ממנה את השירותים הדתיים והקהילתיים. באחדים מכפרי הסביבה כיהנו ותפקדו חזנים ושוחטים. לפי אותו הסדר חוקי במדינה, השתייכו כאן גם המשפחות היהודיות הספורות שהיו פזורות בערי סלובניה, מעבר לגבול הרי קומוריה (ב־1941: מאריבור, פטוי, צֶ'לְיֶה; ל'יובל'יאנָה וסַרַדישצָ'ה אוֹב דראווי).

התפילות בבית־הכנסת התקיימו בשבתות ברציפות ובחגי ישראל בָּאוּ להתפלל בו גם יהודי הסביבה. לא הייתה מורגשת אנטישמיות עד תקופת היטלר.

מנהיגות הקהילה ועסקניה

הרבנים היו: ד"ר הנריק קיש (1914–1921); ד"ר אליהו גרינוולד (1921–1926, אח"כ רבה של ק. צ'אקובץ) וד"ר לזר רות (1926 — השואה).

ראשי הקהילה

החל מ־1819: ד"ר ארתור גייגר, ד"ר אלכסנדר וואלי, אלכנסנדר פירסט (1928), וינצנץ ארוואי (1936) וארמון הירשל (1939).

החזן היה מור דאראוואש, וכשוחט פעל אלכסנדר רוזנפלד (1928).

עסקנים ציוניים: לדיסלב פרים, אוסקר היימר, שמואל כהן ובלה פולאק (1938). הממונים על "חברה קדישא:" בלה ברגן ושאמו כהן.

בראש אגודת הנשים עמדה הגב' צציליה ברגר.

השואה

עם הכיבוש הגרמני של יוגוסלאוויה (אפריל 1941), סופחה פריקומוריה להונגאריה, ובתוך־כך גם מורסקה סובוטה. הקהילה המשיכה את חייה עד שכבשו הגרמנים את הונגאריה (14.3.44). בתקופה זו גויסו הצעירים היהודים ל"פלוגות עבודה" שע"י הצבא ההונגארי ונשלחו למחנות־כפייה ברחבי המדינה בעוון "פעילות מחתרתית וקומוניסטית", כביכול.

בליל 26.4.1944 נאספו, בפקודת הנאצים, כל יהודי המקום — ביחד עם רבם ד"ר רות ויחד עם הנמלטים מכפרי הסביבה, וקרובים מזדמנים; בסה"כ 169 נפשות — לבית־הכנסת. משם הוסעו באוטובוסים למחנה־הריכוז האזורי בנאג־קאניז'ה, ומשם הובלו בימים שבין 17–20 במאי, לאושוויץ.

בין הלוחמים היהודים, בני העיר, הצטיין אלי קארדוש, שנפל קרבן בידי הכובשים. 212 מתוך 253 יהודי העיר וסביבתה הושמדו באושוויץ; רק 41 חזרו אחרי המלחמה. 29 מהם עלו לישראל.

כל נכסי דלא ניידי של הקהילה נמכרו אחרי המלחמה ע"י איגוד הקהילות ביוגוסלאוויה לשלטונות־העיירה המקומיים.

ב־1966 הקימו יוצאי מורסקה סובוטה בישראל ובתפוצות "לוח זיכרון לקדושי הקהילה", במרתף השואה בהר ציון בירושלים.

עתה נמצאים במקום 16 יהודים, והם משתייכים רשמית ל"קהילה היהודית בל'יובל'יאנה".

מע"ח

BAIU, 2ème série (ler et 2ème sem's), 1892, p. 146.
JP, 1961, no. 11–12; 1978, no. 11–12.
JA, Vršac, 1925–26.
JA, Vršac, 1925–26.

משה עץ־חיים (גרינוולד), יהדות אזור המורה וסלובניה, (כ"י), 1980
Umirali so v boju za svobodo, Murska Sobota, 1968.

נאשיצה Našice

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1910		599
1921	10,598	401
1931	5,637	399
1940		229
1969	5,000	—

עיירה במזרח סלאבוניה, צומת דרכים בין אוסייק, ג'אקובו ופוז'יגה. מרכז תעשיית־עץ, טחנות־רוח ובית־חרושת ללבנים.

יהודים מצויים במקום מהמאה ה־19 ומספרם עלה בראשית המאה ה־20, עם פיתוח תעשיות־העץ וייצוא תוצרתן.

בית־הכנסת נבנה בשנת 1898, ובית־העלמין קיים עוד משנת 1805. בימינו עמדו בראש הקהילה אלברט גולדפינגר ואח"כ וינקו וולנר. הרב היה שמואל וינטר. בעת החדשה ועד לחורבן היה יו"ר הקהילה מיקשה וייס, וסגנו ד"ר דנה מורגאן. הגבאים היו יוליו רייך וד"ר יעקב שמלצר (שבגיל 35 נספה בשואה). בראש הסניף הציוני עמדו הרמן זלצברגר, מרמלשטיין וד"ר יצחק הרשקוביץ'. יו"ר ויצ"ו היתה פלורה פריס ונציגת הקרן־הקיימת — מרת ב. גרינוואלד.

לקהילה זו היו מסונפות משפחות יהודיות מעטות מהכפרים שבסביבה, כגון ג'ורג'נובאץ, פריצ'אני, בורשיצה, קוקול'יאבצי, ווקובצי, ועוד.

מרבית היהודים היו סוחרים או פקידים, ומיעוטם בעלי־מלאכה. מוצאם ממזרח אירופה או ממקומות אחרים ברחבי קרואטיה. יחסיהם עם הרוב הקרואטי היו טובים, וביניהם נמצאו אף תומכים באחים ראדיץ', מנהיגי מפלגת האיכרים הקרואטית־הלאומית.

בשואה היה גורלם של יהודי נאשיצה כגורל אחיהם בקרואטיה כולה — השמדה טוטאלית.

הקהילה לא שוקמה.

א"י: B-8.

Ž, 14.7.1939, 16.1.1940.
JA, 5690 (1929–30).
Romano, *Žrtve i borci*, 226

נובה גוריצה Nova Gorica, מחוז פרימוריה (Primorje), ברפובליקה הסלובנית (Slovenija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1764			256
1779		53	272
1788		52	1788
1850	10,581		314
1857	13,297		303
1869	16,659		205
1880	20,920		256
1890	21,825		275
1900	25,432		248
1940			45

העיר שוכנת על נהר סוֹצ'ה (איסונצו — באיטלקית) שבאיטליה. בתום מלחמת־העולם השנייה, בשנת 1947, חולקה העיר לשניים: חלקה הגדול נותר בגבולות איטליה, ואילו חלקה הקטן יותר סופח ליוגוסלאוויה. היוגוסלאווים פיתחו במרץ את העיר החדשה.

בעיר שבתחומי יוגוסלאוויה כ־6,500 תושבים, והיא משמשת מרכז תרבותי לסלובנים שבאזור כולו.

יהודים שהו בעיר זו, כמלווים בריבית, מאז שנת 1286. נראה, שהיהודי הראשון בא מראגוזה (דוברובניק). בשנת 1300 הָלְוָה "היהודי מוש" (כנראה משה) לרוזן אלברט ה־5. לאחר־מכן היו משפחות יהודיות בעיר לסירוגין בשנת 1350 (המלווה בריבית איסרל) ובמאה ה־16, ובייחוד הייתה פעילותם של היהודים ניכרת במחצית השנייה של המאה ה־17, שאז נוסד גטו ונאסר עליהם לעסוק בהלוואות. בסוף

המאה ה־17 נודעה משפחת המשכיל אהרון מורפורגו. ר׳ יצחק שמואל רָג׳יו היה משכיל ומורה מאסכולתו של משה מנדלסזון, ונפתלי הרץ וסלי חי בעיר מסוף המאה ה־18 עד שנת 1855.

בין המשפחות הוותיקות והמנהיגות בעיר היו פינְקרֶלָה, ג׳נטילי, מורפורגו, (א)בולעפיא(ו) ויונה.

בגטו עסקו רוב היהודים באריגה ובייצור משי. התפרנסו גם ממסחר בחיטה ובטבק. עד לשלטון הצרפתי, תנאי המחיה בגטו הצפוף, בסוף המאה ה־18, היו קשים עד־מאוד ותמותת התינוקות והילדים הייתה גבוהה מחמת המצב ההיגייני הבלתי־שפיר. כ״כ סבלו אז היהודים הטרדות והפליות שונות, והגרוע מכול, מדי־פעם סבלו מחטיפת ילדיהם והכנסתם למנזרים, ולא תמיד הצליחו להוציאם משם, על־אף התערבויות אצל השלטונות הכנסייתיים והחילוניים כאחד.

במאה ה־19 קיימה הקהילה ״תלמוד־תורה״ משלה, וברבנות שימשו ר׳ אברהם רג׳יו ור׳ ס.ר. ג׳נטילה. ראשי הקהל היו ישראל אסקולי, אנריקו לוצאטו וארמניו דורפליס.

הקהילה קיימה קשר הדוק עם הקהילות גראדישקה וטריאסטה; ועם התפתחותה של עיר אחרונה זו היגרו אליה רבים מיהודי גוריצה.

הרב הנודע, שמואל דוד לוצאטו (שד״ל), בא לשם מדי־פעם לערוך טקסים דתיים.

בין שתי מלחמות־העולם היה יו״ר הקהילה מאריו דונאטו, עורך־דין, ואחריו אטיליו מורפורגו, שכיהן עד לשנת 1943 (הגרמנים נכנסו לעיר בספטמבר 1943, אחרי כניעת איטליה).

ד״ר אוסקר מורפורגו יסד את האגודה ״התקווה״, שהיתה בעלת מגמות ציוניות. לאגודה הייתה גם ספרייה. הרב היה אברהם שרייבר.

בראשית שנות ה־30 נבנה בית־כנסת חדש, שהוקדש לאברהם ויטה־רג׳יו. צעירים יהודיים אחדים הצטרפו אל הפארטיזאנים האיטלקיים, ושני האחים דונאטו נפלו בקרבות.

בעת הכיבוש הגרמני, בשנת 1943, גורשו משם כל היהודים והובלו למחנות־מוות. אחרי המלחמה חולקה העיר, כאמור, בין איטליה ויוגוסלאוויה, ולא נותרו בה יהודים.

ראויה לציון העובדה, שבתחום העיר החדשה נמצא בית־העלמין היהודי של גוריצה, ובו מצבות עתיקות, הנשמרות יפה ע״י העירייה. הועלתה הצעה למחקר אפיגראפי איטלקי־יוגוסלאווי משותף לגבי המצבות הללו.

JP, 1973, no. 1–2, p. 9, 1974, no. 9–10, p. 26.

A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Roma, 1963, pp. 275, 329, 404.

Dušan Ogrin, Židovsko pokopališče Novi Gorici, pomemben spomenik pokopališne kulture, *Srečanja*, no. 7, Nova Gorica, 1971.

Dr. Kurt Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark*, Wien, Leipzig, 1914.

La Rassegna Mensile Israele (R.M.I.), vol. XXIII (1957), pp. 537–546; vol. XXIV (1958), pp. 62–74; vol. XLIV (1978), pp. 704–711.

Cecil Roth, *A History of the Jews in Italy*, London (Philadelphia) 1946, pp. 124, 328, 337, 497.

Angelo Vivian, Il Cimitero Israelitico di Nova Gorica, *Gli Ebrei a Gorizia e a Trieste tra Ancien Régime ed Emanzipazione*, Udine, 1984, pp. 92–97.

נובה גראדישקה Nova Gradiška

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	3,652	266
1931	4,218	207
1940		198
1961	9,000	

עיירה לרגלי ההר פאפוק — נוסדה במאה ה־18. צומת הרכבות בין זאגרב לבלגראד ובין סוֹן׳ לסלאבונסקי ברוד. תעשיות עץ, מזון וכלי בית. יהודים באו למקום מסוף המאה ה־18, ועסקו במסחר. אחרי מלחמת־העולם הראשונה סבלו יהודי נ. גראדישקה מרדיפות ומשוד. אף בית־הכנסת ניזוק והיה צריך להרסו. הוא נבנה מחדש ונחנך בשנת 1925, בעזרת יהודי קרואטיה, שתרמו למגבית שאורגנה לצורך זה. ראשי הקהל היו יעקב כהן האב ואחריו עמנואל ואקסלר. סגנו היה ד״ר גה רייכרט. הגבאי: ארמין כהן.

את ״חברה קדישא״ ניהל ארמין כהן. הרב היה יהודה מרגל, והחזן אנדריה טרילניק (נספה בשואה, בגיל 35). קיים בית־קברות יהודי בכפר צֶרניק, ומספר משפחות יהודיות נתקיימו בנובסקה, בראיץ׳ ובעוד כמה מכפרי הסביבה. הן היו קשורות לקהילה זו מבחינה דתית.

ציונות

העסקנים הפעילים בסניף הציוני המקומי היו אולגה באואר, ד״ר מרסל שטוקהאמר וד״ר איסו ניימן. את ״ויצו״

יצגה במקום הגב׳ ד״ר סטלה וקסלר. נציג הנוער היה ליאו זומר. יש לציין, שבקרבת העיר נתקיימה חוות הכשרה של חלוצי "השומר הצעיר" — בכפר ל׳יופינה (Ljupina).

מאז שנת 1925, ואולי עוד לפני־כן, פעלה במקום אגודת זמר יהודית.

השואה

בשואה נספו יהודי נ. גראדישקה בידי האוסטאשֶׁה הקרואטיים ולא נותר מהם זכר.

יש להזכיר, כי בקרבת מקום, בעיר סטארה גראדישקה (Stara Gradiška) הסמוכה, הקימו ה"אוסטאשֶׁה" כבר בסתיו 1941, מחנה־הסגר, בתוך הכלא המקומי, ובו "אוכסנו" נשים וגברים יהודים ביחד עם סרבים ושאר "אויבי המשטר". רבים נספו במקום, ואילו אחרים הומתו ביאסינובאץ ובמחנות־המוות האחרים. למעשה, המחנה שבסטארה גראדישקה נכלל — מבחינה ארגונית ומינהלית — ב"קומפלקס המוות" של יאסינובאץ, ושם גם בוצעו מרבית ההוצאות להורג.

הקהילה לא חודשה.

אי״י: B—274.

JA Vršac 5690 (1929–30).
Ž 15. 2. 1923.

נובי־בֶּצֶ׳יי Novi Bečej (בהונגרית Török Becse)

בחבל באנאט (Banat), גליל וויוודינה (Vojvodina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1839			154
1870			190
1910	7,752		228
1928		43	130
1930	7,100		200
1940			204
1961	2,500		3

עיירה על גדות נהר טיסָה, במרכז אזור חקלאי פורה. תעשיות קלות. צומת רכבות ונמל.

הקהילה הוקמה בשנת 1845. יהודים ספורים התגוררו שם כבר לפני־כן והשתייכו לקהילת אדה (ר׳ שם). בין אלה רשומה נוכחותו, בשנת 1835, של יוהאן פלישר, רוכל.

כפי שקורה לעתים, הקדימה "חברה קדישא" את ייסוד הקהילה. היא החלה לתפקד כבר בשנת 1828, ואז הוקם גם בית־העלמין.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1865, ובשנת 1871 שופץ. מקווה טהרה קיים משנת 1887. משרד לקהילה ודירה לרב נבנו בשנת 1911.

במלחמת־העולם הראשונה גויסו לצבא ההאבסבורגי 29 מבני הקהילה, מהם נפלו 8 חללים.

מרבית היהודים היו סוחרים ופקידים, ויחידים ספורים היו בעלי־מלאכה, רופאים, בעל בית־מלון ומנהל קופת אשראי. במקצוע עריכת־דין פעל יהודי בודד. יהודים אחדים, כגון בישיץ ורוזנברג היו בעלי חוות חקלאיות, ובסוף המאה ה־19 עסקו בוויסות מי הנהר והתעלות.

ראשי הקהל במאה ה־20 היו: איזידור שלזינגר, מור גרין, ברנט נח, ג. שלזינגר וד״ר דזידר קאניץ. הגבאי היה אנדור קניג.

רבה הראשון של הקהילה היה פיליפ פולאק, ואחריו כיהן עמנואל פולאק.

לקהילה היו מסונפות משפחות יהודיות ספורות מכפרי הסביבה: ביאוֹדרָה, קוּמאנָה, מֶלֶנְצי, טוֹרדָה, דרַגוּטינוֹבוֹ ועוד.

בראש הסניף הציוני עמד גזה וייס, אשר בצעירותו היה אחראי על אגודת־הנוער המקומית. בשנות העשרים הופיע במקום כתב־עת בשם "עולמנו", בשפה ההונגארית, שעורכיו היו מרטון ולסמן (לימים: ד״ר מאיר תובל, שנפטר זה לא כבר בתל־אביב), אז סטודנט בזאגרב, ואיש הקהילה אנדור וייס. סמוך לשואה עמד בראש הסניף המהנדס וילהלם.

באגודת הנשים פעלו הגברות קתרינה שלזינגר ואילונה ריכטר.

בשואה היה גורלם של יהודי נובי־בצ׳יי מר ביותר. רובם ככולם נספו, יחד עם אחיהם לאורך הטיסה. הקהילה לא חודשה בתום מלחמת־העולם השנייה.

בשנת 1976 הוקם גל־עד לזכר הקרבנות.

JP, 1974, no. 1–2, p. 6; 1978, no. 5–6, p. 38.
Ž, 23.2.1940.
ד.ד. צ׳וליץ׳, היהודים בבאנאט הצפוני והתיכון, ילקוט תש״ח־תשל״ח, ירושלים 1978, עמ׳ 77–80.
Dragoljub B. Čolić, Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik no. 4* pp. 111–213 (Summary in English).
JA, Vršac, 5690 (1929–30)
Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije, *JIM*, Beograd 1982, p. 30.
MZsL, pp. 907–8.
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 71, 207.
Žločini, p. 52.

נובי־סאד Novi Sad (בגרמנית Neusatz; בהונגארית Ujvidék)

חבל באצ׳קה (Bačka), באזור האוטונומי וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)	% מן האוכלוסייה
1698	1,000	3	13	
1717		3		
1727		7	?	
1736		15	56	
1743–44	4,620	26	100	2
1746			144	
1769		50	250	
1781	5,619		174	3
1785–87			235	
1804	13,000		213	
1816	16,311	360	2	
1830–35	17,332		727	
1844			1,136	
1848–49	30,000		1,320	6
1869–70	19,301		1,003	5
1890–91	22,224	1,507	6	
1921	39,122		2,663	
1927	40,000		4,000	6,6
1931	63,985		3,135	
1940–41	68,500		4,300	
1944–45	40,163		953	
1952	78,956		275	

מהתקופה הרומית עד לנדידת־העמים

עיר ונמל על שפת הדאנובה, במישור הפאנוני, במרחק 80 ק״מ מבלגראד הבירה. העיר משמשת, מאז הקמתה ע״י הרומאים, שכינוה Neoplanta, ז.א. נטיעה חדשה, מרכז אזורי של חבל באצ׳קה (המשתרע בין הנהרות דאנובה וטיסה) ושל הגליל וויוודינה. גליל זה כולל עוד את החבלים באנאט, בארניה, ובעבר כלל אף את כל חבל סְרֶם (או סרַיים) שבגדתו הימנית של הנהר. על נוכחותם של הרומאים בראשית הספירה המקובלת מעידים, פרט לשם עצמו, גם שרידי המבצר, או ״חפירות הרומאים״, הנמצאים בתחום העיר. סביר להניח, כי לאורך ה״ליֶמֶס״, במחנות הצבא ומערכת השירותים שעמדו לרשותו, נמצאו גם יהודים, אם־כי טרם נתגלו ראיות מאשרות. זה לא כבר נמצאו פריטים (בעיקר מנורות ומחתות — על גבי חרסים), המעידים לכאורה על נוכחות יהודית במאות ה־7 וה־8, כאשר חנו ליד הדאנובה בני שבטים מונגוליים (אווארים). הממצאים החדשים הם מחפירות שהתנהלו במקום הנקרא כיום צֶ׳לָרֶבוֹ (בתקופה ההונגארית — צֶ׳יב), שם היה קיים בית־קברות (״נקרופוליס״) של אבירי (פרשי) האווארים. הפריטים היהודיים נשמרים עתה במוזיאון העירוני בנובי־סאד והם הוצגו כבר במוזיאון היהודי בבלאגראד, ותצוגה זעירה אף נתקיימה ב״בית התפוצות״ בתל־אביב. מבחינה היסטורית, זהו חידוש גדול — באשר נוכחות יהודית כזו בצפון הבאלקאנים, בשערי מרכז אירופה, בין העידן הרומי לעת החדשה לא הייתה ידועה עד כה. האם מדובר בממצאים ששרדו מן התקופה הרומית, ביהודים בעלי־מלאכה וסוחרים שנעו ונדו בעקבות המונגולים, או אולי במתייהדים?! אין עדיין פתרון מוסמך ו״צֶ׳לָרֶבוֹ״ הינה כיום בחזקת חידה. בינתיים, מעידים סגנון העבודה והחומר בו השתמשו על פתיחות להשפעות מבחוץ, כושר התמדה והישרדות מזה, ודבקות מסורתית בסמלים יהודיים מזה. העמים הסלאוויים החליפו בכל המרחב הבאלקאני את השבטים המונגוליים והגרמניים סמוך לזמן הממצאים.

אכן, אין ספק שהיו בימי־הביניים יהודים שם; לא מן הנמנע הוא, שהיישוב נטמע בגלי־ההגירה המאוחרים יותר של סלאווים, מג׳יארים וקבוצות טורקו־מונגוליות אחרות. המתיישבים החדשים — מן המאה ה־10 ואילך — היו ברובם הונגארים וסרבים ומקצתם גם קרואטים (״בּוּנְיֶבצֶי״ בצפון באצ׳קה) וגרמנים־שוואבים, בזמן החדש. על ימי־הביניים המאוחרים אין לנו מידע כל־עיקר. מכל מקום, רק בעת החדשה, מסוף המאה ה־17 ואילך, התיישבו יהודים במספר משמעותי במוקד מסחרי ותעבורתי זה, ועל תקופה זו נייחד את הדיבור להלן.

חלוצי היישוב היהודי

היהודים הראשונים תקעו יתד בגדה הימנית של הדאנובה, בסביבת המבצר פטרווארדין. הם באו לשם בתור ספקי הצבא האוסטרי. במסמכים החל מאמצע המאה ה־18 נזכר יהודי בשם יהודה לב קַלֶידַאי (Kalledey) משנת 1694. מעברו השני של הנהר הגדול נוסד קודם הכפר, ואח״כ העיר Raitzendorf, Raitzenstadt — ז.א. עיר הסרבים, שהיו המתיישבים המוקדמים בה. שם נבנתה העיר, ובמשך הזמן, בדורותינו, נכללו אזור המבצר ויישוביו בתחום העירוני (רובע 4) של נובי־סאד. יהודי אחר, שחי בעיר עוד במאה ה־17, היה פיליפ מרכוס, שפרנסתו הייתה משריפת יי״ש וממכירתו והוא אף נחשב לראש הקהילה המאורגנת הראשונה (1693–1727).

בית־הקברות היהודי הראשון נוסד בשנת 1717, ואילו הארגון היהודי המוקדם ביותר היה ״חברה קדישא״, שהוקמה בשנת 1729. על שחיטה כשרה ידוע בוודאות החל משנת 1736.

בין המשפחות היהודיות הראשונות נזכיר: הירשל, לבל,

אלמוסנינו, כהן, וולף, שכטר, פ׳לש, פולאק, סלומון, דויטש, שוסברג ובלגראדר.

בשנת 1701 כונן "מינהל הספר הצבאי" בפטרוואראדין ורק ליהודים ספורים, ולזמנים מוגבלים, ניתנה הרשות לשהות בתחומיה. במשך הזמן הסתננו משפחות אחדות ועסקו במלאכה או במסחר משני עברי הדאנובה. על־אף מגבלות שונות, עלה מספרם של היהודים בהתמדה, ובשלהי המאה ה־18 נתארגנה קהילה של ממש, שבראשה עמד "שופט" (Judex judeorum). אז מופיע במסמכים, בתור כירורג, יצחק "Judaeus", שהיה כנראה הרופא הראשון במקום. בני משפחה זו שלטו לסירוגין בקהילה במשך מאה שלמה, ועוד יוזכרו להלן.

בין ראשוני התושבים ליד המבצר היה החובש, שנזכר בתור "אברהם ה׳פלדשר׳". בשנת 1719 הגיעה לעיר הוראה מווינה, בהשראתו של החשמן ליאופולד קולוניץ׳, שלפיה צריך היה להרחיק הדרגתית את היהודים המזיקים, ובלשון המינהלית־האוסטרית של התקופה "dieses schädliche genus humanum". הוראה זו לא בוצעה, אך במקומה הוטלו הגבלות ואיסורים על עיסוקים שונים לגבי התושבים היהודיים, כמו האיסור על הצורפות (1755), האיסור על מלאכות בכלל, זולת אלה הנעשות עבור האצולה (1760), וכיו״ב.

אחרי שהעות׳מאנים השתלטו שוב על בלגראד, בשנת 1739, באו לעיר זו יהודים ספרדים כפליטים אשר העדיפו להישאר תחת שלטון אוסטרי — מאז 1717 — או נושלו מנכסיהם ע״י הטורקים העות׳מאנים הנוקמים. בין הנסים מפני הטורקים העות׳מאנים היו גם סרבים, יוונים, רומנים ועוד. גידול האוכלוסייה ועליית חשיבותה של העיר כצומת לחילופי סחורות הביאו לה בשנת 1748, את התואר "עיר מלכותית חופשית" ואת הזכויות הנלוות אליו.

עוד לפני־כן, בשנת 1743, הטילה המלכה מאריה טרזה מס מיוחד על יהודי העיר. את המס הזה כינו היהודים בשם המפורש, דהיינו "מלכען־געלד", קרי: "כסף המלכה".

בשנת 1747 מילא את תפקיד השופט יוסף כהן.

מרבית המתיישבים היהודיים באו מצפון הקיסרות ההאבסבורגית, ובעיקר ממוראוויה (ניקולסבורג, היא מיקולוב בימינו), מסלובאקיה, מבורגנלאנד, ואף מהונגאריה.

ראשי העדה ורבניה מהמאה ה־18 ואילך

בראש העדה עמד, בשנים 1743–1755, וולף ליפמן, שעסק גם בהוראת הדת. אחריו היו ראשיה פיליפ מרכוס ויוסף כהן עד למחצית המאה ה־18. אחריהם שימש כ״שופט״ יעקוב הירשל במשך כעשרים שנה. בעקבותיו כיהנו יצחק שלמה ושמעון לבית הירשל. בשנת 1759 נזכר שמואל מוזס.

בשנות ה־80 של המאה ה־18 נזכר יוסף יצחק קוניצר, אך חסרים נתונים עליו. כמו־כן נזכר יוסף לבל, שקדם לו במנהיגות העדה.

כפי הנראה, הרב המוסמך הראשון שכיהן בנובי־סאד היה יעקב שלום פראייר (1861–1880). לפניו כיהן כמ״מ הרב לבל רוזנצווייג. כ״כ כיהנו כרבנים פנחס לייב מונק, מבית מדרשו של החתם־סופר, וחיים הרמן הירשפלד. בתור משנים לרבנים ומוהלים (circumcisor theologus) נזכרים שמואל אפשטיין (1808–1812), מ. גרינברגר (1854) ומרדכי (מארכוס) זילברר. בשנים 1843–1844 כיהן ר׳ צבי יצחק הירשפלד ואחריו י״ל קלידאי במשך שנים מספר וזמנית שמואל פראנקל.

בעת המהפכה ההונגארית — וסמוך לה — שימשו ברבנות מ. ל. ובר וב. ל. זינגר (זמן קצר בלבד), ר׳ שמואל הירשפלד ומ. ח. זוננשיין (מ־1855 ועד 1861).

משנת 1881 ועד לשלהי מלחמת־העולם הראשונה כיהן שם הרב ד״ר זיס־פאפ. אחריו עסק בהוראת־דת ארמין קליין (אח״כ מזכ״ל הקהילה עד לשואה) וד״ר חיים הנריק (הינקו) קיש, שהיה קודם סגנו של הר׳ פאפ, ואח״כ שימש ברבנות ברציפות עד לשואה.

בית־הכנסת בעיר

נראה, שבית־התפילה הראשון נתקיים עוד בראשית המאה ה־18 (1717). בית־הכנסת "השני" (למעשה, המבנה הראשון) היה קיים משנת 1749 ועד 1780 ברחוב פוטושקה (בכיוון לכפר פוטוג), שהיה אזור־מגורים יהודי מאמצע המאה ה־18 ואילך. בית־הכנסת השלישי נתקיים בשנים 1780–1826, הרביעי משנת 1826 עד שנת 1859, שאז נתבצעו בו שיפוצים. אולם הוא לא האריך ימים, והיה צורך בבניין חדש. תכנן אותו האדריכל ליפוט־ליאופולד באומהורן, והוא נבנה בשנים 1905–1909. אותו אדריכל תכנן גם את צורתם החיצונית של בתי־הכנסת שבזרנ׳אנין (בֶּצֶ׳קֶרֶק לשעבר) וברַיָּיקָה (מקודם פִ׳יוּמָה). מאז שנת 1966, בהיעדר קהילה של מאמינים ממש (של מניין), משמש הבניין כאולם לקונצרטים ולהרצאות.

התיישבות ופרנסות

התיישבותם והתאזרחותם של יהודים בעיר התנהלה באורח הדרגתי ותוך־כדי התגברות על מכשולים מינהליים ומשפטיים שונים. הרשות לשהות ניתנה תוך העדפת בעלי־מלאכה רצויים, כגון מעבדי־עורות, כורכים ורופאים, ורק אחר־כך גם לסוחרים, כמו, למשל, ליוסף דויטש, אשר עסק בשנת 1767 במקצוע היהודי המסורתי, דהיינו בסחר בגדים משומשים. השלטונות המרכזיים לא עודדו כלל את ההגירה הזו. להפך,

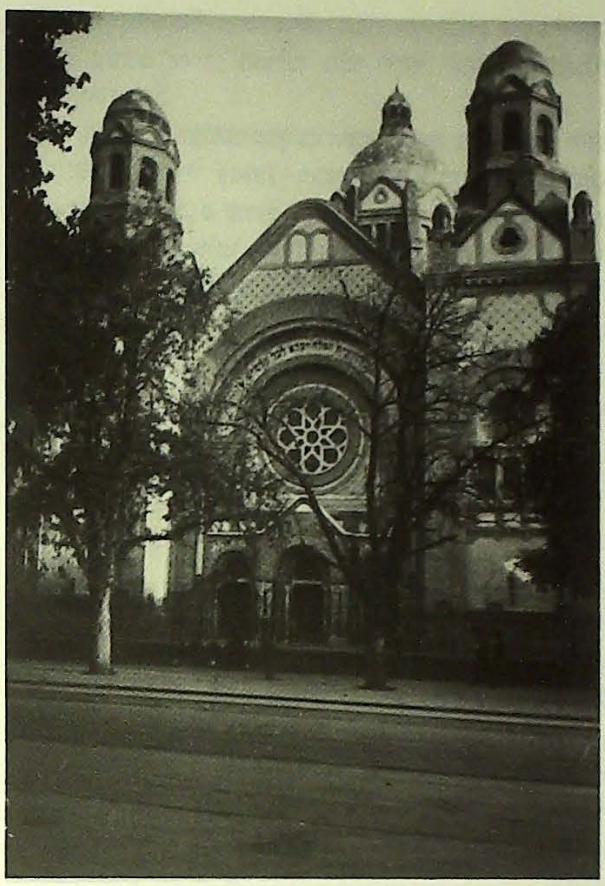

בית־הכנסת נובי־סאד (באצ׳קה).

הם בדקו מדי־פעם את מספר היהודים. היהודים הזכאים לשהות ולפעילות נודעו בכינוי Schutz u. Handelsjude (= סוחר יהודי מוגן). החצרות ההאבסבורגיות הטילו פיקוח חמור למדיי על היהודים ועיכבו את התפתחותו של היישוב היהודי בעיר, פן יגדל יתר־על־המידה. זכויות נרחבות יותר ניתנו רק החל משנת 1840 ע״י הפארלאמנט ההונגארי בפוז׳ון (ברטיסלאווה בימינו). בשנות ה־40 של המאה הקודמת הוסרו אף ההגבלות על רכישת קרקעות ועל עיסוקים במקצועות מסוימים, והשינוי הזה אכן זירז את התפתחותה וגידולה של הקהילה, במקביל לשגשוגה ולפיתוחה של העיר בכללותה.

היטלים, מיסים ומקצועות

על־פי צו קיסרי משנת 1843 נאלצו היהודים לשלם מדי שנה ״מס סובלנות״ (Toleranztaxe), שגובהו נקבע מזמן לזמן ובהתאם להערכת מעמדם הכספי של התושבים היהודיים. להמחשת הנטל הזה, נביא שתי דוגמאות: בשנת 1843 שילמו כ־1,000 היהודים שגרו אז בעיר — 7,300 פלורינים, ובשנת 1844 הם שילמו לקופת הקיסרות 7740 פלורינים. היה זה רק מס אחד מני רבים, ביניהם מס על מכירת בשר, על מיזוג משקאות, על הבתים (מעין מס־רכוש), וכמובן, גם מס עירוני. יש לציין, כי בשלהי המאה ה־19, כמחצית המפרנסים היהודים היו בעלי־מלאכה או שכירי־יום. בהדרגה חל תהליך הדיפרולטאריזאציה מזה, והמעבר לבורגנות זעירה, מתווכת ועוסקת בשירותים, ובינונית־מסחרית — עם ניצני היזמה התעשייתית והבנקאית — מזה. תהליך זה נמשך מסוף המאה ה־19 עד ראשית המאה הנוכחית. בין המקצועות ה״צנועים״, שבהם פעלו היהודים, נזכיר את מטליאי־הנעליים, את העגלונים, את הסוחרים בבגדים משומשים ואת יצרני החותמות, שהיו, כנראה, הראשונים מסוגם בעיר. גם הקמת בית־הדפוס הראשון — תוך־כדי שותפות בין הירשנהאוזר ופילישר — ראויה לציון. מבין המקצועות היצרניים נוכל להצביע על עיבוד עורות, צבעות, צורפות, פרוונות, חייטות, זגגות, עשיית מברשות וייצור סבון. בצדם של החובש ״אברהם פלדשר״ (אח רפואי, שנזכר במסמכים בשנת 1744), רופאים — ביניהם בעלי תפקידים רשמיים כסגני־רופאי־העירייה — רוקחים, כירורגים ושאר בעלי מקצועות חופשיים, נמצאו יהודים רוכלים, סוחרי עורות, חייטים, בעלי טחנות־רוח ועוד.

בעידן השלטון ההונגארי

בד בבד עם ההתאזרחות ההדרגתית והפתיחות הגוברת והולכת לגבי פרנסתם של היהודים, החלה ההתבוללות הדו־לשונית — לגרמנית ולהונגארית (בקרב היהודים ששפת־אמם הייתה עדיין יידיש או רק אחת משתי השפות הללו) והחד־לשונית — לשפה ולתרבות המאג׳אריות (בקרב היהודים שחונכו על ברכי התרבות הגרמנית וספגו מהשפעתה).

הגילוי הבולט הראשון להלכי־הרוח שפעמו בתוך העדה הייתה השתתפותם הפאטריוטית של היהודים במרד ההונגארים של שנת 1848, במחיר קרבנות לא־מעטים. בנוסף לכך פגעו אמצעי ה״רֶפרֶסיָה״ האוסטרית, לאחר שהמרד דוכא על־פי הוראות חמורות מווינה. בהשתתפות זו בהתקוממות ההונגארית ניתן לראות את הרקע לאיבת הסרבים כלפי היהודים, שבאה לידי ביטוי לאורך המחצית השנייה של המאה ה־19 ובמקצת עוד במאה ה־20, בצורת כתיבה עוינת שעליה ידובר עוד להלן. עוד בשנת 1850 נאלצה הקהילה לשלם קנס על תמיכת היהודים בשאיפות הלאומיות של ההונגארים בשנים 1848/49. הן נקמת האוסטרים והן טינת הסרבים כלפיהם היוו את התוצאה החברתית העקיפה של מלחמת 1848/49 לגבי יהודי העיר.

המוסד היהודי המוכר הראשון היה, כאמור, ״חברה

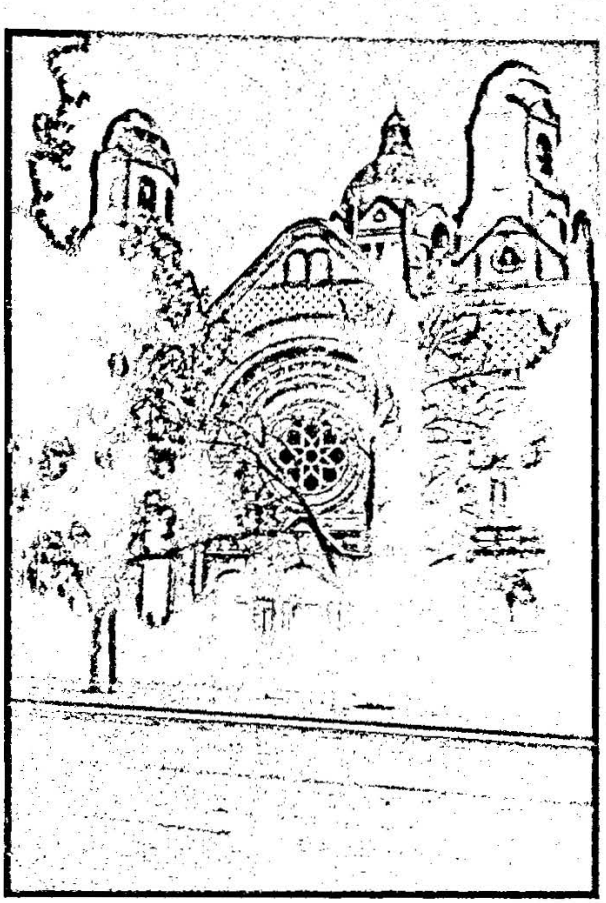

בית־הכנסת נובי־סאד (באצ'קה).

הם בדקו מדי־פעם את מספר היהודים. היהודים הזכאים לשהות ולפעילות נודעו בכינוי Schutz u. Handelsjude (= סוחר יהודי מוגן). החצרות ההאבסבורגיות הטילו פיקוח חמור למדיי על היהודים ועיכבו את התפתחותו של היישוב היהודי בעיר, פן יגדל יתר־על־המידה. זכויות נרחבות יותר ניתנו רק החל משנת 1840 ע"י הפארלאמנט ההונגארי בפוז'ון (ברטיסלאווה בימינו). בשנות ה־40 של המאה הקודמת הוסרו אף ההגבלות על רכישת קרקעות ועל עיסוקים במקצועות מסוימים, והשינוי הזה אכן זירז את התפתחותה וגידולה של הקהילה, במקביל לשגשוגה ולפיתוחה של העיר בכללותה.

היטלים, מיסים ומקצועות

על־פי צו קיסרי משנת 1843 נאלצו היהודים לשלם מדי שנה "מס סובלנות" (Toleranztaxe), שגובהו נקבע מזמן לזמן ובהתאם להערכת מעמדם הכספי של התושבים היהודיים. להמחשת הנטל הזה, נביא שתי דוגמאות: בשנת 1843 שילמו כ־1,000 היהודים שגרו אז בעיר — 7,300 פלורינים, ובשנת 1844 הם שילמו לקופת הקיסרות 7740 פלורינים. היה זה רק מס אחד מני רבים, ביניהם מס על מכירת בשר, על מיזוג משקאות, על הבתים (מעין מס־רכוש), וכמובן, גם מס עירוני. יש לציין, כי בשלהי המאה ה־19, כמחצית המפרנסים היהודים היו בעלי־מלאכה או שכירי־יום. בהדרגה חל תהליך הדיפרולטאריזאציה מזה, והמעבר לבורגנות זעירה, מתווכת ועוסקת בשירותים, ובינונית־מסחרית — עם ניצני היזמה התעשייתית והבנקאית — מזה. תהליך זה נמשך מסוף המאה ה־19 עד ראשית המאה הנוכחית. בין המקצועות ה"צנועים", שבהם פעלו היהודים, נזכיר את מטליאי־הנעליים, את העגלונים, את הסוחרים בבגדים משומשים ואת יצרני החותמות, שהיו, כנראה, הראשונים מסוגם בעיר. גם הקמת בית־הדפוס הראשון — תוך־כדי שותפות בין הירשנהאוזר ופילישר — ראויה לציון. מבין המקצועות היצרניים נוכל להצביע על עיבוד עורות, צבעות, צורפות, פרוונות, חייטות, זגגות, עשיית מברשות וייצור סבון. בצדם של החובש "אברהם פלדשר" (אח רפואי, שנזכר במסמכים בשנת 1744), רופאים — ביניהם בעלי תפקידים רשמיים כסגני־רופאי־העירייה — רוקחים, כירורגים ושאר בעלי מקצועות חופשיים, נמצאו יהודים רוכלים, סוחרי עורות, חייטים, בעלי טחנות־רוח ועוד.

בעידן השלטון ההונגארי

בד בבד עם ההתאזרחות ההדרגתית והפתיחות הגוברת והולכת לגבי פרנסתם של היהודים, החלה ההתבוללות הדו־לשונית — לגרמנית ולהונגארית (בקרב היהודים ששפת־אמם הייתה עדיין יידיש או רק אחת משתי השפות הללו) והחד־לשונית — לשפה ולתרבות המאג'אריות (בקרב היהודים שחונכו על ברכי התרבות הגרמנית וספגו מהשפעתה).

הגילוי הבולט הראשון להלכי־הרוח שפעמו בתוך העדה הייתה השתתפותם הפאטריוטית של היהודים במרד ההונגארים של שנת 1848, במחיר קרבנות לא־מעטים. בנוסף לכך פגעו אמצעי ה"רֶפרֶסיָה" האוסטרית, לאחר שהמרד דוכא על־פי הוראות חמורות מווינה. בהשתתפות זו בהתקוממות ההונגארית ניתן לראות את הרקע לאיבת הסרבים כלפי היהודים, שבאה לידי ביטוי לאורך המחצית השנייה של המאה ה־19 ובמקצת עוד במאה ה־20, בצורת כתיבה עוינת שעליה ידובר עוד להלן. עוד בשנת 1850 נאלצה הקהילה לשלם קנס על תמיכת היהודים בשאיפות הלאומיות של ההונגארים בשנים 1848/49. הן נקמת האוסטרים והן טינת הסרבים כלפיהם היוו את התוצאה החברתית העקיפה של מלחמת 1848/49 לגבי יהודי העיר.

המוסד היהודי המוכר הראשון היה, כאמור, "חברה

קדישא" שנוסדה בשנת 1729/5690 כשהעדה עדיין מתרכזת בגדתה הימנית של הדאנובה, בפֶּטְרוַארַדין (בגרמנית פֶּטֶרְוַארַדַיין). אז תוקנו תקנות בעברית ובהן 34 סעיפים. הרב ח. הירשפלד הוא שתרגמן להונגארית בשנת 1845. ראוי להדגיש, כי מלכתחילה נכללה בהם מצוות ביקור־חולים, שחלה על פרנסי החברה, בנוסף לחסד של אמת. אי־לכך העסיקה החברה רופאים (בתשלום של 24 פלורינים לשנה), כגון את ד"ר ליאופולד זאפרט, ואחריו את ד"ר יעקב רות. כמו־כן היה על החברה לדאוג לקיום תפילות "תיקון חצות", פעולה שלא האריכה ימים ושנים. הנהלת החברה כללה 10 פרנסים וגזבר. הגזבר הראשון הרשום בתעודות היה אביגדור גרוס, חייט לפי מקצועו. בשנת 1836 פרצה מריבה בחברה והועלתה אף הצעה לבטלה כליל. ההצעה לא מומשה, והחברה התארגנה מחדש בשנת 1851, ומשנת 1866 ואילך התנהלו הפרוטוקולים של ישיבותיה בגרמנית ממש (עד אז בא"ב עברי וביידיש־טייטש). היו"ר באותו פרק־זמן היה ברנאט שפיצר, וסגנו היה יוסף פליס. רופא החברה היה ד"ר מור אופ'נר.

ייסוד הקהילה וקימום מוסדותיה

הקהילה נוסדה בראשית שנות ה־40 של המאה ה־18. יהודי "עיר הסרבים" (Raitzenstadt) הוכרו רשמית בתור עדה בשנת 1748. במסמכים הלאטיניים של התקופה נקראו הם "Comunitas Judeorum". בראש העדה עמד, כאמור לעיל, "שופט", שהיה האחראי בפני השלטונות. הללו פנו אליו בכל עניין הנוגע ליהודים, בין כציבור ובין כפרטים. בשנת 1769 נרשמה פנייה אל "זקני היהודים", כפי הנראה, בעקבות התארגנות מועצת הקהילה. על מנהיגי הקהילה במאה ה־18 חסרים פרטים, חוץ מן העובדה שבני משפחת הירשל (משנת 1753 ואילך, כנ"ל) שלטו בה ללא מצרים. מדי פעם קמה אופוזיציה, כמו, למשל, בשנת 1767, כאשר יוסף טויטש, סוחר בגדים משומשים ונציג העניים, התייצב בראשה, אך בהתערבות השלטונות לטובת ההנהגה המסורתית, הושב הסדר על כנו.

בראשית המאה ה־19 נתווספו מוסדות אחדים: בשנת 1801 — מרפאה (שכונתה גם בכינוי היומרני במקצת "בית־החולים היהודי"), ובשנת 1802 — בית־ספר עממי של הקהילה. במוסד הראשון הושקע סכום עתק לגבי אותה תקופה, דהיינו 600 פלורינים. בניין המרפאה נבנה ביזמתו של יו"ר הקהילה, שמעון הירשל. הבניין נשרף בעת הפגזת העיר בשנת 1849. נראה שנבנה מחדש, מכיוון שעוד בשנת 1855 היו בו 8 מיטות. ראוי לציין, שמוסד זה מסמל מפנה במפעלי הבריאות והתברואה העירוניים, ואילו בית־הספר היהודי נתקיים כ־120 שנה בפיקוח קהילתי. המורים הראשונים בו היו אוגוסט־אהרון מיטלר, ומאוחר יותר אברהם קניגשטטלר.

מבין ה"שופטים" חברי בית־הדין במאה ה־19 ידועים, בין השאר, אהרון פרישטאט, ישראל ופרץ הורוביץ, אברהם בלגראדר, יעקב וואליש, שמעון הירשל, יוסף שלמה דויטש, בשנת 1801 נבחר יוסף דויטש כראש הקהילה, אך בהתערבות ראש העיר נפסלה בחירתו ונתמנה אדם־אהרון פריישטאט, איש אמונה של משפחת הירשל, בעוד שדויטש המשיך לפעול כחבר הנהלתה.

בשנת 1836 הואשמה הנהלת הקהילה בהכנסת שינויים בפרוטוקולים, והיועץ המשפטי של העירייה נקרא לבחון את העניין. עם אנשי האופוזיציה הזו, שגילו את המעשה, נמנו: דושינסקי, צוויבאך, הורוביץ ואלמוסנינו. הופעת אופוזיציה בקרב הקהילה מדי־פעם מעידה על דינמיקה חברתית חיונית, ויש להצטער שאין אנו יודעים אל נכון מה היו נושאי המחלוקת ותוצאותיה.

בשנת 1841 פרץ סכסוך בקהילה בקשר לבחירת שופט, ושוב התערבה העירייה לטובת בעלי הממון.

ממחציתה הראשונה של המאה ה־19 חסר תיעוד. משנת 1840 לפחות קיימת בעיר מסעדה כשרה. באותה שנה עצמה החרימה העירייה אצל יהודי יין כשר.

בעת המרד ההונגארי, בהפגזת 1849 הנ"ל, נחרבו רוב בתי היהודים, לרבות בית־הכנסת ובניין בית־הספר.

סמוך למרד ההונגארים ובזמנו היו פרנסי הקהילה: וולף שוסברג, יעקב אופ'נר ויעקב ויגנפלד.

בשנת 1851 נבחר כיו"ר עמנואל רות, ובשנת 1856 — מוריץ לוי (Löwy). עד 1867 היה היו"ר גרש רייצר, ואחריו מילא תפקיד זה ד"ר גבריאל פרסבורגר.

בשנת 1876 נוסדה אגודת הסעד ע"י 53 נשים צדקניות. אגודה זו פעלה ללא הפסקה עד לשואה. סימן נוסף להרחבת פעולות העזרה ההדדית והסעד נמצא בעובדה כי כבר בשנת 1879 הועלה הרעיון בדבר ייסוד מושב־זקנים יהודי, אולם מסיבות שונות נדחה מימושו עד לשנת 1931.

התנאים החיצוניים

מפנה מדיני וחברתי גדול חוללה ההסכמה האוסטרו־הונגארית משנת 1867. היא אשר ביססה את שלטונם של המאג'ארים על העיר ועל כל גליל וויוודינה, לאחר שמקודם הובטחה אוטונומיה כנסייתית ואתנית כלשהי לסרבים, בני הדת הפראוסלאווית (האורתודוקסית). מכאן ואילך מתחזקת זיקתם של היהודים להונגארים והשתלבותם התרבותית בהם תוך־כדי התבוללות הולכת ומעמיקה. מגמה זו הגיעה לשיאה בתקופת האמנסיפאציה של היהודים, דהיינו כאשר הם נהנו כיחידים משוויון־זכויות חוקי כמו כל אזרחי הקיסרות ההאבסבורגית. בשנת 1895 הוכרו גם הקהילות כגופים דתיים

בעלי מעמד רשמי ושווה לדתות האחרות. בעת זו התנהלה גם התיישבות מואצת של הונגארים מהצפון.

מהמחצית השנייה של המאה ה־18 ממעט המינהל הממלכתי להשתמש בלאטינית ועובר לשימוש בגרמנית. ניכרת גם השאיפה להגיע לאחדות. כך, במאי 1781 יצא צו מאת הקיסר יוסף השני, המתיר את השימוש בעברית לצורכי הפולחן בבתי־הכנסת בלבד. בשנת 1784 קיבל השימוש בגרמנית בחיים הציבוריים תוקף חוקי מחייב.

זכויותיהם של היהודים עד אותו הזמן סוכמו בחוק "De Judeis" מדצמבר 1790, שנשאר בתוקף עד לשנת 1840.

בעוד שווינה ובודאפשט הגיעו לידי פשרה ביניהן לגבי הסמכויות ההדדיות, תוך־כדי משברים ומתחים תכופים, התנהל בעיר נובי־סאד עצמה מאבק בין הונגארים וסרבים על השליטה בעיר. המיעוט היהודי נקלע למצב עדין ומתמשך, כאשר הוא מואשם מדי־פעם ע"י הלאומנים הסרבים בתמיכה עקבית ומתמידה בהונגארים, ואילו אצל האחרונים מתחזקת ההסתייגות מהיהודים ואף עולים כוחות אנטישמיים. תופעה אחרונה זו היא, לפחות חלקית, תוצאה מהשתלבותם הגוברת והולכת של היהודים במרקם התרבותי ההונגארי (מידת אַקולטוראציָה גבוהה למדיי) ומהיריבויות הנובעות ממנה.

רב־קיום בנובי־סאד, בירת וויבודינה

פה נראה רצוי להבהיר את המונח "וויבודינָה", שפירושו המילולי הוא "דוכסות". למעשה, זהו מושג גיאוגראפי־היסטורי, שכולל את החבלים באצ'קה, באנאט, בארא'יה ואף סָרֶם. מאז שנת 1851, בתום מרד ההונגארים וספיחיו, משמש המונח מסגרת לאוטונומיה מינהלית ומוגבלת, שהוענקה לסרבים ולכנסייתם — ע"פ דרישתם — אך גם כמשקל־נגד לשאיפות העצמאות של ההונגארים. בעקבות ההסדר האוסטרו־הונגארי רוקנה, משנת 1867 ואילך אוטונומיה זו מתוכנה, אך המושג הגיאוגראפי השתרש ונותר בשימוש עד ימינו. צריך להדגיש, כי בעיר התפתח בעת החדשה מרכז תרבותי־לאומי של הסרבים, סביב המוסד "מָטיצָה סְרְפְסקָה" ובהתאם לכך מכנים הסרבים את המקום "אתונה הסרבית".

כאמור, זכתה העיר בשנת 1748 למעמד של "עיר מלכותית חופשית". סמכויותיה הורחבו, וניתנה לה מידה מסוימת של אי־תלות במרכזים של פוז'ון ווינה. בשינוי זה הייתה טמונה סכנה ליהודים, מכיוון שמרכזי הקיסרות ההאבסבורגית הגנו עליהם לעתים, לפי אינטרסים ממלכתיים, בעוד שבמישור המקומי פעלו אף השפעות של שנאת־זרים וגורמי ההתחרות. ואולם הגזירות באו, אחרי־כן, דווקא מחצר הקיסרית מאריה טרזה, בעוד שהיהודים הסתדרו פחות־או־יותר עם העירייה, שגילתה הבנה למצבם המיוחד מתוך שיקולים תועלתניים. יש לזכור, כי רב־קיום בשלווה בעיר זו היה כורח־המציאות, ואף היהודים, כמו השוואבים (המהגרים הגרמנים), שבאו מאוחר יותר אל העיר, נהנו מגישה סובלנית ביסודה.

מכשול נוסף להתייצבותם של המתיישבים החדשים נמצא בעובדה שהעיר וסביבותיה הוכרזו, ע"י הצבא האוסטרו־הונגארי, כ"אזור צבאי", דבר שהביא לכפילות בסמכויות השלטוניות ולהגבלות שונות. מינהל זה בוטל חלקית בשנת 1802, ושינוי זה בלבד היווה גורם חשוב בגידול האוכלוסייה, לרבות זו של היהודים, ולפיתוחה המזורז של העיר במאה ה־19 בכלל.

הקהילה בעת החדשה

יהדות נובי־סאד נכנסה לעידן המאה ה־20 מיוצבת מבחינה ארגונית ומחוזקת מבחינה מספרית, אך הבעיה היסודית של מיעוט בין שני עמים המתחרים והמתגודדים אלה באלה נשארה בעינה. לבעיה יסודית זו נתווספו משברים כלכליים, שהיה צריך להתמודד עמם.

בתושיה ובעזרה הדדית התגברו בני הקהילה על מרבית הקשיים והמשיכו לפתח את חייהם הציבוריים.

בראשית המאה הנוכחית תוכנן ויושם כאמור המפעל הגדול של הקהילה: בניית בית־הכנסת הגדול, בין השנים 1905–1909, ביחד עם בניין למינהלת הקהילה ולבית־הספר וכן בניין למגורים עבור "כלי־הקודש" (משני צדי בית־הכנסת).

ראשי הקהילה, בעת הבנייה, היו קארול קובנ'י ויוסף ארנסט. האחרון והרב ד"ר איגנץ פאפ, חנכו את המבנה החדש בראש השנה תרס"ט (8 בספטמבר 1909).

בראשית המאה ה־20 החליף מיכאל בורוש את ארנסט אִיפוֹל'י בהנהלת בית־הספר היהודי. בשנת 1910 נתמנה למזכיר הקהילה ארמין קליין. הוא שימש בתפקידו זה עד לשואה. (בהתחלה היה גם מלמד עיקרי הדת לילדים.) אז עמד בראש הקהילה ד"ר ארמין קאסובין, וסגנו היה הנריק פישר. אחריו בא ד"ר ברונו לייטנר.

בשנת 1911 פרצה בקהילה מריבה בקשר לשחיטה הכשרה. לא נשמרו פרטים, ונראה שהסכסוך, שלא היה בעל אופי חברתי, יושב תוך זמן קצר.

במלחמת־העולם הראשונה סבלה העדה אבדות בנפש ושיתוק בפעולותיה, מלבד מחסור וסבל שמצב־המלחמה גרמם.

מצבם הכלכלי והחברתי של היהודים

מאז האמנסיפאציה והרפורמות של הקיסר יוסף השני שגשגה היהדות בנובי־סאד והתבססה מבחינה כלכלית וחברתית כאחד. מוסדות הדת, הסעד, הספורט והתרבות

הרחיבו את עבודתם, שהקיפה שטחים חדשים, וגייסו פעילים במספר גובר והולך. לכל התמורות ההיסטוריות הייתה, כמובן, השפעה על חיי היהודים, אך הם בדרך־כלל התמידו בעבודת־הקודש והמשיכו בביצוע מוסדותיהם, ללא זעזועים גדולים — עד לשואה. ברם, צרות לא היו חסרות. מיד אחרי מלחמת־העולם הראשונה הטריד "הקאדר הירוק" (עריקי הצבא האוסטרו־הונגארי ומשוחרריו) בעיקר יהודים בערי השדה; רבים מהם נשדדו, והיו גם מקרים אחדים של רצח. חלק מפליטי ההתנפלויות הללו נטשו את בתיהם ונדדו לנובי־סאד. במיוחד סבלו תושבי חבל סָרֶם. מהם יש שחזרו לכפריהם ויש שנשארו בעיר, בה מצאו פרנסה חדשה.

בעלי־חוות אחדים איבדו את נכסיהם עקב רפורמה אגראריה (אגב, חלקית וללא הצלחה יתרה מבחינה כלכלית־חברתית) ונאלצו לעבור לענפי־פרנסה חלופיים, ואילו מן המשבר העולמי נפגעו עסקי בנקים וחברות־ביטוח, ויהודים מספר אף פשטו את הרגל ועברו מעין הסבה בעיסוקיהם. ילדי מתווכים וסוחרים רבים נאלצו לעבוד בשכר, וכך ירד מספר העצמאיים.

אולם יש לציין, כי תוך זמן קצר יחסית התאוששו היהודים בעיר ובסביבותיה. המצב הכלכלי הוסיף להיות קשה, אך מצבם של היהודים נשאר שפיר, או נסבל לפחות, ותעסוקה הייתה מצויה למבקשי עבודה.

הממשל היוגוסלאווי, הן האזורי והן המקומי (העירייה) היה נוח, ובדרך־כלל לא התערב בחייהם הפנימיים של היהודים. שוויון־הזכויות הופעל לגביהם, ומעטות היו הפגיעות או ההפליות. ליהודים לא היה קל לחדור לפקידות הממשלתית ולשירות בצבא־הקבע, אך לאמיתו של דבר, יחידים בלבד נמשכו לעבודה זו. הפליות־לרעה הורגשו במיסוי, בקביעת גובה שכר־הלימוד בבתי־הספר התיכוניים, ולא נעדרו פה ושם סחטנות וניצול־לרעה של חוסר ביטחונם העצמי של בני־מיעוט. מספר יהודים בעלי אזרחות זרה גורשו זמן קצר לאחר כינון המשטר היוגוסלאווי. לגבי אחרים — והם הרוב המכריע — העניינים סודרו ע"י התאזרחות או ע"י הארכת רישיונות־השהות לזמן בלתי־מוגבל למעשה.

אף הדיקטאטורה המלכותית־צבאית, בהנהגה סרבית, שהחליפה בראשית 1929 את המשטר הפארלאמנטארי־חוקתי למחצה, לא היה כה כדי לשנות את התמונה, ובוודאי לא לגבי יהודי האזור, שהיה ממילא בשליטתם של הסרבים, כמו וויוודינה.

היהודים בסביבתם החדשה

שינוי משטר המדינה בשנת 1918 היה כרוך, בין השאר, גם בשינוי שפה ותשתית תרבותית. הדור הצעיר שגדל במלכות הסתגל מהר למדיי, ואף עלה בידו לקשור קשרים חברתיים טובים עם הסרבים. הדור המבוגר והקשיש מצא עצמו במשבר ובתהליך של התנתקות מסוימת והדרגתית ממקורות וממנהגים שהיו מקובלים עד אז. לעתים גרם שינוי זה להפסקת יצירה עיתונאית וספרותית, אך זעזועים של ממש לא אירעו, בכל אופן לא בענייני הכלל.

השלכות פעילות היו בחינוך הילדים. בבית־הספר העממי — 4 כיתות — של הקהילה חל המעבר משפת־ההוראה ההונגארית לסרבית. הוא יושם רק בשנת 1921, וזו הייתה הכנה טובה לגמנסיה הסרבית (8 שנים עד לבגרות). בעיר נתקיימה גם גמנסיה גרמנית, אך אופייני הדבר, שאף הורה יהודי אחד לא שלח את ילדיו למוסד זה, אף כי לכאורה זה היה הדבר הקל והטבעי לעשותו. אלא שהיהודים העדיפו, שהדור הצעיר "יתייסר" בשפה החדשה ויתחנך במוסד ממלכתי של הרוב, מה גם שיחסה של החברה הסרבית היה בדרך־כלל משוחרר משנאת־ישראל מן הסוג הסטריאוטיפי־הכנסייתי (שהיה נחלתם של ההונגארים הקאתולים במיוחד). השימוש בביטויי־גנאי כמו "יהודי מסריח" היו שכיחים למדיי בתקופה זו בפי הנוער ההונגארי בעיקר.

אין להסיק מכאן, שבקרב הסרבים לא הייתה סלידה כלפי היהודים. אף מצד זה נשמעה מדי־פעם קריאת הבוז "צ'יפוט" (יהודון; המלה הטורקית במקורה מציינת חזירים). זוהי מסורת לשונית־עממית, שלא היו לה ביטויים אלימים כל־עיקר. לעומת זאת, בעיתונות הסרבית המקומית בכתב קירילי נתפרסמו תדירות התקפות — לעתים ארסיות — על היהודים כציבור, בגין "שליטתם" בעיתונות של וינה ושל בודאפשט, ומחמת גישה פרו־הונגארית ואנטי־סרבית כביכול. אליבא דאמת, אנטישמיות מילולית זו אירעה, בעיקרו של דבר, עוד לפני התקופה היוגוסלאווית, דהיינו בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית (אגב, באותיות אחרות [לאטיניות] הוטחו האשמות כמעט זהות כלפי היהודים בעיתוני קרואטיה באותה תקופה...).

אכן, היהודים בווייודינה נקלעו בין הפטיש (הסרבי) והסדן (ההונגארי), כשעוינותם של האחרונים היא היסטורית וארוכת־טווח. הליכתם של היהודים עם הרוב, המחזיק ברסן השלטון, רק הגבירה את האנטאגוניזם של הצד שכנגד. מאידך גיסא דומה שדווקא מצב זה של מתחים לאומיים עמוקים ומתמשכים, מנע הפנייתם זעם כלפי היהודים, שמספרם המוגבל לא יצר יריבויות חריפות בזירה הכלכלית, דהיינו במציאות היום־יומית.

התופעות הספוראדיות של אנטישמיות מצד הסרבים נתרכזו בחתירות נגד הריבון. אולם רק ביוני 1921, כאשר קומוניסט סרבי ניסה (ללא הצלחה) להתנקש בחייו של העוצר אלכסנדר, העיתונות הסרבית — "זסטאווה" (הדגל) ו"יֶדינסטוו" (האחדות) — יצאה בהאשמות של אחריות

יהודית. היומון ההונגארי "דֶלבאצ'קָה" (באצ'קה הדרומית) הצטרף למקהלת־סרק זו.

וכאשר נרצח אותו ריבון, המלך אלכסנדר הראשון לבית קארג'ורג'ה, באוקטובר 1934, במארסיי שבצרפת, השתררה בכל המדינה אווירה אנטי־הונגארית ואנטי־נכרית, ובעקבותיה גורשו יהודים מספר, שהיו נתינים זרים.

מצד ההונגארים, הייתה לגישה המסתייגת והעוינת כלפי היהודים מסורת ארוכה. בפארלאמנט ההונגארי פעלה סיעה אנטישמית רשמית מהמחצית השנייה של המאה ה־19, בראשותו של אישטוֹצי, אחד מהפוליטיקאים הראשונים במערב־אירופה, שהקים מפלגה על יסוד מצע אנטישמי. בתום מלחמת־העולם הראשונה, ובתגובה למשטר הקומוניסטי של בלה קון (שמוגר ע"י בעלי־הברית תוך 3 חודשים), באה "הריאקציה הלבנה" של — לימים — ראש־הממשלה גומבוש (Gömbös), אשר ערכה פוגרומים בערי־השדה. למזלם של יהודי נובי־סאד, הם היו אז מחוץ להישג־ידם של ההונגארים המתפרעים. הד מסוים מעלילת־הדם הגדולה בטיסה־אסלאר ההונגארית הגיע לחבל באצ'קה. זה קרה בשנת 1928, כאשר נעשה ניסיון הסתה והתפרעות בבאצ'קוֹ־פָּטרוֹבוֹ־סֶלוֹ (ר' שם). אמנם הייתה זו אפיזודה בודדת, וללא קרבנות, אך היא הסעירה בכל־זאת את דעת־הקהל היהודית לא רק של נובי־סאד, אלא של הארץ כולה.

הדיווח על המקרה יצא מנובי־סאד ובתוך־כך נתגלו הבדלי גישות בין הציונים הממוסדים (ד"ר מאיר ולטמן־תובל במקום, והמרכזים בבלגראד ובזאגרב), שגרסו טיפול נמרץ אך מאופק, לבין ד"ר יוּלְיָה דוֹהאַן, שלדעתו היה נחוץ להרעיש עולמות. במבט היסטורי, נראה שצדקו הראשונים, באשר העניין סודר במהרה בהתערבות המשטרה, ואילו ד"ר דוהאן' ניסה לנפח את האירוע מעבר לפרופורציות הנכונות שלו.

אף מצד הסרבים, חלק ממנהיגיהם, כמו סווטוזאר מילֶטִיץ', ובייחוד יאשה טוֹמיץ', הִשְׁמִיעוּ מדי פעם וכתבו דברי התקפות על היהדות, שבה תלו את הקולר לגבי רוב קשייהם וכישלונותיהם. יש לציין, שהעיתונות הסרבית, ובפרט הביטאון "זאסטאווה" שהוזכר לעיל, פרסמה דברי־בלע והתקפות בלתי־מרוסנות על היהודים, שנראו בעיניהם כנושאיה הבלעדיים של התרבות המג'ארית ורצונה להשתלט על המיעוטים. אמת נכון הדבר, שיהודים מסוימים תפסו עמדות־מפתח בעיתונות ההונגארית וכ"כ שהגישה ההונגארית הכללית לגבי עמים אחרים במדינה הייתה של פתיחות וספיגת אישים, ובאופן מיוחד אינטלקטואלים, לתוכה מזה, ושל זלזול בתרבויות הלאומיות הזרות מזה. אנטישמיות זו נותרה, כאמור, מילולית. תופעה זו מסתברת, כמדומה, משתי עובדות בסיסיות: א. היותם של הסרבים בעיר, כמו של ההונגארים מקודם, עסוקים בהשלטת דרכי־החיים שלהם, בסכסוכים הדדיים עם ההונגארים ואף פנימיים; ב. מספרם הקטן יחסית של היהודים ואי־התבלטותם בכלכלה (היעדר מיליונרים או אילי־תעשייה).

מאמצע שנות ה־30 הורגשו הדי ההשתלטות הנאצית בגרמניה, ואח"כ באוסטריה ובצ'כוסלובאקיה. במישור המקומי, המיעוט הגרמני (שוואבים) — אשר עד אז קיימו יחסי שכנות טובים למדיי עם יהודים (לדוגמא: הצייר והפסל מיכאל קארא תכנן את הפסל והקישוטים שעל מועדונם) — נהפך לסניף של המפלגה הנאצית ולמרכז ריגול וחתירה תחת אשיות השלטון במדינה, והעיתונות הארצית והמקומית שוב הרבתה לעסוק ביהודים, ובנימה עוינת יותר ויותר.

בדרך־כלל, בין שתי מלחמות העולם, נתקיים דו־קיום באוכלוסיית העיר בין העמים והעדות השונים, והיהודים יכלו לנהל את חייהם ועניניהם באין מפריע.

מפלגה יהודית

בפוליטיקה המקומית — לא ניכר מקומם של היהודים עד לבחירות העירוניות בשנת 1927, כאשר — להפתעת רבים — נתארגנה ע"י הציונים "רשימה יהודית", שזכתה ל־5 צירים במועצת העירייה, מתוך 80, דהיינו 6.2%, כמעט כחלקם של כל היהודים באוכלוסייה!

רשימת המועמדים הורכבה כלהלן: בראשה הועמד ד"ר פרדיננד לוסטיג, ראש הקהל (ולא־ציוני), וגם המקום הרביעי נמסר לבלתי־ציוני (יוסף יוליה כהן), ואילו במקומות 2, 3 ו־5 הופיעו המנהיגים הציוניים (ד"ר מָטיֶה סאטלָר, הרופא הפופולארי, שזכה גם לקולות סרביים לא־מעטים; וילהלם־וילים לוֹקֶר, מראשוני הציונים בעיר ופעיל כגבאי בבית־הכנסת, וד"ר אוסקר ציפריס, עו"ד). המתכונת הייתה של מעין סוכנות יהודית בטרם עת.

הופעתם הלאומית של היהודים בעירייה עוררה כבוד וסייעה להבנת מקומם המיוחד, והנפרד, בחברה. היא חיזקה גם את הרגשת ההזדהות והשייכות לעם היהודי בין חברי הקהילה.

אין כל ספק, שהמפלגה היהודית המקומית זכתה להצלחה ניכרת, והיא מבטאת את נקודת־השיא בחדירתם של הרעיון והמעשה ציוניים בעיר ובגליל כולו.

אז נבחרו עוד שני יהודים ברשימות אחרות: ד"ר בודוג קובאץ', עורך־דין ומפעילי מועדון־התרבות ההונגארי, ברשימה ההונגארית; וַרטָש, עסקן האיגודים המקצועיים, ברשימה הסוציאל־דמוקראטית. התופעה של פעילות מדינית יהודית נותרה בודדה. יהודי נובי־סאד, ברובם המכריע, גילו אדישות לגבי הבחירות הכלליות. ברם, מאמצע שנות ה־30, ניכרת בקרב הנוער היהודי הנטייה שמאלה. ואכן הלך וגבר מספר הפעילים ב"תנועה של ווייוודינה", ב"עזרה האדומה" ובשאר מוסדות שפעלו בהשראה קומוניסטית, ואף ב"סָקוֹיי"

— הוא ארגון הנוער הקומוניסטי. מדובר עדיין במיעוט בקרב הנוער היהודי, שברובו נמנה עם "השומר הצעיר", עם "עבריה" ועם הבלתי־מאורגנים.

ראשיתה של הציונות במקום

בשוך הקרבות של מלחמת־העולם הראשונה, חזרו לכור־מחצבתם שבויי־מלחמה מרוסיה — וביניהם ד"ר זיגמונד הָנדלֶר, יהודה לב־בְרָנדֶייס, אֶמיל אלמוֹסנִינוֹ ואוסקר ניימן — אשר בעת שביים הכירו, ולו במקצת, את יהדות רוסיה. הם הביאו עמם את הרעיון הציוני. ביחד עם מהגרים אחדים מהמזרח שהתיישבו בעיר, הם הם אשר היוו את הגרעין, אשר סביבו התארגנה הפעולה הציונית בעיר, ומעבר לה בכל גליל וויוודינה. הייתה זו שעת־כושר, סמוך להצהרת בלפור ולהצהרת־התמיכה הסרבית (איגרת וֶסניץ' שהופנתה אל ד"ר דוד אלבלה) שבאה בעקבותיה, שעת־כושר גם משום שאז ניכרה התפכחות מסוימת מן הלאומיות ההונגארית, כאשר האבדות בנפש וההשפלות בעת השירות הפעיל גרמו לאכזבה מרה לרבים מבין הלוחמים ולבני משפחותיהם. על קרקע פורייה זו נבנתה התנועה הציונית בעיר. האפ'ירמאציה היהודית בתור גורם לאומי עצמאי, ולא רק דתי — נתקבלה באהדה ע"י השליטים החדשים, דהיינו הסרבים, ובהפתעה בחוגים רחבים בתוך המחנה. כביטוי ארגוני לשינוי זה נוסדה בראשית מארס 1919 "האגודה היהודית הלאומית" (Jüdischer National Verband). האגודה הקימה מיד "מועדון ציוני" ופתחה בתעמולה לטובת הרעיון הלאומי, וכן בהוצאת שבועון בשפה הגרמנית — "Jüdisches Volksblatt" (1920–1925).

בשנת 1921 ניסתה האגודה להקים מעין מינהל ציוני מחוזי שיפעל בערי־השדה של הגליל כולו, ובשנת 1922 יסדה הגב' ג'ני ויג את אגודת הנשים הציוניות הראשונה בשם "פרו־פלשתינה". בין מייסדי האגודה הלאומית נמנו: ד"ר מַטָייה סאטלר (נרצח, עם אשתו ובתו, ב"ראציה" שערכו שלטונות־הכיבוש ההונגאריים בינואר 1942 — ר' להלן), וילים לוקר, ד"ר ז'. הנדלר בֶּנו הירשנהאוזר ומַטִייָה לֵוי.

"כיבוש הקהילה"

בשנת 1919 נבחר ד"ר סאטלר כחבר הנהלת הקהילה והיה בה הציוני המאורגן הראשון. זה היה סימן לבאות, שכן הציונים "כבשו" במשך הזמן עמדה עדיפה בהנהלה. הנה, בשנת 1921 כבר נבחרו 4 ציונים, ובבחירות של שנת 1925 נכנסו 18 ציונים למועצה, שמנתה 43 חברים. בשנות ה־30 היה לציונים מעמד של שוויון או אפילו של רוב בקהילה, והיא התנהלה תוך שיתוף־פעולה פורה בין ה"לאומיים" לבין המתבוללים, או בעלי "הגישה הדתית" גרידא.

מבין פעילי הציונים בשנות ה־20 הצטיינו: בצלאל פירסט, יליד סנטה, בעל תרבות כללית ויהודית רחבה, אדולף "אֲדִי" שרייבר, הרב ד"ר לזאר רוֹת (שלא היה תושב המקום, אך ביקר בו לעתים מזומנות) ואוסקר מירו (Mérö). מבין פעילי הסיעה הציונית בקהילה נזכיר את אויגן שוסברגר, את ינו הרד ואת לודויג קורודי.

אגודות ציוניות

אחרי ההצלחות הראשונות איבדה הפעולה הציונית מתנופתה ונתגלו גם בקיעים בשורותיה. מחלוקות ואי־הבנות נתגלעו בין עסקני "האגודה הלאומית", בעלי האסכולה האוסטרית, לבין הצעירים יותר, דוברי שפת־המדינה ונאמני ההנהגה הציונית שבזאגרב. האחרונים יסדו אגודה ציונית נוספת בשם "תיאודור הרצל". מנהיגיה היו לודויג קורודי וד"ר מאיר ולטמן־תובל. הראשונים קיימו קשרי־תרבות וביקורים הדדיים עם המרכזים הציוניים בווינה ובברלין, ונמנעו מלהיות כפופים להסתדרות הציונית הארצית בזאגרב, שהוראותיה נכתבו בקרואטית, שפה זרה להם. פער־הדורות בא לידי ביטוי ומנע בעד השגת איחוד ארגוני מלא.

בשנים 1923–1925 פעלה אגודת "תרבות" בהנהלתה של פנינה שנפלד (לימים יעקבי), מורה לעברית מפולין, שעלתה ארצה בסוף 1925. בהוראת העברית חלה הפסקה, והיא חודשה במסגרת "עבריה" ע"י מנהל בית־הספר, מ. בורוש. מאמצע שנות ה־30 עסקו בהוראת עברית המורה אליעזר דויטש (לימים רבה של רייקה־סושאק — ר' שם) והמשנה לרב, ד"ר מרדכי זילבר (מפליטי פולין — נספה בשואה).

בראשית שנות ה־30 נוסד הסניף הציוני המקומי, הידוע בראשי־התיבות מצ"א (M.C.O.), ונכללו בו חברי "ת. הרצל", אך לא כל חברי "המועדון" הצטרפו. במרוצת־הזמן דעכה הפעילות במועדון הציוני והתרכזה רובה ככולה בסניף הנ"ל.

באותו פרק־זמן נעשה על־ידי חלק מוותיקי "המועדון", שחייבו ציונות מדינית מוצהרת ופעילה יותר, אך בלי לנטוש את האחדות בקרב ההסתדרות הציונית העולמית, ניסיון להשתלב ב"מפלגת המדינה" (Staatspartei) מיסודם של מאיר גרוסמן ורוברט שטיקר הווינאי, שֶפָרשוּ ממחנה ז'בוטינסקי. צעד זה, שהוא תולדה מן הלחץ הרוויזיוניסטי, לא עלה יפה. חלק מחברי המועדון, בראשותם של השמרנים שבהם, מצאו דרכם אל הפלג הרוויזיוניסטי.

הזרם הרוויזיוניסטי הוכנס לנובי־סאד ע"י ד"ר י. דוהאן', יליד טראנסילוואניה, (שנבחר בעבר פעמים אחדות כאחד מסגני־היו"ר של ההסתדרות הציונית הארצית), ומשם התפשט

לעוד ערים אחרות. המרכז נשאר בנובי־סאד והמנהיג העולמי של הצה"ר, ולדימיר (זאב) ז'בוטינסקי, אף ביקר והרצה בעיר פעמים אחדות. (באותן הזדמנויות נערכו אסיפות־עם גם בזאגרב ובערים נוספות.) הופעת הרוויזיוניסטים פילגה את התנועה הציונית, וכך נתבזבזו משאבים ומרץ, משני הצדדים, ליריבויות ולמאבקים בתוך המחנה. כך נשברו ההבנה ההדדית והשלווה הקודמת בין ציונים כלליים ו"הליגה למען ארץ־ישראל עובדת", ובייחוד החריף הסכסוך בין תנועות הנוער "השומר הצעיר" מזה, ובית"ר מזה (ר' להלן). ייתכן שזהו המחיר שהציונות היוגוסלאווית הייתה צריכה לשלם עבור השתלבותה ומעורבותה הגדולה יותר בתנועה העולמית. מאבקים אלו, שהקיפו רק חלק מהיהדות (במקומות שבהם נמצאו עסקנים רוויזיוניסטיים) — ושנמשכו משנת 1934 ועד השואה — שימשו, בין השאר, תירוץ מצוי לאנשים בלתי־מאורגנים עדיין במחנה הציוני, שלא להיפקד.

הישגים ציוניים וכלל־קהילתיים

בעקבות התגברות ההשפעה הציונית גדלו באורח ניכר ההקצבות לקרנות הלאומיות, (קהילת נובי־סאד נמנתה עם התורמים הגדולים במדינה.) ובמקביל לכך הורגשה עלייה בפעולות תרבותיות וכן נתחזקו ונתמסדו מפעלי הסעד והעזרה ההדדית. אפשר לראות מעין חלוקת־עבודה בין העסקנים הציוניים לבין פעילי הקהילה הלא־ציוניים. האחרונים התרכזו בעיקר במפעלי סעד וחסד ועשו בהם חיל.

לאמיתו של דבר, בכל שטחי העבודה הציבורית חלה תנופה מראשית שנות ה־30. פעילות זו הגיעה לשיאה עם הקמת "בית־העם היהודי" — מפעלם המפואר והמשותף של כל יהודי העיר — שנחנך בינואר 1935.

בהקמת בניין דו־קומתי מודרני זה, במחיר של למעלה מ־40,000 דולר דאז (כיום, ערכו כרבע מיליון דולר!), יש לראות הישג בלתי־רגיל לקהילה של פחות מ־1,000 בתי־אב. בבניין זה השתכנו רוב מוסדות הציבור, כולל מסעדה כשרה, אולמות להרצאות, אולם התעמלות, גן־ילדים ומשרדים של התנועות והאגודות השונות. בין המשרדים יש לציין את הלשכה האזורית — לגליל וויוודינה — מטעם ההסתדרות הציונית הארצית. לשכה זו היוותה את הניסיון השני להפצת הציונות מתוך המרכז בנובי־סאד, במגמה לחזק את הסניפים הציוניים הקיימים ולהקים חדשים.

הממונים על הלשכה היו עורך־דין ד"ר מאיר ולטמן (לימים תובל), והמהנדס לדיסלב ורטהיים (נספה בשואה). בתפקיד המזכיר האזורי שימש צבי לוקר, ולאחר עלייתו, ניקולה פוקס.

בית־העם היהודי היה גולת־הכותרת ומקור גאוותם של יהודי נובי־סאד. גורלם הגלותי המר גרם לכך, שהשימוש בו נמשך 6 שנים בלבד (כיום משוכן בו בית־ספר מקצועי עירוני). על גורל זה נרחיב את הדיבור בפרק נפרד בסקירה זו.

תנועות הנוער

בשנת 1919 נוסדה אגודת־הנוער הראשונה ע"ש "יהודה הלוי" ביזמתה של שרה־שארי כהן (עלתה ארצה עוד בשנות ה־20 והשתכנה בירושלים, ולימים היתה חברה בהנהגה העולמית של "הדסה"), בר גיורא ברנדייס ואיסו ויינפלד.

זמן קצר לאחר מכן התמזגה האגודה ב"עבריה". זו נוסדה בשנת 1923 והצטרפה מייד ל"ברית הנוער היהודי" שמרכזה היה בזאגרב. בראשה עמד לויו פיישר (נספה בשואה). בין מדריכי הנוער הציוני היו ד"ר אוטו מנדל וד"ר מאיר ולטמן־תובל (שניהם עלו ארצה).

בשנת 1927 נעשה ניסיון מקורי להקמת תנועת צופים יהודיים — בצורת אגודה מקומית בשם "השומר", פרי יזמתו ופעולתו של הסטודנט רודולף פרידמן, המכונה "רוגאץ'" (לימים רוקח, נרצח ע"י הכובשים ההונגאריים בשנת 1941). חידושו של פרידמן היה במיזוג בין הצופיות (סקאוטינג) ואהבת הטבע ובין חינוך יהודי־לאומי. פעולה זו היוותה רקע נוח לייסוד הקן של "השומר הצעיר" בשנת 1931. בין המייסדים: אלכסנדר־"שעיה" אקשטיין, צבי לוקר ואויגן גוטמן. עוד לפני־כן התאחדו "השומר" ו"עבריה".

כאשר צעירי "עבריה" התבגרו ורצו להמשיך במפגשים, נוצרה "קדימה", שמבחינה רעיונית הייתה קשורה ל"השומר הצעיר" ולליגה למען ארץ־ישראל עובדת.

בתקופת המעבר בין "עבריה" ל"השומר הצעיר" נתקיימה זמן־מה גם "עבריה הצעירה".

בשלהי שנות ה־30 נוסדה גם בית"ר. תנועה זו הקיפה חלקים מן הנוער שעד אז נשאר בלתי־מאורגן, בעיקר מבין הפקידים והשכירים במסחר ובשירותים. הואיל והנהגת הרוויזיוניסטים הייתה בעיר, טבעי הוא, שגם מנהיגי ("מפקדי" — בלשונם) תנועה זו יהיו בני העיר. הנציבים (הארציים) של בית"ר היוגוסלאווי היו אפוא כלהלן: ויקטור שטרק, פרנ'יה אופנר וולאדו גוטמן. כולם עלו ארצה.

בשנות ה־30 המאוחרות החריף המאבק על נפש הנוער היהודי במקום ושררה מתיחות רבה בין הקן של השומר הצעיר לבין נאמני בית"ר. הדברים הגיעו לאיומים ולהלשנות, ולעתים אף להתקוטטויות.

גן־ילדים יהודי

בבית־העם פעל מוסד־חינוך חדש: הכוונה היא לגן־הילדים היהודי. הגן נתארגן ביוזמתה ובניהולה של מרת פאולה שוסברגר (אף היא מקרבנות ה"ראציה" ההונגארית).

העבודה החינוכית הייתה בידי הגננת חנה שימרלינג. נתחנכו בגן 30 — 40 ילדים.

דת ופולחן

מבחינה דתית השתייכה העדה לזרם הניאולוגי, המושווה לעתים לרפורמיים, אם־כי הדמיון אינו מושלם והוא דומה יותר לזרם הקונסרוואטיווי שבארצות־הברית בימינו. לבית־הכנסת הוכנס עוגב ושרה בו מקהלה מעורבת, לעתים מזומנות עם סולניות, שליוו את תפילות החזן. הנהלת הקהילה דאגה להבטחת שירותם של חזנים מעולים, ואכן עלה בידה "להנעים זמירות ישראל" על קהל המתפללים. בחגים ובמועדים קושט והואר בית־הכנסת הגדול ולבש הדר. לקיום השירותים הדתיים העסיקה הקהילה צוות־עובדים גדול למדיי, שכלל משנה לרב, שוחטים ובודקים, מנהל מקהלה, שלושה עוזרים לחזן, שני שמשים. רובו של הצוות אוכסן בבניין ליד בית־הכנסת שבבעלות הקהילה. לקראת חג־השבועות נתקיימו, ברוב פאר ובהשתתפות רבה, הסעודות המסורתיות של "חתן־תורה" ו"חתן־בראשית", וגבירים ופרנסים התחרו על קבלת הכיבוד ועל תפארתו.

ראשי הקהל

בתקופה זו עמדו בראש הקהילה: בנו לייטנר, ברנאט ארנסט, ד"ר ארמין קאסוביץ, יוליה פ׳רנק וד"ר פרדיננד לוסטיג. הגבאים — הממונים על ענייני הדת — היו ליאופולד ולטמן ווילהלם־וילים לוקר. ברבנות שימש מאז 1921 ד"ר הנריק־הינקו קיש. בשנות ה־30 המאוחרות עזר לידו ד"ר מרדכי זילבר הנ"ל, מפליטי פולין, ששימש גם כמורה לעברית.

חזנים ועוזריהם

בין החזנים המוקדמים של הקהילה נזכרים במסמכים:
מנחם שען, בשנת תרס"ב (1902); יוסף שמעון, פ׳יליפ שיין (Schön) (1845–1902).
בעת החדשה שימשו בתפקיד זה, בין השאר: ישראל שכטר, מאוריציוס ברנשטיין, ובשנים האחרונות עד לשואה — ליאופולד מנדל.
עוזרים לחזנים, שו"ב ובעלי־תפילה מטעם הקהילה היו: וייצנפלד, וייסבורג־בָלוגורסקי; שמעון פליישמן (היה גם מוהל והכין את הנערים לבר־מצווה), קצב וגרוסיפאייס.

המניין האורתודוקסי

בשנות ה־30 נתארגן אף מניין כזה. תחילה התפללו בבית שכור ואח"כ קיבלו אכסניה באחד מבנייני הקהילה, אליה השתייכו ולה שילמו מיסים. החזיקו שו"ב משלהם, שעמד תחת פיקוחו של הרב באילוק (ר׳ שם). עם פעילי קבוצה זו נמנו: יעקב הוכברג, קאהאן, זולטן וייזר ואמיל ובר.
מצות של פסח — המאפיות של הולנדר ושל גזה אדלר סיפקו מצות משובחות לעדה וליהודי הסביבה. משפחות מסוימות הזמינו מצות במיוחד מארץ־ישראל.

מושב־זקנים ובית יתומים יהודי

הרעיון לכינון מושב־זקנים הועלה, כאמור, עוד בסוף המאה ה־19 ע"י קארל לווינגר, שעמד אז בראש "חברה קדישא". הביצוע התחיל בראשית המאה הנוכחית, ובשנת 1904 נחנך בית צנוע. אך רק בשנת 1931 נבנה בניין דו־קומתי מתאים לאיכסון ולטיפול נאות עבור כ־50 קשישים. בשנת 1936 נתווסף מבנה־אכסניה ל־30 יתומים. הרוח החיה של מוסד זה היה יוליה האיוש. ראוי להדגיש, שזקנים ויתומים של הקהילה אמנם נתקבלו במוסד זה בעדיפות ראשונה, אך המוסד היה ארצי. נתקבלו בו, למשל, 14 יתומים מקהילת ביטולה שבמאקדוניה.

"בני־ברית"

בראשית שנות ה־30 נוסדה בעיר "לוד"ה" של בני־ברית ע"ש ד"ר שמואל אלקלעי. היא הקיפה מבחר פרנסים, בעלי עסקים ואינטלקטואלים אמידים, ביניהם עסקנים ציוניים, כגון ל׳יודביט קורודי, שאף הועמד בראש המוסד. בנוסף לעבודתו החברתית והתרבותית בין חבריו, תמך המיסדר גם במפעלי תרבות וסעד יהודיים שונים בציבור הרחב.

"רכוש" — הלוואה וחיסכון

בשנת 1932 נוסד מעין בנק קואופראטיווי יהודי לחיסכון ולסיוע הדדי. מבין היזמים היה פבלה ובר, פקיד לפי מקצועו. היו"ר הראשון היה מטייה לוי, אחריו אלפרד שטרן, יוסף ניימן ואלכסנדר רוזנבאום. בהנהלת המוסד פעלו עוד: זולטן וייזר, מקסים באדר ואיסק קריסהאבר. האוקופראטיב עזר בהלוואות בתנאים נוחים בעיקר לבעלי־מלאכה ולסוחרים קטנים, אך לפרקים נזקקו לו אף הסיטונאים ובעלי־התעשייה. המוסד נתקיים עד לחורבן ו"חוסל" פעמיים: בשנת 1942 נסגר ע"י הכובש ההונגארי, ובשנת 1948 הולאם, ביחד עם שאר הבנקים הפרטיים, מטעם הרשויות של יוגוסלאוויה החדשה.

מוסד סוציאלי מחוץ לעדה

דוגמה בולטת לפעילות למען כלל האוכלוסייה מטעם יחידים יהודים ניתן לראות במוסד "פת לחם ואכסניית נוער".

בשנות ה־20 נוסד מוסד־סעד מיוחד לטיפול ביתומים ובילדי השכבות העניות באוכלוסיית העיר. המוסד הוקם ביזמתה של מרת יָלֶנָה כהן (קון) ונוהל על־ידיה עד לשואה (כבר בימי הכיבוש ההונגארי נרצחה יחד עם בעלה). באכסנייה זו סודרו וחונכו (גן־ילדים) קרוב ל־100 ילדים. הועסקו מנהל, טבח, מורה ושתי עובדות סוציאליות. למוסד זה יצאו מוניטין כאחד מן המתקדמים ביותר בשטח העבודה הסוציאלית. בין התורמים שלו ניכר חלקם של היהודים. אין תימה, שבציבוריות הכללית נחשב המוסד כמפעל יהודי.

אגודות נשים:

אגודות נשים צדקניות

הזכרנו לעיל את אגודת הנשים הצדקניות, שהמשיכה בפעילותה המבורכת עד לשואה. בשנת 1926 פרסמה האגודה חוברת לציון יובל לקיומה (את החוברת, למרבה הצער, אין לאתר כיום). בין השנים 1920–1930 ניהלו את האגודה הגברות בירו, דויטש ומלווינה חאן־ארנסט. משנת 1930 ואילך ניהלוה הגב' אלישבע ריינר ופ'אני לוסטיג.

נשים ציוניות (ויצ"ו)

את ארגון "פרו־פלשתינה" המקומי ירש הסניף של ויצ"ו. בשנות ה־20 עמדה בראשו מרת יָרְקָה לֶדֶרֶר. אף כי לא הייתה ילידת המקום, הצליחה להתחבב על ציבור הנשים ולבצע עבודה ציונית ענפה, לרבות מגביות למען מוסדות ויצ"ו בארץ, וחינוך ברוח יהודית־לאומית.

נשים רוויזיוניסטיות

בעקבות פרישת הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית הארצית, ובמקביל גם מן הסניף המקומי (מצ"ו), התארגנו בסוף שנות ה־30 גם נשים רוויזיוניסטיות בנפרד, בתור סניף של "האיגוד העולמי של נשים רוויזיוניסטיות" (WEREF, בראשי תבות ביידיש או בגרמנית). בראש הסניף הזה עמדה מרת יוֹזָ'ה לאסלו (לווינגר).

ספורט יהודי

ביזמה ציונית נוסדה, בשנת 1920, גם אגודת הספורט "יהודה המכבי". היו"ר הראשון היה מ. לוי הנ"ל, והמזכיר — בר־גיורא ברנדייס. ענפי הספורט העיקריים שהיו נהוגים אז היו: היאבקות (בשנים 1921–1923 הצטיינו בענף זה וילמוש כהן, יעקב הופמן, וויזנקר); בשנת 1925 נרכש מגרש, בשותפות עם קבוצות "וויוודינה", דבר שאפשר פיתוח נוסף בענפי הכדורגל, האזינה (בהנהלת המורה להתעמלות — טָרוּש אונגר). במשך הזמן הוסיפה האגודה ענפים חדשים, כגון אתלטיקה קלה. הוזמנו מדריכי ספורט מוסמכים — לכושר גופני ולהתעמלות — מגרמניה, ומאיטליה בא מאסטרו טוֹרִיצֶ'לי, מדריך הסייף.

ענף ההתעמלות קיבל תנופה עם הקמת "בית־העם" בראשית 1935. המדריכים היו: ינה אייכוואלד, בלה מרבורגר, אויגן גוטמן ויובן שטייניץ. שני האחרונים נספו בשואה.

קבוצת הכדורגל שיחקה זמן־מה בליגה ב', אך ברוב השנים החזיקה מעמד, בעזרת שחקני־חיזוק, בליגה הראשונה. בשנות ה־20 היא אירחה את קבוצת "הכח" מווינה, ובאמצע שנות ה־30 הזמינה את "הפועל" תל־אביב, ששיחק שני משחקים בעיר.

השחקנים המצטיינים היו אויגן קצף (צ"ל: קצב) ואמיל שוסברגר ("פאץ") ששיחקו בנבחרת העיר, והאחרון אף היה מועמד לשחק בנבחרת הלאומית.

בענף טניס־השולחן הצטיינו פרנ'יה רות, קרלו קלאובר, מִישָׁה חזנוביץ' ואמיל שוסברגר הנ"ל — אשר זכו בפרסים בתחרויות אזוריות.

בין יושבי־ראש האגודה היו: יוסף מאיור (Mayor), מברו אירין, ניקולה שייבר, "פ'רדו" לוסטיג הנ"ל וד"ר פטר שווארץ (בעצמו סייף מעולה). האגודה עסקה במקצת גם בבידור ובתרבות. נשפי־חנוכה שלה היו אירוע חברתי חביב, ובעיקר מקור עיקרי של הכנסותיה, שכן הקופה הייתה בדרך־כלל נתונה בקשיים אם היא לא היתה ריקה.

מקהלות

בשנת 1923 נוסדה חברת "הזמר", בראשותם של אלכסנדר רוזנבאום ואלקסא קליין (לימים מזכ"ל קהילת זאגרב), בת 36 חברים. המנצח היה ליאופולד וייסבורג, המשנה לחזן בבית־הכנסת. בנובמבר 1925 הפסיקה החברה את פעילותה. המקהלה היהודית התארגנה מחדש תחת השם "השירה". אגודה זו הייתה השנייה מסוגה בעיר. הוקמה בשנת 1935 ונרשמו בה למעלה מ־60 פעילים. בראשה עמדו: לדיסלב ורטהיים, ליודביט סמֶטָנָה וג. קימרלינג. בין המייסדים נזכיר גם את ד"ר טיבור (טוביה) קייזר. המקהלה נעזרה בחוני הקהילה והיא הופיעה באירועים יהודיים ואף בקונצרטים עצמאיים.

מוסיקאים יהודיים

בשנות ה־30 שימש המלחין וכיורד "דוגדו" שווארץ בתפקיד מנהל האקדמיה למוסיקה ע"ש באיץ'. נתפרסמו גם

המלחין ג'ו האיוש והזמר גזה שנברגר ("סאשה גריגור" לפי כינויו האמנותי). כ"כ היו בעיר פסנתרניות סולניות מחוננות מבין בנות ישראל. המלחין של מוסיקה קלה, יוסף (ג'ו) האיוש, זכה להצלחה אירופית, ואף העתיק מושבו לפאריס, ושם נעלמו עקבותיו, בעוד שכל בני משפחתו נטבחו בעת ה"ראציה" בינואר 1942.

העיתונות היהודית הכללית והמקומית

בתום מלחמת־העולם הראשונה, עם שינוי המשטר נותק הקשר מהעיתונות (השבועונים) של היהדות ההונגארית, במידה והיה קיים כזה. רק ירחון האמנות "העבר והעתיד" (*"Mulī és Jövö"*), בעריכתו של ד"ר יוסף פטאי, שמר על מינוייו ואף התווספו לו קוראים חדשים, הודות לכיוונו הציוני ולתוכנו הספרותי והאמנותי הנאה.

ברם, במהרה התפתחה עיתונות מקומית בעלת גוון ציוני, כפי שכבר צוין לעיל. בשנת 1920 החל להופיע שבועון בשפה הגרמנית בשם "יידישס פולקסבלאט" ("Jüdisches Volksblatt"), בעריכתם של בצלאל פירסט, אדולף שרייבר, לזאר רות ואחרים. השבועון התמיד במשך 5 שנים להפיץ דעת ותורת ציון, עד שנקלע למשבר כספי ונסגר. בין הסיבות להתחסלותו הייתה גם עובדת עזיבתם של חלק מעורכיו. עיתון זה נתן ביטוי נאמן להתעוררות הלאומית שפקדה את יהודי הערים והכפרים של וויוודינה, וזאת דווקא בשנים המכריעות לביסוסה של התנועה הציונית בסביבה שבה שלטו האדישות או ההתבוללות, ושאליה הגיעו הדי התנועה הלאומית באיחור של ימי דור.

בשנת 1923 נעשה ניסיון לשוני־תרבותי מעניין בידי עורך־הדין ד"ר זיגמונד־ז'יגה הנדלר. הוא הוציא לאור ירחון בלשון ההונגארית בשם "העברי" (*"HAIVRI—Zsidó havi folyoirat"*). ד"ר הנדלר, ציוני בהשקפותיו, היה אינטלקטואל שגדל על ברכי התרבות ההונגארית, והוא שאף להגיש לקוראיו הסברה ציונית ומידע יהודי בלבוש ספרותי נאה. אולם הניסיון לא עלה יפה. יצאו רק 3 גיליונות. הירחון שם את הדגש על האמנות והספרות. כל גיליון הכיל 24 עמודים. העורך בעצמו אייר את העיתון בחיתוך־עץ משלו, יצירה שעליה חתם את שמו בעברית. השתתפו בו הרבנים הציוניים ד"ר לזאר רות, ד"ר הרמן שווייגר, והעסקנים ד"ר י. דוהאן', אדולף שרייבר והעורך עצמו. נתפרסם גם מאמר מאת ד"ר יהושע טהון, וכן תורגמו קטעים מהספרות העברית החדשה. כאמור, העיתון לא האריך ימים, ובימי החורבן נספה גם עורכו המחונן. תופעה זו הבליטה בבירור את הקשיים שנבעו משינויי המשטרים והמחישה את בעיית ההסתגלות הלשונית, שהייתה אבן־נגף למשכילים לא־מעטים והקשתה על הפצת התעמולה הציונית בכתב.

במטרה להגיע אל השכבות המבוגרות בעדה, ניסו ציוני העיר עוד פעם להוציא שבועון בהונגארית, בשנת 1928, בשם "החיים היהודיים" (*Zsidó Élet*), אך יצא רק גיליון אחד (ב־23 בפברואר 1928). סיבת הסגירה לא הוברר, אך סביר להניח, שבאותה שעה לא היה נוח להוציא לאור עיתון בשפתו של המיעוט ההונגארי הגדול. עורכו היה מרטין קומלוש.

אחרי הפסקה של 7 שנים נוסד, בשנת 1935, שבועון דו־לשוני, דהיינו "יברייסקה נובינה — יידישה צייטונג" (*"Jevrejske Novine — Jüdische Zeitung"*), ושבועון זה התמיד עד לשואה. המאמרים הראשיים והודעות ארגוניות נתפרסמו בו בסרבית, ואילו הידיעות מארץ־ישראל ומן העולם היהודי הודפסו בגרמנית. עורכי העיתון היו ד"ר ארנסט פרידמן, ד"ר מ. ולטמן, צבי לוקר, ד"ר אמיל קניגשטטלָר וניקולה פ'וקס.

אף אגודת הספורט "י. מכבי" הוציאה שבועון משלה, קודם את *"Juda Makabi"* בהונגארית (27–1926), ואח"כ את *"Makabi Sport"*, 30–1929, בשפה הסָרבית. את שני השבועונים ערך נגדור־"פרדו" לוסטיג (מקרבנותיה של ה"ראציה" של ינואר 1942).

בשנת 1935 הופיעה "הסקירה היהודית היוגוסלאווית" (*"Jugoslawische Jüdische Rundschau"*) בגרמנית. בעריכתו של ארנסט פ'ודור, ובהשתתפותו של הרב ד"ר לזאר רות. נתפרסמו 3 גיליונות בלבד. לגבי אופיו ומגמותיו של העיתון הזה חסרים פרטים מדויקים.

ביטאונים של המפלגה הריוויזיוניסטית

השבועון "מלכות ישראל" (*"Malchut Jisrael"*) יצא לאור בסרבית בשנים 1934–1939 והיה ביטאונו הרשמי של "ארגון הציונים הרוויזיוניסטים על־שם ולדימיר ז'בוטינסקי". העורך האחראי היה היו"ר של הארגון הנ"ל — ד"ר יוליה דוהאן'. בין העורכים: ויקטור שטרק, אוארָל פ'רידמן וולדימיר קראוס. השבועון הועבר לזאגרב והמשיך להופיע שם, תחת השם "ייברייסקה טריבונה", עד מארס 1941 (ר' בערך זאגרב).

לקראת הבחירות בקהילה בשנת 1937 נתפרסם מטעם מפלגה זו גיליון אחד בן 8 עמודים בשם "חבר הקהילה היהודית" (*"Jevrejski opštinar"*). לא היה לו המשך.

פרסום חד־פעמי נוסף ראה אור לקראת פורים תרצ"ו/1936, והוא "משלח־מנות" (*"Šlahmones"*). בעל 10 עמודי דפוס, בסָרבית, ובחלקו בגרמנית. הופיעו גם שני ירחוני הנוער של בית"ר. הראשון היה "עבר הירדן" (*"Ever Hajarden"*), שהופיע בשנים 1934–1937 בסרבית. העורך: ולדיסלב גוטמן.

בהמשך לנ"ל בא "תגר" (*"Tagar"*). בתת־כותרתו כתוב:

"עיתון הנוער היהודי הלאומי". עורכו היה יוסף (קרלו) לווינגר.

במאבק ובחורבן

שלוותם של יהודי בירת ויווודינה נתערערה, ולו רק זמנית, בעקבות גלי הפליטים שהגיעו מאוסטריה, מצ'כוסלובקיה ומגרמניה בשנים 1938–1939, שרובם באו בדרך הדאנובה, לעיני־כול, והקהילה נטלה חלק בגיוס כספים ומשאבים למטרת הטיפול בהם. אולם גל זה עבר בשלום — פרט לפליטים עצמם. הקהילה הטילה מיסים נוספים ותו לא.

מכה ישירה ראשונה הונחתה על יהודי יוגוסלאוויה כולם בסתיו 1940 עם פרסום חוקי ההפליה (קביעת אחוז התלמידים היהודים שיתקבלו בבית־ספר תיכון ובמכללות) וההגבלה (איסור העיסוק בענפי מסחר מסוימים). חוקים אלה היו פועל יוצא מלחצם של מדינות הציר המשולש (גרמניה, איטליה ויפאן) ומניסיונה הנואש של הממשלה בבלגראד לדחות את שעת־המבחן, דהיינו פלישת הכוחות הפאשיסטיים. אף אות מבשר רעות זה לא היה בו דיי כדי לזעזע לחלוטין את בני הקהילה ולגרום לתנועת הגירה, מה גם שהאפשרויות המעשיות לכך כבר היו אז מוגבלות למדיי וכרוכות בהוצאות גדולות. מתי־מספר מבין העשירים הגדולים אכן יצאו בעוד מועד דרך הפתח הצר. ממשלת צוֶטקוביץ'־מאצֶ'ק תמרנה בעמדת ניטראליות אוהדת לציר, במגמה לשמור על ריבונותה של יוגוסלאוויה, ודחתה מדי פעם את הקץ.

עם הצטרפותה של המדינה לחוזה הציר, ב־25 במארס 1941, קיוו עדיין קברניטי בלגראד למנוע בעד הפלישה. המרד העממי שפרץ יומיים לאחר החתימה בווינה, ב־27 במארס, אמנם נתקבל בהתלהבות ע"י המוני־העם ברחבי הארץ, אך בזה גם נחרץ גורלה. אמנם התגייסו אנשים בהתנדבות וננקטו אמצעים חפוזים להגנה, אך המדינה כבר הייתה רקובה מבפנים, כתוצאה מחתירותיו של גיס חמישי, שהופעל על־ידי הגרמנים בשיטתיות ובממדים גדולים מזה חודשים רבים, ובמלחמה שנכפתה על יוגוסלאוויה, ללא הכרזה רשמית, נבצר מהצבא היוגוסלאווי לעמוד בפני מכונת־המלחמה של הנאצים וגרורותיהם.

כך נכנסו יחידות הצבא ההונגארי לעיר ב־12 באפריל, ללא קרבות. חבל באצ'קה נמסר לידי ההונגארים, שראו בצעד זה מעין "החזרת העטרה ליושנה" (שיבת האזור הדרומי "תחת כנפי הכתר של סט. סטפאנוס", בעוד שאת הבאנאט לקחו הנאצים לעצמם). יוזכר פה, שאמנם נחתם חוזה ידידות "נצחית" בשנת 1940 בין הונגאריה ליוגוסלאוויה, במסגרת מדיניות המניעה והניטראליות של זו האחרונה, אך "הנצח" ההוא לא החזיק מעמד אפילו שנה אחת...

נציין, שהאוכלוסייה ההונגארית והגרמנית של העיר

הכניסה לבית־העלמין, נובי־סאד.

(40%—50%) קיבלה את הפולשים — "המשחררים" — בזרועות פתוחות ובתרועות־גיל. אף־על־פי־כן, פתחו ההונגארים מיד בטרור נגד האוכלוסייה הסרבית והיהודית. בהיעדר התנגדות של ממש בימוה הכובשים עצמם כדי להצדיק פעולות הרתעה, מאסר חשודים ואף הוצאות להורג של מאות אחדות של תושבים, לרבות יהודים מספר.

בין צעדיו הראשונים של הממשל הצבאי הייתה הפקעת הרכוש היהודי והסרבי. יתר־על־כן, על הקהילה הוטל קנס של 50 מיליון דינרים, במזומנים ובדברי־ערך. יהודים שלא היו תושבי־קבע בעיר, וכן אזרחים זרים ואף קרואטים, גורשו לשטחים שבשלטונם של ה"אוסטאשֶה" — הפאשיסטים הקרואטיים, אשר ביצעו חיסול מיידי ומוחלט של היהודים שנפלו לידיהם.

יהודים לא־מעטים נחשדו על השתייכות ל"בונים החופשיים" או לקבוצה הלאומנית הסרבית "צֶ'טנִיצִי", נחקרו תוך־כדי עינויים ונשפטו לתקופות־מאסר שונות. כ"כ הוחרמו מקלטי־ראדיו ומכשירי־קשר בבתים יהודיים רבים.

גדודי העבודה

גברים בגיל 16 עד 65 גויסו ל"גדודי־עבודה" והועסקו, בתנאי מחיה גרועים, בעבודות ציבוריות, אשר לרוב היו חסרות תכלית ממשית. לאחר פלישת הנאצים לברית־המועצות, ביוני של אותה שנה, נשלחו יחידות אלה לחזית

"עיתון הנוער היהודי הלאומי". עורכו היה יוסף (קרלו) לווינגר.

במאבק ובחורבן

שלוותם של יהודי בירת ויווודינה נתערערה, ולו רק זמנית, בעקבות גלי הפליטים שהגיעו מאוסטריה, מצ'כוסלובקיה ומגרמניה בשנים 1938–1939, שרובם באו בדרך הדאנובה, לעיני־כול, והקהילה נטלה חלק בגיוס כספים ומשאבים למטרת הטיפול בהם. אולם גל זה עבר בשלום — פרט לפליטים עצמם. הקהילה הטילה מיסים נוספים ותו לא.

מכה ישירה ראשונה הונחתה על יהודי יוגוסלאוויה כולם בסתיו 1940 עם פרסום חוקי ההפליה (קביעת אחוז התלמידים היהודים שיתקבלו בבית־ספר תיכון ובמכללות) וההגבלה (איסור העיסוק בענפי מסחר מסוימים). חוקים אלה היו פועל יוצא מלחצם של מדינות הציר המשולש (גרמניה, איטליה ויפאן) ומניסיונה הנואש של הממשלה בבלגראד לדחות את שעת־המבחן, דהיינו פלישת הכוחות הפאשיסטיים. אף אות מבשר רעות זה לא היה בו דיי כדי לזעזע לחלוטין את בני הקהילה ולגרום לתנועת הגירה, מה גם שהאפשרויות המעשיות לכך כבר היו אז מוגבלות למדיי וכרוכות בהוצאות גדולות. מתי־מספר מבין העשירים הגדולים אכן יצאו בעוד מועד דרך הפתח הצר. ממשלת צוֶטקוביץ־מאצֶ'ק תמרנה בעמדת ניטראליות אוהדת לציר, במגמה לשמור על ריבונותה של יוגוסלאוויה, ודחתה מדי פעם את הקץ.

עם הצטרפותה של המדינה לחוזה הציר, ב־25 במארס 1941, קיוו עדיין קברניטי בלגראד למנוע בעד הפלישה. המרד העממי שפרץ יומיים לאחר החתימה כווינה, ב־27 במארס, אמנם נתקבל בהתלהבות ע"י המוני־העם ברחבי הארץ, אך בזה גם נחרץ גורלה. אמנם התגייסו אנשים בהתנדבות וננקטו אמצעים חפוזים להגנה, אך המדינה כבר הייתה רקובה מבפנים, כתוצאה מחתירותיו של גיס חמישי, שהופעל על־ידי הגרמנים בשיטתיות ובממדים גדולים מזה חודשים רבים, ובמלחמה שנכפתה על יוגוסלאוויה, ללא הכרזה רשמית, נבצר מהצבא היוגוסלאווי לעמוד בפני מכונת־המלחמה של הנאצים וגרורותיהם.

כך נכנסו יחידות הצבא ההונגארי לעיר ב־12 באפריל, ללא קרבות. חבל באצ'קה נמסר לידי ההונגארים, שראו בצעד זה מעין "החזרת העטרה ליושנה" (שיבת האזור הדרומי "תחת כנפי הכתר של סט. סטפאנוס", בעוד שאת הבאנאט לקחו הנאצים לעצמם). יוזכר פה, שאמנם נחתם חוזה ידידות "נצחית" בשנת 1940 בין הונגאריה ליוגוסלאוויה, במסגרת מדיניות המניעה והניטראליות של זו האחרונה, אך "הנצח" ההוא לא החזיק מעמד אפילו שנה אחת...

נציין, שהאוכלוסייה ההונגארית והגרמנית של העיר

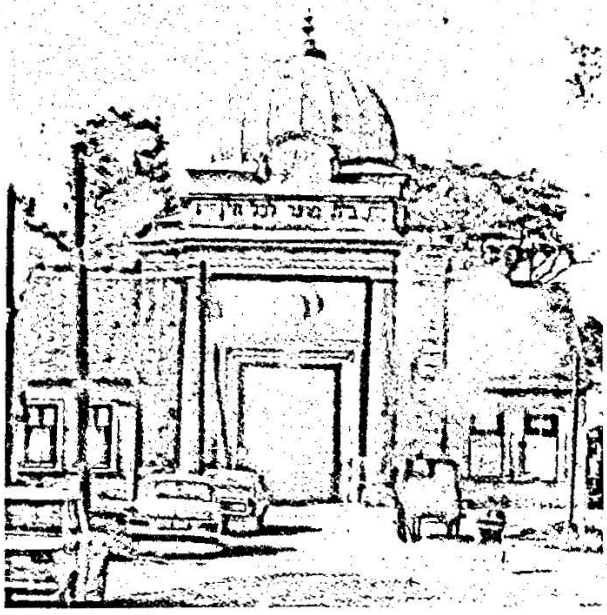

הכניסה לבית־העלמין, נובי־סאד.

(40%—50%) קיבלה את הפולשים — "המשחררים" — בזרועות פתוחות ובתרועות־גיל. אף־על־פי־כן, פתחו ההונגארים מיד בטרור נגד האוכלוסייה הסרבית והיהודית. בהיעדר התנגדות של ממש בימוה הכובשים עצמם כדי להצדיק פעולות הרתעה, מאסר חשודים ואף הוצאות להורג של מאות אחדות של תושבים, לרבות יהודים מספר.

בין צעדיו הראשונים של הממשל הצבאי הייתה הפקעת הרכוש היהודי והסרבי. יתר־על־כן, על הקהילה הוטל קנס של 50 מיליון דינרים, במזומנים ובדברי־ערך. יהודים שלא היו תושבי־קבע בעיר, וכן אזרחים זרים ואף קרואטים, גורשו לשטחים שבשלטונם של ה"אוּסטאשָה" — הפאשיסטים הקרואטיים, אשר ביצעו חיסול מיידי ומוחלט של היהודים שנפלו לידיהם.

יהודים לא־מעטים נחשדו על השתייכות ל"בונים החופשיים" או לקבוצה הלאומנית הסרבית "צֶ'טניצי", נחקרו תוך־כדי עינויים ונשפטו לתקופות־מאסר שונות. כ"כ הוחרמו מקלטי־ראדיו ומכשירי־קשר בבתים יהודיים רבים.

גדודי העבודה

גברים בגיל 16 עד 65 גויסו ל"גדודי־עבודה" והועסקו, בתנאי מחיה גרועים, בעבודות ציבוריות, אשר לרוב היו חסרות תכלית ממשית. לאחר פלישת הנאצים לברית־המועצות, ביוני של אותה שנה, נשלחו יחידות אלה לחזית

המזרחית, בעיקר לשדות אוקראינה, שם הועסקו בניקוי מוקשים ומצאו רובם ככולם את מותם.

הנופלים הראשונים

בין גילויי ההתנגדות והחבלה המעטים מראשית הכיבוש נגד צבא או רכוש הונגארי הצטיינו היהודים, בעיקר בני הנוער הציוני בסוּבּוֹטיצָה (ר׳ שם) ובנובי־סאד ובסביבותיה. תוך־כדי ביצוע חבלות, ובמאבק עם הז׳אנדארמריה, נפלו מילאן קוֹם וג׳ורג׳ה מיקֶש (שהצליח להרוג שני שוטרים ולהתאבד ביריה, בטרם נתפס). כיום יש בעיר רחוב על־שמו.

"הסריקה" (הראציה)

בעקבות גילוי קבוצות־מחתרת קטנות באזור שאייקאש (Šajkaška oblašt") וחיסולה, נתארגן מעין טיהור־רבתי ברחבי באצ׳קה, שבוצע בכוחות משולבים של ז׳אנדארמריה ויחידות־צבא שונות. אחרי מסע רציחות בכפרי שאייקאש הגיע תורה של העיר נובי־סאד. במשך 3 ימים תמימים, בין ה־21 ל־23 בינואר 1942, בתנאי עוצר, וכשהעיר כולה כותרה ונותקה משאר חלקי הארץ — השתוללו חייליו של הורטי וביצעו שורה ארוכה של מעשי־זוועה. בעת ההוא שרר קור עז (עד כדי 20°–) וכל העיר הייתה מושלגת. פלוגות הרוצחים הוציאו את קרבנותיהם מבתיהם והרגום בגיאיות־הריגה שנבחרו מראש למטרה זו. ברם, מרבית הרציחות נעשו על שפת הדאנובה, באתר־הרחצה "שטראנד", והגופות הוטבעו בתוך מימי הנהר הקפוא. לפני־כן הכינו את ה"מבצע" יחידות ההנדסה הצבאית, שפוצצו את הקרח סמוך לחוף למטרה זו.

במהלך הטבח הזה, שכונה בשם "ראציה" (סריקה), נרצחו 500 סרבים ולמעלה מ־800 יהודים, כולם אזרחים שלווים ובלתי־חמושים, כולל נשים, קשישים וטף.

ה"ראציה של נובי־סאד" עוררה הדים שליליים אפילו בדעת־הקהל ובפארלאמנט ההונגאריים — מפאת הרציחות הסיטוניות האכזריות ללא כל אבחנה, הפוגרום ההמוני שכמוהו לא נודע עד אז במרכז־אירופה — עד שאפילו המפקדה בבודאפשט נאלצה להורות על הפסקת ההשמדה, כנראה לפי פקודת ראש־הממשלה.

אכן, אירוע זה גרם לחרדה ולזעזוע עמוקים, וכתוצאה מהם עקרו יהודים רבים לבודאפשט.

"צלב החץ"

אחרי ה"ראציה" חלה רגיעה מסוימת בריכוי, וליהודים שנותרו בחיים ועל משמרת עסקיהם ניתן היה עוד להתפרנס, ולו בפיקוח קומיסארים הונגאריים. מצב זה נמשך עד להתמוטטות ממשלתו של הורטי, כשבעקבותיה השליטו הגרמנים את הפאשיסטים הביתיים של "צלב־החץ" (ובראשם ראש־הממשלה דאז — סאלאשי [Szállasy]) בבודאפשט והכניסו את צבאם במקום הצבא ההונגארי. "הכיבוש השני" ע"י יחידות נאציות אירע במארס 1944, וכבר באפריל של אותה שנה נאספו כל היהודים — על־פי אומדן כ־1,600 במספר — והובלו, דרך מחנות באצ׳קה־טופולה ובאייה שבהונגאריה, בטרנספורטים ב"רכבות חמות" אל היעד הסופי — אושוויץ. יחידים בלבד מבין הצעירות והצעירים, שנשלחו לעבוד בבתי־החרושת הגרמניים, שבו משם.

עבודת־כפייה במכרה "בּוֹר" בסָרביה

כ־6,000 יהודים מהונגאריה וגם מבני קהילה זו ומסובמור גופא, גויסו במארס 1943 והועסקו בהפעלת מכרה־העופרת בבור, בחלקה הצפון־מזרחי של סרביה, כ־200 ק"מ מבלגראד. יחידים בלבד הצליחו לברוח משם ולהצטרף ללוחמי־החופש. בנוסף לתלאות וליסורים, נפלו פועלי־הכפייה טרף בעת פינוי המחנה בסתיו 1943, שנתבצע תוך־כדי רציחות והרעבה ב"צעדות" ארוכות, כמו ב"ראציה". האכזריות והשנאה של ההונגארים באו פה לביטוי מובהק. למעלה מ־2,000 צעירים יהודים נרצחו, בדרך הביתה, במיוחד בכפר צֶ׳רְוֶונְקָה (צֶ׳רְוֶונְקָה) שבבאצ׳קָה.

בצוותא או כיחידים?

זמן קצר אחרי כניסת הצבא ההונגארי לעיר החליטו בוגרי תנועת־הנוער "השומר הצעיר" להתייצב ביחד בשורות המחתרת על־מנת להילחם בכובשים. הואיל והכוח המנחה של ההתנגדות והמרי היו הקומוניסטים, הרי שהצעירים פנו לשם וביקשו להתקבל לשורות הלוחמים כתור יחידה. הם הציעו אפילו קבוצה אחת לוחמת, ושנייה של חובשים־חובשות. עם הצעירים התנהל משא־ומתן, כשהמפלגה הקומוניסטית הסמיכה לשם כך את ליוויה (לאה) ביהם, חניכה לשעבר של התנועה. במו"מ גילתה האחרונה קו ברור ונוקשה, דהיינו חייבה הצטרפות אינדיווידואלית בלבד ודחתה את הניסיון להתגייסות בצוותא, כקבוצה יהודית. לא עזרו נימוקים וטיעונים. עמדתה הייתה נחושה, בוודאי על־פי ההוראות שקיבלה. הניסיון הזה אכן נכשל, אך הוא ראוי לציון בזכות עצמו. אין ספק, עם זאת, שרוב־רובם של בני הנוער הציוני המאורגן נטלו חלק במחתרת האנטי־פאשיסטית.

ומן־מה אחרי ה"ראציה" השתדלו צעירים יהודיים שבמחתרת לחדש את פעולות המרי. על אף תנאים חיצוניים קשים, ולעתים אף הוראות בלתי־ברורות מצד ההנהגה, עלה בידם לבצע חבלות באסמי־תבואה, בבתי־מלאכה צבאיים

וכו'. מאידך, נכשלו הניסיונות להביא למרד מזוין, באשר נעדרו לכך הן התנאים המדיניים והן התנאים הטופוגראפיים.

הדיכוי וקרבנותיו

תגובת הממשל ההונגארי למעשים אלה הייתה חריפה ביותר. אלפי חשודים נכלאו ונחקרו תוך כדי עינויים, ומהם אף נרצחו במהלך החקירות. עלה בידי הבולשת לחשוף ולמגר תאי־מחתרת אחדים. עשרות מבין העצורים נידונו למוות ע"י בית־דין־שדה צבאי. כשליש מן הנרצחים, בדין או שלא בדין, לרבות קטין אחד, היו יהודים. רבים אחרים נידונו לתקופות־מאסר ארוכות, או שהוגלו למחנות־ריכוז. מבין אסירי בתי־הכלא ההונגאריים, אחדים הצליחו להימלט ולהצטרף אל הגדודים הפארטיזאניים ולמחתרת העירונית. אמנם, בעת ההפיכה הפרו־נאצית, במארס 1944, נמסרו רובם לידי הנאצים והומתו בו־במקום או באושוויץ.

בין הלוחמים שנשפטו ע"י בית־דין צבאי והועלו לגרדום נזכיר את הבאים: ליוויה (לאה) ביהם (Böhm) הנ"ל*, זולטן טימאר, אנדרייה ("באנדי") לדרר, פרניה קרדוש ואוטו בלאם. קרבנות אלה לא היו הלוחמים היחידים. בסך־הכול השתתפו בלחימה בשורות הפארטיזאנים 140 מבני הנוער היהודי — בנוסף לנזכרים — ומהם נפלו 10 בקרבות. 6 יהודים זכו לעיטור "ספוֹמֶניצָה", ו־3 רופאים צבאיים הגיעו לדרגת אלוף־משנה ואלוף (וביניהם ד"ר אנדרייה דיאק, ששחזר מאורעות ה"ראציה" של נובי־סאד בספר שנתפרסם הן בסרבית והן בגרמנית; (את ההוצאה האחרונה הבאנו במקורות).

השחרור והשיקום

העיר שוחררה ב־23 באוקטובר 1944 ע"י הכוחות המשותפים של הפארטיזאנים ושל הצבא האדום. הקהילה חודשה ע"י שבויי־מלחמה משוחררי המחנות וע"י הלוחמים הפארטיזאנים רק בשנת 1945, אחרי הניצחון הסופי על גרמניה.

מכל שארית־הפליטה נותרו כ־1,000 נפש, מהם כ־700 עלו ארצה בשנים תש"ח ותש"ט (1948/49). כך הקץ הקץ הלכה למעשה על עדה שנתקיימה, ולעתים שגשגה, במשך קרוב ל־300 שנים והייתה עדה ערנית, תוססת, כאשר ירד האסון עליה.

בבית־הקברות היהודי הוקמה אנדרטה לזכר 4,000 יהודים, קרבנות הפאשיזם. זהו גל־עד המורכב מ־4 עמודי אבן מגולפת לבנה, כשכל עמוד מסמל 1,000 קרבנות. טקס החנוכה נתקיים בנובמבר 1952, בנוכחות משלחות יהודיות מחו"ל (לרבות מישראל) ונציג צירות ישראל בבלגראד.

בשנת 1971 הוקם בטיילת על שפת הדאנובה פסל, המסמל את נרצחי ונטבעי ה"ראציה".

רחובות אחדים בעיר נקראים על שמות לוחמים יהודיים, ובראשם "רחוב פבלה פאפ" בעל התואר "גיבור האומה" ומראשי התנועה הקומוניסטית. הוא נתפס והוצא להורג ע"י האיטלקים בדאלמאטיה.

בשיקום האודים המוצלים ובשמירה על הרכוש טיפלו בנאמנות ראשי הקהילה שלאחר החורבן, ואלה הם לפי שנות בחירתם:

1944 — נגדור קומלוש; 1945 — פבלה למפל (עלה ארצה); 1949, 1961 — ד"ר פרניה פ'ישר; 1952 — ד"ר פטר שוורץ; 1962 — ד"ר אנדריה זאדור; 1964 — ד"ר קרלו פ'ישל; 1966, 1968, 1971 — פבלה שוסברגר; 1974 — ברונו הופמן; 1978 — אגון שטרק.

לבסוף יש לציין, שהקהילה הזעירה משתדלת לקיים את חגי ישראל ופועלים בקרבה גם סקציות נשים ונוער.*

* שרה, אחותה הבכורה של לאה, ביחד עם בתה ועם אמה, הובלו לאושוויץ ושם נשרפו; רבקה, אחותה הצעירה — הצליחה לקפוץ ולברוח מרכבת הגירוש, והצטרפה ללוחמים הפארטיזאניים, עמם פעלה עד לשחרור. עד לתפיסתה פעלה לאה ביהם רבות וביצעה מעשים מהפכניים שונים, וע"י כך תפסה עמדות של כוח ויוקרה במחתרת. משפחה זו מסמלת להפליא את כל תקופת השואה, דהיינו את שני הגורמים הממצים שכה: הסכל וההתנגדות.

* מרבית הנתונים שנזכרים בערך הוכנו והובאו לידיעת המערכת ע"י מר פבלה שוסברגר מנובי־סאד, ותודתנו נתונה לו על שיתוף־פעולה חברי ופורה.

נספח א׳
מו״צ ורבני ק״ק נובי־סאד

שם	שנות כהונה	הערות
וולף ליפמן	1743–1755	הרב הראשון? או מנהיג קהילתי?
ר׳ יוסף לבל	1766–1770	
ר׳ יצחק יוסף קוניצר	1782–1805	
לבל רוזנצוייג	1807–1808	
ר׳ יהודה לב קלידאי	בראשית המאה ה־19	לא היה חושב קבע
ר׳ פנחס לב מונק	1834–1848	בא מבית מדרשו של החתם סופר — פרסבורג
ר׳ צבי יצחק (הרמן) הירשפלד	1843(?)–1861	
ר׳ מ.ל. ווכר		
ר׳ ב.ל. זינגר	1855	
ר׳ ח.מ. זוננשיין	1855–1861	
ר׳ יעקב שלום פראייר	1862–1879	הרב המוסמך הראשון בש׳ 1868 — חבר מועצת העיריה
ר׳ ד״ר איגנץ־זיס פאפ	1881–1916	
ארמין קליין	1917–1920	הוראת דת; אח״כ מזכ״ל הקהילה
ד״ר חיים־הינקו קיש	1921–1948	
ד״ר מרדכי זילבר	1935–1941	פליט מפולין — משנה לרב; נספה בשואה

נספח ב׳
רשימת ראשי הקהל בק״ק נובי־סאד (עד השואה)

שם	שנות כהונה	הערות
פיליפ מארכוס	1693–1727	
יוסף כהן	1743–1754	
וולף ליפמן	1743–1755	רב? היה גם מנהיג רוחני של קהילתו
יעקב הירשל	1753, 1766, 1776	
יצחק הירשל	1761, 1780	
שלמה הירשל	1786, 1789	
שמעון הירשל	1790–1801, 1804–1813	
יוסף דויטש	1801–1802	"שופט היהודים"
פרל הורוביץ	1813–1814	
יעקב מנצל	1843	"שופט"
ישראל הורוביץ	1847	
הרמן בן שמעון הירש	1844–1861	
דוד גרובי (גרובר?)	1862–1864	
מוריץ הירש	1865	
גרשון חייצר	1867–1869, 1872	
יובאן (יאנוש) ארנסט	1876–1879	
ד״ר גאבור פרסבורגר	1874–1875, 1882–1886	
ד״ר קארולו כהן־קוביני	1896, 1898, 1902–1906	
יוסף ארנסט	1907–1909	
ד״ר ארמין קאסוביץ	1910–1912; 1925	
ד״ר בנו לייטנר	1913, 1920	
ברנאט ארנסט	1921–1924	
יולייה פראנק	1931–1937	
ד״ר פרדינגד לוסטיג	1925–1930; 1937–1944	

אי"י: 176, 81, B-80

אי"ש: 03-796, 03-1065, 03-1068, 03-1147, 03-1809, 03-1907, 03-2606, 03-3858, 033-116; 039-131.

Bilten, 1972, no. 3–4, pp. 12–13.

JP, 1961, no. 11–12 1968, no. 5–6, pp. 7–15; 1971, no. 1–2, pp. 2–8; 1972, no. 1–2, p. 62; 1974, no. 9–10, p. 15; 1975, no. 5–6, p. 20; 1979, no. 3–4, p. 17; 1980, no. 1–2, p. 5; 1980, no. 9–10, p. 24; 1980, no. 11–12, p. 37; 1981, no. 1–2, p. 5; 1981, no. 3–4, pp. 9–14;

Ž, 23.2.1923, 24.9.1923, 21.9.1923, 27.10.1923, 13.10.1923, 8.12.1923.

ŽSv, 17.2.1921.

"אבנטוב", עע' 270–172 ותכופות.

ל.ר. בראהם, הטבח בקמינץ־פודולסק ובדלוידיק, קובץ מחקרים יד ושם, ירושלים, כרך ט' (1973), עמ' 111 (119) — 130.

נתנאל עק, מצעד הייסורים מסרביה להונגאריה והטבח בצ'רוֹנְקה (ספטמבר 1944), קובץ מחקרים יד ושם, כרך ב', ירושלים, תשלי"ח, עמ' 237–272.

נתן קצבורג, אנטישמיות בהונגריה 1867–1914, תל־אביב, תשכ"ט/1969.

הנ"ל, תולדות יהודי הונגאריה, פנקס הקהילות הונגריה, יד ושם, תשל"ה 1975, עמ' 36–64.

שלמו שנס, העדה היוגוסלבית, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטה חיפה, 1975 (כ"י)

L. Randolph Braham, The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary, *Yad Vashem Studies*, vol. IX, Jerusalem 1973, pp. 133–156.

János Buzási, *Az ujvidéki Razzia*, Budapest, 1963.

M. Čobanski-Golubović-Kuzmanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji*, Novi Sad, 1976.

Andreja Deak, *Razzia in Novi Sad*, Zürich, 1967.

Nathan Eck, The March of Death from Serbia to Hungary (Sept. 1944) and the Slaughter of Cservenka, *Yad Vashem Studies*, vol. II, 1958, pp. 255–295.

Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia- A Quest for Community*, Philadelphia, 1979.

Arthur Geyer, *Az 1942 évi ujvidéki Razzia*, in "Uj Élet Naptár", M.I.O.K., Budapest, 1959, pp. 39–51.

Zvonimir Golubović, 'Racija januara 1942 godine u južnoj Bačkoj' *Zbornik za društvene nauke*, Sv. 35, 1963.

Fülop Grünwald, Stari popisi novosadskih Jevreja, *JA*, 1961–62, Beograd, 1962, pp. 22–41.

Dušan Jelić, Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u, *Zbornik* no. 3. Beograd, 1975, pp. 53–212.

Dr. Teodor Kovač, Neka sećanja na Hašomer Hacair prvih meseci okupacije u Novom Sadu, *Zbornik* no. 3, Beograd, 1975, pp. 213–222.

Erik Koš, *Novosadski Pokolj*, Beograd, 1961.

Jakov Löwinger, XV Moaca arcit, "Iton hatnua", VI, Zagreb, 1940.

Idem, Rastanak, "Iton hatnua", VI, Zagreb, 1940.

Imre Radó Jozsef Mayor, *A noviszádi zsidók története*, Novi Sad, 1930,

Idem, *Istorija novosadskih Jevreja*, Novi Sad, 1930

Idem, *Istorija novosadskih Jevreja*, (Enlarged edition), Tel-Aviv, 1972.

Jaša Romano, Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–45, *Zbornik* no. 3 Beograd, 1973, pp. 91, 107–8, 149–220.

J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 155–163, 236–262.

Vladimir Rotbart, Čije je delo novosadska racija, *JA*, 1965–1967, Beograd, 1967, pp. 168–188.

Eugen Verber, Istorija novosadskih Jevreja, *Zbornik no. 2*, Beograd, 1979, pp. 57–64, pp. 57–64.

Idem, Zur Geschichte der juedischen Gemeinde in Novi Sad, *Studia Judaica Austriaca*, VIII, Eisenstadt, 1980, pp. 93–102.

נוֹבי פאזאר Novi Pazar

מחוז סאנג'אק (Sandžak), ברפובליקה של סֶרביָה (Srbija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1807	15,000 (כל המחוז)	100
1899		170
1913	6,500	222
1921	11,207	212
1931	10,361	250
1940		297
1947		36
1961	21,000	—

עיר על הנהר ראשקה, בסרביה הדרום־מערבית. יסדוה הטורקים העות'מאנים במאה ה־15, ובמאות שלאחר־מכן הייתה צומת־דרכים המקשר בין סרביה לחוף הדאלמאטי (דובּרוֹבניק) ולמונטה־נגרו. המרחק לבלגראד — 280 ק"מ, ולמרכזים האזוריים — העיירות ראשקה וקוסובסקה־מיטרוביצה — 20 ק"מ. בעיר מסגדים ובסביבה מנזרים סרביים־אורתודוקסיים רבים, וביניהם סופוצ'אני, המפורסם בגין הפרֶסקות הרבות שבו.

העיר סבלה משריפות חוזרות ונשנות, משטפונות, ממגפות ומהתקפות של שודדים. מכאן התנודות במספר האוכלוסין שבמקום.

בעיר קהילה ספרדית שנוסדה, כפי הנראה, במאה ה־18, מיוצאי סאראייבו ודובּרוֹבניק. היהודים עסקו בעיקר במסחר והיוו את החוליה המקשרת בין העיר לבין מרכזי־החליפין שבסביבה, דהיינו סאראייבו, סקופייה וסאלוניקי. היו ביניהם גם בעלי־מלאכה, כגון חייטים, וגם חקלאים.

יהודים לא התערבו בפוליטיקה, וקיימו יחסי־שכנות טובים הן עם המוסלמים (הטורקים) והן עם האוכלוסייה הסלאווית ועם שאר המיעוטים שבמקום.

לפי סברה אחת, המבוססת רק על זיכרונות ושמועות מקומיים, השתתפו פעם מספר יהודים, יחד עם המון סרבים, בהתקפות על מוסלמים, בשנת 1925, שמטרתן הייתה

להכריחם לנטוש את המקום ולהגר לטורקיה. פרט לתקרית לאומנית־סרבית זו, חיו יהודי נ. פאזאר, כאמור, בדו־קיום תוך כדי הבנה הדדית הן עם הסרבים והן עם המוסלמים — עד לבוא הצורר.

יהודים הפזורים בעיירות באזור סאנג׳אק ובכפריה — כמו סיאֶניצָה, דוּגָה־פּוֹל׳יאנָה, טוטין וראשקה — השתייכו לקהילה זו.

בית־הכנסת — ה״Kal״ בניב המקומי — היה ברובע ״יאלָה״ ליד הנהר וקרוב ל״גשר הקטן״ (ćupri-čiko בשפתם). שו״ב היה מנחם מונטיל׳יו, שהיה גם ראש הקהל. בעת החדשה היה ראש הקהל ליאון בכר, ואילו החזנים היו ירוחם וצדיק קונפורטי. הראשון היה מלמד תינוקות, ובני הקהילה כינוהו ״סנ׳יור רובי״ (אדון הרב). סגן יו״ר הקהילה היה יעקבי בכר.

הייתה זו קהילה קטנה ושלווה בין שתי מלחמות־העולם.

השואה

מיד אחרי כניעתה הרשמית של יוגוסלאוויה, ב־17 באפריל 1941, נכנסו הגרמנים לעיר. החיילים הנאצים שדדו ובזזו בראש־ובראשונה רכוש יהודי. הוטלו הגבלות על היהודים. בנוסף להשפלות שונות ולעבודות־כפייה בזויות, הוחרמו כל חנויותיהם. ביום פורים תש״ב (מארס 1942) נאספו כל היהודים בקסרקטין של העיר, תוך כדי הרעבה, והובלו ברגל, תחת משמר צבאי, לקוסובסקה מיטרוביצה ומשם גורשו למחנה ״סאיימישטֶה״ שבבלגראד, בו מצאו את מותם. נותרו בחיים יחידים שהיו בסיאֶניצָה, אשר כבשוה האיטלקים, ואחרים שעלה בידם להציג עצמם כסרבים לכל דבר, תוך כדי התאמת הלבוש, השם, וכיו״ב.

בן הקהילה, מילאן בכר, השתתף בלוחמה הפארטיזנית.

הקהילה לא חודשה.

JG, 8.10.1937
Ž, 3.6.1938, 30.9.1938.
JA, Vršac, 5690 (1929–30)
Ejub Mušović, Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u Drugom svetskom ratu, *JA*, 1965–67, Beograd, 1967, pp. 149.–155).
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 63, 274.

נובי קנז׳וואץ Novi Kneževac (בהונגארית: Török Kanyizsa)

חבל באנאט (Banat), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)	
1825	1,423	15	
1839		20	
1865		66	ביחד
1900		97	עם
1940		101	סטארה
1940		69	קאני׳זה
1968	8,500		

עיירה בצפון באנאט, בגדה השמאלית של נהר טיסָה, כ־20 ק״מ מהעיר סֶגֶד (בהונגאריה) מצפון, ו־15 ק״מ מסֶנטָה מדרום. מאוכלסת מקדמת־דנא, באשר הנהר ניתן למעבר בכל ימות השנה והאדמה בסביבה היא פורייה. בשחר הספירה המקובלת שלטו בה הרומאים. אחריהם עברו במקום שבטי הדאקים, האוואַרים, ולבסוף הסלאווים וההונגארים, אשר שליטתם נמשכה 779 שנה. הטורקים העות׳מאנים שלטו בה מסוף המאה ה־17 עד לשלום פוז׳אריבָאץ (1718). אח״כ עברה הריבונות לידי האוסטרו־הונגארים.

מאז התיישבו הסלאווים באזור ניתן למקום השם ״קניז׳ה״, ז.א. שייכת ל״נסיך״ (קרי: מפקד מחוזי), ומכאן נגזר שמה הסופי, שניתן לה רשמית בשנת 1935.

האוכלוסייה מתחלקת לסרבים ולהונגארים. את המיעוט היחיד בעיר היוו היהודים הספורים (כמו ברוב המקומות הקטנים בבאנאט, בממוצע 1 פרומיל).

היהודים הופיעו מראשית המאה ה־18. בין הראשונים שיש עליהם עדות כתובה, היו יצחק משה ומיכאל מאייטינסקי. מאוחר יותר נזכרות המשפחות מאיור, נאייר, ניימן ופולאק. הֵן באו מגרמניה, ובעיקר ממוראוויה.

בעת המרד ההונגארי נשדדו בתיהם של המשפחות דויטש, וולף, וכן ביתו של דוד פולאק. בשנת 1866 קיבל מוריץ פרנקל רשות למזוג משקאות אלכוהוליים.

שוויון אזרחי, כמו ברחבי הקיסרות, ניתן ליהודים בשנת 1867, ושוויון דתי מלא בשנת 1895.

המקצועות

רוב היהודים עסקו במסחר על סוגיו השונים, וכן סחרו בחיטה ובשאר מוצרי חקלאות, אך היו ביניהם גם בעלי־מלאכה, כגון אופים וחייטים, ובעלי מקצועות חופשיים. הרופא הראשון במקום היה ד״ר צ׳ילאג, והיה שם גם

אגרונום, וכן היו עורכי־דין, בין הראשונים במקצועם (שוורץ בודנאר), ופונדקאים. באמצע המאה הקודמת פתח אחד מבני משפחת פולאק סדנא לייצור מי־סודה. מצבם החומרי היה שפיר. יהודים נמצאו גם בין "הבנקאים" — מור שילר פתח וניהל שם מוסד הלוואה וחיסכון. בין בעלי התוות היה גם ל. ויינהוט. בהסדרת אספקת מי־שתייה לעיירה, בשנת 1822, עסק יוסף רוזנברג.

באותה תקופה נתארגן המניין, שהיה כפוף לוָלִיקה קיקינדָה (ר' שם). לקראת סוף המאה ה־19 הוקם בית־עלמין. המצבה העתיקה ביותר הקיימת היא משנת 1872. (כיום בית־העלמין מוזנח.)

בראשית המאה הנוכחית, בין שנת 1910 ל־1911, נבנה בית־הכנסת. בתקופה היוגוסלאווית היה החזן ישראל גלבמן. יו"ר הקהילה עד השואה — יוסף שילר. לפניו כיהנו בתפקיד זה ארמין הייסלר (1935–1938) וד"ר ליפוט פַּייאר (1938–1939).

הקהילה פעלה כקהילה עצמאית מאז שנת 1935 ועד לחורבן, כשהחזן הנ"ל מקיים בביתו שיעורי דת לילדים ולבני־הנוער.

השואה

השואה ירדה על יהודי המקום במהירות והייתה טוטאלית.

בליל ה־14 ל־15 באוגוסט 1941 נעצרו כל היהודים והועברו ראשית לנוֹבי־כָּצֶ'י (המעצרים והגירוש נתבצעו בפקודתו של היינריך רייכארט — Reichardt); שם הוחזקו זמן־מה בבניין של טחנת־הקמח, ובאותה עת נשדד כל רכושם. ב־20 בספטמבר הובלו לבלגראד בספינות. הגברים הוצאו להורג בכפר יאבוּקה, ליד פאנצ'בוֹ, ואילו הנשים והטף נשלחו למחנה "סַאיימישטֶה" של הבירה, ושם הומתו בין ברעב, בין בניידות הגאזים הגרמניות, שהופעלו בין המחנה (הנזכר בספרות השואה בתור "מחנה סֶמלין" Semlin) להר אוואלה, דרומית לבלגראד.

מתושבי הקהילה הזו ערב השואה לא נותר איש בחיים, וקיומה, שנמשך למעלה משתי מאות־שנים, בא לסיומו הטראגי בדורנו.

ת"ק

JP, 1974, no. 1–2, p. 6.
Borovszky, *Torontál vármegye községei*, Budapest, 1898(?).
Dragoljub D. Čolić, Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik no. 4*, Beograd 1979, pp. 111–213.

ניש Niš

ברפובליקה הסרבית (Srbija)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	% מבין האוכלוסייה
1978	12,817	900	7.02%
1900	24,573	800	3.25%
1921	25,109	537	2.13%
1931	35,465	376	1.06%
1941	46,000	366 ותיקים 64 חדשים 160 פליטים (נישקה באניה) 380 פליטים (קורשומליה)	
		970	2.10%
1947		31	
1961	82,000	36	

העיר שוכנת בגדות הנהר נישאווה, כ־10 ק"מ מהמקום בו הנהר נשפך למוראווה הדרומית, וכ־230 ק"מ דרומית־מזרחית מבלגראד.

חשיבותה האסטראטגית נובעת מהיותה צומת דרכים ומסילות ברזל: בקו הצפוני־דרומי, היא מקשרת בין אירופה המרכזית (בודאפשט, וינה) לסאלוניקי; ובקו מזרח־מערב היא בדרך ממערב אירופה למזרחה ולאסיה הקטנה.

העיר היא השנייה בגודלה בסרביה, לאחר עיר הבירה בלגראד. היא משמשת מרכז מינהלי, כלכלי ותרבותי של דרום־מזרח סרביה.

בתקופה הרומית והביזאנטית

משערים, שהעיר העתיקה נייסוס (Naissus), שפירושה "המעבר המבוצר", נוסדה עוד בתקופת הקלטים. בזמן הרומאים הייתה ניש מרכזו של הלגיון השביעי. בשנת 169 היא נעשית עיר בעלת שלטון עצמי (Municipium).

בשנת 274 נולד בניש הקיסר קונסטנטין, המכונה הגדול, מייסדה של האימפריה הרומית המזרחית — היא ביזאנטיון — והנוצרי הראשון על כס האימפריה.

קונסטנטין בנה לעצמו ארמון (במקום הידוע בשם מדיאנה, ליד ניש). בשנת 441 החריבו ההונים את העיר הזאת.

עוד היום נערכות חפירות כדי לגלות טפח מההיסטוריה הארוכה של ניש. במשך הזמן נבנתה ניש מחדש ונהרסה במאה ה־7, על־ידי השבטים הסלאוויים, ומאז היא נהרסה ונבנתה פעמים רבות. בתקופת הצלבנים היא משגשגת, ובה חומות ומגדלים. רושם המסע אידריסי כותב ב־1153, שניש

היא עיר חשובה, הן לפי היקף שטחה והן לפי העושר הרב של מרצריה (בשר, דגים, חלב, פירות...).

ב־1183 היא נחרבה שוב. עם בואם של העות׳מאנים בשנת 1428, נהרסה העיר מחדש. במאה ה־16 הייתה ניש כפר גדול שנבנה על חורבות העיר, אך במאה ה־17 היא שוב מוגדרת כעיר ממש. סוחרי ניש מתחילים לסחור עם הסביבה ומגיעים עד ראגוזה (דוברובניק בימינו), שבים האדריאטי. בתקופת המלחמות בין אוסטריה לטורקיה סבלה ניש רבות.

העיר בעת החדשה

בשנת 1718 החלו הטורקים לבצרה, לפי תכניותיהם של אדריכלים צרפתיים. בשנת 1737 כבשו האוסטרים את העיר ונשארו בה מספר חודשים. יוסף השני כרת חוזה עם רוסיה הצארית לחלוקת האימפריה העות׳מאנית. לפי החוזה, היו הרוסים צריכים לקבל את חלקו המזרחי של הבאלקאן לרבות ניש שהייתה בחלקו המערבי של חצי־האי,בשליטת הטורקים. ואוכלוסייתה הסרבית עזרה לאוסטרים במלחמתם נגד העות׳מאנים אשר נסוגו עד ניש, ושם התבצרו. ליאופולד השני חתם על חוזה־השלום של סווישטוב ב־1791. כך ניצלה ניש מחורבן נוסף. בגדה הימנית של נהר נישאווה היו המבצר והעיר, שהתפשטה גם לגדה השמאלית, ואף שם הייתה לעיר־מבצר. רחובות העיר היו צרים ומפותלים, והבתים רובם בנויים מעץ או מחימר. בעיר ישבו כ־20,000 איש, רובם טורקים ומיעוטם סרבים, בולגארים, ארמנים ויהודים. ניש נשארה בשליטת העות׳מאנים עד לשנת 1877, שבה כבשוה הסרבים.

המרידות הסרביות

בתחילת המאה ה־19 בא המרד של קראג׳ורג׳ה, שמצא הד נרחב בקרב תושבי ניש. בשנת 1809 פוצץ המצביא הסרבי סינג׳לין׳ את עצמו במחסן הנשק, כדי לא ליפול לידי הטורקים. יחד עמו נהרגו סרבים רבים וטורקים לא מעטים. בתור נקמה, כרתו הטורקים את הראשים מגוויות הסרבים, ובנו את אנדרטת הזוועה, הידועה בתור "מגדל הגולגלות" (צ׳לה־קולא) ליד ניש. במלחמת־העולם הראשונה אירחה ניש את הממשלה הסרבית ואת הפרלמנט שלה. בנובמבר 1915 נכנסו לעיר צבאות בולגאריה שנשארו שם עד לאוקטובר 1918.

מבחינה יהודית הייתה זו קהילה ספרדית טיפוסית, מענפי הפזורה הספרדית בבאלקאנים, שנדדו צפונה מחלקיה הדרומיים של הקיסרות העות׳מאנית החל מהמאה ה־17.

בית־הכנסת הראשון נבנה בשנת 1695.

הקהילה היהודית בניש

במאה ה־18 נמצאו בעיר תלמידי־חכמים שפנו בשאלות בענייני ההלכה לסאלוניקי ולבלגראד. משנת 1723 נשארו לנו פניות אחדות כאלה. אחת מהן היא בעניין כתיבת שמה של העיר בגיטין, וזה לשונה:

...נדרשתי מחד צורבא מרבנן מעיר ני״ש יע״א אם יצטרכו לכתוב איזה גט שם בעיר ני״ש היאך יכתבו יען כי העיר הזאת היא חדשה כי עתה מחדש הלכו שם יאודים מה שלא היה מקדם מקדמתא ועדיין לא נכתב שום גט לכן ספוקי מספקא לי האם יכתבו ני״ש ברפא או בלתי רפא דכיון שכותבין עיר ני״ש בשין ממילא נשמעת שהיא שבולת ולא סבולת ואם יכתבו דיתבא על נהר ניש׳אב׳ה כי כך הוא שם הנהר או יכתבו דעל נהר ניש׳אב׳ה מותבא ואם יצטרך אלף בסופה או הא ואם יכתבו ב׳ רפויות על גבן בשין ובבית או יכתוב בואו ולא אצטריכא לרפא אלו הן תורף דברי השואל יואל לדעת דעתינו בזה...

מפנייה אחרת הדנה במקווה אנו למדים, כי העברת המים נעשתה בצורת גלגל מחובר למוטות. הגלגל הסתובב והונע ע״י בהמה וגם בידי אדם. בכל חישור של הגלגל היה קטע סגור, מעין גומה שבתוכה הועלו המים ונשפכו בשיפוע דרך מרזב לתוך בית הטבילה. אותו השואל, שחשש מעירוב מים שאובים, עשה נקבים לגומות, והיה נדמה כאילו המים השאובים מחוברים לקרקע.

בין קאסטוריה לניש — בעית כפל מסים

שאלה אחת נשלחה לבלגראד. שם כיהן אז הרב יצחק משה, שכתב את התשובה, והסכימו לדבריו שלושה שד״רים מירושלים, שנמצאו שם באותה העת: ר׳ חיים מרדכי בן חייא זאבי, ר׳ נסים רוזוליו (שבדרך שליחותו נפטר בסקופייה) ור׳ יוסף בארקי. השאלה עסקה במיסים "בעיר ניש שנתיישבה מקרוב". יהודי ניש היו משלמים את המיסים והארנונות, וכספים "לקצבת ארץ ישראל תובב"א" ולקופות כגון "פדיון שבויים" וכדו׳. לרגל מסחרם החלו להגיע לניש יהודים אחדים מקאסטוריה. מקצתם הביאו גם את נשיהם וטפם, וגם אלה שבאו בגפם "נושאים ונותנים בקבע בעיר ניש ואינם עוקרים משאם ומחנם מעיר ניש. אפילו כשהולכים לביתם, נשאר כאן נכסיהם...". לכן דרשה קהילת ניש להטיל עליהם את מס הקהילה, אך הללו טענו, שמשלמים הם מס בקאסטוריה ואין עליהם לשלם לשתי הקהילות. תשובת בלגראד הצדיקה את אנשי ניש וחייבה את בני קאסטוריה לשלם את כל המיסים החלים עליהם, כולל מיסים וארנונות

וקצבת ארץ־ישראל. בקהילה נשתמרו קבלות של שלוחי ארץ־ישראל, שהאחת מהן, משנת 1717, חתומה ע"י אליקים גירון. בספרי הקהילה רשומות תרומות לארץ־ישראל בשנים 1754, 1758 ו־1765.

בתחילת שנות ה־30 של המאה ה־18 כיהן בעיר ר' חיים גרשון לוי מסופיה. אחריו הרב יעקב די־מאיו, ובשנת 1756 הוכתר לרבה של ניש ר' רחמים נפתלי גדליה. על קברו כתוב: "הרב הכולל של ניש, נפטר לבית עולמו בי"ט בתשרי 5541" (ספטמבר 1780).

בענייני ההלכה סמכה הקהילה על סאלוניקי, ובמקצת גם על בלגראד. במחצית השנייה של המאה ה־18 נאבקה הקהילה על הבטחת שחיטה כשרה ועסקה בהשגת ההיתרים הדרושים לתיקון בית־הכנסת.

חכמי ניש ודייניה

על קהילת ניש יש עדות בפני בית־דין משנת 1795:

> ...וכתבתנו וחתמנו שמותינו פה העירה ני"ש יע"א ביום כט לחדש כסלו משנת התקנ"ה ליצירה ושריר ובריר וקיים — שמעון מרדכי בכמה"ר רחמים חיים; רפאל ברוך; חיים נסים; שלמה בכמה"ר יעקב; יאודה משה עלי...

מדובר בעדות של דוד מאנדיל מניש, "שאמר לו תוגאר אחד בעוברו דרך אותן הכפר מבאטוצ'ינה לראצ'ה (Batočina—Rača) אחד שעבר הר' יעקב בן משה המבוקש דרך שם והעיד הר' דוד מאנדיל הנז' שידע בבירור שבקרב אותם הימים לא עבר שום יהודי דרך אותם הכפרים זולת הר' יעקב בן משה..." (בענייני עגונה).

בסוף המאה ה־18 מחליטים בני הקהילה לבנות בית־כנסת חדש. היה זה בשנת 1800, בתקופת כהונתו של ר' נפתלי גדליה, שלידו כיהן גם ר' רחמים אברהם בן שבתאי וינטורה.

מלמדי התינוקות בניש היו אז נסים עלי ויזרעאל אלקלעי*, ומורים ב"תלמוד־תורה" היו אברהם עלי ויהושע טבי. במשרת החזן פעל "חכם מירקאדו" — הוא יהודה בן משה עלי, אשר אף חיבר ספר ליקוטי דינים ופסקים בשם "קמח סלת".

מצבם הכלכלי של היהודים לא היה מן המשופרים. ראשי הקהילה דאגו לייסד מספר מוסדות חברתיים. לכן הוקמה "האגודה השיתופית של הנוער היהודי בניש". יושב־ראש האגודה היה יעקב לוי, ומזכירה ששון קאפון. מטרה האגודה: סיוע לנצרכים וטיפוח עזרה הדדית בין בני הקהילה.

בשנת 1889 נוסדה "האגודה השיתופית הסרבית־יהודית של סוחרי ניש", שרוב בעלי המניות שבה היו יהודים. שם מצאנו שמות המשפחות של יהודי ניש בסוף המאה ה־19, כגון אבן־שוהם, אלקלעי, ברוך, ברכה, גדליה, גרשון, וארון, חזן, טובי, צ'לבונוביץ' וכו'.

ציונות והשכלה

יהודי ניש אימצו את הרעיון הציוני בשלב מוקדם למדיי. אחד היוזמים היה יעקב משה כלב, מראשי התנועה הציונית בבולגאריה, שביקר במקום בשנת 1902. באותה שנה מודיעים יהודי ניש למרכז הציוני בווינה, שהקימו זה עתה אגודה ציונית. על המכתב חתומים חברי הוועד הזמני של אגודת "ציון": יצחק ברכה, שלמה מאנדיל, זכריה צ'לבונוביץ', משה אלאג'ם, שלמה נחמיאס ושבתאי ג'אין.

כמעט כל משפחה יהודית בניש דאגה, שלפחות אחד מבניה יישלח ללימודים גבוהים. בשנת 1897 נוסדה בבלגראד חברת "משען" (Potpora) שהעניקה מענקים לסטודנטים מוכשרים על מנת שילמדו במוסדות השכלה בארץ ובחוץ־לארץ, בעיקר באוניברסיטת וינה. אחד מצעירי ניש, אברהם נסים, למד רפואה בווינה, שם היה פעיל בארגון סטודנטים ציונים ספרדים "אספראנסה" (התקוה). ממכתבו, המופנה אל הקונגרס הציוני בברלין בסוף אפריל 1913, אפשר לראות, שבניש פעלה באותה העת אגודת "מקס נורדאו". אחד מראשיה היה מרדכי קונפינו, נציג הקרן־הקיימת.

במלחמת העולם הראשונה

בשנת 1914 גויסו רבים מיהודי ניש לצבא הסרבי, ולעתים קרובות נאלצו להילחם נגד בני משפחותיהם שמעבר לגבול, בבולגאריה. במלחמה זו נפלו 15 מיהודי המקום, בהם שני קצינים. שמות 9 מהם חרוטים באנדרטה לזכר הקרבנות.

באותה תקופה כיהן בניש החכם שאבאן. באותו זמן נוסדה מקהלת "דוד", שהמשיכה בפעילותה בין שתי מלחמות־העולם.

בין יהודי ניש היו בעלי־מקצוע שונים, כגון: אופים, סנדלרים, חייטים ותופרות, פחחים, צלמים, בעלי בתי־מלאכה לחותמות, למטריות ולשמיכות, מיילדת... מאוחר יותר פתחו היהודים חנויות זעירות של קונפקציה ודברי הנעלה. היו ביניהם גם חלפנים ובנקאים. מקרי סעד היו נדירים, אף־על־פי שרוב המשפחות היו ברוכות־ילדים ודלות־אמצעים. מקהילת ניש יצאו כתריסר רופאים, שמיעוטם בלבד חזרו לעיר הולדתם, ורובם כיהנו בשאר ערי סרביה. גם רוקחים רבים היו ילידי ניש.

הצייר משה שוהאמוביץ' (אבן־שוהם), אשר סיים את האקדמיה לאמנויות במינכן, כיהן כמורה לציור בגמנסיה.

* בן משפחה זו, ר' משה אלקלעי, עלה לטבריה, ובשנת תקצ"ז (1837) אף נשלח בשליחותה למרוקו. ההיסטוריון של "שלוחי ארץ ישראל" מדגיש, שהאיש "עלה לטבריה מהעיר ניש בסרביה" (ר' עמ' 649 בספרו של אברהם יערי, ירושלים, תשכ"ז).

אברהם לוי היה עורך־דין ראשון מבין יוצאי הקהילה. בשנת 1904 יסד משה קאריו (לימים מושא קאריץ') בית־דפוס. שלושה מבין יהודי ניש כיהנו כחכמים בערי סרביה: משה אלפנדארי בשאבאץ, יהודה עלי בקראגוייבאץ ויצחק לוי בסמאדראבו... אכן, קהילת ניש העשירה קהילות־אחיות באנשיה, ואילו היא עצמה הלכה ונתדלדלה. בכל מקום בו פעלו יוצאי ניש, אפילו שנים רבות לאחר בואם, כינו אותם "איל נישלי", משום קשרם ההדוק לכור מחצבתם.

מוסדות יהודים

בית־הכנסת, שבנייתו נסתיימה ב־1801, היה שוכן במרכזו של הרובע היהודי, לא הרחק מהנהר נישאווה, ברחוב דוד. הוא נקרא בפי הכול "איל קאל גראנדי". לידו עמד בניין "תלמוד־תורה" ("איל מילדאר"), שמוריו, בסוף המאה ה־19, היו רחמים ודוד אלקלעי ופרסיאדו. בית־ספר עממי נחנך בשנת 1901, כשראש הקהל היה יצחק אדנ"ה. מול הבניינים הללו עמד "איל קאל צ'יקו" או "איל קאליזיקו", ששימש כבית־תפילה בימי חול, אך בחורף התפללו בו, במקום בבית־הכנסת הגדול והקר. בשנת 1924 נבנה בית־כנסת חדש. בשנת 1928 נבנה ליד בית־הכנסת "בית יהודי ניש", בו שוכנו כל המוסדות היהודיים, ושם נערכו הכנסים והמסיבות של האירגונים היהודיים השונים. אף־על־פי שיהודי ניש היו מסורתיים, כמעט כולם פתחו את עסקיהם בשבתות, משום שיום השוק נקבע ע"י השלטונות בשבת. רק שלוש חנויות יהודיות נשארו סגורות. יהודי ניש החמירו בעניין כשרות: החזן אלטאראץ, שאכל בימי הפסח אורז ותפוחי אדמה, הוחרם ע"י בני הקהילה.

מוסד מיוחד במינו היה ה"חמאם", הוא מקום־מרחץ ציבורי. זה היה מקום־מפגשם של היהודים.

בבית־הספר היהודי (בית־ספר של יום ראשון), שהופעל באמצע שנות ה־20 למאה זו, התחנכו 40 בנים ו־25 בנות. ראש ועד־הקהילה היה גרשון ש. בוקיש, וסגנו יצחק ח. מאנדיל. ראשי הארגון הציוני המקומי היו ד"ר בורה ברכה וליאון אשכנזי, שייצג את קהילתו בכנסים ברחבי יוגוסלאוויה. ארגון נשים ציוניות "דבורה", שנוסד לאחר מלחמת־העולם הראשונה ושהיווה גרעין ל"ויצו", נוהל ע"י הגברות ב. צ'לבונוביץ', רבקה י. מאנדיל, רחל ברכה ואחרות. בראש אגודת הזמר "דוד" עמד באותה העת יצחק מ. מאנדיל. את "חברה קדישא" ניהלו יצחק י. לוי, יצחק מ. מאנדיל ונחום גדליה. בעיר היה גם גדוד־צופים יהודי, שבראשו עמד משה וארון, המכונה שיקי, וסגנו היה יושקו מאנדיל. בגדוד היהודי היו כ־30 נערים, שפעלו במסגרת צופי יוגוסלאוויה. סגן מפקד צופי ניש היה ז'אקו וארון.

בשנת 1911 פעלה אגודת נוער בשם "ציון", ולה 28 חברים. בין השנים 1919–1926 פעלה אגודת נוער שוחר ספרות בשם "ולאדימיר ז'בוטינסקי", שבין פעיליה היו מוסקו מושיץ', אברהם אלמוסלינו, בורה וארון ובורה איסאקוביץ'. ואכן, בנובמבר שנת 1926, כדרכו מסאלוניקי, התעכב בעיר ולאדימיר (זאב) ז'בוטינסקי ונאם בפני האולם המלא של "בית המדרש", בשפת הלאדינו, על הרעיון הציוני; אגב, כלי להזכיר את התנועה הרוויזיוניסטית. הקהל היה אסיר־תודה לאורח, שהיה הראשון ממנהיגי יהדות העולם שהגיע אליו. זמן קצר לאחר ביקור זה הגיע לניש ד"ר צבי רוטמילר (לימים, רותם), מראשי הציונות ביוגוסלאוויה*.

הפעילות בין שתי המלחמות

בשנת 1929 נוסדה קבוצת כדורגל בשם "ציון". היו"ר היה בורה מבורך. "קפטן" הקבוצה היה מאיר מ. אלקלעי. בינואר 1930 נערך בניש הכינוס האזורי של הנוער היהודי בסרביה. הכינוס נערך בחסות "ויצו" ואגודת הנוער החדשה "טרומפלדור". האחראים לאירוע היו ישראל חזן והרב שמואל אבינון.

בשנת 1936 נבחר שאול נסים ליו"ר הסניף הציוני, לסגנו יעקב וארון, ולמזכיר דניאל בוקיש, עיתונאי. פעילי הקרן־הקימת היו דוד לוי ומארקו אבן־שוהם; הממונה על הפצת השקל היה בורה אלקלעי. נציגת ויצ"ו הייתה גב' לנקה נסים, ואח"כ רחל ברכה, ונציג קרן־היסוד היה שמואל אלעזר. בראש ארגון נוער בשם "ביאליק" פעל יצחק גדליה. בראש אגודת הבנות "דבורה" עמדה רבקה מאנדיל.

בקודש כיהנו החכם משה ברכה והרב אלברט דאניטי, יליד בוסניה, שרעייתו נילי השתתפה בכל פעולות ויצ"ו במקום. הרב דאניטי הכניס מספר שינויים בפולחן, ובין היתר במצוות המילה: למוהל "נתמנה" לראשונה רופא, הוא ד"ר יצחק אלבחרי.

אזהרה שלא הועילה

בשלהי 1939 הזמין דראגישה צוֶטקוביץ', יליד ניש, שכיהן אז כראש ממשלת יוגוסלאוויה (אותה הממשלה שניסתה לפייס את הנאצים, ובשל כך נפלה), את מנהיגי הקהילה לביתו. צוֶטקוביץ' דיבר על הימים הקשים שיהיו מנת חלקו של העם, והזהיר את הנוכחים שיהיה קשה ליהודים במיוחד. הוא הציע להם לעזוב את המדינה ולעבור לטורקיה, ואף הבטיח להשיג עבורם אשרות כניסה למדינה זו. היהודים

* בארץ מראשית שנות ה־30, במשך שנים רבות היה מוכיר "דבר" ועורך היומון המנוקד "אֹמֶר". כן היה יו"ר התאחדות עולי יוגוסלאוויה והיתום העיקרי של פעילותה הספרותית וההיסטורית.

נדהמו ואף נעלבו: הם, הפאטריוטים של סרביה, יעזבו את מדינתם בשעתה הקשה?! אחרים פירשו שצְוֶטקוביץ' חפץ להיפטר מהיהודים. כך או אחרת, לא קיבלו את עצת בן־עירם רם־המעלה.

בשנת 1940 הגיעו לסביבת העיר פליטים מגרמניה, מאוסטריה ומפולין, שחיכו לאפשרות להמשיך בדרכם לארץ־ישראל, כמו אחיהם מקבוצת קלאדוֹבו, שהמתינו בשאבאץ. בנישָקה־באנ"יה הסמוכה נמצאו 160 נפשות, ובבאנ"יה קורשומליה — 380.

באותה העת נמצאו בניש עצמה כ־430 יהודים. חלוקתם לפי מקצועותיהם ניתנת להלן: 130 עקרות בית, 46 סוחרים, 40 תלמידים, 25 ילדים, 17 פקידים, 11 חנוונים, 7 סטודנטים, 6 חשמלאים, 6 חייטים, 4 צלמים, 4 שרברבים, 4 גיאומטרים, 4 רופאים, 3 ספרים, 2 רבנים, וכמו־כן רוקח, מהנדס, מורה, שען, עיתונאי, עורך־דין, זמר, נהג, בעלי בית־מלאכה לחותמות ולמטריות, סנדלר ועוד. לגבי כ־50 איש המקצוע אינו ידוע.

השואה

הגרמנים נכנסו לניש ב־9 באפריל 1941. עשרה ימים מאוחר יותר פורסם צו, שחייב כל יהודי להירשם. הם סומנו בטלאי צהוב על שרוולם, עם המלה "יהודי" באותיות שחורות ובולטות, בגרמנית ובסרבית, ובפיסת־בד צהובה בגודל כ־10 ס"מ עם ציור מגן־דוד, שהיה עליהם לתפור על בגדיהם, האחד על גבם, והשני על חזיהם. רכושם נשדד או הוחרם, חופש־תנועתם הוגבל; קניותיהם בשווקים הוגבלו לשעות הצהרים, כשכבר לא היו מצרכים בנמצא. הונהגה עבודת־פרך. השלב השני כלל את ריכוזם של במחנה הקרוי "הצלב האדום". מאוגוסט עד דצמבר 1941, בכל פעם שנעשתה פעולת מחתרת, היו היהודים בין הראשונים ששילמו בחייהם. כך הוצאו להורג באלקסינאץ הסמוכה, באוגוסט 1941, 4 יהודים. אחת מקרבנות הרצח, רוז'ה לרינץ, לאחר שנורתה, עוד נתלתה בפתח כניסת הסמינאר למורים, בו הייתה מורה (כיום יש שָם רחוב על שמה).

ב־20 באוקטובר 1941 נסתיימה הסגרתם של כל הגברים למחנה, כולל הפליטים הנ"ל, והיהודים מהמקומות בקרבת ניש. כן הובאו למקום כ־90 יהודים מהעיר לסקובאץ. כולם נרצחו במקום בשם בובאנ' (Bubanj) — בין דצמבר 1941 לפברואר 1942. על הרצח ההמוני, שנערך ב־17.2.1942, נשארו עדויות מפיהם של מספר צועניים, שהובאו למקום באותו היום כדי לחפור שוחות לקבר־אחים, לסחוב את הגוויות ולקברן. מדובר בכ־180 יהודים שנרצחו ביום אחד.

באותו מחנה שהוקם ליד המבנה של "הצלב האדום", נרצחו יותר מ־10,000 נפשות, ביניהן כל הגברים היהודים מניש ומהערים הסמוכות, כגון אלקסינאץ, לסקובאץ, זאייצ'אר וכו', ועמם כ־300 הפליטים היהודים מגרמניה, מאוסטריה ומפולין, שאוכסנו קודם לכן בקורשומליסקה באנ"יה. בסה"כ ניספו שם 600 יהודים, בעוד שהנשים הומתו במחנה "סאיימישטה" ליד בלגראד. הבניין ששימש מחנה "הצלב האדום" משמש כעת מוזיאון ובו תמונות, תעודות וכדו' של הקרובנות. חדר אחד מוקדש ליהודים.

במלחמת־העולם השנייה הייתה ניש בשטחה של סרביה הכבושה, אך שלטו בה כמה וכמה אדונים: בנוסף לגרמנים והסרבים, נאמני גרמניה, היו שם גם מפקדות צבא בולגאריה. ניש הייתה אחד המרכזים של ההתנגדות לכיבוש הנאצי, ונתבצעו בה פעולות מחתרתיות רבות.

לאחר המלחמה חזר רק יהודי אחד, נ. גדליה, שבהיותו קצין מילואים בצבא היוגוסלאווי היה ארבע שנים בשבי הגרמני. יהודי אחד — כזכר לקהילתו שהושמדה. ליד בובאן' הוקמה מצבת זיכרון לחללים.

ג"ל

אי"ש: 011/11, 010/3-1-4

הארכיון הציוני המרכזי: Z 1/336–7, Z 3/976

(הארכיון של הרפובליקה הסֶרבית) Arhiv NR Srbije:

Ministarstvo prosvete, P.F. XIV. No. 8/1896

Ministarstvo narodne prosvete, P.F. XV No. 8/1896

JP, 1969, no. 7–8, p. 45; 1977, no. 9–10, p. 60; 1979, no. 3–4, pp. 61–2; 1982, no. 3–5, p. 54.

Jevrejski Kalendar, Savez jevrejskih opština, Beograd, 5743 (1982–3)

Novo vreme, Beograd, IX, 1941.

In memoriam: Dr. Avraham Nisum

Vesnik Jevrejske sefardske opštine u Beogradu, No. 5, 1939, pp. 8–9 [Albert Daniti, O niškoj jevrejskoj zajednici.]

Ž, 20.7.1923, 1.1.1926. 1.12.1926, 5.12.1926, 5.7.1929, 19.8.1929, 5.6.1936, 15.12.1939.

ŽSv, 4.6.1920, 19.11.1923.

משה חיים בן שלמה אמארילייו: דבר משה, שאלוניקי, תק"ב — תק"ו (1742–1746),

יעקב אברהם גירון: אביר יעקב, שאלוניקי, תקצ"ח (1838).

יאודה בן משה עלי: קמח סלת, שאלוניקי, תקנ"ח (1798),

חיים פאלאג'י: כל החיים, איזמיר, תרל"ט (1879).

"אור מאיר", ספר ליובלו ה־70 של בן־ציון מאיר חי עוזיאל, ירושלים תש"י (1950).

D. Dejanović, D. Živković, M. Milanović, Dj. Stamenković, *Niš u vihoru oslobodilačkog rata (1941–45)*, 1953, p. 33.

Zoran Milentijević, *Jevreji zatočenici logora Crveni Krst*, Niš, 1978.

Niški zbornik, 1974–1978.

J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 56, 68–72, 77–78, 213–14.

Jovan Zlatić, *Antisemitizam nacista u Nišu* (1941–1943), Prokuplje, 1978.

Zločini, pp. 38–42.

סאנסקי מוסט Sanski Most

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	2,411	66
1931	4,626	63
1940		94
1947		—

עיר במערב בוסניה, על נהר סאנה. במקום קיימים מכרות פחם ותעשיות עץ.

קהילה ספרדית קטנה, שזמן ייסודה אינו ידוע. אחרי מלחמת־העולם הראשונה חדר לתוכה הרעיון הציוני, ובקיץ 1919 נוסדה במקום אגודה בשם "שלום", שבראשה עמד מרדכי פאפו. הנוער הקים אגודה בשם "ציון".

בין שתי מלחמות־העולם היה ראש הקהל יצחק עטיאש, וכחזן שימש יצחק פאפו.

בשואה נספו יהודי סאנסקי מוסט, ואין עוד זכר לנוכחותם שם.

בשנת 1972 הוקמה מצבה לזכר קרבנות הפאשיזם.

איו"ש 017/71

Z, 11.8.1919,
JA, Vršac, 5690 (1929–30),
Spomenica 400, p. 240.

סאראייבו Sarajevo ("שראי־בוסנה" במקורותינו)

בירת בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)	% מבין האוכלוסייה
1565		15		
1720		35		
1779		214	1,070	
1885	26,268		2,681	9.97
1895	38,083		4,058	10.66
1910	51,919		6,397	12.32
1921	66,317		7,890	11.25
1931	78,173		8,190	10.24
1940	60,000		9,000	
1968	250,000		1,090	

סאראייבו — "שראי־בוסנה"

העיר שוכנת בדיוק במרכז הגיאוגראפי של המדינה. היא בירתה של הרפובליקה בשם "בוסניה והרצגובינה" ומרכזה המדיני, הכלכלי והתעשייתי. מספר תושביה כ־300,000 (מפקד 1971). היא משתרעת משני צדי הנהר מיל'יאצקה (Miljacka), 550 מטר מעל פני־הים, לרגלי ההר טרבוויץ' (Trebević). חוברו בה יחד שני חלקיה — העיר העתיקה, המזרחית, והרבעים החדשים שלה. העיר נמצאת בצומת גיאוגראפי־תחבורתי חשוב, וממנה מסתעפים מסילות ברזל וכבישים, המקשרים בין חוף הים האדריאטי לבין צפון־הארץ, וכן בין מערבה למזרחה. מיקומה בין הרים נישאים, יפי הטבע שמסביבה ואופיה המעורב המזרחי־מערבי עשו אותה למוקד תיירותי.

הרומאים שלטו באזור הזה החל משנת 9 לספירה. עד אמצע המאה ה־12 אין ידיעות ברורות על האזור. הוא היה חלק של ביזאנטיון, אחר־כך השתייך לסרביה, ואפילו להונגאריה. במאה ה־12 קמה מלכות בוסניה העצמאית. צבאות הקיסרות העות'מאנית כבשו את המרחב הקרוי "וורכבוסנה" (Vrh-Bosna) ב־1435, ובשנת 1465 יסדו את העיר סאראייבו. היא הייתה מושב המושל (הוואלי הטורקי) ומרכז מינהלי של השלטון במשך רוב התקופה העות'מאנית. העיר שימשה מטרה לפלישות: מלך הונגאריה מתיאס פלש לתוכה בשנת 1480, והנסיך אויגן מסאבויה בשנת 1697. שניהם כבשו את העיר והחריבוה.

במאה ה־19 נערכו מרידות תכופות נגד העות'מאנים. בשנת 1878 נמסר כל האזור לשלטונה של האימפריה ההאבסבורגית, על־פי החלטת הקונגרס בברלין, וסופח אליה בשנת 1908. ב־28 ביוני 1914 ירה גאברילו פרינציפ, חבר המחתרת הלאומית, בפרדיננד, יורש־העצר ההאבסבורגי, שבא לביקור בסאראייבו, והרגו. הייתה זאת העילה, כביכול, לפרוץ מלחמת־העולם הראשונה. בתום המלחמה נכללו העיר והגליל בתחום יוגוסלאוויה.

בין שתי מלחמות־העולם ישב בסאראייבו מושל הגליל. ב־15 באפריל 1941 נכבשה העיר ע"י צבאות גרמניה ונמסרה למדינת־חסות, "קרואטיה העצמאית". סאראייבו שימשה לגרמנים ולעוזריהם המקומיים, האוסטאשה, בסיס לפעולות נגד תנועת השחרור (ר' להלן בפרק הדן בשואה ובמאבק). ב־6 באפריל 1945 שוחררה העיר, ומאז היא התרחבה בקצב מהיר מאוד.

ייסוד הקהילה

על־פי הרישומים בפרוטוקולים של בית־המשפט המוסלמי (השרעי) בסאראייבו, היו בשנת 1565 15 משפחות יהודיות, שישבו בעיר ישיבת קבע.

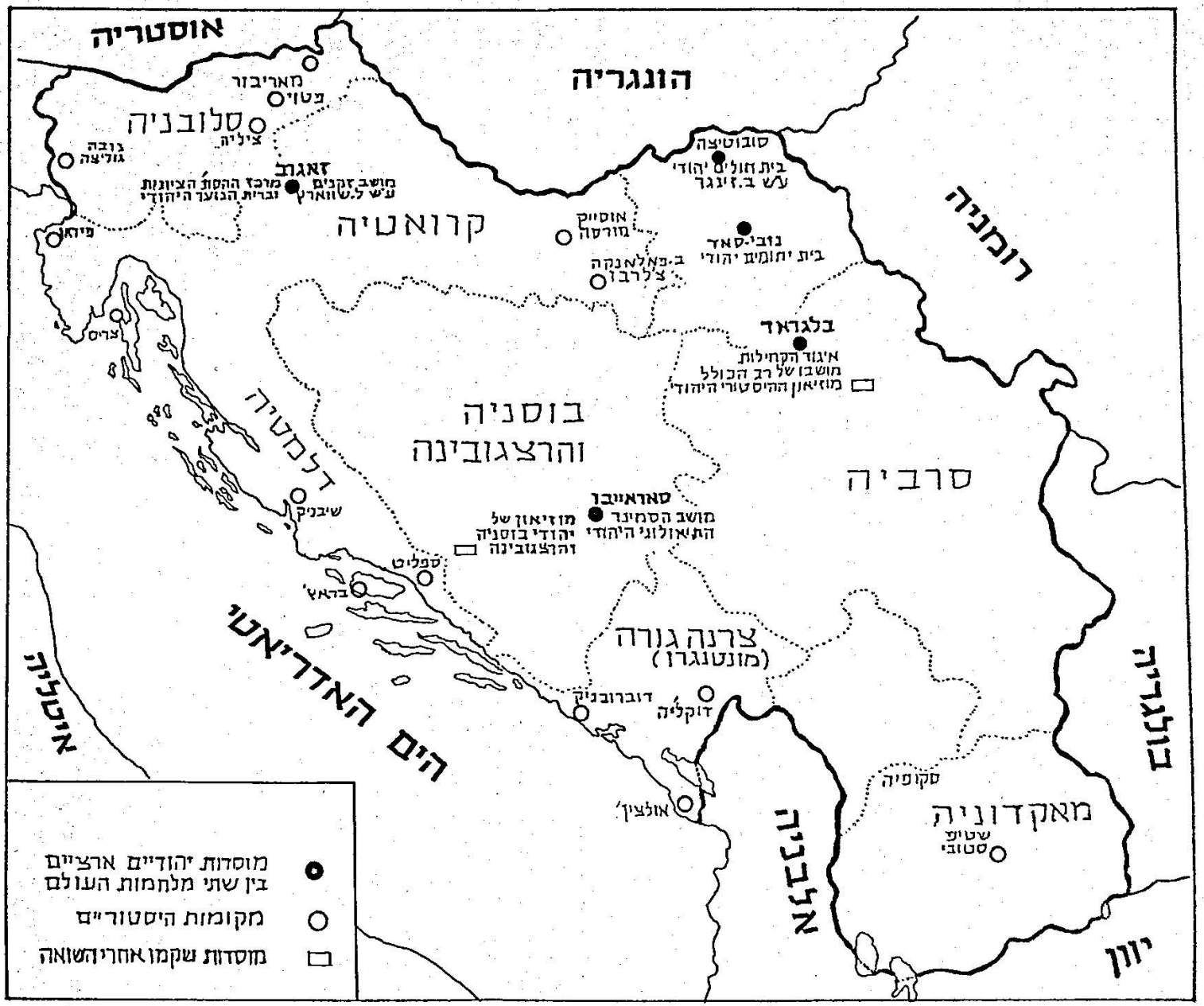
אוסטריה
הונגריה
רומניה
בולגריה
יוון
אלבניה
איטליה
הים האדריאטי
סלובניה
קרואטיה
בוסניה
והרצגובינה
סרביה
צרנה גורה
(מונטנגרו)
מאקדוניה
מאריבור
פטוי
צליה
זאגרב
מושב זקנים
ע"ש ל.שווארץ
מרכז ההסת הציונות
וברית הנוער היהודי
פיראן
צריס
אוסייק
מורסה
ב.פאלאנקה
צ'לרבו
סובוטיצה
בית חולים יהודי
ע"ש ב.זינגר
נובי-סאד
בית יתומים יהודי
בלגראד
איגוד הקחילות
מושבו של רב הכולל
מוזיאון ההיסטורי היהודי
סאראייבו
מושב הסמינר
מוזיאון של
יהודי בוסניה
והרצגובינה
שיבניק
ספליט
בראץ'
דוברובניק
דוקליה
אולצין'
סקופיה
שטיפ
סטובי
מוסדות יהודיים ארציים
בין שתי מלחמות העולם
מקומות היסטוריים
מוסדות שקמו אחרי השואה

יש ומקדימים את המועד לשנת 1551. מדובר ב־30–40 יהודים, שעסקו במסחר.

נראה, שבתחילה ישבו היהודים בעיר ישיבת ארעי, ורק על־פי פקודת גזי־חסן פחה הועמדו לפני הברירה להתיישב ישיבת קבע, או לעזוב את העיר לצמיתות.

יהודים החלו לבוא לסאראייבו ביחידים או בקבוצות קטנות, כיובל שנים אחרי גירוש ספרד, וכיוון תנועותיהם היה ממערב מזרחה. הם באו מסאלוניקי ומהחוף האדריאטי, דהיינו מדוברובניק (ראגוזה), ומזאדאר (זרה), והתקדמו צפונה ומזרחה. הם התגוררו בשכונה מיוחדת, "אל קורטז'ו" (Čifutana בפי המקומיים), ובתוכה הם בונים גם בית־כנסת המכונה "Il Kal grande", בשנת 1581. נראה, שבסוף המאה ה־16 כיהנו שם שלושה חכמים: אשר זבולון, מצליח מוצ'אצ'ון (במקורות גם מוג'אג'ון) ושמואל ברוך.

לפי פנקס הקהילה הספרדית, נמצאו משפחות אשכנזיות בעיר גם לפני התאריך הזה. בעקבות רדיפות היהודים בארצות אירופה המזרחית והמרכזית, הגיעו משפחות מספר גם לבוסניה ולסאראייבו, ונקלטו על־ידי אחיהם הספרדים באחווה.

בין השנים 1686–1689 שהה בסאראייבו החכם הרב צבי אשכנזי, "חכם צבי", ולימים כאחד מראשי הלוחמים נגד התנועה השבתאית, ושימש כרבָּה של הקהילה הספרדית.

מן הראוי לציין את תרומתם של יהודי סאראייבו בתחום הפעילות האינטלקטואלית. כמו־כן ניכר מקומם במקצועות החופשיים, במיוחד ברפואה. העובדה, שבימי השלטון האוסטרו־הונגארי ניהל את בית־החולים הממשלתי בסאראייבו ד"ר גליק, שמפקד בית־החולים הצבאי היה הגנראל ד"ר מרסל שניידר, שבראש שירותי־הבריאות של הממשל הארצי עמד ד"ר זיידנפלד, מעידה על השפעתם של היהודים האשכנזים בשדה הרפואה. אף בענפים אחרים של מדעי־הטבע הצטיינו יהודים. ראוי להזכיר את הפיזיקאי ד"ר יוסף גולדברג, לימים דיקן באוניברסיטה של זאגרב, ואת ד"ר מרסל שניידר הנ"ל, שהיה פרופסור למתימטיקה והוגה־דעות חשוב. בשדה הספרות נציין את מירוסלב פלדמן, משורר ומחזאי, שהיה בין שתי המלחמות נשיא אגודת הסופרים בקרואטיה, וכן אריך קוש, שנולד והתחנך בסאראייבו, והיה לנשיא "פאן־קלוב" בבלגראד, ולאחד הסופרים הבולטים של יוגוסלאוויה. במוסיקה הצטיין אלפרד פרדס, מלחין ומנצח על מקהלות התיאטרון העירוני.

בתקופת המלכות היוגוסלאווית בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה האשכנזית אנשים שנולדו וגדלו בעיר, כגון ברנרד קליין, יו"ר הקהילה, וסגנו אוסקר גרוף, המהנדס.

בית־הקברות הישן (צילום משנת 1904)

יש ומקדימים את המועד לשנת 1551. מדובר ב־30–40 יהודים, שעסקו במסחר.

נראה, שבתחילה ישבו היהודים בעיר ישיבת ארעי, ורק על־פי פקודת גזי־חסן פחה הועמדו לפני הברירה להתיישב ישיבת קבע, או לעזוב את העיר לצמיתות.

יהודים החלו לבוא לסאראייבו ביחידים או בקבוצות קטנות, כיובל שנים אחרי גירוש ספרד, וכיוון תנועותיהם היה ממערב מזרחה. הם באו מסאלוניקי ומהחוף האדריאטי, דהיינו מדוברובניק (ראגוזה), ומזאדאר (זרה), והתקדמו צפונה ומזרחה. הם התגוררו בשכונה מיוחדת, "אל קורטז'ו" (Čifutana בפי המקומיים), ובתוכה הם בונים גם בית־כנסת המכונה "Il Kal grande", בשנת 1581. נראה, שבסוף המאה ה־16 כיהנו שם שלושה חכמים: אשר זבולון, מצליח מוצ'אצ'ון (במקורות גם מוג'אג'ון) ושמואל ברוך.

לפי פנקס הקהילה הספרדית, נמצאו משפחות אשכנזיות בעיר גם לפני התאריך הזה. בעקבות רדיפות היהודים בארצות אירופה המזרחית והמרכזית, הגיעו משפחות מספר גם לבוסניה ולסאראייבו, ונקלטו על־ידי אחיהם הספרדים באחווה.

בין השנים 1686–1689 שהה בסאראייבו החכם הרב צבי אשכנזי, "חכם צבי", ולימים כאחד מראשי הלוחמים נגד התנועה השבתאית, ושימש כרבָּה של הקהילה הספרדית.

מן הראוי לציין את תרומתם של יהודי סאראייבו בתחום הפעילות האינטלקטואלית. כמו־כן ניכר מקומם במקצועות החופשיים, במיוחד ברפואה. העובדה, שבימי השלטון האוסטרו־הונגארי ניהל את בית־החולים הממשלתי בסאראייבו ד"ר גליק, שמפקד בית־החולים הצבאי היה הגנראל ד"ר מרסל שניידר, שבראש שירותי־הבריאות של הממשל הארצי עמד ד"ר זיידנפלד, מעידה על השפעתם של היהודים האשכנזים בשדה הרפואה. אף בענפים אחרים של מדעי־הטבע הצטיינו יהודים. ראוי להזכיר את הפיזיקאי ד"ר יוסף גולדברג, לימים דיקן באוניברסיטה של זאגרב, ואת ד"ר מרסל שניידר הנ"ל, שהיה פרופסור למתימטיקה והוגה־דעות חשוב. בשדה הספרות נציין את מירוסלב פלדמן, משורר ומחזאי, שהיה בין שתי המלחמות נשיא אגודת הסופרים בקרואטיה, וכן אריך קוש, שנולד והתחנך בסאראייבו, והיה לנשיא "פאן־קלוב" בבלגראד, ולאחד הסופרים הבולטים של יוגוסלאוויה. במוסיקה הצטיין אלפרד פרדס, מלחין ומנצח על מקהלות התיאטרון העירוני.

בתקופת המלכות היוגוסלאווית בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה האשכנזית אנשים שנולדו וגדלו בעיר, כגון ברנרד קליין, יו"ר הקהילה, וסגנו אוסקר גרוף, המהנדס.

בית־הקברות הישן (צילום משנת 1904)

מקורות־פרנסה ועיסוקים בתקופת השלטון העות׳מאני

קבוצת היהודים הראשונה הגיעה לסאראייבו, כאמור, כחמישים שנה אחרי גירוש ספרד ופורטוגל. הקהילה קבעה תקנון בשנת 1731, שלא נשתמר.

שמותיהן של מספר משפחות מעידים על ערי מוצאן, כגון: סמוקובלייה מן העיר סמוקוב, אושצ׳וּפלייה מן העיר סקופייה, וכן מופיעים במקום שמות־משפחה כמו פינטו, קאפון, עובדיה, לוי ואלעזר.

הקהילה האשכנזית נוסדה בשנים 1879–1880, זמן קצר אחרי כיבוש בוסניה והרצגובינה ע״י אוסטרו־הונגאריה. האשכנזים באו בעיקר מארצות המונרכיה ההאבסבורגית. בית־הכנסת של העדה האשכנזית נוסד בשנת 1900 (הוא קיים עד היום הזה). חנוכתו החגיגית נתקיימה בשנת 1902. בין יזמיו ונדבניו היו נייטרא ואלחנן לוי. רבה הראשון היה שמואל וועסעל (ווסל).

היהודים הספרדים היו בין מפתחי קשרי־המסחר עם נמלי איטליה, בעזרת משפחות בֶּנֶצְיָה, באנקונה ובטריאסטה. כמו־כן הם מצאו נתיבי מסחר אל סוחרים יהודים בבלגראד, בניש ובנובי פאזאר שבסרביה, וכמו־כן במקדוניה.

בתקופה הארוכה של השלטון העות׳מאני (1492–1878) הלך וגדל חלקם של הסוחרים היהודים בסאראייבו, הן בסחר הכללי של בוסניה והן בסחר הבינלאומי בין נמלי הים התיכון והים האדריאטי לבין המרכזים המסחריים בפנים הארץ. הם אשר מייבאים בדים למיניהם, משי, סוכר, אורז, קפה ומלח. בתי־המסחר של ליאון לוי ושותפיו, וכן של ויטה דאנון ושותפיו, היו מראשי בתי־הייבוא של בדים, כותנה ומשי בעת החדשה.

עוד מראשית המאה ה־19 עסקו רוב יהודי סאראייבו במסחר סיטוני וקמעוני, בתיווך ובהובלה, ומיעוטם היו בעלי־מלאכה וחלפנים. חלפנים אלו עסקו בהחלפת מטבע, לרבות מטבעות זהב, ובמתן הלוואות. בתחום זה פעלו בדורותינו בעיקר בני משפחות שלום, לוי וברוך.

היו גם אי־אלו בעלי־אחוזות, המחכירים אדמותיהם תמורת חלק מהיבול; ויש עדויות על מספר יהודים המעבדים אדמותיהם בעצמם.

יצוין שמו של שלמה ברוך, שהיה במחצית הראשונה של המאה ה־19 ספק הצבא הטורקי והגיע כך לכבוד ולעושר. בזקנתו עלה ירושלימה.

תקופת שלטונה של המונארכיה ההאבסבורגית 1878–1918

עם כיבוש בוסניה והרצגובינה על־ידי צבאות המונארכיה ההאבסבורגית (1878), נתהוו תנאי־כלכלה חדשים. עד לאותה תקופה ניתן לאפיין את כלכלת הארץ ככלכלה פרימיטיבית. אכן, השלטון החדש עודד השקעות בתיעוש הארץ. שפע היערות והמחצבים משך משקיעי־חוץ רבים. נפתחו מכרות ומנסרות. היהודים השתלבו בדרך־כלל בתהליכים הכלכליים החדשים, מהם ביבוא וביצוא; ולקראת סוף התקופה יש אפילו תעשיינים יהודים.

בתקופה זו חל, כאמור, בואם של האשכנזים לסאראייבו, רובם ממזרח־אירופה, מקצתם ממערבה. הודות לידיעת השפה הגרמנית, היה להם יתרון במנהל־המדינה, ברכבת, במפעלי התעשייה החדשים, בבנקאות ובמלונאות. היו ביניהם גם עורכי־דין, רופאים, אנשי־עסקים וכלכלנים. משורותיהם יצאו מנהלי מנסרות גדולות, בעלי־מלאכה מצטיינים, אופטיקאים, שענים, מורים, מהנדסים ווטרינארים.

הספרדים, לעומת זאת, היו עסוקים בעיקר בסחר־חוץ; בסחר זה חל שינוי־כיוון, כאשר הקשרים החשובים עברו למערב־אירופה ואל עיר־הנמל טריאסטה. באותו פרק־זמן נוסדו גם אי־אלה בנקים פרטיים (שלום, סומבולוביץ׳).

הכלכלה הקאפיטאליסטית החדישה גרמה לקיטוב סוציאלי בחברה היהודית־ספרדית. בד בבד עם התעשרותן של כמה משפחות, הלך ונתרבה מספר המשפחות העניות, שֶׁמַּטֶּה־לַחְמָן נשבר עקב התנאים החדשים. אולם שכבת־הביניים, כגון סוחרים בינוניים ובעלי־מלאכה, עוֹדָנָה מחזיקה מעמד. מקצועות מסוימים הפכו ״יהודיים״ באופן כמעט בלעדי: פחחים, חייטים, סנדלרים, נגרים, קצבים וצבעים. נזפיר, שהיו גם סבלים יהודים.

באותה תקופה נוסד גם בית־דפוס בבעלות יהודית, וכן נוסדה שורת בתי־חרושת: לגרביים, לנעליים, לכובעים, לנייר, לסיגריות, לעורות, לגפרורים, לאיטריות, למשקאות חריפים, ועוד — כולם בבעלות יהודית.

בשנות ה־70 של המאה הקודמת נדפסו בסאראייבו שני ספרים באותיות עבריות: ״משק (=מלקוטי שבת קדש)״, ״ביתי״ ו״אפי זוטרי״ (שהן תקנות משנת 1818).

מהסקירה הנ״ל ניתן להבין, שחלקם של היהודים בהתפתחותה ובגידולה של הכלכלה בבוסניה ובהרצגובינה בתקופת שלטון המונארכיה ההאבסבורגית היה ניכר. בתעשייה ובייסוד חברות גדולות רב היה חלקם של האשכנזים. במסחר, במלאכה ובבנקאות גדל חלקם של הספרדים.

״ההגדה של סאראייבו״

בסוף המאה הקודמת מכרה משפחה ספרדית ענייה למוזיאון הארצי ״Landes-Museum״ כתב־יד עברי מְאוּיָר של הגדה־של־פסח מספרד, מהמאה ה־14, הכולל מיניאטורות בצבעים מרהיבים, המתארות את כל המאורעות החשובים

שבחומש, מבריאת העולם ועד למות משה. בעצם, רק חלק קטן מן הציורים מתאר את ענייני חג־הפסח.

הגדה זו הינה מן המפורסמות ביותר ביופיין, במקוריותן ובעתיקותן. היא נמצאת עדיין בסאראייבו, במוזיאון הממלכתי של בוסניה והרצגובינה. הספר זכה להוצאה חדשה ומלאה הן ביוגוסלאוויה והן בארץ (ר׳ במקורות, בסוף הערך). גלגולה של הגדה זו, ממגורשי ספרד ועד למתיישבי חלקה הצפוני של הקיסרות העות׳מאנית, הינו פרשה בפני עצמה במסכת הגירות היהודים ושמירת מסורתם. הקשר לעיר סאראייבו דווקא אינו אלא פרי המקרה, אף כי הספר נחשב שם אחד מאוצרותיה האמנותיים המובהקים של העיר.

התקופה של ממלכת יוגוסלאוויה (1918–1941)

כלכלתן של בוסניה־והרצגובינה הייתה גם בתקופת מלכות יוגוסלאוויה די חלשה. היא לא הצליחה להתגבר על הליקויים הבסיסיים של תחבורה בלתי־מפותחת. מפאת היעדר ניצול יעיל של אוצרות הטבע והחקלאות נשארה זו האחרונה מפגרת, ומצב זה הטביע את חותמו על כ־70% מאוכלוסיה. בתנאים אלה היה על היהודים לפתח את פעילותם במסחר, בתעשייה ובמלאכה.

ראוי להדגיש, שמספר היהודים באזור זה, בין שתי מלחמות־העולם, היה כ־13,000 בתוך אוכלוסייה כללית של 2 מיליון נפש, כלומר, 0.65% של כלל האוכלוסייה.

על אף מספרם הזעום, תרמו היהודים תרומה לא־מבוטלת לפיתוחה הכלכלי של הארץ, במיוחד במסחר ובכספים. בין 1918 לבין 1941 הקימו היהודים 26 מפעלי־תעשייה וכן 6 מנסרות גדולות. בתי־חרושת אלה ייצרו מוצרי טקסטיל, עץ ונייר, מזון וממתקים. אף בתעשיית־המתכת ניכר חלקם של היהודים.

הם החזיקו בידיהם חלק ניכר של מסחר המזון בסיטונות, כשהם מהווים כ־20% מכלל הסיטונאים. באותה תקופה היה מספר היהודים בסאראייבו כ־9,000 בתוך אוכלוסייה כללית של 60,000, כלומר 15% של האוכלוסייה.

בענפי־מסחר אחרים, כגון משקאות חריפים, טקסטיל, סדקית, חומרי־בניין, ספרים, היה מספר הסוחרים היהודים כ־145. במסחר עורות, מתכות יקרות, זכוכית וחרסינה היה מספרם 45, ז״א גדול יחסית בהשוואה לחלקם באוכלוסייה.

בולט מספר היהודים שעסקו בתיווך מסחרי ובייצוג בתי־חרושת שמחוץ לעיר. גם בבנקאות הייתה השפעתם ניכרת. מלבד בנק פרטי אחד (סומבולוביץ׳), יסדו היהודים מוסדות כספיים להלוואות ולאשראי: ״מלאכה״ ו״גאולה״, ובמרוצת השנים פיתחו מוסדות אלה פעילות ענפה, שהעמידה את היהודים בשורה הראשונה של הבנקאים בעיר.

אגודות אשראי ובנקים יהודיים בסאראייבו

כבר בשלהי מלחמת־העולם הראשונה קם בסאראייבו המוסד הבנקאי היהודי הראשון, ״הבנק היהודי״ "Židovska banka"; בשנת 1920 הסב הבנק את שמו ל״בנק יהודי מרכזי״ ("Jevrejska centralna banka").

מייסדי הבנק ופעיליו באו בעיקר מקרב הסוחרים הגדולים, ורוב פעילותו הפינאנסית התרכזה במימון עסקות מסחריות. בשנת 1930, בימי המשבר הכלכלי העולמי, התחסל בנק זה מרצונו, תוך כדי פירעון כל חובותיו.

בשנת 1923 נוסדה אגודת אשראי בעירבון מוגבל בשם ״מלאכה״. מטרתה העיקרית הייתה לשרת בעלי־מלאכה, סוחרים קמעוניים, וכן לעודד חיסכון בין היהודים העמלים.

בין המייסדים היו ד״ר יעקב חיון, מנחם פאפו, יוסף חביליו, מיכאל לוי ויוסף טאובמן. המנהל הראשון היה בארו ברוך.

האגודה התפתחה יפה, ועם התמנותו של יוסף מאסטרו למנהל, קיבלה תנופה נוספת. מספרים אחדים יוכיחו:

בשנים 1923–1924 נמכרו מניות לחברים בסך 1,197,000 דינרים. בשנת 1939 היו בידי חברי האגודה מניות בסך 2,516,000 דינרים.

פיקדונות חיסכון בשנת 1926 — 478,000 דינרים, ובשנת 1939 — 7,665,000 דינרים.

בשנת 1936 בנתה האגודה את בניין משרדיה. באותה שנה הוערכו נכסי דלא־ניידי שלה בסך 2,188,000 דינרים.

האגודה הורשתה לעסוק בעסקי מטבע זר. בשנים האחרונות לפני המלחמה הצטרפו אליה חוגים כלכליים מבין הסוחרים הגדולים, יהודים ולא־יהודים כאחד. השפעתה הפינאנסית בעיר הייתה ניכרת.

בהנהלה האחרונה ישבו (פרט לנזכרים לעיל): יוסף ברטלר, איסו הרמן, אלברט מאסטרו, אלישע חיון (Kajon) ואיזידור לוי. המנהל העסקי היה יוסף מאסטרו.

עם כינון שלטון האוסטאשֶה, הפקיעו הרשויות החדשות את ״מלאכה״ מידי הנהלתה החוקית, והעמידו בראשה קומיסר. בעלי הפקדונות היהודים לא זכו שוב לראות פרוטה מכספם.

מוסד כספי יהודי אחר בעיר הייתה ״גאולה״, שנוסדה בשנת 1929 ע״י מיכאל לוי, ד״ר יוסף ברוך, איזידור עטיאש ואלברט רומנו. הייתה זו אגודה קואופרטיבית, ששמה לה למטרה לסייע באשראי מתאים לבעלי־מלאכה, לסוחרים ולתעשיינים זעירים. כן עודדה האגודה את החיסכון בין פועלים, פקידים ואנשי־עסקים.

פעולה זו הקיפה כ־2,200 חוסכים, בסך 2,600,000 דינר.

להלן פרטים נוספים על פעילותה של ״גאולה״, לפי הנתונים שנמסרו באספתה הכללית האחרונה:

חייבים ע"פ מניות — 3,300,000 דינר.
חשבונות עובר־ושב — 3,670,000 דינר.

כן היו בפיקדונות־חיסכון 3,800,000 דינר ועוד מניות של חברת הקואופרטיב בלמעלה משניים וחצי מיליון דינרים.

מאז 1937 פעל מיכאל לוי כמנהל המוסד, וכיו"ר כיהן דנקו שלום. האגודה פעלה בהצלחה עד לשואה.

החלוקה המקצועית בין היהודים

מספר היהודים שעסקו במלאכה עלה בהרבה על חלקם באוכלוסייה. בנגרות, למשל, עסקו 23%, בסנדלרות 20%, בחייטות 25%, בצבעות 40%. מסגריות אחדות התפתחו למפעלים של ממש. היה גם מספר לא־מבוטל של חשמלאים, שרברבים ומכונאים למיניהם.

במקצועות החופשיים אנו מוצאים: עורכי־דין (40%) רוקחים (20%), רופאים (20%).

על אף מספרם הקטן הצליחו היהודים לשמור על עמדותיהם הכלכליות מתקופת שלטון האוסטרים, ואף להרחיב ולחזק אותן. בכך תרמו לפיתוח עירם, תוך כדי הבטחת פרנסתם שלהם.

שאר אירגונים ומוסדות

יש לשער, שכבר בתקופת השלטון הטורקי היו בקהילת סאראייבו מספר אגודות של גמילות־חסדים. אולם, רק עם סיפוח בוסניה לאוסטריה, חלה התפתחות מואצת גם בתחום זה. עד סוף מלחמת־העולם הראשונה נוסדו כ־30 אגודות כאלה, שחלקן פעלו במסגרת המצומצמת של השכונה. יש לציין, שהנהלות הקהילות עצמן חילקו פחם ועצים לנצרכים לקראת כל חורף ושהאמצעים לכך נלקחו מתקציביהן ומתרומות מיוחדות של נדבנים למטרה זו. החשובות שבין האגודות היו:

"לה בֶּנוולנצייה" (*La Benevolencia*).

האגודה נוסדה בשנת 1892. בין המייסדים היו אשר ס. אלקלעי, שלמה אלבחרי, עזרא רפאל עטיא, יששכר דנון, אברהם סאדיץ', יהודה לוי, יוסף ישראל, אברהם פאפו, פרנדרו פינטו, יהושע שלום ואברהם שלום. יושב־ראש ראשון של האגודה היה יששכר דנון.

"לה בנוולנצייה" שמה לה למטרה לפעול בתחום ההומניטארי והתרבותי גם מעבר לסאראייבו, ומשנת 1908 ואילך הרחיבה פעולתה לכל שטח בוסניה והרצגובינה. בקול קורא לציבור הרחב, ולנוער בראש ובראשונה, היא מודיעה:

"כל מי אשר בדעתו לבסס את עתידו, ללמוד מקצוע או ללמוד בבית־הספר, יבוא ויירשם במשרד 'לה בנוולנצייה'".

בעבודת האגודה ניתן להבחין שלושה שלבים. בשנים 1892–1923 היא עוסקת בגיוס חברים, בחיפוש אמצעים כספיים ובבחינת דרכי פעולה. זוהי התקופה של הדור הראשון של סטודנטים, הנשלחים על־ידי המוסד ללימודים גבוהים באוניברסיטאות של וינה, של גראץ ושל פראג.

אז נקבעו מטרות האגודה:

א. תמיכה בתלמידים הספרדים בבוסניה ובהרצגובינה, הלומדים בבתי־ספר תיכוניים וגבוהים.

ב. סידור נערים ללימוד מקצוע, ותמיכה כספית בהם ובבני משפחותיהם.

הודות לפעילות זו, שבים לסאראייבו, כעבור מספר שנים, ראשוני המהנדסים, הרופאים ועורכי־הדין, שנשלחו על־ידי האגודה.

התקופה השנייה בהתפתחות האגודה חלה בין השנים 1923–1933. סטודנטים נשלחים עתה לאוניברסיטאות של בלגראד ושל זאגרב, ומספרם הולך וגדל. רבים מהם ממלאים אחר־כך תפקידים מרכזיים בחיי הקהילה הספרדית.

במלאת 30 שנה לקיומה של האגודה, הורחבו תחומי הפעילות. בין מטרותיה החדשות — הוצאת ספרים על היהדות, טיפוח עיתונות יהודית, ייסוד סמינר דתי (תיאולוגי), הקמת מוזיאון יהודי, הכוונת הנוער ללימוד מקצועות יצרניים וחינוך חברתי־מדיני.

נפתחים גם קורסים להרחבת השכלתם של סוחרים, של בעלי־מלאכה ושל פקידים. מהמורים היו: ד"ר שמואל קמחי, אליעזר פינטו, אליהו אשכנזי, יעקב מאסטרו וד"ר יצחק ישראל. למשתתפי הקורס סופקו ספרים ומכשירי־כתיבה חינם אין כסף.

נוסדה גם הספרייה, ובה מספר מרשים של ספרים בכל תחומי המדע, כולל חכמת ישראל, אמנות וספרות. האגודה תמכה גם בפעולות תרבות וחינוך של האוכלוסייה הלא־יהודית.

השלב השלישי והאחרון חל משנת 1933 ועד 1941. בעת ההיא מאפיין את עבודתה של האגודה הלחץ של האנטישמיות הגוברת (ראה להלן פרק מיוחד בנידון), ודווקא משום כך גוברת פעולתה התרבותית והחינוכית־יהודית. היא מוציאה לאור ספרים על הרמב"ם, על תולדות יהודי דוברובניק (ראגוזה), וגם מסייעת בהוצאתם־לאור של סיפורי יצחק סמוקובליֶה. פעולה ברוכה זו נפסקה לחלוטין באפריל 1941.

"לה לירה" — *"La Lira"*
(Sociedad para cantar de los judios)

"לה לירה" (בקיצור "לירה") נוסדה בשנת 1901, ביזמת

אנשים ששאפו לטפח את המוסיקה הקולית בין היהודים הספרדים בעיר. בין המייסדים היו: מ. לוי. מ. אלקלעי, ליאון פינצי, א. עטיאש ועוד. יושב־הראש הראשון היה ליאון פינצי. המנצחים הראשונים היו לרוב לא־יהודים: קוסטה טראונו (Kosta Travanj), ליובו באייאץ (Ljubo Bajac), בלוש יונגיץ' (Belus Jungić) ואלפרד פרדס (Alfred Pardes), שהיה בן־ברית.

המקהלה הייתה מעורבת. כבר בראשית עבודתה היא משתתפת בתפילות שבת וחג (חרף התנגדותם של רבנים אחדים להשתתפות נשים). בכל שנה ערכה "לירה" קונצרט פומבי, וכן השתתפה באירועים תרבותיים יהודיים וגם לא־יהודיים. מבחר השירים ששרה המקהלה היה מורכב משירי־עם יוגוסלאוויים וכלל רומאנסות ספרדיות. שירים עבריים, פרט לתפילות, לא נכללו ברפרטואר עד 1914.

"לירה" טיפחה קשרים עם מקהלות לא־יהודיות בעיר ומחוץ לעיר, אך במיוחד עם "המקהלה היהודית־הסרבית" של בלגראד. מלחמת־העולם הראשונה שיתקה את פעילותה.

בראשית 1919 מחדשת "לירה" את עבודתה על בסיס אמנותי־מקצועי מובהק. הרפורטואר מתעשר עתה גם בשירים עבריים ובלחנים על מזמורי תהילים. מספר החברים במקהלה מגיע ל־80, ובשנת 1934 — ל־100.

בשנות ה־20 וה־30 ערכה "לירה" מסעות קונצרטים, בתוך המדינה ובחוץ־לארץ. יצוין המסע המוצלח של המקהלה לארץ־ישראל בשנת 1934. מקהלה של 100 זמרים נתנה קונצרטים בחיפה, בנהלל, בתל־אביב, בפתח־תקוה ובמספר קיבוצים. בראש המסע עמד היושב־ראש של "לירה" דאז, אלברט חיון (Albert Kajon).

פעילותה הענפה של "לירה" באה לידי ביטוי גם בטיפוח יחסי תרבות בין בני דתות שונות בעיר.

ולכל זה בא הקץ באפריל 1941.

אגודת גמילות־חסדים "עזרת יתומים"

הפער החברתי בקרב האוכלוסייה היהודית בסאראייבו היה גדול. היו מספר משפחות עשירות, אך את רובה של האוכלוסייה היוו שכבת־הביניים הנמוכה ודלת־העם.

במציאות זו ובעקבות מלחמת־העולם הראשונה, כאשר רבים מן האבות לא שבו לביתם, נוצרה בעיה חברתית־כלכלית של טיפול ביתומים בכלל, וביתומי־מלחמה בפרט. היה ברור, שתמיכת סעד גרידא לא תרפא חוליים אלה. לשם הקלת מצבם של היתומים עד לפתרון קונסטרוקטיבי, נוסדה בשנת 1918 האגודה "עזרת יתומים". היא הושיטה תמיכה כספית חודשית למשפחות המיותמות. כמו־כן סיפקה טיפול רפואי, תרופות, ספרי־לימוד והלבשה. נפתחה גם מסעדה, בה קיבלו היתומים הנתמכים ארוחה חמה.

עד למלחמת־העולם השנייה לא עלה בידי האגודה להקים בית־יתומים של ממש. עם נפילתה של יוגוסלאוויה בשנת 1941, נפסקה עבודתה וכל נכסיה הוחרמו.

המייסד והיושב ראש הראשון של "עזרת יתומים", עד לפטירתו, היה ר' משה מאסטרו, המכונה "חם בוכור".

אגודת "כנפי יונה — ביקור חולים"
(אגודת "Sociedad de Vižitar Doljentes")

שתי אגודות אלו שמו להן למטרה לטפל בחולים הנזקקים לאישפוז ולדאוג לטיפול רפואי ולאספקת תרופות. כמו־כן טיפלו האגודות (הראשונה בגברים, השנייה בנשים) בחולים כרוניים בבתיהם, וזאת על־ידי אספקת ארוחות חמות, הסקה וטיפול אישי. הן נוסדו בסוף המאה הקודמת.

אגודת "משגב לדך"
אגודת "לה הומנידאד" ("La Humanidad")

שתי אגודות אלו דאגו להלבשת ילדים נזקקים. השנייה נוסדה בשנת 1894. כל ילד יהודי נזקק קיבל שתי מערכות בגדים והנעלה בשנה: אחת בפסח (לקיץ) ואחת בראש־השנה (לחורף).

"לה גלוריה" (*La Gloria*)

אגודת סעד, שעיקר פעולתה הייתה לארגן קייטנות לילדים ומסיבות המוניות בשמחות. בראש האגודה עמד ד"ר ש. פינטו.

"המועדון היהודי"

מועדון זה נוסד בשנת 1924. יו"ר היה ד"ר ז'יגה באואר. המועדון שם לו למטרה טיפוח התודעה היהודית בכלל, והדגשת האחדות בין ספרדים ואשכנזים בפרט.

"חברה קדישא"

כמקובל, כל סדרי הקבורה של הקהילות והטקסים הכרוכים בכך היו בטיפולה של "חברא קדישא". בית־העלמין העתיק של הספרדים בקובאצ'יצ'י (Kovačići), בשיפולי ההר טרבוויץ', היה בטיפולה של "חברא קדישא" הספרדית, ואילו בית־הקברות האשכנזי היה בקושיבו (Košcevo). הוא נפתח בשנת 1903. בתי־הקברות של שתי העדות טופחו כדין והיו למופת במראם החיצוני ובניקיונם.

אחרי השואה הוכרז בית־הקברות הספרדי כאתר היסטורי, ואילו בית־הקברות האשכנזי פונה, ועצמות הנפטרים נקברו בבית־קברות חדש, מחוץ לתחומי העיר.

בית־הקברות היהודי הישן בולט על מדרון ההר, נוגע־לא־נוגע בשרידי־החיים של קהילה שהייתה פעם מוקד־חיים ליהודים הספרדיים. רק המצבות נותרו להעיד על עברה הגדול, ואולי גם המלה העברית החרוטה, הבאה להציל מן השכחה את חייהם ופועלם של דורות יהודים בשאראי־בוסנה, היא סאראייבו שבימינו.

"שפה ברורה"

"שפה ברורה" היה בית־אולפנא ללימוד השפה העברית, במסגרת הקהילה הספרדית. למדו בו ילדים ונוער. פעל עד השואה. מוריו היו: הרב פאפו, יעקב מאסטרו, המכונה "מורנו", שלמה גאון (לשנים, הרב הראשי הספרדי של בריטניה), ומשה רומנו.

בית־הספר היסודי וגן־הילדים

בית־הספר וגן־הילדים היו במוקד החינוך היהודי. הם פעלו בבניין מרשים, שנבנה על־ידי הקהילה. תכנית־הלימודים הייתה, אמנם, ממלכתית, אולם נלמדו גם מקצועות היהדות: תפילות, עברית, היסטוריה, מנהגים ומסורת. המורים היו: קלארה ואברהם אלטרץ, מאצ'ורו ושמחה שלום.

"דגל התורה"

עוד בתקופה האוסטרית ובשנים הראשונות אחרי מלחמת־העולם הראשונה, נתקיים גם מוסד תורני. התחנכו בו נערים, בני העדה הספרדית, שהתכוננו לתפקידים של שליחי־ציבור, כגון חזנים, שוחטים וממלאי־מקום לחכמים. "תלמוד־תורה" זה חדל להתקיים בשנת 1910.

במסגרת הקהילה האשכנזית פעלו שני המוסדות הבאים:
"אגודת נשים" — נוסדה בשנת 1909. היא הגישה עזרה חומרית לנזקקים, במיוחד לחולים.

"אחדות" — "אחדו'ס" נוסדה בשנת 1906 על־ידי בעלי־מלאכה, עובדי רכבת, זבנים ופקידים. מטרות האגודה היו מגוונות, ומלבד פעולות סעד עסקו חבריה בפעילות תרבותית, כגון חוג דרמטי וטיפוח הפולקלור של יהודי מזרח אירופה. היו"ר הראשון של האגודה היה חיים וייצנר. משנת 1910 כיהן בתפקיד שמעון חכמוביץ', ואחריו, עד השואה — מיכאל אסט.

אגודות ספורט

היו שתי אגודות ספורט: בשנות ה־20 פעלה אגודת "בר כוכבא", ובשנות ה־30 — "מכבי". מאות ילדים ובני־נוער קיבלו בהן חינוך גופני במקצועות שונים, בעיקר באתלטיקה קלה ובכדורגל אך גם בשאר ענפי ספורט.

"בר־כוכבא" נוסדה בשנת 1908. מייסדיה היו צעירים, שחזרו מלימודיהם בווינה. היו"ר הראשון היה יעקב לוי. באגודה טופחו כל ענפי הספורט, לרבות טיפוס בהרים וכדור־יד לנשים (חידוש עצום באותם הימים).

בימי מלחמת־העולם הראשונה שותקה פעילות האגודה, כי רבים מחבריה גויסו לצבא האוסטרו־הונגארי. בשנת 1918 חודשה הפעילות, בהנהגתו של יעקב לוי, ולצדו פעלו אלברט גאון (לימים בעל בית־דפוס בתל־אביב), רפאל עטיאש (לימים בכפר־סבא—תל־אביב) ודוד לוי, המכונה "דאלה".

בשנות ה־20 הצטיינה קבוצת הכדורגל של האגודה.

בשנים האחרונות לקיומה עמדו בראש האגודה מיכאל לוי וד"ר יוסף ברוך. האגודה חדלה להתקיים בשנת 1930.

בעשור הראשון של המאה ה־20 יסדו בני־נוער אשכנזים, תלמידי בית־הספר התיכון, מועדון בשם "יהודה המכבי".

עד־מהרה הצטרפו אליו גם ספרדים, והמועדון קיבל צביון יהודי כללי. זכות־ראשונים למועדון זה, כי בו בא לידי ביטוי העיקרון של האחדות היהודית. המועדון פעל עד שנת 1913, כאשר, בעקבות הלשנה, סגרה אותו המשטרה והחרימה את הארכיון שלו. התערב בעניין הרב הראשי הספרדי, ד"ר משה לוי, שהציג לצורך זה את המועדון כארגון דתי, וכך יצאו חבריו בשלום.

ל"מכבי" הייתה קבוצת כדורגל טובה למדיי. לרשות האגודה עמדו אולם ספורט ומתקנים שונים.

"בית־המדרש הדתי (התיאולוגי) היהודי"
(*Jevrejski Srednji Teološki Seminar*)

בשנת 1928 נפתח בסאראייבו בית־מדרש דתי יהודי. הוא נוסד על־ידי איגוד הקהילות היהודיות על־מנת להכשיר בני־נוער למורי דת, ממלאי־מקום לרבנים, חזנים, שוחטים ומוהלים. בבית־המדרש למדו נערים ספרדים ואשכנזים במספר שווה, והם היו אמורים לשרת בקהילות ברחבי המדינה. הרקטור היה הרב ד"ר משה (מוריץ) לוי, והמחנכים בו היו יעקב מאסטרו והרב ד"ר הינקו אורבך. למקצועות הכלליים היו גם מורים לא־יהודים. בין המקצועות היהודיים שנלמדו היו: עברית וספרותה, תנ"ך, גמרא ופוסקים; מדרש, תולדות עם ישראל ומחשבת־ישראל. המקצועות הכלליים היו על־פי תכנית בתי־המדרש הממלכתיים. משנת 1928 ועד סגירתו, באפריל 1941, הוציא בית־המדרש שלושה מחזורים של תלמידים, מהם שהיו לימים שליחי־ציבור ואף רבנים בקהילות קטנות כגדולות. היה זה מוסד לתפארת, שקם בתוך יהדות קטנה, באחד המרכזים התוססים שלה, ללא תמיכה חיצונית.

מסיימי המוסד הביאו עמם רוח דתית־לאומית רעננה לקהילות שבהן פעלו. גורלם של אלו, כמו של מוריהם הדגולים, היה כשל שאר יהודי סאראייבו, והאבדה והצער גדולים.

מבין מסיימי בית־מדרש זה, שהספיקו להמשיך לימודיהם בסמינרים הרבניים של וינה ושל פאריס — יצאו רבנים ידועים, ואף כוללים, במרכזים שונים באירופה (פאריז, לונדון, לוכסמבורג, לוזאן).

היצירה הרוחנית והתרבותית

מה הייתה דמותה הרוחנית של הקהילה בימי השלטון הטורקי? הספרדים הביאו עמם ממולדתם החורגת אוצרות־רוח גדולים. ברם, הסביבה המפגרת שאליה נקלעו, לא היה בה כדי לעודד יצירה רוחנית, ולא עברו ימים רבים עד שהחלה ירידה. וכך אין לנו עדויות על פעילות רוחנית אלא מהמאה ה־18. כדאי לציין את שמו של נחמיה חייא חיון, אשר נולד בסאראייבו בשנת 1650, שקע בתורת הקבלה ובהזיות משיחיות, סבב באירופה כולה והוציא לאור שני חיבורים, שהוכרזו על־ידי רבני העדה כדברי־מינות, ועל מחברם הוטל חרם ונידוי. אך תופעה זו הינה חלק בלתי־נפרד מתולדות השבתאות בישראל, שאף לק"ק שראי־בוסנה חלק בה.

עם בואו של הרב דוד פארדו התחילה הפריחה. העם כינה אותו בשם חיבה וכבוד "מורנו". הוא יזם פעולה רוחנית־תורנית רחבת ממדים, ארגן מחדש את "תלמוד־תורה" וייסד מעין ישיבה. על סמכותו הרבה מעידה העובדה, שהוא פסק בכל ענייני ההלכה, כך שאף רבני בלגראד, סופיה, סאלוניקי, ונציה, ורונה ואלכסנדריה פנו אליו בשאלות הלכתיות.

פעילותו הספרותית הענפה זכתה לפרסום רב, ועמָה שם קהילתו, בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. ואלה יצירותיו העיקריות: "למנצח לדוד" — פירושים לתלמוד; "מכתם לדוד" — לקט פירושים בענייני הלכה; "חסדי דוד" — פירוש למשנה, וחיבורים נוספים, בעיקר פיוטים לחג. בסוף ימיו עלה ירושלימה ונפטר בה בשנת 1792.

בין יצירותיהם של חכמי סאראייבו

נשתמר "ספר רפואות", בכתב רש"י, שנתחבר בשנת 1820 ועוד אחד משנת 1840, שנתחבר ע"י אברהם פאפו (במוזיאון היהודי בבלגראד). אחרי פארדו ופאפו באה שורה של חכמים, מחברי חיבורים תורניים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי ברשימת החכמים והרבנים וגם בתחומים אחרים של חיי תרבות ואמנות.

בדורותינו נתקיימה רוח היהדות בנוער החלוצי ובקרב שכבות רחבות שבעם, החדור ערכי אמונה ומנהגי פולקלור

בית־הכנסת הספרדי הגדול, סאראייבו.

מקוריים. אלה באו לידי ביטוי ברומאנסות ובפתגמים, בלחנים ובמזמורים, במנהגים סגוניים ובלבוש המסורתי, שהינו תערובת של המורשת הספרדית ומנהגי־לבוש טורקיים.

בספרות היוגוסלאווית הצטיין הסופר יצחק סַמוקוֹבלִיָה (Isak Samokovlija) בסיפוריו המשקפים בעיקר את חייהם של בעלי־מלאכה ופשוטי־עם מבין יהודי בוסניה. בשנות ה־50 ביקר בארץ והתרשם עמוקות ממראה עיניו, אלא שלמרבה הצער נפטר זמן קצר לאחר מכן, ולא היה סיפק בידיו לתת לרשמיו ביטוי ספרותי. חלק מיצירותיו נתפרסמו בתרגום עברי.

פה יש להזכיר את ד"ר קלמי ברוך, חוקר השפה והספרות הספרדיים, שתרם תרומה נכבדה למידע על ה"ג'ודזמו", היא שפת־דיבורם של הספרדים של בוסניה. מאמריו המדעיים לוקטו והוצאו לאור בסאראייבו בעת האחרונה.

מבין הציירים הצטיינו דניאל חביליו, יוסף לוי, ובמיוחד הגרפיקאי דניאל אוזמו (Ozmo), שנספה ביאסינובאץ (ספטמבר 1942, והוא בן 30 בלבד).

היחסים בין ספרדים לבין אשכנזים

בשנים הראשונות לקיום הקהילה האשכנזית בסאראייבו חיו שתי העדות זו לצדה של זו. למרות המגע היומיומי בחיי־המעשה, ואף כי דאגות ושמחות משותפות היו לשתי הקהילות, היוותה כל אחת מהן ישות חברתית וארגונית נפרדת. אולם, בעשור הראשון של המאה ה־20, כאשר גדל דור חדש של אשכנזים, שנולדו בעיר והתחנכו בה, חלו שינויים מרחיקי־לכת ברקמת היחסים בין שתי העדות. בני הדור הצעיר, הן של הספרדים והן של האשכנזים, השכילו למצוא שפה

מסיימי המוסד הביאו עמם רוח דתית־לאומית רעננה לקהילות שבהן פעלו. גורלם של אלו, כמו של מוריהם הדגולים, היה כשל שאר יהודי סאראייבו, והאבדה והצער גדולים.

מבין מסיימי בית־מדרש זה, שהספיקו להמשיך לימודיהם בסמינרים הרבניים של וינה ושל פאריס — יצאו רבנים ידועים, ואף כוללים, במרכזים שונים באירופה (פאריז, לונדון, לוכסמבורג, לוזאן).

היצירה הרוחנית והתרבותית

מה הייתה דמותה הרוחנית של הקהילה בימי השלטון הטורקי? הספרדים הביאו עמם ממולדתם החורגת אוצרות־רוח גדולים. ברם, הסביבה המפגרת שאליה נקלעו, לא היה בה כדי לעודד יצירה רוחנית, ולא עברו ימים רבים עד שהחלה ירידה. וכך אין לנו עדויות על פעילות רוחנית אלא מהמאה ה־18. כדאי לציין את שמו של נחמיה חייא חיון, אשר נולד בסאראייבו בשנת 1650, שקע בתורת הקבלה ובהזיות משיחיות, סבב באירופה כולה והוציא לאור שני חיבורים, שהוכרזו על־ידי רבני העדה כדברי־מינות, ועל מחברם הוטל חרם ונידוי. אך תופעה זו הינה חלק בלתי־נפרד מתולדות השבתאות בישראל, שאף לק"ק שראי־בוסנה חלק בה.

עם בואו של הרב דוד פארדו התחילה הפריחה. העם כינה אותו בשם חיבה וכבוד "מורנו". הוא יזם פעולה רוחנית־תורנית רחבת ממדים, ארגן מחדש את "תלמוד־תורה" וייסד מעין ישיבה. על סמכותו הרבה מעידה העובדה, שהוא פסק בכל ענייני ההלכה, כך שאף רבני בלגראד, סופיה, סאלוניקי, ונציה, ורונה ואלכסנדריה פנו אליו בשאלות הלכתיות.

פעילותו הספרותית הענפה זכתה לפרסום רב, ועמה שם קהילתו, בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. ואלה יצירותיו העיקריות: "למנצח לדוד" — פירושים לתלמוד; "מכתם לדוד" — לקט פירושים בענייני הלכה; "חסדי דוד" — פירוש למשנה, וחיבורים נוספים, בעיקר פיוטים לחג. בסוף ימיו עלה ירושלימה ונפטר בה בשנת 1792.

בין יצירותיהם של חכמי סאראייבו

נשתמר "ספר רפואות", בכתב רש"י, שנתחבר בשנת 1820 ועוד אחד משנת 1840, שנתחבר ע"י אברהם פאפו (במוזיאון היהודי בבלגראד). אחרי פארדו ופאפו באה שורה של חכמים, מחברי חיבורים תורניים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי ברשימת החכמים והרבנים וגם בתחומים אחרים של חיי תרבות ואמנות.

בדורותינו נתקיימה רוח היהדות בנוער החלוצי ובקרב שכבות רחבות שבעם, החדור ערכי אמונה ומנהגי פולקלור

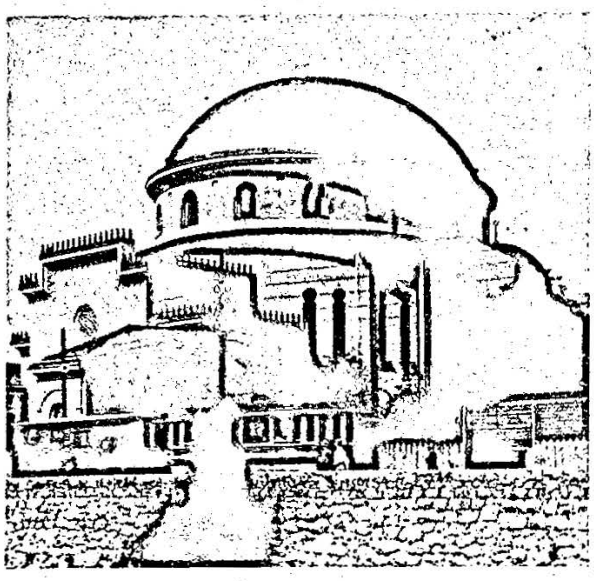

בית־הכנסת הספרדי הגדול, סאראייבו.

מקוריים. אלה באו לידי ביטוי ברומאנסות ובפתגמים, בלחנים ובמזמורים, במנהגים סגוניים ובלבוש המסורתי, שהינו תערובת של המורשת הספרדית ומנהגי־לבוש טורקיים.

בספרות היוגוסלאווית הצטיין הסופר יצחק סַמוקוֹבלִיָה (Isak Samokovlija) בסיפוריו המשקפים בעיקר את חייהם של בעלי־מלאכה ופשוטי־עם מבין יהודי בוסניה. בשנות ה־50 ביקר בארץ והתרשם עמוקות ממראה עיניו, אלא שלמרבה הצער נפטר זמן קצר לאחר מכן, ולא היה סיפק בידיו לתת לרשמיו ביטוי ספרותי. חלק מיצירותיו נתפרסמו בתרגום עברי.

פה יש להזכיר את ד"ר קלמי ברוך, חוקר השפה והספרות הספרדיים, שתרם תרומה נכבדה למידע על ה"ג'וּדזמו", היא שפת־דיבורם של הספרדים של בוסניה. מאמריו המדעיים לוקטו והוצאו לאור בסאראייבו בעת האחרונה.

מבין הציירים הצטיינו דניאל חביליו, יוסף לוי, ובמיוחד הגרפיקאי דניאל אוזמו (Ozmo), שנספה ביאסינובאץ (ספטמבר 1942, והוא בן 30 בלבד).

היחסים בין ספרדים לבין אשכנזים

בשנים הראשונות לקיום הקהילה האשכנזית בסאראייבו חיו שתי העדות זו לצדה של זו. למרות המגע היומיומי בחיי־המעשה, ואף כי דאגות ושמחות משותפות היו לשתי הקהילות, היוותה כל אחת מהן ישות חברתית וארגונית נפרדת. אולם, בעשור הראשון של המאה ה־20, כאשר גדל דור חדש של אשכנזים, שנולדו בעיר והתחנכו בה, חלו שינויים מרחיקי־לכת ברקמת היחסים בין שתי העדות. בני הדור הצעיר, הן של הספרדים והן של האשכנזים, השכילו למצוא שפה

משותפת. המחיצות החברתיות נעלמו וההבדלים הלכו ופחתו. לכך תרמו הרבה הסטודנטים משתי העדות, שיצאו ללימודיהם באוניברסיטאות של וינה, פראג וזאגרב. המועדונים של "בר־גיורא" ו"אספרנסה" בווינה, ו"יהודה" ("Judeja") בזאגרב, הקיפו בתוכן בני שתי העדות. הקווים המגחים של המועדונים האלה ופעילותם החברתית־תרבותית, ואחר־כך גם הפוליטית, היו חופפים במידה רבה. בשובם מלימודיהם השתלבו האינטלקטואלים הצעירים, בני שתי העדות כאחד, בחיים היהודיים המקומיים בקהילות ומחוצה להן. במיוחד בא שיתוף־פעולה זה לידי ביטוי מלא בהסתדרות הציונית, שבמסגרתה פעלו נציגי שתי העדות בצוותא, מתוך הבנה מלאה, וללא כל התחשבות במוצאם של העסקנים שבה.

בדם, בשנים הראשונות אחרי מלחמת־העולם הראשונה נוצרה מתיחות מסוימת בין שתי הקהילות. גרמה לכך מחלוקת אידיאולוגית בין שתי קבוצות: האחת — שבתוכה היה רוב אשכנזי ומיעוט ספרדי, והשנייה — שכללה בתוכה ספרדים בלבד. הקבוצה הראשונה התרכזה סביב "המועדון היהודי הלאומי", וביטאונה היה "התודעה היהודית העממית", אשר ייצג את הקו הציוני, שגרס אחדות מלאה. הקבוצה השנייה הציבה בראש מאוויה את ה"ספרדיות". היא התרכזה סביב השבועון "החיים היהודיים". ראשיה של הקבוצה הראשונה היו אינג' אוסקר גרוף, מיכאל לוי וד"ר אדולף בנאו. בראש הקבוצה הספרדית התייצבו ד"ר ויטה חיון וד"ר יצחק (בראצו) פול'יוקן.

מן הראוי לאמור כאן משהו על ד"ר ויטה חיון. בתקופת לימודיו בווינה, לפני מלחמת־העולם הראשונה, הייתה לו הזדמנות להכיר צעירים יהודים מכל קצוות אירופה. באמצעותם הוא התרשם מהתרומה שתרמו חטיבות שונות של היהדות לאוצר התרבותי המשותף. אך בד בבד הבחין גם בהבדלים שבין החטיבות האלה ובמה שמַיִחֵד כל אחת מהן. אז הגיע למסקנה, שאין לשלול את המיוחד שבתרבותה ובמנהגיה של כל עדה ועדה, אלא יש לטפח את המורשה הרוחנית והעממית שלהן. באגודת הסטודנטים הספרדים בווינה, "אספרנסה", התנהלו באותה העת ויכוחים ממושכים על הכיוון ועל הדרך שיש לנקוט כדי לפתח עבודה תרבותית־ארגונית בין הספרדים באשר הם. כך נולדה "התנועה הספרדית". ד"ר ויטה חיון וחבריו ב"אספרנסה" ראו בתנועה הספרדית חטיבה בתוך כלל היהדות, הבאה לעורר את הכוחות הבונים בין הספרדים ולטפח את ערכי העבר המפואר, כגשר לקדמה בעתיד. בדם, גישה כזו הביאה בהכרח לקיטוב ולבדלנות, למורת־רוחם של הציונים.

בשובו לסאראייבו התייצב ד"ר חיון כמנהיגה הרוחני של התנועה הספרדית. הוא עצמו לא ראה בה תנועה בדלנית אלא מנוף עיקרי להפעלת הכוחות הרדומים בָּעֵדָה הספרדית, אשר בסופו של דבר תרומתה תהיה לטובת כלל היהדות.

הוא נמנה עם אלה אשר בשנת 1925, בוועידת הספרדים בווינה, החליטו על הקמת הפדרציה הספרדית העולמית, שמושבה המרכזי אמור היה להיות בירושלים, ואולם המרכז הוקם בפאריס דווקא.

על רקע זה פרצה מחלוקת בין גישה זו לבין הציונים הצרופים. מחלוקת זו נמשכה שנים מספר. הוויכוח היה לעתים מר, והתנהל במישורים שונים, ובעיקר מעל דפי השבועונים, שעמדו לרשות הצדדים. הקבוצה המעורבת, ז"א הציונית, הקימה, במרוצת המחלוקת, את "המועדון היהודי" ובנתה את בית־העם היהודי בשנת 1927. בראש המועדון היהודי עמדו ד"ר ז'יגה באואר, ד"ר אדולף בנאו ורפאל טולנטינו. בבנין בית־העם היהודי התנהלו גם פעולות תרבות מגוונות, בהן השתתפו גם לא־יהודים.

המחלוקת הגיעה לקצה בשנת 1928. היא לא טשטשה את הראייה המפוכחת והנכונה של האינטרס היהודי הכללי. באותו זמן נוסד עיתון לאומי משותף, "הקול היהודי". מאז הייתה פעילות משותפת בתחומים שונים דבר מובן מאליו.

הנוער, הספרדי והאשכנזי, מצא מסגרת משותפת בתנועות טושטשו הנוער הציוניות. בהן טושטשו ההבדלים לחלוטין, ולא היה עוד זכר לאפיזודה, הידועה בתור "קונפליקט סאראייבו".

"רפסודה על הדרינה" (חיתוך־עץ של דניאל אוזמו).

הקשר עם "כל ישראל חברים"

כבר בשנים הראשונות לאחר ייסודה של כי"ח בפאריס הצטרפו אליה קהילות ואישים מהבלאקאנים, וביניהם גם בני ישראל שבסאראייבו. בשנת 1866 הצטרפו 19 חברים, ובראשית 1867 נבחר ועד הסניף המקומי, שבראשו עמדו יוסף־חיים שלום כיו"ר, אברהם אשכנזי כמזכיר, ועוד שני חברי ועד.

בשנת 1888 הצטרף לסניף ארגון בשם "הקדמה" ("El Progresso"), שאין לנו ידיעות עליו. ובשנת 1821 נרשמו 42 חברים חדשים, ברובם אשכנזים. היו אלה ביטויי הסולידריות הכלל־יהודית, שלה יסודות איתנים בקהילה זו.

הציונות המקומית

עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה היו בסאראייבו ציונים. ידועה האגודה "בני ציון", שנוסדה בשנת 1904. היו"ר שלה היה אלאדר מֶרקלר. בין הספרדים היה מראשוני התנועה הבנקאי משה פ. שלום. ברם, אז עוד לא התנהלה עבודה סדירה.

עם הקמת ממלכת יוגוסלאוויה בשנת 1918, נוצר הבסיס להתארגנות ציונית פעילה גם בסאראייבו. הסניף הציוני המקומי — ששמו המקורי היה "אגודה יהודית לאומית" — הצטרף מיד להסתדרות הציונית הארצית.

הסניף הציוני המקומי איגד בתוכו ספרדים ואשכנזים כאחד. אף בתקופה בה היה קיים קיטוב מסוים בין שתי העדות, הייתה זאת תופעה מרנינה וחיובית.

במרכז הפעילות הציונית עמדה העבודה למען הקרנות: הקרן־הקיימת־לישראל וקרן־היסוד. כדאי לציין, שרבים מן היהודים האמידים, שלא ראו עצמם כציונים, תרמו סכומים ניכרים, במיוחד בשנות ה־30, בעקבות עליית הנאציזם באירופה. למעשה הייתה תרומה זו מעין מס פרוגרסיבי. על היחיד התורם הוטלו מכסות בהתאם למצבו הכלכלי, ובדרך־כלל לא היו ערעורים.

הסניף הציוני המקומי, בראשותו של ד"ר ליאון פֶּריץ', תמך בעקביות בתנועות־הנוער החלוציות, והיה מבין השלוחות הנאמנות והחשובות בתנועה הארצית.

בין הנשים פעלה קודם אגודת "מוריה", ומאוחר יותר, סניף מקומי של ויצ"ו.

בשנים הראשונות אחרי מלחמת־העולם הראשונה, היו מאוגדים ב"פועלי ציון" מספר צעירים, שקיימו קשרים עם

קבוצת חברי "פועלי־ציון" בסאראייבו (1924).

הקשר עם "כל ישראל חברים"

כבר בשנים הראשונות לאחר ייסודה של כי"ח בפאריס הצטרפו אליה קהילות ואישים מהבלאקאנים, וביניהם גם בני ישראל שבסאראייבו. בשנת 1866 הצטרפו 19 חברים, ובראשית 1867 נבחר ועד הסניף המקומי, שבראשו עמדו יוסף־חיים שלום כיו"ר, אברהם אשכנזי כמזכיר, ועוד שני חברי ועד.

בשנת 1888 הצטרף לסניף ארגון בשם "הקדמה" ("El Progresso"), שאין לנו ידיעות עליו. ובשנת 1821 נרשמו 42 חברים חדשים, ברובם אשכנזים. היו אלה ביטויי הסולידריות הכלל־יהודית, שלה יסודות איתנים בקהילה זו.

הציונות המקומית

עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה היו בסאראייבו ציונים. ידועה האגודה "בני ציון", שנוסדה בשנת 1904. היו"ר שלה היה אלאדר מֶרקלר. בין הספרדים היה מראשוני התנועה הבנקאי משה פ. שלום. ברם, אז עוד לא התנהלה עבודה סדירה. עם הקמת ממלכת יוגוסלאוויה בשנת 1918, נוצר הבסיס להתארגנות ציונית פעילה גם בסאראייבו. הסניף הציוני המקומי — ששמו המקורי היה "אגודה יהודית לאומית" — הצטרף מיד להסתדרות הציונית הארצית.

הסניף הציוני המקומי איגד בתוכו ספרדים ואשכנזים כאחד. אף בתקופה בה היה קיים קיטוב מסוים בין שתי העדות, הייתה זאת תופעה מרגינה וחיובית.

במרכז הפעילות הציונית עמדה העבודה למען הקרנות: הקרן־הקיימת־לישראל וקרן־היסוד. כדאי לציין, שרבים מן היהודים האמידים, שלא ראו עצמם כציונים, תרמו סכומים ניכרים, במיוחד בשנות ה־30, בעקבות עליית הנאציזם באירופה. למעשה הייתה תרומה זו מעין מס פרוגרסיבי. על היחיד התורם הוטלו מכסות בהתאם למצבו הכלכלי, ובדרך־כלל לא היו ערעורים.

הסניף הציוני המקומי, בראשותו של ד"ר ליאון פֶּריץ', תמך בעקביות בתנועות־הנוער החלוציות, והיה מבין השלוחות הנאמנות והחשובות בתנועה הארצית.

בין הנשים פעלה קודם אגודת "מוריה", ומאוחר יותר, סניף מקומי של ויצ"ן.

בשנים הראשונות אחרי מלחמת־העולם הראשונה, היו מאוגדים ב"פועלי ציון" מספר צעירים, שקיימו קשרים עם

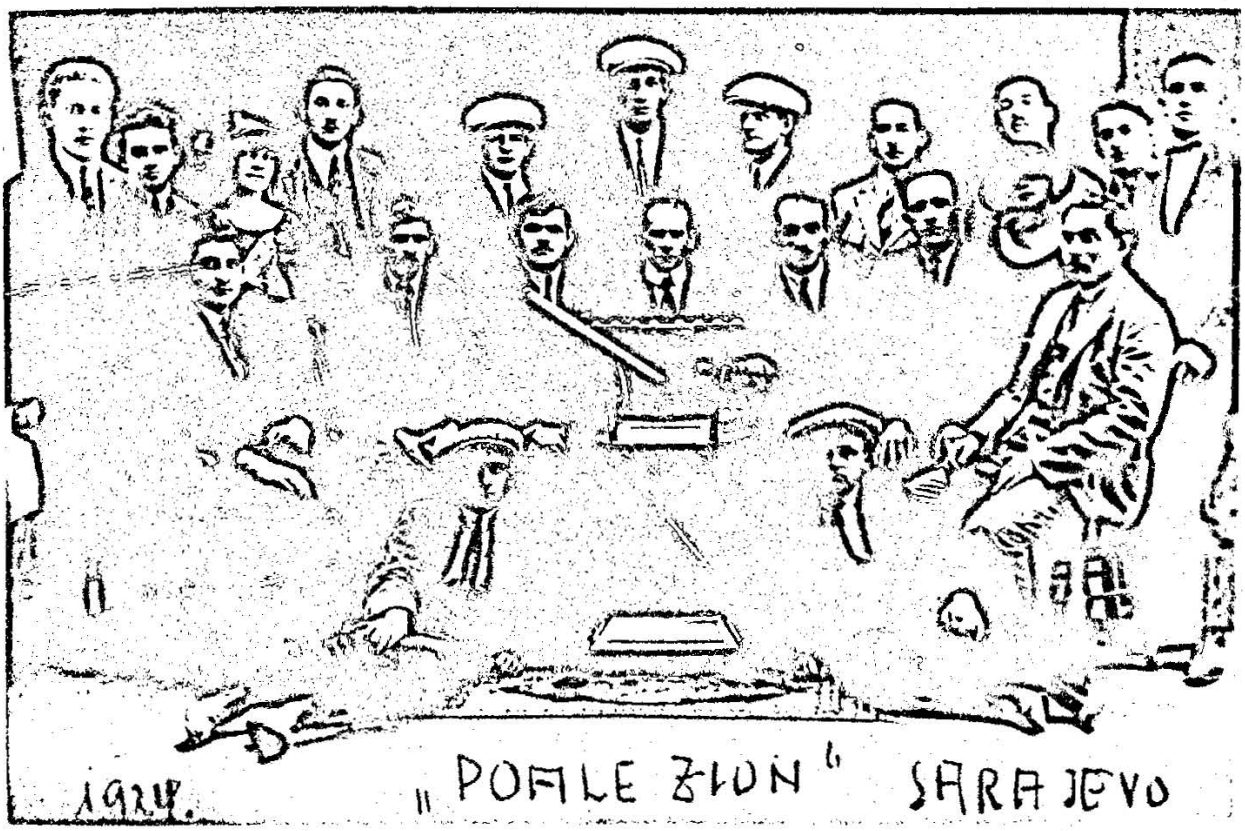

קבוצת חברי "פועלי־ציון" בסאראייבו (1924).

חבריהם־לדעה בערים אחרות, אך האגודה פסקה לפעול עוד בשנות ה־20 (בראשה עמד איזידור אלטרץ).

תנועות הנוער הציוניות

בשנות ה־20 ובראשית שנות ה־30 פעלה תנועת־הנוער הציונית "אחדות הצופים". בשנת 1932 קם קן "השומר הצעיר" וירש את "אחדות הצופים". "השומר הצעיר" איגד בתוכו קרוב ל־300 חברים מבין גילאי 10–18. זה היה, בעיקר, נוער לומד ותוסס. במרכז הפעילות החינוכית של תנועה זו עמדו — חינוך עברי, הכשרה מקצועית, צופיות, עלייה לארץ־ישראל וחיי קיבוץ. גם חיי החברה היו מפותחים מאד, ובאו לידי ביטוי בטיולים, במחנות קיץ, בשירה ובריקודים. פעולותיו של קן זה ניכרו מאד בחיי הקהילה היהודית בסאראייבו. חניכיו הם בין מייסדי הקיבוצים "שער העמקים" ו"גת".

"תכלת־לבן"

מספר חברים, שפרשו מ"השומר הצעיר", הסתנפו ל"תכלת־לבן", תנועת־הנוער של מפא"י, שהייתה קשורה בקיבוץ המאוחד בארץ. היו בה 30–40 חברים. חלק מחניכיה נמצאים כיום בקיבוץ אפיקים.

"בית"ר"

גם תנועת בית"ר הייתה מיוצגת בעיר, אך מספר חבריה היה מועט ופעילותה מזערית.

"מתתיה" — אגודת הנוער העובד היהודי

בשנת 1923 פרשה קבוצה של פעילים מ"פועלי ציון", ויסדה חוג חדש, ששאף לקרב שכבות נרחבות יותר של פועלים, פקידים, זבנים ושוליות מקרב הנוער היהודי המקומי. נזכיר אחדים מהם: משה אלטרץ "ציוסו", בוקי קמחי, המכונה "לענין", צ'וצ'ו פינטו, המכונה "לימוניס", מוני לוי, המכונה "נהג".

בשנת 1924 נוסדה האגודה רשמית, ושמה "מתתיה". השם בא לבטא את מטרותיה של האגודה, כפי שנקבעו בתקנות, כלהלן:

"לארגן את הנוער היהודי, לחנכו ברוח היהדות, להרים את רמתו התרבותית והרוחנית ברוח הזמן, ולטפח תרבות הגוף וחיי חברה".

האגודה התפתחה במהירות וכבר בשנות ה־20, וביתר־שאת בשנות ה־30, פעלו בתוכה החוגים הבאים: חוג לדראמה, ובראשו שלום דניטי; תזמורת כלי־פריטה, ובראשה ליאון עטיאש; תזמורת ג'ז; תזמורת כלי־נשיפה ("התזמורת היהודית"); חוג לספרות; חוג להרחבת ההשכלה; חוג למשוטטים בהרים; ספרייה ומחלקה לעזרה סוציאלית.

ואלה שמות יושבי־הראש של "מתתיה": אנדרו שטיינר, בוקי עטיאש, בוקי די מאיו, מיקו עטיאש ויוסף לוי.

מבין פעולותיה של האגודה נציין: הרצאות, הצגות והמחזות מתוך רפרטואר כללי ומקומי, כולל מחזות בשפת לאדינו. המחזאית הייתה לאורה פאפו, המכונה "בוכורתה". כן נערכו קונצרטים של התזמורות, בהשתתפות קהל רב.

בוועדה המייעצת לפעילות תרבותית השתתפו חשובי האינטלקטואלים היהודים בסאראייבו: ד"ר שמואל ברוך, ד"ר אברהם בנאו, ד"ר ליאון פריץ' (המרצה העיקרי), ד"ר משה זון, ד"ר אברהם ברוך, הרב הראשי ד"ר משה (מוריץ) לוי, ד"ר קלמי ברוך ולאורה פאפו.

ערב מלחמת־העולם השנייה היו מאוגדים ב"מתתיה" למעלה מ־1000 חברים, מהם 90% ספרדים ו־10% אשכנזים (כיחס המספרי בין שתי הקהילות). יש להדגיש, כי חברי שתי העדות בעיר פעלו בהרמוניה מלאה.

התנהלה פעילות חברתית ערה: מסיבות, נשפים ואירועים אמנותיים, שמשכו קהל יהודי רב, לרבות יחידים לא מאורגנים.

בין האישים הבולטים שהדריכו את התנועה היו: הרופא והמנהיג הציוני האהוד ד"ר ליאון פריץ' ז"ל ויעקב מאסטרו "מורנו" ז"ל, שנספו ביאסינובאץ, יוסף מאסטרו ילח"א, יוליוס זינגר, איסו הרמן וד"ר מונדשיין־ירחי.

על־פי צו מיוחד של האוסטאשה מאפריל 1941, חדלה האגודה להתקיים. היו מחבריה שהשתתפו בפעולות עזרה הדדית בעת צרה. חברים רבים לחמו בשורות הפרטיזאנים, ולא מעטים נפלו במאבק נגד הפולשים והאנטישמים.

"מתתיה" הייתה פרי יוזמה מקורית וברוכה שמילאה חלל בחברה היהודית בסאראייבו והיוותה אחד ממוקדי החיים היהודיים בעיר. לאגודת "מתתיה" נודע מקום ייחודי וחיובי עד מאוד בקורותיה של יהדות יוגוסלאוויה.

רבנים ומנהיגי העדה

במרוצת ארבע מאות שנות קיומה של הקהילה, הלך והתהווה בה מרכז רוחני איתן. קהילת סאראייבו נקראה בפי הבריות "Jerušalajim čiko" — קרי: "ירושלים זוטא", על־מנת להדגיש את חשיבותה ופעילותה הדתית. ואכן פעלו בה רבנים וחכמים בעלי שם, מהם מחברי ספרים תורניים.

ואלה שמות הרבנים והחכמים:

שמואל ברוך בא מסאלוניקי, ניתן לקבוע בוודאות, שהיה הראשון שמילא תפקיד של רב בסאראייבו. הוא כיהן בשנים 1623–1640 ונקבר בבית־הקברות הספרדי קובאצ'י'

חברי הועד של ארגון פועלים יהודים "מתחיה" בסאראייבו. (שנת 1929).

("Šatorija Kovačići"). באותה תקופה כיהנו גם מצליח ואליהו מוצ'אצ'ון ואשר זבולון.

צבי בן יעקב הירש־אשכנזי, הידוע בכינוי "חכם צבי". כיהן ברבנות בשנים 1686–1689 והיה ידוע במלחמתו נגד התנועה המשיחית מיסודו של שבתאי צבי ונגד כתביו של נחמיה חייא חיון, אשר הפיץ את התורה השבתאית באירופה.

יצחק צבי. לזכותו יש לזקוף את הנהגת פנקס הקהילה (השני), ששימש יסוד לחיבורו של הרב ד"ר לוי (ר' במקורות; הפנקס עצמו נעלם בשואה). שימש ברבנות בין 1691–1716. בסתיו 1697 נלקח לשבי, עם עוד 10 נכבדי הקהילה ע"י האוסטרים ונפדה בכופר אחרי טלטולים וייסורים ממושכים. לפי גירסה אחת, היה דווקא רב זה, בשמו המלא ישמעאל־יצחק, מיוצאי חלציו של ש"ץ (ראה במאמרו של ד"ר מ. בניהו במקורות).

שם טוב בן יצחק צבי — בנו של יצחק צבי, היה רב ראשי של כל יהודי בוסניה בשנים 1716–1732.

יוסף מצ'ורו שימש בקודש משנת 1732. נראה שאחרי מותו הייתה הקהילה שרויה תקופה ממושכת ללא רב.

דוד יעקב פארדו, המכונה "מורנו". נולד בוונציה בשנת 1719. נתמנה לתפקיד "חכם באשי" בסאראייבו בשנת 1768 (ראה עליו לעיל). נזכיר פה עוד מחיבוריו: "משכיל לדוד" — ספר תשובות; "ספרי רבי רב" (שאלוניקי, 1786); "חוקת הפסח" ו"שפעת רביבים". כן חיבר פיוטים לחגים, שנכנסו למחזור הימים הנוראים של הספרדים. בשנת 1781 עלה לירושלים. נפטר בשנת 1792. קהילת סאראייבו שלחה תשלומי גמלאות לרב פארדו בימי שבתו בירושלים.

יצחק פארדו ישב על כס הרבנות משנת 1781 ועד 1810. גם הוא חיבר ספרים. בשנת 1808 הודפס בליוורנו "עבודת השנה", שהוא סידור תפילה לכל ימות השנה.

משה דנון נתמנה ל"חכם באשי" בשנת 1815. שמו קשור במעשה שהיה, כאשר נלקח הוא עם עוד 10 מנכבדי הקהילה, כבן ערובה על־ידי הפחה, מחמד רוז'די (שהטיל כופר נפש בסכום עצום על הקהילה. הם ניצלו בדרך נס). בשנת 1830 יצא לדרך לעלות לירושלים. על־יד העירה סטולאץ (Stolac) (בהרצגובינה) נפטר ונקבר שם. יהודי סאראייבו נהגו לעלות לרגל לקברו מדי שנה ביום פטירתו. מסורת זו נשמרה עד שנות ה־50 של המאה הנוכחית.

מאיר מנחם דנון היה הרב הראשי משנת 1830 עד 1839. עלה לירושלים. בשנת 1846 הוציא לאור את פירושו על רש"י — "באר בשדה".

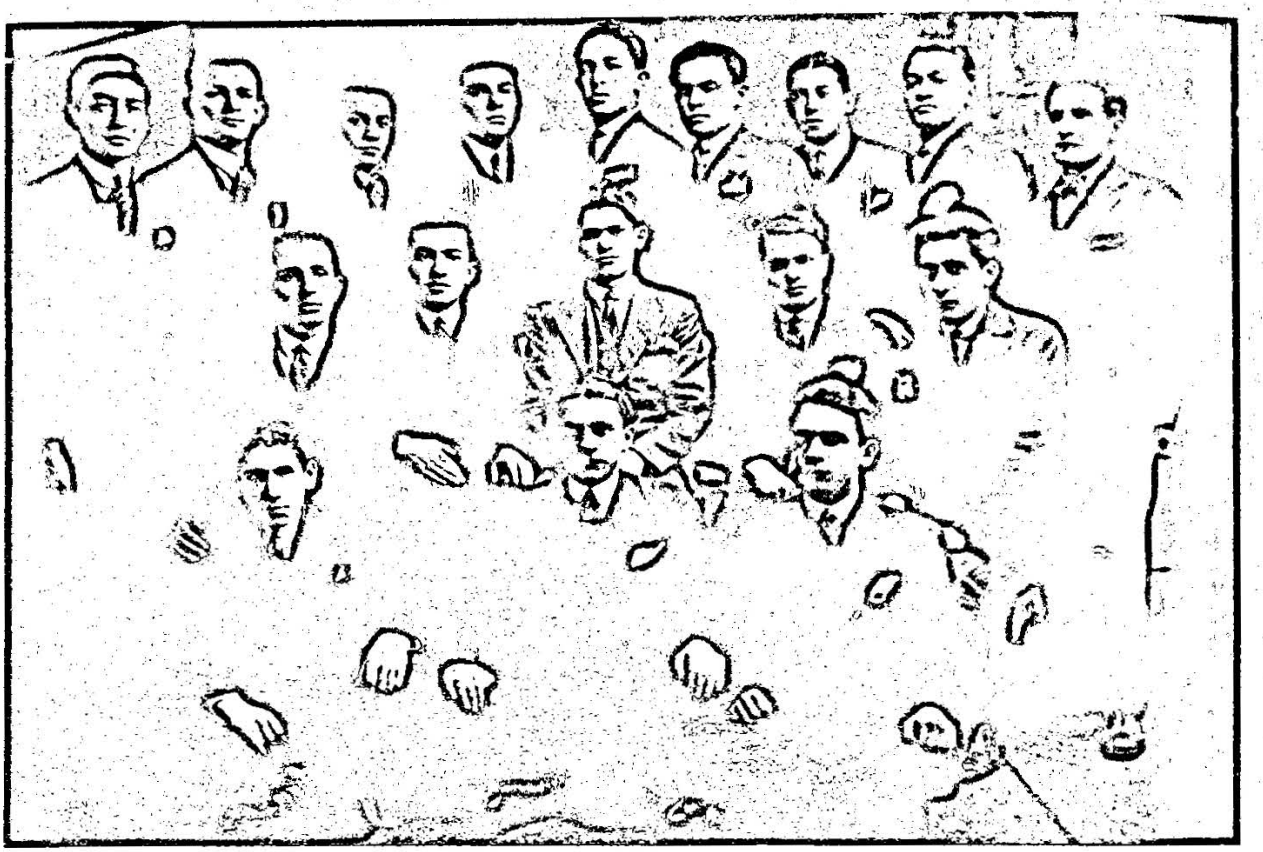

חברי הועד של ארגון פועלים יהודים "מתחיה" בסאראייבו. (שנת 1929).

("Šatorija Kovačići"). באותה תקופה כיהנו גם מצליח ואליהו מוצ'אצ'ון ואשר זבולון.

צבי בן יעקב הירש־אשכנזי, הידוע בכינוי "חכם צבי". כיהן ברבנות בשנים 1686–1689 והיה ידוע במלחמתו נגד התנועה המשיחית מיסודו של שבתאי צבי ונגד כתביו של נחמיה חייא חיון, אשר הפיץ את התורה השבתאית באירופה.

יצחק צבי. לזכותו יש לזקוף את הנהגת פנקס הקהילה (השני), ששימש יסוד לחיבורו של הרב ד"ר לוי (ר' במקורות; הפנקס עצמו נעלם בשואה). שימש ברבנות בין 1691–1716. בסתיו 1697 נלקח לשבי, עם עוד 10 נכבדי הקהילה ע"י האוסטרים ונפדה בכופר אחרי טלטולים וייסורים ממושכים. לפי גירסה אחת, היה דווקא רב זה, בשמו המלא ישמעאל־יצחק, מיוצאי חלציו של ש"ץ (ראה במאמרו של ד"ר מ. בניהו במקורות).

שם טוב בן יצחק צבי — בנו של יצחק צבי, היה רב ראשי של כל יהודי בוסניה בשנים 1716–1732.

יוסף מצ'ורו שימש בקודש משנת 1732. נראה שאחרי מותו הייתה הקהילה שרויה תקופה ממושכת ללא רב.

דוד יעקב פארדו, המכונה "מורנו". נולד בוונציה בשנת 1719. נתמנה לתפקיד "חכם באשי" בסאראייבו בשנת 1768 (ראה עליו לעיל). נזכיר פה עוד מחיבוריו: "משכיל לדוד" — ספר תשובות; "ספרי רבי רב" (שאלוניקי, 1786); "חוקת הפסח" ו"שפעת רביבים". כן חיבר פיוטים לחגים, שנכנסו למחזור הימים הנוראים של הספרדים. בשנת 1781 עלה לירושלים. נפטר בשנת 1792. קהילת סאראייבו שלחה תשלומי גמלאות לרב פארדו בימי שבתו בירושלים.

יצחק פארדו ישב על כס הרבנות משנת 1781 ועד 1810. גם הוא חיבר ספרים. בשנת 1808 הודפס בליוורנו "עבודת השנה", שהוא סידור תפילה לכל ימות השנה.

משה דנון נתמנה ל"חכם באשי" בשנת 1815, שמו קשור במעשה שהיה, כאשר נלקח הוא עם עוד 10 מנכבדי הקהילה, כבן ערובה על־ידי הפחה, מחמד דוז'די (שהטיל כופר נפש בסכום עצום על הקהילה. הם ניצלו בדרך נס). בשנת 1830 יצא לדרך לעלות לירושלים. על־יד העירה סטולאץ (Stolac) (בהרצגובינה) נפטר ונקבר שם. יהודי סאראייבו נהגו לעלות לרגל לקברו מדי שנה ביום פטירתו. מסורת זו נשמרה עד שנות ה־50 של המאה הנוכחית.

מאיר מנחם דנון היה הרב הראשי משנת 1830 עד 1839. עלה לירושלים. בשנת 1846 הוציא לאור את פירושו על רש"י — "באר בשדה".

משה פרירה היה הראשון שקיבל את התואר "חכם באשי" בתוקף צו מלכותי ("ביראט"). בצו משנת 1840 נקבעו הן חובותיו כלפי המלכות והן זכויותיו וסמכויותיו בקהילה. הרב הזה שימש בקודש בשנים 1839–1849. בשנת 1849 עלה לירושלים ונפטר בה בשנת 1864.

"חכם באשי" בנימין דנון ישב על כס הרבנות משנת 1849 עד 1852. אחרי מותו לא נמצאו חכמים ראויים, ועל כן הוקם בית־דין רבני, בן 3 חברים (עד 1856): החכמים יצחק לוי, צדיק דנון ואברהם לוי.

שמעון חסון, שבא מהעיר ביטולה, כיהן שנתיים בלבד, משנת 1856 עד 1858.

אברהם הלוי כיהן בשנים 1858–1868, ועלה ירושלימה בשנת 1871.

בשנים 1868–1884 פעל בית־דין רבני של שלושה: בנציון פינטו, אליעזר בן שם טוב פאפו (שבשנת 1892 חיבר תקנות לישיבת "שלום ירושלים" — ישיבה של אנשי בוסניה בירושלים) ויהודה יוסף פינצי.

אליעזר בן שם־טוב פאפו ידוע כבעל "דמשק אליעזר" (בשפת לאדינו, ובו קיצור "שולחן ערוך"). אף הוא עלה ירושלימה ועמד בה בראש הישיבה של אנשי בוסניה הנ"ל. במבוא לספרו ציין מוצאו כלהלן: "מעיר תהילה שראי — ירושלים קטנה".

יהודה בן יוסף פינצי, כיהן שנים 1884–1887.

אברהם אבינון, שבא מקהילת טראבניק, היה "חכם באשי" משנת 1887 עד 1902.

אחרי מותו של הרב אבינון הוקם שוב בית־דין של שלושה: מַרקדו אברהם רוֹמַנו (1906–1913, שאז עלה ירושלימה; בעל ספר דרשות ומנהגים בשם "אברהם אברהם"), משה מאסטרו, המכונה "חם בובור", ויהושע שלום. מרקדו רומנו עלה לירושלים בשנת 1913.

ד"ר משה (מוריץ) לוי נבחר לרב ראשי בשנת 1917. הוא היה הרב הראשון בעל השכלה אוניברסיטאית. ידועים פרסומיו הרבים בעיתונות היהודית ביוגוסלאוויה, ובייחוד חיבורו החשוב, "הספרדים מבוסניה", שהודפס בסאראייבו בשנת 1911 (בגרמנית). החיבור מתבסס על פנקס הקהילה (החל משנת 1720) וכן על תעודות של בית־הדין השרעי. מיד עם כיבוש העיר, בשנת 1941, נאסר על־ידי הגסטאפו והובל לגראץ. כעבור זמן־מה שוחרר וישב בעיר זאגרב עד למותו בשנת 1942.

בגין זכויותיהם הרבות יש להזכיר, ובתואריהם המלאים, את חכמי הדור האחרון מלפני השואה: חכם משה מאסטרו, המכונה "חם בוכור" כנ"ל, מייסד "עזרת יתומים" ויוזם הקמתה של חומת אבנים מונומנטאלית סביב בית־הקברות הספרדי העתיק (1857–1923); החכם השלם משה ניסים פאפו; החכם המרומם צדיק קונפורטי; החכם המרומם יוסף פינצי; החכם המרומם משה גאון.

להשלמת רשימת החכמים המקומיים נוסיף עוד כדלהלן:

מהמחצית השנייה של המאה ה־17 ואילך פעלו בקהילה הדיינים שטרם נזכרו: יצחק לימא, דניאל קטן ויוסף מוסאפ׳יה. בשלהי המאה ה־18 מילאו תפקיד זה: יעקב פרץ, אברה מאיסטרו ויהושע יצחק מאג׳ורו.

הרבנים של הקהילה האשכנזית

ברנרד בוכוולד, בשנים 1885–1891; ד"ר נ. פונק, בשנים 1896–1898; ד"ר שמואל וָסל, ישב על כס הרבנות בשנים 1898–1928. היה חבר בית־הדין הרבני. ידוע ברשימותיו ומאמריו, בעלי התוכן הפילוסופי־מוסרי.

ד"ר הינקו אורבך ירש את מקומו של הרב וסל בשנת 1928, וכיהן עד השואה ב־1941. כתב מחקרים ומאמרים בתחום מדעי היהדות. עסק בהוראת התורה והתלמוד הן בקהילתו והן בבית־המדרש בסאראייבו.

שד"רים בעיר

בין השנים 1651–1680 ביקרו שד"רים אחדים בסאראייבו, כדי לאסוף תרומות לעניי ארץ־ישראל. הידועים ביניהם: ר׳ ישראל בן עזריה זאבי (1651), ר׳ משה הלוי נזיר (1679) ור׳ אברהם בן אהרן די בוטון (1680).

הקהילה הספרדית 1924–1941

ראשי קהל: איזידור סומבול, אברהם מאיר אלטרץ (בהנהלתו נבנה בית־הכנסת המפואר), מרדכי רפאל עטיאש וד"ר שמואל פינטו.

הגבאים: א. של בית־הכנסת הישן — חיים ש. דאניטי ודניאל שלום.
ב. של בית־הכנסת החדש — מוריץ חביל׳יו ואלברט עטיאש.
חזנים: יצחק אלטרץ ויהודה אלקלעי.

ראשי הקהילה האשכנזית בין שתי מלחמות־העולם

הראשון היה ד"ר מוריץ (משה) רוטקופף; אחריו באו ילידי המקום ברנרד קליין ואוסקר גראף, מהנדס. בוועד הקהילה פעלו העסקנים איסו הרמן, פרדיננד בוכוולד והרמן דוד.

הגבאי היה יעקב אנגל, ומורה הדת — יעקב וייס. החזן היה ע. ניימן.

עיתונות יהודית בסאראייבו

"La Alborada" ("השחר"). שבועון בשפת לאדינו, שעורכו היה אברהם קאפון. העיתון יצא לאור בשנים 1900–1901, והופיעו בו ביקורי יצירותיהם על יהודי סאראייבו בתחום ההגות, הסיפורת והפולקלור.

"Židovska svijest" ("התודעה היהודית") — שבועון תרבותי־מדיני, בעריכת מאיר מוסאפייה ודוד לוי ("דאלה"). יצא לאור בשנים 1919–1924.

"Narodna židovska svijest" ("התודעה היהודית העממית"). שבועון יהודי, פוליטי־תרבותי, בשנים 1924–1928. המוציא לאור היה ד"ר ז'גה באואר, והעורך — דוד לוי.

"Jevrejski život" ("החיים היהודיים"). שבועון יהודי לשאלות תרבות, כלכלה ומדינה. המוציא לאור היה אלברט חיון, בעל־בית־דפוס ידוע בעיר. יצא לאור בשנים 1924–1926. העורכים היו אלברט כהן, אלברט חיון וב. פול'יוקאן.

"Jevrejski glas" ("הקול היהודי"). שבועון פוליטי־אינפורמאטיווי. המוציא לאור היה בתחילה ד"ר ז'גה באואר, והעורך — ד"ר בראצו פול'יוקן. השבועון יצא לאור ברציפות משנת 1928 ועד 10 באפריל 1941.

שני הביטאונים הנ"ל ("החיים" ו"הקול") פרסמו מדי פעם רשימות וסיפורים בשפת לאדינו. לרגל מאורעות מסוימים יצא לאור קובץ מאמרים ומחקרים בתחום היהדות והפולקלור הספרדי. לרגל חנוכת בית־הכנסת הספרדי החדש בשנת 1930. פורסם "ספר זיכרון" על תולדות הקהילה היהודית בסאראייבו, ובדומה קיימת גם חוברת־זיכרון של הקהילה האשכנזית.

יהודים בפוליטיקה הארצית והמקומית

בסוף המאה ה־19 היו שניים מיהודי סאראייבו צירים ב"מג'ליס", הוא הפרלמנט העות'מאני בקושטא: קסאוור אפנדי ברוך (Xaver eff. Baruh), שהיה מנהל בית־הדפוס הממלכתי בסאראייבו, ושלמה אפ' שלום (Salamon eff. Salom). שעמד בראש שירותי־הבריאות העות'מאניים בבוסניה, ובסוף ימיו עלה לירושלים. זכה לעיטור טורקי גבוה מידי הסולטן עבדול חמיד.

גם במג'ליס האזורי, שנקרא בקרואטית "סאבור" (Sabor) אחרי הסיפוח ע"י ההאבסבורגים, היה ייצוג יהודי, ומשני סוגים: צירים נבחרים וצירים שנתמנו ע"י השלטונות, מעין זקני־העדה (Virilisti).

בין הנבחרים היו: יהושע ד. שלום, בנקאי, וד"ר ויטה אלקלעי, עורך־דין (שכיהן עד לשנת 1918).

בין "הזקנים" היו למעשה ראשי העדות של המיעוטים, ובמקרה דנן:

הרב הספרדי הראשי — ד"ר משה (מוריץ) לוי וד"ר מורין רוטקופף, יו"ר הקהילה האשכנזית. במקצועו היה ד"ר רוטקופף עורך־דין ואף שימש במשך שנים אחדות כנשיא לשכת עורכי־הדין בעיר.

בפרלמנט האוסטרי ישב ד"ר ויטה אלקלעי בתור נציג של יהודי סאראייבו ובוסניה.

בתקופת המאבק של הסרבים נגד המונארכיה ההאבסבורגית היו יהודים ספורים, שתמכו במאבקם: אברהם לוי וברוך (אביו של קלמי, שעליו כתבנו לעיל), למשל. עם זאת, אין ראיות להשתתפות יהודית פעילה בחיי המדינה, מעבר להבטחת הפרנסה ולמגעים מינהליים ומשפטיים מחויבי־המציאות. הייתה זו נציגות פורמלית בעיקרו של דבר, ושליחי הציבור היהודי היו אמורים להגן על האינטרסים של עדתם ותו לא.

כאן המקום להזכיר את השתתפותם של יהודים מספר בתנועת הפועלים שבין שתי מלחמות־העולם פעסקנים, וכלוחמים בשורותיהם של הפרטיזאנים והקומוניסטים במלחמת־העולם השנייה. ביניהם היו הרופאים מוני פינצי וא. פאפו, שכל אחד מהם הִגיעַ לדרגת גנראל. בין תריסר היהודים שהוכרזו "גיבורים לאומיים" של יוגוסלאוויה, לפחות שלושה הינם מבני סאראייבו: אליה אנגל־גוראנין ז"ל, ויבלח"א נסים אלבחרי והגנרל ווייה טודורוביץ' (להרר). ואלה הם רק הידועים והמצטיינים ביותר מבין היהודים הרבים, שהשתתפו במאבקים המהפכניים, ובייחוד במלחמה נגד הפולשים והצוררים הנאציים ועוזריהם המקומיים.

תופעות אנטישמיות

בתקופת השלטון הטורקי היה מעמדם של היהודים דומה למעמדן של שאר העדות הלא־מוסלמיות: הסרבית־אורתודוקסית והקאתולית. היהודים היו מוגבלים בזכויותיהם האזרחיות, אך יכלו לפתח יזמה כלכלית באופן חופשי ולחיות חיי דת במסגרתם המצומצמת, ללא הפרעות.

עם בוא השלטון האוסטרו־הונגארי זכו גם היהודים לזכויות־אזרח. הקהילה הוכרה רשמית, ויהודים שירתו בצבא ומילאו תפקידים במנגנון הממשלתי.

הקמת המדינה החדשה בשנת 1918 לא פגעה בזכויות־היסוד של היהודים. מבחינה משפטית וגם מבחינה מעשית, נהנו היהודים מכל חובות וזכויות האזרח. פה ושם היו תופעות של אפליה, אך היא לא ניכרה על־פני השטח.

אף כי בדרך־כלל היו היחסים הבין־עדתיים תקינים, הורגשה לעתים אי־סובלנות בשטח הכלכלי והחברתי. נראה, שרחשי אי־סובלנות זו התרכזו בעיקר בקרב המוסלמים והקאתולים־הקרואטים.

בגבור הסתירות הפנימיות, מחמת ניגודים לאומיים ודתיים, בין העמים הסלאוויים השונים ביוגוסלאוויה המלכותית, נקלעו גם היהודים מדי פעם, בעל־כורחם, למערבולת זו. חוגים ימניים, בייחוד בקרואטיה, ניצלו את היהודים כנושא

לתעמולתם הלאומנית. לקרואטיה הייתה השפעה ניכרת בסאראייבו, בקרב האזרחים בני הדת הקאתולית. האנטישמיות האידיאולוגית של הלאומנים הקרואטיים הייתה התבלין החריף, שליווה את פעולתם.

עד עלות הנאציזם באירופה היה המצב יציב למדיי. ברם, עם עליית היטלר והשפעתה הגוברת של גרמניה ביוגוסלאוויה, הלכו וגברו גילויי האנטישמיות. זרעי התעמולה האנטישמית מוצאים קרקע פוריה, וסאראייבו אינה יוצאת מן הכלל.

כעדות להשפעת התעמולה הנאצית, כבר בראשית שנת 1934, תשמש תקרית אנטישמית, שאירעה במארס אותה שנה.

זמרי אופרה יהודים מגרמניה, שפוטרו ממשרותיהם, התארגנו למקהלה, ובדרכם לארץ־ישראל עברו ביוגוסלאוויה ונתנו קונצרטים בערים אחדות, בין היתר גם בסאראייבו. בפתיחת הקונצרט בבניין התיאטרון הממלכתי בעיר, קמה חבורת צעירים, ותוך קריאות נגד היהודים השליכו ביצים ותפוזים רקובים על הזמרים. הצעירים נאסרו ונשפטו, מעשיהם הוקעו בעיתונות, אך היה במאורע זה, הראשון מסוגו, משום אות לבאות.

באותה עת קמו תנועות שסיגלו לעצמן קו אנטישמי ברור בעזרת עיתונים שהופיעו בבלגראד. עיתונים אלה הפיצו תעמולה אנטישמית עוינת, והשפעתם הייתה ניכרת בחוגים הסרביים הימניים. דברי השיסוי כוונו לעבר יהודי בוסניה בכלל, וסאראייבו בפרט. נביא כמה מכותרות העיתון "באלקאן" (Balkan), מיום 8 ביוני 1938:

"היהודייה אלימסה, השוט והאימה של משרדי האוצר בחבל דרינה".

"יהודה אלטרץ, היהודון (čifut) הקורקן, מפעיל טרור על הסרבים בסאראייבו".

"האם יש סיכוי להמציא חומר־הדברה ("Flit"), כדי להכחיד את הכינמת היהודונית?" ועוד:

"יהודי סאראייבו — הנושא והמקור לכל צרותיה וייסוריה של העיר".

במאמר אחר הוזכר שמו של פרופ' מברו שטיינר (אביו של פבלה גוראנין, שזכה לתואר "גיבור האומה" ביוגוסלאוויה) בעקבות התכתשות, שבה היו מעורבים יהודים מספר.

כשנתמנה אבי כהן לכתב בסאראייבו של העיתון החשוב "פוליטיקה" בבלגראד, יצא העיתון "באלקאן" באיום: "לנו, לגזענים היוגוסלאווים, יש זיכרון נפלא. בבוא יום השטן ליטול את חלקו, תהיה לנו 'חגיגה גדולה'".

המאמרים הללו יצרו אווירה דחוסה נגד היהודים, ופה ושם באה זו לידי ביטוי מעשי במכות, בהתכתשויות וגם בחרמות. את הדחיפה נתנו תנועות ימניות, אך גם חוגים כלכליים מסוימים ראו ביהודים מתחרים רציניים. בתמיכת החוגים הללו החל להופיע בסאראייבו עיתון אנטישמי מובהק "Svoj svome" ("עצם לעצמו"). עיתון זה פנה אל כל האזרחים, אך כוון במיוחד אל המוסלמים.

האווירה הכללית של סוף שנות ה־30, ההגבלות המנהליות וניצחונות גרמניה בשנים 1939–1940, הכינו את הקרקע לשואה, שירדה על קהילה זו בשנת 1941.

השואה

סמלית לשואה של יהודי סאראייבו היא תחילתה. הגרמנים נכנסו לעיר ב־15 באפריל 1941. למחרת חדרו בכוח לבית־הכנסת הספרדי החדש, שהיה היפה והגדול בכל ארצות הבאלקאן. הייתה זו פנינה ארכיטקטונית נדירה, בנויה בסגנון מאורי. בית־הכנסת נשדד וכל פנימיותו נהרסה. נהרס גם חלק מגגו. יצירות־אמנות בעלות ערך הושמדו. כמו־כן נשרפו הספרייה, הארכיון והמוזיאון הקטן שלידו.

היה זה אות וסימן להשמדה. ב־27 באפריל 1941 פורסמו התקנות הראשונות נגד היהודים. ב־24 במאי חויבו היהודים לענוד טלאי צהוב. ביוני נאסרה יציאתם מן העיר והוטל עליהם עוצר. כל הפקידים והעובדים בשירות הציבורי — פוטרו. ואז, אחרי ההשפלות והשוד, באו הגירושים. הגירוש ההמוני הראשון היה ב־3 בספטמבר 1941.

בתחילה נאסרו והוצאו להורג יחידים מראשי הקהילה, אך הגירושים נמשכו בקצב כזה, שעד ראשית 1942 רובם של יהודי סאראייבו היו כבר במחנות הריכוז.

ואלה המחנות שאליהם גורשו: קרושצ'יצ'ה (Kruščica), על־ידי העיר טראבניק (Travnik), ג'אקובו (Djakovo), יאסינובאץ (Jasenovac) ולובוגראד (Lobograd).

בסוף אוגוסט 1942, אחרי 28 משלוחים, נותרו בעיר כ־120 יהודים בלבד. פרט לאלה שהצליחו להצטרף לפרטיזאנים, או לברוח לתחום השלטון האיטלקי בהרצגובינה ובדאלמאטיה, וכן כ־150 יהודים, שהיו עצורים בגרמניה כשבויי־מלחמה יוגוסלאווים, הרי שלא פחות מ־9000 יהודי סאראייבו הושמדו במחנות, ורק 40 יהודים שבו מהם.

כך נסתם הגולל על קהילה עתיקה, שורשית, שהייתה מתפקדת, ואף תוססת, בעת החדשה. נמזגו בה יסודות העבר, שמירת מסורת־אבות, נאמנות לפולקלור היהודי־ספרדי עם המגמות הלאומיות והחברתיות החדישות בהתאם למציאות שנתהוותה במדינה.

אין תימה, שקהילת סאראייבו נחשבה לאחת החשובות ביוגוסלאוויה. קיומה הרצוף לאורך ארבע מאות שנים, מספר היהודים שבה, שהלך וגדל, מוסדות הדת והחברה, הפעילות התרבותית והכלכלית העניפה, הועידו לקהילת־קודש סאראייבו מקום של כבוד ושל יוקרה בקרב יהדות יוגוסלאוויה. היא הייתה ללא ספק הקהילה הספרדית החשובה ביותר בבוסניה ובהרצגובינה וממרכזי החיים היהודיים ביוגוסלאוויה בכלל.

אחרי השואה

בחודשי הקיץ של 1945 חזר קומץ יהודים מהשבי, מאיטליה ומהמחנות, וחידש את פעילות הקהילה, שהייתה הפעם מאוחדת. בית־הכנסת האשכנזי והבניינים הסמוכים לו (בית הקהילה) היו למרכז קהילתי. תפקידה הראשון של הקהילה היה להושיט עזרה חומרית ורפואית לשארית הפליטה. אט־אט החלה הקהילה בפעולה סדירה. התפילות חודשו, בהנהגת הרב מנחם רומנו, נוסדו ועדות שונות לטיפול בענייני דיומא, קם מועדון יהודי, וחגי ישראל נחוגו במשותף.

בין מחדשי הקהילה היה השופט אברהם ברוך.

היום מונה הקהילה כאלף נפש.

הנצחת קרבנות השואה והלוחמים

באוגוסט 1952 הוקמה מצבת־זיכרון בבית־הקברות הספרדי הישן בקובאצ'יצ'י (Kovačići) בהשתתפות השלטונות ובנוכחותם של נציג צירות ישראל, של משלחות מטעם הקונגרס היהודי העולמי, של נציגי התאחדות עולי יוגוסלאוויה ושל נציגי קהילות מארצות שונות.

ב־25 בנובמבר 1981 נחנך אתר הנצחה נוסף. הוא מצוי בתחום מבצר מתקופת השלטון האוסטרי, במדרונות ההר טרבוויץ' (Trebević), במקום ששמו וראצי (Vraci). מקום זה נבחר, כי בו נהגו שלטונות־הכיבוש הגרמניים והאוסטאשה להוציא להורג לוחמי־מחתרת ויהודים. שתי אנדרטאות בו: האחת, בה חקוקים שמות של 2,000 לוחמי החופש, וביניהם 324 שמות של יהודים; האנדרטה השנייה היא המבצר עצמו, שעל חומותיו נחקקו שמות של 9,000 איש, אזרחי העיר, שהוצאו להורג או הושמדו במחנות, ביניהם שמותיהם של 7,500 קדושים.

יהדותם של הלוחמים ושל קרבנות השואה הובלטה כראוי.

המוזיאון היהודי בסאראייבו

הוקם אחרי החורבן. פרטים עליו — ראה בפרק על האמנות היהודית בסוף הכרך.

הוצאות "ההגדה של סאראייבו":

ההוצאה המדעית והמורחבת הוכנה בשעתו בווינה, ולהלן שם הספר:

Dr. Julius H. Müller and von Schlosser, *Die Haggadah von Sarajevo nebst einem Anhage von D. Kaufmann*, Wien, 1898;

Svetozar Radojčić, Haggada of Sarajevo, *Jugoslavia*, (ed. Otto Bihalji-Merin), no. 1, Beograd, 1953

בתקופתנו הציג את הספר ההיסטוריון מאוקספורד, ד"ר סטיל רות במאמר, שפורסם ב"אלמנך היהודי" של בלגראד לשנת תש"י בשם:

"Sarajevska Hagada i njen značaj u istoriji umetnosti", "Jevrejski Almanah", Beograd, 1959–60, pp. 16–28.

בשנת 1962 נתפרסם כל הנוסח, עם ביאוריו של ד"ר רות

Dr. Cecil Roth. *The Haggadah of Sarajevo*, Beograd-Ljubljana, 1962

(העורכים: אוטו ביכאל'י־מרין ויארה ריבניקר)

בארץ יצא הספר בהוצאת "מסדה" בע"מ, תל־אביב — ירושלים, באותה צורה כמו זו דלעיל, אך ללא ציון תאריך ההוצאה.

בעת כתיבת הערך נודע, שבבלגרד מכין אירגן (משה) ורבר הוצאה מדעית חדשה שיצאה לאור בשנת 1983, בהוצאה משותפת של "פרוסבֶטָה", בלגרד ו"סבְיֶטלוסט", סאראייבו.

Eugen Werber, *Sarajevska Hagada*, Beograd — Sarajevo, 1983.

י"מ

א"י: A, 96; B-410, 434, 440, 445; B-330, 335, 336, 338, 346, 347, 375; B-119, 126, 154, 176; B-221, 222, 223, 224, 225.

אי"ש: 010/9 (חללי לובורגראד) 03/955, 03/3251, 03/3253, 03/3415; 77 (זכרונות);

010/13; 017/17; 033–1258; 039/130

סרטי הזיעור: JM/25, JM/97, JM/1197, JN/3237, DN/9–1,2,3

ר' עמנואל בולץ: זכרונות על בית המדרש למורים בסרייבו כ־ במבט לאחור (קבץ ליובלו של ד"ר צבי עזריה), אל"ף, תל־אביב (ללא תאריך).

מאיר בניהו, ר' יצחק צבי, רבה של סאראי־בנו של ש"צ', ספונות יד (שער רביעי).

Bilten, 1973, no. 9–10; 1975, no. 1–2; 1975, no. 3–4.

BAIU, 2ème sem. 1866, p. 111; 1er sem. 1867, p. 79; 1867 (trimestre) p. 39; 1er et 2ème sem. no. 16, 1891, p. 151; 1er et 2ème sem. no. 17, 1892, pp. 8,133.

JG, 13.1.1828, 18.5.1928, 15.6.1928, 26.9.1928, 28.9.1928, 9.10.1928, 30.11.1928, 7.12.1928, 7.3.1930.

JP, 1959, no. 11–12, p. 42; 1961, no. 11–12, pp. 4, 7 24, 36; 1962, no. 11–12, p. 12; 1966, no. 11–12, p. 30; 1967, no. 1–2, p. 28; 1968, no. 1–2, pp. 24, 28; 1968, no. 9–10, pp. 15, 36; 1970, no. 1–2, p. 32; 1971, no. 9–10, pp. 66, 78, 1972, no. 7–8, pp. 10–22; 1974, no. 1–2, pp. 21–28, 50–51; 1974, no. 11–12, pp. 22–26, 77, 85; 1976, no. 3–4, pp. 10–12, 25; 1976, no. 7–9, pp. 9–12, 53; 1979, no. 9–10, pp. 27, 30–34, 65; 1982, no. 11–12, pp. 9, 23, 1983, no. 1–2, pp. 19, 44.

Kadima, no. 42, p. 9–14.

Narodna židovska svijest, Sarajevo, 1.3.1926, 12.3.1926, 18.6.1926, 16.7.1926, 23.7.1926.

Omanut vol. 3 1939, no. 3, pp. 37–40; 1940, no. 3–4, pp. 33–43; 1940, no. 10–11, pp. 38–39.

Ž, 14.10.1917, 18.11.1919, 4.7.1923, 28.3.1924, 25.5.1923, 5.4.1929, 18.1.1935, 13.5.1938, 1.3.1940, 19.2.1940, 15.4.1940, 19.4.1940.

JA, Beograd, 1954, pp. 48–59; 1965–67, pp. 136–144; 1968–70, pp. 83–98.

JA, Vršac, 1925, pp. 118–125.

ר' אהרון הכהן פרחיה, פרח מטה אהרון (שו"ת), אמשטרדם תס"ג

ר' דוד פארדו, מכתם לדוד, וניציאה, תקל"ב,

יצחק סמוקובליה, בין אביב לאביב (טיפורים), ירושלים, תשמ"ב 1982

עשרה סיפורים, תל־אביב תשכ"ט — 1969.

Isak Samokovlija: "Sabrana dela" II vol's, Sarajevo, 1967

Ivo Andrić, Na jevrejskom groblju u Sarajevu, *JA*, Beograd, 1955/56, pp. 256–261.

Kalmi Baruh, *Izabrana dela*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
Gina Camhy, El Sabado en mi Ciudad, *Le Judaïsme Sephardi*, Londres, 1953, no. 2.
Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia-A Quest for Community*, Philadelphia, 1979.
Godišnjak La Benevolencia i Potpora, 5694–1933, Sarajevo-Beograd, 1933.
Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941 g., Beograd, 1982, pp. 36–37.
Dr. Moric Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, Sarajevo, 1911.
Idem, "Sefardi u Bosni", *Židovska svijest*, 1926.
Idem, *Sefardi u Bosni*, Beograd, 1969.
Jakov Maestro, Prilog Sarajlija rabinskoj književnosti, *Omanut*, no. 10–11, 1940, pp. 37–40.
D. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955, pp. 28–29.
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 124–139, 215–226.
Isak Samokovlija, Sarajevska megila, *JA* 1955–56, pp. 245–255.
Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566–1966. Sarajevo, 1966.
Spomenica prigodom 50 godišnjice opstanka jevrejske vjeroispovjedne općine aškenaskog obreda u Sarajevu, (ed. Grof), Sarajevo, 1930.
(ספר־הזיכרון של הקהילה האשכנזית, שיצא לאור לרגל יובל החמישים לקיום הקהילה)

Sveske, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984, no. 7–8.
Zločini, pp. 64–70 passim.

סובוטיצה Subotica (בהונגארית: Szabadka)

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל ויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1790		13	
1807			234
1849	16,000		785
1870	60,000		1331
1890			2,740
1900	83,593		3,026
1910			5,326
1921	101,875		3,881
1931	100,058		6,500
1940			5,460
1947			1,255
1961	80,000		

העיר נמצאת בנקודה הצפונית של האזור האוטונומי ויוודינה, סמוך לגבול הונגאריה ועל פרשת־הדרכים בין עמק הדאנובה לעמק הטיסה ובין שפלת הונגאריה לעמק הבאצ'קה. היא ידועה כמרכז חקלאי ותעשייתי חשוב, כצומת רב־ממדים של מסילות־ברזל וכבישים, וגם כעיר אוניברסיטאית החל משנות ה־20 של המאה הנוכחית.

ראשיתה של העיר במצודה מאוכלסת בחיל־מצב של הונגאריה, אשר הוקמה בשלהי המאה ה־15 על אחוזתו של מחיישב סלאווי בשם סובוטין' (Subotić), ששימשה כמבצר נגד פולשים ומורדים. במשך המאה ה־16 ועד שנת 1687 היא עברה מיד ליד והייתה לאחד ממעוזי השלטון הטורקי בדרומה של הונגאריה. מ־1687, עם תבוסת הטורקים (במתקפתם האחרונה על מרכז אירופה) ועד תום מלחמת־העולם הראשונה (1918), היה המקום בשליטת בית האבסבורג. בשנת 1702 צורף ל"אזור־הספר של עמק הטיסה". מפקדי האזור עודדו התיישבות לוחמים וחקלאים סרבים וקרואטים שהיגרו מסרביה, מדאלמאטיה ומבוסניה. בשנת 1743 קיבלה העיר אוטונומיה ושם חדש: סאנקטה מאריה־פוליס (Sancta Maria-Polis), ומאז נערכו שם ירידים אזוריים. החלה גם התיישבות הונגארית, סלובאקית וגרמנית וכך איבדה העיר את צביונה הצבאי־הסלאווי. שלטונותיה האזרחיים וראשי הגילדות תבעו את הרחבת האוטונומיה. בשנת 1779 קיבלה העיר מעמד של "עיר מלכותית חופשית", ושמה שונה למאריה־תרזיו־פוליס (Mariatheresiopolis). במשך המאה ה־18 חל בעיר גידול ניכר: מרבבת תושבים, בקירוב, בראשית המאה — עד 100,000; אף־על־פי־כן נשתמר אופייה הרב־לאומי, עם רוב יחסי של שבט קרואטי שהתבולל במידה רבה בהונגארים — "בונ'יבצי". תושביה נטלו חלק במלחמת העצמאות ההונגארית ב־1848, ואף נענשו על כך בעת דיכוי המרד בידי הצבא הקיסרי האוסטרי. בשנת 1851 צורפה העיר לדוכסות "וויווֹדינָה" בפיקוח אוסטרי.

ברם, לפי ההסכם האוסטרי־הונגארי משנת 1867, היא צורפה לתחום הונגאריה, ואז שונה שמה לסאבאדקה (Szabadka).

גדולה ושקיעה

בשלהי המאה ה־19 הגיעה העיר לשיא התפתחותה כש־40% מתושביה מתפרסים מתעשייה (רובה מחומרי־גלם חקלאיים), 20% מחקלאות ובוסתנאות, והשאר ממלאכה זעירה, משירותים וכו'.

מבחינה תרבותית פעלו בתוכה: תיאטרון, ספרייה ציבורית, מוזיאון, אגודת ספורט, מוסדות חינוך תיכוני ומועדונים דתיים ועדתיים. ערב מלחמת־העולם הראשונה חל קיפאון בהתפתחותה של העיר. פירוק הקיסרות ההאבסבורגית, וכיבוש העיר על־ידי הצבא הסרבי בסתיו 1918, הביאו

לצירופה ל"מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים" (לימים — יוגוסלאוויה).

ב־1920 נאלצה הונגאריה לוותר על העיר, והיא הפכה למרכזה של צפון באצ'קה (לאחר מכן — בירת פלך הדאנובה).

במשך 22 שנות השלטון היוגוסלאווי הוקמו מוסדות חרשים, כגון: הפקולטה למשפטים (שלוחה של אוניברסיטת בלגראד), תעשיות וכיו"ב, אך בדרך־כלל נמשך קיפאונה של העיר, והיא הפכה לתחנת־גבול בין יוגוסלאוויה להונגאריה.

חלקם של יהודי העיר בחיי המשק הציבורי והתרבות עלה, מראשית התיישבותם בה ועד השואה, מעל ומעבר לחלקם היחסי באוכלוסייתה (3% — 6% בממוצע).

יהודים במרוצת הדורות

ק"ק סובוטיצה הייתה אחת מהקהילות הגדולות של יהודי יוגוסלאוויה לפני השואה — הרביעית בגודלה, ובה התגוררו בשנות ה־30 כ־6,000 יהודים — 6% בקירוב מתושבי העיר. היהודים נמצאו בה ברציפות משנת 1775.

משהות ארעית לישיבת־קבע

עד להענקת סמכויות אוטונומיות (1743), אין עדויות מהימנות על הימצאות יהודים ביישוב זה — כשם שנעדרות עדויות כאלה אף ביחס לשאר התושבים. אך קרוב לוודאי, כי סוחרים, בעלי־מלאכה, מתורגמנים, ספקי הצבא העות'מאני ופליטים יהודים נמצאו בה, ובסביבותיה, כבר לפני־כן — כפי שמעיד הנוסע גֶרלאך. הוא מציין, כי בשלהי המאה ה־16 נמצאו יהודים בשפלת הונגאריה הדרומית אשר הייתה אז תחת השלטון העותמ'אני ("מבודה ועד ניש, בכל מקום אליו הגענו ובו לנו — פגשנו יהודים, צוענים וערבים"). המחצית השנייה של המאה ה־17, עם גירוש העותמ'אנים, גורשו גם מרבית היהודים בהתאם לצו של פרדינאנד ה־3 (1647). בודדים בלבד מצאו מקלט במבצרי האצולה המקומית.

יש יסוד להניח, כי בירידי סובוטיצה השתתפו מדי־פעם סוחרים ורוכלים יהודים, אך שהותם ביישוב הייתה ארעית בלבד. מאז שנת 1743 יכלה העיר להעניק זכויות־תושב לזרים, אך 6 שנים לאחר־מכן החליטה המועצה העירונית דווקא "לא להעניק זכות־תושב ליונים־אורתודוקסים, לארמנים, ליהודים ולצוענים". ברם, ככל הנראה, הבעיה לא ירדה מן הפרק. רשומותיה של המועצה העירונית משנת 1764 מעידות על דיון חוזר ונשנה ב"בעיה היהודית" והתייחסות אל "אזרחים בני דת ישראל, הפוקדים את שווקי העיר בבואם מיאנקובאץ, מבאייה, מטופולה ועוד". מן הסתם היו אשר סברו, כי פעילות היהודים מביאה תועלת.

ב־7 באוגוסט של שנת 1775 זכה לבסוף יעקב הרשל, יהודי מפאקש, בזכות תושב־קבע ממועצת העיר, אשר קבעה, כי מעמדו יהיה כשל אריס עירוני ומחייתו על סחר עורות וצמר ועל רוכלות זעירה. כמו־כן ניתנה לו הסמכות לגבות 3 פרוטות מכל יהודי אשר יפקוד את השווקים והירידים, תמורת אוכל כשר ויין בביתו.

הקהילה בראשית דרכה

אכן, זוהי ראשיתה של קהילת סובוטיצה, וכך נפתח הפתח להתיישבותם של יהודים נוספים. בשנת 1779 ניסה שלמה (שאלאמון) האידושקה, סוחר מטופולה הסמוכה, להתיישב בעיר. משהתברר לו כי בדרך רגילה לא יזכה לרשיון מסחר, הלך לווינה וביקש ראיון אצל הקיסרית מאריה־תרזיה. למרבה ההפתעה, הסתקרנה הקיסרית מהעזתו של היהודי, קיבלה אותו והורתה למועצת העיר להעניק לו את הרשיונות הדרושים. אם כי הרשיון הוענק רק 15 שנה לאחר־מכן, פתח האידושקה בית־מסחר חדיש, מצויד בחלון־ראווה. הגילדות העירוניות הן אשר התנגדו למתן הרשיונות. מתסבר, כי חדירת היהודים למלאכות לא הייתה קלה. רק בשנת 1805 פתח יעקב לבל את סדנת־החייטות הראשונה, והיא אף הוגבלה ללקוחות יהודיים בלבד... היו נהוגות מגבלות שונות כלפי יהודים, ואפילו כתב־הסובלנות של יוסף ה־2 (1781) לא הביא לשינוי משמעותי מיידי בחייהם. אספת־המעמדות ההונגארית הכירה בו במלואו אך ורק בשנת 1790, והשלטונות הורו על יישום הסעיפים שעדיין כללו הגבלות לגבי חיתון, צמצום סמכויות הרבנים, כלי הקודש וה"מלמדים" מזה, וחובת ניהול הפנקסים בלשון־המדינה מזה.

שמואל פוליצר היה רבה הראשון של הקהילה. הוא נקנס פעמים אחדות על עריכת חופה ונישואין "בלשון זרה". ה"מלמדים" נרדפו על הוראה בלתי חוקית, ופרנסת בתורי הישיבה נמנעה. רק בתחום תנועה חופשית ליהודי הממלכה ניתנו הקלות.

השוחט הראשון היה ה. פולאק, וכמורי דת שימשו, בראשית ההתיישבות וההתארגנות, המלמדים בלוך ונייפלד. עד סוף המאה פעל מניין כסדרו ואף שמשים בשכר שירתו את העדה.

ב־1786 נמצאו בעיר 12 ראשי בית־אב. באותו זמן ביקשו הם עצמם ממועצת העיר לצמצם מתן רשיונות נוספים. המועצה העירונית אכן נענתה לדרישה זו, אולם כבר שנתיים לאחר־מכן (1788) שינתה את עמדתה, מתוך הנחה, כי דווקא בואם של "יהודים הגונים נוספים יבטיח פרנסה ליהודים הוותיקים וימנע מעשי מרמה כלפי התושבים הנוצריים". ברוח הוראות "כתב־הסובלנות" חויבו ראשי בתי־האב היהודיים בנשיאת שמות־משפחה גרמניים. ליעקב הרשל, למשל,

שנתמנה כבר מקודם ל"שופט היהודים" (Judenrichter, מעין ראש־קהל), ניתן השם יעקב הירש. מאידך גיסא, בעל שם הונגארי כמו מרדכי מארטון־קיש אולץ לשנותו למארק קליין.

ההכרה הרשמית

השלטונות העירוניים הכירו בקהילה היהודית בשנת 1786. מראשיתה, נשמעו בקהילה קולות כנגד שלטונו הרודני של ראש־הקהל מטעם. בשנת 1788 נערכו בחירות, בהן נבחר יריבו של הרשל, לורינץ גייגנר, על אפם וחמתם של אבות העיר. ראש העירייה אף איים להלקות (בכ"ה מכות) את ראשי היהודים, אם לא ייבחר הרשל. ברם, האיומים לא הרתיעו את הקהל. אמנם איש לא הולקה, אך מועצת־העיר סירבה להכיר בראש־הקהל שנבחר והמשיכה לקיים קשרים עם "שופט היהודים", וב־1798 אף שללה את ההכרה בקהילה ובמוסדותיה. אולם הממונה על המחוז הכיר בזכות הקהילה לבחור את הנהלתה כרצונה, ומאז גם העירייה המשיכה לנהל עמה מו"מ ומגעים תקינים. בקשת הקהילה לבניין בית־הכנסת הוגשה במארס 1789, אך העירייה דחתה אותה פעמים אחדות, והקהילה ערערה בפני הלשכה ההונגארית שעל־יד הכתר (1799). באותה שעה היו כבר 68 יהודים בעלי זכות ישיבת־ארעי. בקבוצה זו נמצאו בעיקר "כלי קודש", מלמדים ומשרתים למיניהם. בנוסף למיסים הרגילים חויבו היהודים בתשלום מס מיוחד, אשר בשינוי "קוסמטי" לא נקרא עוד "מס היהודים" אלא "מס הלשכה". השלטונות המרכזיים קיבלו את קובלנות היהודים והעניקו היתר בנייה. בית־הכנסת נחנך ב־1802 ועמד על תלו 100 שנים תמימות, עד להקמתו של בית־הכנסת המודרני המפואר.

בשנת 1806 החליטה העירייה על רישום מדויק של היהודים וגירוש תושבים "בלתי חוקיים". כך נרשמו בשנת 1807 28 בחי־אב בעלי רשות מלאה, 11 "סלאווים", 8 "נלווים" (ארעיים). 4 משפחות גורשו מן העיר. ה"נלווים" היו מנועים מחיתון. בסך־הכל נמצאו אז בעיר 234 יהודים. באותה תקופה חלה עלייה נוספת במספרם.

בשנת 1816 ניתנה ליהודים הרשות לרכוש נכסי דלא־ניידי. לפי החלטת אספת המעמדות (ה"דייאטה") משנת 1840 הוסרו רוב ההגבלות על הגירת יהודים ברחבי המדינה. ביזמת קהילת פֶשט הוגש בשנת 1846 "פנקס תלונות" לאספת־המעמדות על־פי משאלתה של כל קהילה וקהילה. יהודי סובוטיצה הצהירו, כי אין להם תלונות — ראיה לגיבוש השתרשותם בהווי של עיר זו. ערב מלחמת־העצמאות ההונגארית ("המרד ההונגארי") היה מספר היהודים כ־800 נפש, דהיינו 5% מכלל התושבים.

כך היה בימי כהונתו של יעקב הוברט כראש הקהל. הוא הצטיין בכושר רב במו"מ עם גורמים רבים ומנוגדים ערב המהפכה הגדולה ולאחריה (1845–1847, ושוב: 1852–1859).

בין בודאפשט לווינה

הודות למאבקם העקבי והממושך הפכו היהודים לגורם־קבע בעל משקל בכל תחומי החיים. ממשלת הונגאריה, שקמה ב־1848 על גלי התנועה המהפכנית הליברלית־דמוקראטית מיסודם של סצ'ני, באצ'אני וקושוט (Szécsényi, Bátyány, Kossuth), ואספת־הנבחרים של פרסבורג (פוז'ן), אשר בה הובלט עורפה הציבורי הרחב, הבטיחו ליהודי הונגאריה אמנסיפציה מלאה. אין תימה, שקהילות ישראל תמכו בממשלת פשט. ביזמתו של ראש הקהל יוסף הירש התנדבו 25 צעירים יהודיים ל"חיל הגנת המולדת" (הוֹנְוֹד). הם השתתפו בקרבות נגד האוסטרים, הקרואטים, המורדים הסֶרביים, וכן נגד הפולשים הרוסיים. עם דיכוי המרי ההונגארי, בסתיו 1849, פוזרה העירייה והוקם חיל־מצב אוסטרי חזק. הגנרל האיינאו, מושלה של הונגאריה מטעם וינה, הטיל קנס כבד על יהודי המדינה. יהודי סובוטיצה חויבו ברכישת 25,000 זוגות נעליים לצבאו. הסכום הנדרש, כ־75,000 פלורינים — היה מעל ליכולתם. הקהילה הנדהמת שיגרה לווינה משלחת בראשות רבה, לב הירשמן. פראנץ יוסף ה־2 סירב לקבלה. היא הופנתה אל לשכת החצר ואל המושל האיינאו, והלה הפחית את הקנס ב־12% והסכים לתשלומו לשיעורין במשך 3 שנים; וכך אמנם נעשה. בתום 10 שנים לביטולו של הממשל הצבאי חזרו החיים למסלולם. ואז הוטל מס חדש, הפעם לטובת קרן מיוחדת להקמת מוסדות יהודיים. תלאות המלחמה, תשלום הקנס, ההתרוששות, ולאחר־מכן ההתעוררות הכלכלית החדשה בשלהי שנות ה־50, הביאו לידי החמרת הפער המעמדי והמתח החברתי בקרב הקהילה. ביזמתה של הגברת באבאט שאפר התארגנו עקרות־הבית לעזרה הדדית ולתמיכה בנזקקים. כך נוסדה אגודת הנשים, אשר קיבלה תקנון רשמי בשנת 1852. שנתיים לאחר־מכן נערך נשף־ריקודים למטרות צדקה. בין הנזקקים חולקו 900 פורינט (בערך 10,000 דולאר של שנת 1983). במשך הזמן צברה אגודה זו רכוש של 12 אלף פורינט. פעילותה הברוכה נמשכה ברציפות עד ימי השואה.

מוסדות החינוך הראשונים

בבחירות לוועד הקהילה בשנת 1861 התנהל מאבק קשה בין שלוש רשימות. אדולף־שאמו גייגנר ניצח בהפרש קטן את יעקב הוברט, יריבו העיקרי.

היו"ר הקודם, שלמה (שאלאמון) גייגנר, הודח, היות ונודע שהוציא מכספו 1000 פורינט על שיחוד הבוחרים. בימי

כהונתו נפתחו שערי בית־הספר היהודי (בשנת 1869), והוא זכה להכרה עירונית (בשנת 1886) ומאוחר יותר גם לפיקוח ממלכתי. ליאון האנדלסמאן — מהגר מפולין — היה המנהל והמורה הראשון בו. האיש היה מחנך כשרוני ומסור ביותר, ותרומתו רבה להפצת השכלה בין יהודי העיר. לאחר שמספר התלמידים עלה על 125, נתמנו מורים נוספים: יעקב וייס ואדן שלזינגר־סאנטו. בשנת 1891 הוקם גם בית־ספר יסודי לבנות, בניהולה של הגברת סאנטו. על־ידה פעלו המורים: וילמוש נידרמאן וליפוט קאדאש והמורות: שאלגו, מאיירהוף ובראון. כמחצית ילדי הקהילה למדו בביה"ס היהודי, אשר שמו הלך לפניו כבית־ספר ראשון שבו השתמשו בשיטות הוראה חדישות של המחשה ועמלנות. שכרם הממוצע של המורים היה כ־750 פורינטים לשנה (עלה על שכר המורים השכיח). בסוף המאה ה־19 הוקם גם גן־ילדים. הגננת הראשונה הייתה ריזה אטינגר. היא שילבה בעבודתה מוסיקה ומלאכת־יד. באותה תקופה תמכה הקהילה גם בחוגי ספורט ובעריכת ערבי תרבות. היה זה הגרעין לארגונים שקמו לאחר־מכן. בימי כהונתו של מאוריציוס האלברור כיו"ר הקהילה (1886) נגנבה קופת הקהילה. בחקירה ממושכת הצליחו לתפוש את הגנב (נווד יווני) והאבידה הושבה ע"י מגבית מיוחדת.

במחצית הראשונה של המאה ה־19 כיהן ברבנות יום־טוב ליפמן הירש, מתלמידי החתם סופר (נפטר בש' 1869).

ההסכמה האוסטרית־הונגארית ב־1867 הטירה את אחרון המכשולים בדרך להשלמת שוויון הזכויות האזרחיות. אמנם ההגבלות האחרונות בוטלו רק בסוף המאה (כגון זכות הגיור), אך האמנסיפציה והשגשוג הכלכלי שבא בעקבותיה שיפרו את מעמדם ומצבם של היהודים ואף את כוחה של הקהילה. ברם, גם הפער הסוציאלי בתוך הקהילה הלך והתרחב. עלה מעמד המשכילים ובעלי המקצועות החופשיים ורישומם של אלה היה ניכר הן בחיי העיר והן במערכות הקהילה. בשנת 1868 נתקיימה ועידה ארצית של נציגי קהילות הונגאריה ורבניהן. אז הוקמו המוסדות המרכזיים ונתקבלו החלטות בנוגע לחידושים ועדכונים בפולחן הדתי, לשימוש בלשון המדינה, לבניית בתי־כנסת נוסח היכלות מתוקנים ולשילוב היהודים בחיי הציבור והמדינה. כשליש מן הנציגים התנגדו לשינויים המוצעים או הסתייגו מההחלטות. הללו פרשו והקימו את הלשכה של הקהילות האורתודוקסיות. קהילת סובוטיצה הצטרפה למחנה החדשני, הקרוי "ניאולוגי", על אף אדיקותו של הרב ד"ר קוטנר, שכיהן בשנים 1861 עד 1902. קוטנר היה נצר למשפחת רבנים בצפון הונגאריה, ועד סוף ימיו לא למד את לשון המדינה, אלא דרש בעברית, ביידיש ובגרמנית, ואעפ"כ זכה לפופולאריות רבה בקהילתו. בצוואתו הותיר כסף ל"חברה קדישא" ולצדקה. אחריו נבחר ד"ר זינגר לרבה של העדה (בשנת 1902). בעיר נמצא גם ציבור אורתודוקסי, שהחל לערוך מניינים נפרדים. לקראת סוף המאה ה־19, בעקבות הנהירה מהכפרים ומהעיירות אל העיר המעטירה, עלה מספרם של האורתודוקסים והגיע עד ל־10% מכלל היהודים.

מפעלי סעד לציבור הרחב

לרגל חגיגות האלף לכינון המלכות (1896), הוחל, ביזמת חברת הנשים, במפעל הזנת נזקקים בתוך הקהילה וגם מחוצה לה. התארגנה מסגרת קבועה של צוות מתנדבים בשם "מטבח לעם" (Népkonyha), אשר קנתה לה מעמד בהוויי של העיר. הואיל ומספר הנזקקים היהודים לא היה גדול, עסקו פעילי ה"מטבח", פרט למשלוח מנות בפורים, בהזנה משלימה בבתי־הספר הכלליים וגם בתמיכה כספית ובחלוקת מזון לכלל נזקקי העיר. חשיבותה של פעולה זו הובלטה בימי מלחמת־העולם הראשונה, כשמספר הנזקקים עלה במהירות ובשיעור רב, ובשנות המהומות שבאו אחריה, כשמספרם גדל עוד יותר. בין פעילי הארגון יש לציין במיוחד את הזוג שפוֹרֶר, את רעיית אדולף גליד ואת הנדבנית הארטמן. מתנדבים אלה עסקו, בין השאר, גם בפעולות תרבות ואמרגנות, הכול למטרות צדקה וסעד.

כמו כן הוקם מוסד נוסף לתמיכה באלמנות וביתומים, ה"פאטרונאז'" (Patronázs). היו"ר היתה הגב' לבל, אשר מעשיה הטובים היוו השלמה נאה לשאר מפעלי־הצדקה מטעם הקהילה.

מוסדות הקהילה וראשיה

עליית רמת ההשכלה וגידול הקהילה בבניינה ובמניינה (עד 5000 נפש) העלו עד־מאוד את משקלם של עסקני הקהילה ומנגנונה. החל משלהי המאה ה־19 נבחרו לכהונת ראשי הקהל אנשים בעלי השכלה גבוהה: המשפטנים ד"ר סילאשי, ד"ר בלאו וד"ר קליין, הסופר והמבקר ד"ר א. מילקו. בימי כהונתו של ראש הקהל מור קוניץ (1880–1888 ו־1891–1894) נתגבשה היזמה לבניית בית־כנסת חדש. הוא הקדיש את מרצו לעבודת־הקודש, להשלמת מערכת הרווחה ולנושא "חברה קדישא". היה בין עסקניה הבולטים של הקהילה. בימי כהונתו של איזידור מילקו, נסתיימה בניית בית־הכנסת החדש — פרי תכננו האדריכלי של דז'ו יעקב ושל מרסל קומור, מתלמידיו של אדן לכנר, אבי האדריכלות ההונגארית החדשה. הוקם מבנה בעל כיפת־מגדל גבוהה, עם מזבח מוגבה. הוכנו 1200 מקומות ישיבה. מרבית בוניו עשו את מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1903. על קשיי המימון (150,000 פורינטים) התגברו ע"י הוצאת איגרות־חוב, אשר נפדו לא רק בידי כל אנשי הקהילה, אלא אף בידי הציבור הלא־יהודי

בעיר. בימי בנייתו פרש ד"ר קוטנה לגמלאות ובמקומו נבחר ד"ר ברנאט זינגר, ששימש בכהונה משנת 1902 ועד פטירתו ב־1916. היה זה איש רב־פעלים, מחנך דגול, אהוד על קהילתו ועל העיר כולה. שמו הונצח על אחד מרחובות העיר, ועל שמו נקרא בית־החולים היהודי, אשר הוקם בראשית שנות ה־20.

את התפילות הנעימו בזמירותיהם החזנים: יוסף באסטר, ארנולד גרוסמן, טאשליצקי וליאופולד אדלשטיין (אשר לימים נהיה לאחד מחזניה הנודעים של יהדות ארצות־הברית). בין רבני הקהילה במפנה המאות ה־19 וה־20 נזכר גם הרב חיים בן שמואל באכר. בשנת 1903 נבחר לראש הקהל ד"ר אדולף קליין, המכונה "דומי", שעמד בראש רשימה "סאן־קולוטית" (כפי שכונתה בלצון) וכיהן עד ראשית שנות ה־30, תוך כדי שימת הדגש על הרחבת פעולות הסעד, התרבות והחינוך. הן הרב זינגר והן ד"ר קליין היו ציונים עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. ד"ר זינגר נבחר לוועד הארצי של ציוני הונגאריה, ד"ר קליין נרשם בספר־הזהב של הקרן־הקיימת־לישראל. קהילת סובוטיצה היתה אחת הקהילות הנדירות בהונגאריה הטרום־מלחמתית, שבה נשבו רוחות ציוניים. אכן, מספר המנויים על כתבי־עת ציוניים, כדוגמת "מולט־אֶש־ייבו" (העבר והעתיד) של יוסף פטאיי, היה ניכר. בקהילה ובבית־הכנסת נהוג היה לנדב למען "בניין הארץ", וכך נעשה גם בעת שמחות משפחתיות. "דומי" בעצמו ייסד כתב־עת ציוני מקומי בשם "אוטונומיה", שעשה נפשות למען הרעיון הציוני בשילוב עם "עבודת הווה", ועם מאבק למען אוטונומיה קהילתית ליהודי הונגאריה. יש לראות בו אחד מחלוצי הציונות המאורגנת במחוז באצ'קה. ביזמתם המשותפת שלו ושל ד"ר זינגר, נתארגן חוג חובבי הספרות, כולל הספרות העברית החדשה.

השתייכות פוליטית ופרנסה

יהודים נטלו חלק פעיל בחיי התרבות, האמנות והפובליציסטיקה של העיר ושל המחוז, אך חלקם בתחום הפוליטיקה הכללית היה מועט. בדרך כלל, הם תמכו באחד משני המחנות הפוליטיים הגדולים של הונגאריה של סוף המאה ה־19, דהיינו ב"מחנה התומכים בהסכמה" וב"מחנה למען עצמאותה של הונגאריה". בודדים בלבד נטו אל המפלגה הסוציאלדמוקראטית, שהייתה בעלת גוון מארקסיסטי־אינטרנאציונאליסטי, וביניהם דז'ה פ'ורגאץ' — מפעילי האיגודים המקצועיים. רוב היהודים אימצו לעצמם את השפה והתרבות המג'ארית. החרדים, בייחוד אלה שמקורם באו, המשיכו להשתמש בשפת יידיש.

פרנסתם הייתה מצויה, והם השתתפו בכל ענפי המשק, כולל חוואות, אך משקלם היחסי במסחר, בבנקאות ובמקצועות החופשיים, היה רב יותר מזה של שאר העדות. במלאכה היה משקלם זהה עם הממוצע הכלל־עירוני, אך פחות מזה בחקלאות, בתעשייה ובפקידות ממשלתית. בוגרי בתי־הספר התיכוניים והגבוהים שירתו בצבא הקיסרות והגיעו אך לדרגות קצונה, אך מספר קציני־הקבע היהודיים היה זעום.

בית־ספר יהודי הוקם, כאמור, עוד בשלהי המאה הקודמת. בין המורים היה איזידור לב־לוואי שפרסם ספרון על חינוך ילדים בשנת 1887.

היחסים בין העדות בעיר היו בדרך־כלל טובים, אך לקראת מלחמת־העולם הראשונה הורגשה מתיחות מפאת עליית כוחו של האירדנטיזם הסֶרבי והפאן־סלאווי, או הכל־יוגוסלאווי. היהודים נמנעו בדרך־כלל מלנקוט עמדה, אך רובם אהדו את עמדות ממשלות בודאפשט. כאן מקורם של ניצני האנטישמיות מצד גורמים לאומניים־סֶרביים (המפלגה הראדיקאלית של יאשָה טומיץ') מזה, וגורמים לאומניים הונגאריים קיצוניים, או מסיתים נוצריים, מזה. אך כל אלה היו אז יוצאי דופן. קשיים מסוימים נבעו מאופייה החילוני של המדינה ההונגארית. ממשלתו של הבארון הֶדֶראוואריִ (1907) נתמכה על־ידי חוגים אנטי־קלריקאליים, אשר חבעו הפרדת הדת מהמדינה וחילון החינוך, עד כדי סגירת בתי־ספר דתיים לרבות ביטול שיעורי הדת בבתי־הספר הכלליים — צעדים שעלולים היו לפגוע בלא־משים בקהילה ובצרכיה.

מלחמת־העולם הראשונה

מראשית המאה ה־20 הורגשה בצפון באצ'קה מתיחות מדינית, וזו לא פסחה על העיר ועל יהודיה. עם סיפוח בוסניה והרצגובינה, ומלחמות הבאלקאן בעקבותיו, גברו הגיוסים, ובא גם הגיוס הכללי שלאחר רצח יורש־העצר פראנץ־פרדינאנד בסאראייבו, בסוף יוני 1914. חודש לאחר־מכן פרצה המלחמה, וצעירי הקהילה שוגרו לחזיתות סֶרביה, רוסיה ואיטליה, ובודדים אף למערב. בקרבם גאתם הגישה הפאטריוטית — סימן מובהק, שהתערותם בחיי המדינה הייתה גבוהה, בניגוד לזיקת הדורות הקודמים לתרבות הגרמנית מזה, והיידישאית מזה. רבים התנדבו למערכה בגיל נמוך מגיל־החובה. אחרים ויתרו על דחייה בגין לימודים, או מסיבות משפחתיות. מספר הקרבנות — הרוגים, נכים ופצועים — היה גבוה. מבין הלוחמים זכו לא־מעטים לאותות־הצטיינות ולשבחים, כדוגמת קצין הרפואה ד"ר אלאדאר שאפר, אשר ביקש להישאר בחזית גם לאחר פציעתו הקשה ועל־אף נכותו, וליאון הולנדאר, שעוטר באות הגבוה, הוא "מדליית־זהב לחוגר".

אחדים נשבו בחזית הרוסית והובלו למחנות־שבויים במרחבי סיביר והמזרח הרחוק. השבי האיץ את תהליך ההתפכחות והאכזבה. במחנות אלו באו לידי ביטוי הלכי־רוח

לאומניים ואף אנטישמיים. קצינים יהודיים לא נתקבלו ל"מועדונים" סגורים ובלבדיים. חבריהם למדים דחקום מהניהול העצמי, ומאידך גיסא הם סבלו גם מיחס משפיל מצד שוביהם. בתוך המחנות גברה ממילא הסולידאריות היהודית, והשבויים זכו לגילויי אהדה מצד יהודים רוסיים שבקהילות הסמוכות. במחנות אלו הוכשרה הקרקע לתפנית הציונית, אשר ניזונה גם מהשמועות על־אודות עיקרי וילסון, הצהרת באלפור והקמת הגדוד העברי, והושפעה מן התנועות המהפכניות הרווחות. תהליכים אלו הוחשו על־ידי כשלונותיו של הצבא האוסטרו–הונגארי ב־1918.

הקהילה בעתות מלחמה

חיי הקהילה התנהלו בימי המלחמה במתכונת "יום קטָנות". ברם, אחדים ממוסדותיה אף הגבירו את פעילותם. "אגודת הנשים" גייסה מתנדבות לבתי־החולים, שיגרה כמות ניכרת של חבילות־שי לחיילים, עמדה לרשות הנשים, הזקנים, החולים והטף, ומשקלה בחיי הקהילה עלה אף בשל היעדרות הגברים. ארגוני־הסעד הקהילתיים, ובראשם ה"פאטרוֹנאז'", טיפלו באלמנות וביתומים, ואילו "מטבח העם" האכיל כל דכפין והיה מקור חשוב להשלמת תזונתם של תינוקות וילדים, לנוכח ליקויי האספקה והאמרת המחירים במרוצת המלחמה. מוסד זה נוסד בשנת 1896 לרגל חגיגות האלף ל"מלכות־כתר־סנט־סטפאן". באותו זמן הייתה הרוח החיה במוסד הגב' גליד. עד למלחמת־העולם הראשונה הייתה הגב' הארטמן בין הנדבניות והפעילות הבולטות בו.

שני הארגונים גם יחד פתחו שעריהם בפני נזקקים לא־יהודים. הם זכו להוקרה מצד כל הגורמים הציבוריים. המימון העיקרי בא ממשפחות הנדבנים, אך גויסו גם קרנות "חברה קדישא". אולם, אף הפעילות הזאת לא היה בה כדי למנוע בעד גילויי אנטישמיות, שהתגברו ביחס ישיר לקשיי האספקה בעורף ולכשלונות בחזיתות המלחמה. באביב 1918 נתערער הביטחון הציבורי בעיר. כנופיות עריקים פשטו על הרכוש היהודי וגרמו לתנודה: יהודי הכפרים והעיירות נתרכזו בעיר. מצב זה הוליד ספסרות ושוק שחור. בקיץ הוחמר המצב עד כדי כך, שקבוצת צעירים יהודים — תלמידי תיכון ומגויסים — הקימה ארגון להגנה עצמית, אשר תרם לבלימת הפרעות מצד ה"קאדר הירוק" (שם כולל שניתן לכנופיות העריקים).

הקהילה סבלה אבידה קשה עם מותו (בגיל 40) של רבה המלומד והמכובד ד"ר ברנאט זינגר. ד"ר זינגר זכה לתמיכה בציבור הודות להתעניינותו בנושאים חברתיים כגון סעד אלמנות, יתומים ונכים. ביזמתו הוקמה קרן הפנסיה לעובדי הקהילה, שהייתה ראשונה מסוגה בחבל באצ'קה. אחר הסתלקותו של הרב האהוד נותר ניהול ענייני הקהילה בידיו של ראש הקהל, הרופא העממי ד"ר א. קליין המכונה "דוֹמי".

הכיבוש הסרבי

ההתפתחות המהפכנית בסתיו 1918 זיעזעה את אשיות הקהילה. אמנם רק יהודים מועטים השתלבו במערכות הפוליטיקה ההונגארית הפנימית. הסוחר פרל, אשר קרא לבניו בשמות גיבורי המיתולוגיה ההונגארית הקדומה, תמך בממשלת בודאפשט עד תום שליטתה. ד"ר אַץ', עורך־דין, עשה נפשות למען מפלגת העצמאות. אחדים מצעירי המשכילים תמכו בהפיכה הריפובליקאנית־דמוקראטית של ראשית אוקטובר 1918; בודדים (ד"ר א. לבל) השתתפו באיחוד הסוציאליסטי־הקומוניסטי שהקים את הקומונה באביב 1919, ולאחר־מכן בדמוקראטיה של פאַץ' (בחסות הצבא הסרבי הכובש, לאחר דיכוי הקומונה באוגוסט 1919 ועד ראשית 1921). אך בני הקהילה רובם ככולם היו במצב של תוהו ובוהו, שנמשך כ־6 שבועות, עד כניסת הצבא הסרבי לעיר. אף הצבא המנצח לא הביא לייצוב לאלתר. צבא זה היה מורעב וחסר־כול. חרף רמת המשמעת הטובה יחסית — אירעו תקריות אלימות. מאידך גייסא, התנהגותם של לוחמי היחידות הקולוניאליות שב"לגיון הצרפתי" עוררה דאגה. דירות רבות הוחרמו ונשדדו. גורלה של העיר נשאר לוט בערפל עד חתימת חוזה־השלום בין "מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים" ובין מלכות הונגאריה, ביוני 1920. לפי חוזה זה, נכללה העיר בתחום יוגוסלאוויה. עם זאת, עד שלהי שנת 1921 לא פסקו הדיבורים על אפשרות של חילופי שטח ואוכלוסין בין יוגוסלאוויה והונגאריה, והקהילה הייתה נתונה "בין הפטיש והסדן".

היהודים בסביבתם החדשה

בשנים הראשונות של יוגוסלאוויה (עד שנת 1923) נהפכו הצללים לאורות. ייצובו של השלטון נתקבל בעיר בקורת־רוח. במלכות "ס.ה.ס." הובטחו זכויות־אזרח לבני כל הדתות, האמונות והמיעוטים. עם זאת, סבלו יהודי העיר בתחילה מביורוקראטיה בלתי־מיומנת, אשר הכבידה על תהליך קבלת אזרחות, רשיונות־עבודה, רשיונות התיישבות־קבע וזכות־בחירה. כמו־כן חוקים "תפורים" שונים, כגון "חוק מיסוי רווחי המלחמה", כוונו בעיקר נגד המיעוטים, לרבות היהודים. השלטונות הכבידו על קיום בתי־ספר יהודיים נפרדים בגלל היעדר "לשון לאומית" (בבית־הספר היהודי לשון ההוראה הייתה עדיין — הונגארית). נתעוררו קשיים גם בקשר להערכת רכוש, להמרת כספים, להשתתפות במכרזים, לאישור הקביעות במשרות ממלכתיות, וכיו"ב.

בעידן זה חשו המוסדות היהודיים המרכזיים לעזרת יהודי העיר. ד"ר פרידריך פופס, נשיא איגוד הקהילות היהודיות, ד"ר יצחק אלקלעי, רבה הכולל של המלכות, וד"ר דוד אֲלַבָּלָה, ממקורבי החצר, רופא־דיפלומאט (ציוני, ועם זאת, אף סרבי־ראדיקאלי) ביקרו את הקהילה ועמדו לצדה בעצה, בסיוע משפטי ובעידוד מוסרי, ועשו למען השתלבות אחיהם במסגרת החדשה. אכן, קהילה זו הייתה מחלוצות ההשתלבות המירבית בין הקהילות דוברות־ההונגארית שֶׁבבאצ'קה. רובם המכריע של יהודי העיר בחרו באזרחות יוגוסלאווית, ואילו בבית־הספר היהודי, אשר מנהלו היה אז אנטל בארתה, חל מעבר הדרגתי ללשון הסרבו־קרואטית.

אמנם, תהליך ההשתלבות עורר בעיות חדשות. הניגודים בתוך הקהילה בין "נאמני הזיקה לתרבות ההונגארית", לבין תומכי ה"יוגוסלאוויזם האינטגראלי" הלכו והחריפו. לאמיתו של דבר, שתי הקבוצות הללו גם יחד היוו מיעוט בקהילה. מדיניותה האנטישמית של ממשלת הורטי בהונגאריה הנחיתה מהלומה על היהודים הפרו־הונגארים, והם נאלצו למתוח קו מפריד בין זיקתם לתרבות בה חונכו, לבין יחסם למשטר ארץ השכנה. אף קבוצתו של הרופא ד"ר קון — "מועדון אזרחים יוגוסלאוויים בני דת משה", אשר דגלה בתודעה כלל־יוגוסלאווית מיליטאנטית, נשארה מבודדת.

היהודים השתתפו במידה ניכרת בארגונים כלליים, כגון בלשכות־המסחר, ברפואה, בפרקליטות, באיגודים המקצועיים, בבונים החופשיים, וכ"כ בעיתונות (פראנץ פנ'יבאש, עורך "נאפלו") ובחיי האמנות (הצייר הרמאן והפסל טלטש גליד), המוסיקה (הפסנתרן אימרה קראמר), הספרות (איזידור מילקו וא. שינקו) והבלשנות (יוסף גרב). בשנות ה־20 הופיעו בעיר אנשי השמאל הקיצוני — פליטי הקומונה של בודאפשט ושל הקואליציה של פֵּאץ' (וַרטָש, פ' לוריאן, קומוי, ד"ר שטיינפלד). ברם, רובם המכריע של בני הקהילה לא עסקו כלל בפעילות פוליטית. יחסם למשטר הקיים במדינה הלך והשתפר. תוך שנים ספורות שלטו רובם בלשון המדינה, עד שנתקבלו למשרות ממלכתיות ואף לקצונה.

ראוי לציין, כי השלטונות בלמו פעילות אנטישמית. ההסתה על רקע דתי ולאומי נאסרה, אך האנטישמיות לא פסקה כליל: לאומנים הונגאריים האשימו את היהודים כ"בגידה", בעוד שלאומנים מהזרם הכלל־יוגוסלאווי וסָרביים, כגון חברי הארגונים "אוריונָה" מזה ד"סָרנָאו" מזה, וכן ה"צֶ'טניצי" (איגוד לוחמי־הגרילה הסרביים מימי מלחמת־העולם הראשונה) האשימו את היהודים בזיקה ל"הונגאריות". הם ניסו מדי־פעם לערוך מהומות ותקריות, ואף התקפות אלימות על יהודים בודדים, אם כי אפילו הארגונים הללו עצמם הסתייגו מ"אנטישמיות כוללנית", בהצהירם, כי "עקרונית יקבלו גם יהודים לשורותיהם" (נהגו, מכל מקום, לסחוט כספים מיהודים).

אף מנהיגיהם של הסרבים באסיפה הלאומית של וויבודינה, ואח"כ באסיפה המכוננת של מלכות יוגוסלאוויה, ד"ר ישה טומיץ' הנ"ל, כתב דברי־שטנה נגד היהודים, שראה אותם באורח כוללני הן כבני מעמד נצלני והן כתומכים נאמנים של ההונגארים ותרבותם. בעיתונו "זאסטבה" (הדגל) נתפרסמו התקפות ברוח זו, אך לאחר פטירתו (בשנת 1922) נפסקה תעמולה זו, ואף התפתחו יחסי אהדה בין סָרבים ליהודים.

הלכי־רוח אנטישמיים בכוח נשבו גם בקרב ה"בוּנְיֶבצִי" (Bunjevci), בני שבט קרואטי שהתבולל למדי בהונגארים ושהיווה 60% מכלל אוכלוסיית העיר. דבקותם בקאתוליות עממית ועיסוקם בחוואות זעירה ובינונית תרמו לחדירת זרעי השנאה לקרבם. אעפ"כ, בשנות ה־20 היה מספר התקריות בין יהודים ללא־יהודים זעום. הבעיה החמירה עם הירתמות המיעוט הגרמני לעגלת הנאציזם בשנות ה־30.

מכל מקום, היהודים נאבקו בגילויי האנטישמיות תוך גיבוי מצד איגוד הקהילות. הם ניהלו לעתים משפטים, ובהצלחה, נגד מפלים לרעה ומסיתים למיניהם. היו גם מקרי הגנה עצמית פעילה. למאבק זה גייסו, מדי־פעם, נכרים ליבראליים. אחד מהם, הנוטריון מאנויילוֹבִיץ', נתכבד בתואר "חבר כבוד" של הקהילה.

ק"ק סובוטיצה הוציאה לאור מדי־פעם פרסומים מיוחדים לרגל אירועים שונים, כגון: יובל 150 שנה לקיומה של הקהילה (הוצאה מיוחדת של "Szombat" שאמור היה להיות ירחון קהילתי החל מדצמבר 1925); יובל קיומם של "מטבחי העם" (1930), ועוד. אמנם הניסיון לקיים כתב־עת קבוע לא עלה יפה בשל תפוצתה הרבה של העיתונות היהודית מנובי־סאד ("יווריסקה נובינה"), מבאצ'קה טופולה ("ישראל"), מזאגרב ("ז'ידוב") ומבודאפשט ("מולט אש יובו", "אג'אנלושאג"). אך הפרסומים אשר ראו אור מעידים על שורה של כשרונות עיתונאיים ופובליציסטיים (מילקו שומלייו, הירט, לאסלו, הבש, סאנטו). לצידם של השמות הנ"ל מופיעים גם שמותיהם של נשיא איגוד הקהילות, ד"ר פ. פופס, ושל סופרים ומכובדים מקרב הסרבים, ההונגארים והקרואטים, כגון: מארקו פרוטיץ' (עיתונאי), רוברט סאנטו (כוהן־דת אוואנגלי), סבטוזאר ראדאשין (מחנך), מאנויילו־ביץ' הנ"ל ואחרים — עדות חיה למידת השתלבותה של הקהילה בנוף התרבות של העיר רבת העדות והעמים.

בבחירות העירוניות אמנם לא הוצגו רשימות יהודיות (כפי שקרה בנובי סאד), אך הרשימות החשובות הציגו מועמדים יהודיים, ומדי־פעם אף נבחרו מביניהם חברים למועצה העירונית ולוועד הפועל שלה (כך ד"ר זולטאן לוראנט). מצב דומה שרר בארגונים הכלכליים והמקצועיים.

בעליית כוחה של הציונות המאורגנת יש לראות, בין השאר, תגובה להתנכלויות. הסניף הציוני המקומי הוקם בשנת 1921 ע"י ד"ר אִימרֶה ווידור, ד"ר מיכאיל בודדי וד"ר זולטאן

לוראנט, ובראשו עמד ד"ר משה שווייגר. בתחילה לא היו פלגים וסיעות וגם תנועת־נוער ציונית נשאה אופי "צופי" טהור.

הפעילות הכלכלית

באמצע שנות ה־20 היה ברור, שהיהודים התאוששו מקשיי ההסתגלות למשטר היוגוסלאווי. מצבם הכלכלי השתפר במידה ניכרת. יהודי סובוטיצה, שהיו חלוצי המסחר, התעשייה והמקצועות החופשיים עוד מראשיתה של העיר, המשיכו בכך גם במסגרת הממלכתית החדשה.

נרשמו רק מקרים בודדים של פשיטת־רגל — עפ"ר של יחידים אשר השקיעו כספים במלוות־מלחמה ובאיגרות־חוב הונגאריות. לעומת זאת, במפעל "פירום" של בית קלמן שטיינר — לתיקון קרונות־רכבת — הועסקו 600 פועלים. התעשייה החקלאית של משפחת רפאל הארטמן, עם שותפה הגרמני קונן, הייתה מהמפעלים הגדולים מסוגה באירופה. עבדו בהם כ־500 איש, ועוד כמספר הזה הועסקו בסניפיה בהונגאריה, בגרמניה ובאנגליה. וראוי להזכיר עוד מפעלים גדולים אחדים: תעשיית העורות של אדולף גליד ואלכסנדר כהן; בית־החרושת למגבעות של ארמין רות; רהיטי־מתכת של רוטמן; המקררים של האחים גולדנר — בית־החרושת לשוקולד ולממתקים "רוף". גם בבנקים הושקע הון יהודי. אחוז הסטודנטים היהודיים עלה פי 3 על משקלם בכלל האוכלוסייה. רוב הרופאים ושליש מעורכי־הדין היו יהודים. יהודים פעלו גם בשורות המורים, המרצים ואנשי־המדע. כמו־כן היה מספר רב יחסית של בעלי־מלאכה יהודיים במקצועות שונים ומגוונים.

שתי קהילות

למן ראשיתו של המשטר המדיני החדש נתגבש המבנה האופייני של שתי הקהילות: ה"ניאולוגית" — הגדולה שבהן, על 5,500 חבריה, וה"אורתודוקסית", הקטנה (כ־600 חברים), ושל מוסדותיהן הנפרדים. יצוין, כי בעוד שקהילת־האם הניאולוגית לא הזדקקה לאישור משפטי מחודש וזכתה מיד להכרת השלטונות היוגוסלאוויים, העדה ה"אורתודוקסית" שהתקיימה אף היא ללא הפרעות, זכתה לכך רק בשנת 1923.

ראשי הקהל וכלי־הקודש

בראש הקהילה הגדולה עמד, כאמור, ד"ר א. קליין, שכיהן בנאמנות במשך קרוב ל־30 שנה (עד שנת 1931) וגילם את הקהילה כולה. פופולאריותו יסודה בהתעניינותו בכל שכבות הציבור ובאהדתו למפעל הציוני. עם זאת, נתגלו במשך הזמן פגמים בניהול המוסדות והתקציבים על־ידי אחדים ממקורביו. כמו־כן, החוגים המשכילים, אשר נתרבו ומצאו פורקן לעצמם במעודונים סגורים כדוגמת הבונים החופשיים, גילו התנגדות גוברת והולכת למנהיג ה"עממי".

הרב ד"ר יוסף גרזון, יליד סלובאקיה ובוגר הסמינריון לרבנים בבודאפשט, היה מסור לעבודת־הקודש. השקיע מאמצים בטיפוח החינוך הדתי, הקים "תלמוד תורה" ותמך בפעילות "חברה קדישא". הרב גרזון הנהיג את צאן מרעיתו כמיטב יכולתו עד ימי השואה. בניו נפלו במאבק האנטי־נאצי.

החזן הראשי היה יוסף באסר ועזרו לידו ד. ו. ברגר ומ. וייס; כמורה־דת שימש אברהם ודנאי. מזכיר הקהילה בין שתי מלחמות העולם היה ד"ר וידור הנ"ל.

הזיקה ההדוקה בין הקהילה, בית־הכנסת ובית־הספר היהודי נשתמרה עוד מימי הקיסרות. המעבר לשפה הסרבו־קרואטית נתבצע בשלבים במשך 8 שנים. הצביון היהודי שבו נשמר ע"י ציון השבתות והחגים וטיפוח נושאים יהודיים בתכניות הלימודים. כל זה נתאפשר הודות להבנתו של המנהל הסרבי, נ. ראדאשין, ולעבודתן המסורה של המורות ארליך ובראון. בהוראת מקצועות היהדות, כולל עברית מדוברת, נעזר הרב במלמד מחונן ומסור בדמותו של אברהם ודנאי. בזכותו חלה עלייה ברמתו של הנוער היהודי מבחינה דתית־לאומית.

מוסדות סעד

הקהילה נוהלה ע"י 9—11 איש, שנבחרו בבחירות חשאיות ויחסיות. פראנ"יה לוי היה מראשי "חברה קדישא", אשר חלשה על רכוש לא־מבוטל. הגברות הארטמן ואונגאר — שתיהן אלמנות נדבנים, עמדו בעת החדשה בראש "אגודת הנשים", שהפכה מוקד לפעילות הסעד הענפה.

"מטבחי העם" המשיכו בפעילותם. אמנם מספר הנזקקים הצטמצם, אך המסגרת נשארה בעינה ופעולותיה הורחבו לעזרת כל נזקקי העיר ובייחוד לתלמידים, ע"י חלוקת בגדי־חורף, הנעלה ומלגות. הגברת לבל עמדה בראש ה"פאטרונאז'" — האגודה לעזרת אלמנות ויתומי המלחמה, שעסקה גם במצוות "הכנסת כלה".

תרבות וספורט

בראשית שנות ה־20 נמצאו יהודי העיר במצוקה חמורה במיוחד מבחינת חינוך ילדיהם. היעדר מסגרת חינוכית מתאימה לדור היהודי הצעיר הכבידה עד מאד. ההורים נמנעו מלשלוח את ילדיהם לבתי־הספר ההונגאריים, שלא היו מקובלים על שלטונות מלכות יוגוסלאוויה ואף היו רווים רוח אנטישמית. החוקים הקיימים מנעו בעדם אפשרות כינון

בית־ספר בעל תוכן יהודי בלשון ההוראה שאז עוד נשארה הונגארית.

אף־על־פי־כן, עלה בידי היהודים להקים ולקיים מעין "מערכת־חינוך יהודית" במסגרת כיתות־מקבילות. מפעל זה אף נקרא, בשמץ של גוזמה "גימנסיה", והיא נתקיימה לאורך שנות ה־20 והשתלבה במשך הזמן בגימנסיה הכללית, כאשר הנוער היהודי סיגל לעצמו את לשון המדינה (הסרבית־קרואטית).

בית שתי המלחמות התפתחו החיים המוסיקאליים, הספרותיים, הבידוריים והספורטיביים. סביב מקהלת בית־הכנסת נתקבצו אוהדי המוסיקה והקימו ארגון בשם "הכינור". כ"כ נתארגנה "רעות" — קבוצה ספרותית־אמנותית שהתרחבה במשך הזמן למועדון לטיפוח חיי התרבות, תחת השם "מקביאה", בהשתתפות סטודנטים ציוניים. במרוצת הזמן פעלו בקרבו גם חוגים שמאלניים. אנדריה גאמס היה מראשי ה"מקביאה".

ביזמתו של לאסלו ברגר נוסדה אגודת "הכוח". פותחו בה ענפי ספורט שונים: כדורגל (המאמן: לאסלו בראון), אתלטיקה קלה (אנדור וואיינהוט, אלוף העיר בריצת 100 מ'), התעמלות (מיקלוש בורוש, אלוף ארצי של הנוער היהודי), היאבקות (גולדשטיין ושכטר); יצוין, כי קבוצת ההיאבקות של "הכוח" העפילה לאליפות הבאלקאן. הסייפים: המהנדס פראנץ פריילינ והגברת אליזבת אליין, היו מאלופי הסייף בסובוטיצה; האזינה (המאמן: לאסלו פישר), פינג־פונג ועוד. אף אגודת "הכוח" הקדישה מקום לפעילות תרבותית (האחראי בשנות ה־20: ד"ר אימרה וידור), לאמנות ולמחזאות (המרכז: מיקלוש בורוש), לבידור ולנשפים (אלאמיר שוגאר), ולהסברה על ארץ־ישראל (וילמוש הניג). ב"הכוח" נשבה רוח ציונית. הוצגו הצגות בנושאים יהודיים, כגון: "הגולם" של אנסקי ומחזות מפרי עטם של החברים עצמם, כמו "ליאון ליון" מאת לאיוש בירו. חלק מהכנסות הנשפים נתרם לקרנות הלאומיות.

בית־החולים היהודי

גולת־הכותרת של יצירת יהודי העיר היה "בית־החולים היהודי ע"ש ד"ר ברנאט זינגר", אשר הוקם ביזמתו של לאיוש פולאק, שהיה סוחר ויצואן. היה זה המוסד הרפואי היחיד במינו של יהודי הממלכה כולה. בעיית הפצועים והנכים בימי מלחמת־העולם הראשונה עוררה בלבו של פולאק תחילה את הרעיון לעודד לימודי רפואה בקרב בוגרים יהודיים בעיר. לשם־כך הוקמה קרן שהעניקה מלגות. לאחר זמן־מה הוא אסף גם תרומות (במסעות ברחבי המדינה) לשם הקמת בית־חולים יהודי. פעילות זו ערערה את מצבו הכלכלי ואף פגעה בבריאותו. בשנת 1923 נרכש מכנה עבור בית־חולים בן 40 מיטות. אך הנדבן־היוזם לא זכה לחנוכת הבית, כי הלך לעולמו לפניה. בית־החולים נפתח ב־15 באוגוסט 1923.

בתקנון נקבע, כי לחולים מבין היהודים הנזקקים שבקהילה תינתן עדיפות. חולים אמידים חויבו בתשלום, ועם חברי קופות־החולים השונות נחתמו הסכמים. בית־החולים קיים שבתות וחגים, הפקיד על כשרות, ושמו של הסגל הלך לפניו כאחד מן הטובים שבמדינה. בשנה הראשונה לקיומו נפקד בית־החולים ע"י כ־1,000 חולים ונתקיימו בו 15,000 ימי אשפוז. מנהלו הראשון היה ד"ר בלה טרק. הוא נמנה עם תלמידיו של הפרופ' פריג'ש קוראנ'י (Korányi) (ר' עליו בפנקס יהודי הונגאריה, ע' 1/204) בבודאפשט. סגנו היה ד"ר אלאדאר שאפָר, נכה ממלחמת־העולם הראשונה, גניקולוג וסירולוג, אשר נתמנה למנהלו השני של המוסד לאחר פטירת ד"ר טרק (1937). בבית־החולים פעלו המחלקות הבאות: כירורגית (ד"ר וילהלם וד"ר באלוג), אוטו־לארינגולוגית (ד"ר אלסברג), גניקולוגית (ד"ר סאקאיי וד"ר ניי), אורתופדית (ד"ר ארתור הולנדר), עיניים (ד"ר שרייבר), אורולוגית (ד"ר פרנקל), קארדיולוגית (ד"ר גיזה לוי), ילדים (ד"ר ברגר וד"ר וולף), ורנטגנולוגית (ד"ר מאזיי). ד"ר פרנקל הייתה מומחית למלחמה בשחפת. נזכיר את הרופאות המסורות ד"ר פוגל, ד"ר האוזר וד"ר הרצוג, אשר שמן הלך לפניהן. לצוות השתייכו 10 אחיות. חלק ניכר מהעבודה נעשה בהתנדבות. רק בשנת 1935 זכה בית־החולים למעון משוכלל (סאנאטוריום וילהלם). אף הכובשים ההונגאריים הפעילו את בית־החולים (אחרי 1941). בשנת 1938 נזקקו 1348 חולים לשירותי המוסד ונרשמו בו למעלה מ־1700 ימי טיפול בחולים. יו"ר הוועד המנהל היה באותה שנה לאייצ'ו שראגר והמזכיר — אלבין ריוויס.

הקהילה האורתודוקסית

האורתודוקסים של סובוטיצה היו יוזמי הקמת איגוד הקהילות האורתודוקסיות. האיגוד אכן קם באוקטובר 1921, ומשרד־הדתות העניק לו את הכרתו הרשמית. בשנת 1923 נבחר רבה הראשי של קומארום (סלובאקיה), משה דויטש, לכהן כרבה של הקהילה. בראש דאגותיו עמדה הרחבת השכלתו התורנית של הנוער, ועל שקידתו בנידון זכה להוקרה הן מצד הקהילה הגדולה והן מצד הנכרים. הקהילה הצטיינה ברמה ארגונית נאותה, בחיים פנימיים אינטנסיביים ובהקצבה נדיבה למוסדות — הרבה מעל הממוצע המקובל בקהילות יוגוסלאוויה. ב"תלמוד־תורה" למדו 40 תלמידים (חלקם מחוץ לעיר), במשך יום שלם. הרב קיים "ישיבה" ו"חברת ש"ס" לבוגרים, שהתכנסו מדי יום ללימוד גמרא. בתום שנת־הלימודים נתקיימו חגיגות־סיום. "חברת מזונות" (המרכז: יינה גוטמן) דאגה לצורכיהם החומריים של התלמידים בדרגים שונים. "ביקור חולים" מיפק צורכי

משפחות המאושפזים (המרכז: מאברו קליין). "חברת צדקה" (היו"ר: מאברו פאלוץ) עמדה לרשות הנזקקים ביד רחבה — אף לרשותם של בני קהילות סמוכות. הוקם גם מקווה־טהרה מודרני.

במשך הזמן התפתחו יחסים טובים בין שתי הקהילות. בשנות ה־20 עלתה הפעילות הציונית של הקהילה האורתודוקסית על זו של הניאולוגית. קהילה זו הקימה בשנת 1924 "חברה לעידוד ההתיישבות בארץ־ישראל" ורכשה קרקעות ומגרשים בארץ (היו"ר היה וילמוש גליד, המנהל שמואל דויטש, המזכיר — איגנאץ קאדאש). הוקם גם מועדון נוער בשם "מנורה", אשר קיים ספרייה ציבורית וספריית־השאלה — מהגדולות בעיר. האורתודוקסים של סובוטיצה תרמו תרומה נכבדה להגברת התודעה היהודית והציונית בצפון החבל. בראש העדה, עד לשואה, עמדו י. גרוסברגר ומשה דויטש.

בימי שלטון־היחיד של המלך

המשבר שפקד את מלכות יוגוסלאוויה בשלהי שנות ה־20 — צמצום האשראי והשיווק, אבטלה, הסתאבות החיים הפארלאמנטאריים (בעקבות רצח מנהיגי האופוזיציה הקרואטית בפארלאמנט של בלגראד), החמרת החיכוכים בין הלאומים לבין עצמם והגברת החתרנות ההונגארית במחוז הבאצ'קה — לא פסח אף על היהודים.

בראשית ינואר 1929 ביטל המלך אלכסנדר את החוקה וריכז את כל השלטון בידיו. יחסו ליהודים היה חיובי, ואחדים מאישיה המרכזיים של יהדות יוגוסלאוויה היו אורחים רצויים בחצרו. לרגל חתונתו הגישו יהודי קהילה זו שי יקר־מציאות לזוג המלכותי: מנורה עתיקה מזהב, שערכה נאמד אז ב־3,000 דולאר.

אך בין מבצעי המדיניות הריכוזית החדשה היו גם גורמים אנטישמיים. הפיקוח על הארגונים הוחמר. המסע ללא־רחם נגד קומוניסטים ואוהדיהם פגע בקבוצת משכילים בתוך הקהילה, ופגיעה זו עוד הגבירה את שנאת ישראל. זאת על־אף העובדה, שמידת ההשתתפות היהודית בפעולות המחתרת השמאלנית הייתה מוגבלת למדי; אך מכיוון שמשקלם הסגולי עלה על משקלם באוכלוסייה, שימשה גם עובדה זו כעילה להאשמות. יצוין, כי בין כותלי המשטרה נפוצה הייתה שנאת מיעוטים בכלל, ושנאת יהודים בפרט. בימים ההם נרקמה עלילת־דם נגד קהילה יהודית אורתודוקסית קטנה, לא הרחק מהעיר, בבאצ'קו־פטרובו־סלו (ר' שם). אופייה המזימתי של העלילה נתגלה במהרה.

בבחירות למועצת הקהילה ב־1931 נחל ד"ר קליין "דומי" תבוסה. ראש הקהל החדש היה אלאמיר קאלמאר, שזכה לגיבוי מצד המשכילים, הסניף הציוני ולשכת הבונים החופשיים, וכן מצד "בני ברית", שזה לא כבר הפכה לגורם חיובי בחיי העדה. חילופי־הגברי בהנהלת הקהילה לא הביאו עמם שינויים משמעותיים בחייה.

בסניף הציוני המקומי היו, בתקופה הנדונה, הפעילים הבולטים ד"ר ש. בושאן, ד"ר פ. הירט, ד"ר משה שווייגר, ד"ר זולטן לוראנט ומ. ברודי.

המצב המדיני בשנות ה־30 והשפעתו על הקהילה

עלייתם לשלטון של גמבש בהונגאריה השכנה ושל היטלר בגרמניה עוררו דאגה רבה בין יהודי המדינה, ובייחוד בקרב קהילת סובוטיצה. קולות־ההסתה הלכו וגברו, והאופקים נתקדרו. רצח המלך אלכסנדר במארסיי באוקטובר 1934 — פרי התנקשות חבורת קושרים לאומנים קרואטיים ומאקדוניים קיצוניים, בגיבוי איטלקי והונגארי — הדהים את יהודי העיר, באשר נודע, כי בסיס־האימונים בו הוכנה ההתנקשות נמצא לא הרחק מעבר לגבול. ראו בכך אות וסימן למלחמה המתקרבת, בה עלולים היהודים להיפגע בראש ובראשונה. המלחמה אמנם טרם פרצה, אך קרו תקריות אנטי־יהודיות. יהודים אשר אזרחותם עדיין לא סודרה (בשל קשיים ביורוקראטיים, או מפאת הזנחה), גורשו להונגאריה.

בית־הכנסת בעיר סובוטיצה (באצ'קה).

משפחות המאושפזים (המרכז: מאברו קליין). "חברת צדקה" (היו"ר: מאברו פאלוץ) עמדה לרשות הנזקקים ביד רחבה — אף לרשותם של בני קהילות סמוכות. הוקם גם מקווה־טהרה מודרני.

במשך הזמן התפתחו יחסים טובים בין שתי הקהילות. בשנות ה־20 עלתה הפעילות הציונית של הקהילה האורתודוקסית על זו של הניאולוגית. קהילה זו הקימה בשנת 1924 "חברה לעידוד ההתיישבות בארץ־ישראל" ורכשה קרקעות ומגרשים בארץ (היו"ר היה וילמוש גליד, המנהל שמואל דויטש, המזכיר — איגנאץ קאדאש). הוקם גם מועדון נוער בשם "מנורה", אשר קיים ספרייה ציבורית וספריית־השאלה — מהגדולות בעיר. האורתודוקסים של סובוטיצה תרמו תרומה נכבדה להגברת התודעה היהודית והציונית בצפון החבל. בראש העדה, עד לשואה, עמדו י. גרוסברגר ומשה דויטש.

בימי שלטון־היחיד של המלך

המשבר שפקד את מלכות יוגוסלאוויה בשלהי שנות ה־20 — צמצום האשראי והשיווק, אבטלה, הסתאבות החיים הפארלאמנטאריים (בעקבות רצח מנהיגי האופוזיציה הקרואטית בפארלאמנט של בלגראד), החמרת החיכוכים בין הלאומים לבין עצמם והגברת התחרנות ההונגארית במחוז הבאצ'קה — לא פסח אף על היהודים.

בראשית ינואר 1929 ביטל המלך אלכסנדר את החוקה וריכז את כל השלטון בידיו. יחסו ליהודים היה חיובי, ואחדים מאישיה המרכזיים של יהדות יוגוסלאוויה היו אורחים רצויים בחצרו. לרגל חתונתו הגישו יהודי קהילה זו שי יקר־מציאות לזוג המלכותי: מנורה עתיקה מזהב, שערכה נאמד אז ב־3,000 דולאר.

אך בין מבצעי המדיניות הריכוזית החדשה היו גם גורמים אנטישמיים. הפיקוח על הארגונים הוחמר. המסע ללא־רחם נגד קומוניסטים ואוהדיהם פגע בקבוצת משכילים בתוך הקהילה, ופגיעה זו עוד הגבירה את שנאת ישראל. זאת על־אף העובדה, שמידת ההשתתפות היהודית בפעולות המחתרת השמאלנית הייתה מוגבלת למדי; אך מכיוון שמשקלם הסגולי עלה על משקלם באוכלוסייה, שימשה גם עובדה זו כעילה להאשמות. יצוין, כי בין כוחלי המשטרה נפוצה הייתה שנאת מיעוטים בכלל, ושנאת יהודים בפרט. בימים ההם נרקמה עלילת־דם נגד קהילה יהודית אורתודוקסית קטנה, לא הרחק מהעיר, בבאצ'קו־פטרובו־סלו (ר' שם). אופייה המזימתי של העלילה נתגלה במהרה.

בבחירות למועצת הקהילה ב־1931 נחל ד"ר קליין "דומי" תבוסה. ראש הקהל החדש היה אלאמיר קאלמאר, שזכה לגיבוי מצד המשכילים, הסניף הציוני ולשכת הבונים החופשיים, וכן מצד "בני ברית", שזה לא כבר הפכה לגורם חיובי בחיי העדה. חילופי־הגברי בהנהלת הקהילה לא הביאו עמם שינויים משמעותיים בחייה.

בסניף הציוני המקומי היו, בתקופה הנדונה, הפעילים הבולטים ד"ר ש. בושאן, ד"ר פ. הירט, ד"ר משה שווייגר, ד"ר זולטן לוראנט ומ. ברודי.

המצב המדיני בשנות ה־30 והשפעתו על הקהילה

עלייתם לשלטון של גמבש בהונגאריה השכנה ושל היטלר בגרמניה עוררו דאגה רבה בין יהודי המדינה, ובייחוד בקרב קהילת סובוטיצה. קולות־ההסתה הלכו וגברו, והאופקים נתקדרו. רצח המלך אלכסנדר במארסיי באוקטובר 1934 — פרי התנקשות חבורת קושרים לאומנים קרואטיים ומאקדוניים קיצוניים, בגיבוי איטלקי והונגארי — הדהים את יהודי העיר, באשר נודע, כי בסיס־האימונים בו הוכנה ההתנקשות נמצא לא הרחק מעבר לגבול. ראו בכך אות וסימן למלחמה המתקרבת, בה עלולים היהודים להיפגע בראש ובראשונה. המלחמה אמנם טרם פרצה, אך קרו תקריות אנטי־יהודיות. יהודים אשר אזרחותם עדיין לא סודרה (בשל קשיים ביורוקראטיים, או מפאת הזנחה), גורשו להונגאריה.

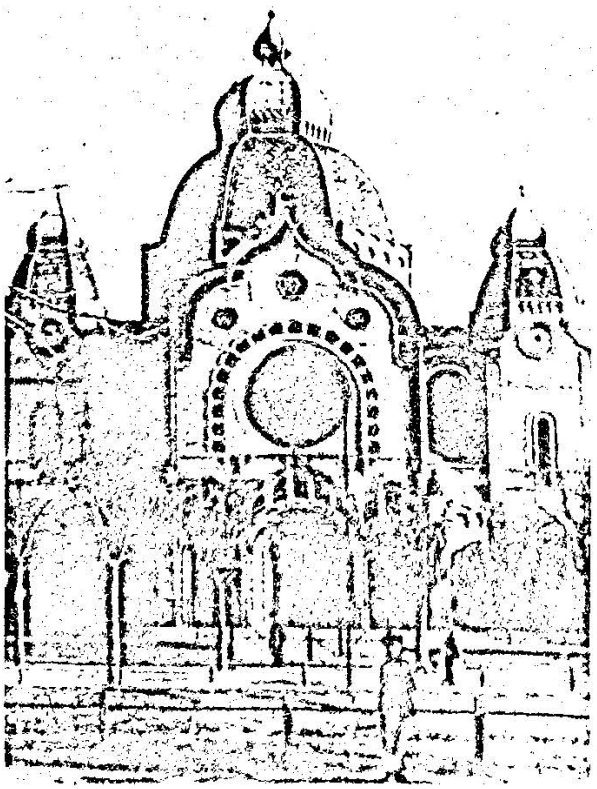

בית־הכנסת בעיר סובוטיצה (באצ'קה).

ואף־על־פי־כן, בשנות ה־30 הלכו העיר ומוסדותיה הקהילתיים מחיל לחיל. בידיים פרטיות וציבוריות נצטבר רכוש רב. הדור הצעיר זכה להשכלה טובה. התחזקה זיקתו החברתית־התרבותית ליוגוסלאוויה, שבה זכה לשוויון־זכויות כמעט מלא ולמעמד מכובד, כן הלכה וגברה תודעתו הציונית. רבים חשו כבר אז, כי "מצפון תיפתח הרעה", אך לא עשו דבר לקדם את פניה. זרם הפליטים מגרמניה הנאצית ומהארצות שסופחו על ידיה — אוסטריה וצ'כוסלובאקיה — ולבסוף גם מפולין ומהונגאריה, הציף את העיר. מוסדות הקהילה עמדו לרשות הפליטים. נפתח בית־הארחה, הושגו רשיונות מעבר. פעילי תנועות הנוער עסקו בסיוע להברחת גבול, לפי הצורך. ליחידי־סגולה בלבד ניתנו רשיונות עבודה ושהייה ממושכת, אך סבלם של הפליטים הוקל ורבים מהם צוידו בכל הדרוש להעפלה לארץ.

יהודי הקהילה הוטלו למערבולת רבת־ניגודים וסתירות. התעצמות פנימית, התעשרות, השתרשות והתערות מזה, וחשש גובר והולך מפני הנאציזם הגואה מזה. הנוער מצא פורקן בפוליטיזאציה מואצת. במערכות־פנים הוכו המתבול־לים שוק על ירך. בו־זמנית גברה ההסתה האנטישמית, שהתנהלה במרץ בקרב המיעוט הגרמני התקיף. "הנושא היהודי" הועלה באורח בולט למדי בבחירות הכלליות של השנים 1935 ו־1938.

הציונות המקומית על פלגיה

הפעילות הציונית בסובוטיצה התרכזה בנציגותה של ההסתדרות הציונית העולמית. כראשי הסניף הציוני המקומי פעלו, בשנות קיומה האחרונות של יוגוסלאוויה: מיכאל ברודי, ד"ר משה שווייגר (נפטר בארץ כבר־צבי), הרוקח קרלו וידריך, ד"ר זולטן לוראנט, ג'ורג'ה רייך ולדיסלב פרסבורגר. נציגי הקרנות הלאומיות היו מירקו אונגר, ד"ר ארתור הולנדר ואויגן הרצל. בראש הוועדה למען האוניברסיטה העברית בירושלים עמד ד"ר יוליה וולף.

באגודת ויצ"ו היו רשומות 200 חברות. היו"ר האחרונה היתה מרת טורדאי ועזרו כנגדה הגברות ברוק ופולדש.

בשלהי שנות ה־30 הפכה העלייה לארץ־ישראל לאקטואלית. נפתחו תחנות־הכשרה בחוות אינגוס (בשנת 1935 היו בה 15 חלוצים ו־4 חלוצות), אך מספר רשיונות־העלייה שניתנו ליוגוסלאוויה היה מצומצם עד מאוד, ובחלוקתן ניתנה עדיפות לקהילות פחות מבוססות מבחינה כלכלית, בעיקר מדרומה של יוגוסלאוויה. אף־על־פי־כן עלו ארצה גם מסובוטיצה, כתריסר חלוצים בסך־הכל. באותה הקופה עלתה קרנה של הציונות המיליטאנטית, בעלת גוון מדיני מובהק. הכוונה לרוויזיוניסטים, שהתפשטו בבאצ'קה ממרכזם שבנובי־סאד. לעומת זאת, בסניף הציוני המקומי דעך קמעא כוכבו של המנהיג, ד"ר משה שווייגר, עסקן מאסכולת א. ד. גורדון ו"הפועל הצעיר", שהשתלב בפעולות "האיחוד העולמי — מפא"י" ותמך בתנועת הנוער החלוצית "תכלת־לבן". תנועה זו נוסדה בשנת 1935 והקימה קן מקומי חזק. היא הקימה גם הכשרה ימית על־יד וָלָה לוּקָה, על חוף הים האדריאטי. בקבוצה זו פעלו גיאורג האייזלר, אדיטה וארווין שפיצר, יוסף ליכט, ארנפריינד, יונה גרזון וק. לאקנבך. תנועה זו הספיקה עוד לארגן "תערוכה ארץ־ישראלית" באביב 1940, תערוכה שזכתה להתעניינות ניכרת.

תנועת־הנוער הראשונה "הצופים" (בשינוי־שם: "אחדות העולים"), שפעלה עוד בשנות ה־20 בעידוד הקהילה, הצטרפה כולה אל תנועת "השומר הצעיר" העולמית, ובשנת 1931 היוותה את אחד הקנים החזקים של תנועה זו במדינה. במסגרת זו פעלו אימרה שפורר, אלכסנדר־דב שטיינר, בצלאל הרלינגר וטיבור סאבאדוש (לימים טוביה דרורי). בשנת 1935 הוקם גם ארגון בית"ר, שמשך לשורותיו חלק מהנוער האורתודוקסי. בשורותיו פעלו, בין השאר, גוטסמן, מייסטר ופאול הולנדר.

גם בקרב המבוגרים חל פילוג. הסניף הרוויזיוניסטי היה אמנם קטן מהסניף של ההסתדרות הציונית, אך פעילותו הצטיינה בהבעת התנגדות חריפה לתכנית־החלוקה של ועדת פיל מזה, ובסיוע לעלייה ב' של תנועה זו מזה. תנועה זו ערכה עצרות־מחאה על הוצאתו להורג של שלמה בן־יוסף ז"ל ב־1939. בראשית 1940 פעלה במקום גם קבוצת נוער בשם "דרור" ובראשה מירקו סקל'י. התנועה הציונית המקומית נראתה חזקה למדי, על־אף הניגודים הפנימיים, וחסרת מתחרה בעל־משקל. ברם, בסוף שנות ה־30 קם לה מתחרה סמוי, אך בעל כוח־משיכה בחוגי הנוער: המחתרת הקומוניסטית.

החתירה הקומוניסטית ערב החורבן

הנוער היהודי המאורגן והתוסס עורר את תשומת־לבה של המנהיגות הקומוניסטית (בין חבריה — היהודים: מאייר, עורך ירחון "Hid" [הגשר], ד"ר שטיינפלד וד"ר לבל). בהיותם במחתרת ונרדפים באכזריות ע"י השלטונות, ולפיכך חסרי קאדרים של משכילים צעירים ומסורים, עטו הקומוניסטים על התנועות הציוניות במגמה "לכבשן מבפנים". ואכן הוקמו תאים בכל שלוש תנועות־הנוער ("השומר הצעיר", "תכלת־לבן", "בית"ר"), אך ההצלחה האירה להם פנים במיוחד בקן הגדול ביותר — זה של "תכלת לבן". פעילי הקומוניסטים הופיעו לצורך זה כאלופי המאבק האנטי־פאשיסטי והאנטי־נאצי וכנכונים להגן על היהודים מפני כל הסתה ואפליה. הם נמנעו מהשמעת סיסמאות ודעות אנטי־ציוניות, תוך־כדי הדגשה, כי נושא העלייה אינו

אקטואלי (ואכן היה בטענה זו גרעין של אמת) וכי הנושא הגורלי בשעה זו הוא המאבק נגד ההשפעה הנאצית — "כאן ועכשיו". ברם, אף אותם חניכי התנועה הציונית אשר הסכימו לפעול בהדרכת הקומוניסטים לא ויתרו, בשלב ראשון, על השקפותיהם ותפסו את שיתוף־הפעולה הזה כ"צו־השעה" גרידא. אין ספק, שבאותו זמן עמדו הקומוניסטים בראש המאבק נגד הפאשיזם והאנטישמיות. בעקבות הסכם ריבנטרופ־מולוטוב מאוגוסט 1939, אמנם נבלמה חדירתם לתוך תנועות־הנוער הציוניות. בעקבות ההסכם הנ"ל, הורגש כבר בסתיו 1940, שתדמיתם של הקומוניסטים נפגמה, ולו גם במעט וזמנית בלבד. ובסובוטיצה דווקא נועדה להתפתחות זו חשיבות רבה, באשר תוך זמן קצר היווה הנוער הציוני את לוז המאבק נגד הנאציזם, ולאחר־מכן — את מוקד ההתנגדות לכיבוש ההונגארי־גרמני.

בסוף שנות ה־30 נתקדרו האופקים עוד יותר. בשנתיים האחרונות לקיומה של המלכות (עד שנת 1941) רבו התקריות האנטישמיות, במקביל לגיוסים ולסימני המתיחות בגבול הסמוך.

מלחמת אפריל 1941

מלחמת 10 הימים נסתיימה ב־16 באפריל 1941 בכניעה ללא־תנאי של הצבא היוגוסלאווי. הגדולה שבמלחמות הפארטיזאנים במלחמת־העולם השנייה תתלקח מאוחר יותר ויקחו בה חלק יהודים רבים וביניהם גם נוער מקומי. אפילו במלחמת־הבזק האומללה נתבלטה עמידת יהודים, ביניהם בני קהילה זו, כגון: אימרה שרייר — "גיבורה של סטראצין", אשר פיקד על מחלקת נ"ט שהדפה נחשולי שריון עד לנפילתו בשבי שותת־דם מפצעיו.

הכיבוש ההונגארי

באצ'קה נמסרה לידי הונגאריה של הורטי. קלגסיה נכנסו לעיר ללא־קרב ב־14 באפריל 1941, אך כדי לספק עילה לרציחות ה"חשודים" במעשי הטירור והעושק, כביכול, הם עצמם ביימו קרבות. מבין יהודי העיר והמחוז נפלו אז הקרבנות הראשונים. אך חרף מעשי־הזוועה של חיילים הונגאריים מראשית השתלטותם, היה מצבם של יהודים תחת השלטון זה נסבל יחסית.

לכל הפחות נשאר השלטון המג'ארי כפוף למגבלות מסוימות, ואפילו הטירור שהושלט ע"י הממשל הצבאי כוון בתחילה בעיקר נגד האוכלוסייה הסרבית. עד מהרה נתברר כי בני נוער יהודים חדורי גאווה היו בין יוזמי ההתנגדות לשלטון הכיבוש.

על העיר השתלט הגייס השני, שמפקדתו הייתה בעיר סגד שמעבר לגבול הטרום־מלחמתי. בשוך גל הרציחות הראשון באו מאסרים המוניים תחת הסיסמה של גירוש "אזרחים זרים, חסרי נתינות ובעלי נתינות מפוקפקת". הללו הועברו לידי הנאצים מעבר לגבול, והיהודים שביניהם נרצחו על־יַדֵיהֶם. בגל הזה הופקרו עשרות פליטים יהודים מגרמניה, מאוסטריה, מצ'כוסלובאקיה, מפולין, וכן תושבים שישבו כבר שנים רבות בעיר ללא אזרחות מתועדת.

יהודים פוטרו מכל המשרות הציבוריות וממרבית הפרטיות. מפעלים וחנויות הועברו לניהול "ממונים צבאיים", והפקדונות בבנקים נסגרו. כן הוטל על הקהילה קנס של מיליון ושלוש מאות אלף פנגה (כ־300,000 דולאר של 1983). רבים נחטפו לעבודות־עונשין, אחרים עונו במרתפי הבולשת, אשר בראשה עמד דווקא סרבי (מילוש קובאצ'ביץ'), ואולצו "למכור" את רכושם תמורת סכומים של מה־בכך. פעילות הקהילה שותקה. רק בית־הכנסת נפתח מחדש לאחר זמן־מה. עם זאת, מסתבר, כי הממשל היה מ"המתונים" ביחס לשאר ערי המחוז, ובייחוד בהשוואה לנובי־סאד.

עם הצטרפותה של הונגאריה למסע־המזרח ביולי 1941, הוחמר המצב. ההונגארים הנחיתו מכה על המחתרת הקומוניסטית ועל כל המתנגדים בכוח. אז התלקח המרי הפארטיזאני ברחבי יוגוסלאוויה הכבושה, לרבות צפונה של הבאצ'קה (על־אף אופיו המישורי והבלתי־נוח של השטח).

המרי הפארטיזאני

יחידות גרילה עירונית עסקו בהשמדת תבואה, קנבוס, רכב ומחסני־ציוד וכן הרגו קציני וחיילים, והייתה בשורותיהן מעין "תכונה לקליטת צנחנים סובייטיים". כך לפחות לפי הוראות המפקדה. ברם, ההוראות הללו לא היו תמיד מציאותיות ותבעו קרבנות כבדים, ברובם משורות הנוער היהודי. בראש המפקדה המיוחדת לצפון באצ'קה עמד אוטמר מאייר, עורך־דין, וסגנו היה לאסלו גרוס, פקיד בנק; למפקד הגרילה העירונית נתמנה טיבור גוטסמאן, פועל־דפוס, ויד־ימינו היה קונסטאנטין לאקנבך — חניך "תכלת לבן" (הוצא להורג בתלייה). רבים מהקצינים היו יהודים — כך גם ד"ר אדולף זינגר, רופא.

פקודיו של גוטסמאן היו לרוב פקידים ובעלי־מלאכה יהודיים. מפעולות החבלה שתוכננו בוצעה רק אחת ב־18.8.41 (בידי חניך "תכלת־לבן", ג. האייזלר). בעקבות המעשה ערכה הז'אנדארמריה ההונגארית סריקות מקיפות לביעור ההתנגדות. במשך 3 חודשים הואשמו מעל ל־150 איש בפעולה עוינת (רובם יהודים). ב־5.8.1941 נגזר דין־מוות על ג. האייזלר והוא הוצא להורג. בספטמבר 1941 הוחלף הממשל הצבאי במנהל אזרחי, אך השלטון המעשי נשאר בידי הצבא והז'אנדארמריה. פעולות הקהילה חודשו, ואף

בית־החולים היהודי הוחזר זמנית להנהלתו הקודמת. באותה תקופה נרקמו קשרים בין הקהילה ובין איגוד הקהילות בבודאפשט וארגון־העזרה של יהודי הונגאריה ("אומיז"ה" O.M.I.Z.S.E). זה האחרון צירף להנהלתו את ד"ר זולטאן לוראנט, אך גם הטרור נגד ה"חשודים" הוחמר, ובו־זמנית בוצעו הגיוסים הראשונים ל"גדודי העבודה" (בהם ניספו הרוב המכריע של המגויסים) והורחב תוקף חוקי האפליה כלפי היהודים. רוב הנחקרים־המעונים ע"י הבולשת והנשפטים, וכן רובם של אלה שהוצאו להורג, היו יהודים. באמצע נובמבר 1941, מ־24 המואשמים שהועמדו לדין, 10 היו יהודים. היהודים נידונו למוות; רק אחד מהם זכה לחנינה, ואילו כל 14 הנידונים הלא־יהודים זכו לחנינה. בין המוצאים להורג, בניגוד לחוקי הונגאריה עצמה, היה גם קטין. כ־100 מהנידונים היהודיים ניספו בכלא, בעת ניסיונות בריחה, או בגדודי־עונשין בחזית אוקראינה ובמכרות בּוֹר שבסֶרבְיָה, או במחנות־המוות שבמזרח.

בבתי־הכלא ובמחנות־הכפייה

אף בבתי־הכלא ההונגאריים המשיכו הפארטיזאנים בפעולות המחתרת. לדוגמה: אדיטה שפיצר, שנמלטה מהכלא, הצטרפה לפלוגת־החבלה היוגוסלאווית שפעלה בלב בודאפשט. יהודים היו מראשי המחתרת במכרות בּוֹר (בסֶרביה), שנהפכו למחנה־מוות בפיקודם הקטלני של פושעים צמאי־דם, כדוגמת הקצין מוראיי. אחדים מהם הומתו בעינויים לאחר שנפל עליהם חשדה של הבולשת. מאידך גיסא, עלה ביד אחדים לחמוק ולהגיע לשורות הפארטיזאנים.

כרבע מ־1,600 הצעירים היהודים, ממגויסי עבודת־הכפייה, היו בני קהילת סובוטיצה. מרביתם נספו כתוצאה מקור, מצמא, ממחלות ומרעב, וכן מפאת אכזריות מפקדיהם. בפברואר 1943 הובסו ההונגארים על הדון, דרומה מהעיר וורוניז'. באותו מעמד הובלו לשבי הרוסי גם הנותרים בחיים מבין המגויסים היהודיים, יחד עם תלייניהם.

בשבי הרוסי

מצב בריאותם של היהודים הללו היה מעורער. הקצינים ההונגאריים זכו בדרך־כלל להטבות, ואילו היהודים נחשדו גם בשל בגדיהם האזרחיים (הבלויים) — בריגול. במחנה מארשצ'אנסק, בו נספו 90% מהשבויים, נפטר אחד מלוחמי המחתרת היהודיים (לאנג). בשלהי שנת 1943 הוצאו טוף־סוף לוחמי הפארטיזאנים היוגוסלאוויים ומתנדבים יהודיים אחרים מהמחנות ה"כלליים" והועברו למחנה־אימונים כדי להכשירם עבור הבריגאדה היוגוסלאווית, שהוקמה אז על אדמת ברית־המועצות. ביניהם היו אנגלר ודרי, אשר שבו לעירם כקציני הבריגאדה המזוינת השנייה, לאחר קרבות מרים על חציית הדאנובה, בסֶרביה המזרחית והצפונית, עד לשחרור בלגראד וכל מחוז באצ'קה.

ב־20 במארס 1944 נכנס להונגאריה צבא־הכיבוש הגרמני, כדי למנוע את יציאתה של הונגאריה מ"ברית־הדמים" הנאצית וגם כדי "לסלק סופית את הגורם היהודי", כלומר: לבצע את ה"פתרון הסופי". כל ה"טיפול" בנושא היהודי הועבר לידי "עוצבות המבצע" (Einsatzgruppen), ז.א. לאס־אס. ריבונותה של הונגאריה נרמסה, אך בעלי־הברית הנאציים נתקבלו ע"י האוכלוסייה ספק בשמחה, ספק באדישות. ההתנגדות היחידה באה מצד אסירי הפארטיזאנים היוגוסלאוויים בכלא שאַטוֹר־אַלַיי־אוּיי־הֵיי שבהונגאריה הצפונית. הם השתלטו על הכלא, ניסו לפרוץ אל הפארטיזאנים ביערות סלובאקיה, אך כותרו ונשבו והועלו לגרדום. גיאורג מילר וארווין שפיצר מסובוטיצה היו מראשי המרי הזה. לעומת זאת הצליחה בריחתו של גדוד עובדי־כפייה יהודיים, שהועסקו בפינוי הריסות מתקנים שהופצצו ע"י חילות־האוויר של צבאות הברית. קבוצה זו נקלטה ע"י יחידה סובייטית והועברה ליחידה הפארטיזאנית ה־3 של וויוודינה, אשר אנשיה אף השתתפו בשחרור עירם.

הגירוש ולאחריו

במחצית השנייה של אפריל 1944 בוצע ריכוז של כל יהודי המחוז ושל יהודי סובוטיצה הנותרים ל"רובעי־מגורים יהודיים", כהכנה לגירושם למחנות־המוות. כדי להסוות את כוונתם הזדונית, העמידו הנאצים פנים, כאילו הריכוז לגטאות הוא "לצמיתות". לשם־כם הופעל בית־החולים היהודי בתור "בית־חולים מרכזי לגטאות של מחוז הבאצ'קה". הוקמה "מועצת יהודים" בראשות ד"ר זולטאן לוראנט, אשר הודות לקשריו עם גורמים הונגאריים שונים הצליח להשהות את גירושם של 3,200 יהודי קהילתו עד 16 ליוני, כחודש לאחר ששאר הקהילות במחוז כבר גורשו. בימי הגירוש עצמו נעשו עוד ניסיונות של בריחה אל הפארטיזאנים (אשר רק מעטים מהם הוכתרו בהצלחה), וכן ניסיונות להצלת ילדים (ילדים ספורים אכן ניצלו). מרבית המגורשים נספו במחנות־המוות, ורק כ־10% מהם שבו לבתיהם. יהודים אחדים הצטרפו אל הפארטיזאנים, אשר עד שלהי הקיץ של 1944 נמצאו במרחק רב מן העיר. בשורות הפארטיזאנים נלחמו יהודים במספר לא־מבוטל, וביניהם רופאים והסופר ארווין שינקו.

מסתבר, כי על־אף הקרבנות הכבדים שסבלו, עלתה מידת ההשתתפות של יהודי העיר במאבק נגד הנאצים ועוזריהם על זו של קבוצה אתנית או דתית כלשהי.

שחרור, שיקום ועלייה

ב־10 באוקטובר שחררו את העיר יחידות גדוד באצ׳קה וגדוד "עמק הטיסה" של החטיבה ה־3 של צבא שחרור העם (הפארטיזאני). מהיום ההוא ועד שלהי שנת 1945 שבו לעירם טיפין־טיפין הניצולים המועטים ממחנות־המוות, ממשוחררי השבי ומלוחמי הגדודים הפארטיזאניים. מתוך כ־6,000 יהודי העיר, כ־75% נספו. אחרים שבו לבתיהם ההרוסים, ואילו עשרות אחדות ויתרו על שיבה ופנו לארצות המערב. בשלהי שנת 1944, כשהופיעו הניצולים הראשונים — פליטי מחנות־העבודה מעוני בור (Bor) וגטו בודאפשט — עדיין השתוללה המלחמה בחזיתות שונות, ובייחוד בחבל סרֶם. הצעירים המותשים התנדבו ושוגרו לחזיתות. מרבית השבים נתקבצו באביב 1945.

חרף קשיי קליטה והסתגלות למצב החדש נתחדשו שתי הקהילות שוב במסגרת איגוד הקהילות. במשטר הסוציאליסטי החדש הובטחו שוויון־הזכויות וחופש הפולחן הדתי. בתי־האולפנא נפתחו לרווחה בפני כל החפצים ללמוד בהם. השיקום היה מהיר יחסית, ואף חיי־התרבות שבקהילה נתחדשו במידת־מה. הוקמה מחדש מקהלת "הכינור", שהייתה לטובה שבמקהלות העיר, בניהולם של ד״ר ארנה דיאמנט וליפוט אדלשטיין. עם זאת, שיקומם של האודים המוצלים לא יכול היה להיות מלא. בריאותם של רבים נהרסה.

השלטונות הלאימו את מרביתו של הרכוש היהודי, ואחדים אף סבלו מקשיים בשל "מוצאם מהמעמד הנצלני" ומניכור חברתי, רוחני ופוליטי. באיגוד הקהילות פעלו כחברי הועה״פ — ל. פ׳ישר ול. הורוביץ, בעוד שפרופ׳ ד״ר א. גאמס נטל חלק בעבודה התרבותית. ספרו: "המקרא לאור המאבקים החברתיים" הינו תרומה מקורית לחקר תולדות עם ישראל וביקורת המקרא, מנקודת־ראות מארקסיסטית. את הקהילה המשוקמת ניהלו, מאז השחרור, ראשי הקהל הבאים: ד״ר בלה זינגר, ד״ר סטבן בראון, ד״ר זולטאן לוראנט, מיקלוש הלברור ומירקו וייצנפלד.

בשנת 1947 הצטרפו אחדים לתנועת הבריחה וההעפלה לארץ־ישראל. לבסוף, עם הקמת מדינת ישראל ב־1948, עלו כ־800 מתוך 1,200 יהודי קהילה זו ונקלטו היטב. גם מצבו של המיעוט שנותר בגולה משביע־רצון. המעגל נסגר: מרבית יהודי סובוטיצה שנותרו בחיים לאחר השואה ובתום מאבק־הגבורה בטירוף הגזעני, בשובם למולדתם ההיסטורית, קידשו בפועל את זכר הקרבנות.

במקום הוקמה מצבה מרשימה לזכר קרבנות השואה והגבורה. את המצבה עיצב הפסל נגדור גליד, והיא מכונה "בלדה של הנתלים".

י״ל

נספח

רבני סובוטיצה ופועליהם

הקהילה הכללית

הרב	שנות הכהונה	עיקר הפעילות
שמואל פוליצר	1802–1847	מקדש בית־התפילה הראשון; הוגבל בסמכויותיו בדבר חופה וקידושין (מטעם השלטונות). פעל בתנאים הקשים של המאבק באפליה חוקית וחברתית.
אליקים געץ שוצרין	1812–1815	
ליב (הירש) ליפמן	1847–1861	דרשן ומלין־יושר בעת מלחמת־העצמאות ההונגארית; עודד את ההתנדבות של צעירי קהילתו; קנס ככר הוטל עליו ע״י הצבא האוסטרי המדכא. זכה לביטולו של הקנס, תוך השבת הזכויות והרחבתן.
משה (מור) קוטנה	1861–1902	חרם חרומה לביסוס עבודת־הקודש וחברה קדישא; טיפוח החינוך ועזרה הדדית; בעת השגת שוויון הזכויות — עמידה על הייחוד וההזדהות היהודיים. לצדו פעלו הרבנים בעלי ההשכלה האקדמאית — ד״ר מיקשה וייס וד״ר יוסף פרקש.
ד״ר ברנאט זינגר	1902–1916	ראשון הרבנים המלומדים הן בהלכה והן בהשכלה כללית — מנהיג רוחני ומייצג נאמן של קהילתו בפיסגת התפתחותה, במניין ובבניין. מעצב עבודת־הקודש היכל

		מפואר; מחנך ומחלוצי הרעיון הציוני. בימיו פרשו האורתודוקסים מהקהילה הכללית (מפאת התנגדותם לחידושי הפולחן).
תקופה ללא רב	1916–1922	בשל פטירתו של ד"ר זינגר נותרה הקהילה ללא רועה רוחני מוסמך — מצב שנמשך גם בשנים הראשונות של מלכות יוגוסלאוויה. לשכת קהילות הונגאריה ואיגוד קהילות יוגוסלאוויה (לאחר 1920) עמדו לרשות ק"ק סובוטיצה.
ד"ר יוסף גרזון	1922–1948	רבה של הקהילה בזמן שגשוגה במלכות יוגוסלאוויה ובעת הכיבוש ההונגארי והנאצי, ואף בימי שיקום שארית־הפליטה לאחר השואה ועלייתה לארץ. נפילת שני בניו בימי הכיבוש (1941 — 1944) — מסמלת את גורל בני קהילתו כולה. נפטר בארץ (1954).

הקהילה האורתודוקסית

הרב	שנות הכהונה	עיקר הפעילות
	1903–1921	עבודת־הקודש בחדרי־תפילה פרטיים, ללא רב מוסמך.
משה (מחש) דויטש	1921–	בקיא וגדול בהלכה. עוזריו: החזנים — יצחק בראנדסדורפר וזולטאן סאבו. בנו שמואל — מייסד ומרכז בית־הספר לבנות "בית יעקב"־ראשי הקהל: הרמאן דויטש ואנדור חתנו של הנ"ל.
יעקב קאלישר	ערב מלהע"ש	

ארכיון המכון לתיעוד היסטורי של אוניברסיטת חיפה: YU-202. אי"ש: 10/9–0, 3218–03, 3211–03, 3015–03, 257–02.

JG, 4.5.1928

JP, 1959, no. 5–6, p. 13; 1965, no. 9–10, p. 20; 1971, no. 11–12, p. 18; 1973, no. 7–8, p. 64; 1974, no. 0–10, p. 20; 1975, no. 11–12, p. 16; 1979, no. 9–10, pp. 43–47; 1980, no. 11–12, pp. 33, 39; 1981, no. 5–6, p. 51; 1982, no. 5–7, pp. 7–10.

Ž, 11.5.1923, 15.8.1923, 1.1.1926, 29.1.1939, 24.2.1939, 19.5.1939, 23.2.1940, 19.4.1940.

ŽSv, 13.3.1921, 13.10.1922, 20.1.1923, 6.6.1923.

יקיר אבנסוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, תל־אביב, 1971, עמ' 268–272.

יוסף לרינר, ראשית המרי בבאצ'קה, ורצח היהודים בסריקות משטרתיות, ינואר 1942, דפים לחקר תקופת השואה, אוניברסיטה חיפה, תשל"ט.

Randolph Braham, *The Politics of Genocide-The Holocaust in Hungary*, 2 Vols, New York, 1981, pp. 555–645.

Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1970.

Idem: *History of Yugoslavia*, vol. II, New York 1974, pp. 575–582, 654–5.

Dr. Olga Frenkel-Šomlo, Istorija jevrejske bolnice "dr. Singer Bernard" u Subotici, *JA*, Beograd, 1968–70, pp. 124–134.

Dušan Jelić, Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOB-u Jugoslavije, *Zbornik* no. 3, Beograd, 1975, pp. 53–213.

Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941, godine, Beograd, 1982, pp. 39–40.

Dr. Zoltán Lorant, *A Szuboticai Zsidó hitközség története* (ms.)

Magyar Zsidók Könyve, Budapest, 1943–5703, p. 479.

Magyar zsidó szemle, Budapest, V(1888), p. 386.

Magyar rabbik, Nagyszombat III (1907), no. 4 p. 40; no. 12 p. 155.

Mirjam Rajner, Sinagoge u Jugoslaviji, *Kadima* no. 42, Beograd, 55–165, 1981.

J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 1238–252, 256–262.

Spomenica 1919–1969 Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969.

Djordje Vasić, *Hronika o oslobodilačkom ratu u Bačkoj*, Novi Sad, 1969, pp. 26–42 120–127.

Dr. Mirko (Imre) Vidor, Osnivanje subotičke jevrejske opstine, *JA*, Vršac, 5689 (1928–29) pp. 71–75.

Idem, 1775–1925 A Szuboticai zsidóság története (szemelvények a készülö monográfiából), *Szombat*, 8.12.1925, pp. 19–23.

Zločini, pp. 136–143, 166–172, passim.

סומבור Sombor (בהונגארית Zombor)

חבל באצ'קה (Bačka) בגליל (אזור אוטונומי) וויוודינה (Vojvodina)

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1790		3	
1798		8	
1817		22	
1838		22	
1846		29	211
1868	25,000		284
1900	29,609		882
1921	31,342		1,155
1931	32,334	240	1,175
1940			1,620 (לרבות המחוז)
1947			201
1961	38,000		61

עיר בצפון־מערב באצ'קה. מרכז לשיווק מוצרי חקלאות ותעשיית מכונות חקלאיות, וכן תעשיות כימיות, טקסטיל, עיבוד עורות ועוד. העיר נבנתה בשנת 1666. משנת 1745 קיבלה מעמד של "עיר חופשית" במסגרת הקיסרות ההאבסבורגית. המקום שימש נקודת־סָפָר ומבצר בין אוסטרו־הונגריה לקיסרות העות'מאנית.

ההתיישבות היהודית

יהודים הגיעו למקום בשלהי המאה ה־18. מאז ידוע על מלווה בריבית בשם אליהו, שהיה ספקו של הרוזן בסאנקוביץ'. לקראת סוף המאה נזכרים סוחרי עורות ונוצות — יצחק ויעקב שטיין. על ראשיתה של ההתיישבות המידע קלוש. עוד בשנת 1790 התנגדו ראשי העיר וסוחריה לנוכחות יהודית. ברם, מסוף אותה המאה היו יהודים בעיר בתור תושבי־קבע. בחילוף המאה ה־18 וה־19 נזכר רק שם אחד של יצחק סקולה המוהל, אף כי שהו שם לפחות 8 משפחות.

ראשוני היהודים גרו קודם בסביבות העיר והיו באים אליה לשם מסחרם, ובשנות ה־80 של המאה ה־18 לא זו בלבד שלא יכלו להתאכסן בעיר, אלא גם חויבו בסימני־היכר מיוחדים. מראשית המאה ה־19 ידועה בקשתו של פיליפ היידושקה לקנות בית במרכז העיר. מאותה תקופה ואילך התיישבו יהודים גם בעיר עצמה. בית־הקברות היהודי הראשון הוא משנת 1805. בשנת 1823 כבר היה שם "שופט היהודים" (Judenrichter).

הקהילה ו"חברה קדישא" נתארגנו בשנת 1828. בית־תפילה ומקווה התקיימו כבר משנת 1825. בין המייסדים היו יעקב שטיין הנ"ל, שמעון האי, מיכאל הולנדר ומנחם שלזינגר.

מוצאם של יהודי סומבור הוא מאוסטריה, מצ'כיה, מפולין ומגרמניה. ראשוני הסוחרים, וביניהם יצחק אוסטרייכר, מארקוס אברהם ושלמה גולדשמיד, נתקלו מיד בהתנגדות (בשנים 1810–1811) מצד הסוחרים הנוצריים, בעלי החנויות. בראשית שנות ה־20 של המאה ה־19 התירו שלטונות העיר חופש־מסחר ואף מגורים ליהודים. באותה תקופה היה משה פישר ספק סוסים לצבא הקיסרי. בשנת 1810 ביקשו היהודים רשות לבנות בית־כנסת, אך חנוכת בית־התפילה נדחתה לשנת 1825. אות לחדירתם ולהשתרשותם בעיר מהווה העובדה, שבשנת 1811 היו בין 59 חנויות־פתחות 6 בבעלות יהודית. כין היהודים היו גם רוכלים ניידים. בשנת 1816 מנסים הסוחרים הנוצריים שנית להשיג איסור כניסתם של יהודים. בשנת 1817 גרו 18 יהודים בעיר ברשות, ובשנת 1818 ידוע כ"שופט" ביניהם: משה פאשקיס. בשנת 1821 נזכרים: לזר רוזצווייג, כנראה כסוחר, ושלמה גרינפלד כמלמד תינוקות.

הקהילה מתארגנת

תקנון הקהילה משנת 1828 אמנם כתוב באותיות עבריות, אך הוא בשפת יידיש־דויטש. שמה המלא של "חברה קדישא" היה "חברה קדישא דביקור חולים הלווית המת וגמילות חסדים" על־פי דוגמת ק"ק האלברשטאט שבגרמניה. בחותמת הקהילה כתוב "קהל עדת ישורון בעיר זאמבאר". בראשה עמדה מועצה בת 11 חברים וראש הקהל היה לזאר שטיין, אשר לשם פרנסתו מכר אבק־שריפה. עזרו לידו — היינריך לבל, אברהם שיין, ד"ר ז'יגה גוטמן, ישראל הרצוג ואחרים.

רבה הראשון של הקהילה היה דוד כהן. אחריו שימש בקודש ר' ד"ר מיכאל פישר, שבא מהונגאריה. משנת 1851 ניהלה הקהילה רישום של השינויים במעמד האישי, ומאותו זמן עלה גם מספר היהודים וחל גיוון בעיסוקיהם (פרוון, מו"ס ובעל ספריית־השאלה, אופטיקאי ועוד).

בשנת 1853 נפתח בית־ספר עממי יהודי; מנהלו היה יצחק בכרך. אף מצבם החברתי של היהודים השתפר, דבר שמצא ביטוי בכך, שיו"ר הקהילה, מוריץ שטיין, נבחר גם כנשיא ה"לויד" (אגודת אנשי־עסקים מקומיים). בשנות ה־60 ניהל את העדה שמואל שין.

אגודת "ביקור חולים" נפרדת פועלת משנת 1866, ואילו אגודת הנשים נוסדה בשנת 1871. הפעילות הראשונות היו טיין ורוזאליה שפיצר.

בשנת 1866 נחנך בניין משרדי הקהילה, שמחירו היה כ־12,000 פורינט. הגבאים היו: איגנץ שפיצר וב. וייס.

בקונגרס הכללי ליהודי הונגאריה, בשנת 1867, השתתף בשם קהילה זו ז'יגה שטיין, ומאותו זמן משתייכת הקהילה לזרם החדשני־הניאולוגי ביהדות. ברם, האורתודוקסיה לא נעלמה כליל. מדי־פעם נתקיים מניין קטן, עד לעת החדשה. הפילוג הראשון אירע בשנת 1877, אך לא האריך ימים.

בשנת 1875 נסתיימה בנייתו של בית־הכנסת. בית־ספר עממי יהודי פעל במסגרת הקהילה, ובו שתי כיתות מיוחדות לבנות.

תופעות אנטישמיות

התייצבותם של היהודים והשתלבותם בחיי הסביבה לא עברו בלי לעורר קנאה ואיבה. כך נתפרסמו מאמרים אנטישמיים בעיתון "בוניאֶוואץ" (Bunjevac) בפברואר 1882. אף כומר בשם סטאנוייאוויץ' הסית נגד היהודים. אך דברי־השטנה הללו נשארו מילוליים וללא המשך. בשנת 1887 קיבלה הקהילה תקנון חדש, ולבית־הכנסת הוכנסו עוגב ומקהלת גברים, כמנהג הניאולוגים ההונגאריים. העדה חויבה לעבור משימוש בשפה הגרמנית להונגארית, ובקשר לכך נשמעו טענות נגדה, כשם שבדור הבא הוכרחה להשתמש בשפת המדינה החדשה — הסרבו־קרואטית, תוך ויתור על ההונגארית, שנהפכה במשך הזמן לשפת־אימם של רוב היהודים. בשנת 1897 נוסד מושב־זקנים יהודי, שנתקיים עד לשואה.

הקהילה — מוסדותיה ופעיליה

בבית־הכנסת, במקהלה שליוותה את החזן (פאשקיס) — השתתפו גם נשים. הגבאים היו קארל חוכהיים, ארמין קוראלק ומור סילאג'י. בקהילה התנהל ויכוח — אם להמשיך "למכור" עליות לתורה, אם לאו. הדעות נחלקו בנידון*. לקראת סוף המאה נתארגנה ה"חברה קדישא" מחדש, ובראשה עמד ליאופולד בראן. בראש הקהילה עמד אז ד"ר מור שפיצר. את ספר המעמד האישי ניהל וילמוש וייס.

בסוף המאה ה־19 כיהן ברבנות ד"ר מיכאל פישר. בראשית המאה ה־20 שימש בקודש ר' דוד כהן.

בשנים 1905–1906 שופץ בית־הכנסת, בהוצאה יחסית גדולה — כ־40,000 פלורינים. נעשה ניסיון לארגן "תלמוד תורה" לילדים במתכונת גדולה, אך הוא לא עלה יפה. אולם נותרה הצורה של לימודים משלימים, ובאותו שם. הממונים היו נ. גרינבאום וד"ר א. שר. את הקהילה המשיך לנהל מור סילאג'י (נבחר פעמים אחדות) עד לתום מלחמת־העולם הראשונה. אחריו בא ד"ר לאיוש צייזל. בראש "ביקור חולים" עמד תחילה דוד האלאס ואח"כ פ. ויידינגר. ב"גמילות חסדים" עסק שאמו שאפי'ר.

בתפקודו של בית־הספר התעוררו מדי־פעם בעיות ועל רובן התגברו, בסיוע הקהילה ובמאמצי המורים עצמם (יהודית צייזל וש. פארטוש, האחרון שבמלמדים המקומיים). בוועד למען בית־הספר פעלו ד"ר ד. קוהלמן ואלברט קליין, עד שהמוסד הועבר לרשות ממלכתית במשטר היוגוסלאווי, בראשית שנות ה־20 למאה הנוכחית.

"חברה קדישא" המשיכה לפעול כדבעי, בהנהלתם של יוסף הולנדר, איגנץ שר ומאיר גלאנץ. מאז 1928 היה האחראי למצוות חסד של אמת — יָנוֹ ואמוֹשֶׁר, ועזרו על־ידו מ. אנגל, ל. ברייאר ויעקב קורן. חדר "צידוק הדין" הושלם באותו זמן.

בשנות ה־20 נתמנה ד"ר שמעון גוטמן לרב. הוא עשה רבות לחיזוק ההכרה הדתית והתרבותית־לאומית. הוא שחיבר את המונוגראפיה (היחידה) על קורות העדה. נפטר ערב המלחמה, בשנת 1939.

ראשי הקהילה באותו זמן היו אנדריה ואמושר, ד"ר ארמין שָׁר וד"ר הנריך אלברט. בתור חזנים שימשו יעקב שפאסר ומשה בירנבאום (נספו בשואה). מורה־הדת היה מ. שונברגר.

המניין האורתודוקסי המשיך להתקיים. בראשותו של יוסף גרוס; משנת 1933 התפללו האורתודוקסיים בבית־תפילה משלהם ושחיטתם הייתה נפרדת. משנת 1936 הוכרו גם רשמית כיחידה דתית עצמאית. השתייכו לה כ־70 איש.

* מיעוט של משכילים דרש לבטל את מנהג המכירה, ואילו הרוב המכריע היה בצד המשך המנהג המסורתי הזה. המנהג שנשאר אפוא בעינו.

הציונות המקומית

בראש הסניף הציוני המקומי עמדו ד"ר ב. נאג', ד"ר מירקו גוטמן וז"גה־ז'יבקו פולאצ'ק.

אגודת הנוער הראשונה נוסדה בשנת 1912 ע"י ד"ר רפאל פרידמן, בר גיורא בראנדייס וא. רוזנצוייג. ב־1920 היא נקראה "עזרא", ומנהיגה היה אז פאול לייבוביץ'. משנת 1921 הוסב שמה ל"אגודת הנוער היהודי". האגודה הייתה פעילה בשדה התרבות והאמנות. בשנת 1923 הציגה בהצלחה את המחזה "שולמית". נזכיר אחדים מבין הפעילים: ד"ר קאלמן, ד"ר פרנץ פרידמן, ד"ר אטלש וחנה לבל. בראשית שנות ה־30 היו ניסיונות להקים קנים של "השומר הצעיר", "בני־עקיבא" ו"תכלת־לבן", אך התנועה שהקיפה את מרבית בני הנוער בעיר הייתה בית"ר. עם מייסדיה ועסקניה של תנועה זו נמנים גיורא רודר, פ. אוסוא ואליעזר שפר (לימים: צרן). אח"כ פעלו סקלי שאף ופנחס בירנבאום (בנו של שו"ב).

פרנסות ופעילות ציונית

המשבר הכלכלי העולמי לא פסח על קהילת סומבור ונתן בה את אותותיו. בשנות ה־30 נזקקו 20% מבני הקהילה לסעד ולתמיכות שונות. הקהילה ארגנה "מטבח עממי", שהקל על העניים והחולים.

בקרב הקהילה שלטו הציונים, אך ההתבוללות ההונגארית לא חדלה לחלוטין מלהתקיים. היו גם המרות־דת יחידות, ומאמצע שנות ה־30 התחזק במקום גם הראדיקליזם השמאלני, ואחדים מצעירי ישראל הצטרפו למחתרת הקומוניסטית. סמוך לשואה יצאה לפועל עלייה בלתי־חוקית של צעירים ספורים, משורות בית"ר.

בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם היו עיסוקיהם של היהודים מגוונים למדי. ביניהם היו תעשיינים — בענף העורות, לרבות יצוא מוצרים (משפחת קרנ'י העסיקה 200 פועלים); בטקסטיל (גרוסברגר); בעיבוד קנבוס. כמו־כן התקיימו בית־דפוס, בית־חרושת לסבון, למיטריות וכו'. היו גם בעלי חוות חקלאיות, בעלי טחנות־דוח ויצואני תוצרת חקלאית, בעיקר חיטה. כן עסקו יהודים בהובלות ובבנקאות (האחים לדרר, סלאשור, רוזנברג. האחרון קיים יחסי ידידות עם המנהיג הקומוניסט הנודע משה פְּיָאדֶה, שלח לו חבילות בתקופת מעצרו הארוכה, ואחרי שחרורו העמיד את בית־המרגוע שלו לרשותו). כן היו בין היהודים בעלי־מלאכה, וכאמור, מספר לא־מבוטל של חולים, קשישים ומחוסרי־מקצוע, שהתפרנסו מקופת הציבור.

יש להזכיר, כי לקהילה היו מסונפות משפחות אחדות מ־8 כפרי הסביבה הקרובה, והיא סיפקה ליהודים הללו את כל צורכי הדת.

רבה של פאראבוץ' הסמוכה (ר' שם), ד"ר ארנסט (אליהו הלוי) שפיצר, בא לשמש בכהונה אחרי פטירתו של הרב ד"ר גוטמן. הוא גורש, יחד עם בני עדתו, למחנות ההשמדה. הוא נמנה עם ניצולי־השואה הספורים. פרסם זיכרונות על מקצת מה שעבר עליו (ר' במקורות).

השואה

העיר השלווה והבלתי־מוגנת סומבור "נכבשה" ע"י הצבא ההונגארי ב־12 באפריל 1941. לאחר שהכובשים ביימו התקפות, החלו רדיפות, ובראש ובראשונה נגד יהודים וסרבים. נאסרו "בני ערובה" והוחזקו במעצר תקופות ארוכות. ביולי של אותה השנה גויסו יהודים לגדודי־עבודה, בהם עונו והורעבו, ורק מעט־מזעיר מהם נותרו בחיים — אחרי "טיפול" בידי הסולדאטסקה ההונגארית, שכלל "ניקוי שדות־מוקשים" בחזית המזרחית.

בעיר עצמה היו הוצאות־להורג שרירותיות, ללא כל משפט (ד"ר פופר, ד"ר א. פישר ועוד כ־10 יהודים).

אז באה ה"קונטריבוציה": הקהילה היהודית נאלצה לשלם לגנראלים הכובשים־ה"משחררים" למעלה מחצי מיליון פנגו, שהם 5 מיליון דינרים טרום־מלחמתיים, תחת איומים והשפלות. התירוץ היה, שהיהודים מימנו, כביכול, בימי השלטון הקודם, הקמת מתקני ספורט עבור הסרבים, ועתה עליהם לשלם עבור "איצטדיון הונגארי".

אחרי נחשולים אלו באה רגיעה יחסית, והיהודים המשיכו, תוך כדי הגבלות, בעסקיהם, וחיי־הדת לא הופרעו אף הם, עד ל"כיבוש השני" — הפעם ע"י הצבא הנאצי, שנכנס לעיר ב־19 במארס 1944. בעקבות הכיבוש הזה נאספו, ב־5 באפריל 1944, מיד אחרי חג הפסח, בי"א בניסן תש"ד, כל היהודים והובלו למחנה באצ'קה טופולה, ומשם נשלחו לאושוויץ. יחידי סגולה בלבד, וביניהם הרב ד"ר א. שפיצר, הועברו לברגן־בלזן, ושם שוחררו ע"י כוחות בעלות־הברית.

בסיכומו של דבר, למעלה משני שליש מבני קהילה זו נפלו קרבן לטרף ההונגארי והנאצי. המספר המתועד של קדושי קהילה זו מגיע ל־946 נפש.

לוחמי־החופש

ראוי לציין, שצעירים מספר הצטרפו לשורות הלוחמים האנטי־נאציים ולחמו ביחידות פארטיזאניות יוגוסלאוויות. בין אלה הצטיינו שתי נשים: ד"ר רוז'יצה ריפ, רופאה (על שמה נקראת כיום מרפאה) וקורנליה סנדה, אשר הייתה לפני כן גם לוחמת רפובליקאנית בספרד. מבין אלה שהצליחו לברוח מגדודי־העונשים בחזית המזרחית ושעלה בידם להגיע ליחידות הסובייטיות, בודדים — כגון ג'. קסלר, ל. לושין, א. הורוביץ ומ. גבירץ — שבו במדי הצבא האדום, אחדים מהם בתור קצינים, והמשיכו להילחם בפאשיסטים עד לסיום המלחמה. חלק ממארגני ומבצעי חבלות נגד כוחות הכיבוש במחוז סומבור היו סטודנטים יהודים, שרובם נתפסו ע"י השלטונות ההונגאריים, נשפטו לשנות מאסר, אך בשנת 1942, צורפו ל"גדודי העבודה" ששוגרו לאוקראינה ושם קיפחו חייהם רובם ככולם.

שיקום הקהילה

בסתיו של שנת 1945 נתארגנו האודים המוצלים מאש, הלוחמים וחוזרי המחנות, וחידשו את קהילתם. היו"ר: ד"ר מ. גוטמן, מחוזרי השבי הגרמני. לפניו כיהנו: אליו ברייאר וד"ר נ. סאנטו. בשנת 1953 הוקמה בבית־העלמין היהודי מצבת־זיכרון נאה, ובה נחרתו שמות הקרבנות.

בית־הכנסת הועבר לידי העירייה. הוא משמש עכשיו בית־ספר מקצועי, ואילו המניין מתקיים בבניין הסמוך, הקרוי "בית־התפילה הקטן".

בעת העליות ארצה, בשנים תש"ח–תש"ט (1948–1949), עלו 70 יהודים, לרבות הרב ד"ר שפיצר והלוחמים הנ"ל בשורות הצבא הסובייטי.

הקהילה המיותמת ממשיכה להתקיים.

אי"א: B–79

איו"ש: 010/8, 03/2605, 8–10–0 (רשימת חללים)

JP, 1960, no. 1–2, pp. 25–29; 1974, no. 9–10, p. 21.

Z, 18.7.1919, 26.4.1940.

ד"ר א. שפיצר, קהילת סומבור בחורבנה (דפי זכרון לקדושי הקהילה), דפוס עוריאל, ירושלים, תש"ל/1970.

Milenko Beljanski, Somborski Jevreji (1735–1970), *Zbornik* no. 4, pp. 1–54, (Summary in English).

R. Blam, *O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji*, (ms.)

Dr. Borovsky, *Bács-Bodrog vármegye, II*, Budapest. 1898(?), p. 507.

Dr. Simon Guttmann, *A szombori zsidók története*, Zombor, 1928.

D. Jelić, Jevreji u Podunavlju i Bačkoj, *Zbornik* no. 3, pp. 53–213, (Summary in English).

JA, Vršac, 5688 (1927), 5689 (1928), 5690 (1929–30).

MZsL, Budapest, 1929.

Magyar Zsidó Szemle, Budapest V (1888), p. 112.

J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 155, 244.

סטאניישיץ׳ Stanišić

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1900	6,688		156
1921		12	52
1931	7,596		80
1940			31

כפר בבאצ׳קה הצפון־מערבית, קרוב לגבול הונגאריה, בקרבת העיר סומבור. טחנות־רוח, תעשיית לבנים וקנבוס.

קהילה קטנה שהתארגנה במחצית השנייה של המאה ה־18. בית־הכנסת נחנך בשנת 1778, אך על הדורות הראשונים של הקהילה אין מידע.

בין שתי מלחמות־העולם ניהל את העדה, בתור ראש הקהל, בנה ליכט, הגבאי היה מקס ברודר, וכחזן שימש בלה וייס. על ״חברה קדישא״ היה ממונה מוריץ אהרנפריינד.

בשואה נפלו יהודי המקום קרבן לכובשים ההונגאריים והנאצים, והקהילה לא חודשה.

Milenko Beljanski, Somborski Jevreji (1735–1970), *Zbornik* 4, 1979, p. 43.

JA, Vršac 5690 (1929–30).

Dragoljub D. Čolić, Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik* 4, 1979, pp. 111–213.

סטארה מוראוויצה Stara Moravica (בתקופה ההונגארית — Omoravicza או Kossuthfalva).

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1812–3		11	30
1850–4		41	204
1900	6,760		153
1931	8,034		78
1940	?		38

עיירה במישורה של באצ׳קה. אזור חקלאי פורה (מטעים) ומרכז תעשייתי — לבנים, טקסטיל, רהיטים, עצים, נעליים, שימורי פירות.

במאה ה־16, שדה־קרב ונקודת־מעבר במלחמות בין האוסטרו־הונגארים לבין הטורקים העות׳מאנים.

יהודים הגיעו למקום בשלהי המאה הקודמת. היהודי הראשון המופיע בכתובים הוא משה רוזנפלד. הרופאים הראשונים במקום היו: ד״ר ו. דָמבין, ד״ר דָרי וד״ר יוסף שְׁוָדָר, מהם שהיו רשמית גם רופאים צבאיים ורופאים מחוזיים.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1850. באותה תקופה נוסד גם בית־ספר יהודי, שלמדו בו, בתקופות שונות, בין 20 ל־45 תלמידים. מחצית תקציבה של הקהילה הוקדש לקיום מוסד זה. בין המורים היה ליב שולהאץ, שנפטר בשנת תרנ״ג/1893.

יו״ר הקהילה במשך 40 שנה, עד לשנת 1923, היה יוסף אונגאר.

בין המשפחות הראשונות שהתיישבו במקום נזכיר את משפחות: גלאזר, שפין, דויטש, פלֶש, ברגל, ריינר ולדרר. מרשימת הנפטרים, שהתנהלה בעברית, אנו למדים כי בסוף המאה ה־19 היו גבאי ״חברה קדישא״: בנימין אונגאר, משה ברגל [בערגעל] וישראל חיים קליין.

פרנסתם של יהודי המקום הייתה בעיקר ממסחר, ובמקצת ממלאכות וממקצועות חופשיים, בעיקר מרפואה. במשך הזמן היו ביניהם אף בעלי חוות חקלאיות, מנהלי חוות ומשגיחים, וכן סוחרים בנוצות ובבגדים ישנים.

בין שתי מלחמות־העולם היו ראשי הקהל: אימרה אונגאר, ד״ר אלכסנדר שפאייר ואדה קראוס. בקהילה נתקיימה אגודת סעד בשם ״קרן קיימת״, שיסודהּ בנימין אונגאר ורעיתו באבט לבית אינגוס.

הרב היה י.ה. פרנקל, והחזן — שמעון שורץ.

הקהילה חוסלה בעת השואה, ולא חודשה. אחרי ההוצאות־להורג הראשונות ע״י הפולשים ההונגארים, גויסו כל הצעירים ל״גדודי־עבודה״, לעבודות־פרך, אך למעשה לאבדון בטוח בחזית המזרח (אוקראינה) בכפור, הרעבה או בשדות מוקשים שבניקוים הועסקו. הנותרים בחיים גורשו במאי 1944 ע״י הגרמנים לאושוויץ (דרך סובוטיצה ובאייה).

מ״ס

א״א: B–512.

ספר מוכיר נשמות דח״ק אמארוויטצא, תרנ״ג לפ״ק, 1893.

Dr. S. Borovszky (ed), *Bács-Bodrog vármegye*, Budapest 1901.

JA, Vršac 5690 (1929–30).

D.D. Čolić, Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik 4*, 1979, pp. 111–213.

D. Jelić, Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije, *Zbornik 3*, 1975, pp. 53–210.

סטארה קאנ׳יז׳ה Stara Kanjiža

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	16,532	375
1921	18,060	285
1931	19,108	223
1940		174
1968	11,000	—

עיר בגדה המזרחית של נהר טיסה, באזור חקלאי פורה. היישוב נוסד במאה ה־14.

יהודים באו למקום מראשית המאה ה־19. בית־הכנסת הוקם בשנת 1861.

העדה התפצלה בעת החדשה לשתי קהילות — הניאולוגית, ובה הרב, והאורתודוקסית הקטנה — בעקבות הפילוג הידוע בקרב יהדות הונגאריה.

בשנת 1887 נבחר לרבה של הקהילה ד״ר ארמין פלאָש.

בראש הקהילה הניאולוגית עמדו זיגמונד קראהל ומוריץ ברצי. הגבאי היה שאנדור פורסטר. בראש ״חברה קדישא״ פעלו שמעון שילר וגרשון שטרן. החזן היה הרמן וייס. במסגרת הקהילה נתקיימה גם ״חברת בחורים״, שבראשה עמד עמנואל שטרן. בקרב הנוער פעלו ארנסט פישר וארנסט שפר (עלה ארצה). באגודת הנשים פעלו הגברות וייסברגר וגרינר.

בשנות ה־20 פעלה במקום קבוצת נוער ציוני בשם ״עבריה״.

בראש המניין האורתודוקסי עמד ברנאט מֶנצֶר, ושליח־ציבור היה שלמה ברקוביץ׳. הראשון היה גם חבר בהנהגת ״ברית הקהילות האורתודוקסיות״ שביוגוסלאוויה. יהודים שהתגוררו בכפרי הסביבה, כדון במארטונוש, השתייכו לקהילה זו.

בסוף המאה הקודמת הוקם במקום סניף של כי״ח, שבראשו עמדו בני משפחת קראהל הנ״ל (אדולף וזיגמונד) ועם חבריו נמנו: מריץ הרן, אבנשפאנגר, ל. ביכלר ול. וולף.

בשנות ה־30 הופיע בעיר כתב־עת יהודי בשם ״ווורייסקה סלוגה״ (״Jevrejska Sloga״), אך לא ידועים פרטים עליו. גראה, שהופעתו הייתה חד־פעמית או קצרה עד־מאוד.

בשואה הקיץ הקץ על יהודי המקום, באשר נספו כה בני קהילה זו בצורה אכזרית ומהירה למדיי. הקהילה לא חודשה אחרי השחרור, בהיעדר ניצולים. הוקמה מצבה לזכר הקרבנות.

א״י: B–506.

BCh, I, 1887, p. 142.

סיבאץ Sivac

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1920		40	
1926		27	70
1931	8,838		73
1940			47
1947	11,500		—

כפר גדול במרכז באצ׳קה, על תעלה המקשרת בין הנהרות דאנובה וטיסה. מרכז לסחר בתוצרת חקלאית ולתעשייה זעירה.

האוכלוסייה הייתה מחולקת שווה בשווה בין סרבים, הונגארים וגרמנים (עד תום מלחמת־העולם השנייה) וכללה מקצת יהודים וצוענים.

יהודים הגיעו למקום, כפי הנראה, עוד במאה ה־18, אך אין על כך ראיות ברורות. הקהילה התארגנה במשך המאה ה־19, ובית־הכנסת נבנה בשנת 1878.

הקהילה קיימה בית־ספר עממי משלה. בני הקהילה קיימו את מצוות הכשרות.

היהודים עסקו, בין שתי מלחמות־העולם, במסחר בעורות, בתוצרת חקלאית, ובעיקר בסחר גוצות וקנבוס. היו ביניהם גם פונדקאים.

ראש הקהל היה וילים לדור, ושליחי־ציבור היו ליאו ליפשיץ ויוסף קנאקר.

הקהילה קיימה קשר הדוק עם קהילת סומבור הסמוכה.

בעת השואה הובלו יהודי סיבאץ לאושוויץ ושם נספו כולם, פרט לנערה אחת.

הקהילה לא חודשה.

א״י: B–244.

י׳. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלאוויה, תל־אביב, תשל״א 1971 (ע׳ 274).

Bilten, 15.1.1973, 30.11.1979, 1.2.1983, no. 9–10, 1983, p. 41.

M. Beljanski, Somborski Jevreji, *Zbornik* 4, p. 43.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Zločini p. 136.

BAIU, 2ème sèrie, no. 14 (ler et 2ème semestre) 1889, p. 143, *no. 17 (1892 p. 131, no. 18 (1893) p. 112.*

JA, Vršac 5690 (1929–30).

Dušan Jelić, Prilog izučavanju bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije, *Zbornik 3*, 1975, pp. 53–210

Zsidó Ujság, Novi Sad, no. 7, 5.5. 1933.

Zločini, p. 166.

סיסאק Sisak

ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	8,802	329
1931	10,915	230
1940		258
1961	26,647	—

עיר ונמל ע״נ קופה, בשפך הסאווה. מרכז מסחרי ותעשייתי (ברזל־פלדה, נפט, תעשיות כימיות שונות, טקסטיל).

המקום מיושב עוד מימי קדם, ובימי הביניים המאוחרים שימש כעיר מבצר אוסטרית נגד הטורקים־העות׳מאנים.

יהודים התיישבו במקום במחצית השנייה של המאה ה־19, בעיקר מאז שנסלל קו רכבת המקשר את העיר עם זאגרב (1862). המתיישבים באו מוינה ומשאר חלקי הקיסרות ההאבסבורגית. הם עסקו במסחר בחיטים בעיקר.

אין מידע מדויק על ראשיתה של הקהילה ועל ראשוני פעיליה ופרנסיה.

בין המשפחות שבאו מוקדם לסיסאק, ניתן להזכיר את המשפחות ליברמן, גולדמן וקורנפלד — אמנם במרוצת הזמן העתיקו כולן את מושבן לזאגרב. כ״כ משפחות אלכסנדר, רייס, פ׳ריש ופ׳לש נמנות בין בני הקהילה הותיקים.

בסוף המאה ה־19 הוקמה מקהלה מעורבת בת 11 קולות, שסייעה לחזן בחגים.

בראשית המאה הזו, היה פעיל ציוני במקום — תיאודור כהן. בעת החדשה ריכז את הסניף הציוני — מילאן רייס. בשנת 1919 ייצג את הקהילה בכנס קהילות קרואטיה — רייס הנ״ל. באותה שנה נתארגנה אגודת נוער ״מכבּיאָה״.

הרבנים מראשית המאה ה־20 — ד״ר ברטהולף, ד״ר חיות, ובין שתי מלחמות־העולם — ד״ר בנו רייס (נספה בשואה, כשהוא בן 60).

החזן האחרון היה יצחק קלינקובשטיין, יליד פולין.

ראש הקהל האחרון היה ד״ר אמיל פ׳לש (ולפניו ד״ר פ׳ריץ).

הנוער היהודי היה מאורגן, משנת 1919, בסניף ״מכבי״ (העסקנים היו אז: אשר וא. יונגוירט).

מנהיגת הסניף המקומי של ויצ״ו היתה הגברת פריץ.

השואה

בשואה הקץ הקץ על קהילה זו.

בעת השלטון הפאשיסטי הקרואטי נספו כל היהודים.

במקום פעל זמן־מה מחנה מיוחד לילדים (סֶרבים ויהודים), שהורעבו והומתו בהרעלה מכוונת ע״י האוסטאשה.

מחנה אימה זה הוקם ב־3 באוגוסט 1941 ונקרא רשמית ״מחנה מעבר לפליטים״. עברו בו למעלה מ־7,000 ילדים. בספטמבר 1942 הופרדו כ־2,000 ילדים מעל אמותיהם (אשר שוגרו לעבודה בגרמניה). הם הוחזקו ערומים וללא מזון. לבסוף הומתו באולם סגור ספוג בנגיפי טיפוס המעיים. המחנה חוסל ב־8 בינואר 1943.

הקהילה לא חודשה.

א״א: B–363, B–37, B–7.

JIM — Slavonija.

JP, 1975, no. 1–2.

Ž. 22.3.1920, 20.8.1920, 20.9.1919, 19.5.1940, 30.6.1940.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Lexikon narodno-oslobodilačkog rata i revolucije, 1941–5, pp. 614–15.

סלאבונסקה פוז׳גה Slavonska Požega

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1793		174
1900	5,780	578
1921	7,023	335
1931	7,125	468
1940		123
1961	13,251	—

עיר בסלאבוניה המזרחית, על הגדה הימנית של נהר אורליאווה. מרכז לתעשיות קלות וכן לתעשיות עצים ופלדה. מקום מיושב עוד מימי הרומאים. במאות ה־16 וה־17 היה המקום מרכז אזורי במסגרת הקיסרות העות׳מאנית. העיר התפתחה תחת השלטון האוסטרי מבחינה כלכלית ותרבותית. בשנת 1699 נוסד בה בית־ספר תיכון.

אחרי דחיית בקשתם להתיישב בעיר ע״י הקיסרית מאריה תרזיה (בשנת 1753), הגיעו יהודים אליה במחצית השנייה של המאה ה־19 מחלקיה הצפוניים של האימפריה האוסטרו־הונגארית. היהודי הראשון שקיבל זכות לישיבת־קבע בעיר היה אדם רוזנברג, בראשית המאה ה־19.

עוד לפני־כן השתתפו סוחרים ספורים בירידים (כמו ביריד של 1757, למשל), ומהם אף התיישבו תחילה בכפרי הסביבה. קרה שגורשו מהם, כמו בשנת 1816, וב־1848 ריחף על ראשי היהודים המתיישבים בעיר איום של גירוש, אשר לא נתבצע בסופו של דבר.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1898 ובית־עלמין קיים משנת 1900. "חברה קדישא" נוסדה בשנת 1904, והממונה הראשון עליה היה מקסו שטיינר.

בשנת 1909 ייצג מ. שטיינר את קהילתו בכנס הקהילות הקרואטיות בזאגרב.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה: ד"ר ב. לוינגר, ד"ר אוסקר בריכטא, ליאו שטיינר, יוליה פ׳רים ושמואל וייס. הגבאים היו יוסף אדלר ואדולף שורש.

כרבנים כיהנו: ד"ר משה מרגל, ד"ר לזר רות, מרדכי ריקוב, פנחס קלר, המכונה "מרתף", וד"ר מנחם־ניקולה לאסלו. החזנים היו: ריכרד מרדכי, יוסף וייסמן וריקוב.

התנועה הציונית החלה בראשית המאה ובשנת 1906 נוסדה האגודה הראשונה, ביזמתם של הרופא ד"ר שטיינר והרב ד"ר משה מרגל, יליד גאליציה. האחרון כיהן במקום עד 1919, ובאותה שנה עבר לזאגרב. אז חיבר מילון גרמני־עברי, בעל 800 עמודים, שנדפס בפוז׳אגה, וכן יסד אגודה בשם "המועדון לספרות יהודית" ("Jüdisch-Literarischer Verein").

בשנת 1908 נוסדה "יודיאה" ובראשה עמד הוגו באואר.

אגודת הנוער "גיבור" נוסדה בשנת 1918, ומנהיגיה היו זדנקו האס וסילוויה שטרק.

בתום מלחמת־העולם הראשונה נגרמו אבידות ברכוש וסבל רב ליהודי פוז׳אגה על־ידי ה"קאדר הירוק", שחיילין המשוחררים המובטלים שדדו, בזזו ושרפו בתים וחנויות יהודיים, בעיקר בכפרי הסביבה. בין שתי מלחמות־העולם היו היחסים בין הרוב הקרואטי והמיעוטים הסֶרבי והיהודי בעיר מניחים את הדעת, אם כי המיעוטים נחשדו לעתים כסוכני השלטון המרכזי השנוא.

בעת החדשה עמדו בראש הסניף הציוני יעקב שילינגר והוגו אדלר. נציגות ויצ"ו היו פרידה גרשקוביץ׳, אולגה פולאק ואירנה שפיצר.

בשואה היה גורלם של יהודי סלאבונסקה פוז׳אגה כגורל יהודי קרואטיה בכללם — קרי השמדה טוטאלית ואכזרית ביותר. הקהילה לא חודשה, והיהודי היחיד שנותר במקום עושה מאמצים להציל את בית־העלמין מכליה.

אי״י: B-363, B-46.

JP, no. 11–12, 1970.

Ž, 11.4.1919, 14.11.1920, 23.2.1923, 13.5.1938, 30.9.1938, 6.1.1939, 19.4.1940, 12.6.1940.

Slv, 12.1.1920, 21.9.1923.

יקיר אבנטוב, פוז׳אגה, בילקוט תש״ח—תשל״ח, ירושלים, 1978, עמ׳ 54–62.

R. Blam, O Jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji, (ms).

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

סלאבונסקי ברוד Slavonski Brod

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	10,621	655
1931	13,776	462
1940		423
1961	29,810	14

עיר נמל ע״נ סאווה. תעשיות כבדות (קטרים, קרונות, מכונות) וכן תעשיות עץ ומזון. מרכז מסחרי המקשר בין שווקי סלאבוניה־קרואטיה לאלה של בוסניה. במאות ה־16 וה־17 שלטו במקום העות׳מאנים. מאז 1781 "עיר חפשית" במסגרת הקיסרות ההאבסבורגית.

יהודים באו לשם מסלובאקיה ומדרום הונגאריה, אך אין מידע על ראשוני העדה ומועדי התיישבותם. נראה שהיהודים מקרוב באו התמקמו ראשית בכפרי הסביבה, שם פתחו מסבאות וחנויות מכולת (או כל־בו זעיר) ואחרי התבססותם הגיעו גם לעיר המחוז. בשנות ה־70 של המאה ה־19 התגוררו בעיר 16 משפחות, וראש הקהל הראשון היה יעקב באואר.

בית־הכנסת נבנה בשנת 1896. בית־העלמין קיים משנת 1880. אז עמדו בראש הקהילה יעקב כהן ומרקו גרוסמן.

הקהילה יוצגה בכנס קהילות קרואטיה שנתקיים בזאגרב בשנת 1909 ע״י כהן וע״י ד״ר שורץ.

מקצועות

פרנסתם של היהודים הייתה מהתעשייה (בה תפסו עמדות חשובות), מסחר ומלאכה. פרט למסחר הסיטונאי והקמעונאי בלטו יהודים במלונאות ובחנויות נאות בענפים שונים, לרבות חנות הספרים (של יחיאל קאופמן) אשר היתה הראשונה שהנהיגה השאלת ספרים. היו ביניהם גם סוחרי בדים ועורות, וכמקובל, בעלי מקצועות חופשיים.

יש לציין שמספר ניכר מבין היהודים עבדו כבעלי־מלאכה,

דהיינו בתור פחחים, רפדים, פרוונים, מכונאי רכב, צורפים וחייטים.

השתלבותם בחיי הכלכלה של העיר היתה טובה ורובם ככולם התפרנסו בכבוד ומתוך דו־קיום סביר עם חבריהם למקצוע, ובחברה הסובבת בכללותה.

אוכלוסיית העיר היתה מעורבת — סרבים וקרואטים. בין האחרונים היו תופעות אנטישמיות, כגון השמעת מילות גנאי וקללות כלפי היהודים, אך כל זה נשאר מילולי עד לכיבוש הנאצי ולהקמת המדינה הקרואטית־הקוויסלינגית.

הציונות

הרעיון הציוני חדר לברוד בראשית המאה. עדות לכך היא מכתבו של מקס לדרר, מיולי 1905, ללשכה הציונית שבווינה. בין המייסדים של האגודה הציונית הראשונה היה ד"ר אוסקר שפיגלר, באסיפה שנתקיימה בדצמבר 1918 (ד"ר שפיגלר עבר אח"כ לזאגרב; עלה ארצה ונפטר בתל־אביב).

אגודת הנוער הציונית הראשונה — ע"ש מקס נורדאו — פעלה במקום משנת 1919, כשבראשה עומדים אולגה פלצנר־פוליץ', פריץ הרצלר וליאון קונפורטי. מאוחר יותר היו עסקני הנוער — מאוטנר, הופנר, נלי כהן וסלבקו וייס (הלל לבני), שהיה בין מייסדי קן "השומר הצעיר" (במשך הזמן מראשי תנועה זו בארץ; חבר בקיבוץ שער העמקים).

מנהיגי הסניף הציוני מראשית דרכו היו המהנדס־ההידרולוג ד"ר אברהם ורבר (לימים י. אבישור, שעלה ארצה עוד בשנות ה־20) וכן אלפרד גולדברג, פורסט, מאהלר ואחרים. בשנות ה־30, עמדו בראש הפעולה הציונית — רודולף פוקס, ד"ר מילאן פולק ולויו רוזנברג. באותו זמן פעלה אגודה ע"ש יהודה הלוי, כשבראשה אריה־לב שטרן, שהיה אח"כ ממנהיגי הציונים הכלליים בזאגרב, וביוגוסלא־וויה כולה (אף הוא עלה ארצה ונפטר בתל־אביב).

בתום מלחמת־העולם הראשונה, הוקמה "אגודה יהודית לאומית" ולידה היתה סקציה לתרבות, אמנות ובידור (בראשה עמד מ. אלבחרי).

ב־1921 הופיע בעיר, בעריכתו של ד"ר ורבר, עיתון ציוני בשם "הדגל", בשפה הקרואטית. כתב העת יצא ב־300 עותקים, אולם לא האריך ימים.

באותה שנה נוסדה גם אגודת הספורט "מכבי" בראשותו של מקס קסלר.

הקהילה בתקופה שבין מלחמות־העולם

בעת החדשה היו ראשי הקהל — אלפרד גולדברג, ד"ר מילא פולאק הנ"ל, ארמין בוגר וד"ר יוסף אברמוביץ'. סגן יו"ר היה איגנ'אט סידון. בראש ה"חברא קדישא" עמדו הוגו וייס ושנדור קראוס. מייסדה היה י. שולמן.

הרבנים היו שאול שטרן וד"ר ל. וייסברג (קיבל השכלה דתית בווינה). החזנים היו יצחק הנדל (עד 1926) ואחריו — בוריס סייפא, שבא מפולין. בהוראת דת לילדים עסקו: ד"ר הירשברג וד"ר לב וייסברג.

בין הפעילות באגודת הנשים היו אולגה אדלר, הרמינה קון (כהן) ולינה ילינק. פעלה במקום גם ויצ"ו ובין הפעילות בה היתה ד"ר עדה וייסברג, רעיית הרב.

בין כפרי הסביבה שהיו קשורים לקהילת ברוד, נזכיר את וֶליקָה קוֹפאניצָה ובאנסקה יאורוגה.

בשנת 1927, בעת בחירות עירוניות, נבחרו ד"ר אברמוביץ' ודוד פרנק כחברי המועצה, כנציגי "הרשימה היהודית".

בני קהילה זו תרמו תרומה ניכרת לחיים היהודיים במדינה בין שתי מלחמות־העולם, ולקחו אף חלק לא־מבוטל במאבק האנטי־פאשיסטי. במלחמות הפרטיזנים השתתפו למעלה מ־40 יהודים מבני המקום, מהם 8 הוצאו להורג ע"י הפולשים הפאשיסטיים.

בשואה

בשואה היה גורל יהודי ברוד כמו זה של שאר יהודי קרואטיה — דהיינו השפלה, רדיפות וכליון. מהקהילה לא

ספרים מן ההיכל של בית הכנסת, סלאבונסקי ברוד.

דהיינו בתור פחחים, רפדים, פרוונים, מכונאי רכב, צורפים וחייטים.

השתלבותם בחיי הכלכלה של העיר היתה טובה ורובם ככולם התפרנסו בכבוד ומתוך דו־קיום סביר עם חבריהם למקצוע, ובחברה הסובבת בכללותה.

אוכלוסיית העיר היתה מעורבת — סרבים וקרואטים. בין האחרונים היו תופעות אנטישמיות, כגון השמעת מילות גנאי וקללות כלפי היהודים, אך כל זה נשאר מילולי עד לכיבוש הנאצי ולהקמת המדינה הקרואטית–הקוויסלינגית.

הציונות

הרעיון הציוני חדר לברוד בראשית המאה. עדות לכך היא מכתבו של מקס לדרר, מיולי 1905, ללשכה הציונית שבוינה. בין המייסדים של האגודה הציונית הראשונה היה ד"ר אוסקר שפיגלר, באסיפה שנתקיימה בדצמבר 1918 (ד"ר שפיגלר עבר אח"כ לזאגרב; עלה ארצה ונפטר בתל־אביב).

אגודת הנוער הציונית הראשונה — ע"ש מקס נורדאו — פעלה במקום משנת 1919, כשבראשה עומדים אולגה פלצנר–פולין, פריץ הרצלר וליאון קונפורטי. מאוחר יותר היו עסקני הנוער — מאוטנר, הופנר, נלי כהן וסלבקו וייס

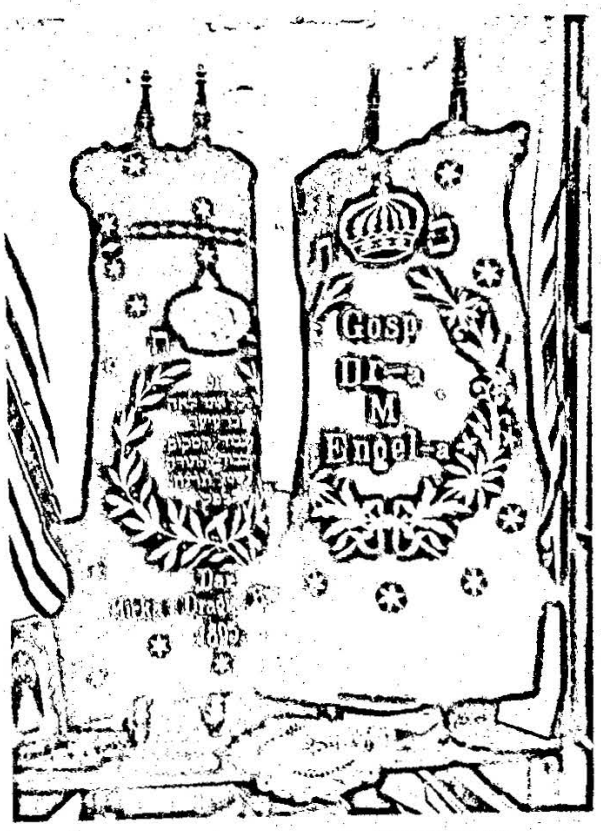

ספרים מן ההיכל של בית הכנסת, סלאבונסקי ברוד.

(הלל לבני), שהיה בין מייסדי קן "השומר הצעיר" (במשך הזמן מראשי תנועה זו בארץ; חבר בקיבוץ שער העמקים).

מנהיגי הסניף הציוני מראשית דרכו היו המהנדס־ההידרולוג ד"ר אברהם ורבר (לימים י. אבישור, שעלה ארצה עוד בשנות ה־20) וכן אלפרד גולדברג, פורסט, מאהלר ואחרים. בשנות ה־30, עמדו בראש הפעולה הציונית — רודולף פוקס, ד"ר מילאן פולק ולויו רוזנברג. באותו זמן פעלה אגודה ע"ש יהודה הלוי, כשבראשה אריה־לב שטרן, שהיה אח"כ ממנהיגי הציונים הכלליים בזאגרב, וביוגוסלא־ויה כולה (אף הוא עלה ארצה ונפטר בתל־אביב).

בתום מלחמת־העולם הראשונה, הוקמה "אגודה יהודית לאומית" ולידה היתה סקציה לתרבות, אמנות ובידור (בראשה עמד מ. אלבחרי).

ב־1921 הופיע בעיר, בעריכתו של ד"ר ורבר, עיתון ציוני בשם "הדגל", בשפה הקרואטית. כתב העת יצא ב־300 עותקים, אולם לא האריך ימים.

באותה שנה נוסדה גם אגודת הספורט "מכבי" בראשותו של מקס קסלר.

הקהילה בתקופה שבין מלחמות־העולם

בעת החדשה היו ראשי הקהל — אלפרד גולדברג, ד"ר מילא פולאק הנ"ל, ארמין בוגר וד"ר יוסף אברמוביץ'. סגן יו"ר היה איגנ'אט סידון. בראש ה"חברא קדישא" עמדו הוגו וייס ושנדור קראוס. מייסדה היה י. שולמן.

הרבנים היו שאול שטרן וד"ר ל. וייסברג (קיבל השכלה דתית בוינה). החזנים היו יצחק הנדל (עד 1926) ואחריו — בוריס סייפא, שבא מפולין. בהוראת דת לילדים עסקו: ד"ר הירשברג וד"ר לב וייסברג.

בין הפעילות באגודת הנשים היו אולגה אדלר, הרמינה קון (כהן) ולינה ילינק. פעלה במקום גם ויצ"ו ובין הפעילות בה היתה ד"ר עדה וייסברג, רעיית הרב.

בין כפרי הסביבה שהיו קשורים לקהילת ברוד, נזכיר את וַלִיקה קופאניצָה ובאנסקה יאורוגה.

בשנת 1927, בעת בחירות עירוניות, נבחרו ד"ר אברמוביץ' ודוד פרנק כחברי המועצה, כנציגי "הרשימה היהודית".

בני קהילה זו תרמו תרומה ניכרת לחיים היהודיים במדינה בין שתי מלחמות־העולם, ולקחו אף חלק לא־מבוטל במאבק האנטי־פאשיסטי. במלחמות הפרטיזנים השתתפו למעלה מ־40 יהודים מבני המקום, מהם 8 הוצאו להורג ע"י הפולשים הפאשיסטיים.

בשואה

בשואה היה גורל יהודי ברוד כמו זה של שאר יהודי קרואטיה — דהיינו השפלה, רדיפות וכליון. מהקהילה לא

נותרו אלא אודים מוצלים בלבד. הגברים רובם ככולם גורשו ליסינובאץ והנשים לסטארה גראדישקה ולג׳קובו. בסה״כ נותרו בחיים כתריסר ניצולים.

בית־הכנסת חולל ע״י הפאשיסטים ובשנת 1944 נחרב מהפצצת בעלות־הברית.

בשנת 1975 הוחלט להקים מצבה לזכר קרבנות השואה, תוך כדי ציון שמותיהם של הנספים, וכן לשמור על בית־החיים כאתר היסטורי.

אי״י: B–47, B–426, B–363, B–41.
איו״ש: 03/2605.

Bilten, 25.8.1975.
JG, 18.1.1928.
JP, 1975, no. 5–6, pp. 46, 60.
Jevrejski život, 31.1.1925.
Ž, 21.12.1918, 12.2.1919, 1.3.1919, 13.4.1919, 1.6.1919, 20.6.1919, 20.5.1920, 31.3.1921, 18.7.1923, 20.7.1923, 29.4.1938, 30.9.1938, 22.12.1939, 8.3.1940, 16.8.1940.
ŽSv, 3.3.1922, 10.8.1923, 26.11.1923.
J. Romano, Žrtve i borci, pp. 91, 231.
Zločini, 57.

סמאֶדאֶראֶבו Smederevo (במקורותינו: סימינדרה, לפי השם הלאטיני Semendria).

ברפובליקה של סרביה (Srbija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1847		20	
1861		12	32
1896	6,875	35	139
1921	6,296		77
1931	10,477		78
1940		30	83
1947	27,000		—

עיר על הגדה הימנית של הדאנובה, 30 ק״מ מזרחית מבלגראד. נמל מסחרי. אזור חקלאי, בייחוד למרעה ולכרמים.

המקום היה מיושב עוד בימי הרומאים וידוע כוינצֶיאָה (Vincea). בימי־הביניים בנה בו ה״דספוט״ (העריץ) הסרבי ג׳וראג׳ בראנקוביץ׳ מבצר, ממנו קיימים שרידים עד היום.

הועלתה השערה, שיהודים התיישבו בעיר עוד במאה ה־16, אך אין לכך ראיות ברורות. בבירור ידוע על נוכחותם שם מראשית המאה ה־19. בשנים 1830–1850 ניהלו תפילותיהם בבית שכור. בשנות ה־50 ביקשו רשות לבנות בית־תפילה, אך לא קיבלוה, בשל ההתנגדות לנוכחותם של סוחרים יהודים (שאחדים מהם היו אזרחים זרים, ז.א. בעלי נתינות אוסטרית) מצד התושבים המקומיים.

עוד משנת 1823 קיימת עדות, שחנותו של יהודי נשדדה, והשלטונות המרכזיים ציוו על נציגיהם המקומיים לפצות חלקית את קרבן השוד. בשנת 1828 נרצח יהודי בקרבת המקום. בשנות ה־40 וה־50 של המאה ה־19 עסקו במסחר בני משפחת רוטו, ברוך, כהן וקאמפוס. הם היו סוחרי חיטים, כותנה ועורות, ואחדים מהם התמחו באיסוף ויצוא של עלוקות (לצורכי רפואה).

בשנת 1842 הוגבלה זכות ישיבתם. בשנת 1856 נאסר מסחרם, ובשנת 1861 נאסרה אף התיישבותם בערי־השדה הסרביות; אך נראה, שהצווים הללו לא בוצעו במלואם. בין הסוחרים מזמון שבאוסטריה שפעלו במקום היו פאול לבל וברוך הרשל.

ביוני של שנת 1876 גורשו מספר יהודים מן העיר ועברו לבלגראד. בשנת 1877 גורש יוסף חסון. בשנת 1873 כיהן כחכם דוד בן יוסף ששון. בעיית שהותו עוררה התערבות רשמית מצד אוסטריה.

לא ברור אם עלה בידי הקהילה הקטנה לבנות בית־תפילה עוד במאה ה־19, אך בשנת 1907 אכן נחנך בית־כנסת. בשנים 1910–1914 כיהן החכם יוסף לוי. היהודים התגוררו ב״מהלה״ (הרובע היהודי), בעיר התחתית, בין הנמל ושרידי המבצר העתיק.

בנוסף לבית־הכנסת, לימדו בני הקהילה את הילדים ב״מלדר״ המסורתי. בתקופה החדשה, אחרי קום יוגוסלאוויה, עסקו יהודים אחדים ביצוא, במסחר בתמרוקים, בחיטים וביינות, והיו ביניהם גם עמילי־מכס.

יחסי־השכנות עם האוכלוסייה הסרבית היו טובים למדיי, והקהילה נתקיימה עד לשנת 1941 באין מפריע. עם בני המקום נמנה שמואל א. אלקלעי, שנתפרסם כמשורר שחיבר שירים פאטריוטיים סרביים.

בית־העלמין נמצא על גבעה בשם ״קאראג׳ורג׳ה״, והוא קיים משנת 1874. כיום נותרו בו 17 מצבות בלבד.

לקהילה זו היו מסונפים יהודים מספר מהסביבה — מהכפר קולארי ומשאר יישובים שבאזור שלאורך הדאנובה בקרבת מקום (Podunavlje), ביחד כ־30 במספר. במקום זה עברו לא־מעט מיהודי בולגאריה שהיגרו לבלגראד ולערי סרביה האחרות.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה משה חסקיה, ל. טייטאצאק ויוסף לוי. הפרנסים והגבאים היו: דניאל אלבחרי, אברהם אברמוביץ׳, שמואל אדנ״יה וביטי מנדיל. החזן היה יוסף לוי. החכם — שלמה ברוך.

בשואה נספו יהודי סמאֶדאֶראֶבו. ניצלו מהם שלושה בלבד.

ג״ל

אי״י: B-360, B-199.
Bilten, 4.6.1982.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Dr. Leontije Pavlović, Prilog izučavanju istorije smederevskih Jevreja, *Zbornik* 4, 1979.

סֶנטָה Senta (בהונגארית Zenta).

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויבודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1793		20	
1830–5			140
1880			1,082
1921	30,694		1,373
1931	31,969		1,374
1940		420	1,480
1947			228
1968	26,000		58

עיר על גדות הנהר טיסה בצפון־מזרח באצ׳קה. צומת רכבות ונקודת קשר בין החבלים באצ׳קה ובאנאט. מרכז למסחר בתוצרת חקלאית ולתעשיות קלות (רהיטים, לבנים, כלי עבודה). המקום מיושב מאז המאה ה־13. משנת 1506 קיבל מעמד רשמי של עיר. במאה ה־17 התיישבו בעיר מהגרים סֶרביים מבוסניה ומהרצגובינה. במאות ה־17 וה־18 עברו על העיר תלאות הקשורות בקרבות בין האוסטרים לטורקים.

אין לנו מידע על מועד התיישבותם של יהודים. ידוע שבמאה ה־18, לקראת סופה, התגוררו בעיר יהודים אשר באו מהצפון, בעיקר מהונגאריה וממוראביה, ומקצתם מגאליציה ומטרנסילבניה.

בית העלמין קיים משנת 1775 ובשנת 1793 התפקדו בעיר 20 משפחות יהודיות, ובראשן ״שופט יהודי״ (ראש הקהל).

אין ספק שהקהילה התארגנה בשלהי המאה ה־18. משנת 1804 כיהן בה הרב יצחק היילברון. משנת 1858 קיימים פרטי־כלים של ״חברה קדישא״. בית־הכנסת נחנך בשנת 1873. בשנת 1817 נבנה מקווה טהרה זמני והתעוררה בעיה הלכתית סביב השאלה בדבר מה שהיה קרוי ע״י הרב יצחק הלפרין ״מקווה התלויה בחבלים״. בסוגיה זו דנו הרבנים כהן גענץ והחתם סופר.

בעת המרד ההונגארי בשנת 1848, נרצחו באכזריות רבים מיהודי סנטה על־ידי המורדים ההונגאריים, ואילו אחרים נרדפו על־ידי השלטונות כאלמנטים לא־רצויים. בין הקרבנות היה הרב איסר אולמן. בשנות ה־50 של המאה ה־19 עמדו בראש העדה י׳. פישו כהן והאחים שפיצר.

מפנה לטובת יהודי סנטה חל בשנת 1867, כאשר יהודי הונגאריה השיגו זכויות אזרח מלאות. משנת 1895 ואילך, עם הכרת שוויון הדתות בהונגאריה, נכנסה הקהילה לעידן של צמיחה ושגשוג מכל הבחינות. אך המאבק בין המשכילים ובין החרדים שאיפיין אותה מראשיתה, לא פסח על יהודי סנטה, ובהתחלת המאה ה־20 מתפלגת הקהילה לאשכנזית (שבגישתה לדת היתה שונה במקצת מהזרם הניאולוגי*) ול״ספרדית״ (שעמדתה החרדית היסודית מזכירה את זו של ״נטורי קרתא״). החרדים קראו לעצמם ״ספרדים״ מפאת דבקותם בנוסח התפילות הנהוג אצל הספרדים בארץ־ישראל, אם־כי היו אשכנזים לכל דבר.

בתקופת השלטון ההונגארי לפני מלחמת־העולם הראשונה, הוכרו היהודים בתור מיעוט דתי־אתני ולכן קיים הממשל על חשבונו בתי־ספר יסודיים, עם מורים יהודיים, לילדים יהודיים עם תכנית לימודים מיוחדת. זכות זו לא עמדה להם בשינוי המשטרים (ר׳ להלן).

בין שתי מלחמות־העולם

הקהילות מגיעות לשיא התפתחותן אחרי 1918, עם תקומת הממלכה הסרבו־קרואטית־סלובנית. אמנם עם סיפוח מחוזות באצ׳קה ובאנאט, המשתרעים על שתי גדות הנהר טיסה, לממלכה החדשה, החלו שתי הקהילות לצמוח ולהתפתח. באותו זמן נפגעו בודדים מגבירי העדה, בעלי אחוזות, מהרפורמה האגררית שיישמה המימשל החדש, לטובת המתיישבים החדשים שהובאו מחבל צרנה־גורה (מונטה־נגרו). השלטונות העדיפו להחרים את האדמות שברשות היהודים בנימוק שאין הם חקלאים. יש לציין כי חוקי הרפורמה האגררית יושמו בכל חומרת הדין רק לגבי היהודים.

פרט לעניין הרפורמה האגררית, נהנו יהודי סנטה מזכויות אזרח מלאות ומחופש מוחלט בכל ענפי הכלכלה, החל במסחר וכלה במקצועות החופשיים. הקהילה האשכנזית נקראה בפי תושבי המקום הלא־יהודיים בשם ״בית הכנסת הגדול״, והקהילה החרדית ידועה בשם ״היהודים הקדושים״.

רבנים וחזנים בעת החדשה

בראשית המאה ה־20, כאשר הקהל היה עוד מאוחד, כיהן

* בעת התפלגות ביהדות ההונגארית לאורתודוקסים וניאולוגים (מעין רפורמים־מסורתיים) בעקבות הועידה של שנת 1869, נוחרו קהילות ספורות שלא הצטרפו לאף אחד משני הזרמים הנ״ל. הם נקראו ״קהילות סטטוס־קוו״ וכזאת היתה גם ק״ק סנטה.

ברבנות הר׳ שלמה קליין. לאחר הפילוג, נשאר הרב קליין בעדה האורתודוקסית, ואילו ב״קהילה הגדולה״ (הניאולוגית), עם תום מלחמת־העולם הראשונה, כיהן כרב צבי־הרמן שווייגר, אביו של משה שווייגר (לימים — בר־צבי, שהיה עסקן ונואם ציוני בולט ביוגוסלאוויה). הרב שווייגר בעצמו השתתף בעיתונות הציונית; נפטר בגיל צעיר יחסית (57) עוד לפני השואה.

אחריו שימש בקודש — ד״ר א. אהרנפלד (נספה באושוויץ). החזנים ושו״ב היו שלמה פיין וניסן נח מוזס.

בקהילה החרדית שימשו בכהונה הרב משה ליבוביץ׳, ובנו ישראל פעל כדיין וכעוזר לרב. החזן היה אברהם היילבורן. בסמוך לכיבוש ההונגארי, באפריל 1941, הגיע הרב משה טייטלבאום, מחסידי סאטמר. כראש הקהילה פעל משה קרייניק.

מנהיגי העדות

בראש הקהילה הגדולה עמד ארמין גראף, סוחר עצים. סגנו היה ד״ר קרלו ויג. בתור גבאים פעלו שומא מ. שלזינגר ואיגנץ דויטש.

אגודת הנשים נוסדה עוד בשלהי המאה ה־19. בסוף אותה מאה נאמד רכושה ב־8,000 כתר, בעת החדשה האגודה נוהלה ע״י רעיתו של ד״ר נ. לבל. באגודת הנערות פעלה רוז׳ פישר.

בין החרדים עמד בראש הקהילה ישראל פולק, מהגבירים שנפגעו מהרפורמה האגררית. ראש קהל אחר היה נתן קרייניק. כסגן שימש שמואל אהרנפלד. הגבאים היו הרמן פוקס ויוסף פליישמן. האחראי על ״תלמוד־תורה״ היה שלמה הופמן.

נציג האורתודוקסיה היהודית מסנטה ב״איגוד הקהילות האורתודוקסיות״ היה אלכסנדר פולאק.

במרוצת הזמן גדלה בקהילה החרדית השפעת חסידי סאטמאר וביזמתם חל בשנת 1927 פילוג נוסף, הפעם ב״חברה קדישא״, שעד אז היתה משותפת לשתי הקהילות. הסיבה נעוצה בויכוח בין החרדים, שדרשו לקבור את מתיהם ביום שנפטרו, לבין יושב ראש החברה, ד״ר אלכסנדר מרי, שהיה רופא בלשכת הבריאות, ועמד על קיום חוקי המדינה. יהודי הקהילה החרדית רכשו לעצמם שטח ליד בית־העלמין הישן ואת מתיהם התחילו לקבור בחלקה החדשה כשמחיצה הפרידה בינם לשאר הקברים. בראש ״חברה קדישא״ העצמאית עמד שלמה פולאק.

פרנסתם של היהודים ולשונותיהם

חברי הקהילה הגדולה עסקו רובם במסחר, אך היו גם בעלי־מלאכה: שרברבים, מסגרים, נגרים, חייטים, חרשי אבן, צורפים, שענים, מדפיסים ועוד. במקצועות חופשיים רב היה חלקם של היהודים: עורכי־דין, רופאים, מהנדסים, בנקאים, פקידים בכירים בטחנות־הקמח. השפה המדוברת בבתי היהודים עד השואה היתה הונגארית. אף בבית־הכנסת הטיף הרב בהונגארית וכך היתה גם הוראת הדת בגימנסיה — למורת רוחם של השלטונות הסרביים. אולי זוהי הסיבה לכך שאין יהודים בפקידות הממשלתית וברשות המקומית. ברם, ייתכן שאף לא היתה להם נטייה לפנות לעיסוקים כאלה. באשר לחרדים, הם עסקו רובם ככולם במסחר וברוכלות, ומבין בעלי־המלאכה היו אופים, חייטים, שענים, חרשי אבן (למצבות) ועושה סבון כשר אחד. לשון הדיבור של הגברים היתה אידיש, ואילו הבנות דיברו הונגארית.

מסחרם של היהודים היה בעיקר בחבואות ובבדים. אף בקהילה הניאולוגית היו בעלי מקצועות חופשיים, שמספרם היה בקו של עלייה, וכן בעלי־מלאכה אחדים.

חינוך ותרבות

עם כינון ממלכת יוגוסלאוויה הוכרו רק ההונגארים כמיעוט אתני ועבורם נפתחו בתי־ספר עם הונגארית כשפת הוראה. ילדים יהודיים רוכזו אמנם בבית־ספר עממי אחד, ובשבתות שבתו מלימודים, אך המורים היו סרבים (מאז 1923). הסיבה לכך היתה פשוטה: המורים היהודיים לא יכלו לקבל רשיון הוראה כי לא ידעו את השפה הסרבית. בין שתי המלחמות העדיף הנוער היהודי לפנות למקצועות חופשיים כגון רפואה, משפטים, הנדסה, כלכלה, ואיש מהם לא פנה להוראה.

בני החרדים גמרו 6 כיתות יסודיות, בהתאם לחוק חינוך חובה של המדינה, ואת שאר הזמן בילו ב״תלמוד תורה״ ובישיבות עד גיל החופה. החרדים מנעו מבנותיהם ללמוד בבית־ספר תיכון, ורק בשנות ה־30 נמצאו הורים אחדים שרשמו את בנותיהם לגימנסיה.

עולם אחר לגמרי היה בקהילה האשכנזית, שבפי החרדים נקראה בשם גנאי ״בית־הכנסת של הפרושעים״. כ־300 משפחות מנתה הקהילה לעומת 120 המשפחות שבקהילה החרדית, אך בחשבון הסופי של הנפשות השתוו שתי הקהילות. בסה״כ ישבו בסנטה לפני השואה מעל ל־2,000 נפש.

בחוגים הלא־חרדים, סיימו כמעט כל נער ונערה בית־ספר תיכון עם בגרות ורובם המשיכו לימודיהם באוניברסיטה. כל הבחורים התגייסו לצבא וכמעט כולם הגיעו לדרגות קצונה במילואים.

בקהילה החרדית התנהלה פעילות תרבותית־תורנית אינטנסיבית. בחצר בית־הכנסת פעל ״תלמוד תורה״ עם שלוש כיתות, החל מלומדי החומש וכלה בלומדי גמרא ותוספות.

הרב אליעזר יעקב ראוזניץ קיים שם, עד לשואה, ישיבה. הבחורים החרדים, לאחר הבר־מצווה, נדדו למרחקים, לחרן־לארץ, על־מנת להמשיך בישיבות הגדולות: בברטי־סלבה, בסאטמאר, במונקאץ' ואפילו עד לישיבת בעלז הגיעו. מדי ערב, למדו צעירים ומבוגרים דף גמרא במסגרת חברת הש"ס בבית־המדרש.

כאן המקום להזכיר מעשה מולו"ת יהודית מקומית: בשנת 1899 הודפס בסנטה ספרו של הרב ארמין פלאש, אז רבה של מוהאץ' שבהונגאריה, בשם "מחשבות (ממרות) מהתלמוד". ספר זה, שהמחבר* הקדישו לעו"ד מיקשָׁה פלאש, כנראה קרובו, הנו בודאי הספר הראשון על התורה שבע"פ באחת משפות המקום בכל האזור הדרום־סלאווי.

מבין ילידי סנטה נמנה אחד מגדולי המתמטיקה המודרנית, הפרופסור מיכאל פֶּקֶטָה (1886–1957). משנת 1928 פעל בירושלים ועד למותו חקר ולימד באוניברסיטה העברית. בשנים 1946–1948 היה גם רקטור. נודע בתרומותיו לתורת הפונקציות והפוטנציאל. למד בבודאפשט ובגוטינגן. נתמנה למורה במכללת בודפשט, ומשם הוזמן להצטרף לסגל האוניברסיטה העברית בירושלים.

גורלם של האברכים

בתחום הסעד הצטיינה הקהילה החרדית בפעילותה המועילה. לעניי הקהילה — והם היו רבים עקב חוסר התעסוקה יצרנית — סופקו עצי הסקה לחורף, מצות לפסח, וכן מצרכי מזון לשבת, והכל בשיטת מתן בסתר. ראוי לציין כי מבחינה חברתית לא היה כל מגע בין שתי הקהילות. לא נוצרו ביניהן קשרי נישואין. ידוע רק מקרה בודד שהסעיר את הרוחות. בחור חילוני התאהב בנערה דתיה ונשא אותה לאשה, ללא הסכמת הוריה. אך המקרה הרומנטי נסתיים, בלחץ הוריה של הנערה, בגירושין, והיא הושאה לבחור ישיבה שהובא מסביבת סאטמאר. עניין הנישואין בקרב העדה החרדית מהווה פרשה מיוחדת במינה. לבנות העדה הובאו חתנים באמצעות שדכנים מרומניה או מצ'כיה. החתנים, "עילויי" הישיבות, נהנו שנתיים מ"מזונות" בבתי החותנים וכל עיסוקם היה בתורתם. בתום השנתיים נאלצו לקבל על עצמם את עול הפרנסה. אם השתדכו עם גבירים, הצטרפו אל העסק המשפחתי (לרוב, סוחרי בדים או תבואה). אלה שלא נתמזל להם לשאת בנות אמידות פנו אל המקצוע היהודי המסורתי־האזורי והוא הרוכלות בנוצות. הסוחר הסיטונאי היצואן בה"א הידיעה, המכונה "כהן העשיר" ע"מ להבדילו מיתר משפחות כהן, העמיד לרשות המפרנס החדש סכום כסף בכדי לקנות מהאיכרים את מלאי הנוצות הראשון.

* ראה עליו בפנקס הונגאריה 1975, תחת הערך "מוהאץ", עמ' 354/1.

"יהודי הנוצות" ומאבקם למחיה

בכל האזור החקלאי לאורך נהר טיסה, ובבאצ'קה כולה, היה המסחר (האיסוף) בנוצות בין מקורות המחיה היסודיים של היהודים. ברם, התחרות בתחום הרוכלות בנוצות היתה קשה עד מאוד. היו כפרים בעלי אוכלוסייה גרמנית או הונגארית, בהם לא נתקבלו סוחרי הנוצות, בעלי הזקן והפיאות, באהדה ולא פעם אף ספגו עלבונות ומכות, מבלי ליהנות מהגנת הז'נדרמים הסרבים, שאף הם לא נמנו על אוהבי ישראל דווקא. והנה תופעה מעניינת: סוחר נוצות, חסיד מובהק שדיבר סרבית על בוריה (גם זה היה יוצא דופן) הצטרף אל שורות האירגון הפטריוטי "צ'טניצי" (אירגון לוחמים־יוצאי־צבא סרבי שוביניסטי) וע"י כך כבש לעצמו בלעדיות בכפרים הבעייתיים. והיה זה חזיון נדיר: בחגים הלאומיים, כמו ב־28 ביוני, או ביום הולדתו של המלך, צועד בסך ברחובות העיר, יחד עם יתר הצ'טניצי, יהודי בעל פיאות מסולסלות עד ללחיים וזקן ארוך עד לברכיים, חבוש כובע פרוה עם סמל הגולגולת, לבוש בגדי איכר מחבל "שוּמָדייָה" שבסרביה ונעול "אוֹפַּנָקֶה" (נעלי איכר)!

יהודי זה אמנם הצליח במסחרו, אך סופו היה מר, כאשר בעת הכיבוש ההונגארי, בשנת 1941, היה הוא בין הראשונים שהוצאו להורג, במחנה הריכוז לצ'טניצי שהוקם בבאצ'קה טופוֹלָה. צרה קשה פגעה מדי שנה באברכים משהגיעו לגיל גיוס. חודשיים לפני מועד ההתייצבות לבדיקות רפואיות התחילו האברכים בצום ובשתיית קפה שחור בכמויות אדירות כדי להחליש את הלב, ובעזרת שלמונים הצליחו בדרך כלל לקבל שחרור זמני מגיוס לצבא.

הציונות המקומית

בשנת 1920 הוקמה "האגודה הלאומית היהודית". בראש הסניף הציוני, בין שתי המלחמות, עמד ארמין פ'ישר. המזכיר היה שלמה קניג. בחוגי הנוער טיפל סטפן בריכטא. "עבריה" היה שם קבוצת־הנוער הציונית הראשונה בתקופה היוגוסלאווית. בין כתליה התנהלה פעילות תרבותית והסברתית. היו"ר היה פרנץ קמין'.

אף אגודת הספורט היהודית, "גיבור", היתה בעלת נטיות ציוניות לרוב. מבין עסקני האגודה נזכיר: ל. ברגל, ד"ר א. שטסל ופרנ"יה לווינגר. האגודה קיימה סקציות לפי ענפי הספורט השונים, כגון האזינה (כדור־יד לנשים) והחוג לאתלטיקה קלה, שהתנהל בהדרכת המתעמל המצטיין מיקי פולאק (שנרצח בידי הגרמנים).

משנות ה־30 ועד השואה פעלו שתי תנועות נוער ציוניות: "תכלת לבן" ו"בית"ר", ושתיהן נהנו מתמיכת הנהלת הקהילה. בין פעילי הקן של "תכלת לבן" נזכיר את הבאים:

אימרה־שלום גֶרוֹ (Gerö — נפטר זה לא מכבר בארץ, כחבר קיבוץ אפיקים), וילי־פלש ואלכסנדר גרוס. בבית״ר פעלו אישטוון פארטוש ופולאק הנ״ל (נרצחו ע״י ההונגארים בעת הכיבוש) ודבורה מוזס. מפקד בית״ר היה גם אלכסנדר פרוינד, שעלה ונפטר בארץ.

נשי הקהילה מצדן עסקו בפעילות סעד במסגרת ״אגודת נשים״, כגון סיוע לחולים, לאלמנות, לסטודנטים ולהכנסת כלה.

בבית־הכנסת, העולים לתורה תרמו בין לקרן הקיימת־לישראל ובין לקרן תל־חי. בהזדמנויות שונות התקיימו אירועי תרבות ב״היכל התרבות״ המפואר של הקהילה. האולם הושאל לכל דצריך לחתונות, לבר־מצווה ולחגיגות למיניהן. האולם הושאל לעתים קרובות גם לחרדים להצגות פורים.

עם בחירתו של ד״ר אלכסנדר אהרנפלד לרב הקהילה, בשנת 1932, חלו שינויים מבחינה דתית־מוסדית. הופעל מקווה טהרה וכן הוקם ״תלמוד תורה״ לילדי הקהילה, שבו למדו כעשרה ילדים.

על אף הפעילות הציונית, מעטים בלבד עלו ארצה באותה התקופה. אעפ״כ עלו בשנות ה־20 אחדים מבני הקהילה: בן החזן חיים פיין, גראי (אופטיקאי בחיפה) ולייכטר (עבד בביח״ר ״נשר״). בשנות ה־30 עלו: האחים זור, בנציון פיין ופודור. לפני הכיבוש ההונגארי, הגיע ארצה הרופא ד״ר קלמן ויג עם משפחתו.

השואה

פרק מיוחד ועצוב הן שנות הכיבוש ההונגארי, דהיינו התקופה שבין 1941 ועד קיץ 1944. אף בתקופה הרת־אסון זו תפקדו שתי הקהילות כשני גופים נפרדים. עם סיפוח חבל באצ׳קה להונגאריה נבחר לרבה של הקהילה החרדית רבי משה טייטלבוים, בנו של הרבי מסיגֶט ואחיינו של רבי יוליש טייטלבוים, האדמו״ר של חסידי סאטמאר. בואו של הרבי החדש השכיח מלבם של חסידיו את הצרות שהכיבוש ההונגארי עומד להמיט עליהם. מדי שבת נהרו חסידיו מהסביבה הקרובה, וכן מבודאפשט הבירה ומערי הונגאריה המרוחקות להצטופף ליד שולחנו של הרבי ולזכות בנתח של שיריים וליהנות מזיו פניו. אנשי הקהילה החרדית היו שרויים במין התלהבות משיחית. ברם, יחד עם בואו של הרבי, מתחילות הרדיפות, כמובן ללא הבדל של השתייכות קהילתית. מדי פעם מצווים היהודים להופיע במקומות ריכוז

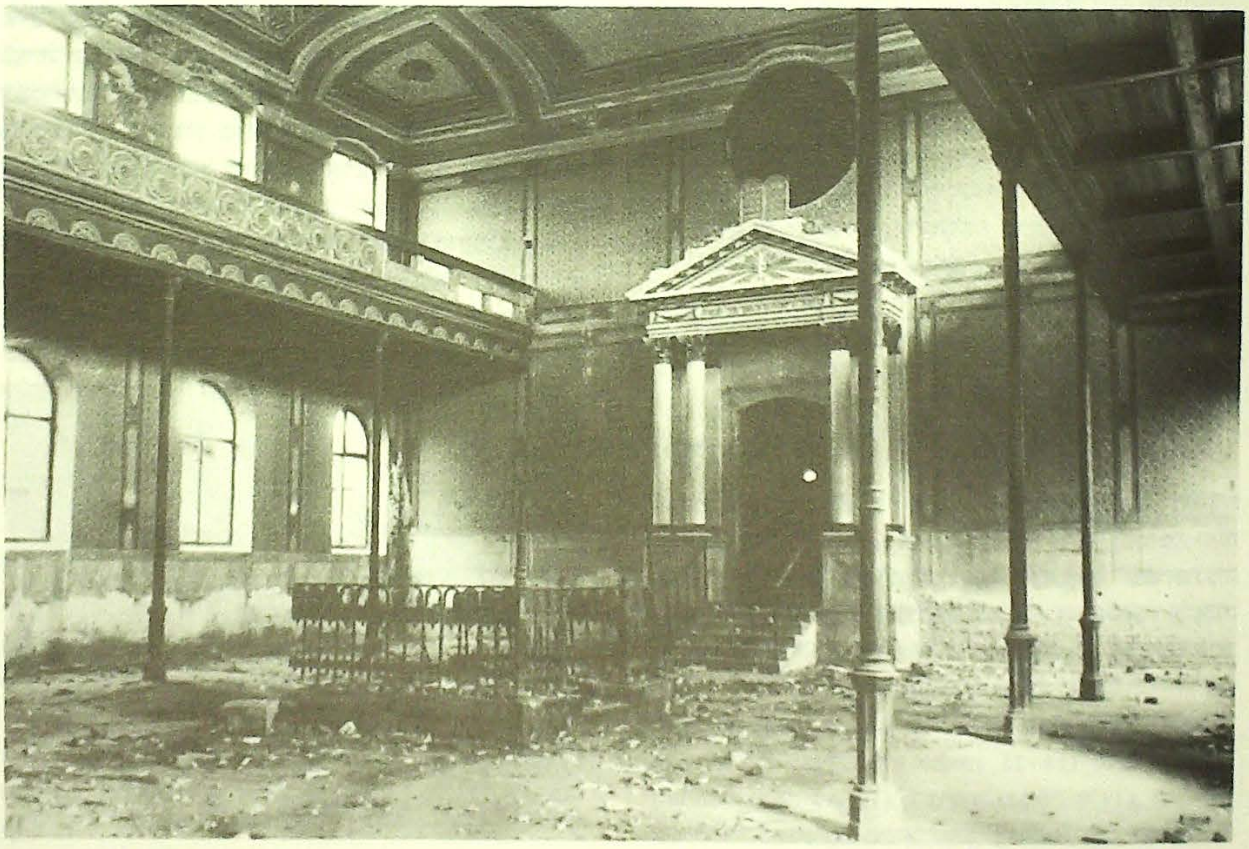

פנים בית־הכנסת החרב בסָנטָה (באצ׳קה).

אימרה־שלום גֶרֶה (Gerö — נפטר זה לא מכבר בארץ, כחבר קיבוץ אפיקים), וילי־פלש ואלכסנדר גרוס. בבית״ר פעלו אישטוון פארטוש ופולאק הנ״ל (נרצחו ע״י ההונגארים בעת הכיבוש) ודבורה מוזס. מפקד בית״ר היה גם אלכסנדר פרוינד, שעלה ונפטר בארץ.

נשי הקהילה מצדן עסקו בפעילות סעד במסגרת ״אגודת נשים״, כגון סיוע לחולים, לאלמנות, לסטודנטים ולהכנסת כלה.

בבית־הכנסת, העולים לתורה תרמו בין לקרן הקיימת־לישראל ובין לקרן תל־חי. בהזדמנויות שונות התקיימו אירועי תרבות ב״היכל התרבות״ המפואר של הקהילה. האולם הושאל לכל דצריך לחתונות, לבר־מצווה ולחגיגות למיניהן. האולם הושאל לעתים קרובות גם לחרדים להצגות פורים.

עם בחירתו של ד״ר אלכסנדר אהרנפלד לרב הקהילה, בשנת 1932, חלו שינויים מבחינה דתית־מוסדית. הופעל מקווה טהרה וכן הוקם ״תלמוד תורה״ לילדי הקהילה, שבו למדו כעשרה ילדים.

על אף הפעילות הציונית, מעטים בלבד עלו ארצה באותה התקופה. אעפ״כ עלו בשנות ה־20 אחדים מבני הקהילה: בן החזן חיים פיין, גראי (אופטיקאי בחיפה) ולייכטר (עבד בביח״ר ״נשר״). בשנות ה־30 עלו: האחים זור, בנציון פיין ופודור. לפני הכיבוש ההונגארי, הגיע ארצה הרופא ד״ר קלמן ויג עם משפחתו.

השואה

פרק מיוחד ועצוב הן שנות הכיבוש ההונגארי, דהיינו התקופה שבין 1941 ועד קיץ 1944. אף בתקופה הרת־אסון זו תפקדו שתי הקהילות כשני גופים נפרדים. עם סיפוח חבל באצ׳קה להונגאריה נבחר לרבה של הקהילה החרדית רבי משה טייטלבוים, בנו של הרבי מסיגֶט ואחיינו של רבי יוליש טייטלבוים, האדמו״ר של חסידי סאטמאר. בואו של הרבי החדש השכיח מלבם של חסידיו את הצרות שהכיבוש ההונגארי עומד להמיט עליהם. מדי שבת נהרו חסידיו מהסביבה הקרובה, וכן מבודאפשט הבירה ומערי הונגאריה המרוחקות להצטופף ליד שולחנו של הרבי ולזכות בנתח של שיריים וליהנות מזיו פניו. אנשי הקהילה החרדית היו שרויים במין התלהבות משיחית. ברם, יחד עם בואו של הרבי, מתחילות הרדיפות, כמובן ללא הבדל של השתייכות קהילתית. מדי פעם מצווים היהודים להופיע במקומות ריכוז

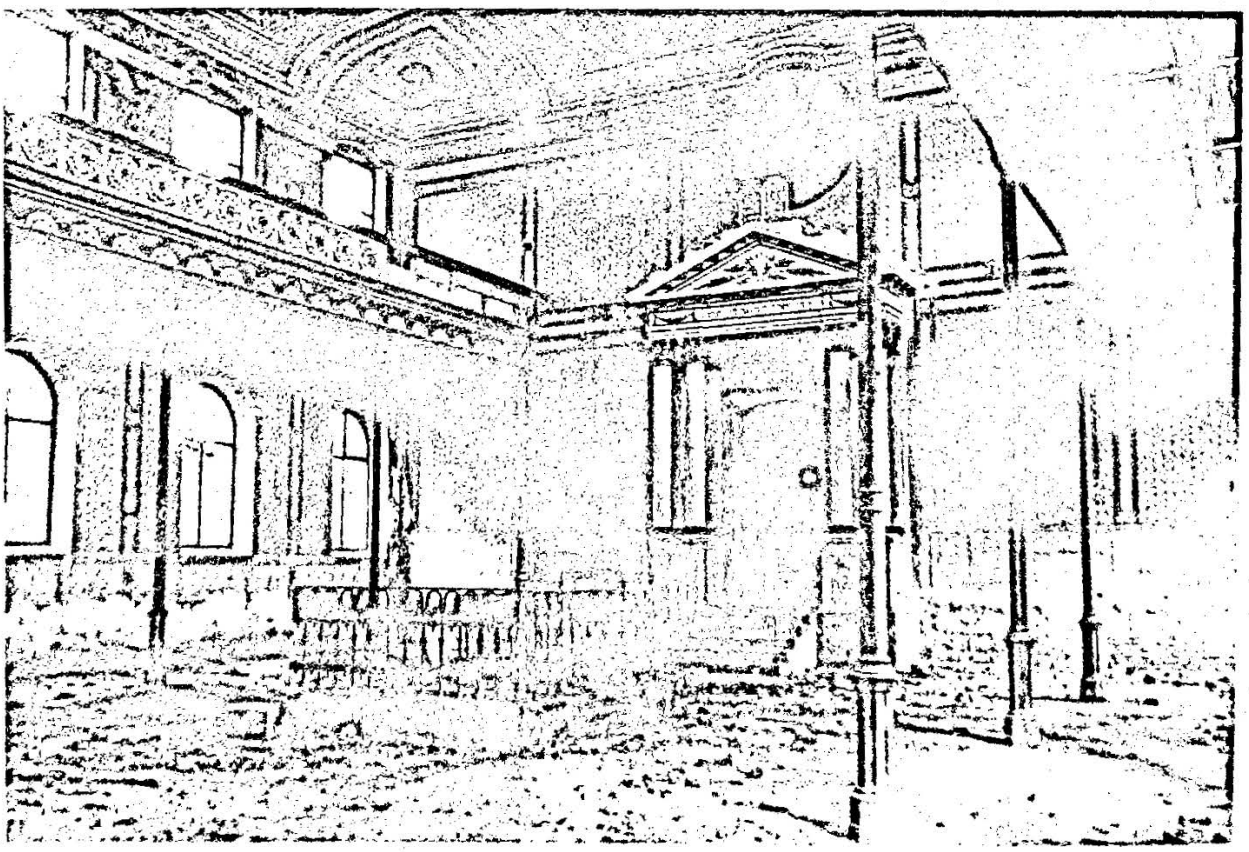

פנים בית־הכנסת החרב בסָנטָה (באצ׳קה).

ולנקות את הרכבות, או לחפור תעלות ניקוז לשם השפלה גרידא.

אסונות כבדים פוקדים את הקהילה הגדולה. מיד עם הכיבוש, נמסרים ליד הגרמנים שני האחים שטרנברג, מיקי פולאק, אישטוון פארטוש הנ"ל ואחרים; ומקום קבורתם לא נודע עד היום. שלטונות הכיבוש סוחטים מהיהודים כופר "על תמיכתם (כביכול) בשלטון הצ'טיניצי" וכדי לרכך את המסרבים "לתרום", מגרשים את מחצית האוכלוסייה היהודית למחנה ריכוז בסטארי־בצ'י ומחזיקים אותם כשלושה שבועות עד שהסכימו לשלם את הסכום הנדרש. בחורף הראשון של הכיבוש נאסרים חמישה מטובי הצעירים שבקהילה הגדולה באשמת פעילות קומוניסטית נגד ההונגארים, נידונים למוות ועולים לגרדום לקול תרועות שמחה של ההונגארים. ואלה שמותיהם: ד"ר סטבן גָרו, רופא שיניים; מטיה שפירו, עורך דין; אישטוון מילָר, סטודנט; האחים דנש לוי, מהנדס טקסטיל וקרלו לוי, סטודנט לרפואה.

בשנה השנייה של הכיבוש נשלחים כל הגברים עד גיל 50 לעבודת כפייה, חלקם בתוך המדינה, וחלקם לחזית האוקראינית. ובאביב 1944 עם כניסת הצבא הגרמני, מועלים כל היהודים הנותרים לקרונות משא ומובלים לאושוויץ. אחדים מיהודי סנטה מגיעים לאוסטריה, והם הם אשר חזרו חיים בתום המלחמה לסנטה. מהגברים שהובלו לעבודת כפייה חזרו רק בודדים, ואילו רובם נספו באוקראינה, מתו בשבי הרוסי או במחנות השמדה הגרמניים. בעת הגירוש למחנות המוות כיהן בקהילה הגדולה הרב ד"ר אלכסנדר אהרנפלד; ראש הקהל היה עדיין ארמין גראף; סגניו היו — ד"ר ק. ויג, הגבאים שומא שלזינגר ושטסל. החזנים היו פיין ומוחס. אף בקהילה החרדית פעלו אותם הרבנים ושליחי הציבור. ראש הקהל היה ליפוט קליין. מהם לא חזר איש, פרט לרבי משה טייטלבוים, שנפדה בדמים מרובים שנידבו חסידיו שבאמריקה ושוחרר ממחנה ההשמדה (בעוד שמשפחתו עלתה באש) והגיע לאמריקה.

אחרי השואה

הקהילה שוקמה אחרי השחרור וחידושה של יוגוסלאוויה.

בין עסקני הקהילה המתחדשת נזכיר את ליפוט קליין הנ"ל, יוסף האואר ווילי־פלש. ברם, אחרי העליות של ת"ש–תש"א (1948/49) לא נותרו בעיר אלא יהודים ספורים בלבד, ואין עוד קהילה.

הוקמה מצבה לקרבנות הפאשיזם בשנת 1959 בחצר בית־החולים, שם עלו על הגרדום חמשת היהודים הנ"ל. על מצבתו של ד"ר גָרו בבית־החיים נתוסף הכינוי "קדוש". כן קיים גל־עד בבית־הקברות היהודי, שהוקם בשנת 1957.

מ"מ

איו"ש: 039/131.
אמת"י: HM 9811, 9775.

BCh, 1859, pp. 572–3.
Israel (Martef) Bačka Topola, no. 3, 17.7.1925.
Zsidó Ujság, Novi Sad, 5.5.1933.
Židov, 24.11.1920, 11.5.1923, 14.9.1928, 21.11.1929, 5.1.1940.
Dr. S. Borovszky, *Bács-Bodróg Vármegyei és Városai*, Budapest, R. Blam, O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i o njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji(ms). 1966, II, p. 503.
Dr. Armin Flesh, *Gondolatok a Talmudbol*, Zentán, 1899.
Pàl Katona, *Meggyözödésböl tettem-Gerö István élete, és munkasága*, Történelmi levéltár, Zenta 1947.

סְפָּלִיט Split (באיטלקית Spalato; במקורותינו: אישפלטרו).

גליל דאלמאטיה (Dalmacija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1607	1,045		60
1620			198
1638		29	271
1778	3־5,000	54	279
1811			175
1857	10,857		
1910	18,547		159
1921	25,042		179
1931	21,407		303
1940	40,000	70	400
1945	35,322		55

גלגולי השם

בתקופה האילירית ובתקופת ההתיישבות היונית — אַסְפַּלַתוֹס (Aspalathos); במאות 1–3 לפה"ס, תחת השלטון הרומי — סְפָּלַטוּם (Spalatum), בפרובינציה דאלמאטיה, עם ארמון דיוקלטיאנוס, ולידה — העיר השכנה סאלונָה (המאה ה־1 לפה"ס עד המאה ה־7 לסה"נ); כימי השלטון הביזנאטי־הפראנקי והקרואטי (מאות 7–12) וההונגארי (מאות 12–15) ספלטום (Spalatum, Spaletum). תחת שלטונה של וֶנציה (מאות 15–18) ובימי השלטון האוסטרי (מאה 18–19), הצרפתי (המאה ה־19), האוסטרי והאוסטרו־הונגארי בפרובינציה ובממלכת דאלמאטיה — ספלייט, סְפָּלִיט (Split), וכך גם בתקופת יוגוסלאוויה.

בתקופה העתיקה

בעיר סאלונה (בסרבית — סולין) העתיקה, בת מאת־אלף התושבים, עיר המסחר התוסס בדרכי הים והיבשה והתרבות המפותחת, התקיימה גם קהילה יהודית. קטע מסארקופאג־האבן, מנורת חימר ותליון משובץ באבנים יקרות, שתבליט המנורה מוטבע עליו, אשר נמצאו בקרבת מקום, וכן כתובת על מצבת היהודי הסורי מַלְהוֹס (Malhos), וכתובותיהן של שתי מצבות אחרות וביניהן של "אוריליוס דיוניסוס, יהודי איש טבריה, בן 50, אב לשלושה ילדים" (ראה בערך זאדאר) — מעידים על קיומו של בית־קברות יהודי בסאלונה העתיקה בשלהי המאה השנייה וראשית המאה השלישית לספירה. אל סאלונה נמשכו היהודים על־ידי תנועת הסחר הערה בעיר הנמל. רשם תולדות הכנסייה, דניאל פארלאטי, מן המאה ה־18, מציין במפורש כי יהודים התגוררו שם:

"ואם אמנם היו שמם ומקור מחצבתם של היהודים בעידן השליחים פזורים על פני יוון כולה, כיוון שמקומות היישוב שלהם התרחבו מא"י לעבר שאלוניקי, קורינט ושאר עריה של יוון, שבהן היו ליהודים בתי־דין של סנהדרין (מועצות רבניות) ואף בתי־כנסת, מה עשוי היה למנוע מעם נוודים זה שעיסוקו בקניה, במכירה ובגריפת רווחים, להתיישב במספרים גדולים בסלונה ולהעמיד בה יסודות לקיומו ולרווחתו של עם זה, לרכושו וביתו, וממקור שפע ורווחה זה להתעשר ולפרוץ מכאן והלאה, בדרכי המסחר הימי והיבשתי, ולעשות חיל למשפחתם ולקהילתם? הנה אפילו בימינו (בסביבות שנת 1750) ניכרים בקרבת שאלוניקי כמה וכמה חורבות ושרידים שלגביהם קיימת סברה, על פי מסורת המקובלת על התושבים המקומיים, כי שרדו מבתי יהודים שניצבו במקום זה בעבר, כשהמפורסם שביניהם בעשרו היה בית־הכנסת שלהם, ואפשר להניח כי לצדו היה קיים גם בית־דין (סנהדרין) אזורי, שנדרש להכרעה במחלוקות השונות ולקביעת הענשים המתאימים במקרים שבהם הופרו חוקי תורתם".*

מימי־הביניים ואילך

הפרטים על האוכלוסייה בימי־הביניים זעומים ביותר, ובאלה שנשתמרו בידינו אין היהודים נזכרים במפורש. אף־על־פי־כן, על־יסוד שמותיהם של כמה מאזורי העיר שנשתמרו בידינו ניתן לשער, כי בעיר התגוררו יהודים במסגרת קהילה מאורגנת.

אחד האזורים בחלקה הדרומי־מזרחי של העיר, בתוך חומות ארמון דיוקלטיאנוס, שמר עוד במאות ה־14 וה־15 על השם "סינגוגה", שם שבוודאי התייחס אל בית־הכנסת הראשון שניטש לימים, אם בגלל הירידה במספרם של בני העדה, אם בגלל אי־סובלנות מצד הכנסייה הקאתולית, וקרוב לוודאי, שלצורכי החיים הדתיים הותאם בניין צנוע או אולם כלשהו, מחוץ לחומות.

איזכור לחייהם ולפעילותם של היהודים בספליט בימי־הביניים הוא השם "Zueca" (רובע יהודי), הנובע מסירוס המלה האיטלקית Giudeca (בניב ונציאני־דאלמאטי), הנזכר בתעודות העירוניות במאה ה־14, שם שהשתמשו בו עד לעת החדשה בחלק מן החוף המערבי שמחוץ לנמל הישן, שם הרבו לעסוק במלאכת עיבוד עורות וצביעה, מלאכות שבהן עסקו יהודים מאות בשנים, כדוגמת אחיהם בשאר הערים שבריבונותה של ונציה.

מידע מפורט יותר על־אודות יהודי ספליט מצוי רק החל מן המאה ה־16. אז נוצרה מושבה של יהודים יוצאי ספרד ופורטוגל (ספרדים) ואשכנזים, כנראה מתוך משיכה אל המסחר שהתנהל בין הרפובליקה של ונציה, שאליה השתייכה העיר באותם ימים, לבין האזורים הקרובים של הקיסרות הטורקית.

בשנת 1527 אישר הסנאט של ונציה זכויות־יתר ליהודים, לרבות היתר לניהול מסחר סיטוני וקמעוני ולעיסוק בסחר־חליפין, מתוך ההכרה בפעילותם המועילה לפיתוח סחרה של העיר ולשגשוגה—דבר המוכיח, כי כבר בעת ההיא היו היהודים מצויים בספליט במספרים ניכרים וכי פיתחו בה מסחר ער ותוסס.

על נוכחותה של קהילה יהודית במאה ה־16 מעידה תעודה בדבר קיומו של בית־קברות יהודי נפרד כבר בשנת 1573.

מצבה בבית־הקברות העתיק בספליט.

* Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, t. I, Venezia, 1751, pp. 302–3.

בתקופה העתיקה

בעיר סאלונה (בסרבית — סולין) העתיקה, בת מאת־אלף התושבים, עיר המסחר התוסס בדרכי הים והיבשה והתרבות המפותחת, התקיימה גם קהילה יהודית. קטע מסארקופאג־האבן, מנורת חימר ותליון משובץ באבנים יקרות, שחבליט המנורה מוטבע עליו, אשר נמצאו בקרבת מקום, וכן כתובת על מצבת היהודי הסורי מַלְהוּס (Malhos), וכתובותיהן של שתי מצבות אחרות וביניהן של "אוריליוס דיוניסוס, יהודי איש טבריה, בן 50, אב לשלושה ילדים" (ראה בערך זאדאר) — מעידים על קיומו של בית־קברות יהודי בסאלונה העתיקה בשלהי המאה השנייה וראשית המאה השלישית לספירה. אל סאלונה נמשכו היהודים על־ידי תנועת הסחר הערה בעיר הנמל. רשם תולדות הכנסייה, דניאל פארלאטי, מן המאה ה־18, מציין במפורש כי יהודים התגוררו שם:

"ואם אמנם היו שמם ומקור מחצבתם של היהודים בעידן השליחים פזורים על פני יוון כולה, כיוון שמקומות היישוב שלהם התרחבו מא"י לעבר שאלוניקי, קורינט ושאר עריה של יוון, שבהן היו ליהודים בתי־דין של סנהדרין (מועצות רבניות) ואף בתי־כנסת, מה עשוי היה למנוע מעם נוודים זה שעיסוקו בקניה, במכירה ובגריפת רווחים, להתיישב במספרים גדולים בסלונה ולהעמיד בה יסודות לקיומו ולרווחתו של עם זה, לרכושו וביתו, וממקור שפע ורווחה זה להתעשר ולפרוץ מכאן והלאה, בדרכי המסחר הימי והיבשתי, ולעשות חיל למשפחתם ולקהילתם? הנה אפילו בימינו (בסביבות שנת 1750) ניכרים בקרבת שאלוניקי כמה וכמה חורבות ושרידים שלגביהם קיימת סברה, על פי מסורת המקובלת על התושבים המקומיים, כי שרדו מבתי יהודים שניצבו במקום זה בעבר, כשהמפורסם שביניהם בעשרו היה בית־הכנסת שלהם, ואפשר להניח כי לצדו היה קיים גם בית־דין (סנהדרין) אזורי, שנדרש להכרעה במחלוקות השונות ולקביעת הענשים המתאימים במקרים שבהם הופרו חוקי תורתם".*

מימי־הביניים ואילך

הפרטים על האוכלוסייה בימי־הביניים זעומים ביותר, ובאלה שנשתמרו בידינו אין היהודים נזכרים במפורש. אף־על־פי־כן, על־יסוד שמותיהם של כמה מאוורי העיר שנשתמרו בידינו ניתן לשער, כי בעיר התגוררו יהודים במסגרת קהילה מאורגנת.

אחד האזורים בחלקה הדרומי־מזרחי של העיר, בתוך חומות ארמון דיוקלטיאנוס, שמר עוד במאות ה־14 וה־15 על השם "סינגוגה", שם שבוודאי התייחס אל בית־הכנסת הראשון שניטש לימים, אם בגלל הירידה במספרם של בני העדה, אם בגלל אי־סובלנות מצד הכנסייה הקאתולית, וקרוב לוודאי, שלצורכי החיים הדתיים הותאם בניין צנוע או אולם כלשהו, מחוץ לחומות.

איזכור לחייהם ולפעילותם של היהודים בספליט בימי־הביניים הוא השם "Zueca" (רובע יהודי), הנובע מסירוס המלה האיטלקית Giudeca (בניב ונציאני־דאלמאטי), הנזכר בתעודות העירוניות במאה ה־14, שם שהשתמשו בו עד לעת החדשה בחלק מן החוף המערבי שמחוץ לנמל הישן, שם הרבו לעסוק במלאכת עיבוד עורות וצביעה, מלאכות שבהן עסקו יהודים מאות בשנים, כדוגמת אחיהם בשאר הערים שבריבונותה של ונציה.

מידע מפורט יותר על־אודות יהודי ספליט מצוי רק החל מן המאה ה־16. אז נוצרה מושבה של יהודים יוצאי ספרד ופורטוגל (ספרדים) ואשכנזים, כנראה מתוך משיכה אל המסחר שהתנהל בין הרפובליקה של ונציה, שאליה השתייכה העיר באותם ימים, לבין האזורים הקרובים של הקיסרות הטורקית.

בשנת 1527 אישר הסנאט של ונציה זכויות־יתר ליהודים, לרבות היתר לניהול מסחר סיטוני וקמעוני ולעיסוק בסחר־חליפין, מתוך ההכרה בפעילותם המועילה לפיתוח סחרה של העיר ולשגשוגה—דבר המוכיח, כי כבר בעת ההיא היו היהודים מצויים בספליט במספרים ניכרים וכי פיתחו בה מסחר ער ותוסס.

על נוכחותה של קהילה יהודית במאה ה־16 מעידה תעודה בדבר קיומו של בית־קברות יהודי נפרד כבר בשנת 1573.

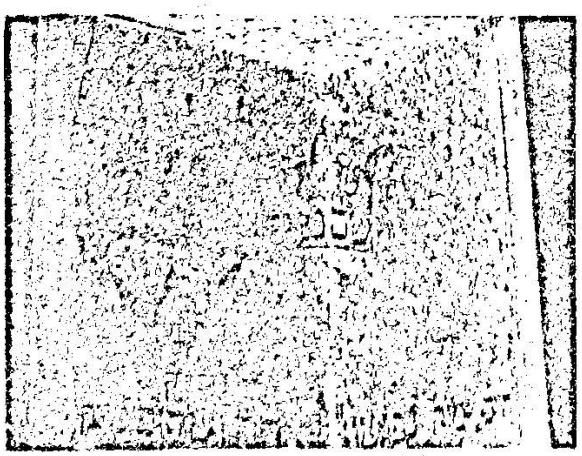

מצבה בבית־הקברות העתיק בספליט.

* Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, t. I, Venezia, 1751, pp. 302–3.

תרומתו של רודריגס

תפקיד מכריע לגבי העיר, ואף לגבי התפתחותו העתידה של הסחר הוונציאני, מילא המהגר היהודי הפורטוגאלי, דניאל רודריגס. את כל מאמציו, רכושו וכישוריו הארגוניים הקדיש להקמת מעבורת־סחר עם תחנת מעבר והסגר בספליט. הוא טען ואף הוכיח, כי דרך־היבשה בטוחה יותר מדרך־הים וכי הדרך הבטוחה ביותר לשיירות־הסחורה, הבאות לא רק מן הקיסרות הטורקית אלא גם משאר חלקי אסיה, עוברת בספליט, שם יבוצע הסגר וחיטוי הסחורה, ובעקבות זאת, בליווי ספינות־משמר מזוינות, תועבר הסחורה אל ונציה, וממנה לשאר חלקי אירופה. הסחורה המגיעה מן המערב תעשה דרכה בכיוון הפוך, לעבר ארצות המזרח. למרות כל הקשיים וההפרעות עלה בידי רודריגס לקבל, בשנת 1566, את הסכמת הרפובליקה של ונציה לתכניתו, ובשנת 1592 נשלמה המעבורת עם תחנת־הסגר מרווחת, אחת מן הגדולות והמצוידות ביותר שבאירופה, שבה עברה סחורה בהיקף נכבד בשני הכיוונים במשך קרוב לשלוש מאות שנה. המעבורת ידועה בשם לאזארטו (Lazaretto).

רודריגס אירגן, בעזרת בני עמו בוונציה וברחבי הקיסרות העות'מאנית, תנועת סחר ענפה. הרפובליקה הכירה בשירותיו הגדולים בתחום זה ומינתה אותו לקונסול לענייני היהודים בוונציה, ובזכותו הוענקו זכויות־יתר גם לקהילה היהודית בוונציה, ואף לזו שבספליט. הוא נהנה מאמונם המלא של השלטונות. אמון זה הצדיק רודריגס בשליחויות פוליטיות, כאשר ביצע משימות שונות בין הוונציאנים לטורקים, וכן בתפקידי תיווך למיניהם, שבהם הצטיינו עוד כמה מיהודי ספליט.

תמורת סיועו לוונציה בתחומי המסחר והמדיניות, דרש רודריגס שתוענקנה למהגרים היהודים מן המזרח חסינות וזכות חופשית בכל תחומי הרפובליקה של ונציה, ושיינתן להם היתר לנהל מסחרם בכל עריה; שיוכלו לחיות על־פי תורתם; שיהיו פטורים מכל כפייה; שבעת מלחמה לא יילקחו בשבי ויהיו חופשיים מרדיפות; שלא יכבידו עליהם במיסוי מיוחד, כדוגמת יהודי גרמניה, אלא יישאו רק במיסים הרגילים; שיינתן להם להתארגן בקהילותיהם ושתוקצה להם קרקע למגורים ולקבורת מתיהם.

כאמור, השיג רודריגס חסינויות וזכויות יתר גם עבור יהודי ספליט, לאמור: "...ואלה (הסוחרים היהודים) אשר יבואו להתגורר בה או יימצאו בדרכם עוברים דרכה, יהנו מן הזכויות הנ"ל, ונוסף לכך יותר להם להחזיק בספליט ובסביבתה חנויות ולעסוק בתיווך וכללית לעסוק בכל מקצוע שיחפצו לעסוק בו, ככל אזרח אחר מאזרחי העיר, וכי יוקצו בתים למגורים להם ולמשפחותיהם, ותוענק להם קרקע שבה יוכלו לקבור את מתיהם ויהיו זכאים לכל הקלה אחרת על־פי אמות־מידה צודקות. נוסף לכך, בהתחשב בצורכי הסוחרים היהודיים השוהים בעיר בדרכם, יורשה להם לקיים בנק, לפי תנאים וכללים שייקבעו על־ידי דניאל רודריגס שלנו, הקונסול, מתוך הסכם עם הקהילה המקומית. עקב הסכנות הצפויות מידי אנשים רשעים, יותר להם לחבוש מחוץ לעיר כיפה שחורה ומגבעת (כשאר התושבים), ומן הזכות הזאת יהנו בכל רחבי דאלמאטיה...".

להבדיל מן הממשלים האחרים באירופה, נהנו היהודים ברפובליקת ונציה ממידה רבה של סובלנות, בעיקר הודות לשירותיו הטובים של רודריגס, בעוד שיהודי ספליט זכו בזכויות שוות כמעט לאלה שהוענקו לשאר בני עירם. אף־כי המסחר העובר ושב היה נתון בידי משפחות טורקיות וונציאניות שליטות, ולא בידיהן של משפחות יהודיות, הרי שבני ספליט, יהודים ולא־יהודים, הפיקו תועלת מרובה מתנועת הסחר הערה. מבחינה כלכלית קידם הדבר את העיר במהלך המאות הקשות ביותר, כאשר נמצאה מבודדת בין שתי מעצמות, ונציה מן הים וטורקיה מן היבשה, בעודה משוללת גב טבעי מבית.

הרב שמחה בן יצחק לוצאטו, איש ונציה, התייחס ליהודי ספליט בספרו, שראה אור ב־1638*, דהיינו בעת שתנועת הסחר במעבורת ספליט הייתה בעיצומה, בזו הלשון: "אשר לסחר עם המזרח, המתנהל באמצעות המעבורת בספליט, שאליה זורמות לא רק סחורות אירופה, אלא גם אלה של אסיה, לאחר שהן מגיעות אליה בדרכי היבשה, הרי אין ספק שאלמלא נמצאה בידי היהודים, היתה בידי התורכים... לפיכך ניכר כי במקום שבו היו מצויים יהודים, זכו גם חיי המסחר לפריחה... וינציאה לא תשכח לעד את זכר האיש אשר הקים את המעבורת בספליט, שהודות ליזמתו וקשריו ניתב חלק ניכר מסחר המזרח אל העיר הזאת, עד שכיום (1638) ניתן לראות במעבורת הקיימת את גורם התעבורה המבוסס וְהָאֱמֵין מכל שהיה בידי ונציה מאז ומעולם, אל נכון גורם בעל עדיפות על פני כל דרך אחרת, בהיות דרכי היבשה בטוחות פי כמה וחשופות פחות לסכנות השונות האורבות לסחר העובר בדרכי הים".

במהלכן של המאות ה־17 וה־18 הוסיפה המעבורת של ספליט להתפתח ולהשתכלל תוך כדי תנועה ערה ביותר של שיירות מסחר עם המזרח הקרוב והרחוק. תנועה זו נידלדלה במשך הזמן, עד שלבסוף גוועה כליל במאה ה־19, עם פתיחתם של נתיבי־תחבורה חדשים, במסילות רכבת ובאניות.

* ר' בתרגום עברי בן־ימינו מאמר על יהודי וינציאה, ירושלים (מוסד ביאליק) תש"יא. המובאות שלהלן מקבילות לעמ' 89–90 בהוצאה זו. ראה גם הערות 19 ו־227 (בעמ' 158).

מצבת ריינה פינסה בספליט.

בעתות מלחמה

בעת המלחמות התכופות עם הטורקים, ובמיוחד בעת מלחמת קנדיה הממושכת והגורלית (1645–1669), השתתפו יהודי ספליט בביצור עירם ובהגנה עליה. נפל בגורלם להגן על המצודה הצפון־מערבית הרבועה של ארמון דיוקלטיאנוס, המכונה מגדל־ארניר, שהיה הקרוב ביותר אל הרובע היהודי. יקרת־ערך במיוחד הייתה אז עזרתם בהשגת מזון ובמכירתו במחירים נוחים ביותר וכן בסיוע לבית־החולים שבו טופלו הפצועים.

באחד מן הדו"חות המאוחרים (1714) אנו מוצאים לאמור: "בעת מלחמת קנדיה השתתפו הסוחרים היהודים ששוכנו בעיר זו מתוך נכונות יתירה בעבודות השונות שנדרשו לציבור, בבנותם את חומות העיר ואת המבצרים גריפה ובאצ'ביצָה, וכשאר האזרחים נרתמו גם הם מתוך נכונות מרובה לחימוש המלחמתי ולמשימות אחרות. נוסף לכך השתתפו היהודים בעת המלחמה הזאת גם במשמר ובהגנה על העיר מפני האויב, כשהם מגוננים על העמדה האחורית של המנזר הקדוש, המכונה אף בימינו בשם עמדת היהודים...". (ציטוט מתוך כתב־יד, שנתחבר בוונציה בשנת 1770, ונמצא במשפחת מורפורגו בספליט).

לצד כל אלה היו ליהודים, בתוקף עיסוקיהם כסוחרים ומתווכים במסחר עם הטורקים, היכרויות וקשרים למכביר, שבגינם זכו שם למעמד מיוחד. כך ניהל יוסף פנסו, שכיהן כקונסול היהודים בספליט בסוף המאה ה־17, משא־ומתן מדיני ומסחרי חשוב בין הממשל הוונציאני לבין הטורקים, ואף הצליח לשמור על בכורת המעבורת של ספליט, שעמדה בתחרות עם זו של דוברובניק (ראגוזה), ובמיוחד לנוכח הכוונה המתמדת של הטורקים להקים בשפך נהר הנֶרֶטבָה מעבורת משלהם.

אחד מנכבדי היהודים, שמואל לימה, סייע לרפובליקה ע"י הכרתו מקרוב את התנאים ששררו בטורקיה, ובזכות שירותיו אף נתמנה לקונסול היהודים בספליט.

מגפות ומרפאים

בין הרופאים והכירורגים שבעיר היו לעתים קרובות גם יהודים. מביניהם זכור שלמה טוביה, שהיה בשנת 1626 רופא הקהילה, וכן יהודה לומברוסו, מנהלו הראשון של בית־החולים הצבאי, שנוסד בימי מלחמת קנדיה. בשנים שבהן תכפו מגפות הדֶבר הקטלניות (1572, 1607, 1784) התבלטו בניסיונם ובמסירותם כמה־וכמה רופאים יהודיים. במאה ה־17 נזכר עוד רופא יהודי בעיר: ג'ירולמו מלמד.

עם בואם של פליטי ספרד והתפתחות המסחר במאה ה־16 חל בבת אחת גידול במספרם של יהודי ספליט. בעיר עצמה, שעם השכונות העממיות מנתה אז 5–10 אלפי תושבים (להוציא מכלל זה את התקופה שלאחר גל המגפות, כאשר חל צימצום ניכר במספר זה), נע מספרם של היהודים, בשיעורים משתנים, בין 150 ל־300 נפש, דהיינו כ־20–30 משפחות. ב־1620 היה מספרם הכולל של יהודי ספליט 198 נפש (לאחר המגפה הנוראה של שנת 1607 שרדו בספליט 1045 נפש בלבד, ובהם רק כ־60 יהודים).

מהמשפחות היהודיות שהתגוררו בעיר במאה ה־17 נזכיר אחדות בלבד: שוואַרץ, לוצנה, אבוהב, מונטיליה, פאפו, סאנטו, ישראל, פיאצה, פסח, וינטורה וברוך.

הפרנסות העיקריות

עיקר עיסוקיהם של יהודים היה בתחום המסחר הקמעוני. את סחורתם השיגו מהמזרח ומהמערב. הם סחרו בעיר עצמה ולעתים, אף־כי נדירות, גם במקומות אחרים בדאלמאטיה הוונציאנית. נוסף לכך עסקו בממכר מצרכי מזון, תחום

מצבת ריינה פינסה בספליט.

בעתות מלחמה

בעת המלחמות התכופות עם הטורקים, ובמיוחד בעת מלחמת קנדיה הממושכת והגורלית (1645–1669), השתתפו יהודי ספליט בביצור עירם ובהגנה עליה. נפל בגורלם להגן על המצודה הצפון־מערבית הרבועה של ארמון דיוקלטיאנוס, המכונה מגדל־ארניר, שהיה הקרוב ביותר אל הרובע היהודי. יקרת־ערך במיוחד הייתה אז עזרתם בהשגת מזון ובמכירתו במחירים נוחים ביותר וכן בסיוע לבית־החולים שבו טופלו הפצועים.

באחד מן הדו"חות המאוחרים (1714) אנו מוצאים לאמור: "בעת מלחמת קנדיה השתתפו הסוחרים היהודים ששוכנו בעיר זו מתוך נכונות יתירה בעבודות השונות שנדרשו לציבור, בבנותם את חומות העיר ואת המבצרים גריפה ובאצ'ביצָה, וכשאר האזרחים נרתמו גם הם מתוך נכונות מרובה לחימוש המלחמתי ולמשימות אחרות. נוסף לכך השתתפו היהודים בעת המלחמה הזאת גם במשמר ובהגנה על העיר מפני האויב, כשהם מגוננים על העמדה האחורית של המגזר הקדוש, המכונה אף בימינו בשם עמדת היהודים...". (ציטוט מתוך כתב־יד, שנתחבר בוונציה בשנת 1770, ונמצא במשפחת מורפורגו בספליט).

לצד כל אלה היו ליהודים, בתוקף עיסוקיהם כסוחרים ומתווכים במסחר עם הטורקים, היכרויות וקשרים למכביר, שבגינם זכו שם למעמד מיוחד. כך ניהל יוסף פנסו, שכיהן כקונסול היהודים בספליט בסוף המאה ה־17, משא־ומתן מדיני ומסחרי חשוב בין הממשל הוונציאני לבין הטורקים, ואף הצליח לשמור על בכורת המעבורת של ספליט, שעמדה בתחרות עם זו של דוברובניק (ראגוזה), ובמיוחד לנוכח הכוונה המתמדת של הטורקים להקים בשפך נהר הנֶרֶטְוָה מעבורת משלהם.

אחד מנכבדי היהודים, שמואל לימה, סייע לרפובליקה ע"י הכרתו מקרוב את התנאים ששררו בטורקיה, ובזכות שירותיו אף נתמנה לקונסול היהודים בספליט.

מגפות ומרפאים

בין הרופאים והכירורגים שבעיר היו לעתים קרובות גם יהודים. מביניהם זכור שלמה טוביה, שהיה בשנת 1626 רופא הקהילה, וכן יהודה לומברוסו, מנהלו הראשון של בית־החולים הצבאי, שנוסד בימי מלחמת קנדיה. בשנים שבהן תכפו מגפות הדֶבר הקטלניות (1572, 1607, 1784) התבלטו בניסיונם ובמסירותם כמה־וכמה רופאים יהודיים. במאה ה־17 נזכר עוד רופא יהודי בעיר: ג'ירולמו מלמד.

עם בואם של פליטי ספרד והתפתחות המסחר במאה ה־16 חל בבת אחת גידול במספרם של יהודי ספליט. בעיר עצמה, שעם השכונות העממיות מנתה אז 5–10 אלפי תושבים (להוציא מכלל זה את התקופה שלאחר גל המגפות, כאשר חל צימצום ניכר במספר זה), נע מספרם של היהודים, בשיעורים משתנים, בין 150 ל־300 נפש, דהיינו כ־20–30 משפחות. ב־1620 היה מספרם הכולל של יהודי ספליט 198 נפש (לאחר המגפה הנוראה של שנת 1607 שרדו בספליט 1045 נפש בלבד, ובהם רק כ־60 יהודים).

מהמשפחות היהודיות שהתגוררו בעיר במאה ה־17 נזכיר אחדות בלבד: שוואַרץ, לוצנה, אבוהב, מונטיליה, פאפו, סאנטו, ישראל, פיאצה, פסח, וינטורה וברוך.

הפרנסות העיקריות

עיקר עיסוקיהם של יהודים היה בתחום המסחר הקמעוני. את סחורתם השיגו מהמזרח ומהמערב. הם סחרו בעיר עצמה ולעתים, אף־כי נדירות, גם במקומות אחרים בדאלמאטיה הוונציאנית. נוסף לכך עסקו בממכר מצרכי מזון, תחום

שנאסר עליהם בערים האחרות. כן עסקו באריגה, בגזירה ובמכירה של אריגים ומלבושים כפריים־עממיים לתושבי פנים־דאלמאטיה, בוסניה והרצגובינה, והנשים היהודיות נודעו במלאכת רקמתן המשובחת.

ראוי לציין את כינונה של "הלוואה וחיסכון" (מעין בנק), מוסד שהתנהל בידי יהודים ושהיה חשוב ביותר בעיר־נמל סואנת זאת. מוסד זה החל בפעולתו בשנת 1592, עם סיום בניית המעבורת.

בתעודה משנת 1713 נאמר: "בידי היהודים... מצויות גם 32 חנויות (נוסף על הדירות הפזורות על־פני העיר במקומות הנוחים במיוחד לצורכיהם ולתועלתם) גדושות מוצרי מלאכת־יד חדשים, וכן שישה דוכנים או חנויות־ממכר זעירות, שבהן שימשו בחורים יהודיים צעירים בתור שוליות, והסחורה שבהם נמכרה בקמעונות; בני שאר 54 המשפחות היהודיות מתקיימים מחייטות ומעיבוד בגדים חדשים לשימוש האיכרים, שלאחר־מכן נמכרים בחנויות לסרבים מאזור זאגוריה (יושבי ההרים שבסביבה)."

בדרכים שונות הביאו היהודים תועלת לרפובליקה הוונציאנית. במאה ה־18, כאשר איבדה ונציה את מנהיגותה בתחום הסחר העולמי, עקב פתיחת דרכי־מעבר חדשות באוקיינוס, וכאשר מספרים גדלים והולכים מקרב הסוחרים הוונציאניים הפכו להיות בעלי נכסי־דלא־ניידי, עברו המסחר והבנקאות לידי היהודים. לרפובליקה היו הכנסות גבוהות מן המיסים, המכסים וההיטלים על סחורתם, ובעידן המלחמות ושאר מצבי־חירום היו אלה היהודים אשר הצילו את המדינה במקרים שונים על־ידי הענקת הלוואות. תנועת המסחר שהתנהלה בעיר מילאה בעניין זה תפקיד מכריע, אף שההון הגדול היה בידיהם של עשירי ונציה, ולא בידי יהודיה של ספליט.

תחרות מסחרית ומגבלות

התחרות מצד היהודים הפריעה תכופות למשפחות האצולה ואף לסוחרים ולבעלי־המלאכה, ולפיכך נעשו ניסיונות חוזרים ונשנים למנוע או להגביל אותה, אך הממשל בוונציה עמד על משמר העיקרון של השוויון לכל הנתינים, ובמקרי סיכסוך ומחלוקת הוכרה לא־אחת צדקת היהודי ולאו דווקא זו של הנוצרי.

כאשר עלה בידיהם של סוחרים נוצריים — ברובם מהגרים איטלקיים — להשיג, בשנת 1713, שיחול גם על ספליט הצו האוסר על יהודים לסחור במצרכי מזון — איסור שהיה נהוג בשאר ערי ונציה — היו התוצאות קשות, שכן מחירי המזון האמירו והאספקה לעיר בעתות מלחמה של אותם ימים נחלשה עד־מאוד, עד שראו צורך לבטל את הגזירה.

ארגון הקהילה

מיום שהגיעו לספליט באופן קבוצתי, בראשית המאה ה־17, היו יהודיה מאורגנים היטב. במקורות הם נזכרים בתור "Università degli Ebrei" דהיינו ק"ק. בשם זה ניהלו את רישום המסמכים החשובים ואף פרסמו את התעודות הקשורות במחלוקות ובהתדיינויות המשפטיות ("Stampe"). לעתים מכונה הקהילה היהודית בשם "Società Ebraica di Spalato" או "Scuola degli Ebrei". לשם "Comunità Israelita di Spalato" הייתה משמעות דתית יותר מאשר חברתית. בתקופת שלטונה של ונציה היו יהודי ספליט מכונים רשמית "איזראליטים" ("בני דת משה"), ואילו בפי בני העם כונו, בשפה הקרואטית, בכינוי "ז'ודיאים".

חיי הקהילה היו מושתתים על יסודות דמוקראטיים פורמאליים, וליתר דיוק אוליגארכיים, ככל הממשל הוונציאני. כל היהודים שמלאו להם 24 שנים, ואשר שילמו סכום העולה על 12 זהובים לשנה כמיסי־קהילה, היוו את "המועצה הראשית" (קהל גדול). בראש מועצה זו עמדו בדרך־כלל 7 ממונים (הכוונה ל־"Capo" או "Gastaldo" = פרנס או ממונה), אשר היוו את "המועצה המצומצמת" (ועד קטן) וייצגו את יהודי קהילתם (הם מכונים גם בשם "פרוקוראטורים", אך בספליט, עקב ריבוי חברי המועצה, נהגו לבחור רק ב־2 או 3 פרנסים, שהיו נבחרים למשך שנתיים וחצי). תפקיד יוקרתי היה זה של "הקונסול היהודי למעבורת ספליט", שאותו היה ממלא אחד מנכבדי הקהילה.

הקהילה קיימה מוסדות וקרנות־סעד כגון: לעזרה רפואית ולצורכי קבורה, לחינוך, לעזרת נשים ונערות מבתי עניים לנישואיהן, לסיוע בפדיון שבויים, לסיוע לזקנים, לעוברי־דרך ולמען לארץ־ישראל.

נשתמרה בידינו רק חוקת הקהילה משנת 1873, שהייתה ללא ספק מבוססת על חוקות קודמות. המטרה הייתה להבטיח קיום חוקי התורה והלכות הדת ופעולות הצדקה והסיוע. חברים בקהילה היו כל היהודים שהתגוררו בספליט. הקהילה הייתה אז מיוצגת על־ידי מועצה מורכבת מכל החברים אשר נשאו ב־4% לפחות מכלל הוצאותיה או שהיו חברים בה לפחות במשך 12 שנים. בראש המועצה עמדו שני פרנסים. המועצה הייתה בוחרת ברב ובמנהל לחברות־הצדקה. שני מבקרים פיקחו על כספי ועד־הקהילה וחברות־הצדקה. גם מנהל תלמוד־תורה היה נבחר אחת לשנה. הקהילה העסיקה מזכיר קבוע.

המצב החברתי והדתי

חיי־המשפחה התנהלו על־פי אורחות חיים פאטריארכאליים, בהיות המשפחה יחידת־תשתית חברתית ראשונית וחזקה.

לעובדה זאת היו כמה־וכמה פנים חיוביות, אך גם בחינות שליליות מסוימות, בעיקר מפאת השמרנות, שלעתים הייתה גורם מעכב בעד התפתחות וקדמה. הנישואין נערכו בגיל מוקדם. לגבר ניתן לשאת אשה במלאות לו שמונה־עשרה שנה. לרגל הנישואין נהגו לערוך חגיגה גדולה. הטקס התנהל בבית־הכנסת או בבית הכלה, והיו עורכים כתובה על גליל נייר קלף. הנערה הייתה מביאה עמה נדוניה.

ההוראות ביחס למלבושי היהודים היו בארצות אירופה האחרות חמורות למדי. כסימן־זיהוי חויבו היהודים לחבוש כובע צהוב מיוחד. ברפובליקה הוונציאנית היו כללים אלה מבוצעים בצורה ליבראלית יותר, ואילו בספליט תכופות לא החילו אותם כלל; פטורים מסימני־היכר אלה היו, למשל, הסוחרים והבנקאים היהודים בנסיעותיהם (לבל יפלו קרבן לשודדים) וסטודנטים שלמדו במכללת פאדובה. הנשים היו מחדעות לצווי האופנה מה גם שחלק ניכר מיהודי ספליט עסקו במקצוע החייטות, והנשים ברקמה.

עם הגידול שחל במספרם של בני הקהילה היהודית בהגיע פליטי ספרד, זכו חיי החברה והדת להתפתחות מזורזת. באותו זמן הוכשר אחד הבניינים, שלא התבלט בסממניו החיצוניים, לשמש כבית־הכנסת; היה זה בניין ששכן בקרבת־מקום לרובע היהודי שהיה הולך ומתמלא בקצב מהיר. הוא היה מצוי כבר במרכז העיר. בית־הכנסת שופץ במאה ה־15, ובמאה ה־19 נוסף היציע לעזרת־נשים בחלקו הצפוני של המבנה.

בית־הכנסת נועד לספרדים ולאשכנזים גם יחד, אך כיוון שבספליט, במאות ה־17 וה־18, היו היהודים רובם ככולם ממוצא ספרדי, וגם לאחר־מכן היוו הספרדים את הרוב, התנהלו התפילות על־פי הנוסח הספרדי, כמנהג ונציה.

בית־הכנסת — המכונה בתעודות בשם "Scuola" או "Oratorio" — היה צנוע למדי ולא בלט בשום סממנים חיצוניים, אך היה עשיר בתפאורה הפנימית ובציודו הכולל.

מול פתח המבוא מזרחה, מתחת לקימורת שבסגנון בארוק רנסאנסי, שכן ארון־הקודש עם ה"היכל", משכן המגילות וספרי־התורה. על הקורה המרכזית, המקשרת בין הקשתות של ה"היכל", כתובת בעברית: "זכור לפני מי אתה עומד", וכתובות נוספות חקוקות בצדן הפנימי של הדלתות המרהיבות, המגולפות ביד־אמן (שלימים הושחתו בידי הפאשיסטים, יחד עם שאר ציודו של בית־הכנסת). את פתח ההיכל כיסתה פרוכת עשויה מאריג ומקושטת ברקמה עשירה.

מן הכמות הניכרת של כלי־הכסף ותשמישי־הקדושה נותר אך מעט (לאחר הביזה ב־1942). בבית־הכנסת היו שישה רימונים שלמים, כולל הכתרים, וכן חנוכיית־כסף. נשתמרו כמה מנברשות־הכסף שאנשים הצליחו להסתיר בעוד מועד. בידינו נותרו צילומים מכלי־הקודש שאבדו.

בקהילה היו נהוגים פזמונים לשמחת־תורה מאז סוף המאה ה־17. בשנת ת"פ (1720) חיבר רפאל פינסו פזמונים כאלה, אשר נתפרסמו בדפוס ווניציה באותה שנה.

רבנים וחכמים

לעדה זו היו בעבר מנהיגים רוחניים בעלי שם. ביניהם הצטיינו הרב דוד פארדו ובני משפחת מוסאפיא, וכן ר' שבתאי בן אברהם וינטורה, שתוארו המלא היה "אב בית־דין ור"מ דק"ק איספלטורו יע"א", כפי שהדבר צוין על יצירתו "ספר נהר שלום" — פירוש על שלחן ערוך, אורח חיים — שנתפרסם באמשטרדם בשנת תקל"ה / 1775. הספר זכה להסכמותיהם של רבנים מפורסמים כמו שלמה שלם (שכיהן בסופיה ובבלגראד, לפני התמנותו בהולנד) ושל שלוחי ארץ־ישראל — ר' יום־טוב אלגזי ויעקב לבית חזן, שצאצאיו שימשו בקודש בערי בולגאריה ובבוקארשט.

הרב דוד פארדו שימש בקודש בספליט משנת 1746 עד שנת 1764, שאז העתיק מושבו לק"ק סאראייבו (ר' שם). היה מורם של ר' שבתאי הנ"ל ושל ר' חיים יצחק מוסאפיא (ר' להלן). המידע על החכמים של הקהילה אינו רב, בשל היעדר תעודות עבריות מקוריות. מה שיכולנו עוד ללקט בנידון ניתן להלן:

ר' חיים יצחק מוסאפיא היה אב־בית־דין בשנים תקנ"ו–תקע"ג (1796–1813). חיבר ספר בשם "חיים וחסד" (שו"ת, ח"א, ליוורנו, התר"ד).

ירש אותו בנו (או נכדו?) אברהם חי מוסאפיא (אח"ם), שנולד בירושלים. תקופת כהונתו בספליט אינה ברורה. עלה, וביתר דיוק, חזר לירושלים, והרבץ תורה בישיבת "שבט אחים", שהייתה ידועה כישיבת בני בוסניה.

בסוף המאה ה־18 כיהן ר' יעקב מוסאפיא במשך עשרות בשנים. אף הוא היה סופר תורני, בעל "תשובות הגאונים", ליק 1864, וספר בשם "בעית השעה".

אף־על־פי שהרשימה אינה מלאה, ברור שהיה זה מקום תורה ודעת.

בקהילה נוהלו ספרי רישום של לידות, נישואין ופטירה, אך אלה שנשתמרו הם מן המאה ה־19 ואילך בלבד.

המרות־דת בקרב יהודי ספליט היו נדירות ביותר.

בית־העלמין הישן

בשנת 1573 העניקה מועצת העיר ליהודים את הרשות להשתמש בקרקעה של גבעת מאריאן (Marjan) הסמוכה, לקבורת מתיהם. האישור הסופי נזכר בהסכם בין דניאל רודריגס וממשלת ונציה משנת 1589. התעודה משנת 1573 אבדה עם הצתת הפאשיסטים את הארכיון ושאר נכסי בית־הכנסת בשנת 1942. בית־עלמין זה היה בשימוש קרוב

לארבע מאות שנה, והינו אחד הוותיקים בארץ כולה. ייעור הר מאר־יאן, שהיה חשוף במחצית השנייה של המאה ה־19, החל בידי היהודים. מיקומו הציורי על מורד־גבעה מיוער, ממעל לעיר ומול פני הים, מעניק לחזותו קסם מיוחד. האתר מוגן בתור "מונומנט היסטורי לאומי".

קופת גמילות־חסדים הייתה מופקדת על תחזוקת בית־הקברות ועל סדרי הקבורה. נשתמר ספר־רישום משוחזר משנת 1839.

בין 700 המצבות, הכתובת העתיקה ביותר היא משנת תר"ז (1717). הכתובות המסותתות על־פי־רוב בדמות גג־סארקופאג, כדוגמת אלה שבקשטיליה בספרד, הן בעברית, בכתיב הספרדי. בולטים קברי רבנים ואישי־ציבור, ביניהם קברו של אחד האישים הנודעים בין יהודי ספליט, ויד (חי) מורפורגו, משנת 1911.

השכונה היהודית

אף בוונציה לא היה בידוד הגיטו חמור במיוחד, ואילו בספליט כמעט שלא היה נהוג בפועל. על־פי דרישתם של רודריגס ויהודי העיר עצמם, הוקצה להם חלקה הצפון־מערבי של העיר העתיקה שבתוך חומותיו של ארמון דיוקלטיאנוס, שם התרכזו בעיקר בשני רחובות (כיום רח' רודריגס ורח' ביאמונט), ללא חומות־מגן וללא שערים המפרידים ביניהם לבין שאר התושבים. ואולם חלק מהם התגוררו וסחרו בבתים אחרים שבקרבת־מקום ואף במקומות אחרים שבעיר.

לאחר "צו האפיפיור ליהודים" משנת 1777 חלה הרעה ביחס השלטונות הנוצריים כלפי היהודים. לעת זאת אף שלטונות ונציה הגבילו את חופש השהייה וחופש המסחר של היהודים בעריהם, ובשנת 1778 הוצא צו הקובע הסגר בגיטו לתושבים היהודיים. החיים בגיטו זה היו הרי־אסון, במיוחד בעת מגפת הדֶבר שהשתוללה בשנים 1783–1784, כאשר הוחמר באופן מיוחד בידודם של היהודים. הגיטו של ספליט היה סגור זמן קצר בלבד. המושלים הצרפתיים פתחו אותו מחדש.

השם "גיטו" התרחב ופשט במאה ה־19 — שהגיטו עצמו כבר חדל להתקיים — והוחל על כל הרובע העתיק של ספליט שבתחום חומותיו של ארמון דיוקלטיאנוס. בשם זה נשתמר עד ימינו.

סכנות וחילופי שלטון

על יהודי ספליט עבר משבר בימי האנארכיה שנשתררה לאחר נפילת הרפובליקה הוונציאנית, ערב בואו של הצבא הצרפתי. גורמים ריאקציוניים האשימו את היהודים בתמיכה ביעקובינים הכופרים, והסיתו נגדם את ההמון. בשנת 1797 עלה המון חמוש על הגיטו של ספליט, אולם החלק השפוי שבציבור הצליח לשכנע את ההמון ולהעמידו על טעותו, והרוחות נרגעו.

השלטונות הצרפתיים העניקו, במסגרת ה"הצהרה על זכויות האדם והאזרח", גם ליהודים זכויות אזרח. מפקדה הצבאי של דאלמאטיה, המארשאל מרמונט, ציווה בשנת 1807 להסיר את שערי הגיטו.

השלטונות האוסטריים, אשר ירשו בשנת 1813 את צבא היהודים צרפת בדאלמאטיה, שללו מן חלק ניכר מן הזכויות שהוענקו להם. אף־על־פי־כן נשארו היחסים בין היהודים לשאר התושבים במאה ה־19 ידידותיים כקודם.

ההשתתפות בחיי העיר

באמצעיהם הצנועים ובחריצותם תרמו היהודים במחצית השנייה של המאה במיוחד בתחומי המסחר ובפיתוח התעשייה. כיוון שספליט חדלה להיות עיר־נמל מסחרית הומה כבעבר, עברו משפחות סוחרים רבות להתגורר בטריאסט התוססת, בעוד שלספליט היגרו בסוף המאה כמה משפחות יהודיות מבוסניה־והרצגובינה השכנה, שתנאי החיים בה היו פחות נוחים.

במאה ה־19 פעלו בספליט מספר מוסדות וקרנות, כגון "בבית" — לבניין, "קופת רבי מאיר בעל הנס" — קופת סיוע לעניים, שמרכזה בטבריה, וכן "קמח לעניים" — לעזרת עניי המקום; "ארץ־ישראל" — מפעל סיוע לרכוש אדמות בארץ־ישראל; "הורים" — לצורכי קבורה, ועוד (ובהן "שמן למאור", וכפי הנראה, קופה לעניי צפת, אם לשפוט לפי הרישום הלועזי "Sapet").

אף שמדובר בעדה קטנה יחסית, התבטאה תרומתה לחיי העיר לא רק בתחום הכלכלי, כאמור לעיל, אלא גם בשטח התרבותי. בשנת 1817 נחנך בית־הספר היהודי האזרחי בספליט, בצד ה"תלמוד־תורה".

העסקנים בתחום חיי החברה והתרבות באו בעיקר מקרב שלוש המשפחות היהודיות: מוסאפיא, ישורון ומורפורגו. הרב יעקב מוסאפיא עסק בהלכה והיה מחברו של "המילון התלמודי" בעברית. בנו, אברהם אדולפו מוסאפיא, שנולד בספליט בשנת 1834, ולימים עבר להתגורר בווינה, נודע כבלשן בעל שם באירופה. במשך כחמישים שנה הורה באוניברסיטה של וינה ופירסם חיבורים בתחום השפות הרומאניות.

דמות ציבורית בולטת אחרת בעיר, ואף בדאלמאטיה כולה, היה ויטה (ויד) מורפורגו.

במהלכו של המאבק בין המפלגה המצדדת במתן אוטונומיה לדאלמאטיה, שהייתה מבחינה תרבותית קשורה לאיטליה, לבין המפלגה שתמכה באיחוד בין דאלמאטיה

לשאר חלקי קרואטיה (שספליט אכן השתייכה אליה מבחינה היסטורית ואתנית), הדגיש ויד מורפורגו את הצד החיובי שבתנועה הלאומית ואת הצורך הכלכלי והתרבותי בפיתוח החיים הקרואטיים בדאלמאטיה, שהוזנחו במשך מאות בשנים הן מצד הממשל הוונציאני והן מצד הממשל האוסטרי, וכך היה לאחד מן הלוחמים הפעילים ביותר שבקרב התנועה למען תחייה לאומית דאלמאטית־קרואטית.

מורפורגו היה מו"ס, ובית־הממכר שלו שימש כמקום מפגש לפאטריוטים דאלמאטיים. כמוציא־לאור פרסם כמה וכמה חיבורים שנודע להם תפקיד מכריע בהתפתחות התודעה הלאומית בקרב ההמונים ובמערכה הפוליטית מול היריב האיטלקי רב־העצמה. בשנים 1859 ו־1861 פרסם שתי חוברות של "השנתון הדאלמאטי" הראשון. לימים תרם מניסיונו הרב לארגון ביטאונם של בעלי הנטיות הלאומיות הקרואטיים "נרודני ליסט" (עיתון העם), ובמשך תקופה ממושכת היה פעיל במסגרתו. אף כנשיא תא הסוחרים של ספליט תרם לפיתוח המסחר. תרומה מיוחדת לראשית התעשייה בדאלמאטיה שימש בית־החרושת המשגשג שלו למשקאות חריפים וליין, וכן היה לו חלק בחיפוש ניסיוני של מכרות פחם ואספאלט. מת בשנת 1911 ונקבר, כאמור, בבית־הקברות היהודי הישן.

לראשיתה של תעשיית־המלט בספליט תרם אמיל סטוק (Emil Stock). בשנת 1904 הקים שני בתי־החרושת למלט בקרבת העיר. כן הקים מפעל לייצור חשמל ליד מקור הנהר יאדר; בשנת 1921 העמיד בוורַאנין את היסודות לבית־חרושת למוצרי אזבסט ומלט "סלוניט", ובשנת 1926 הקים את בית־החרושת למלט בפולה; בשותפות עם מורפורגו הייתה בבעלותו גם משרפת־יין.

להתפתחותה של התעשייה תרמו גם יעקב פורליץ ואמיל קמפוס. בתחום אחר לגמרי, יצוין שמארק יוסיף היה אחד מן הצלמים הראשונים בספליט, אשר בלוחות־הצילום שלו הנציח את ספליט העתיקה למן 1880 ועד לאחר מלחמת־העולם הראשונה.

במחצית הראשונה של המאה ה־19 היו בספליט, בין השאר, המשפחות היהודיות הבאות: ג'נטילאומו, ישורון, מצ'ורו, ואלנסי, יונה, טדסקו. מאוחר יותר ניתן לפגוש גם בשמות הבאים (על־פי רישום משנת 1855): בשבי, איזנשטטר, קמריני, חיון, למפרונטי ועוד. המשפחות היהודיות שחיו בספליט מימים ימימה לאורך זמן היו: ג'נטילאומו, ישורון, מצ'ורו, מורפורגו, ונטורה, ואלנסי, מוסאפיא, לוי, פורליץ, קמפוס, יונה, נבארו, אנקונה, פארדו, בעוד האחרות באו לספליט מטריאסט, מונציה, מגוריצה, מדוברובניק, מסאראייבו, מקורפו, מנובי־פאזאר או מהונגאריה.

תנועת ההגירה אל ספליט וממנה התנהלה בצרנות, כשהיא תלויה בתמורות שבחיי הכלכלה והמסחר ובשינויים שבדרכי התחבורה. במקום המשפחות שהעתיקו מגוריהן, בעיקר לטריאסט, הגיעו לספליט משפחות עניות מסאראייבו או מבאניה־לוקה (פירירה, לוי, אבינון, פינצי, פאפו, פינטו ואחרות).

מיד לאחר מלחמת־העולם הראשונה חיו בספליט 38 משפחות יהודיות. רבות מן המשפחות הוותיקות נעלמו, חלקן בדרך הטבע, אחרות עקב הגירה, בעוד שלספליט עברו משפחות ספרדיות רבות, כמתואר לעיל.

בין המלחמות

עיסוקם העיקרי של יהודי ספליט בין שתי מלחמות־העולם היה במסחר. היו ביניהם תעשיינים — יצרני מלט ומשקאות — וכמה סיטונאי עורות, טקסטיל, עץ ומצרכי מזון, ואילו השאר עסקו במסחר קמעוני מסוגים שונים.

יהודים בעלי השכלה גבוהה (שנרכשה ביוגוסלאוויה־גופא או בחו"ל) החלו גם להשתלב במקצועות החופשיים. היו ביניהם רופאים, מהנדסים, משפטנים וכלכלנים. גם בספרות ובאמנות נטלו חלק.

כך אסף ויקטור מורפורגו תעודות על עברם של יהודי ספליט ועל מפעלו של דניאל רודריגס; ואילו לוצ'אנו מורפורגו, טופר ומוציא־לאור ברומא, פרסם ברומאן את זיכרונות ילדותו בספליט, וספרו זה היה בשעתו מקובל על קהל הקוראים. לאחר מלחמת־העולם השנייה פרסם ספר על רדיפות היהודים, בשם "מצוד על האדם". ופעלה שם גם סופרת: גינה אלטרס היא מחברת הרומאן "ליה".

בתחום האמנות נודעה הציירת טינה מורפורגו. יצירתה נקטעה באיבה, ב־1943, במחנה יאיינצי ליד בלגראד.

סילוויו אלטרץ חיבר "להיטים" פופולאריים; טיבור דוקס היה חבר הרביעייה של ספליט, וזיגמונט פנחס שטג כתב ביקורות על מופעי התיאטרון והתזמורת.

החיים החברתיים של יהודי ספליט התנהלו סביב בית־הכנסת ובמסגרת הקהילה, וכן בתנועות הנוער "הירדן" ו"השומר הצעיר". בחיי הדת יש לציין את פעילותו של החכם והחזן יצחק דניטי (נפטר בשנת 1937). אחריו שימש בקודש איזידור פינצי, שניהל גם את "חברה קדישא".

אגודת התרבות היהודית "ירדן" נוסדה בשנת 1920. משרדיה שכנו בבניין הגותי הישן שברחוב דוסוד 10. היה שם גם חדר־קריאה. "ירדן" ארגנה טיולים, הצגות תיאטרון ומופעי תזמורת ומסיבות. נשיאה היה לאדיסלאב שוואַרץ, ואחריו יוסף פינצי וזלטיבור ניימאן. המזכיר היה לֶליו חיון.

בראש הקהילה עמד ויקטור מורפורגו, וסגנו היה איזידור שטרן. הגבאי היה יצחק חיון.

בראש הסניף הציוני פעלו אלברט אבינון וליאו גרטנר.

פנים בית־הכנסת ספליט.

נציגות "ויצ"ו" היו: רגינה ניימן, אדלה הוכזינגר וטילדה מוסאפיא.

הקן של "השומר הצעיר" נוסד בשנת 1932. תנועה זו הייתה בעלת מגמה ציונית, שביסודה השאיפה לשוב לארץ־ישראל ולהקים בה קיבוץ. מלבד זאת היו לה נטיות שמאלניות־סוציאליסטיות. במסגרתה התקיימו הרצאות, נלמדה השפה העברית, נוסדה ספרייה, אורגנו טיולים, ובימי הקיץ גם "מושבות" (מחנות־קיץ) באתרי־נופש שונים. מנהיגי הקן היו: מארקו חיון (קיבוץ גת), מֵרי פאפו (קיבוץ מעברות) ויעקב דיקר (נפל בשורות הפאטיזאנים).

תושבים יהודיים של מקארסקה, שיבניק (ר' שם) ושל האיים הֻוואר וְקוֹרְצ'וּלָה (באיטלקית Curzola) השתייכו מבחינה דתית לקהילת ספליט.

בעת החורבן

שואת יהודי ספליט החלה עם הכיבוש הגרמני־פאשיסטי. בשנת 1941 כבשו האיטלקים את דאלמאטיה אולם רדיפות היהודים מצדם התבטאו בדיבור יותר מאשר במעשים. יהודי ספליט אף סייעו בתקופה זאת לפליטים רבים מקרב אחיהם מאזורי הכיבוש הגרמני ולאחרים שהוגלו אל מחנות־ההסגר. דרך ספליט עברו עד למפלת איטליה כ־3000 פליטים יהודיים, שנמלטו מן הצורר בארצות פולין, אוסטריה, וצ'כוסלובאקיה. בשנת 1941 רשמו האיטלקים בספליט מעל ל־700 משפחות יהודיות, שמהן כעשירית בלבד היו בני המקום. שלטונות איטליה התירו לפליטים שהייה זמנית במקום ואף דאגו למנות־מזון בסיסיות בשבילם. לקראת סוף שנת 1942 הורו שלטונות הכיבוש, שכל הפליטים היהודיים יעברו למה שהיה מכונה "הסגר חופשי" (confino libero) במחנות שנמצאו בוֶולה לוּקָה ובקוֹרצ'וּלָה, בלוֹפוּד, בקַרל'יֶיביצָה ובאי ראב, או באיטליה־גופא, ושהיציאה מהם נאסרה.

בשנת 1941 נוסד "ועד הפליטים", שהיה מורכב מנציגֵי ועד הקהילה ונציגֵי הפליטים; הוועד סיפק מצרכי־יסוד וריהוט בסיסי, שיגר חבילות מזון, ביגוד ותרופות לאסירי מחנות האוסטאשֶה, העביר ילדים לאיטליה (ומשם לשוויץ ולארץ־ישראל), ארגן כיתות לימוד עממי ותיכון (לתלמידים שנמנע מהם להירשם לבתי־הספר הקיימים) ושירותי בריאות. הממון הדרוש גויס בין יהודי ספליט עצמם, וכן באמצעות ארגוני "הצלב האדום", ה"ג'וינט" והארגון היהודי האיטלקי "דֶלאסֶם". התעשיין סטוק העסיק פליטים אחדים בבית־החרושת שלו.

מלבד נשיא הארגון, המהנדס מורפורגו, התבלטו בפעילותם יחיאל קמחי, גזבר הקהילה, וכן מארכוס פינצי, ד"ר יעקב־יאקיצה אלטרץ, בתפקידי קשר ושליחות, וכמה אישים מבין הפליטים עצמם. בית־הספר אורגן על־ידי ז. שטג, וכמרצים שימשו פרופסורים ובעלי־מקצוע מקרב הפליטים עצמם: סלמון קלדרון, רוז'יצה ריינר־בונצ'י, בנציון קמפוס, ד"ר אנדריה פראגר, המהנדס ד"ר סאלאמון פינצי, פיליפ ריינר, הסטודנטית רוז'ה פירירה ואחרים. את המרפאה ושירותי הרפואה — שם טופלו באופן בלתי חוקי גם כמה מן הפארטיזאנים — ניהל ד"ר מילן זוֹן, בסיועם של ד"ר סילוויו אלטרץ, סוזנה רמנ'י־שווארץ, בוקיצה לוי ולבוסלב קראוס.

בעת ההיא היא פעיל בספליט "הוועד האזורי של המפלגה הקומוניסטית הקרואטית בדאלמאטיה", שנוסד בשנת 1938. בין מארגני ההתנגדות לכובש היה ד"ר ליאו גרשקוביץ'. את משרד התעמולה ניהל אלי פינצי, הסופר מסאראייבו, ובארגון היחידות הפארטיזאניות הראשונות בדאלמאטיה עסק נציג הוועד המרכזי לקרואטיה, פאבלה פאפ, שנלכד ע"י הפאשיסטים בשנת 1941 והוצא להורג ביריה (הוכרז גיבור לאומי).

יהודי העיר הצטרפו רובם ככולם למחתרת ותרמו בה את תרומתם. הנוער היהודי המתקדם קיים פגישות חשאיות במרתף בית־הכנסת. רוכז בו נשק, ומשם יצאו בשנות 1942

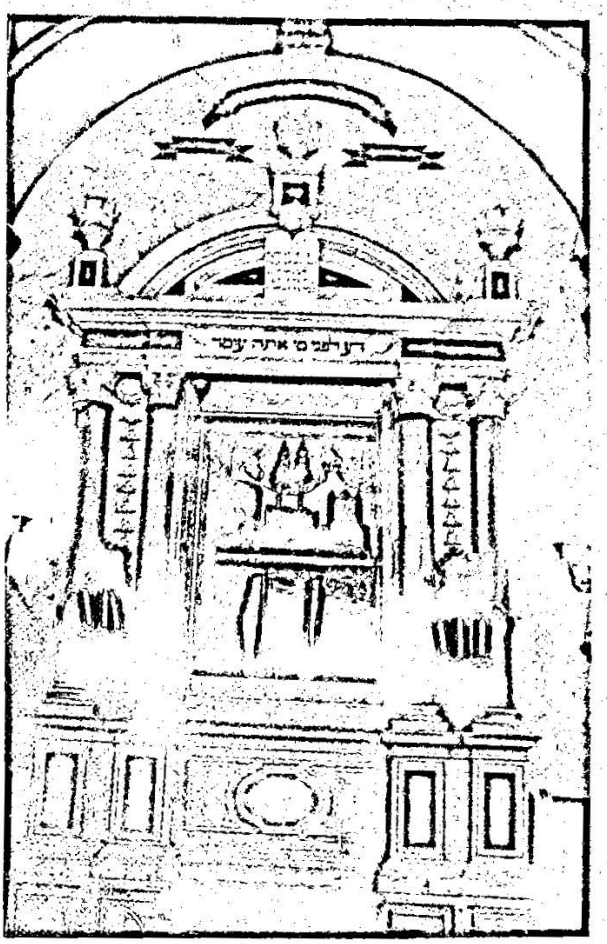

פנים בית־הכנסת ספליט.

נציגות "ויצ"ו" היו: רגינה ניימן, אדלה הוכזינגר וטילדה מוסאפיא.

הקן של "השומר הצעיר" נוסד בשנת 1932. תנועה זו הייתה בעלת מגמה ציונית, שביסודה השאיפה לשוב לארץ־ישראל ולהקים בה קיבוץ. מלבד זאת היו לה נטיות שמאלניות־סוציאליסטיות. במסגרתה התקיימו הרצאות, נלמדה השפה העברית, נוסדה ספרייה, אורגנו טיולים, ובימי הקיץ גם "מושבות" (מחנות־קיץ) באתרי־נופש שונים. מנהיגי הקן היו: מארקו חיון (קיבוץ גת), מֵרי פאפו (קיבוץ מעברות) ויעקב דיקר (נפל בשורות הפאטיזאנים).

תושבים יהודיים של מקארסקה, שיבניק (ר' שם) ושל האיים הְוואר וְקוֹרְצ'וּלָה (באיטלקית Curzola) השתייכו מבחינה דתית לקהילת ספליט.

בעת החורבן

שואת יהודי ספליט החלה עם הכיבוש הגרמני־פאשיסטי. בשנת 1941 כבשו האיטלקים את דאלמאטיה אולם רדיפות היהודים מצדם התבטאו בדיבור יותר מאשר במעשים. יהודי ספליט אף סייעו בתקופה זאת לפליטים רבים מקרב אחיהם מאזורי הכיבוש הגרמני ולאחרים שהוגלו אל מחנות־ההסגר. דרך ספליט עברו עד למפלת איטליה כ־3000 פליטים יהודיים, שנמלטו מן הצורר בארצות פולין, אוסטריה, וצ'כוסלובאקיה. בשנת 1941 רשמו האיטלקים בספליט מעל ל־700 משפחות יהודיות, שמהן כעשירית בלבד היו בני המקום. שלטונות איטליה התירו לפליטים שהייה זמנית במקום ואף דאגו למנות־מזון בסיסיות בשבילם. לקראת סוף שנת 1942 הורו שלטונות הכיבוש, שכל הפליטים היהודיים יעברו למה שהיה מכונה "הסגר חופשי" (confino libero) במחנות שנמצאו בוֶלה לוּקָה ובקוֹרצ'וּלָה, בלוֹפוּד, בקַרְל'יֶיביצָה ובאי ראב, או באיטליה־גופא, ושהיציאה מהם נאסרה.

בשנת 1941 נוסד "ועד הפליטים", שהיה מורכב מנציגֵי ועד הקהילה ונציגֵי הפליטים; הוועד סיפק מצרכי־יסוד וריהוט בסיסי, שיגר חבילות מזון, ביגוד ותרופות לאסירי מחנות האוסטאשֶה, העביר יְלָדים לאיטליה (ומשם לשוויץ ולארץ־ישראל), ארגן כיתות לימוד עממי ותיכון (לתלמידים שנמנע מהם להירשם לבתי־הספר הקיימים) ושירותי בריאות. הממון הדרוש גויס בין יהודי ספליט עצמם, וכן באמצעות ארגוני "הצלב האדום", ה"ג'וינט" והארגון היהודי האיטלקי "דֶלאסֶם". התעשיין סטוק העסיק פליטים אחדים בבית־החרושת שלו.

מלבד נשיא הארגון, המהנדס מורפורגו, התבלטו בפעילותם יחיאל קמחי, גזבר הקהילה, וכן מארכוס פינצי, ד"ר יעקב־יאקיצה אלטרץ, בתפקידי קשר ושליחות, וכמה אישים מבין הפליטים עצמם. בית־הספר אורגן על־ידי ז. שטג, וכמרצים שימשו פרופסורים ובעלי־מקצוע מקרב הפליטים עצמם: סלמון קלדרון, רוז'יצה ריינר־בונצ'י, בנציון קמפוס, ד"ר אנדריה פראגר, המהנדס ד"ר סאלאמון פינצי, פיליפ ריינר, הסטודנטית רוז'ה פירירה ואחרים. את המרפאה ושירותי הרפואה — שם טופלו באופן בלתי חוקי גם כמה מן הפארטיזאנים — ניהל ד"ר מילן זוֹן, בסיועם של ד"ר סילוויו אלטרץ, סוזנה רמנ'י־שווארץ, בוקיצה לוי ולבוסלב קראוס.

בעת ההיא היא פעיל בספליט "הוועד האזורי של המפלגה הקומוניסטית הקרואטית בדאלמאטיה", שנוסד בשנת 1938. בין מארגני ההתנגדות לכובש היה ד"ר ליאו גרשקוביץ'. את משרד התעמולה ניהל אלי פינצי, הסופר מסאראייבו, ובארגון היחידות הפארטיזאניות הראשונות בדאלמאטיה עסק נציג הוועד המרכזי לקרואטיה, פאבלה פאפ, שנלכד ע"י הפאשיסטים בשנת 1941 והוצא להורג ביריה (הוכרז גיבור לאומי).

יהודי העיר הצטרפו רובם ככולם למחתרת ותרמו בה את תרומתם. הנוער היהודי המתקדם קיים פגישות חשאיות במרתף בית־הכנסת. רוכז בו נשק, ומשם יצאו בשנות 1942

ו־1943 בני־נוער למלחמת השחרור. נערים אלה השתתפו גם בהפגנות ובמעשי חבלה והסחה, במסגרת פעולותיה של ברית הנוער הקומוניסטי.

חבורת פאשיסטים קנאים התנפלה ב־12 ביוני 1942 על בית־הכנסת, החריבה את הבניין, שדדה את כל ציודו, ואת הארכיון והספרייה העלתה באש על מוקד ענק שהוקם בלב כיכר העיר. כך עלו בלהבות תעודות ארכיוניות רבות ויקרות־ערך על עברם של יהודי ספליט. כן נשדדו מבית־הכנסת מרבית תשמישי־הקדושה, מעשי צורפות־כסף ואריגים מרוקמים. קהל המאמינים ספג מכות בצאתו מבית־הכנסת, ולמחרת היום נהרסו ונשדדו חנויות היהודים ברחבי העיר, וביניהן חנות־הספרים של מורפורגו.

לאחר כניעת איטליה לכובש הנאצי ב־17 בספטמבר 1943, באה גם על יהודי ספליט השואה האיומה. גם עד לעת זאת היו הם שותפים במאבק המחתרת נגד הגרמנים, אולם ערב כניסת הנאצים אל העיר הצטרפו כל בני הנוער היהודי אל הלוחמים ביערות ובהרים. בקרבות השתתפו 114 מיהודי העיר, מתוך 284 היהודים שחיו בספליט ערב המלחמה. שמות הנופלים רשומים על גל־עד שבוועד הקהילה.

כל היהודים שלא הצליחו להימלט, מרביתם קשישים וילדים, נעצרו ע״י הכובש הגרמני. במשך זמן־מה העסיקו אותם בעבודות־כפייה, ואחר כך שוגרו אל מחנות־המוות, שמהם לא שבו. בנוסף לאלה מצאו את מותם 120 יהודים ביאסינובאץ ובשאר מחנות־המוות של הנאצים והאוסטאשֶׁה, ואילו ביחידות הפארטיזאנים נפלו 29 לוחמים. במלחמת הפארטיזאנים ובמחנות־המוות ביחד נספו 150 מיהודי ספליט. נזכיר פה אחדים מבין הלוחמים: המשפטן אלברט אלטרץ, אחד ממארגני ההתקוממות וההתנגדות, שמצא את מותו במוסור בשנת 1943; התלמיד איזידור פינצי, שנעצר אף הוא, נשפט, ענוה ונרצח בידי האיטלקים; יוסף לוי, נפל בגדוד מוסור בשנת 1943; שולייתי־הספרים מיקה פאפו, מתנדב במלחמת ספרד, שנפל בשנת 1943; הסוחר ריכרד שולץ, מנהיג ״העזרה העממית״, שהאוסטאשה רצחוהו, יחד עם בני משפחתו; וילי שווארץ שמעונוב, מארגן ההתקוממות בשנת 1941, הקומיסאר של הבריגאדה הדאלמאטית השלישית, שנפל בשנת 1944, בעת המתקפה הגרמנית המוצנחת בדרבאר; ד״ר איזידור פירירה־מאטיץ׳, הרופא הראשון של הפארטיזאנים על אדמת דאלמאציה התיכונה ומארגן השירות הרפואי שלהם, שנפל בשנת 1944.

שאירית הפליטה — עלייה ושיקום

לאחר השחרור, ב־26.10.44, חזר קומץ יהודים בלבד אל עיר מולדתם, ורובם עלו לישראל בשנים 50–1948. הנותרים הצטרפו למאמצי תקומתה של העיר.

בית־הכנסת ההרוס שופץ. תשמישי־הקדושה מכסף וספרי־הקודש שניצלו (הודות לכך שהופקדו בזמנו למשמרת במוזיאון האתנוגראפי) הוצגו ברבים. במשך תקופה מסוימת עמדה בראש הקהילה מנהיגות זמנית, ולאחר־מכן כיהנו כנשיאיה סלאווקו הוכזינגר, יוסף טוך, אדי טאובר, ובשנים האחרונות — סלאווקו זבזדיץ׳ וסילוואנה מורפורגו.

בית־הקברות היהודי הישן שעל הר מאריאן הוכרז בשנת 1966 כאתר תרבותי, ולזכר קרבנות הפאשיזם והלוחמים הוקמה מצבה סמלית בחלקה היהודית של בית־הקברות לובריאנץ בשנת 1974, מעשה ידי הפסל נאנדור גליד. מצבת־זיכרון מצויה גם בבית־הכנסת, ובכניסה אליו קבוע, כאמור, לוח עם שמות הלוחמים שנפלו. גם הבניין הישן של ועד הקהילה שופץ, בשנת 1969.

אחד הרחובות באזור הגיטו היהודי לשעבר נושא עד היום את השם ״רחוב היהודים״, ורחוב אחר נקרא ״רחוב דניאל רודריגס״; כיכר אחת נקראת על שם ויד מורפורגו, חלק מן החוף ידוע בתור ״חוף לאזרטו״ ובית־החולים הצבאי נקרא על שם ד״ר איזידור פירירה־מאטיץ׳.

בשנת 1971 הוציאה הקהילה לאור מונוגראפיה על בית־הקברות שעל הר מאר״יאן. בימינו פוקדים רבים, יהודים ונכרים, את הקהילה היהודית בספליט, את בית־הכנסת ובית־הקברות הישן והציורי, כאתרים נאים, בעלי משמעות היסטורית וסמלית עשירה.

ד״ק

אי״א: B-91, B-92.

אי״ש. 010/3–1–3; 010/6; 0–10/9; 010/11; 010/11–3–1–3.

אמת״י: HM 5283.

Bilten, 25.8.1975.

JG, 3.2.1928.

JP, 1964, no. 1–2; 1968, no. 1–2, pp. 15–16; 1970, no. 7–8, p. 8; 1971, no. 7–8; 1971, no. 9–10, p. 64; 1973, no. 11–12, p. 48; 1974, no. 9–10, p. 22–26; 1975, no. 1–2, p. 5; 1975, no. 7–8, p. 28; 1979, no. 9–10.

Kadima, 1981, no. 42.

Ž. 10.3.1923, 24.3.1923, 14.9.1923, 17.11.1939, 22.12.1939, 9.2.1940, 15.3.1940.

ŽSv. 17.7.1920, 1.10.1929, 26.9.1923, 28.9.1929, 28.12.1923.

N. Bežić-Božanić, Jevrejski istorijski spomenici u Splitu, *Vjesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Zagreb, 1964, no. 4, pp. 110–113.

R. Blam, O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i o njihovom značaju za održavanje Jevrejstva Jugoslavije (ms.)

D. Božić, Židovska škola u Splitu, *Školski vjesnik*, Split, 1959, no. 7, pp. 11–12.

F. Bulić, Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, no. 49, 1928, pp. 116–117.

Z. Efron, -D. Kečkemet, *Židovsko groblje u Splitu*, Split, 1973.

B. Gabričević, Jevrejska općina u antičkoj Saloni, *JA*, Beograd, 1959–60, pp. 9–10.

Jevrejska bogoštovna opština-Jarden, *Splitski Almanah*, 1925–26, Split, 1927, pp. 80–95.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
D. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971.
Idem, *The Place of Jew in the History of the City Split*, Split, 1971.
Idem, Vid Morpurgo, *JA*, Beograd, 1961–1962, pp. 58–67.
Idem, Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu, *Mogućnosti*, no. 1. pp. 57–58; no. 11, pp. 1044–1070; no. 12, pp. 1156–1179.
Idem, Doprinos Vida Morpurga narodnom preporodu Splita, *Hrvatski narodni preporod u Splitu* 1882, Split, 1982, pp. 9–11.
Idem, Gdje je bio splitski geto?, *Kulturna baština*, Split, no. 13, 1983, pp. 59–63.
D. Kečkemet-E. Rosenzweig, Protuzakonita zabrana liječničkog djelovanja Salamona Thobija u mletačkom Splitu, Izdanje *Historijskog arhiva u Splitu*, no. 10, 1980, pp. 5–18.
Bariša Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London, 1980, pp. 413–429.
L. Mevorah-Petrović, Rukopis Viktora Morpurga o Danijelu Rodriguezu i osnivanju splitske luke, *JA*, Beograd, 1954, pp. 77–81.
L. Morpurgo, *Caccia al uomo*, Roma, 1946.
Idem, *Quando ero fanciullo*, Roma, 1938.
V. Morpurgo, Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, *Starine*, vol. 52–53, Zagreb, 1962, pp. 185–248, 363–415.
G. Novak, *Židovi u Splitu*, Split, 1920
Idem, *Storia degli Ebrei a Spalato.*
B. Paci, La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico, *Quaderni storici*, vol. 13, Ancona 1970, pp. 48–105.
Idem, *La Scala di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra il Cinque e Seicento*, Venezia, 1971.
B. Pinto, Medju splitskim žudijama, *JG*, no. 33, Sarajevo, 1928.
Idem, Groblje splitskih Jevreja na Marjanu, *JG*, no. 6, Sarajevo, 1930.
L. Renzi, Adolfo Mussafia, Atti dell' Instituto Veneto *di Scienze, Lettere ed Arti*, CXXIII, 1964–1965, Venezia 1965, pp. 370–403.
J. Romano, *Žrtve i borci*, pp. 136–139.
C. Roth, *Gli Ebrei in Venezia*, Roma 1933.
Dr. L. Šik, *Jüdische Aerzte in Jugoslawien*, Osijek, 1931, pp. 21–23.
Z. Zlatar, Trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stol., *Zbornik 4*, Beograd, 1979, pp. 87–110.

סקופייה Skopje (בסֶרבית Skoplje; בטורקית Üsküb; ובמקורותינו — אישקופיא או איסקופיא)

בירת הרפובליקה של מאקדוניה (Makedonija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)	% מבין האוכלוסייה
1689		400	3,000	
1765			1,063	
1892			700	
1902			1,200	
1913	60,000		1,500	2.5
1921			1,889	
1931	68,334		2,641	3.86
1940		788	2,816	
1947			328	
1969	165,529		54	

אחת הערים העתיקות והחשובות בחצי־האי הבאלקאני. ראשיתה בתקופה הרומאית, כאשר כונתה Scupi. תרבויות רבות התחלפו ועמים שונים שלטו בעיר, וכל אחד השאיר רובד מנוכחותו, הן מזמני פריחה ויצירה והן מעתות מלחמה והרס. רעידות־אדמה פקדו את האזור מדי פעם.

תושביה הראשונים של העיר היו הפיאונים (Paeones) של איליריה. כשהרומאים כבשו את מאקדוניה ואת פיאוניה, נהפכה העיר לנקודה אסטראטגית ולבסיס קרבות נגד הדארדאנים. כאשר הוכרעו אלה האחרונים, נכבשה איליריה וסקופי נהייתה לבירת הפרובינציה הרומאית דארדאניה. הרומאים שלטו כ־500 שנה, תקופה שבה התפתחה העיר בצעדי ענק. כצומת־דרכים, על גדות אקסיוס — או, כפי שכתוב בכתובות של יהודי המקום: "על תרי־נהרי וארדאר וסָראוה" — תפסה סקופי מקום מרכזי בסביבה. היו בה רחובות מסודרים, מובילי־מים, בתי־תפילה ובתי־ציבור רבים, תיאטראות וקירקסים, זירות למירוצי סוסים וכדי. במאה ה־2 שהה במקום הלגיון השביעי. ברם, לסקופייה היה גם לגיון משלה, כאשר בין רשומות של לגיונים עירוניים, מוזכרים "הלגיונרים אנשי סקופי" (Scupenses).

יהודים הגיעו למאקדוניה בעקבות הלגיונים הרומאיים, אך גם לפניהם. אנו למדים מ"הברית החדשה" — מעשה השליחים — שפאולוס, הוא שאול התרסי, ניהל ויכוחים קשים עם האוכלוסייה היהודית בערי מאקדוניה. בשנות ה־50, לפני חורבן בית שני, גירש קלאודיוס קיסר את כל יהודי רומא, ונראה שפליטים משם הגיעו גם למאקדוניה.

הקיסר פלאוויוס תיאודוסיוס "הגדול" פירסם בסטובי, בשנת 388, שתי תקנות, אשר אסרו על כל האנשים מכיתות־דת "אחרות ובוגדניות" להתאסף, להתווכח ולנהל פגישות סודיות.

ב־438 פורסמו חוקי תיאודוסיוס השני בשם Codex Theodosianus. החוקים הללו הפלו את היהודים בביזאנטיון לרעה ושללו מהם את הזכות לשאת משרות מכובדות; כמו־כן נאסר עליהם לבנות בתי־כנסת חדשים ולהרחיב את הקיימים.

תקופת־הזוהר של העיר העתיקה נסתיימה בשנת 518, כאשר רעידת־אדמה מחקה את סקופי מעל פני הארץ. הקיסר יוסטיניאנוס הראשון בנה אותה מחדש. אך הוא גם הוציא חוק בשנת 531, לפיו אין לתת אמון בדברי עדים יהודים נגד עדים נוצרים.

אחרי יוסטיניאנוס חלו נדודי העמים. אין לנו מידע מהימן מאותה התקופה לגבי היישוב היהודי בסקופיה.

סטובי

כ־80 ק״מ דרומית מסקופי שכנה העיר העתיקה סטובי (Stobi), שהשתרעה ברכס הנמוך מעל מפגשם של שני הנהרות: אַקסִיוֹס, כיום וארדאר (Axios-Vardar), וְאֶרִיגוֹן, כיום צְרנָה־רָאקָה (Erigon = Crna reka). שם נתגלה עמוד פוליכארמוס מן המאות הראשונות לספירה, עם כתובת יוונית החקוקה עליו. להלן תרגום הנוסח: ״אני טיבריוס פוליכארמוס המכונה אחיריס, אב בית־הכנסת Archi-Synagogos התנדבתי למלא כל תפקידים דתיים ברוח תורתנו הקדושה שלא על־מנת לקבל פרס; בניתי באמצעים משלי את היכל בית־הכנסת בלי לנגוע באוצר הקהילה והקמתי סביבו אכסדרה על ארבעה עמודים. משום כך, לי — לטיבריוס פוליכארמוס וליורשַיי החזקה לבניין זה. ואם יבוא אדם וישנה את הבניין או את חלקיו, ישלם לאפאטריארך מאתיים וחמישים אלפי דינארים. את הרעפים לציפוי הגג, שלאחזקתו נדאג, נספק אני ויורשַיי״. (העמוד נמצא עתה במוזיאון הלאומי בבלגראד.)

על אף החומר הרב שנתגלה בחפירות נוספות ובספרות המקצועית, עדיין נותרו אי־אלה נקודות סתומות: לא היה ידוע על היישוב היהודי שם, והשם ״בית־הכנסת״ הושם תמיד במרכאות. כן לא ידוע איך ומתי בא הקץ על גלות זו. בעונת החפירות, בשנת 1975, נתגלו מתחת לרצפת הפסיפס קטעים של ציורים ועיטורים, אשר נשאו את שמו של פוליכארמוס, בצירוף לתואר ״נגיד״ ואזכרו את הנדרים שנדר לבית־הכנסת.

מניחים, שהכתובות הן משנות 100 עד 300 לספירה. התברר, שהבאזיליקה נבנתה מעל אולם ההיכל המקורי, על־אף העובדה שההיכל היה עדיין בשימוש ובמצב תקין. כן נתגלתה שם מנורה שהייתה חקוקה בכותל, בין שאר הממצאים הרבים. יש עדות בדבר סילוק מחושב מראש של בית־הכנסת והפיכתו לכנסייה, וקרוב לודאי שבעקבות החוקים הנזכרים לעיל גורשו משם היהודים.

העיר בימי הביניים

במאה ה־7 כבשו הסלאווים את העיר, ואז חלה ירידה ניכרת בסקופייה. בשנת 1018 השתלטו הביזאנטים על עמק הווארדאר, והעיר נעשתה שוב מרכז צבאי ומנהלי חשוב.

בינתיים התפשטו הסרבים שבאו מרכסי־הראס (ראשקה), ותחת שלטונו של סטפאן נֶמאנ׳יה כבשו את העיר שמאז כונתה סקופייה. במשך 110 שנים הייתה העיר בשליטה סרבית; היא הגיעה לשיא התפתחותה בעת שלטונו של המלך סטפאן דושאן (1331–1355), אשר עשה אותה לבירתו. בשנת 1346 הוכרזה בסקופייה סרביה לקיסרות ונקבע בה מקום־מושבו של האפאטריארך הסרבי.

באיגרתו של הקיסר סטפאן דושאן משנת 1337, בה העניק את אחוזתו למנזר טרֶסקאבאץ שליד העיר פרילֶפ, נאמר, שאחוזה זו משתרעת ״מעמק היהודים עד פרשת־המים היהודית״. בשנת 1361, באיגרת בה כלל בנו, הקיסר סטפאן אוּרוֹשׁ, את תביעותיו מהיהודים, הם נזכרים כתושבים המתגוררים ליד המנזר לאוורה שבחאלקידיקי.

כראיה לישיבתם של היהודים בסקופייה בימי־הביניים המאוחרים נשתמר בשער בית־הכנסת המקומי ״בית אהרן״ לוח מהמאה ה־17, וזה תוכנו:

ראה זה חדש כבר
היה לעולמים זה ק״ק שקופיא
אשר נבנה בשנת נֹכוֹן יהיה
הבית הזה[1] ונקרא שמו בית אהרן
נתחדש בשנת פֹּה אֹשֹׁב כי אויתיה[2]
חזר ונתחדש אחר השריפה אשר שרף
ה׳ בשנת ורעם וֹנֹשׁאֹם עד העולם[3]

שאו שערים ראשיכם[4] — רְצֵה ה׳ תפילתנו
לשיר בנועם שיר ורון — וערב לך לדורותינו
מקום משכן כבודכם — שובה ה׳ את שבותנו[5]
תם ונשלם בית רון — יאמרו נא בית אהרן[6]

וכאן חישובי התאריכים: נֹכוֹן — בגימטריה 126, דהיינו שנת 5126, ז.א. 1366 לספירת הנוצרים פֹּה אֹשֹׁב, השוות 388 לשנת 5388, ז.א. 1628; וֹנֹשׁאֹם פירושו שנת 5397, או 1637.

(1) ישעיהו ב, 2; (2) תהילים, קלב, 14; (3) תהילים, כח, 9; (4) תהילים כד, 7 (5) תהילים, קבו, 4; (6) תהילים קיח, 3

אם נפשט את הכתוב, נקבל: "ראה זה חדש, כבר היה לעולמים זה ק"ק סקופיה, אשר נבנתה בשנת 1366 ונקראה בית אהרן. נתחדשה בשנת 1628, חזרה ונתחדשה אחר השריפה אשר שרף ה' בשנת 1637".

מקצת ממגורשי ארצות מערב־אירופה במאות ה־13 עד ה־15 הצטרפו לקהילת הרומאניוטים ולאחיהם מבין מגורשי רומה. מאוחר יותר מצאו מקלט בערי מאקדוניה גם פליטי הפוגרומים מהארצות הסלאוויות. התושבים החדשים כונו, לפי ארצות מגוריהם הקודמים, בשמות כגון מזרחי, רומנו, צרפתי או פראנסס, אשכנזי, רוסו, פולאק וכדו'.

בעידן העות'מאני־טורקי

בשנת 1392 עברה סקופייה לשליטת העות'מאנים.

אין ראיות שיהודים סבלו בעת הכיבוש העות'מאני. אמנם ידוע, כי בני קהילות יהודיות, כגון זו של אוכריד ושל שטיפ (ר' שם), הועברו, יחד עם יתר האוכלוסייה, לקושטא כדי לאכלסה, אך בשאר הקהילות נמשכו החיים באין מפריע.

עם כיבושה של העיר, עשוה הטורקים למרכז סָפָר צבאי. סקופייה מתפתחת בְּמְהִירוּת למרכז מסחרי גדול, וכאשר כבשו הטורקים את בלגראד בשנת 1521, ו־20 שנה לאחר־מכן אף את בודה, והרחיבו את גבולותיהם מהקארפאטים עד לחופי אפריקה, נהפכה סקופייה לאחת הערים החשובות של דרום־מזרח אירופה.

גורם חשוב בעיר היה הקאדי או המולאך, שהיה ממונה על המתדיינים מכל הלאומים; אך היהודים נעזרו בערכאותיו רק לעתים נדירות.

אין לנו מידע ברור על מועד ייסודה של הקהילה, אך סימנים מעידים על קיום יהודים עוד לפני סוף המאה ה־15, דהיינו לפני רנ"ב ורנ"ז, שנות הגירושים הסופיים מספרד ומפורטוגל.

בסוף המאה ה־15 ובתחילת המאה ה־16 הגיע הגל של מגורשי איבריה. גל זה בלט לא רק בגודלו, אלא גם ברמתו התרבותית. ובמקום שאלה שמקרוב באו יתמזגו עם תושבי־הארץ הוותיקים, אלה האחרונים הם הם ש"נבלעו" בתוך יוצאי ספרד ופורטוגאל, שקבעו את צביונה של יהדות סקופייה לדורותיה. אכן, בני היישוב היהודי שהיה קיים עוד מלפני בואם של הספרדים והפורטוגאלים, הן האשכנזים מקרוב באו והן התושבים הרומאניוטים הוותיקים, התמזגו בעדת מגורשי איבריה. מכאן ואילך התפתחה הקהילה לפי המסורת הספרדית בכל תחומי החיים, ופעלה כיחידה אחידה.

מבחינה רעיונית השתייכה סקופיה לאסכולה של הרמב"ם, אך אחדים מרבני מאקדוניה היטו אוזן גם להלכותיהם של חכמי אשכנז, כגון של ריי"א, הוא ר' ישראל איסרליין.

השו"ת משקפות נאמנה את אורח־החיים היהודי. הן מעידות על קשרים הדוקים בין־קהילתיים ברחבי מאקדוניה וגם על קשרים עם קהילות שבדאלמאטיה. לעתים אנו למדים על הרכבו ופעילותו של בית־הדין.

מן השו"ת ניתן גם לעמוד על הדי גירוש, על גזירות ועל קשרים עם ארץ־ישראל ועם התפוצות.

פרשת ריקומה

בשנת 1501 עבר הסוחר שמואל ריקומה, במסעו מאיטליה לטורקיה, דרך ראגוזה (דוברובניק) והגיע גם לסקופייה. שם התגורר דודתו דונה דאנורה. לדאנורה זו היו סוחרי איטליה חייבים 592 דוקטי זהב. בדוברובניק נתן שמואל לסוחר מקאטאלוניה, רפאל לביא (או לוי?), הוראות תשלום, אשר נשלחו אליו ע"י לואיס סאגאריגה, מהעיר בארי, אך רפאל סירב לשלם, ושמואל הגיש נגדו תלונה לנוטריון.

בשובו מטורקיה, שם נפטרה בינתיים דודתו, דרש שמואל מחדש, שרפאל יפרע לו את החוב, לנוכח היותו יורֵשָׁה החוקי של דודתו מסקופייה, אך רפאל דרש מסמכים שיעידו על זכותו לרשתה.

בתחילת 1502 מחליט שמואל ריקומה להשתקע בסקופייה. הוא מסכם עם שני ימאים, שיעבירו בספינתם מאורטונה לדוברובניק 6 חבילות סחורה ביתית שונה, בשווי של 300 דוקאטים. כשהסחורה הגיעה, כורת ריקומה חוזה עם איוואן מירוסאליץ', לפיו חייב האחרון להעביר מדוברובניק לסקופייה — על גבי סוסים — את כל משפחתו ואת סחורותיו. בחוזר התובלה בולטת הדאגה לשמירת השבת. אנו מביאים כאן את לשון החוזה* בתרגום חופשי, מפאת העניין הרב שבו:

9.5.1502

שמואל ריקומה היהודי (Samuel Richoma Hebraeus), אשר ברשותו כאן בדוברובניק מספר חבילות בדים ודברים אחרים, ונשים, שיש להעבירם לסקופייה, מסכים מרצונו החופשי, ולשם ההעברה הזאת, עם מוביל־השיירות איוון מירוסאליץ', אשר נוכח ומסכים מצדו, ועורך את החוזה בצורה הבאה: איוואן הנזכר מבטיח לבוא לדוברובניק ב־21 לחודש זה, עם 46 סוסים טובים ומתאימים, כלומר 5 עם האוכף לאנשים שירכבו עליהם, ויתר 41 הסוסים עם מתקן לחבילות שצריכים להטעין על גביהם. למחרת, ב־22 לחודש, יש לקחת ולהטעין את החבילות ואת הנשים של שמואל הנזכר, וזאת בצורה ששתי נשים תרכבנה על כל

* החוזה נתפרסם ע"י יוריו טאדיץ' בספרו "יהודים בדוברובניק" (בסרבית־קרואטית) בהוצאת המוסד היהודי בסאראייבו, "לה בנבולנסיה", בשנת 1937, ר' עע' 419–426.

סוס, וכך גם תהיינה שתי חבילות על כל סוס, בתנאי שהחבילות אינן כבדות מהנורמה שנקבעה ע"י הסוחרים הפלורנטיניים. איוואן חייב באותו בוקר להטעין ולצאת מדוברובניק עם כל המטען ולהוביל את שמואל הנזכר ונשותיו והחבילות בשלמותם ישר לסקופייה על הסוסים הנזכרים — את שמואל וכל יתר האנשים אשר ירכבו אתו וכל הנשים, והחבילות, עם כל הרכוש של שמואל. איוואן מבטיח להוות להם חברה טובה ונאמנה. במשך כל הדרך הוא יתנהג עמם בצורה אנושית, כמו מוביל טוב ונאמן, ויציית לכל מוצא פיו של שמואל, כמו שמותר, ישר ומקובל, וישמור על הסחורה ועל החבילות לפי החוזה. אם בדרך ייעלם סוס כל שהוא, חייב איוואן המוזכר להשלים את מספר הסוסים החסרים מיד ועל חשבונו. הוא צריך להוביל לסקופייה את שמואל הנזכר עם מלוויו וחבילותיו ללא חיסורים וללא פגע. אם יצטרך בדרך להוסיף סוסים, אל לו לדרוש משמואל הנזכר תשלום נוסף, אלא רק ל־46 הסוסים כפי שסוכם. אם איוואן הנזכר לא ידאג בדרך לספק את הסוסים הנדרשים במקום אלה שייעלמו, מותר יהיה לשמואל הנזכר לדאוג להספקה על חשבון איוואן הנזכר. ושמואל מבטיח לאיוואן הנזכר לדאוג לצרכיו. הוא משלם עבור כל הנסיעה עד סקופייה 150 אספרות (asprae) עבור כל סוס, ובדרך ישלם כמה שיהיה נחוץ, ואת היתרה ישלם בסקופייה, מיד לאחר פריקת המטען. כמו־כן מבטיח שמואל הנזכר להוסיף לאיוואן הנזכר ולשלם עבור מתנות פשוטות ושכיחות 3 אספרות ליום. שמואל מדגיש, שמאחר שהיהודים לפי חוקיהם מכבדים את יום השבת, חייב איוואן הנזכר לעצור במקום שאליו יגיעו בערב שבת, ובעד יום־מנוחה זה יקבל איוון משמואל הנזכר דמי־שתייה בסך שתי אספרות בעבור כל יום. מלבד בשבתות, חייב איוואן המוזכר לנוח בדרך יום אחד עם כל השיירה על־פי הצורך ולפי רצונו של שמואל הנזכר, ללא כל תשלום, כי כך סוכם לפי החוזה".

בתחילת המאה ה־16, משנת 1505, מכהן בקהילה אחד מגדולי הדור, אברהם בן שלמה טריוש צרפתי, המכונה "מזרע המאור הגדול רש"י ז"ל". עם הגיעו לסקופייה הוא מספר בעצמו* על הנס שקרה לו במימי הנהר וארדאר:

על הנסים שנעשו עמי אפתח שפתי ואדברה ולכל אדם
אזכירה לאמר את ה' אלקיך תירא
ובפרט בכ"ה בניסן שנת רס"ה לפ"ק ליצירה
הוליכוני המים עולה ויורד בשטף בנהרא
דחוק כמו מיל והיה כחצי יום לסקופי"א העירה
וראו זה שלשה יהודים אשר נתלוו עמי בחברה
ואחד מהם בקשני בשפת הנהר אולי ימצאני לתת לי
קבורה והוציאוני שני גוים מהמים המרים לי כמו מרה
ולקחו ממני שלשה פרחים במטבע עם צורה... ... ...

* ברכת אברהם, (בהקדמה) ויניציאה שי"ב (1552).

דרכי המסחר

והרי עוד ראיות אחדות על־אודות קשרי־המסחר של יהודי סקופייה, כפי שנשתמרו בארכיון של דוברובניק (ראגוזה — ר' שם):

בשנת 1541 קנה פוציץ', איש ראגוזה, שתי אריזות גדולות של משי ממשה בנבנישתי מסקופייה, בתיווכו של יהודי ממוריאה. מאחר שבנבנישתי לא העביר "משי מבלגראד" לפי החוזה, אלא משי מסוג אחר, הוא נתבע לשלם הפרשי מחירים.

בשנת 1564 כיהן כ"קונסול" בהָרצג־נובי** היהודי חיים לינדו, שדרש בראגוזה הקלות במכס על סחורה מן הלוואנט ובכיוון ההפוך, בדומה להקלות שהוענקו קודם־לכן ליצחק אירגאס. אותו חיים לינדו השאיר לאחר פטירתו נכסים רבים בסקופייה.

בשנת 1568 קיבל לוצ'ין 135 טאלירים מיוסף קריאדי, יהודי מראגוזה, כדי להעביר את הכסף לסקופייה ושם למסור 108 טאלירים לקאטאריבאס ו־25 טאלירים לדוד לינדו.

בשנת 1573 התגורר באנקונה ישעיה פרניק מסקופייה. הוא תיווך בין משה צוריאל ממונאסטיר (ביטולה — ר' שם), שהתגורר באנקונה וירד מגכסיו, לבין נושיו בארטה שביוון.

בשנת 1578 העביר שלמה ברוכיאל מסקופיה 300 עורות בקר מהנמל האלבאני אֶלָסיו לאנקונה. יש להעיר, שבאלסיו כיהן יהודה כהן, תושב סקופייה, בתור "קונסול" בשעה שהנמל האלבני ההוא היה בשיא פעילותו כנמל־מעבר חשוב בין חצי־האי הבאלקאני לבין ערי איטליה. באותה דרך שלח, עוד ביוני 1569, יעקב אירגאס מסקופייה, מטעני חיטה לוונציה.

באוגוסט 1607 עיקלו יעקב וצדיק בן־דאנון מראגוזה 25 מטעני עורות של משה ביטון מסקופייה, שהיה חייב להם סכום כסף. דוד כהן, שהיה נציגו של אברהם פאפו־סאפט מסאראייבו, טען, שזו סחורתו של פאפו ולא של ביטון. הפרשה הגיעה לסופה ביוני 1609; בראגוזה נמכרה סחורה של ביטון — דהיינו 1770 עורות עזים, כגלל חובותיו ליעקב וצדיק בן־דאנון.

מהדוגמאות הנ"ל יוצא, כי לאורך המאה ה־16 ובראשית המאה ה־17 התנהלו עסקי־חליפין מסודרים בין יהודי קהילה

** עיר ונמל במונטה־נגרו (צרנה גורה) בדרום החוף האדריאטי, במפרץ בוקה קוטורסקה.

זו לשותפיהם ביצוא וביבוא סחורות בקהילות אחרות על חוף הים האדריאטי.

אסונות טבע

במאה ה־16 פקדו שיטפונות את סקופייה. בשאלתו של ר׳ אהרן אביוב למהרשד״ם נדון מקרהו של יעקב הצורף אשר קיבל כמות זהב מלקוח כדי לעשות לו שרשרת כלהלן:

...הצורף הנזכר דר בחצר אחת ויש בחצר הנז׳ חנות קטנה שעושה שם מלאכתו, ואינה סמוכה לביתו באופן שאינו לן בחנות, רק בביתו, וכשבאו המים הגיעו שם בחצר, ונפלו הבתים ונפלה גם כן החנות. עתה בא שמעון ותובע השלשלת מיעקב הצורף ויעקב משיב שהניח השלשלת הנז׳ בחנותו בלילה וכשבאו המים, לא הספיק להוציאה וכשבא אחר־כך לחפש אחריה לא מצא השלשלת ולא ידע מה נעשה ממנה, אם נשארה שם תחת החנות, אם באו גנבים וגנבוה ושכבר חקר וחפר וחפש בקרקע ולא מצאה... (כשו״ת מהרשד״ם, ח״ב, שלה לה).

יעקב הצורף לא ידע אם השרשרת נגנבה או נאבדה שם, ועל־כן נפסק, שאם אינו יכול להישבע, שהמים שטפו אותה, הריהו חייב להחזיר תמורתה.

אנוסי איבריה בעיר

מדי־פעם התעוררו בעיות בקשר לאנוסים שהגיעו לסקופייה מסוף המאה ה־16 ואילך. לדוגמה: מהרש״ך (ר׳ שלמה בן אברהם הכהן), שכיהן זמן־מה במונאסטיר — היא ביטולה, כותב, שדייני סקופייה אליה ארבארו, משה ליאון ומשה בדרשי פנו אליו בשנת 1591 בקשר למקרה של אישה שהייתה מתגוררת בנכר בבית אחד עם אנוס אחד, כאילו היו איש ואשה.

האשה נמלטה ובאה לסאלוניקי, והגבר נשאר בארצו. היא התגיירה כדין והייתה יכולה להינשא למי שתרצה, כיוון שהגבר לא התגייר והיא מעולם לא נתקדשה לו, לא לפי דת משה וישראל, ולא בדתי האומות.

להלן פירוט השאלה: האשה נישאה בסאלוניקי ועברה עם בעלה לסקופייה, שם נולדו להם בנים ובנות... אך לאחר כמה שנים הגיע לסאלוניקי אותו גבר, התגייר שם ונשא לו אישה. הוא מסר עדות בסקופייה בפני בית־דין, שלא הייתה לו שום זיקה ושלא נערכו קידושין עם הבחורה שהתגורר עמה... עד שנפטר אחיה של האשה, שנשאר בנכר, והשאיר הון רב. בעלה החוקי של האשה נסע לקבל את הירושה, ואז התעורר גם הגבר השני ודרש חלק מהירושה "שאם לא יתנו לו חלק מאותו הממון כה יעשה וכה יוסיף להעליל עלילות וטענות לאמר שמרת שמחה הנז׳ היא אשתו ממש...

נשתמרו עדויות גם על סחר העבדים, שהיה מפותח באותם הימים. אנו מוצאים פרטים על כך אצל החוקר היוגוסלאווי טאדיץ׳. רוב העבדים מארצות הבאלקאן נמכרו והועברו דרך נמל ראגוזה. מדי־פעם הגיעו לשם קרובי משפחה של העבדים, כדי לפדות את יקיריהם. קרה ונפדו העבדים בלא תמורת כסף, אלא בעסקת־החליפין: עבד תחת עבד. כך בעדותו של פאולו טרפיאנו מהעיר טראנטו משנת 1541, אשר קנה בסיציליה נערה בשם תמר, יהודיה, בת הרופא יוסף דאראר מפאטראס,* שהתגורר בסקופייה. מאחר שברשות אבי הנערה נמצא עבד בשם סילווסטר נחתם הסכם על־ידי מתווכים, שלפיו יחליפו את העבדים ועל טרפיאנו יהיה להוסיף סכום של 100 זהובים לאבי הנערה. טרפיאנו הביא את תמר לראגוזה והוציא אותה לחופשי...

מספרי המסעות מהמאות ה־16 וה־17 מסתבר, שסקופייה דאז היא אחת הערים הגדולות בחצי־האי הבאלקאני ואז פרח בה מסחר בעורות, בדונג, בחיטה ובחומרי־בניין מעץ, שהועברו ברפסודות דרך הנהר וארדאר. נפתחו בתי־מלאכה רבים ומגוונים, כך שהעיר היוותה מוקד־משיכה למתיישבים חדשים. ברם, אוכלוסייתה של סקופייה סבלה מאסונות־טבע ומשריפות — וכן מסידורי סאניטאציה והיגיינה לקויים.

השכונה היהודית

עד לעת החדשה הייתה סקופייה מחולקת לעיר עילית ולעיר תחתית. במאה ה־17, היה הרובע היהודי במרכזה של העיר, כעין מבצר מוקף חומה, מופרד מיתר חלקי העיר.

בקיסרות העות׳מאנית נוסדו הָרְבָעִים היהודיים שלא מאונס. בהיתר שניתן להם לגור בצוותא, ראו היהודים זכות לעצמם, שכן הודות לכך יכלו להתגונן ולחיות את חייהם הרחק מעובדי "עבודה זרה", או מהעלילות שלעתים העלילו עליהם. לדוגמה:

"...נפל עליהם אימתה ופחד מחמת עלילה שהעלילו התוגרמים על ב׳ יהודים שהיו זונים אחרי תוגרמות ובעוונותינו עשו בהם שפטים וכל היהודים המה ראו כן תמהו נבהלו נחפזו ולא קמה עוד רוח באיש..." או "...בימים ההם היתה באה לחנותו של הבחור חייא ביג׳ארנו בסקופייה, (בשנת 1647), כפעם בפעם תוגרמה א׳ בתואנה לקנות ממנו איזה דבר והיתה משדלתו בדברים וממשמשת בידיו נוגעת בפניו והגם שהוא היה משתמט ממנה בכל עת היא לא היתה

* ר׳ י. טאדיץ׳, יהודי דובדוניק (ר׳ במקורות), עמ׳ 351–352.

נמנעת מלבוא לחנותו...״ (ר׳ אהרן כהן פרחיה, פרח מטה אהרן, אמשטרדם תס״ג (1703), שאלה א׳.)

בתוך חומות הרובע הצטופפו בתים, ברחוב מרכזי אחד, ובסמטאות רבות. על־אף הצפיפות מצאו היהודים מקום בחצרותיהם לגינה או לגן־ירק.

עקב ריב שכנים, אנו למדים על המבנה הפנימי של שכונת היהודים. אהרן אביוב, רבה של סקופייה במאה ה־16, כותב לידידו הרשד״ם* על חצר גדולה מוקפת כולה בתים וחנויות. הבתים היו דו־קומתיים, עם אכסדרה. לכל דייר, במרחק 6 עד 8 אמות מהמרפסת, היה קיר בנוי לבנים וכותל מפסיק בינו ובין חברו, באופן ״שנשאר מקום לכל אחד מהם רשות בפני עצמו והוא כמו חצר קטנה בתוך הגדולה״ — וכל החצרות הקטנות פונות לחצר הגדולה המשותפת לכולם, שיש בה ״בור ושוקת לכביסת הנשים״. זאת ועוד: ״סמוך לכותל של שמעון יש לראובן חביות, שצובעים בהן הצמר. עתה בא שמעון וכיסה את כל הכותל בנסרים, שראשם האחד בולט ויוצא כארבעה טפחים בצדו של ראובן במקום שיש לו שם החביות, וחלק השני של הנסרים נכנס תחת הצ׳ארדאק** של שמעון, בשיפוע, כך שמי־הגשמים וכל תשמישו של שמעון מכביסה ורחיצה — יורדים לתוך החצר הקטנה של שמעון... ומלבד השופכין, הנסרים מאפילים קצת האור הנכנס בפתח ביתו״.

מוצאים אנו גם דיון בשאלות עיזבון:***

ה״ר פנחס יעקב נ״ע נפטר לב״ע ולפני מותו נשארו לו נכסים באישקופייא ביד רבי שמואל אשכנזי תושב אישקופייא יע״א ואחר פטירתו הרשתה אלמנתו ויתומיו לנבון ונעלה ה״ר ברור אלמושנינו יצ״ו לגבות הנכסים הנ״ל מיד רבי שמואל הנזכר ואחרי אשר עמד המורשה הנזכר לחשבון ישר עם ר׳ שמואל הנזכר עלה בידו שנמצאו ביד ר׳ שמואל הנזכר מנכסי היתומים והאלמנה הנזכרת ד׳ אלפים ושבעים וחמשה לבנים ולא רצה ר׳ שמואל הנזכר לתת המעות הנז׳ ליד ר׳ ברוך המורשה הנז׳, אלא רצה והשליש אותם ביד הנבון כה״ר יאודה בדרשי עד אשר יושלח אליו שטר מחילה מהאלמנה ויתומים ויהי אחרי אשר בה ה״ר ברוך המורשה הנז׳ פה שאלוניקי ושלח המחילות ליד ההי״ר יאודה בדרשי הנז׳ לא הניח אבי שמואל הנז׳ להי״ר יהודה הנז׳ לשלוח כ׳ אלפים וה׳ וע׳ לבנים אל האלמנה כי כן היה התנאי ביניהם שתכף בהגיע המחילות ליד ה״ר שמואל הנז׳ שאז יורשה יאודה לשלוח השנים אלפים וע״ה לבנים אל האלמנה ולא כן עשה אבל מיאן בדבר ומיחה ביד ה״ר יאודה מלשלוח...

* שו״ת הרשד״ם, חו״מ, שאלה תסב.
** מלה פרסית־טורקית שפירושה המקורי ארמון או בית; כאן — ביתי מבנה או גג הבית.
*** הרשד״ם, חו״מ, שאלה חן.

מחיי הקהילה

הקהילה היהודית הייתה מסגרת חברתית אחידה. השפעתה התרכזה בשכונת המגורים וסביב בתי־הכנסת. מוסדות הקהילה נהנו ממידה רבה של אוטונומיה. ראש הקהל היה ממונה על הסדר בקהילה ועל מינוי דיינים, אשר פסקו בענייני קודש וחול ואף בענייני עונשין. הטורקים הטילו את תפקיד גביית המיסים על הקהילה, והיא אשר חילקה את החובות בין חבריה. עובדה זו הקלה על הרבנים ועל תלמידי־חכמים ואף אפשרה לפעמים לשחררם כליל מעול המיסים. אך כל עזיבה של יחיד עשיר היוותה מכה קשה לגבי יתר חברי הקהילה, שהצטרכו למלא את החסר. בסקופייה חי במאה ה־18 יעקב פלורנטין מסאלוניקי, מתרגם לשפה הצרפתית עבור הקונסול. הוא היה משוחרר ממיסים בתוקף הסכמי הקאפיטולאציה. וכך מצאנו: ״על הגביר יעקב פלורנטין וחתנו הגב׳ יעקב בורלה אשר פרעו עם אנשי העיר כל מיני מסים וארנונות כפי ערכם״* — אך יום אחד קמו ועזבו את סקופייה — עברו לסאראייבו — ונוצרה בעיה רצינית.

בנוסף למיסים הכלליים למדינה, שהיו חייבים בהם כל התושבים בתקופות המלחמה, או המס היהודי המיוחד, ״מס הבגדים״ (מס לשם הספקת המדים לצבא הטורקי), הוטלו על היהודים מיסים נוספים לצורכי הקהילה עצמה, וכן עבור עזרה, צדקה, תלמוד־תורה וגם לעזרת קהילות בארץ־ישראל. כמו־כן נדרשו חברי הקהילה לתרום לקופה למען פדיון שבויים.

בין המיסים ששולמו עד לשואה, היה גם המס ״גאבילָה״ עבור מוצרים. במקורו היה זה סוג של מכס לסחורה המיובאת, כדי להגן על הסוחרים מפני התחרות. רבני סאלוניקי וקושטא התנגדו למס הזה. לגבי הגאבילה בסקופייה מעניינת דעתו של הרשד״ם,** הגורס שליהודי סקופייה אין הצדקה לגבות גאבילה ובזה למנוע בעד הסוחרים האחרים מלסחור בסקופיה. במקרה אחר מדובר בקניית עורות. הוא סבור, שיש להתנגד לדבר עקרונית, משום שכולם שייכים לאותה המדינה ומשלמים לה את המיסים. היהודים אינם יכולים למנוע מלאכתם של הסוחרים המוסלמים והנוצרים, ולכן הטלת המס תפגע אך ורק ביהודים עצמם.

בתי־הכנסיות

במרכזו של הרובע היהודי היו שני בתי־הכנסת: ״בית אהרן״ ו״בית יעקב״. הראשון עתיק יותר, נבנה בשנת 1366, ואילו יבית יצקב״, שהוזכר במאה ה־17 בתור ״מימי עולם ומשנים קדמוניות״, חודש ושופץ בשנת 1901. נראה, שהוא

* ר׳ רבר משה, שאלוניקי תק״כ (1742) ח״ב, שאלה מח.
** שו״ת הרשד״ם, חו״מ, שאלה תמא

קשור עם בואם של פליטי איבריה. סביב בתי־הכנסת הללו פעלו שתי קהילות, שלא תמיד שררו ביניהן יחסי אחוה וידידות. בחצרו של "בית יעקב" היה "תלמוד־תורה" ובו שולחנות ל־6 מורים משתי הקהילות גם יחד. יום אחד קמו 12 פרנסי הקהילה ועברו מ"בית יעקב" ל"בית אהרן". כתגמול, גירשו מנהיגי "בית יעקב" את בניהם של העוזבים ומוריהם. התוצאות היו קטלניות, משום ש"בית יעקב" התרושש וכך נאלצו למכור, בשנת 1674, את בתי הקהילה. נזכיר רק שמות אחדים: מנדיל, מזרחי, בן ארוייו, סאפורטה, מולינה, בן־נון.

בית־החיים

עוד בראשית יישובם, דאגו היהודים בק"ק סקופייה להקים בית־עלמין. בית־העלמין היה על תל נאה, ליד הכפר דוֹנְיֶיה וודנו. לפי המסורת, קיים בית־העלמין הזה כ־550 שנה, אך אין ודאות לגבי מיקומו ושנת ייסודו.

ר' אהרן אביוב, יליד סאלוניקי שנשלח לסקופייה ע"י הרשד"ם ע"מ לקדם את החיים הדתיים בעיר, פסק בשנת 1571, שאין להשתמש באדמת בית־העלמין הישן לעשיית לבנים לבניית בתים.

מהדי התנועה השבתאית

עקב תלותה הרוחנית במרכזי ההשראה כגון סאלוניקי, קושטא וחלב — הייתה גם בקהילת סקופייה השפעה רבה לשבתאות. אחת התעודות השבתאיות הראשונות מהווה מכתב מסקופייה, שנכתב ב־11 לדצמבר 1665. המכתב מבוסס על איגרת מחלב (ארם־צובא), בה נאמר: "אין ספק שכבר באה גאולתנו". אכן, התעמולה השבתאית פעלה ביעילות רבה. יהודי ארם־צובא כתבו לקושטא, והדברים הגיעו עד־מהרה לסקופייה ומשם גם לאיטליה.

14 שנה לאחר תכ"ו (היא "שנת האפס" — 1666), שהייתה אמורה להיות שנת ביאת המשיח, ו־3 שנים לאחר מותו של שבתי צבי, חל האירוע אשר השאיר את רישומו על כל תקופת חיי היהודים בסקופיה. המדובר בבואו של נתן העזתי — הוא אברהם בנימין נתן בן אלישע חיים אשכנזי (1643–1680), שהיה הוגה־הדעות העיקרי של השבתאות. הוא אשר נתן תנופה להתפשטות תנועתו של שבתי צבי, תוך־כדי מסעותיו בארצות רבות. הוא מת בסקופייה, וקברו נחשב כמקום קדוש והיווה מטרה לעולי־רגל.

הסופר העברי עזרא המנחם, נצר למשפחה יהודית מסקופייה, כותב בסיפורו "הילולה דרב נתן"*, בין השאר:

...אותה שנה מעוברת היתה וישראל היו שרויים בצרה ובמצוקה. משבא החורף, לפתע בא, בזעף ובסערה, בשלגים רבים. בשעות הצהרים רבה אור היום ואפילה ירדה משמים לכסות את עין הארץ... ישבו יהודים ספונים בבתיהם... פחד ואימה תקפו אותם... פרצה המגפה, וילדים רכים, כרובים וזכים, נעלמו אחד אחד ועלו השמימה... והנבואה של שבתי צבי נתפשטה בימים ההם בכל תפוצות ישראל, תיכון ממלכת ישראל ויופיע המלך המשיח. ורבים... מכרו את אשר להם והתעתדו לעלות לארץ־ישראל... שמועות הלכו ובאו כי שבתי צבי המיר דתו, רחמנא ליצלן... משהקיצה עדת ישראל הקטנה שבעיר סקופלייה, נחבהלו שבעתיים מאימת הדממה... מה יביא יום זה בכנפיו? יום זה היה ששי בשבת, י"א לחודש שבט שנת ת"מ עיינך בת ציון.

...רבנו הקדוש היה שרוי בתפילה... ולפתע נשבה עליו רוח חזקה ונתבדרו כנפות טליתו הרחב... אדם עמד לפניו. זקן שחור וסבוך לו, לבוש איצטלה של רבנים ישנה ובלויה, ומצנפת שחורה דהויה לראשו...

לפתע חש רבנו הקדוש כי גילוי יש כאן, אות בשורה. האמנם הגיעו תפילותיו למרום? אסף גבות עיניו, קמט מצחו ופתח שפתיו לדובב: "ברוך הבא!"

— רבנו עובדיה, — פתח האיש ודיבר בקול רם ושפתיו לא נעו — ממרחקים אני בא, קור ורוח בעצמותי. תן נא לי מחסה בביתך עד הערב, עוד היום אשבוק חיים לכל חי. הגיעה שעתי, רבנו, אשר על כן באתי היום לכאן לעשות חנייה מנדודי... ובמוצאי שבת יבוא לכאן גם משמשי ובאותה שעה יאסף אף הוא אל עמו, ואותו קברו למרגלותי בבית־העלמין של עיירת ישראל זו הקדושה... למחרת, ראשון בשבת, שככה המגפה.

עניין זה נדון בהרחבה ע"י החוקר א. יערי*

אגדות מאשרות שקברו של נתן העזתי היה מקודש ונערץ בעיני יהודי הבאלקאן וששליח ארץ־ישראל ניסה להתנגד לכך. ראוי להזכיר כאן כי בעת הראשונה של פריחת התנועה המשיחית של שבתי צבי הייתה סקופייה אחד ממרכזי המידע עליה. הידיעות הגיעו מהמזרח התיכון ומ"ארצות רחוקות", מארם־צובא (חלב), למשל, לקושטא, ומשם "מגיעה העתקת הדברים עד מהרה לארצות הבלקן, ובאשקאפיה (Iskŭb) מודיעים את הדברים לאיטליה ובעל הקונטרס מאסף אותם לאוצרו...", כדברי פרופיסור ג. שלום ז"ל (ראה מאמרו המאלף "רשימות מאיטליה על התנועה השבתאית בשנת תר"ו" ב"ציון", (כרך י'), תש"ה (1945), ע' 55, ותיאור האיגרת שנשתמרה באיטלקית, שם, עע' 57–58, והאיגרת מה־11

* ר' בספרו "בצל ימים", תל־אביב תשט"ז, עמודים 151–155.

* "שלוחי ארץ־ישראל..." ירושלים, תשכ"ו, עמ' 174.

בדצמבר 1665 מובאת בתור נספח (יא׳) לאותו מאמר, בעע׳ 63–64). שלום אף מציין, כי זוהי "אחת התעודות הראשונות שכאו לידינו" (שם, ע׳ 57 בסיפא), ומכאן עניינה וחשיבותה. וייתכן שאין זה מקרה, שנביאו של שבתי צבי, נתן אשכנזי המכונה "העזתי", שהה בעיר זו, בה נפטר ונקבר, כפי שיסופר להלן. אף שמואל פרימו "נסע מסופיה לשקופיה, ושם נפל למשכב ושם קיבל מסר משבתי צבי שהזמינו אליו למקום גירושו — לאלבניה" [(ר׳ ע׳ 899 בספרו המסכם של ג. שלום. G. Scholem *Sabbetai Şebi — the Mystical Messiah*, Princeton, 1973.)

וכן בספרו הקודם ג. שלום, "שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו" תל־אביב, עם עובד, תשי״ז (1957)].

בעתות מלחמה ושִׁבְיָה

המלחמה בין אוסטריה לטורקיה משנת 1688/89 לא רק קטעה את התפתחותה של העיר, אלא גם הביאה לחורבנה. רובה של האוכלוסייה הצטרף לצבאות העות׳מאנים בנסיגתם, וחלק ניכר מאנשי סקופייה הגיעו לקושטא. גם יהודי סקופייה נלוו אליהם; אחרים התפזרו ברחבי הקיסרות.

בעת כיבושה ע״י האוסטרים, בשנת 1689, דיווח הגנראל פיקולומיני, שבסקופייה היו 60,000 תושבים, מהם 3,000 יהודים, כלומר 5% מכלל האוכלוסייה. מפחד מפני מגפת הדֶבר וסכנת התפשטותה בקרב חייליו — אך גם מסיבות אסטרטגיות — פקד המצביא הנ״ל להצית את העיר ולשרפה כליל. כך נהפכה סקופייה שוב לעיי־חורבות. והנה עדות יהודית בנדון: יוסף צורי, תושב סקופייה, חלה במחלת הדבר. אשתו הצליחה למלט את נפשה והגיעה לסאלוניקי. העד יוסף בן יעקב לוי העיד, שראה את צורי גוסס ומת, ושכיסה את גווייתו שהייתה לאחר־מכן למאכולת אש. (נאמן שמואל, שו״ת שמואל בן יצחק מודילייאנו, שאלוניקי תפ״ג שאלה מו).

את היהודים שלא הצטרפו אל הטורקים בנסיגתם פקד גורל מר, כפי שאירע לאחיהם מבלגראד שנה קודם־לכן: הם נלקחו בשבי האוסטרים מתוך הנחה (הנכונה עקרונית), שהקהילות היהודיות העשירות שבאירופה תשלמנה עבורם כופר־נפש. על אחת מהקבוצות שנשבו בידי האוסטרים נודע רק לאחרונה, עם פירסום תוכנה של איגרת, החתומה בידי שמואל טבי ואברהם בן יוסף פרץ, שלוחי השבויים מסקופייה, אשר באו לניקולסבורג (היא מיקולוב של ימינו שבמוראוויה), כדי לפדות את אחיהם השבויים המצויים בעיר "פרישנה" (הכוונה לפרישטינה, בירת החבל האוטונומי קוסובו שביוגוסלאוויה). האיגרת מופנית אל ר׳ שמשון ורטהיימר (1658–1724), השתדלן והנדבן הידוע בווינה. באיגרתם מתארים הפונים את מה שאירע ליהודי סקופייה כדלהלן:

"על השוד והשבר שקרה לנו יחידי אישקופיא היושבי(ם) היו(ם) בעמק הנוה פרי״שנה... ביום ט׳ מרחשון". הקבוצה מנתה כ־200 נפשות, מתוכם כ־70 יהודים שאינם עוד בחיים. אפילו לקבור את יקיריהם לא הורשו, והגויות הושלכו לצדי הדרך... "והיו למאכל לעוף השמים ולחיות השדה". הנותרים בחיים הובלו משך יומיים, כשהם מוכים ועייפים, רעבים וצמאים... עד הגיעם 'למקום מגודר'. החיילים שליוום התעללו בנשים, הרגו לנגד עיניהם 'בתולה אחת על חיק אמה'; כמו־כן, הרגו החיילים איש צעיר שזה לפני כשנה נשא אישה, ולעיני אביו, אחיו וכלתו ביתרו אותו לבתרים בחפשם אחרי כסף הטמון כביכול אצלו. פשטו מגופם של השבויים את כל מלבושם והשאירום ערומים. 4 ימים שלא באו מים לפיהם. אז, עבר במקום 'קאפיטאן' אחד, בשומעו שיהודים המה, נדלקה כנראה אצלו נורה: מכרה־זהב מצא! הוציא את היהודים והביאם לפני הגנראל פיקולומיני, אשר השאיר אותם ללא לחם ובלי כסות כדי לאלצם להסכים להבטיח דמי פדיונם. הוסכם על 8,000 פלורינים כשכר הנפשות, 200 פלורינים שניתנו להם בתורת הלוואה, ו־80 זהובים אדומים למתורגמן, בנוסף על הוצאת המזונות עד זמן פרעון דמי הפדיון. השבויים התחייבו לשלם את חובם תוך 10 חודשים. אחד מהקצינים אף דרש לשלם את כל הסכום תוך 3 חודשים. בשלב זה יצאו שני השליחים, כותבי האיגרת, לקבץ נדבות"*

בניקולסבורג (מיקולוב) נתקבלו בסבר פנים יפות על־ידי יהודי העיר, ושם כתבו את האיגרת, ובזה השאירו עדות מזעזעת על גורלם של יהודי סקופיה בסוף המאה ה־17.

מלחמה זו נסתיימה בשנת 1690, והטורקים חזרו לשלוט בסקופייה. חלק מהאוכלוסייה היהודית, שהמזל האיר לו פנים והתפזר בעוד מועד הרחק מהחזית, חזר לסקופייה ומצא שם שוד ושבר. להלן קטעים מתעודה מאותם הימים:

...אנחנו יחידי שתי קהלות הקודש בית אהרן ובית יעקב שהיינו תושבי העיר אישקופייא יע״א ולעת כזאת הנה אנחנו מגורשים מבתי תענוגינו ומארץ מולדתנו ממקום למקום מדחי אל דחי עד ירא ה׳ וישקיף עלינו השקפה לטובה ונפוצותנו יכנס וישיב את שבותנו אל ארץ מולדתנו אמן... אלהים מצא את עון עבדיו ושלח בנו משלחת מלאכי רעים... מאנשי חיל הקיטר לכנוס את ארצנו וכשנגש ובא השודד בעיר מקולו ומהמונו נבהלו יושביה נחפזו לצאת נדדו הלכו... על ראשי ההרים ריקים ופוחזים ערומים ויחפים בלא לחם ושמלה... בא הצר הצורר בעיר הנהיגם בשביה... גם בתי תפלתנו... היו שם תוך החומה הנז׳... בכלם שלח אש הצר הצורר הן בבתי כנסיותנו והן בת״ת והן בבתינו... בא עליהם הכורת חיל גדול ממלכות תוגרמה יר״ה.... וירדפו

* א. בשן, תעודה על יהודי סקופייה..., "מיכאל" ז, תשמ״ב, עמ׳ רכז–רמג.

התוגרמים אחריהם וישיגום ויהרגו מהם עם רב ושוב כבשו התוגרמים את העיר וישובו איש אל אחוזתו...
ויבואו התוגרמים אל בתינו לאכול ולשתות שם ואגב גררא ישכבון את נשינו ואת בנינו ובנותנו יחללו... אם נבנה בתי תפלתנו והת"ת שם אל המקום אשר היו שם בתחילה ולא יהיה להם חומה סביב כאשר היתה מאז ומקדמת דנא אין ספק שיבואו בהם עדת פריצים עריצים טמאים בכסף בערב יום באישון לילה... עתה באנו לדרוש ולבקש מלפני אדונינו היושב על כסא ההוראה, יורינו... מה שורת הדין... אם יש לאל ידינו לשלוח יד ביתר הפליטה בשארית הנשארה מן החפצים כלי כסף הנמצאים היום תחת יד השרידים שרידי עדתנו אשר יכלו מלט מקצת מהם מן הדליקה בטרם יבא הצר הצורר בעיר והם רימונים ותפוחי כסף וכתרים נויי הס"ת (ספר תורה) שהיו בקהלות קדושות שתים הנה הנז' לכבוד ולתפארת אם נוכל להתירם או למוכרם להשתמש דמיהם לצורך הבניין מבתי כנסיות...
היאך נתנהג בחלוקה. אם לפי מניין היחידים יחד עשיר ואביון, או לפי האדן מה שהוא אם עשיר לפי ערכו ואם עני לפי ערכו. ואם רוב הקהל הם עניי עניים ומעוטם עשירים...*

אף בעת כיבוש בלגראד בידי האוסטרים בספטמבר 1688 נפלו יהודים רבים בשבי, ונחמיה חייא בן משה חיון ביניהם. אחרי שנפדה משביו נתקבל לכהונת רב בסקופייה, לאחר שהפוסק הגדול מסאלוניקי, ר' אהרן הכהן פרחיה, המליץ עליו בשנת 1691, בפני קהל היהודים המדולדל והסובל בסקופייה. וכך מתאר זאת חיון עצמו**:

...ובאתי לסאראי"י בן י"ט שנה, ונשאתי שם אשה בת שמואל אלמולי נ"ע ושם אשתי מזל טוב. ואח"כ הלכתי לבילוגרא"ד כי שם נלכדתי בשביה. ואחר שיצאתי מן השביה הלכתי לביתי פעם אחרת, ומשם נסעתי יחידי לאסקופי"ה ולקחוני שם לרב. והיא קרוב לשאלוניקי יע"א מהלך ה' ימים, ולא קבלוני לרב עד אשר שלחו לשאול את פי הגאון המפורסם כמוהר"ר אהרן פרחיה זלה"ה אב"ד ור"מ בעיר ואם בישראל סאלוניקי יע"א אם היה מכיר בי. ושלח להם לאמור: "יורה יורה ידין ידין"***.

במאה ה־18 התגוררו התושבים המוסלמים במקומות גבוהים יותר, ושכונותיהם לא הגיעו עד שפת הנהר, ואילו מתחת למבצר קאלה היה הרובע היהודי, צפוף למדיי, בגדתו השמאלית של הווארדאר. יהודים עסקו אז בעיקר במסחר זעיר וברוכלות, אחדים גם במלאכות. הם מנהלים עסקים לא רק עם המוסלמים, אלא גם עם הכנסייה הנוצרית.*

מקורותינו מלמדים על חייהם של יהודי סקופייה. ר' שמואל קונפורטי, מגדולי הפוסקים בסאלוניקי, בעל שו"ת "עולת שמואל" שנדפס בסאלוניקי בשנת 1799 — כותב בהקדמה:

... גם לרבות טובים השנים ממשפחתי ומבית אבי ה"ה הנאהבים והנעימים הראשון אדם הגביר המרום כה"ר אשר קונפורטי נר"ו והגביר כה"ר דוד קונפורטי נר"ו מתושבי עיר איסקופייאה יע"א אשר הזילו זהב מכיסם לדפוס ספרי. אנא ה' תן להם כפעלם אורך ימים ושנות חיים ועטרת זהב גדולה...

התקדמות ממשית של העיר סקופייה חלה בשלהי המאה ה־19. אז התגוררו בה — על־פי דיווחי הנוסעים הזרים — כ־20,000 תושבים. העיר התפתחה בתנופה לאחר שנת 1840, כשעומאר־פחה, מושל הוילאיית, הנהיג תיקונים וחוקים חדשים, בהתאם לרפורמות הידועות בשם "תאנזימאט" משנת 1839.

כתוצאה מההסגר ("המצור הקונטיננטאלי") נגד אנגליה בהשפעת צרפת, הופנה אז המסחר בדרך היבשה: בבאלקאנים בקו שאלוניקי — סקופייה — פרישטינה־סאראייבו — טראוניק — קוסטאיניצה, והלאה דרך דאלמאטיה לאיטליה ושווייץ לצרפת. מאחר שבדרך זו הועברה לרוב כותנה, נקראת הדרך גם "דרך הכותנה". יחסי־המסחר אשר נרקמו באותה עת לא נפסקו אף לאחר ביטולו של ההסגר. מאקדוניה, על כל אוצרות־הטבע שבה, הייתה לצומת בכלכלתה ובסחרה של הקיסרות העות'מאנית, דבר שפתח אפשרויות חדשות בפני הסוחרים היהודיים.

הרבנות ובתי־הדין

להלן רשימה של רבני ק"ק סקופיה ודייניה:

אברהם בן שלמה טריויש צרפתי הנ"ל כיהן קודם כמורה ברוויגו; כבר בגיל 30 נשא ונתן עם גדולי הדור, ורבים פנו אליו בשאלותיהם. מאיטליה בא ר"א צרפתי לסקופייה, בה כיהן תקופה קצרה בלבד. הנו בעל ספר בשם "ברכת אברהם". בסוף ימיו עלה לארץ־ישראל.

באמצע המאה ה־16 מכהנים בסקופייה: אהרון אביוב ואליא ארבארו, ילידי סאלוניקי. בשנת 1568 הוזמן לשם הרב שלמה בן יצחק בית הלוי, והוא אז בן 36. הוא הוכתר לרבן של הקהילות "בית־יעקב" ו"בית־אהרן" גם יחד. על כך הוא

* פרח מטה אהרן, שאלה נד.
** ב"מורעא רבא" (אמסטרדם תע"ב — 1712), דף כ, ב'.
*** פירושו: להיות מורה הוראה ודיין.

* "ספר־זכרון 20 שנה לשיתרור ערביה הדרומית" (ערבית), סקופייה 1937, עמ' 673.

כותב*: "זאת הפרשה והדרשה היתה הראשונה אשר דרשתי באישקופיאה יום שבת קדש לעת המנחה, כ"ג סיון השכ"ח, לפני שתי הקהלות אחר אשר יום שבת קדש ט"ו סיון השכ"ח נתנוני עליהם לראש ולקצין שופט ודורש משפט". עלה בידו להשכין שלום בין שני הרבנים הנ"ל (אביוב וארבארו), שהיו חלוקים בדעותיהם בענייני ההלכה. גם הפער החברתי ביניהם היה גדול, מאחר שר' אהרן אביוב נשא לאישה עלמה עשירה ממונאסטיר (ביטולה). בית הלוי חזר לסאלוניקי בשנת 1571, ומכאן ואילך מוצאים אנו שוב שאלות משני הרבנים המקומיים.

בסוף המאה ה־16 מכהנים בעיר החכם משה בן־חביב והדיינים משה ליאון ומשה בדרשי. באותה התקופה נזכר גם ר' חיים ברוך, יליד סקופייה, שעזב את העיר מאוחר יותר ועבר לקאסטוריה.

בראשית המאה ה־17 מוזכרים בסקופייה הדיינים: אפרים אברהם בן נחמיאש, יעקב שלמה פראנקו, יונה יוסף אשכנזי, בנימין דניאל, מרדכי פרץ, יהודה שמואל עוזיאל, משה אברהם אשכנזי נאף, משה מונייון.

באמצע המאה ה־17 כיהן בקהילת "בית־אהרן" ר' אברהם מלמד, שהיה רב ופוסק וגם רופא, מגדולי תלמידיו של ר' אברהם מוטאל, ובקהילת "בית־יעקב" כיהן ר' חיים אמיגו, דרשן ידוע, מתלמידיו של ר' שמואל חיון, נכדו של הרשד"ם.

בשנת 1674 כיהנו בקהילה הדיינים משה בן־חביב, שמעיה קובו ויוסף רוסו.

לא בנקל התאוששו יהודי העיר משואת עירם וקהילתם בשנת 1689. הם נשארו ללא רב בתום תקופת כהונתו הקצרה של נחמיה חייא חיון. אז דאגו פרנסי הקהילה בעצמם לצורכי הדת, וכשהתעוררו בעיות, היו מריצים את שאלותיהם אל רבני סאלוניקי או קושטא. חברי בית־הדין היו באותם הימים יוסף פינטו, חיים ושמואל ביטי.

בשנת 1715 הוזמן לסקופייה ר' יצחק בן חסון. הוא כיהן שם כ־12 שנה.

בשנת 1730 פעלו בסקופיה שני אחים ממשפחת אנוסי פורטוגל: יצחק פינייא (Peña) היה חזן, ואחיו משה פינייא שימש סופר ודיין של הקהילה. לידו היו עוד שני דיינים: אברהם אלקהירי ומאיר פארדו. האחרון היה, כפי הנראה, בנו של הדרשן יצחק דוד פארדו מסאראייבו (שנפטר בסקופייה אצל בניו, בדרכו לארץ־ישראל).

עד שנת 1750 פעל שם פוליכרון אסא, שנהרג יחד עם עוד שני נכבדי העיר סקופייה, שמואל מולינה ודוד לושאנו. משפחת מולינה מוזכרת בעיר עוד בשנת 1674.

משנת 1749 (ועד 1913) התנהל פנקס של בית־הכנסת "בית יעקב" (נמצא במוזיאון היהודי בבלגראד). בשנת 1755 כיהן במקום ר' יוסף דוד. בשנת 1769 מוזכר "היקר מרדכי בן שמואל קונפורטי". דייני סקופיה באותה התקופה היו רפאל מרדכי שמואל, שם טוב קאזיז וחיים שלמה.

בשנת 1790 כיהן ר' שמואל יעקב קאלדרון בתור רבה הכולל של הקהילה, ואילו הדיינים היו ר' שבתי יהושע קמחי ור' מתתיה חזן.

ב־1819 היה הרכב בית־הדין בסקופייה כדלקמן: אלעזר נחמיאש, ברוך גאטינייו, רפאל שלמה הכהן, רפאל אלעזר נחמיאש ויעקב אדיז"יש.

תורה ועבודה

ב"מילדר" של הקהילה למדו בשנת 1879 כ־100 תלמידים, והמורים היו יעקב מבורך ומנחם (?) לוי. אז התנהל מו"מ עם השלטונות על העברת ילדים אלה לבתי־ספר כלליים, והיהודים הסכימו לכך, בהסתייגות אחת: שחרור מן הלימודים בשבתות. באותה שנה פקד את הקהילה אסון: בשריפה נחרב הרובע היהודי. נשרף גם ה"חמם" (בית־המרחץ הציבורי) שבמבצר.

בשנת 1895 נפתח בית־הספר העממי היהודי לבנים, ובשנת 1902 גם לבנות. בשנת 1905 הועמדו שני בתי־הספר האלה תחת פיקוחה של חברת "כל ישראל חברים", אך במקביל המשיך לפעול גם ה"מילדר". מוסד עתיק־יומין זה לא ראה את בתי־הספר של כי"ח בעין טובה: החכמים חששו פן יבולע לילדים ב"אווירה המודרנית", וייתכן שאף דאגו להמשך פרנסתם.

בשנת 1902 למדו בבית־הספר העממי היהודי 137 תלמידים, מהם 30 חינם. בית־הספר נהנה מתמיכתה של הקהילה וכן מתרומות של כי"ח. בשנת 1905 למדו בו 139 תלמידים ו־120 תלמידות, ובשנת 1911 — 199 תלמידים ו־151 תלמידות.

שפת ההוראה הייתה צרפתית, אולם נלמדו גם עברית, טורקית ויוונית, ומקצועות יהודיים, כגון דברי ימי ישראל, בשפת לאדינו. הבנות למדו גם את מקצוע התפירה. מנהל בית־הספר לבנים היה עטיאש, יהודי מצרפת, ואשתו הייתה מנהלת בית־הספר לבנות. המורה לעברית ולתנ"ך היה אשכנזי, יליד סאלוניקי.

כי"ח סברה, שמן הראוי להקנות לילדים מקצוע. אכן, סודרה עבודה לילדים מעוטי־היכולה, בני שתים־עשרה, בתור שוליות בבתי־מלאכה שונים. ניתנו להם שיעורי ערב. לאחר ארבע שנות לימוד קיבלו המסיימים תעודה ומענק לרכישת כלים.

לבתי־הספר של כי"ח הייתה יד בעקירת האנאלפביתיות בקרב הידודים. אף לפני כן, בהשוואה לכלל האוכלוסייה, אחוז יודעי קרוא וכתוב בקרב היהודים היה גבוה.

אחרי מלחמות הבאלקאנים, בשנת 1913, היו בסקופייה 230 תלמידים ו־172 תלמידות. זו השנה הראשונה שהילדים לומדים

* ר' יהודה שלמה, ויניציאה שנ"ב (1596), דף קלט.

את השפה הסָרבית, אך השפה המדוברת בשכונה נשארת לאדינו.

במלחמת־העולם הראשונה חל ניתוק בין כי"ח לבין מוסדותיה בארצות שנכבשו ע"י האוסטרים ובני־בריתם הבולגארים, כך שבתי־ספר של כי"ח לא נפתחו מחדש. ברם, בית־הספר היהודי המשיך להתקיים בכוחות מקומיים ובסיוע שבא מבולגאריה.

בית־ספר זה, שהיה מול בית־הכנסת "בית־אהרן", נהפך בשנות ה־20 של המאה הנוכחית לבית־הספר כללי.

החיים במלכות יוגוסלאוויה

לאחר מלחמת־העולם הראשונה, כשעברו ה"מילדרים" מן העולם, נוסד בסקופייה גן־ילדים פרטי, בביתה של "טיאה" (דודה) טובה, אלמנת שמש בית־הכנסת. טיאה טובה הייתה דמות ציבורית ידועה. היא השתתפה בשמחות עם ה"דָאיָרה" (מעין תוף) שלה, כאשר היא שרה ורוקדת. בעתות אבל הייתה בין המקוננות.

בינואר 1919 נוסד "מועדון של יהודי סקופייה". בתחילת שנות ה־30, עם היווסדו של קן "השומר הצעיר" בעיר, אירגנו חבריו גן־ילדים עברי ראשון, ובו כ־50 ילדים. לאמיתו של דבר, נושאי הדגל היהודי הלאומי היו חברי תנועות נוער, לרבות הסניף של "תכלת לבן" ובמידה מועטה ומאוחרת יותר, הסניף של בית"ר, כפי שיבואר להלן...

במרכזו של הרובע היהודי עמד בית־הכנסת "איל קאל מואבו די אבאשו", ומולו בניין של הקהילה היהודית ובית־הספר של העדה, שמעליו נמצא "איל קאל די אריבה", הוא בית־הכנסת השני, הקטן יותר, ששימש רק בעת הצורך, בימי מועד, ובמיוחד ביום־הכיפורים ובראש־השנה.

בניגוד לתנופת הציונות שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, נחלשו חיי הדת קמעא — עד שפרנסי הקהילה נאלצו להזמין רועה רוחני מסאלוניקי. בפברואר 1922 הגיע לסקופיה ד"ר מרדכי סאיאס כרבה הראשי של העיר, וכעבור זמן קצר עבר לאנטוואַרפן (ושם נספה בשואה).

בשנת 1924 כיהנו בסקופייה החכמים טובי סוסתיאל (עלה ארצה), יוסף חיים, עזריאל חסון, ששימש גם כמורה וכשוחט, ומנחם לוי.

באמצע שנת 1928 היו חכמי העדה משה אדרוקי, ששימש גם כחזן וכמוהל (נפטר ב־1934) ומשה בכר, שכיהן קודם לכן במשך 20 שנה בעיר זָמון.

בשנת 1933 היו האחראים לחיי־הדת משה בכר, יוסף חיים, מנחם לוי הנ"ל ויעקב סאפורטה, ושני המורים יוסף ביטראן וקלמי אלטאראץ, בוגר הסמינאר התיאולוגי התיכון בסאראייבו. על מצבה של הקהילה בסקופייה באותו פרק־זמן מעיד מכתבם של ראשי הקהילה מ־6.10.1933. להלן קטעים ממנו:

> קלמי אלטאראץ, רב ומורה לדת בקהילה שלנו, הפתיע אותנו בהתפטרותו, משום שקיבל משרה בקהילת בלגראד, ללא ידיעתנו וללא הסכמתנו. חונכנו להעריך חירותו של כל אחד, אך במקרה הנדון לא נוכל שלא להגיש מחאתנו... גם נגד הנהגת הקהילה היהודית בבלגראד, כי הסמינאר התיאולוגי בסאראייבו הכשיר רק את הדור הראשון של כ־12—13 חניכיו... והדור הבא ייצא רק כעבור 4—5 שנים. החניכים הללו קיבלו את תעודותיהם על חשבון יהדות יוגוסלאוויה כולה, וחובתם לשרת... בראש ובראשונה בקהילותינו הגדולות.. רואים אנחנו הפסד משווע ליהודי סקופייה... כיצד 600 בתי יהודים וכ־500 תלמידי בתי־הספר היסודיים והתיכוניים בסקופייה, יישארו עכשיו, באמצע שנת־הלימודים, בלי הרועה והמורה היחיד בעל הסמכות?

האכזבה מק"ק בלגראד

לאחר שיו"ר הקהילה הספרדית של בלגראד, ד"ר י. צֶ'לבונוביץ', דחה את בקשת "אחינו בקהילת סקופייה", מביעים האחרונים את כאב לבם:

> מכתבכם... הפתיע וציער אותנו עד מאוד. אתם יודעים, שקהילתנו היא אחת הגדולות והמרכזיות... ובכל־זאת אתם מרשים שנציגי הקהילה היהודית דהיום יהיו בורים ובלתי־מתאימים לחלוטין. יש לנו עוד מורה־דת אחד, אך אין הוא מוסמך ואינו מכיר את שפת המדינה ואנו מחזיקים בו מתוך רחמנות. רבנינו שלושה המה: אחד שוכב על ערש דווי, השני הפך זה לא מכבר מבעל חנות מכולת לחכם, והשלישי ישיש ואינו יודע את שפת המדינה...

כל בקשותיהם של אנשי סקופייה לא הועילו: אלטאראץ נשאר בבלגראד.

תקנון חדש

איגוד הקהילות בבלגראד קיבל הצעות רבות מסקופייה. כך, למשל, הועלתה הצעה להוציא נוסח של כתובה בשפת המדינה:

> כתובה זו מוצגת לעתים קרובות בפני בתי־דין אזרחיים, כדי להגן על רכוש הכלה בפני נושי של בעלה... נחוץ מאוד, שהאיגוד יוציא לאור כתובה שתהיה מובנת לכל הקהילות ושתהיה ערוכה גם בשפה הסרבית... על־ידי כך יוכלו יהודי מדינתנו לגמור את ענייניהם בבתי־הדין מהר יותר, קל יותר וזול יותר... (מכתב משנת 1928)

בשנת 1936 ראו אור "תקנות הקהילה הדתית היהודית בסקופייה", ובהן נקבע: "כל היהודים אשר חיים בעיר סקופייה

ובשטחים שבשיפוטה, חייבים להשתייך כחברים בקהילה הנ"ל" (סעיף ב'). מעניין לציין, שבהגדרת מיהו יהודי נקטו לפי דיני המדינה, דהיינו "יהודי הוא כל אדם שאביו הוא יהודי" (סעיף ג').

בסוף שנת 1939 פרסמה הקהילה תקנות חדשות, מהן נעדר סעיף ג' הנ"ל. בסעיף 12, הופיעה רשימת מוסדות צדקה שפעלו בעיר באותה התקופה וביניהם "חברה קדישא", אשר בנוסף לחסד של אמת עסקה גם בפעולות צדקה. בין פעילי החברה היו: דן חזן, אהרן נוח, ראובן מנחם וליאון קאריו.

בשנות ה־30 עזבו רבים מבני הקהילה, במיוחד העשירים, את הרובע היהודי ועברו לשכונה החדשה, בגדה הימנית של הנהר וארדאר, שם הופעל בית־תפילה שלישי, בשם "המדרש החדש", בבית שכור.

בעקבות בקשות רבות בעניין רב לקהילה, נתמנה לבסוף — בינואר 1938 — ד"ר מנחם (ניקולה) לסלו, יליד הונגאריה. הוא השתדל להתאים עצמו לכהונה זו, ואפילו למד לאדינו, אך כעבור זמן־מה ביקש בעצמו את העברתו ועזב את סקופייה כשנה לאחר בואו.

משברים וקשיים

בזמן המהפכה שהתחוללה באלבאניה, עוד לפני מלחמות הבאלקאנים, חלה ירידה מבחינה כלכלית, ולפיכך נמצאו בעיר מעט מאוד סוחרים יהודים אמידים או בעלי בתי־מלאכה מבוססים. רוב־רובה של האוכלוסייה היהודית עסק בסחר זעיר, ברוכלות ובענפי מלאכה שונים. בזמן המלחמה באו יהודים רבים מעיירות הסביבה לסקופייה; כך, למשל מקומאנובו, שסביבה התחוללו קרבות עזים, עברו לסקופייה 15 משפחות. מבויאנובאץ הגיעו 20 משפחות, וכן משפחות יהודיות רבות מקוסובסקה מיטרוביצה, מפרישטינה ומנובי־פאזאר. 25 משפחות יהודיות מהעיירה סטרומיצה נאלצו לעזוב את בתיהן ורכושן, ורובן הגיעו לסקופייה בחוסר כול. בשנת 1932 ביקשו יהודי סטרומיצה להעביר לזכותה של קהילת סקופייה את המגרשים או לפחות את שווי ערכו של רכושם הציבורי, כגון בית־הכנסת שנשרף ומגרש לצדו, בית־הספר הישן, בית־הספר החדש שנעזב ומגרשו, שטח בית־העלמין היהודי בגודל של 5,500 מ"ר, ועוד.

המציאות החדשה במסגרת מלכות יוגוסלאוויה יצרה תופעות־לוואי: כ־50 משפחות סוחרים יהודיים, שהיו נוהגים לסחור בכפרי הסביבה, נותרו ללא פרנסה. יתירה מזו: סוחרים יהודיים רבים לא הצליחו לגבות חובות מלקוחות, בעיקר מאיכרים טורקיים, שנהגו לקחת סחורות בהקפה, מה גם שלא מעטים מהחייבים נרצחו, ואילו אחרים גורשו, ולא היה מי שיפצה אותם על הפסדיהם.

יהודים שהפכו לנתיני סרביה מסוף שנת 1912 טרם הספיקו להסתגל כראוי לשפתם ולמנהגיהם של אדוני הארץ החדשים.

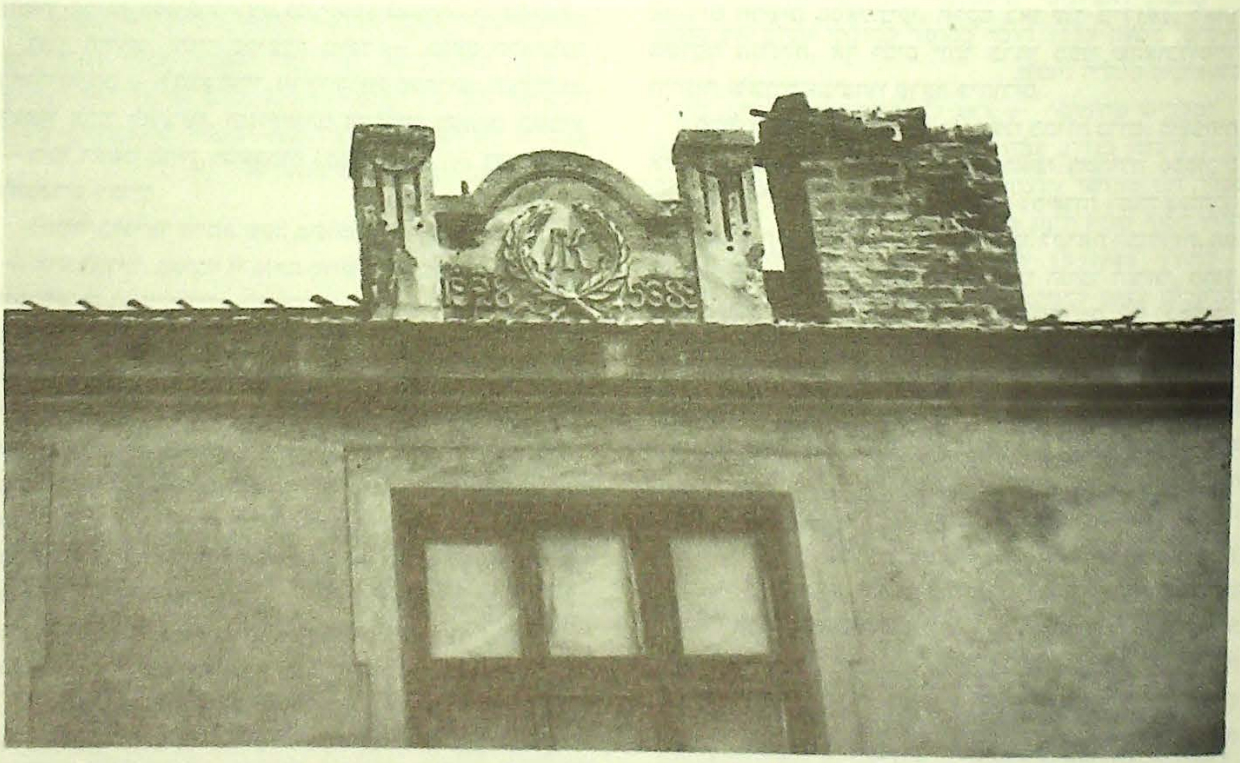

בית יהודי בסקופיה (שנת הבנייה ע"פ הלוח העברי).

ובשטחים שבשיפוטה, חייבים להשתייך כחברים בקהילה הנ"ל" (סעיף ב'). מעניין לציין, שבהגדרת מיהו יהודי נקטו לפי דיני המדינה, דהיינו "יהודי הוא כל אדם שאביו הוא יהודי" (סעיף ג').

בסוף שנת 1939 פרסמה הקהילה תקנות חדשות, מהן נעדר סעיף ג' הנ"ל. בסעיף 12, הופיעה רשימת מוסדות צדקה שפעלו בעיר באותה התקופה וביניהם "חברה קדישא", אשר בנוסף לחסד של אמת עסקה גם בפעולות צדקה. בין פעילי החברה היו: דן חזן, אהרן נוח, ראובן מנחם וליאון קאריו.

בשנות ה־30 עזבו רבים מבני הקהילה, במיוחד העשירים, את הרובע היהודי ועברו לשכונה החדשה, בגדה הימנית של הנהר וארדאר, שם הופעל בית־תפילה שלישי, בשם "המדרש החדש", בבית שכור.

בעקבות בקשות רבות בעניין רב לקהילה, נתמנה לבסוף — בינואר 1938 — ד"ר מנחם (ניקולה) לסלו, יליד הונגאריה. הוא השתדל להתאים עצמו לכהונה זו, ואפילו למד לאדינו, אך כעבור זמן־מה ביקש בעצמו את העברתו ועזב את סקופייה כשנה לאחר בואו.

משברים וקשיים

בזמן המהפכה שהתחוללה באלבאניה, עוד לפני מלחמות הבאלקאנים, חלה ירידה מבחינה כלכלית, ולפיכך נמצאו בעיר מעט מאוד סוחרים יהודים אמידים או בעלי בתי־מלאכה מבוססים. רוב־רובה של האוכלוסייה היהודית עסק בסחר זעיר, ברוכלות ובענפי מלאכה שונים. בזמן המלחמה באו יהודים רבים מעיירות הסביבה לסקופייה; כך, למשל מקומאנובו, שסביבה התחוללו קרבות עזים, עברו לסקופייה 15 משפחות. מבויאנובאץ הגיעו 20 משפחות, וכן משפחות יהודיות רבות מקוסובסקה מיטרוביצה, מפרישטינה ומנובי־פאזאר. 25 משפחות יהודיות מהעיירה סטרומיצה נאלצו לעזוב את בתיהן ורכושן, ורובן הגיעו לסקופייה בחוסר כול. בשנת 1932 ביקשו יהודי סטרומיצה להעביר לזכותה של קהילת סקופייה את המגרשים או לפחות את שווי ערכו של רכושם הציבורי, כגון בית־הכנסת שנשרף ומגרש לצדו, בית־הספר הישן, בית־הספר החדש שנעזב ומגרשו, שטח בית־העלמין היהודי בגודל של 5,500 מ"ר, ועוד.

המציאות החדשה במסגרת מלכות יוגוסלאוויה יצרה תופעות־לוואי: כ־50 משפחות סוחרים יהודיים, שהיו נוהגים לסחור בכפרי הסביבה, נותרו ללא פרנסה. יתירה מזו: סוחרים יהודיים רבים לא הצליחו לגבות חובות מלקוחות, בעיקר מאיכרים טורקיים, שנהגו לקחת סחורות בהקפה, מה גם שלא מעטים מהחייבים נרצחו, ואילו אחרים גורשו, ולא היה מי שיפצה אותם על הפסדיהם.

יהודים שהפכו לנתיני סרביה מסוף שנת 1912 טרם הספיקו להסתגל כראוי לשפתם ולמנהגיהם של אדוני הארץ החדשים.

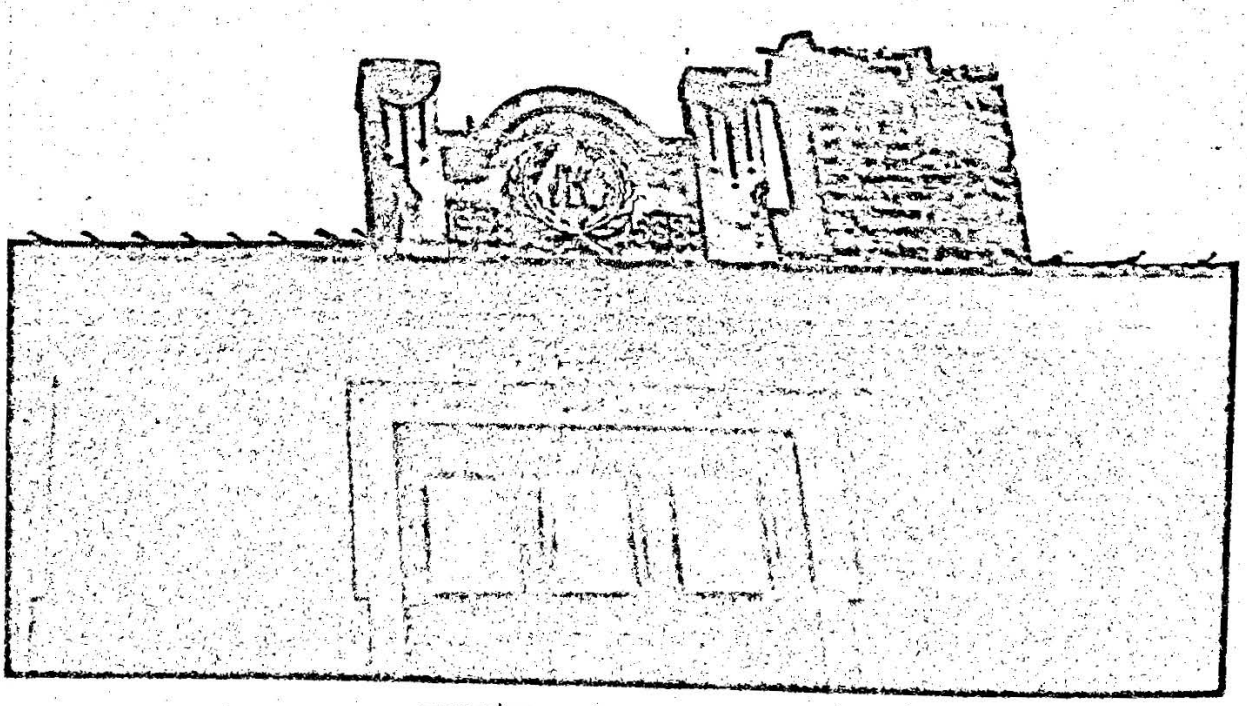

בית יהודי בסקופיה (שנת הבנייה ע"פ הלוח העברי).

הגבולות החדשים יצרו מחיצות בין קהילות־אחיות ובין משפחות. כך נמצאו יהודים בערי "סרביה הדרומית המשוחררת" מנותקים מן המרכז בסאלוניקי. נוצרו גם בעיות חדשות של מחיה ופרנסה. האופי הפאטריארכאלי של חיי המשפחה היהודית היה בין המכשולים להסתגלות למצב המדיני והחברתי החדש. לפי מנהגי המקום, נשאו בחורים בני 17 "נשים" בנות 14–15, בתיווכם של ההורים. המשפחות היו בדרך־כלל ברוכות־ילדים, ונשארו לרוב בבית הוריהם גם לאחר הקמת משפחתם שלהם. לאב הייתה סמכות בלתי־מעורערת בבית, והוא נקרא בפי כול "סיניור פאדרה" ז.א. אדון האב.

בעיות פרנסה, זהות ומשפחה

השינוי במשטר אמנם הביא עמו חופש הפרט ושוויון־הזכויות בפני החוק; נוצרו, למראית־עין, אמון ונאמנות כלפי השלטון. הממשלה הסרבית הצהירה שהיא מעוניינת מאוד בתושבי האזורים הללו. בנובמבר 1913 היא פנתה אל קהילות יהודיות בזו הלשון: "השטחים החדשים אשר סַרביה כבשה אותם, הם דלי־אוכלוסין על אף גודלם, ותושביהם אינם מסוגלים לעבד אדמה פוריה ונפלאה זאת, בגין מספרם הקטן ורמתם התרבותית הנמוכה. אנו נראה בעין יפה התיישבות יהודים במספרים ניכרים בשטחים החדשים...". עוד מכריזה הממשלה, שהיא מוכנה להעניק מענקים לקהילות ולבודדים, לתמוך המיכה כספית ברבנים וכן לעזור בבניית בתי־הכנסת.

ועוד חידוש: יהודי סקופייה גויסו — בפעם הראשונה בתולדותיהם — לצבא סדיר, חוילו הרחק מבתיהם, ונאלצו גם לאכול אוכל לא־כשר. וחנויותיהם הושבתו פעמיים בשבוע — בימי ראשון כחוק, ובשבתות כמצוות הדת — דבר שגרם להפסדים ניכרים.

ליהודי בלגראד הייתה שפה משותפת עם אחיהם בסקופייה — היא לאדינו. מסיבה זו פנתה ממשלת סרביה אל משכילים יהודיים מן המטרופולין, שיירדו דרומה ע"מ לסייע לאחיהם במאקדוניה. ואכן כך נעשה: הרב ד"ר יצחק אלקלעי, רבה הראשי של סרביה (שארגן בשעתו שירות רפואי בהתנדבות לפצועי מלחמות הבאלקאן), וכן ד"ר דוד אלבאלה, רופא שהשתתף במלחמות הללו — נסעו לשם ועשו את מלאכתם. סיסמתם הייתה פשוטה: על היהודים להיות פאטריוטים של סרביה ולהשתתף בבניינם של החיים הלאומיים, ובמציאות החדשה המתגבשת והולכת ייטיבו להתגאות במוצאם. שניהם, ובמיוחד ד"ר אלבאלה, היו מנהיגים שידעו להלהיב המונים. במהלך מסע בערי מאקדוניה, השמיע ד"ר אלבלה את נאומיו באוזני אוכלוסייה שעד אז הייתה עזובה לנפשה.

אף־על־פי־כן לא מצאו היהודים המבוגרים על נקלה את דרכם בתוך המערכת החדשה: הם הוכרחו להתנכר לתרבות הישנה ולהסתגל לחדשה אשר לא הבינוה כל־צורכם. וכאמור, היו קשיים אף בהשגת הדרוש למחייתם. הצעירים הסתגלו ביתר קלות, ודווקא בעת חבלי־קליטה אלו פקדה את האזור התלקחות בממדים גדולים פי־כמה ממלחמות הבאלקאן: מלחמת־העולם הראשונה. הסרבים נסוגו, ולסקופייה נכנס צבא בולגארי.

הכיבוש הבולגארי הראשון

עם צבא בולגאריה הגיע לסקופייה קצין, רוקח במקצועו, ושמו שלמה קדמון. קדמון היה ציוני פעיל עוד בארץ מולדתו. הוא יסד את אגודת "מכבי", לימד את הנוער להתעמל והחדיר בו רעיונות ציוניים. מבולגאריה בא גם המורה אסא, שעשה רבות בתחום חינוך הילדים. הוא לימד עברית ותנ"ך, בעוד שאשתו נתנה שיעורים כלליים.

עד לשנת 1912 עמד הבנקאי אליעזר נאבארו בראש הקהילה היהודית. במשך תקופה קצרה לאחר מלחמות הבאלקאנים, כיהן בתפקיד זה דוד ברכה, סוחר עורות.

כשסקופייה נכבשה בידי הבולגארים, חזר נאבארו וכיהן כיו"ר הקהילה.

בתום מלחמת־העולם הראשונה הוחלף נאבארו ותחתיו מונה יוסף אריה, בעליו של הבנק "וארדאר". הוא היה איש המשטר החדש, נדבן לנצרכים בעירו ללא הבדל מוצא ודת. חברי ועד הקהילה היו ברובם סוחרים אמידים. היו ביניהם מהגרים חדשים מסאלוניקי. חלקם באו עוד ב־1917, לאחר השרפה הגדולה, אך רבים יותר ברחו מפני שהאוכלוסייה היוונית שיכורת־הניצחון פָּרְעָה ביהודים.

אחדים מבין יהודי סקופייה היו בעלי מכרות כרום: משפחות אלטיני ואסיאו; לעתים ארעו בין ראשי הקהילה סכסוכים שאיימו לפלג את המחנה. המועמדים למשרות רמות בקהילה הראו פעילות יתירה בחיי הציבור בעיקר לקראת הבחירות. הם לא ראו בעין יפה את פעילותם של בני הנוער הציוני, מתוך חשש שמא תתפרש פעילות זאת כחתרנית או כמעשה בלתי־פאטריוטי. מכאן שתנועות הנוער לא זכו לתמיכה רבה. הצעירים היו מתאספים במרתפים לחים ואפלוליים, בו בזמן שלרשות הוריהם עמדו אולמות מרווחים של "מועדון יהודי סקופייה". המורה אליהו ברזילי ניסה לשנות את המצב, אך לשווא. אמנם, במרוצת הזמן הוקצה אולם לפעילותו של קן "השומר הצעיר" במקום.

תהפוכות בראשות הקהילה

בשנת 1936 היה יריבו של יוסף אריה, לראש הקהילה. מדובר ביוסף אמודאי (המודעי), פאטריוט סרבי ולהכ, היהודי הראשון מבחוץ שהגיע לסקופייה עם כניסת הצבא הסרבי בשנת 1912, כדי לארגן שם סניף לבנק של בנציון בולי, הנקרא נודע

בבלגראד. אחר־כך היה אמודאי מנהלו של בית־החרושת לטקסטיל של האחים ארואטי. הוא השתלב היטב בחיי העיר בכלל ובחיי והקהילה בפרט. בשנת 1928 בא בעקבותיו גם אחיו, הרופא ד"ר סמואל אמודאי. אגב אורחא, הרופא היהודי הראשון שהשתקע שם היה ד"ר אברהם נסים, ציוני פעיל שעמד בקשר עם המשרד הציוני שבברלין. בבחירות הקהילתיות הובס יוסף אמודאי ועזב את העיר, אך המנצח יוסף אריה, נפטר לפתע, ובמקומו בא לראשות הקהילה ד"ר אברהם נסים הנ"ל. למזכיר נתמנה יוסף־פפו אלאלוף, בוגר האקדמיה למסחר של בלגראד. שני האישים הללו כיהנו במשרתם עד מארס 1943. ד"ר נסים ניצל הודות למקצועו, ואילו אלאלוף הספיק להמלט לאלבאניה.

מוסדות הסעד של הקהילה

עזרת הקהילה למוסדותיה הסוציאליים הייתה יעילה ובשנות ה־30 כללה 12% מכלל תקציבה. "ביקור חולים" סיפק תרופות ודאג לחברי הקהילה העניים בעת חוליים; המוסד נותק מה"חברה קדישא", והספיק לדאוג ל־80 משפחות נצרכות. במשך שלוש שנים (1936–1939) הוא הוציא קרוב ל־40,000 דינאר.

"מתנות לאביונים" סיפק מדי יום ארוחות ל־30 ילדים יתומים. בשנת 1939 הוכר כמוסד קהילתי וסיים את השנה התקציבית ביתרה ניכרת.

"מלביש ערומים" — דאג להלבשת ילדי העניים. בשנת 1939 נרכשו בגדים עבור 76 ילדים. "חברה קדישא", אשר סבלה זמן ממושך מזעזועים פנימיים, התגברה על התופעות הללו בסוף שנות ה־30 ויצאה לדרך־המלך.

לחורף 1939/40 קנתה הקהילה קרוב למאה מטרים מעוקבים עצים להסקה ביתית, בשווי של כ־10,000 דינאר, ולזה הוסיף הנדבן אג'יסטו ארואטי 60 מטרים נוספים. הקהילה דאגה לצורכיהן של 100 משפחות. המספר הזה היה בעלייה מתמדת בעיקר בגין בואן של משפחות רבות מביטולה, אך גם עקב המצב הכלכלי המעורער, כך שבשנת 1940 היה מספר הנצרכים פי־ארבעה מזה של שנת 1936.

בשנת 1940 הוקצבו לסעד 104,000 דינארים, שהיוו מעל 25% מכלל ההוצאות. 25 משפחות קיבלו הקצבה חודשית סדירה, ואחרים קיבלו עזרה תקופתית. אף עירייה סקופייה חילקה מצדה תמיכה ל־70 משפחות יהודיות, שקיבלו ללא תשלום את כל השירותים הרפואיים (כולל תרופות); ל־35 משפחות סופקו גם מצרכים, מזון ועצי־הסקה, ועוד 17 משפחות קיבלו מענק כספי מדי חודש.

בשנת הלימודים 1939/40 היו בבתי־הספר של סקופייה 135 תלמידים יהודים, מזה 144 בבתי־ספר תיכוניים.

פעילות ציונית

בשנת 1919, הוקמה האגודה "תחיית ישראל". בראשה עמד דוד חסון. בני הנוער הופיעו במאורגן כשהם צועדים ברחובות סקופייה ושרים שירי־לכת בשפת הלאדינו, דבר שהקנה הרגשת גאווה ליהודי המקום. בשנת 1921 נמנו עם ראשי האגודה חיים מזרחי, אברהם פילוסוף ומשה שאלתיאל. לאגודה היו שני מזכירים: המזכיר לשפה הסרבית היה יוסף די מאיו, ולצרפתית — אברהם חסון. מאוחר יותר בא לסקופייה אדולף ברוך מסופיה והוא אירגן את המדור להתעמלות. ממדור זה צמחו במהרה קבוצות כדורגל, "אספראנסה" ו"ז'בוטינסקי", אשר לבסוף התאחדו לקבוצה אחת בשם "בני ישראל". האגודה הקיפה כמעט את כל הנוער היהודי מגיל 14 ומעלה. לאחר תקופה קצרה, נאלצה האגודה להפסיק פעילותה מפאת חוסר תמיכה מטעם ועד הקהילה, בה שלטו גורמים שמרניים, שפעילות הספורטיבית של הבנים והבנות בתוך אגודה משותפת נראתה להם בלתי־מוסרית.

התנופה הציונית החלה בשנת 1923, עם בואו של יוסף בכר. הוא נשלח בצעירותו ע"י הוריו לארץ־ישראל. בירושלים סיים בכר את בית־המדרש למורים, בשנת 1918 המשיך את לימודיו בשווייץ ובווינה. שם היה מבין הפעילים באגודת הסטודנטים "בר־גיורא". כשהגיע לסקופייה, נתמנה למנהל בית הספר היהודי המקומי, נשא לאשה את ג'ויה בכר שהיתה היהודיה ראשונה מפרישטינה שרכשה לעצמה השכלה אקדמאית. בכר גילם את הטיפוס של יהודי גאה, משכיל ועממי כאחד. הוא כבש את לבם של זקנים כצעירים. לנוער היהודי נתן שעורים בעברית ובהיסטוריה של העם היהודי ולמבוגרים אירגן הרצאות להרחבת תודעתם היהודית.

ועידה אזורית

בשנת 1924 נערכה בסקופייה הועידה האזורית של הנוער הציוני, בהשתתפות הצעירים מערי "סְרְביה הדרומית": סקופייה, ביטוֹלָה, פרישטינָה, קוסובסקָה מיטרוביצָה, נובי פאזאר ושטִיפ. את הוועידה פתח אלברט קובו. הדובר הראשי בה היה יוסף בכר. נתקבלה החלטה בת 9 סעיפים; בין היתר דרשו הצעירים הקמת ארגון ציוני מיוחד לאזור זה, כסניף של ההסתדרות הציונית הארצית. עקב מצבה הכלכלי הירוד של האוכלוסייה לא תמיד יכלו לגבות דמי־חבר, ועל־כן ביקשו גם הקלות בתשלום השקל. הם הצביעו על הצורך בהוצאת עיתון בשפת לאדינו.

מאמצים אלה נשאו פרי: בשנת 1928 אכן יצא לאור העיתון "לה רינסנציאה ג'ודיאה אין אסקופייה". מאמריו היו כתובים בצרפתית, בסְרבית ובלאדינו, אך מפעל זה נשאר ללא המשך, בהעדר אמצעים.

הפעילות הציונית התרחבה מכיוון שרבים מבני הנוער חשו תלישות חברתית וריקנות רוחנית. אלה מצאו ישועה בציונות, בהנהגתו של יוסף בכר; הוא אכן פעל לתיקון המצב, חרף דלותם הרוחנית והחומרית של אנשי המקום. בדצמבר 1925 נערכה בעיר ועידה שנתית של "בני ישראל", והוקם סניף ציוני. כיושב־ראש נבחר פה־אחד יוסף בכר.

באותו זמן הוקם גם חוג דראמאטי. החוג הוזמן להופיע גם בבלגראד, בתיאטרון "מאניז'". שם הציגו לפני קהל רב את הדראמה "דרייפוס" מאת ז'אק לורי, בלאדינו, בבימויו של אהרן חסון. החוג הציג בעיקר מחזות מחיי היהדות, כגון "לה אינקויזיציה", "איל פוגרום" וכדו', אך גם קומדיות של מוליר — וכל זאת בשפת העם, היא לאדינו או ג'ודיאו־אספנ'יול.

בשנת 1926 יסדו תלמידי תיכון חברת נוער בשם "גדעון", שפעילותה התרכזה בתחום הספרותי. בין פעיליה נמנו אנה ראובן, ריקטה צורי ומשה שאלתיאל.

בשנת 1929 הוקמה בסקופייה מקהלה יהודית, ובה יותר מ־50 בני נוער; עד מהרה היא נהפכה לנכס אמנותי יקר והתמידה בקיומה עד לחיסולה של יהדות סקופייה. אף היא הוזמנה להופיע בערים אחרות. מנצחה היה ס. שיאצ'קי, וסגנו משה חסון, שהיה מתמטיקאי וצ'לן.

באותה שנה ייצגה הגב' ויקטוריה אלקלעי את ציוני העיר במועצה הארצית שנתקיימה בבלגראד.

בתחילת שנות ה־30 הייתה בעיר פעילות ציונית ערה. נוסד סניף של ויצ"ו, ורוב־רובן של חברות "אגודת הנשים היהודיות" עברו לפעול באגודת הנשים הציוניות. יו"ר הייתה בואנה, רעיית שבתאי אסיאו, והפעילות העיקריות היו חנה ראובן לבית ששון, אולגה ביטי, שריקה ראובן לבית קמחי וחנה אדיז'ס לבית ראובן. בסוף שנות ה־30 כיהנה כיו"ר מרת רבקה לוי. האגודה הקימה מחלקה של "צעירות ויצ"ו", שבה השתתפו כ־60 בנות.

בשנת 1931 נוסד, ע"י אלברט־באטה ראובני וחיים צלמונה, הקן של "השומר הצעיר". ההיענות הייתה גדולה, ועד־מהרה היה הקן בסקופייה לאחד הגדולים והפעילים במדינה. מאוחר יותר נוסד גם גדוד של "תכלת לבן" ואחריו גם "בית"ר", בפיקודו של ויקטור קאסוטו. בשנת 1938 קמה קבוצה נוספת ושמה "קדימה". המבוגרים המבוססים מבחינה כלכלית התאספו, כאמור, ב"מועדון יהודי סקופייה" (ובראשו חיים אנג'ל) או בספרייה היהודית, אך מפגשים אלו נשאו על־פי־רוב אופי חברתי גרידא.

בראש הסניף הציוני המקומי פעלו: אברהם י. פלורנטין, יעקב אליהו, ויקטור קאסוטו וסאלוואטור־טורי אנג'ל.

בשנות ה־30 הורגשה בעיר רגיעה יחסית. היהודים הסתגלו אט־אט לתנאים החדשים, ובחלקם נהיו לסוחרים מבוססים או לבעלי־מקצוע. לצד משכילים בודדים, נמצאו עדיין עניים ומחוסרי תעסוקה במשפחות ברוכות־ילדים, במיוחד בין אלה שמקורם באו מהעיר הדרומית ביטולה. הוותיקים האמידים שלחו את ילדיהם לאוניברסיטאות, וכך הלכה ונוצרה שכבה של אינטלקטואלים, רופאים, רוקחים, משפטנים, פקידים וכדו'.

בשנת 1939 היו בקהילה 839 בעלי זכות־בחירה. ביניהם היו 140 סוחרים, 127 פקידי מסחר ו־36 סוכנים. יוצא, שלמעלה משליש מהאוכלוסייה היהודית התפרנסו ממסחר. בין בעלי־המלאכה המועטים בלטו החייטים (20), הזגגים (17) והפחחים (14). כן נמנו 97 פקידים, 28 ירקנים, 17 חלפנים, 12 רופאים, 42 רוכלים ואף 45 מובטלים (דהיינו יותר מ־5%).

השואה

ב־5 באוקטובר 1940 באה המהלומה בדמותם של "חוקי קורוֹשץ".* נאסר על היהודים לעסוק בשורה ארוכה של מקצועות. בעקבות צו ה"נומרוס־קלאוזוס" לגבי ילדים יהודיים הורחקו מבתי־הספר 29 תלמידים. ילדי הכיתה הראשונה של הגימנסיה המשיכו את לימודיהם במועדון היהודי. בהקשר זה נשתמר מכתב, שנשלח לקהילת סקופייה בתאריך 30.10.1940 מק"ק ביטולה (מספר רישומו 786) וזה לשונו:

> נודע לנו, שבסאראייבו ובזאגרב קהילותינו עושות הכנות לפתיחת גמנסיה לתלמידים יהודים, אשר הורחקו מהכיתה הראשונה של הגמנסיה הממלכתית כ"מיותרים". מעניין אותנו לדעת אם קהילתכם מתכוונת לפתוח בית־ספר מסוג זה בסקופייה. נא להודיענו על כך, משום שמהגמנסיה של עירנו יורחקו עתה כ־25 תלמידים. ביניהם נמצאים ילדים של הורים אמידים, אשר היו רוצים לשלוח את ילדיהם לסקופייה. ידיעות מפורטות יותר בקשר לפתיחת בית־ספר מסוג זה תוכלו לקבל מאת הקהילה הספרדית בסאראייבו. שלום. על החתום — יו"ר הקהילה אהרן לוי.

הרעיון הנ"ל לא הגיע לביצוע, מכיוון שעל כל יהודי המדינה ירדה אז השואה במלוא עצמתה ואכזריותה.

הכיבוש הגרמני — בולגארי

ב־6 באפריל 1941 תקפה גרמניה את יוגוסלאוויה, וכבר למחרת נכנסו גייסות הנאצים לסקופייה. לאחר שוד וביזה — שקרבנותיהם העיקריים היו יהודים — נמסרה סקופייה לידי השלטונות הבולגאריים. אלה הקימו, באוגוסט 1942, "קומיסאריון לענייני היהודים", שבראשו עמד אלכסנדר בָּלֶב,

* שר הפנים בממשלת יוגוסלאוויה במשך שנים רבות, כולל בחודש מארס, 1941, כשארצו הצטרפה אל ה'ציר הפאשיסטי' (ברלין, רומא וטוקיו).

אשר פעל בקשר הדוק עם ה"גסטאפו". היהודים נפגעו קשות: פוטרו ממשרותיהם וסומנו בכפתורים צהובים בצורת מגן־דוד, אך אז עוד לא דובר בהשמדתם הפיזית. בסתיו 1941 הגיעו לסקופייה יותר מ־300 יהודי בלגראד ע"מ להימלט מרדיפות וממוות. ב־30 באוקטובר 1941 נצטוו הפליטים הללו להירשם, אך רובם השתמטו. אלה שנרשמו, כ־60 במספר, הוסגרו לידי הגרמנים, הוחזרו לבלגראד והושמדו.

הפעילות הציונית נאסרה. בני הנוער הציוני הצטרפו למאבק האנטי־פאשיסטי. רבים מהם עברו לשורותיה של ברית הנוער הקומוניסטי הבלתי־לגאלית. באוכלוסייה שררה מבוכה. מחתרת של ממש נתארגנה במאקדוניה רק באמצע שנת 1943, מאוחר מדי לגבי אותם יהודים שכבר לא היו בחיים. עם כניסת הבולגארים למאקדוניה חל פילוג בשאלה המדינית המכרעת: האם לראות בסיפוחה של מאקדוניה לבולגאריה שחרור או כיבוש; האם צריך להישאר נאמנים למפלגה הקומוניסטית היוגוסלאווית (שכבר לחמה נגד הנאצים ועוזריהם בשטחים אחרים של המדינה), או שמא יש לקבל את מרותה של המפלגה הבולגארית, שהתנגדה למרד?! מאבקים פנימיים אלו נמשכו לתוך שנת 1942. נראה שהם הסיטו את תשומת הלב מן הכיבוש הבולגארי־הגרמני והקלו על כוחות הכיבוש את מלאכת ניהול הענינים המקומיים והאזוריים. המשטרה הבולגארית, ובה קומיסארים לענייני היהודים, ביצעה מעשי הפלייה, שוד, החרמות רכוש ואף גירוש קבוצות של יהודים, לעת הזו, לבולגאריה הישנה בלבד. לאחר חיסול החשבונות בתוך המפלגה הקומוניסטית ונצחון הקו היוגוסלאווי שבה, קיבלה המחתרת תנופה, ובין פעיליה נמנו אהרון בכר, אדולף פיסקר וג'ורג'ה בלאייר.

בתחילת שנת 1943 התפשטו שמועות על הגירוש הצפוי. רבים לא האמינו, אך אחרים ניסו למלט את נפשם לאלבאניה השכנה, שנשלטה ע"י האיטלקים, ומצאו שם מקלט בטוח. ואכן איטלקים רבים, וכן בני העם האלבאני, יכולים להיחשב כחסידי אומות העולם.

הגירוש בידי הבולגארים

ב־11 במארס 1943 נעצרו כל יהודי העיר, אליהם צורפו גם אחיהם מערי השדה המאקדוניות, על־ידי השוטרים הבולגאריים, רוכזו והוחזקו בבית־החרושת לטבק המכונה "מונופול" — בתנאים מחפירים, ללא תנאי היגיינה מינימאליים וללא מזון, עד להעברתם לקרונות משא שהסיעום אל תאי הגזים של טרבלינקה. היה זה סופה של היהדות המאקדונית המפוארת, במסגרת הסכם בולגארי־גרמני לגבי היהודים "שלא היו משלנו" כביכול. יהודי סקופייה ומאקדוניה, ביחד עם פירוט הסְרבית (ר' שם) ותראקיה היוונית, היוו את "המטבע" שבעדו, ובעדו בלבד, ניתן היה, כפי הנראה, להציל את יהודי בולגאריה.

רוב יהודי סקופייה, עם שאר יהודי מאקדוניה היוגוסלאווית, גורשו לטרבלינקה בשלושה משלוחים, והם: 22 במארס 1943, 25 בו, ו־29 בו, ואיש לא חזר משם.

פרט ללוחמי הפרטיזאנים שנותרו בחיים, ניצלו עוד שתי קבוצות זעירות:

א. רופאים ורוקחים מגויסים לשירות אזרחי (ובני־ביתם הקרובים ביותר), משום שהבולגארים היו זקוקים לעזרתם בטיפול במגפות;

ב. בעלי אזרחות ספרדית ואיטלקית, בסה"כ כ־30 משפחות, ששוחררו מהמחנה "מונופול" ברגע האחרון, כשרבים מבני משפחותיהם כבר שולחו להשמדה.

שיקום, עלייה והנצחה

אחרי השואה חזרו לבתיהם כ־300 מיהודי הקהילה, ומאלה רובם ככולם עלו ארצה בשנים תש"ח–תשי"א.

אף־על־פי־כן חודשה הקהילה, ובראשה עמדו קודם ד"ר ניקולה שייבר, ג'ורג'ה בלאייר ואח"כ בנימין סמקוביה ודוד צדיקריו (עד היום). יש לציין, כי שארית־הפליטה המרכיבה את הקהילה הקטנה, אינם מילידי המקום.

בעיר קיימת מצבה לזכר הקרבנות היהודיים. בספר לזכר קרבנות המלחמה, בהוצאת אגודת הלוחמים והארכיון של מאקדוניה, יש רשימה שמית בעלת 44 עמודים, המוקדשת לזכרם של 3,257 יהודי סקופייה שגורשו למחנות־המוות.

בעת רעידת־האדמה שפקדה את העיר בשנת 1963 נספו 7 יהודים מקומיים וכן תיירים מצרפת וממקומות אחרים. מדינת ישראל הייתה בין המדינות הראשונות שהגישו עזרה לעיר. נשלחו כמויות של פלאסמה, אנטיביוטיקה, שמיכות ואוהלים. במיוחד יש לציין את המשלוח של 2,500 גגות מאוזבסט, יחד עם כל האביזרים להקמתם. ההסתדרות הכללית מצדה שלחה 500 טון מלט ואף תרומה בכסף. פועלי נמל חיפה עשו את מלאכת ההטענה ללא תשלום.

ג'"ל

איו"ש: 03-949; 03-952, 03-1597.

אמת"י (ועירונים): HM 2848, HM 9762, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9; HM 9770, 1; HM 9803-8

הארכיון של הרפובליקה הסוציאליסטית המאקדונית.

ושל העיר סקופייה.

הארכיון של הקהילה היהודית בסקופייה.

הארכיון ההיסטורי היהודי בבלגראד.

הארכיון של ועד העדה הספרדית בירושלים.

JG, 14.9.1928.

JP, 1961, no. 5-6, p. 26; 1971, no. 9-10, p. 32.

Omanut, no. 10–11, 1940.
Ž, 18.11.1919, 19.3.1920, 4.2.1921, 24.2.1922, 27.12.1928, 4.1.1929, 5.6.1929, 30.9.1938, 24.3.1939, 5.1.1940, 31.1.1941.
אדרבי, יצחק בן שמואל, שו"ת דברי ריבות, ויניציאה, שמ"ו (1587).
בשן, אליעזר, "תעודה על יהודי סקופייה לאחר כיבושה בידי האוסטרים ב־1688", מיכאל, כרך ז', תל־אביב, תשמ"ב (1982).
הכהן, שלמה בן אברהם, שו"ת ב־4 חלקים, שאלוניקי, שמ"ו–תי"ב (1652–1586).
הלוי, שלמה בן יצחק לביא, דרשות דברי שלמה, ויניציאה, שנ"ו (1596).
די מדינה, שמואל בן משה, שו"ת ב־4 חלקים, שאלוניקי, שנ"ד–שנ"ח (1598–1594).
מודיליאנו, שמואל בן יצחק, שו"ת נאמן שמואל, שאלוניקי, תפ"ג (1723).
פרחיא, אהרן הכהן, שו"ת פרח מטה אהרן, אמשטרדם, תס"ג (1703).
קאשטרו, יעקב בן אברהם, שו"ת אהלי יעקב, ליוורנו, תקמ"ג (1783).
רוזאניס, ש. א., קורות היהודים בטורקיה וארצות הקדם, ב־6 חלקים, סופיא־תל־אביב, תר"ץ–תש"ו (1930–1946).
שבתי, חיים, שו"ת תורת חיים ב־3 חלקים, שאלוניקי, תע"ה–תפ"ב (1722–1715).
ששון, אהרן בן יוסף, שו"ת תורת אמת, ויניציאה שפ"ו (1626).
Bea, zaginaa, ostanaa, Spomen kniga na zaginatie borci vo NOV i žrtvite na fašizmot, Skopje, 1969.
David Ginsberg, Iz prošlosti Jevreja u Skoplju, *Omanut*, no. 1–2, Zagreb, 1941.
Bogumil Hrabak, Jevreji u Abaniji od XIII do kraja XVII veka, *Zbornik* no. 1, Beograd, 1971, pp. 55–95.
JNK, 5698 (1937–38).
Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941 godine, Beograd 1982.
Cvi Rothmüller, Jevrejska omladina Južne Srbije, *Biblioteka Hanoar*, sv. 2, Zagreb, 5692/1932.
Skoplje-Sarajevo, Beograd, 1966.
Jorjo Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo, 1937.
Zločini, pp. 189–195.

סראֶמסקה מיטרוביצה Sremska Mitrovica

חבל סְרָאֶם (Srem), ברפובליקה של סרביה (Srbija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	11,848	143
1931	13,839	132
1940		100
1947		33
1961	20,790	—

עיר־נמל על נהר סאווה בחבל סראֶם (בתקופה הרומית Sirmium) ומרכז־תעשייה אזורי. בתי־חרושת לנייר, לשימורי בשר, לבירה, ללבנים, עיבוד עצים וטחנות־רוח. בימי־הביניים זירת קרבות ונדודי שבטים (הונים, גפידים ואחרים). משנת 1521 עד 1718 תחת שלטון עות'מאני.

בתקופה האוסטרית נערכו בעיר ירידים, שמשכו סוחרים ממרחקים. כך באו אל העיר רוכלים וסוחרים זעירים יהודיים לנסות מזלם באזור זה בסוף המאה ה־18, אולם אין לנו ידיעות על ראשוני המתיישבים. אין ספק, שהוקמה קהילה במאה ה־19. מכל מקום, במאה ה־20 היא קיימת ופועלת.

בשנת 1895 החליטה הקהילה לבנות בית־תפילה, בהנהגתו של שפיצר, אך בית־הכנסת נחנך רק בשנת 1904.

בעת החדשה היה ראש הקהל — ד"ר פרידריך דוד.

שליח־ציבור היה פ. וייסברג־באלוגורסקי.

בשנות ה־20 התארגן הנוער היהודי במסגרת ציונית. בראש אגודתו עמדו: י. בלה קראוס ווילים וייס. הייתה גם פעילות ספורטיבית במסגרת "מכבי". בין הפעילים היה א. זומר.

עם העסקנים הציוניים המקומיים באותו זמן נמנים שאנדור פליישמן, ז'יגה באום, בנימין קירשנר וג. שרנגר.

משנת 1920 היה ראש הסניף הציוני יוזף פליישמן, וסגנו היה איסו וייס.

באגודת הנשים, סמוך לשואה, הפעילות היו — פ'ינה וייס — יו"ר, ורוז'יצה דוד, מזכירה.

לקהילה זו השתייכו קומץ יהודים מהסביבה: מאֶרֶבִיק (משפ' כהן), ממארטינצי (מילר) מגרגוראווצי (וייצנפלד), מצ'אלמה (בראנדייס) ומלאצ'אראק.

השואה

בעת השואה הקיץ הקץ על יהודי המקום ועל קהילתם.

מנת חלקם, כמו זו של אחיהם בשאר חלקי קרואטיה (באשר חבל זה נמסר לידי השלטון הקרואטי הפאשיסטי): באפריל ובמאי 1941 שוד, ביזה והשפלות ע"י הפאשיסטים הקרואטיים, אליהם הצטרפו בני המיעוט הגרמני המקומי ("פולקסדויטשֶה"). אחר־כך באו הגירושים למחנות, מהם אין למעשה ניצולים. כן נספו בהם כ־500 מפליטי גרמניה, שהיו תושבי־ארעי בעיר ובסביבותיה בציפייה לאפשרויות הגירה או עלייה. הגירושים הראשונים אירעו ביוני־יולי 1941, ואילו היהודים שעוד נותרו במקום נעצרו והובלו לאושוויץ ביוני־יולי 1942.

במלחמת הפארטיזאנים השתתפו 8 יהודים, מהם נפלו 5 בקרבות. 3 מהלוחמים זכו ל"אות הזיכרון 1941" (סקאלוצקי, פרידריך ורוז'ה דוד).

אחרי השחרור הוקמה, בשנת 1960, מצבה לזכר הקרבנות. המצבה נמצאת בבית־הספר התיכון העירוני.

ג"ל

א"א: B-426
אי"ש: 8–010/3, 03/1142.
Ž, 9.3.1920, 23.3.1920, 26.7.1920, 11.5.1923, 10.1. 1940.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Romano, p. 111.

פַּאנְצֶ׳בוֹ Pančevo (בהונגארית Pancsova).

חבל באנאט (Banat), ברפובליקה של סרביה (Srbija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1802		4	
1817		19	
1855			14
1900	19,044		751
1921	19,407		603
1931	22,089		610
1940	—		548
1947	30,182		101
1968	55,000		78

עיר ליד שפך נהר טאמיש לתוך הדאנובה. נמל ומרכז תעבורתי של דרום הבאנאט, המחובר עם בלאגראד ע״י גשר על־פני הדאנובה. המרחק הוא 16 ק״מ. תעשיות כימיות ובית־זיקוק למוצרי נפט. כן ממוקמות שם תעשיות מזון, זכוכית, טקסטיל ועוד. העיר היא גם מרכז לשיווק תוצרת חקלאית.

העיר נזכרת כבר בימי־הביניים כשדה־קרב בין כוחות ביזאנטיים והונגאריים, אח״כ בין טורקים־עות׳מאנים לבין אוסטרו־הונגארים וסרבים.

במאות ה־18 וה־19 היה המקום עיר־מבצר על גבול הקיסרות האוסטרו־הונגארית כנגד העות׳מאנים. מעמד של עיר הוענק למקום בשנת 1794.

המשפחות היהודיות הראשונות התיישבו בסוף המאה ה־18, על אף הקושי בהשגת רשיונות־שהות באזור זה. באותה תקופה אף גורשו מהעיר משפחות מספר, בעקבות עלילת־דם.

בין המשפחות שבאו במחצית הראשונה של המאה ה־19 ידועות המשפחות: פרלס, יוליוס, זוננפלד ופרידנברג.

״חברה קדישא״ נוסדה בשנת 1833*, ובית־העלמין קיים מאז שנת 1840 (שופץ בשנת 1804). בעת פינוי היהודים מבלגראד, אחרי ההפצצה הטורקית משנת 1862, מצא חלק מהם מקלט בעיר זו.

רק במסגרת הצו הקיסרי מה־16 בפברואר 1868 ניתנה זכות ליהודים להתיישב בעיר ולרכוש בה נכסי דלא־ניידי. אז עלה מספר התושבים היהודיים. בשנת 1870 נוסדה הקהילה רשמית, בראשותו של דוד זוננפלד. אז נתמנה גם מורה־מלמד להוראת הדת. בשנת 1871 פעלו כבר חזן ושוחט, ומשנת 1872 מתנהל ליד הקהילה רישום מעמר אישי לכל יהודי דרום באנאט. במשך הזמן נוסד גם ״תלמוד־תורה״.

אגודת ״גמילות חסד״ קיימת משנת 1873, ואילו בית־התפילה הראשון נבנה בשנת 1876; אך בית־הכנסת המודרני נבנה בשנים 9–1907, לפי תכניותיו של האדריכל קארל פנ׳ושי מבודאפשט (שקיבל השראה מבית־הכנסת שברומא). בסוף המאה הקודמת שימש שלמה גולדגרובר כחזן.

אגודת הנשים נוסדה בשנת 1873, ואגודת זמר בשנת 1886. בשנות ה־20 של המאה הנוכחית פעלו בה — לאורה פישר ומרתה פריינד.

עד סוף המאה ה־19 נתמסדו החיים היהודיים בעיר. תהליך זה היה מלווה, מדי פעם, בהתנגדות האוכלוסייה הוותיקה (הונגארים, סרבים וגרמנים־שוואבים). כך הוגשה, עוד בשנת 1867, עצומה מטעם הסוחרים נגד הנוכחות של מתחרים זרים, ואולם תביעתם נדחתה ע״י מועצת העירייה. חרף ניסיונות אלו הפכה ההתיישבות היהודית לעובדה.

במאה ה־20 התפתח תהליך חדש, והוא ההתבוללות הכללית בתרבות ההונגארית, שנתנה אותותיה אף בקהילה. גם לאחר ״כיבושה״ ע״י הציונים נותרו בה גורמים שסירבו להזדהות, פרט לדת, עם התנועה הלאומית היהודית.

היחסים בין האוכלוסייה (רובה סרבים) ליהודים היו טובים, ועדות לכך הינה, בין השאר, העובדה שבמקהלה היהודית השתתפו לא־יהודים אחדים. בדומה לכך היו היחסים גם עם המיעוט הגרמני עד לשואה.

בעת החדשה ניהלו את ענייני הקהילה היינריך חיים ואוסקר פישגרונד כראשי־קהל, ואח״כ ד״ר לדיסלב אֶרש. הגבאים היו: יוליוס רוזנשטוק ואדולף סוג׳. החזנים (ושליחי־ציבור): מנ׳הרט קליין ואדולף וינקלר. ב״חברה קדישא״ פעל, כיו״ר, איגנץ פישר, ועזרו לידו א. פריידנפלד, ב. האידושקה ופ. אופנר. מורה־הדת היה רייכנפלד.

האחראים על ״תלמוד־תורה״ היו מקס רוזנשטוק ואלכסנדר קליין. מנהלי המקהלה היהודית היו ד״ר לודביג פרלס ודזידר פריינד.

בראש הסניף הציוני עמד ארתור פריינד, ולצדו פעלו ד״ר אלכסנדר הרצל, פ. אופנר וד״ר א. פ׳ייאר. במסגרת זו פעלה גם קבוצת נוער. נציגת ״ויצו״ היתה הגברת אריקה לנארד.

מעמדם של יהודים בכלכלת העיר והאזור היה איתן. ביניהם היו סוחרי חיטה קמעונאיים (נייהאוז), מנהלי מפעלי הובלה בנהרות (ספנות — משפחת פישגרונגר) ולעיבוד עורות (דויטש את שולץ). כן היו פעילים בענף הנפט, המרכולת ומסחר בסוסים, בבקר, ביינות ובעצים. במלאכות היו צורפי זהב ונגרי רהיטים, וכמקובל, היו גם עורכי־דין ומספר רב יחסית של רופאים, מהם ששירתו כרופאים צבאיים. בין היזמים בחרושת היו אברהם ורייטר, שיסדו בית־חרושת לעיבוד עורות; טחנת קמח הקים יעקב אנגלר ובית־חרושת ללבנים יסד א. דאכמן.

* לפי גירסה אחרת — 1867. נראה, שהמדובר בקבלת חקנון או בפועד אישורו.

השואה

החורבן ירד על יהודי פאנצ׳בו זמן קצר אחרי כניעתה של יוגוסלאוויה וכניסת הכוחות הנאציים לחבל באנאט. השוד והגירושים התרחשו באוגוסט ובספטמבר 1941. ההשמדה הייתה מהירה, אכזרית וכמעט טוטאלית. חלק מיהודי פאנצ׳בו הומתו במקום בשם "מאלי ריט", במרחק 6 ק"מ מהעיר. השאר הובלו למחנות־המוות ליד בלגראד — "סַאיימישְטֶה" ו"טופובסקֶה שוּפָּה", ושם הוציאו נשמתם.

אלה שעוד נותרו בחיים גורשו, באוקטובר 1941, לאוסטריה — לעבודות פרך, ומשם לאושוויץ. נותרו ניצולים מעטים בלבד.

יש לציין את תפקידם השטני של בני המיעוט הגרמני, המכונים "פולקסדויטשֶה". הם השתתפו בביזה, בהשפלות ובכל מעשי הזוועה של בני עמם, הכוחות הנאציים.

הקהילה חודשה אחרי השואה, ובשנת 1981 הוקמה מצבת זכרון לקרבנות הפאשיזם בכפר יאבוּקָה (Jabuka) ב"סטראטישטֶה" (מאלי ריט הנ"ל) — שם נרצחו סרבים רבים, צוענים וכ־7,000 יהודים מכל הגליל ויוודינה (לפי אומדן שנתפרסם בביטאון איגוד הקהילות).

אי"י: B–359, B–350.
איו"ש: 8–1–3/010.

JP, 1981, no. 11–12, p. 4.
Ž, 5.5.1922, 3.11.1923, 17.6.1932, 20.10.1939.
S. Borovszky, *Torontál Vármegye*, Budapest, 1898 (t!).
D. Čolić, Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik 4*, pp. 125–127.
JA, Beograd, 1965–67, pp. 157–167.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Dr. Olga Srdjanović-Barać, Pančevački Jevreji i fašistička zdravstvenih sa posebnim osvrtom na sudbinu pančevačkih Jevreja radnika, *JA*, Beograd, 1965–67, pp. 157–167.
Zločini, p. 51.

פאקראץ Pakrac

חבל סלאבוניה (Slavonija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1875		63	
1921	3,122		282
1931	3,642		209
1940			99
1947	4,000		—

עיירה בעמק הנהר פאקרה, לרגלי ההר פסון׳. תעשיות טקסטיל, עץ וחומרי־בניין. אזור חקלאי, ובמיוחד אזור כרמים. הייתה תחת שלטון העות׳מאנים מהמאה ה־16 ועד סוף המאה ה־17, שאז שימשה כמרכז של סאנג׳אק. האוכלוסייה מורכבת מקרואטים ומסרבים. בעיר היה בית־מדרש למורות.

על ראשוני המתיישבים היהודיים לא ידוע דבר.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1875, ואז נפתח גם בית־עלמין.

בראשית המאה ה־20 ידועות המשפחות אדלר (לאיגנץ אדלר חנות כל־בו בעיר), דרוקר (חנות למכונות חקלאיות ואביזרי ברזל), דוד פיק (משרפות שזיפים, מחסן עצים), שרנקר (בית־חרושת לסודה), מאוטנר (מכולת).

בסתיו 1918 סבלו היהודים מפרעות (שריפות ושוד) מצד ה"קאדר הירוק", דהיינו עריקי ומשוחררי הצבא האוסטרו־הונגארי. נגרמו נזקים כבדים, אך לא היו אבדות בנפש.

בסוף אותה שנה נערכה תפילת אזעקה ותחינה, בבית־הכנסת המקומי, בקשר לתלאותיהם של יהודי גאליציה באותה תקופה.

היהודים שיקמו עצמם מאז, ובשנות ה־30 התנהלו חיים שלווים למדיי. ראשי הקהל היו ד"ר יוליו ניימן ויוסף מאוטנר. ב"חברה קדישא" פעלו איגנץ אדלר, מוקי קליין, ביננפלד ויעקב שטראוס.

הרב היה ראובן־רודולף גליק. החזנים — כ"ץ ויצחק פריידס (נספה בשואה). הגבאי היה איגנץ אדלר.

בראש אגודת הנשים פעלו עמליה לבל, פאניקה מאוטנר ואוריליה דרוקר. בנו של איגנץ אדלר הנ"ל, אוטו־עוזי, סטודנט בזאגרב, היה בין מייסדי אגודת הנוער "קדימה" והארגונים שקמו אחריה. אף הוא נספה בשואה.

מנהיג הציונים המקומיים היה ד"ר הרמן, ולידו קרל וזורה פראנק. פעילי הקרן־הקיימת־לישראל היו לזר שנפלד וג. סיידמן. נציגות "ויצו" במקום היו זורה פ׳ראנק ויהודית פיק.

חלק מיהודי העיר התפרנסו כפקידים, והיו ביניהם גם רופאים, כגון פאוואו שטרן, שהגיע לדרגת פרימאריוס למחלות פנימיות, אך רובם היו סוחרים ובעלי־עסקים, מהם שעסקו בניצול יערות ובמסחר בעצים.

בשואה חוסלו כל יהודי פאקראץ ולא נותר מהם שריד.

אי"י: B–40.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Ž, 13.12.1918, 22.12.1939, 12.4.1940.

פאראבוץ' Parabuć

חבל באצ'קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1931	4,024	14	44
1940			73

כפר באזור חקלאי פורה — במרכז באצ'קה.

במקום התחוללו קרבות במאה ה־19, בין סרבים והונגארים.

יהודים באו למקום בראשית המאה ה־19.

בית־הכנסת נבנה בשנת 1870, ובית־העלמין קיים משנת 1886.

ראשי הקהל בעת החדשה היו: יוליו הנדלר, אוסקר גרה ושאמו קלמן. גבאי: א. אברהם.

רבנים

מאמצע המאה ה־19 ועד למותו (בש' 1877) כיהן ר' יעקב ישראל אלט ואחריו ר' שלמה ניימן (שעבר משם לוינקובצי); בעת החדשה שימשו בקודש: ארמין פליישמן, ד"ר ארנסט (אליהו הלוי) שפיצר, אשר סמוך לפרוץ המלחמה נתמנה לרבה של סומבור (ר' שם).

לקהילה קטנה זו השתייכו מספר משפחות יהודיות מבאץ' ומקאראבוקובו שבסביבה הקרובה.

בשואה נספו מרבית יהודי פאראבוץ', והקהילה לא חודשה.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

פודראווסקה סלאטינה Podravska Slatina

חבל פודראווינה (Podravina), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	37,619 (כולל המחוז)	275
1931		262
1940		136
1947	6,000	—

עיירה ומרכז אזורי למוצרי חקלאות. תעשיות קלות. טחנות־רוח ובית־חרושת ללבנים.

יהודים ממוראוויה וממקומות אחרים בממלכה ההאבסבורגית הגיעו עוד במחצית השנייה של המאה ה־18, אך אין נתונים מדויקים על הגירה זו.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1896. בית־עלמין קיים משנת 1858.

בשנת 1909 השתתף ש. דויטש כנציג הקהילה בכנס קהילות קרואטיות שנתקיים בזאגרב. באותה תקופה היו בין פרנסי הקהילה: ליאופולד וילצ'ק וא. מנדל. בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה ארתור באואר ואיזידור כהן. בתור גבאי פעל אליה וייזר.

למען הקרן־הקיימת פעלו רוז'יצה ווילר, ולאדו כהן ואויגן סאטלר. הרב היה הינקו גרינוואלד, יליד סלובאקיה, שנפטר בשיבה טובה, ביוני 1940, אחרי 40 שנות פעילות בקהילה.

באגודת הנוער בשם "מקס נורדאו" פעלו אלכס בק ואיסו אלטהיים. בקרבת המקום, בחווה בשם "גולניץ" (Golenić), נתקיימו מראשית שנות ה־30 "קבוצות הכשרה" — להכנת חלוצים לארץ־ישראל. הייתה שם הכשרה של "השומר הצעיר" ושל "תכלת לבן" המקומיים, אך לפי ההסכם בין "החלוץ" הגרמני לבין ההסתדרות הציונית (יו"ר ועדת ההכשרה שלה — ד"ר יואל רוזנברגר) עברו בחווה זו מאות חלוצים מבני תנועות הנוער השונות שפעלו בגרמניה דאז. רובם ככולם עלו ארצה והצטרפו לקיבוצים שונים. בסידורים ובפעולה ציונית זו סייעה הקהילה המקומית, ובמיוחד ה' ניימן.

בשנת 1938 היה שם ריכוז זמני של פליטי רכניץ מהמשולש בין קרואטיה, הונגאריה ואוסטריה.

בעת השואה נספו יהודי המקום, וכך הקץ הקץ על קהילה קטנה ופעילה זו, אך עוד לפני־כן נחרבו בית־הכנסת ובית־העלמין ע"י הגרמנים וה"אוסטאשה" הקרואטיים.

א"י: B-426.

JA, Vršac 5690 (1929–30).
Ž, Zagreb, 21.7.1939, 5.6.1940.

פולה Pula (באיטלקית Pola)

חבל איסטריה (Istra), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

עיר נמל ותעשיות בדרום־מזרח חצי האי איסטריה. העיר עברה מרשות איטליה וצורפה ליוגוסלאוויה בתום מלחמת־העולם השנייה.

שתי מספנות, בתי־חרושת לטקסטיל ותעשיות מזון. כ־50,000 תושבים.

היישוב נוסד בתקופה הרומית ונשתמר בה אמפיתיאטרון נאה מאותו הזמן. ייתכן שהיתה שם נוכחות יהודית מסוימת במאות הראשונות של הספירה.

בנק יהודי נוסד שם בשנת 1427, ומאז חיו שם משפחות יהודיות, שעיקר עיסוקן היה בהלוואות. ידועה באותם הימים המשפחה קומפארינו שבאה לשם מגרמניה (גנהאוזן). מאז ובמשך 3–4 מאות עסקו יהודים בהלוואות בעיר זו.

אין עדויות על נוכחות יהודית בעת החדשה.

A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Roma 1963, pp. 28, 44, 133.
Cecil Roth, *A History of The Jews in Italy*, London, (Philadelphia), 1946, pp. 124, 177, 213.

פטוי Ptuj (בגרמנית Petau).

חבל שטייֶרסקו Štajersko (בגרמנית: Steiermark), ברפובליקה של סלובניה (Slovenija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921		27
1931		24
1968	8,000	—

עיירה השוכנת על גדות נהר דראווה, בין הערים מאריבור ווראז'דין, ובה תעשיות שונות וגם מרכז חקלאי.

מקום יישוב מימי הרומאים, ואף מסעי הצלב עברו דרכו. מראשית המאה ה־12 התגוררו במקום יהודים, כפי שמעידה מצבת קבורתו של דוד בן משה משנת 1103. המצבה נחרטה באבן שהייתה בה קודם כתובת רומית. נמצאה שם מצבה עברית נוספת משנת 1286, אך שם המת אינו ידוע.

באותה תקופה עסקו יהודים בהלוואות. נודע, שרוזן אחד היה חייב ליהודי בשם יוחנן, בשנת 1342, 112 מארקים כסף.

מראשית המאה ה־14 קיימת מצבתו של ירמיהו בן משה, שנפטר שנת ק"ד (30 בנובמבר 1343). המצבה נשמרת במוזיאון העירוני של פטוויי.

במחצית השנייה של המאה ה־14 היו מעורבים בעסקי יין ובחכירת כרמים יהודה בן בצלאל (במקור "Judel der Jud") וחתנו אלישע בן חנוכה. כן חתום על מסמך משפטי יצחק בן יוסף הלוי. מלווים בריבית היו ישראל איסרליין ובניו. משנת 1333 היה במקום גם "שופט היהודים" שמתפקידו היה לדאוג לגביית המסים מהתושבים היהודיים (על־פי תקנון עירוני משנת 1376).

במאה ה־15 סחרו יהודים בסחורות מיובאות מוונציה, כגון בדים, עצים, ברזל וסוסים. משערים, שאז נתקיים בית־תפילה.

בסוף המאה ה־15 גורשו היהודים (בשנת 1496) מכל החבל, ובזה תמה הפעילות היהודית במקום, שאין לנו עליה אלא ידיעות מקוטעות גרידא.

באבנים מבית־העלמין היהודי העתיק השתמשו אחר־כך לבניית המבצר העירוני והכנסייה. גם במאות ה־18 וה־19 נזכרות עוד קבוצות יהודיות שהשתהו בעיר, ללא פרטים ברורים.

נוכחות יהודית בעבר מתאשרת ע"י קיום "רחוב יהודי", שהיה קיים עד לסוף המאה ה־19.

בעת החדשה היו שם משפחות ספורות, ללא קהילה עצמאית.

מש"א

D. Herzog, Jüdische Grabsteine und Urkunden aus der Steiermark, *MGWJ*, 80 (1936).
Idem, Nachträge zur Geschichte der Steiermakischen Juden, *Jüdisches Archivum*, Wien, Jahrbuch II, Oktober-Dezember, 1928.
Artur Rosenberg, *Beiträge sum Geschichte der Juden in der Steiermark*, Wien, 1914, pp. 16, 43, 95 and 123.
Angelo Vivian, Le Inscrizioni ebráiche di Ptuj e Maribor, *Eggito e Vicino Oriente*, V. IV (1981), pp. 249–250.

פיראן Piran (באיטלקית Pirano).

חבל איסטריה (Istra), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

עיר נמל במזרח איסטריה. מבדוק ותעשיות ימיות, מתכת ומזון. למעלה מ־6,000 תושבים.

במקום נתגלו שרידי מצבה יהודית מהמאה ה־15.

הנוכחות היהודית הראשונה נרשמה בשנת 1480. בשנת 1483 נוסד במקום מוסד להלוואה וחסכון (מעין "בנק") ע"י יהודים שבאו למקום לצורך זה.

בשנת 1484 ניתן כתב־זכויות (Capitoli) ליהודי בשם יוסף ולשותפיו.

הרשאה זו חודשה אי־אלו פעמים, ולאחרונה במחצית השנייה של המאה ה־17, כאשר משה ויעקב סצ'רדוטי (כהן) קיבלוה, בשנים 1665 ו־1674. כן פעלו בעיר זו אברהם ואהרון סטלה.

כאשר הופעלו באיסטריה מוסדות בנקאים מודרנים, פסקה גם הנוכחות היהודית.

העיר סופחה מאיטליה ליוגוסלאוויה אחרי מלחמת העולם השניה.

Antonio Ive, Banques juives et Monts-de-Pieté en Istrie; Les Capitoli des Juifs de Pirano *Revue des Etudes Juives*, vol. II, Paris, 1881, pp. 175–198.
A Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Roma, 1963, p. 133.
Cecil Roth, *A History of the Jews in Italy*, London (Philadelphia), 1946, pp. 124, 178.

פירוט Pirot (בטורקית: Sehir-Köy; במקורותינו: שארקוי).

ברפובליקה של סרביה (Srbija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1878	כ־8,000	360	4.5
1896	9,896	266	2.68
1900	10,421	284	2.72
1912	10,547	250	2.37
1921	10,458	137	1.31
1931	11,600	136	1.17
1935		110	
1939		100	
1942		עם הפליטים: 320 (51 בתי־אב)	
1947	11,868	12	0.1
1968	20,000	—	—

עיר בסרביה הדרומית־מזרחית, קרוב לגבול עם בולגאריה. צומת רכבות וכבישים; תעשיית שטיחים, צמיגים, עצים, טקסטילים וגבינות. המרחק לבלגראד הבירה כ־300 ק"מ.

עד שנת 1878 (שנת צירופה של פירוט לסרביה) היו בעיר 12 רובעים, ביניהם הרובע היהודי, אך דבר לא מנע בעד היהודים לבנות בתי־מגורים ובתי־עסק גם מחוץ לרובע.

ראשיתו של הישוב היהודי

על היישוב היהודי במקום ידוע, שכבר בשלהי המאה ה־16 פעלה קהילה יהודית על מוסדותיה. ר' שלמה הכהן, הוא מהרש"ך (1540–1602), מביא פרטים* על מה שאירע בי"ח לחודש סיון שנת השנ"ז (1597), דהיינו על הריגת שלושה יהודים שמהם נשדדה סחורתם, וכן נשדדו גם 26,000 לבנים (כך נקראו מטבעות אקצ'ה במקורותינו): "...ושאל הר' יוסף... מהיכן אתה יודע דבר זה ואמר: הנה בא הדיין של שארקאוי שאמר לנו...".

בשלהי המאה ה־18 כיהן שם ר' משה בן יצחק הלוי, שאליו פנו גם היהודים מערי האזור (ניש, קיוסטנדיל ועוד), שיהיה להם לבורר ולפוסק. הוא שלח את פסקיו לרבני הדור, כדי לקבל אישור על צדקתו או תיקון לדבריו, ועל־פי רוב אכן קיבל אישור לפסיקותיו.

משנת 1845 ישבו במועצה המחוזית (meclis idare), בראשותו של הקאדי, שני טורקים, שני סרבים ויהודי אחד. הנציג היהודי במועצה שימש גם כמפקח על גביית המיסים.

בשנת 1872 נוסד מוסד נוסף, בלדייה (belediye), כעין עירייה, שבה כיהנו גם בני לאומים אחרים, כולל יהודים. ה"בלדייה" דאגה לסדר בעיר ולניקיונה. שם נקבע גם גובה המיסים על האטליזים, על היינות וכדומה. חברי המועצה טיפלו גם בסכסוכים קטנים בין התושבים.

במקביל לבית־ספר טורקי, נתקיים בשנת 1877 גם בית־ספר עממי יהודי. היו בו שתי כיתות, שבהן למדו 30 תלמידים.

לאחר סיפוחה של העיר לסרביה בשנת 1878, ברחו יהודים רבים מעירם והשתקעו בסקופייה, בסופיה ובסאלוניקי. בין הבורחים היה גם רבה של העיר. דירותיהם היו להפקר, נשדדו ונבזזו. מפקדה הראשון של העיר בשלטון הסרבי הוציא מדירתו של הרב עגלות עמוסות רהיטים ודברי־ערך, ביניהם פסנתר שנקנה בווינה, שהיה הפסנתר הראשון בפירוט.

מעבדי עורות וסוחרי תבואה

מראשוני התושבים שבנו ביתם בשיטה חדשנית — שיטת הגבהת הקרקע, היו שני יהודים, אהרון רבנו ורפאל־רופו אהרן. על השטח המיובש והמוגבה הם בנו את בתיהם. משום ייחודיות הבנייה, ובהשפעת דמיונם העשיר של התושבים, שהשוו את הבתים לסיפור־בראשית התנ"י, קראו לבתים אלה "תיבות נח". רפאל אהרן, שהיו בבעלותו בתים, חנויות, בתי־מלאכה וטחנות־קמח, ורכושו נאמד ב־320,000 גרוש, שילם את מיסיו השנתיים לפי 4 לאלף, סה"כ 80 גרוש לשנה (משכורתו של הקאדי של פירוט הייתה אז 150 גרוש לשנה בלבד).

ב"בניני רבנו" (Rabenova zdanja) שוכנים כיום התיאטרון העירוני, בית־מרקחת ועוד שלושה בניינים מחומר קשה, שחרף שיני הזמן עודם עומדים על תלם.

המשפחה המסועפת ביותר הייתה משפחת אברבנאל. לנסים בן יהודה דון אברבנאל (1861–1943) ורעיתו דיינה בת ישראל קונפינו (1863–1943) נולדו תשעה בנים. רובם עסקו במסחר בתבואה, בעורות ובגבינת קשקאוואל. את העורות הם קנו

* שו"ת, שאלוניקי, ת"ד, סי' נא.

ומכרו לפי עונות השנה: בקיץ עורות בקר וצאן, ובחורף עורות של חיות־בר. רק אחד מבניו של נסים אברבנאל, ד"ר חיים, הצליח למלט את נפשו בתקופת מלחמת־העולם השנייה. נסים עצמו, בהיותו ישיש בן 82 וחולה, הוכנס על אלונקה לרכבת־משא ונפטר בדרך, ואילו יתר בני משפחתו נרצחו בתאי־הגזים בטרבלינקה.

תושבי פירוט וסביבתה ידועים כאורגי שטיחי־צמר מעולים. סגנון האריגה מיוחד במינו, ולפי המסורת — נלקח חלק מהמוטיבים מאותיות עבריות.

יצחק ברך היה עד שנות ה־90 של המאה ה־19 בעל חנות ספרים בפירוט ואף עסק בהוצאה לאור. בשנת 1892 הוא פתח בית־דפוס, הראשון בעירו.

מוסדות הקהילה

לא ידוע היכן שכן בית־הכנסת, שנבנה במאה ה־16. במשך דורות השתנה גם מיקומו של הרובע היהודי; רק במסורת בעל־פה נזכר "בית־הכנסת מלפני 400 שנה". בית־הכנסת האחרון נבנה בשלהי המאה ה־19. בשנת 1932 בוצעו בו שיפוצים.

מוסדות הקהילה שכנו בחצר מגודרת, בבניין נוסף, שנקרא "מילדאר", או המדרש. בעומק החצר היה מקווה, וכ־30 מטר מהמדרש עמד "הקאל" — הוא בית־הכנסת, שאליו הוליך שביל רחב מרוצף באבנים עגולות. הבניין היה צנוע מבחוץ ורחב־ידיים בפנים. לאורך כ־25 מטר היו מסודרים ספסלים. הבמה המוגבהת וסביבה גדר עם פיתוחי־עץ הסבו לה מראה מפואר. למעלה, לאורך ההיכל, משני צדיו, היו יציעים מעץ מעובד — לעזרת נשים ולמקהלה. (הבניין הפך בשנת 1941 לתחנת מכבי־אש.)

בבעלות הקהילה היו נכסים וקרקעות, לרבות כרמי־גפן ליד בית העלמין. השמש צ'לבון טובי טיפח את הכרמים. בתקציב הקהילה היה סעיף של עזרה לעניים. בנוסף לכך, הייתה ליהודי פירוט שיטה מיוחדת: האמידים העניקו לעניים הלוואה, כדי שיוכלו לרכוש סחורה ולמוכרה בימי השוק. בו ביום החזירו הלווים את חובם, ואילו הרווח היה שלהם. כך, למעשה, לא היו שם מקרים סוציאליים; מכל מקום, לא בצורה חריפה.

משום מספרם הקטן, לא יסדו יהודי פירוט אגודות משלהם אלא הצטרפו לאגודות כלליות של תרבות, מוסיקה וספורט בעירם.

"בית־החיים" היה במורדות המערביים של גבעת סארלאק (Sarlak), כחצי ק"מ ממרכז העיר, בדרך לכפר גנ'ילאני (Gnjilani) והיה ידוע במצבות־קבר נאות. מאחר שבסביבתו נמצאו מחצבים, דאגו אבות הקהילה, פן יינזק בית־העלמין בעת העבודות בסביבה תוך שימוש בציוד מכאני.

יחסים עם הסביבה

אף־על־פי שהאווירה בעיר הייתה סובלנית למדיי, אירעו פה ושם התפרצויות ועלילות נגד היהודים. הורי הילדים הנוצרים הזהירו את צאצאיהם לבל ייכנסו לרובע היהודי, משום שה"צ'יפוטי" (שם גנאי) מפתים ילדים, נותנים להם דבש וסוכריות, ואחרי שהשמינו, שמים אותם בתוך חבית קוצנית שפוצעת את גופם ומקיזה מדמם. בשנות ה־30 הואשמו במפורש יהודי העיר בגרימת מותו של נער בן 14.

מסופר, שבתחילת המאה פקדה את כפר גנ'ילאני מגפה, שהפילה קרבנות בקרב ילדי הכפר. האיכרים שחשדו, שזו קללת הרב שנפטר לא מכבר, הוציאו באישון־לילה את גופתו מקברו והשמידוה. בזה, כך סברו — חוסלה נקמתו.

בשנות ה־30 היה "פופ סאנדָה", אחד מכוהני־דת הנוצרים, פונה מדי־פעם בקריאה ליהודים: "לפלשתינה!"

כשמתה בתו של מאיר ברך, בעת הלווייתה בעגלת־מתים רחומה לשני סוסים, כשמעל העגלה הוסרו צלבים, קמה מהומה בעיר, ואנשים טענו שהעגלה חוללה.

המרות־דת היו נדירות למדי.

אספקת מי שתייה

שני יהודים מקושטא, האחים נסים ויעקב פאפו, התגוררו תקופת־מה בעיר. באמצע הרובע "פאזאר" נמצאת עד היום מין באר, שהמים זורמים ממנה לארבעת הכיוונים. האחים פאפו הניחו צינורות והעבירו את מי־המעיינות לבאר שבנו בכספם. לפני כן, הביאו תושבי העיר מים בכדים ממעיין שלרגלי גבעת סארלאק, או שהשתמשו במים מבארות שנמצאו כמעט בכל חצר.

רופאים, עסקני ציבור וחכמים

לפני מלחמת־העולם הראשונה כיהנו בפירוט החכמים יוסף לוי ופסח לוי, שגם לימדו במילדאר.

עם כיבושה של פירוט ע"י הבולגארים בשנת 1915, הוגלו אחדים מנכבדי הקהילה לעיר סיליסטרה. אכן, הייתה זו גלות ללא עבודות־פרך, אך מציקה משום הפרדתם ממשפחותיהם.

בעת מלחמת־העולם הראשונה הגיע עם צבאות אוסטריה ד"ר שטמפלברג, יהודי פולני, שעבד בבית־חולים צבאי והתקשר עם בני עמו בפירוט. הוא התעניין אף במצבות בית־העלמין וסיפר לרעיו, שגילה מצבות בנות 200 שנה ויותר, אך לפני שהספיק לפענח אותן, נפגע במחלת טיפוס, נפטר בפברואר 1915 ונקבר באותו בית־העלמין עצמו.

באוקטובר 1915 בא לפירוט הרב שבתאי בן חיים ראובן (1893–1941), יליד פרישטינה; בוגר המכללה התיאולוגית

התיכונית בסאלוניקי. הוא כיהן שם עד לשנת 1922, שאז בא במקומו החכם נסים אדיד"ס.

האחרון עזב בשנות ה־30 המאוחרות, ובמקומו בא מורה הדת מאיר סילברברג, בן למעלה מ־70 שנה, הוא נספה ביחד עם בני קהילתו בטרבלינקה. בין הנספים היו גם משה פארדו, שעזר לו בעבודת־הקודש.

בשנות ה־20 שהה בפירוט הרופא ד"ר מרדכי קאליוסקי, שהיה לאחד מפעילי הקהילה, ואף נבחר בשנת 1925 לייצג את קהילתו בוועידה העולמית של יהודי ספרד, שנערכה בווינה. ראש הקהילה היה אז שמואל אברמוביץ'.

מאז תחילת המאה ה־20 חלה ירידה מתמדת במספר היהודים בפירוט. ב־31 במארס 1931 נפקדו במפקד התושבים 36 בתי־אב יהודיים שמנו 136 נפשות. מסתבר שאז היו בעיר 8 משפחות אברבנאל, 6 אברמוביץ', 6 לוי, 4 סיד וכו'. מן המשפחות שעזבו את העיר, רובן עברו לבלגראד, וחלקן גם לניש ולסקופייה. יהודים אחדים שינו את שמם לשם בעל צלצול סרבי, כגון, בני יוסף טובי — יוספוביץ', בני דוד מבורך — דוידוביץ' וכדומה.

מקצועות היהודים

ואלה המקצועות שבהם עסקו היהודים בש' 1931:

11 סוחרים, 4 מוכרי כרטיסי־הגרלה, 3 סנדלרים, 2 ירקנים, 2 חנוונים, 2 מוכרי טבק, 2 פקידים, 2 רופאים ועוד.

שניים מבין היהודים בחרו בקריירה צבאית: רבנו ואברהם ברך (1877–1942). ברך אף הגיע לדרגת אלוף־משנה. הוא זכה בעיטור הצבאי הגבוה ביותר — "כוכב קראג'ורג'ה לגבורה".

במינהל ובפוליטיקה המקומיים

בשנות ה־30 שימשו יהודים מספר כחברי מועצת העיר: שלמה ברך, מרדכי סיד, רחמים פ. לוי, נסים אברבנאל, משה אברבנאל ואחרים. יהודים נבחרו גם למושבעים בבתי־הדין. הם היו פעילים בשתי מפלגות גדולות, זו של הדמוקרטים וזו של הראדיקאלים. אחדים השתייכו למפלגה הקומוניסטית או לנוער הקומוניסטי שבמחתרת.

בפברואר 1938 נערכו בחירות בקהילה. עד אז עמדו בראש הוועד יוסף ג'יבאן ומשה אברבנאל. לראשות הקהילה נבחר השופט המחוזי משה בן ישראל לוי. לידו פעל ועד בן 4 חברים, שני סגנים, ולגביית מיסי הקהילה נבחרו עוד 5 אנשים.

השואה וההתנגדות לפולשים

לאחר ביתורה של יוגוסלאוויה באפריל 1941, מסרו הגרמנים את העיר לידי בולגאריה, וזו העניקה לתושבים אזרחות ונתינות בולגארית, להוציא יהודים. אף־על־פי שפירוט מעולם לא הייתה שייכת למאקדוניה, הונהגו בה כל החוקים שחלו בשטחי מאקדוניה שסופחו לבולגאריה. השפה הרשמית הייתה בולגארית, בתי־המשפט בולגאריים, המטבע בולגארי (לב), וכל התושבים ששמותיהם נסתיימו ב־"־ביץ'" (פופוביץ', פאבלוביץ' וכדומה), שהייתה סיומת סרבית (שחלק מיהודי המקום אימצוה), נשמטו מהם שתי האותיות האחרונות כדי לשוות לשמם צורה בולגארית.

עצם שלילת הנתינות התירה את דמם של היהודים. הם הוצאו מחוץ לחוק, והורחקו מכל מקורות פרנסה. רכושם הוחרם, והם אף היו חייבים לשלם מיסים גבוהים.

מדו"ח רשמי מה־24 בנובמבר 1942 אל מפקד המשטרה אנו למדים שבפירוט שוהים 180 עד 200 יהודים. צוין, שיש שמועות שבעיר נמצאים גם מיהודי בולגאריה הישנה, ואף יהודים שעברו משטח סרביה הכבושה בידי הגרמנים, וחיים בעיר בסתר או נושאים תעודות מזויפות. לפי הדו"ח, בראש הקהילה עמד אז משה בן ישראל לוי, לשעבר שופט מחוזי, שהשקפותיו הפוליטיות הוגדרו כפרו־סרביות ופרו־אנגליות.

מראשית תנועת ההתנגדות הצטרפו יהודים רבים לשורות הפארטיזאנים, מי ביחידות הלוחמות ומי בפעולות מחתרתיות אחרות. בשנת 1942 נעצרו שלושה צעירים יהודיים, שכונו "שלישיית הבולשווקים": בן־ציון (לאזה) בן מרדכי קונפינו, סטודנט לרפואה בן 19, אחותו בואנה בת 20, ושרה בת שמעון אלקלעי, בת 20, מבלגראד. בכתב־האישום כתוב, שהנאשמים נפגשו בקביעות עם אנשי יחידת הפארטיזאנים של באלקאנסקי, שעבורה אספו כספים, מזון ונשק, פיזרו כרוזים במטרה "להחליף את שלטון החוק שקיים בקיסרות בולגאריה בשלטון בולשוויסטי, ולשם כך התארגנו לבצע רציחות של אנשי חוק". שלושת הצעירים נכלאו והועמדו בפני בית־דין שדה (דו"ח של התובע הצבאי מס' 9689/1942, מ־20 בנובמבר 1942). בן־ציון נידון למאסר של שנתיים, ושתי הבנות שוחררו מחוסר הוכחות. (בן־ציון חי בבלגראד, שם נמצאת גם שרה אלקלעי; בואנה קונפינו־אברבנאל היא חברת קיבוץ שער העמקים.)

אכן, אחדים מיהודי בלגראד עברו בשנת 1941 לעיר הזאת, שלעומת בלגראד נראתה כעיר חופשית: בעוד שבשנת 1941 לא נשאר אף יהודי אחד בבלגראד, תנאי הכיבוש בפירוט היו סבילים יחסית.

ברם, במאי 1942 נאספו יהודי פירוט — גברים בני 18 עד 40, ונשלחו לעבודות־פרך בכבישים בתוך בולגאריה הישנה.

מתוך המצוקה — הזעקת לעלייה

רפאל־רודולף אברבנאל, בן יעקב וסופי לבית רבנו, היה מפעילי "השומר הצעיר" בבלגראד, שם למד משפטים. אחיו נסים עלה בשנות ה־30 והשתקע בקיבוץ שער העמקים. אחותו

ריינה לחמה בשורות הפארטיזאנים במונטנגרו. רפאל, ביחד עם כמעט כל חברי הקן בבלגראד, ביקשו, לאחר תבוסתה של יוגוסלאוויה, להצטרף לפארטיזאנים, אך הללו לא היו מוכנים לקבל קבוצות מאורגנות של יהודים. בקיץ 1941 החלו הגרמנים לכלוא את הגברים היהודים ולהוציאם להורג. רפאל הצליח להימלט ולהגיע לפירוט. הוא השתתף במועצת "השומר הצעיר" בסופיה, שם סיפר על גורל היהודים בבלגראד. התנהל ויכוח על המשך דרכה של התנועה. נשמעה התביעה להצטרפות למחתרת, אך הרוב התנגד. התעוררו תקוות, שהמוסדות בארץ־ישראל יפעלו לעליית הקיבוץ היהודי מהאזורים שבהם עוד נשארו יהודים בחיים. רפאל הנ"ל כתב לנציגי הסוכנות היהודית בקושטא, ב־25 בפברואר 1943, שורות אלה:

> אחי היקר, נודע לי שאתה מתכוון לשלוח אלינו את הדודה עלייה. שמחנו מאד על כך. אנו מבקשים אותך, אחי האהוב, לשכנע אותה שתבקר את כל הקרובים שהתאספו כאן. אלה בפירוט ואלה בסקופייה רצונם לראות את דודה עלייה, בו בזמן שקרובינו אשר נשארו בסרביה לא יכולים ליהנות מאושר זה. יכול אתה להרגיש באיזו שמחה אנו מחכים לבואה של הדודה, אשר תעודדנו ותצילנו.
>
> מספר גדול של ידידים רוצה לראות את דודה עלייה כאילו הכירוה. אנו אשר הכרנו אותה ובאנו במגע אתה, מאמינים, כי ראויים אנו לתשומת לבה.
>
> ידוע לך, כי זרים אנחנו כאן, ועל כן דרושה לנו עזרתה המהירה של הדודה עלייה. בוודאי יודע אתה על אחי אשר נמצא בפלשתינה. כתובתו היא נסים אברבנאל, קיבוץ שער העמקים. אתה יודע שדוד שומר צעיר נפטר ביוגוסלאוויה ממחלה קשה.
>
> וכעת דרישת שלום לדודה עלייה ודודי קיבוץ ארצי. מסור נא לו שאנו מחכים באי־סבלנות.

הגירוש

ב־12 במארס 1943, בטרם שחר, אספו השוטרים הבולגאריים את כל יהודי פירוט וריכזום באולמי ההתעמלות ליד בית־הספר התיכון. כל אחד היה רשאי לקחת עמו מטען עד 40 ק"ג. נאמר להם כי יצאו לעבודה בדובורוג'ה (חבל בצפון־מזרחה של בולגאריה על הגבול הרומני). מרדכי קונפינו הצליח להטעות את השוטרים. כשבאו לביתו לאסרו, הוא אמר להם: "טעיתם, היהודי קונפינו גר בבית ההוא". כשהשוטרים פנו לבית שקונפינו הצביע עליו, נמלט הוא עם שתי בנותיו דרך החלון והסתתר אצל מכרו הסרבי, וכך ניצל. היה זה מקרה בודד.

עוד בעת שהותם של העצורים בבית־הספר, התאכזרו בהם; נערכו חיפושים במטענם ובגופם ונלקחה מהם כל חלקה טובה; נשים צעירות נאנסו; לא ניתן להם מזון הראוי למאכל־אדם ונותרו ללא תנאי היגיינה מינימליים.

בר־זמנית נערכו חיפושים בבתים ונרשמה התכולה, שהיתה שדודה כבר. מה שנשאר הוצא למכירה פומבית. הכסף הועבר בחלקו לבנק הלאומי של בולגאריה, ובחלקו לצורכי הקומיסאריון לענייני היהודים. אנשי צמרת המשטר נכנסו לגור בבתי היהודים.

ב־19 במארס 1943 הועברו גם כל המאושפזים בבית־חולים לאולם־המעצר, ומשם הובילו הבולגארים את כל היהודים, דרך רחובות העיר, לתחנת־הרכבת. מחזות מזעזעים נראו כשעברו העצורים ליד הרובע שלהם, ליד בתיהם. רבים ביקשו להמית אותם ליד בתיהם...

בתחנת הרכבת הועמסו העצורים על קרונות־משא, בצפיפות איומה; במשך שלושה ימים לא נפתחו הדלתות. המטען האנושי הזה הוסע צפונה. בפרברי העיר לום נפתחו הדלתות בפעם הראשונה. כשהוציאו קודם את הנשים לעשות צורכיהן, הסתתרו מטילדה קונפינו ושרה אלקלעי באחד השיחים. גם ואליקה לוי וגורה אברמוביץ' ניסו לברוח, אך התושבים המקומיים הזהירו את המשטרה, ושתיהן הוחזרו לקרונות. רפאל אברבנאל הצליח לחלץ את עצמו מן הקרון ונמלט. (הוא הגיע בדרכים לא־דרכים ארצה בקיץ בשנת 1944, ומאז הוא חבר קיבוץ שער העמקים.)

ב־22 במארס 1943 הועברו העצורים מקרונות־המשא לספינות שעגנו בנהר דאנובה. קודם לכן הועמסו גם יהודי תראקיה על ספינות אלה שהפליגו לוינה במשך 10 ימים. מווינה הועברו העצורים, שוב בקרונות־משא, לתחנת מאלקיניה, וממנה למחנה טרבלינקה, שם הושמדו כולם.

ג"ל

א"א: B-368.

בנימין ארדיטי, יהודי בולגאריה בשנות המשטר הנאצי 1940–1944, חולון, 1962.

מטילדה קונפינו (קיבוץ העוגן) וזדנקו אברבנאל (ת"א) — עדות בע"פ.

Dušan M. Ćirić, *Jevrejska mala* (MS).

Djordje St. Dimitrijević, Školski život u pirotskom okrugu posle oslobodjenja od Turaka, *Pirotski zbornik* I, str. 189.

Dr. Jovan Dubovac, *Štamparstvo i grafički radnici u Srbiji 1831–1941, str. 41.*

Natan Grinberg, Dokumenti, Sofija, 1945 (bugarski), pp. 138–151.

Kosta H. Kostić, Istorija Pirota (1875–1915), Pirot, 1973, pp. 11–26.

Vladimir Nikolić, *Stari Pirot*, Pirot, 1974, pp. 11–16.

Leon M. Sid, *Ekspoze o postupku okupatorskih bugarskih vlasti u Pirotu, sa spiskom deportovanih Jevreja iz Pirota, predat generalnom konzulatu kraljevine Jugoslavije u Jerusalimu 7.3.1944.* (MS).

Dr. Milutin Velimirović, *Jevreji u Pirotu*, Zbornik 4, Beograd, 1977, pp. 281–286.
Novica Živković, Teror okupatora, *Pirotski zbornik*, 6, str. 185–188.

פרייאָדור Prijedor

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1880		1	
1821	45,245 [כל המחוז]		44
1831	6,623	22	49
1940			43
1947	11,000		—

עיר על נהר סאנה, לרגלי ההר קוזורה, במערב בוסניה. צומת רכבות. מכרות בוקסיט ויערות בסביבה הקרובה, ומכאן בתי־חרושת לעצים ולנייר. עם זאת אזור חקלאי (מרעה וייצוא שזיפים).

יהודים ראשונים הגיעו למקום בסוף המאה ה־19 מאזור באניה לוקה (ר׳ שם). יעקב מבורך פתח שם חנות בדים וקונפקציה בסביבות 1880. בעקבות הסיפוח לאוסטריה באו משפחות אשכנזיות אחדות, ביניהן גוסטב זיידמן, שעוד לפני מלחמת־העולם הראשונה היה חבר "בר גיורא" בווינה.

משנת 1928 פעלה בפרייאָדור אגודת נוער ציונית בשם "בני ציון" ביוזמתו של הרוקח לויו הירשמן. נציג קק"ל במקום היה שלמה מבורך. בסניף הציוני המקומי פעלו, בסוף שנות ה־30, דוד חביליו ואברהם פינטו.

בבניית בית־הכנסת המקומי השתתפו בני הקהילה עצמם, כמו שקרה בערי בוסניה האחרות. בית־העלמין היהודי נהרס במלחמת־העולם השנייה.

מספרם הקטן של היהודים לא איפשר הקמת קהילה של ממש, והם היו מסונפים לבאניה לוקה הסמוכה. בסוף שנות ה־30 כיהן כמורה־דת יצחק פאפו.

היחסים בין היהודים לסביבתם — מוסלמים וסרבים — היו טובים עד מאוד. יהודים עסקו בייצוא מוצרי חקלאות ועורות ועבדו בפקידות, בעיקר אשכנזים, ובמלאכות, וכמובן, גם במסחר הקמעונאי.

בשואה נספו רוב יהודי פרייאָדור. האוסטאשָה הקרואטיים ערכו מאסרים ושוד כבר ביוני ובספטמבר 1941, כאשר גורשו היהודים ראשית לבאניה־לוקה ואח״כ למחנה־המוות הקרואטי יאסינובאץ, ואיש לא חזר משם. שישה צעירים — שניים ממשפחות מבורך ולוי, רבקה חביליו ודוד פינצי — מתו מות גיבורים בשורות הפארטיזאנים היוגוסלאוויים. ללוחם נ. לוי — הוקמה מצבה מיוחדת.

א״א: B-369.
אי״ש: 010/17.

JG, 15.10.1937.
JP, 1981, no. 11–12, p. 60.
Ž, 22.12.1939.
Spomenica 400, p. 244.

פרישטינה Priština

בירת חבל קוסובו (Kosovo), ברפובליקה של סרביה.

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1913	10,000	452
1921	14,338	322
1931	16,358	400
1940		385
1947	38,000	224
1968	50,000	11

עיר־הבירה של אזור קוסובו. צומת תעבורתי. מרכזם של האלבאנים (שִיפטָרי) ביוגוסלאוויה. בקרבת מקום נמצאים מכרות פחם ועופרת. העיר שוכנת 356 ק״מ דרומית מבלגראד, וכ־90 ק״מ צפונית־מערבית מסקופייה.

מוצאן של משפחות יהודיות, שבמרוצת הזמן עברו לפרישטינה ולקוסובסקָה (כיום — טִיטוֹבָה) מיטרוֹבִיצָה (השוכנת כ־40 ק״מ צפונית־מערבית מפרישטינה), היה מהעיר נובו־ברדו ("גבעה חדשה" — Novomonte, Novo Brdo, כ־20 ק״מ דרומית־מזרחית מפרישטינה). בין המאות ה־14–17 הייתה נובו־ברדו הגדולה והעשירה בערים שבפנים ארצות הבאלקאן, בנויה כ־1,120 מטרים מעל פני־הים. אנשי ראגוזה (דוברובניק) כינוה "אם הערים", והטורקים, אשר כבשוה בשנת 1441, קראו לה "ג׳ומוש חיסאר" ("משגב הכסף"). בנובו־ברדו התגודדו טורקים, אלבאנים, סרבים, יהודים, וכן אנשי ראגוזה רבים, מבני האצולה וסוחרים גדולים, שמהם היו גם בעלי מכרות כסף ויתר המתכות במקום. קשרי המסחר של נובו־ברדו הסתעפו עד קושטא במזרח ואיטליה במערב.

העות׳מאנים מסרו את מכרות הכסף לחכירה. בשנת 1442 התגוררו בפרישטינה שני חוכרי כסף מנובו־ברדו, האחד יהודי, והשני איש גנואה.*

במאה ה־17 שהה במבצרה של נובו־ברדו חיל המשמר הטורקי, ואילו בעיר התחתית היו כ־200 בתים, ומתוכם כמאה בתי טורקים ויהודים, ואין אנו יודעים כיצד התחלקו בין שתי העדות הללו.

בעת המלחמה בין טורקיה לאוסטריה, שהגיעה בשנת 1689 עד קוסובו, נהרסה העיר כליל, ותושביה — וביניהם היהודים — עברו ברובם לפרישטינה.

בשנת 1778 נשבתה בעיר זו, ע״י הטורקים, משפחה שלֵמה (10 נפשות) בשם שאלתיאל, שמוצאה מסופיה. נציגיה, ליאון וראובן, הגיעו ללונדון וקיבלו שם סיוע מ״המעמד״ של הקהילה הספרדית. סיוע זה אפשר את שובם ואת פדיון השבויים.

בית־העלמין העתיק

בשנות ה־30 של המאה ה־20 הגיעו לפרישטינה איכרים מכפרי הסביבה, ובפי כולם סיפורים על בית־העלמין היהודי בקרבת נובו־ברדו, ועל הקללה שליוותה את כל אלה שניסו לחלל את המקום. השמועות הללו דרבנו את ראשי שתי הקהילות, שטענו למוצא־אבות מנובו־ברדו, ובשנת 1937 קמה משלחת משותפת: מפרישטינה יצאו יצחק ב. כהן, אברהם מ. אדיז׳ס, אהרן ב. דוד ובכור דוד ראובן, ואילו מקוסובסקה מיטרוביצה יוסף ראובן, יוסף ב. כהן ויונתן ראובן. ואכן, מעל הנחל קריבָה רֶקָה (Kriva Reka), לרגלי הכפר אִיזווֹר (Izvor), גילו 40 מצבות־קבר, שהאותיות נמחקו מהן, אך לפי מיקומן, אופן הצבתן וצורתן לא היה ספק שמדובר בבית־קברות יהודי עתיק. בצדו נמצאו אף שרידי בית־טהרה ולא הרחק מהמקום חורבות של בית־תפילה. הם דיווחו לאיגוד הקהילות וביקשו שתבוא למקום משלחת מומחים. המשלחת לא שוגרה, ותעלומת בית־העלמין נשארה בעינה.

על ראשית ההתיישבות היהודית

במקורותינו העיר בשם ״פרישנא״ עוד במאה ה־16** אך ללא איזכור מפורש של קהילה, ואין לדעת אם אכן כזו הייתה קיימת באותו הזמן.

בשנת 1689 הובאו למקום אותם יהודי סקופייה, שנפלו בשבי צבא אוסטריה. הם שהו במחנה־ריכוז בעמק ליד העיר, תחת שלטון קשה ואכזרי, והמתינו לפדיונם.*

פעמיים בשנה, באמצע מאי ובספטמבר, שהו בפרישטינה הסוחרים בירידים (פאנאגירים), ביניהם יהודים, שבאו מכל אזורי חצי־האי הבאלקאני. בהזדמנויות אלה התרחשו מאורעות אשר נרשמו בספרי השו״ת של רבני הדור. לעתים קרובות הם דנו ברצח או בהיעלמות יהודי או קבוצת יהודים, משום שהנרצחים השאירו אחריהם נשים עגונות, שביקשו לשחרר מעגינותן, או שמא הובילו הנרצחים סחורה שנשדדה, והשותפים תבעו מהיורשים את חלקם שבשווי הסחורה. לדוגמה:

> ...תושב עירנו שאלוניקי ... הלך לק״ק פרישנא יע״א ויצא משם ללכת לק״ק ניש יע״א להתעסק שם באומנותו שהיה סאר״פ ובאותו הדרך נעלם... העד ברוך בכ״ר חיים, תושב פרישנא יע״א... בחדש שבט משנתינו זאת (1830) היה עומד בעזרת הק״ק מעיר הנז׳ עם יחידי הק״ק הנז׳ ובכללם היו שם ב׳ אחים; הא׳ ה״ר משה בר יצחק ה״י ואחיו ה״ר שמואל בר יצחק ה״י בעל הבית של (ה״ר יצחק אסאייאס) הנעלם הנזכר והוא מסרו ביד החמר גוי להובילו לניש... (שו״ת שער אשר, סי׳ י׳).

מוסדות הקהילה

בית־הכנסת החדש נבנה בשנת 1897, כשבראש הקהילה עמד רחמים ראובן, ובקודש כיהן החכם שבת קמחי. בית־הכנסת היה בקומה העליונה, ואילו בקומת־הקרקע נמצאו חנויות ובתי־מלאכה, שאותם השכירה הקהילה לשם מימון תקציבה.

בעיר היו שני בתי־עלמין, האחד ישן, שהיה בשימוש עד שנת 1913, והשני, ששימש מאז ועד השואה.

במרוצת השנים הוגלו לעיר זו אינטלקטואלים ממתנגדי המשטר. האזור כולו נחשב לכעין סיביר היוגוסלאווי. לעומת זאת, שהו בה במשך תקופות שונות רופאים יהודיים מתנדבים מאירופה, שבאו מטעם הצלב האדום, כדי להילחם במגפות אשר פרצו כתוצאה מהמלחמות ומתנאי־התברואה הפרימיטיוויים (בין היתר: ד״ר יוליוס יאגודה, ד״ר מרדכי קאליוסקי [ראה עליו בערך ״פירוט״] וד״ר נחמיה שיינפין).

לפני מלחמת־העולם הראשונה הוזמן לעיר חכם מטבריה, לפי יזמתו של אשר בן שמואל בכר, אשר שימש, בתקופה הטורקית, כחבר ב״מג׳ליס״, דהיינו במועצת העיר. החכם מטבריה לימד את ילדי המקום עברית עד שנת 1914, וחזר

* לפי: ק. קוסטיץ׳, עירנו החדשות בדרום, עמ׳ 51.

** שו״ת מהרח״ש, שאלוניקי תי״א; ח״ב, סי׳ מט; שו״ת א. די בוטון, לחם רב, סי׳ לו.

* ראה מאמרו של א. כשן, ב״מיכאל״ כרך ז׳, עמ׳ רמ.

לארץ־ישראל. לאחר המלחמה הוא שב לפרישטינה ולימד את ילדי משפחת בכר, שבה היו 8 בנים וכ־40 נכדים.

המוהלים היו יקותיאל בכר, ואחריו יוסף אדיז׳ס, שלא על־מנת לקבל פרס.

מן הפעילות בעת החדשה

בשנת 1927 היו בעיר 31 בתי־אב, שכללו כ־400 נפש. בראש הקהילה עמד אשר בן דוד (דוידוביץ׳), סגנו היה יצחק כהן, והמזכיר היה אברהם בן חיים. בשנת 1935 היה ראש הקהילה בכור כהן, ומ־1938 ועד השואה — חיים בן דוד.

בראש הסניף הציוני עמדו בשנות ה־20 מנוח בן זכריה לוי, יצחק בכר ובכור כהן. בשנות ה־30 פעלו בו: נסים לזר, אברהם מאנדיל, יוסף יודיץ׳ ואשר בכור שמואל. עסקני אגודות־הנוער היו — בוקי כהן, אשר בכר ודוד לוי. בראש אגודת־הנוער "אספראנסה" ("התקוה") עמד בשנות ה־20 בנימין מאנדיל.

בשנות ה־30 התארגנו רוב בני הנוער ב"השומר הצעיר". ראשי הקן היו האחים אשר אשר (אשרוביץ׳) ואלברט סאמואל (סאמואילוביץ׳).

בשנת 1937 היו בעיר 57 בתי־אב, שמנו 383 יהודים (מזה רק 33 משלמי מיסי הקהילה). באותה השנה ביקרו בבתי־ספר במקום 80 תלמידים, ו־3 מבני העיר למדו באוניברסיטאות.

שכירי הקהילה היו: החכם, שני שוחטים, מזכיר ושמש. החכם, זכריה לוי (לויץ׳), יליד פירוט (1864–1943), בא לפרישטינה בשנת 1894, והוא אז עוזר לאביו בבית־מלאכה לנעלי "אופאנקה". במהרה נתגלה, שהאיש הוא בעל קול ערב, וביקשוהו להיות בעל־תפילה. הוא גם עזר לרבה הקשיש של העיר בכל עבודות־הקודש, ואחרי מות הרב — בא במקומו כחכם, חזן ושוחט. משכורתו החודשית הייתה 600 דינר. לשחיטת בקר וצאן היה אחראי יהודה בכר יוסף (יוסיפוביץ׳), ואחריו דוד ביבאס. מהשטיחה הכשרה היהודית נהנו גם תושבי העיר המוסלמים. בשנת 1934 מלאו לחכם לוי 70 שנה, והוא פרש לגמלאות, אך בני קהילתו הפצירו בו שימשיך בפעולתו, והוא שימש בקודש עד סוף ימיו.

בשנות ה־30 היה מזכיר הקהילה לא־יהודי. הסיבה לכך הייתה, שיהודי העיר, אשר שלטו בשפות: לאדינו, אלבאנית ואפילו טורקית, לא ידעו את שפת־המדינה. השוחטים קיבלו משכורת־רעב של 100 דינר, והצטרכו להשלים את פרנסתם בעבודות אחרות. השמש, אב ל־10, השתכר בסה"כ 550 דינר לחודש. ב־1938 כיהן כרב — נסים רוסו.

ב־1940 חזר לעירו יוסף בן זכריה לוי, יליד 1917, לאחר שסיים את חוק־לימודיו בסמינר התיאולוגי התיכוני בסאראייבו וכיהן זמן־מה בעיר וישֶגראד (בוסניה). הוא עזר לאביו הקשיש בעבודות־הקודש, וקיבל על עצמו לשמש מזכיר הקהילה.

יש לציין, שבני הקהילה לא קיבלו בנקל את אלה שֶ"מקרוב באו". משפחת החכם לוי, למשל, שהתיישבה בעיר בשלהי המאה ה־19, כונתה "מוחאג׳ירים" — דהיינו מהגרים או פליטים, בטורקית. ותיקי העיר היו משפחות בכר, אדיז׳ס, ראובן, ביבאס, נבון, כהן, סוטו. הבכרים והאדיז׳סים היו אמידים למדיי. מאותן המשפחות יצאו גם האינטלקטואלים הראשונים של העיר: ד"ר אלברט סאמואל, אחיו הרוקח אשר אשר, ואחותם ג׳ויה בכר, האישה הראשונה מפרישטינה, שסיימה את לימודיה הגבוהים והייתה מורה לספרות ולשפות הצרפתית והלטינית בבית־ספר תיכון בסקופייה.

ערב השואה הגיעו למקום כחמישים מפליטי גרמניה, אוסטריה וצ׳כוסלובאקיה, שהקהילה — בסיוע האיגוד מבלגראד — דאגה לצורכיהם. הם אוכסנו תחילה במקום־הנופש קורשומלייסקה באנ׳יה, אך בעת הכיבוש נאלצו לצאת משם וסודרו כולם בין המשפחות היהודיות. בעבודה למען הפליטים לקחו חלק פעיל, בנוסף לראש הקהל, גם גבריאל נבון, מאיר ברכה, יעקב דוד, נסים בכר, יוסף יהודה ומיכאל ראובן.

בשואה ובבריחה

בעת המלחמה נכבשה העיר ונשלטה לסירוגין ע"י החיילות הנאציים, האיטלקיים, ושוב ע"י הגרמנים. מיד אחרי הכיבוש החלו השפלות, עבודות־כפייה ושוד הרכוש היהודי, אך בתקופה הראשונה, אפריל־יוני 1941, עדיין לא היו מעצרים וגירושים. בזמן השליטה האיטלקית רוכזו היהודים ונשלחו לביראט, לקופניק ולאלבאסאן שבאלבאניה. מצבם של הפליטים באלבאניה היה נסבל, והיחס אליהם היה אוהד, הן מצד השלטונות (האיטלקיים) והן מצדה של האוכלוסייה האלבאנית. בעת שהותם של פליטים אלה באלבאניה, קיבלו הם סיוע כספי מהג׳וינט דרך הארגון האיטלקי־יהודי "דֶלאסֶם" (Delasem).

עובדת מוצאן של משפחות אחדות מפרישטינה, שהעתיקו את מקום מגוריהן לסקופייה, הצילה למעשה את חייהן: בפרוץ המלחמה הן חזרו לעירן, אשר בעת ביתורה של יוגוסלאוויה נפלה בחלקה של אלבאניה, בחסות איטליה. לְחֶלֶק מאלה שנשארו בסקופייה עד 11 במארס 1943 ורוכזו, יחד עם כל יהודי מאקדוניה, במחנה ע"מ להישלח למוות בטרבלינקה (פולין), הגיעה הישועה מהקונסוליה האיטלקית, אך במקרים רבים ללא הצלחה, מכיוון שהבולגארים והגרמנים לא כיבדו את כל פניותיהם של הפליטים העצורים, ואילו האיטלקים עצמם הסגירו 50 מבין הכלואים, שאותם העבירו הגרמנים לבלגראד ורצחום במחנה "סָאיימישטֶה".

בספטמבר 1943, לאחר כניעת איטליה, נכנסו הגרמנים שוב לפרישטינה. היהודים ששהו באלבאניה הצטרפו ליחידות הפארטיזאנים או שהסתתרו בכפרים נידחים, אך קבוצה של

יהודי פרישטינה החליטה בתמימותה לחזור הביתה. ב־14 במאי 1944 אסרו הגרמנים את היהודים ששרדו בפרישטינה. גם הם הועברו למחנה "סאיימישטה", ולאחר עינויים שהיו מנת חלקם במשך כחודש ימים, נלקחו כולם למחנה ברגן־בלזן. לעומת טרבלינקה, שמשם לא חזר איש, נותר בחיים הרוב המכריע של כלואי ברגן־בלזן. בשלהי 1948, עם פתיחת שערי העלייה, הגיעו לישראל כמעט כל ניצולי קהילה זו. כך הקיץ הקץ על ק"ק פרישטינה.

ג'"ל

אי"א: B–229.

איו"ש: 03–3252.

Ž, 12.3.1926, 19.3.1926, 4.12.1931, 13.5.1938, 3.6.1938, 30.9.1938.

אשר בן יעקב קובו, שער אשר, שאלוניקי, תרל"ז (1877).

Dr. R.D. Barnett, The Correspondence of the Mahamad, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, vol. 20, 1959–1960, p. 25.

Izveštaj anketne komisije, Priština, (8.8.1945) ms-JIM-Kosovo.

Izveštaj o posetama, 21.4. i 8.5.1937, ms-JIM-Kosovo.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Kosta N. Kostić, *Naši novi gradovi na Jugu*, Beograd, 1922, pp. 49–54.

Spomenica 50 (1919–1969) Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969, pp. 98–100.

צ׳אנטאוויר Čantavir (הונגארית Csantavér).

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	6,875	186
1931	11,287	78
1940		66

מקום־יישוב בבאצ׳קה (וויוודינה) באזור חקלאי פורה, מחוז באצ׳קה טופולה.

יהודים חיו במקום ממחצית המאה ה־19. לפי רישום סטאטיסטי הונגארי היו שם, כבר בשנת 1847, שישה עובדי אדמה יהודיים.

בית־הכנסת נבנה בשנת 1860.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש קהילה זו רז׳ה לוי, שמואל פירסט וד"ר ליאופולד סימון. בתור חזנים פעלו איגנץ בראנדייס, אדולף קראוס ושמואל רוזנברג. בראש "חברה קדישא" עמד איגנץ ויינר.

בשואה נספו כל יהודי המקום, והקהילה לא שוקמה.

אי"י: C–527, B–438.

BCh, 1862, I.

Israel, Jüdische Wochenschrift, Subotica-Novi Sad, no. 36, 10.7.1926.

S. Borovsky, *Bács Bodróg megye*, Budapest, 1901.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Magyar Zsidók Könyve, Budapest 1943 (5702).

Spomenica 1919–1969, 50.g. Saveza jevrejskih opština, Beograd, 1969.

צ׳אקובץ Čakovec (בהונגארית Csáktornya, בגרמנית Csakathurn, ובמקורותינו: טשאקאטהורן).

חבל מג׳ומורייה (Medjumurje), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1790		4	
1845			108
1857	2,678		170
1910	5,887		300
1921	5,755		631
1931	6,812		533
1940	7,000		500
1948	6,947		83–
1971	11,773		21–

צ׳אקובץ היא העיר המרכזית בחבל, 12 ק"מ צפונה מווראז׳דין (Varaždin) אשר בגדה הימנית של הנהר סאווה. ראשיתה במאה ה־13.

ייסוד הקהילה

בראשית המאה ה־18 באו לכאן מהגרים יהודים ממוראוויה ומבוהמיה וכן מאוסטריה, ובעיקר שומרי־מסורת מבורגנלנד; ב־1740 נוסדה הקהילה ע"י 4 משפחות: הוכזינגר, וייס, פישר וטשאקאטורנר. הן הביאו אתן גם את הלשון ואת התרבות הגרמניות, אשר הטביעו את חותמן על הקהילה בכל שנות

קיומה. ב־1794 נתקדשה חלקת בית־העלמין ונתארגנה "חברה קדישא". ב־1836 נבנו בית־הכנסת, מקווה טהרה ובית שחיטת עופות. ב־1840 התארגן "פראונפריין", היא אגודת נשים יהודיות. ב־1860 נבנה בית־הספר היהודי. ב־1873 נוסדה קופת גמ"ח. ב־1900–1912 נבנה בית הקהילה.

המסחר והתעשייה בידי היהודים

האוכלוסייה המקומית, הקרואטית־הקאתולית, התפרנסה ברובה ממלאכות זעירות. יהודים הם אשר התחילו לפתח מסחר ותעשייה, ובמרוצת הזמן הפכו את צ׳אקובץ למוקד של החבל, ואף מעבר לזה. ב־1824 פתחו "הוכשינגר מוריץ ובניו" את המפעל החרושתי הראשון, לייצור חומץ. ב־1878 הקימו "נוימן ויורשיו" מפעל לצביעת בדים. אח"כ באו מפעלים רבים: "אגרכיה", המנסרה הגדולה, בית־חרושת לממתקים, ותעשיית התיל. אחרי מלחמת־העולם הראשונה נוספו עוד: טקסטיל, בית־חרושת לשמני סיכה, משרפות לבנים ואחד מן המפעלים הגדולים במדינה לסרטים ולגרביים: "האחים גרנר" (1922), אשר העסיק (ב־1939) 1,400 פועלים.

יהודים היו הראשונים שפתחו בנקים, בתי־מלון, בתי־קפה; כ"כ היו בתי הקולנוע ואולם התיאטרון בבעלות יהודית. מספר ניכר של יהודי הסביבה באו אצל אחיהם בצ׳אקובץ; כן מצאו אלפי אזרחים מקומיים, לרבות אלה מכפרי הסביבה, פרנסתם במפעליהם של יהודים.

הרופאים ועורכי־הדין היו ברובם יהודים.

מדברי ימי הקהילה

בתקופה האוסטרית־הונגארית (1790–1918) לא ידעו יהודי צ׳אקובץ אנטישמיות מהי וראו את עצמם אזרחים נאמנים של הקיסרות, וכך ראו אותם גם זולתם. עקב "מרידת העמים" בקיסרות (1848), סופחה העיר לקרואטיה, וכך התקרבו בני עדה זו לארבע קהילות שהיו אז קיימות בקרואטיה: זאגרב, ואראז׳דין, קופריבניצה וקריז׳בצי (ר׳ שם). ב־1861 היא סופחה שוב להונגאריה, ומאז החלה תקופת ה"מאג׳אריזציה" המואצת מטעם השלטונות. עם בואם של אנשי צבא ופקידי־רשות הונגאריים למקום, באו אתם גם כמה משפחות יהודיות מהונגאריה עצמה. תופעות אלו גרמו למפנה תרבותי־מדיני לגבי רובם של חברי הקהילה. אחדים הגדירו את עצמם "הונגארים בני דת משה", על אף העובדה שהלשון ההונגארית ותרבותה היו זרות לרוב בני הקהילה, אשר ראו עצמם בכל התקופות והמסגרות כחלק אינטגראלי של העם היהודי.

ב־1844 חגגה הקהילה 100 שנות הולדת השר משה מונטיפיורי, יחד עם כל קהילות ישראל בעולם. ב־1886 נסגר בית־הספר היהודי בשל דרישת השלטונות להנהיג בו את הלשון ההונגארית.

באותה שנה נוסד במקום העיתון הראשון, בשפה ההונגארית ("חבל המורה" — "Muraköz") בהוצאתו של פישל פיליף (Fülöp).

בימי מלחמת־העולם הראשונה התגייסו 188 יהודים לצבא, והקהילה תרמה כספים מרובים למאמץ המלחמתי של "המולדת ההונגארית". 17 מבני הקהילה נפלו חללים ועוד שניים נהרגו ב"מהפכת הכפריים" ("הקאדר הירוק"), כשקצין יהודי בשם ראדו ארגן את "המשמר האזרחי" להגנה עצמית. משפחות רבות של יהודים מכפרי הסביבה מצאו אז מקלט בקהילת צ׳אקובץ.

ביום 24.12.1918 כבש הצבא היוגוסלאווי את חבל המורה. יש לציין כי בכל התקופה היוגוסלאווית לא ידעו בני הקהילה אפליה או הטרדה כלשהן. הרוחות הרעות החלו נושבות מעבר לגבול אוסטריה הקרוב, אחרי שזו נכבשה ע"י הגרמנים ב־1938.

מרכז רוחני אזורי

שטח השיפוט הדתי־מינהלי של הקהילה השתרע, עפ"י החוק משנת 1899, גם על עיירות וכפרים אשר בסביבה הקרובה והרחוקה יותר, בחבל ומחוצה לו; ובמרוצת השנים הגיע ל־32 יישובים. אולם בפועל גרו יהודים בחבל זה, חוץ מאשר בשתי עיירות, פרילוג וקוטוריבה (Prelog, Kotoriba), ועוד ב־11 כפרים. הם קיבלו מק"ק צ׳אקובץ את השירותים הדתיים ושילמו לה את מיסיהם.

אחרי קום מדינת יוגוסלאוויה הצטרפה קהילה זו, על 500 יהודיה, ל"איגוד הקהילות" של יוגוסלאוויה, ושטח שיפוטה הורחב על חלק מיהודי סלובניה (חוץ מפריקטמוריה). בערים מאריבור, ל׳יוטומיר ואורמוז׳ (Ljutomir, Ormož) התגוררו רק משפחות יהודיות בודדות. בשל השפעתה הרוחנית והכלכלית החזקה של צ׳אקובץ, נמשכו אליה, באורח בלתי רשמי, גם יהודי פטוי וצל׳יה (Celje), אשר פקדו אותה, כמו יתר יהודי הסביבה, בעיקר בחגי ישראל.

הקהילה טיפלה כמיטב יכולתה בפליטים יהודים מפולין (רדיפות גראבסקי, 1925) וכפליטי היטלר (מ־1933), אשר נזדמנו בתחומיה. בבית־הכנסת התקיימו התפילות היומיומיות כסדרן וכן בחגים, כשהוא היה מלא עד אפס מקום, כולל באורחים מכל הסביבה; וכן באירועים הממלכתיים, כשהוא נפקד גם ע"י ב"כ השלטונות והצבא (בתקופה היוגוסלאווית), היה בית־הכנסת לב הפעילות הקהילתית. הפעילויות האחרות התרכזו באולם התרבות של הקהילה. שם התקיימו ישיבות ההנהלה וכל הגופים הקהילתיים השונים, פעולות הנוער

הציוני, חגיגות חנוכה ופורים, הרצאות אורחים, קורסים לעברית, ספריית השאלה וכיו״ב. בשנת 1937 נערך גם סדר־פסח ציבורי, בהשתתפות 110 איש. ארגון הספורט ״הכח״ דאג לחינוכו הגופני של הנוער היהודי.

ציונות

פעילות ציונית אפיינה את חיי הקהילה בכל התקופה האוסטרית (1918–1941). היא נשתלה במקום ב־1915 עם בואו של הרב גרינוולד. אוטו יונגווירט הקים את אגודת הנוער הציוני (Ž.O.D.) ב־1925, והיו בה 50 חברים; בשנות ה־30 פעל במסגרת זו — פאוואו וייס.

ב־1933 הקים את הסניף הציוני המקומי (M.C.O.), והיה יו״ר שלו שנים רבות. אחריו בא אליהו לאנגר. אר׳גן הופמן עמד בראש הנוער הציוני בשנים 1928–1941. הרבנית שלומית (פרידריקה) גרינוולד הקימה את ״ויצו״ בשנת 1931, והיו״ר הראשון שלו הייתה איווקה גולד. ב־1933 התארגן קן בית״ר, אשר הוציא לאור עלון בשם ״קדימה״. מפקדו הראשון היה טיבור גרינוולד, ואחריו אחיו אלכסנדר. ב־1935 הוקם סניף הצה״ר, בראשותו של חיים רודולף.

הרב גרינוולד עצמו הפיץ את תורת הציונות ואכן זכה הוא לכינוי ״הרב הציוני״. מכסת התרומה המאקסימאלית השנתית לקה״ק הייתה 14,000 דינר (1929). לקראת הקונגרס הי״ח, הופצו 122 שקלים ונערכו בחירות. ה״ציונים הכלליים״ זכו ברוב הקולות.

הרבנים: אהרון הירשמן (1820–1842); ד״ר רוזנרייך (עד למותו ב־1857); יעקב שווארץ (1862–1913). רב זה תרגם לעברית את ספרו של מאדאץ׳ ״גורל האדם״. ד״ר אליהו גרינוולד, רבה האחרון של צ׳אקובץ (1915 — השואה), חיבר ספר בשם ״הפילוסופיה של הרמב״ם בהשוואה לכלאם הערבי״ (1912). הוא היה תלמיד־חכם ואחד ממשתתפיו הקבועים של הירחון הציוני ההונגארי ״מולט אש יובו״ בעריכתו של יוסף פטאי, שחיבר ביוגראפיה של ד״ר ת. הרצל (Mult és Jövö", Budapest 1920–35).

ראשי הקהל: נתן פישר (1845); מוזס וייס (1853); דוד רוזנברג (1870); רודולף וולאק (1897); ד״ר ל׳יודוויט שווארץ (1920 — השואה).

יו״ר ״חברה קדישא״: בלה בנדיקט (1925); ד״ר וילים ויולה; יעקב פתקאי.

יו״ר גמ״ח: ש׳ וויולה וילים; בלה וולף; שמואל באומשטייגר (1933).

חזן: ליאופולד כ״ץ (1901 עד השואה).

שוחטים: איגנץ גלזינגר; שמידט א. (1935).

מורים: לוסטיג, אלטמן, שמואל נ׳ירי (1883–1918).

יו״ר ארגון הצעירות: יליסבטה הופמן; לילי גולד.

הכיבוש ההונגארי והשואה

עם כיבוש יוגוסלאוויה ע״י הגרמנים (1941) סופח שוב חבל מג׳ימוריה, ובתוכו צ׳אקוֶבץ, להונגאריה. ב־1943 החלו בה התפרצויות אנטישמיות מיליוניות, והוחק חוק עירוני אנטישמי. הונח חומר־נפץ בחצר בית־הכנסת; הוטל ״שירות העבודה״ ע״י הצבא ההונגארי על כל היהודים בגיל 18–48, וחלק מהנוער נשלח גם לחזית האוקראינית, ומשם חזרו רק מתי מספר; יהודים אחדים נשפטו במקום למאסר בעוון ״פעילות ציונית ונגד המשטר״.

ב־19 במארס 1944 כבש הצבא הגרמני את הונגאריה, וב־6 בו נעצרו ראש הקהילה ומספר נכבדים כבני ערובה, והנהלת הקהילה הוכרזה בתור ״יודנראט״.

ב־26 בו בוצע גירוש כל היהודים, יחד עם יהודי הסביבה (בסה״כ 605 נפש), לגיטו נאג׳־קאניז׳ה, ובימים 17–20 במאי נשלחו לאושוויץ.

כאן הופנו ישר למשרפות 403 נפש מיהודי צ׳אקובץ וביום 21 במאי 1944 עלו על המוקד. בו ביום גם נהרס, עד היסוד, בית־הכנסת המקומי.

אחרי השואה

בשואה הושמדו 430 מיהודי העיר.

ב־1947 מנתה קהילת החוזרים 83 נפש, ובראשם: אר׳גן בנדיקט ואר׳גן הופמן. ב־21.5.48 הוסר הלוט מעל מצבת־הזיכרון לקרבנות הקדושים, בבית־העלמין היהודי. ראש הקהילה היה אז ד״ר עמנואל פולינץ׳. בשלהי 1948 עלו לארץ 50 נפש, שעליהם נתווספו עד 1953 עוד 5 נפש, כך ששארית פליטת קהילת צ׳אקובץ מנתה אז בארץ 65 נפש, רובם המכריע ניצולי השואה.

במקום נותרו 8 יהודים.

הנצחה בארץ

ב־1963 הקימו ניצולי השואה בארץ לוח־זיכרון לקדושי קהילתם במרתף השואה, בהר־ציון שבירושלים.

ב־1978 אימץ בית־הספר ״עציון״ שבתל־אביב את טיפוח זכרה של קהילה זו. מאז נערך בו טקס אזכרה ביום י׳ בטבת מדי שנה (הקדיש הכללי). שם הוקם מרכז לתיעוד על חייה של ק״ק צ׳אקובץ.

מע״ח

איו״ש: 03–2607.

Bilten, 5.9.1977.
BCh, 1860, IV, p. 309–10.

BAIU, 1889, no. 14, p. 113.
Ž, 3.6.1938, 21.12.1939, 17.1.1940, 26.1.1940.
משה עץ־חיים (גרינוולד), מגילת השואה של קהילת קודש צ׳אקובץ הי״ד, תל־אביב תשל״ז (1977).
R. Blam, *O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i o njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji* (ms).
Tibor Grünwald, *Povjest i propast jevrejske vjeroispovjedne opštine Čakovec*, Tel Aviv, 1977 (ms).
Csáktornya Monografiája, Zrinyi K, 1905.
MZs, Budapest, 1929, p. 177.
Mult és Jövő, Budapest II (1938), p. 6 & *passim*.

צ׳ונופל׳יה Čonoplja (בהונגארית Csonoplya).

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1813		46
1850		96
1900	4,861	54
1931	4,860	49
1940	?	39
1946	?	—

קהילה אשכנזית קטנה בארץ המישור הפאנונית, באזור חקלאי פורה, במחוז סומבור.

יהודים באו למקום, כפי הנראה, החל מסוף המאה ה־18, אך אין על כך תיעוד ברור. המשפחות הראשונות הידועות במקום היו: זָלמנוביץ׳, הירשל, יעקב שטיין (עבר לסומבור — ר׳ שם) ומנדל. עסקו במכירת סדקית, בדים ופרוות. יהודים היו בין חלוצי הרפואה — הכירורגים פרידננד וסארקוזה פעלו בסוף המאה ה־18 ובראשית המאה ה־19. בשנת 1835 נתמנה יוסף קאדלבאך בתור רופא העיר.

בזמננו עמדו בראש הקהילה מיכאל גולדברגר וד״ר אלכס הֶיידוּ. שליח־ציבור היה מקסו דויטש. פרנסתם של היהודים התבססה על מסחר (טקסטיל, עצים, נוצות), וכן עסקו במלאכות ובפקידות.

בשואה נספו כל יהודי המקום, חלקם ב״גדודי העבודה״ ההונגאריים וחלקם באושוויץ; הקהילה לא חודשה.

Ilija Džinlć, *Čonoplja-Kratak opis njenog postanka i migraciono kretanje stanovništva*, Sombor, pp. 57–61, 95–6.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Spomenica 50 (1919–1969) Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969.

צ׳ורוג Čurug (בהונגארית Csurog).

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1900	9,483	222
1931	10,483	75
1940		50
1968	9,500	—

עיירה ליד נהר טיסה, על אם־הדרך בין נובי־בצ׳יי נובי־סאד, באזור שאייקאש, במחוז ז׳אבאל׳. היישוב ידוע מהמאה ה־13, ובעת החדשה היגרו לשם סֶרבים לרוב.

נוכחות יהודית ידועה בדורותינו, אך ייתכן, שכבר מקודם, במאה ה־19, החלה התיישבותם. ברם, אין ראיות כתובות לכך.

בראש הקהילה, בשנות ה־30 של מאה זו, עמדו ה. קֶמֶן׳ ושאנדור לֶמפל. מזכיר הקהילה הקטנה היה מרקו סרגלי. שליח־ציבור היה ו. בירנבאום, והחזן — מ. הרשקוביץ׳.

בעת השואה ״נכבש״ המקום, ללא התנגדות, ע״י הצבא והז׳נדרמריה ההונגאריים.

בין ה־4 בינואר 1942 וה־7 בו רוכזו כל היהודים, ביחד עם סרבים רבים, במחסנים והומתו בהרעבה, בעינויים וביריות.

אין ניצולים, והקהילה לא חודשה.

JP, 1961, no. 7–8, p. 50.
S. Borovszky, *Bács-Bodróg megye*, Budapest, 1901.
JA, Vršac 5690 (1929–30).
Zločini, 145–146.

צ׳יל׳יה Celje (במקורותינו: ״צילי״, ולעתים ״סולי״).

ברפובליקה של סלובניה (Slovenija).

היה שם יישוב עור בתקופה הרומית, שהיה ידוע בשם Claudia Celea.

עיירה תעשיתית על נהר סאוינה. צומת דרכים ותעבורה ברכבות.

בימי הביניים המאוחרים השתלטו על העיר והעמק הפורה בסביבתו הרוזנים ״מצ׳ליה״ — שהיו קשורים לבית האבסבורג, אך קיימו מעין מעמד ריבוני. הם היו בקשרי חיתון גם עם מלכי בוסניה, סרביה והונגאריה.

ליישוב זה הגיעו יהודים מראשית המאה ה־14. הם עבדו

בהקמת מבצר להגנת העיר. עסקו במסחר יינות, חבלינים, טקסטילים, עצים וסוסים. ברם, תעסוקתם העיקרית הייתה כמלווים בריבית. נשתמרו חוברות, בהן נרשמו הסכומים שהרוזנים ותושבים אחרים היו חייבים ליהודים. קראו להן Judenbuch.

היהודים שהתיישבו בעיר באו ממאריבור (ר׳ שם) וביניהם צאצאיו של הרב ישראל איסרליין בן פתחיה. נכדו משה, הנזכר בתור ״מושי״ (Musch) ניהל עסקי הלוואה ומשכון משלהי המאה ה־14. שותפו היה חצ״ים (חיים) בן שבתי. על אישורים ומסכמים חתמו המלווים היהודים בעברית. בתעודות נזכר גם ״משה בן שבתי (הנדיב) מצילי״. יהודים אחדים היו בעלי כרמים.

במחצית השנייה של המאה ה־14 ידועים כבעלי־בתים ומלווים בעיר האחים משה וחיים בני שבתי (בתעודות לועזיות Scheblein), גולדה בת חצ״ים (חיים), ישראל בן אהרון ו״ברוך מצילי״. בנקאים אלה נזקקו מדי פעם לערכאות ולבוררות (נשתמרו תעודות־פסקים אחדים מהשנים 1368, 1379, 1378 ו־1397). נוכח איומים ברחו היהודים מן העיר בשנת 1367, אך כעבור זעם (של שנה) חזרו אליה. בשנים 1–1370 עברו עליהם גזירות, דהיינו מאסרים והחרמות רכוש, ואילו ב״גזירות וינה״ הידועות, בשנת 1421, נרצחו כ־200 יהודים במקום ובסביבותיו. זהו המספר הגדול ביותר אליו הגיעו עד לשמד זה.

בשלהי המאה ה־15 שוב היו יהודים מספר בעיר. הם התפרנסו כסוכנים ומתווכים מסחריים, לרוב בין העיר לויניציאה. בשנת 1496 גורשו כל היהודים מחבלי שטיירמארק, קראין וקורושקה (בפקודת הקיסר מקסימיליאן הראשון). בעיר זו לא נשתמרו מצבות יהודיות ואף לא ידוע לנו בודאות באם נתארגנה בעיר קהילה, אם כי יש להניח שהיתה כזו.

ר׳ יוסף הכהן, עמק הבכה, לייפציג 1858, ע׳ ד׳ (שם, דיווח על ״הרוגי סולי״).

Heinrich Grätz, Zur Geschichte der Juden in Krain, *MGWJ*, Breslau, v. 25 (I 1876), pp. 232–3.

JA, Vršac, 5686 (1925–26) pp. 106–117; 5690 (1929–30) pp. 128–137; 5690 (1929–30) pp. 89–99.

Dr. L. Moses, Židovi u Sloveniji, *Omanut*, vol. IV, no. 3–4, Zagreb, 1940, pp. 57–60.

Dr. Arthur Rosenberg, Beitrag zur Geschichte der Juden in Steiermark, Wien-Leipzig, 1914, pp. 47, 87, 91, 96, 157–163.

Dr. Hinko Schlesinger, O religioznom i kulturnom životu Jevreja u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj god. 1371–1496 a osobitim obzirom na područje današnje Slovenije, *JA*, Vršac, 1928 (5689) 1929–30 (5690).

קארלובאץ Karlovac (בגרמנית Karlstadt).

ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)	% מבין האוכלוסייה
1778	2,417		
1853	4,396	130	2.95
1869	5,175	162	3.13
1903	13,454	311	2.31
1931	21,877	350	1.59
1940	22,153	198	0.89
1945	22,000	19	0.04
1971	47,543	25	—

עיר מסחרית ותעשייתית, לשעבר מושב של גליל פרימורסקו־קראישקה (Primorsko Krajiška Oblast) באזור המנהלי שנקרא קודם ״סאווסקה באנובינה״ (Savska Banovina), שבקרואטיה, במרחק 50 ק״מ מזאגרב. היישוב נמצא במישור המוקף ארבעה נהרות, ביניהם נהר קופה, אשר שימש כעורק־תעבורה חשוב.

מהקמת העיר עד לייסודה של הקהילה (1579–1853)

בעקבות הקמת רצועת־מגן נגד חדירתם של הטורקים העות׳מאנים לארצות הקיסרות ההאבסבורגית, סופחו שטחים נרחבים מאדמות הממלכה ההונגארו־קרואטית לאזור ״ספר צבאי״* (Vojna Krajina) תחת מינהל צבאי נפרד. במסגרת זו הקים, בשנת 1579, הארכידוכס קארל, למרגלות מצודת דובובאץ (Dubovac) ליד נהר קופה (Kupa), עיר מבצר בשם ״קארלובאץ״, ששימשה גם כמרכז המימשל של ״הספר הצבאי הקרואטי״. אזור זה השתרע מנהר קופה ועד לים האדריאטי, בעוד שהאזורים מעבר לנהר זה נשארו בשליטתו של ה״סאבור״ (Sabor), הוא הפרלמנט הקרואטי. לשני חלקים אלה של קרואטיה היו חוקים נפרדים ואינטרסים לא תמיד זהים, בפרט ביחס ליהודים. מציאות היסטורית זו עיצבה את אופיין של האוכלוסיות, הן הכללית והן היהודית. מכל־מקום תחומה של ״הקהילה הקדושה של קארלובאץ״ הקיף הן את ״הספר הצבאי הקרואטי״ כולו והן את חלקו של מחוז זאגרב מנהר סאווה (Sava) ועד לנהר קופה, המכונה ״קרואטיה האזרחית״.

* הסידור הזה בוטל רק בשנת 1881, דהיינו היה בתוקף 300 שנה. עם הביטול חזרו השטחים לניהולו של הסאבור הקרואטי.

הקהילה הקדושה קארלובאץ

הנתונים מצויים בספרי־הרישום הרשמיים — פנקסי הלידות, הפטירות והנישואין (Matica rodjenih, umrlih i vjenčanih), שנוהלו ברבנות בקארלובאץ עד לאפריל שנת 1941, מועד כיבושה של יוגוסלאוויה על־ידי הצבא הנאצי. ספרים אלה שמורים בעיריית קארלובאץ.

עוד קודם להיווסדה של הקהילה כבר הייתה קיימת התיישבות יהודית בלתי־מאורגנת, נסבלת בעיר ובסביבתה. רשמית נוסדה ק"ק קארלובאץ ב־26 בדצמבר 1852 — על־פי החלטת העצרת המחוזית של זאגרב. אז נקבע תחום סמכותה מערבית מנהר סאווה עד לים האדריאטי, ודרומית עד לדאלמאטיה, שטח שהקיף את מחוזות מודרוש־רייקה (Modruško-riječka županija), ליקה־קרבאווה (Ličko-krbavska županija) ונפות אחדות ממחוז זאגרב — למעשה את מרבית שטחה של ממלכת קרואטיה. אולם האור היה דל־אוכלוסין. המספרים בטבלה הבאה מראים את התנועה הדמוגראפית היהודית ב־55 מקומות־יישוב שבתחום הקהילה, לרבות קארלובאץ גופא:

התקופה	מספר השנים	נולדו	ממוצע שנתי	נפטרו	ממוצע שנתי	נישאו	ממוצע שנתי	גידול טבעי	נפשות ממוצע שנתי
1905–1853	52	849	16.3	347	6.7	157	3.0	502	9.65
1918–1906	12	201	16.7	102	8.5	36	3.0	99	8.25
1930–1919	12	65	3.4	74	6.3	51	4.3	−9	
1941–1931	11	19	1.7	73	6.6	14	1.3	−54	

ועד להבנת התמונה הדמוגראפית:

בשנת 1785 נמצאו בשטח הקהילה 41 יהודים, ומספרם עלה הדרגתית והגיע, בשנת 1835, ל־105 נפשות. במחצית השנייה של המאה ה־19 חל גידול ניכר, ומספר היהודים מגיע לשיאו בשנת 1880, עם 905 נפשות.

בעידן היוגוסלאווי חלה ירידה מתמדת, כתוצאה מהגירה לזאגרב עקב ירידת חשיבותה של קארלובאץ מבחינה כלכלית.

אין מידע על הימצאות יהודים בתחום ק"ק קארלובאץ בתקופה שלפני חוזי־השלום בין אוסטריה לטורקיה, בשנים 1718 ו־1739. הסיבות לכך היו: השמדת תיעוד כתוצאה ממלחמות שנתחוללו ב"ספר הצבאי" מחד גיסא, והחלטת הסאבור משנת 1729, שאסרה על יהודים להתיישב בקרואטיה, מאידך גיסא.

המינהל הצבאי האוסטרי עשה מאמצים לאכלס ולשקם את הספר הצבאי, בעיקר על־ידי יישובם של וולאכים (Vlasi, Wallachs), ז.א. פליטים מסרביה ומבוסניה, בני הדת הסרבית־אורתודוקסית. הותר להם להתיישב מחוץ לחומות העיר ועל קרקעות של אחוזת דובובאץ על גדת נהר קופה.

הוקמו מחסני צבא ובתי־מגורים ומחסנים לסוחרים בנמל קטן, שפעל במקום עוד בימי־הביניים. הקיסרים דאגו לפיתוח המסחר, שהכניס כספים לקופותיהם הריקות. כבישים נסללו בשנים 1726, 1770 ו־1810 מקארלובאץ לנמלי הים האדריאטי, אשר קישרו אותם עם העורף היבשתי עד לים השחור, כאשר נהר קופָּה משמש עורק דו־סטרי ראשי, וקארלובאץ היתה לעיר שטעון טובין, דרך נהרות סאווה ודאנובה. נסללו גם דרכים פנים־ארציות. קארלובאץ נקראה אז "מפתח לנמלים האדריאטים" והפכה מעיר צבאית לעיר המסחרית החשובה שבערי קרואטיה. משום־כך נמשכו אליה ולסביבתה יהודים והתיישבו בה, בין בזכות ובין בלא היתר. אחדים התיישבו בגדת נהר קופה, ברובע שנקרא "עיר יהודית" ("Židovska varoš"). אכן, בדברי ההסבר ל"תכנית מבצר קארלובאץ והשטח הסמוך לחומתה" מ־1752, מופיע כינוי זה בגרמנית.

הגאות הכלכלית החלה עוד בימי שלטונה של מאריה טרזה, כאשר היא צירפה, בשנת 1778, את אדמות אחוזת דובובאץ לקארלובאץ והוציאה את השטח מסמכותו של הממשל הצבאי. בשנת 1779 פורסמה תכנית העיר החדשה, בה סומנה "העיר היהודית" באות "C".

לא היה זה גיטו, אלא שכונה מסחרית בעלת אוכלוסייה מעורבת (קאתולים, אורתודוקסים ומעט יהודים). אחרי 1848 (אביב העמים) ובתקופת מאבקם של הקרואטים לשחרורם הלאומי, נעלם השם "העיר היהודית" יחד עם השם "כיכר וואלאכי" הסמוכה, היות והמונחים "יהודי" (Židov) ו"וולאך" (Vlah — הכוונה לסֶרבים) נחשבו לכינויי גנאי.

מי היו ומאין באו יהודים אלה — לוט בערפל, אולם עובדה היא כי בשכונה היהודית וכן בכיכר הוולאכית, עמדו עד לשואה מחסנים, בתי־מסחר ואף בתים מפוארים, שהיו בבעלות יהודית, ושם התקיים מדי שבוע שוק, בעיקר לתוצרת חקלאית. בשנת 1787 הוציא הקיסר יוסף השני צו, שחייב את כל יהודי הממלכה לשאת שמות־משפחה קבועים. בעקבות הצו מופיעים בעיר השמות בראייר, וייס וכהן.

אפיזודה משמעותית הייתה בתקופה של נאפוליאון, מ־1809 עד 1813: אוסטריה נאלצה לוותר על שבעה חבלי־ארץ אשר היוו יחידה מדינית, שנשאה את השם הסלאווי העתיק "Ilirija" או "Provinces Illyriénnes", כחלק של הקיסרות הצרפתית. שניים מבין חבלים אלה — "הספר הצבאי

הקרואטי" כולו והחלק של "קרואטיה האזרחית" הנ"ל, מנהר סאווה עד לנהר קופה, כולל קארלובאץ, נקראו אז "קרואטיה הצרפתית", וקארלובאץ הייתה מקום־מושבו של ממשל־המשנה של איליריה*. ב"קרואטיה הצרפתית" הזאת הוקמה, כעבור 40 שנה, ק"ק קארלובאץ.

נפוליאון ביטל את "מס הסובלנות" ואת כל ההפליות לגבי בני הדתות השונות. בתקופה זו יכלו היהודים לנוע, לסחור ולהתיישב כרצונם בתוך השטח הצרפתי כולו, ואילו היהודים שהתגוררו בשאר תחומיה של קרואטיה לא נהנו מזכויות אלו. אחרי גירוש צבאות צרפת, החזירו האוסטרים את המצב לקדמותו, לרבות חובת תשלום מס הסובלנות ושאר הגבלות שחלו על היהודים.

עד ל־1853, שנת ייסודה של הקהילה, התיישבו עוד יהודים מספר בעיר ובסביבתה, כגון המשפחות: אלטר, באכרך, גוטליב, הרמן, וואסרטל, לדרר, מוזס, נויפלד, פרוילין, קראמר, ריינר, שפיצר ועוד. מרבית המשפחות באו מהונגאריה, מבוהמיה ומסלובאקיה, תוך כדי נדידה ממקום למקום בחיפוש אחר מקלט או פרנסה. מצבן הכלכלי השתפר עד־מהרה, ואחדות הספיקו אף להתעשר.

בשנות ה־40 של המאה ה־19, השתתף באורח פעיל במאבק לצד הקרואטים הלאומנים — ה"איליריים" — לשחרור מחסות הונגארית ואוסטרית כאחד, הסופר והרופא היהודי סיגמונד קאפר (1821–1879), והתנועה מומנה ביד נדיבה ע"י הסוחר פיליפ ריינר (1826–1898). איש זה עשה רבות לקידום העיר. בני משפחה זו טיפחו קשרי ידידות עם סופרים, אמנים ומדינאים קרואטיים. ריינר ראה עצמו לאומן קרואטי "בן דת משה" ודגל בטמיעת היהודים בתוך העם הקרואטי. בהשפעתו נסגר בית־הספר היהודי המקומי. עם זאת, הוא חילק מלגות והקים הקדשים למטרות צדקה. הוא עמד כ־35 שנים, עד למותו, בראש הקהילה, ובעת כהונתו נבנה ב־1870 בית־הכנסת הגדול.

לפיליפ ריינר היו שלושה בנים, שאחד מהם, וואטרוסלב (1863–1940), עורך־דין, שימש כסגן ראש העירייה במשך תקופה ארוכה.

עובדות אלה הטביעו את חותמן על חיי היהודים בעיר ויצרו רגשי אהדה הדדית בינם לבין תושביה הנוצריים.

הקהילה בשנים 1853–1918

ואלה מוסדות הקהילה:

רבנים

ההנהגה הדתית של הקהילה הייתה, בדרך־כלל, בידי רבנים. יש להדגיש, כי רבנים אלה, למעט הראשון, היו בעלי השכלה אקדמית. להלן שמותיהם: אהרון רייק (1853–1876); הרב ד"ר ס. גלבהאוס (1876–1883); במשך 13 שנים, מ־1883 עד 1896 לא היה לקהילה רב, אלא החזן יוסף יוסיפוביץ' שימש בקודש. הרב ד"ר גברו שוורץ (1896–1936); הרב ד"ר י. דרובינסקי (1901–1903), ובמשך 33 שנים שימש בכהונה זו ד"ר ברכיה־ברנרד שיק (1903–1936), אשר היה גם רבה האחרון. אחריו מילאו תפקידים דתיים דויטש והחזן הראשי דוד מייזל, שנרצח בתקופת השואה.

ראשי הקהל

בהנהגת הקהילה כיהנו: אדוארד לדרר, במשך 10 שנים; פילים ריינר — 35 שנים; ד"ר מירוסלב שטרן — 12 שנים, עד למותו ב־1908; ד"ר ואטרוסלב ריינר הנ"ל, במשך 32 שנים, עד למותו בשנת 1940; והאחרון — יוסף רנדלי, מתום מלחמת־העולם השנייה ועד לעלייתו ארצה ב־1948.

אף כי בקהילה לא טופח במיוחד הוויי יהודי, שמרו בני הקהילה נאמנה על שלושת מוסדות היסוד: בית־הכנסת, "חברה קדישא" ובית־הקברות.

בית הקברות

הוקם למרגלות מצודת דובובאץ. המצבה הקדומה ביותר שנשתמרה היא של ישראל בראייר, שנפטר ב־1816. אין מידע על ראשיתו של בית־הקברות.

ב־1891 בנתה "חברה קדישא" בית־עלמין חדש.

בית־הכנסת

הראשון היה למעשה בית־תפילה, שנתקיים בבית פרטי, בפרבר של בעלי־מלאכה, גזה. בית־הכנסת ממש, שהיה אחד היפים בקרואטיה, נחנך בשנת 1871. בטקס הפתיחה נכחו נציגי הרשויות המקומיות ומשלחות מקהילות יהודיות אחרות. בית־הכנסת מומן מתרומות אנשי הקהילה עצמה, אך להשלמת בנייתו תרמו, בין היתר, הקיסר פרנץ יוזף הראשון, הבארון רוטשילד וכן עירייית קארלובאץ.

הקהילה נמנתה עם הזרם הניאולוגי המתקדם, ותפילות נערכו בו בליווי עוגב ומקהלה מעורבת של גברים ונשים, לרבות נוצרים.

במלחמת־העולם השנייה שימש הבניין כמועדון פועלים וכמחסן. אחרי המלחמה נמכר הבניין על־ידי איגוד הקהילות היהודיות, נהרס, ובמקומו הוקם בניין, המשמש כמועדון תרבות לפועלי תעשייה.

"חברה קדישא"

החברה נוסדה עוד לפני הקהילה — בשנת 1825, כתור "אגודה קדושה לעזרה הדדית". במשך השנים תמכה החברה בעניים, סיפקה שירותים כגון ביקור חולים, קבורת מתים וצוד.

* מקום־מושבו של המושל הכללי היה בליובליאנה, בירת סלובניה.

תקנון החברה אושר בשנת 1891. כראש החברה הראשון שימש הסוחר מיכאל בראייר, והוא המשיך לפעול במשך שנים רבות, עד לפטירתו (בשנת 1883).

מוסדות מחוץ לקהילה

לפני מלחמת־העולם פעלו הארגונים היהודיים הבאים:

"קרנות חסד אישיים"

מוסד צדקה, לעזרה לכלות נזקקות, להחזקת כלי־הקודש וכיו"ב.

"אגודת נשים"

שבראשה עמדה טרזה ריינר עד 1917, ודראגה וייס עד 1941. אף היא עסקה בפעולות סעד במסגרת העדה.

"קייטנה יהודית"

פעלה בשיתוף עם מוסד זהה בזאגרב (ר' שם), במטרה להבטיח נופש שנתי לילדי ישראל.

"אגודת הנוער היהודי" (Karlovačka židovska omladina)

בקרב יהודי העיר הפיח חיים חדשים רב צעיר, יליד סלובאקיה, נצר ממשפחת מהר"ם שיק ומצאצאיו של בעל התוספות יו"ט ליפמן הלר, ד"ר ברכיה־ברנרד שיק (בעל "פירוש המשניות של הרמב"ם על מסכת תענית", בודפסט, תרס"ג). המדובר הוא ברב ד"ר שיק, שהגיע לעיר כשהוא בן 29, לאחר שלתדהמת משפחתו החרדית, עבר למחנה הניאולוגי, והפך לציוני. ביזמתו הוקמה בשנת 1911 אגודת הנוער היהודית, שטיפחה את הרעיון הציוני, תופעה נדירה למדיי באותם הימים. בין ראשוני החברים באגודה היו אנהלצר, הרלינגר, גרוס ובראצו פוליוקן מבאני־לוקה, שהתחנך בביתו של הרב, ואחרים.

בביתו של הרב נערכו מסיבות פורים והוא נהג לארח, בשני לילות סדר־הפסח, עוברי־אורח וחיילים יהודיים, ששירתו בסביבה.

מעורבות חברתית

בין יהודי העיר היו משתתפים פעילים בחיי התרבות, הן כיוזמים והן כחברים רגילים, ואף כראשי מוסדות. להלן רשימת הארגונים והמועדונים, שבהם לקחו יהודים חלק:

תיאטרון חובבני — פעילות יהודים במועדון החלה ב־1848. מספר המשתתפים הלך וגדל והגיע לשיאו בסוף המאה ה־19, כאשר בין 35 שחקנים קבועים היו שמונה גברים ושש נשים, יהודים;

האגודה לזמרה "זורה";

החברה לשיפור פני העיר;

בית־הספר למוסיקה;

מועדון השחמט. בשטח זה התפרסם החזן יוסף יוסיפוביץ' עוד ב־1883, ואילו תנופה של ממש למשחק־המלכים הביא החזן איזידור גרוס, שבא אל העיר בתור שוחט ומוהל בשנת 1891. בשנת 1907 הוא יסד את מועדון השחמט הראשון ובשנת 1919 פרסם את הספר "האלף־בית השחמטאי" — ספר ראשון מסוגו בשפה הקרואטית; אחרי־כן כתב עוד ספרים מקצועיים שונים. אף־על־פי שהביא לה כבוד, לא זכה בהוקרה מהנהלת הקהילה. לעומת זאת הונצח שמו בקובץ של מאמרים לכבוד יובל 400 השנים לייסודה של העיר, שם הוא הוזכר בתור "פרובלמטיקן שחמט אגדתי, שנפל קרבן לטרור הפאשיסטי";

מועדון הכדורגל "אולימפיה" נוסד ב־1908 ופעל עד 1941. בין המייסדים היו ברונו אנהלצר ובוגדן הרלינגר.

כלכלה וכספים

עם סלילת מסילות־ברזל עוקפות לנמל טריאסטה ומזאגרב דרך קארלובאץ לים האדריאטי, בשנות ה־70 של המאה הקודמת, חלף עידן הזהב של העיר, מאחר שנהר קופה איבד את חיוניותו כמוביל סחורות, והעיר כמאסף הראשי. אמנם היא נשארה מרכז לסחר בתוצרת חקלאות, בקר ומקנה. אולם היא התפתחה במהרה לעיר התעשייתית השנייה בגודלה בקרואטיה. עם התפתחות הרכבות נמשכו אל העיר סוחרים ויזמים תעשייתיים יהודיים נוספים.

יהודים נטלו חלק כבר בשנת 1872 בהקמתם ובניהולם של מוסדות פינאנסיים, כגון הלוואה וחיסכון ובנקים. הם היו בין חלוצי התעשיות. כך, למשל, הוקמו, החל מ־1880, ע"י יהודים בית־חרושת לייצור מלט ורעפים, סדנא לייצור מקלות־הליכה, בית־חרושת לסבון, לחומץ ולמי־סודה; תעשיות עור, סריגה ועוד. כן הוקמה מנסרה גדולה.

יהודים בחיים הציבוריים

בין חברי המועצה נמנו: פיליפ ריינר, מקס היינריך, קארל הרמן, ד"ר מירוסלב שטרן, דראגוטין בק. בתחום המינהל פעלו ד"ר איזידור וד"ר גוסטב קראמר, ויליאם פון ריינר והרב ד"ר ב. שיק שימשו בתפקידים בכירים בצלב האדום המקומי.

במקצועות החופשיים בלטו יהודים בעיקר בעריכת־דין וברפואה. היו גם מהנדסים אחדים. כן הועסקו יהודים מספר בפקידות.

בתקופה הנסקרת התנצרו כ־50 יהודים, ברובם מבני משפחות שהתגוררו בערי־השדה ובכפרים.

ההוויי היהודי בין שתי המלחמות

עם תום מלחמת־העולם הראשונה, התפוררה המונארכיה האוסטרו־הונגארית, והעיר הפכה לחלק מממלכת יוגוסלאוויה. אורח־החיים השתנה, והתהליך לא פסח על היהודים. אז החלה זרימת יהודים מהכפרים לקארלובאץ מזה, ועקירה ממנה לערים גדולות, מזה. על־אף מספרם הזעום של היהודים, פחות ממאה משפחות, עלתה קרנה של הקהילה היהודית בעיני תושבי העיר והרשויות. הארגונים היהודיים המשיכו לפעול כסדרם גם בין שתי מלחמות־העולם.

הפעילות הציונית

התעוררה לחיים בזמן שבראשה עמד אוטו רכניצר בשנים 1918–20, ונהפכה לסניף של ארגון הנוער הציוני הארצי. אחריו עמדו בראש אגודת הנוער בראנקו גוסטל, פיליפ בן וואטרוסלב ריינר, אגון גולדנר מאוגולין, ג׳ורו בן ויליאם ריינר וליאו ויינברגר, שהיו בעת ובעונה אחת מעסקני הסניף הציוני המקומי. בשיא פעילותה הקיפה האגודה את כל הנוער בעיר ומנתה כ־60 חברים, מגילאי 7 עד 20. אחדים מבני־נוער אלה תפסו עמדות במוסדות הציוניים של קרואטיה ויוגוסלאוויה — וביניהם א. רכניצר, פ. ריינר, ד״ר ב. גוסטל, א. גולדנר הנ״ל, וכן זורה מטרסדורפר־שטיינר.

הסניף הציוני המקומי (M.C.O.) נוסד בתום מלחמת־העולם הראשונה. יושב־הראש הראשון היה המהנדס פיליפ הָקיש, שנספה יחד עם בנו במחנה יאדובנו (Jadovno). אחריו כיהן יוסף רנדלי, והאחרון היה רודולף גליק (שאף הוא נספה, ביחד עם בנו, במחנה ההשמדה הנ״ל).

לפעילות הציונית התנגדו באופן חריף ראש הקהילה ד״ר ו. ריינר והגבאי רומיאו פישל. הראשון — בשל לאומנותו הקרואטית, והשני — מחשש התרחקות מהיהדות דווקא. במרוצת הזמן התחזקה התנועה הציונית, ואוהדיה תפסו כמחצית המושבים בוועד הקהילה. הרב הנהיג את לימוד השפה העברית במסגרת שיעורי הדת. חניכיו הנאמנים דאגו לציון עובדה זו על המצבה שהקימו לו.

״ירחון חזני יוגוסלאוויה״ יצא לאור החל משנת 1928 על־ידי החזן דוד מייזל. כתב־העת היה עלון מקצועי — היחידי מסוגו בכל הארץ — שטיפל בנושאים מגוונים. הירחון נתקל בבעיות כספיות והפסיק להתקיים בשנת 1930. במשך שלוש שנות קיומו הופיעו ארבעה גיליונות. ד. מייזל ובנו זלטקו, סטודנט לרפואה, נספו אף הם במחנה יאדובנו.

עוד על יהודים בחיי העיר

מעורבותם של היהודים בחיי העיר במשטר היוגוסלאווי התגברה והתפתחה בכיוונים חדשים:

(1) בתחום החינוך והתרבות

פעלו בהרצאות ציבוריות: הרופא ד״ר אוסקר פישר, הרב ד״ר ב. שיק ומורת התיכון, אנה וייס. החזן ד. מייזל שימש כמנצח האגודה לזמרה ״זורה״ הנ״ל, והביא אותה לתהילה בקונצרטים בחו״ל. זמרי ״זורה״ השתתפו גם במקהלת בית־הכנסת. החזן א. גרוס היה בין מייסדי ״איגוד השחמט של יוגוסלאוויה״ בשנת 1921.

(2) בתחום הספורט

יהודים השתתפו במועדונים ספורטיביים והיו בין המממנים את הפעילות הזו. ראוי לציון מיוחד שחקן הטניס פרנ׳יו שפיר, שייצג את יוגוסלאוויה בתחרויות בין־לאומיות, כולל התחרויות על גביע דייויס בשנים 1929, 1930 ו־1931, ואף זכה פעם באליפות יוגוסלאוויה.

(3) בכלכלה

בתקופה זו גדל חלקם של יהודי העיר בתעשייה ובמסחר. התעשיות הקיימות התרחבו, והוקמו, בין היתר, תעשיות נוספות, כגון ייצור רהיטים, ייצור ליקרים ואלכוהול, טקסטיל ומוצרי מתכת. כדאי להזכיר את מפעל התובלה של איש העסקים האמיד, החזן דוד מייזל. היה זה זיווג־עיסוקים נדיר ביותר.

(4) במישור הציבורי

המשומד אלכסנדר מיידר כיהן כראש העיר. נזכיר יהודים אשר שימשו כחברים במועצת העיר, והם: מברו ול׳יודביט פראיליך ויוסף רנדלי. מירוסלב הרלינגר כיהן כנשיא לשכת המסחר (שני האחרונים עלו ארצה). בתנועות פוליטיות שונות היו מעורבים ד״ר פאול פרוליך, ד״ר מברו גרוס, איזו גולדשטיין, מילן וייס, ד״ר יוליו פרוליך, א. מיידר ועוד.

(5) במקצועות חופשיים

אין שינוי לעומת התקופה הקודמת. רבים עסקו בעריכת־דין, מהם שהעתיקו את מושבם לזאגרב. כ״כ היה מספר ניכר של רופאים; אחדים מהם עברו לערים אחרות, וכאמור, היו גם מספר מהנדסים.

שקיעת הקהילה והשואה

החיים היהודיים בעיר הגיעו לשיאם בשלהי שנות ה־20. באותו הזמן החלה ההגירה מהעיר, במיוחד של הנוער המתבגר, ובעיקר לזאגרב. בעיר נשארו תושבים ותיקים מבוססים והתווספו חדשים, מעטים יחסית, שבאו לשם עסקים ומציאת פרנסה. הריבוי הטבעי היה מועט. זאת ועוד — באותה התקופה התנצרו 76 איש, מהם 21 מיהודי העיר. כמחצית מבני העדה התחתנו בנישואים מעורבים, עפ״ר בלי להמיר את דתם (דבר שלא הציל אותם מידי הרוצחים הנאציים).

171 איש, גברים, נשים וטף — שהם כ־86% מתושביה היהודים של העיר — נתפסו והובלו למחנות־השמדה ונרצחו שם על־ידי הנאצים ועל־ידי האוסטאשה הקרואטיים; 34 מהם היו מעל לגיל 60, והמבוגר ביותר היה בן 92 (מקסו וייס). 17 היו עוד מתחת לגיל 18, כשהקורבן הצעיר ביותר הייתה תינוקת בת 10 חודשים.

הגירושים למחנות החלו ב־5 במאי 1941 ונמשכו עד סוף אותה שנה. המגורשים שולחו למחנות יאדובנו (Jadovno), פאג או יאסינובאץ (Jasenovac). בקיץ ובסתיו 1942 גורשו הנותרים בחיים לסטארה גראדישקה (Stara Gradiška) והאחרונים גורשו בסתיו 1943 בכיוון בלתי־ידוע.

מבני הקהילה השתתפו באורח פעיל במחתרת שישה, מהם ארבעה נפלו בשדה הקרב.

קהילה פורחת זו עלתה לאין־ערוך בחשיבות ביחס למספר חבריה, ותרמה במשך יותר ממאה שנים תרומה נכבדה לפיתוחה של העיר. היא חדלה להתקיים כהרף־עין בשואה, ולא הוקמה עוד.

ג"ש

ארי': B–426, B–8.
איד"ש: 0–17/22.
אמת"י: HM 21/5070.

"Novosti", Zagreb, 16.9.1928.
Ž, 11.8.1919, 11.12.1919, 26.1.1920, 8.7.1923, 14.3.1926, 26.7.1940.
ŽSv, 2.6.1922.
ר' צבי שלמה שיק, ספר היחס של משפחת שיק, מונקאץ', תרס"ג–1903.
אגרות הרב עזריאל הילדסהיימר (בעריכת מרדכי אליאב), ירושלים, תשכ"ו, 1965.
Almanah grada Karlovca (ur. prof. Marko Sablić), Karlovac, 1933.
Ivo Butković, *Karlovac*, Zagreb 1968.
Stanko Dvořzak, *Karlovački portreti*, Zagreb, 1963.
Branko Gostl, Prilozi za povijest Židova u Karlovcu, (do godine 1941) ms.
JA, Vršac, 1928–1929 (5689).
Karlovac 1579–1979, Zbornik radova (Historijski Arhiv u Karlovcu), Zagreb 1979.
Radoslav Lopašić, *Karlovac*, Zagreb 1879.
Idem, *Oko Kupe i Korane*, Zagreb 1895.
Povijest jugoslavenskog športa, vol. X, no. 39, Zagreb, 1979.
J. Romano, *Žrtve i borci*, p. 232.
Rudolf Strokal, *Grad Karlovac*, Karlovac 1906.
Dr. Bernard Šik, *Commentarius Maimonidae in Mischnam ad Tractatum Taanith*, Budapestini, 1902.
Marija Vrbetić, *400 godina Karlovačkog školstva*, Karlovac, 1979.

קוטינה Kutina

ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	9,029	94
1931		60
1940		148
1960	7,103	—

עיירה על נהר קוטיניצה, בעמק הסאווה. תעשיות זיקוק ואספלט.

מרכז תעבורתי בקו מסילת־הברזל זאגרב־נובסקה־בלגראד. אזור חקלאי מפותח, ובו גם כרמים.

יהודים באו לשם החל במאה ה־17, כפי שמעיד בית־העלמין הישן, אך אין פרטים עליהם עד למאה ה־20.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1914.

עד למלחמת־העולם הראשונה שימש בקודש הרב ד"ר יוליוס גולדשטיין. מאז נותר רק החזן משה טרילניק.

יהודי המקום עסקו במלאכות ובמסחר יינות, טקסטיל, חומרי־בניין, עורות ומכולת. היו גם בעלי תעשיות קלות.

ידועות המשפחות זינגר, סאטלר, פלדבאואר, שפיגלר, לווינגר, פולאק, לדרר, ומשפחת ד"ר נתן פוליצ'ר, שהיה רופא.

בין שתי מלחמות־העולם פעלה במקום אגודת נוער בשם "ירדן".

ראש הקהל עד למותו, בשנת 1938, היה אלברט זינגר. סגנו — מארקו שפיגלר. הגבאי היה מקסו פולאק, אשר טיפל גם ב"חברה קדישא".

לקהילה זו השתייכו יחידים מכפרי הסביבה, כגון פופובאצ'ה, קרן', נובוסלן־קריז', נובסקה, צ'אזמה ועוד.

בשואה גורשו ונהרגו מרבית בני קהילה זו, והיא לא חודשה.

ארי': B–433, B–22, B–4.
R. Blam, O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i o njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji (ms). *JA*, Vršac, 5690 (1929–30).

קולה Kula

חבל באצ׳קה (Bačka), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1914		30	90
1921	9,799		141
1931	10,314		112
1940			124
1960	13,620		—

עיירה באזור הפורה — באצ׳קה, צפונית־מערבית מבירת האזור נובי־סאד, על שפת התעלה המקשרת בין הנהרות דאנובה וטיסה.

טחנות־רוח, תעשיות עור, לבנים, אריגים ומתכת. אוכלוסייה מעורבת של סרבים והונגארים. צומת תעבורתי חשוב.

יהודים ראשונים הופיעו במקום כבר במאה ה־17, אך הקהילה נוסדה רשמית רק במחצית המאה ה־19. רבה הראשון היה אברהם הוכמות, ואחריו הרב דוד יהודה שטראסר. בתקופת כהונתו של האחרון נבנה בית־הכנסת (בשנת 1861); "חברה קדישא" נוסדה בשנת 1848.

עד סוף המאה ה־19 כיהנו עוד ברבנות: ד"ר שלמה שפירא ואלברט קריסהאבר.

בית־העלמין, בצורתו הנוכחית, קיים מאז שנת 1840. אגודת נשים נוסדה בשנת 1890. במלחמת־העולם הראשונה השתתפו 33 מיהודי קולה, ומהם 4 נפלו בקרבות.

בשנת 1866 הצטרפה כל הקהילה כגוף בתור סניף של כי"ח, ובאותה שנה נתמנה ד"ר מוריץ קריסהאבר, בן המקום, כפרופיסור לרפואה בפאריס.

בין שתי מלחמות־העולם עמדו בראש הקהילה הרופא ד"ר דוד הולנדר ומשה היינריך דויטש. הגבאים היו איגנץ דויטש, מקשה רצ׳אי ואלאדר צייסל. בראש "חברה קדישא" פעל אלברט מאגרישו. באגודת הנשים עסקה הגברת פולאק (רעיתו של יעקב). החזנים היו: יעקב בלאו וש. שלומוביץ׳.

לקהילה זו היו מסונפות המשפחות שהתגוררו ביישובי הסביבה: טוֹרְזָ׳ה, קוּצוּרָה, צְרְבֵנְקָה, נוֹבישובו, רוסקי קְרְסטוּר, ובתקופה מסוימת גם יהודי וְרבאס (ר׳ ערך נפרד).

בשואה נספו יהודי המקום והקהילה לא חודשה.

BCh, 16.5.1866.
BAIU, Janvier 1866, I (1858) p. 310, II (1859) p. 530.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
MZsSz, 1929, p. 510.

קוֹפֶּר Koper (באיטלקית Cappo d'Istria).

חבל איסטריה (Istra), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

עיר נמל, מזרחית מטריאסטה. מספנה ומרכז תעשייתי. מרכז של "חוף הים הסלובני". למעלה מ־15,000 תושבים. העיר היתה תחת שלטון אוסטריה, ונציה ואיטליה, עד לשנת 1945.

מלווים יהודים — שבאו מפירנצה (פ׳לורנץ) — פעלו בעיר מאז 1380, ומאז 1391 ע"פ רשות רשמית (condotta). אז פעלו שם דוד מוויימאר, שלמה ממאגנצה ושלמה מקרוצילאך. בעיר קיים מאז שנת 1516 "רחוב המלווים" שכנוהו גם בשם "גטו". עם ייסוד "מונטי־די־פיאטה" מטעם הכנסייה, בשנת 1550, העתיקו היהודים מושבם לטריאסטה או לוינציה השכנות. מאז פסקה הנוכחות היהודית. בטריאסטה השכנה שבאיטליה נתקיימה קהילה מאז ועד לימינו אנו.

F. Majer, Gli ebrei feneratori a Capodistria, in *Pagine Istriane*, IX (1911), 235–7, X (1912), 182–3; XII (1914), fasc. 3–4.
A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia, Roma 1963, p. 133.*
Cecil Roth, *A History of the Jews in Italy*, London (Philadelphia), 1946, p. 124.

קופריווניצה Koprivnica (בהונגארית Kaproncza, בגרמנית Kopreintz).

חבל פודראווינה (Podravina), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1810		4	23
1886	5,118		131
1896	5,710		398
1921	8,096		359
1931	9,472		339
1940			358
1948	8,663		
1969	16,483	—	—

עיר ליד נחל באותו שם, אשר נשפך לתוך נהר דראווה הקרוב, על הגבול ההונגארי. בעיר נמצא מבצר עתיק, המעיד על הקרבות שהתנהלו בין האוסטרים והטורקים במאות ה־16 וה־17, כאשר כל האזור היה רשמית אזור־ספר צבאי. המצב הזה נמשך לתוך המאה ה־18, ורק בשנת 1765 "שוחררה" העיר

ממעמד מיוחד זה. המרחק לבירת קרואטיה, זאגרב, הוא כ־80 ק"מ.

ההתיישבות היהודית החלה בסוף המאה ה־17, כשיהודים ספורים התגוררו "ליד עמוד התלייה", דהיינו מחוץ לחומות העיר. משנת 1800 קיים רישום על־אודות ארבע משפחות יהודיות. אלו שילמו לעירייה 20 פלורינים בעד זכות השהות, במסגרת ה"טולרנץ־פאטנט" האוסטרי משנת 1782. לקראת אמצע המאה ה־19 באו עוד יהודים ונוסדה קהילה. הראיה לכך היא פנקס לידות ונישואין, שהרישום הראשון בו הינו משנת 1850. באותן זמן החלו היהודים גם לקבור מתיהם בבית־העלמין הנמצא 3 ק"מ מחוץ לעיר. היהודי הראשון שבמרשם התושבים היה הרוקח מ. ברוג'ובין, שעבר אח"כ לזאגרב, שם פתח בית־מרקחת משלו. המוהל היה יוסף הרלינגר.

מוצאם של רוב המתיישבים היה מבורגנלנד האוסטרית, בעיקר ממקום בשם שליינינג (Schleining). אחדים באו ממוראוויה.

האוכלוסייה המקומית קיבלה בדרך־כלל את היהודים בחשדנות ובחוסר אהדה, כיריבים־בכוח בפרנסות התיווך והמסחר. גישה זו באה לידי ביטוי בעיתון המקומי "אילירסקה נובינה" ("Ilirske novine") של התקופה. עם זאת, עד לשואה לא ידועות תופעות אנטישמיות חריגות.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1875. הבניין עוד קיים בימינו, אך אין מניין, והוא משמש למטרות כלליות. העוגב הועבר לכנסייה הפרנציסקאנית שבעיר. לקהילה היה גם בניין משרדים ואולם ישיבות. עד לכינונה של "מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים" בשנת 1918, קיימה הקהילה בית־ספר עממי. שפת־ההוראה בו הייתה גרמנית. באותו בניין התקיים, זמן מה, גם חדר ללימודי החומש.

תקנון הקהילה נתפרסם בשנת 1888, בגרמנית ובקרואטית. הוקמה גם "חברה קדישא" אשר שמה הרשמי היה "Israeli-tischer Krankenunterstützungs-und Beerdigunsverein"

מאז 1889 התקיימה גם אגודת נשים. הקהילה העסיקה רב, שני חזנים, שמש ומנגן־עוגב.

הפעולה הציונית החלה עוד לפני מלחמת־העולם השנייה. בשנת 1918 נוסדה אגודה בשם "התחיה", שנהפכה מאוחר יותר לסניף של הפדרציה הציונית היוגוסלאווית. בראשה עמדו, בראשית דרכה, דוד דויטש ולב פישר.

בשנת 1918 נוסדה אגודת הנוער "חרות", שהצטרפה בשנה שלאחר־מכן, ביחד עם אגודות מסוג זה הפזורות ברחבי המדינה, לברית של אגודות הנוער, שמרכזה היה בזאגרב. במקום היה גם מועדון יהודי, ובו ספרייה.

בדור הראשון של המהגרים היהודיים הייתה פרנסתם העיקרית רוכלות ומכירת מוצרי חקלאות של בעלי החוות הגדולות. מאוחר יותר נתבססו היהודים במסחר הקמעונאי במרכז העיר ואף נטלו חלק ניכר בפיתוח התעשייה, בתור יזמים ובעלי בתי־חרושת בענפי הכימיה והמתכת. בבית־החרושת "דניצה" עבדו 600 פועלים. כן היו יהודים בין מייסדי בית־החרושת לשמן, טחנת הקמח המודרנית, תעשיית סודה, משקאות וכיו"ב.

יהודים עסקו גם בייצוא בדים ותוצרת חקלאית והיו ביניהם בעלי מקצועות חופשיים וגם בעלי־מלאכה, כגון קצבים, סנדלרים, חייטים, פחחים וכו'. בשנות ה־30 שימשו יהודים אחדים במשרות מינהליות ממלכתיות.

בין שתי מלחמות־העולם היו היחסים בין הסביבה לבין המיעוט היהודי טובים. שני יהודים אף זכו להנצחת שמותיהם במקום: פיסגת ההר "בילו־גורה" שליד העיר נקראת "Ivin Vrh" ז.א. פיסגת איוו, על שמו של פרופסור איוו הירשל. כן נקרא רחוב אחד בעיר על שמו של ד"ר זלינגר, שהיה פעיל באגודות להפצת ההשכלה.

פרט לשלוש משפחות ספרדיות, יהודי קופריוניצה היו אשכנזים.

הציונות

בראש הסניף הציוני עמד ד"ר סלבקו הירשלר. נציגת "ויצו" במקום היתה רוז'ה הירשלר, ומדריך הנוער היה ז'ל'קו רוזנברגר.

רבנים

הראשון היה יוסף הרלינגר, משנת 1887; אחריו כיהן הרב שמעון הסל, יליד מאטרסדורף שבבורגנלנד, עד 1915; בשנים 1915 ו־1917 מילא תפקידים רבניים ד"ר מ. אנגל, רבה של קריז'בצי (ר' שם); הרב ד"ר ארפד הירשברגר שימש בכהונה בשנים 1917–1921; בשנת 1922 ביקר לעתים בקהילה הר' יחזקאל הרמן קאופמן, רבה של וירוביטיצה, אחריו בא הרב לזר מרגליות, עד 1923; משנת 1924 ועד 1941 כיהן הרב ד"ר ישראל כהן (אשר נספה במחנה־המוות הקרואטי יאסנובאץ).

החזנים היו: ליאון וולפנזון ויוסף שפיגלר.

ראשי הקהילה

ז'אק הירשלר, סוחר חיטה — עוד מלפני מלחמת־העולם הראשונה, וזמן־מה גם לאחריה; זכה לאות־הצטיינות אוסטרי.

אחריו באו, לפי הסדר:

— ד"ר ארנולד פולגראם, עורך־דין.

— ד"ר ריבדד שטיינר.

— מילן רייך, סוחר (נספה במחנה יאסינובאץ). הגבאי היה ארתור קולמן, ובראש אגודת הסעד של הנשים היהודיות עמדה הגב' הרמונה אייזנשטיין.

השואה

כבר ב־29 באפריל 1941 רוכזו היהודים בין חורבות בית־החרושת "דניצה" הנ"ל, ע"י הפאשיסטים הקרואטיים — האוסטָאשָה — מיד אחרי כינון שלטונם במקום, ביחד עם סרבים ושמאלנים אחדים. משם הובלו היהודים שנותרו בחיים ליאדובנו (Jadovno) ליד העיר גוספיץ' (Gospić), ומשם הועברו הנותרים בחיים, באמצע אוגוסט 1941, לאושוויץ. מיהודי קופריווניצה הומתו אחדים אף במחנות קרוש'צ'יצה (Kruščica), ג'אקובו (Djakovo), ובעיקר ביאסינובאץ (Jasenovac).

בית־הכנסת חולל ושימש מחסן לכובשים — השליטים הפאשיסטיים בעת המלחמה. אחרי השחרור נקבע בכניסה ל"דניצה" שלט, המעיד ששם היה מחנה־הסגר של האוסטאשה, ללא ציון מיוחד לגבי הקרבנות היהודיים. בבית־החיים קיים לוח־זיכרון לחללי מלחמת־העולם הראשונה (עשרה); בשנת 1975 נוספה מצבה "לזכר 214 ילדים, נשים וגברים שנטבחו, חפים מכל פשע, במחנות הפאשיסטים בשנים 1941–1945". את המצבות הנ"ל תכנן האדריכל סלבקו לוי (Löwy) מבני הקהילה. מספר הניצולים הוא מזערי.

אחרי השואה והעליות ארצה בשנים 1948–1949, נותרו בקהילה רק חמישה זקנים. בבית־הקברות הוקמה מצבה קיבוצית לזכר החללים.

יו"מ

Bilten, 20.2.1976.
Podravske novine, I. br. 9, Koprivnica, 26.4.1930.
Ž, 22.1.1919, 22.12.1923, 14.7.1939, 26.1.1940.
R. Blam, O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i o njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji (ms).
Dr. Leander Brozović, *Gradja za povijest Koprivnice*, vol. 3 (s.d.).
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Božena Loborovec, I danas te zovem, Zlata, *Glas Podravine*, 28.11.1975. Idem, Ivin Vrh, *Bilogorski Planinar*, no. 3, 1980.
Dragutin Peletar, *Podravina*, Koprivnica 1973.
J. Romano, *Žrtve i borci*, p. 105.

קיקינדה Kikinda (Velika Kikinda) (בהונגארית Nagy-Kikinda).

חבל באנאט (Banat), בגליל ויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1825			238 (כולל כפרי הסביבה)
1840		50	
1900	24,843	200	777
1921	26,796		526
1931	28,400	130	415
1940			512
1947			37
1968	35,000		20

עיר בצפון־מזרח באנאט, קרוב לגבול המשולש בין הונגאריה, רומניה ויוגוסלאוויה. תעשייה כבדה (ברזל, קרונות־רכבת) וקלה. מרכז מסחרי אזורי חשוב.

יהודים הגיעו לשם עוד במחצית השנייה של המאה ה־18; לפי מסמך בית־הדין העירוני, בוטל, בשנת 1784, האיסור על מסחרם של יהודים בעיר. בשנת 1791 נתבע בתביעה אזרחית הפונדקאי מוריץ (חסר שם־המשפחה), ובשנת 1793 יש עדות על יהודי בשם פיליפ וולף, שהוחרמה אצלו חבית יין בתור "קונטראבאנדה", ואילו הוא טען, שבעצמו הכין יין כשר להספקת צורכיהם של יהודי העיר וסביבותיה.

בין הסוחרים והיזמים הראשונים שיש עליהם עדויות נזכרים יוסף שְוימר, שהיה בעל טחנות־רוח ועסק במסחר מגוון במחצית הראשונה של המאה ה־19, וכן שאנדור לוו, בעל בית־חרושת לרהיטים.

תושביה הוותיקים של העיר היו ברובם סֶרבים, שמדי־פעם התמרדו נגד השלטון ההונגארי, שלטון שהואשם, בין השאר, בכך שהוא מנסה "להוריד את הסרבים למעמדם של היהודים".

בשנת 1840 חוקק ע"י המועצה ההונגאריה, שמושבה היה בבראטיסלאווה (פוז'ון' — בהונגארית), חוק המתיר ישיבת־קבע לזרים, בתנאי שנולדו בהונגאריה ושקיבלו רשיונות־שהות זמניים כחוק. מאז עלה מספר המתיישבים.

בתור רבה הראשון של העדה כיהן פ. דומינוס. אחריו כיהן ד"ר משה רוזנשטיין.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1880. בית־העלמין הוקם באותה תקופה.

בעת החדשה

בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם כיהנו בתור ראשי הקהל: יעקב ביראן, ליאופולד פולאצ׳ק, הלר ומקס שנברגר, ובזמן הקרוב יותר לימינו — מקס גוטמן, בנקאי, ווילים ריין. הגבאים היו שמעון נאפוסי וקרל קאופמן. ב״חברה קדישא״ פעלו יעקב פרנקל ומשה גולדשטיין. הקהילה הפעילה ״תלמוד־תורה״, בהשגחתם של ו. ריין ומרטין ברגר, ובו למדו כ־30 ילדים. על ״גמילות־חסד״ הופקד מ. גוטמן. הרב היה ד״ר וילים שטיינר (איבד עצמו לדעת עם כניסת הגרמנים לעיר). החזן האחרון היה — וולקנפלד.

אגודת ״מכבי״ לטיפוח ספורט בין בני הנוער נוסדה בשנת 1920. באותה תקופה פעלה גם קבוצת ״האזינה״ (כדור־יד לנשים) בשם ״קוסובו״, שהשתתפה בתחרויות בין־עירוניות במסגרת הכנסים השנתיים של הנוער היהודי.

הקהילה ניהלה גם בית־ספר עממי משלה מאז שנת 1877 לפחות, ואף זכתה להקצבות ממלכתיות בשבילו.

באגודת הנשים עסקו הגברות פרנקל ומסינגר.

פעילות ״ויצו״ היו אתלקה ביכלר ואלה ארדש.

בראש הסניף הציוני עמדו אבא־בלה שטיינר, אמיל אֶרדש, ד״ר אימרה דאוואש ודוד רבינוביץ׳.

יהודי הסביבה — מוקרין, אַרנג׳לוֹבוֹ, נוֹבָה קאנ׳יזָה, באשאייד, טורדה ועוד — נזקקו לסיוע דתי־פולחני מק״ק קיקינדה.

בעת השואה סבלו יהודי קיקינדה, כמו כל אחיהם שבבאנאט, הן מידי השוואבים המקומיים (״פולקסדויטשֶה״) והן מן הצבא הגרמני שהשתלט על האזור באביב 1941.

באוגוסט 1941 נתקבלה החלטה על גירושם למחנות, ואכן הדבר בוצע תוך השפלות ובאכזריות רבה. יהודי קיקינדה הובלו למחנה ליד נוֹבי־בָּצֶ׳י ומשם הובלו למחנה־המוות ״סָאיימישטֶה״ בבלגראד, ואלה שעוד נותרו בחיים, הושמדו שם, גברים, זקנים, נשים וטף.

הקהילה לא חודשה, ואין עוד יהודים בקיקינדה.

בשנת 1947 הוקמה מצבה לזכר החללים.

א״י: B-428.

JP, 1959, no. 9–10, p. 38.
Ž, 29.4.1938, 30.9.1938, 3.9.1939, 17.5.1940.
JNK, 1929–30 (5690), 1935 (5696), 1939–40 (5700), 1940–41 (5701).
Dr. S. Borovszky (Ed.) *Torontál vármegye*, Budapest, 1898.
D. Čolić, Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik 4*, 1979, pp. 123–125.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).

קריז׳ווצי Križevci (בהונגארית Körös, בגרמנית Kreuz), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1844		10	
1890			364
1899		82	
1900			365
1910			351
1921	4695	88	210
1931	7035		183
1941			119
1960	6642		2

עיר השוכנת לרגלי ההר קאלניק, בצומת־הרכבות זאגרב־קופריווניצה וקריז׳ווצי־ביילובאר. בסביבה מכורות פחם, ובמקום נמצא מרכז תעשיות פלדה, חומרי־בניין, מזון וכו׳. היישוב הוזכר לראשונה במאה ה־12 ובמאה ה־13 כ״עיר חופשית״ מוכרת ע״י המלכות. מאז ואילך היה מתכנס בעיר לעתים מזומנות בית־הנבחרים הקרואטי (ה״סאבור״). הנודע ביניהם הוא ״הסאבור עקוב־הדם״ שבו נרצח הבאן (נציב המחוז).

במאה ה־16 פשטו הטורקים פעמים אחדות על העיר.

יהודים הגיעו למקום במאה ה־18 מהצפון — מבורגנלנד וממוראוויה דרך הונגאריה, בתור רוכלים, על אף האיסור של ה״סאבור״ משנת 1729. הם התיישבו קבוצות קבוצות, ראשית בכפרי הסביבה, ואח״כ בעיר עצמה. הסוחרים היהודיים נאלצו לשלם ״מס הסובלנות״ ואף מיסי־עיזבונות להנהלת העירייה. יש ראיות, כי עוד בשנת 1770 היה קיים הנוהג, שיהודים שילמו את המס — שני פלורינים לגולגולת, ומכאן גם אישור לנוכחותם, ז.א. לקיומם המוכר. מס זה שולם, למשל, מעיזבונו של יהודי, עוד בשנת 1824. בשנה 1829 קיים הרב וולף לוי קידושין בעיר (הנישאים היו אלברט הארטמן מזאגרב ויוהנה כהן ממאטרסדורף).

עד הקמת הקהילה בשנת 1817 לימד שם תורה ומצוות המלמד יעקב פרידלנדר. בשנת 1830 הוכר יעקב בריאר רשמית (״רוכל לשעבר״) כתושב העיר.

הקמת מוסדות הקהילה

בית־קברות יהודי הוקם בשנת 1840. במקביל נוסדה גם ״חברה קדישא״. הפנקס שלה, שנוהל תחילה בגרמנית — עד 1878 — ומאז בשפת המדינה, נשתמר כמוזיאון היהודי בבלגראד.

הקהילה נוסדה בשנת 1844. בראשה עמד במשך ימי דור —

אדם ברייאר (עד 1862), ואחריו — בשנים 1862–1869, היה היו״ר יעקב ברייאר.

בעת ייסוד הקהילה התגוררו בעיר המשפחות ברייאר, פשֶׁרהוֹף, בנדיקט, דוברין, ניימן, ליפמן הופמן, ובסביבות העיר — המשפחות גרינהוט, סקסל (רָוֵן) ומונדשיין (וְרבוֹרֶץ).

עוד לפני ייסוד הקהילה, השתתפה משלחת מקריז׳ווצי, ביחד עם יהודי קרלובאץ, ואראז׳דין וסיסאק — בכנס הקהילות הקרואטיות בזאגרב. משם העבירו עצומה — ביום 23 באפריל 1843 — לסאבור (העצומה הייתה השנייה מסוגה, ובה דרישה להעניק ליהודים זכויות אזרח).

בין פעילי ״חברה קדישא״ ידועים מאברו ברייאר, הינקו פשרהוף, אשר היה יו״ר במשך 25 שנה, ומשנת 1899 עד אפריל 1941 (עד השואה) שימש בתפקיד זה יעקב הירשל, וסגנו היה וילקו שוורץ.

המהגרים מהצפון ומהמערב הסתגלו מהר למדיי לתנאים המקומיים, לרבות החלפת שפת דיבור וכתיבה מגרמנית, או מהונגארית, בקרואטית. הדור הצעיר חדל להיות דו־או תלת־לשוני כבר בראשית המאה הנוכחית, ובין שתי מלחמות־העולם הושלם תהליך הקרואטיזאציה.

מרבית חברי הקהילה היו סוחרים (אשר בראשית דרכם רק ביקרו בירידים שבסביבה), אך היו ביניהם גם רופאים, רוקחים, עורכי־דין, מהנדסים, תעשיינים (לבנים, טחנות־קמח), בעלי מלונות ומסעדות, פקידים ומנהלי בנקים, קצבים, סנדלרים, מורים וכו׳.

באמצע המאה ה־19 חל גידול במספר המשפחות שהתיישבו במקום. בשנת 1844 ניזוק בית הקהילה משריפה. בעקבות האסון נתקבלה תרומה — 500 כתרים — מאת הבארון רוטשילד. בני הקהילה השתתפו במשלחת־ההודיה של 1860, שיצאה מקרואטיה אל הקיסר פרנץ־יוסף, לאחר שהלה העניק ליהודים זכות לרכוש נכסי דלא־ניידי.

הקהילה התפתחה במיוחד בהנהגתו של מרקו ברייאר, ששימש בראשה במשך 38 שנה, בתקופת התגברותה של התנועה הלאומית הקרואטית. על אף היותו פאטריוט קרואטי, הופיע ברייאר לעתים גם בתור יהודי גאה. עם זאת סייעה הקהילה גם לארגוני הסטודנטים היהודיים. בעת פרעות קישינב (שנת 1905) השתתפו בני הקהילה בהתרמה לעזרת הקרבנות.

בשנת 1909 השתתף המהנדס פישר בשם ק״ק קריז׳ווצי בכנס קהילות קרואטיות בזאגרב. משנת 1921 היה מזכיר

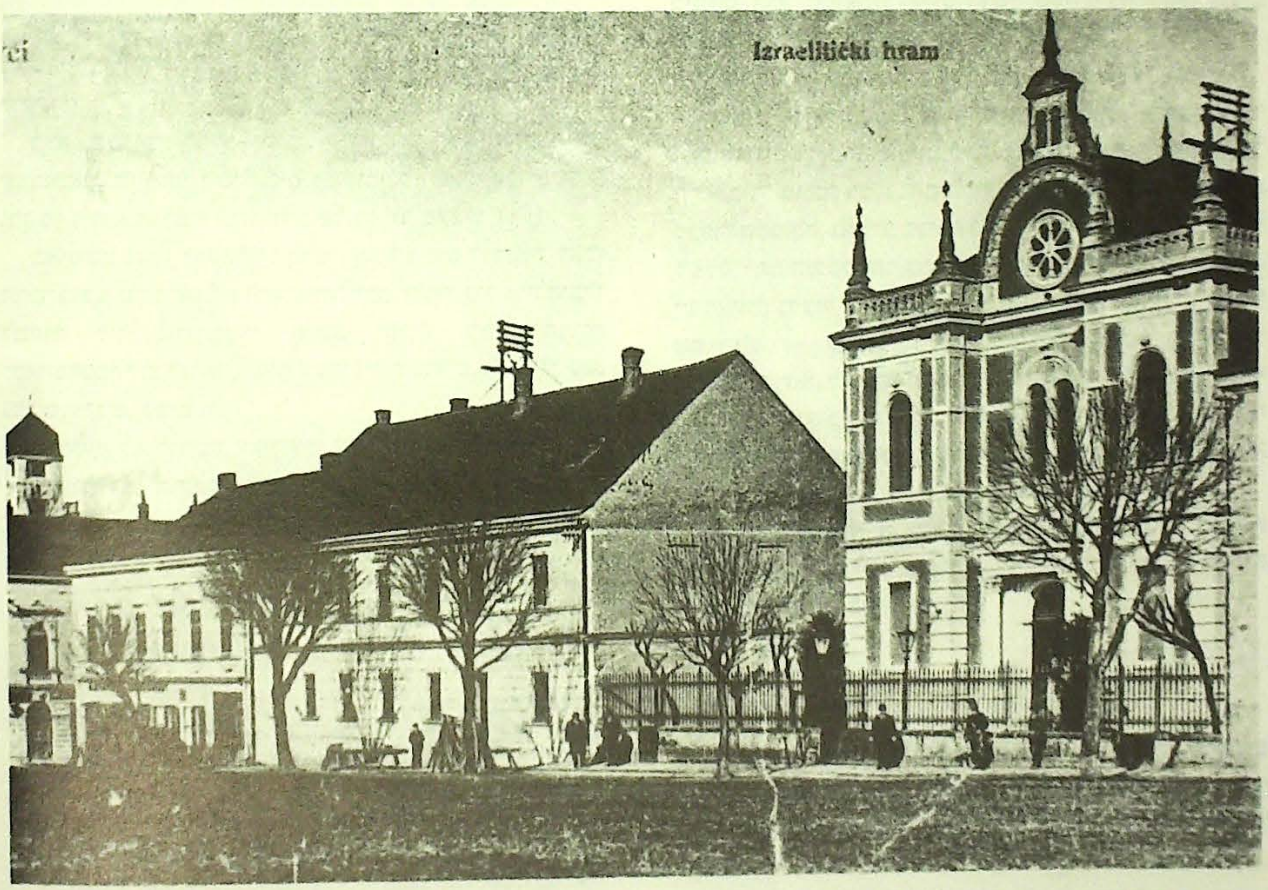

אדם ברייאר (עד 1862), ואחריו — בשנים 1862–1869, היה היו״ר יעקב ברייאר.

בעת ייסוד הקהילה התגוררו בעיר המשפחות ברייאר, פשֶׁרהוֹף, בנדיקט, דוברין, ניימן, ליפמן הופמן, ובסביבות העיר — המשפחות גרינהוט, סקסל (רֶוַן) ומונדשיין (וְרבוֹרֶץ).

עוד לפני ייסוד הקהילה, השתתפה משלחת מקריז׳ווצי, ביחד עם יהודי קרלובאץ, ואראז׳דין וסיסאק — בכנס הקהילות הקרואטיות בזאגרב. משם העבירו עצומה — ביום 23 באפריל 1843 — לסאבור (העצומה הייתה השנייה מסוגה, ובה דרישה להעניק ליהודים זכויות אזרח).

בין פעילי ״חברה קדישא״ ידועים מאברו ברייאר, הינקו פשרהוף, אשר היה יו״ר במשך 25 שנה, ומשנת 1899 עד אפריל 1941 (עד השואה) שימש בתפקיד זה יעקב הירשל, וסגנו היה וילקו שוורץ.

המהגרים מהצפון ומהמערב הסתגלו מהר למדיי לתנאים המקומיים, לרבות החלפת שפת דיבור וכתיבה מגרמנית, או מהונגארית, בקרואטית. הדור הצעיר חדל להיות דו־או תלת־לשוני כבר בראשית המאה הנוכחית, ובין שתי מלחמות־העולם הושלם תהליך הקרואטיזאציה.

מרבית חברי הקהילה היו סוחרים (אשר בראשית דרכם רק ביקרו בירידים שבסביבה), אך היו ביניהם גם רופאים, רוקחים, עורכי־דין, מהנדסים, תעשיינים (לבנים, טחנות־קמח), בעלי מלונות ומסעדות, פקידים ומנהלי בנקים, קצבים, סנדלרים, מורים וכו׳.

באמצע המאה ה־19 חל גידול במספר המשפחות שהתיישבו במקום. בשנת 1844 ניזוק בית הקהילה משריפה. בעקבות האסון נתקבלה תרומה — 500 כתרים — מאת הבארון רוטשילד. בני הקהילה השתתפו במשלחת־ההודיה של 1860, שיצאה מקרואטיה אל הקיסר פרנץ־יוסף, לאחר שהלה העניק ליהודים זכות לרכוש נכסי דלא־ניידי.

הקהילה התפתחה במיוחד בהנהגתו של מרקו ברייאר, ששימש בראשה במשך 38 שנה, בתקופת התגברותה של התנועה הלאומית הקרואטית. על אף היותו פאטריוט קרואטי, הופיע ברייאר לעתים גם בתור יהודי גאה. עם זאת סייעה הקהילה גם לארגוני הסטודנטים היהודיים. בעת פרעות קישינב (שנת 1905) השתתפו בני הקהילה בהתרמה לעזרת הקרבנות.

בשנת 1909 השתתף המהנדס פישר בשם ק״ק קריז׳ווצי בכנס קהילות קרואטיות בזאגרב. משנת 1921 היה מזכיר

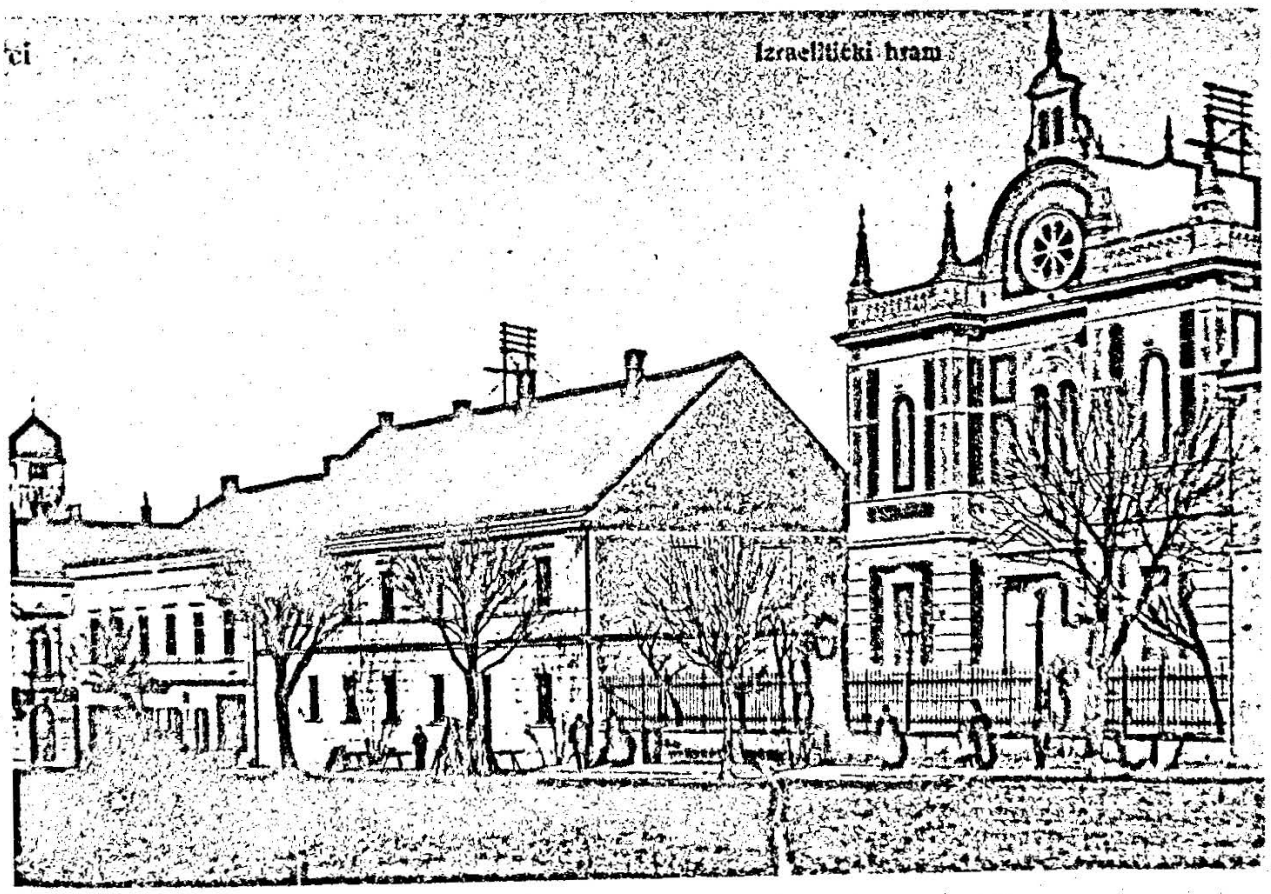

הקהילה לדיסלב הירשברגר, אשר ניהל במשך זמן רב את ספרי המעמד האישי.

בהשקעה של 45,000 פלורינים הוקם בית־הכנסת בשנת 1895. בלוח־הזיכרון שהוטמן באבן־הפינה של בית־הכנסת כתוב "לתפארת עדתנו". מאז אמרו "יזכור" לעילוי נשמתו של אדם ברייאר הנ"ל — כמייסד הקהילה והוסיפו את שמו של הרצל.

ראשי הקהל בעת החדשה

בשנים 1869–1875 שימש הינקו פשרהוף בתפקיד יו"ר הקהילה. בשנת 1875 נבחר מרקו ברייאר, בנו של יעקב ברייאר, אשר שימש כיו"ר ברציפות עד שנת 1913, אחריו נבחר איגנץ ברייאר, ששימש בתפקיד זה עד שנת 1919. בשנת 1920 היה אנטון כ"ץ ליו"ר ובשנים 1920–1930, ושוב משנת 1931 עד ינואר 1940 — אלכסנדר גולדשמידט. בשנת 1930 היה היו"ר ארנולד הופמן, ומינואר 1940 ועד אפריל 1941 ל'יודוויט שטראוס. הוא היה היושב־ראש האחרון של הקהילה עד לחיסולה בידי המשטר האוסטאשי.

אגודות יהודיות

אגודת נשים נוסדה בשנת 1920. היא נוהלה ע"י הגברות דבורה הירשל ושארלוט גולדשמיד.

האגודה הציונית הראשונה נוסדה בפברואר 1907 ע"י דרגוטין פשרהוף, ל'יודביט שטראוס, קארלו רוזנטל וד"ר דרגוטין וייס (רופא העיר מאז 1901). הנוער היהודי התארגן בשנת 1913 ב"בני ישראל", בראשותם של ד"ר ז'יגה בריל, ז. הירשל, ב. גרוסמן, ול. שטראוס. בראש הסניף הציוני במלכות יוגוסלאוויה עמד ל'יודביט שטראוס. אחר־כך עד לשואה — רוברט פשרהוף. בין ראשוני הציונים במקום היה המהנדס וילים הירשל (שהיה חבר "בר גיורא", היא אגודת הסטודנטים הציונים בווינה). נציגת הקרן־הקיימת הייתה הגב' זורה הירשל־הירשברגר. עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה נתקיים שם מועדון ציוני, ובשנת 1911 ביקר בו ד"ר אלכסנדר ליכט. באותה תקופה עלה בידי העסקנים הציוניים להתגבר על מגמות של התבוללות ולנווט את חיי העדה על־פי תפיסה ציונית מתקדמת.

מלחמת־העולם הראשונה

בעת מלחמת־העולם הראשונה גויסו כמעט כל הגברים לשירות בחזיתות השונות. שישה מבני קהילה קטנה זו נפלו בחזית הרוסית והאיטלקית. בבית־הקברות הוקמה אנדרטה לזכרם, ועליה חקוק "הצבי ישראל על במותיך חלל — איך נפלו גבורים".

בין שתי מלחמות־העולם

בתום מלחמת־העולם הראשונה ירד מספר חברי הקהילה, מאחר שחלקם עברו לזאגרב ולערים אחרות, וכן מפאת צמצום הילודה ועליית התמותה. חרף עובדות אלו חלה בתקופה זו פריחה בתנועה הציונית, בפעילות הציונית בקרב הנוער, ובתרומות לקרנות הלאומיות. לכבוד אגודת "בני־ישראל" ניטעה, בשנת 1919, חורשה בארץ־ישראל. בשנת 1918 ו־1919 השתתפו חברי הקהילה בפעולה "עזרה לארץ־ישראל" ונאסף סכום נכבד, אף־על־פי שקהילת זאגרב התנגדה לפעולה זו.

בשנת 1925 נהפכה "בני ישראל" ל"אגודה הספרותית לנוער יהודי" ופעלה במסגרת ברית הנוער היהודי הארצית. בשנים האחרונות לפני השואה בוצעה הפעולה החינוכית בקבוצות, קודם במסגרת "אחדות העולים" ואחר־כך ב"קדימה". אגודת "בני ישראל" קיימה ספרייה נאה משלה משנת 1943 ואילך. ספרייה זו תרמה תרומה ניכרת לחיי התרבות בקרב היהודים. הנוער הציוני קיים קשר עם עמיתים שבערים הסמוכות והשתתף בכינוסים, בוועידות ובמחנות. מתוכו עלו חלוצים לארץ־ישראל, והשתקעו בקיבוצים גת ומרחביה. מבין העולים התנדב אלימיר שוגר ליחידות ארץ־ישראליות במסגרת הצבא הבריטי, ונפל במלחמה נגד הנאציזם בצפון־אפריקה.

"ויצו" נוסדה במאי 1927. היו"ר הייתה אוגוסטה וייס, ועזרו לידה אדלה וייס, ורה שוורץ וזורה הירשברגר. הגב' הירשברגר הייתה זמן מסוים חברה במועצה הארצית של "ויצו".

פעולת הקרן־הקיימת התנהלה משנת 1908. בראשה עמדו זורה הירשל־הירשברגר וארנולד הופמן.

בראש הפעולה למען קרן־היסוד עמדו פליקס ויינברגר, זדנקו הירשל, ובשנים 1938–1941, לדיסלב הירשזון. חברי הקהילה תרמו בעין יפה אף לקרן זו.

היחסים עם הסביבה

יהודי המקום היו פעילים ביותר בחיי הכלכלה והחברה בעיר. יו"ר הקהילה, מרקו ברייאר, שימש כחבר מועצת העיר בשנים 1875–1905, וכסגן ראש העיר בשנים 1889–1895. אף אלכסנדר גולדשמידט (שירש תואר אצולה מאביו גיאורג — שקיבל אותו מידי הקיסר פראנץ יוסף ה־2 — כולל רשות להחליף שמו לשם מקביל בקרואטית) — היה במשך שנים רבות חבר במועצת העיר. מעניין לציין, כי בשלהי המאה ה־19 נמכרה, במכירה פומבית, הכנסייה ע"ש "הצלב הקדוש", שבה התקיימו כנסי הסאבורים הקרואטיים.

את הכנסייה רכש שמואל גולדשמידט. הוא תרם אותה לעירייה כאתר היסטורי.

יהודים היו בין מייסדי מוסדות הלוואה וחיסכון מקומיים. השתתפו גם בהקמת יחידת מכבי־האש ובניהולה, וכן

ב״ספרייה העממית״, שנוסדה בשנת 1861. חברי הקהילה היו פעילים בחיי התרבות כאמנים בהצגות תיאטרון, בקונצרטים וכיו״ב. כ״כ היו פעילים ב״מועדון מטפסי ההרים״ בהרי קאלניק. מן הראוי לציין, כי לעתים עברה התזמורת העירונית ברחובות העיר ב־א׳ דראש־השנה, כדי לברך את יהודי המקום בחגם.

יהודים בכפרי הסביבה

מספר ניכר של יהודים התגוררו בכפרים אלה. הם היו ברובם סוחרים שישבו במקומות הבאים: קאלניק, ורובוֶץ, צריקבנה, גרדץ, וויקובץ (משפחת רוזנברגר), אפאטובץ, רוון, דוברבה, נובי־מרוף, גורנ׳ה־רייקה, צ׳זמה ועוד. בשנת 1894 הגיע מספר היהודים הללו, שהשתייכו לקהילה, לכ־170. מספרם הלך ופחת במשך הזמן, וערב השואה התגוררו רק בודדים מחוץ לעיר.

כלי־קודש

בשנת 1829 פעל במקום וולף לוי בחור מ״מ לרב. ממקור נוצרי אנו יודעים, כי יעקב פרידלנדר, יהודי מזאגרב, עסק ״בהוראת הדת היהודית״ בשנת 1817. יוסף בהם שימש כרבה בפועל של הקהילה. בשנים 1866–1895 כיהן ליאופולד־לבוסלאב לייב כרב ומורה צדק, שזכה להערצה רבה בקהילתו.

בשנת 1876 קיבלה הקהילה היתר לנהל בית־ספר משלה, בניהולו של הרב לייב. בשנת 1894 נסגר בית־הספר מכיוון שכל המקצועות — ולא רק אלה המתייחסים לדת היהודית — נלמדו בו בשפה הגרמנית.

בשנת 1895 קיימה הקהילה מכרז למשרת הרב. נבחר ד״ר מאיר מקס אנגל, יליד הורודנקה, שלמד בסמינר הרבני בברלין וסיים גם פילוסופיה. הרב ד״ר אנגל פרסם חוברת בשם ״דברי אמת״, ובה תפילות ודיני אבלות. הספרון הודפס במקום בבית־דפוסו של גוסטב נייברג, ובו חלק עברי וחלק קרואטי, ובשנת 1906 פרסם הגדה לפסח לקוראי קרואטית. ד״ר אנגל לא מצא שפה משותפת עם ראשי הקהילה, ובשנת 1930 פרש לגמלאות, עבר לזאגרב, ושם הוצא להורג, בגין פעילות קומוניסטית כביכול, מטעם הפאשיסטים הקרואטיים. בשנת 1930 נתמנה בן־הקהילה ברנקו גרוסמן בתור מורה ליהדות בבית־הספר היסודי והתיכון, על־פי הסמכתו של רבה של זאגרב, הד״ר גברו שוורץ. הלה המשיך להדריך את בני הנוער המאורגן ב״בני־ישראל״ עד שנת 1940. משנת 1940 עד אפריל 1941 ביקר במקום, פעם בשבוע, הרב ד״ר גינסברג מביילובאר, לשם הוראת תורה ומצוות.

בתור חזנים ושוחטים פעלו ברנהרד לייב (1873–1898), ומשנת 1891 היה ליאופולד בוקסבאום החזן הראשי. הוא שימש בקודש עד לחיסול הקהילה. החזן בוקסבאום שימש זמן־מה יו״ר בפועל של ארגון החזנים. בשנת 1942 גורש יחד עם שאר בני קהילתו למחנה־השמדה.

השואה

השואה ירדה על יהודי קריז׳ווצי במלוא עצמתה, כמו על מרבית הקהילות בשטח שנכבש ע״י הצבא הגרמני ונמסר לידי ״המדינה הקרואטית העצמאית״ שהייתה כולה בידי מפלגת ה״אוּסטַאשָׁה״ הרצחנית.

כבר ימים ספורים אחרי הכיבוש, חולל בית־הכנסת — העוגב והריהוט הועברו לכנסייה המקומית, כן נופצו מצבות בבית־הקברות היהודי. אלה היו רק סימנים ראשונים לבאות: השפלה, החרמות רכוש, עבודות־כפייה וגירוש למחנות־המוות, החל מיוני 1941, כך שעד סוף אותה שנה כמעט לא נותרו יהודים שם. השואה לא פסחה אפילו על קומץ המומרים, שנטשו את יהדותם בשנת 1938.

מצד תושבי העיר הנוצריים לא הובעה כל הסתייגות או ביקורת נגד ההשפלות והרדיפות של האזרחים היהודים. ידוע לנו רק על מעין הזדהות בודדת — כאשר זמרת האופרה של זאגרב, בשם מילנה שוג, השתתפה בקבורתה של דבורה הירשל, וצעקה ברגש ״אני רוצה לראות שמישהו יאסור עליי להשתתף בלוויית דבורה...״.

אכן, ההשמדה הייתה מהירה וטוטאלית. יהודי קריז׳ווצי מצאו מותם במחנות־המוות, בין בקרואטיה עצמה (יאדובנו ויאסינובאץ) ובין באושוויץ. ניצלו רק מתי־מספר שהצליחו להגיע לשטחים שבשליטת האיטלקים.

אחרי מלחמת־העולם השנייה

אחרי השחרור נמצאו במקום בסה״כ 9 יהודים. בית־הכנסת לא הוחזר לייעודו. הוא הועבר, יחד עם בית־הקהילה הסמוך, ע״י איגוד הקהילות, לבעלות העירייה. הבניינים משמשים כעת בית־תרבות. במשך הזמן אף היהודים שחזרו לביתם תחילה, היגרו משם, או נפטרו. כיום גר במקום רק יהודי אחד.

ב״ג

אי״י: C-242.

אמת״י: HM/2/5070, a, b, c.

JIM, 4626, K1-1-1.

Bilten, 5.12.1982, p. 15;

JP, 1977, no. 9-11, p. 32.

Ž, 12.1.1919, 11.8.1919, 31.3.1920, 26.7.1939, 3.11.1939, 16.2.1940.

Kanonik Janko Berlé, Još nekoliko priloga povijesti Židova u Hrvatskoj, *Vjesnik*, vol. IV, p. 193 (vide infra).

Mirko Breyer, *Marko Breyer (1838–1908), Nekoliko listova uspomena uoči sedamdeset godišnjice njegove*, Zagreb-Križevci, 1908.
Godišnjak Izr. bogoštovne općine, Zagreb, 1927–28, p. 22.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Dr. Gavro Schwarz, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII stoljeću, *Vjesnik Zemaljskog Hrvatskog-Slavonskog i Dalmatinskog arhiva* III, (1901) pp. 13, 186, 188, 191; IV (1902) p. 3; V (1903) p. 13.
Idem, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50–tih godina XIX vijeka*, Zagreb, 1939, p. 51.

רובין' Rovinj (באיטלקית Rovigno).

חבל איסטריה (Istra), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

עיר שהועברה מאיטליה לידי השלטון יוגוסלאווי אחרי מלחמת־העולם השנייה.

נמל ועיר קייט ובה כ־8,000 תושבים. תעשיית־משקאות ושימורי דגים.

במאה ה־17 עסקו שם בני משפחת סטלה (אברהם ולוצ'יו) בהלוואות. הם באו לשם מגרמניה.

פעילות זו באה לקצה עם ייסוד המוסד הבנקאי "מונטי־די־פיאטה" הכנסייתי, בשנת 1772. מאז אין במקום יהודים.

A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Roma 1963, pp. 133, 177.

רוגאטיצה Rogatica

ברפובליקה של בוסניה והרצגובינה (Bosna i Hercegovina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1921	(מחוז) 32,113	57
1931	10,024	47
1940		44
1960	3,500	—

עיירה בבוסניה המזרחית, ובה קהילה ספרדית קטנה.

על־אף מספר חבריה המצומצם, עלה בידי הקהילה לבנות בית־כנסת, שנחנך חגיגית בראש השנה תרפ"ח/1928.

בראש הקהילה עמד הרוקח ש. פאפו, ולידו שימש כחזן שלמה פארדו. מספר קטן של יהודים חיו בכפרי הסביבה: פראצ'ה וז'יפה.

בשואה נספו יהודי המקום, והקהילה לא חודשה.

בשנת 1973 הוקמה מצבת־זיכרון לקרבנות הפאשיזם ב"פודרומניה", ז.א. למרגלות הר רומניה.

JG, Sarajevo, 14.9.1928.
JA, Vršac, 5690 (1929–30).
Spomenica 400, p. 244.

רומה Ruma

חבל סרם (Srem), בגליל וויוודינה (Vojvodina).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1921	50,645 (כל המחוז)		348
1931	13,403		261
1940		64	249
1947	20,000		10

עיר במרכז האזור הפורה סָרֶם, המשתרע בין הנהרות דאנובה וסאווה. צומת רכבות. תעשיות שונות (עורות, נעליים, מכונות חקלאיות, מזון, לבנים וכו'). ההתיישבות העירונית החלה במאה ה־17. האוכלוסייה מעורבת: קרואטים, גרמנים (שוואבים) וסרבים. יהודים התיישבו בדומה במשך המאה ה־18. מעידות על כך המצבות הישנות משנות ה־60 של המאה ההיא. הם עסקו במסחר דגנים, עצים, עורות. היו ביניהם בעלי־מלאכה, בעיקר סנדלרים וחייטים, וגם בעלי טחנות־קמח, בתי־חרושת ללבנים וכיו"ב. הראשונים מביניהם הגיעו כרוכלים וסוחרים זעירים, ללא רשות לישיבת קבע.

בין המשפחות העתיקות במקום היו: שטיינר, וסל, פופר, סקופאל.

הקהילה נתארגנה, כפי הנראה, בשלהי המאה ה־19. בשנות ה־80 שימש בקודש הרב עמנואל דויטש. בית־הכנסת נבנה בשנת 1935.

בעת החרשה ניהלו את הקהילה מקס הייטלר, דזידר

שלזינגר, יעקב פופר, פיליפ סקופאל ואדולף זומר. הרבנים היו ד"ר דיאמנט ווילים גולדשטיין, והחזנים — יצחק וייס, יוליוס הרשקוביץ' ופינגרהוט.

בראש אגודת הנשים עמדה הגברת רוזה גולדשטיין. בשנות ה־20 פעלה ברומה קבוצת "האזינה" (מין כדור־יד לנשים). בויצ"ו פעלה הגברת פליציה פופר.

הציונות חדרה לעיר בתום מלחמת־העולם הראשונה, כאשר נוסדה אגודת "תיאודור הרצל", שבראשה עמדו שמואל וסל ואלכסנדר פופר. באגודה היו בעיקר בני נוער, שהצטרפו אח"כ ל"אחדות הצופים", שמרכזה היה בזאגרב. בשנות ה־30, כמו במרבית הקהילות הקרואטיות, נהפכו "הצופים" ל"שומרים" ("השומר הצעיר").

הסניף הציוני הרשמי הוקם בשנת 1929, ובראשו עמדו: בתחילה הרב וילים גולדשטיין, ואח"כ דזידר שלזינגר. בין העסקנים היו עוד קרלו סקופאל, שמואל פולאצ'ק, אוטו פופר והגברות א. וייס ורוז'ה בראון. העיתונאי יוסף (יוז'י) הרשקוביץ' שימש ככתבם של ה"יידישה רונדשאו" ושל עיתונים יהודיים אחרים במערב־אירופה. (אח"כ היה פקיד הקרן־הקיימת־לישראל, ופעל במסגרת האגודה "בראטסבו" (אחוה) בבלגראד, שם נספה בשואה). נציג הקרן־הקיימת היה ארנסט קריסהאבר והממונה מטעם קרן־היסוד היה מארקו הייטנר.

משפחות יהודיות מכפרי הסביבה השתייכו לקהילה, ואלה שמות מקומות־מגוריהם: אינג'ייה, סטארה פאזובה, איריג, פופינצי, הרטקובצי, אֶרדֶביק, יאראק, גולובינצי, זורקה, קופינובו, טוורניק.

עד לעליית הנאצים לשלטון היו היחסים בין העדות השונות, לרבות בין יהודים ושוואבים, שפירים. כאשר הללו הפכו להיות "פולקסדויטשה" גברה המתיחות ונפסקו קשרי הידידות שהיו קיימים עד לאותו זמן. החל חרם על חנויות יהודיות, אך לא היו תופעות אנטישמיות חריגות.

השואה

עם נפילתה של יוגוסלאוויה באפריל 1941, נטלו לידיהם את השלטון בעיר אותם "פולקסדויטשה". חנויות נסגרו, התנועה הוגבלה, ויהודים נלקחו לעבודות־כפייה שונות. באביב 1942 גורשו היהודים ראשית לווינקובצי ומאוחר יותר לאושוויץ. משם חזר יהודי אחד בלבד, ו־190 הומתו.

כך הקיץ הקץ על קהילה קטנה וערנית זו.

במחתרת היוגוסלאווית במלחמת־העולם השנייה פעלו בני נוער אחדים, שהצליחו להצטרף לפארטיזאנים. הבולט ביניהם היה ארנולד ("נוקי") ריין, אשר ביהן אחרי השחרור כתובע כללי של וויוודינה ובשר המשפטים של סרביה.

א"א: D-426, B-137.

JP, 1973, no. 9–10.

Ž, 9.5.1919, 17.5.1919, 7.1.1927, 28.1.1927, 1.7.1938, 30.9.1938, 3.11.1939, 17.5.1940.

יקיר אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלאוויה, תל־אביב, תשל"א 1971.

R. Blam, O jevrejskim kulturno-umetničkim društvima i o njihovom značaju za održavanje Jevrejstva u Jugoslaviji (ms).

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

רייאקה* Rijeka (מקודם פיומה באיטלקית, Fiume).

חבל פרימוריה (Primorje) ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1781		25
1868	30,000	489
1895		1,600
1900		2,000
1910	49,722	1,696
1920	13,214	1,229
1940		136
1947	120,000	174

עיר־הנמל הראשית של יוגוסלאוויה. מרכז מחוז קוארנר. העיר ידועה עוד מהתקופה הרומית. בימי־הביניים התיישבו במקום קרואטים. מראשית המאה ה־16 השתלטה ונציה על האזור ואח"כ השתייכה העיר לקיסרות ההאבסבורגית. בשנת 1717 הוכרזה כנמל חופשי, ובמחצית השנייה של המאה ה־18 הייתה קשורה להונגאריה. במאה ה־19 עברה העיר תהפוכות מדיניות שונות, אך מ־1919 (רשמית מ־1924) ועד 1945 הייתה בשלטון איטליה. בין שתי מלחמות־העולם הייתה העיר חצויה ע"י גשר, שמעברו האחד העיר סושאק (Sušak) שביוגוסלאוויה, אשר התפתחה, מאמצע המאה ה־19, כפרברה של פיומה־רייאקה, ומעברו השני — העיר בריבונות איטלקית. בסושאק היוגוסלאווית התארגנה קהילה קטנה שהייתה קשורה לאיגוד הקהילות בבלגראד. בראש העדה עמדו מילן פירסט וולדימיר שוורץ ושלמה מאוטנר. מורה הדת (עד לשואה) היה אליעזר־אוטו דויטש. מאז 1947 שתי הקהילות מאוחדות. יו"ר ויצ"ו היתה עדה ביר.

* כולל סושאק (Sušak)

התיאור דלהלן דן בעיקר בפיומה עד לאיחודה ולשינוי שמה לרייאקה דהאידנא. ברייאקה תעשיות שונות, שהחשובות שבהן הן בניית אניות, מספנה ומבדוק, ובתי הזיקוק.

הופעת היהודי הראשון הינה מראשית המאה ה־16, כאשר הוזכר בתעודות שמו של "מושל (משה) פ'יוס" שחתם שמו בעברית על קבלות. הוא הלווה כסף בריבית לבני האצולה, וספק אם היה תושב־קבע במקום. בשנות ה־20 של המאה ההיא עבר לאייזנשטאט שבאוסטריה.

נראה, שקהילה של ממש נתארגנה רק בסוף המאה ה־18 (אישור להקמתה ניתן בשנת 1781), אם כי פקדו את הנמל, מדי פעם, סוחרים יהודיים מערי איטליה, מיוון, מטורקיה ומשאר אזורי הבאלקאן. המתיישבים היהודים מוצאם מסלובאקיה, מהונגאריה ואף מפולין. התפילות התנהלו על־פי "מנהג אישפלאטרו", דהיינו ספליט (ר' שם).

בית־התפילה היה בעיר העתיקה, ומשנת 1832 לפחות, נקרא הרחוב המוליך אליו "רחוב בית־הכנסת" (Calle del Tempio). אחד הספרים שבהיכל הינו מתנתו של יצחק פארדו משנת 1789, שבא מדוברובניק (ר' שם).

במאה ה־19 עמד בראש הקהילה נתן כהן. כאשר נשרף ביתו, אבד גם ארכיון העדה.

הרבנים הראשונים בסוף המאה ה־19 היו: אדולפו צ'רלוצ'י ואדולף גרלוצי. יו"ר הקהילה היה, במשך 37 שנה, שבתאי לוי מאנדולפו, ואחריו בה הרמן נייברגר. סגנו היה ד"ר הנריק סאכס, עו"ד. "חברה קדישא" נוסדה בשנת 1885 ע"י אנטוניו מטרסדורפר ויוסף טרויטש. מאוחר יותר עסקו במצווה זו יוסף הארטמן ודז'ה קמן.

בניין הקהילה נתרם ע"י משה הלוי, בשנת 1832.

בית־הכנסת החדש נבנה בשנים 3–1902. ידוע, שבית־העלמין הישן נחרב בשנת 1870, וחדש נבנה ב־1905 במקום בשם קוזאלה (Kozala). בית־קברות זה קיים עד היום, ובו קרוב לאלף מצבות.

במשך 1928 הוקם בית־תפילה נוסף (אורתודוקסי), אשר נשתמרו בו 4 ספרי־תורה. בשיא פריחתה של קהילה זו היו בה כ־400 ראשי אב. בין היהודים הראשונים ששהו בעיר היו המשפחות שטיינברג, פרקש, פנסו ופיאצה. מסוף המאה ה־19 היו בעיר פעילים ציוניים, כגון דוד ויניצקי, שהפיץ את השקל, ויוסף לזרוס שהתכתב עם ד"ר הרצל בווינה. במות המנהיג בשנת 1904, נשלח מפיומה מברק תנחומים למרכז הציוני בווינה, בחתימת יעקב בראמר.

ליד בית־הקברות הישן נתקיימה "זואקה" (Zucca קיצור מ־Zudecca), דהיינו מעין רובע יהודי, אך לא נותר ממנו זכר.

בין שתי מלחמות־העולם הפעילו את הקהילה ד"ר פרידמן והרמן קליין; הרב היה ד"ר יוסף פראנק, ואחריו אדולף בראון, והחזנים היו רוזנבאום זיסקינד ויוליו פליישמן.

בראש "אגודת הנשים" עמדה הגב' גיזלה קאלמאר.

בעיר פעל גם "חוג הנוער היהודי" (Circolo Giovanile Ebraico), שבראשו עמדו: פרנצ'סקו פולגאר, מארקו פיאטרי, גראניץ, דייטל ויעקובוביץ'.

חברי הקהילה היו פעילים גם באגודות ספורט מקומיות, ובייחוד הייתה ניכרת השתתפותם ב"אגודת שוחרי מוסיקה" (קלאסית).

לקהילה היה גם בית־תפילה ברח' גלוואני (כיום פיליפוביצ'בה), שלא נפגע. שם התפללו אשכנזים בעיקר. ראש הקהילה הזו היה ארנסט ברגר והרבנים — מאיר ליפשיץ ודוד וקסברגר.

יהודי העיר עסקו בעיקר במסחר, ביצוא ובבנקאות. היו שם גם עורכי־דין, מהנדסים ושאר בעלי מקצועות חופשיים.

השואה

אף כי באפריל 1941 סופחה העיר למדינה הקרואטית, שלט בה הצבא האיטלקי, ואז לא היו רדיפות. אדרבא, הודות לפקיד המינהל האיטלקי פאלאטוצ'י (Dr. Giovanni Palatucci) אף ניצלו אחדים מיהודי קרואטיה ע"י העברתם לאיטליה. ואולם, עם כניעת איטליה, בספטמבר 1943, נכנס הצבא הגרמני, והיהודים הנותרים שם גורשו לאושוויץ, דאכאו ורוונסבריק. יתר־על־כן, בית־הכנסת הגאה, בטגנון בארוק מאוחר, פוצץ ונהרס עד היסוד, ב־25 בינואר 1944, ע"י חבלני ה"וואהרמאכט". אז נשרף גם ארכיון הקהילה.

מספר הקרבנות של קהילה זו נאמד ב־260 נפש, וביניהם אליעזר דויטש הנ"ל.

אחרי השחרור הוקמה הקהילה מחדש. בראשה עומד יוסף אנגל, ומסונפים אליה עוד מספר יהודים המתגוררים באופאטייה ובפולה. בשנת 1958 הוקמה מצבה "לזכר קרבנות הפאשיזם" ליד משרדי הקהילה. מראשי הקהילה יש עוד להזכיר את ארמניו קליין וחיים ברגר.

אי"י: ב' 234–B.

JA, Beograd, 1959–60.

Spomenica 50 (1919–1969) Savez Jevrejskih Opština Jugoslavije, Beograd 1969, p. 143.

Jevrejski Kalendar 5743, Beograd, 1982–3.

Magyarország Vármegyei és Városai (Ed's: Dr. Sziklay, Dr. Borovszky), Budapest, 1898.

שאבאץ Šabac

חבל מאצ'ווה (Mačva), ברפובליקה של סרביה (Srbija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1840			83
1862		25	91
1896			91
1900	8,894		232
1921	9,231		70
1931	12,566		68
1940			83
1961	35,000		—

עיר במערב סרביה, על נהר סאווה, מרכז האזור מאצ'ווה. בעבר תחנת־יצוא חשובה: שזיפים, חיטין, חזירים ושאר תוצרת חקלאית. בעיר מפיקים אבץ ויש בה תעשיות כימיות. יש בה מבצר מהמאה ה־15. במאות ה־16 וה־17 התנהלו שם קרבות בין האוסטרים והטורקים.

יהודים ספרדים התיישבו בשאבאץ במחצית הראשונה של המאה ה־19 ועסקו ברוכלות ובמסחר. במשך הזמן התפתחה יריבות חזקה מצד הסוחרים הסרביים המקומיים, אשר ניסו לסלק מהמקום את התגרים היהודיים. תופעה זו הייתה שכיחה גם בשאר ערי־השדה בסרביה, ובהשפעת חוגים אלה אף נאסרה רשמית ישיבתם של יהודים על־פי צו הנסיך אלכסנדר לבית קראגורג'ה משנת 1861. ברם, הצו לא בוצע במלואו.

עוד בשנות ה־30 של המאה ה־19 פעל שם רופא, ד"ר שלמה עזריאל, כנראה בתור רופא העיר, שכן קיבל משכורת מהנסיך מילוש אוברנוביץ' בשנת 1833.

בשאבאץ נותרו יהודים, אך מצבם הכלכלי היה קשה, ובראשית שנות השישים נתארגנה קבוצה של כ־20 משפחות, בהנהגתו של חיים גבריאל נחמיאש, לעלייה ארצה. על אף קריאות ובקשות שהופנו לכי"ח ולסיר משה מונטיפיורי, הדבר לא יצא לפועל, אם־כי העסקן הנ"ל (שחתם איגרותיו ורישמותיו העבריות בתור "המשתדל" או "חג"ן") ביקר בארץ פעמיים, והרבנים יהודה אלקלעי* וצבי־הירש קאלישר עודדו את הקבוצה וניסו לסייע בידה, אך ללא הועיל.

בראשית שנת 1865 נרצחו שני יהודים בעיר (יעקב אלקלעי ושלמה אבינון). העניין עורר בזמנו סערה גדולה בעיתונות העברית והיהודית של הזמן במערב אירופה ובמזרחה ואף גרם להתערבותם של הקונסולים הזרים, בעיקר של הקונסול הבריטי. באותה תקופה התנהל מאבק נגד ההגבלות ששלטונות סרביה הטילו על מסחרם ועל שהותם של היהודים (מחוץ לבלגראד הבירה). מאבק זה נסתיים בביטול ההגבלות (לפחות רשמית) רק אחרי הקונגרס של ברלין בשנת 1878, בו נדונו ההפליות שמהן סבלו בעיקר יהודי רומניה, אך במידה פחותה גם יהודי סרביה.

את התפרצות הזעם העממי, שבא לידי ביטוי בולט ברציחתם של שני הסוחרים היהודיים הנ"ל ובגירושו של סוחר אנגלי שנזדמן לרגל עסקיו בשאבאץ (שטרן), יש לראות על הרקע של ההתחרות המסחרית האכזרית, וכן השפיעה ההסתה הפרועה שהתנהלה נגד היהודים בעיתון "סווטוביד" (Svetovid) שהופיע בבלגראד, מה גם שבאותה תקופה הייתה גם תסיסה נגד הבירוקראטיה הסרבית העריצה.

נסיון לעליה

עדות על יחסם הערני של יהודי שאבאץ למתרחש בעולם היהודי אנו מוצאים לא רק בעיתונות היהודית של שנות ה־60 של המאה הקודמת, אלא גם בעובדה, שבשנת 1865 כבר היה קיים סניף של כי"ח — קצת למעלה מ־4 שנים אחרי ייסודו — סניף מקומי, שבראשו עמד שמואל חיים. הבולטין של כי"ח, מראשית אותה שנה, מפרסם 17 שמות של חברי הוועד, ביניהם גם חג"ן הנ"ל. הקשר ההדוק לכי"ח מבוסס היה על תקותיהם של הרב יהודה אלקלעי ושל מועמדי העלייה הנ"ל, כי המוסד היהודי הבינלאומי הראשון יעשה למען התיישבותה בא"י, ואכן האכזבה לא איחרה לבוא. בישיבת הנהלתה של כי"ח בפאריס, ב־15 בינואר 1866, הוחלט להודיע ל"קבוצת שאבאץ שבסרביה אשר ביקשו סיוע להסעתם של מספר יהודים מאותה עיר לארץ־ישראל, שם חפצים המה לעסוק בחקלאות...", שכי"ח "לא תוכל לעודד הגירה לארץ הקודש, כל עוד היישוב היהודי שם יחיה בעוני כה משווע". דחייה זו לא שמה קץ להשתדלויותיו של חג"ן, אך תוצאות בוששו לבוא. חג"ן נפטר, כפי הנראה, בשיבה טובה בעיר זו.

בית־הכנסת נחנך במקום בשנת 1895.

בשנת 1905 נוסדה במקום אגודה בשם "ציון", ובראשה עמדו שלמה מ. אלבחרי ויוסף א. כהן. בשנת 1911 היו באגודה 36 חברים. בשנות ה־20 היה יו"ר הסניף הציוני יוסף פינצי.

בין שתי מלחמות־העולם פעלה הקהילה בהנהגתם של רפאל פאפו, זדרבקו ברוך, שלמה אלבחרי וד"ר חיים רוסו. החזנים היו שבתי לוי ונסים אדיג'ס. הממונה על "חברה קדישא" — נחמן אברמוביץ'.

באיגוד הנשים פעלו רגינה אלבלה ולונה כהן.

* הרב אלקלעי הקדיש ספרו מעודד ענים [וינה שנת "שפל רוח" (1804)] לחברת ישוב א"י (מטעם ד"ר חיים לוריא) במלים אלו: "והקרבתיה מנחה לאוהבי ורעי חברי החברה הק' הנוד' בישוב הקטן שאבאץ במדינת סירבייען".

פליטים ומקומיים — קרבנות השואה

לקראת השואה של יהודי יוגוסלאוויה, שהחלה רק באפריל 1941 עם כניעתה והתפוררותה של המדינה, הגיעו בסוף 1939 דרך הדאנובה כאלף פליטים מאוסטריה, שהיו אמורים להמשיך דרכם לים השחור ומשם להפליג ארצה. לרוע המזל, על אף הכנת 3 אניות למעבר בדאנובה לרומניה עד לנמל ההפלגה, לא נתקבל אישור על הימצאות אנייה שתפליג משם לארץ־ישראל, ואי־לכך הועברו הפליטים מקלאדובו — שם אוכסנו האניות למשך החורף, מאחר שמימי הדאנובה קפאו — לשאבאץ. מיום בואם ליוגוסלאוויה דאגה לאנשי קבוצה זו יהדות יוגוסלאוויה, ע"י איגוד הקהילות, בכל המובנים (מגע עם השלטונות, טיפול רפואי, מזון, הלבשה וכו'). מהקבוצה הזו ניצלו 300 נפשות, באשר בתחילת 1941 נתקבלו עבורם 250 רשיונות־עלייה, והאיגוד הצליח להבטיח מעבר יבשתי והובלה ימית. השאר נספו בידי הכובשים הנאצים והומתו בחודשי ספטמבר ואוקטובר 1941 במקום בשם זאסאוויצה (Zasavica), כ־20 ק"מ מעיר זו, ביחד עם יהודי המקום. נשים וילדים הומתו בגאזים במחנה "סאיימישטה" שבבלגראד. תושביה היהודיים של העיר נעצרו ב־22 באוגוסט 1941 והוחזקו במחנה הריכוז שבמקום. רובם נרצחו בעקבות הקרבות הראשונים בין הגרמנים והפארטיזאנים. זה אירע כאשר נהרגו 23 חיילים נאצים; אז הוצאו להורג 2100 יהודים וצוענים מבין עצורי המחנה הזה, לפי פקודה מיוחדת של הגסטאפו. זה היה גם סופם של יהודי שאבאץ.

בזאסאוויצה הקימו שלטונות יוגוסלאוויה החדשה גל־עד לזכר הנרצחים.

איר"ש: 12–10–1; 305–01, 309–01, 322–01; 2605–03, 3316–03, 11–010, 12–010, 2–12–010, 80–017, 1258–033.

אי"י: 199–B, 282–B, 283–B.

חנה וינר, 40 שנה לרצח פליטי קלאדובו־שאבאץ ביוגוסלאוויה, נאות מרדכי, 1981.

Bilten, 9.6.1962, 5.12.1977, 4.6.1982.

BAIU, Octobre, 1864, p. 11, 1er semestre 1865, p. 77, 1er semestre 1866 (Séance du 15.1.1866, p. 3).

JP, 1964, no. 11–12, p. 6, 1981, no. 7–8, p. 26–28.

JA, Vršac, 5690 (1929–30).

Godišnjak istorijskog arhiva, vol. V, Šabac, 1967, pp. 233–329 & passim.

J. Romano, *Žrtve i borci*, Beograd 1980.

שטיפ Štip (במקורותינו אישטיפ).

ברפובליקה של מאקדוניה (Makedonija).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (נפשות)
1512		38 משפחות
1573		28 משפחות, 11 רווקים
1700	4,000	
1836	20–15,000	
1890		350
1910	25,000 (כל המחוז)	750
1921	11,191	486
1931	19,892	626
1940		588
1968	250,000	—

עיר במאקדוניה המזרחית, ליד הנהר בֶּרֶגאלניצה. דרך העיר עובר נחל אוטינה, שנשפך לברגאלניצה. רובעי העיר מתפשטים על גבעות גרניט של טאשלי־באיר וחיסאר, ולרגלי הגבעות הללו, שוכנת העיר. הודות למיקומה האסטראטגי היתה שטיפ מאז ומתמיד נקודה חשובה. היא מוזכרת עוד במאה הראשונה בשם אסטיבו או אסטיבוס, כיישוב בחבל פיאוניה, ובתקופה הביזאנטית נקרא היישוב סטיפיון.

בתקופה שבין המאה ה־6 והמאה ה־7 כובשים אותה שבטים סלאבים. בתחילת המאה ה־9 נמצאת שטיפ במדינתו של קיסר סמואילו המאקדוני, ובשנת 1330 כובש אותה סטפאן מַרְצ'אן, מלך הסרבים. טורקיה העות'מאנית משתלטת על שטיפ בסוף המאה ה־14. העיר והאזור כולו נשארו במסגרתה עד 1689. באותה שנה נכנסו חיילי צבא אוסטריה וישבו בתוכה כשנה. בסקר שנערך בקושטא בסוף המאה ה־17 נזכרת "קהילת אשטיפ, מגורשים, 20 נפש" — עדות ברורה להגירה, או להגלייה, של חלק מבני הקהילה בחיפושיהם אחרי שלווה (מפני מלחמות וכיבושים) ופרנסה.

אישטיפ העות'מאנית

תחת שלטונה של טורקיה היתה שטיפ ליישוב עירוני חשוב. בסוף המאה ה־18 ישבו בה כ־4,000 תושבים. בשנת 1836 יש בשטיפ 15–20 אלף תושבים, רובם טורקים. צמיחה זו נתאפשרה הודות לקשרי מסחר הדוקים עם הערים בעמק הנהר מוראבה מזה, ועם אלה שעל שפת הים האגיאי ובולגאריה מזה. ברם, אחר בניית מסילת הברזל, [illegible], מאבדת עיר מחשיבותה.

מאז כינונן של סרביה [illegible] ב־1878, נבסקו כל הקשרים [illegible] שנשארה במסגרת האימפריה [illegible]

המסחר עם סאלוניקי היו מפותחים למדי. אחרי מלחמת הבלקאנים הראשונה (ב־1912) אולצו תושביה הטורקים לעזוב את מאקדוניה, ושטיפ בכלל זה.

בין בולגאריה וסרביה עד ליוגוסלאוויה

מלחמות רבות שהתרחשו באזור המיטו הרס וסבל רב על התושבים. בשנת 1914 סופחה העיר לסרביה, אחר־כך כבשוה הבולגארים, ובשנת 1918, סופחה למלכות יוגוסלאוויה. בשנת 1941 חזרו וכבשו אותה הבולגארים והחזיקו בה עד 8 בנובמבר 1944. מאז היא שייכת לרפובליקת מאקדוניה במסגרת הפדרציה היוגוסלאווית.

עיסוקם של התושבים היה במסחר ובמלאכה, במיוחד בעורות של שועלים וארנבות. לרגלי נהר ברגאלניצה קיים שטח נרחב של ביצות, שם מגדלים אורז. תושבי שטיפ והסביבה עסקו גם בגידול טבק, כותנה ופרג.

משנות ה־30 של המאה ה־20, כשבעיר היו כ־10,000 נפש, גדלה האוכלוסייה בשנות ה־70 ל־250,000, וכעת היא אחת מהערים הגדולות במאקדוניה ובה תעשייה ומסחר וחיי תרבות תוססים, אך יהודים אין בה עוד.

עדות אפיגראפית על העת העתיקה

כ־50 ק"מ דרומית־מערבית משטיפ נמצאת העיר העתיקה סטוּבִּי ומשערים שגם בשטיפ הסמוכה היה אתר, ז.א. יישוב יהודי מקדמת ימי הספירה הנוצרית. הידיעות שהגיעו אלינו על היישוב היהודי מלפני גירוש ספרד ופורטוגל בסוף המאה ה־15, באו מידי אחד מבני המקום: במאה ה־15 נתנה קהילת שטיפ את הפייטן והפרשן הוא ר' אליה ב"ר שמואל בן פרנס השטיפיוני. ר' אליה כתב את "ספר הזכרון", שהושלם בשנת ר"ל (1470), ובו פירוש על התורה. הוא גם חיבר שירים ופיוטים ור' כאוסף כתבי־יד של ר' דוד אופנהיים, אוקספורד, סי' 251). אחד משיריו שלח ל"פרנס משקופיא" (היא סקופייה דהאידנא). הוא הקדיש שירים גם לר' משה קפשאלי, אב בית־דין של קושטא, לפרנסי וידין, כרתים ועוד.

חכמים ומחברים תורניים

במאה ה־17 הרביצו תורה בשטיפ — החכמים יעקב דניאל ואברהם שמואל הפייטן, תלמידו של הרב מוטאל. ועוד סופר שמוצאו בשטיפ: ראובן ב"ר אברהם אישטיפי; ספרו הראשון "דרך ישרה" — מדות, הנהגות ותקוני תשובה בט"ו שערים; הספר נדפס פעמיים: בסאלוניקי ב־1785, ובליוורנו ב־1788. ספרו השני, "תקוני הנפש" — תוכחת מוסר ותחנות לחולים בשפת לאדינו, נדפס בשני חלקים, בסאלוניקי, בשנים 1765–1775.

בראשית המאה ה־18 כיהן כרב מנחם בן חביב. אחריו שימשו בקודש ר' ראובן בן אברהם, ר' בנימין עשאל ור' מנחם הלוי.

חינוך ילדים

עד לשנת 1910 למדו ילדי שטיפ היהודים במילדארים (מלשון meldar בלאדינו), בפיקוחם של "חכמים" ומרביצי תורה למיניהם. הם רכשו ידע בסיסי בחומש, בכתיבה בלאדינו, באותיות רש"י, ומעט בדברי ימי ישראל, חשבון וכדו'. רמתם לא ירדה מזו של ילדי הלאומים האחרים בעיר, וניתן לשער שאפילו היתה טובה יותר. בפברואר 1910 נפתח בשטיפ בית־הספר העממי היהודי מטעם "כל ישראל חברים". במחזורו הראשון למדו בו 87 תלמידים ותלמידות, בתמיכת כי"ח ב־300 פרנקים. כעבור שנה היו שם 95 תלמידים, ובשנת 1911/12, כשבשטיפ היו, לפי הדו"ח של כי"ח, 1,000 יהודים — למדו בו 97 תלמידים. באותו הזמן המשיכו גם המילדארים בפעולתם.

ואז פקדו את העיר והאזור זעזועים קשים: שתי מלחמות הבאלקאן שפרצו זו אחר זו.

כיבושים ומלחמות

מאותה תקופה נשאר בידינו הדו"ח של שליחי "ברית החברות הישראליטיות" במערב אירופה, בשם "דין וחשבון על מפעל באלקאני לעזרה, שעובד ע"י השליחים לארצות הבאלקאן" (ד"ר פאול נתן וד"ר ברנהארד כהן מברלין ואלקאן אדלר מלונדון). השליחים ביקרו בסרביה, בבולגאריה וביוון החל מ־10.1.1913. הם כותבים על שטיפ, שבה מתגוררים 25,000 תושבים, מהם כ־800 יהודים. העיר היתה תחת כיבוש צבאי סרבי, אך צבא הכובשים חנה מחוץ לעיר ובתוך העיר נמצאו הבולגארים. האוכלוסייה היהודית סבלה בעקבות הקרבות והחלפות השלטון התכופות, ובמיוחד בימי הכיבוש הבולגארי.

ב־11.10.1912 גירשו הבולגארים את היהודים. בעיר נותרו רק ששה קשישים, ביניהם הרב החולה, שנפטר יומיים לאחר כניסתם. הבולגארים ערכו טבח באוכלוסיה המוסלמית. נרצחו אף שני יהודים. כל בתיהם נשדדו ונהרסו. נשרף גם בית־הכנסת. 710 היהודים שגורשו מהעיר, מצאו מקלט לילה בסאלוניקי. ארגון העזרה של יהודי גרמניה תרם 2,000 פרנקים והמשיך לתמוך בהם, כדי לאפשר את שובם אל עירם.

בין שתי מלחמות העולם

ואכן חזרו יהודי שטיפ לעירם. מצבם החומרי היה בכי רע. ואז שוב החלה מלחמה, הפעם מלחמת־העולם הראשונה, על כל צרותיה.

הם נאלצו להסתגל לתנאים החדשים במלכות החדשה, בה נהפכו לחלק מסרביה הדרומית. יהודים אלה, ששפת אמם היתה לאדינו (עם מאפיינים פורטוגאליים, דבר שיכול להעיד על מוצאם של חלק מבני המקום), נדרשו ללמוד את שפת המדינה ולנהוג לפי חוקיה ומנהגיה, לשלם מסים, לשלוח בניהם לצבא וכיו"ב. מלבד מספר קטן של סוחרים זעירים, עסקו היהודים ברובם במלאכות־יד ובעבודות גופניות. הם היו סנדלרים, חייטים ותופרות, פחחים ומסגרים, עגלונים ונהגים, וסבלים לרוב. לאחרונים היה מעין אוכף על הגב לסחיבת מטענים, וזה היה סימן ההיכר לפרנסתם.

בתי היהודים, שחלקם היו זרועים במורד ההר וחלקם בשכונות ליד הנחל ברובע היהודי הצפוף, היו בנויים כמו יתר בתי העיר, אך בעת הבנייה הושם דגש על כך שלכל בית תהיה גזוזטרה אחת פתוחה לבניית סוכה.

לכל משפחה, ולו הענייה ביותר, היתה מערכת כלי אוכל כפולה: אחת לכל ימות השנה, ואחת "פאסקוואלית" — לימות הפסח. עוד חודש ימים לפני החג החלו ההכנות לקראתו. לכל עשר משפחות היה תנור אחד לאפיית מצות ול"בויוס" — היא המצה הספרדית המסורתית.

בית־הכנסת נחנך בשנת 1927 ובמאי אותה שנה נוסד גם מועדון ספורט יהודי.

בית־החיים

בית־העלמין היהודי היה במרחק כ־5 ק"מ מהעיר. את מתיהם נשאו אנשי שטיפ בידיהם ועל כתפיהם, ולעתים נדירות בארון־מתים, אך בבית־הקברות הטמינו אותם בתוך האדמה כשלגופם — לפי מנהג עתיק — רק תכריכים מפשתן עשויים ביד ("לוס מורטאז'וס"). בית־העלמין היהודי, כמו הרובע היהודי, קיימים עוד מלפני בואם של פליטי ספרד ופורטוגל. בין שתי מלחמות העולם לא היו בשטיפ עוד בעלי־מלאכה יהודים בסתתות ובשאר עבודות אבן. אי לכך התקינו את המצבות בעלי־מלאכה נוצרים. המורה מנחם־מרקדו ציון, המכונה "מאסטרו", צייר על קרטון עבה ובאותיות גדולות וברורות את נוסח המכתם, ולפי ציוריו נעשו עבודות החריטה באבן. בשנת 1943, העבירו הבולגארים את הלוחות מהמצבות לבית־מרפא בכפר קז'וביצה, וסללו בהן את רצפת הבריכה במקום.

המנהיגות הציונית

ב־5 ביוני 1928, לאחר ועידת ההסתדרות הציונית בסקופייה, ביקרו בשטיפ שבתאי ג'אין, רבה הראשי של ביטולה, ליאון קמחי, המנהיג הציוני של עיר דרומית זו וד"ר שלמה לוי מזאגרב. וכך סיכם האחרון את רשמיו, בעיתון הציוני המרכזי "ז'ידוב":

...בגיטו של שטיפ בתים עלובים והרוסים, רחובות צרים ולא סלולים. נראה כאילו מאות בשנים עברו על יהודי שטיפ מבלי להותיר עקבות. חייהם נשארו כפי שהיו לפני כמה מאות שנים. בית־הכנסת אשר נהרס לחלוטין בזמן המלחמה ובמקומו נבנה בניין פרימיטיבי, שלא יכולים לסיימו בהעדר אמצעים....

המנהיגות המקומית

יהודי שטיפ המשיכו לדאוג לעצמם כמיטב יכולתם ועם זאת להיות מעורבים בכל הנוגע ליהדות ולזיקתם לציון. הם שילמו את מסיהם למוסדות הציוניים והחזיקו בבתיהם את הקופסה הכחולה של הקרן־הקיימת־לישראל.

בין שתי מלחמות־העולם היה בצלאל סימן־טוב עשהאל הרוח החיה של הקהילה. הוא יזם מפעלי חינוך ותרבות, יסד מקהלה יהודית, אירגן הצגות תיאטרון והנהיג את מועדון הספורט "הכוח" (נספה בשואה).

בשנות ה־20 פעל במקום מועדון בשם "מקוה ישראל" ובראשו עמדו מנחם י. לוי ואברהם מנחם לוי. אז נתקיימה גם אגודת נשים מקומית, שעסקה בעיקר בסעד לנזקקים. פעלו בה דונה י. ציון ורבקה מ. לוי. עוד כיהן שם כשליח ציבור ושו"ב דוד מנחם נתן (נספה בשואה).

בין שתי המלחמות היה דוד מנחם ציון, המכונה "חאג'י־דוד", זקן יהודי שטיפ. אף כי ללא תואר רשמי, נחשב ל"חכם" וניתן לו הכבוד של קריאת "כל נדרי"; ביתו היה בית ועד לחכמי העיר ולמכובדיה — לקריאת פרקי תורה ולימוד הזהר.

ראשי הקהל ותנועות הנוער

באותה תקופה היה ראש הקהל מנחם לוי ובהנהלתו פעלו יעקב ציון, יצחק ברוך לוי וגדליה קפואנו. לפניו שימש כיו"ר דוד מושון ציון, כאשר סגנו היה יוסף דוד לוי. נציג הקרן־הקיימת היה דוד כהן (Koen).

בשנת 1936 הגיע לשטיפ מאיר משה קאטורלה, בוגר בית־המדרש התיאולוגי התיכוני בסאראייבו. קודם בואו לשטיפ כיהן בעיר הולדתו ביטולה. יצוין שמבין לומדי בית־המדרש הזה היו גם תלמידים משטיפ, אך לא סיימוהו, משום שהמוסד נסגר באפריל 1941 עקב הפלישה הגרמנית.

בשנות ה־30 פעלו שני ארגונים של הנוער הציוני: "השומר הצעיר" מנה כ־30 צעירים, כשבראשם אברהם־אלברטו בן ברוך ציון; כ־15 בני נוער השתייכו ל"תכלת־לבן", שבראשו עמד שמואל בן יעקב כהן. אחדים מבני נוער הצטרפו להגשרה חקלאית וכן להכשרה ימית. [illegible] הצטרפו לפרטיזאנים ולחמו בשורותיהם [illegible]

השואה

עם ביתורה של יוגוסלאוויה בשנת 1941, סופחה שטיפ, כמו יתר ערי מאקדוניה, לבולגאריה. עד כמה שהדבר ייראה מוזר, הלך־הרוח של היהודים בשטיפ היה אופטימי למדי, אף־על־פי שמבחינה כלכלית התרוששו ונתקיימו בעיקר ממכירת חפציהם תמורת מזון. הם היו מחוסרי זכויות, ולא יכלו אף לשלוח את ילדיהם לבית־ספר. לאחר הקמתו של "קומיסריון לענייני היהודים" בבולגאריה, בספטמבר 1942, היה על כל יהודי מאקדוניה לענוד כפתורי מגן־דוד, שצורתם היתה משושה צהוב עם פסים שחורים בקצות הצלעות. החורבן ירד עליהם כמהלומה: ביום 11.3.1943 עם שחר, הקיפו חיילים ושוטרים את הרובע היהודי ויתר רחובות העיר, נכנסו לבתי יהודים ופקדו על דייריהם להיות מוכנים לדרך עד לשעה 8.00.

מתעודות ועדויות מהתקופה שקדמה להשמדת יהודי מאקדוניה, עולה כי היחסים בין הצבא הבולגארי לאנשי הס.ס. היו הדוקים. השליח הנאצי דַאנֶקֶר הטיל על אלכסנדר בֶלֶב, הקומיסאר לענייני יהודים, את גירושם של יהודי מאקדוניה. בשטיפ עסק במלאכת ההגלייה והחיסול באכצ'באנג'יאֶב. וכך הוא מדווח לממונה עליו, ב־7.3.1943:

> בחלקה הצפוני של העיר שוכן הרובע היהודי, עם מרבית בתי־היהודים, אך גם בחלקה הדרומי ישנן דירות לא מעטות של יהודים. מלבד הרחוב הראשי, כל יתר הרחובות צרים ותלולים באופן יוצא מן הכלל, וישנם קטעים שנהפכים למבוכים של ממש. הבניינים הם ישנים, רעועים, הרוסים למחצה משיני הזמן, בעלי כניסות שחורות, המובילות לחצרות פנימיות, המשמשות כמה וכמה בתים. המרחק בין העיר לתחנת הרכבת הוא כ־3 ק"מ. בקשר ל"אקציה" לא נעשה דבר, חוץ מאשר רשימה שנשלחה לקומיסריון ב־8.2.1943 וגם היא לא מושלמת ולא מדוייקת... בעיר נמצאים כ־150 בתי־אב עם 500 יהודים. רוב המשפחות הן מרובות ילדים; מבחינה כלכלית הם דלי אמצעים וגרים בבתים רעועים... וכך אנו מתכננים את ה"אקציה": הצבא יטיל עוצר ברובעים בהם מרוכזים בתי יהודים. בשחר, יודיעו ליהודים שיהיו מוכנים לדרך עד לשעה שמונה. יסודרו בשורות ובליווי צבאי יובאו לתחנה. לשטיפ מיועדים 14 קרונות, כלומר — בכל קרון יהיו 40 אנשים...

והביצוע התנהל בהתאם לתוכנית. ראשית דרכם עברו רוב היהודים ברגל, עד לתחנת הרכבת, לשם הגיע באכצ'באנג'יאב, אשר מסר להם שלפי החלטת הממשלה, יגורשו כל יהודי מאקדוניה. הוא פקד לקחת מהנאספים את כל כספם.

לאחר מכן הועמסו כל היהודים על קרונות־משא, והובלו למחסני הטאבאק ("מונופול") שבסקופייה. משם הובלו, בין שאר יהודי מאקדוניה היוגוסלאווית לשעבר, למחנה המוות טרבלינקה שבפולין.

מבין יהודי שטיפ נעדרו ב"מונופול" רק בודדים: יצחק ציון הצליח ברגע האחרון לברוח ולמצוא מסתור עד שהצטרף לפארטיזאנים. (לאחר המלחמה מונה לסגן־נגיד בנק יוגוסלאוויה). האחים יוסף וחיים לוי היו מתחילת המלחמה מפעילי תנועת ההתנגדות בשטיפ. יוסף נספה ואילו חיים נכלא בתחילת 1942 בבית־הסוהר הבולגארי. במשפטו, שהתנהל בתחילת פברואר 1943, זוכה מחוסר הוכחות, אך למזלו נכלא שוב לאחר שבועיים ונשלח למחנה־ריכוז בולגארי לאסירים פוליטיים, משם הצליח לברוח ולהצטרף לפארטיזאנים. בין הנותרים בחיים ישנם עוד שניים: האחד שהגיע ארצה בשנת 1935 לאחר הכשרה של "תכלת לבן" (כעת בקיבוץ אפיקים) והשני, אשר נפל בשבי הגרמני כחייל יוגוסלאווי (נמצא כעת במושב קדרון). וכך ניצלו בסה"כ 4 מתוך כ־600 יהודי שטיפ ונסתם הגולל על יהדות מסורה ועתיקת־יומין זו.

ג'"ל

איו"ש: 18–010.

אי"י: B–230.

חיים משה בן שלמה אמארילו, דבר משה, סאלוניקי תק"ב (1742), ת"א, סי י"ב (יורה דעה).

חיים גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה־16–17 בכלכלה וחברה, מרכז שז"ר, ירושלים תשמ"ג (תעודה מס' 48, עמ' 148).

א. מ. הברמן, "שירי רבי אליה בר שמואל משטיפו", מתוך ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, ע' 160–176.

ר' שמואל בן משה די מדינה (הרשד"ם), שאלות ותשובות, סאלוניקי, שנ"ד–שנ"ח.

ר' חסדאי בן שמואל הכהן פרחיה, תורת חסד, סאלוניקי, תקפ"ג (1723), ס' צז.

ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח"א, תל־אביב, תר"ץ (1930), ע' 49.

שלמה א. רוזאניס, קורות היהודים בטורקיה וארצות הקדם, ח"ד, סופיא, תרצ"ד–תרצ"ה, וח"ה, סופיא, תרצ"ז–תרצ"ח.

ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, הוצאת ד. קאסטעל, בערלין, תר"ו/1846, דף נב, ע"ב.

JG, 16.9.1929, 8.10.1937.

JP, 1975, no. 3–4, p. 42; 1983, no. 3–4, p. 10.

JŽ, 14.2.1924.

Ž, 22.6.1928, 2.6.1929, 17.7.1931, 4.12.1931, 3.4.1938, 30.9.1938, 3.2.1939, 10.3.1939, 5.1.1940.

Bericht über das Balkanhilfswerk, Union des Associations Israélites, Berlin, Juli 1913, pp. 22–23.

Natan Grinberg, Dokumenti, Sofija, 1945.

JA, Vršac, [illegible] (1977–8), 5690 (1929–30).

Žamila [illegible], *Poslovice, izreke i priče Sefardskih Jevreja [illegible]*, Beograd, 1978, p. 194.

שיבניק Šibenik (באיטלקית Sebenico)

גליל דאלמאטיה (Dalmacija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

עיר ונמל על החוף האדריאטי, ליד שפך קרקָה לתוך הים. מרכז מסחרי ותעשייתי. יש בעיר כנסייה גוטית, שנבנתה במשך כמאה שנה ונחנכה בשנת 1536.

העיר בנוייה סביב מבצר במאה ה־13, היא התפתחה בתנופה במאות ה־15 וה־16, תחת שלטון ונציאני, ופרנסתה העיקרית הייתה מייצוא מלח.

יישוב יהודי לא היה בעיר, אולם במאה ה־16 הזמינה העירייה יהודים לשם ניהול עסקי הלוואות, לפי שער מוסכם של 10%, ולעתים של 20% (המלווים בריבית המקומיים לקחו ריבית גבוהה יותר ורוששו את הלווים).

כך הגיעו למקום האחים גרשון ורפאל זיזא (או מליה), ובשנת 1569 חתמו על חוזה בן 23 סעיפים עם השלטונות, ופתחו מעין בנק בהשקעה של 30,000 זהובים. בשנת 1586 הוארך רישיונם (condotta בלע"ז), והאחים המשיכו לפעול עד סוף המאה ה־16. במאה ה־17 שוב הוזמנו יהודים, ובשנת 1622 נמצאים בעיר "סנטו" (הכוונה, כנראה, לשם־טוב) ושמשון סמאג'ה ואנג'לו פרקו (אולי צריך לקרוא — פראנקו או־פָרָסקו). הם קיבלו רישיון־עבודה למשך חמש שנים. ברם, לפי גרסה אחת, גורש סמאג'ה מן העיר כבר כעבור שנה בעוון סיוּוּב מתן נדוניה לבתו, שנישאה לנכרי בשם די באסאנו.

בעיר לא היה מניין — כפי שאנו למדים ממסמך, שבו רשום, כי עמנואל, בנו של שם־טוב הנ"ל, נסע לספליט (ספאלאטו — ר' ערך מיוחד) לחגים הנוראים. עוד לפני תום תוקף הרישיון החליטה העירייה, בשנת 1624, לבטלו, וכך בא הקץ על נוכחותם הרשמית של מלווים־בריבית יהודיים בעיר.

נראה, שסוחרים פקדו את הנמל גם לאחר מכן, הואיל וקיימת עדות על פטירתו של שמואל פראנקו ב"לאזאריטו" (מעין אכסניה בנמל) המקומי ב־24 ביולי 1649.

בזה נסתיימה, כפי הנראה, הנוכחות היהודית במקום, נוכחות אשר מילאה בשעתו תפקיד חיובי בהתפתחותה הכלכלית של העיר. פרשה זו היא חלק ממסכת, הידועה בתולדות יהודי איטליה בתור פרשת "המלוות היהודיים" (Pegni degli Ebrei).

ברם, יהודים בודדים עברו בעיר גם בסוף המאה ה־17 (יוסף פראנקו ודניאל נבארו) לרגלי עסקי המסחר והחכירות שלהם. בראשית המאה ה־18 נזכרים עוד בני משפחת אבינון (אברהם, יעקב, יצחק ומשה), אברהם ויצחק פיסו (יש לקרוא, כפי הנראה, פינסו), יעקב לוי, יוסף רוסו ואליהו ג'אג'. במחצית השנייה של המאה ה־18 מכר בגדים במקום יעקב לוסיג'ן, וכן מופיע שם התגר ברוך שלמה חביליו.

שהות נוספת זו קשורה במסחרם של "אנשי הדרום", דהיינו מסחרם של סוחרי המרכזים הגדולים אשר בקיסרות העות'מאנית עם שאר חבלי הבאלקאנים הצפוניים והמערביים, שבו נטלו יהודי קושטא, סאלוניקי, אדריאנופליס, איזמיר וכו' חלק ניכר למדיי.

אף פה אין עדויות על השתקעות, ושיבניק הייתה ונותרה בשביל סוחרים יהודיים תחנת מסחר, איכסון ומעבר גרידא.

א"י: B-263.

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלאוויה, ת"א, תשל"א/1971 ע"ע 66–67.

Dr. Jelka Butić, Židovi u Šibeniku, *Omanut*, 1937, no. 11–12, pp. 375–389.

Don Krsto Stošić, O Jevrejima u Šibeniku-Gradja za povijest Jevreja u Dalmaciji, *JA*, Beograd, 1961–1962, pp. 27–31.

שיד Šid

חבל סרם (Srem), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1921	32,462 (מחוז)		78
1931	5,926		63
1940		20	59
1947			16
1968	9,000		—

עיירה בסרם על אם הדרך בין בלגראד (במרחק 104 ק"מ) ובין זאגרב. מרכז תעשייתי ומסחרי ומרכז לשיווק חקלאי.

אין נתונים על ראשית ההתיישבות היהודית במקום.

קהילה קטנה התקיימה במקום בין שתי מלחמות־העולם. היהודים היו סוחרים, בעיקר בחיטים ובעורות. ובעלי חנויות סדקית וכיו"ב. עדה זעירה זו קיימה קשרים הדוקים עם ק"ק אילוק (ר' שם). משפחות אחדות [illegible] בכפרי הסביבה, כגון קוקוֹאבצי, באדאשֶבצי וטובארניק, השתייכו לקהילה זו.

בראש הקהילה עמד יוליה לֶבל, בעל גכסי־דלא־ניידי.

שו"ב היה אפרים [illegible] — העתיק מאיר — עלה ארצה בשנות ה־30.

עסקן ציוני ב[illegible] ר"ק), שהיה שותף עיף מקדוני[illegible] בשואה נספו [illegible]

א"י: [illegible].

שיבניק Šibenik (באיטלקית Sebenico)

גליל דאלמאטיה (Dalmacija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

עיר ונמל על החוף האדריאטי, ליד שפך קרקה לתוך הים. מרכז מסחרי ותעשייתי. יש בעיר כנסייה גוטית, שנבנתה במשך כמאה שנה ונחנכה בשנת 1536.

העיר בנוייה סביב מבצר במאה ה־13, היא התפתחה בתנופה במאות ה־15 וה־16, תחת שלטון ונציאני, ופרנסתה העיקרית הייתה מייצוא מלח.

יישוב יהודי לא היה בעיר, אולם במאה ה־16 הזמינה העירייה יהודים לשם ניהול עסקי הלוואות, לפי שער מוסכם של 10%, ולעתים של 20% (המלווים בריבית המקומיים לקחו ריבית גבוהה יותר ורוששו את הלווים).

כך הגיעו למקום האחים גרשון ורפאל זיזא (או מליה), ובשנת 1569 חתמו על חוזה בן 23 סעיפים עם השלטונות, ופתחו מעין בנק בהשקעה של 30,000 זהובים. בשנת 1586 הוארך רישיונם (condotta בלע"ז), והאחים המשיכו לפעול עד סוף המאה ה־16. במאה ה־17 שוב הוזמנו יהודים, ובשנת 1622 נמצאים בעיר "סנטו" (הכוונה, כנראה, לשם־טוב) ושמשון סמאג'ה ואנג'ילו פרקו (אולי צריך לקרוא — פראנקו או־פרנסקו). הם קיבלו רישיון־עבודה למשך חמש שנים. ברם, לפי גרסה אחת, גורש סמאג'ה מן העיר כבר כעבור שנה בעוון סירוב מתן נדוניה לבתו, שנישאה לנכרי בשם די באסאנו.

בעיר לא היה מניין — כפי שאנו למדים ממסמך, שבו רשום, כי עמנואל, בנו של שם־טוב הנ"ל, נסע לספליט (ספאלאטו — ר' ערך מיוחד) לחגים הנוראים. עוד לפני תום תוקף הרישיון החליטה העירייה, בשנת 1624, לבטלו, וכך בא הקץ על נוכחותם הרשמית של מלווים־בריבית יהודיים בעיר.

נראה, שסוחרים פקדו את הנמל גם לאחר מכן, הואיל וקיימת עדות על פטירתו של שמואל פראנקו ב"לאזאריטו" (מעין אכסניה בנמל) המקומי ב־24 ביולי 1649.

בזה נסתיימה, כפי הנראה, הנוכחות היהודית במקום, נוכחות אשר מילאה בשעתו תפקיד חיובי בהתפתחותה הכלכלית של העיר. פרשה זו היא חלק ממסכת, הידועה בתולדות יהודי איטליה בתור פרשת "המלוות היהודיים" (Pegni degli Ebrei).

ברם, יהודים בודדים עברו בעיר גם בסוף המאה ה־17 (יוסף פראנקו ודניאל נבארו) לרגלי עסקי המסחר והחכירות שלהם. בראשית המאה ה־18 נזכרים עוד בני משפחת אבינון (אברהם, יעקב, יצחק ומשה), אברהם ויצחק פיסו (יש לקרוא, כפי הנראה, פינסו), יעקב לוי, יוסף רוסו ואליהו ג'אני. במחצית השנייה של המאה ה־18 מכר בגדים במקום יעקב לוסינה, ובן מופיע שם התגר ברוך שלמה חביליו.

שהות נוספת זו קשורה במסחרם של "אנשי הדרום", דהיינו מסחרם של סוחרי המרכזים הגדולים אשר בקיסרות העות'מאנית עם שאר חבלי הבאלקאנים הצפוניים והמערביים, שבו נטלו יהודי קושטא, סאלוניקי, אדריאנופליס, איזמיר וכו' חלק ניכר למדי.

אף פה אין עדויות על השתקעות, ושיבניק הייתה ונותרה בשביל סוחרים יהודיים תחנת מסחר, איכסון ומעבר גרידא.

אי"י: B-263.

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלאוויה, ת"א, תשל"א/1971 ע"ע 66–67.

Dr. Jelka Butić, Židovi u Šibeniku, *Omanut*, 1937, no. 11–12, pp. 375–389.

Don Krsto Stošić, O Jevrejima u Šibeniku-Gradja za povijest Jevreja u Dalmaciji, *JA*, Beograd, 1961–1962, pp. 27–31.

שיד Šid

חבל סרם (Srem), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1921	32,462 (מחוז)		78
1931	5,926		63
1940		20	59
1947			16
1968	9,000		—

עיירה בסרם על אם הדרך בין בלגראד (במרחק 104 ק"מ) ובין זאגרב. מרכז תעשייתי ומסחרי ומרכז לשיווק חקלאי.

אין נתונים על ראשית ההתיישבות היהודית במקום.

קהילה קטנה התקיימה במקום בין שתי מלחמות־העולם. היהודים היו סוחרים, בעיקר בחיטים ובעורות, ובעלי חנויות סדקית וכיו"ב. עדה זעירה זו קיימה קשרים הדוקים עם ק"ק אילוק (ר' שם). משפחות אחדות שישבו בכפרי הסביבה, כגון קוקוֶאבצי, באדאשֶבצי וטובארניק, השתייכו לקהילה זו.

בראש הקהילה עמד יוליה לֶבל, בעל גכסי־דלא־ניידי.

שו"ב היה אפרים פראנצ'ה. בנו — השען מאיר — עלה ארצה בשנות ה־30.

עסקן ציוני במקום [illegible] ק"ק), שהיה שופט ע"פ מקצועו.

בשואה נספו [illegible]

אי"י: B-456.

שיבניק Šibenik (באיטלקית Sebenico)

גליל דאלמאטיה (Dalmacija), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

עיר ונמל על החוף האדריאטי, ליד שפך קֶרְקָה לתוך הים. מרכז מסחרי ותעשייתי. יש בעיר כנסייה גוטית, שנבנתה במשך כמאה שנה ונחנכה בשנת 1536.

העיר בנוייה סביב מבצר במאה ה־13, היא התפתחה בתנופה במאות ה־15 וה־16, תחת שלטון ונציאני, ופרנסתה העיקרית הייתה מייצוא מלח.

יישוב יהודי לא היה בעיר, אולם במאה ה־16 הזמינה העירייה יהודים לשם ניהול עסקי הלוואות, לפי שער מוסכם של 10%, ולעתים של 20% (המלווים בריבית המקומיים לקחו ריבית גבוהה יותר ורוששו את הלווים).

כך הגיעו למקום האחים גרשון ורפאל זיזא (או מליה), ובשנת 1569 חתמו על חוזה בן 23 סעיפים עם השלטונות, ופתחו מעין בנק בהשקעה של 30,000 זהובים. בשנת 1586 הוארך רישיונם (condotta בלע"ז), והאחים המשיכו לפעול עד סוף המאה ה־16. במאה ה־17 שוב הוזמנו יהודים, ובשנת 1622 נמצאים בעיר "סנטו" (הכוונה, כנראה, לשם־טוב) ושמשון סמאג'ה ואנג'לו פרקו (אולי צריך לקרוא — פראנקו או־פרָנסקו). הם קיבלו רישיון־עבודה למשך חמש שנים. ברם, לפי גרסה אחת, גורש סמאג'ה מן העיר כבר כעבור שנה בעוון סירוב מתן נדוניה לבתו, שנישאה לנכרי בשם די באסאנו.

בעיר לא היה מניין — כפי שאנו למדים ממסמך, שבו רשום, כי עמנואל, בנו של שם־טוב הנ"ל, נסע לספליט (ספאלאטו — ר' ערך מיוחד) לחגים הנוראים. עוד לפני תום תוקף הרישיון החליטה העירייה, בשנת 1624, לבטלו, וכך בא הקץ על נוכחותם הרשמית של מלווים־בריבית יהודיים בעיר.

נראה, שסוחרים פקדו את הנמל גם לאחר מכן, הואיל וקיימת עדות על פטירתו של שמואל פראנקו ב"לאזאריטו" (מעין אכסניה בנמל) המקומי ב־24 ביולי 1649.

בזה נסתיימה, כפי הנראה, הנוכחות היהודית במקום, נוכחות אשר מילאה בשעתו תפקיד חיובי בהתפתחותה הכלכלית של העיר. פרשה זו היא חלק ממסכת, הידועה בתולדות יהודי איטליה בתור פרשת "המלוות היהודיים" (Pegni degli Ebrei).

ברם, יהודים בודדים עברו בעיר גם בסוף המאה ה־17 (יוסף פראנקו ודניאל נבארו) לרגלי עסקי המסחר והחכירות שלהם. בראשית המאה ה־18 נזכרים עוד בני משפחת אבינון (אברהם, יעקב, יצחק ומשה), אברהם ויצחק פיסו (יש לקרוא, כפי הנראה, פינסו), יעקב לוי, יוסף רוסו ואליהו ג'אני. במחצית השנייה של המאה ה־18 מכר בגדים במקום יעקב לוסינה, וכן מופיע שם התגר ברוך שלמה חביליו.

שהות נוספת זו קשורה במסחרם של "אנשי הדרום", דהיינו מסחרם של סוחרי המרכזים הגדולים אשר בקיסרות העות'מאנית עם שאר חבלי הבאלקאנים הצפוניים והמערביים, שבו נטלו יהודי קושטא, סאלוניקי, אדריאנופליס, איזמיר וכו' חלק ניכר למדיי.

אף פה אין עדויות על השתקעות, ושיבניק הייתה ונותרה בשביל סוחרים יהודיים תחנת מסחר, איכסון ומעבר גרידא.

אי"י: B-263.

י. אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלאוויה, ת"א, תשל"א/1971 ע"ע 66–67.

Dr. Jelka Butić, Židovi u Šibeniku, *Omanut*, 1937, no. 11–12, pp. 375–389.

Don Krsto Stošić, O Jevrejima u Šibeniku-Gradja za povijest Jevreja u Dalmaciji, *JA*, Beograd, 1961–1962, pp. 27–31.

שיד Šid

חבל סרם (Srem), ברפובליקה של קרואטיה (Hrvatska).

שנה	כלל האוכלוסייה	יהודים (משפחות)	יהודים (נפשות)
1921	32,462 (מחוז)		78
1931	5,926		63
1940		20	59
1947			16
1968	9,000		—

עיירה בסרם על אם הדרך בין בלגראד (במרחק 104 ק"מ) ובין זאגרב. מרכז תעשייתי ומסחרי ומרכז לשיווק חקלאי.

אין נתונים על ראשית ההתיישבות היהודית במקום.

קהילה קטנה התקיימה במקום בין שתי מלחמות־העולם. היהודים היו סוחרים, בעיקר בחיטים ובעורות, ובעלי חנויות סדקית וכיו"ב. עדה זעירה זו קיימה קשרים הדוקים עם ק"ק אילוק (ר' שם). משפחות אחדות שישבו בכפרי הסביבה, כגון קוקוֶיאבצי, באדאשֶבצי וטובארניק, השתייכו לקהילה זו.

בראש הקהילה עמד יוליָה לֶבל, בעל נכסי־דלא־ניידי.

שו"ב היה אפרים פּראנצוז. בנו — השמן מאיר — עלה ארצה בשנות ה־30.

עסקן ציוני במקום היה קורצל לבל [illegible] (ק"ק), שהיה שופט ע"פ מקצועו.

בשואה נספו בני הקהילה, מלבד [illegible].

אי"י: B-456.

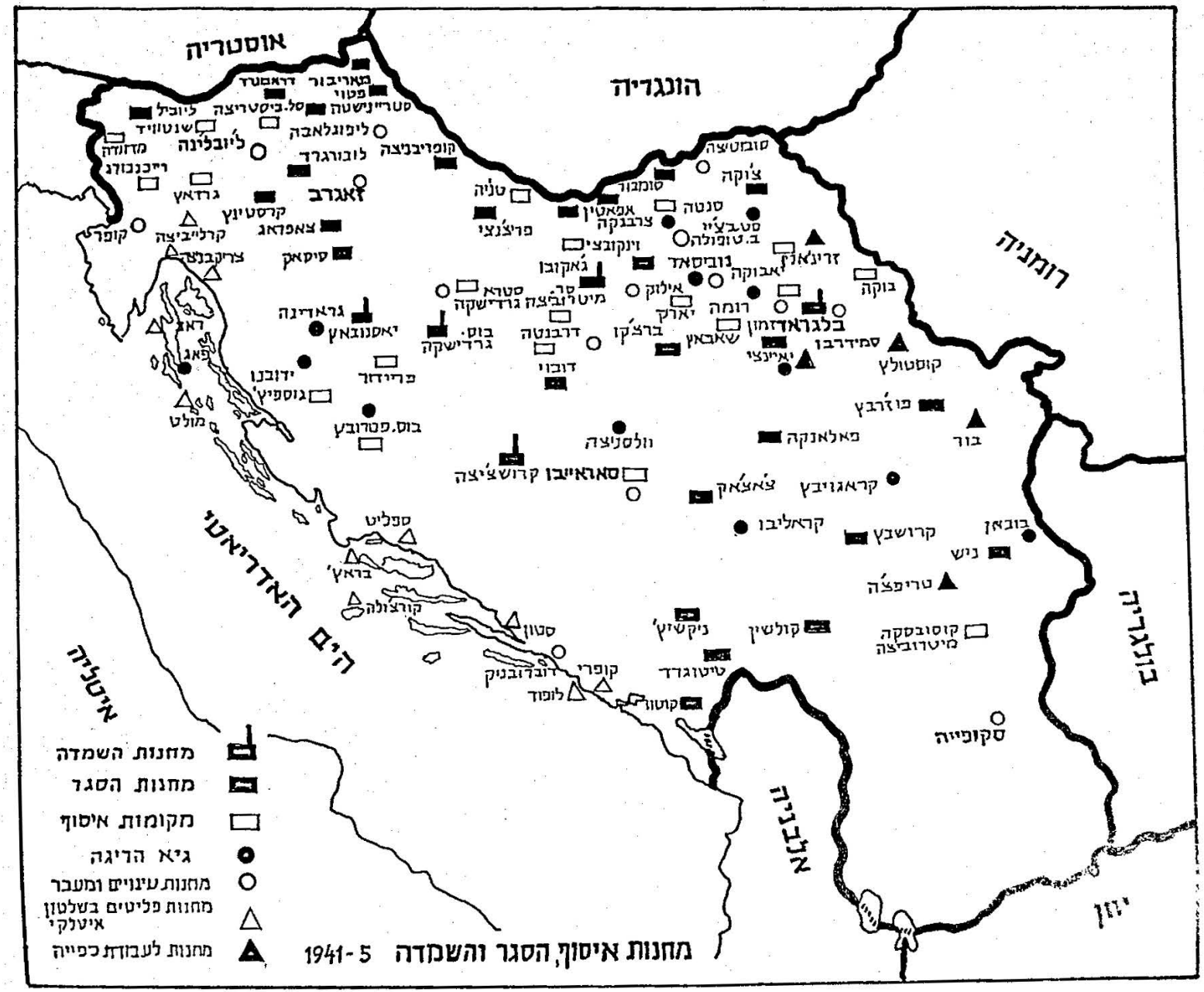
אוסטריה
הונגריה
רומניה
בולגריה
יוון
אלבניה
טורקיה
הים האדריאטי
מחנות השמדה
מחנות הסגר
מקומות איסוף
גיא הדיגה
מחנות עינויים ומעבר
מחנות פליטים בשלטון איטלקי
מחנות לעבודת כפייה
מחנות איסוף, הסגר והשמדה 1941-5

מחנות ההשמדה ביוגוסלאוויה המבותרת תחת השלטון הנאצי והפאשיסטי

באפריל 1941 פלשו למדינת יוגוסלאוויה צבאות גרמניה ובנות בריתה איטליה, הונגאריה ובולגאריה. בכך בא הקץ על מלכות יוגוסלאוויה. הצבא המלכותי נכנע, המלך נמלט והמדינה חולקה בין הפולשים. בקרואטיה נמסר השלטון לידי מאתיים גולים מדיניים שחזרו מגלותם בהונגאריה ובאיטליה. זמן קצר לאחר הפלישה כבר הוחל בהקמת מחנות שבהם נכלאו "אלמנטים בלתי רצויים" בעיני המשטר שהוקם בחסות הגרמנים. המחנות שהוקמו היו מסוגים שונים: מחנות איסוף זמניים, שמהם הועברו האסירים למחנות הסגר, מחנות מעבר, מחנות עבודה, מחנות הסגר והשמדה. חלק מן המחנות היו זמניים ושימשו רק להוצאה להורג; אחרים התקיימו זמן ארוך. לקראת סוף תקופת משטר האימים היו אפילו מחנות מיוחדים שנועדו רק לשריפת גופות המתים, בניסיון האחרון שעשו הגרמנים לטשטש את עקבות פשעיהם.

מן הראוי להבחין בין המחנות הקרואטיים והגרמניים ובין אלה שהקימו האיטלקים. הראשונים נועדו להשמדה במסגרת הפתרון הסופי; האחרונים שימשו לאיסוף יהודים כדי להגן עליהם ולמנוע את נפילתם בידי הגרמנים וגרוריהם ה"אוּסְטַאשֶה".

קרואטיה תחת הנהגת פאוֶוליץ' וה"אוסטאשה" שלו תפסה את המקום בראש הן באשר למספר המחנות שהוקמו בה — למעלה ממחצית המחנות שלהלן הוקמו בשטחה — והן מבחינת סוגי המיתות שהונהגו בה.

אחרי קרואטיה באה סרביה. ההבדל בין שתיהן היה בכך שבעוד שבראשונה נעשתה כל המלאכה בידי הקרואטים, בשנייה היו המבצעים הישירים ברוב המקרים הגרמנים עצמם. כאן שלט הצבא הגרמני ואנשיו ביצעו את מלאכתם בשיטתיות קרה. במחנות שבקרואטיה התנהלו הרציחות בקצב שהיה שונה ממחנה למחנה, אך תמיד מתוך אכזריות נוראה ותוך שימוש באלתורים.

בטירטוריה של סֶרביה, במכרה הנחושת בוֹר, היה מעין שיתוף־פעולה בין־ארצי: עובדי הכפייה היו יהודים שהובאו מהונגאריה — מבודאפשט ומערים אחרות של הונגאריה — ומשטחי וויוודינה הכבושים, במסגרת גדודי העבודה ההונגאריים. בעת החזרתם של העובדים האלה להונגאריה, בשנת 1944 נתקיים "מצעד המוות" ובמהלכו מתו רבים. יש להזכיר במיוחד את הרציחות שהיו בכפר צֶ'רבֶנְקָה (ראה להלן).

בגליל וויוודִינָה, שהיה בשלטון הונגאריה, נערכה בינואר 1942 ה"רַאציה" הידועה לשמצה. באיזור שאיקאש, ובייחוד בעיר נוֹבִי־סַאד, נורו וטבעו תוך שלושה ימים בלבד 1,300 איש, רובם הגדול (870) היו יהודים; השאר היו סרבים.

מחנות הוקמו ליד הערים סובוטיצה, זֶרנאנ'ין (לשעבר בֶּצְ'קֶרק) ובאביב של שנת 1944 הוקם מחנה מעבר (בדרך לאושוויץ) בעיירה בַּאצְ'קָה־טוֹפּוֹלָה. במחנה זה קיפחו את חייהם כמה עשרות יהודים. כמה מאות מאנשי גדודי העבודה נשלחו לאוקראינה והועסקו שם בפינוי שדות מוקשים ובעבודות מסוכנות אחרות. רק מעטים מאלה ניצלו (פחות מאחד לאלף).

במאקדוניה ובעיר פירוט, השייכת לסרביה, שלט הצבא הבולגארי, שהיה שותף נאמן למעשיהם של הגרמנים. חיילים ושוטרים בולגרים ביצעו בנאמנות את חוקי הגזע. התהליך החל בשלילת אזרחותם של היהודים. לאחר שהושג הסכם בין שליחו של הימלר לסופיה ובין הקומיסאריאט לענייני יהודים רוכזו למעלה מ־7,000 יהודים מתושבי ביטולה (מונאסטיר), סקופייה, שטיפ ופירוט והועברו ברכבות לטרבלינקה. איש מהם לא חזר.

כאמור, המצב בשטח הכיבוש האיטלקי היה שונה. אמנם גם בו הוקמו מחנות לריכוז פליטים יהודים, אבל בדרך כלל שימשו אלה להגן על הכלואים. לא היו בהם עינויים או רציחות. למרות שהשלטונות הגרמנים לחצו על האיטלקים ודרשו מהם להסגיר את היהודים שבידיהם, לא נענו האיטלקים והתחמקו ממילוי הדרישה בתירוצים שונים. מחנות כאלה הוקמו באיי הים האדריאטי קוֹרצ'ולָה, בראץ', הבאר, והחשוב שבהם, באי ראב.

יחד עם זה חייבים להדגיש, [illegible] בפארטיזאנים היוגוסלאוויה [illegible] תגמול, גירושים ומאסרים [illegible] חשודים בשיתוף פעולה עם [illegible] להורג, לאחר משפטי שרה, [illegible]

מחנות ההשמדה ביוגוסלאוויה המבותרת תחת השלטון הנאצי והפאשיסטי

באפריל 1941 פלשו למדינת יוגוסלאוויה צבאות גרמניה ובנות בריתה איטליה, הונגאריה ובולגאריה. בכך בא הקץ על מלכות יוגוסלאוויה. הצבא המלכותי נכנע, המלך נמלט והמדינה חולקה בין הפולשים. בקרואטיה נמסר השלטון לידי מאתיים גולים מדיניים שחזרו מגלותם בהונגאריה ובאיטליה. זמן קצר לאחר הפלישה כבר הוחל בהקמת מחנות שבהם נכלאו "אלמנטים בלתי רצויים" בעיני המשטר שהוקם בחסות הגרמנים. המחנות שהוקמו היו מסוגים שונים: מחנות איסוף זמניים, שמהם הועברו האסירים למחנות הסגר, מחנות מעבר, מחנות עבודה, מחנות הסגר והשמדה. חלק מן המחנות היו זמניים ושימשו רק להוצאה להורג; אחרים התקיימו זמן ארוך. לקראת סוף תקופת משטר האימים היו אפילו מחנות מיוחדים שנועדו רק לשריפת גופות המתים, בניסיון האחרון שעשו הגרמנים לטשטש את עקבות פשעיהם.

מן הראוי להבחין בין המחנות הקרואטיים והגרמניים ובין אלה שהקימו האיטלקים. הראשונים נועדו להשמדה במסגרת הפתרון הסופי; האחרונים שימשו לאיסוף יהודים כדי להגן עליהם ולמנוע את נפילתם בידי הגרמנים וגרוריהם ה"אוּסְטַאשֶה".

קרואטיה תחת הנהגת פּאוֶוליץ' וה"אוסטאשה" שלו תפסה את המקום בראש הן באשר למספר המחנות שהוקמו בה — למעלה ממחצית המחנות שלהלן הוקמו בשטחה — והן מבחינת סוגי המיתות שהונהגו בה.

אחרי קרואטיה באה סרביה. ההבדל בין שתיהן היה בכך שבעוד שבראשונה נעשתה כל המלאכה בידי הקרואטים, בשנייה היו המבצעים הישירים ברוב המקרים הגרמנים עצמם. כאן שלט הצבא הגרמני ואנשיו ביצעו את מלאכתם בשיטתיות קרה. במחנות שבקרואטיה התנהלו הרציחות בקצב שהיה שונה ממחנה למחנה, אך תמיד מתוך אכזריות נוראה ותוך שימוש באלתורים.

בטירטוריה של סֶרביה, במכרה הנחושת בּוֹר, היה מעין שיתוף־פעולה בין־ארצי: עובדי הכפייה היו יהודים שהובאו מהונגאריה — מבודאפשט ומערים אחרות של הונגאריה — ומשטחי וויוודינה הכבושים, במסגרת גדודי העבודה ההונגאריים. בעת החזרתם של העובדים האלה להונגאריה, בשנת 1944 נתקיים "מצעד המוות" ובמהלכו מתו רבים. יש להזכיר במיוחד את הרציחות שהיו בכפר צֶ'רבֶנְקָה (ראה להלן).

בגליל וויוֹדִינָה, שהיה בשלטון הונגאריה, נערכה בינואר 1942 ה"רַאציה" הידועה לשמצה. באיזור שאיקאש, ובייחוד בעיר נוֹבִי־סַאד, נורו וטבעו תוך שלושה ימים בלבד 1,300 איש, רובם הגדול (870) היו יהודים; השאר היו סרבים.

מחנות הוקמו ליד הערים סובוטיצה, זֶרנאנ'ין (לשעבר בֶּצְ'קֶרק) ובאביב של שנת 1944 הוקם מחנה מעבר (בדרך לאושוויץ) בעיירה בַּאצְ'קָה־טוֹפּוֹלָה. במחנה זה קיפחו את חייהם כמה עשרות יהודים. כמה מאות מאנשי גדודי העבודה נשלחו לאוקראינה והועסקו שם בפינוי שדות מוקשים ובעבודות מסוכנות אחרות. רק מעטים מאלה ניצלו (פחות מאחד לאלף).

במאקדוניה ובעיר פירוט, השייכת לסרביה, שלט הצבא הבולגארי, שהיה שותף נאמן למעשיהם של הגרמנים. חיילים ושוטרים בולגרים ביצעו בנאמנות את חוקי הגזע. התהליך החל בשלילת אזרחותם של היהודים. לאחר שהושג הסכם בין שליחו של הימלר לסופיה ובין הקומיסאריאט לענייני יהודים רוכזו למעלה מ־7,000 יהודים מתושבי ביטולה (מונאסטיר), סקופייה, שטיפ ופירוט והועברו ברכבות לטרבלינקה. איש מהם לא חזר.

כאמור, המצב בשטח הכיבוש האיטלקי היה שונה. אמנם גם בו הוקמו מחנות לריכוז פליטים יהודים, אבל בדרך כלל שימשו אלה להגן על הכלואים. לא היו בהם עינויים או רציחות. למרות שהשלטונות הגרמנים לחצו על האיטלקים ודרשו מהם להסגיר את היהודים שבידיהם, לא נענו האיטלקים והתחמקו ממילוי הדרישה בתירוצים שונים. מחנות כאלה הוקמו באיי הים האדריאטי קוֹרצ'וּלָה, בראץ', הבאר, והחשוב שבהם, באי ראב.

יחד עם זה חייבים להדגיש, שבמסגרת מלחמתו בפארטיזאנים היוגוסלאווים לא נמנע הצבא האיטלקי ממבטי תגמול, גירושים ומאסרים ואף שרף [illegible] חשודים בשיתוף פעולה עם האויב. [illegible] להורג, לאחר משפטי שדה, [illegible] אלה

היו פאבלָה פאפ, שהוכרז גיבור לאומי אחרי המלחמה. אבל האיטלקים לא רדפו את היהודים בשל היותם יהודים. מי שלא היה חשוד בנטיות קומוניסטיות או באיבה כלפי שלטונם, לא נרדף. שניות זו באה לידי ביטוי בולט באישיותו של הגנרל האיטלקי מאריו רואַטָה, מפקד הארמיה האיטלקית השנייה. לאחר המלחמה דרשה ממשלת יוגוסלאוויה את הסגרתו בתור פושע מלחמה בגלל אחריותו לרדיפת אזרחיה (הוא לא הוסגר ומת כאדם חופשי), אבל איש זה עצמו התיר ליהודים לשהות בביטחון יחסי בשטח הנתון לפיקוחו ואף סייע למשרד החוץ האיטלקי בתמרוני ההתחמקות מדרישותיהם החוזרות של הגרמנים להסגיר לידיהם את היהודים.

בסיכומו של דבר, נספו למעלה מ־80 אחוזים מיהודי יוגוסלאוויה. יהודי מאקדוניה נספו כמעט עד אחד; שיעור הנספים בקרואטיה ובסרביה מתקרב ל־85 אחוזים; יהודי באנאט (החלק המזרחי של ויווודינה, החבל שנמסר לידי הגרמנים, כלומר לשליטת הצבא הגרמני וה"פולקסדויטשה") נמחקו כמעט כליל. מספר הקרבנות בחבלים האחרים — באצ'קה, בארניה, מג'מורייה, דאלמאטיה — היה נמוך יותר הודות לאפשרויות הבריחה ומציאת מקלט בבודפשט מזה ליחסם של השלטונות האיטלקיים מזה.

למרות המחקר רב־הכמות הנערך במכון הצבאי־היסטורי הפדרלי בבלגראד עדיין לא נתפרסם כל המידע על המחנות. ייתכן מאוד שיתגלו מקומות נוספים שנעשו בהם מעשי זוועה ביהודים. ואולם, הודות לאיסוף השקדני של התיעוד שנעשה ביזמת הוועדות לחקירת פשעי מלחמה שהקימו הרפובליקות עומדות לרשותנו ידיעות רבות על מה שהתרחש. להלן יוזכרו המחנות שפעלו בשנות הכיבוש בתחומי יוגוסלאוויה כולה. שמות המחנות יובאו לפי סדר אלף־בית.

באנייצה (Banjica)

מחנה זה הוקם בעיר העילית של בלגראד ביוני 1941. המחנה היה אמנם בניהולו של משטר הבובות שהקימו הגרמנים, אך הגרמנים פיקחו מקרוב על הנעשה בו. הוא נועד לכליאת מתנגדי המשטר ושימש מאגר של עובדי כפייה שנשלחו לבצע עבודות ציבוריות אף בגרמניה — לפי דרישת ארגון "טוֹדְט". חלק מן האסירים הובלו לגיא ההריגה בכפר יאיינצי (Jajinci. עליו ראה להלן). לפי אומדן רשמי עברו דרך המחנה 24,000 נפש בערך, כולל 2,200 נשים. המחנה שימש גם מאגר שממנו נלקחו בני ערובה להוצאה להורג כל אימת שנעשו מעשי חבלה נגד הצבא הגרמני בשטחי סרביה. בין המוצאים להורג היו היהודים תמיד הראשונים. למעלה מ־500 מן היהודים שהיו כלואים במחנה מתו או נרצחו. בין אלה היו 200 איש שהועברו לשם חיסול ל"סאיימישטָה" (ראה להלן). הקרבנות היהודים היו ברובם מתושבי בלגראד; אחד מאלה היה הרופא ומנהיג הקהילה הספרדית ד"ר בוקיץ' פיאדה. אבל היו בו גם אנשים מבאצ'קה. למחנה זה הובאו גם פארטיזאנים שנתפסו. בראשית אוקטובר 1944 חוסל המחנה (עם התקרב הצבא המשחרר).

באצ'קה טופוֹלָה (Bačka Topola)

באצ'קה טופולה היא עיירה במרכז חבל באצ'קה. על קו מסילת הברזל נובי־סאד־סובוטיצה־באייה. לאחר שקיבלה מפלגת "צלב החץ" את השלטון מידי הגרמנים במארס 1944 הוקם שם מחנה מעבר של המשטר ההונגארי. במחנה זה רוכזו שרידי היהודים שעוד נותרו בחיים באותה עת בערי באצ'קה לשם הובלתם לאושוויץ. התנאים במחנה היו גרועים. עשרות מתו מרעב וממחלות. לפי האומדן שבידינו עברו את המחנה יותר מ־300 יהודים בדרכם "מזרחה", היינו לאושוויץ.

בֶּגֶץ' (Begeč)

כפר בבאצ'קה (ויווודינה). בערך חודש לאחר הכיבוש בידי הגרמנים הובאו לחווה בשם וידיץ' כמה יהודים מנובי־סאד. כנראה שהיו אלה אנשים אמידים או שנחשבו כך בעיני הכובשים ההונגארים. הכלואים שוחררו ביולי 1941 לאחר תשלום כופר נפש. משום כך ניתן לכנות מחנה זמני זה בשם "מחנה סחיטה". השחרור עצמו היה לזמן מוגבל, שכן לאחר מכן גויסו מרבית יהודי נובי־סאד לגדודי העבודה ורק מעטים מהם נשארו בחיים.

בּוּבאן' (Bubanj)

מקום זה היה תחנת השמדה. הוא נמצא ליד העיר ניש שבמרכז סרביה. מן המחנה המכונה "הצלב האדום" בניש הובלו העצורים לבובאן', וכאן הוצאו להורג בידי חיילים גרמנים או בפיקוד גרמני. התחנה הוקמה באמצע אוקטובר 1941 ופעלה במשך שנתיים — עד ה־17 באוקטובר 1943. דרכה עברו בערך 800 נפש; בערך 600 מהם היו יהודים. בין היהודים האלה היו בני קהילת ניש — למעלה ממחצית הקרבנות — ותושבי עיירות וכפרים בסביבה. כמו כן הובאו לכאן 150 פליטים ממרכז אירופה שנתקעו ביוגוסלאוויה, נשים, ילדים וזקנים, 120 במספר. אלה הועברו מכאן בפברואר 1942 למחנה "סאיימישטה" שבבלגראד (ראה שם).

בּוֹסאנסקי פֶּטרוֹבאץ (Bosanski Petrovac)

מחנה איסוף שרוכזו בו, מאז יולי 1941, יהודי ביהאץ' והסביבה. בספטמבר 1941 הועברו הכלואים אל העיירה

פרייאדור לאיסינובאץ ולסטארה גראדישקה ושם נרצחו. בעת שעברו בעיירת פרייאדור הצליחו אחדים להימלט.

בּוֹר (Bor)

עיר ומכרה עופרת בצפון־מזרח סרביה. בקיץ 1943 הוקם ליד המכרה מחנה עבודה. לפי דרישת שלטונות הרייך הגרמני נצטוו שלטונות הונגאריה לספק 10,000 עובדים לעבודה במכרה. ממשלת הונגאריה נענתה לדרישה וארגנה ארבעה משלוחים של אנשים מהונגאריה ובכלל זה 100 יהודים מבאצ'קה הכבושה. ממשלת הונגאריה גם מינתה מפקד והציבה משמר בטריטוריה הסרבית. העצורים עבדו בתנאים קשים ורבים מהם מתו ממחלות ומאפיסת כוחות. במחנה זה עבדו למעלה מ־6,000 מיהודי הונגאריה.

עם התקרב יחידות הפארטיזאנים, בספטמבר 1944, הוחלט על פינוי המחנה. הכלואים, 3,600 במספר, הובלו ברגל, תוך התעללויות והרעבה, מכות והרג. במהלך "מצעד המוות", עד הגיעם לצרֶנְקָה שבבאצ'קה, נספו 700 יהודים. בהגיעם לבאצ'קה נרצחו עוד מאות מביניהם. להונגאריה הגיעו רק שליש מאלה שיצאו לדרך ומשם גורשו רובם למחנות הסגר בגרמניה. רק מעטים ניצלו.

בואה של יחידת פארטיזאנים מן החטיבה הסרבית השמינית מנעה את יציאתה של קבוצה נוספת של עצורים לדרך. כמה מן המשוחררים הצטרפו לצבא השחרור היוגוסלאווי.

בֶּלגראד (Beograd)

בירת סרביה ויוגוסלאוויה נפגעה קשה מהפצצות חיל האוויר הגרמני בימים 6 עד 10 באפריל 1941. בהפצצות אלה נהרגו כשתי רבבות בני אדם וביניהם היו גם יהודים. בבלגראד היה מקום מושבה של המפקדה הגרמנית העליונה לאיזור סרביה. מכאן יצאו הפקודות להשמדת יהודיה.

בתחומי בלגראד היו גם לשכות הגסטאפו והאס־אס שפיקחו על ביצוע ההשמדה. גם תחנות השמדה נמצאו בתחומי העיר: באנ'יצה (ראה שם), סאיימישטה (ראה שם) וטופובסקה שוּמָה (ראה שם). לא הרחק משם נמצא גם הכפר יאיינצי ששימש להריגת יהודים (ראה שם).

במרכז העיר עצמו, במקום שנקרא טאשמיידאן (Tašmajdan), רוכזו בני הערובה היהודים ומשם הובלו להשמדה. כיום נמצא במקום זה מרכז ספורט מיודנוב.

חיסולם של יהודי בלגראד (שמנו יותר מ[illegible] שפרצה המלחמה) בוצע מהר מאוד (פרטים ראה ל[illegible] בלגראד).

בְּרוֹצ'יצֶה (Bročice)

כפר שהוקם בו מחנה מוות שנודע בשם מחנה II במסגרת מערך מחנה המוות יאסינובאץ (ראה שם). העצורים הראשונים הובאו לכאן בספטמבר 1941 ועד נובמבר של אותה שנה נרצחו רבים מהם. אלה שנותרו בחיים אז הועברו למחנה III ("ציגלאנה"). ראה להלן. לפי האומדן שבידינו מצאו את מותם במחנה זה בערך 8,000 עצורים.

בְּראץ' (Brač)

אי גדול דרומית לעיר ספליט. בנובמבר 1942 הוקם במקום מחנה עבור פליטים יהודים שהצליחו לברוח משטחי המדינה הקרואטית העצמאית. בראץ' נכללה באיזור II, שהיה בשליטת איטליה. בסוף מאי 1943 חוסל המחנה ויושביו הועברו לאי ראב (ראה שם).

ג'אקובו (Djakovo)

עיר בסלאבוניה. בדצמבר 1941 נשלחו לכאן שני משלוחים של נשים וילדים מבוסניה. רובם באו מסאראייבו (כאלפיים נפש, כולם יהודים, פרט ל־50 נשים סרביות). באותה עת היתה התפוסה במחנות קרואטיה גדולה מאוד ומשטרת אוֹסְייֶק (בירת סלאבוניה) היתה חייבת למצוא מקום אכסון למגורשי בוסניה. בעזרת הקהילה היהודית של אוסייק הוקם מחנה בטחנת קמח עזובה והקהילה דאגה להספקת המזון. בפברואר 1942 הועברו למחנה זה עוד 1,200 נשים סרביות ויהודיות ממחנה סטארה־גראדישקה, שהיה נגוע בטיפוס המעיים ובדיזנטריה. מכיוון שלא נמצא מקום אחר, הוכנסו הנשים לתוך אורווה ישנה ופרוצה. שרר אז קור של 30 מעלות מתחת לאפס. יכולתה של קהילת אוסייק הייתה מוגבלת והמזון לא הספיק לכולם. המצב נעשה גרוע עוד יותר במארס 1942, כאשר נתמנה הפושע מטְיֶבְּיץ' למפקד המחנה; כמעט כל משלוחי המזון הוחרמו בידי שומרי המחנה. בראשית יוני חוסל המחנה והנשים שנותרו בחיים הועברו ליאסינובאץ. במשך חודשי קיומו נרצחו או מתו במחנה ג'אקובו בערך 600 נשים יהודיות ו־20 נשים סרביות. שומר בית הקברות היהודי של ג'אקובו ניהל בחשאי רישום של המתות ואחרי המלחמה סומנו הקברים והוקמו מצבות. מדי שנה מתקיימת במקום אזכרה לקורבנות.

גוֹסְפִּיץ' (Gospić)

עיירה בפלך ליקה (Lika). ביוני 1941 הוקם במרחק של 4 קילומטרים מן העיר מחנה לקליטת יהודים. אלה, 2,000

במספר, שוכנו באורוות ובמחסני רועים. אך כבר ביולי של אותה שנה הובלו רבים מהם למחנה קרושצ׳יצה (ראה שם). ביום 20 באוגוסט הועברו הנשים למקום בשם יאסטרבארסקו (Jastrebarsko) ושם נעלמו עקבותיהן. סביר להניח, שהן הוצאו שם להורג. הגברים הועברו ליאסינובאץ. חלק מן העצורים נשלחו לאי פאג (ראה שם). אחרים נרצחו בסוף יולי ובראשית אוגוסט בסביבות יאדובנו (ראה שם). הסיבה לפיזור הכלואים נעוצה בהסכם בין קרואטיה לאיטליה לפיו עמדו האיטלקים להכנס לפלך ליקה החל מאמצע אוגוסט והאוסטאשה ניקו את השטח בהנחה (הנכונה) שהאיטלקים יחוסו על העצורים. ואמנם, יחידות של הצבא האיטלקי שהו בשטח ואף הצילו כמה יהודים על־־ידי העברתם לאיזור שבשליטתם, אבל עד לכניסתם הרשמית לעיר זו, בספטמבר 1941, הם לא התערבו בפועל בנעשה בעיר ובסביבתה. יש לכאורה, להתפלא על כך שהאיטלקים לא ניסו להתערב באופן נרחב יותר ולהציל יהודים רבים יותר ולא מנעו גירושים ומעשי רצח. אפשר שעדיין היו מרוחקים ממקום המאורעות, או שייתכן שמרבית מעשי הזוועה נעשו כבר לפני בואם למקום ונודעו לאיטלקים רק לאחר מעשה.

דאניצה (Danica)

מחנה זה הוקם בתוך בית חרושת שהיה בבעלות יהודית. בית החרושת נמצא ליד העיר קופריבניצה, בכפר ששמו דרנייה (Drnje). מחנה זה היה הראשון מבין מחנות ההסגר שהקים המשטר הפאשיסטי בקרואטיה. המחנה הוקם בסוף חודש אפריל 1941 ושימש מקום איסוף לסרבים, יהודים (כ־500 במספר) וקומוניסטים. בין העצורים היו גם נשים וילדים. במחנה שהו בממוצע 3,000 איש ובסך הכל עברו דרכו למעלה מ־5,000 איש ואישה. בין הכלואים היו 300 בני נוער שהובאו מזאגרב, רובם פעילי ברית הנוער הקומוניסטי, אבל היו ביניהם גם חברי "השומר הצעיר". העצורים הועסקו בעבודות קשות ומשפילות וסבלו ממכות ומהרעבה. הקהילה היהודית של זאגרב שלחה אמנם חבילות מזון למחנה, אבל אלה הוחרמו ברובם בידי האוסטאשה.

ממחנה זה נשלחו העצורים למחנות המוות גוספיץ׳־יאדובנו, פאג, יאסינובאץ וסטארה־גראדישקה (עליהם ראה שם).

גורנ׳ה רייקה Gornja Rijeka

ישוב ליד העיר קריז׳בצי בקרואטיה. שם הוקם מחנה לנשים ולילדים בנובמבר 1941. היתה זו שלוחה של מחנה לובורגראד (ר׳ שם). הובאו לשם בעיקר נשים סרביות וילדיהן מבוסניה וכן מקצת יהודיות. בראשית 1942 היו כלואות בו 250 נשים. בסוף מארס 1942 הועברו 140 נשים סרביות לזמון ומשם נשלחו הבריאות שביניהם לעבודה בגרמניה. סיבת הקמת המחנה נעוצה, כפי הנראה, בצפיפות האיומה ששררה בלובורגראד וכן לעובדה שיאסינובאץ "לא היתה פתוחה לנשים". ידוע שבאפריל 1942 היו שם 73 נשים יהודיות. בקיץ 1942 חוסל המחנה והנותרות בחיים עד אז הוכנסו ללובורגראד. אחרי השחרור נמצאו במקום למעלה מ־100 גוויות של ילדים.

ממחנה זה נשלחו העצורים למחנות המוות גוספיץ׳־יאדובנו, פאג, יאסינובאץ וסטארה־גראדישקה (עליהם ראה שם).

דוברובניק (Dubrovnik)

בפרוורי העיר הזאת — לופוד (Lopud), גרוז׳ (Gruž) וקופארי (Kupari) — ריכזו השלטונות האיטלקיים מאות אחדות של יהודי המקום ופליטים שנמלטו בעיקר מבוסניה־הרצגובינה. מקומות הריכוז היו בבתי מלון שבימי שלום נתאכסנו בהם תיירים. הריכוזים הללו נתקיימו מנובמבר 1942 עד מאי 1943. אז הועברו רוב העצורים למחנה שעל האי ראב (ראה שם).

הבאר (Hvar)

אי באיזור הכיבוש האיטלקי. כאן היה ריכוז של פליטים מקרואטיה ובוסניה מנובמבר 1942 עד מאי 1943, כאשר הקימו האיטלקים את המחנה המרכזי באי ראב.

ווקובר (Vukovar)

עיירה ונמל בחבל סרם שנכללו במדינה הקרואטית. באוגוסט 1941 נאספו כאן כל יהודי המקום ומכאן הובלו ב־8 בנובמבר 1941 ליאסינובאץ ושם הומתו.

וינקוביצי (Vinkovci)

עיר בחבל סרם המערבית, קרואטיה. כאן נאספו יהודי העיר ויהודי העיירות הסמוכות רומה, שיד ואילוק. ביולי 1942 נשלחו חלק מהם ליאסינובאץ וחלק לאושוויץ.

זאגרב (Zagreb)

בירת קרואטיה. בה ישב ממשל הרשע האוסטאשי. יהודי זאגרב רוכזו בבנייני היריד הבינלאומי (Zagrebački Zbor), במטה המשטרה, בבתי־הספר וכמה עשיות גם [illegible]

(ראה שם). לזאגרב הובאו גם יהודים משאר ערי קרואטיה ובוסניה, רובם בחודש יולי 1941 ומשם שולחו לעיירה גוספיץ' (יאדובנו) ולמחנות אחרים. בשגרירות גרמניה בזאגרב פעלו, כחלק מן הסגל הדיפלומטי, "נספחים לענייני משטרה" שהיו נציגיהם של הימלר ואייכמן. הם זירזו את עמיתיהם הקרואטים לפעול לסילוק כל היהודים מקרואטיה ובוסניה ולהשמדתם.

הקרבנות היהודים הראשונים של המשטר הפאשיסטי היו חברי מסדר "בני ברית" ועורכי הדין. הראשונים, ככל הנראה, בגלל הדמיון למסדר הבונים החופשיים. אנשים אלה נאסרו על-פי רשימות שהוכנו מראש, הובלו לגוספיץ' והומתו ביאדובנו (ראה שם) או שהועברו לאי פאג (ראה שם). איש מהם לא חזר. עורכי הדין נאסרו ורוכזו בקרסטינאץ, אך שוחררו כעבור זמן. מאוחר יותר שוב נאסרו רובם ככולם. הסיבה היתה ככל הנראה, שהיהודים בכלל, ועורכי הדין שביניהם בפרט, נחשבו עשירים. ידוע שרוב עורכי הדין היהודים של זאגרב מצאו את מותם ביאסינובאץ (ראה שם).

זאסאוויצה (Zasavica)

כפר בקרבת העיר שאבאץ (Šabac), שהתרכזו בה פליטים ממרכז אירופה שעמדו להפליג לארץ-ישראל על הדאנובה והים השחור, אלא שבגלל אי האפשרות להפליג הלאה לרומניה נתקעו בעיירה קלאדובו. ביולי 1941 נכלאו הפליטים האלה במחנה שהיה תחת פיקוחו של הצבא הגרמני. בימים 12–13 באוקטובר 1941 הובלו הגברים לזאסאוויצה והוצאו להורג ביריות. הנשים והילדים הועברו בינואר 1942 למחנה "סאיימישטה" בבלגראד ושם חוסלו. מספר הקרבנות של שאבאץ-זאסאוויצה וסאיימישטה נאמד ב-1,200 נפש. אחרי המלחמה הועברו גופותיהם של הרוגי המקום לבית הקברות היהודי בבלגראד ונקברו שם.

זֶמון (Zemun)

עיר על הגדה השמאלית של הנהר סאווה. היום חלק מבלגראד רבתי. בספרות על השואה מוזכר "מחנה זמלין" (Semlin Lager), אלא שהכוונה למחנה "סאיימישטה" (ראה שם) שהקימו הגרמנים בשרידי הביתנים של היריד הבינלאומי של בלגראד. המחנה הוקם בצד הנהר שבו נמצאה זמון, ליד הגשר המחבר את זמון עם בלגראד. במחנה זה, שפעל מדצמבר 1941 עד חודשי הקיץ של 1944, עברו למעלה מרבבת בני אדם, לרוב נשים וילדים. מספר הניצולים שנותרו בחיים לאחר המלחמה זעום.

זְ'רניאנין (Zrenjanin)

העיר המרכזית בפלך באנאט. שמה היה בעבר פטרובגראד (בֶּצ'קֶרֶק). זה היה מקום קליטה ליהודי העיר והסביבה. בלילה שבין ה-14 ל-15 באוגוסט 1941 נאסרו היהודים ורוכזו בשלושה מקומות בעיר וכעבור ימים אחדים הועברו בספינות קטנות לבלגראד. חלק מהם נרצחו בטופובסקה שופה (ראה שם) וחלק בסאיימישטה (ראה שם). לפני שיגורם להשמדה נשדדו היהודים בידי חיילי הצבא הגרמני והפולקסדויטשה.

טופובסקֶה שופֶּה (Topovske Šupe)

מחנה ריכוז לקראת המתה שהוקם בתחומי העיר בלגראד. המחנה הוקם בצריפים ששימשו בעבר מחסן נשק לחיל התותחנים ומכאן שמו ("טופובסקה שופה" פירושו מחסן נשק לתותחים). המחנה הוקם בראשית ספטמבר 1941 וחוסל כבר בדצמבר של אותה שנה, לאחר שחוסלו כ-4,000 יהודים מבאנאט שהובאו לשם. ההמתות נעשו בידי חיילי הצבא הגרמני ביאיינצי (ראה שם) או ביאבוקה (ראה שם) ובסביבותיה. הגרמנים דאגו לאבטח את מקומות ההוצאה להורג כדי שלא יברח איש מן העצורים ואף טרחו להביא למקום ההוצאה להורג רופאים שיאשרו שהאנשים אכן מתו.

טֶנְיֶה (Tenje)

כפר ליד אוסייק. את המחנה הזה הקימה הקהילה היהודית של אוסייק בכוחות עצמה ועל חשבונה לפי דרישת השלטונות. המחנה הוקם בסוף יולי 1942. לכאן הובאו העצירים היהודים מן העיר ומסביבתה. תחילה נראה הדבר כהקלה, אבל כבר באוגוסט 1942 חוסל המחנה בידי האוסטאשה. חלק מ-3,000 העצורים הועברו ליאסינובאץ, האחרים נשלחו לאושוויץ. בהתחלה הבטיחו האוסטאשה לראשי הקהילה היהודית שמדובר בגיטו שבו יהנו העצורים מעצמאות פנימית. מן המחנה הזה נותרו בחיים רק בודדים.

יאבוקה (Jabuka)

כפר ליד העיר פאנצ'בו (Pančevo) בפלך באנאט. במקום זה או בסביבתו הקרובה הוצאו להורג יהודים בידי חיילים גרמנים החל מאמצע אוגוסט 1941. יהודי פאנצ'בו ושאר הקהילות היהודיות בבאנאט הובאו לכאן בקבוצות של 150 עד 400 נפש והוצאו להורג במקום. עד קיץ 1944 הגיע מספר ההרוגים ל-10,000–12,000. כמחצית מן המספר הזה היו יהודים מוויודינה.

יאדובנו (Jadovno)

כפר בהרי וֶלֶבִּיט (Velebit), בגובה 1,200 מטר מעל פני הים. הכפר שייך לפלך ליקה ונמצא במרחק 20 קילומטרים מן העיירה גוספיץ׳. במקום זה הוקם מעין מחנה תחת כיפת השמים ונכלאו בו סרבים וגם יהודים ממחנה דאניצה (ראה שם) ומגוספיץ׳ עצמה. המחנה הוקם ביוני 1941 וחוסל כבר בחודש אוגוסט של אותה שנה. מספר הנרצחים במקום הגיע ל־3,500 בערך. רובם נכבלו בחוטי ברזל, הוכו בכלי חד והושלכו לתהום עמוקה, שהגישה אליה קשה ביותר. את הגופות גילו חיילים איטלקים רק כעבור חודשים. בין הקרבנות היו כמה מאות יהודים, וביניהם קבוצה של בני נוער יהודי חברי ״השומר הצעיר״ מזאגרב. מרבית ההוצאות להורג התקיימו בין ה־30 ביולי ל־3 באוגוסט 1941. כשנכנסו האיטלקים לאיזור, בראשית ספטמבר 1941, מצאו רק סימנים מעטים למעשי הזוועה שנעשו במקום.

יאיינצי (Jajinci)

כפר בסרביה, בקרבת בלגראד, ליד גבעה בשם אבלה (Avala). המקום יועד לשמש מקום הוצאה להורג לעצורי מחנות ההסגר והקליטה בסביבות בלגראד (סאיימישטה, באנ׳יצה). מספר הקרבנות שנספו כאן נאמד ב־80,000. ההמתות הראשונות נעשו ב־28 באוגוסט 1941. אז נרצחו כאן 122 יהודים ששימשו בני ערובה לאחר מעשה חבלה שביצע בבלגראד הצעיר היהודי חיים נחמיאס. בשנת 1964 הוקם במקום גל־עד לזכר הקרבנות.

יאסינובאץ (Jasenovac)

מחנה הריכוז וההשמדה הגדול והאיום ביותר בשטחה של המדינה הקרואטית הפאשיסטית. זה היה מערך של מחנות וסדנאות שהיה מורכב מארבע יחידות שסומנו במספרים: I — שדה לונ׳א; II — ברוצ׳יצה (ראה שם); III — סדנאות לסנדלרות ולחייטות; IV — סדנה לבורסקאות. ליאסינובאץ היו קשורים גם בית חרושת ללבנים ומחנות סטארה־גראדישקה (ראה שם), קרָפיֶה (ראה שם), גראדינה ויאבלאנאץ — כולם בקוטר של 40 קילומטרים מסביב לכפר יאסינובאץ, השוכן ליד שפך הנהר אונה לתוך הנהר סאווה.

המחנה אורגן בידי האוסטאשה הקרואטים באוגוסט 1941 ופעל עד סוף אפריל 1945. היה זה מחנה לעבודת כפייה והכלואים בו היו נתונים לעינויים ולמיתות שונות ומשונות. ברשת מחנות יאסינובאץ מצאו את מותם, לפי אומדנים רשמיים, 700,000 נפש. רובם המכריע היו סרבים, אך ביניהם היו גם 20 עד 25 אלף מיהודי קרואטיה ובוסניה וכן צוענים רבים ואנשים שהואשמו בנטיות קומוניסטיות. במחנה זה הופעלה גם משרפה. אך רוב ההמתות נעשו בפגיונות, בחרבות ובנשק חם. היו גם מעשי הטבעה בנהר סאווה כשהקרבנות כבולים בחוטים בידיהם וברגליהם.

בחורשת יאבלאנאץ (Jablanac), ליד כפר סרבי שתושביו הושמדו עוד קודם, במרחק 12 קילומטרים מיאסינובאץ, נרצחו מאות נשים, שהובאו לשם בסתיו 1942 מסטארה־גראדישקה.

התנאים במחנה היו איומים. העצורים שוכנו בצריפים שנבנו בחופזה, ללא תנאים סניטריים מינימליים. הם הועבדו 12 שעות ביממה, בייחוד בבניית סכרים כדי למנוע את הצפת המחנה ממי הנהרות בימי החורף. העצורים הועמדו לעתים קרובות במסדרים שבמהלכם נעשו מעשי רצח פומביים. רבים הומתו מיד עם הגיעם למחנה או מתו זמן קצר לאחר מכן מרעב. רק הצעירים והחזקים ביותר החזיקו מעמד. טוב יותר היה גורלם של בעלי המלאכה שהועסקו בעבודות לפי הזמנת מפקדת המחנה או לצורכי השומרים והממונים משורות האוסטאשה.

אפשרויות הבריחה היו מועטות ביותר, שכן המחנה היה מוקף גדרות־תיל ומגדלי שמירה. כשהוצאו האסירים לעבודות החוץ היו מלווים שומרים מזוינים היטב. אם הצליח מישהו להימלט היו מוציאים להורג מיד עשרות עצורים בתור תגמול וכדי להרתיע. רק עשרות ספורות הצליחו להינצל מן הגיהנום הזה ולהצטרף ליחידות הפארטיזאנים שפעלו בסביבה. כשנודע על הכוונה לחסל את המחנה ארגנו השרידים מרד. ב־22 באפריל 1945 עלה בידי עשרה איש לפרוץ החוצה מן המחנה, לאחר שחיסלו כמה שומרים. אלא שבעת הניסיון נפלו אחדים מן הבורחים והיתר חוסלו ביריות השומרים. הביתנים נשרפו לפני שנמלטו האוסטאשה צפונה, בסוף אפריל 1945.

במקרים רבים אילצו אנשי סגל המחנה את הצועניים לחסל יהודים במהלומות פטישי עץ כבדים ואחר כך חיסלו גם אותם.

במשך כל ארבע שנות קיומו של מערך מחנות יאסינובאץ ביקר בו נציג ״הצלב האדום״ פעם אחת בלבד. הביקור הוכן היטב מראש. לקראתו נוקה שטח המחנה ושופרו תנאי החיים. אבל מיד לאחר מכן חזרו לשרור במחנה התנאים האיומים שהיו בו קודם.

האחראי להקמת המחנה היה אנדריאה ארטוקוביץ׳, שכיהן כשר הפנים בממשלת קרואטיה העצמאית. הוא נידון למוות בבית משפט בזאגרב בשנת 1986, לאחר שהוסגר ליוגוסלאוויה מארצות־הברית. בעת כתיבת דברים אלה טרם נודע על ביצוע פסק הדין.

בין מפקדיו של ארטוקוביץ׳ היו ויקוסלאב־״מאקס״ לובוריץ׳ ול׳יובו מילוש (האחרון רצח במו ידיו, או בעזרת

חבריו, מאות אנשים). בין המרצחים היו גם כמרים ונזירים קאתוליים לשעבר (כגון סידוֹניָה ופיליפוביץ'). מי שתכנן ובנה את המשרפה היה המהנדס דומיניק־הינקו פיצ'ילי, שנשא דרגת סגן־אלוף. בניסויים וב"פיקוח" על העובדים הועסקו פושעים ושיכורים נודעים; על הנשים פיקחו זונות ופושעות ידועות שהובאו מזאגרב.

לאחר השחרור נתפסו מרבית ראשי המחנה והתליינים ששירתו בו ונידונו למוות או לתקופות מאסר ארוכות בבתי המשפט של יוגוסלאוויה של טיטו. באתר המחנה הוקם פסל ענק ונבנה מוזיאון והאתר כולו הוכרז כ"אתר זיכרון".

על יאסינובאץ קיימים שני סרטים תיעודיים (של גאברין ושל זאפראנוביץ'). עותקים שלהם מצויים ביד ושם בירושלים.

לדינה (Ledine)

כיום כפר בחבל סרֶם המזרחית סמוך לזמון. בעת השלטון הקרואטי ה"עצמאי" היו שם שדות בר בלבד, ומכאן שם המקום. בפברואר 1942 הוצאו שם להורג 350 יהודים, גברים, נשים וטף. אין רשימה ולא ידוע מנין הובלו לשם ואף התאריך המדוייק של ההמתות אינו ידוע. ליד קבר האחים הוקם גל־עד, שלידו מקיימים מדי שנה (מטעם המועצה המקומית וקהילת בלגראד) אזכרה לחללים בלתי־נודעים אלה.

לוֹבּוֹרגראד (Loborgrad)

מקום זה נמצא בקרואטיה, במרחק 10 קילומטרים מתחנת הרכבת זלאטאר־ביסטריצה (Zlatar-Bistrica). זהו ארמון עתיק שבו נמצא מתחילת שנת 1941 מושב זקנים. בספטמבר 1941 פונו 60 הדיירים והמקום הוכן לקליטת 2,300 נשים יהודיות בעיקר וכמה עשרות נשים סרביות עם ילדיהן עד גיל 14. המחנה הוקם על חשבון קהילת זאגרב בהוצאה של 1,300,000 קונות (שבאו במקום הדינרים). המחנה הופעל בראשית אוקטובר 1941 עם הבאתן לכאן של נשים וילדים ממחנה קרושצ'יצה (ראה שם). הצפיפות במחנה היתה רבה מאוד. בכל חדר נדחסו 50 עד 90 נפש. התנאים ההיגייניים היו איומים — לרשות העצורות עמדו רק 4 בתי שימוש. המזון היה גרוע ולא מספיק. תוך זמן קצר פשטה במחנה מגיפת טיפוס המעיים.

מפקדי המחנה, האחים הֶגֶר, עינו את הנשים וניצלו אותן בצורות שונות ומשפילות. רבות מן העצירות מתו במקום מרעב וממחלות; הנותרות בחיים גורשו בסתיו 1942 לאושוויץ דרך זאגרב. חלק מן הנשים הסרביות נשלחו לגרמניה כעובדות כפייה וחלק הועברו לשטחי סרביה. המחנה נסגר באוקטובר 1942.

בנוסף לממונים הקרואטיים השתתפו בפשעים נגד העצירות חברי ה"קולטוּרבונד", בני המיעוט הגרמני בקרואטיה.

קהילת זאגרב ארגנה משלוחי מזון למחנה, אך מרבית המצרכים הוחרמו ושימשו את הפושעים שניהלו את המחנה.

בין העצירות היתה הרופאה ד"ר מיליצה קוֹן־באנד. היא טיפלה במסירות בחולות והשתדלה להקל את סבלן. בעצמה נספתה באושוויץ.

לֶפּוֹגלאווה (Lepoglava)

כפר בקרואטיה. בעת מלכות יוגוסלאוויה שימש בית סוהר, בעיקר למתנגדי המשטר ובראשם הקומוניסטים. ביולי 1943 הובאו לשם עצורים ששרדו מסטארה־גראדישקה (ראה שם) ואנשים משאר שטחי קרואטיה. בראשית 1945 הועברו העצורים ליאסינובאץ וחוסלו שם.

מֶטאיינוֹ (Metajno)

מקום על האי פאג (Pag) שבדאלמאטיה. ביוני 1941 הקימו האוסטאשה באי שני מחנות, אחד מהם במטאיינו. לכאן הובלו חברי "בני ברית" מזאגרב ועצורים יהודים אחרים מגוספיץ' ומבוסניה. בנוסף למחנה לעבודת כפייה היה מחנה זה, כמו המחנה המקביל בסלאנוֹ (ראה שם), מחנה השמדה ממש. במחנה זה רוכזו נשים יהודיות וסרביות עם ילדיהן. מפקדי המחנה, מקס אוצ'יץ ואיוואן דבצ'יץ, עינו את הנשים ולא נמנעו גם ממעשי אונס. רבות מן העצירות מתו מרעב. המחנה חוסל בסוף אוגוסט.

נוֹבי־בֶּצֶ'יי (Novi-Bečej)

עיירה בבאנאט ליד הנהר טיסה. תחילה שימש המקום מחנה קליטה ליהודי העיירה ולתושבי נובי־קנֶזֶ'באץ וקיקינדה (באמצע אוגוסט 1941). כבר בראשית ספטמבר של אותה שנה הועברו הגברים למחסני טופובסקה שופה (ראה שם) ליד בלגראד ועד סוף אוקטובר חוסלו כולם; ב־12 בדצמבר 1941 נשלחו מכאן הנשים והילדים לסאיימישטה (ראה שם) ושם נרצחו כולם עד מאי 1942.

נוֹבי־סאד (Novi-Sad)

בירת חבל וויוודינה. בעיר זו ביצעו כוחות הכיבוש ההונגאריים את אחד הפשעים הגדולים ביותר — ה"ראציה" (Razzia, כלומר סריקה), שבמהלכה נרצחו 870 יהודים ו־430 סרבים. רובם הומתו ביריות והגופות הושלכו אל תוך

מימי הדאנובה. ה"ראציה" נערכה בימים 21 עד 23 בינואר 1942. ליד אחד הגשרים, בטיילת שעל שפת הנהר, הוקמה לאחר המלחמה מצבה לזכר הנספים.

ניש (Niš)

עיר בסרביה שבה הוקם מחנה קליטה ליהודים. המחנה הוקם בבניין "הצלב האדום". במחנה זה רוכזו ב־15 באוקטובר 1941 יהודי המקום והסביבה והוחזקו כאן עד 12 בפברואר 1942. אז הוצאו הגברים להורג ביישוב הסמוך בובאן' (ראה שם); הנשים והילדים הובלו, במארס 1942, לסאיימישטה ושם חוסלו. בבניין ששימש בזמנו מחנה קיים היום מוזיאון המוקדש לזכר הקרבנות.

סאיימישטֶה (Sajmište) — בין בלגראד לזֶמוּן

המלה סאיימישטה פירושה בסרבית "איזור של ירידים". ואכן, מחנה ההסגר הזה הוקם בביתנים העזובים של היריד הבינלאומי האחרון שהתקיים בבלגראד לפני המלחמה. את המחנה הקימו הגרמנים בדצמבר 1941 הוא ידוע בספרות השואה בשם "מחנה זעמלין" (Semlin Juden-Lager), על שום מיקומו — בגדה השמאלית של הנהר סאווה, בכניסה לזמון, שהשתייכה באותה עת לריבונות הקרואטית. כיום זמון היא חלק מבלגראד רבתי. למחנה זה הובאו יהודים מן הבירה, מניש ומשאר ערי השדה של סרביה וגם נשים וילדים מקהילות בבאנאט שאבותיהם כבר הושמדו.

תנאי החיים במחנה זה היו קשים מאוד. הקור, הרעב והמחלות הפילו בו חללים עוד לפני שהובאו לשם מכוניות הגז שבהן היו העצורים אמורים לנסוע כביכול למחנות העבודה. במחנה זה רוכזו יותר מ־10,000 יהודים. בגלל בידודו של המחנה מן העיר היתה הבריחה ממנו לבלתי אפשרית. המחנה היה סגור משלושת עבריו בגדר תיל; בצדו הרביעי סגר על הכלואים הנהר סאווה שמימיו הקרים או הקפואים עשו את היציאה דרכו בלתי אפשרית. במשך הזמן הובאו למחנה זה הנשים היהודיות של בלגראד, וכן מבוסניה, מקוסובו ונשים עם ילדים משאבאץ. למחנה הוכנסו גם פליטים מאוסטריה ומגרמניה. במאי 1942 יצאו ממחנה זה משלוחים לאושוויץ ולברגן־בלזן.

ייחודו של מחנה סאיימישטה היה בכך שנכלאו בו רק יהודים וגם בכך שהיה המקום היחיד ביוגוסלאוויה שהופעלה בו שיטת ההמתה בגז. הקרבנות הובאו לקבורה בקבר אחים ביאיינצי (ראה שם). המחנה היה כפוף לאס אס והממונים עליו היו הרברט אנדורפר ואנגן, האנס הלם ולודוויג טייכמן. הפיקוח היה בידי הגסטפו שבראשו עמד שטראקה ובידי המפקדה הצבאית שמפקדיה היו הגנרל באדר ואחרים. בפי הגרמנים נקרא המחנה "Dulag 17".

סוּבּוֹטיצָה (Subotica)

עיר על גבול יוגוסלאוויה־הונגאריה. כוחות הכיבוש ההונגאריים הקימו שם, באפריל 1944, גיטו ליהודים. במקום נכלאו למעלה מ־3,000 איש. הם רוכזו במספר בניינים. לכל שניים־שלושה חדרים הוכנסו 15–20 נפש. כל אלה שהובאו לגיטו השאירו את דירותיהם הפקר ואלה נתפסו מיד ונשדדו בידי הז'אנדארמריה והצבא ההונגאריים. העצורים נשלחו לעבודות פרך ציבוריות. ב־16 ביוני 1944 הועברו העצורים בקרונות רכבת חתומים לעיר באצ'אלמאש שבהונגאריה ושם המשיכו להעסיקם בעבודות קשות ובזויות עד לגירושם לאושוויץ ולאוסטריה. חלק מן העצורים איבדו את עצמם לדעת.

סטארה־גראדישקָה (Stara-Gradiška)

עיירה בסלאבוניה שבה הוקם במחצית השנייה של 1941 מחנה הסגר בבית הסוהר המקומי. במשך הזמן נכלאו בו "בונים חופשיים" מזאגרב, סרבים ויהודים רבים. מבחינה מינהלית היה המחנה כפוף למפקדת מחנה יאסינובאץ, למרות שהיה מרוחק משם 38 קילומטרים לאורך הנהר סאווה. אף־על־פי שגם כאן מתו עצירים לא היה זה מחנה השמדה אלא מחנה מעבר וממנו הועברו בין סוף אוגוסט לדצמבר 1941 בערך 9,000 איש לאושוויץ. רבים נוספים הועברו להשמדה ביאסינובאץ גופה.

צפיפות והעדר תנאים סניטריים הביאו להתפשטות מחלות מידבקות, כגון דיזנטריה, טיפוס המעיים ומחלות אחרות. בחודשי האביב של 1942 הגיעה התמותה במקום ל־80 עד 100 איש ליום.

קבוצות של יהודים הומתו בהרעבה מכוונת או שניתן להם אוכל מורעל. יהודים אלה הוכנסו לבניין שהיה מבודד משאר המחנה ("מגדל" בפי יושבי המחנה). בדרך זו נרצחו 500 יהודים לפחות. ילדים הומתו בגז, גם הם לאחר הרעבה. באוקטובר 1944 ניתנה פקודה לחסל את המחנה. באותו זמן נערכו במחנה גם הוצאות להורג. הנותרים בחיים הועברו ליאסינובאץ וללפוגלאבה.

סיסאק (Sisak)

עיר בסלאבוניה. בסוף יולי 1941, אחרי המתקפה הגרמנית באיזור ההר קוזארה, הוקם שם "מחנה מעבר לפליטים" ובתוכו פעלה מחלקה מיוחדת לילדי הפליטים. הילדים

הופרדו מאימותיהם ואלה נשלחו לעבודות כפייה בגרמניה. רוב העצורים היו סרבים, אך הובאו לשם גם אחדים מן הילדים היהודים שכבר נתייתמו. גם במחנה זה הומתו הילדים בהרעבה ובמחלות טיפוס המעיים, שהודבקו בה במתכוון. ב־8 בינואר 1943 נסגר המחנה והילדים שעוד נותרו הועברו לזאגרב. בסך הכל עברו במחנה זה 7,000 ילדים.

סלאנו (Slano)

יישוב על האי פאג, שהוגדר כאיזור מסוג II, כלומר היה שייך למדינה הקרואטית, אך הצבא האיטלקי היה רשאי לקיים בו נוכחות ולפעול בתוכו מבחינה צבאית. בסלאנו רוכזו הגברים, ואילו הנשים רוכזו במטאיינו (ראה שם). החל מ־25 ביוני הועברו לכאן סרבים ויהודים ממחנה גוספיץ׳ (ראה שם). העצורים הוכנסו ל־13 צריפים בלתי גמורים וישנו על רצפת האבן החשופה בצפיפות איומה. המזון היה מינימלי והעצורים הועסקו בעבודות קשות במשך 12 שעות ביום. עצורים רבים נרצחו, נזרקו לתהום או לים כשרגליהם וידיהם כבולות.

ב־15 באוגוסט 1941 הוחל בחיסול המחנה. חלק מן העצורים חוסלו ליד היישוב פורנאז׳ה (Fornaža); 3,000 סרבים נשלחו ליאדובנו ושם חוסלו; 450 היהודים נשלחו לקרושצ׳יצה (ראה שם) — הנשים, וליאסינובאץ — הגברים.

לאחר המלחמה נמצאו במקום 791 גופות, מהן 293 של נשים ו־91 של ילדים. גם כאן נשארה ללא מענה ברור השאלה האם ידעו החיילים האיטלקיים שחנו באי על המתרחש ומה מידת האחריות הרובצת עליהם לאור אי־התערבותם ולנוכח העדר ניצולים. תושבי המקום טוענים, שהכל ידעו על מעשי האוסטאשה וקשה להאמין שרק מן החיילים האיטלקיים נעלם הדבר. בספר שהוציא ״איגוד הקהילות ביוגוסלאוויה״, בלגראד, 1952, (עמ׳ 129–131) פורטו שמות היחידות ומפקדיהן שהיו מוצבים באי בזמן הרציחות ואחריהן. החוקר ד״ר ישה רומאנו טוען בספרו המוקדש ללוחמה ולהשמדה, משנת 1980, שהמפקדים האיטלקים התעלמו מבקשות להתערב שהביאו בפניהם תושבי האי (שם, עמ׳ 135–136).

סקופייֶה (Skopje)

בבירת מאקדוניה הוואדארית (כלומר היוגוסלאווית), בין כתליו של בית החרושת לטבק המכונה ״טוטוּן״, הוקם ביזמת שלטונות הכיבוש הבולגאריים מחנה קליטה. מחנה זה הוקם ב־11 במארס 1943. באותו תאריך הובאו למקום יהודי הערים ביטולה ושטיפ — בסך הכל 4,200 נפש. העצורים הוחזקו כשהם סגורים ובתנאים מחפירים. עליהם נוספו יהודי סקופייה ומשאר הקהילות במאקדוניה. העצורים נשדדו והורעבו. תנאי התברואה היו איומים. בשבוע האחרון של חודש מארס יצאו מכאן שלושה משלוחים לטרבלינקה: ב־22 במארס — 2,338 נפש; ב־25 במארס — 2,402 נפש; ב־29 במארס — 2,404 נפש. בסך הכל שולחו לטרבלינקה 7,144 מיהודי מאקדוניה. המאסרים, השמירה והאבטחה, לרבות דחיסת הקרבנות לתוך קרונות הרכבת נעשו כולם בידי שוטרים וחיילים בולגריים, בהתאם להסכם בין גרמניה לבולגריה שחתמו עליו בסופיה בראשית 1943 שליחי אייכמן ונציגי ממשלת בולגריה. איש מן המגורשים לא ניצל.

פאג (Pag)

אי גדול לאורך חופה הצפוני של דאלמאטיה. האי נכלל באיזור II, כלומר היה כפוף לשלטון האוסטאשה, אבל היתה בו גם נוכחות צבאית איטלקית. באי הוקמו תחנות העינויים וההשמדה ליד היישובים מטאיינו וסלאנו (ראה שם).

פאליץ׳ (Palić)

אתר מרפא ליד אגם הנושא אותו שם, בקרבת העיר סובוטיצה. ב־7 במאי 1941 הביאו כוחות הכיבוש ההונגאריים יהודים אחדים מסובוטיצה ואז הוקם עבורם במקום מחנה קליטה זמני. בראשית יוני של אותה שנה שוחררו העצורים תמורת תשלום כופר נפש. היה זה, אפוא, מחנה סחיטה נוסף.

פאנצ׳בו (Pančevo)

עיר על הדאנובה, בפאנאט, בקרבת בלגראד. בימים 14 ו־15 באוגוסט 1941 נצטוו יהודי קהילה זו להתרכז במקום אחד וכעבור ימים אחדים, החל מן ה־20 באוגוסט, הועברו הגברים בסירות לבלגראד ונכלאו ב״טופובסקה שופה״ (ראה שם). הנשים והילדים נעצרו ב־12 בדצמבר 1942 והועברו למחנה סאיימישטה (ראה שם). מבני הקהילה לא ניצל איש.

פרישטינָה (Priština)

בירת חבל קוסובו. בעיר זו התקבצו, נוסף על 400 בני הקהילה עצמה, פליטים מבלגראד ומקוסובסקה (כיום טיטובה) מיטרוביצה ו־45 פליטים מפולין ומגרמניה. אחרי הכיבוש הגרמני, שנמשך חודשיים והיה מלווה באמצעי הפליה ושוד רכוש, הועברו העצורים לביראט שבאלבניה. ב־14 במארס מסרה המפקדה האיטלקית 51 יהודים לידי הגרמנים. יהודים אלה נשלחו למחנה באנ׳יצה (ראה שם) והוצאו להורג.

נראה, שהן במחנה הקליטה פרישטינה והן בביראט ניצלו יהודים. חלק מפליטים אלה שחזרו לבתיהם אחרי כניעת

איטליה בספט׳ 1943, נעצרו בידי הגרמנים ושולחו למחנות ההשמדה.

צרבֶנקה (Crvenka; בהונגארית Cservenka)

כפר בבאצ׳קה, בין קולה לסיוואץ. במקום זה אירעה המתת עובדי הכפייה ההונגאריים ואנשים שהובאו מן השטחים הכבושים בוויוודינה (בהונגאריה של ימי מלחמת העולם השנייה נקרא המקום גם Délvidék) והיו בדרכם ממכרה בּוֹר שבסרביה (ראה שם) להונגאריה במנוסתם של הכוחות הציר הפאשיסט, מפני כוחות הפארטיזאנים ויחידות הצבא האדום. במצעד המוות השתתפו יותר מ־6,000 יהודים שגויסו לעבודה במכרה והם יצאו לדרך בשתי קבוצות: האחת, של 3,600 איש, יצאה לדרכה ב־17 בספטמבר 1944; השנייה, שהיו בה 2,500 איש, יצאה לדרך הייסורים שלה ב־19 לחודש. הקבוצה הראשונה הגיעה למוהאץ׳ שבהונגאריה ומשם שולחה למחנות בגרמניה. הקבוצה השנייה הגיעה לשם כשאנשיה תשושים ומורעבים ובימים 7 ו־8 באוקטובר נערך בהם טבח שבו נרצחו אלף איש בערך (מכיוון שאין רישום לפי האומדנים שבידינו היה המספר בין 700 ל־1,500). בתולדות שואת יהודי הונגאריה ידוע פרק זה בשם "הקזת הדם בצ׳רבנקה". בין הקרבנות היו גם עשרות אחדות של יהודים מיוצאי קהילות באצ׳קה היוגוסלאווית.

קוסוֹבסקָה מיטרוֹביצָה (Kosovska Mitrovica)

מחנה קליטה בקוסובו שרוכזו בו יהודי העיר באוגוסט 1941. במארס 1942 שולחו העצורים למחנה סאיימישטה (ראה שם) וממנו לברגן־בלזן ושם הושמדו. בעת הדפסת הספר שם העיר שונה ל«טיטובה מיטרוביצה» (מיטרוביצה של טיטו).

קראלְיביצָה (Kraljevica)

מחנה איסוף שנמצא בעיר שהיתה באיזור II. בפיקוח האיטלקים נכלאו במחנה זה, ששוכן בצריפים ובאוהלים, בערך 1,250 יהודים. בכל צריף היו 90 איש ובכל אוהל 145. המחנה הוקף גדר תיל ונראה כמו מחנה הסגר. אחרי שהוגשו תלונות למפקדה האיטלקית שופרו תנאי החיים במחנה. המחנה הוקם בנובמבר 1942 וחוסל במאי 1943. העצורים הועברו לאי ראב (ראה שם).

קראפְיֶה (Krapje)

בכפר זה, המרוחק 10 קילומטרים מיאסינובאץ, הוקם מחנה מס׳ I של יאסינובאץ. ראשוני העצורים הובאו לכאן באוגוסט 1941 ממחנה סלאנו (ראה שם). רובם היו יוצאי זאגרב. הם הוכנסו לשני צריפים; שלושה צריפים נוספים נועדו לעצורים סרבים. ב־30 בספטמבר הובאו לכאן בני קהילת סאראייבו ממחנה קרושצ׳יצה (ראה שם). העצורים הועסקו בבניין סכר. לא ניתנו להם כלי עבודה מתאימים ותנאי התזונה שלהם היו ירודים. באמצע נובמבר 1941 שולחו העצורים למחנה יאסינובאץ III (בית חרושת ללבנים) והועסקו בהריסת כנסיות פראבוסלאביות בכפר יאסינובאץ ובסביבותיו.

המחנה חוסל בלילה שבין 21 ל־22 בנובמבר 1941. אז נרצחו במכונות יריייה למעלה מ־600 גברים יהודים. האוסטאשה המרצחים סיפרו אחר כך לבני הכפר הסמוך שהעצורים התמרדו וניסו לברוח, אך למעשה היו הקרבנות ברובם זקנים וחולים תשושים.

קרושצ׳יצָה (Kruščica)

מחנה קליטה שהוקם בכפר הנושא שם זה, 17 קילומטרים מן העיר טראוניק. המחנה הוקם בסוף אוגוסט 1941, בחווה עזובה. היו בו שלושה בתים ושני צריפים חסרי גג ורצפה. המקום היה יכול לקלוט עד 300 איש; בספטמבר 1941 נכלאו בו 3,000 ב־28 באוגוסט הובאו לכאן הנותרים בחיים מן האי פאג וב־3 בספטמבר הגיעה קבוצה של 500 יהודים מסאראייבו; קבוצה נוספת הגיעה ב־9 בחודש. למחנה זה הובאו גם גברים ונשים סרבים. התזונה היתה איומה. קהילת סאראייבו סיפקה את רוב המזון הדרוש לעצורים שהועסקו בעבודת פרך.

המחנה חוסל בתחילת אוקטובר 1941. ב־5 באוקטובר שולחו הגברים ליאסינובאץ וב־6 בחודש זה שולחו הנשים והילדים ללובורגראד (ראה שם). משם נשלחו רובן לאושוויץ.

קֶרֶסטינאץ (Kerestinac)

ליד העיר זאגרב, בבניין ששימש בעבר ארמון, הקימה המשטרה של האוסטאשה, בראשית מאי 1941, מחנה הסגר. המחנה חולק לשלושה חלקים: קומוניסטים, יהודים, סרבים. בקבוצה הראשונה נכללו 25 הוגי־דעות שנעצרו בידי המיליציה של "מפלגת האיכרים הקרואטית" (מנהיגה היה מאצ׳ק) בסוף מארס ונמסרו לידי האוסטאשה. עד יולי הגיע מספרם של עצורי קבוצה זו ל־111 (רבע מהם היו יהודים). עשרה מן הקבוצה נידונו למוות והוצאו להורג לאחר משפט בזק (מחציתם היו יהודים). באמצע יולי נעשה ניסיון לפרוץ מן המחנה ולברוח. הניסיון הצליח בחלקו בלבד. מרבית הבורחים נורו למוות או נפצעו ונתפסו. רק 14 הצליחו להימלט. הנותרים הוצאו להורג ב־17 ביולי והמחנה חוסל.

בקבוצה היהודית רוכזו בעיקר עורכי הדין. חלק מהם

שוחררו ואחרים־והם הרוב־הועברו למחנות גוספיץ׳־יאדובנו (ראה שם) או ליאסינובאץ.

ראב (Rab ; באיטלקית Arbe)

אי בצפון חופו של הים האדריאטי באיזור שסופח לאיטליה באפריל 1941. במאי 1941 הוקם בו מחנה איסוף לפליטים יהודים. במחנה זה רוכזו הפליטים היהודים מדוברובניק, מקראל׳יביצה, מבראץ׳ ומהבאר (ראה שם). ליד מחנה זה היה מחנה שני שהוקם עוד ביולי 1942 עבור הסלובנים שהיו חשודים בעיני הכובשים האיטלקים בנטייה לקומוניזם או באהדה למחתרת שלחמה בצבא הכיבוש.

במחנה היהודי היו 3,500 נפש. ב־9 בספטמבר 1943, זמן קצר לפני כניעת איטליה הפאשיסטית, שוחררו המחנות בעקבות מרד עצורים שפרץ עם התקרב יחידות הפארטיזאנים. אז התארגן גדוד יהודי לוחם, שכונה גדוד ״ראבסקי״ (Rabski Bataljon — על שם מקום ייסודו). הגדוד היהודי הלוחם פעל במשך זמן מה בתור גדוד עצמאי. אחר כך פוזרו הלוחמים ביחידות אחרות לפי צורכי הלחימה. בקרבות עד לשחרור נפלו כמאה מאנשי הגדוד ובערך 150 מעצורי המחנה נהרגו בהפצצות בעלות הברית או שנפלו לידי האויב. חלק מתו מוות טבעי. מאלה שנותרו במחנה, כלומר שלא יכלו להצטרף לגדוד בגלל מחלה או זקנה, נתפסו (204 איש) במארס 1944 ע״י הגרמנים ונשלחו לאושוויץ.

שאבאץ (Šabac)

לעיר זו, הנמצאת בסרביה הצפונית, הובאו בספטמבר 1940 כ־1,300 מפליטי אוסטריה וגרמניה, שבאו ליוגוסלאוויה בתקווה שיעלה בידיהם לעלות דרכה לארץ־ישראל על־פני הדאנובה והים השחור (הם נתקעו בקלאדובו שעל הדאנובה משום שלא קיבלו היתר לעבור את הגבול לרומניה ולא נמצאה אונייה שיוכלו לשוט בה הלאה). הפליטים שוכנו בבתי מלון ובבתים פרטיים, אך אכלו את ארוחותיהם יחד. את המזון סיפק להם איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד שגם סייע להם בסידורים השונים.

ביולי 1941 ארגנו הפולשים הגרמנים מחנה של ממש — בשישה צריפים של הצבא היוגוסלאווי המלכותי לשעבר. השמירה על המחנה נמסרה לידי הפולקסדויטשה. למחנה זה הוכנסו גם 670 יהודים מתושבי העיר, לאחר שסחטו מהם סכום של חצי מיליון דינרים. התנאים במחנה היו קשים והמזון בלתי מספיק. עצורי המחנה הועסקו בעבודות ציבוריות קשות תוך־כדי השפלות והרג. מאז פרוץ המלחמה וסגירת איגוד הקהילות נאלצה הקהילה הקטנה, בעיר הסמוכה רומה, לדאוג לאספקת המזון וגם ממנות אלה גנבו או החרימו השומרים חלק.

בין ה־12 ל־13 באוקטובר 1941 נורו למוות 400 גברים יהודים ומספר צוענים בכפר זאסאוויצה (ראה לעיל), כתגמול על פעולת מחתרת שבמהלכה נהרגו חיילים גרמנים. עקב זאת נותרו במחנה רק נשים וילדים. אלה הועברו בסוף ינואר 1942 למחנה סאיימישטה (ראה לעיל) וכעבור זמן קצר הושמדו.

אחרי השחרור הוצאו עצמות הקרבנות ממקום קבורתם והועברו לקבר אחים בבית העלמין היהודי שבבלגראד וקהילת וינה, יחד עם איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלאוויה, הקימו במקום מצבה משותפת לנספים.

אמנות יהודית ביוגוסלאוויה

מאת

זוסיה עפרון

לפי הממצאים הארכיאולוגיים החלה התנחלות היהודים על אדמת יוגוסלאוויה במאות הראשונות לסה״נ. כמו בשאר ארצות הגולה היו גם כאן התנאים הדרושים לקיום יישוב יהודי קבוע — מקום מגורים לעדה, הקמת בית־הכנסת וקרקע לבית קברות.

ואמנם, היהודים יצרו ערכי אמנות בשלושה מישורים אלה של חייהם, דהיינו קישוטים לשימוש יום־יומי, עיטורים לבית־הכנסת ועיטורים של מצבות, למן המאות הראשונות לסה״נ ועד ימיו האחרונים של היישוב היהודי הגדול על אדמת יוגוסלאוויה במלחמת העולם השנייה. בימי השלטון הרומי, התקופה הקדומה ביותר להתנחלות יהודית לאורך החוף האדריאטי (דאלמאטיה ובוסניה של היום), שלט סגנון האדריכלות היהודית של בתי הכנסת, דהיינו הרומי הקלאסי.

ברוח הזמן נעשו גם חפצי האמנות השימושית הזעירה שהובאה מחוץ לארץ; זו הושפעה מן האמנות השימושית העתיקה של ארץ־ישראל. האמנות השימושית לסוגיה, היינו זו ששימשה לקישוט פנים בתי הכנסת של יהודי איטליה שהחלו להתיישב בחופו המזרחי של הים האדריאטי במאה הי״ד, הושפעה מן האמנות האיטלקית שמעבר לים. בתוך הארץ פנימה, בבוסניה ובהֶרצֶגובינָה, בסֶרביה ובמַאקֶדוניה ואזור קוֹסוֹבוֹ הסמוך, מצאו את ביתם בני הגולה הספרדית־פורטוגאלית החל מן המאה ה־16. בהיותה רחוקה מגבולות והשפעות מבחוץ פיתחה יהדות זו אמנות שימושית משלה, מקומית ומקורית כאחד, אבל קשורה מבחינת התרבות הרוחנית והחומרית שלה לקהילות סאלוניקי ואיזמיר.

האוכלוסייה היהודית האשכנזית, שבאה לאיזור במאה ה־19 מאוסטרו־הונגאריה, הביאה עמה את ערכי האמנות החומרית של יהודי מזרח־אירופה; והאדריכלות של בתי־הכנסת מציגה את כל זרמי האמנות שהיו נהוגים באירופה במשך יובל השנים שלפני השואה. ביצירה של דור האמנים היהודיים ביוגוסלאוויה יש לראות איפוא שלוחה מקומית של אמנות אירופה.

בתי הכנסת בסטובי

בסטוֹבי (Stobi) שבמאקדוניה נתגלו בתי־הכנסת העתיקים ביותר באירופה. סטובי היתה מפורסמת בימי השלטון הרומי כעיר של מרחצאות מרפא והתקיים בה יישוב יהודי מבוסס. על כך מעידים שרידים של שני בתי־כנסת עתיקים שנתגלו במקום ואשר הוקמו זה על הריסותיו של זה. בבית־הכנסת הקדום יותר, מן המאה השלישית, נמצאו קטעי רצפת פסיפס ושרידים של ציורי קיר. בית־הכנסת השני, שהוקם על הריסותיו במאה הרביעית, נבנה בצורת ״בזיליקה״ מפוארת ובו שני טורים של עמודים בתווך עם אַפסיס לארון הקודש בקיר הפונה מזרחה, לכיוון ירושלים, כמנהג בתי־הכנסת העתיקים באירופה בתקופה ההיא. בחצר הסגורה של בית־הכנסת הותקן אגן מים משיש.

בסוף המאה הרביעית הרסו את בית־הכנסת ועל החורבות נבנתה כנסיית בזיליקה נוצרית. בסטובי היה קיים אחד מאותם בתי תפילה יהודים שכמותם נתגלו בסארדיס, פְּריאֶנֶה, מֶליטוֹס, על חופי אסיה הקטנה ובאי אֶגינה שבמפרץ פריאֶוס; כולם בנויים באותו סגנון של אדריכלות התקופה, כלומר

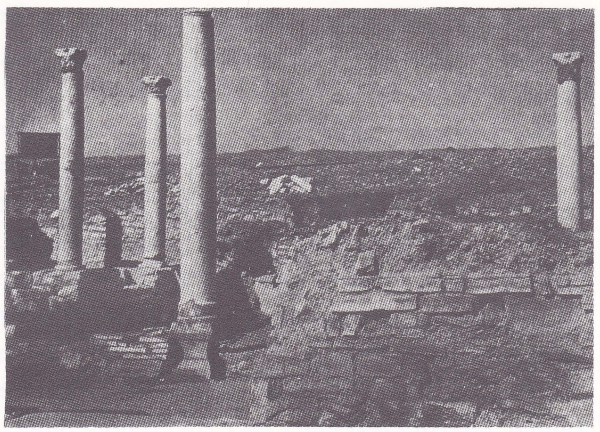

סטובי — אתר חורבות בתי־כנסת עתיקים מן המאה ה־4

בית־הכנסת בסְפְּלִיט

בית־הכנסת בסְפְּלִיט, המצוי בסמטה צרה הנקראת "המעבר היהודי" (Židovski Prolaz), מוסתר אף הוא. הוא עומד בכניסה לגיטו לשעבר. מבחוץ אין כל סימן המעיד שיש כאן בית־כנסת. בית־הכנסת הזה נבנה בתחילת המאה ה־16. למרות כל השינויים והשיפוצים שחלו בו במשך הזמן עדיין נשמר בו סגנון הבנייה המקורי של הרנסנס האיטלקי; ובמיוחד ארון הקודש, הבנוי שיש לבן ומקושט בתבליטים מגולפים ומשובץ בלוחיות משיש שחור. ייחודו של בית־הכנסת היה באוסף חפצי הקדושה שהיו בו: נרות מָאוֹר מכסף וֶנציאני וחפצי קדושה מכסף ומברונזה. כל אלה נשדדו ונעלמו בימי מלחמת העולם השנייה.

שונים מאלה בתי־הכנסת שהוקמו בפנים הארץ. היחס הסובלני שגילה השלטון הטורקי כלפי היהודים היה אחד הגורמים למיקום בתי הכנסת; לא עוד סימטאות צרות שבתי הכנסת מוסתרים בתוכם, אלא בתי תפילה העומדים בראש חוצות. וזה גם מה שמייחד את בתי הכנסת הספרדיים, כלומר מיקומם כבניינים עצמאיים העומדים בשטח פתוח ברבעים היהודיים.

בתי הכנסת בסאראייֶבוֹ

הקדום מבין בתי הכנסת הספרדיים בסאראייֶבוֹ (היא "שַׁרַי דִמְן בוֹסְנָה" בפי היהודים) הוא בית־הכנסת "איל קאל גראנדֶה". בית־הכנסת הזה בנוי מקירות וחצאי עמודים גבוהים הנתמכים על קשתות הניצבות על שטח מצומצם למדי. משום כך נוצר הרושם של בית תפילה שכל פנימיותו שואפת אל על. בימי מלחמת העולם השנייה נבזז בית־הכנסת וכל תוכנו נשדד; הריסת הטיח חשפה את לְבֵנֵי הבנייה. נותרה רק כתובת אחת, במקום גבוה על הקימורים, שאליה לא הגיעה

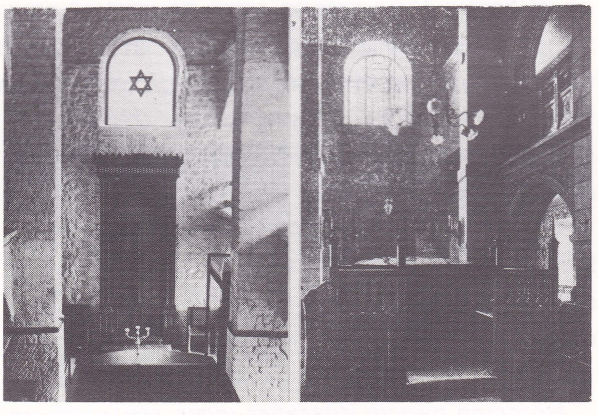

סאראייבו — (מימין) בית־הכנסת "איל קאל גראנדה" (צילום משנת 1910) כיום (משמאל) מוזיאון־יהודי בוסניה והרצגובינה

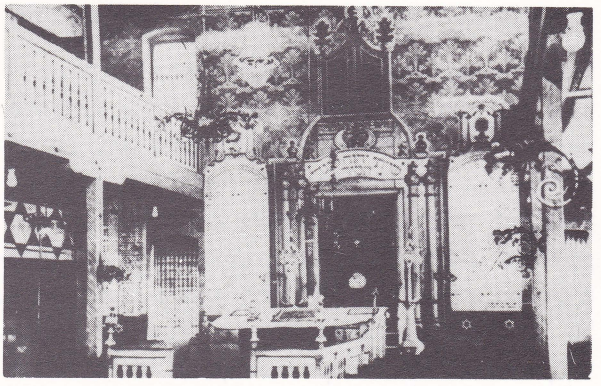

סאראייבו — בית הכנסת הספרדי "בית תפילה" ברובע בְּיֶלָבָה

יד ההורסים. מופיע בה תאריך הקמתו של הבניין בפסוק "בשערי בת ציון אגילה בישועתך" (תהילים ט' 15). מן האותיות המנוקדות אנו למדים שהבנייה נסתיימה בשנת 1827. הבניין שופץ ובו שוכן עתה המוזיאון היהודי של העיר. שמו הרשמי "המוזיאון היהודי של בוסניָה־הֶרצגובינָה".

בית־הכנסת "בית תפילה" ברובע בְּיֶלָבָה, באיזור המגורים החדש והפתוח, היה מרווח; ארון הקודש, הבמה, וקישוט הפנים עשויים בסגנון וינאי קליל. סדר הישיבה של המתפללים שונה בבתי־כנסת זה: שורות מקומות הישיבה נמצאות משמאל ומימין הבמה מאחוריה פנו לכיוון ארון הקודש (ולא כנהוג בבתי־הכנסת הספרדיים, שבהם המושבים מקיפים את הבימה). עזרת הנשים, גלריה בנויה עץ ונתמכת בעמודים, נמשכת לאורך הקירות משלושה צדדים — צפון, מערב ודרום.

בתי־הכנסת בביטולה

בית־הכנסת הגדול בביטולה (מוֹנָשיטיר בפי היהודים), היה בית־הכנסת "פורטוגאל". זה היה בניין גבוה ובעל תקרה גבוהה; בין הקירות נמתחו קשתות. ניתן לעמוד על צורתו המונומנטאלית של הבניין מן השרידים שנותרו מזמן המלחמה. בית־הכנסת נשדד מאוצרותיו ונהרס.

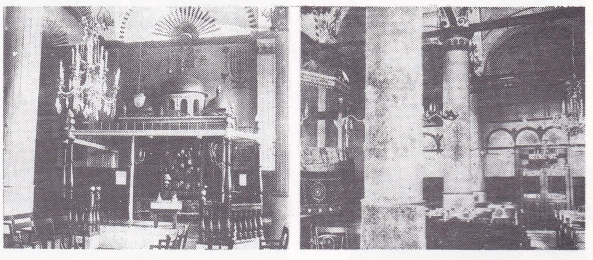

ביטולה — בית־הכנסת "אראגון"; מימין פנים בית־הכנסת, משמאל ארון הקדש

ביטולה — לוח הקדשה בחזית בית־הכנסת "עוזר דלים" משנת 1907
המוזיאון היהודי בבלגראד

בית־הכנסת השני מכונה "אראגון". זהו היכל מפואר שתקרתו נתמכת בארבעה עמודים. הקירות היו מכוסים ציורים של מנורת שבעת הקנים ושמש זורחת. מן התקרה השתלשלה נברשת אלגביש. ארון הקודש היה מבנה בפני עצמו, כעין ביתן מיוחד, הקבוע בקיר המזרחי. הוא בנוי מתחת לגגון. בפנים הוא צמוד לקיר המזרח ומכסה עליו פרוכת רקומה פרחים. על גג הבניין היה מבנה עגול עם חלונות ארוכים ועליו כיפה ומשני צדדיה שתי כיפות קטנות יותר, בדומה לסגנון הבנייה של המסגדים בבוסניה.

בית־הכנסת "עוזר דלים" ברחוב סָרָם הוא בניין צנוע וחד־קומתי, שבחלקו העליון היתה עזרת הנשים. מעל לכניסה היה קבוע לוח הקדשה שהעיד על כך, שהבניין נבנה בשנת 1907. הכתובת חקוקה באותיות ספרדיות. הלוח שמור היום במוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד.

בית־הכנסת "איל קאל דה אבאשו" היה אולם בקומה השנייה של בניין צר ותלת־קומתי ברחוב שבו התגוררו יהודים מדלת העם. בקומת הקרקע היה חדר תלמוד תורה לילדי ישראל. הבניין עצמו דחוס בין חנויות ובתי מלאכה קטנים שהיו שייכים בעבר ליהודים. באולם בית־הכנסת, על הפֶּנֶל שמתחת לתקרה, מצויר תאריך, המציין כנראה את זמן חנוכת בית התפילה: ש' התרל"א (1871). בקיר המזרח, מעל ארון הקודש, קבוע לוח גדול ועליו ציורים ממקומות קדושים בארץ־ישראל. בשנת 1964 שימש אולם בית־הכנסת מחסן לתוצרת חקלאית.

בביטולה היו בתי־כנסת נוספים: "איל קאל דה לה חברה", בית־הכנסת של חכם סלומון לוי ועוד.

סקופייה — בית־הכנסת ברובע היהודי

בית־הכנסת ברובע היהודי של סקוֹפְיֶה

בית־הכנסת בסקוֹפְיֶה (אישקופיה בפי היהודים) הוקם בשלהי המאה הקודמת ברובע היהודי (Jevrejska Mahala). היה זה בניין דו־קומתי גדול למדי; במרכז בסיסו של גג הרעפים מופיע קישוט ארכיטקטוני בנוי, מעוטר בתבליט סטוּקוֹ, מעין שער מקומר בין שני עמודים ובראשם שלושה עמודים דקורטיביים. בעלי בתים יהודים בעיר נהגו לקשט את חזית בניניהם בצורה דומה. זהו חידוש ארכיטקטוני שהובא מווינה. אולם בית התפילה, ארון הקודש, הבמה, המסורגת בסורג ברזל מעוטר מגיני דוד, עזרת הנשים, בצורת גלריה סביב הקומה העליונה מבפנים, מנורות המאור, קישוט הטיח של הקירות, הכל נעשה ללא הידור מיוחד ומושפע מן הסגנון המאופק של ארכיטקטורת הפנים באירופה שהיתה רווחת בעת ההיא. שער עשוי ברזל וגינת נוי מגודרת סגרו את בית הכנסת בחזית.

בית־הכנסת הישן בעיר הבירה בלגראד

בית־הכנסת הישן בבלגראד עמד ברובע היהודי בפרוור

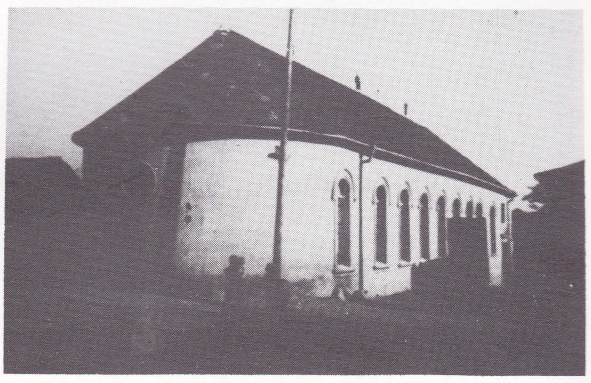

בלגראד — בית־הכנסת הישן ברובע דוֹרצ׳וֹל

דוֹרצ׳וֹל (Dorćol), ברובע שהיה מאוכלס ברובו יהודים. בית־הכנסת היה בניין חד־קומתי מלבני בציר מזרח־מערב. מצד מזרח הבניין מעוגל כלפי חוץ ובפנים, בתוך האַפְּסיס, ניצב ארון הקודש ומעליו חלון עגול גדול קרוע בקיר. לאורך הקירות, מצפון ומדרום, קרועים תשעה חלונות בכל צד. בכניסה מצד דרום הובילו מדרגות בפנים בית הכנסת לגלריה של עזרת הנשים.

בתי־כנסת חדשים

אדריכלות בתי־הכנסת ביוגוסלאוויה, החל מאמצע המאה ה־19, הושפעה מבניית בתי הכנסת שהוקמו באותה תקופה. במיוחד שלט סגנון "הסֶצֶסיָה"; היו אלה בניינים גדולים, במין ערבוב של סגנונות, הגותי והרומאנסקי, המאורי, המזרח־איסלאמי וכן הבארוקי והקישוטי, שקרא תיגר על האדריכלות הקלאסיציסטית והתפשט מבלגיה, אנגליה וגרמניה ופרח בווינה, בבנייני מסחר, בתי מלון, תחנות רכבת, ביתנים לתערוכות. בסגנון זה נבנו כל בתי־הכנסת במערב־אירופה וגם אלה שביוגוסלאוויה.

בית־הכנסת הספרדי החדש בבלגראד, "ק"ק בית ישראל", שהוקם בשנת 1908 (האדריכל: ויקטור עזריאל), בנוי בסגנון המאורי עם תוספת אירופית של שתי כיפות כדוריות. הבניין, שעדיין עומד על תלו, משמש היום אכסניה למוזיאון הנקרא "גלריה של פַּרסקאות".

בצורה דומה בנוי גם בית־הכנסת בזֶניצה (Zenica) שבבוסניה, שהוקם בערך בשנת 1900. עכשיו שוכן בו המוזיאון העירוני.

בזאגְרֶב הוקם בית־הכנסת שנבנה בסגנון רומאנסקי בשנת 1868 (האדריכל: פרנ׳וֹ קליין); בסוּבּוֹטיצָה (הוקם 1902; האדריכלים: מרסל קוֹמוֹר, דֶז׳וֹ יעקב) ובנוֹבי־סאד (1909; האדריכל: ליאופולד באוּמהוֹרן) נמצאים בתי כנסת גדולים הבנויים בעירבוב של סגנונות, הרומאנסקי, הבארוקי, המאורי, עם זוג מגדלים בחזית הבניינים, העתק של מגדלי פעמונים של כנסיות, עם חלונות שושן בחזית כמקובל בכנסיות הגותיות באירופה. לבית־הכנסת בבווינקוביצי (נבנה בשנים 1922–1931; האדריכל: בַּרנאָט) יש חזית גדולת ממדים, מעוטרת בסממני ה־"Art nouveau" הדקורטיבי, עם כיפה בת שמונה צלעות על הגג.

בית־הכנסת הספרדי הגדול בסאראייבו (נחנך: 14.9.1930; האדריכל: רודולף לובינסקי מזאגְרֶב), על כיפתו הגדולה, נבנה בסגנון מזרחי, נקי מאוד ויפה מאחרים. בניין זה נהרס כבר בימים הראשונים של הכיבוש הגרמני־אוסטאשי, באפריל 1941.

בית־הכנסת האשכנזי בסאראייבו (משנת 1902) נבנה אף הוא בהשראת אדריכלות המסגדים הבוסניים שבסביבה; ארבע

כיפותיו דומות לכיפות המסגדים המקומיים; הבניין עדיין משמש בית כנסת ועתה גם בתור מרכז קהילתי יהודי.

בית הכנסת בפיומֶה — כיום רַייאֶקָה — בנוי בסגנון קוּבִיסטי עם קישוט חיצוני מזרחי של החלונות. בנייתו הושפעה גם היא מן האדריכלות החדשה באירופה.

בתי־הכנסת האלה הוקמו ביזמתם של אנשי המעמד החברתי החדש מקרב האוכלוסייה היהודית שהתעשרו. אנשים אלה גילו נטייה להתקרב לתרבות האירופית הכללית ולהידמות לה, ורצו להפגין את מעמדם החדש בחיי החברה היהודית והכללית גם יחד.

אמנות המצבות וקישוטן

נראה, שכבר במאות הראשונות לספירה הוזמנו אצל הקהילות היהודיות שקמו בחוף האיטלקי ארונות קבורה (סארקופאגים) מעוטרים בסמלים יהודיים עבור היישוב היהודי הדליל שהתגורר בחוף הדאלמאטי. בסאלוֹנָה (Salona), ולא רחוק משם על האי בְּראץ׳ (Brač), נתגלו שני שברים של דפנות ארונות קבורה משיש (אחד מהם שמור במוזיאון הארכיאולוגי בסְפְּלִיט והאחר — במוזיאון ההיסטורי היהודי בבֶּלגראד). על הדפנות מפוסלות בתבליט מנורות. שני התבליטים דומים זה לזה וייתכן שמוצאם מבית מלאכתו של סתת מצבות אחד; צורת קישוט זו של ארונות קבורה יהודיים היתה מקובלת בכל המקומות שבהם היה קיים יישוב יהודי בחופי הים התיכון.

קיומו הרוחני והדתי של היישוב היהודי בחוף הדאלמאטי, במאות האחרונות של השלטון הרומי, היה קשור קשר הדוק עם קהילות ישראל באיטליה; כל חפצי הדת וקישוטיהם הובאו מחוץ לארץ: מארץ־ישראל, מאלכסנדריה או מאיטליה. ציור מנורת שבעת הקנים עם לולב, אתרוג, שופר ומַחתָּה לצדיה, היה אות היכר וסימן הזדהות לאומית־דתית יהודית בארץ־ישראל ובכל תפוצות ישראל בעולם העתיק. המנורה מופיעה הן באמנות המונומנטאלית בציור, בפסיפס ובפיסול, והן באומנות השימושית והזעירה (דוגמת קמיע הזכוכית שנמצא בסאלוֹנָה. וראה להלן). ואמנם, בקבר יהודי שנחשף בדוּקליה (Duklja) שבמוֹנטֶנֶגרוֹ, מסוף המאה השלישית או מראשית המאה הרביעית לסה״נ, נתגלו על הדופן הצפונית של ארון הקבורה ציור ססגוני של מנורת שבעת הקנים, אתרוג, לולב, ציפור וכוכב. ציור זה דומה לתבליט שנמצא על סארקופאג יהודי שנתגלה באוֹסְטִיָה ליד רומא ולמערכות הציורים שנתגלו בקאטאקומבות היהודיות בסיציליה וברומא.

בדרך כלל, התאריך והמקורות של חפצי האמנות היהודית העתיקה בארץ זו ברורים למדי. אך תעלומה אופפת את גילוי סימני ההיכר היהודיים שנמצאו בצ׳לאֶרבּוֹ (Čelarevo), כ־30 ק״מ ממערב לנובי־סאד, ליד העיירה באצ׳קָה פאלאנקה. בחפירות שדה קבורה (נקרופוליס) מן המאות 8–9 של שבט צפון מונגולי — האָווארים — שהתנחל במישורי פאנוֹניה, נתגלו למעלה מ־130 שברי לֶבֶּנים רומיות, כנראה בשימוש משני, שעליהן חרוטים סימנים פשטניים של מנורה ומשני צדדיה שופר ואתרוג. הזמן המשוער של ״המנורות״ על־פי צורתן — המאה ה־3 לסה״נ. צורתה של מנורת שבעת הקנים הניצבת על שלוש רגליים זהה לצורתן של המנורות המצוירות, החרוטות והמפוסלות בתבליט מאותה תקופה; גם סימן השופר, החרוט בזווית ישרה, דומה וכמוהו האתרוג. כל הצורות חרוטות בצורה סכמטית ולא מדויקת והדבר הזה אומר שהיו אלה סימנים מוסכמים לזיהוי יהודי, מעין תו יהודי ותו לא. הצורה המקורית וכן השימוש בכלים אלה נשכחו ואבדו מזיכרונם של האנשים שחיו באותו יישוב יהודי נידח.

ההשערה היא, שאלה שחיו במקום שימשו סוחרים, בעלי מלאכה ושרתים בשביל הליגיונות הרומיים שחנו על שפת הדאנובה. גם הכמות המעטה יחסית של הכתובות העבריות מעידה על כך שבני היישוב הזה חיו בשולי המסורת

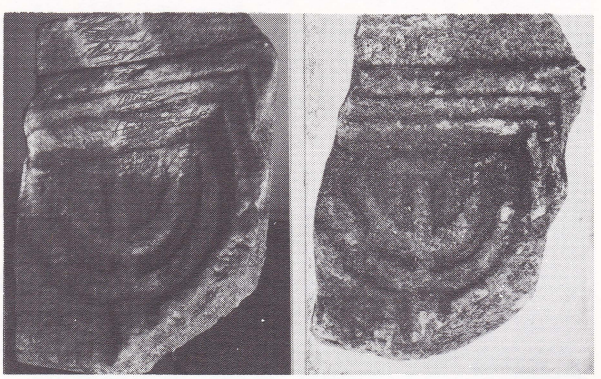

מימין: סאלונה — מנורה על סארקופאג, התקופה הרומית, מוזיאון ספליט; משמאל: האי בראץ׳ — מנורה על סארקופאג, המוזיאון היהודי בבלגראד

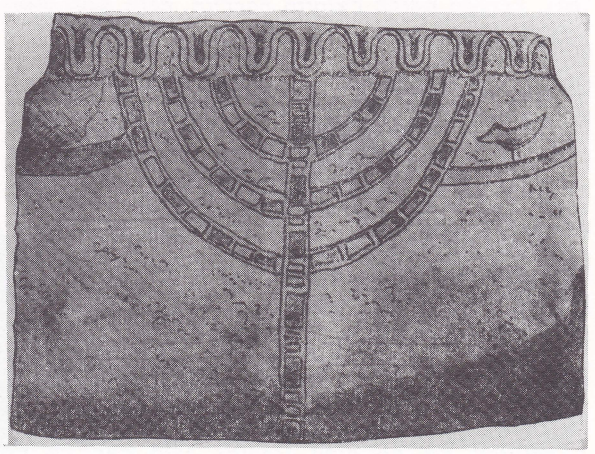

דוקליה (מונטנגרו) — ציור מנורה על ארון קבורה, התקופה הרומית

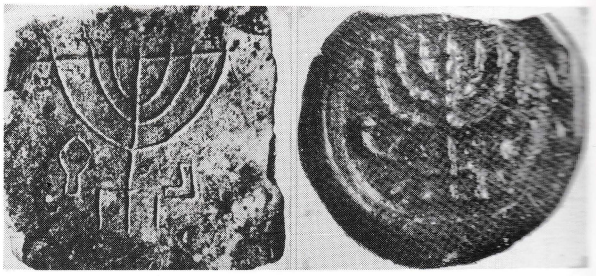

מימין: סאלונה — קמע תליון זכוכית, עליו חרוטים מנורה, שופר ואתרוג, התקופה הרומית, מוזיאון ספליט; משמאל: צֶ׳לָארֶבוֹ (באצ׳קה) — מנורה, שופר ואתרוג חרוטים על לבנה רומית מן המאה ה־3, מוזיאון העיר נובי־סאד

התרבותית היהודית של התקופה. ייתכן ששברי הלְבֵנים הרומיים עם המנורות החרוטות עליהם, שימשו מצבות קבורה לתושבים היהודיים במקום במשך תקופה ארוכה למדי, גם אחרי שנסתיימה תקופת שלטונם של הרומאים.

בצֶ׳לָארֶבוֹ ובדוּקליה נוצרה האמנות השימושית בו במקום, בפנים הארץ, ומכאן סגנונה הפשוט והעממי, בניגוד לזו שבחוף הדאלמאטי, שכאמור הובאה מעבר לים, ממרכזים ששלטה בהם התרבות הקלאסית הגבוהה.

כיצד הגיעו שברי לְבֵנים רומיות — או מצבות יהודיות מן המאה ה־3 — לקברים של מונגולים ואווארים מן המאה ה־9 — שאלה זו נשארה בגדר תעלומה. אמנם, עיטורים דומים של שופר המתואר בזווית ישרה, של מנורה, אתרוג ולולב העשויים בתבליט, נמצאו על לוח שיש, שנתגלה בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בעיר פְּרִיֶינֶה (Priene) שעל חצי האי לֶוקאס (Levkas) שבים היוני, אבל התיאור בצורת זווית ישרה הוא מקרי ואין להסיק מכאן שהיתה קיימת השפעה בין צֶ׳לָארֶבוֹ ובין פְּרִיֶינֶה.

שרידי נוכחות יהודית על החוף הדאלמאטי

בימי הביניים ניסו יהודי ונציה להשתקע בערים שעל חוף איסְטְרִיָה ועל החוף הדאלמאטי. ניסיון זה נמשך מאות שנים ורַאֲיָה לכך הם השמות היהודיים של מקומות ורחובות ששרדו עד היום והמזכירים שנתקיים במקומות אלה בעבר יישוב יהודי: בפיראן (Piran) נקראת כיכר על שמם, היא "הכיכר היהודית" (Židovski Trg); בעיירה טרוגיר (Trogir) מצויה ה"ז׳ודיצה" (Žudica), שמחוץ לחומה לשעבר; בספְּליט — המעבר היהודי שכבר נזכר למעלה; בדוּבְרוֹבְניק, היא ראגוּזָה בלטינית ובאיטלקית, נמצא "הרחוב היהודי" (Žudioska Ulica).

אך, לעומת זאת, מעטים הם ערכי האומנות היהודיים שנתגלו בסביבה; בעיר יֶלְסָה (Jelsa), בירת האי הוואר (Hvar), נמצאה מצבה מעוטרת בתבליט יונה וענף זית במקורה בתוך וולוטה בארוקית ובה חקוק בכתב שקוע

מימין: האי הוואר — מצבה מהמאה ה־17; משמאל: האי בראץ׳ — מצבת קבר מהמאה ה־17, אוסף ק״ק ספליט

ספרדי: "זאת מצבת קבורה הכבודה הזקנה קלרה אלמנת..." ביישוב בשם בּוֹל (Bol), על האי בּראץ׳, נמצא לוח שיש לבן של מצבה ועליו חרוט בקו דק ועדין מלאך פרוש כנפיים עולה לשמים בסולם. בכתב ספרדי קלאסי שקוע חקוק: "ידיד זה הלך / ברום כל מלאך / לנוח בעדן / בגן התע(נוגות)". שתי המצבות האלה, מן המאה ה־17, הן מעשה ידי סתתי המצבות בוונציה והיו שמורות בביתן בית הקברות היהודי העתיק בגבעת המאריאן, בסְפְּליט.

מצבה נוספת ועליה כתובת חקוקה בכתב ספרדי נמצאה בעיר מאלי לוֹשינ׳ (Mali Lošinj), שעל האי לוֹשינ׳, דרומית מן האי הגדול צֶרֶס (Cres). נוסח הכתובת: "...מר מלאכי־מרקאדיא שנפטר יום ה׳ כ״ג ניסן השס״ו/1606". שבר מצבה זה ועוד קטע נוסף היו שמורים בעליית הגג של בית העירייה המקומי.

מעטים ביותר הם שרידי תרבות אשכנז באזור ומקורם של הללו בסלוֹבֶניה. אלה הן מצבות ספורות שחקוקה בהן כתב סת״ם אשכנזי קדום ותמיר בסגנון הכתב שהיה מקובל במרחב האשכנזי המערב־אירופי מתחילת האלף השני לספירה. שברי מצבות נמצאו במאריבּוֹר וגם בעיר פטוּי (Ptuj). שתיהן מן המאה ה־14. המצבה במאריבור שמורה במוזיאון העיר; זמנה־אמצע המאה ה־14, כמאה שנה לפני שגורשו היהודים מן העיר בשנת 1496. המצבה מפטוי שמורה במוזיאון של עיר זו; זמנה, לפי התאריך הרשום עליה, "אנחתה", כלומר 1343.

לכל אחד משלושת אזורי היישוב היהודי על אדמת יוגוסלאוויה צורה משלו בקישוט המצבות; בקהילות החוף האדריאטי נשתמרו עקבותיה של מסורת ספרד; למצבה צורת גג משופע, כמכסה של סארקופאג, חצוב מאבן אחת. בריֶיאֶקה, היא פִּיוּמֶה, נחצבו המצבות הללו בתוך קיר בית הקברות. מצבות רבות מסוג זה נמצאות בבית הקברות היהודי על גבעת המאריאן בסְפְּליט. בראש אבנים

רבות, מעל לכתובת, חקוקות האותיות צמק, שהן ראשי תיבות של המלים ציון מצבת קבורה.

מסורת גג הסארקופאג, שנשתמרה בקבוצת מצבות מן המאה ה־19 בביצוע הנדסי מדויק, בולטת ביותר ומשמשת דוגמה לקבוצה כולה. כזוהי אבן המצבה על קברו של הרב נחום לוי, משנת 1863. היא מעוטרת בשלושה כתרים: כתר שם טוב, כתר תורה, כתר לוי. העיטור בא לסמל את הנאמר בפרקי אבות פרק ד׳ משנה יז, בשינוי קל: כתר כהונה הוחלף במצבת הרב נחום לוי בכתר לוי המרמז על שם הנפטר.

דוּבּרוֹבְּניק היא מקום מפגש של תרבויות והשפעות אמנותיות רבות; תופעה זו משתקפת בקישוט המצבות הנמצאות כעת בבית הקברות (ראשיתו בתחילת המאה הי״ט) בבּוֹנינוֹבוֹ (Boninovo), לשם הועברו, בשנת 1911, המצבות מבית הקברות הישן, שזמנן מראשית המאה ה־16 ואילך. קישוטן מצביע על השפעה איטלקית. כזוהי, למשל, אבן המצבה לזכר הרב אליעזר רפאל מאישטרו משנת 1850, המקושטת בדגם של סמל אצולה, כמנהג איטליה. על המצבה הזו חקוקות המלים, ששימשו דוגמה למצבות אחרות בדוברובניק:

כתר
שם טוב
מ״ק [=מקום קבורת]
הישיש ונשוא פנים
יקר ונעלה זמירות ישראל*
אליעזר רפאל מאישטרו
זצ״ל ונל״ע י״א לח׳ שבט
שנת ה׳ת׳ר׳ז׳
ת.נ.צ.ב.ה.

כתרים רבים מופיעים בצורות שונות, וניכרת בהם השפעת האמנות העממית של בּוֹסנייה; העיטורים הם גרמי השמים — הכוכבים, השמש, הירח. על מצבות אחרות מופיעים אגרטלי פרחים; עיטור כזה חקוק לדוגמה על אבן המצבה שעל קבר הרב יוסף מונדולפו משנת 1847.

עוד על הקישוטים שעל המצבות

בכל מקום בדרום הארץ ובמזרחה יש למצבות היהודים צורה וקישוט משלהם, שקבעו אותה עושי המצבות (לא יהודים) לפי טעמם, ללא ידע יהודי או מגע עם מסורת יהודית כלשהי. קסם קדומים אופף את בית הקברות היהודי הישן בסאראייבו; לבם של רבים נמשך אל האותיות העבריות והקישוטים ואל גושי האבן הגדולים, כסיפורו היפה של

* שמואל ב׳ כ״ג 1.

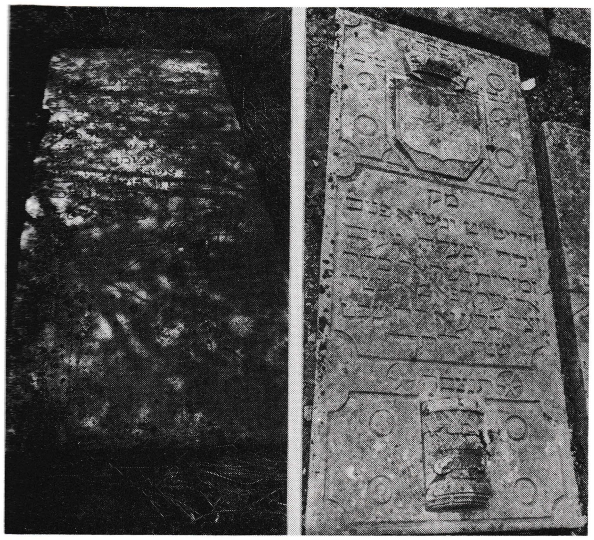

מימין: דוברובניק — מצבת אליעזר רפאל מאישטרו משנת 1850; משמאל: ביטולה — סימן מספריים על מצבתו של חייט

הסופר איבו אַנדריץ׳ על המקום הזה*. בתור דגמים למצבות סאראייבו השתמשו סתתי המצבות באבני הבוגומילים (או הפאטאֶרנים) מימי הביניים, המפוזרות בשדות בוסניה והֶרצגוֹבינה. אלה הם מונוליטים בצורת ביתנים מקושטים בתבליטים. אך יש הבדלים בצורת המצבות.

המצבות של נכבדי הקהילה מקושטות במטה רועים המתואר בצורות שונות; מצבה של רב הקהילה היה נהוג לקשט בכף יד מפוסלת על דופן המצבה; העולים לקבר היו מנשקים אותה כדרך שנהגו לעשות בעוד הרב בחיים. יש תבליטי סהר, גופי שמיים וחרבות לאנשי חיל; מצבות של נשים קושטו בחצי כדור. המצבות בקהילות בוסנייה דומות לאלה שנעשו בסאראייבו, אלא שהן קטנות יותר.

נִיש, בסֶרבִיָה, המצבות מקושטות בנחשים, בבליטות עגולות ובתבליט הדומה לדמות אדם; לעתים ניתן להסתייע בתבליטים לשם זיהוי מצבה שאין עליה כתובת או תאריך. על אחת המצבות חקוקים כתובת והתאריך 1771 ובעזרתם אפשר לקבוע את זמנן של אבנים אחרות דומות. בקהילת נִיש, שקיימה קשרים הדוקים עם הקהילות הספרדיות שמדרום וממזרח לה, הוצבו בצמוד לאבנים המקושטות בנחשים והחסרות שֵם גושי שיש דמויי סארקופאגים שעליהם מגולפות

* הסיפור כלול בספר היובל שהוצא לאור לרגל 400 שנה להתיישבות היהודית בבוסניה, ובמקור:
Jvo Andrić, "Na jevrejskom groblju u Sarajevu" in 1966, pp. 99–104. 'Spomenica' 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1566–1966, Sarajevo, (הסופר אנדריץ׳ קיבל פרס נובל לספרות בשנת 1961).

סאראייבו (בית הקברות הישן) — סימן היד על מצבה

שורות שורות של כתב עברי הכוללות דברי שבח לנפטר. מצבות דמויות סארקופאגים כאלה נמצאו בקהילות רבות בארצות הבלקן ואלה שבניש הוזמנו והובאו לשם מבחוץ; רובן זמנן מאמצע המאה ה־18. בפרישטינה (Priština) שבחבל קוסובו המצבות מקושטות בפיתוחים עדינים ודקים של קנקני בושם, בזרי פרחים, בעיקר שושנים, ובעצי ברוש שמקורם באמנות העממית של הסביבה. מצויים שם גם תבליטים של ברכת כהנים.

בביטולה שבמאקדוניה חקוקים במצבות סימני מלאכות שבהן עסקו הנפטרים; היו סימני למְשָׂרֵת בקודש, לסופר סת״ם, שוחט, מוהל, וסימנים לבעלי מלאכה, כגון זוג מספריים על מצבה של חייט, שבאה לציין שהאיש עשה את מלאכתו נאמנה. המנהג של ציון משלח ידו של הנפטר על מצבת קברו היה נפוץ בכל הקהילות הספרדיות בבאלקאנים.

הדבר המאפיין והמשותף לכל מצבות היהודים לסוגיהן באזורים השונים של הארץ הוא הכתב העברי הספרדי

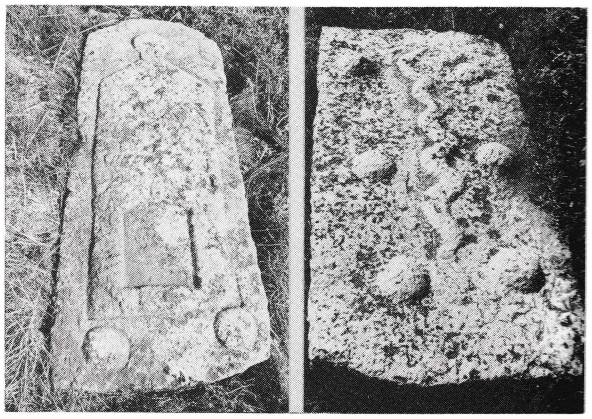

ניש — מימין: סימן נחש ובליטות על מצבה; משמאל: סימן דמוי אדם על מצבה

לצורותיו השונות. ברבות ממצבות סאראייבו, על אבני הסארקופאגים או בניש, הכתב חקוק בתבליט רדוד. בדוברובניק, למשל, במצבת קברו של אלעזר מאישטרו, אותיות הכתב הספרדי הקלאסי שקועות בתוך משטח האבן. אות הקוּרְסִיב הספרדית מופיעה במקומות רבים ובמשך זמן רב. כך על מצבת קברו של אברהם כהן משנת 1641 בבלגראד, ועל מצבתה של מרים לוי משנת 1864 בזֶניצָה (Zenica).

מסורת ספרדית קדומה היא הכתב החלול, האות המסומנת בקו מקיף, החקוק בשטח האבן כאילו האותיות מאירות. במקומות רבים חקוקות על המצבות אותיות כאלה: בספליט, במצבת קברו של הרב יעקב משנת 1734; בסאראייבו, במצבת קבר אברהם מונטיו משנת 1804.

בשדה פתוח, על אם הדרך מדוברובניק לסאראייבו בואכה סטולאץ (Stolac), מול הנקרופוליס הבוגומילי המכונה ראדימלְיָה (Radimlja), עומדת מצבת אבן בודדת. צורתה כבית בעל גג משופע שחודו קטוע, דומה במקצת לאבני הבוגומילים שמעבר לכביש. זוהי המצבה לזכר הרב משה דאנון מסאראייבו. בחזית המצבה חקוקה הכתובת שלהלן:

האבן הזאת הנצבת
תהיה לציון ולמצבת
קבורת איש האלוהים
אשר מעשיו נפלאים
ועליהם יצוק להללו
חסיד קדיש יאמר לו
ה״ה מו״ר הרב הגדול
ר׳ משה דאנון ז״ל מ״א [נ״ע]
והמכ(?) ביום כ׳ סיון
מ״ש התק״ץ לפ״ג

מכאן, שהאבן הוצבה ביוני 1830. מצד שמאל, על הגגון ועל הדופן השמאלית, חקוק:

נפלה (עטרה)
מוה״ר משה
דאנון ז״ל ה׳
היום ה׳ סיון
התקפ״ט

פירוש הדבר, שהרב נפטר במאי 1829. על כך מספרים בסאראייבו כדלקמן: הצדיק הקדוש ר׳ משה דאנון מסאראייבו החליט לעלות לארץ־ישראל; הגיע לסטולאץ ואמר שהוא ימות הלילה ורצונו להיקבר במקום. אז קנה חלקת אדמה ואמנם נקבר שם; והשאיר סכום כסף, לממן מניין מיהודי סאראייבו שיעלו על קברו מדי שנה ביום הזיכרון לאמירת קדיש. במרוצת הזמן התקדש קברו של הצדיק כעושה נפלאות; נשים עקרות היו עולות על קברו לבקש סגולה

להרות וללדת והיו נענות; יהודי סאראייבו אכן רגילים היו לעלות לקברו ביום הזיכרון הקבוע, לסעודת השכבה ולאמירת תהילים. כך נהגו כל עוד היתה קיימת סאראייבו היהודית.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נותרו במקום שתי מצבות עשויות מלט; על האחת כתוב: / Arnold Silberstein Gestorben im Mai 1898; המצבה השנייה היא ללא כתובת או סימן כלשהו.

האמנות היהודית השימושית

בין החפצים היהודים העתיקים שמימי השלטון הרומי, היינו מן המאות הראשונות לספירה, שנמצאו בעתיקות סאלוֹנָה (Salona, היא סוֹלין של היום) בקרבת ספליט, נתגלה קמיע זכוכית קטן. זהו עגיל או תליון מזכוכית עם טבעת (שבורה) לשרשרת ומתוארת בו מנורת שבעת הקנים עם אתרוג ולולב. העיטור נעשה בטביעת חותם בעיסת הזכוכית. מוצאו של הקמיע מארץ־ישראל ודומים לו נמצאו בצור ובקפריסין. כמו־כן נמצאו בסאלוֹנָה נרות חרס עם סמלים יהודיים בסגנון אלכסנדרוני שנעשו אולי בידי קדרים יהודיים מעבר לים, בחוף האיטלקי הקרוב; על־גבי נר חרס אחד שנמצא בשְׁקוֹצְ׳יאנְסקָה יָמָה (Škočjanska Jama) בסלוֹבֶניה טבוע סימן המנורה בעלת שבעת הקנים. גם מנורת חרס זו, שמקורה בארץ־ישראל, הובאה לכאן מעבר לים ואף היא מאותה תקופה רומית.

קישוט בית־הכנסת פנימה, קישוטי התורה והכלים להידור שבת וחג, הגיעו לאיזור מארבעה מקורות: איטליה, טורקיה, אוסטריה־הונגאריה ומן המקום עצמו. מאיטליה, ובמיוחד מוונציה, מוצאו של האוסף העשיר של תשמישי קדושה שהיה בבית־הכנסת בספליט (נשדד בימי מלחמת העולם השנייה): עטרה לספר תורה משנת 1711; טס וזוג רימונים מן המאה ה־18; נרתיק למגילת אסתר עשוי כסף מתחילת המאה ה־19; מנורת חנוכה מכסף בעלת דופן בריקוע בארוקי פרחוני עשיר וכתובת חקוקה במרכזה: "נר מצוה ותורה אור/שנת זאת חנוכה" (1724).

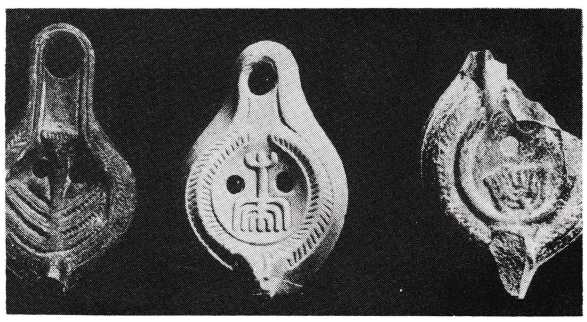

סאלונה — נרות חרס עם סמלים יהודיים, התקופה הרומית, מוזיאון ספליט

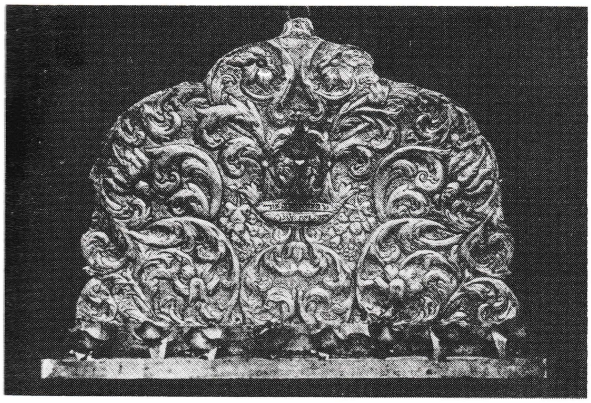

ספליט — דופן של מנורת חנוכה מכסף, איטליה 1724, מאוסף בית־הכנסת

גם מערכת קישוטי התורה בבית־הכנסת בדוברובניק מקורה בוונציה: רימוני המגדלים, העטרות, שעל אחת מהן חקוק תאריך: שנת יצר׳ תמלא (1711); טסים, ידית לקריאה בתורה, גביעים לקידוש, מנורות חנוכה.

ערי החוף ספליט ודוברובניק היו במאה ה־18 מקומות מפגש למלאכת הצורפות היהודית של פנים הארץ עם האמנות הוונציאנית. תוצר של מפגש זה הוא העטרה לספר תורה מכסף מן המאה ה־18, השמורה בבית־הכנסת בדוברובניק. עטרה זו, מלאכה מקומית, עשויה על־פי דגם ונציאני והוכנה בידי צורף יהודי בסאראייבו עבור בית־הכנסת בדוברובניק. העבודה עדינה פחות ואילו תבליט המְקשֶׁה בולט יותר מאשר הדגם הוונציאני והוא מסימני המלאכה של עיר שדה. ברצועה שבחלק התחתון של העטרה חקוקה כתובת ההקדשה באותיות ספרדיות: "קדוש... מראגוּזָה". כלומר, מדוברובניק.

המקור השני בחשיבותו הוא זה המקומי. צורפים יהודיים ספרדיים פעלו בסאראייבו, בִיטוֹלה, סקוֹפְיֶה וסְפְּליט; הכלים לשימוש הדתי שנוצרו בידיהם עשויים בסגנון עממי מקומי של האמנות יהודית והיו למסורת מתמשכת של מאתיים שנה בערך; זוהי אסכולת הצורפות היהודית העממית של מאֶקדוֹניה ובוֹסנייה. דוגמאות לכך הן כריכת הכסף של סידור תפילה משנת תקמ"ח (1788) מסקוֹפייה, המוצגת במוזיאון ישראל בירושלים; כריכת כסף למחזור לשלוש רגלים משנת התרנ"ה (1895) מסקוֹפייה, השמורה במוזיאון לאמנות שימושית בבֶּלגראד; כתר תורה מכסף מקושט בחלקו העליון בסהר ובכוכב עם כתובת הקדשה בבסיסו של חברה קדישא משנת תרמ"א (1881) מסקוֹפייה, המוצג אף הוא במוזיאון ישראל בירושלים.

מלאכת הצורפים היהודיים מטורקיה בכלל ומאיזמיר במיוחד היא המקור השלישי לקישוטי תורה באיזור; דוגמה לכך ישמש זוג הרימונים מכסף מן המאה ה־18 מסאראייבו;

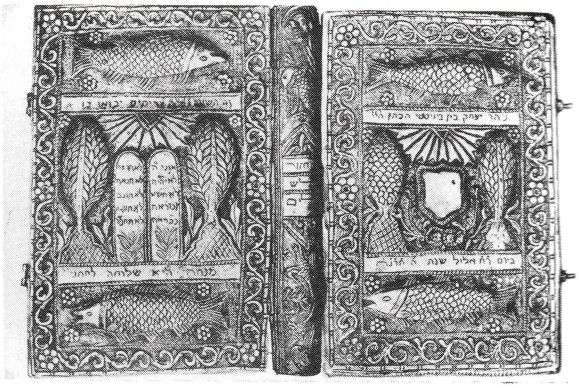

סקופייה — כריכת כסף למחזור לשלושה רגלים משנת 1895, המוזיאון לאמנות שימושית, בלגראד

הרימון צורתו כאיצטרובל ובראשו פיטם והוא אופייני למלאכת הצורפים היהודיים באיזמיר במאה הי״ח ואילך.

המקור הרביעי, ארצות מרכז אירופה ומזרח אירופה, זמנו שלהי המאה ה־19. אז הוצף האיזור כולו בזרם של תשמישי קדושה שנוצרו בצורה חרושתית בפולין, באוסטריה ובגרמניה. על העשייה ההמונית מעידים חוסר החן והעדר מגע יד אומן, בנוסח אשכנז. תהליך זה בא לקיצו עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.

כל אחת משלוש קבוצות ההתנחלות היהודית בשטחה של

סקופייה — עטרה לכתר תורה מכסף משנת 1881, מוזיאן ישראל, ירושלים

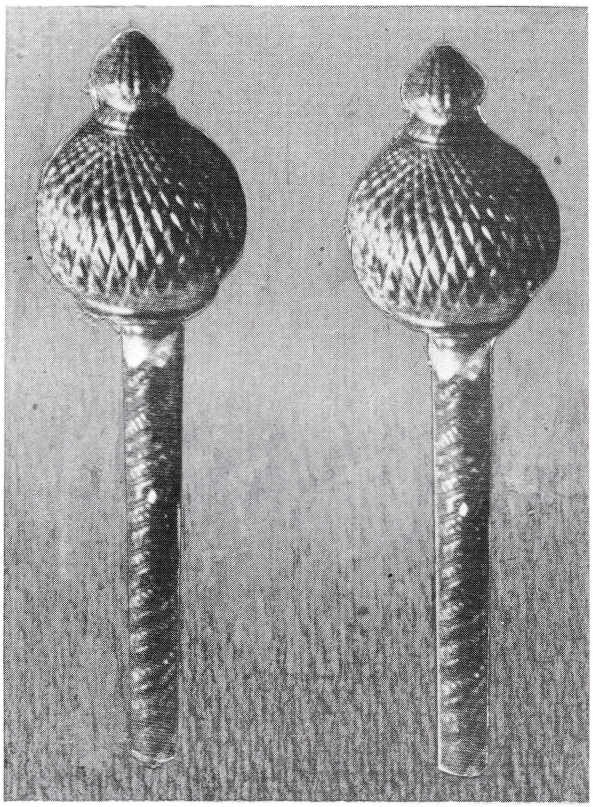

סאראייבו — זוג רימונים מכסף, המאה ה־18, מאוסף הקהילה

יוגוסלאוויה טיפחה תרבות חומרית ואמנות שימושית משלה. כל אחת שונה מחברתה. בקהילות שלאורך החוף האדריאטי, קישוטי הרקמה, הפרוכות, הכפורת, המפה לכיסוי הבמה לקריאת התורה, המעילים והאבנטים לספרי התורה והעטיפות למגילות אסתר, מן המאות ה־17 וה־18, הם הקישוט הבארוקי העשיר, הרקום בחוטי זהב, זהים לאלה שנוצרו בתקופה ההיא באיטליה וחלק מהם אף הובאו משם. עיטורי התורה הרקומים של היהודים (האשכנזים) שבאו מאוסטריה, הונגאריה וגאליציה במאה ה־19 והתיישבו בערים שמצפון לנהרות הסאווה והדאנובה, דלים לעומת האומנות השימושית של תשמישי קדושה רקומים, שיצרו האשכנזים בארצות מוצאם.

קישוטי רקמה

אצל הספרדים בבוסניה ובהרצגובינה, בסרביה ובמאקדוניה ואצל הפזורה היהודית בבולגאריה, ביוון ובטורקיה, כולל ארצות אחרות בתחום הקיסרות העות׳מאנית, נמשכה מסורת קדומה ויחד עם זה התפתח גם סגנון מקומי מיוחד ועצמאי בקישוט הרקום בבית־הכנסת, לספר התורה ובפריטים אחרים של הבית כמו גם בביגוד. הפרוכת עשויה בדרך כלל קטיפה

סקופייה — פרוכת משנת 1924, המוזיאון היהודי בבלגראד

בצבע אדום כיין, או כחול כהה, וגם צהוב זהוב הנוטה לאוקר. הרקמה נעשתה בעזרת חוטי זהב וכסף והקישוט היה פרחוני בארוקי עם פסוקי הקדשה ותאריכים. במקרים רבים עשויה הפרוכת מכיסוי מיטה שנוסף לו קישוט רקום בשימוש משני, כהקדשה ממשפחה יהודית לבית־הכנסת, לרגל נישואי הבת או לזיכרה של אֵם המשפחה. כיסוי מיטה רקום היה מקובל בבית הטורקי בכלל. בקרב היהודים הספרדים נתקבל המנהג לתרום את הכיסוי הרקום כדי שישמש פרוכת לארון הקודש ולרקום עליו ברכות הקדשה מתאימות לכבוד המעמד הזה. ספר התורה, מעיל לספר התורה, טלית ותפילין והשקים לשמירתם היו הפריטים המעטים והבודדים שגולי ספרד ופורטוגל נשאו עמם בעת הגירוש. ואלה שימשו דגמים לחפצים שנוצרו אחר כך, בדורות הבאים, על־פי המסורת הספרדית ועד עצם היום הזה. המעיל לספר תורה עשוי קטיפה בצבע אדום, אדום כהה, אדום ייני וורוד, כחול, כחול כהה ותכלת, סגול, סגול כהה, צהוב זהוב, אוקר וחום. על המעיל לתורה רקומים בחוטי כסף וזהב מלפנים כתובות הקדשה וסביב סביב רקום קישוט פרחוני עשיר.

לשפה העליונה של מעיל ספר התורה נתפר מכסה קשה ובו שני פתחים ל"עצי החיים"; הוא פתוח מן הצד ורחב יותר למטה. על־פי מנהג עתיק של יהודי ספרד קושטו ארבע כנפות הטלית בכיסים לציצית, שנעשו ממרובעים מקטיפה קשה שנתפרו לארבע פינות הטלית וצבעם כצבעי המעיל. מידות המרובעים 15 על 15 ס"מ ועליהם רקום שֵם בעל הטלית ותאריך — בצורת קישוט פרחוני עבה שנרקם בחוטי זהב או כסף או על־גבי קרטון עבה. רקמה דומה מקשטת את השקים לטלית ולתפילין ולסידור התפילה, שגם הם היו עשויים מקטיפה בצבעים דומים לאלה של המעילים לספרי התורה.

פריטי לבוש

הבגד העליון הארוך של הספרדים היה זהה לבגדי התושבים העירוניים. השלטונות אסרו על היהודים להשתמש בצבע ירוק; זה היה שמור למוסלמים בלבד.

כיסוי הראש, התרבוש, היה בצבע כחול כהה.* הטורבאן, הוא פיסת הבד שכרכו החכם ושאר המשרתים בקודש מסביב לתרבוש, היה בצבעים שונים; זה של שאר בני העדה היה צהוב בלבד. בשבתות וחגים לבשו הגברים על הבגד העליון "אֲנטֶרְיָה" שהנה מין גלימה מיוחדת להם, ארוכה ומקושטת רקמה בשוליה.

הנשים לבשו אנטריה ארוכה ובעלת שוליים רחבים חופשיים ופתוחים; בשבתות ובחגים או בשמחות משפחתיות לבשו הנשים אנטריה מקושטת רקמה פרחונית עשירה ומפוארת ביותר. את האנטריה לבשו מעל האפודה הקטנה, נטולת השרוולים והמקושטת אף היא ברקמה פרחונית. הפאֶרמאן מלבוש הדומה לאנטריה היתה "השמלה הגדולה", החגיגית, שלבשו הנשים באירועים חגיגיים במיוחד.

כיסוי הראש של הנשים היה ה"טוקאדו" (בביטולה — טוקיז'ו), שהיה כיפה קטנה מבד פרחוני או מקושטת ברקמה ומחודדת במקצת; לשפתה היתה תפורה סביב סביב מחרוזת של מטבעות קטנים ונוצצים, ה"פרונטירה", כמין סרט נוצץ מעל המצח. ילדות לבשו כיסוי ראש מקושט במטבעות אחדים; נערות חבשו "טוקאדו" מקושט ב"דוקאט" גדול אחד. כל אלה הם הד למסורת עתיקה שנשתמרה בלבוש האשה היהודייה בארצות הבאלקאן; מקורו בארץ המוצא, ספרד הרחוקה. לבוש היהודייה הספרדייה היה מקובל עד מלחמת העולם הראשונה; בין שתי המלחמות הוא נעשה נדיר מאוד; אחרי מלחמת העולם השנייה נעלם כליל.

* הספרדים והמזרחיים בירושלים לבשו תרבוש שחור, סימן אבל, זכר לחורבן בית המקדש.

בלגראד — "השמלה הגדולה" וכיסוי ראש של האשה הספרדיה, המוזיאון היהודי בבלגראד

האמנות הפלסטית אצל היהודים

בשלהי המאה הקודמת, עם חדירת התרבות הכלל־אירופית לחיי היהודים בארצות הבאלקאן, הופיעו הניצנים הראשונים של אמנות יהודית ביוגוסלאוויה. המורים של האמנים היהודיים, בבֶּלגראד, בזאגרֶב ובסאראייבו, בוגרי האקדמיות לאמנות במינכן ובווינה, העניקו לתלמידיהם הצעירים, בעת המפגש הראשון עם האמנות, את סגנון הציור האקדמי של אסכולת מינכן, במיוחד. האמנים הצעירים יצאו גם הם ללמוד באקדמיות של מינכן, וינה ומאוחר יותר — לפאריז. ציורם נאמן לטבע, ססגוני. היו מהם שהשתלבו באסכולת פאריז ואחדים מהם נמנו עם הציירים האקספרסיוניסטים של מרכז אירופה. אחרים הזדהו עם העמלים במצוקתם ויצירתם היתה אמנות שנעשתה על רקע סוציאלי־מעמדי, בגראפיקה בעיקר. ראשוני הפסלים היהודים הלכו אחרי מוריהם מֶשטרוֹביץ׳ וחוגו; במשך הזמן הגיעו ליכולת הבעה עזה.

האמנים היהודים ביוגוסלאוויה חוו על בשרם את שתי מלחמות העולם, לרבות הכיבוש הנאצי, את הגירושים ומלחמת השחרור של ארצם וגם את השואה מזה, ולהבדיל, את הכמיהה לארץ־ישראל מזה. אותות הזמן טבועים ביצירתם.

בתוך קומץ האמנים היהודיים שפעלו ביוגוסלאוויה היו בחירי עם וביניהם גם מנהיג דגול של תנועת הפועלים שהיה מראשי המימשל, וכן מטובי הנוער היהודי חברי תנועות הנוער החלוציות, לוחמים בשורות הפארטיזאנים. היו אמנים יהודיים שגורשו למחנות ונרצחו בידי עושי דברם של הנאצים.

היצירה היהודית לא פסקה גם בזמן המלחמה ונמשכה אפילו בהפסקות שבין הקרבות וגם במחנות, על סף המוות ועד היום האחרון ממש. הנשארים בחיים אחרי המלחמה ממשיכים ליצור ומקדישים את יצירתם לזכר הלוחמים שנפלו ולזכר קרבנות השואה. להלן נזכיר את הבולטים מביניהם.

ציירים

ליאון כהן (Leon Koen; 1859–1934) היה ראשון האמנים היהודים ידועי השם בסרביה וביוגוסלאוויה. הוא נולד בבלגראד לחייט מדלת העם. בצעירותו היה שוליית חייטים אצל אביו. הוא למד ציור ורישום בבלגראד בשנים 1881–1883. מלגה מטעם משרד החינוך הסֶרבי סייעה לו להגיע לאקדמיה לאמנות במינכן ושם זכה בפרס על ציורו

ליאון כהן — דיוקן עצמי, צבע שמן, המוזיאון היהודי בבלגראד

"חלום יוסף". ציורו רומאנטי, נאמן לאסכולת מינכן. תחילה צייר בגוונים קודרים נושאים אפופי מסתורין. במשך השנים התבהרו צבעיו. הנושאים שהעסיקו אותו לקוחים מתולדותיה של סרביה: "חטיפת סרבית צעירה להרמון בידי הטורקים" וציורים ברוח הרומאנטיקה של התקופה: "Vizija", "סימפוניית האביב", "גן עדן עלי אדמות", "אביב" וגם נושאים מן המקרא ומן המזרח הקדום: "Harem", "Otmica". כהן הציג בתערוכות רבות בארצו ומחוצה לה. רוב ציוריו אבדו בימי מלחמת העולם השנייה. מספר קטן מהם נשתמר: שתים־עשרה מיצירותיו נמצאות במוזיאון הלאומי בבלגראד, שלושה ציורים נמצאים במוזיאון היהודי ההיסטורי בבלגראד — אחד מהם הוא הציור "אחרי הפוגרום"; ציורים אחרים שלו נמצאים באוספים פרטיים.*

מיכאל שטרן (Mihajlo Stern; 1881–1941) נולד בבודאפשט. ילדותו וימי נעוריו עברו עליו בבוסניה. שטרן היה צייר אוטודידאקט. הוא עבד כמאייר בעיתוני סאראייבו וזאגרב. עסק ברישום פרוטרטים בעיפרון ובדיו. הוא צייר גם בצבעי מים, בעיקר נופים. תערוכה מעבודותיו נערכה בשנת 1925. בימי המלחמה גורש למחנה יאסינובאץ ושם נרצח בשנת 1941. יצירותיו שמורות בידי משפחתו, במוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד ובמשכן לאמנות בעין חרוד. בשנת 1981 נערכה במוזיאון ישראל בירושלים תערוכה מיצירותיו במלאות מאה שנה להולדתו.

אוסקאר הרמאן (Oskar Hermann; 1886–1974) נולד בזאגרב. הוא למד באקדמיה של מינכן והיה לימים מן האמנים הבולטים והחשובים ביותר בקרואַטיה. יצירתו מלאת העוז והצבע כרוכה באקספרסיוניזם הפיגוראטיבי של אירופה. הוא הציג מתמונותיו בתערוכות רבות ביוגוסלאוויה ומחוצה לה. בשנת 1954 זכה בפרס זאגרב לציור. בעת המלחמה היה כלוא במחנה הסגר באיטליה. יצירותיו נמצאות במוזיאון הלאומי בבלגראד, במוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד, במוזיאון ישראל בירושלים ובאוספים פרטיים.

משה פייאדה (Moša Pijade; 1890–1957) נולד בבלגראד. מילדותו היה צייר ורשם. בשנת 1905 למד בבית־ספר לאמנות בבלגראד. שנה לאחר מכן נדד למערב והחל ללמוד בבית־ספר פרטי לאמנות במינכן; בשנת 1907 למד באקדמיה לאמנות במינכן; ב־1909 שהה בפאריז. בשנת 1911 חזר לבלגראד והתפרנס מעבודתו כעיתונאי. בשנת 1913 היה מורה לאמנות בגימנסיה באוכריד, עיסוק שאיפשר לו להקדיש את זמנו הפנוי לציור. החל משנת 1914 קשר את גורלו עם התנועה המהפכנית והקדיש לה את כל זמנו; לציור התמסר רק לפעמים. הוא היה מראשי תנועת הפארטיזאנים ואחרי

משה פיאדה: "דיוקן עצמי" 1932, רישום, משכן לאמנות, עין־חרוד

המלחמה היה יושב־ראש הפארלאמנט הפדראלי. פייאדה היה גם אחד מסגני נשיא המדינה. עיקר רישומיו מוקדשים לדמות האדם, פניו, עירום. פייאדה היה אמן כן וישר והותיר אחריו כ־70 ציורים ו־200 רישומים. השתתף בתערוכות קבוצתיות רבות ובשנת 1952 הציג מעבודותיו באולפנו בבלגראד לקהל מבקרים מצומצם. יצירותיו נמצאות במוזיאון הלאומי בבלגראד, במוזיאון בסקופייה, במשכן לאמנות בעין חרוד, באוסף משפחתו ובאוספים פרטיים.

דניאל חביליו־דאנילוס (Daniel Kabiljo "Danilus"; 1894–1944) נולד בסאראייבו. למד ציור בזאגרב ובווינה ומשנת 1925 — בסאראייבו. הוא נמשך אחרי הגיוונים האֶתניים של הלבוש העממי הבוסני וצייר גם דמויות של יהודי סאראייבו והסביבה. תערוכתו הראשונה התקיימה בסאראייבו. חביליו ערך תערוכות נוספות רבות בארצו ומחוצה לה. יצירות מעזבונו האמנותי הוצגו בשנת 1959 בגלריה לאמנות בסאראייבו, באוניברסיטת סאראייבו בשנת 1964 ובגלריה לאמנות בבאנ־ה־לוקָה בשנת 1965. ציוריו נמצאים באוספים פרטיים של משפחתו, במוזיאון הלאומי בסאראייבו, במוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד ובמשכן לאמנות בעין חרוד. דניאל חביליו־דאנילוס נרצח בידי האוסטאשֶה במחנה סטארה־גראדישקָה, בשנת 1944.

* ראה: Olivera Djurić, *"Slikar Leon Koen"*, in: *Jevrejski Almanah*, 1954, pp. 121–126

דניאל חביליו (דנילוס) — דייג בוסני, צבע שמן, משכן לאמנות, עין־חרוד

אדולף ויילר (Adolf Weiller; 1896–1963) למד אמנות באקדמיות של זאגרב, וינה ומינכן. הציג מיצירותיו בתערוכה משותפת עם סלאבקו בְּריל בזאגרב בשנת 1922. רוב יצירותיו הושמדו בימי מלחמת העולם השנייה. בזמן הכיבוש הנאצי נאסר אך ברח והצטרף לפארטיזאנים. אחרי המלחמה חזר לצייר; לפרנסתו עבד כיערן. לאחר שיצא לגימלאות הקדיש את כל יצירתו לנושאים של ימי הכיבוש הנאצי ולשואת היהודים.

ארמין רייזינגר (Armin Reisinger; 1899–1945) נולד בסטארה קאניז׳ה. מילדותו גילה כשרונות לציור. במשך חייו קישט בתי־כנסת רבים בערי וויוודינה. בזמן הכיבוש הנאצי הוגלה לאוקראינה במסגרת גדודי עבודת הכפייה ושם נרצח.

מארקו צֶ׳אלאֶבּונוביץ׳ (Marko Čelebonović) נולד בשנת 1902 בבלגראד, נפטר בשנת 1986 בסן טרוֹפֶּז. למד ציור בפאריז משנת 1920. בימי מלחמת העולם השנייה פעל בשורות המחתרת הצרפתית והיה קצין קשר יוגוסלאווי עם כוחות הברית בוֶורסאי ובפראנקפורט. תערוכתו הראשונה נערכה בפאריס בשנת 1922. השתתף בתערוכות רבות ביוגוסלאוויה ומחוצה לה. על־פי סגנונו הוא קשור לאסכולת פאריז והיה חבר בקבוצת האמנים הבלתי תלויים של יוגוסלאוויה. שימש גם בתפקיד פרופסור באקדמיה לאמנות בבלגראד והיה יושב־ראש ארגון אמני יוגוסלאוויה. שנים רבות מחייו בילה בצרפת.

איוואן ראין (Ivan Rein; 1905–1943) נולד באוֹסייק. כבר מנעוריו גילה כשרון מובהק לציור. למד ציור בווינה וסיים את האקדמיה לאמנות בזאגרב. הציג לראשונה בשנת 1923 והוא בן 18 בלבד. עבד שנים בפאריס והציג שם מציוריו. ערך תערוכות בזאגרב ובבלגראד. היה צייר אקאדמי רב־גוני. צייר דיוקנאות, גוף האדם, נופים, טבע דומם. השתמש בצבעי שמן, פאסטל, רישום ובגראפיקה מודפסת. ערב מלחמת העולם השנייה הואשם בפעילות שמאלנית ונכלא בשנת 1940. הצליח לחזור לזאגרב והמשיך לצייר ולרשום. בשנת 1942 נאסר ונשלח למחנה מעצר בקראֶלְיֶצָה ומשם הועבר למחנה הסגר על האי ראב. אחרי כניעת איטליה התגייס לשורות לוחמי השחרור ולחם במסגרת הגדוד היהודי שהתארגן באי ראב. באחד הקרבות בשנת 1943 נפצע קשה ומת מפצעיו. מאז שנת 1946 נערכו תערוכות רבות מיצירותיו והאחרונה שבהן, תערוכה רטרוספקטיבית גדולה, נערכה בזאגרב, במוזיאון המהפכה העממית של קרואטיה, באביב 1982.

דידו דימאיו (Dido Demajo; 1906–1964) נולד בבלגראד. היה גראפיקאי מעולה. כבר בהיותו בן 18 עבד כמאייר בכתב העת *Refleks Mladih* שהופיע בבלגראד. זמן מה למד בווינה ובשנים 1925–1932 ישב בפאריז ושם צייר ופעל בשטחים רבים באמנות השימושית. צייר כרזות ותפאורות לתיאטרון. בשנת 1935, בהיותו בבלגראד, נעצר באשמת פעילות קומוניסטית ונכלא לשלוש שנים. בימי מלחמת העולם השנייה היה בצרפת ושירת בתור קצין המחתרת. בשנת 1945 חזר לבלגראד. עבד כגראפיקאי בכתבי עת רבים וכמו כן אייר ועיצב ספרים רבים.

טינה מוֹרפּוּרגוֹ (Tina Morpurgo; 1907–1943) נולדה בסְפָּליט. למדה ציור בספליט ועשתה זמן קצר באיטליה. בתערוכתה בשנת 1931 שנערכה בספליט נתגלה כשרונה הרב. ציירה את נופי ספליט וסביבתה, טבע דומם, דיוקן עצמה בסגנון ריאליסטי שהגיע לביטוי לירי משלה. רק מעטות מיצירותיה שרדו והן שמורות בספליט. נרצחה ביד הנאצים ועצמותיה נקברו ביאיניצי (Jajinci) ליד בלגראד בשנת 1943.

בּוֹרא בּרוּך (Bora Baruh; 1911–1942) נולד בבלגראד. החל משנות השלושים המוקדמות עסק בציור, בפיסול וברישום בכוחות עצמו. בעת ובעונה אחת גמר את לימודי המשפטים באוניברסיטה של בלגראד. בעזרת מלגה מטעם הקהילה היהודית בבלגראד יצא בשנת 1935 לפאריז וצייר שם הרבה. למד באולפני אמנות וביקר בסדנאות של אמנים ובמוזיאונים עד שנת 1938, כשגורש באשמת פעילותו בוועד לסיוע לספרד הרפובליקאנית. מאז היו חייו שורה ארוכה של מאסרים וגירושים ומאבקים שבגללם נאלץ להפסיק את

טינה מורפורגו — דיוקן עצמי משנת 1935, צבע שמן

פעילותו האמנותית; נעצר עם שובו לבלגראד בשנת 1938. ביאנואר 1940 נעצר שוב ונשלח למשך שנה למחנה לאסירים פוליטיים; מיד אחרי הכיבוש, בשנת 1941, ברח עם קבוצת חברים ממחנה סמאדראבו והתגייס לצבא השחרור. באחת מפעולות המלחמה נפל בשבי והוצא להורג בידי הגרמנים ביאיניצי הסמוכה לבלגראד בשנת 1942. ציורו משולב עם האימפרסיוניזם המאוחר ומאפיינת אותו ססגוניות רבה. לוח הצבעים שלו עשיר ונושאיו מגוונים: דיוקנאות ודיוקנים רבים של עצמו. ציורי בני משפחתו נעשו בסגנון לירי; רבים מציוריו מוקדשים לנוף, לרחובות פאריס ובלגראד. צייר את פנים הסדנה שלו וטבע דומם. עסק גם בנושאי חברה ורבים מציוריו נעשו על רקע זה. הוא המשיך לצייר גם במחנות ובעת ששהה עם הפארטיזאנים, בכל מקום ובכל מצב. ציוריו נמצאים בידי משפחתו, במוזיאון הלאומי בבלגראד, במוזיאון העיר בלגראד ובמשכן לאמנות בעין חרוד.

דניאל אוזמו (Daniel Ozmo; 1912–1942) נולד באולובו שבבוסניה למשפחה מדלת העם שעברה בעודו ילד לסאראייבו ושם גדל וחי. הוא למד בבית־ספר לאמנויות בבלגראד והתעניין באופן מיוחד בגראפיקה. בשנת 1936 נתמנה מורה לרישום בבית־הספר לאמנות בסאראייבו. יצירתו הגראפית, ובמיוחד חיתוכי הלינוליאום, מוקדשת לאנשי העמל ביערות בוסניה ששבו את לבו. הוא הִרבה לרשום וצייר תמונות רבות בצבעי מים. בשנים 1934 עד 1941 הציג מיצירותיו בתערוכות רבות, אוזמו המשיך לצייר ולרשום גם במחנה ההסגר — עד יומו האחרונים. הוא נרצח במחנה המוות האוסטשָה ביאסנובאץ ב־5 בספטמבר 1942. יצירותיו נמצאות בכל האוספים הציבוריים בסאראייבו ובבלגראד.

ג׳ורג׳ בושאן (Djordje Bošan; 1918–1984) נולד בסובּוֹטיצָה, למד באקדמיה לאמנות בבלגראד וסיים את חוק לימודיו בשנת 1946. החל משנת 1959 לימד ציור באקדמיה כדוצנט. הציג את עבודותיו יחד עם אמני סרביה. אמן אקאדמי; צייר נופים ודיוקנאות, טבע דומם. ציוריו צוירו בסולם צבעים נסוג וציורו מאופק.

מילאן שטיינר (Milan Steiner; 1894–1918) נולד בסיסאק. מילדותו גילה כשרון רב לציור. בשנת 1912 נכנס לבית־ספר לאמנות ולאמנות שימושית בזאגרב וסיים שם את חוק לימודיו בשנת 1916. הוא היה שבוי בקסמיהם של נופי זאגרב ושאב מהם את השראתו לציורי הנוף: "גשם", "מראה עמק הסאווה", שניהם בצבעי שמן. יצירתו קשורה בפוסט־אימפרסיוניזם האירופי. שטיינר צייר בצבע שמן, פאסטל ועסק גם ברישום בעיפרון, בגיר ובפחם; כמו כן עשה תחריטים וליתוגראפיות.

בורה ברוך — דיוקן עצמי משנת 1939, משכן לאמנות, עין־חרוד

הוא צייר נופים, דמויות, דיוקנאות, כולל של עצמו, ועירום. יצירותיו הוצגו פעמים רבות אחרי מותו. יצירות משלו נמצאות ב"גאלֶריה מודֶרנה" של האקדמיה לאמנות בזאגרב ובאוסף המשפחה בזאגרב. היקף פעולתו האמנותית מדהים במשך שנות חייו המעטות.

יוסף לוי־מונסינו (Josip Levi-Monsino) נולד בשנת 1915 בסאראייבו. למד ציור אצל מורה פרטי ועוד בהיותו נער נסע ללמוד אמנות בבלגראד. ערך סיורי השתלמות בצרפת, בלגיה, איטליה וספרד. את תערוכתו הראשונה ערך בשנת 1935. השתתף בתערוכות בבלגראד ובסאראייבו ובערים נוספות ביוגוסלאוויה ומחוצה לה. בהיותו בן 20 פעבר היה ידוע כאמן בָּשֵׁל המצטיין בשליטה בצבע. היה בין צעירי האמנים בסאראייבו לפני מלחמת העולם. משנת 1941 שהה באיטליה ובצרפת. צייר רגיש. מצייר ורושם דיוקנאות וטבע דומם. עתה חי בפאריז.

פַּסָלִים

בראשית המאה הנוכחית הגיע הפיסול אל היישוב היהודי בארץ זו. הפַּסָל הראשון שקם בין יהודי יוגוסלאוויה היה **סלאבקו ברייל** (Slavko Brüll; 1900–1943), שנולד בנובה־גראדישקה. הוא היה אמן בעל שיעור קומה. למד באקדמיה לאמנות בזאגרב אצל משטרוביץ׳ ואחרים. בשנים 1922–1923 עבד בווינה ובשנים 1927–1928 בפאריז. הוא הקדיש שני פסלים לדמותו של משה: ב־1925 יצר את הדמות כשהיא ניצבת "וקרן אור פניו". זהו פסל ברונזה שגובהו 81 ס"מ. בשנת 1936 חזר לדמות ויצר פסל ברונזה של חצי גוף כדמות רבת עוצמה: "משה עם לוחות הברית". הוא פיסל גם דמות של "החלוץ" בגודל טבעי של אדם. ברייל פיסל גם בעץ. הוא יצר פסלים ותבליטים רבים (למשל, האנדרטה של המלך טומיסלאב) וגם אנדרטאות במקומות הבאים: בזאגרב, בוינקוביצי ובאוסייק. יצירותיו הוצגו בתערוכות רבות הן ביוגוסלאוויה והן מחוצה לה והן מצויות במוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד ("החלוץ", "משה עם לוחות הברית". העתק של פסל זה מצוי במשכן לאמנות בעין חרוד) ובאוספים פרטיים ביוגוסלאוויה ובירושלים ("משה הניצב"). בריל נרצח בידי האוסטאשָה במחנה יאסינובאץ בשנת 1943.

הינקו יון (Hinko Juhn; 1891–1940) נולד בפודגוראץ שליד נאשיצֶה בקרואטיה. הוא גמר בית־ספר למלאכה (1907) ובית־ספר גבוה לאמנות (1911), שניהם בזאגרב. ב־1912 למד באקדמיה לאמנות בפירנצה; השתלם בקראמיקה בצ׳כיה ובווינה ובבית־הספר לאמנות שימושית בדרֶזדן. בין השנים 1921–1924 ניהל בזאגרב את המחלקה לקראמיקה ואחר כך כיהן כמנהל בית־הספר לאמנות שימושית. הוא יצק את פסליו בברונזה ("אמזונקה"). אבל עיקר יצירתו היה פיסול

ברטה ברוך — **ראש ילדה**, טרה קוטה

בקראמיקה. השתתף בתערוכות פירנצה בשנים 1912–1914 ובתערוכת פיסול קראמי ביוגוסלאוויה ומחוצה לה, במקומות רבים באירופה.*

בֶּרטה ברוך (Berta Baruh) נולדה בשנת 1911 בדובוי שבבוסניה. עסקה בפיסול קראמי אבל גם בציור: דיוקנאות של דניאל אוזמו ואחרים. למדה פיסול לפני המלחמה. בשנות המלחמה היתה עצורה במחנה באנ׳יצָה ליד בלגראד. אחרי השחרור למדה באולפן לאמנות בסאראייבו ובעיר זו היא יושבת עד היום. היא סיימה את חוק לימודיה בשנת 1950. פסלת פיגוראטיבית; עיקר עבודותיה בטֶרָה־קוֹטָה. פסליה קטני ממדים והם נעשו ברגישות רבה. החל משנת 1950 השתתפה בתערוכות ביוגוסלאוויה ומחוצה לה. במשך שנים רבות עסקה בעיצוב ובביצוע תפאורות לתיאטרון הלאומי בסאראייבו.

נאנדור גְלִיד (Nandor Glid) נולד בסובּוֹטיצָה בשנת 1924. חי בבלגראד. מפַּסָליה הבולטים של יוגוסלאוויה כיום. פסליו ויצירתו כולה מוקדשים להנצחת אותות תקופתנו. למד

* על פסל הברונזה שלו "אמאזונקה" ראה האלמנך היהודי *Jevrejski Almanah* לשנת 1955/56.

נאנדור גליד — אנדרטה "לזכר קרבנות השואה", ברונזה, יד ושם, ירושלים, 1979

באקדמיה לאמנות שימושית בבלגראד והשלים את לימודיו שם בשנת 1951. זכה בפרסים רבים לפיסול בארצו ומחוצה לה. תערוכות יחיד מיצירותיו הוצגו מאז 1963 בערי יוגוסלאוויה סוֹמבּוֹר, סקוֹפיֶה, סוּבּוֹטיצָה ובלגראד. השתתף בעריכת תערוכות קבוצתיות ביוגוסלאוויה, בערים רבות באירופה וגם בישראל. אנדרטאות מיצירותיו הוקמו ב־1951 במכרה יראנדוֹל, לזיכרם של חללי הלוחמים הכורים; בשנת 1953 בטראביניה, לזכר חללי הלוחמים ולקרבנות הפאשיזם; ב־1967 בסוּבּוֹטיצָה, לזכר חללי המרד שהוצאו להורג בתלייה; ב־1968 בדאכאו, לזכר קרבנות השואה; ב־1979 ב"יד ושם" בירושלים, לזכר קרבנות מחנות המוות.

אוסקאר נוֹימאן־נֶאמוֹן (Oskar Neuman-Nemon; 1906–1985) נולד באוֹסייק. מילדותו גילה כשרון בלתי רגיל לפיסול; בהיותו בכיתה ה' של בית־הספר היהודי יצר פסלון בשם "כאב". כעבור שנה פיסל את דיוקנו של המורה שלו ופסלים נוספים: "הרועה", "הספינקס והספקן", ועם גמר בית־הספר, לקראת הבגרות, הכין תבליט ברונזה של העיר אוֹסייק. מאז עבד באופן עצמאי. ערך את תערוכת היחיד הראשונה שלו בשנת 1923 ותערוכה נוספת כעבור שנה, ב־1924. באותה שנה נסע לווינה ללמוד ויצר בעיר זו דיוקנאות רבים — ראשים ותווים של גוף האדם — בלי להזדקק יותר מדי למורי האקדמיה; למד גם באקדמיה לאומנות בבריסל. משנת 1927 עבד לבדו ויצר דיוקנאות — ראשים ותבליטים רבים. נוימאן ישב בבולוניה 10 שנים. לעתים עבד בצרפת, וגם בגרמניה, באוסטריה ובאנגליה. לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה התיישב באנגליה ושם יצר עד סוף ימיו. הוא יצר יותר מ־200 דיוקנאות — ראשים של אנשי שם בעולם בחצי גוף. "ישבו" לפניו זיגמונד פרויד וּוינסטון צ'רצ'יל (ראש ואנדרטה בשיש בגובה שלושה מטרים). פיסל גם דיוקנאות של עצמו. הוא יצר מדליות ותבליטים ופסלים של גוף האדם. בין יצירותיו גם אנדרטה לזכר קרבנות השואה. יצירה שלו הוצבה ב־28 בינואר 1965 בגן קטן מול משרד הקהילה לשעבר באוסייק, עיר מולדתו.

ליצירה האמנותית שהתפתחה ביוגוסלאוויה וקיבלה תנופה בין שתי מלחמות העולם יש המשך בארץ. לפני המלחמה וגם אחריה עלו ארצה כמה אמנים מיוגוסלאוויה: ריכארד לאוּפֶר־"רילא", אלכס לוי, מארגוט לוֶקר ז"ל, דוד מאיסטרו, שושנה משולם, גיאורג נוֹיהאוּז, אברהם עומרי, פֶּליציה פרוינדליך, שושנה מאנדל, פירי ירדן, דוד קאלדרון, טֶסָה ראקוש ז"ל, דן רייזינגר, אילנה שפיר. אמנים אחדים הגיעו כשעודם צעירים במסגרת עליית הנוער, השתלמו בארץ והם פעילים היום כאמנים ישראליים.

מוזיאונים ואוספים

המוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד רואה את עיקר תפקידו בהצגת עברה של יהדות יוגוסלאוויה והנצחתו. הוא מוסד מרכזי באיזור. אוצרת המוזיאון, מיליצה מיכאילוביץ' לבית

קראוס, היא הממונה על אוספי האמנות יחד עם הֶדוויגה בשקוביץ׳ לבית בראנדייס, בפיקוחה ובניהולה של פרופסור וידוסאבה נידומאצ׳קי, מחברת הספר ״האמנות היהודית העתיקה בארץ־ישראל״ (בסרבית, בלגראד, 1964). המוזיאון מנוהל ע״י ועד הפועל במסגרת איגוד הקהילות היהודיות. המוזיאון תופס קומה אחת בבניין מפואר שנבנה בראשית המאה והיה שייך לקהילה הספרדית של בלגראד.

אשר לתולדות המוזיאון, מיד אחרי השחרור קרא ד״ר אלברט וייס, פרופסור למשפטים ששימש אז יושב־ראש איגוד הקהילות היהודיות, לאסוף תעודות בעלות תוכן יהודי ולהקים ארכיון היסטורי של יהודי הארץ. ואמנם, בשנים 1948–1953 אסף ד״ר הינקוֹ גֶלבּ מזאגרב חומר רב והניח את היסוד לארכיון ההיסטורי.

בשנת 1958 מנה הארכיון יותר מ־10,000 תעודות ועם הזמן הלך מספרן וגדל. באיסוף החומר עזרו ד״ר זֶדנקוֹ לוֶונטאל וד״ר אנדריאה גאמס, שניהם פרופסורים באוניברסיטאות ומפעילי איגוד הקהילות (בתקופה הראשונה שלאחר השואה).

בשנת 1952 הוקמה במסגרת האיגוד ועדה לענייני תרבות, תיעוד היסטורי וטיפול במוזיאון. בראשה עמדה לוּיזיאה מבורך־פֶּטרוביץ׳ הנושאת עד היום בעול הדאגה למוזיאון יחד עם ד״ר לאדיסלאב קאדֶלבורג, יושב ראש איגוד הקהילות. בשנת 1953 נתקיימה תערוכה ראשונה על סמך החומר ההיסטורי שהצטבר והוצגו בה תעודות וצילומים מן העבר הלא רחוק, משנות המלחמה האחרונה ובמיוחד על תנועת המרד. המוזיאון נפתח לקהל ב־19 במאי 1960 ולקראת הפתיחה סודרה בו תערוכה (בפיקוחו של בּוֹשאן סינדיק) על תולדות היישוב היהודי ביוגוסלאוויה.

הודות למאמציה של ד״ר וידוֹסאבה נידוֹמאצ׳קי הורחבו הפעולות החל משנות ה־60 ונערכו תערוכות מקיפות; פותחו פעולות מחקר והוצאו לאור פרסומים מדעיים. המוזיאון יזם גם סימפוזיון בינלאומי (על שאלת מנורת צֶ׳לאֶרבוֹ, 1980). כיום, לא זו בלבד שהוא מן החשובים במדינה, אלא שהוא גם המוזיאון ההיסטורי היהודי המרכזי בדרום־מזרח אירופה.

ב־7 באוקטובר 1969 נפתח המוזיאון, לרגל יובל איגוד הקהילות, בצורתו המחודשת עם תערוכות קבע שמגמתן להאיר פרקים בתולדות היישוב היהודי ביוגוסלאוויה מראשית ההתיישבות היהודית עד ימינו. במבנה המשופץ משוכנים המדורים לארכיאולוגיה היהודית, לתולדות ההתנחלות היהודית, שהועלתה על מפת הקהילות ומוצגים בה רובעי היהודים בערים השונות של הארץ. כמו כן מוצגים במוזיאון תצלומים של בתי־כנסת, קישוטי מצבות, אמנות שימושית בבתי־הכנסת, מועדים וחגי ישראל, שבת, פורים, פסח, ראש השנה וסוכות. גם המשפחה היהודית מוצגת על מנהגיה עד סוף המאה ה־18. המוזיאון מציג גם מלאכות ועיסוקים, בגדי נשים וגברים, בייחוד של היהודים הספרדים בבוסניה; חיי החברה היהודית במאות ה־19 וה־20; התרבות, מערכת החינוך ובתי־הספר; ארגונים ומועדוני תרבות, מקהלות וחוגי שירה, ספרות וספורט; איגודים וארגונים פוליטיים, התנועה הציונית, תנועות הנוער מכל גוני הקשת הפוליטית; אמנים, ציירים ופסלים; דמויות אנשים ופועלם; ספרות ועיתונות; המלחמה והכיבוש הנאצי, הגיטאות, הגירושים והשואה.

דגש מיוחד הושם על חלקם של היהודים שהצטיינו בתנועת הפארטיזאנים במלחמת השחרור ועל הלוחמים היהודים שנפלו בקרב. כמו־כן מודגש הנושא של חיי היהודים אחרי המלחמה,

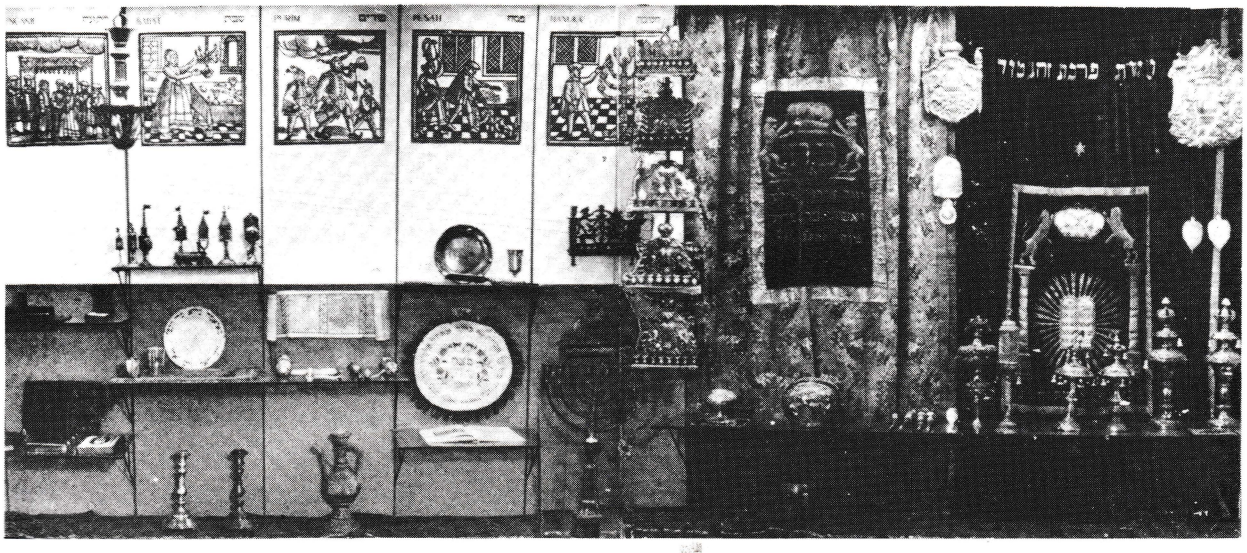

בלגראד — תערוכת תשמישי דת ואמנות יהודית, המוזיאון היהודי, בלגראד

חידוש פעילותו של איגוד הקהילות בכל השטחים ופועלו של ד"ר אלברט וייס ז"ל, אדריכל שיקומו של האיגוד וחיי היהודים.

המוזיאון מפרסם קטלוגים (בסֶרבית עם תרגום לאנגלית) המלווים דברי מבוא ומאמרים. להלן רשימתם:

— המוזיאון ההיסטורי היהודי, בלגראד 1969. מדריך קצר.
— קישוטי מתכת לחגי ישראל ולמנהגים. טקסט: ד"ר ו' נידומאצ'קי, 1974.
— תערוכת זיכרון למשפחת המהפכנים ברוּך, משפחת הצייר בּוֹרא ברוּך, 1976.
— רקמות יהודיות על אריגים מאוספים יהודיים ביוגוסלאוויה. טקסט: ד"ר ו' נידומאצ'קי.
— ז'אמילה קולונומוס, "פתגמים, מימרות וסיפורים של היהודים הספרדיים במאקדוניה", בשיתוף איגוד הקהילות ביוגוסלאוויה, בלגראד, 1978.
— ז'אמילה קולונומוס, "פתגמים ומימרות של היהודים הספרדיים בבוסניה ובהרצגובינה", בשיתוף איגוד הקהילות ביוגוסלאוויה ומכון בן צבי, ירושלים. בלגראד, 1978.
— השפה, הכתב והספר אצל יהודי יוגוסלאוויה. טקסט: אויגן וורבר, מיליצה מיכאילוביץ' והֶדוויגה בושקוֹביץ', 1979.
— מנורות צֶ'לאֶריבוֹ. קטלוג בשיתוף עם מוזיאון העיר נוֹבי־סאד. 1980.
— העיתונות היהודית ביוגוסלאוויה עד שנת 1941. טקסט: מיליצה מיכאילוביץ'. 1982.
— מנהגי חגים אצל יהודי יוגוסלאוויה. קטלוג לתערוכה. בלגראד 1986.

המוזיאון ליהודי בוסניה והרצגובינה בסאראייבו. מוסד חדש זה נמצא בבניין בית־הכנסת (לשעבר) "איל קאל גראנדֶה". המוזיאון נפתח לקהל ב־15 באוקטובר 1966.

אוצרת המוזיאון היא וֶודראנָה גוֹטוֹבאץ. המוזיאון עוסק בהצגת העבר של קהילות ישראל בסביבה ושל קהילת סאראייבו באופן מיוחד. התצוגה מסודרת בשלושה מפלסים: בקומת הקרקע מוצג דגם של בית־הכנסת שבו שוכן עתה המוזיאון, בתוך דגם של הרובע היהודי בסאראייבו. בדגם שוחזר פנים בית־הכנסת עם ארון הקודש, הבימה והריהוט ותערוכה של תשמישי קדושה: פרוכת מטראוניק מן המאה ה־18; יד לקריאה בתורה וטס מכסף לספר תורה; טלית ושני סידורי תפילה בכריכות כסף לשבת ולחג; זוג פמוטות לשבת וכוס לקידוש; רקמה לכיסוי חלות בליל שבת והדס לבשמים למוצאי שבת. שני שופרות לראש השנה; שלוש מנורות חנוכה; שלושה נרתיקי כסף למגילת אסתר; עותק מודפס של הגדת סאראייבו והגדלה בצבע של אחד מעמודי ההגדה; סכין למילה; כיסא אליהו; פנקס של המוהל שלמה שלום מסאראייבו ומצבה מן המאה ה־18, שהועברה לכאן מבית הקברות הספרדי הישן בסאראייבו.

במדור זה מוצגים פריטי לבוש של יהודי המקום בימי הטורקים. בתערוכה של אנשי שם מקומיים מוצגות תעודות על פועלם ומפת התנחלות היהודים בבוסניה והרצגובינה.

במפלס השני מוקדש יציע שלם לתרומת היהודים למדע ולתרבות של בוסניה והרצגובינה, לארגונים ולחיי החברה של היהודים עד למלחמת העולם השנייה ולעיתונות היהודית. במדור זה מוצגים גם מקצועות יהודי המקום: משוחזר בית מלאכה של פחח, מקצוע שהיה כולו בידי יהודים בבוסניה; מוצגים צילומים של רופאים, רופאי שיניים, רוקחים, מיילדות, סוחרים ודמויות ציבוריות בולטות, ביניהן הסופרים והחוקרים יצחק סאמוֹרוֹבלְיָה, פרופסור קָלמי ברוּך, הסופר והעסקן אברהם ברוך, הציירים דניאל אוֹזמוֹ ודאנילוֹ (חביליו).

המפלס העליון מוקדש לימי השואה שעברו על יהודי המקום ולחלקם של יהודי בוסניה והרצגובינה במלחמת השחרור העממית.

מדי פעם עורך המוזיאון תערוכות בנושאי העבר היהודי במקום.

אמנות יהודית באוכפים ציבוריים

במוזיאון ההיסטורי של זאגרב (Muzej Hrvatske Povjesni) שמור אוסף קטן של חפצים הקשורים לחגי ישראל, רובם ככולם ממזרח אירופה, בעיקר מגאליציה. בין היתר מוצגים כאן: כריכת כסף לסידור תפילה מן המאה ה־18; זוג נרות תמיד מפליז שנועדו לתלייה על הקיר, הם גם מן המאה ה־18; כלים לברית מילה וספר תהילים, שנדפס בדפוס פרוֹפֶּס באמשטרדם ב־1745. הגדת סאראייבו המפורסמת, כתב־יד מצויר מן המאה ה־14 מצפון ספרד (קטלוניה), שמור במוזיאון המחוזי בסאראייבו (Zemaljski Muzej).

במוזיאון למלאכות (Obrtni Muzej) בזאגרב קיימת מחלקה יודאיקה. מנהל המוזיאון מואצ'אנין (Moačanin) ארגן תערוכה של תשמישי קדושה יהודיים בשנת 1985, שזכתה להצלחה.

יהודים במחקר ובהוראת האמנות

במחקר תולדות האמנות וביקורת האמנות עוסקים: פרופ' ו' נידומאצ'קי, המתמחה באמנות יהודית ובמזרח הקדום; אוטו ביהאלי־מרין (נולד בשנת 1904), מומחה בעל שם בינלאומי לגוֹיָה, ל"מוֹכֶּס" רוסו ולאמנות נאיבית בעולם, שפרסם ספרים רבים על נושא זה והיה מייסדו ועורכו של כתב עת מאויר בשם *"Jugoslavija"* שיצא לאור בשפות האירופיות העיקריות; אלכסא צֶ'לֶבוֹנוֹביץ' (1917–1987), צייר, פרופסור ומבקר אמנות, חבר בוועדות מבחן בינלאומיות; וסולומון בֶּרגֶר, מייסד המוזיאון האתנוגראפי בזאגרב.

קיצורי שמות ארכיונים, ספרים ועתונים

ארכיונים:

אי"י = ארכיון אבנטוב (יהודי יוגוסלאוויה) בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.

איו"ש = ארכיון יד ושם, ירושלים.

אמת"י = הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.

JIM = Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd.

המוזיאון ההיסטורי היהודי של בלגראד — בתור מו"ל.

ספרים:

"אבנטוב" = יקיר אבנטוב, **תולדות יהודי יוגוסלביה**, כרך א', תל-אביב, תשל"א/1971.

"ילקוט" = **ילקוט תש"ח-תשל"ח — 30 שנה למדינת ישראל ולעליה המאורגנת**, ירושלים, תשל"ח/1978.

"Zločini" = Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd, 1952 (1957).

פשעי הנאצים ועוזריהם נגד יהודי יוגוסלאוויה (סיכומי איגוד הקהילות היהודיות): בקיצור: "פשעים".

"Žrtve i borci" = Dr. Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1980.

(השמדה והשתתפות המלחמת השחרור); (בקיצור: "רומאנו")

JA = Jevrejski Almanah, Beograd (Savez Jevrejskih opština)

(בהוצאת איגוד הקהילות, אחרי מלחמת העולם השניה).

JA = Jevrejski Almanah, Vršac (Savez Rabina Jugoslavije).

(בהוצאת איגוד רבני יוגסלאוויה בשנות ה־20).

"Spomenica 1969" = Savez jevrejskih opština, Beograd, 1969.

(ספר היובל של איגוד הקהילות).

"Zbornik 1" = Studije i gradja o jevrejima Dubrovnika, Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd, 1971.

(חומר היסטורי על־אודות יהודי דוברובניק)

"Zbornik 2" = Studije i gradja o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu, Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd, 1973.

(חומר היסטורי על השתתפות היהודים במלחמת השחרור א').

"Zbornik 3" = Studije i gradja o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu, Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd, 1975.

(חומר היסטורי על השתתפות היהודים במלחמת השחרור ב').

"Zbornik 4" = Studije, Arhivska i memoirska gradja o Jevrejima Jugoslavije, Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd, 1979.

(אסופה היסטורית על יהודי יוגוסלאוויה).

עתונות:

Ž = Židov", Zagreb **השבועון של ההסתדרות הציונית 1919-1941**

JG = "Jevrejski Glas", Sarajevo **שבועון יהודי בוסניה־הרצגובינה**

Han = Hanoar, Zagreb **ירחון של הנוער היהודי**

GD = Gideon, Zagreb **ירחון של הנוער היהודי**

ŽS = Židovska Smotra, Zagreb **שבועון ציוני**

ŽSv = Židovska Svijest, Sarajevo **שבועון ציוני**

JNK = Jevrejski Narodni Kalendar, Beograd-Zagreb **לוח השנה היהודי**

JV = Jüdisches Volksblatt, Novi Sad **שבועון ציוני**

BCH = Ben Chananja, Szeged **כתב־עת של הרב לעוו (בשפה הגרמנית)**

BAIU = Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, Paris

דוחו"ת של "כל ישראל חברים", פאריס.

MGWJ = Montsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums, (Dresden/Breslau/Frankfurt).

JP = "Jevrejski Pregled," Beograd (Savez jevrejskih opština).

(ירחון של איגוד הקהילות היהודיות).

BILTEN = Bilten, Tel-Aviv (Hitahdut Olej Jugoslavia).

בטאון (רבעון) של עולי יוגוסלאוויה בארץ.

מקורות

א. פרסומים כלליים

אף־על־פי שהייתה נוכחות יהודית באזורים שונים של יוגוסלאוויה שבימינו ועל כך קיימים גם רישומים, אין בנמצא ספר מקיף על הנושא, ומעט מאוד נכתב על "יהודי יוגוסלאוויה" — נושא הקשור במציאות חדשה והמהווה מושג חדש — מחוץ לגבולות הארץ, בשפות אירופיות.

הניסיון הראשון לסכם ולתאר את מה שאירע לעדות היהודיות בטריטוריות הכלולות ביוגוסלאוויה, נעשה בארץ. ראה ספרו של יקיר אבנטוב, **תולדות יהודי יוגוסלאוויה, כרך ראשון: מימי קדם עד סוף המאה הי"ט** (בעריכת ד"ר צבי רותם), בהוצאת התאחדות עולי יוגוסלאוויה, תל־אביב, תשל"א/1971. כרך שני טרם ראה אור.

כמו־כן נעשה ניסיון חלקי, אף כי בשם כוללני־מטעה, לתאר את יהדות ארץ זו בשפה האנגלית, בידי הסוציולוגית האמריקנית האריאט פז־פריידנרייך, בספרה לקראת קבלת תואר דוקטור:

Harriet Pass-Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia (A Quest for Community)*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 5740–1979

(לרבות ביבליוגראפיה מפורטת, ר' עמ' 249–269).

בספר הנ"ל של פז־פריידנרייך משמשות הקהילות בלגראד, זאגרב וסאראייבו כמדגם מייצג של המדינה, דהיינו של יהדות יוגוסלאוויה כולה; מבחינה ייצוגית היו ראויות לציון במסגרת זו אף נובי־סאד או סובוטיצה לגבי חבל ווייבודינה, וכן ביטולה או סקופייה לגבי חבל מאקדוניה. הספר נותן תמונה נאמנה למדיי לא בלבד על היהודים בשלוש הערים הללו, אלא הוא סוקר את התהוותה של יהדות זו, על מסגרותיה ועל בעיותיה.

בקורותיה של העדה כולה החלו להתעניין הרבנים ד"ר יצחק אלקלעי, ד"ר משה־מוריץ לוי, ד"ר א. שלאנג, ד"ר גבֶרָה שורץ, ד"ר דוד גינסבורג, ד"ר מירוסלאב־שלום פרייברגר ואחרים, אך לא היה סיפק בידם לחרוג מעבר למאמרים, לסקירות מתומצמות או למונוגראפיות זעירות. לצורכי "לימודי הדת" במסגרת בתי־הספר התיכוניים, נתחברו מדריכים אשר דנו בהיסטוריה המקראית ובתולדות תקופת בית שני, ללא התייחסות להיבטים המקומיים. מדובר היה בעצם בתרגום סיפורי התנ"ך והעת העתיקה ובתולדות היהודים בימי־הביניים, בשפת המדינה. לא התפתח מחקר מדעי עצמאי של ממש, אם־כי הייתה קיימת מודעות לצורך כזה. ר' מאמרו של ד"ר ל. שיק ב"אלמנך היהודי", כרך א' (1925–1926), עמ' 89–101, ורשימותיהם של ד"ר א. ליכט וד"ר ש. פרייברגר ב"ז'ידוֹב" בשנות ה־30.

השימוש בתיעוד ארכיוני היה בראשיתו כאשר בא האבדון. לגבי קהילות מסוימות קיימות מונוגראפיות פחות או יותר מושלמות.

ב. על יהודי בוסניה

מי שהקיף חבל שלם במחקר חלוצי היה ד"ר משה־מוריץ לוי, רבה הראשי הספרדי של סאראייבו, בספרו בשפה הגרמנית:

Dr. Moritz Levi, *Die Sephardim in Bosnien*, Sarajevo 1911.

הספר יצא לאור בקרואטית, ונתפרסם פעמיים, לראשונה בשנת 1926, בשבועון "ההכרה היהודית", *Židovska svijest*, Sarajevo 1926 ומחדש, בהוצאת האיגוד של הקהילות היהודיות בבלגראד בשם: Dr. Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, Beograd 1969

המחקר הנ"ל הפנה את תשומת־הלב הציבורית ל"סיג'ילֶה" — פסקי־דין של בתי המשפט השרעיים (המוסלמיים) — כמקור היסטורי ראשון במעלה לגבי יהודי גלילות בוסניה והרצגובינה.

ג. על יהודי מאקדוניה

ראה ספרה של ז'אמילה קולונומוס, הכולל חלק עברי, בעמודים 154–190:

Žamila Kolonomos (Ed.), *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Beograd, 1978

סקירה על מצב הנוער היהודי במאקדוניה בראשית שנות ה־30 ניתנת בספר:

Dr. Cvi Rothmüller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Biblioteka "Hanoar", Svezak 2, Zagreb 1932/5692

אורי אורן, עיר ושמה מונסטיר, תל־אביב 1972

Uri Oren, *A Town Called Monastir*, Dror Publication, Tel-Aviv 1971

Jakov Aroesti i Duško i Miloš Konstantinov, *Bitoljski Jevreji*, Bitolj 1959.

(זהו כתב־יד בסרבית, בשני חלקים, שנערך בביטולה בשנת 1959. הוא מכיל בעיקר תיאור מפורט על גורלם של יהודי העיר בעת השואה, בארכיון "יד ושם", תחת מס' 010/15־4149).

Viki Tamir, *Bulgaria and her Jews. The History of a dubious Synthesis*, New-York 1979, p. 314 (chap. 4: Fascist Bulgaria and the Jews during the Second World War).

Zhamila Kolonomos / Dr. Vera Veskovich-Vangeli, *The Jews in Macedonia during the Second World War (1941–1945), Collection of Documents*, 2 volumes, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje 1986, 1486 p. (In the Macedonian language, in Cyrillic characters, with English translations of the Introduction and brief summaries of the documents).

Aleksandar Matkovski, *A History of the Jews in Macedonia*, Macedonian Review Editions, Skopje 1982.

ג'ני לבל, מגאות לשבר — פרקים לתולדות יהודי מקדוניה הוארדארית, ועד העדה הספרדית ומורשת, ירושלים, תשרי תשמ"ז (אוקטובר 1968).

ד. על יהודי וויוודינה

M. Beljanski, "Somborki Jevreji (1735–1970)"; D. Čolić, "Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata"; D. Čolić, "Sinagoga u Zrenjaninu" in *Zbornik* No. 4, Beograd, 1979, pp. 1–64, 111–213.

Eugen Verber, *Iz istorije novosadskih Jevreja*, in *Zbornik* 4, Beograd, 1979, pp. 57–74 (English Summary on pp. 62–63).

Dr. Fülöp Grünwald, "Stari propisi novosadskih Jevreja", *Jevrejski Almanah 1961–1962*, Beograd 1962.

Randolph L. Braham (ed.), *Hungarian Jewish Studies*, New York 1966, vol. I, pp. 177–181, 207–215; vol. II, pp. 642–663.

Pavle Šosberger, "O prvoj etapi u životu obnovljene Jevrejske opštine u Novom Sadu", *JP*, No. 5–6, 1975, p. 20;

——, "Sećanja na poslednjeg novosadskog rabina", *JP*, No. 3–4, 1979, p. 17;

——, "Nekoliko reči o jevrejskoj školi u Novom Sadu", *JP*, No. 9–10, 1980, p. 24;

——, "50 godina od osnivanja Društva Jevrejskog utočišta za stare u Novom Sadu", *JP*, No. 11–12, 1980, p. 37;

——, "Nekoliko reči o novosadskom jevrejskom ženskom društvu", *JP*, No. 1–2, 1981, p. 5

ה. מונוגראפיות על קהילות

זאגרב: בחוברתו של ד"ר גברה (גבריאל) שוורץ, רבה הראשי של זאגרב במרבית התקופה שבין שתי מלחמות־העולם, דן בקצרה גם בראשית ההתיישבות היהודית בקרואטיה (זימון, וואראז'דין), בנוסף על ק"ק זאגרב עצמה.

ראה ספרו:

Gavro Schwarz, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19 vijeka*, Zagreb 1939.

בשנת תרפ"ח נתפרסם שנתונה של ק"ק זאגרב, בשם:

Godišajak Izraelske Bogoštovne Općine Zagrebačke, 5688 (1927–28).

בלגראד: את תולדות יהודי בלגראד תיאר רבה של הקהילה האשכנזית שם, ד"ר אינג'אט שלאנג (בעיקר ע"פ ספרו של שלמה א. רוזאניס, **דברי ימי ישראל בתוגרמא**, 6 כרכים, סופיה–תל־אביב תר"ץ–תרצ"ח), בתוספת רשימת הרבנים בעברית, בספרו:

Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926.

(הספר הופיע באותיות קיריליות).

דוברובניק (ראגוזה): 1. מונוגרפיה של הפרופסור יוריו טאדיץ'

Jorjo Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, La Benevolencia, Sarajevo 1937.

(בהוצאת אגודת הסעד והתרבות הנ"ל; הספר מבוסס על מחקר ארכיוני מקיף על תולדות היהודים שם עד אמצע המאה ה־17).

2. אחרי השואה פרסמו המוזיאון היהודי ואיגוד הקהילות מסות בקובץ *Zbornik* 1, Beograd 1971 ומחקרים בשם: "Studije i gradja o Jevrejima Dubrovnika".

3. ר' שלמה אוהב ור' אהרון בן דוד הכהן מרגוזה, **ספר שמן הטוב... זקן אהרון**, ויניציאה (בסיפא: "מעשה ישורון"), ויניציאה, דפוס ונדרמינה, תי"ז.

הנ"ל, הוצאה שניה: קונשטנדינה, תר"ט/1918.

ספליט (ספאלאטו או אישפלטרו): 1. לפני המלחמה יצאה לאור חוברת צנועה של גרגה נובאק

Grga Novak, *Židovi u Splitu*, Spit 1920.

2. ספרו של ד"ר דושקו קצ'קמט:

Dr. Duško Kečkemet, *Židovi u Povijesti Splita*, Split 1971.

(הספר יצא לאור בסיועה של הקהילה במקום ושל קרן התרבות היהודית).

3. סקירה היסטורית על בית הקברות העתיק של העיר:

Z. Efron i D. Kečkemet, *Židovsko groblje u Splitu*, Split 1973.

נובי־סאד: בשנת 1930, לרגל 200 שנה להיווסדה של "חברה קדישא", הופיעה סקירה ראשית בהונגארית:

Radó Imre és Mayor József, *A novisadi zsidók története*, Novi Sad 1930

ואחר־כך גם בסרבית מאת אותו המחבר:

Istorija novosadskih Jevreja, Novi Sad 1930.

הספר יצא לאור מחדש, ובצורה מורחבת, ע"י ועד יוצאי ק"ק נובי־סאד, לרגל כנס הזיכרון לקרבנות ה"ראציה" ההונגארית בינואר 1942, בסרבית, בתל־אביב, באותו שם, בתוספת המלים 'הוצאה מורחבת' "Prošireno izdanje", Tel-Aviv 1972)

לגבי שאר הפרסומים — ראה בנספח לערך "זאגרב"

סומבור: רבה של העיר, ד"ר שמעון גוטמן, חיבר מונוגראפיה בהונגארית:

Dr. S. Guttmann, *A Zombori zsidók története*, Sombor 1928.

אוסייק:

Nathan Schwarz, *Dr. Samuel Spitzer*, Osijek 1895.

(ביוגראפיה של רב הקהילה).

ו. פרסומי המוסדות היהודים בין שתי מלחמות־העולם (פרט לעיתונות)

ספרי שנה מטעם "ברית הרבנים": יצאו לאור חמישה שנתונים, בעריכתו של הרב ד"ר ליאופולד פישר מהעיר ורשאץ, בשנים תרפ"ה–תר"ץ, כלהלן:

Jevrejski Almanah za godinu 5686 (1925–1926), Vršac 1925
Jevrejski Almanah za godinu 5687 (1926–1927), Vršac 1925
Jevrejski Almanah za godinu 5688 (1927–1928), Vršac 1925
Jevrejski Almanah za godinu 5689 (1928–1929), Vršac 1925
Jevrejski Almanah za godinu 5690 (1929–1930), Vršac 1925

השנתונים הללו מכילים סקירות על הקהילות וגם מסות היסטוריות.

גם לוחות שנה מורחבים נתפרסמו, בשישה כרכים, בשנים תרצ"ד–ת"ש (1940–1953), בעריכתם של דוד א. לוי־דאלֶה (מזכיר איגוד הקהילות) ואלכסנדר קליין (מזכ"ל ק"ק זאגרב), בהוצאה משותפת בלגראד–זאגרב, תחת השם:

Jevrejski Narodni Kalendar 1935–1940.

בהוצאה הנ"ל יצאו לאור ביוגראפיות של הרצל, ביאליק וארלוזורוב בשפת המדינה (באותיות לאטיניות).

לרגל הוועידה הכול־ספרדית שנתקיימה בבלגראד בשנת 1930, הופיעה החוברת:

Balkanska Konferencija sefardskih Jevreja, Beograd 1930.

אף כתבי־העת של "ברית הנוער היהודי", שהופיעו בזאגרב, מכילים חומר־גלם הראוי לשימוש. "גדעון" ("Gideon") בשנים 1919–1926 ו"הנוער" ("Hanoar") בשנים 1926–1937.

היחזון לתרבות ולאמנות בשם "אמנות" ובמקור:

"Omanut", Mjesečnik jevrejske kulture, Zagreb.

שיצא לאור בשנים 1936–1941, כולל מאמרים ומסות בעלי עניין גם להיסטוריון.

הקורא ימצא רשימה כוללת של עיתונות, כתבי־עת וספרים, שנתפרסמו בתקופה היוגוסלאווית בזאגרב כנספח לערך זאגרב. חלק מן הפרסומים האלה, שהם בעלי חשיבות, מופיעים בסוף כל ערך, ב"מקורות".

פרסומים של "איגוד הקהילות היהודיות" אחרי השואה

האיגוד המחודש, אחרי השואה, מצטיין במו"לות ענפה וברוכה. נציין את ההוצאות הבאות: "הספר השחור" על פשעי הנאצים ועוזריהם נגד יהודי יוגוסלאוויה, ובמקור:

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952.

(כולל 93 תצלומים). בשנת 1957 הודפס הספר מחדש, עם תמציות בשפה האנגלית, תחת השם:

The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia, Belgrade 1957.

לרגל יובל ייסוד האיגוד, יצא לאור ספר־זיכרון בשם:

Spomenica 1919–1969, Savez Jevrejskih Opština Jugoslavije, Beograd 1909.

בין השנים תשכ"ד–תש"ל (1954–1970) יצאו לאור שמונה כרכים מהשנתונים היהודיים, *Jevrejski Almanah*, Beograd 1954, 56–1955, 58–1957, 60–1959, 62–1961, 64–1963, 65–1965, 70–1968. כל כרך וכרך מכיל בממוצע 300 עמודים מָלֵאֵי חומר עשיר ומגוון, בראש־וראשונה בנושא השואה שפקדה את יהודי יוגוסלאוויה, אך כלולות בו גם תוספות ספרותיות והיסטוריות בעלות־ערך.

מפעל היסטורי מיוחד מהווים הקבצים של האיגוד. עד עתה יצאו לאור:

קובץ מס׳ 1 — מוקדש לתולדות יהודי דוברובניק:

Zbornik 1, 1971

קובץ מס׳ 2 — דן בחלקם של היהודים במלחמת־השחרור היוגוסלאווית:

Zbornik 2, 1973

ובמקור:

Studije i gradje o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu

קובץ מס׳ 3 — המשך לנ"ל (מחברים אחרים):

Zbornik 3, 1975

קובץ מס׳ 4 — חומר מחקרי כללי על־אודות יהודי יוגוסלאוויה:

Zbornik 4, 1979

בשם:

Studije Arhivska i memoarska gradja o Jevrejima Jugoslavije

בעת הכנת הפנקס יצא לאור הכרך החמישי בסדרה זו, קובץ מס׳ 5 — המוקדש ליהודי סובוטיצָה (Subotica) בשם: *Studije, arhivska i memoarska gradja o istoriji subotičkih Jevreja* —

Zbornik 5, 1987.

כמו־כן נתפרסמו ע"י האיגוד שני אוספי פתגמים ואמרות־כנף ספרדיים, תוך שיתוף־פעולה עם מכון בן־צבי בירושלים: של יהודי בוסניה־הרצגובינה לחוד ושל יהודי מאקדוניה לחוד, ובמקור:

Žamila Kolonomos (ed.), *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Beograd 1976.

——, *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Beograd 1978.(הוזכר לעיל בפרק ג׳)

המוזיאון היהודי פרסם קטלוגים מתערוכותיו השונות, וביניהם ראויים לציון מיוחד הסקירה על "לשונותיהם, כתבם וספריהם של היהודים" (מבוא והסברי מושגים מאת אויגן וֶרבֶר):

Jezik, Pismo i knjiga Jevreja u Jugoslaviji, Jevrejski Istorijski Muzej u Beogradu, Beograd 1979 (Synopsis in English).

ראויים לתשומת־לב מיוחדת שני הספרונים הדנים בממצא הארכיאולוגי החדיש שנתגלה בקברי האבירים משבט האווארים, דהיינו "המנורות מצ׳אֶלארֶאבו":

Menore iz Čelareva, Jevrejski Istorijski Muzej Beogradu i Muzej grada Novog Sada, Beograd 1980.

(תיאור הממצאים, כולל איורים); וסיכומי הדיון המדעי בעקבות הממצאים:

Naučni skup Menore iz Čelareva, Beograd 1983.

וכן הקטלוגים של התערוכה, בה הוצגה "העיתונות היהודית על אדמת יוגוסלאוויה" עד שנת 1941", ובלועזית:

Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941 godine, Beograd 1982.

מאז שנת 1951 מוציא האיגוד לאור ירחון בשם "הסקירה היהודית", *Jevrejski Pregled* ולעתים מזומנות גם כתב־עת לנוער בשם "קדימה" ("Kadima").

ז. פרסומים של התאחדות עולי יוגוסלאוויה

רודוליוב צ׳ולאקוביץ׳, **אש ביער** (תרגם: צבי רותם), תל־אביב, תשט״ו — מכיל רשומות ממלחמת השחרור של יוגוסלאוויה.

הספר הנ"ל של י. אבנטוב, בעריכת צבי רותם.

אלכסנדר ליכט (בקרואטית) — *Za Spomen dr. Aleksandra Lichta*, Tel-Aviv 1955

חוברת לזכרו של ד"ר אלכסנדר ליכט, מי שהיה מנהיגם של ציוני יוגוסלאוויה בין שתי מלחמות־העולם.

יצחק סמוקובליה, **בין אביב לאביב** (סיפורים), ירושלים, תשמ"ב/1982 ובמקור:

Isak Samokovlija, *Priča o radostina* Zagreb 1953

בתרגומו של יעקב מאסטרו (בספר זה משתקפים אורח־החיים וההוויי המיוחד של יהודים ספרדיים בבוסניה).

כתבי ה. גוטליב ב־2 כרכים, תרגם צבי רותם, הוצאת עקד, תל־אביב תש"מ 1980 (בספר קטעים מן ההוויי היהודי במסגרת הפארטיזאנים, דהיינו צבא השחרור הלאומי של יוגוסלאוויה).

ילקוט תש"ח–תשל"ח — דברי מחקר ועיון ופרקי זיכרונות (30 שנה למדינת ישראל ולעלייה מאורגנת מיוגוסלאוויה), תשל"ט–1978. (כולל פרטים על קהילת צ׳אקוֹבֶץ, על הסמינר התיאולוגי בסאראייבו, על ויצ"ו ועל "מכבי", על יהודים בין הפארטיזאנים, על עלייה ב', על קהילות סלאבוֹנסקה פּוֹזאגָה וספליט).

ח. פרסומים אחרים

בספר התפוצה: מזרח־אירופה, בעריכת יעקב צור, הוצאת כתר, ירושלים 1976, פרק "יוגוסלביה" מאת צבי לוקר, ע"ע 301–316 (ושם גם ביבליוגראפיה בסיסית, בעמ׳ 316).

J. Alcalay, "The Jews of Serbia", in *American Jewish Yearbook 5679* (7.IX 1918–24 IX 1919), Philadelphia 1919, pp. 75–87.

זדרבקו קוקריקה, **יוליה, פרטיזנית יהודית ביוגוסלבייה**, מורשת, תל־אביב תשל"ג, תרגם והוסיף אחרית דבר: צבי רותם.

לרגל 400 שנה להתיישבותם של יהודי מבוסניה ובהרצגובינה, הוציא לאור ועד מיוחד של יהודי סאראייבו, ספר זכרון בעריכתו של ד"ר שמואל פינטו:

Zvi Loker, "Balkan Jewish Volunteers in the Spanish Civil War", in *Soviet Jewish Affairs*, vol. 6, London 1976, pp. 71–77.

ט. הציונות והיהדות ביוגוסלאוויה

J. Alkalaj, *O cionizmu, njegov značaj i razvitak*, Beograd 1910.

J. Altaras, *Cijonizam, njegovo lice i njegova organizacija*, Izd. "Judeja", Zagreb 1919.

Spomenica "La Benevolencija", Sarajevo 1924.

J.A. Kajon, *Sefardi do danas*, Biblioteka Esperanza, Zagreb 1927.

S. Kamhi, *Sefardi i sefardski pokret, Biblioteka Esperanza, Zagreb 1927.*

Jichak Gur-Ari, *Rabi Jehuda (ben Salamon) Haj Alkalaj,* Biblioteka "Židov", Zagreb 1931.

בשנת 1933 יצא לאור קובץ ספרותי: "שנתון" משותף מטעם חברות התרבות "פוטפורה" (סיוע) של בלגראד ו"לה בנבולנסיאה" (גמילות חסד) של סאראייבו בשם:

Godišnjak izdaju La Benevolencia i Potpora 5694–1933, Sarajevo–Beograd, 1933.

Istine i zablude o cijonizmu, Mesna cionistička organizacija, Beograd 1936.

Skoplje-Sarajevo, oktobar 1966 (Ed. Luci Mevorah-Petrović), Beograd 1966.

צבי רותם, "יהודים ביוגוסלביה של ימינו", גשר, כרך י', מס' 3 (ספטמבר 1964), עמ' 45–49.

——, "היהדות היוגוסלבית ב־1975", שם, חוברות 1–2 (84–85), שבט תשל"ו–ינואר 1976, עמ' 147–160.

Harriet Pass Freidenreich, Yugoslav Jewry: A Community that Rests on its Organization, in *Tefutsot Israel*, vol. 12, no. 2 (March–April 1974), pp. 41–74.

Marko Perić, "Demographic Study of the Jewish Community in Yugoslavia, 1971–1972", *Papers in Jewish Demography 1973, Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem 1977*

———, "Prvi rezultati našeg demografskog istraživanja" (First results of our demographic survey), *Jevrejski pregled*, vol. 23, nos. 11–12 (November–December 1972), pp. 2–7.

——, Dalnji rezultati našeg demografskog istraživanja (Further results...), in *Jevrejski pregled*, vol. 24, nos. 1–2 (January–February 1973), pp. 16–21; nos. 3–4 (March–April 1973), pp. 31–34; nos. 5–6 (May–June 1973), pp. 2–7; nos. 7–8 (July–August 1973), pp. 3–6.

י. על יהודי סרביה ויוגוסלאוויה בין שתי מלחמות־העולם

הציבוריות היוגוסלאווית הכללית התעניינה מעט מאוד ביהדות בתקופה זו.

בשנת 1922 הוציא כתב־העת "אירופה החדשה" גיליון מיוחד המוקדש לנושא זה:

Nova Evropa, v. 5, nos. 9–10 (21.VI 1922).

בשנת 1924 פרסם ההיסטוריון טיכומיר ג'ורג'ביץ' פרטים על מצבם יהודי סרביה בתקופת נסיכותו של מילוש בסרביה במחצית הראשונה של המאה ה־19:

Tih. R. Djordjević, *Iz Srbije Kneza Miloša*, Beograd 1924.

Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1566–1966), Sarajevo 1966.

הספר כולל מאמרים, סקירות ומסות על ההיבטים השונים של חיי היהודים בגליל זה, לרבות ריבודם המקצועי, יצירותיהם הספרותיות ועוד. בעצם מדובר במעין מונוגראפיה מורחבת לגבי ק"ק "דמן בוסנה" או "שראי בוסנה", כפי שזה מופיע במקורות העבריים בנוגע ליהדות סאראייבו.

על רופאים יהודים

על שהותו של הרופא האנוס הידוע חביב (אמאטוס מקסטל־בראנקו שבפורטוגל) במאה ה־16 בראגוזה, היא דוברובניק, כתב המומחה לתולדות הרפואה, הפרופסור גלזינגר:

Dr. Lavoslav Glesinger, *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556–1558)*, Zagreb–Beograd 1940

Dr. jur. Lavoslav Šik, *Jüdische Ärzte in Jugoslawien*, Zagreb 1931

ובקרואטית:

Dr. jur. Lavoslav Šik, "Jevrejski liječnici u Jugoslaviji", in *Liječnički Vijesnik* v. 53(1931), No. 4, pp. 432–446

על המנצח של המשמר הנסיכותי של סרביה

Fr. S. Kuhać, *Prvi srpski kapelnik knjaževske garde*, Zagreb 1897, p. 70.

בהוצאת "הארגון הישראלי של משרתי צבאות אומות הברית במלחמת העולם השניה — הקבוצה היוגוסלבית" יצאו לאור:

מעבדות לחרות 1941–1945 (1980). בחוברת זו ל"א עמודים בעברית ו־138 בסרבית־קרואטית, לרבות איורים ותיאור חיי הקצינים היהודים של הצבא היוגוסלאווי שבשבי הגרמני בעת מלחמת־העולם השנייה. היא כוללת רשימת קצינים וכן רשימה של הכלואים היהודים — בסדנה לעיבוד עורות (מס' 4) — במחנה הריכוז יאסינובאץ.

נערה ושמה אסתרייה — לוחמים יהודים במלחמת העולם השניה, סביון, 1983 (סיפור חייה של אסתר עובדיה מביטולה, שזכתה — לאחר שנפלה בקרב — לתואר הצבאי הגבוה ביותר של יוגוסלאוויה — "גיבור האומה").

על מצב היהודים בסרביה, בבוסניה ובמאקדוניה:

שלמה רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה (בתורקיה ובארצות הקדם), כרכים א'–ד', סופיא–תל־אביב, תר"ץ–תרצ"ה, כרכים ה'–ו', תרצ"ה–תש"ח.

Isidore Loeb, *La Situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, Joseph Baer et Cie, Paris 1877.

Arnold Wadler, "Die Juden *in Serbien*", in *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden*, vol. 2, no. 10 (October 1906), pp. 145–48; vol. 2, no. 11 (November 1906), pp. 168–73.

Narcisse Leven, *Cinquante Ans d'Histoire: L'Alliance Israélite Universelle, 1860–1910*, Librairie Felix Alcan, Paris 1911.

Lucien Wolf, *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question*, Jewish Historical Society, London 1919.

Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique 1935–1978*, 7 vols., Librairie Molho, Salonique.

André Chouraqui, *L'Alliance Israélite Universelle et la renaissance juive contemporaine (1960–1966)*, Paris 1965.

מתנדבים יהודים במלחמת ספרד (1936–1939):

Marko Perić, "Jugoslavenski jevreji španski borci", in *Jevrejski almanah (N.S.), 1963–64*, pp. 92–102.

בשנת 1927 נתפרסם ספר־זיכרון לחללים יהודיים במלחמות הבאלקאן ובמלחמת־העולם הראשונה בשם:

Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u Balkanskom i Svetskom ratu 1912–18, Beograd 1927.

מקום מיוחד תופסים ספריו של הכלכלן ותלמיד האסכולה הסומברטיאנית, ל׳יובומיר סט. קוסיאך, אשר טרח להוכיח את מקומם הדומינאנטי או החשוב ביותר של יהודים בבאלקנים בכלל, וביוגוסלאוויה בפרט (במיוחד בקרואטיה ובוויוודינה). הוא סיפק גם נתונים סטאטיסטיים לאישוש טיעוניו המוקדמים, אך בחלקם נתונים אלו הם בעלי ערך מפוקפק. להלן רשימת ספריו, שנתפרסמו בזאגרב במסגרת ״ספריה כלכלית״:

Ljubomir St. Kosier, *Istorija Jevreja u Jugoslaviji.*

——, *Statistika Jevreja u Jugoslaviji i Bugarskoi.*

——, *Jevreji u trgovini Jugoslavije i Bugarske.*

(ותקציר גרמני מן הנ״ל):

——, *Die Juden am Balkan.*

E.B. Gajić, *Jugoslavija i 'jevrejski problem'*, Beograd 1938.

Risto St. Dalić, *Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd 1938.

הנ״ל, ספר עממי, מיוחד לתפוצה בעיקר בין יהודי סרביה, אך מכיל אי־אלו נתונים מועילים. בספר זה הועתקו מאמרים מן העיתונות ומפרסומים יהודיים שונים.

Mića Dimitrijević (Ed.), *Naši Jevreji, Jeyrejsko pitanje kod nas*, Beograd 1940.

בספר הנ״ל ניסיון פילושמי מצד אנשי ציבור ועתונאים סרביים בתגובה להסתה האנטישמית המתגברת, תוך־כדי ביקורת מתונה והסתייגויות מתכונות יהודיות מסוימות.

S.L. Zitron, "Zur Geschichte der Zionsliebe, Rabbi Jehuda Alkalai", *Der Jude*, vol. 3, no. 3 (June 1918), pp. 116–21.

Aleksandar Licht, *Potrebe i zahtjevi*, Zagreb 1919.

——, *O mržnji i o izbavljenju*, Biblioteka "Židov", Zagreb 1937.

S. Atijas, *Jevreji, državna politika i Ustavotvorna skupština*, Sarajevo 1920.

Lazar Ivanović, *Pojava antisemitizma u Jugoslaviji i beogradski Jevreji*, Beograd (s.d.).

Solomon Gaon, "Rabbi Jehuda Hai Alkalay", in *A Memorial Tribune to Paul Goodman*, Ed. Israel Cohen, Edward Goldston and Son, London 1925, pp. 138–47.

"Židovska Masonerija" (Jewish Masonry), *Moderna Socialna Kronika*, Mosk, Zagreb 1935.

יא. ספרות השואה

נתן עק, ״מצעד הייסורים מסרביה לצ׳רונקה״, **קובץ מחקרים**, כרך ב׳, יד ושם, תשי״ח, עמ׳ 237–272.

Nathan Eck, "The March of Death from Serbia to Hungary and the (September 1944) Slaughter of Cservenka", *Yad Vashem Studies*, Vol. II, Jerusalem 1958, pp. 255–259.

אלכסנדר מטקובסקי, ״שואת יהודי מקדוניה, 1943״, **קובץ מחקרים**, כרך ג׳, יד ושם, ירושלים תשי״ט (1959), עמ׳ 187–236.

Alexandar Matkovski, "The Destruction of Macedonian Jewry in 1943", *Yad Vashem Studies*, Vol. III, Jerusalem 1959, pp. 203–258.

ניסן אורן, ״הצלת יהדות בולגאריה מנקודת ראות חדשה״, **קובץ מחקרים**, כרך ז׳, יד ושם, ירושלים תשכ״ח (1968), עמ׳ 77–99.

Nissan Oren, "The Bulgarian Exception — A Reassessment of the Salvation of the Jewish Community", *Yad Vashem Studies*, Vol. VII, Jerusalem 1968, pp. 83–106.

(דיון תמציתי בהצלת יהודי בולגאריה, כולל אזכור הפקרת יהודי טראקיה ומאקדוניה על־ידי הבולגארים).

דניאל קארפי, ״המו״מ על העברת ילדים יהודיים מקרואטיה לטורקיה ולארץ־ישראל בשנת 1943״, **קובץ מחקרים**, כרך י״ב, יד ושם, ירושלים תשל״ח (1977), עמ׳ 77–87.

Daniel Carpi, "The Diplomatic Negociations over the Transfer of Jewish Children from Croatia to Turkey to Palestine in 1943", *Yad Vashem Studies*, Vol. XII, Jerusalem 1977, pp. 109–122.

M. Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1966.

L. Ivanović, "Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu", in *Godišnjak grada Beograda*, vol. 13 (1966), pp. 289–317.

Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i N.D.H.*, Zagreb 1977.

Bogdan Krizman, *Pavelić izmedju Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1979.

——, Ustaše i Treći Rajh. Zagreb 1981.

The National Liberation War, Revolution in Yugoslavia (1941–1945) — Selected Documents, Military Historical Institute of the Yugoslav People's Army, Beograd 1982.

מנחם שלח, סאימישטה — מחנה השמדה בסרביה, בדפים לחקר תקופת השואה, חוב׳ ד׳, חיפה 1986.

כריסטופר בראונינג, ״הפתרון הסופי בסרביה: המחנה היהודי בזמלין — חקר המקרה״, **קובץ מחקרים**, כרך ט״ו, תשמ״ד, עמ׳ 43–71.

Christopher R. Browning, "The Final Solution in Serbia: The Semlin Judenlager — A Case Study", *Yad Vashem Studies*, Vol. XV, Jerusalem 1983, pp. 55–90.

ה״ראציה״ בעיר נובי־סאד Novi Sad בהונגארית: אויוידק Ujvidék, בירת הגליל וויוודינה (Vojvodina), בהונגארית: Délvidék. ראנדולף ל׳ בראהאם, ״הטבח בקאמנץ־פודולסק ובדלֶוִידק — פתיחה לשואה בהונגאריה״, **קובץ מחקרים**, כרך ט׳, תשל״ג/1973, עמ׳ 111–130.

Randolph L. Braham, "The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary, *Yad Vashem Studies*, Vol. IX, Jerusalem 1973, pp. 133–156.

תיאור ה״ראציה״ הידועה לשמצה, שנתקיימה בנובי־סאד, היא אויוידק בהונגארית. השימוש ע״י המחבר במונח "Délvidék" (חבלים דרומיים, בפי ההונגארים הפאשיסטים) בימי מלחמת־העולם השנייה, עשוי להטעות, אף כי היו רציחות לפני ואחרי ה״ראציה״ הגדולה שבנובי־סאד, ובסביבתה, דהיינו בטריטוריות שהיו שייכות להונגאריה עד לסוף מלחמת־העולם הראשונה, ושבחלקם הוחזרו לה בחסדי גרמניה הנאצית, באפריל 1941; קיימת ספרות ענפה למדיי בהונגארית ובסרבית על נושא זה (ר׳ להלן).

בהונגארית:

János Buzási, *Az ujvidéki "razzia"*, Budapest 1963.

בסרבית:

Vladislav Rotbart, "Čije je delo bila novosadska racija", in *Jevrejski Almanah 1965–67*, Beograd 1967, pp. 168–189.

בגרמנית: עדות־ראייה של הרופא (לימים גנראל בשירות הרפואי של הצבא היוגוסלאווי), אנדריי דיאק, בשם:

Andreja Déak, *Razzia in Novi Sad*, Zürich 1967.

שואת יהודי קרואטיה

ראה מנחם שלח, ״רצח יהודי קרואטיה על ידי הגרמנים ועוזריהם

במלחמת העולם השניה" — עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ינואר 1980, אוניברסיטת תל־אביב (כתב־יד).
הנ"ל, **חשבון דמים** (הצלת יהודי קרואטיה על־ידי האיטלקים, 1941–1943), מורשת, תל־אביב, תשמ"ו/1986.
ישעיהו ילינק, "השמדת סרבים, יהודים וצוענים במדינת קרואטיה העצמאית", **ילקוט מורשת**, חוברת כ"ה, ניסן תשל"ח (מאי 1978).
י. איתאי, **ילדי וילה אמה**, תל־אביב 1984 (הצלת קבוצת ילדים יתומים מקרואטיה דרך איטליה ושוויצריה).
דניאל קארפי, "לתולדות היהודים בספליט ובסאראייבו (תעודות חדשות מן השנים 1941–1942)", **ילקוט מורשת**, חוב' י', ניסן תשכ"ט (אפריל 1969), עמ' 109–121.

שואת יהודי סרביה מתוארת **בפעמים** מס' 27 (יולי 1986), במאמרו של מ. שלח, עמ' 31–61.
Mladen Vukmanović and Lazar Ivanović, *Dani smrti na Sajmištu* (Days of Death at Sajmište), Dnevnik–Novi Sad 1969.

פליטים שנצלו (בעיקר מקרואטיה)

J. Romano, "Jevreji u logoru na Rabu", in *Zbornik 2*, Beograd 1973.
D. Carpi, "The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia", in *Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference*, Jerusalem 1977.
ד. קארפי, "הדיפלומאט האיטלקי לוקה פייטרומרקי על פעילותו למען יהודי קרואטיה ויוון", **ילקוט מורשת**, כרך ל"ג, סיון תשמ"ב (1982).
מ. שלח, "גורלם של הפליטים היהודיים באי ראב", **ילקוט מורשת**, כרך ל"ה (1983), עמ' 203–211.
Aleksa Arnon (Aleksandar Klein), lo godina rada u korist jevrejskih izbjeglica u Jugoslaviji (1933–42), MS, Tel Aviv, s.d.

גבורה ושואה בוויוודינה

Mirko Sekelj, "Učešće Subotičke jevrejske omladine u borbi protiv okupatora", in *Jevrejski alamanah 1955/56*, pp. 117–122.
ד"ר א. שפיצר, **קהילת סומבור בחורבנה**, ירושלים תש"ל.
Dr. Teodor Kovač, "Neka sećanja na 'Hašomer hacair' prvih meseci okupacije u Novom Sadu", in *Zbornik* No. 3, Beograd 1955, pp. 213–225, incl. 4 illustrations and a Summary in English on p. 22.

שואת יהודי מאקדוניה

ספריו הכוללים של אלכסנדר מטקובסקי, איש־סקופייה (בנוסף למחקרו שצוטט לעיל) במאקדוניה (בכתב קירילי), ובתרגום אנגלי, מכילים פרק על השואה.
A. Matkovsky, *A History of the Jews in Macedonia*, Skopje 1982.
Aleksandar Matkovski, *Tragedija na Evreite od Makedonija*, Skopje 1962.
כמו־כן ראה בספרה של ג'ני לבל, גאות ושבר — קוים לתולדות יהודי מקדוניה **הוארדארית** ירושלים תשמ"ו.
הנ"ל, שואת יהודי יוגוסלאוויה — הקהילות במאקידוניה, פירוט וחבל קוסובו, **ב־פעמים** 27 (יולי 1986).

ראה גם לעיל — ספר התעודות שפרסמו ד'אמילה קולונומוס ודיד ורה וסקוביץ־וואנגלי.

יב. עוד על השואה והגבורה

בעברית

משה עץ־חיים (גרינוולד), **מגילת השואה של ק"ק צ'אקובץ הי"ד**, תל־אביב תשל"ז/1977.
רודוליוב צ'ולאקוביץ', **אש ביער — רשומות ממלחמת השחרור של יוגוסלביה** (תרגם צ. רותם), הוצאת נ. טברסקי, תל־אביב תשט"ו (1955) [כבר צויין לעיל].
יוחנן עמרי, "שכם אחד", **ספר הפרטיזנים היהודים**, כרך ב', ספרית פועלים, מרחביה 1958, עמ' 371–413.

Ema Časar, *Jevreji narodni heroji*, in "Jevrejski pregled", No. 11–12, Beograd 1961, pp. 7–15.
קיימות ביוגראפיות של אחדים מתוך 12 "גיבורי האומה" היהודיים, והם: איזידור ברוך; אליה אנגל־אנג'ץ'; אסתרייה עובדיה "מארה"; פבלה פאפ.
אמה צ'אסאר, "יהודים במאבק לשחרור יוגוסלאוויה", בקובץ **לוחמים יהודים במלחמה נגד הנאצים** (בעריכת מ. מושקט, תורגם בידי נ. נסים; בספר שיבושים בכתיב השמות כגון כאשר פבלה פאפ נכתב "פאול פאפו"!), עמ' 191–207.

ביידיש

דוד אלקלעי, "דער חורבן פון די יידן אין יוגאסלאוויע", **אלגעמיינע ענציקלאפעדיע**, כרך ז' (יידן), דובנאוו–פאנד און ענציקלאפעדיע־קאמיטעט, ניו־יארק 1966, עמ' 347–368.

בשפות אירופיות

Zbornik dokumenata i podataka o NOBJ, Tom I, knjiga 6, Vojnoistorijski institut J.N.A., Beograd 1955, str. 560.
(תיעוד על הקרבות בגליל וויוודינה — Borbe u Vojvodini).
Gerald Reitlinger, *The Final Solution*, A.S. Barnes and Company, New York 1953.
Charles W. Steckel, *Destruction and Survival*, Delmar Publishing Company, Los Angeles 1973.
Raul Hilberg, *The Destruction of European Jews*, 3 volumes, 1st ed., Chicago 1961; Rev. ed., New York 1983.
L. Hory and M. Broszat, *Der kroatische Ustascha Staat*, Stuttgart 1964.
Edmund Paris, *Genocide in Satellite Croatia*, Chicago 1962.
R. Braham, *The Politics of Genocide*, New York 1980.
F. Falconi, *The Silence of Pius XII*, London 1976.
M. Michaelis, *Mussolini and the Jews*, London 1978.
Blet et al. (Eds.), *Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, Città del Vaticano 1965–1981.

יג. פרסומים שיצאו לאור אחרי השואה (ביוגוסלאוויה)

איגוד הקהילות הוציא לאור, פרט ל"ספר השחור" הנזכר לעיל, ביחד עם המוזיאון היהודי בבלגראד (ובהשתתפות חומרית מצד מוסד מדעי של הרפובליקה הסרבית), את ספרו התיעודי הגדול של ד"ר ישה רומאנו, אשר הוקדש הן לקרבנות והן ללוחמים היהודיים, תחת הכותרת:
Dr. sci. Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve*

genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980, p. 592 (w. English Summary).

בהוצאת הוועדה הקרואטית לקביעת פשעי הכובשים ועוזריהם יצא לאור הספר:

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946, p. 84

(על הפשעים שבוצעו במחנה יאסינובאץ).

קהילת סאראייבו פרסמה שתי חוברות על שואת בני הקהילה, מפרי־עטם של אברהם פינטו וד"ר דוד פינטו:

Avram Pinto–Dr. David Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Jevrejska opština, Sarajevo 1972.

——, *Stradanje sarajevskih Jevreja pod ustaškim režimom*, Jevrejska opština, Sarajevo 1974.

Dr. Josef Konforti, *Travnički Jevreji*, Sarajevo 1976.

איגוד הקהילות הוציא קובץ עדויות של ניצולי מחנות־המוות הקרואטי יאסינובאץ בשם:

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1972, p. 285.

(הספר כולל נספח, 8 עמ' איורים). הוצאה חדשה ומורחבת ראתה אור בשנת 1972 (הדפסה חדשה בשנת 1985), 325 עמ' ואיורים.

יד. ספרים על מחנה־המוות יאסינובאץ

זמן קצר אחרי תום מלחמת־העולם השנייה נתפרסמו בזאגרב סיכומים של "הוועדה הארצית הקרואטית לקביעת פשעי הכובשים ועוזריהם" בשם הפשעים שבוצעו במחנה יאסינובאץ; ובמקור:

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.

במסגרת הספרות המְוריאליסטית של ניצולי יאסינובאץ ראויה לציון מיוחד עדותו של הרופא ד"ר ניקולה ניקוליץ' בספרו בהוצאת הממשלה הקרואטית (כולל מפת המחנה משנת 1942):

Dr. Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Nakladni Zavod Hrvatske, Zagreb 1948.

Eugen Berger, *44 mjeseci u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Milko Riffer, *Grad mrtvih*, Jasenovac 1943.

Drago H. Čolaković, *Jasenovac* 21.VII 1941, 31.III 1942, Sarajevo 1948.

סרטים

בקשר ל"אושוויץ היוגוסלאווי" — הוא קומפלקס המחנות סטארה־גראדישקה (בעיקר נשים וילדים) ויאסינובאץ, הידוע בשם הכולל יאסינובאץ — הופקו אחרי המלחמה שני סרטים תיעודיים:

א. הבמאי: גוסטב גאברין (בנו של הרב גברו שורץ מזאגרב) — 1945. שם הסרט: יאסינובאץ, בהפקת "יאדרן־פילם", זאגרב.

Gustav Gavrin (Režiser), *Jasenovac*, produkcija: "Jadran Film", Zagreb 1945.

ב. הבמאי: לוראן זאפ׳ראנוביץ׳, המפיק: "הקבוצה הקינמאטוגראפית", זאגרב 1982. שם הסרט: דמה ועפרה של יאסינובאץ

Loran Zafranović (režiser), *Krv i pepeo Jasenovca*, produkcija "Kino grupa", Zagreb 1982.

(שני הסרטים נמצאים בארכיון "יד ושם").

התצלומים

מרבית התצלומים המופיעים בכרך זה מקורם ב"ארכיון אבנטוב" (לשעבר של התאחדות עולי יוגוסלאוויה), כיום במסגרת הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל, גבעת רם (בנין שפרינצאק), ירושלים. תמונות נוספות נתקבלו מן הארכיון ההיסטורי היהודי, בלגראד.

כן השתמשנו בצילומים מאוספו של מר זוסיה עפרון — הנלווים אל מאמרו על האמנות היהודית.

עוד סייעו לנו בהמצאת העתקים בודדים המוסדות הבאים:

— מוזיאון ישראל, ירושלים
— משכן לאמנות, עין חרוד
— בית התפוצות, תל־אביב
— מוזיאון "11 במארס 1943" של העיר ביטולה
— מוזיאון לאמנות שימושית, בלגראד.

מקורות לפרק על האמנות יהודית ביוגוסלאוויה מאת זוסיה עפרון:

זוסיא עפרון, "עיצוב תשמישי קדושה יהודיים בארצות הבאלקאן", פעמים, 11 (1982), ירושלים.

קטלוגים לתערוכות של אמנים יהודים, כדלקמן:

Moša Pijade, Ljubljana 1958; Bora Baruh, Jajce 1964; Nandor Glid, Beograd 1968; Daniel Ozmo, Sarajevo 1970.

JA, Beograd 1954-1970 (8 volumes)

The Jewish Artists of Bosna and Herzegovina, Sarajevo 1966.

Zusia Efron, "Jewish Tombstones in Dubrovnik" in *Zbornik 1*, Beograd 1971.

Z. Efrom & Duško Kečkemet, *Židovsko groblje u Splitu 1578-1973*, Split 1973

Dr. Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, Sarajevo 1911

— *Sefardi u Bosni*, Beograd 1969

Menore iz Čelareva, Jevrejski Istorijski Muzej i Muzej grada Novog Sada, Beograd 1980

Dr. Vidosava Nedomački, *Vezene tkanine iz jevrejskih zbirki u Jugoslaviji*, Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd 1978.

מפתח שמות מקומות

א

אבאציה (אופטייה) 32
אֶגינה 322
אדה Ada 27, 28, 177
אדריאנופול (יס) 57, 64, 70, 309
אוגולין Ogulin 28
אוגרינובצי 156
אודיצֶה 10
אוכריד 334
אוטוק 120
אולצ'ין 3
אוּלְם 56
אוכריד 44, 258
אוסְטָיָה 326
אוסטרו־הונגריה 4, 5, 32, 204, 233, 330
אוסטריה 4, 5, 12, 17, 18, 20, 21, 23, 32, 34, 39, 56, 60, 61, 64, 65, 67, 86, 88, 101, 108, 109, 122, 125, 128, 129, 130, 132, 135, 137, 139, 151, 153, 160, 166, 167, 169, 171, 174, 184, 189, 190, 197, 200, 206, 228, 229, 233, 241, 246, 254, 263, 128, 274–275, 278, 281–285, 289, 294, 303, 305, 318, 321, 331, 338
אוסייאק Osijek 13, 16, 17, 19, 22, 28–31, 60, 73, 74, 114, 116, 118, 121, 122, 129, 131, 132, 139, 142, 145, 156, 175, 313, 315, 335, 337
אופאטייה Opatija 31–32, 303
אוקוצ'אני Okučani 165
אוקראינה 23, 125, 141, 191, 235, 236, 246, 311,
אורטונה 258
אוריישאץ 84
אורמוז' Ormož 285
אושוויץ 21, 23, 36, 87, 88, 110, 114, 120, 122, 125, 126, 142, 143, 174, 191, 192, 235, 237, 246, 272, 274, 287, 296, 300, 302, 303, 311, 312, 314, 315, 317, 318, 320, 321
איבריה 3, 258, 262
אִיזוֹר Izvor 282
איזולה Isola 32
איזמיר (סמירנה) 3, 47, 309, 322, 330, 331
איטליה 5, 7, 9, 22–23, 56, 61, 89, 92, 97, 103, 108, 110, 137, 139, 141, 143, 145, 150, 151, 166, 167, 170, 172, 173, 175, 176, 188, 190, 222, 252, 254, 255, 258, 259, 262, 264, 275, 277, 281, 283, 294, 301–303, 309, 311, 313, 314, 320, 321–323, 326, 330–331, 334–335, 337
אייזנשטאט 303
אילוֹק Ilok 18, 33, 35, 309, 314
אילִיריה 256
אינג'ייה 302
איסטריה Istra 2, 4–5, 32, 275, 276, 294, 301, 327
איסתנבול, קושטא 2–3, 11, 23, 43, 56
איריג 302
אליבונאר 126
אלבאסאן 283
אַלִיסיוֹ (לייש) 92, 259
אלכסנדריה 209, 326
אלקום 3
אלקסינאץ 200
אמשטרדם 46, 60, 64, 97, 251, 261, 340
אנאטוליה 46
אנגליה 10, 23, 31, 67–68, 96, 208, 225, 264, 325, 338
אנטוואפן 266
אנטונובאץ 121
אנקונה 2, 89, 92, 96, 97, 103, 107, 172, 204, 259
אסטיבו (ס) 305
אַספַּלַתוֹס Aspalathos 246
אפאטין Apatin 33, 39
אפאטוביץ 300
אפוליה 90
אֶצ'קָה 159
אראגון 44
ארגנטינה 48
אֶרדֶבוק 272, 302
ארטה 259
אַרנג'לוֹבוֹ 297
ארצות־הברית 19, 48, 50–51, 72, 73, 143–144, 154, 222, 246, 316
אתונה 51

מפתח מקומות

ב

באבינה גרידה 120

באדלייווינה 87

באווארייה 2, 56

באזל 72, 132

באטוצ׳ינה 198

באיה (מחנה) Baya 125, 191, 219, 312

באימוק Bajmok 33

באנאט 12, 21, 84–85, 126, 156, 158, 160, 177–178, 182, 242, 273, 274, 296, 312, 315, 317, 319

באניה־לוקה 16, 34–35, 41, 110, 253, 281, 334

באנ׳יצה (מחנה) Banjica 79, 152, 312, 313, 316, 319, 337

באנסקה יארוגה 240

באץ׳ 275

באצ׳אלמאש 318

באצ׳קה 12, 18, 22, 27, 33, 35–36, 38, 39, 85, 88, 115, 116, 123, 125, 127, 161, 169, 171, 178, 182, 184, 190, 191, 218, 219, 222–224, 227, 233, 236, 237, 242, 245, 275, 284, 287, 294, 312–313, 320, 326

באצ׳קה־טופולה (מחנה) 34, 36, 125, 169, 171, 235, 284, 311–312

באצ׳קה פאלאנקה 1, 27, 35, 37, 326

באצ׳קו פטרובו סֶלוֹ 37–38, 184, 227

באצ׳קי מונוֹשטוֹר 39

באצ׳קי פטרובאץ 38

באר 107

באראנ׳יה 22, 29, 178, 182, 312

בארי (מחנה) Bari 89, 144, 258

בארץ׳ 121

באשאייד 297

בֶּגֶץ׳ (מחנה) Begeč 125, 312

בוּבּאן׳ Bubanj 200, 312, 318

בוגויינו 38–39, 164

בודא 2–3, 55–58, 60, 64, 258

בודאניצה 122

בודאקובאץ 122

בודאפשט 15, 23, 35, 37, 41, 56, 117, 139, 143, 144, 154, 163, 182, 183, 191, 196, 224–226, 230, 231, 244, 245, 273, 291, 311–312, 334

בודוָה 105

בודון (בודה) 58

בודיסאווה 161

בוהמיה 12, 27, 86, 113, 129, 153, 284, 290

בוטילה Butelion 44

בויאנובאץ 267

בוינה Bojna 162, 165

בולגאריה 2, 4, 11, 18, 20, 23, 48, 51, 54, 56, 65, 69, 70, 75, 92, 163, 197, 198, 241, 251, 268, 271, 277, 279–280, 305, 306, 308, 311, 319, 331

בוֹל Bol 327

בולוניה 338

בוֹנינוֹבוֹ 328

בוסאנסקה פוסאווינה 86

בוֹסאנסקי פֶּטרוֹבאץ Bosanski Petrovac 312

בוסנייה 2, 5, 7, 15, 17, 19, 22, 29, 34, 38, 41, 43, 53, 65, 80, 86, 89, 92, 100, 105, 106, 109, 110, 114, 120, 123, 128, 138, 142, 152, 155, 157, 158, 162, 163, 164, 170, 172, 199, 201, 203, 206, 209, 213–216, 218, 222, 239, 242, 250–252, 281, 287, 289, 301, 313, 317, 322, 324–325, 328, 330–331, 334, 336–337, 340

בוסניה — הרצגובינה 5, 7, 9, 11, 141, 152, 157, 160, 162, 171, 201, 314, 324

בוקארשט 48, 251

בוֹקֶה־קוֹטוֹרסָקה 90, 106, 107

בוקוביצה 122

בוֹר Bor 23, 230, 231, 311, 313, 320

בורגנלאנד 2, 12, 40, 87, 113, 116, 128, 155, 174, 179, 284, 295, 297

בורשיצה 175

בושיטינה 122

בזדאן Bezdan 39

ביאוֹדרָה 177

ביאל׳ינה 41, 42

בִּיהאץ׳ Bihać 42–43, 312

ביזאנטיוֹן 196, 201, 256, 323

ביטוֹלָה (מונאסטיר) 1, 2, 5, 11, 13, 16, 43–55, 73, 187, 214, 259, 260, 269, 270, 307, 311, 319, 324, 330, 332

בִּייֶלָבָה 324

בילובאר 39–41, 122, 297, 300

בילֶצ׳ה 107

ביסטריצה Bistrica 317

ביראט 283, 319

בישינוֹבוֹ 156

בלגיה 62, 325, 337

בלגראד 1–4, 6, 7, 9, 16, 18, 19, 20–21, 24, 25, 32, 37, 38, 46, 47, 48, 50, 53, 55–84, 86, 90, 107, 110, 122, 132–133, 135, 136, 138, 152, 156, 158, 160, 165, 168, 169, 176, 178, 179, 184, 190, 192, 194, 196, 198, 203, 206, 207, 209, 216, 219, 227, 230, 241, 251, 253, 257, 259, 263, 264, 266, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 277, 279, 280, 281, 283, 293, 297, 302, 304, 305, 309, 312, 313, 315, 319, 321, 324, 326, 330, 333, 334–340

בלה צרקווה Bela Crkva 84, 126

בנקוֹבאץ 1, 105, 127, 151

בסאראביה 69

בעלז 244

בֶּצ׳יי (סטארי בצ׳יי) 85

בֶּצ׳קֶרֶק 179, 315

בראטיסלאווה (פרסבורג) 29, 56, 180, 244, 296

בראייץ׳ 176

בראץ׳ (אי) Brač 144, 311, 313, 321, 326, 327

ברגן־בלזן 235, 318, 320

בְּרוֹצ׳יצָה Bročice 313

בריסל 338

ברית־המועצות 9
ברלין 4, 10, 15, 20, 54, 68, 69, 70, 79, 138, 141, 185, 198, 201, 269, 300, 304, 306
בֶּרְנוֹ 138
ברסלאו 15
ברצ׳קו 86

ג

גאבִּילָה 90
גאליציה 29, 34, 86, 163, 238, 242, 274, 340
גאצקו 109
ג׳אקובו (מחנה) Djakovo 22, 31, 86, 87, 132, 142, 175, 216, 241, 296, 313
גוטינגן 244
ג׳ולאווס 87, 88
גולובינצי 302
גונ׳יה 120
גוספוג׳ינצי 161
גוֹספיץ׳ (מחנה) 41, 109, 117, 121, 142, 296, 313–317, 319, 321
ג׳ורג׳באץ 121
ג׳ורג׳בו 161
ג׳ורג׳נובאץ 175
גוריצה 176, 253
גוֹרנ׳ה־רייֶקָה 300, 314
גורנ׳י ואקוף Gornii Vakuf 163
גורסקי־קוטאר Gorski Kotar 28
גיסינג 131
גנהאוזן 276
גנואה 282
ג׳נובה 144
גנזנדורף 125
גנ׳לאני 278
גראדינה — כפר 122, 316
גראדיישקָה 31, 35, 176, 241, 316
גראדאץ 122, 300
גראץ 17, 21, 130, 138, 167, 171, 206, 214
גראצ׳אניצה 39
גראגוראווצי 272
גרוז׳ (מחנה) 109, 314
גרמניה 2, 17, 18, 20–22, 39, 47, 54, 57, 64, 67, 69, 78, 80–81, 86, 88, 108, 109, 121, 123, 125, 131, 135–137, 139–140, 142, 145, 169, 171, 188–190, 192, 195, 200–201, 216, 225, 227, 228, 229, 233, 248, 270, 272, 275, 276, 283, 301, 306, 312–313, 318–321, 323, 325, 331, 338

ד

דאכאו 122, 303, 338
דאלמאטיה 1, 2, 5, 8, 11, 13, 22–24, 89, 92, 103, 104–106, 108, 139, 150, 162, 172–173, 192, 216, 218, 246, 248–250, 252–255, 258, 264, 289, 309, 312, 317, 319, 322
דאניצה Danica 314, 316
דארדאניה 256
דארובאר Daruvar 87, 88
דבליאצ׳ה Debeljača 88
דובובאץ Dubovac 288, 289
דובאנובצי 156
דוֹבוֹי 89, 337
דוברבה 300
דוּבְּרוֹבְּנִיק (ראגוזה) 2, 4, 24, 56, 89–112, 122, 144, 170, 172, 194, 197, 203, 206, 249, 253, 258, 259, 281, 303, 314, 321, 323, 327, 328, 330
דוברוג׳ה 69, 280
דוֹברוֹטָה 108
דולנ׳ה לנדאווה Dolnia Lendva 113, 114, 167
דולציג׳נו Dulcigno 3
דוֹמז׳אלֶה Domžale 167
דוֹנ׳ייֶה וודנוֹ 262
דונ׳י מיכוליאץ Donji Miholjac 114
דוקליה Duklia 326–327
דורצ׳ול Dorćol 57, 62–63, 79–81, 325
דוֶרס 43
דז׳אנובאץ׳ 137
דטקובאץ 122
דמשק 66
דַנילוֹבגראד 107
דניצה (מחנה) 296
דראגאניץ׳ (מחנה) 142
דַרגוטינוֹבו 177
דרנובצי 120
דרֶזדֶן 337
דרינה Drina 216
דרנ׳יה (מחנה) Drnje 314

ה

הוואר (אי) Hvar 144, 254, 311, 314, 321, 327
האלברשטאט 233
הונגאריה 2–3, 5–6, 9, 12, 20–21, 23, 27, 29, 34, 36–38, 40, 41, 56–57, 60, 73, 85–87, 89, 113, 116, 119, 122–125, 128, 129, 131, 137, 139, 143, 158, 166, 167, 174, 179, 190, 191, 195, 201, 218–230, 236–237, 239, 242, 244, 245, 253, 267, 275, 285–287, 290, 296, 297, 302, 303, 311, 313, 318, 320, 331
הולנד 251
הוֹרגוש Horgoš 115
הורודנקה 300
הראקליאה־לינקסטיס Heraclea Lyncestis 43
הרטקובצי 302
הרצגובינה 3, 9, 22, 34, 38, 41, 43, 86, 89, 92, 100, 105, 106, 109, 110, 114, 120, 122, 123, 139, 157, 162–163, 171–172, 201, 204, 205–206, 213, 216, 222, 242, 250, 252, 281, 322, 328, 331, 340
הֶרצֶגנוֹבי 108, 259

מפתח מקומות

ו

ואטיקאן 91, 103, 139, 141, 143

ואלאכיה 60

ואלונה 90, 92

וַאלֶ׳יבוֹ 80

ואלפובו Valpovo 116

ואנזה 139

ואראז׳דִין Varaždin 40, 67, 116–117, 129, 165–167, 171, 276, 284–285, 298

וויוודינה 1, 2, 4–6, 10, 12, 13, 15, 18, 21, 27, 33, 35, 38, 39, 62, 84–85, 88, 115, 126–127, 158, 161, 169, 171, 177–178, 181, 183–190, 218, 230, 232, 236–237, 242, 274, 275, 73, 74, 224, 267 296, 301–302, 311, 312, 315, 317, 320, 335

ווצ׳ין Voćin 117–118, 121

ווקוֹבאר Vukovar 118–119, 314

ווקובצי 175

וְוַראנִיץ׳ 253

וורוניז׳ 230

וורכבוֹסנָה 201

וורמס 123

וידין 58, 306

וידיץ׳ 312

ויטֶז Vitez 163

ויימאר 294

וילנה 70

וינה 2, 5, 7–8, 15, 18, 29, 34, 44, 48, 50, 56, 58, 60–61, 65–66, 69–70, 72, 116, 118, 128, 138, 154, 163, 166, 168, 170, 171, 173, 179–180, 182–183, 185, 188, 190, 196, 198, 206, 209–210, 219–220, 238, 240, 252, 263, 269, 277, 279–281, 299, 303, 321, 325, 333, 335, 337–338

וינקובצי 34, 119–120, 275, 302, 314, 325, 337

וינר ניישטאט 170

ויס (מחנה) 110

ויסוקו Visoko 120–121

ויקובץ 300

וירוביטיצה Virovitica 40, 121–122, 295

וירטמברג 64, 123

וירצבורג 138

וישגראד Višegrad 122–123, 283

ולאסניצה Vlasenica 123

ולאשקָה 128

וֶלה לוּקָה (מחנה) 17, 137, 228, 254

וֶליקָה קוֹפאניצָה 240

וֶליקָה קיקנדָה ר׳ קיקינדה

ונציה 2, 4, 44, 57, 60, 89, 92, 93–97, 101, 103, 107, 150–151, 162, 172, 204, 209, 213, 241, 247–253, 259, 276, 288, 294, 302, 327, 330

וראצי Vraci 217

ורבאס Vrbas 123–126, 294

ורובוֶוץ 300

ורוֹנה 209

וֶרסאי 6, 335

ורשאץ Vršac 126–127

ז

ז׳אבאל׳ Zabalj 127

זאגוריה Zagorje 116, 250

זאגרב 2, 8, 12–25, 29–30, 34–35, 40–41, 53, 73, 76, 81, 86, 114, 117–118, 122, 127–150, 151, 159, 163, 167, 173, 176–177, 184, 186, 188, 203, 206, 210, 214, 238–240, 270, 274, 285, 288–289, 291–293, 295, 297–300, 302, 307, 309, 314–320, 325, 333–337, 339–340

זאדאר (זארה) Zadar 1, 5, 105–106, 127, 139, 150–152, 203

זאווידוביצ׳י 152

זאייצ׳אר 200

זאסאביצה Zasavica 137, 305, 315, 321

זבורניק Zvornik 152

ז׳ופאנ׳יה 120

זורקה 302

ז׳יפה 301

זלאטאר Zlatar 317

זֶמוּן (סעמלין) 2, 19, 21, 25, 65–67, 69, 72, 140, 153–156, 196, 241, 266, 314–315, 318

זֶ׳נֶוָה 23

זניצה Zenica 157, 325

זֶ׳פְּצֶ׳ה Žepče 157–158

זרֶנ׳אנין (פטרובגראד) Zrenjanin 158–160, 179, 311, 315

זרק 62

ח

חאלקידיקי 257

חיסאר 305

חלב (ארם־צובא) 262

ט

טארנופול 40

טאשילי־באיר 305

טוֹבארניק 156, 302, 309

טוזלה Tuzla 160–161

טולי־מונאסטיר (ראה מונאסטיר)

טולידו 151

טוֹפוֹבסקֶה שוּפֶה (מחנה) 21, 79, 160, 274, 313, 315, 317, 319

טופולה 219

טוקיו 20, 54, 79

טורבה Turbe 163

טוֹרדָה 177, 297

טוֹרזָ׳ה 294

טורייה 85

טורינו 151

טורקיה 2, 4, 56, 60–61, 65, 66, 68–69, 89, 92, 96, 100–101, 153, 155, 195, 197, 199, 248, 249, 258, 263, 282, 289, 303, 305, 330, 331

מפתח מקומות

טיטל Titel 161
טיסה (נהר) 218, 231
טמישוואר 60, 61
טיטובה (מיטרוביצה) 194, 267, 269, 281, 282, 319–320
טֶמֶרין Temerin 161
ט׳ניה Tenye 31, 122, 142, 156, 315
טראווינק Travnik 2, 3, 38, 39, 41, 48, 162–165, 214, 216, 264, 320, 338, 340
טראנטו 260
טֶרבינ׳יֶה 107, 108
טרבלינקה 21, 23, 48, 54, 80, 271, 278–280, 283, 308, 311, 319
טרוגיר Trogir 327
טרוויטש (טרביץ׳) 61, 129
טרזיאנשטט 125
טריאנון 61
טריאסט 103–107, 116, 150, 154, 162, 171, 176, 204, 252–253, 291, 294
טריפולי 47
טרנסילוואניה 170, 185, 242

י

יאבוֶקה 196, 274, 315
יאבלאנאץ 316
יאדוֹבנוֹ Jadovano 22, 88, 117, 142, 293, 296, 300, 314–316, 319, 321
יאיינצי Jajinci 21, 79, 253, 312–313, 315–316, 318, 335–336
יאייצֶה 164
יאנינה 2
יאנקובאץ 219
יאסטרבארסקוֹ 314
יאסינוֹבאץ Jasenovac 22, 29, 31, 35, 40, 42–43, 87–88, 109, 115, 117, 121, 142–143, 152, 156, 158, 165, 177, 209, 212, 216, 241, 255, 281, 293, 295–296, 300, 313–321, 334, 336–337
יאראנדוֹל 338
יאראק 302
יוון 2, 4, 10, 43, 50, 51, 54, 79, 89, 141, 247, 259, 303, 306, 331
יֶלסָה Jelsa 327
יפאן 190
ירושלים 18, 23, 27, 33, 47–48, 52, 56, 58, 60, 61, 70, 71, 94, 97, 143, 154, 164, 186, 197, 209–210, 213–215, 228, 244, 251, 269, 286, 317, 322, 330, 334, 338, 340
ישראל — א״י ״ארצה״ 16, 17, 19, 20, 23, 24, 27, 33, 36, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 58, 60, 61, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 77, 81, 88, 94, 108, 114, 125, 136, 137, 138, 143, 144, 146, 145, 155, 173, 174, 186, 187, 188, 192, 197, 198, 200, 207, 209, 212, 214, 216, 217, 226, 227, 228, 231, 242, 247, 250, 251, 252, 254, 255, 258, 261, 262, 265, 269, 271, 275, 280, 299, 305, 315, 321, 322, 324, 326, 330 פלשתינה — 278, 280, 283, 304

כ

כרתים 306

ל

לאסטוֹבוֹ 90
לאצ׳אראק 272
לארין (פלורינה) 51
לבוב 132
לֶדינה — בז׳אניסָקָה קוֹסָה 156
לוֹבוֹרגראד Loborgrad (מחנה) 22, 31, 142, 143, 216, 314, 317, 320
לוּבינ׳יֶה 107
לוּדְבֶּרֶג Ludbreg 165
לוזאן 209
לוכסמבורג 209
לוֹם 280
לונדון 23, 37, 60,44, 69, 154, 209, 282, 306
לוֹפּוּד Lopud 109, 114, 254, 314
לוֹשִׁין (אי) 327
ליוורנו 306
ל׳יובל׳יאנה Ljubljana 13, 165–168, 174, 175
ל׳יוטומיר Ljutomir 285
ל׳יופינה Ljupina 177
לייש (אֶלִיסיוֹ) 92
ליסבון 93
ליפוֹבֶץ 88, 137
ליקה (קרבאווה) Lika 110, 289, 313, 314, 316
לנדאווה 113, 167
לֶסקוֹבאץ Leskovac 168, 200
לֶפוֹגלאווה Lepoglava 317–318

מ

מאגנצה (מאינץ) 123, 294
מטאיינו 319
מאוטהאוזן 28
מאטרסדורף 171, 295, 297
מאלי איג׳וש Mali Idjoš 169
מאלי לוֹשיין׳ (אי) 327
״מאלי רִיט״ 274
מאנטובה 61
מאצ׳ווה Mačva 304
מאקדוניה 1–25, 43, 44, 50–51, 54, 73, 92, 127, 132–133, 187, 204, 256, 264, 268, 271, 279, 283, 305–306, 308, 311–312, 319, 322, 330–331, 340
מאקוֹ 36
מארטוֹנוש 237
מארטינצי 272
מאריאן Marjan 251
מאריבור (מארבורג) Maribor 166–171, 174, 276, 285, 288, 323, 327
מארסיי 227
מארשצ׳אנסק (מחנה) 230
מג׳ומוּרייה 22, 284, 286, 312
מוֹדוֹש 159
מודינה 144

מפתח מקומות

מודרוש רייקה 289
מוהאץ׳ 244, 320
מוֹל Mol 18, 171
"מונופול" (מחנה) 271, 308
מונאסטיר (מונשטיריו) 2, 44, 49, 259–260, 265, 324
מונטנגרו 3–5, 7, 69, 80, 106–107, 172, 194, 242, 280, 326
מונקאץ׳ 244
מוסטאר Mostar 22, 171
מוסקווה 8
מוקרין 297
מוראוויה (מוראביה) 2, 12, 27, 34, 73, 85, 86, 113, 116, 119, 123, 129, 153, 179, 195, 242, 263, 275, 284, 295, 297
מוריאה 259
מוּרָה 285
מורסה (אוסייק) Mursa 29
מורסקה סובוטה — Murska Sobota 87, 113, 166, 167, 171, 174–175
מושורין 161
מֶזֶה 55
מֶטאיינוֹ (מחנה) Metajno 317, 319
מֶטוֹכיָה 6, 9
מֶטקוֹביץ׳ 105
מיטילנה 47
מיטרוביצה (ראה טיטובה)
מילאנו 144
מינכן 198, 333–335
מיקולוב (ניקולסבורג) 12, 60–61, 263
מישקולץ 158
מֶליטוֹס 322
מֶלֶנצי 177
מקארסקה 254

נ

נאג׳־קאניז׳ה 114, 127, 286
נאדאלי 127
נאפולי 96
נאשיצה Našice 175, 337
נובה גוריצה Nova Gorica 175–176
נובה גראדישקה Nova Gradiška 176–177
נוֹבָה קאנ׳יזָה 297
נובי 101
נובי־בֶּצ׳יי Novi Bečej 177, 196, 287, 297, 317
נובו־ברדו Novomonte, Novo Brdo 281, 282
נובוסלץ־קריז׳ 293
נובי־גראד 122
נובי־מרוף 300
נובי־סאד 1, 2, 6, 16, 17, 19, 22–25, 27, 28, 35–38, 53, 73, 124–125, 137–138, 161, 169, 178–194, 224, 228–229, 287, 294, 311–312, 317–318, 325–326, 340
נובי־פאזאר 2, 53, 101, 194–195, 204, 253, 267, 269
נובי־קנֶ׳באץ 317
נוֹבישובו 294
נובסקה 176, 293
נוי־ראוסניץ 60
נייסוס Naissus 196
ניקשיץ׳ 107
נירנברג 140
ניש Niš 169, 196–200, 219, 277, 282, 312, 318, 328
נישקֶה־באנ׳יה 200

ס

סאבויה 56, 60, 201
סאווסקה באנוֹבינה Savska Banovina 288
סאטמאר 243, 244
סאיימישטה (מחנה) 21–22, 79, 160, 196, 274, 283, 284, 297, 305, 312–313, 315–321
סאלאמאנקה 151
סאלונה (סולין) 1, 151, 247, 326, 330
סאלוניקי 2, 3, 5, 7, 10, 11, 43, 46, 47, 50, 51, 57, 58, 60, 70, 89, 92, 93, 96, 97, 101, 194, 196–199, 203, 209, 212, 213, 247, 260–266, 268, 277, 279, 282, 306, 309, 322, 323
סאנג׳אק 194, 274
סאן־סטֶפאנוֹ 69
סאנסקי מוסט Sanski Most 201
סאראייבו 2, 3, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 25, 34, 39, 41, 43, 48, 50, 53, 64, 69, 76–78, 81, 91, 92, 96, 100, 102, 106, 107, 109, 110, 121, 122, 132, 143, 152, 154, 158, 160, 162, 164, 165, 172, 173, 194, 201–218, 222, 251, 253, 259, 261, 264–266, 270, 283, 307, 313, 320, 323, 325, 328, 330, 333–334, 336–337, 340
סארדיס 322
סבטי איון 161
סֶגֶד 67, 68, 195, 229
סובוטיצה (סאבאדקה) Subotica 16–18, 24, 34–36, 63, 116, 124, 125, 137, 159, 169, 191, 218–232, 311, 312, 318, 319, 325, 337–338
סודטים 17, 20
סווישטוב 197
סוכוֹפול׳יה 122
סומבור (זאמבאר) Sombor 22, 39, 124, 191, 232–236, 275, 287, 338
סופיה (סרדיקה) 2–3, 57, 58, 64, 72, 87, 89, 92, 96–97, 198, 209, 251, 269, 277, 280, 282, 319
סושאק Sušak 302
סטאניסיץ׳ Stanišić 236
סטארה־גראדישקה 42, 142, 156, 165, 177, 293, 313–314, 316–318, 334
סטארה מוראוויצה Stara Moravica 236
סטארה פאזובה 125
סטארה קאנ׳יז׳ה Stara Kanjiža 237, 335
סלאבוניה Slavonia 2–4, 11, 13, 17, 28, 29, 39–40, 86, 87, 103, 114, 118, 137, 139, 141, 175, 238, 239, 274, 313, 318
סטארי־בצ׳יי 246
סטוֹבי 1, 43, 256, 257, 306, 322, 323

[illegible] Stolac 213
[illegible] 229
[illegible] 302
[illegible] (אינטרוגה) 2, 46
[illegible] 267
[illegible] Sivac 237
[illegible] 121
[illegible] 320
[illegible] 278
[illegible] (ר׳ סְמֶאדְאֶרְאֶבוֹ) Semendra
[illegible] (ראה בלגראד)
[illegible] Sisak 238, 298, 318
[illegible] 326
[illegible] 87
[illegible] 17
[illegible] ברוד (ברוד) 115, 133, 158, 176, 239–241
[illegible] (מחנה) 141–142, 317, 319–320
[illegible] 2, 12, 29, 40, 86, 119, 123, 129, 155, 179, 225, 226, 230, 239, 290, 291, 303
[illegible] 2, 4, 5, 9, 13, 22, 74, 130, 143, 165–167, 169, 174, 276, 285, 287, 327, 330
[illegible] 118
[illegible] Smederevo 55, 56, 66, 79, 199, 241–242, 336
[illegible] 41
[illegible] (מחנה) 142
[illegible] 204
[illegible] 335
[illegible] 18, 27, 37, 63, 185, 195, 242–246
[illegible] Split 1, 2, 22, 90–92, 94–96, 105–106, 144, 151, 162, 172, 246–256, 303, 309, 313, 323, 326–327, 330, 335
[illegible] 1–4, 9, 11, 44, 47, 56, 57, 61, 63, 80, 90, 91, 93, 97, 151, 172, 203–205, 247, 249, 251, 252, 255, 258, 279, 306, 307, 327, 332, 335, 337, 340
[illegible] 2, 3, 5, 11, 18, 25, 43, 49–54, 58, 91, 194, 197, 261, 263, 256–272, 277, 280–283, 306–308, 311, 319, 325, 330, 334, 338
[illegible] מיטרוביצה Sremska Mitrovica 272
[illegible] 1–13, 15, 18–19, 21–23, 27, 47, 50–51, 53–55, 65–70, 72–74, 77–80, 84, 108, 128, 137, 139, 142, 153, 156, 168–169, 171, 191, 194, 196, 198–201, 204, 218, 222, 230, 241, 257, 268–269, 272–273, 277, 279–281, 287, 289, 302, 304, 309, 311–313, 316–318, 320–322, 328, 333–334, 336
[illegible] אוֹב דראווי 174
[illegible] 11, 18, 118, 119, 153, 155, 156, 182, 183, 272, 301
[illegible] (שירון) 46, 178, 309, 314, 317

ע

עין חרוד 334
עמק הווארדאר 257
עיראק 142

פ

פאג (אי) P 22, 141, 142, 293, 314, 315, 317, 319, 320
פאדובה 131, 251
פאטראס 260
פאלילוּלָה 63
פאליץ׳ Palić 319
פאנוני — מישור (פאנוניה) 5, 326
פאנצ׳בו 65, 196, 273–274, 315, 319
פאץ׳ 122, 223–224
פאצ׳יר 36
פאקראץ Pakrac 274
פאקש 219
פאראבוץ׳ Parabuć 235, 275
פאריס 14, 18, 34, 44, 48, 66, 67, 69, 108, 154, 155, 188, 209, 210, 211, 304, 333–337
פּוֹדגוֹראץ 337
פּוֹדגוֹריצָה 107, 108
פודראווינה 121, 165, 275, 294
פודראווסקה סלאטינה 17, 118, 121, 137, 275
פוז׳אֶרוואיץ 60, 195
פוז׳ון (ברטיסלאווה) 180, 182, 220
פוז׳גה (סלאבונסקה) Slavonska Požega 34, 117, 175, 238–239
פוייניצה Fojnice 163
פּוּלה Pula 253, 275, 303
פולין 22, 48, 65, 109, 129, 153, 171, 185, 187, 200, 228, 229, 233, 238, 240, 283, 285, 303, 308, 319, 331
פוסאווינה (פוסאווליה) 86, 116, 121
פופובאצ׳ה 293
פופינצי 302
פורטוגאל 2–4, 44, 46, 93, 204, 247, 258, 306–307, 332
פורנאז׳ה Fornaža 319
פְּטוּי Ptuj 121, 167, 174, 276, 285, 327
פטרבורג 70
פטרובאץ (בוסניה) 43
פֶּטרוֹבָה־גוֹרָה 145
פטראווארדין 2, 178, 179, 181
פיאוניה 256, 305
פיזארו 2, 89
פיטומאצה 122
פיראוס 108
פיראן Piran 276–277, 327
פירוט Pirot 23, 271, 277–283, 311
פירנצה 57, 96, 294, 337
פישֶקלִיָה 79
פלאגוניה Pelagonia 44
פלאנדריה 92
פלוֹצֶ׳ה 97, 100
פלורינה (לארין) 51
פֶּ׳קֶטיץ׳ 169
פראג 7, 16, 61, 138, 158, 206, 210
פראגראדה 117
פראנקפורט 335

פראצ׳ה 301
פְּריאֶנֶה (פריינה) 322, 327
פרילוג Prelog 285
פרילֶפ 2, 257
פרייאֶדור (פריידור) Prjedor 43, 281, 313
פרימורסקו־קראישקה 288
פריצ׳אני 175
פריקומוריה Prekomurje 113, 166–167, 174–175, 285, 302
פרישטינה Priština 22, 263, 264, 267, 269, 278, 281–284, 319–320
פרישנא 282
פֶּרלֶז 159
[illegible] 73, 74, 224, 267 [illegible]ה) 29, 56, 220
פֶּשט 220

צ
צאבונה 122
צ׳אזמה 293, 300
צ׳אלמה 272
צ׳אנטאוויר Čantavir 284
צ׳אפלינָה 109
צ׳אקובֶץ׳ Cakovec 39, 113, 166, 167, 174, 284–287
צוֹר 330
צ׳וּרוּג Čurug 287
צֶטינ׳ייֶה 107, 108
צ׳ילה 19
צ׳כוסלובאקיה (צ׳כיה) 6, 18, 21, 40, 60, 73, 86, 109, 132, 135, 137–139, 184, 189–190, 228–229, 233, 244, 254, 281, 283, 285–286, 337
צ׳לאר׳יבו (צ׳יב) 1, 36, 178, 326, 327
צֶיל׳יֶה Celye 167, 174, 285, 287
צפת 49, 52, 64, 71
צרוונקה (צְ׳רבֶנקָה) 23, 124, 191, 311, 313, 320
צריקבנה 300
צריקוֶוניצה 122, 144
צרנָה־גורָה 7, 242
צֶרניק 176
צרפת 9, 10, 24, 48, 60, 103, 104, 252, 264, 290, 335, 337–338

ק
קאטאלוֹניה 258, 340
קאלניק 300
קאנדיה 92, 96, 249
קאסטוריה 47, 51, 197, 265
קארלוֹבצ׳יץ׳ 156
קראיין 166
קאראבוּקוֹבוֹ 275
קארלובאץ 142, 288–293, 298
קארלוֹביצִי 56
קראגוֶיבאץ 67, 199
קדִיס 93
קובאצ׳יצ׳י 207, 212, 217
קוביל׳ 161
קווארנֶר 31–32, 302
קוזאלה Kozala 303
קוזרה 281, 318
קוֹטוֹר 105, 106, 108
קוטוריבה Kotoriba 285
קוטינה Kutina 293
קוּלָה Kula 67, 124, 294, 320
קוֹלוֹצֶ׳פ (אי) 92
קולן־ווקוף 43
קוּלפין 38
קוּמאנָה 177
קומאנובו 267
קוֹמארוֹם 226
קוֹסוֹבוֹ 6, 9, 21–23, 156, 263, 281, 282, 318, 320, 322
קוסובסקה (טִיטוֹבָה) מיטרוֹביצה 194, 267, 269, 281, 282, 319–320
קוסטאיניצָה 264
קוֹסמֶט 9
קופארי (מחנה) 109, 314
קופינובו 302
קופניק 283
קוֹפֶּר Koper 294
קופריבניצה (מחנה) 40, 142, 285, 294–297, 314
קופרסדורף 171
קוּצוּרָה 294
קוקול׳יאבצי 175, 309
קורדובה 56, 102, 127
קורושקה 288
קורדון 110
קוּרטוֹביצ׳י 108
קורינט 247
קורפו 5, 73, 151, 253
קורצ׳וּלה (אי) 90, 105, 137, 254, 311
קורשומלייסקָה באנ׳יה 200, 283
קושטא 2, 3, 11, 23, 44, 47, 48, 55, 56, 57, 60, 61, 65, 70, 89, 92, 100–101, 162, 215, 258, 261, 262, 263, 265, 278, 280, 281, 305, 306, 309
קושיבו Koševo 207
קז׳וביצה 307
קיוסטנדיל 277
קיקינדה Kikinda 196, 296, 317
קישינוב 298
קלאדוֹבוֹ 136, 137, 200, 305, 315, 321
קנאך 159
קניז׳ה (נובי קנז׳וואץ) 195
קפריסין 330
קראליב־ברג 17, 137
קראלֶ׳יבִיצָה (מחנה) Kraljevica 110, 144, 254, 320, 321, 335
קראפיֶה (מחנה) Krapje 88, 320
קראפינה 117
קרואטיה 1–13, 17, 18, 22, 24, 29, 30, 39, 40, 41, 74, 79, 86, 87,

[illegible] 89, 103, 108, 110, 114, 116–145, 153, 164–166, 170, 173,
[illegible] 176, 201, 203, 238, 239, 246, 253, 254, 272, 274, 275,
[illegible] 285, 288–295, 297–298, 300–303, 309, 311–317,
[illegible] 335–337
[illegible] הדאלמאטית 128, 215, 216
[illegible] (מחנה) 41, 142, 165, 216, 296, 314, 317, 320
[illegible] Križevci 40, 285, 295, 297–300 314
[illegible] 39
[illegible] (מחנה) 117, 145, 314, 315, 320
[illegible] 293
[illegible] (מחנה) 142
[illegible] 252

ד

דאב (אי — מחנה) 22, 24, 110, 142, 144, 254, 311, 313, 314,
[illegible] 320, 321
דאבה 39
דאגזה (דוברוביניק) 2, 4, 45, 56, 57, 60, 93, 101, 162, 175, 197,
[illegible] 258, 259, 327, 330
דאזונה 89, 150
דאציה 198
דאשקה (דאס) 194, 257
דבוניה 120
דובין Rovinj 301
דונאשקה סלאטינה 171
דוינו 264
דון 300
דוונסברוק 303
דומא 20, 32, 54, 79, 90, 92, 97, 151, 173, 253, 257, 326
דומליה 46, 56
דומה Ruma 301–302, 314
דומניה 6, 10, 20, 23, 69, 84, 108, 126, 137, 143, 244, 304, 305,
315, 321

רוסיה (ברית המועצות) 4, 8, 21, 22, 54, 65, 68, 69, 72, 80, 108,
185, 197, 222
רוסקי קְרַסטוּר 294
רושצ׳וק 101
רייבו סָלוֹ 120
רֵייקָה (פ״יומֶה) 5, 32, 110, 179, 302–303, 326–327
ריסאן 101
רכניץ 275

ש

שאבאץ Šabac 10, 18, 51, 68, 72, 137, 152, 199, 200, 304–305,
315, 318, 321
שאיקאשקה 127, 161
שאייקש 23, 191, 311
שאראי־בוסנה (סאראייבו) 201, 208, 209
שוויץ 23, 34, 143, 144, 168, 254, 264, 269
שושן 56
שטאיירסקו (שטייארמארק) 166, 169, 176, 288, 323
שטוקהולם 87
שטיפ 1, 2, 7, 11, 43, 44, 53, 73, 258, 269, 305–308, 311, 319
שיבֶּניק Šibenik 105, 172, 254, 309
שיד Šid 309, 314
שימאנובצי 156
שירון (סֶרֶס) 46
שלייניגג Schleining 295
שפייר 123
שְקוֹצְ׳יאנְסקָה יָמָה 330

ת

תראקיה 7, 11, 271, 280

מפתח שמות אישים

א

אָאוּגָניוס ה־4, אפיפיור 90

אבא, ישראל 59

אבוהב, משפחת 249

אבוהב, יצחק 93

אבולעפיא, יששכר 64

אבולעפיא(ו) משפחת 175

אביוב, אהרון 260, 261, 262, 264, 265

אביטן, אברהם 164

אבינון, משפחת 43, 253

אבינון, אברהם 93, 309

אבינון, אברהם (חכם באשי) 214

אבינון, אלברט 253

אבינון, דוד 163

אבינון, יעקה 309

אבינון, יצחק 309

אבינון, שלמה 163, 164, 304

אבינון, שמואל 164, 199

אביתר, דניאל ואברהם 93

אבן־שושן, דוד 93

אבן דאנון, יוסף 59

אבנטוב, יקיר 127

אָבֶנשָפַנגֶר 40, 237

אבנשפנגר, עמנואל 40

אבנשפנגר, שארלוטה 40, 41

אבן־שוהם (משפחת) 198

אבן שוהם, מארקו 199

אבן־שפרוט, חסדאי 56

אברבנאל, משפחת 277, 279

אברבאניל, אהרון יצחק 63

אברבנאל, חיים (בן נסים) ד"ר 278

אברבנאל, משה 279

אברבנאל, דון נסים בן יהודה 277, 278, 279

אברבנאל, נסים 279, 280

אברבנאל, סופי 279

אברבנאל, ריינה 280

אברבנאל, רינה בת ישראל קונפינו 277

אברבנאל, רפאל־רודולף 279, 280

אברהם, משפחת 158

אברהם — רב 170

אברהם, א. 275

אברהם ה"חירורג" 93

אברהם, יצחק 116

אברהם, משה 158

אברהם, מרקוס 233

אברמוביץ', משפחת 279

אברמוביץ', אברהם 241

אברמוביץ', יוסף ד"ר 240

אברמוביץ', נורָה 280

אברמוביץ', לאזאר 18, 53, 75

אברמוביץ', נחמן 304

אברמוביץ', שמואל 279

אראנ'יא 58

אריג'יש, שלמה 46

אריג'ס, נסים 304

אריז'ס, משפחת 283

אריז'ס, אברהם מ. 282

אריז'ס, חנה לבית ראובן 270

אריז'ס, יוסף 283

אריז'יש, יעקֹב — רב 265

אריז'ס, נסים 279

אדלר, משפחת 274

אדלר, אוטו־עוזי בן איגנץ 274

אדלר, אולגה 240

אדלר, איגנץ 274

אדלר, אלקאן 306

אדלר, גזה 187

אדלר, הוגו 239

אדלר, יוסף 239

אדלר, מקסו 114

אדלשטיין, טאשליצקי 222

אדלשטיין, ליאופולד (ליפוט) 222, 231

אדם, דוד שמואל 36

אדנ'יה, יצחק 199

אדנ'יה, שמואל 241

אדרבי, יצחק 44

אהרון, אליה 59

אהרון, מ.ב. 155

אהרון, רפאל־רופו 277

אהרונסון, שרה 164

אהרליך, משפחת 130, 134

אהרנפלד, אלכסנדר ד"ר רב 243, 245, 246

אהרנפלד, שמואל 243

אהרנפריד, מוריץ 236

אהרנפריין, מרדכי 132

אהרנפריין, מרכוס ד"ר 30, 87

אובלט, משפחת 85

אובלט, פרנץ 85

אוברַדובין', מילאן 40

אוברזון 30

אוברזון, מוריץ 118

אוברזון, רוזה 118

אוברזון, שמואל 29

אובֶרינוביץ' — שושלת 4, 67

אופֶרנוֹביץ', מילוש 65

אוגנפלד, משפחת 119

אוזמו, משפחת 152

אוזמו, אלברט 157

אוזמו, דניאל 209, 336, 337, 340

אוזמו, יהודה 41

אוזמו, יעקֹב 157

אויאנ'י, פ'רנ'יה 159

אויגן נסיך (לבית מסאוויה) 56, 60, 162, 201

אויגן, קצף 188

אולמן, איסר 242

אולמן, מקס 159

אונגאר, בנימין 236

אונגאר, אימרה 236

אונגר 225

אונגר, אוטו 88

אונגר, באבט — לבית אינגוס 236

אונגר, טֶרוּש 188

אונגר, מירקו 228

אונגר, פזי 30

אונגר, שמעון ד"ר 29, 114

אוסוא, פ. 234

אוסטרייכר, משפחת 158

אוסטרייכר, יצחק 233

אוסישקין, מנחם 76

אוֹפֶלָה, מברו 165

אופנהיימר, דוד ד"ר, רב 158–159, 306
אופנר, אגון ד"ר 171
אופנר, יוסף 27
אופ'נר, יעקב 181
אופנר, מאוורו 118
אופ'נר, מור ד"ר 181
אופנר, פ. 273
אופנר, פראנ'יה 186
אוצ'י'ן, מקס 317
אורבך, צבי (הינקו) ד"ר, רב 18, 154, 208, 214
אורדנטליכר, דוד 152
אוריש — קיסר 55
אוריליוס, דיוניזיוס "איש טבריה" 1, 151, 247
אורנשטיין, וילים 120
אורנשטיין, רוז'ה 120
אושצ'וֹפלייה, משפחת 204
אטינגר, ריזה 221
אֵיבנשיץ, מברו 88
איגנץ ד"ר 160
אידריסי 196
איואנ'י, מאברו ד"ר 159
איוב, אברהם 93
איוב, יהודה 93
איוו, שחר 160
איזנטטר, שמעון 158
איזידור, ד"ר 291
איזנשטטר, משפחת 253
אייזנשטיין, הרמונה 295
אייכוואלד, ינה 188
אייכמן 141, 142, 315, 319
אינדיג 122
אינדיג, דוד 29
איסאקוביץ', בורה 199
איסרל 175
איסרליין 170
אֵיסרליין, ישראל רב 258, 276, 288
איסרליין, מוש (משה) 170
איסרליש, משה רב (הרמ"א) 61
אֵיפולי, ארנסט 182
אירגאס, יעקב ויצחק 259
אישטיפי, אברהם בן ראובן 306
אֵירגאס, יצחק 259
אירין, מברו 188
אֵישטוצי 184
אישקאלונה, יוסף 46
אלאג'ם, משה 198
אלאלוף, יוסף־פפו 269
אלבאלה, דוד ד"ר 14, 51, 72–74, 185, 224,
אלבאלה, פאולינה 77
אלבה, שמואל 47
אלבוחר, אברהם 60
אלבוחר, משה 60
אלבחארי, דן 47
אלבחרי, דניאל 241
אלבחרי, ביז'ה 156
אלבחרי, יצחק 89
אלבחרי, יצחק ד"ר 199
אלבחרי, מ. 240
אלבחרי, נסים 215
אלבחרי, שלמה 206
אלבחרי, שלמה מ. 304
אלבלג, אברהם ושמואל בני יצחק 61
אלבלג, יצחק 59
אלבלה, רגינה 304
אלבלה־לבט, פאולינה 74
אלברט, ה־5 — רוזן 175
אלברט, הנריך ד"ר 234
אלגזי, יום־טוב רב 251
אלהלל, משפחת 168
אלהלל, בנימין (בינ'יו) 43
אלהלל, משולם א. ("חכם בכור") 168
אלהלל, נסים מ. ד"ר 169
אלט, יעקֹב ישראל רב 275
אלטהיים, איסו 275
אלטמן (מורה בצ'אקובץ) 286
אלטאראץ 199
אלטראץ, יעקֹב ד"ר 144
אלטראץ, מיקו 35
אלטאראץ, קלמי רב 266
אלטיני, משפחת 268
אלטר, משפחת 290
אלטרס, גינה 253
אלטרץ, משפחת 39, 162
אלטרץ, אברהם 208
אלטרץ, אברהם מאיר 214
אלטרץ, אהרון 41, 42
אלטרץ, אהרון (וישגראד) 123
אלטרץ, אהרון (ולאסניצה) 123
אלטרץ, אהרון — "תבא" 115
אלטרץ, איזידור 212
אלטרץ, אלברט 25
אלטרץ, חיים א. 123
אלטרץ, חיים 164
אלטרץ, יהודה 216
אלטרץ, יעקֹב־יאקיצה ד"ר 254
אלטרץ, יצחק 214
אלטרץ, מוריץ 157
אלטרץ, משה 76
אלטרץ, משה ("צ'וסו") 212
אלטרץ, סילוויו ד"ר 253, 254
אלטרץ, קלמי 164
אלטרץ, קלרה 208
אלטרץ, שלמה 164
אליאס, משפחת 153
אליאס — "היהודי אליאס" 127
אליה, אברהם רב 70
אליה, ב"ר שמואל בן פרנס השטיפיוני — רב 306
אליהו (מלווה בריבית) 233
אליהו, יעקֹב 270
אליין, אליזבת 226
אלימסה ("היהודיה") 216
אל־כילאני 142
אליץ', שמואל 72
אליצפן, יצחק 47, 48, 58
אלכסנדר, משפחת 134, 238
אלכסנדר בן קאראג'ורג'ה — נסיך סֶרביָה 66, 67, 183, 184, 304
אלכסנדר, נסיך מווירטנברג 64
אלכסנדר ה־1 5, 7, 9, 70, 227
אלכסנדר, ישראל רב 153
אלכסנדר, שאנדור א. 131, 134
אלכסנדר, שמואל 131
אלמושנינו, יוסף רב 59, 60
אלמוזלינו, יוסף אַלמָה 80
אלמוזלינו, אמיל־גוטָה 80
אלמוזלינו, משה 154
אלמוזלינו, נסים 80
אלמוזלינו, רַאה 80
אלמוזלינו, תרזָה 80
אלמולי, שמואל 264
אלמוסנינו, משפחת 179, 181
אלמוסלינו, אברהם 199
אלמוסנָינו, אמיל 185
אלמוסנינו, ברוך רב 261
אסאייאס, יצחק 282
אלסברג ד"ר 226
אלעזר, משפחת 204
אלעזר, שמואל 199
אלפנדארי, משה 199
אלפנדרי־אַלפו, יצחק 80
אלפרון, יעקֹב 93
אלקהירי, אברהם רב 265
אלקלעי (משפחת) 198
אלקלעי, אברהם מרדכי 68
אלקלעי, אהרון 77
אלקלעי, אולגָה 41
אלקלעי, אלברט 173
אלקלעי, אשר ס. 206
אלקלעי, בורה 199
אלקלעי, דוד (דאצ'א) 75
אלקלעי, דוד ד"ר 72–7674, 132
אלקלעי, דוד (חזן בטראוניק) 164

אלקלעי דוד (נ"ש) 199
אלקלעי, דוד בן משה 69, 77
אלקלעי, יהודה (חזן בביאלינה) 41, 160, 214
אלקלעי, יהודה בן שלמה חי — רב 72, 75, 77, 132, 154–155, 304
אלקלעי, ויטה עו"ד 215
אלקלעי, ויקטוריה 270
אלקלעי, חיים 41, 115
אלקלעי, יזרעאל 198
אלקלעי, יעקב 68, 72, 304
אלקלעי, יעקב בן משה 64, 70, 76
אלקלעי, יצחק ד"ר 10, 14, 15, 19, 51, 71, 73, 74, 224, 267
אלקלעי, משה בן דוד רב 70
אלקלעי, מ. (סאראייבו) 207
אלקלעי, מאיר מ. 199
אלקלעי, סנטו 86
אלקלעי, רחל 72
אלקלעי, רחמים 199
אלקלעי, שלמה ד"ר 75
אלקלעי, שלמה י. 86
אלקלעי, שלמה 160
אלקלעי, שמואל א. 51, 73, 241
אלקלעי, שמואל ד"ר 187
אלקלעי, שרה (אשת יוסף)
אלקלעי, שרה בת שמעון 279, 280
אלרואיטי, יוסף רב 46
אמאטוס, לוזיטנוס 93
אמבונטי, ס. 100
אמבונטי, שמואל 98
אמיגו (מאיר) 153
אמיגו, דוד מאיר 61
אמיגו, חיים רב 265
אָמנָה, אדגר 318
אנג'ל, מאיר בן אברהם רב 59
אנג'ל, אליסה 118
אנגל-גוראנין, אֵליָה 215
אנגל, ווילים 118
אנגל, יעקב 214
אנגל, מ. 234
אנגל, מאיר מקס, רב ד"ר 295, 300
אנגל, קרלו 118
אנג'ל, חיים 270
אנג'ל, סאלוואטור — טורי 270
אנגל, שמואל 159
אנגלמן 27
אנגלר 230
אנגלמן, וילהלם 29
אנגלמן, מיכאל 30
אנגלסמן, יוסף 85
אנגלר, יעקב 273
אנגר, משפחת 119
אנדור, וואיינהוט 226
אנדורפר, הרברט 318
אנדריץ', איוו 122, 162, 328
אנהלצר, ברונו 291
אנהלצר, יעקב רב 116
אנז'ו — שושלת Anjou
אנטונין 99, 104
אנקונה, משפחת 253
אסא, פוליכרון 265, 268
אסט, מיכאל 208
אסיאו, משפחת 268
אסיאו, בואנה 270
אסיאו, יוסף 59
אסקולי, ישראל 175
אפו'ני, יעקב ד"ר 161
אפָלָה, רודולף 165
אפשטיין, אברהם 27, 28
אפשטיין, אלברט 37
אפשטיין, ז'אק 134
אפשטיין, ז'יגה 134
אפשטיין, יוליוס 134
אפשטיין, פאני 88
אפשטיין, שמואל 129, 179
אַץ' ד"ר
אקסן, אדולף 123
אקפלד
אקשטיין, אלכסנדר "שעיה" 186
אקשמוביץ', אנטון ד"ר, הגמון 87
ארבארו, אליה רב 260, 264, 265
ארגס 49
ארדש, אלה 297
אֶרדוש, אמיל 297
ארואטי — אחום 269
ארואטי, אג'יסטו 269
ארואטי, יוסף 80
ארואיסטי, שלמה 47
ארוואי, וינדנץ 174
ארוטי, משפחת 48, 50
ארון, משפחת 198
ארטוקוביץ', אנדרייה 108, 140, 316
אריה, ד. 49
אריה, יוסף 268, 269
ארלוזורוב, חיים ד"ר 76, 138
ארלין, (מוָרָה) 225
ארלין, אוואלד, "בראנקו" 145
ארנסט, ברנאט 187
ארנסט, יוסף 182
ארנפריינד 228
אֶרוש, לדיסלב ד"ר 273
אשכנזי 265
אשכנזי, אברהם 211
אשכנזי, אהרון בר-דוד 59
אשכנזי, אליהו 206
אשכנזי, יונה יוסף רב 265
אשכנזי, יעקב יפה 58
אשכנזי, ליאון 199
אשכנזי, משה 53
אשכנזי, נַטוף משה אברהם רב 265
אשכנזי, נפתלי 154
אשכנזי, נתן "העזתי" 262, 263
אשכנזי, צבי — רב "חכם צבי" בן-יעקב הירש 203, 213
אשכנזי, שמואל רב 261
אשר, רב 37
אשר (אשרוביץ'), אשר — רוקח 283

ב

באדר 318
באדר, ש. 118
באדר, מקסים 187
באואר, משפחת 118
באואר, הוגו 239
באואר, אולגה 176
באואר, ז'יגה ד"ר 133, 207, 210, 215
באואר, יעקב 239
באואר, שאנדור 62
באום, ויקטור 118
באום, ז'יגה 272
באום, פליקס (פילא) 118
באומהורן, ליפוט-ליאופולד 179, 325
באומשטייגר, שמואל 286
באכרך, משפחת 290
באייזיד השני, סולטן 2
באייץ, ליובו 207
באכצ'באנג'יאֶב 308
באלוג ד"ר 226
באלינט, ז'יגה 85
באנד, משפחת 152
באנט, ליאו 30
באסטר, יוסף 222, 225
באצ'יאנ'י 220
בארקי, יוסף 197
בארקן, ה. 126
באש, לורנץ רב 159
בארתה, אנטל 224
בדרשי, יאודה רב 261
בדרשי, משה רב 260, 265
בדין, משה
בהם, משפחת 172
בהם, יוסף רב 300
בהם, לאה (ליוויה) 24, 191, 192
בוגר, ארמין 240
בודוג, קובאץ' ד"ר 184
בודנאר, שוורץ 196

בודזוטי 173
בולי, משפחת 19
בולי, בן־ציון 72, 73, 268
בולי, סולצ'י 71
בוכוולד, ברנרד רב 214
בוכוולד, פרדיננד 214
בונדי, רוברט 155
בוק, מאקס 124
בוקיש, גרשון ש. 199
בוקיש, דניאל 199
בוקסבאום, ליאופולד 300
בודדי, מיכאיל ד"ר 224
בוזובין, משפחת 119
בוזובין, אנטון 118
בוזוש, מיכאל 182, 185
בוזוש, מיקלוש 226
בוריס, השלישי (שושלת קובורג־גוטה) 23
בורלה, יעקב 261
בושאן, ג'ורג' 336
בושאן, שאמו ד"ר 35, 227
בושקוביץ', מאגדה 24, 145
בו'ראנו, יוסף 156
ביאליק, ח.נ. 76, 138
ביבאס, משפחת 283
ביבס, דוד 283
ביברשטיין, אלכס 16
ביג'ראנו רב 62, 63
ביג'ראנו, אברהם בן ישראל (האב"ב) 70
ביג'ראנו, חייא 260
ביהאלי־מרין, אוטו 340
ביטון, משה 259
ביטי, אולגה 270
ביטי, שמואל רב 265
ביטראן, יוסף 266
בייזנר, מאיור 141
ביכלר, אתל 159, 297
ביכלר, דוד 124
ביכלר, ל. 237
בינג, משפחת 85
בינג, נתן 85
בינגפלד, משפחת 118 274
ביר, עדה 302
בירן, יעקב 297
בירו, לאיוש 188, 226
בירנבאום, אלכס 84
בירנבאום, משה (ורבאס) 124
בירנבאום, משה (סימבור) 234
בירנבאום, פנחס 234
בירר, ראובן ד"ר 63, 72
בישיץ 177
בית הלוי, שלמה בן יצחק 264, 265
בכור, משפחת 152
בכמ"ר, יוסף 58
בכמה"ר, יעקב שלמה 198
בכר, משפחת (פרישטינה) 283
בכר, אברהם 47
בכר, אהרון 271
בכר, אשר בן שמואל 282–283
בכר, ג'ויה 269, 283
בכ"ר, דניאל ניסים אליעזר 65
בכר, יוסף 269, 270
בכר, יצחק 283
בכר, יקוטיאל 283
בכר, ליאון 195
בכר, מילאן 195
בכר, משה 155
בכ"ר, משה אהרון 46, 60
בכר, נסים 283
בכ"ר, שלמה יוסף 58
בכרך, יצחק 233
בלאו ד"ר 221
בלאו, הינקו ד"ר 117
בלאו, זורה 117
בלאו, יעקב 294
בלאו, ל'דוויט 114
בלאו, פיליפ גבאי 171
בלאט, פראנץ 160
בלאייר, ד. 28
בלאייר, ג'ורג'ה 271
בלאם — משפחת 152
בלאם, אוטו 24, 192
בֶּלָב, אלכסנדר, 270, 308
בלגראדר משפחת 179
בלגראדר, אברהם 181
בלוך 219
בלוך, שמואל 85
בלום, יואכים 124
בלום, שלמה 124
בליוויס, 40
בליוויס — אחים 145
בלייר, ג. 85
בלימל משפחת 169
ביץ — משפחת 153
בליץ, מרדכי מרכוס — רב 39
בלפור, ארתור ג'מס 51, 74, 185, 223
בן אברהם, ראובן — רב 306
בן אברהם, היארונימוס אנוס 151
בן אהרון, ישראל 288
בן ארויין, משפחת 262
בן־ארויו, נסים 78
בן בצלאל, יהודה 276
בן־ברוך, ברוך 93
בן־ברוך, יוסף 46
בן 'וד (דוידוביץ'), אשר 283
בן דוד, חיים 283
בן חיים, אברהם 283
בן דוד, כשר 151
בן דוד, לאה — גננת "לה גברת" 50
בן־דנון, יעקב 93, 259
בן־דנון, משה 93
בן־דנון, צדיק 259
בן־חביב, משה רב 265
בן־חייא, זאבי חיים מרדכי רב 197
בן חיים (דאוויצ'ו), משפחת 66
בן חנוכה, אלישע 276
בן חנניא דיין 59
בן חביב, מנחם — רב 306
בן חסון, יצחק — רב 265
בן־יוסף, שלמה 228
בן־יעקב, אברהם 170
בן יצחק, גבריאל "העברי" 151
בן־יצחק, צבי שם־טוב רב 213
בן־יקר, שלמה 47
בן־לב דוד רב 46
בן מאיור (הזקן), שלמה רב 46
בן מאיר, רפאל 78
בן מאל, אברהם 171
"בן מנחם" (משאבאן) 68
בן מרדכי, יוסף 61
בן משה, בונאוונטורה 151
בן משה, דוד 276
בן־משה, יעקב רב 198
בן משה, ירמיהו 276
בן־נון משפחת
בן־נחמן, משה דיין 58
בן סלדמן, מנח 170
בן סלדמן, שמואל 170
בן עזר, מנחם 72
בן פלוני, יצחק 46
בן פתחיה, ישראל־רב (המה'ריא) "Israel Marburg" 170
בן־פתחיה, משה ("מושי" Musch) 288
בנציון, אריאל ד"ר 47
בן־קשטיאל 93
בן שמחון גב' מנהלת בי"ס 49
בן שבתי, חצ'ים (חיים) 288
בן שבתי (הנדיב) 288
בירנבאום, ו. 287
בנאר, אברהם ד"ר 212
בנאר, אדולף ד"ר 86, 164, 210
בנבניסטי, ויקטור 80
בנבניסטי, יעקב 78
בנבניסטי, ליזה רעית מיקה 80
בנבניסטי, מיקה 80
בנבנישתי, משה 259
בנבניסטי, נטליה בת מיקה וליזה 80

בנבניסטי, שמואל בן מיקה וליזה 80
בנדיקט משפחת 298
בנדיקט, אורגן 286
בסאנקוביץ' — רוזן 233
בצלאל, יצחק 48
בק, אלכס 275
בק, אדולף 120
בק, דראגוטין 291
בק, קרלו 171
בר־אהרון — משפחת 152
בר־אהרון, משה 152
בר־דוד, יהודה 58
בראון, משפחת 118
ברגר, סולומון
בריל, סלאבקו 335
בר־יצחק, יוסף 58
בר יצחק, משה 282
בראון 221, 225
בראון, אדולף 303
בראון, מ. ד"ר — נוסע 44
בראון, סטבן ד"ר 231
בראון, רות 302
בראיר, ישראל 290
בראיר, מיכאל 291
בראמר, האנס 34 בראמר, יוזפינה 34
בראמר, יעקב 303
בראנדייס — משפחת (מצ'אלמה) 272
בראנדייס, איגנץ 284
בראנקוביץ', ג'וראג' מפקד צבא סרבי 241
ברג, סם 126
ברג, ש. 126
ברגל, משפחת 236
ברגל, ל. 244
ברגל (בערגעל), משה 236
ברגן, בלה 174
ברגר — ד"ר 226
ברגר, אברהם 124
ברגר, ארנסט 303
ברגר, ד. ו. 225
ברגר, וילים גבאי 38
ברגר, חיים 303
ברגר, מרטין 297
ברגר, צציליה 174
ברגר, שלמה 138
ברגשטיין, נפתלי 40
ברדר, יעקב 124
ברודי, מיכאל 227, 228
ברודט, אדאדד 115
ברודר, מקס 236
ברואייר, פאול מוייל 145
ברוך משפחת 123, 249
ברוך — אחים 77, 79, 80, 81
ברוך (משפחת) ניש 198
ברוך — משפחת סאראייבו 204
ברוך — משפחת סמאראראבו 241
ברוך, אברהם 340
ברוך, אברהם ד"ר 212, 217
ברוך, אברהם לוי 215
ברוך, אדולף 269
ברוך, איזידור 80
ברוך, אליהו ("ליקאץ") 53
ברוך, בארו 205
ברוך, בוֹרָה 79, 80, 335, 340
ברוך, ברטה 42, 80, 337
ברוך, דוד 59
ברוך, זדנקו 304
ברוך, חיים — רב 265
ברוך, יבוֹרָה 76
ברוך, יהודה לב רב 36
ברוך, יוסף 162
ברוך, יוסף ד"ר 205, 208
ברוך, יוסף־יוזי פילוסוף 80
ברוך, יצחק — חכם 132
ברוך, מאיר ק. 41
ברוך, מוריץ 41
מרוך, מקס 87
ברוך, נסים 53
ברוך, צדיק 41–42
ברוך, קלמי ד"ר — בן אברהם לוי 209, 212, 340
ברוך, ראובן — רב 66
ברוך, רחל־רשלה (ובעלה) 80
ברוך, רפאל 198
ברוך, שלמה 241
ברוך, שמואל ד"ר 212
ברוך, שמואל 203, 212
ברוכיאל, שלמה 259
ברונר 114
ברוק 39
ברוק 228
ברוק, קארין ופאני 87
ברוקנר, ש. 126
ברזילי, אליהו 268
ברטהולף ד"ר 238
ברטלר, יוסף 205
בריטוויץ', אין 140
ברייאר 28
ברייאר, משפחת 298
ברייאר, אדם 298, 299
ברייאר, איגנץ 299
ברייאר, אליו 235
ברייאר, יעקב 297, 298, 299
ברייאר, ל. 234
ברייאר, מאכרו 298
ברייאר, מרקו 298, 299
ברוינר, שרה 172
ברינר, יוסף 113
בריכטא, סטפן 244
בריל, ד"ר ד"ר 299
בריל, סלאבקו 337
ברנשטיין, מאוריציוס 187
ברך, אברהם 279
ברך, יצחק 278
ברך, מאיר (בִּיתוֹ) 278
ברך, שלמה 279
ברכה, משפחת 198
ברכה, בורה 199
ברכה, דוד 268
ברכה, ז'אק 169
ברכה, יצחק 198
ברכה, מאיר 283
ברכה, משה 199
ברכה, רחל גב' 199
בריכטא, אוסקר ד"ר 239
ברנדייס, משפחת 153
ברנדייס, בר־גיורא 186, 188, 234
בְּרַנְדַייס, יהודה לב 185
ברנדייס, יובן 156
ברנדייס, ליאופולד 155
ברנהארט, משה 127
ברנפלד, שמעון רב, ד"ר 64, 70, 71, 77
ברסלאור, משפחת 119
ברסלאואר, יעקב ד"ר 155
ברסלאואר, מיכאל 120
ברסלאואר, פרידה 120
ברצי, מוריץ 237
ברקן, פ. 126
בוֹשקוביץ', הֶדוויגה 339, 340
בשבי, משפחת 253
ברקש, הלגה 40
ברקוביץ, שלמה 237
ברקש, אלכס 41

ג

גאברין, גוסטב 317, 348
גאון, משפחת 162
גאון, אלברט 208
גאון, משה ד. 164
גאון, משה רב 214
גאון, ציזר 132
גאטנייו רב 46
גאטנייו, בנבינישטי בן אברהם 47
גאטניו, ברוך רב 265
ג'אין, שבתאי בן יוסף רב 48, 50, 52, 73, 163, 198, 307
גאלריט 58

גאמס, אנדריה ד"ר 226, 231, 339
ג'אני, אליהו 309
גאסקון, בנימין רב 46
ג'אקוביץ', ג'ורג' 8
גאראשאניו, מילאן 72
גבאי, טוביה 151
גבירץ, מ. 235
גדליה, משפחת 198
גדליה, נחום 199, 200
גדליה, נפתלי רב 198
גודוריצה 126
גודשטיין, דוד 158
גוטובאץ, ונדראנה 340
גוטליב, משפחת 290
גוטליב, הינקו ד"ר 41, 118, 137, 138
גוטמן, משפחת 85, 158, 172
גוטמן, אוטו 118
גוטמן, ב. 161
גוטמן, י. 33
גוטמן 88
גוטמן, גב' 33
גוטמן, אדם 158
גוטמן, אויגן 186, 188
גוטמן, אנדור 88
גוטמן, וולאדו 186
גוטמן, ולדיסלב 17, 189
גוטמן, ז'יגה ד"ר 233
גוטמן, יוסף 88
גוטמן, יינה 226
גוטמן, מירקו ד"ר 234–235
גוטמן, מקס 88, 297
גוטמן, שמואל 30
גוטמן, שמעון ד"ר 234
גוטסמן, 152, 228
גוטסמאן, טיבור 229
גולד, לילי 286
גולד, איווקה 286
גולדברג, יוסף ד"ר 203
גולדברג, אלפרד 240
גולדברגר, אויגן 118
גולדברגר, ד. 88
גולדברגר, מיכאל 287
גולדגרובר, שלמה 273
גולדה, בת חצ'ים (חיים) 288
גולדמן 238
גולדמן, יונס רב 71
גולדמן, משה מוריץ "הדרשן" רב 131
גולדמן, נחום ד"ר 76
גולדן 169
גולדנר 28
גולדנר — האחים 225
גולדפארן, ש. ה. רב 36
גולדנר, אגון 292
גולדפינגר, אלברט 175
גולדרינג, אהרון 88
גולדשטיין 158, 226
גולדשטיין, אוטו ד"ר 34
גולדשטיין, איוו 292
גולדשטיין, אלכסנדר 145
גולדשטיין, ג'ולה 36
גולדשטיין, וילים רב 302
גולדשטיין, י. 156
גולדשטיין, יוליוס ד"ר רב 293
גולדשטיין, משה 297
גולדשטיין, סלבקו 145
גולדשטיין, רוזה 302
גולדשמיד, שארלוט 299
גולדשמיד, שלמה 233
גולדשמידט, אלכסנדר 299
גולדשמידט, גיאורג 299
גולדשמידט, שמואל 299
גולדשמיט, יואכים 158
גומבו, שלמה 36
גומבוש, ניקולה 85, 184
גונזלס, דיאגו 93
גוסטל, בראנקו ד"ר 292
גוסטלוף 34
גוצ'טיץ', ניקולה 94
גוראנין, פבלה 216
ג'ורג'ביץ' 100
גורקין', מילאן (יוסף צ'יזינסקי) 9
גורצ'אקוב — נסיך 69
ג'יבאן, יוסף 279
גירון, אליקים 198
גייגר ד"ר 114
גייגר, אדולף־שאמו 220
גייגר, ארתור ד"ר 174
גייגנר, לורינץ 220
ג'ילאס, מילובאן 9
גילמן, יוסף 88
גינסבורג, ד"ר רב 122, 300
גינסבורג, דוד ד"ר 40
גינסברגר 152
גינסברגר, הרמן 152
גינצבורג, נתן 64
גירון, ראובן, 48
גלאובר, יונאס 37
גלאזר, משפחת 236
גלאנץ, מאיר 234
גלאסנר 114
גלב, הינקו ד"ר 339
גלבהאוס, ס. רב ד"ר 290
גלבמן, ישראל 196
גלזינגר, איגנץ 286
גליד, אדולף 221, 225
גליד, טלטש 224
גליד, יוליו 38
גליד, נאנדור 231, 255, 337
גליק, ד"ר 203
גליק, יוסף, ד"ר
גליק, ליאופולד ד"ר 163
גליק, ראובן
גליק, ד"ר 203
גליק, יוסף, ד"ר
גליק, ליאופולד ד"ר 163
גליק, ראובן־רודולף ד"ר 117, 274
גליק, רודולף 292
גליקמן, רוזה 126
גליקסטל, רוברט עו"ד 40, 143
גלס, משפחת 32
גלס, מאוריציו 32
גמבש 227
ג'נטילה, ס.ר. רב 175
ג'נטילאומו, משפחות 253
ג'נטילי, משפחת 175
גראואוג, אלויס 160
גראי, מארקו, 116
גראי 245
ג'ראסי, משה בן אשר — ד"ר 52
גראבסקי 285
גראניץ 303
גראף, ארמין 243, 246
גראציאני 152
גרב, יוסף 224
גרה, אוסקר 275
גֶרה, אימרה — שלום Gerö 245
גֶרה, ד"ר סטבן 24, 246
גרוס, אביגדור 181
גרוס, אוטו ד"ר 88
גרוס, אויגן 37
גרוס, איגנס 165
גרוס, איגנץ 119
גרוס, איזידור 291
גרוס, אלכסנדר 245
גרוס, גוסטב 88
גרוס, יוסף 84, 234
גרוס, יצחק רב 88
גרוס, לאסלו 229
גרוס, ליאו 88
גרוס, מברו ד"ר 292
גרוס, פירי 171
גרוס, רודולף 120
גרוס, שארי 88
גרוסברגר, משפחת 234
גרוסברגר, י. 227
גרוסמן, איגנץ רב 117

גרוסמן, ארנולד 222
גרוסמן, ברנקו 299, 300
גרוסמן, מאיר 185
גרוסמן, מרקו 239
גרוף, משפחת 39
גרוף, אוסקר 203, 210, 214
גרזון, יונה 228
גרזון, יוסף רב ד"ר 225
גרטנר, יעקב עו"ד 161
גרטנר, ליאו 253
ג'רי, מור 126
גרינהוט, משפחת 298
גרין, רב ד"ר 122
גרין, איזידור 36
גרין, יוסף רב 18, 171
גרין, מור 177
גרין, שמעון 37
גרינבאום, נ. 234
גרינברג, הרמן 39
גרינהוט, דרגוטין 41
גרינהוט, קורל 40
גרינוואלד, איסו 84
גרינוולד, אליהו רב ד"ר 167, 174, 286
גרינוולד, אלכסנדר 286
גרינוואלד, הינקו רב 275
גרינוולד, טיבור 286
גרינוואלד, מ. 175
גרינוואלד, מ. 34
גרינוולד, מרדכי (מוריץ) רב, ד"ר 40
גרינוולד, שלומית (פרדריקה) 286
גרינפלד, מקס 42
גרינפלד, שלמה 233
גרינפלד, תיאודור 155
גרינפלד, תיאודור ד"ר 135
גרינר (מרת) 237
גריסין, יוסף 93
גָּרלאך 57, 218
גרלוצי, אדולף 303
גרנר — האחים 285
גר־צדק, אברהם — רב 47
גרשון, משפחת 198
גרשקוביץ', ליאון ד"ר 135, 145, 254
גרשקוביץ', פרידה 239

ד

דאוויל David 162
דאוויצ'י, בנקו 73
דאוויצ'י, חיים ס. (כת דוד) 76–77
דאוויצ'י, יעקב ("ז'אק") 76
דאוויצ'י, יצחק־אֶדי 80
דאוויצ'י, לוי 80
דאוויצ'י, מירקו 80
דא זארא, מאיר רב 151
דאלמאצו, גנראל Dalmazo 173
דאנון, משפחת 172
דאנון (דיין) 59
דאנון, ויטה 204
דאנון, צדיק 172
דאנורה, דונה 258
דאניטי, אלברט רב 199
דאניטי, חיים ש. 214
דאניטי, נילי 199
דַאנֶקֶר 308
דאראי, יוסף 260
דאראי, תמר 260
דארוואש, אימרה ד"ר 297
דארוואש, מור 174
דבצ'ין, איוואן 317
דָה מאיו, שמעיה 19
דובּרין, משפחת 298
דוד, ד"ר 88
דוד אהרון, ב. 282
דוד, הרמן 214
דוד, יוסף רב 265
דוד, יעקב 283
דוד, פרידריך ד"ר 272
דוד רוז'יצה 272
דוֹהאֶן, יוליֶה(וס) ד"ר 16, 184–185, 189
דוידוביץ', שמעון 39
דויטש, משפחת (בצ'י) 85
דויטש, משפחת (וינקובצי) 118
דויטש, משפחת (זאגרב) 131, 134
דויטש, משפחת (נובי־סאד) 179
דויטש, משפחת (סטארה מוראיצה) 236
דויטש, משפחת (נובי־קוז'וואץ) 195
דויטש, גב' 188
דויטש (סוחר) 273
דויטש, איגנץ 243, 294
דויטש, אילקה 117
דויטש, אליעזר — אוטו רב 185, 302–303
דויטש, דוד 295
דוייטש, גיזלה 165
דויטש, הרמן 18
דויטש, יוסף 74, 179, 181
דויטש, יוסף שלמה (שופט) 181
דויטש, ליאופולד יוסף רב 165
דויטש, מ 171
דויטש, משה 226, 227
דויטש, משה היינריך 294
דויטש, מקסו 287, 290
דויטש, עמנואל רב 301
דויטש, ש. 275
דוייטש, שלמה 37
דויטש, שמואל 227
דומאני, רוברט 145
דומאני, דזידר 117
דומינוס, פ. רב 296
דונאט, יוסף ד"ר 126
דונאטו — אחים 175
דונאטו, מאריו עו"ד 175
דוקס, טיבור 253
דורף, איזידור
דורפליס, ארמניו 175
דושאן, (מלך) 2
דושינסקי 181
דיאבירו, יונה 59
דיאוקלציאנוס, קיסר 1
דיאמנט, ד"ר רב 302
דיאמנט, ארנה ד"ר 231
דיאמנט, יוליה רב ד"ר 118
דיאק, אנדרייה ד"ר 85, 192
די באסאנו 309
די בוטון, אברהם בן־אהרון רב 214
די בוטון, אברהם בן־יהודה רב
די בוטון, דוד רב 46
די בולי, מצליח 46
דיטריכשטיין, כ. 126
דייטבאום, הוגו 120
דייטל 303
די מאיו, בוקי 212
די מאיו, דוד 70, 76, 80
דימאיו, דידי 335
דימאיו, יֶלֶנָה 10
די־מאיו, יעקב רב 198
די מאיו, יצחק 154
די מאיו, יוסף 269
די מאיו, משה 46, 64, 75
די מאיו, שמעיה 73, 75
די מאיו, שמואל מילָה 76
דימאיורוביץ', בנימין ומשה 80
די מדינה, שמואל רב 44
די סיסה, גבריאל 46
די־פיריול 60
די קאלו, הינדל 59
די קאלו, אברהם 58, 59
דיקר, יעקב 254
דירנדק 29
דַמכין, ו. ד"ר 236
דנון, אלברט אהרון 121
דנון, בנימין רב 214
דנון, ברטה 121
דנון, דניאל 164
דנון, חנה 121
דנון, יוסף אהרון 121
דנון, ישישכר 206
דנון, מאיר מנחם רב 213

דנון, מוריץ אהרון 121
דנון, משה רב בטראוניק 157, 162
דנון, משה רב 213
דנון, צדיק 121
דנון, צדיק 214
דניאל, בנימין רב 265
דניאל, יעקב 306
דניטי, יצחק 253
דַנָש, מארקו 116
דרוקר, משפחת 274
דרוקר, אוריליה 274
דַרי, ד"ר 230, 236
דראגוטין (קיסר) 55
דראגנר, היינריך 116
דרובינסקי, י. רב ד"ר 290
דרנשוואם 57

ה

האבסבורג, שושלת 218
האואר, יוסף 246
האוש, אויגן 35
האת, א.פ. 32
האת, ליאו 32
האחר גב' ד"ר 226
האוליק (חשמן) 134
האי, שמעון 233
האידושקה, כלה 38
האידושקה, ב. 273
האידוֹשקָה, שלמה (שאלאמון) 219
האיוש, יוליה 187
האיוש (ג'ו), יוסף 189
האיזלר, גיאורג 228, 229
האינאו, גנרל 220
האלאס, דוד 234
האלברור, מאוריציו 221
האלברשטם, ליאו 160
האלמוש־סָנָה, יָלָנָה 159
האנדלסמאן, ליאו 221
האס, משפחת 118
האס, זדנקו 145, 239
האקר, רוֹזָה
הארטמן, גב' 221, 223, 225
הארטמן, יוסף 303
הארטמן, רפאל 225
הארי, פלורה 117
הבש 224
הָגָר — אחים 317
הַדָראוואי, קואן 222
הוברט, דוד 27
הוברט, זיגה עו"ד 159
הוברט, יוסף 86
הוברט, יעקב 220
הוכברג, יעקב 187
הוכזינגר, משפחת 284
הוכזינגר, איוו 15
הוכזינגר, אדלה 254
הוכזינגר, סלאווקו 255
הוכלין, אוסקר 88
הוכמות, אברהם רב 124, 294
הוכנר, דוד 74
הוכשינגר, מוריץ 285
הולנדאר, ליאון 222
הולנדר, ארתור ד"ר 226, 228
הולנדר, דוד ד"ר 294
הולנדר, יוסף 234
הולנדר, מיכאל 233
הולנדר, פאול 228
הולצר, דושן 88
הולצר, יוסף 88
הופמן, משפחת 298
הופמן, אוגן 286
הופמן, ארנולד 299
הופמן, ברונו 192
הופמן, דוד רב 27
הופמן, יליסבטה 286
הופמן, יעקב 188
הופמן, פיליפ 34
הופמן, שלמה 241
הופנר 240
הופרט, ל. 116
הורביץ, יעקב 16
הורוביץ 181
הורוביץ, א. 235
הורוביץ, ישראל 181
הורוביץ, ל. 231
הורוביץ, מקס 37
הורוביץ, נ. 114
הורוביץ, פרץ 181
הורוביץ, שמואל 77, 78
הורטי, מיקלוש 191, 224, 229
הורמוש, יוליוס 115
הורן, יוסף ד"ר 29
היטלר 9, 20, 23, 78, 79, 80, 139, 174, 215, 227, 285
הֶיידוּ, אלכס ד"ר 287
היידושקה, פיליפ 233
הייטלר, מקס 301
הייטנר, מארקו 302
היילבורן, אברהם 243
היילבורן, יעקב רב 27
היילברון, יצחק 242
היימן, משפחת 166
היימן, אברהם 166
היימן, מחס 166
היימן, מרטין 166
היימר, אוסקר 174
היינריך, מקס 291
היינריך, רוז 159
הייסלר, ארמון 196
הילדסהיימר, עזריאל רב 131
הילר, שארלוטה 29
הימלפארב, משפחת 172
הילר, שמואל 118
הימלר 141, 142, 311, 315
הינקוביץ', הינקו עו"ד ד"ר 130
הירט, פ. ד"ר 224, 227
הירש, א. 161
הירש, הינקו 40
הירש, יעקב (הרשל יעקב) 220
הירש, שלמה רב 154
הירשברג ד"ר 240
הירשברגר, ארפד רב ד"ר 295
הירשברגר, זורה 299
הירשברגר, לדיסלב 299
הירשזון, לדיסלב 299
הירשל, משפחת 287
הירשל, משפחת 39, 178
הירשל — אחים 29
הירשל, איוו פרופ' 295
הירשל, ארמון 174
הירשל, דבורה 299, 300
הירשל, וילים 299
הירשל, זדנקו 299
הירשל, הירשברגר זורה 299
הירשל, יעקב 179, 298
הירשל, יצחק 64, 124
הירשל, עימנואל 124
הירשל, שמעון 179, 181
הירשלר, ד'אק 295
הירשלר, ד'יגה 134
הירשלר, סלבקו ד"ר 295
הירשלר, רוז'ה 295
הירשמן, אהרון רב 286
הירשמן, לב רב 220
הירשנהאוזר 28
הירשנהאחר, בֶּנו 180, 185
הירשנשטיין, יקותיאל רב 116
הירשפלד, אברהם 119
הירשפלד, חיים הרמן רב 179, 181
הירשפלד, שמואל רב 179
הכהן (דיין) 59
הכהן, אברהם 59
הכהן, אפרים רב 59
הכהן, משה בן מיכאל 59
הכהן, מתתיה יעקב 47
הכהן, רפאל שלמה רב 265

הכהן, שלמה בן־ אברהם 44, 46, 277
הכהן, שמחה בן גרשון רב 59
הלברור, מיקלוש 231
הלוי, אברהם רב 214
הלוי, יחיאל 48
הלוי, יעקב רב 49
הלוי, יצחק בן יוסף 276
הלוי, מנחם רב 306
הלוי, משה 303
הלוי, משה נזיר רב 214
הלוי, משה בן יצחק 277
הלוי, משולם 46
הלוי, שלמה נחמן 49
הָלם, האנס 142, 318
הלפאקי, יוסף 46
הלפרין, יצחק 242
הלר, ליפמן 291
המבורגר, גב' 88
המבורגר משפחת 126
המדעי, אהרון רב 70
(ה)אמדאי, (המודעי) יוסף 268, 269
(ה)אמודאי, סמואל 269
המנחם, עזרא 262
הנדל, יצחק 240
הנדלסמן, אויגן 85
הָנדלָר, זיגמונד עו"ד ד"ר 185, 189
הנדלר, יוליו 275
הניגסבאכר, אהרון 117
הניגסבאכר, הרמן 117
הניגסברג, שמואל 135
הסל, ליאון 155
הס, משה 154
הסל, שמעון רב 122, 295
הסל, ליאון 132
העזתי, נתן (ר' גם אשכנזי) 3, 59, 262, 263
הָקיש, פיליפ
הר־געש, יוסף 16
הרד, ינו 185
הרזין, גב' 41
הרז'ין', ישה ד"ר 40
הרלינגר, בוגדן 291
הרלינגר, בצלאל 228
הרלינגר, יוסף רב 295
הרלינגר, מירוסלב 292
הרמן, משפחת 290
הרמן ד"ר 274
הרמן, אוסקר 334
הרמן, איסו 160, 205, 212, 215
הרמן, מקסים 31
הרמן, קארל 291
הרמן, שלמה 160
הרן, בנימין 152
הרנשטיין 40
הרץ, וסלי נפתלי 175
הרץ, מריץ 37
הרצוג, גב' ד"ר 226
הרצוג, ישראל 37
הרצוג, ישראל 233
הרצוג, מאצה 85
הרצוג, מוריץ 34
הרצל, אלכסנדר ד"ר 273
הרצל, ברוך 155
הרצל, דוד 155
הרצל, יוסף ד"ר 118
הרצל, יוסף 154
הרצל, משה 153, 155
הרצל, בנימין זאב (תיאודור) ד"ר 28, 72, 76, 85, 138, 286, 303
הרצל־דראגונר אילונה 155
הרצלר, פר. רב — ד"ר 34
הרצלר, פריץ 240
הרצר, אדולף 30
הרצר, הרמן 117
הרש, פנחס 37
הרש"דם (ר' גם ד', מדינה) 260, 261, 262
הרשל, ברוך 241
הרשל, יעקב (הירש יעקב) 219, 220
הרשקוביץ', איזידור 38, 88
הרשקוביץ', ולאדה 161
הרשקוביץ', י. 120
הרשקוביץ', יוליוס 302
הרשקוביץ', יוסף (יוז'י) 302
הרשקוביץ', יוסף 37
הרשקוביץ', יוסף ד"ר 77
הרשקוביץ', יצחק ד"ר 175
הרשקוביץ', מ. 287

ו

ואלוברה, לליו 144
ואלנסי משפחת 253
ואלנסיה, אברהם ואיוב 93
ואמוֹשר, יָנוֹ 234
ואקסלר, עמנואל 176
וארון, בורה 199
וארון, דניאל דיין 58
וארון, ז'אקו (יעקב) 199
וארון, משה ("שיקי") 199
ובר, אמיל 187
ובר, מ.ל. רב 179
ובר, פבלה 187
ודנאי, אברהם 225
וואלי ד"ר 114
וואלי, אלכסנדר ד"ר 174
וואסרטל משפחת 290
וֶבר רב 85
וובר, מרדכי־אליעזר רב 27
ווהל, חנה (אנציקה) 125
ווידוֹר, אימָרה ד"ר 224, 225, 226
ווילה, וילים ד"ר 286
ווילר, רוז'יצה 275
וולאק, אדולף ד"ר 113
וולאק,רודולף 286
וולדנר משפחת 85
וולדנר, דוד 85
וולדנר, י. גב' 85
וולנר, וינקו 175
וולף משפחת 179
וולף משפחת 195
וולף ד"ר 226
וול, בלה 286
וולף, יוליה ד"ר 228
וולנר 122
וולף, ל. 237
וולף, סלאווקו 40
וולף, פיליפ 296
וולפנזון, ליאון 295
וולפסון, דוד 30
וולפסון, יוליוס פרופ' 135
וולקנפלד 297
ווסרשטיין, משפחת 152
וורטמן, משפחת 33
וורטמן, ארמִין 114
ויג, ג'ני 185
ויג, יוסף 35, 36
ויג, קלמן ד"ר 245, 246
ויג, קרלו 243
ויגנפלד, יעקב 181
וידריך, ל. 161
וידריך, קרלו 228
ויזנקר 188
ויזנר ד"ר 29
ויזנר, הנריך 39
ויטה רג'יו, אברהם 175
ויטלי, שלמה בן ויטלו 98
ויטנברג, ט. 126
ויטנברג, טוביה 126
ויידינגר, פ. 234
וייזנקורן, זיגפריד 155
וייזר, אליה 275
וייזר, זולטן 187
ויילר, אדולף 335
ויילר, מרים 138
ויינברגר, יהודה זאב רב 69
ויינברגר, ליאו 292
ויינברגר, פליקס 299
וינהוט, ל. 196

ויינפלד, איסו 186
ויינר, איגנץ 284
ויינריב, יוליו 165
וייס משפחת 284
וייס 40, 173
וייס, א. גב׳ 302
וייס, אדלה 299
וייס, אוגוסטָה 299
וייס, אוטו 157
וייס, איגנץ 34
וייס, איסו 272
וייס, אלברט פרופ׳ 25, 339, 340
וייס, אנדור 177
וייס, אנה 292
וייס, ארמנדו 32
וייס, בלה 233, 236
וייס, גזה 177
וייס, דראגה 291
וייס, דרגוטין ד״ר 299
וייס, הוגו 240
וייס, הינקו ד״ר 29
וייס, הרמן 158, 37ייס, ווילים 272
וייס, וילמוש 234
וייס, ז׳יגה 114
וייס, יוליה (הבן) 30
וייס, יוסטינה 88
וייס, יוסף 30
וייס, יעקֹב 129, 214, 122
וייס, לזר רב 132
וייס, יצחק 302
וייס, מ. 225
וייס, מוזס 286
וייס, מור 84
וייס, מילן 292
וייס, מקסו 292
וייס, משה 124
וייס, מיקשה 175
וייס, מרטין ד״ר 36
וייס סלבקו, הלל לבני 16, 240
וייס, עמנואל 33
וייס, פאוואו 286
וייס, פ׳ינה 272
וייס, שמואל 239
וייסבורג־בָלוגורסקי 187
וייסבורג, ליאופולד 188
וייסברג־באלוגורסקי, פ. 272
וייסברג, עדה ד״ר 240
וייסברג, לב ד״ר רב 240
וייסברגר, גב׳ 237
וייסמן, יוסף
וייסמן, פליקס 122
וייסמן, קרלו ד״ר 30
וייצמן, חיים ד״ר 16, 133
וייצנפלד — משפחת מגרגוראווצי 272
וייצנפלד — חזן 187
וייצנפלד, מִירקו 231
וייצנר, חיים 208
וילהלם מהנדס 177
וילהלם ד״ר 226
וילנר, דוד 124
וילנר, שמעון 124
וילצ׳ק, ליאופולד 275
וילקוביץ׳, ז׳יגה 117
וימר, יוסף 166
וינקלר, אדולף 273
וינטורה, רחמים אברהם בן שבתאי — רב 198
וינטורה, שבתאי בן אברהם — רב 251
וינטר, שמואל 175
ויניצקי, דוד 303
ויצנהוֹפֶר, טיבור 125
וירגא, שלמה ויוסף נ׳. 77
ולטמן, ליאופולד 187
וולטמן — תובל ד״ר מאיר (מרטין) עו״ד 36, 177, 184–186, 189
ונטורה, משפחת ספליט 249, 253
וסל — משפחת 301
וועסעל, (וסל) שמואל ד״ר — רב 204, 214
וסל, שמואל 302
וָסניץ׳, מילָנקו — ראש משלחת סֶרביָה בארה״ב 14, 74, 185
וקסלר, סטלה — ד״ר 177
וקסברגר, דוד — רב
ורבר, אברהם (אבישורי) ד״ר 75, 240
ורבר, אויגן 340
ורבר, דזידר 38
ורבר, יוז׳ה 41
ורטהיים, לדיסלב 186, 188
ורטהיים, פאוואו ד״ר 24, 135
ורטהיימר, שמשון רב 263
וֵרטֶש, ארפד 184, 224
ורייטר, אברהם 273
ורכוֹבֶץ — הגמון 129

ז

זאבי, חיים מרדכי 60
זאבי, ישראל בן עזריה — רב 214
זאגר, יוסף — רב 71
זאדור, אנדריה 192
זאודור, ברנרד — ד״ר, 121
זאודרר, ברנרד ד״ר 163
זאפראנוביץ׳ לוראן 317
זאפרט, ליאופולד ד״ר 181
ז׳אק, לורי מחזאי "דרייפוס" 270
זאק״ש, אדולף 135
זאק״ש, מילאן 134
ז׳בוטינסקי, ולדימיר (זאב) 16, 76, 185, 186, 189, 199
זבולון, דיין 59
זבולון, אשר 59
זבולון, אשר — רב 203
זבזדיץ׳, סלאבקו 255
זויטר, מ. 63
זוננפלד — משפחת 273
זוננפלד, דוד 273
זומר — חזן 117
זומר, אדולף 302
זומר, ה. 86
זומר, ליאו 177
זון, משה ד״ר 212
זון, מילן — ד״ר 254
זוננפלד, י. 152
זוננפלד, רוזָה 155
זוננשיין, מ.ח. — רב 179
זור — אחים 245
זיבנשיין, יוסף 131, 146
ז׳יווקוביץ׳ פטאר, 5
זיזא, גרשון (או מליה) 309
זיזא, רפאל (או מליה) 309
זיידמן, גוסטב 281
זיידמן, מו״ס 34
זיידנשוואנץ, ליאונרד 171
זיידנפלד ד״ר 203
זילבר, מרדכי רב ד״ר 185, 179, 187
זילבר, שמואל חזן 38
זילברברג, מאיר 20
זילברשטיין, אברהם (אלפרד) ד״ר 144
זילצק, קרלו 161
זינגר משפחת 36, 293
זינגר, אדולף, ד״ר, רופא 229
זינגר, איגנץ 29, 30
זינגר, אלברט 293
זינגר, בלה ד״ר 231
זינגר, ב. ל. רב 179
זינגר, ברנאט רב 221, 222, 223, 226
זינגר, יוליוס 212
זינגר, לב ד״ר 145
זיסקינד, אופנהיימר יוסף בן יששכר 64
זליג, עמנואל 30
זלינגר ד״ר 295
זֶלמנוביץ׳ משפחת 287
זלצמן רב 126
זלצברגר, הרמן 175
זלצמן, מוריץ 126
זקל, שלום בן־יצחק רב 170

ח

חאן־ארנסט, מלווינה 188
חביליו, אליאס מ. 121
חביליו, ברוך שלמה 309
חביליו, דוד חכם 115, 281
חביליו, דניאל (דאנילוס) 209, 334, 340
חביליו, יוסי 152
חביליו, יוסף 205
חביליו, יוסף אהרון 121
חביליו, יצחק חכם 115
חביליו, יצחק י. — חזן 152
חביליו, מוריץ (קביליו) 115
חביליו, מוריץ 214
חביליו, רבקה 281
חביליו, שלמה ומשה 93
חביליו, שלמה 158
חביליו, שמואל חזן 89
חביליו, שמשון 93
חגיז, יעקב 59
חוכהיים, קארל 234
חונן, עובדיה 46
חזן (משפחת) 198
חזן, דן 267
חזן, יעקב רב (מבית חזן) 251
חזן, יצחק 172
חזן, ישראל 199
חזן, מתיתיה רב 265
חזן, רפאל יהושע 47
חזנוביץ', ח. 677 חזנוביץ', מישה 188
חיין — מבוסניה 138
חיין משפחת (ספליט) 253
חיין, אלברט 207, 215
חיין, אליאס 122
חיין, אלישע 205
חיין, ביסרקה 160
חיין, דוד 173
חיין, וויטה 18
חיין, ויטה ד"ר 210
חיין, חייא 209
חיין, יהושע 77
חיין, יוסף חזן 41
חיין, יוסף 115
חיים, יוסף 266
חיין, יעקב ד"ר 205
חיין, יצחק 253
חיין, לַליו 253
חיין, מארקו 254
חיין, נחמיה חייא בן משה רב 3, 59, 213, 264, 265
חיין, נחמן 152
חיין, שמואל 265
חיות, שמשון רב 59
חיות ד"ר 238
חיים, בן־דוד חיים "דאוויצ'ו" 66, 77
חיים, ברוך בכ"ר 282
חיים, היינריך 273
חיים, רחמים 198
חיים, שמואל 304
חכמוביץ', שמעון 208
חלפון, חנה 155
חלפי — שם המשפחה 58
חמוי, בנימין 70
חנוך, יצחק 64
חנניה, אברהם 59
חנניה, נתנאל ציון 46
חסדאי שפרוט 1
חסון, אברהם 269
חסון, אהרון 270
חסון, דוד 269
חסון, יוסף 24
חסון, משה 270
חסון, שמעון רב 21
חתם, טופר 27, 221, 242
חַרבון, חיים 80
חסקיה, משה 241

ט

טאדיץ' יוריו, 260
טאו, הנרייטה 160
טאו, יוחנן 34, 133
טאובמן, יוסף 205
טאובר, אדי 255
טאובר, ארנסט 41
טאובר, ג.ד. — רב 40
טאובר, י. ד"ר 69
טבי, יהושע, 198
טבי, שמואל 263
טהון, יהושע ד"ר 189
טובאי, (ווהל) אברהם 125
טובה "טיאה" 266
טובי (משפחת) 198
טובי, אברהם 93
טובי, שלמה 151
טוביה, שלמה 249
טודורוביץ', (להרר) ווייה, 173, 215
טויטש, יוסף 181
טוק, יוסף 255
טולנאואר, ניקולה 30, 133
טולנטינו, י. 106
טולנטינו, רפאל 210
טולנטינו, ש. רב 106
טומאש (משפחה) 59
טומיץ', ד"ר יאשה 13, 184, 224
טורדאי גב' 228
טוריצ'ילי (מאסטרו) 188
טיגרמן, רודולף 84
טיטו, יוסיפ ברוז 8, 9, 21, 24, 80, 144, 173, 317, 320
טייטאצאק, ל. 241
טייטלבאום, יוליש רב 245
טייטלבאום, משה רב 243, 245, 246
טייכמן, היינריך 114
טייכמן, לודוויג 318
טימאר, זולטן 192
טיפוגראף משפחת 32
טיפוגראף, מאוריציו 32
טלבי, רפאל 48
טנן, בלה 36
טראיר, ל. — ד"ר 161
טרוהאר, פרנ'ה 140
טרויטש, יוסף 303
טריוש, צרפתי אברהם בן שלמה — רב 259, 264
טריליכט, י. ד"ר 155
טרילניק, אנדריה 176
טרילניק, משה 293
טרינקי, דוד 59, 93
טרינקי, ויקטוריה 157
טרינקי, שמואל 157
טרינקי, שלמה 59, 157
טרמר ד"ר 172
טָרני, ד. 104
טרפיאנו, פאולו 260
טרק, בלה ד"ר 226
טשאקאטורנר משפחת 284

י

יאגודה, יוליוס ד"ר 282
יאלוס — משפחת 158
יאני — פרופ' 107
יהודה, יוסף 283
יהודה, לוי — גבאי 152
יהושע, שמואל דיין 47
יודיץ', יוסף 283
יוליוס — משפחת 273
יוליוס, ארמין 159
יון, הינקו 337
יונגווירט, אוטו 286
יונגוירט, אשר 238
יונגיץ', בלוש 207
יונה משפחת 175
יונה משפחת (ספליט) 253
יוסטיניאנוס, קיסר 1, 55, 257
יוסיפ, מארק 253
יוסיפוביץ', יוסף 290, 291

יוסף ה־2 123, 128, 129, 167, 182, 197, 220, 276, 289
יוסף, מר 56, 127
יוסף, (יוסיפוביץ') יהודה בכר 283
יחיא — פחה 63
יֶילאצ'יץ', יוסיפ, 127, 134
ילניק, לינה 240
ינר, יוליה 135
יעב"ץ, יעקב רב 47
יעקב, דָּוִד 221, 325
יעקב (הצורף) 260
יעקב, פנחס רב 261
יעקבי, איוון ד"ר 13, 133
יעקבי, הושע ד"ר 13, 131, 133
יעקבסון, משה 116
יעקובוביץ' 303
יעקובוכיץ', לזאר 159
יעקובסון, ישראל 158
יערי, אברהם 262
יצחק, ברוך "דודו" 164
יצחק — "יוד" יצחק (היהודי) 116
יעקובוביץ', משה 124
ירדן, פירי 338
ירוחם, יהודה — רב 153
ירושלמי, לרי יצחק 61, 64
ירח, שבתאי 93
ישורון משפחת 59, 252, 253
ישורון, יצחק 94, 95
ישראל, בנו 243
ישראל, יוסף 206
ישראל, יוסף בן יעקב רב 47
ישראל, יעקב בן יוסף רב 47
ישראל, יעקב רפאל רב 47
ישראל, יצחק ד"ר 206
ישראל, רחמים 48

כ

כהן 118, 152, 179
כהן משפחת 96
כהן משפחת (מאֶרדָּביק) 272
כהן, אבי 216
כהן — משפחת (פרישטינה) 283
כהן, אברהם 93
כהן, אברהם — רב 94
כהן, אברהם (אבא) 173
כהן, אדולף אברהם 39
כהן, איוו 155
כהן, איזידור 275
כהן, אלברט 215
כהן, אלכסנדר 225
כהן, ארמין 176
כהן, אָריך — אָרו בן שמואל 80
כהן, ארנולד 31
כהן, בוקי 283
כהן, בכור 283
כהן, ברנהארד ד"ר 306
כהן, ברהנרד 155
כהן, געץ 242
כהן, (קון) גצה 62, 74
כהן, דוד 172
כהן, דוד Koen 307
כהן, דוד רב 234
כהן, דוד 172
כהן, דוד עו"ד 74
כהן, דוד א. 77
כהן, הוגו 117, 131, 132, 143
"כהן העשיר" 244
כהן, ואלטר־פַייקי בן שמואל 80
כהן, ואלה 151
כהן, וילמוש 188
כהן, ולאדו 275
כהן, זיגמונד 34
כהן, חיים 59
כהן, יהודה 151
כהן, יהודה "קונסול" 259
כהן, יוהנה 297
כהן, יוסף 179
כהן, יוסף א. 304
כהן, יוסף ב. 282
כהן, יוסף יוליה 184
כהן, יוסף 172
כהן, (קון) יָלָנָה 188
כהן, יעקב 117, 176, 239
כהן, יצחק 48, 93, 283
כהן, יצחק ב. 282
כהן, ישעיה — (ד"ר "דונָקוס פירוס") "יעקב פלביוס" 93
כהן, ישראל רב 295
כהן, ליאון 76, 333, 334
כהן, ל'יודביט (אחי הוגו) 117
כהן, ליודביט 30
כהן, מ. 242
כהן, מאיר בן חיים 69
כהן, מור 127
כהן, מרדכי 151
כהן, מרטין גבאי 27
כהן, מרים 173
כהן, משה 172
כהן, משה בן אברהם 64
כהן, נלי 240
כהן, נתן 303
כהן, ס. 32
כהן, פינה 115
כהן, פנחס 37
כהן, פרחיה אהרון רב 261, 264
כהן, לונה 304
כהן, ריכרד 17
כהן, ש. 66
כהן, שאמו 174
כהן, שוורין־געץ רב 39
כהן, שטיפה 88
כהן, שמואל (ודעיתו) 80
כהן, שמואל 174
כהן, שמואל בן יעקב 307
כהן, שרה (שארי) 28, 186
כהן, תיאודור 238
כלב, משה 198
כ"ץ — חזן 274
כייץ, אנטון 299
כץ, ארנולד ד"ר 87, 88
כ"ץ, ליאופולד 286

ל

לאופר, מקס ד"ר 160
לאופר, מכס 172
לאופר, פרידה 160
לאופֶר — "רילא", ריכארד 338
לאופר, שלמה 172
לאוריסטון גנראל 101
לאזארביץ', סטפאן נסיך 55
לאזארין אגודת סוחרים 99, 104
לאיוש, פולאק 226
לאנג (משפחת) 33
לאנג משפחת 119
לאנג 230
לאנג, איגנץ ד"ר 119
לאנג, טרה 120
לאנג, עמנואל 33
לאנג, פיליפ 33
לאנגר, אליהו 286
לאסלו 224
לאסלו, בראון 226
לאסלו, ברגר 226
לאסלו, (לווינגר) יוֹזֶה 188
לאסלו, מנחם — ניקולה ד"ר רב 239, 267
לאסלו, סאבינה 34
לאקנבאך, קונסטנטין 24, 228
לב, ליאופולד 68
לב, עמליה 37
לב, שמעון 154
לב־לוואי, איזידור 222
לביא, רפאל (או לוי?) 258
לבל — משפחת 153, 178
לבל גב' 221, 225
לבל, ארפאר פרופ' 53, 223, 228
לבל, היינריך 233

לבל, חנה 234
לבל, יוליוס 33
לבָל, יוּלְיָה 309
לבל, יוסף 179
לבל, ל.פ. 72
לבל, ליאון ב. עיתונאי 74
לבל, יעקֹב 219
לבל, נתן 29, 124
לבל, עמליָה 274
לבל, פאול 241
לבל, קורנל 309
לבנזון, לאזאר 69
לדרר — משפחת 119, 236, 290, 293
לדרר האחים 234
לדרר, ארמון ד"ר 119
לדרר, אדוארד 290
לדרר, וילים 237
לָדֶרֶר, יצחק־אנדרייה ("באנדי") 24, 192
לַדֶרֶר, יָרֶקָה 188
לדרר, מירוסלב ד"ר 30
לדרר, מקסו 120
לדרר, מקס 240
להמאן ד"ר 67
לובוריץ', ויקוסלאב 316
לובינסקי, רודולף 325
לובנאו (נוסע) 57
לוד, אברהם ו. 41
לוהר, אלכסנדר 141
לווינגר משפחת 293
לווינגר, אליאס 85
לווינגר, ב. ד"ר 239
לווינגר, יוסף־קארל 187, 190
לווינגר, פרנ"יה 244
לוויץ', אברהם 74, 75
לַוֵנטאל, זֶדֶנקו — ד"ר 339
לוטר, רודולך 141, 142
לוי (משפחת) 43, 152, 204, 253, 279
לוי ד"ר 43
לוי, אברהם 41, 152
לוי, אברהם 199
לוי, אברהם רב 214
לוי, אברהם מנחם 307
לוי, אהרון 270
לוי, איזידור
לוי, אלחנן 204
לוי, אליקָה 280
לוי, אלכסנדר 77
לוי, אלכסנדר 338
לוי, אנשל 151
לוי, בונומי 151
לוי, בוקיצה 254
לוי, בלנקה 157
לוי, גיזה ד"ר 226
לוי, דוד רב 118
לוי, דוד 199, 283
לוי, דוד א. 76
לוי, דוד (דאלָה) 138, 145, 208, 215
לוי, דנש 246
לוי, יולף רב 297, 300
לוי, ויטה 151
לוי, חזקיה 152
לוי, חיים 308
לוי, חיים גרשון רב 198
לוי, (לויץ') זכריה 283
לוי, יהודה 34, 206
לוי, יהודה ד"ר 78, 132
לוי, יוסף רב 157
לוי, יוסף 209, 123, 212, 241, 255, 278, 308
לוי, יוסף יוֹלָה 80
לוי, יוסף בן זכריה 283
לוי, יוסף בן־יעקֹב 263
לוי, יוסף דוד 307
לוי, יעקֹב 198
לוי, יעקֹב 208
לוי, יעקֹב 309
לוי, מנחם 265, 266, 307
לוי, יצחק 76
לוי, יצחק 214
לוי, יצחק ברוך 307
לוי, יצחק־וִיוִי 80
לוי, יצחק י. 199
לוי, ירוחם 43
לוי, ליאו 173
לוי, ליאון 204
לוי, מוני ("נהג") 212
לוי, מוריץ ד"ר 18
לוי, מוני ד"ר 165
לוי־מוֹנסנוֹ, יוסף 337
לוי, מוריץ 181
לוי, מַטִיָה 185, 187
לוי, מנחם י. 307
לוי, מיכאל 205, 206, 207, 208, 210
לוי, מנוח בן זכריה 283
לוי, משה (מוריץ) רב ד"ר (ישמעאל־יצחק) 208, 213, 214, 215
לוי, משה בן ישראל 279
לוי, משה נ. 78
לוי, משולם 66
לוי, מתתיה 62
לוי, נחום רב 328
לוי, נ. 281
לוי, נייטרא 204
לוי, סלבקו 296
לוי, סלומון 324
לוי, נתן חכם 86
לוי, פסח 278
לוי, פראנ"יה 225
לוי, קארל 37
לוי, קרלת 246
לוי, רפאל רב 34, 157, 162
לוי, רבקה 270
לוי, רבקה מ. 307
לוי, רחמים פ. 279
לוי, שבתאי 304
לוי, שלמה חכם 41
לוי, שלמה ד"ר 307
לוי, שמואל 51
לוי, שמואל בן סעדי 155
לוי, שמעון 93
לומברוסו, יהודה 249
לוינגר, יוסף 17
לונ"י, ברטה 124
לוסטיג 286
לוסטיג, פ'אני 188
לוסטיג, "פ'רדו" ננדור 188, 189
לוסטיג, פרדיננד ד"ר 184, 187
לוסינה, יעקֹב 309
לופו, יעקֹב חזן 27
לופס, לודוביק 93
לוצאטו, אנריקו 175
לוצאטו, שמחה בן יצחק רב 248
לוצאטו, שמואל דוד (שד"ל) 175
לוצנה משפחת 249
לוצ"ין 259
לוקה, דוד רב 46
לוֹקֶר, וילהלם־וילים 184, 187
לוֹקֶר, מארגוֹט 338
לוקר, צבי 186, 189
לוראנט, ד"ר זולטאן 224, 227, 228, 230, 231
לוריא, חיים ד"ר 132, 154
לוריאן, פ' 224
לושאנו, דוד 265
לושיץ משפחת 39
לוֹשיץ, ואלאדאר 39
לושייץ, ל. 235
לזר, נסים 283
לזרוס, יוסף 303
ליאון, משה רב 260, 265
ליאון, בנימין 93
ליאון, ישראל 93
ליאופולד השני 197
ליבלינג, אולריך 114
ליבלינג, הרמן ליב 157
ליברמן 40
ליברמן משפחת 238

ליבוביץ׳, משה רב 243
ליאטייץ׳, ד. 108, 159
לייב, ברנהרד 300
לייב, ליאופולד רב 300
לייבוביץ׳, פאול 234
לייבס, ברוך רב 36
לייטנר ד״ר בנו 30, 187
לייטנר, ברונו ד״ר 182
לייטנר, יוסף 116
לייכטר 245
ליכט, אלכסנדר ד״ר 13, 14, 15, 16, 17, 21, 30, 34, 133, 135, 299
ליכט, בנה 236
ליכט, הרמן 133, 135
ליכט, יוסף 228
ליכטנטל, יוסף 158
ליכטנטל, לב 37
לימא, יצחק רב 214
לימה, דיניס 93
לימה, שמואל 151, 249
לינדו, דוד 259
לינדו, חיים 259
לינדנפלד, ד. חזן 40
ליפינקו, ברוך 154
יפמן משפחת 298
ליפמן־הירש, יום־טוב רב 221
ליפמן, וולף 179
לירמה, יהודה רב 59
ליפשיץ, ליאו 237
ליפשיץ, מאיר רב 303
לישקה, מוריץ 160
לכנר, אדן אדריכל 221
למפל, פבלה 192
לַמפל, שאנדור 287
למפרונטי משפחת 253
לנדאו, נתן 42, 86
לנ׳י, אברהם (אדולף) 124
לנ׳י, מרדכי־אינג׳י 126
לנארד, אריקה 273
לרִינץ, רוז׳ה 200

מ

מאג׳ורו, יהושע יצחק, רב 214
מאג׳ורו, משה 59
מאגריסו, יהושע רפאל 64
מאגריסו, עזריאל יחיאל רב 64, 65
מאגרישו, אלברט 294
מאדאץ׳ (סופר) 286
מאהלר 240
מאהלר, אוסקר 87
מאוטנר 240
מאוטנר, יוסף 274
מאוטנר, פאניקה 274
מאול (?) 170
מאז׳וראניץ׳ 127
מאזיי ד״ר 226
מאטיץ׳, סרָגֹן 145
מאיר רב, ״דא זארא״ (ראה ״דא זארא״) 151
מאיור משפחת 195
מאייטינסקי, מיכאל 195
מאייטינסקי, משה 195
מאייר משפחת 32, 169
מאייר, אוטמר עו״ד 228, 229
מאייר, דוד 32
מאייר, סאלי 144
מאייר, רבקה־ריקה 32
מאיירהוף — גב׳ 221
מאיר, יוסף ״טַארזָן״ 80
מאיסטרו, אברהם — רב 214
״מאל״ (קיצור — ״מאושל״ — ״משה״) 171
מאנדולפו, שבתאי לוי 303
מאנדיל, אברהם 283
מאנדיל, בוקי 169
מאנדיל, בכור 168, 169
מאנדיל, בנימין 80, 283
מאנדיל, דוד רב 198
מאנדיל, יוחנן בן בנימין 51, 73
מאנדיל, יוסף 109
מאנדיל, יושקו 199
מאנדיל, יצחק ח. 199
מאנדיל, רבקה 199
מאנדיל, שושנה 338
מאנדיל, שלמה 198
מאנו, שמואל 58
מאנוֹיילוֹבִיץ׳ נוטריון 224
מאנויילוביץ׳ 224
מאס, קולומן 30
מאסטרו — משפחת 43, 96, 162
מאסטרו חזן 172
מאסטרו, אלברט 205
מאסטרו, דוד 338
מאסטרו, דוד (ומשה) 93
מאסטרו, יהודה 43
מאסטרו, יוסף 205, 212
מאסטרו, יעקֹב 18
מאסטרו, יעקֹב חזן 122
מאסטרו, יעקֹב (״מורה״) 206, 208
מאסטרו, משה (ודוד) 93
מאסטרו, משה רב (״חם בוכור״) 208, 214
מאצֶל׳סקי משפחת 131
מאצֶ׳ק, ולאדקו ד״ר 7, 8, 20, 136, 190, 320
מארטון־קיש, מרדכי 220
מאריה, טרזה 103, 179, 182, 218, 238, 289
מארציוס — וונציאני 44
מארקוֹנֶה נציג הוואטיקאן 143
מארקס (בעל ״הקאפיטאל״)
מאשטרו, אליעזר רפאל רב 328
מבורך, אברהם 77
מבורך, בורה 199
מבורך, יעקֹב 71, 265, 281
מבורך, יצחק 158
מבורך, שלמה 281
מבורך פֶטרוביץ׳, לוציאה 339
מדינה, בנימין 46
מדינה, חיים 78
מדינה, יעקֹב 71
מהריב״ל בן־לב, יוסף בן־דוד רב 46
מהרש״ך — הכֹהן שלמה בן אברהם — רב 46, 260, 277
מואצ׳אנין 340
מודילייאנו, שמואל בן יצחק 263
מוויימאר, דוד 294
מוזס משפחת 290
מוזס 40
מוזס, דבורה 245
מוזס, יצחק 64
מוזס, מברו 117
מוזס, ניסן נֹח 243, 246
מוזס, שמואל 179
מוטאל, אברהם רב 265, 306
מוייץ׳ 159
מולינה משפחת (סקופיה) 262, 265
מולינה, שמואל 265
מולכו, שלמה (פִּירֶס דיאגו) 46
מונדשיין (ורבוֹרֶץ) 298
מונדשיין־ירחי ד״ר 212
מונטיליה משפחת (ספליט) 249
מונטיל׳יו, יהודה 157
מונטיל׳יו, יעקב 121
מונטיל׳יו, לוי 152
מונטיל׳יו, מנחם 195
מונטיל׳יו, נסים חזן 152
מונטיל׳יו, שלמה 164
מונטיפיורי, משה 68, 285
מונייאן, שלמה 60
מונייון, משה רב 265
מונק, פנחס לייב רב 179
מוסאפיא — משפחת (ספליט) 251, 252, 253
מוסאפיא, אברהם אדולפו רב (בן יעקֹב) 252
מוסאפיא, אברהם חי (״אחם״) רב 251
מוסאפיא, חיים יצחק רב 251
מואספיא, טילדָה 254
מוסאפיא, יעקֹב רב 251, 252
מוסאפיה משפחת 152
מוסאפ׳יה, יוסף רב 214
מוסאפ׳ייה, יצחק 155

מוסאפייה, מאיר 215
מוסאפיה, משה "חם" 158
מוסוליני 139, 143, 144
מוסינגר, שלמה בן הירש 117
מוסינגר, שמואל 117
מוסקטו, מנחם 93
מוסקטו, יהודה 93
מוצ'אצ'ין, אליהו רב 213
מוצ'אצ'ין, מצליח־רב (מוג'אג'ין) 203, 213
מוראיי, קצין הונגארי 230
מורגאן, אלפרד 119
מורגאן, דנה ד"ר 175
מוריץ (הפונדקאי) 296
מורנו רב 60, 61
מורסה, שלמה 46
מורפורגו משפחת 175, 249
מורפורגו משפחת (ספליט) 252, 253, 255
מורפורגו 254
מורפורגו, אהרן 175
מורפורגו, אוסקר ד"ר 175
מורפורגו, אטיליו 175
מורפורגו, (ויד) (חי) ויטה 252, 253, 255
מורפורגו, ריקטור 253
מורפורגו, טינה 253, 335
מורפורגו, לוצ'אנו ופר 253
מורפורגו, סילוואנה 255
מוש "היהודי מוש" (כניראה משה) 175
מושיץ', מוסקו 199
מושקוביץ' 167
מזרחי משפחת (סקופיה) 262
מזרחי, אברהם 269
מטודיוס 1
מטיָבִיץ' 313
מָטָס, ליאו 145
מטראני, ברוך בן יצחק 76
מטרוויטש, משה בן אברהם 61
מטרסדורפר, אנטוניו 303
מטרסדורפר — שטיינר, זורה 292
מיטלר, אוגוסט־אהרון 181
מיידר, אלכסנדר 292
מייזל, דוד 290, 292
מייזל, זלטקו 292
מייסטר 228
מיכאילו בן מילוש — נסיך 66–68
מיכאילוביץ', מיליציה 338
מיכאלוביץ' קולונל 21
מילאן בן מילוש — נסיך 66, 68, 69
מילוטין (מלך סרביה) 2
מילוש, אוברנוביץ' 62, 66, 67, 304
מילוש, ליובו 316
מילָטין', סבטוזאר 13, 184
מילכה (אלמנת אליה) 170
מילקו, איזידור ד"ר 221, 224
מילר משפחת (ממארטינצי) 272
מילָר 141
מילר, אלכסנדר 36
מילָר, אישטוון 246
מילר, גיאורג 230
מילר, מברו 27
מִיקָש, ג'ורג'ה 191
מיראנדה משפחת 59
מָירו, אוסקר 185
מירוסאלין', איוואן 258
מירסקי, פריץ לב 30
מלמד, אברהם רב 80, 265
מלמד, ג'ירולמו 249
מלמד, הרמינה 75
ממרבורג, מרל רב 170
מנגולד, ש. 159
מנדה מורה 49
מנדולפו 172
מנדולפו, י. 104
מנדולפו, רפאל לוי 121
מנדולפו, שלמה ד"ר עו"ד 106
מנדיל משפחת (סקופיה) 262
מנדיל, ביטי 241
מנדיל, י. 106
מָנדל, אוטו ד"ר 186
מנדל, א. 275
מנדל, ויאקוסלב חזן 118
מנדל, ליאופולד 187
מנדלסזון, משה 175
מנדלקרן, שלמה ד"ר 70
מנדס — נשיא דונה, גראסיה 57
מנהיים, מ. 28
מנחם, ראובן 267
מסינגר גב' 297
מנצר משפחת 158
מנצר, א. ד"ר 126
מָנצָר, ברנאט 237
מנצר, יצחק "שופט היהודים" 158
מָסינגר, קרולינה 159
מצא, ישראל 93
מצ'ורו משפחת (ספליט) 253
מצ'ורו, יוסף רב 213
מצילי, ברוך 288
מקסימיליאן, הראשון — קיסר 171, 288
מקסימיליאן, עמנואל — דוכס 56
מרברגר, בלה 188
מרגל, יהודה 169
מרגל, יהודה רב 176
מרגל, משה ד"ר רב 239
מרגלית, וולף יפה 60, 61
מרגליות, אליעזר ד"ר 40
מרגליות, לזר ד"ר 29, 31
מרגליות, לזר רב 295
מרגליות, רפאל ד"ר 72
מרדכי (בן יחיד) 58
מרדכי, שמעון 198
מרדכי, ריכרד חזן 239
מרי, אלכסנדר ד"ר 243
מרכוס, פיליפ 179
מרמונט מארשאל 252
מרמלשטיין 175
מרמלשטיין, גיזלה 88
מרמלשטיין, מ. גבאי 88
מָרקלר, אלאדר 211
משה, יצחק רב 197
משה, רבנו 77
משולם 58
משולם, משה 93
משולם, שושנה 338
מָשטרוביץ', איוואן 333, 337
משקולצי משפחת 119
מִשקולצי, יוליוס 29
מתיאס מלך 201

נ

נאבארו, אליעזר 268
נבארו, דניאל 309
נאג', אלכסנדר ד"ר 85
נאג', אנדריה 30
נאג', ב. ד"ר 234
נאג', צפורה 28
נאג'י, יוסף 39
נאטונק יוסף רב 154
נאייר משפחת 195
נאפולין 65, 166, 289, 290
נאפוסי, שמעון 297
נבון משפחת (פרישטינה) 283
נבון, גבריאל 283
נגרי גנרל 173 Negri
נוח, אהרן 267
נוטל, אסתר 116
נוטל, משה 116
נוהאוז, גיאורג 338
נומן 285
נופלד משפחת 290
נונס, משה 100
נוסבאום, ליאון 41
נוראדאו, מקס 240
נח, ברנט 177
נחמה, יצחק 49, 52
ב־49 מוטיב רק נחמה
נחמיאס, הנרי 52
נחמיאס, חיים 316

נחמיאס, חיים גבריאל ("המשתדל", חג"ן) 68, 72, 304
נחמיאס, יוסף 34
נחמיאס, יוסף ר. 35
נחמיאס, שלמה דיין 47, 198
נחמיאש 49
נחמיאש, אליעזר רב 265
נחמיאש, אפרים אברהם רב 265
נחמיאש, רפאל אליעזר רב 265
נחמן, משה 59
ניגוש, פטר־פטרוביץ' 74
נידומאצ'קי, וידוסאבה פרופ' 339, 340
נידרמאן, וילמוש 221
נידרמן, מאבוו ד"ר — רב 159
נידרמן, משה ד"ר — רב 158
ניי ד"ר 226
נייברגר, הרמן 303
נייגרושל, מתיתיהו
נייהאוז (סוחר) 273
ניימן משפחת 298
ניימאן — נָמוֹן, אוסקר 31, 185, 338
ניימאן, זלטיבור 253
ניימן משפחת 195
ניימן, איסו ד"ר Trebev 176
ניימן, אתל 159
ניימן, ה. 275
ניימן, דיגה ד"ר 87
ניימן, יוליה ד"ר 159, 274
ניימן, יוסף 187
ניימן, ע. 214
ניימן, רגינה 254
ניימן, שלמה רב 119, 275
ניימצ'יץ' (משפחת)
נייפלד 219
נייפלד, פרייד 160
נימאנ־צ'י (נימאניץ') שושלת 2, 6
נ'ירי, שמואל 286
נסים, אברהם 198
נסים, אברהם ד"ר 269
נסים, חיים 198
נסים, לנקה 199
נסים, שאול 199
נתן משפחת 32
נתן, ברנרד ד"ר 32
נתן, מנחם 307
נתן, פאול ד"ר 306

ס

סאבאדוש, טיבור (דרורי טוביה) 228
סאגאריגה, לואיס 258
סאדיץ', אברהם 206
סאטלר משפחת 293
סאטלר, אויגן 275
סאטלָה, מָטיָה ד"ר 184, 185
סאיאס, מרדכי רב ד"ר 266
סאכס, הנריק ד"ר 303
סאלאשי — ראש ממשלה 191
סאמואל, (סמואילוביץ') אלברט 283
סאמוקובליָה יצחק 206, 209, 340
סאמלאיץ', אריך־אלישע 138, 156
סאנטו משפחת (ספליט) 249
סאנטו גב' 221
סאנטו, נ. ד"ר 235
סאנטו, רוברט 224
סאפורטה משפחת (סקופיה) 262
סאפורטה, יעקב 266
סאקאיי ד"ר 226
סאקאמיש משפחת 58
סאקאמיש שרה, אלמנת יעקב 58
סאראפיץ', איזידור שלום 34
סאראפיץ', דוד 34
סאראפיץ', ספירה 34
סארקוזה רופא 287
סבטיוס Sabbati, שבתאי 1
סובוטיץ' Subotić 218
סוג'י, אדולף 273
סוזין, א. 66
סוטו משפחת (פרישטינה) 283
סולימאן, סולטאן 57
סומבול, איזידור 214
סומבול, שמואל 74, 78
סומבולוביץ' משפחת 204, 205
סוסתיאל, טובי 266
סוקולוב, נחום 75, 76
סוקולוב, צלינה ד"ר 75
סוקולוביץ', מחמד פחה — ווזיר 122
סטאנייאוויץ' 233
סטיביץ' משפחת 156
סטוק, אמיל 253
סטלה, אברהם 276, 301
סטלה, אהרון 276
סטלה, לוצ'יו 301
סטפאן, אורוש קיסר 257
סטפאן, דישאן 257
סטפאן, מֶרְצ'אן 305
סטפאן, נֶמאנ"יה 257
סטפאנוביץ' 78
סטָפינאץ, אֶלוּיז ארכי־הגמון 21, 143
סיגטי 32
סיגָטי, גזה ד"ר 159
סיד, משפחת 279
סיד, חיים 126
סיד, מרדכי 279
סידון, אוגו'אט 240
סידונָיה 317
סיידמן, ג. 274
סייפא, בוריס 240
סילאג'י, מור 234
סילאשי ד"ר 221
סילברברג, מאיר 114, 279
סימוביץ, דושאן גנראל 20
סימון, ליאופולד ד"ר 284
סימיאון קיסר 2
סימיון, בן בוריס 55
סינג'ליץ' 197
סינדיק, בושאן 339
סינגר, שמואל־ליאופולד 40
סינטרון שם משפחה 59
טין', ב. ד"ר 126
סירטָש, פרנ"יה 36
סלאשור 234
סלובאק, גרשון 161
סלובאק, שמעון 39
סלומון, משפחת 179
סלומון, אברהם 164
סלומון, יעקב בן רפאל 153
סלומון, רפאל "היהודי הטורקי" 153
סמאג'ה "סנטור" 309
סמאג'ה, עמנואל בן שם־טוב 309
סמאג'ה, שמשון 309
(סמאוילו) סמואילו, המאקדוני — קיסר 2
סמוקובלייה משפחת 204
סָמטָנה, ליודביט 188
סָמניץ (האחים) 41
סמקובליה, בנימין 271
סנדה, קורנליה גב' 235
סנדל, ליאו 16
סניור, שלמה 151
סנש, חנה 23
סצ'נ'יי 220
סצ'רדוטי, (כהן) משה 276
סקאלוצקי אות הזיכרון 1941 272
סקוטצקי, ריכרד ד"ר 89
סקולה, יצחק 233
סקופאל משפחת 301
סקופאל, פילים 302
סקופאל, קרלו 302
סָקָל, איגנץ 35
סקל'יי, מירקו 228
סקסל (רוזן) 298
סרגלי, מרקו 287

ע

עכדול, חמיד מולטן 215
עובדיה משפחת 294
עוזיאל, יהודה שמואל רב 265

עזר, אברהם 19
עזר, משה 69
עזרוביץ', אברהם 71
עזרוביץ', מיכאל 77
עזרא — גבאי 164
עזריאל, אהרן 62
עזריאל, ויקטור 325
עזריאל, שלמה ד"ר 304
עזריאל, שלמה 62
עטיא, עזרא רפאל 206
עטיאס, מרדכי 163
עטיאש — משפחת 39, 43, 162
עטיאש גב' 265
עטיאש, אברהם יהודה 43
עטיאש, איזידור 205
עטיאש, אלברט 214
עטיאש, בוקי 212
עטיאש, יצחק 163
עטיאש, יצחק (סאנסקי מוסט) 201
עטיאש, ליאון 212
עטיאש, מיכאל בן שלמה 89
עטיאש, מוריץ 34
עטיאש, מיקו 212
עטיאש, מרדכי חזן 89
עטיאש, מרדכי רפאל 214
עטיאש, רנינה 43
עטיאש, רפאל 208
עטיאש, רחל 43
עטייה משפחת 172
עלי משפחת 59
עלי, אברהם 198
עלי, יהודה בן משה "חכם מירקאדו" 198, 199
עלי, נסים 198
עמר (עמאר) משפחת 74
עמאר — אחים
עמאר, אברהם 80
עמאר, משה 73
עמאר, שלמה 64
עמרי, אברהם 338
עשאל, בנימין רב 306
עשהאל, בצלאל סימן־טוב 307
עשהאל, משה בן אהרון 52

פ

פאהן, משה 124
פאוּלין', 22, 139, 140, 141, 142, 143, 311
פאול — נסיך פָּבלָה לבית קראג'ורג'ין' 20, 135
פאולוס — שאול התרסי 256
פאטאצין' — גנראל 128
פאלאטוצי Dr. Giovanni Palatucci 303
פאיטאש, אדולף 122
פאלוטא, אהרון רב 131
פאלרן, מאברו 227
פאלאטיאל — שם משפחה 59
פאלקון, אברהם רב 46
פאלקנברג, זלטה 156
פאפ, איגניץ רב 182
פאפ־זיס ד"ר 179
פאפ, פאוולה 24, 145, 254, 312
פאפו — משפחת 152, 172
פאפו — משפחת (ספליט) 249, 253
פאפו, א. גב' 157
פאפו, אברהם 122, 206, 209, 215
פאפו, אליעזר בן שם־טוב רב 77, 208, 214
פאפו, גבריאל 123
פאפו, דוד רב 47
פאפו, יעקב 43
פאפו, יעקב 115
פאפו, יצחק 281
פאפו, לאורה ("בוכורתה") 212
פאפו, מוריץ 41
פאפו, מיקה 255
פאפו, מנחם 205
פאפו, מרדכי 201
פאפו, מֵרי 254
פאפו, משה 42
פאפו, משה נסים רב 214
פאפו־סאפט, אברהם מסאראייבו 259
פאפו, סמי 157
פאפו, עדה 157
פאפו (אברהמי), פיקו (אברהם) 173
פאפו, רוזה, ד"ר 24
פאפו, רפאל 304
פאפו, שלמה רב 47
פארדו משפחת (ספליט) 253
פארדו — חזן 153
פארדו, אברהם יצחק רב 66
פארדו, אליאס 123
פארדו, דוד 93
פארדו, דוד רב 64
פארדו, דוד רב (ספליט) 251
פארדו, חיים שמואל
פארדו, דוד יעקב רב "מורנו" "חכם באשי" 209, 213
פארדו, יצחק רב 213
פארדו, יצחק 303
פארדו, יצחק דוד רב, מסאראייבו 265
פארדו, מאיר בן יצחק דוד רב 265
פארדו, משה 279
פארדו, שלמה 123
פארטוש, אישטוון 245, 246
פארלאטי, דניאל 247
פאשיץ', ניקולה רוה"מ 8
פאשקיס, משה 233, 234
פוגל, דוד 156
פוגל גב' ד"ר 226
פ'ודור, ארנסט 189
פודור 245
פולאצ'ק, ז'יגה־ז'יבקו 234
פולאצ'ק, ליאופולד 297
פולאצ'ק, שמואל 302
פולאק 28, 40
פולאק משפחת 195, 196
פולאק משפחת 179
פולאק משפחת 293
פולאק גב' (רעית יעקב) 294
פולאק,אוטו ד"ר 16
פולאק, אולגה 239
פולאק, אלכסנדר 243
פולאק, אמיל 114
פולאק, בלה 174
פולאק, דוד 195
פולאק, ה. 219
פולאק, הרמן 38
פולאק, הרמן רב 159
פולאק, מיקי 244, 245, 246
פולאק, מקסו 293
פולאק, פיליפ רב 177
פולאק, עמנואל רב 177
פולאק, שלמה 243
פולאק, שנדור 18
פולגאר משפחת 114
פולגאר, גבריאל 155
פולגאר, גוסטב ד"ר 161
פולגראם, אוסקר ד"ר 117
פולגראם, ארנולד ד"ר 295
פולדש גב' 228
פוֹלִיָה משפחת 87
פוליו, יעקב רב "שופט היהודים" 154
פולי'וקאן, ארנה 34
פולי'וקן, יצחק (בראדו) ד"ר 210, 215, 291
פולי'וקאן, משה ד"ר 34
פולי'וקאן, שלמה י. 34
פוליכארמוס טיבריוס "ארכי־סינאגוגוס" 1, 257
פולינץ', עמנואל ד"ר 286
פוליצר, גזה 113
פוליצר, נתן ד"ר 293
פוליצר, שמואל רב 219
פולק, אלכסא 119
פולק, מילאן ד"ר 240
פולק, ישראל 243
פולקוביץ, דוד 124
פון הורסטינאו, גלייז 141
פון ריינר, ויליאם 291

פונק, נ. ד"ר רב 214
פופ, סאנדה כהן, דת נוצרי 278
פופאדיץ', מרים ד"ר 53
פופס, פרידריך ד"ר עו"ד 16, 53, 62, 74, 224
פופס, שמואל ד"ר 73
פופר משפחת 301
פופר ד"ר 235
פופר, אוטו 302
פופר, אלכסנדר 302
פופר, דניאל (בן שמעון) 124
פופר, יעקב 302
פופר, מיו חזן 120
פופר, משה 124
פופר, נָנדור ד"ר 39
פופר, פיליציה 302
פופר, שמעון 124
פוצ'יץ' איש ראגוזה 259
פוקווילי, ה. 44
פוקס, אליעזר (לסלו) 125
פוקס, הרמן 243
פוקס, דב (פאול) 125
פוקס, יוליוס רב 71
פוקס, ניקולה עורך עיתון 186, 189
פוקס, רודולף 240
פורץ', דזידר (דז'ה) 36, 222
פורליץ, יעקב 253
פורמאן, דוד 19, 133
פורסט 240
פורסטר, שאנדור 237
פטאי, יוסף ד"ר 189, 222, 286
פטאר יורש עצר — מלך לבית קראג'ורג'ביץ 136
פטר, הראשון מלך 62
פָּטרוביץ', קראג'ורג'ה 65
פיאדה משפחת 303
פיאדה משפחת (ספליט) 249
פְיאדה, בוקיץ' ד"ר 72, 312
פיאדה, וליזאר ד"ר 168
פיאדֶה, משה ("צ'יקה יאנקו") 9, 19, 76, 80, 81, 146, 234, 334
פיאטרומאקו 303
פיגאפֶטה 57
פ'יוס, מושל (משה) 303
פ'ייאר, א. ד"ר 273
פייאר, ליפוט ד"ר 196
פייטלבאום, הוגו 120
פיין, בן־ציון 245
פיין, חיים 245, 246
פיין, מאיר רב 158
פיין, שלמה 243
פיישל — משפחת 153
פילוסוף, אברהם 269
פיליפוביץ' 317
פילישר משפחת 85
פינגרהוט, אברהם 87, 302
פינגרהוט, אברהם רב 160
פינגרהוט, הנריק 79
פינטו (משפחת) 43, 204
פינטו משפחת 204
פינטו משפחת (ספליט) 253
פינטו, אברהם 281
פינטו, בנימין 157
פינטו, בן־ציון רב 214
פינטו, דוד 65
פינטו, דניאל 41
פינטו, יוסף רב 265
פינטו, יוסף י. 164
פינטו, משה רב 66, 73
פינטו, פרננדו 206
פינטו, צ'וצ'ו ("לימוניס") 212
פינטו, שמואל רב 60
פינטו, שמואל ד"ר 207, 214
פינסו, רפאל חיבר פיזמונים 251
פינייא, יצחק 265
פינייא, משה 265
פינצי משפחת (ספליט) 253
פינצי — חזן 159
פינצי — רב 69
פינצי, אברהם 42
פינצי, אהרון 160
פינצי, איזידור 255
פינצי, אלי 254
פינצי, ברוך 42
פינצי, דוד 281
פינצי, יהודה 121
פינצי, יהודה יוסף — רב 214
פינצי, יוסו מ. 160
פינצי, יוסף רב 77, 214
פינצי, יוסף 253, 304
פינצי, יוסף יצחק 69
פינצי, ליאון־יהודה רב 157
פינצי, ליאון 207
פינצי, מארכוס 254
פינצי, מוני 215
פינצי, מורין 41
פינצי, מרדכי 160
פינצי, משה 70
פינצי, סאלאמון ד"ר 254
פינקֶרלֶה משפחת 175
פיסו, אברהם 309
פיסו, אברהם רב 46
פיסו, חיים אברהם רב 46
פיסו, יוסף 46
פיסו, יצחק (כנראה פינסו) 309
פיסקר, אדולף 271
פיסקר, אדולף־אברהם 168
פיסקר, אירית 156
פיצ'וטו, משה 18
פיצ'ילי, דומיניק־הינקו 317
פיק, איוו 88
פיק, דוד 274
פיק,יהודית 274
פיקולומיני גנראל 263
פירירה משפחת (ספליט) 253
פירירה, אברהם 41
פירירה, בוקי 42
פירירה, יהודה 69
פירירה, יעקב 41
פירירה־מאטיץ', איזידור ד"ר 255
פירירה, משה 41
פירירה, רוז'ה 254
פֵּירָס, דיאגו (מולכו שלמה) 46
פרסט, אלכסנדר 174
פִירסט, בצלאל 185, 189
פירסט, מילן 302
פירסט, שמואל 284
פישבין, יוסף — חזן 172, 173
פישגרונד — משפחת 273
פישגרונד, אוסקר 273
פישהוף, וילהלם 39
פישל, יעקב 159
פ'ישל, קרלו 192
פישל, רומֵיאו 292
פישר — משפחת 152, 284
פישר (פקיד גבוה ברכבת) 172
פישר (מהנדס) 298
פישר, א. ד"ר 235
פישר, אויגן ד"ר 161
פישר, אוסקר ד"ר 292
פישר, איגנץ 273
פישר, אלברט 36
פישר, אליעזר 36
פישר, ארמונד ד"ר 30
פ'ישר, ארמון 244
פישר, ארנסט 237
פישר, בלה 152
פישר, בנימין ד"ר 37
פישר, ג'ורג'ה 28
פישר, דב (אלברט) 35
פישר, הנריק 182
פישר, יעקב 127
פ'ישר, י. 242
פישר, ל. ד"ר 126
פישר, ל. 159
פ'ישר, ל. 231

פישר, לאורה 273
פישר, לאסלו 226
פישר, לב 295
פ׳ישר, לוי 186
פישר, ליאופולד ד״ר 126
פישר, מוריץ 27
פישר, מרכוס 38
פישר, משה 233
פישר, נתן 286
פ׳ישר, פריניה ד״ר 192
פישר־כהן, רגינה ד״ר 159
פישר, מיכאל רב 233, 234
פישר, רוז׳ 243
פלאוויוס, תיאודוסיוס ״הגדול״ — קיסר 256
פלאכט, אמה 117
פלאָש, ארמון ד״ר 237, 244
פלאש, מיקשָה 244
פלדבאואר משפחת 293
פלדמן, מירוסלאב 122, 203
פלדפינגר 118
פלדשר, אברהם, חובש, אח רפואי ״אברהם היפלדשר״ 179, 180
פלורנטין, אברהם י. 270
פלורנטין, יעקב — מתרגם 261
פליישהאקר, מארקו 88
פליישמן, ארמין 275
פליישמן, יוליו 303
פליישמן, יחף 272
פליישמן, יוסף 243
פליישמן, יעקב 40
פליישמן, שאנדור 272
פליישמן, שמעון 187
פליישר — חזן ושוחט 114
פליישר, בנימין 62
פליישר, הרמן 62, 63
פליס, יוסף 181
פלישר, יוהאן 177
פלצנר, אולגה 30
פלצנר־פולין׳, אולגה 240
פ׳לש — משפחת 39, 179, 236, 238
פ׳לש, אמיל — ד״ר 238
פלש, וילי 245
פנ׳יבאש, פראנץ 224
פ׳נ׳יווש, איסה 159
פ׳נוושי, קארל — אדריכל 273
פנסו — משפחת 303
פנסו, יוסף (קונסול היהודים) 249
פנסו, ישראל 151
פסח משפחת 115
פסח משפחת ספליט 249
פסח, יוסף ל. 89
פסח, לוי דוד — ״בכור״ 115
פסח, ליאון 160
פסח, מירטה 160
פסקרולה, שמשון 93
פפאייפר, ג׳ני 88
פפהייפ׳ר, מקסו 33
פפ׳ייפ׳ר משפחת 29
פפייפר, יוסף 29
פפייפר, עמליה 88
פפרמן, ק. 118
פָּקָטָה, מיכאל פרופ׳ 244
פראג׳י, שאול 59
פראגר, אנדריה ד״ר 254
פראייר, יעקב שלום רב 179
פראוליך, ל׳יודביט 292
פראיליך, מברו 292
פראנץ־יוסף הראשון — קיסר 290, 298
פראנץ יוסף ה־2 — קיסר 299
פראנץ — פרדינאנד — יורש העצר 222
פראנצוז, אפרים 309
פראנצוז, מאיר בן אפרים 309
פראנק, אלכסנדר 156
פראנק עו״ד 34
פראנק, גזה ד״ר 135
פ׳ראנק, זורה 274
פראנק, זיגמונד 118
פראנקו, יוסף 309
פראנק, יוסף 87
פראנק, יוסף 130
פראנק, יוסף רב 303
פראנק, קרלו ד״ר 35
פראנקו, יעקוב שלמה רב 265
פראנקו, יצחק 172
פראנקו, שמואל 309
פראנקל, ליפוט 169
פראנק, קופל 64
פראנקל, שמואל 179
פראנקל, שמשון 61, 64
פרגר, יעקב 27
פרדינגד — נסין 4, 201
פרדינאנד — האוסטרי, מלך 127, 218
פרדס, אלפרד 203, 207
פרוטיץ׳, מארקו 224
פרוויליך משפחת 290
פרוויליך, יוליו ד״ר 292
פרוויליך, פאול 292
פרוינד, אלכסנדר 245
פרומר משפחת 172
פרחי, ראובן בן משה 69
פריד, וילי (וילים?) 33
פריד, מברו 33
פרידלנדר, יעקב 297, 300
פרידמן ד״ר 303
פרידמן, אלכסנדר 124
פ׳רידמן, אואָרל 189
פרידמן, ארנסט ד״ר 189
פרידמן, בלה 29
פרידמן, הרמן חזן 27
פרידמן, פרנץ ד״ר 234
פרידמן, קרלו 76
פרידמן, רודולף ״רוגאץ״ 186
פרידמן, רפאל ד״ר 234
פרדיננד (רופא) 287
פרידנברג משפחת 273
פרידנסברגר, יוסף רב 154
פרידריך, אלכסנדר 87
פרידריך השלישי — קיסר 170
פרייברגר, שלום מירוסלאב ד״ר רב 16, 21, 29, 76, 138, 143
פריידנפלד, דורָה 80
פריידנפלד, א. 273
פריידס, יצחק 274
פריילין, פראנץ 226
פריינד משפחת 158
פריינד, דוידר 273
פריינד, מרתה 273
פריינדליך, דרגוטין 114
פריינדליך, ליודביט 29
פרוינדליך, פָּליציה 338
פרייס, אדולף 120
פרייס, פינה 120
פרייר, רחה 137
פריישברגר, ליאופולד 159
פריישטאט, אדם־אהרון 181
פרימו, שמואל 3, 263
פ׳רים, יוליה 239
פרים, לדיסלב 174
פרינסיפאל 59
פרינסיפאל, אברהם 151
פרינסיפאל, משה 151
פרינציפ, גאברילו 201
פריס, פלורה 175
פריסטר משפחת 130, 134
פריסטר, ילנה 134
פרֶץ׳, ליאון ד״ר 16, 211–212, 238
פרירה, בוקי 121
פרירה, דוד 173
פרירה, משה רב ״חכם באשי״ 214
פרירה, עובדיה בן יוסף 50
פ׳ריש משפחת 238
פריישטאט, אהרון 181
פרל (סוחר) 223
פרלס משפחת 273
פרלס, לודביג ד״ר 273
פרלין׳, (פ׳רלין) אלכסנדר 134

פרניק, ישעיה 259
פרנצ'סקו, פולגאר 303
פ'רנק, יוליה 187
פרנקל משפחת 153
פרנקל גב' ד"ר 226
פרנקל גב' 297
פרנקל ד"ר 226
פרנק, דוד 240
פרנקל, י.ה. רב 236
פרנקל, יעקב 297
פרנקל, מוריץ 195
פרנקל, נגדור 27, 28
פרנקפורטר, מאוריציוס־מברו רב ד"ר 34, 88, 119
פרנקפורטר, מור 88
פרסבורג, ולדיסלב 228
פרסיאדו (ניש) 199
פרץ, אברהם בן יוסף 263
פרץ, יעקב — רב 214
פרץ, מרדכי — רב 265
פרקו, אנג'לו (אולי — פראנקו או פָּרָסקו) 309
פרקש — משפחת 303
פשׂרהוף משפחת 298
פשרהוף, דרגוטין 299
פשרהוף, היגקו 298, 299
פשרהוף, מקס — ד"ר 136, 143
פשרהוף, רוברט 299

צ

צבי, יצחק רב 213
צדוק, ברוך 41
צדוק, שמואל רב 46
צדיקרון, דוד 271
צוריאל מהנהלת הקהילה 181
צוקוטקוביץ, דראגונשה —רוה"מ 7, 136, 190, 199-200
צ'ולין, חוקר סרבי 159
צורי, יוסף 263
צוריאל, משה 259
צורי, רוקטה 270
צחור (שליחים) 16
צ'יאנו 141
ציון, אברהם — אלברטו בן ברוך 307
ציון, דוד מנחם "חאג'י־דוד" 307
ציון, דוד משה 307
ציון, דונה י. גב' 307
ציון, יעקב 307
ציון, יצחק 308
ציון, מנחם־מרקדו — "מאסטרו" 307
צ'יזינסקי, יוסף (גור קיץ מילאן) 9
צ'יטניצי 9
צייזל, לאיוש ד"ר 234
צייסל, ואלאדר 294
צ'ילאג ד"ר רופא 195
צילר, אברהם 122
צינר, מ. ד"ר 126
ציפריס, אוסקר ד"ר עו"ד 184
"צ'יקה יאנקו" משה פיאדה (ר' פיאדה) 80
צילבון, טובי 278
צ'לבונוביץ (משפחת) 198
צ'לָבונוביץ, אלכסא 340
צ'לבונוביץ, ב. גב' 199
צ'לבונוביץ, זכריה 198
צ'לבונוביץ, יעקב ד"ר עו"ד 72, 74, 266
צ'אלאָבונוביץ, מארקו 335
צ'לָבי, אֶוולִיָה 44
צלברג, עטל 37
צלמונה, חיים 270
מנטנר אחים 86
צָנטנר, פאואו ד"ר 29
צירלוג'י, אדולפו 303
צרפתי, יצחק רב 46

ק

קאבאלירו 59
קאדוטו — משפחת 92
קאדופ, איגנאף 227
קאדלבאך, יוסף 287
קאָדלבוירג, ד"ר לאדיסלאב 25, 339
קאדש, ליפוט 221
קאהאן 187
קאמפוס — משפחת 241
קאופמן, א. 36
קאופמן, ה.א. ד"ר רב 40
קאופמן, יוליה 27
קאופמן, יחזקאל־הרמן ד"ר רב 122, 295
קאופמן, יחיאל 239
קאופמן, קרל 297
קאזיז, שם־טוב רב 265
קאטאריבאס 259
קאלדור, ג'ורו 117
קאלדרון, דוד 338
קלדרון, סלמון 254
קאלדרון, שמואל יעקב רב 265
קאלדירון, יאודה 59
קאלישר, צבי־הירש רב 154, 304
קאליוסקי מרדכי ד"ר רב 279, 282
קונפינו, (אברבנאל) בואנה ("שלישית הבולשוויקים") 279
קאלמאר, אלאמיר 227
קאלמאר, גיזלה 303
קאלמן ד"ר 234
קאלק, ישראל 144
קאמרהופר, קונסטנטין (מהס.ס.) 141, 142
קאנין — משפחת 85
קאנין, דזידר ד"ר 177
קאסוביץ, ארמון ד"ר 182, 187
קאסוטו, ויקטור 270
קאסוטו, יהודה 46
קאסוטו, יוסף 46
קאסורלה, מאיר י. 48
קאסורלה, מאיר משה בן יהושע 48, 307
קאסורלה, שלמה 48
קאף (משפחת) 33
קאפון משפחת 204
קאפון, ששון 198
קאפר, סיגמונד 290
קאצ'קא, גרשון רב 154
קאצ'קה, אלפרד 156
קארא, מיכאל 184
קאראג'ורג'ה — שושלת (קארא־ג'ורג'ה) 4, 5, 62, 135, 197
קאראוגלאנוביץ', יצחק־אֵילָה 80
קארדוש, אלי 174
קארה־אולגן, יצחק 66
קארין משפחת 168
קארין, ליאון 267
קארין, משה (מושא קארין) 199
קאריליין, רפאל שלמה רב 46
קַארל ה־6 — קיסר 153
קארל ארכידוכס 288
קארל, אלכסנדר 64
קאשה, זיגפריד 141
קביסון (משפחת) 43
קביסון, יעקב 43
קדוש, הרמן ד"ר 32
קדמון, שלמה קצין 268
קובאצ'כין', מילוש 229
קובו, אלברט 269
קובו, שמעיה רב 265
קובני', קארול 182
קוהלמן, ד. ד"ר 234
קונין, אברהם 93
קוטנה רב ד"ר 221, 222
קואטרניק, אויגן־"דידו" ראש משטרה 22, 140
קוטרר משפחת 158
קולונומוס, ד'אמילה 340
קולונין', ליאופולד — חשמן 179
קולמן, אורזולי 295
קוב, מילאן 24, 38, 191
קוכיאי 224
קומליה, [illegible] 184
[illegible] 123
[illegible] 37
[illegible] ד"ר 2

קום־באנד, מיליצה 317
קון, בלה 184
קון ג׳ורג׳ה ד״ר 169
קון, הרמינה (כהן) 240
קון, מיליצה ואיוון 24
קוניץ, מור 221
קוניצר, יוסף יצחק 179
קונן (גרמני) 225
קונסטנטין — קיסר 196
קונפורטי 162, 172
קונפורטי, דוד 264
קונפורטי, טילדה 164
קונפורטי, יוסף ד״ר 164
קונפורטי, ירוחם (״סניור רובי״) 195
קונפורטי, ליאון 240
קונפורטי, ליאון י. 164
קונפורטי, צדוק 195
קונפורטי, מרדכי בן שמואל 265
קונפורטי, צדוק רב 214
קונפינו, בן־ציון (לאזה) 279
קונפינו, בזור 168
קונפינו, ד׳אק ד״ר 72, 168
קונפינו, מטילדה 280
קונפינו, מוסקו 80
קונפינו, מרדכי 198, 279
קוסטה, טראוון 207
קוסטין 44
קוסין, משה 172
קודאלק, ארמון 234
קוראז׳, פרוג׳ס פרופ׳ 226
קורחי, לודויג 36, 185, 187
קורוֹשֶׁן, אנטון 7, 78, 136, 270
קוריאל, משה 151
קורן, יצקב 234
קורנס, סופיה 173
קורנפלד משפחת 238
קורץ, זיגמונד 32
קורץ, יצקב ד״ר 32
קוש, אריק 203
קושאק 140
קושוט 220
קושטיל משפחת 126
קושיצקי, מקס 16
קטן, דניאל 121
קטן, דניאל רב 214
קטן, ליאון 86
קייזר, טיבור (טוביה) 188
קיים משפחת 153
קימרלינג, ג. 188
קיפמאנוביץ 78
קִירילוס 1
קירשנר, אמיל 37
קירשנר, בנימין 272
קיש, חיים הנריך־הינקו רב ד״ר 7, 11, 167, 174, 179, 187
קישיצקי, אהרון 29, 118
קישיצקי, אשר 118
קישיצקי, ז׳יגה ד״ר 16, 30, 118
קלאובר, י. 126
קלאובר, קרלו 188
קלאודיוס קיסר 256
קלאר, יוסף 155
קלדור, ארזולד 37
קלדרון, יהודה 52, 57
קלדרון, יעקב שלום 69
קלדרון, פלומבה 164
קלדרון, שלמה מורה 78
קלופפר, הרצל 154
קלופפר, רודולף 156
קַלַיְדַאי, יהודה לב Kalledey 178
קליין, א. ד״ר 30
קליין, אדולף רב 221, 222, 223, 225, 227
קליין, אלברט 234
קליין, אלכסנדר 273
קליין, ארמין 179, 182
קליין, ארמניו 303
קליין־ארנון, אלכסה (אלכסנדר) 76, 138, 143, 173, 188
קליין, אנדרייה 85
קליין, ברנרד 203, 214
קליין, ד.ר. 118
קליין, דניאל ד״ר 118
קליין, הרמן 303
קליין, יוסף מורה 124
קליין, ישראל חיים 236
קליין, ליאופולד 124
קליין, ליפוט 246
קליין, מאברו 227
קליין, מארק 220
קליין, מוקי 274
קליין, מור ד״ר רב 158
קליין, מנ׳הרט 273
קליין, מתיתיהו 88
קליין, פרניו 325
קליין, שלמה רב 243
קליין, שמואל ד״ר — רב 160
קליין, שמואל פ. גבאי 118
קלינקובשטיין, יצחק 238
קלמן, שאמי 275
קלר פנחס הלוי — רב המכונה ״מרתף״ 18, 19, 34, 36, 239
קמחי משפחת 123
קמחי משפחת 172
קמחי מבוסניה 138
קמחי בוקי (״לעניין״) 211
קמחי, אברהם 46
קמחי, דן ״מורקאדו״ רב 46
קמחי, יחיאל 254
קמחי, איאון 16, 21, 48, 51, 52, 53, 54, 307
קמחי, מרדכי 47
קמחי, משה רב 46
קמחי, רפאל בן משה 50
קמחי, ש. (״זומבול״) 18
קמחי, שבת 282
קמחי, שבתאי 46, 47
קמחי, שבתאי יהושע רב 265
קמחי, שמואל 206
קמון׳, פרנץ 224
קמן׳, דז׳ה 303
קָמֶן, ה. 287
קמינקא, ארמנד (אהרון) ד״ר 29, 132
קמפוס, אמיל 253
קמפוס, בן־ציון 254
קמריני — משפחת 253
קנאקר, איגנץ 155
קנאקר, יוסף 237
קנט — אחים (דפני) 16
קניג, אנדור 177
קניג, ט. 38
קניג, יוליה 135
קניג, יוסף 34
קניג, מקס 38
קניג, שלמה 224
קניגסברג, ש. חזן 171
קניגשטטלר, אברהם 181
קניגשטטלֶר, אמיל ד״ר 189
קסטנבאום, שמואל פַּרנס 29
קסלר, ג׳ (ורג׳ה) 235
קסלר, מקס 240
קפון, אברהם 215
קפיש אחים 64
קפיש, יצחק 64
קפזר, לאיוש 158
קפשאלי, משה רב 306
קראהל, אדולף 237
קראהל, זיגמונד 237
קראוזה, ארתור 157
קראוט, אמיל 40
קראוס משפחת האחים, 29, 30
קראוס גב׳ 88
קראוס 33
קראוס, אדולף 29, 30, 284
קראוס, אויגן 84
קראוס, אדה 236
קראוס, ארנסט 137
קראוס, ארפד 33, 88

קראוס, וולדימיר 189
קראוס, יוסף 29, 30
קראוס, י. בלה 272
קראוס, לבודלב 254
קראוס, שנדור 240
קראמר משפחת
קראמר, גוסטב ד"ר 291
קרברוס, ג. 32
קרדוש, פרניה 192
קרדל', אדוארד 9
קרויצר, איגנץ 40
קרוצילאוף, שלמה 294
קֶרֶטס, שנדור 169
קֶרֶני משפחת 234
קריאדי, יוסף 259
קריניק, הרמן 243
קריניק, משה 243
קריסהאבר, אלברט רב 294
קריסהאבר, אדלברט ד"ר רב 124
קריסהאבר, איסק 187
קריסהאבר, ארנסט 302
קריסהאבר, יוסף 124
קריסהאבר, יעקֹב 124
קריסהאבר, מוריץ ד"ר פרופ' 294
קרמר, ליאופולד 39
קרפנר, ל'יהדביט 159
קֶרֶשְׁמוֹר, הקרואטי — מלך 127
קרשנר, אדוארד 114

ר

ראדאשון, נ. 225
ראדאשון, סבטחאר 224
ראדו (קצין יהודי) 285
ראדיץ' — אחים 175
ראדיץ', סטיֶאפן 7
ראהרצי 60
ראובן משפחת 283
ראובן, אנָה 270
ראובן, בכור דוד 282
ראובן, ב"ר אברהם 46
ראובן, לבית ששון חַנָה 270
ראובן, יהונתן 282
ראובן, יוסף 282
ראובן, מיכאל 283
ראובן, רחמים 282
ראובן, שריקה לבית קמחי 270
ראובן, שבתאי בן חיים רב 278
ראובני, אלברט־באטה 270
ראובני, דוד משיח שקר 46
ראומיץ, אליעזר יעקֹב רב 224
ראכמן, א. 273
רבינוביץ, דוד 297
רבנו, אהרון 277, 279
רג'יו, אברהם רב 175
רָג'יו, יצחק שמואל 175
רהברגר 40
רהברגר, ברנהרד, ד"ר 40
רוֹאַטָה, מאריו (Roatta) 173, 312
ראין, איוואן (Rein) 335
ראקוש, טֶסָה 338
רוביטה, יעקֹב 93
רובינשטיין — גב' 115
רוביצֶ'ק, ברנארד 74
רוביציק, פרניו 34
רוג'ובון, מ. רוקח 295
רודולף, חיים 286
רוגולפר, אנטון ד"ר 113
רודר, גיורא, 234
רודריגס, דניאל 172, 248, 251, 253, 255
קודריגס, קרל 93
רוהיים משפחת 39
רוזוליו, גסים רב 60, 197
רוזל 170
רוזנבאוב 27
רוזנבאום, אלכסנדר 187, 188
רוזנבאום, איזידור 27
רוזנבאום, זיסיונד 303
רוזנברג 177, 734
רוזנבוג ד"ר 126
רוזנברג, אדם 238
רוזנברג, דראגו ד"ר 15, 143
רוזנברג, דוד 286
רוזנברג, יוסף 30
רוזנברג, לוין 240
רוזנברג, מקס ד"ר 126
רוזנברג, שמואל 124, 248
רוזנברג, יואל ד"ר 16, 17, 275
רוזנדורן, יעקֹב רב 71
רוזנהק 34
רוזנטל, קארלו 299
רוזנפלד משפחת 172
רוזנפלד, אלכסנדר 174
רוזנפלד, משה 236
רוזנפלד, מוריס משורר 30
רוזנפלד, פריץ 155
רוזנפלד, שאנדור פרידריק "רודא־רודא" 137
רוזנצווייג, אויגן 118
רוזנצווייג, א. 234
רוזנצווייג, וילים־נתן 164
רוזנצווייג, ויקטור 24
רוזנצווייג, לבל רב 179
רוזנצווייג, מקס 160
רוזנצווייג, סילים 41
רוזנצווייג, פילים "בראדה" 118
רוזנצווייג, פישל ד"ר 163
רוזנר 160
רוזנרייך ד"ר רב 286
רוזנשטיק, יולאס 273
רוזנשטוק, ליאופולד 37
רוזנדטוק, מקס 273
רוזנשטיין, משה רב ד"ר 296
רוט, איגנץ רב 88
רוטינגר, הנריק 172
רוטמילר, צבי ד"ר (רותם) 16, 199
רוטמן 225
רוטקופף, מוריץ (משה) ד"ר 214, 215
רוטר, אלפרד 122
רוטשילד משפחת בֵּית 67, 68, 74, 290, 298
רומאני משפחת 168
רומאנו רב 52
רומאנו, אברהם בן משה רב 48
רומאנו, ישה ד"ר 145, 319
רומאנו, שמואל 169
רומנו, אברהם 121
רומנו, אברהם 41
רומנו, אברהם 89
רומנו, איזידור 121
רומנו, אלברט 205
רומנו, בּוקו 42
רומנו, יעקֹב 34
רומנו, מנחם 34
רומנו, מנחם רב 217
רומנו, מָרקוֹ אברהם רב 214
רומנו, משה 164
רומנו, משה 208
רומנו, שמואל 34, 138
רונאי, קורנל 124
רונאי, רוזה 36
רוסו (משפחת) 74, 241
רוסו, בנימין 54
רוסו, דוד 59, 102
רוסו, דוד בן רפאל 64
רוסו, דוד ג. 71
רוסו, חיים 304
רוסו, יוסף 309
רוסו, יוסף רב 265
רוסו, משה 69
רוסו, מ. ד"ר 72
רוסו, נסים רב 47, 283
רוסו, משה בן אברהם 69
רוסו, רפאל 64
רוסו, שבתאי 78
רוסו, שלום 73
רושדי, פחה 162
רות, ארולף, 30
רות, אלכסנדר 87

רות, ארמון 225
רות, יעקב ד"ר 181
רות, לאזר ד"ר רב 87, 113, 167, 171, 174, 185, 189, 239
רות עמנואל 181
רות פ'רניה 188
רותם, (רוטמילר) צבי ד"ר 135, 138, 284
ריורס, אלבון 226
ריורס, פרנ"יה 85
ריורס, פרנציסקה 88
רייך, אורל (אוריאל) 124
רייך, ארנולד ("נוקי") 302
רייך, ג'ורג'ה 228
רייך, וילים 297
רייך, יוליוס 122
רייך, יולן 175
רייך, יעקב 34
רייך, מילן 295
רייכארט, היינריך 196
רייכנפלד (מורה דת) 273
רייחרט, ד"גה 176
רייחרט, אדם 116
ריין, איזק 145
ריינד, מוריץ ד"ר
ריינזנדר, ארמון 332
ריינזינגר, דן 338
ריינר, משפחת 236
ריינר משפחת 290
ריינר, אלישבע 188
ריינר־בונצ'י, רוז'יצה 254
ריינר, ג'ורג' בן ויליאם 292
ריינר, וואטרוסלב עו"ד ד"ר 290, 292
ריינר, טרזה 291
ריינר, פיליפ בן וואט רוסלב 290, 291, 292
ריינר, פיליפ 254
ריים משפחת 238
ריים, בנו ד"ר 238
ריים, מילאן 238
רייצר, גרש 181
רייק, אהרון רב 290
ריירינג, וג'יולה ג. 126
ריכטצייט, שלמה 154
ריכר, קרל 34
ריסטין' 69
ריפ, רוז'יצה ד"ר 235
רוקוב — חזן 239
רוקוב, מרדכי רב 239
ריקומה, שמואל היהודי
Samuel Richoma Hebraeus 258
רכניצר, אוטו 292
רַכניצר, אלכסנדר 43
רכנידר, מוריץ ד"ר 155
רַכניצר, רודולף 43
רמביים 61, 258, 286, 291
רנדלי, יוסף 290, 292
רפאל, ס.מ. חזן 85
רצ'אי, מקשה 294
רַשופסקי, אדולף 73
רש"י 213

ש

שאול מר 56, 127
שאבאן החנם 189
שאומבורג־ליפה 121
שאטורוב, מ. 54
שאלאס, (סאלאס) יהושע 170
שאלגו ד"ר 27
שאלגו גב' 221
שאלגו, סוזאן 156
שאלתיאל משפחת 282
שאלתיאל, ליאון 282
שאלתיאל, משה 269, 270
שאלתיאל, ראובן 282
שאנדור, לוו 296
שאמר, מקס 165
שאף, סקלי 234
שאפר (משפחת) 33
שאפר, אלאדאר ד"ר 222, 226
שאפר, באבאט 220
שאפ'ר, שאמו 234
שארך הגדול 169
שבתאי, חיים 57
שבתאי, יוכבד 59
שבתאי, צבי Sabbatius (ש"צ) 1, 3, 59, 213, 262, 263
שבתאי, מפרישטינה 155
שד"ל 131
שויג, מילנה 300
שוגאר, אלאמיר 226, 299
שוהמוביץ' (אבן־שוהם) משה 198
שוואלב 33
שוואַרץ משפחת (ספליט) 249
שוואַרץ, אלכסנדר ד"ר 167
שוואַרץ, פטר ד"ר 188, 192
שוואַרץ, יעקב רב 286
שוואַרץ, ריכרד "דונדו" 188
שוויגר, זיגמונד ד"ר 163
שוורץ גב' 114
שוורץ ד"ר 239
שוורץ, אדלה 299
שוורץ, איגנס 171
שוורץ, גברו רב ד"ר 138, 290, 300
שוורץ, וולדימיר 302
שוורץ, וילים 130
שוורץ, יולקו 298
שוורץ, יוסף 124
שוואַרץ, לאדיסלאב 253
שוורץ, לבוסלאב 135
שוורץ, לייודבוט ד"ר 131, 286
שוורץ, מורץ 114
שוורץ, מכאל 159
שוורץ, מינה 118
שוורץ, משה 124
שוורץ, נורברט 116
שוואַרץ־רמנ'י, סוזנה 254
שוורץ, ש. 34
שוורץ, שמעון 236
שוואַרץ, שמעונוב וילי 225
שיחט, מריוסלב 135
שוויגר, משה ד"ר (בן־צבי) 16, 28, 36, 225, 227, 228, 243
שוויגר, צבי הרמן ד"ר רב 189, 243
זוימר, יוסף 296
זולהאץ, ליב 236
שולהוף, א. 30
שולזינגר — חזן 112
שולץ, ריכרד 255
שולץ — סוחר 273
שומלייו, מילקו 224
שונאוג, יוסף 85
שונברגר, מ. 234
שינפלד רב 119
שוסברג משפחת 179
שוסברגר, אמיל ("פאץ") 188
שוסברג, וולף 181
שוסברגר, אויגן 185
שוסברגר, לואיס 160
שוסברגר, פבלה 192
שוסברגר, פאולה 186
שוסברגר, שמעון 161
שוץ — שופט 172
שורץ 28
שורץ נתן 29, 30
שורש, אדולף 239
שטאנגל ד"ר 118
שטג, זיגמונט פנחס 253, 254
שטוקהאמר, מוסל ד"ר 173, 176
שטורך 40
שטיין, אדולף 88
שטיין, בֶּנו, ד"ר 24
שטיין, האופה משפחת 119
שטיין, ד"גה 233
שטיין, יעקב 233, 287
שטיין, יצחק 233
שטיין, ל. 119
שטיין, לאזאר 33, 233

שטיין, מוריץ 233
שטיינברג משפחת 303
שטיינברגר, אדולף "גיבור האומה" 145
שטיינדלר, ליאו ד"ר 76
שטיינדלר, עמרי רַזה 75, 135
שטיינץ, גוסטו 30
שטיינץ, יובן 188
שטיינמץ, יעקֹב 37
שטיינפלד ד"ר 224, 228
שטיינפלד, אלכסנדר 80
שטיינר משפחת 301
שטיינר, אבא־בלה 297
שטיינר, אלכסא 118
שטיינר, אלכסנדר ד"ר 228
שטיינר, אנדרו 212
שטיינר, דראגו (יקיר אבנטוב) 16
שטיינר, הינקו 118
שטיינר, וילים רב ד"ר 297
שטיינר, ליאו 239
שטיינר, מאורו ד"ר רב 126
שטיינר, מברו פרופ' 216
שטיינר, מילאן 336
שטיינר, מקסו ד"ר 239
שטיינר, משה מאיר הלל רב 33
שטיינר, נאנדור 85
שטיינר, ריכרד ד"ר 295
שטיינר, ש. 126
שטיינר, קלמן 225
שטייף, שלמה 37
שטיקר, רוברט 185
שטמפלברג ד"ר 287
שטפאן ה־5 מלך 55
שטסל, א. ד"ר 244, 246
שטקל, חיים (צ'ארלס) ד"ר 29
שטראוס, לי יודוויט 299
שטראוס, מטו 117 שטראוס, יעקֹב 274
שטראסר, דוד יהודה רב 294
שטראסר, ליאופולד דוד רב 124
שטראקה 318
שטרוסמא"ר יוסיפ — ארכיהגמון 4, 86-87
שטרן משפחת 152
שטרן, אברהם 88
שטרן, א. (אהרון) רב 33, 37
שטרן, איוו ד"ר 131
שטח, אידידור 253
שטרן, אלכסנדר רב 32
שטרן אלפרד 187
שטרן, אריה־לב 16, 240
שטרן, בלה (גב') 40
שטרן, גרשון 237
שטרן, הרמן 33
שטרן, יוסף 38
שטרן, יוסף נפתלי רב 33
שטרן, מיכאל 334
שטרן, מירוסלב 290, 291
שטרן, פאוואו 274
שטרן, שאול רב 240
שטרנבאך, מיכאל 32
שטרנברג 246
שטרנברג, יוסף 126
שטרק, אגון 192
שטרק, ויקטור 186, 189
שטרק, סילוויה 239
שיאצ'קי, ס. מנצח 270
שייאָר, ארתור 165
שייבר רב 155
שייבר, ניקולה 188, 271
שיין, אברהם 233
שיין, ואלה 120
שיין, ארנולד ד"ר 86, 87, 115
שיין, הרמן 29
שיין, פ'יליפ 187
שיינפין, נחמיה ד"ר 282
שיינר, ארנה 173
שילינגר, יעקֹב 239
שילינגר, תיאודור 135
שילר, מור 196
שילר, שמעון 237
שימרלינג, חנה 187
שין, שמואל 233
שינדלמן 16
שינקו, ארווין 224
שִיף, ברנרד 173
שִיק, ברכיה־ברנרד רב ד"ר 290, 291, 292
שיק, מהר"מ 291
שירוקו משפחת 87
שירץ משפחת 172
שירץ, ברנארד 172
שכטיף, יעקֹב 29
שכטר 226
שכטר משפחת 179
שכטר, יעקֹב 29
שכטר, ישראל 187
שלאגג הכהן יצחק איגנץ — רב 20, 61, 71, 73
שלאנג, מילאן אדריכל 62
שלום משפחת 39, 162, 204
שלום, אברהם 206
שלום, אהרון 34
שלום, גרשם פרופ' 3, 262, 263
שלום, דניאל 214
שלום, דנקו 164
שלום, דנקו 206
שלום, חיים ד. 86
שלום, חני 157
שלום, יהושע ד. 206, 215
שלום, יוסף 93
שלום, יוסף־חיים 211
שלום, יצחק (איגנץ) 124
שלום, מאצ'ורו 208
שלום, מורדו 164
שלום, מוריץ 157
שלום, משה פ. 211
שלום, שלמה 121, 340
שלום, שלמה אפ' 215
שלום, שמחה 208
שלומוביץ' ש. 294
שלזינגר משפחת 114
שלזינגר משפחת 118
שלזינגר גב' 171
שלזינגר, איזידור 177
שלזינגר ג. 177
שלזינגר, דזידר 301, 302
שלזינגר, וילים 119
שלזינגר, יוסף מוסיקאי 66
שלזינגר, יעקֹב 119
שלזינגר, ליאון ד"ר 165
שלזינגר, מאריה 145
שלזינגר, מטייה 171
שלינגר, מירוסלאב 145
שלזינגר, מנחם 233
שלזינגר־סאנטו, ארן 221
שלזינגר, ר. ד"ר 87
שלזינגר, קולומן 155
שלזינגר, שומא מ. 243, 246
שלם, יחיאל בן שלמה 64
שלם, שלמה בן יחיאל רב 63-64, 251
שלמה מבלגראד 57
שלמה ממאגנצה 294
שלמה מקרוצילאך 294
שלהם, חיים רב 265
שלמה, יצחק 179
שלמה, משה 93
שלנגר, טרה 117
שמואל 170
שמואל, אברהם 306
שמואל, אשר בכור 283
שמואל, ברוך 93
שמואל, זליג 115
שמואל, רפאל מרדכי — רב 265
שמוקלר גב' 152
שמחה 260
שמי, זכריה 48
שמידס, א. 296
שמידלין, יולים 144

שמלצר, יעקב ד"ר 175
שמעון, יוסף 187
שנברגר, גזה ("סאשה גריגור") זמר 189
שנברגר, הלר 297
שנברגר, מקס 297
שניטרפל, מאיר 164
שניידר, מרסל ד"ר 203
שנפלד, ד. 85
שנפלד, לזר 274
שנפלד, פנינה (לימין יעקבי) 185
שען, מנחם 187
שפאייר, אלכסנדר 236
שפאסר, יעקב 234
שפארגר, עמנואל 126
שפונר 221
ששפורר, אימרה 228
שפיגלר משפחת 293
שפיגלר, אוסקר ד"ר עו"ד 135
שפיגלר, אוסקר ד"ר 240
שפיגלר, יוסף 295
שפיגלר, מארקו 293
שפילר, ארך 41
שפילר, מרכוס 29
שפיץ, משפחת 39
שפיץ משפחת 236
שפיצר משפחת 39, 242, 290
שפיצר 272
שפיצר, אדיטה 228, 230
שפיצר, איגנץ 233
שפיצר, אירנה 239
שפיצר, אלברט 135
שפיצר, אמיל רב ד"ר 160
שפיצר, ארווין 228, 230
שפיצר, אתסט (אליהו הלוי) רב ד"ר 235, 275
שפיצר, ברנאט 181
שפיצר, הוגו ד"ר 29, 30, 131, 133
שפיצר, טיין 233
שפיצר, לדיסלב 85 שפיצר, מארקו 29
שפיצר, מור ד"ר 234
שפיצר, מולן 29
שפיצר, פאולה 87
שפיצר, קרלו 88
שפיצר, רודולף 85
שפיצר, רוזאליה 233
שפיצר, שימה 86
שפיצר, שמואל ד"ר 29
שפור, אילנה 338
שפיר, פרנ'ו 292
שפירא, שלמה ד"ר רב 124, 294
שפירהאוזן, משה 153
שפירו, מטיה עו"ד 246
שפר, אליעזר (לימם־צרן) 234
שפר, ארנסט 237
שפרונג, ליאופולד 122
שפרינג משפחת 39
שפרינגארן, מלאניה 30
שפרינגר חזן 122
שקפלד, מאברו 159
שר, איגנץ ד"ר 234
שר, איזידור ד"ר רב 118
שר, ארמין ד"ר 234
שראגר, לאייצ'ו 226
שרדר, יוסף ד"ר 236
שרייבר ד"ר 226
שרייבר, אברהם רב 175
שרייבר, אדולף "אדי" 185, 189
שייבר, יוסטינה 155
שריינר, א. רב 32
שרייר, אימרה 229
שרנגר, ג. 272
שרנקו משפחת 274
שרר, שמחה 16
ששון, מוריץ 155
ששון, רפאל יוסף רב 69
ששון, בן יוסף 241

PINKAS HAKEHILLOT

Encyclopaedia of Jewish Communities

YUGOSLAVIA

Editor: ZVI LOKER

YAD VASHEM
THE HOLOCAUST MARTYRS' AND HEROES' REMEMBRANCE AUTHORITY
JERUSALEM 1988

The publication of this book was supported by a grant of
the Memorial Foundation for Jewish Culture

Contributors

Michael Agmon, Tel Aviv
Hans Bramer, Tel Aviv
Avraham Epstein, Tel Aviv
Moshe Etz-Hayyim (dec.), Tel Aviv
Dr. Branko Grossmann, Jerusalem
Dr. Dušan Kečkemet, Split/Yugoslavia
Prof. Dr. Theodor Kovač, Novi Sad/Yugoslavia
Dr. Joseph Lador-Lederer (dec.), Jerusalem
Jenny Loebl, Tel Aviv
Mordekhai Lönyi, Haifa
Joseph Löwinger, Kiryat Bialik
Ya'akov Maestro, Nathania
Dr. Joseph Milhofer, Tel Aviv
Mordekhai Moses, Haifa
Dr. Giora Schick, Jerusalem
Magda Simin, Novi Sad/Yugoslavia
Miriam Steiner-Aviezer, Jerusalem
Dr. Bernard Stulli (dec.), Zagreb/Yugoslavia

ISBN 965-308-006-7

©
All rights reserved
Printed in Israel, 1988

Table of Contents

Foreword
Introduction

The Jewish Communities

Ada 27
Apatin 33
Bač 35
Bačka Palanka 36
Bačko Petrovo Selo 37
Bačka Topola 35
Bački Petrovac 38
Bajmok 33
Banja Luka 34
Bečej 85
Bela Crkva 84
Beograd 55
Bezdan 39
Bihać 42
Bijeljina 41
Bitola 43
Bjelovar 39
Brčko 86
Bugojno 38
Celje 287
Čakovec 284
Čantavir 284
Čonoplja 287
Čurug 287
Daruvar 87
Debeljača 88
Derventa 114
Djakovo 86
Doboj 89
Dolnja Lendava 113
Donji Miholjac 114
Dubrovnik 89
Horgoš 115
Ilok 33
Isola 32
Karlovac 288
Kikinda 296
Koper 294
Koprivnica 294
Križevci 297
Kula 294
Kutina 293
Leskovac 168
Ljubljana 165
Ludbreg 165
Mali Idjoš 169
Maribor 169
Mol 171
Mostar 171
Murska Sobota 174
Našice 175
Niš 196
Nova Gorica 175
Nova Gradiška 176
Novi Bečej 177
Novi Kneževac 195
Novi Pazar 194
Novi Sad 178
Ogulin 28
Opatija 31
Osijek 28
Pakrac 274
Pančevo 273
Parabuć 275
Piran 276
Pirot 277
Podravska Slatina 275
Prijedor 281
Priština 281
Ptuj 276
Pula 275
Rijeka 302
Rogatica 301
Rovinj 301
Ruma 301
Sanski Most 201
Sarajevo 201
Senta 242
Sisak 238
Sivac 237
Skopje 256
Slavonska Požega 238
Slavonski Brod 239
Smederevo 241
Sombor 232
Split 246
Sremska Mitrovica 272
Stanišić 236
Stara Kanjiža 237
Stara Moravica 236
Subotica 218
Šabac 304
Šibenik 309
Šid 309
Štip 305
Temerin 161
Titel 161
Travnik 162
Tuzla 160
Valpovo 116
Varaždin 116
Vinkovci 119
Visoko 120
Višegrad 122
Virovitica 121
Vlasenica 123
Voćin 117
Vrbas 123
Vršac 126
Vukovar 118
Zadar 150
Zagreb 127
Zavidovići 152
Zemun 153
Zenica 157
Zrenjanin 158
Zvornik 152
Žabalj 127
Žepče 157

Concentration and Extermination Camps 311
Jewish Art in Yugoslavia by Zusja Efron 322
Maps
Yugoslavia before p. 1
The Jewish Communities before the Holocaust 26
Central Jewish Institutions and Historical Sites 202
Concentration and Extermination Camps 1941-45 310
Abbreviations 341
Sources 342
Index of Places 349
Index of Names 358